

SARAJEVO U REVOLUCIJI

SARAJEVO U REVOLUCIJI

KOMISIJA ZA IZDAVANJE EDICIJE

Predsjednik Komisije: Nisim Albahari; članovi Komisije: Fahrija Ajanovi, dr Zdravko Antoni, Idr Nikola Babi I. Emerik Blum, Džemal Bi iedi. Miodrag Bogičević, mr Rafael Brčić, Nikola Cvijeti, Miodrag Čanković, Esad Čengić, Jovanka Čović, Vojo Dimitrijević, Rato Dugonjić, Mehmed Džinić, Moni Finci, Kazimir Franković, Zvonko Grbac, Nenad Guzina, Kemal Karačić, Mladen Knežević, dr Boro Knežić, Ljubko Kojo, Dragutin Kosovac, Vera Krstić, dr Božo Madžar, Olga Marasović, Munir Mesihović, Brane Miljuš, Džemal Muminagić, Dane Olbina (potpredsjednik Komisije), Mile Perković, Savo Pređa, dr Hiba Ramadanović, Saïamon Romano, Anto Suić, Džemil Šarac, dr Nedim Šarac, dr Safet šerifović, mr Dubravka Škarica, Danilo Štaka

UREDNIŠTVO

Nisim Albahari, Fahrija Ajanović, mr Rafael Brčić, Miodrag Čanković, Esad Čengić, Zvonko Grbac, dr Boro Knežić, Džemal Muminagić, Dane Olbina, Savo Pređa, mr Dubravka Škarica

REDAKTORSKA GRUPA

Nisim Albahari, mr Rafael Brčić, Miodrag Čanković, Mehmed Džinić, Dane Olbina

Izdava, stručna saradnja i dokumentacija
Istorijski arhiv Sarajevo

SARAJEVO U REVOLUCIJI

USPJESI I PREVAZILAŽENJE POTEŠKO A
U RAZVOJU NOP-a
(oktobar 1941. - novembar 1943.)

SARAJEVO, 1979.

*Mi, s pravom, možemo da
se ponosimo svojim
dosadašnjim tekovinama,
aH samo zato što nam one
omogu uju da bez zastoja
idemo dalje.*

TITO
(na VIII kongresu SKJ)

Slijede i ranije utvrđenu orijentaciju za izradu Edicije i metodologiju rada, treći i tom prezentira period širokog zamaha ustanka u sarajevskom regionu, razvoj političkih snaga NOP-a u gradu Sarajevu, kao i savladavanje nastalih poteškoća na teritoriji sarajevske oblasti. S obzirom na opsežnu materiju i bogatstvo događaja koji su sadržani u ovom periodu, Uredništvo se, još pri radu na drugom tomu, opredijelilo da period koji slijedi iza pripreme i organizacije ustanka u ovim krajevima iskaže kao stanje i borbu NOP-a u smislu velikog zamaha i uspjeha ustaničkih oružanih snaga (što je uslijedilo od vremena odluka Savjetovanja VŠ Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i CK KPJ u Stolicama, koncem septembra 1941. godine, tj. od vremena formiranja tri velika partizanska odreda u sarajevskoj okolini), a u gradu Sarajevu period rada KPJ i drugih organa i organizacija NOP-a od aprila 1942. godine. U ovoj knjizi su predloženi procesi sve do novembra 1943. godine, odnosno do II zasjedanja AVNOJ-a - tog prelomnog historijskog događaja u borbi naših naroda i narodnosti.

*Taj vremenski period predstavlja i period značajnih uspjeha i velikih društveno-političkih previranja, poteškoća i oscilacija vrlo karakterističnih za razvoj NOP-a na ovom regionu, pa je i naslovom knjige to istaknuto - **USPJESI I PREVAZILAZENJE POTEŠKOĆA U RAZVOJU NOP-a** (oktobar 1941 - novembar 1943). Bogatstvo događaja i obim radova opredijelili su da period od organizacije ustanka 1941. godine do novembra 1943. godine bude obuhvaćen u dvije knjige (drugi i treći tom) umjesto, kako je ranije bilo predviđeno, u jednoj knjizi.*

Izvršeno je dublje istraživanje stanja revolucionarnog pokreta i uslova u kojima je živjelo stanovništvo u okupiranom gradu u tom najtežem periodu, kada su masovna, uzastopna hapšenja, ubistva i protjerivanja u koncentracione logore dostizala kulminaciju. Težili smo da predložimo sve ono što predstavlja kontinuitet borbe i revolucionarnu pouku iz tog perioda, kako bi se sagledali poteškoće i žilav otpor okupatoru i kvislinškoj NDH koji je pružao NOP, kao i masovna podrška patriotskog stanovništva.

U ovu knjigu uvrstili smo dva opsežna tematska rada, kao pregled sveukupnog zbivanja u vremenskom intervalu koji obuhvata ovaj tom Edicije, kao i 66 priloga, među kojima, također, ima radova koji su posebne, zaokružene cjeline, kakvi su prilozi o odredima, o radu KPJ, SKOJ-a i si Zna ajno mjesto u ovom tomu predstavlja i pet radova o likovima veoma zaslužnih revolucionara ija aktivnost je najneposrednije vezana za razvoj i rukovo enje ustankom i revolucijom u ovom regionu. To su radovi o lanu Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i politi kom komesaru Kalinovi kog NOP odreda Boriši Kova evi u, o lanu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, proslavljenom španskom borcu Miljenku Cvitkovi u, o sekretaru Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo Vladimiru Peri u, o legendarnom komandantu Romanijskog NOP odreda Slaviši Vajneru i o politi kom komesaru istog odreda Pavlu Goraninu, istaknutom sarajevskom revolucionaru. Bilo je predvi eno da se u ovaj tom uvrste i radovi o likovima još nekih tako e istaknutih revolucionara, ali kako svi nisu dovršeni, bi e uvršteni u etvrti tom.

Pri uvrštavanju radova u tre i tom, rukovodili smo se projektom Edicije - da radovi, na odre eni na in, najbolje ilustruju aktivnost i kontinuitet NOP-a. Nastojali smo da izbjegnemo ponavljanje iste materije. Neuvršteni radovi sa injavaju dio arhivske gra e vezane za rad na ovoj ediciji.

Kao i ranije, autori radova pokazali su maksimalno razumijevanje za Ediciju, kao zaokruženu cjelinu, pa smo im veoma zahvalni za saradnju. Vjerujemo da e i ova knjiga, kao plod kolektivnog rada, svojom objektivnosti i dokumentovanosti poslužiti kao prilog za istorijsko izu avanje revolucionarnog pokreta, te u društveno-politi ke i obrazovne ciljeve i za njegovanje revolucionarnih tradicija.

Sarajevo, maj 1979.

UREDNIŠTVO

UGLJEŠA DANILOVI

SARAJEVO I SARAJEVSKA OBLAST U USTANKU
NARODA BOSNE I HERCEGOVINE (oktobar 1941-maj
1942.)

Kada je rije o temi o kojoj pišem, čini mi se neophodnim, jasno reći i radi, u čini dvije-tri prethodne napomene.

Prvo, ustanak u ovoj oblasti čini jednu cjelinu, po čeo je i razvijao se pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, partijske organizacije grada Sarajeva i organizacija mjesta koja se nalaze na ovoj teritoriji. Ustanak je djelo naroda čitavog ovoga kraja i o njemu mogu pisati i pisati e kako ova edicija, tako i edicije drugih mjesta.

Drugo, poznato je da je partizanski rat bio mogu samo u vrstom osloncu na selo i da su glavninu partizanske vojske sačinjavali stanovnici sela. No, u našem narodnooslobodilačkom ratu, njegov pokreta i rukovodeća snaga bila je Komunistička partija, partija radničke klase i drugih radnih ljudi. Kao takav, ustanak se ne bi mogao zamisliti bez aktivnog učestva gradskog stanovništva, prije svega, radničke klase. Zato se uloga grada ne može svoditi, kao što neki misle, na ulogu nekog pomagača, jer je ustanak zajedničko djelo grada i sela. Uloga partijske organizacije grada Sarajeva bila je najvažnija, što je bilo adekvatno snazi ove organizacije.

Treće, pojam naših oblasti u ratu treba gledati elastično nije nego što se taj pojam može tumačiti u strogom administrativnom ili geografskom smislu. Pod sarajevskom oblastima podrazumijevali smo teritoriju koju su pokrivala tri partizanska odreda: Romanijski, Zvijezda i Kalinovički. U širem smislu, u okviru ove oblasti ulazili bi i Zenica, Gornje Podrinje i teritorija do Travnika, što u toku rata nije bio slučaj. I same* granice ratnih oblasti nisu bile krute i šablonske. One su bile više

ome ene konfiguracijom terena i prirodnim preprekama nego ne im drugim.

etvrto, o pripremama ustanka u sarajevskoj oblasti i prvim mjesecima borbe govori se detaljnije u drugim lancima ove edicije, pa zato u se ja više ograničiti na neke opšte uslove, na događaje i momente koji su bili od šireg značaja i pokušati da ukažem na značaj borbi u ovom kraju u sklopu ustanka u itavoj Bosni i Hercegovini. Ne u se držati nekog strogog hronološkog reda, a nešto šire govori u o drugom periodu, od jeseni 1941. do ljeta 1942. godine.

Razvoj ustanka i političke prilike u oblasti

Sprovode i odluku Centralnog komiteta KPJ o dizanju ustanka, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na svojoj sjednici održanoj 13. jula u Sarajevu, donio je konkretne zaključke o organizaciji i po etku oružanih borbi u Bosni i Hercegovini. Radi lakšeg rukovo enja oružanom borbom, Bosna i Hercegovina je podijeljena na etiri oblasti. Za svaku oblast formiran je štab. U Oblasni štab za sarajevsku oblast odre eni su: Slobodan Princip, za komandanta, i Hasan Brki , za političkog komesara. Hasan je do tada bio sekretar, a Slobodan lan Okružnog komiteta za sarajevski okrug i rukovodili su i prethodnim pripremama partijske organizacije za oružanu borbu, kao i itavim političkim radom. Ostali lanovi odre eni su docnije.

Oblasni štab poslije neophodnih kra ih priprema u Sarajevu izašao je na teren Romanije 17. jula i prišao sprovođenju odluke. On se pri tome oslonio na drugove koji su izašli iz grada i na partijske organizacije na terenu. Zajedni ki je napravljen plan vojne organizacije, obaviješteno partijsko lanstvo i bliži simpatizeri, odre eno vrijeme po etka akcija, te odmah se pristupilo prikupljanju prvih desetina, u koje su uklju eni najpouzdaniji i najhrabriji ljudi. Oružja je bilo na terenu dovoljno za po etak prvih akcija, jer je u prethodnom periodu vo ena akcija za prikupljanje i uvanje oružja.

Štab je u sporazumu sa lanovima Pokrajinskog komiteta' zaduženim za ovu oblast: Iso Jovanovi , Boriša Kova evi i Svetozar Vukmanovi , delegat CK KPJ, odlučio da se za po etak formiraju tri ete: na Romaniji, Trebevi u i prostoru Semizovac-Srednje. Odre eni su štabovi eta i dogovoreno o istovremenom po etku borbenih akcija.

Prva oružana akcija izvršena je no u 28/29. jula 1941. godine, bio je to sukob partizanske grupe iz okoline Semizovca sa ustaškom patrolom kod Ilijaša. To je prva ustani ka puška u sarajevskoj oblasti. Mada planirani napad na žandarmerijsku stanicu nije izvršen, ova akcija je zna ajna jer je bila signal za ustanak na ovom i drugim prostorima oblasti. Samo dva dana kasnije, otpočele su borbe i na drugim tereni-

ma. Romanijska grupa partizana izvršila je no u 31. jula/1, avgusta uspješnu akciju u tri pravca: napad na žandarmerijsku stanicu u Žljebovima i opštinu u Sokolovi ima i presjekla telefonske kablove na liniji Mokro-Sokolac. Trebevi ka grupa je 4. avgusta napala žandarmerijsku stanicu na Trebevi u. Poslije ovih prvih uspješnih partizanskih akcija, ustanak je krenuo. Redale su se akcije jedna za drugom, a u partizanske ete stizali su novi borci. Ubrzo su desetine prerasle u vodove, a vodovi u ete.

Ve polovinom avgusta Oblasni štab donosi odluku da ete prerastu u bataljone. Ja anje i narastanje ustanka po borbenoj snazi i širini, traje e sve do aprila 1942. godine. Naravno, taj razvoj nije bio pravolinijski i bez poteško a, imao je privremene zastoje i poreme aje. O svemu tome bi e opširno govoreno u ovoj knjizi edicije, jer želja sviju nas je da se doga aji osvijetle što potpunije, objektivno i istinito, jer samo takav pristup može biti koristan kao pouka i iskustvo za budu - nost.

Ustanak u ovoj oblasti otpo eo je i razvijao se u uslovima i okolnostima zajedni kim za itavu Bosnu i Hercegovinu. No, imao je i svojih specifi nosti. Mislim da nije pretjerano ako kažem, da je ovo ustanik ko podru je, u to vrijeme eto nazivano zajedni kim imenom »Romanija«, imalo svoje istaknuto mjesto i izuzetno zna enje u razvitku narodnooslobodila ke borbe u 1941. godini u Bosni i Hercegovini. Bila je to centralna oblast, sa najrazvijenijom privredom i saobra ajem, iji smo centar tretirali politi kim i administrativnim centrom Bosne i Hercegovine. Ova oblast je bila od velikog interesa u privrednom i vojnom pogledu za okupatora, pa je zato ustanak ovdje bio i najve i izazov za njega i njegovu kvislinšku tvorevinu tzv. NDH. U ini e sve da ustanak u po etku uguše i zato e borbe ovdje dobiti krajnje oštar karakter. Ne samo upotrebom svih svojih raspoloživih snaga nego i najoštrijim represalijama, neprijatelji e pokušati uništiti prve partizanske jedinice i izolovati od naroda.

Ustanak se u ovoj oblasti razvijao planski i organizovano od manjih partizanskih grupa do velikih odreda. Nije dolazilo do nekih širih spontanih pokreta masa, niti je bilo druge organizovane snage, osim KP, koja bi se stavila na elo tih masa. Vojne jedinice su stvarane pod rukovodstvom partizanskih štabova, a samo izuzetno, u selima na periferiji podru ja, dolazilo je do nicanja »samostalnih« oružanih grupa. Seljaci tih sela, na vijest o ustanku, uzimali su oružje u ruke jer su htjeli da se u ustanak uklju e ili da brane svoja sela od ustaške odmazde. Ovako stvarane grupe uklju ivale su se u partizansku vojsku, ali jedan dio posluži e kao baza etnicima, o emu e biti posebno govora. Broj i ja ina ovako stvorenih grupa u po etku je bio bezna ajan.

Odziv masa na ustanak bio je rezultat od ranije ste enog politi kog uticaja i ugleda Komunisti ke partije Jugoslavije u narodu ovog kraja, iako je broj njenih lanova bio mali. Naime, partijska organizacija

Sarajeva i okoline, radi ilegalnih uslova, nije bila velika po broju članova, ali se njen uticaj snažno osjeća.

Najve u snagu Partije, u to vrijeme, činili su mladi borbeni kadrovi, vaspitani na novom kursu, kojim je KPJ pod Titovim rukovodstvom krenula 1937. godine, a prokušani u borbi protiv buržoaskog poretka. Oni nisu imali mnogo godina partijskog staža, ali su bili zadahnuti visokom revolucionarnom sviješću i spremnošću na žrtve. Povezanost klasne borbe proletarijata Sarajeva sa borbom radnika drugih industrijskih mjesta i naselja, stvarala je osnovu za borbeno jedinstvo i omogućila širenje revolucionarnih ideja na širu okolinu. Industrijski radnici koji su živjeli na selu, bili su jedan od mostova koji su vezivali revolucionarne snage gradova sa selom. Dosljedna i pravedna borba komunista, kao i progoni kojima su bili izloženi u nenarodnom režimu stare Jugoslavije, dali su im onu moralnu i političku snagu da im mase vjeruju i da pod njihovim vodstvom pođu u oružanu borbu.

Treba ukazati da su članovi Partije ili SKOJ-a uživali veliki ugled u svojoj sredini, a preko njih ugled je uživala i celokupna organizacija. To su bili politički i društveni radnici koje je sredina dobro poznavala i cijevala. Ne treba biti suviše podsjetiti da je baš u godinama pred ove događaje, politička aktivnost komunista u Sarajevu i njegovoj okolini bila veoma živa i zapažena. Bili su organizatori radničkih štrajkova, političkih demonstracija, pokreta i masa u akcije za ostvarenje njihovih konkretnih i opravdanih zahtjeva (akcije protiv skupštine, visokih poreza i slično). Komunisti su bili zapažen faktor u svim izborima, organizatori kulturnog života, sporta i drugog društvenog rada. Može se slobodno reći, bilo je malo društvenih aktivnosti, od onih najvećih do najsitnijih, na kojima se nije osjetilo prisustvo komunista i njihovo aktivno istupanje. Ovi široki i raznoliki kontakti i veze sa masama uveliko su olakšali izvršenje istorijskog zadatka pred kojim je stajala Komunistička partija Jugoslavije. Te zadatke mogli su ponijeti i uspješno obaviti samo ljudi koji su imali uticaja u širim narodnim masama i političkog znanja i iskustva.

Da bi politika, koju je proklamovala KPJ, u ovoj novoj istorijskoj situaciji imala uspjeha, ona je morala pasti na pogodno tlo, -nau i na razumijevanje, podršku i prihvatanje u narodnim masama. A prilike tada nisu bile ni jednostavne ni lake. Ljudi su bili pod šokom od neokupiranog poraza. Bilo je ne malo zbunjenosti, dezorijentacije, pa i demoralizacije. Država je okupirana i rasparčana za nekoliko dana, a okupatorska soldateska ponašala se bahato i naduveno. Ljudi su teško mogli sve to da shvate. Perspektiva je bila potpuno mračna. Okupator i ustaše najavljivali su režim terora i odmazdi za svaki pokušaj neposlušnosti. Kratko vrijeme iza okupacije, pošli su progoni Jevreja, Srba i Roma. Na svakom koraku sa radijama, plakata i kroz novine pljuštala su upozorenja i prijetnje. Svako je mogao biti uhapšen bez ikakve procedure, otjeran u logor ili strijeljan. Za komuniste i sve progresivne ljude svaki susret sa žandarmima, ustašama i njihovim doušcima ima mogao se

kobno završiti. Vladala je atmosfera obespravljenosti, a društveni ološ postao je nosilac i oslonac kvislinške vlasti. U takvoj situaciji nije bilo lako stajati uspravno. Nije lako danas ni približno do arati tu atmosferu i životne uslove u prvim sedmicama i mjesecima u okupiranoj zemlji.

No, odluka CK KPJ o ustanku, koliko god je izgledala teška i smjela, bila je veliko olakšanje za komuniste i za mnoge poštene rodoljube, jer je zna ila kraj ekanju i neizvjesnosti. Ta odluka nije bila neo ekivana, jer se Partija na nju pripremala sve od aprilskih dana, ali svima je bilo jasno da se time ulazi u jednu tešku i dugotrajnu borbu sa malim sredstvima protiv snažnih protivnika i da e to biti borba na život i smrt. Svaka organizacija i svaki njen lan morali su na i svoje mjesto i ulogu u novoj situaciji. itava organizacija se morala prestrojiti na nove zadatke. Partijska organizacija Sarajeva i itave oblasti nije zakazala, ali su se njeni zadaci višestruko umnožili. Prvi njen zadatak bio je organizovanje oružane borbe na terenu, a istovremeno trebalo je poja ati rad u okupiranom gradu.

Dovoljno je samo nabrojiti zadatke na kojima se angažovala Partija u gradu, a koji su bili vezani za sprovo enje odluke o ustanku, pa da se vidi koliko su ti zadaci bili teški i složeni. U gradu je trebalo organizovati vojne aktivnosti, a one bi se sastojale od organizovanja diverzantskih grupa i vršenja diverzija i sabotaza na objektima i instalacijama važnim za neprijatelja. Trebalo je na i kanale za nabavku oružja i municije. Trebalo je iznalaziti ljude koji e krenuti u partizanske odrede, obezbijediti veze i kanale sa odredima i za upu ivanje ljudi i materijala iz grada. Trebalo je organizovati obavještajni rad, a među mobilisanim oficirima i vojnicima tzv. domobranstva organizovati svoja uporišta, kako bi se ti ljudi obavijestili o pravom karakteru borbe koja je otpo ela, jer e okupator prvo njih upotrijebiti za gušenje ustanka. U gradu je trebalo poja ati propagandni rad da bi se gra ani pravilno informisali kako ne bi postali žrtve neprijateljske propagande. Veliki znaaj imao je rad vezan za partizanske ranjenike: nabavka i slanje na teren sanitetskog materijala i medicinskih kadrova, a u gradu organizovanje prihvata i lije enja najtežih ranjenika. Bilo je nužno organizovati skupljanje materijalne pomo i (odje e, obu e, nov anih sredstava) i raditi na tome kako bi se svaki poštenu gra anin, na svoj na in, uklju io u bitku koja je predstojala. Sve se ovo moralo initi u uslovima poja anog policijskog terora i djelovanja prijekih sudova.

O eвидно, ovaj rad zahtijevao je ne samo li nu hrabrost, spremnost na žrtve, nego i veliku umješnost i snalažljivost. Od uspješnog izvršenja ovih zadataka u gradu, u velikoj mjeri ovisio je i uspjeh oružane borbe na terenu. Jedna od odlika partizanskog rata je i ta da on može biti uspješan samo ako ima oslonac i podršku stanovništva oslobo ene i neoslobo ene teritorije.

Partijska organizacija sa uspjehom je obavljala ove zadatke u gradu, a njena uloga nije bila ništa manja ni u pogledu formiranja prvih partizanskih jedinica. Mjesni komitet u Sarajevu, odmah poslije sjedni-

ce Pokrajinskog komiteta, preduzeo je mjere za upu ivanje kadrova na teren. To su bili politiki radnici prokušani u ilegalnoj borbi. Među njima su bili Srbi, Hrvati, Muslimani i Jevreji, radnici, službenici, intelektualci, studenti i žitelji. Bili su to članovi Partije i SKOJ-a ili bliski simpatizeri. Ovi drugovi će odigrati značajnu ulogu u prvim danima borbe i sačinjavati je jezgra partizanskih jedinica. Njihov broj nije bio mali. Prema dosadašnjim saznanjima, iz Sarajeva je izašlo u partizanske jedinice oko 500 ljudi u periodu od jula 1941. do aprila 1942. godine. Pri tome treba imati u vidu, da se određeni broj drugova morao zadržavati u gradu radi obavljanja već pomenutih zadataka.

Prva partizanska uporišta oko Sarajeva stvorena su sjeverno, južno i istočno od grada: na Romaniji, na potezima Trebević-Jahorina i Semizovac-Srednje. Ta središta nisu locirana slučajno. Na tim prostorima nalazila su se partijska uporišta, a to su bili i pravci jedinih komunikacija koje su povezivali grad sa drugim krajevima, a napad na komunikacije je bio naš prvi cilj.

Vojni zadaci naših štabova, u tim prvim danima, bili su stvaranje vrstih manjih pokretnih odreda, koji će, na partizanski način, napadati vojne objekte, transportna sredstva, telefonsko-telegrafske veze, saobraćajnice, žandarske i ustaške kasarne, sjedišta opštinske kvislinške vlasti, stvarati za neprijatelja potpunu nesigurnost i rušiti njegovu vlast. Međutim, već prvih sedmica, oružana borba se tako razvijala da je premašila naše procjene i predviđanja. Ona je sve više prerastala u opšti narodni ustanak. To je potvrdilo da je odluka o ustanku bila realna i da je odgovarala datoj situaciji. Sve ovo odigravalo se ovdje, u sarajevskoj oblasti, kao i u Bosni i Hercegovini u cjelini. Krajem septembra, dakle, za nepuna dva mjeseca, partizanske snage ove oblasti narasle su na blizu 3000 boraca. Sam Romanijski bataljon brojao je 500, a sa preko 1250 dobro naoružanih boraca. Ustankom je zahvaćena velika teritorija bivših srezova Sarajevo, Rogatica, Visoko, Višegrad i Zenica, kao i sreskih ispostava Prilaz, Goražde, Kalinovik i Trnovo. Već 26. avgusta oslobođeno je Sokolac, 6. septembra naše snage prvi put su ušle u Rogaticu, 23. septembra oslobođeno je Srednje, a 2. novembra Trnovo. Time su stvoreni centri slobodnih teritorija odreda i ta se teritorija poslije povezati u jednu cjelinu. Sarajevo je bilo blokirano, a komunikacije prema Višegradu i pruga Semizovac-Srednje-Podrolj potpuno presječene. Putevi i pruge prema Doboju i Mostaru, kao i pruga Podlugovi-Vareš bili su za okupatora potpuno nesigurni, pod stalnim napadima naših odreda. Partizanske predstraže dopirale su do periferije Sarajeva.

Početak oružanih borbi snažno se odrazio na širokom prostoru kao i u samom gradu. Pošteni i rodoljubivi ljudi dočekali su ovaj trenutak sa radošću. To je ojačalo u njima vjeru da sve nije izgubljeno i da pravi rat tek počinje. Ovo je bio nov, prelomni momenat u životu stanovništva titavog kraja. Razgovori među ljudima u gradu i na selu dobili su novu dimenziju. Više to nisu bila opšta razmatranja situacije i

eventualnih mogućnosti. Ustanak je već bio konkretna činjenica i prema njoj se trebalo i moralo odmah i neposredno opredijeliti. Kolebanja i neodlučnost je nestajalo, ljudi su sami da izvlače skriveno oružje i da se javljaju u ulice. Svako je znao da neprijatelj neće oklijevati sa odmazdom i da se treba spremiti na otpor. U gradu je počinje proces političke diferencijacije, pa su se ljudi po ulice sve više da dijele na dvije osnovne grupacije: na one koji su za narodnooslobodilačku borbu i na one koji su protiv nje. Ulica politička opredjeljenja gubila su na svojoj aktuelnosti. I u području udaljena od žarišta borbi dopirale su vijesti o ustanku. Ustaška propaganda se trudila da te borbe prikaže kao djelo velikosrpskih i etničkih elemenata, ali su dopirale i istinite vijesti o oslobodilačkom i opštenarodnom karakteru ustanka.

Specifičnost ustanka u sarajevskoj oblasti bila je u tome da je zahvatao područje naseljena stanovništvom različitih nacionalnosti. Toj činjenici morala se pokloniti izuzetna pažnja. Poznato je da položaj pojedinih nacionalnosti u Jugoslaviji nije bio jednak i da su nacionalni odnosi bili neriješeni i zatrovani. To se posebno odnosilo na Bosnu i Hercegovinu stoga što su ti odnosi bili trovani od šovinista sve tri nacionalnosti i agresivnih nacionalističkih elemenata van Bosne i Hercegovine. Ti odnosi su se vanredno komplikovali kada su ustaše po ulice sa pokoljima nad srpskim stanovništvom, koje su nastojali prikazati kao spontanu reakciju Muslimana i Hrvata, a ista tumačenja davali su i srpski šovinisti. Poznato je kakvo je bilo stanovište KPJ prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, u godinama pred rat, a posebno u Bosni i Hercegovini. Partija je stajala na jasnom stanovištu da je Bosna i Hercegovina zajednička i nedjeljiva domovina tri naroda i drugih manjih nacionalnih grupa. Taj stav ostao je isti i u novoj situaciji. Kao što nismo priznavali velikosrpske aspiracije na ovu istorijsku pokrajinu, tako smo odbijali i velikohrvatske koje su zastupale ustaše.

Nama, komunistima bilo je sasvim jasno da će budućnost ustanka u Bosni i Hercegovini zavisiti od toga kako će se prema njemu odnositi sve tri nacionalne grupacije, a ne jedna ili dvije od njih. No, isto tako, bilo nam je jasno da će ustanak u prvo vrijeme biti više prihvaćen od srpskog stanovništva radi položaja u kome se ono našlo. To je značilo da će prva žarišta ustanka biti locirana u srpskim sredinama, što je nosilo opasnost da ustanak dobije jednonacionalni karakter i da se izoluje od muslimanskog i hrvatskog stanovništva, što bi opet, bilo jednako katastrofi. Dalje, postojala je realna opasnost da počinje obračun na nacionalnoj liniji, zbog ustaških zločina. Na sve ovo ukazano je već na sjednici Pokrajinskog komiteta kada se donosila odluka o ustanku. Da bi se te opasnosti predupredile, bila je nužna velika aktivnost partijske organizacije. Bilo je potrebno da ustaničke snage uspostave što neposrednije veze i kontakte sa stanovništvom muslimanskih i hrvatskih sela, da ga upoznaju sa ciljevima ustanka i da ga nastoje što prije uključiti u akcije. Bilo je nužno suprotstavljati se odlučno svim pojavama šovinizma koji je svakim danom uzimao sve veću razmjere. Jednako

oštro reagovati, kako na ustaške, tako i na etničke zločine. Trebalo je voditi računa da među političkim i vojnim kadrovima budu zastupljene sve nacionalnosti. Sela na ovom regionu bila su izmiješana u nacionalnom pogledu, i zato je svaki uspjeh zavisio od saradnje, podrške ili bar od blagonaklonog razumijevanja i simpatija susjednih sela i područja. Pri tome nismo imali iluzija, niti zanemarivali konkretnu stvarnost, znaju i da je za izvjesne procese potrebno i vrijeme, kao i vlastito iskustvo ljudi, da se sami uvjere šta je i gdje je istina. Da bi se demantovala ustaška propaganda da partizanske jedinice sačinjavaju isključivo Srbi, na Romaniji se već u 1941. godini stvaraju čete sastavljene pretežno od Muslimana. Međutim, te jedinice nisu stvarane na nacionalnoj osnovi, bile su partizanske kao i ostale. Muslimanski bataljon brojao je krajem 1941. oko 300 boraca.

Pred masom morali smo ići sa jasnim stavovima ne samo o tome protiv koga nego i za koje ciljeve se borimo. Nismo pozivali u klasnu borbu, nego u najširu nacionalnooslobodilačku rat i s tim ciljem tražili smo saradnju svih ljudi koji su stajali na različitim idejnim i političkim pozicijama. Smatrali smo da je istjerivanje okupatora i oslobođenje zemlje najvažniji zadatak. Pri tome se nismo libili da otvoreno govorimo i o tome da su i radni ljudi, radni klasa, seljaštvo i ostali radni slojevi, kao i ostale nacije Jugoslavije, uređivati svoje međusobne odnose, poslije oslobođenja zemlje, po svojoj volji. Nismo bili uskoogrudi niti isključivi da naturamo naše stavove. Ljudima koji su pokretali pitanje buduće uređenja, govorili smo da je o tome rano govoriti, ali da su kralj i dvorska kamarila bili iza svih negativnih pojava koje su se dešavale u Jugoslaviji.

Između ljudi, kao i iz neprijateljskih dokumenata koji su nam danas pristupa ni, jasno se vidi da je izbijanje ustanka u blizini Sarajeva izazvalo pometnju i paniku u neprijateljskim redovima. Njemački garnizon u gradu osjeća se nesigurnim, a ustaške funkcionere hvatala je panika. Njemačkoj komandi bilo je jasno da to nisu nikakvi slučajni incidenti, nego dio jednog šireg pokreta u cijeloj zemlji. Ona, zajedno sa domobranima i ustašama, preduzima vojne mjere za ugušenje ustanka, ali i neke mjere drugog karaktera. Svjesna toga kakvo stanje u narodu stvara ustaški teror, njemačka komanda »upozorava« ustaške funkcionere da ublaže kurs prema Srbima, da se »spriječi divljanje ustaša«, da se »početnici pozovu na odgovornost« i da se neki notorni ustaški koljači uklone sa terena. Uprkos pozivima srpskom stanovništvu da se smiri, ali istovremeno i najoštrije prijetnje za »slučaj podrške pobunjenicima«. Naređuje se kupljenje talaca koji će biti strijeljani ukoliko dođe do novih akcija. U Sarajevu je, u to vrijeme, strijeljano oko 50 komunista i drugih građana, od čega 20 povodom diverzije u Željezničkoj ložionici, i to je publikovano na velikim plakatima, pa čak i u službenom listu.

Ova dvostruka igra njemačke soldateske imala je jasan cilj. Svojim tobožnjim distanciranjem od ustaških postupaka i pozivima

srpskom stanovništvu htjela je da prevari lakovjerne ljude i da ih, na taj na in, privoli na dobrovoljnu pokornost. Oštrim terorom htjela je da zaplaši kolebljive. Me utim, sve te mjere nisu imale efekta. Teror ne samo da nije zaustavio ustanak nego je uticao i na kolebljivce da se prihvate oružja, uvi aju i da im je to jedini i naj asniji put.

Tokom jeseni aktivnost partizanskih snaga je vanredno porasla, blokada grada postajala je sve potpunija. U gradu se osje ala velika oskudica u hrani i ogrevu. Ne mora ovjek biti profesionalan vojnik pa da ocijeni šta u vojnom smislu zna i ako se borbe vode kod Mokrog i Stambol i a, ako su ustani ke snage vrsto na Crepoljskom, Trebevi u, Igmanu i Crnom vrhu iznad Vogoš e. Neprijateljske, okupatorske i kvislinške formacije živjele su u strahu, što se vidi iz pani nih izvještaja i apela za poja anje.¹⁾ Mora se priznati da mi tada ni sami nismo znali kakav smo strah i paniku ulili naprijatelju i šta su za naprijatelja zna ile naše snage.

Ali zabrinutost Nijemaca nije dolazila samo od straha za bezbjednost vlastitog garnizona. U pitanju su bili mnogo ve i interesi. Ve sam pomenuo šta je u politi kom smislu zna ilo prisustvo naših snaga u neposrednoj blizini Sarajeva. Dalje, treba znati da je njema ka ratna privreda bila jako zainteresovana za sirovine i proizvode srednjebosanskog industrijskog bazena, kao što su: ugalj, željezna ruda, gvož e i drvo. Ti proizvodi su bili dragocjeni za njema ku ratnu mašinu, koja je naprezala sve svoje snage da savlada blokadu i da obezbijedi sve što je neophodno za vo enje rata. Njema ki generali u više navrata isti u važnost ovoga bazena za njema ku vojsku.) Nije slu ajno što je 718. njema ka p. d. sve svoje snage rasporedila od Sarajeva dolinom Bosne - prema Zenici, Doboju i Tuzli.

¹⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: A V. I. I.), arhiva NDH (dalje: A NDH) kut. 4, br, reg. 5/1-1 i kut. 61a, br. reg 9/6-1; Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo (dalje: A I. I. Sarajevo), mikrofilmovana gra a NDH u V. I. I. Beograd, MF-7/326-328; A V. I. I, mikrofilmovana gra a arhiva UDB-e Zagreb, MF -7/297 - 301 i MF -7/318-321 - izvještaji italijanskog konzula u Sarajevu o situaciji u Bos,ni od 7. i 10. 11. 1941. godine.

U izvještaju italijanskog konzula od 7. 11. 1941. godine, pored ostalog, stoji:

»Odmetnici zatražili od Vojkve (odnosi se na Zapovjedništvo »Vojne krajine« - prim. U. D.) predaju Sarajeva, daju i na znanje da sva mjesta koja su se predala bez otpora nisu pretrpjela ništa od odmetni ke okupacije, dok su ona koja su se odupirala razorena. Tako bi se dogodilo i sa Sarajevom...«

Sli ne sadržine su i mnogi izvještaji njema kog okupatora iz oktobra, novembra i decembra 1941. godine, ne samo njema kih vojnih i politi kih funkcionera u tzv. NDH ve i funkcionera u okupiranoj Srbiji i u štabu njema ke komande Jugoistoka. U tim se izvještajima vrlo esto podvla i neposredna ugroženost Sarajeva: »oko naših trupa u Banjaluci i Sarajevu ustanici samo oblije u«; »stanje Landessicen bataljona na željezni kim prugama Brod - Sarajevo i Sarajevo - Višegrad postalo je vrlo kriti no«, (Ernest Viskaupt, Borbe protiv ustanika u jugoslovenskom prostoru, A V. 1.1, str, 76-85); »napadi usmjereni na Pale i Vareš samo su demonstracije koje treba da zamaskiraju namjeru ustanika da napadnu Sarajevo« (Zbornik dokumenata i podataka, tom XII, knj. 1, dok. br. 282) itd

¹⁾ Njema ki general u Zagrebu Edmund Glez (Glaise) fon Horstenau, koji je bio opuno mo eni predstavnik njema ke Vrhovne komande pri oružanim snagama tzv. NDH, komandant 718. njem. divizije general Johan Fortner, komandant Jugoistoka general Walther Kuntze, a nešto kasnije i komandant »Borbene grupe Bader« general Paul Bader, ina e vojni komandant Srbije, koji je komandovao svim okupatorskim i kvislinškim snagama u poznatoj drugoj neprijateljskoj ofanzivi na isto nu Bosnu, januara 1942. godine.

Na prvi pogled, jasno je šta je Sarajevo zna ilo kao saobra ajni vor. Tu su se ukrštali putevi koji su vodili kroz centralnu Bosnu i ra - vali se prema sjeveru, jugu i istoku. Jedina željezni ka veza prema srednjem Jadranu i prema Srbiji išla je preko Sarajeva i ovdje imala svoje glavne instalacije i objekte (Glavna željezni ka radionica, Željezni ka ložionica i si.).

Dakle, strateški zna aj Sarajeva bio je nesumnjiv. To, utoliko više, što Nijemci prema Jadranu nisu raspolagali vlastitim snagama, a u itali- janskog saveznika nisu bili mnogo sigurni. Jadran je predstavljao os- jetljivu ta ku u svakom pogledu. Nijemcima su bili potrebni mir i sigur- nost na ovom prostoru, a prisustvo partizanskih jedinica svodilo je tu sigurnost, tako re i, na nulu.

Iz neprijateljskih dokumenata je vidljivo da su se Nijemci najviše plašili neposrednog napada na sam grad. Kada se danas sagledaju sve relevantne injenice iz toga vremena, mora se re i da taj strah nije bio bezrazložan. ak se ini, da je neprijatelj, više nego mi, cijenio udarnu snagu i hrabrost partizanskih eta, jer je to osje ao u estim sudarima sa njima. Partizanske ete su bile brojne, borbeni elan na velikoj visini, a podrška stanovništva masovna. Partizanski na in borbe bio je na- ro ito nepovoljan za neprijatelja, jer redovne oružane jedinice uvijek teško izlaze na kraj u takvoj borbi. Dakle, ocjena da se partizanska la- vina može svakog asa da sru i na grad, nije bila daleko od pameti i vojni ke opreznosti. Iz tih razloga, prva vojni ka krupna operacija nje- ma ke vojske na teritoriji Bosne i Hercegovine, januarska ofanziva, ima e za cilj razbijanje ustanka baš na ovom terenu.

Ovih nekoliko sumarnih napomena, bez navo enja detalja i opisa vojnih akcija, treba samo da do ara zna aj i ulogu koju su imale opera- cije partizanske vojske u okolini Sarajeva. injenica da se grad od oko 80.000 stanovnika mjesecima nalazio u blokadi, što je bio jedinstven slu aj u to vrijeme, ubjedljivo govori o snazi i moralu ustani kih snaga koje neprijatelj nije mogao da razbije i uništi.

Nešto o razvitku ustanka u drugim oblastima Bosne i Hercegovine

Kada se govori o ustanku 1941. godine u ovoj oblasti, uvijek se mora imati u vidu da to nije bila neka samostalna i izolovana pojava, nego sastavni dio ustanka u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Svi dije- lovi Bosne i Hercegovine, osim manjih izolovanih podru ja, bili su zah- va eni požarom narodnooslobodila ke borbe. Da bi se dobila cjeloviti- ja slika o tadašnjim prilikama i stanju, ini mi se da je neophodno izni- jeti, makar i sa nekoliko rije i, šta se tada dešavalo u drugim krajevima, jer se to odražavalo i na prilike ovdje.

Naročito brzo i snažno razvijao se ustanak u Bosanskoj krajini. Tu su, prije nego u drugim krajevima, partizanske akcije prerasle u opštenarodni ustanak, pa se tako reči, već od samog početka, postavilo kao problem kako rukovoditi sa velikim jedinicama oslobodilačke vojske. Već 27. jula oslobođen je Drvar, a time je prvo gradsko naselje u Bosni i Hercegovini doživjelo dan slobode. Titov saobraćaj i privredni život u ovoj oblasti za okupatora i kvislinšku vlast je doveden u pitanje. Kožara, Grmeč, Drvar i Petrovac postali su poznati u Titovoj zemlji - kao simboli junaštva i otpora. Titova oblast, osim gradskih naselja, od Save do granice Dalmacije bila je zahvaćena ustankom i manje-više pod kontrolom ustaničke vojske.

Specifičan put razvitka ustanka bio je u Hercegovini. Ovdje je ustanak otpočeo ranije nego u drugim dijelovima - već krajem juna mjeseca. Bio je izazvan ustaškim pokoljima, ali su ubrzo komunisti i Partiji bliski ljudi zadobili odlučujuć i uticaj u ustanku. U ljeto i jesen 1941. godine Titova Hercegovina, osim sreskih sjedišta, predstavljala je slobodnu teritoriju, bez ustaške i okupatorske vlasti. Ustanak u Hercegovini bio je tako snažan i masovan, da je italijanska okupaciona sila smijenila ustašku vlast i preuzela cjelokupno upravljanje u svoje ruke. Italijanski fašisti nastojali su se prikazati »prijateljima Srba« i sve ustaške monstruozne zločine kao djelo Hrvata, a u pozadini toga stajali su sasvim drugi ciljevi. Namjera je bila ugušiti ustanak, a time pod svoju vlast staviti Hercegovinu i dijelove zapadne Bosne, te tako proširiti svoju okupacionu teritoriju. Naravno, računali su da te dijelove naše zemlje zadrže u stalnom posjedu i poslije završetka rata. Opravdanja su bila u tome da, tobože, Srbi i Hrvati ne mogu živjeti zajedno bez prisustva vlasti italijanskih fašista.

U zapadnim dijelovima Hercegovine (Ijubuški srez) formirane su partizanske grupe koje su se oslanjale i na partizanski pokret u Dalmaciji.

Italijanski okupatori, u to vrijeme, nisu tražili ni predaju oružja od stanovništva, jer su znali da u tome neće uspjeti, a to je trebalo da bude dokaz »njihovih poštenih namjera«. Ali su zato sistematski »obrađivali« oficire bivše jugoslavenske vojske i bogatije domaćine u selima, da od njih stvore svoje pomagače i pandure. Ovi petokolonaši širili su, sa svoje strane, priču kako su Italijani dobri, kako će oni štititi Srbe od ustaša i bili su protiv svake akcije protiv okupatora »jer će to dovesti do paljenja sela i stradanja Srba«.

No, bez obzira na sve te političke manevre italijanskih okupatora, činjenica je da je narod držao oružje u rukama i da je sam otpočeo da u selima obrazuje vlastite organe i kontrolu.

U tuzlanskoj oblasti od početka avgusta mjeseca ustanak se tako snažno razvio. Na Ozrenu, Majevidi, Trebavi, u Semberiji i Biru stvoreni su snažni odredi i slobodne teritorije. Vlasenica je već u prvim danima došla u ruke partizana, ali su docnije etnici tu instalirali svoju vlast. Birsanski odred stvorio je široku slobodnu teritoriju, sa centrom

u šekovi ima. Ozrenski odred je u naletu bio zauzeo ve i dio Doboja, a poslije toga neprekidno ugrožavao željezni ke pruge prema Brodu i Tuzli. Majevi ki odred je ugrožavao ustaško-domobranska uporišta i prijetio zauzimanjem gradova Br kog i Bijeljine. Sama Tuzla i itav industrijski bazen bili su na putu da budu potpuno odsje eni i da padnu u ruke partizana.

Iz ovoga pregleda se vidi da je itava Bosna i Hercegovina bila prekrivena partizanskim odredima, a dobrim dijelom i oslobo ena. Svaki kraj, i svaki odred, imao je svoje osobitosti koje su se odražavale na razvoj ustanka. Svako je svojom borbom angažovao dio neprijateljskih snaga i time pomagao drugom. Pokrajinski komitet i Glavni štab nastojali su, koliko je god bilo mogu e, da koordiniraju cjelokupnu vojnu aktivnost i time poja aju efikasnost svih odreda u cjelini. Samo su terenski uslovi i partizanski na in ratovanja objektivno ograni avali mogu nost pune koordinacije.

Sve dosad re eno, jasno govori da za okupatora i kvislinge nisu cvjetale ruže u Bosni i Hercegovini, da su se našli u pravome škripcu, da su dobijali stalne udarce i bili prisiljeni da se više brane nego da napadaju. Nijemci su svoju vojnu mašinu u punoj snazi angažovali na isto nom frontu ne bi li tako i tamo izvojevali munjevituu pobjedu, kao što su to postizali u dotadašnjim operacijama u Evropi. Me utim, tamo su naišli na tvrd orah. Zato im je ustanak u Jugoslaviji bio kost u grlu jer su tu morali angažovati nekoliko svojih kompletnih divizija. Situacija ih je primorala da u ine potez koji je prili no ogor io poslušnu NDH. To je ve pomenuto proširivanje italijanske okupacione zone na Hercegovinu, gornje Podrinje i neke druge dijelove Bosne. Ovim su se još više zaoštrili ne baš prijateljski odnosi izme u NDH, karikature od države, i fašisti ke Italije.

Okupator, ustaška vlast i politi ko raspoloženje u narodu

Nisu se samo vojne prilike razvijale nepovoljno za okupatora. To isto se dešavalo i na politi kom planu, posebno u Bosni i Hercegovini.

Ustaška vlast, najavljuju i istrebljenje Srba iz Bosne i Hercegovine, konfrontirala je prema sebi itavo srpsko stanovništvo. Užasni zlo ini - ubijanje i masakriranje nevinih ljudi, žena i djece, samo zato što su bili Srbi, a tako su postupali i sa Jevrejima i Romima - pokazali su pred o ima itavog svijeta ustašku vlast kao vlast zlo inaca i zvijeri. To je izazvalo gnušanje svih poštenih ljudi, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Sasvim je jasno da se osuda i mržnja prenosila i na one koji su ustaše doveli na vlast, tj. na njema ke i talijanske fašiste. Razumije se da narod koji je oružjem morao da brani svoj fizi ki opstanak,

nije mogao gajiti nikakve iluzije u odnosu na okupatora i njegovu politiku. Nema potrebe da šire govorimo o raspoloženju ovoga stanovništva, jer to je već dobro poznato.

Nisu se povoljno, za okupatora, razvijale političke prilike ni u drugim dijelovima stanovništva, samo se to manifestovalo na drugi način i drugim tempom. Takav tok političkih previranja okupator nije očekivao. Zavarani podložni kim i laskavim držanjem šake fašističkih izdajnika iz redova Hrvata i Muslimana, Nijemci su, prilikom ulaska u Bosnu i Hercegovinu, očekivali da će u ovim dijelovima naići i na podršku stanovništva. Pri tome su špekulisali sa neravnopravnim položajem Muslimana i Hrvata u Jugoslaviji, položajem u koji ih je dovela velikosrpska buržoazija. I, zaista, jedan veliki broj muslimanskih i hrvatskih buržoaskih političara podržao je novo stanje i uključio se u »novi poredak«. Oni su ušli u »ustaški sabor« i time na sebe primili punu odgovornost za cjelokupnu ustašku politiku. Za razliku od ovih direktnih poslušnika i okupatorskih sluga, drugi dio građanskih političara zadržao se po strani i zauzeo stav pasivnog izbjegavanja. Oni su htjeli da sačekaju i vide kako će ići dalji tok događaja pa da se prema tome i ponašaju. Ova grupa »pasivnih i rezervisanih« vremenom se povećavala jer je u svim društvenim slojevima sve više raslo nezadovoljstvo politikom NDH u Bosni i Hercegovini. No, taj dio buržoaskog političkog vrha nije se oslanjao samo na pasivnost, nego se povremeno i aktivirao, ali van ili protiv NOB-e.

Tako jedna grupa najuticajnijih ljudi »aršije« u Sarajevu, koji su imali velikog uticaja na formiranje cjelokupne politike muslimanske buržoazije, poželjela je da ispoljava otvoreno nezadovoljstvo prema ustaškoj politici. Ti ljudi bili su nezadovoljni obimom svog uticaja u NDH, a u izvjesnoj mjeri nisu se slagali ni sa metodima ustaške vladavine. Oni su ebidno je da su se plašili da će ih u ekonomskom pogledu izigrati velikohrvatska buržoazija, kao što im se to desilo i u odnosu sa velikosrpskom buržoazijom. Drugo izvorište nezadovoljstva formiralo se u Ulema, vjerskom islamskom vrhu. Ulema se našla ugroženom agresivnim nastupom katoličke crkve i velikog dijela katoličkog klera koji je ispoljavao krajnju beskrupuloznost u nasilnom pokatoličavanju, a ustrajivao je i direktno u zločinima nad srpskim stanovništvom. Ulema nije imala garancije da se sutra, eventualno, neće naći u istom položaju i muslimanska religija. Providna i naivna ustaška propaganda kako su »Muslimani najistiji dio Hrvata« nikoga razumnog nije mogla da obmane. O svim ovim političkim strujanjima i nezadovoljstvima u muslimanskim vjerskim i političkim vrhovima u Sarajevu znali su Nijemci i preduzimali su posebne mjere da se sa ovim grupama povežu i uti u na njihovo raspoloženje.

Javna manifestacija ovih političkih strujanja bila je pojava »muslimanskih rezolucija« u Sarajevu i drugim mjestima i »memoranduma Hitleru«. Neposredni povod za donošenje tih rezolucija bilo je zaista vanredno teško stanje u kome se našlo muslimansko stanovništvo u

jednom dijelu isto ne Bosne, gdje je etnički teror uhvatio maha. No, to je bila i prilika da se iznesu politički stavovi i pogledi koje su imali sastavljači tih dokumenata. Ta nije da se rezolucijama, posebno sarajevskoj, u suštini osuivala ustaška politika i posebno teror nad srpskim stanovništvom. U tim osudama ustaške politike i terora naglašeno je da se sve prelama preko leđa Muslimana i traži se da se sa zločinima prekine i da se ravnopravno tretiraju sve vjeroispovijesti. Međutim, sastavljači rezolucije ne osuđuju fašistički režim i fašističku ideologiju uopšte i ne pozivaju narod u borbu protiv uzročnika tih zala, nego se ograničavaju na neku vrstu protesta, kako bi se političkim i vjerskim vrhovima muslimanskog stanovništva obezbijedio poseban položaj i uticaj u vlasti. U tom smislu oni traže intervenciju Nijemaca i »korekciju« ustaške politike. »Memorandum« je politički još jasniji i određeniji. U njemu se traži poseban položaj Bosne i Hercegovine, pod protektoratom Nijemaca. Drugim riječima, traži se da vlast dobiju predstavnici muslimanske buržoazije pod okriljem Nijemaca. Nijemci te zahtjeve nisu mogli usvojiti a da time ne povrijede interese ustaške garniture na koju su se najviše oslanjali. Hoću da podvedem da su ti akti, bez obzira na njihov pravi smisao i cilj, bili vidni znaci jednog toka stvari koji okupatoru, o čemu je evidentno, nije išao u prilog nego na štetu.

Inače, procesi političkog opredjeljivanja za NOP u sredini »obinog svijeta« - u muslimanskim masama tekao je slično kao i u drugima. Bio je najbrži u redovima radnika i muslimanske gradske sirotinje, kao i u redovima onog dijela građanske inteligencije koja je bila demokratski orijentisana. Posebno brzo odvijao se u redovima radničke i studentske omladine. Sve se to jasno manifestovalo u Sarajevu, a slično se dešavalo i u ostalim gradovima.

Radnički i sirotinjski kvartovi - Vratnik, Kovači, Bistričnik, Bjelave, Pofalići, Novo Sarajevo, Hrasno, Kovači i drugi - bili su naša glavna uporišta. Tu su se ljudi, bez mnogo »filozofiranja« i »politiziranja«, opredjeljivali onako kako su ih upuivali osjećaji i zdrav instinkt, opredjeljivali se za ono što im je izgledalo pravedno, pošteno i razumno, a te epitetike nikako nije mogla dobiti politika okupatora i njegovih poslušnika. Razumije se da su ova opredjeljenja bila više rezultat djelovanja Partije u ovim sredinama ranije i naročito u toku rata, nego neke spontanosti.

U veoma teškom položaju našlo se i selo. Napušteno od buržoaskih političara, koji su se u novoj situaciji bavili sobom i brinuli za vlastite pozicije, muslimansko stanovništvo raštrkanih i izolovanih bosanskih sela bilo je prepušteno samo sebi i lokalnim političkim kordžima. Bilo je pod raznim pritiscima izloženo velikim opasnostima. Ustaški elementi pokušavali su ga privući na svoju stranu. Etnički elementi pokušavali su ga izložiti teroru. Trovano antikomunističkom propagandom i zatvoreno u religiozne okvire, ono se sa izvjesnim strahom i rezervom odnosilo prema komunistima. Zato su mnogi seljaci izlaz vidjeli u pasivnosti i izolaciji. To je vješto koristio režim NDH i pošlo sa stvaranjem »milicije«, o kojoj u posljednje vrijeme i nešto više. Međutim, sela koja su bila u centru ili

bliže žarištima ustanka ili ona gdje su odranije djelovali komunisti, mnogo prije su se opredjeljivala i aktivno uključivala u ustanak.

Procesi političke diferencijacije u hrvatskim masama išli su nešto sporije, iz sasvim određenih razloga. Prije svega, to je posljedica ranijih političkih prilika i položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini, kao i djelovanja konzervativnih, klerikalnih i nacionalističkih krugova koji su neravnopravan položaj Hrvata koristili u svoje političke svrhe. Međutim, iako je moglo biti izvjesnih iluzija o novome stanju u politici, činjenica je nepobitna da se ogromna većina hrvatskog stanovništva distancirala i ograđivala od pogromaške politike ustaša. To znamo svi mi koji smo se bavili politikom u to vrijeme. Sloj koji je podržavao ustašku politiku regrutovao se među najzagriženijim nacionalistima, u društvenom ološu i seoskim sredinama koje su bile pod uticajem ustaški orijentisanog sveštenstva i inteligencije. Međutim, što je vrijeme odmicalo, što je narodnooslobodilačka borba jačala i jasno ispoljavala politiku ravnopravnosti i bratstva naroda Bosne i Hercegovine, sloj koji je davao podršku ustašama, bio je sve malobrojniji. Svuda tamo gdje je uticaj Partije postojao odranije, a naročito u redovima radnika i dijela omladine, aktivno uključivanje Hrvata u NOP išlo je mnogo brže. Ovo se vidno ispoljavalo i u Sarajevu, gdje je broj Hrvata - političkih aktivista NOP-a neprekidno rastao, što se vidi, pored ostalog, i po progonima i hapšenjima koje su vršile ustaše i Gestapo.

Sve ovo bilo je potrebno reći i zbog onih neupućenih ili zlonamjernih pojedinaca koji lažno prikazuju ustanak u Bosni i Hercegovini, pripisujući mu jednonacionalni karakter. Srpski nacionalisti tvrde da je ovaj ustanak samo rezultat borbe i stradanja srpskog stanovništva, a negiraju svaku ulogu drugih. Hrvatski i muslimanski nacionalisti umanjuju svjesnu borbu srpskog stanovništva, tvrdnjama kako je ono išlo u ustanak ne radi borbe za slobodu, nego bježeći od ustaškog noža.

Tako su vremenom, sve više propadali planovi okupatora da stanovnike Bosne i Hercegovine zavadi na nacionalnoj osnovi i suprotstavi jedne drugima - da jedne stavi van zakona, a druge da pretvori u instrument svoje vladavine. Stara osvajačka politika - zavadi pa vladaj - nanijela je štete narodima ove zemlje, pri čemu je dosta teško a narodnooslobodilačkoj borbi, ali ta politika doživjela je svoj kraj i poraz, a narodi stekli time jedno novo iskustvo i pouku za ubuduće. Sve se ovo manifestovalo u BiH i Hercegovini, pa i ovdje, gdje je ratno zbivanje bilo posebno zamršeno i zapleteno.

Možda je potrebno da kažem, iako se to razumije, da okviri ovog rada ne dozvoljavaju da se o ovim političkim procesima govori šire i dokumentovnije. Iznio sam samo onoliko koliko mi se činilo potrebnim da bih pokazao kako okupator gubi rat ne samo na bojnopolju nego i na političkom. A ovo zadnje bilo je mnogo važnije za narodnooslobodilačku borbu i za budućnost. Poznata je istina da je ratna sreća esto promjenljiva, da se pojedine bitke gube ili dobijaju, ali ono

što se izgubi u narodu ne može se ni im nadoknaditi. A to se, zapravo, desilo svima našim protivnicima: okupatorima, ustašama i etnicima i njihovim domaćim i stranim pomagačima ili pokroviteljima.³⁾

Rukovanje ustankom
i formiranje tri velika partizanska
odreda u okolini **Sarajeva**

Stvaranjem slobodne teritorije omogućeno je da tokom septembra na Romaniju izađu i oni članovi PK koji su ostali u Sarajevu da bi rukovodili cjelokupnom partijskom i vojnom aktivnošću. To su bili: Iso Jovanović, sekretar PK, Boriša Kovačević, član PK i Svetozar Vukmanović delegat CK. Na Romaniju je izašao i član PK Vaso Miskin, koji je bio uhapšen 22. juna, ali je sa Isom Jovanovićem, Milutinom Čuraševićem i Nisimom Albaharijem uspio pobjeći iz ustaškog zatvora. Ovim izlaskom, centar za rukovanje ustankom prenosi se na Romaniju i tuda ostaje sve do kraja aprila 1942. sa prekidom od mjesec-dva dana, kada se nalazio na terenu Foča - Goražde. Kroz to vrijeme Sarajevo je bilo važan punkt u vezama Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba sa tri ostale oblasti. Preko Sarajeva su, takođe, išle i sve veze CK i VŠ s drugim dijelovima zemlje i dalje, dok su se oni nalazili na Romaniji i u Foči. Obezbjede tih veza bio je važan zadatak i partijska organizacija Sarajeva ga je uspješno izvršavala.

Ima mišljenja da rukovanje ustankom od Glavnog štaba i PK nije bilo dovoljno efikasno te da je tome doprinijelo i nepovoljno lociranje ovih rukovodnih organa, da je to bilo udaljeno od centra zbivanja, sa nepogodnim vezama i si. Nema sumnje, svaki rad može se i treba kritikovati i sigurno nije bilo malo propusta, slabosti pa i grešaka u rukovanju. Međutim, stvari se ne smiju uproštavati, pojednostavljivati i pri tome zanemarivati tadašnji uslovi.

Takođe je da je rukovanje, odnosno održavanje veza bilo sporo. Trebalo je dosta vremena da jedna direktiva dospije tamo gdje je namijenjena, pa je uslijed toga, možda gubila i na svojoj aktuelnosti. No, u tadašnjim uslovima, kada nismo imali modernih sredstava veze i kada smo bili primorani da se služimo samo ilegalnim kanalima ili preko oslobodjene teritorije, a i jedan i drugi put bili su spori, komplikovani i rizični, teško se mogla postizati neka brzina.

³⁾ Samo radi interesantnosti navešću dio jednog izvještaja njemačkog generala u Zagrebu Glez-Horstenaua Njemačkoj vrhovnoj komandi od 25. februara 1942., koji sa očajanjem zapaža da »oblast južno od Save predstavlja najveći dio dijelom ustaničke oblasti«, da su se »komunistima priključili ili Muslimani, Hrvati, pa čak i nekoliko pripadnika njemačke narodnosti«, da »u raznim oblastima južno od Save, naročito u italijanskoj zoni, organizovane su manje »sovjetske republike« i slično«. Zbornik, tom XI, knj. 2, dok. br. 33.

Ve sam pomenuo da je partizanski rat, bar u tadašnjim uslovima, u osnovi, tražio rukovodnju na in rukovodnja nego što je to klasično komandovanje. Ono se, u ovom slučaju, moralo više ograničiti na davanje direktiva i opšte orijentacije.

Na pitanje o tome da li je smještaj rukovodnog centra bio pravilno odabran, mislim, može se pozitivno odgovoriti. Bio je smješten u blizini glavnog grada, odakle su veze sa organizacijama bile veštuhodane, a odatle su bile i najbolje veze VŠ i CK, dok su se nalazili u Srbiji i istočnoj Bosni. Dalje, ovo je bio prostor gdje su se odvijale najznačajnije partizanske operacije u to vrijeme, a nije bila od malog značaja veza sa borbom u zapadnom dijelu Srbije, gdje je ustanak bio najjače razvijen. U ljeto 1942. godine situacija se promijenila. Centar ustanka se premjestio u zapadnu Bosnu, a tamo su se nalazili i CK KPJ i VŠ. Sem toga, u Krajini su djelovali članovi PK i Oblasnog komiteta i oni su mogli samostalno u osloncu na VŠ i CK da rukovode borbom. U situaciji kakva je bila u istočnoj Bosni poslije aprila, mislim da je dobro što su se ovdje zadržali PK i Glavni štab.

Ono što, po mom mišljenju, zaslužuje najviše kritike jeste nedovoljna organizovanost i nedovoljna sistematičnost u radu ovih organa. Djelovalo se donekle stihijno i kako je neposredna situacija nalažala, bez dovoljnog predviđanja i dubljeg ulaženja u probleme. Nije bilo dovoljno kolektivnog rada. Sve ovo osjeća se kao nedostatak i drugovi na terenu. Takvom načinu rada doprinosili su velika oskudica u kadrovima, partizanski uslovi, a sigurno i individualne sklonosti ljudi. O svemu tome može i treba da se govori opširnije, ali drugom prilikom i na drugom mjestu.

Od jula mjeseca do savjetovanja u Stolicama (26. septembra 1941) cjelokupnom vojnom i političkom aktivnošću u rukovodio je Pokrajinski komitet, odnosno njegov ured koji je bio na okupu. Sastav tog uređaja se mijenjao i u organizacionom smislu nije bio fiksiran kao neki izvršni organ ili služba. U tom uređaju nalazili su se sekretar PK, neki od članova PK i delegat VŠ. Poslije Stolice stvoren je poseban organ za rukovodnju vojnim poslovima - Glavni štab. U Glavni štab su imenovani: Svetozar Vukmanović, Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip, Osman Karabegović, Košta Nad i Uglješa Danilović.

Organizacija partizanske vojske, krajem septembra i u toku oktobra, doživljavala je krupnije izmjene. Te izmjene su vršene u smislu zaključaka Savjetovanja u Stolicama, a njihovu potrebu nametale su i konkretne okolnosti, prije svega, samo narastanje vojnih jedinica. Uvedena je jedinstvena vojna formacija: desetina, vod, četa, bataljon, odred. Bolje su organizovani vojni štabovi sa uvođenjem dužnosti na elniku štaba, operativnih oficira i vojno-obavještajne službe. Svim tim je komandovanje podignuto na viši nivo. Bliže su određene dužnosti članova štaba. Pojava je uloga i odgovornost vojnih rukovodilaca za vojne operacije i preciznije određena dužnost političkog komesara i njegovog zamjenika. Komesar je bio zadužen za politički rad u jedinici

i na terenu, obezbjeđivao kontakte sa narodnim odborima, a ravnopravno sa komandantom (komandantom) u stvarao u donošenju značajnih vojnih odluka. Zamjenik komesara je uveden nešto kasnije i on je bio partijski rukovodilac u jedinici. U jedinicama je stvarana partijska organizacija, u etama i štabovima stvarane su partijske jedinice. Partijska organizacija u vojsci, kao i ona na terenu, bila je vezana za okružne komitete. Partijska organizacija u vojsci bavila se, prije svega u vršenjem jedinica, jačanjem discipline, dizanjem morala, političkim uzdizanjem boraca i terensko-političkim radom. Partijski sastanci održavani su obavezno prije i poslije vojnih akcija. Na sastancima prije akcija određivani su zadaci komunisti u borbi, a poslije akcija je raspravljano o dobrim i lošim stranama ispoljenim u borbi. Organizacije su se međusobno razlikovale po svome radu i političkom nivou, što je zavisilo od sposobnosti i zrelosti političkih kadrova. Tada je potpunije određena taktika partizanskog ratovanja. Neprijatelja je trebalo napadati najprije tamo gdje najmanje očekuje i pripremiti mu stalna iznenađenja: napadati iz zasjeda, noću, uništavati njegove izolovane dijelove, a vještim korištenjem terena i manevrom izbjegavati frontalnu borbu.

Izlaskom Glavnog štaba na Romaniju i formiranjem velikih partizanskih odreda prestala je potreba da na istom terenu postoji i Oblastni štab za sarajevsku oblast ili se nama samo tako činilo. Hasan je otišao na dužnost političkog komesara odreda »Zvijezda«, jer je odred djelovao u složenim uslovima, uz velike mogućnosti razvoja. Naravno, to je bilo značajno da se što više uradi u industrijskim proletarijatima Vareša, Zenice i drugih mjesta (Visoko, Breza, Kakanj) kako bi se što više radnika uključilo u odrede. Slobodan Princip je došao na dužnost u Glavni štab i određen za našeg predstavnika u zajedničkom partizansko-etničkom štabu. On je bio neposredno angažovan u svim krupnijim vojnim operacijama, npr., oko Rogatice i drugdje.

U mjesecima oktobar i novembar na teritoriji sarajevske oblasti, koja je bila prostrana i povezana, vrlo aktivno se radilo na organizovanju cjelokupnog života. Prije svega, radilo se na organizaciji nove vlasti - narodnih odbora, koji već na toj etapi narodnooslobodilačke borbe igraju veoma značajnu ulogu. Odbori su birani neposredno na skupovima seoskog stanovništva, uključujući i žene i omladinu starijeg uzrasta. Njihovo postojanje nametao je sam život, odnosno potrebu za njihovim formiranjem osjele ali su stanovnici oslobođenih teritorija, pa dijelom i neoslobođenih. Odbori su rješavali zadatke koje je život neposredno tražio: ishrana vojske i naroda, zbrinjavanje stanovništva koje je pod pritiskom neprijatelja napuštalo svoje domove, zaštita slobodne teritorije, briga o borbi protiv neprijateljske špijunaže i sl. Stvarani su prihvatilišta i male bolnice za ranjene borce. Organizovane radionice i škole. Usko povezani sa narodnim odborima bili su vojnopozadinski organi - komande mjesta. One su rješavale sve probleme vezane za vojsku - mobilizacija novih boraca, naravno, na dobrovoljnoj

osnovi, snabdijevanje vojske hranom, odje om, obu om i drugim potrebama, organizacijom kurirske službe, organizacijom straža komandi mjesta koje su bile formirane kao male borbene jedinice, ali sastavljene od starijih ljudi, rekonvalescenata i si. Po potrebi ove straže su korištene i u operativne zadatke.

Organi nove vlasti bili su, prije svega, organi oružane revolucije, ali su istovremeno pokazivali kakvim političkim i društvenim ciljevima teži narodnooslobodilački pokret. Tako je ustanak dobivao potpune konture cjelovitog narodnog pokreta sa jasnim opredjeljenjima za budućnost.

U vojnoj aktivnosti osjećao se jedan krupan nedostatak koji se se docnije negativno odraziti, a to je taktika držanja frontova. Takvu orijentaciju nametale su donekle i objektivne okolnosti, kao što su potreba odbrane slobodne teritorije i opsjedanje i blokiranje neprijateljskih uporišta i gradskih naselja, ali je ona više korištena nego što je bilo nužno. Ovakav način borbe bio je naročito izražen tamo gdje smo saradivali sa etnicima (npr., front prema Zvorniku i Rogatici). Ovu taktiku slabost naši štabovi su uviđali i na nju stalno ukazivali, ali nismo je se mogli osloboditi. Doduše, to je donekle kompenzirano time što su jedinice na svojim položajima bile dosta aktivne i izvršile ove akcije prema neprijatelju. Naravno, određeni položaji (kao, npr., Romanijske stijene) morali su biti čvrsto držani, ali su na drugim pravcima bile potrebne manje snage, jedinice je trebalo koncentrisati i tako izvoditi gerilske akcije. No, sa aktivnošću i borbenošću u naših jedinica u cjelini, naročito onih na Romaniji, morali smo biti zadovoljni.

Romanijski odred vezivao se na sjeveru sa Biranskim odredom. Istina, teritorija između ova dva odreda bila je pod kontrolom etnika, ali, s obzirom da smo u to vrijeme saradivali, to nije pričinjavalo naročitu smetnju. Odred je svoju aktivnost usmjeravao prema pruži Han-Pijesak - Olovo, prema Rogatici i Višegradu, a njegove glavne snage bile su okrenute prema Sarajevu. Odred »Zvijezda« usmjeravao je svoju aktivnost prema industrijskim centrima (Vareš) i dolini Bosne i Krivaje. Odred je krajem 1941. godine uputio grupu boraca na teren Zenice, koji su tamo sa borcima toga područja formirali Zenički bataljon. Kalinovički odred je djelovao prema pruži Sarajevo - Mostar, Kalinoviku i Konjicu, a čvrsto kontrolisao i teren od Vojkovića prema Trnovu, Kalinoviku i Jahorini. Tako se partizanska teritorija prostirala od one na Majevidi do oko Zenice i Kalinovika. U cjelini gledano, ustanak je na teritoriju sarajevske oblasti u toku šest mjeseci postigao velike uspjehe, omasovio se i u vrstio.

Osvrnuo bih se ovdje na jedno pitanje koje u našoj historiografiji još nije razjašnjeno niti su saglasna mišljenja u etnika u tome događaju, tj. da li je pripreman, u to vrijeme, napad na Sarajevo. O tome se nekad tako govori kao da su to bile samo megalomanske ideje pojedinaца, štetne za ustanak u istočnoj Bosni, da je takav plan bio nerealan i nemoguć, a partizanska vojska koja je visila nad Sarajevom, kao i

oružje i municija koji su dolazili iz Užica da su se mogli korisnije upotrijebiti na drugoj strani. Ovakav na in razmišljanja ne ini mi se ispravnim. Pri tome se potcjenjuje, ili ak zanemaruje bitna vojna injenica, da je prisustvo partizanskih jedinica na ovakvom mjesiu držalo u neprekidnom šahu neprijatelja i time više doprinosilo itavom vojnom položaju nego da su sarajevske partizanske ete bile usmjerene na neke manje zna ajne ciljeve.

što se ti e samog plana upada u grad, ni ja sam, iako sam bio lan Glavnog štaba, ne bih mogao da se o tome precizno izrazim, jer sam se, u to vrijeme, bavio zadacima koji su se odnosili na druga ustani ka podru ja. Me utim, znam da su takve ideje postojale, ali nisu ozbiljnije razra ivane. Iz nekih naših dokumenata vidi se da je bilo takvih priprema i razmatranja, ali o odlukama naših štabova o takvoj akciji nema dokumenata. Danas, kada se iz dokumenata vidi kakvo je stanje bilo u neprijateljskim redovima,^{3,1} o toj stvari može se suditi realnije. Ta no je da su mnogi vojni argumenti, nama tada pristupa ni, govorili o nerealnosti plana da se zauzme itav grad ili da se drži za duže vrijeme. Najvažniji argumenat bio je nedostatak municije i teškog naoružanja. Dalje, partizanska vojska nije bila ni uvježbana, naro ito njen rukovode i kadar, za složenu operaciju osvajanja velikog grada. Me utim, potcijenjena je injenica da je njema ki garnizon u gradu bio mali, a ustaško-domobranske formacije tek u organizovanju. Potcijenjena je bila i okolnost povoljnih polaznih položaja za partizanski napad, kao što je bio potcijenjen i politi ki zna aj takvog poduhvata, pa makar uspjeh bio i djelimi an. Kakav bi efekat za moral naših jedinica i ustani kih masa imalo to da se ulo da su partizani napali neprijatelja u samom Sarajevu i koliko bi to zna ilo za naše pristalice u gradu i za izvla enje ljudi u partizane sada se može samo pretpostavljati. O tome mogu dati izvjesnu sliku podaci o osloba anju manjih gradova u Srbiji i Bosni i Hercegovini, iako je to teško i uporediti.

, ai O tome vrlo dobro govori »Izvjješ e o situaciji na podru ju Velike Župe Vrhbosne« od 10. decembra 1941. godine u kome veliki župan Ismet Gavrankapetanovi izvještava dr Andriju Artukovi a, ministra unutarnjih poslova NDH, sljede e:

»Od cilog podru ja Velike Župe ostaje samo kotar Sarajevo, koji se tako er u jednom znatnom dielu nalazi pod etni kom okupacijom, a od njihovog nadiranja i ugrožavanja nije pošte en ni sam grad Sarajevo

Ob e je poznata stvar, da je Sarajevo obkoljeno od etni ko-komunisti kih bandi i o tome je pisano svim nadležnim aradanskim i voinim vlastima. Od nainoviiih doadaia u oblasti Sarajeva napominjem, da su odmetnici pokušali 7. o. mj. napad na Stambul i sa istoka i na Pale sa sjevera od Romanije i juga od Jahorine planine. Sliede eg dana u jutro ponovljen je slabiji vatreni napad Svi su pokušaji napada odbijeni.

Evidentno je, da im je namjera ugroziti Sarajevo i da ne e ništa propustiti, što im se ini mogu im za polu enje toga postavljenog cilja

Ovu njihovu namjeru potvr uje i napad na Zenicu i Begov Han, kao i prikupljanje odmetnika u tim krajevima žele i za sebe pridobiti radnike željazare i rudnika Zenica u namjeri, da prekinu i onemogu e svaki promet na željezni koj pruži Brod-Sarajevo i time otežavaju i obskrbu domobranstva i gra ana Sarajeva nadaju se posti i i opadanje morala i stvoriti nužne preduvjete i za sam napad na Sarajevo sa izgledima na uspjeh «

Arhiv V.U.. A NDH, kut. 155, br. reg 27/1 -2

Danas je teško nagati šta se je u jednoj takvoj operaciji moglo postići, ali je sigurno da smo sa postojecima snagama mogli učiniti više nego što se tada činilo. Moglo se, sigurno, bar sa manjim jedinicama, upadati u periferne dijelove grada i tu vršiti diverzije i druge poduhvate. Mogle su no ne akcije biti izvorne i bliže gradu. Može se, zaista, danas reći i da smo mi suviše bili vezani za naše položaje, na Crvenim stijenama i drugdje, kao i da se moglo djelovati smjelije.

Ratne nedade, ekonomske prilike i teškoće izazvane etničkim izdajom

Da bi ugušio ustanak, a da bi pri tome smanjio angažovanje vlastitih snaga, okupator je neprekidno radio po dva kolosijeka. Jedan je bio organizovanje i jačanje kvislinških jedinica, tj. ustaša i domobrana, a istovremeno su preduzimane mjere da se povežu sa jednim dijelom naoružanog stanovništva, tj. sa reakcionarnim elementima, koji su se sticajem okolnosti našli u ustanku, i da pomoću njih ustanak razbiju i uguše. Glavni pravci djelovanja, u ovom pogledu, bili su usmjereni na etnike. U Srbiji su to činili u posrednom i neposrednom kontaktu sa Dražom Mihailovićem. U Bosni i Hercegovini povezivanjem sa raznim etničkim komandantima, ali je okupator imao stalno neke probleme i poteškoće. Glavna smetnja bila je njihova tvorevina, tzv. Nezavisna Država Hrvatska, koja se protivila bilo kakvim sporazumima sa srpskim elementima. Razumije se, okupatore, kako italijanskog tako ni njemačkog, nisu vodili nikakvi altruistički motivi ili simpatije prema Srbima. Naprotiv, Nijemci su prema srpskom stanovništvu nosili izvjesna opterećenja i neprijatne uspomene još iz prvog svjetskog rata. Sem toga, njima je bilo u interesu razvijanje što većeg antagonizma između naroda i narodnosti Jugoslavije. Ali razlozi oportuniteta, radi gušenja ustanka, nalagali su im potrebu da preduzimaju mjere ublažavanja ustaškog terora i uspostavljanja kontakata sa reakcionarnim pojedincima iz redova Srba. Okupatori nisu imali ništa protiv toga što je srpsko stanovništvo bilo politički obespravljeno, niti su bili protiv težnje NDH da se nasilno pretvori u jednonacionalnu državu, ali su smatrali da ustaše pretjeruju sa ubistvima i pokoljima.

Nema podataka da li je njemačka komanda, u to vrijeme, uspostavila kontakte sa nekim građanskim političarima srpske nacionalnosti u Sarajevu. Međutim, zna se da su pojedinci iz njihovih redova tražili kontakt sa Nijemcima i obratno ali se i samom Paveliću. Ako do takvih kontakata nije došlo, onda su tome mogla biti samo dva razloga. Ili su Nijemci smatrali te ljude nedovoljno autoritativnim i stoga nekorisnim, ili su se ustrajavali od takvih kontakata iz obzira prema ustašama.

Sva ova pitanja, koja se odnose na političke manevre i pokušaje okupatora, intenzivno se proučavaju u novijoj historiografiji na osnovu dokumenata, danas tek pristupa njih. Većina ovih pokušaja i manevara odigravala se na terenu istočne Bosne i u samom Sarajevu, pa zato ih ovdje i pominjem.

Me utim, nije se ustanak razvijao bez teškoća i krupnih prepreka. Najveće teškoće bile su materijalne prirode. Oskudijevalo se u oružju i municiji, do kojih se dolazilo samo kroz borbu, a nije se mnogo bolje stajalo ni sa ostalim materijalnim sredstvima. Okolina Sarajeva, radi svoga planinskog karaktera, nije nikada mogla prehraniti svoje stanovništvo. Sada su se tome priključile i nove teškoće: neobrađena zemlja, štete koje je nanosio neprijatelj i si. Velika oskudica bila je u svemu, naročito u hljebu. U zimskim uslovima se to teško moglo rješavati dovoljnom količinom žita sa strane (Bira, Majevica i si.). Zob je postala glavna hljebna namirnica, ali je bilo relativno dosta krompira i mesa, pa se nije gladovalo. U veštoj oskudici živjela je velika većina stanovništva u gradovima. Veliki problem na slobodnoj teritoriji bio je u robama koje su se nabavljale u gradu, kao što su so, petrolej, duvan i si. Oskudica u odjeći i bila je stalna. Uz sve ovo, treba reći da je pravoukudno i značajno iskustvo kako su ljudi naših pasivnih krajeva mogli sami, bez inje pomoći, izdržavati sebe i vojsku, i to u uslovima kada su neprijatelj, okupator i njegove sluge vršili stalne pljačke i pustošenja. Vrijedno bi bilo izučavati to narodno iskustvo. Može se reći, tome su doprinosili skromnost i krajnja štednja u trošenju, te velika upornost, trud i umješnost da se skromni izvori iskoriste na najbolji mogući način. No, sve ovo tražilo je krajnje napore jer svi tokovi privrednog života i robne razmjene bili su prekinuti i poremećeni. Ove materijalne teškoće još je komplikovala zima koja je te godine bila veoma oštra i s dubokim snijegom. To je bila prva zima u partizanskom ratu za koju nismo bili pripremljeni.

Objektivne teškoće još je pojačavala jedna psihološka neizvjesnost - koliko će sve ovo trajati? Mora se reći da je u početku bilo iluzija i kod nas, a još više kod srpskog stanovništva, da će ulaskom SSSR-a u rat, Njemačka biti brzo poražena. Umjesto toga, desilo se suprotno. Nijemci su duboko prodrli na teritoriju SSSR-a. Tu više nisu pomagala ni neka nagađanja, kako je to, tobože, neka taktika Rusa, da Nijemce upuste što dublje u zemlju, pa da onda udare po njima. Ruske kontraofanzive odmah nije bilo, pa je postajalo sve jasnije da se kraj rata, a tim i kraj svim teškoćama, ne može sagledati i brzo otkrivati.

Nije ostajala bez efekta ni ustaško-njemačka propaganda iz gradova o njemačkoj nepobjedivosti, o skorom padu Moskve, time i kraja ustanka. No, ovoj ustaškoj i okupatorskoj propagandi bilo je moguće dosta uspješno se suprotstavljati, jer se ona već dugo ponavljala, a činjenice su je stalno demantovale. Mnogo već je poteškoće nanosilo djelovanje petokolonskih elemenata na terenu, koji su nosioci bili razni reakcionarni elementi.

Na prilike u istočnoj Bosni, radi svoje blizine, snažno su se odražavala politička zbivanja u Srbiji. Veliki uspjesi koje je ustanak u Srbiji imao u svom prvom periodu, snažili su vjeru i borbeno raspoloženje masa, kao što su i udarci koje je on pretrpio u prvoj neprijateljskoj ofanzivi, u novembru mjesecu, davali hranu elementima koji su širili

sumnju, strah i nevjericu. Nepovoljnim razvojem prilika u Srbiji u toku te ofanzive i padom oslobođenog Užica, pojačala se aktivnost svih petokolonaša, naročito etnika i ustaša.

Iz Srbije su se u isto vrijeme u Bosnu pošli u većem broju prebacivati nedinevci i Dražini oficiri. Prelazili su sami ili sa grupama etnika. Pod demagoškom parolom da su došli da »spasavaju Srbe u Bosni od ustaškog klanja«, oni su, u stvari, došli sa jasnim ciljem - da prigrabe u svoje ruke domaće etnike i partizanske čete i da razbiju i unište partizanski pokret. Novopridošli oficiri našli su svoje istomišljenike u etničkim štabovima i četama. Zajedno sa njima, oni zavjerenički rade na razbijanju ustanka. Suština njihove propagande sastojala se u tome - da je ustanak u Srbiji propao, da su partizani uništeni i protjerani, da je Njemačka toliko snažna, da je besmislen svaki otpor okupatoru, da za to još nije vrijeme, ali da će sudbinu rata rješavati velike sile, pa zašto davati nepotrebne žrtve. U ovim prijedlozima, naravno, »zaboravljali« su da pomenu svoju ulogu u novembarskoj ofanzivi u Srbiji, kada su zajedno sa nedincima i Nijemcima napadali naše jedinice. Po njima, u Bosni i Hercegovini trebalo se boriti samo protiv ustaša i domobrana, koji ugrožavaju srpski živalj, a pod tim su razumijevali borbu protiv Muslimana i Hrvata. etnička propaganda se naročito pojačala u novembru-decembru i agresivnost etnika postajala je sve izrazitija. Zlo ini prema muslimanskom narodu rastu iz dana u dan. Radi toga, raste i broj muslimanskih izbjeglica u Sarajevu i drugim mjestima. Ovi zlo ini se odigravaju na teritoriji koju drže etnici, ali se dešavaju i na partizanskoj teritoriji, jer su etnici vršljali i vršili upade gdje god su mogli. Sve ovo stvara atmosferu straha i nepovjerenja muslimanskih masa u ustanak. Spriječiti zlo inje etnika prema Muslimanima - bilo je, u tome momentu, glavno pitanje ustanka. Situacija je postajala sve ozbiljnija, jer se osjećalo da se etnički uticaj širi i u sela u kojima smo do tada vrsto stajali.

Nas je posebno zabrinjavalo što se i u našim četama osjećalo negativno strujanje. etnička propaganda pojačala se sve više osjećati. Za razliku od stanja prije mjesec - dva, kada se u jedinicama osjećalo stalni uspon i napredak, sada je počeo obrnut proces. Počela je da popušta disciplina i spremnost za borbu. Povećavao se broj samovoljnog napuštanja jedinica i rastao je broj pljački u muslimanskim selima, pa i zlo ini koje su činili pojedinci ili grupe iz naših jedinica. Dolazilo je do prelaska naših boraca i čitavih jedinica (vodova i četa) u etnike. Ovo stanje osjećalo se naročito u područjima oblasti gdje naš uticaj još nije bio uvršten i konsolidovan. Sve ovo skupa, ozbiljno je zabrinjavalo naše vojne i političke kadrove. Ovo utoliko više, što je sve govorilo da se isto događa na čitavom terenu istočne Bosne, pa i u cijeloj Bosni i Hercegovini. Situacija je nalažala temeljito preispitivanje čitavog stanja i preduzimanje vanrednih mjera.

Postojanje kapitulantskih elemenata, nama nije bilo nepoznato. Zapravo, njihova pojava u takvim potresima, kao što je bio svjetski rat,

bila je zakonita. To se dešavalo u svim zemljama koje je rat zahvatio. Ono što je nas iznenadilo, to je pojava takvih elemenata i u našim borbenim jedinicama. Znali smo da svi borci nisu na istom nivou svijesti, znanja, hrabrosti i pouzdanja u sebe. Ali, raunali smo da se sama borba i organizovanost pomoći da se ove slabosti otklone.

Kapitulantsvo i demoralizacija poticali su iz raznih uzroka. Pojedinci već u početku nisu imali vjere u uspjeh borbe i u nju su ulazili po vode i se za većinom. Drugima se nije sviđala naša politika bratstva i jedinstva. Treći su bili moralno iskvareni ljudi, skloni pljački, ličnoj koristi, a to im u partizanima nije bilo moguće. Četvrti su bili anarhistički elementi i protivnici svake discipline i reda. Peti su plašili tešku borbu i odmazde neprijatelja. Ovi petokolonski elementi nisu mogli, niti smjeli da pokažu svoje lice dok je ustanak bio u usponu i postizao svakodnevnne rezultate. Međutim, kada je nastao nužan predah i kada su zimski uslovi otežali vojne akcije - ti elementi pokušavaju da dižu glavu. Počinjalo je kritičarstvom, širenjem šovinizma, unošenjem nepovjerenja u štabove, naročito u ljude koji su došli sa strane (iz gradova), do otvorenog otkazivanja vojne poslušnosti. Ovakvi slučajevi u početku su bili pojedinačni i nisu izgledali zabrinjavajući. Tumačili se to pojavom zamorenosti, »seljačkom stihijom« i slično. U suštini, ta je pojava potcijenjena i nisu se iz nje izvlačile političke zaključci, što je osnovno, nisu preduzete mjere da se ti elementi izoluju i isključe iz jedinica dok su još bili u manjini. Poslije, kada su se osnažili, to je već bilo znatno teže postići.

Naši štabovi i politički radnici stalno su bili zabrinuti da se uslijed takvih pojedinaca ne oslabe jedinice i naruše borbeni položaji, da se ne izgube važne pozicije u selima odakle su ti razorni elementi. Suviše se taktiziralo i oklijevalo da se prede u jednu širu političku ofanzivu.

Krajem decembra, dolaskom Vrhovnog štaba i Prve proleterske brigade na Romaniju, situacija se donekle izmijenila. Četnici u cjelini i njihovi simpatizeri u našim redovima uplašili su se proletera i pokušali da se povlače. Naše pozicije bile su time ojačane i mogli smo preći u direktan obračun sa njima. Već prije dolaska Vrhovnog štaba, mi smo došli do određenih ocjena i zaključaka. Ti zaključci bi se mogli svesti na sljedeće: da je saradnja sa četnicima kod ovakvog njihovog držanja štetna i nemoguća, da je potrebno pojačati politički rad i borbu protiv petokolonskih elemenata, da je potrebno preduzeti postepeno uslijed jedinica od nesigurnih, nedisciplinovanih i šovinizmom zatrovanih elemenata. Potrebno je bilo u cjelini povećati političku budnost i povećati vojnu aktivnost, što će, opet, doprinijeti opštem poboljšanju stanja. Sprovođenje svih ovih mjera i srećan ishod vojne i političke situacije bilo je olakšano prisustvom članova Centralnog komiteta i Proleterske brigade. Ukazana nam je velika pomoć. Članovi Centralnog komiteta, a posebno drug Tito, pomogli su nam da se bolje sagleda političko stanje, da se utvrde uzroci koji su do toga doveli i preduzmu

nužne mjere. Ova politika posebno je došla do izražaja na Pokrajinskom partijskom savjetovanju u Ivanici i ima. Pošto se o ovom savjetovanju posebno govori u ovoj ediciji, ja ću se samo ukratko osvrnuti. Na Savjetovanju je razmatrano stanje u Bosni i Hercegovini u svjetlu razvoja situacije u ovoj zemlji, a bilo je riječi i o razvoju situacije u svijetu. To je bilo moguće zato što su na ovom skupu aktivno učestvovali drugovi Tito i Kardelj i još nekoliko članova Politbiroa Centralnog komiteta.

Po mom sjećanju, bitne su neke stvari koje su na tome skupu ukinjene. Prvo, zauzet je jasan i određen stav prema etnicima. Analizirani su dotadašnji ukupni odnosi sa etnicima, u svjetlu iskustava u Srbiji i Bosni i Hercegovini, i iz toga izvedeni određeni zaključci. Stalo se na stanovište da etnici, zbog njihovog petokolonaštva i saradnje sa okupatorom, a posebno zbog njihovog odnosa prema Muslimanima i Hrvatima, predstavljaju veliku opasnost za razvoj ustanka. Stoga saradnje sa njihovim štabovima i oficirima ne može više biti, ali ne treba isključiti svaku saradnju sa lokalnim etnicima ukoliko su spremni da se bore i da promijene odnos prema Muslimanima i Hrvatima (takav je, npr., slučaj Pere Dukanovića i si.). Petokolonašku politiku etničkih oficira treba još odlučnije raskrinkavati, a preduzeti energične mjere da se proetnički elementi otkižu iz naših redova i da se razoružaju. Naravno, to je bilo nužno otkinuti komande i bataljone od takvih elemenata.

Drugo, zaključeno je da treba oživjeti vojnu aktivnost i pri tome koristiti se prisustvom Prve proleterske brigade. Boravak ove brigade bio je koristan i u drugom pogledu. Naime, u dobrom dijelu naših jedinica stanje nije bilo dobro ni u smislu vojne organizovanosti, discipline u izvršavanju vojnih zadataka i si. U svemu tome Prva proleterska brigada je mogla poslužiti primjerom. Vrhovni štab postavio je pred naše odrede vojne zadatke i pravce dejstva, uz pomoć ove brigade, te time snažno pojačao naš pritisak na neprijateljska uporišta.

Na kraju, mislim da je najvažnije to što je na Savjetovanju data ocjena političkog stanja i ukazano na naše slabosti u političkom radu. Ocijenjeno je da je politički rad bio u osnovi potcijenjen i zapostavljen, te da su tu izvori mnogih naših nevolja. Prije svega, bio je zapostavljan rad na stvaranju partijske organizacije. Organizacija u vojnim jedinicama bila je uska i sektaška, sastavljena većinom od drugova koji su došli sa strane, sa malo doma ih ljudi. U većini sela nije ni postojala partijska organizacija. Stoga se ni politički rad u tim sredinama nije mogao dovoljno uspješno razvijati, niti smo bili dovoljno obaviješteni šta se dešava i kakva su politička strujanja u tim sredinama. Već sam pomenuo da smo oskudijevali u sposobnim političkim kadrovima za takvu širinu ustanka, ali ni postojeći kadrovi nisu bili pravilno iskorišćeni. Pretežna većina njih bavila se vojnim pitanjima. Istina, organizacija vojske i mobilizacija svih snaga za njeno jačanje, bili su prioritetni zadaci, ali se ni ostali zadaci nisu smjeli zapostavljati. U situaciji kada su

Vrhovni komandant Josip Broz Tito u Fo I marta 1942. godine (fotografija iz Muzeja Fo anskog perioda NOB)

se pojavili elementi političke krize u samim ustaničkim redovima, ishod je zavisio, prije svega, od naše političke snage i aktivnosti. Zaključeno je da treba temeljito izmijeniti dotadašnji kurs i smjelije prići stvaranju i izgradnji Partije i razvijanju političkog rada. Situacija još nije bila kritična, ali bi mogla postati ako se ne bi preduzele odgovarajuće mjere.

Bilo je tu i drugih prijedloga i ideja, u diskusiji i razmišljanju delegata, kao što su jačanje borbe protiv kulaka, zaoštavanje kursa prema klasnim protivnicima i si., ali u opštoj političkoj liniji NOB-e nije se ništa mijenjalo. Ukazano je na potrebu veće budnosti prema svim neprijateljima, ali i na opasnost od svakog sektašenja i zatvaranja.

Savjetovanju su prisustvovali drugovi iz svih dijelova Bosne i Hercegovine, osim Krajine. Delegati su govorili o stanju i prilikama u svojem kraju i zato je slika stanja bila sasvim konkretna.

Ovo savjetovanje se držalo pod izvjesnim nepovoljnim okolnostima, kao što su povlačenje naših snaga iz Srbije i pojava negativnih simptoma u istočnoj Bosni, ali nije bilo nikakvog pesimizma, ni kolebanja. Narodnooslobodilački pokret razvijao se u svim dijelovima zemlje, što se gubilo na jednoj strani, dvostruko se dobijalo na drugoj. Naravno, to je bio snažan razvoj ustanka u Bosanskoj krajini i Hercegovini. Po etak ruske ofanzive pod Moskvom, u vrijeme kada su Nijemci najavljivali njeno zauzimanje, omogućilo je da se sa više optimizmom ocijeni svjetska situacija. Savjetovanje u Ivanici ima bilo je, za sve nas, veliko ohrabrenje, jer su na njemu razjašnjene sve dileme i nejasnoće u pogledu daljeg političkog kursa i orijentacije.

Na Savjetovanju nije vršena neka posebna analiza naših propusta u saradnji sa etnicima, ali je o tome bilo dosta govora i ukazano na neke naše pogrešne procjene, nebudnosti i iluzije u toj saradnji. Pošto se kadrovima u istočnoj Bosni, od nekih ljudi, upućuju prigovori u pogledu odnosa prema etnicima, a pri tome se najviše misli i na kadrove u ovoj oblasti, mislim da je potrebno i o tome nešto reći. Kao što se zna, pitanje odnosa prema etnicima, u prvom periodu ustanka, ovdje je bilo od velikog značaja. Na tome je trošen veliki dio našeg političkog rada i angažovanja.

Mislim, takode, da je neosporno da je saradnja sa etnicima i njihovim štabovima, u prilikama istočne Bosne, bila u tome periodu pravilna i odobrena od Vrhovnog štaba. Jasan je bio smisao i cilj te saradnje. Trebalo je pokušati da se ovaj dio srpskog seljaštva, koji se sticajem prilika našao u etnicima, angažuje u narodnooslobodilačkoj borbi i da se time front protiv neprijatelja ojača. Pravilno je što smo nastojali da u borbu privremo sve pojedince i grupe koji su bili spremni da se bore. Bili smo spremni da idemo na saradnju sa etničkim štabovima i kada nisu davali garanciju iskrenosti, da bismo na taj način olakšali kontakt sa ljudima koji su bili u njihovim jedinicama. Treba reći i to, što je neobičajno značajno, saradnju su tražile i mase koje su krenule u

ustanak, kako oni koji su bili pod našim, tako i oni koji su bili pod etni kim uticajem. Oglušiti se o to raspoloženje - zna ilo bi na sebe primiti krivicu za cijepanje snaga ustanka.

No, da li je u provo enju te politike bilo grešaka na našu štetu i promašaja? Da, bilo je. Rekao bih da ih je i moralo biti kada se radilo o takvom »savezniku« kakav su bili etnici. Ja u nabrojati neke od tih grešaka, ne pretenduju i da sam time sve obuhvatio. Pokazalo se pogrešnim što smo mnogo povjerenja poklanjali etini kim oficirima, koji su bili u njihovom štabu ili na elu njihovih jedinica, a svi su se odreda poslije pokazali najve im petokolonašima i saradnicima okupatora. Umjesto toga, trebalo je da se više oslonimo na doma e ljude, iji su interesi za saradnju bili mnogo ve i. Bilo je pogrešno što smo pristajali da saradujemo sa ljudima koji su istupali sa otvorenih šovinisti kih pozicija. Istina, odlu no smo protestovali protiv svakog etni kog zlo ina, plja ke i ubijanja nevinih ljudi, ali su se oficiri uvijek pravdali da su djela pojedinaca - osveta za ustaške zlo ine i si. Me utim, bilo je o evidentno da se najgori šovinisti ki otrov širio iz samih etni kih štabova. Mi smo dosta olako prelazili preko estih kršenja dogovora, samo da o uvamo saradnju. Sve su te greške injene, ali pri tome treba znati da to nije bila nikakva mirna i lojalna saradnja, nego neprekidna diskusija i sva a sa partnerom ije su političke pozicije i opredjeljenja bili potpuno opre ni našima. Taj partner je, u svemu tome, imao sasvim odre ene namjere. Njega na saradnju nisu vodili želja za borbom i poštene namjere, nego okolnosti i namjera da tu borbu likvidira i da istisne naš uticaj.

Svakako su najkrupnije greške one koje su u injene u vrijeme kada je kona no pozicija etnika postala jasna, kada smo saradnju u zajedni kom štabu prekinuli. Pojedini naši štabovi su i dalje, na svoju ruku, pravili odre ene aranžmane sa etni kim komandatima, s kojima nije trebalo sara ivati. Tako su preduzimane akcije koje su se veoma loše politički završile, kao što je zajedni ka akcija prema ustaškoj miliciji u nekim muslimanskim selima u dolini Krivaje, koje su etnici pretvorili u ubistva nevinih ljudi.

Me utim, treba pošteno re i, do ovih ocjena smo došli tek poslije, kada nam je iskustvo to potvrdilo. Dinamika ustanka bila je takva da se sve odigravalo u jednom tempu koji je, sam po sebi, bio pun neizvjesnosti, nepoznanica i mogu ih pozitivnih i negativnih posljedica. Razumije se, bilo je u tome nebudnosti, promašaja i nesagledavanja mogu ih posljedica, ali je potpuno pogrešno, a, možda, i zlonamjerno, kada se sve ove greške pripisuju političkom oportunizmu i kolebljivosti kadrova. Oni koji to tvrde, ine to ili zato što ne znaju sve injenice i doga aje, ili zbog uobraženosti u vlastitu političku veli inu i pronicljivost ili, pak, što zanemaruju elementarnu istinu.

СТАНОВИШЉУ ОСЛОБОЂЕНЕ ТЕРИТОРИЈЕ ИСТОЧНЕ БОСНЕ!

Над овај крај, ослобођен тешким жртвима најбољих његових синова, надвила се велика опасност. Немачки фашистички окупатори, Павелићева војска, усташки крвопици и Недићеви бандити кренули су одговорника, од Бишеграда, од Сарајева да нам поново отму извојевану слободу, да плачкају нашу имовину, да пале и коду, као што су радили прије него што смо се дигли на оружје.

Фашистички окупатори припремали су тај поход већ дуже времена. По својој испробаној тактици, они су најприје учинили све да чељу борце и народ овог краја унесу забуну и јадор. Учинили су све да закрпе оне борце који су се од првог дана устанка виједио борили против окупаторског терора и терора њихових слуга-устава. За тај свој подухвот плански окупатор придобио је четничке вође, као мајора Јевдрија Дангића "војводу" Алим Бабића, мајора Бошка Тодоровића и сву ону будућу оцирира, трговца и сеосних вођа, који су се са босанским четницима наметнули за вође. Ти су люди створили такозвану Привремену Управу Источне Босне, преко које су инсталирали да у овом крају успоставе оно исто стање какво је било до пропасти Југославије. Они су наметали народу среће начелнике и зашћаре; они су распиривали мржњу између Срба и Муслимана; они снесо одговорност за све оне злочине који су почивени над невиним муслиманском становништвом овог краја. Тако су они стварали српско усташтво које је осрамотило онај дио наших честитих бораца сељака који су се борили под четничком заставом.

ДРУГОВИ ПАРТИЗАНИ ИСТОЧНЕ БОСНЕ!

Ви већ пола године водите славу борбу против фашистичких окупатора и усташких бандита. Сад је дошао час да још једном докажете да сте ви вјерни синови свога народа и једини доследни борци за његова права. Покрајински Комитет Комунистичке Партије за Босну и Херцеговину и Главни Партизански Штаб позивају вас на упорну борбу до последње капи крви. Уништавајте немилосрдно фашистичке гадове и њихове слугере. Заједно с братском Пролетерском Ударном Бригадом ви сте у нашем крају претходници непобједиве Црвене Војске, која у свом побједоносном ходу уништава снагу фашистичке немачке, а тиме носи ослобођење свим поробљеним на ма Европе. Напуните у борбу за одбрану наше слободе, наше части и наше будућности! Наша побједа је сигурна и блиска.

ДОЛЕ КАПИТУЛАНТИ И ПЕТКОЛОНАШИ!

ЖИВЕЉА НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРЕА!

ЖИВЕЉО ВРХОВНИ ШТАБ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ!

ЖИВЕЉА КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ!

ЖИВЕЉА НЕПОБЈЕДИВА РАДНИЧКО-СЕЉАЧКА ВОЈСКА!

ЖИВЕЉО ДРУГ СТАЛИН-ВОЂ ТРУДЕВИКА ЧИТАВОГ СВИЈЕТА!

Главни Штаб
Народно-Ослободилачких партизанских
Одред за Босну и Херцеговину.

Покрајински Комитет
Комунистичке Партије Југославије
за Босну и Херцеговину.

Iz proglasa Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu

Januarska ofanziva okupatora i doma ih izdajnika 1942. godine

Proces konsolidacije prilika u istoj Bosni, poslije Savjetovanja u Ivanjici ima, prekinula je velika druga njemačka januarska ofanziva. Ofanziva je počela samo nedjelju dana poslije Savjetovanja u Ivanjici, 15. januara, tako da nije bilo dovoljno vremena ni da se zaključe Savjetovanja prenesu u organizacije, a pogotovu ne da se preduzmaju mjere za njihovo sprovođenje.

Ova ofanziva njemačke vojske, kojoj su domobranci bili priključeni više kao pomoćne trupe, brižljivo je pripremana. To je bila najznačajnija operacija, u to vrijeme, na području Jugoslavije. Priprema se vršila pod neposrednim rukovodstvom štaba generala Badera, glavnog (opunomoćenog) njemačkog komandanta za okupaciono područje Srbije i Hrvatske. U ofanzivi su učestvovala dvije njemačke divizije, 718. i 342, sa pet od njih pukova. Od domobranstva je učestvovalo 7 bataljona pješadije, 9 baterija artiljerije, 2 inženjerske i jedna željeznička. Jedinice su raspolagale tenkovima, teškom i brdskom artiljerijom, a predviđena je i upotreba avijacije.

Ne upuštajući se, ovom prilikom, u sam tok vojnih operacija, u ovom tekstu samo neke napomene. Njemačke jedinice izvršile su prodore u svim pravcima, tj. od Višegrada, Sarajeva, Olova i Zvornika. U roku od 7 dana zauzele su Rogaticu, Sokolac, Šekoviće, Vlasenicu i Han-Pijesak. Odred »Zvijezda« samo je dijelom zahvaćen ovom ofanzivom. Ofanziva na sarajevsku oblast trajala je od 15. do pred kraj januara, jer su njemačke divizije tada prema roku morale krenuti na druge zadatke - jedna na istoj fronti, a druga na svoju stalnu dislokaciju u dolini Bosne.

Otpor naših jedinica nije bio jednak na svim pravcima, niti onakav kakav smo očekivali. Snažniji otpor pružio je Birački odred (koji je zarobio dvije domobranske i sa velikim brojem automatskog oružja i velikim količinama municije), zatim Mokranjski bataljon Romanijskog odreda i jedinice Prve proleterske brigade. Ostale jedinice Romanijskog odreda, takođe su pružile otpor, ali nisu duže izdržale napad i došlo je u njima do dezorganizacije i rasula. O uzrocima ovakvog toka događaja potrebno je nešto reći.

O pripremi ove ofanzive dobili smo na vrijeme šire informacije od naše obavještajne službe iz Sarajeva. Znali smo za koncentraciju neprijatelja, za kupljenje radnika za opravku pruge (Sarajevo - Višegrad), za skupljanje skijaške opreme u gradu. Poslije ovih informacija, Vrhovni štab učinio još jedan, zadnji pokušaj da etnike angažuje u borbi. Tako on oko 10. januara upućuje pismo »Operativnom štabu bosanskih etnika«, u kome ukazuje na nelojalne i neprijateljske postupke etnika i »u vezi sa našim pitanjima i u vezi sa neprijateljskom ofanzivom, mi vas molimo da hitno odredite svoje delegate

da dođu na pregovore sa našim delegatima, u mjesto za koje ćemo se zajednički sporazumjeti«. ⁴⁾ Pismo je upućeno na Aima Babića, Peru Dukanovića i majora Boška Todorovića. Ovo je bio još jedan pokušaj Vrhovnog štaba da probudi savjest bar nekih etničkih komandanata i da se zaustave na putu izdaje kojim su pošli. Međutim, to očekivanje se nije ostvarilo, jer su se etnici istovremeno dogovorili sa Nijemcima o borbi protiv partizana.

Trinaestog januara Vrhovni štab je dao opštu direktivu štabu Romanijskog odreda kako da postupi u predstojećoj ofanzivi.⁵⁾ Poslije toga odlučio je da sa dijelom I brigade napusti teren Romanije i prebaci se južno od pruge Sarajevo - Višegrad, u pravcu Foče. Na Romaniji je ostavljen drugi dio Brigade sa štabom, da se zajedno sa domaćim jedinicama suprotstave neprijatelju. Međutim, štab Romanijskog odreda, kako se vidi iz sljedećeg pisma političkom komesaru Brigade,⁶⁾ nije poklanjao punu pažnju u dobijena obavještenja, naročito u pogledu ozbiljnosti predstojećeg neprijateljske akcije.

I sama odbrambena koncepcija štaba odreda imala je niz slabosti. Sastojala se u tome što se išlo na frontalnu odbranu na svim pravcima, iako je Vrhovni štab, u svojoj direktivi,⁷⁾ upozoravao da se ne padne u takvu grešku.⁸⁾ I kada je bio obaviješten da je etnički štab izdao direktivu da etnici ne otvaraju vatru na Nijemce, štab Romanijskog odreda nije ništa mijenjao u svojoj koncepciji. Jedinice nisu bile pouzdane da na glavnom pravcu napada pruže otpor, ali da se orijentišu prema snazi neprijatelja, izvrše manevar i prebace u njegovu pozadinu, štab se orijentisao na to da brani slobodnu teritoriju, ali nije realno ocijenio kako je može braniti najefikasnije. Dalje, veze sa bataljonima bile su slabe i spore i nije se ništa predvidjelo kako održati vezu u slučaju neprijateljskog prodora. Članovi štaba nisu bili na okupu, pa je čak, u početku operacije, sam komandant štaba, Čičić, otišao na jedan pravac (prema Han-Pijesku), odakle nije mogao imati pregled situacije niti rukovoditi jedinicama u cjelini. A Čičić je imao pun autoritet u jedinicama. Zbog svega toga desilo se ono što sam već rekao - naše jedinice nisu pružile očekivani otpor. Pri tome treba reći, da ni vremenske prilike nisu bile nimalo povoljne za borbu (dubok snijeg i neuobičajena hladnoća).

Rezultato je već da ni moralno-političko stanje u našim jedinicama neposredno pred ofanzivu nije bilo dobro. Dobar broj četa bio je više ili manje nagrižen etničkom petokolonaškom propagandom. Pošli smo sa velikim brojem četa od takvih elemenata, pri čemu smo razoruža-

⁴⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 11.

⁵⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 13.

⁶⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 12.

⁷⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 13.

⁸⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 14.

vali pojedine grupe. Sigurno se to odrazilo na komandni kadar, koji je postao nesiguran. Sve to stvaralo je atmosferu koja, sigurno, nije bila idealna pred bitku kakva nam je predstojala. Dalje, za sve nas, za komandni kadar i borce, ofanziva je predstavljala jedno novo krštenje. To je bio sudar sa elitnim njema kim jedinicama, odli no opremljenim i naoružanim, uz to svježim i neiscrpljenim u borbama.

Na nekim pravcima neprijateljskog nadiranja, nismo imali ja ih partizanskih jedinica. Takav je, npr., bio pravac Han-Pijesak - Vlasenica-Drinja a. Taj pravac, kao i samu Vlasenicu, držali su etnici. Naš Bir anski odred bio je i sam neposredno napadnut iz pravca Papra e i nije ništa mogao da uradi na odbrani tog pravca, a od Vlasenice su nadirala dva kompletna njema ka puka sa artiljerijom i tenkovima. Naivno je bilo o ekivanje da e Han-Pijesak braniti i »Planinski etni ki bataljon«, jer su etnici u cjelini bili demoralisani izdajom koju su izvršili njihovi komandanti. Za etni ke komandante i oficire ve se 15. januara znalo da su pobjegli ili da se spremaju u bjekstvo preko Drine.

Od doma ih etni kih eta, samo su neke od njih na sektoru Drinja a - Srebrenica pružile kraktotrajan otpor, a ostale su se predavale Nijemcima, ili sklanjale u stranu. Tako su svi položaji koje su držali etnici napušteni ve prvi dan ofanzive. Negdje su se etnici ponudili neprijatelju kao vodi i.

U toku ofanzive doživjeli smo dva teška udarca, a do kojih nije moralo do i. Prvi je tragi na pogibija oko 60 boraca, pretežno iz šumadijskog bataljona Prve proleterske brigade i Romanijske ete, u Pjenovcu 21. januara. Taj gubitak bio je utoliko ve i što su tom prilikom poginuli komandant Romanijskog odreda, Slaviša Vajner i a, komandant Šumadijskog bataljona Prve proleterske brigade, Milan Ili i a, i politi ki komesar istog bataljona, Dragan e Pavlovi . Na dalji tok vojnih operacija na Romaniji naro ito se štetno odrazila pogibija Slaviše Vajnera i e. To se odrazilo na dalje rukovo enje borbom i raspoloženje boraca i stanovnika Romanije. Do tragi ne pogibije došlo je zbog vojni ke neopreznosti i pretjerane revnosti. Znalo se da su Nijemci u Han-Pijesku, a naše jedinice ipak zano e u kotlini apsolutno nepogodnoj za odbranu. Ra unalo se, valjda, da Nijemci ne e krenuti no u, po dubokom snijegu do Pjenovca, a pri tome se zaboravilo na skijaške jedinice. Obezbjene je bilo slabo, tako da su Nijemci, predvo eni etnicima, uspjeli neopaženo pri i u neposrednu blizinu logora i automatskim oružjem izvršiti strahoviti masakr. Jedinice su se ovdje zadržale na konaku u iš ekivanju voza iz Olova, kojim su trebalo da stignu top i druga vojna oprema.

Drugi slu aj odigrao se sa Proleterskom brigadom u poznatom Igmanskom maršu. Zbog veoma niskih temperatura i prelaska preko zale enih potoka u Sarajevskom polju, smrzle su noge ve ine boraca, pa je iz borbenog stroja, za duže vrijeme, izba eno preko 150 boraca, od kojih su neki ostali i trajni invalidi. Ova tragi na posljedica mogla se izbje i da je bilo malo više obaviještenosti i izvi anja na sektoru Ro-

manije i prema Glasincu. U vrijeme kada je Prva proleterska brigada izvršila ovaj marš, Nijemci su već bili napustili Romaniju, pa je Brigada mogla, bez teškoća, preći cestu Mokro - Sokolac i višegradsku prugu.

Za neke greške i propuste u ovoj odbrambenoj borbi odgovornost snosi i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu. Vojno rukovođenje operacijama bilo je prepušteno u potpunosti štabovima dva odreda i štabu Proleterske brigade, i zato je to rukovođenje bilo rascjepkano i nepovezano, jer je svaki od ovih štabova djelovao sam za sebe. U stvari, trebalo je stvoriti zajednički operativni štab, što nije učinjeno. Glavni štab je, u toku borbi, davao opšte direktive, ali to nije bilo dovoljno. Ovi propusti Glavnog štaba, kao i mnogi drugi, mogu se tumačiti njegovom krajnjom neorganizovanošću. Štabom je rukovodio delegat Centralnog komiteta Vukmanović, a djelovanje se uglavnom svodilo na pismene direktive, sastanke i odlazak članova Glavnog štaba u obilazak odreda. Vojne organizacije u štabu nije bilo, tako da je on više djelovao kao političko, a ne vojničko tijelo.

U toku ofanzive, 27. januara 1942. godine, teren odreda »Zvijezda« napustili su članovi Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta i zajedno sa dijelovima Prve proleterske brigade prebacili se na teren Kalinovičkog odreda. Ovaj odlazak poslije su kritikovali štabovi odreda »Zvijezda« i Romanijskog, jer se on negativno odrazio na kadrove i borce koji su ostali, a moglo se tumačiti razlozima panike i bježanja od odgovornosti. Međutim, ta kritika se može samo dijelom prihvatiti, tj. da je neko od članova tih rukovodstava mogao i trebao da ostane ovdje. Inače, odluka o prebacivanju Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta na teren Kalinovičkog odreda, bila je, po mom mišljenju, u osnovi pravilna. Sa tog prostora mogle su se lakše održavati veze sa drugim dijelovima Bosne i Hercegovine i sa Vrhovnim štabom i Centralnim komitetom KPJ. Štabovima odreda date su direktive kako će postupiti u slučaju daljeg neprijateljskog nadiranja. Naređeno je da se u potpunosti pređu na partizanski način ratovanja.

Posebno poglavlje u ovoj ofanzivi predstavlja držanje Srba, prije svega, njihovog štaba i oficira. Tu se konačno objelodanjuje njihova petokolonaška i izdajnička uloga. Ovaj izdajnički postupak ima svoju prethodnu istoriju bez čijeg poznavanja teško se mogu dokraja razumjeti i objasniti tok i rasplet događaja vezanih za ovu ofanzivu.

Poznato je da smo se sa Srbima bili sporazumjeli 1. oktobra o saradnji i stvaranju zajedničkog štaba. Rečeno je i to kako su tekle stvari u tome štabu i uopšte saradnja. Držanje Srba u Bosni i Hercegovini i otvoreno učešće Dražinih Srba zajedno sa Nijemcima u novembru mjesecu u borbama protiv naših snaga u Srbiji, nametnuli su potrebu da se razjasne odnosi sa Srbima u istočnoj Bosni. To je učinjeno na zajedničkoj široj konferenciji naših i Srbskih predstavnika 16. i 17. novembra 1941. godine u Vlasenici. Konferencija je sazvana na inicijativu Glavnog štaba za BiH. Naši predstavnici su iznijeli našu proc-

jenu situacije i ukazali ime smo nezadovoljni u dosadašnjoj saradnji. Razobli ena je izdajni ka uloga Dražinih oficira u Srbiji i traženo je da bosanski etnici tu izdaju osude. Sa naše strane su postavljeni uslovi pod kojima se budu a saradnja može odvijati, a to su: poštena i dosljedna borba protiv okupatora i njegovih slugu, osuda svake saradnje sa okupatorom, bratski odnos prema Muslimanima i Hrvatima. etni ki predstavnici, Dangi i ostali, nastupili su agresivno, optužuju i komuniste i odbijaju i sve naše prigovore. Odbili su da se ograde od etni ke izdaje po injene u Srbiji. Pokušalo se i i na kompromis, ali pošto se u tome nije uspjelo, etnici su napustili konferenciju. Sutradan su održali svoju skupštinu i stvorili »Privremenu upravu isto ne Bosne«. Time je razlaz bio definitivn, što se ti e štabova, ali su kontakti i saradnja sa pojedinim etni kim lokalnim komandama nastavljeni i dalje. Me u-sobnih oružanih sukoba još nije bilo.

U decembru mjesecu (vjerovatno polovinom mjeseca) došlo je do još jednog sastanka predstavnika Glavnog štaba i etni kog štaba za isto nu Bosnu na Han-Pijesku. Ovoga puta inicijativu su dali etnici. Izašli su sa, za nas, neo ekivanim predlozima. Iznijeli su da, prema njihovim informacijama, predstoji njema ka ofanziva na isto nu Bosnu. U toj ofanzivi e, navodno, pored Nijemaca u estvovati i nedi evci, bez ustaša i domobrana. Nedi evci e »do i radi umirenja srpskog življa«. U takvoj situaciji, etnici su predložili, da mi (partizani) i »vojni etnici«⁹⁾ treba da se povu emo sa ovog terena, dublje u šumu, i dalje sa ove teritorije, te da ne otvaramo borbu sa Nijemcima. Tako je trebalo u i-niti »da ne izazovemo odmazdu Nijemaca, kao što je bilo u Srbiji«. Lokalni etnici osta e u svojim selima, sa ekati Nijemce i nedi evce i »zašti avati srpski živalj«. Naravno, mi smo takav prijedlog sa indignacijom odbili i osudili kao izdajni ki. Sastanak se završio bez ikakvog sporazuma i svako je otišao na svoju stranu.

Danas, kada se itaju neprijateljska dokumenta, postaje jasan smisao ovih etni kih prijedloga. Iz njema kih dokumenata se vidi da je komandant etni kog štaba Dangi ve od svoga dolaska u Bosnu, uspostavio i neprekidno održavao vezu sa njema kom vojnom obavještajnom službom (Abver) u Beogradu. Veze sa Nijemcima je uspostavio preko Milana A imovi a, ministra unutrašnjih poslova u vladi M. Nedi a i preko samog Nedi a, predsjednika te kvislinške vlade. Sasvim je vjerovatno da je Nedi i uputio Dangi a u isto nu Bosnu. Tako on ve 25. avgusta 1941. piše pismo Nijemcima u Zvorniku, u kome im nudi predaju oružja, uz uslov - da Nijemci ili Italijani okupiraju ovo podru je i tako zamijene ustašku vlast. Dvadesetog i tridesetog decembra iste godine vode se pregovori izme u predstavnika etnika, kape-tana ukovi a i poru nika Kuja i a, i predstavnika Abvera, kapetana

•) Ta formacija »vojni etnici« ili »vojska u otadžbini« trebalo je, tobože, da bude regularna formacija jugoslovenske vojske za razliku od lokalnih etnika. Me utim, to je bilo samo na rije ima, jer do formiranja takvih formacija nije došlo.

Matla; 14. januara, dan prije početka ofanzive, Dangi, preko svojih oficira, Bulovana, Antonija i Jovanovića, nudi njemačkom generalu Hofmanu, komandantu 342. divizije, svoje usluge i obećava da neće pući na Nijemce i traži da ih Nijemci ne diraju.¹⁰⁾ Njemački general odbija ovu ponudu sa potcjenjivanjem. Ovo je vjerovatno stoga što zna da etnici inače neće pružiti otpor, te zato neće da preuzima neke obaveze. Vezu sa Nijemcima, pored Dangića, održavali su, po svojoj liniji, i drugi oficiri i etnički komandanti, kao, npr., major Boško Todorović, »vojvoda« Aćim Babić i drugi.

Iz svega ovog vidi se da je sastanak u Han-Pijesku isplaniran sa ciljem kako bi se olakšalo sprovođenje predviđenog sporazuma sa Nijemcima. Da su Nijemci taj sporazum prihvatili, etnicima bi sasvim konveniralo da im ne pružimo otpor i oni bi se tako pred njima pokazali kao snaga koja je obezbijedila umirenje isto u Bosni. Na njihovu veliku žalost, nijedna od ovih pretpostavki nije se ostvarila. Niti su Nijemci prihvatili sporazum, niti smo im poslušali etnički »savjet«.

Glavna »strategija« majora Dangića i njegovih saradnika završila se vrlo bijedno. Neki lakovjerni etnici sa ekvalivali su Nijemce, nadaju i se da će od njih biti lijepo primljeni, a umjesto toga, bili su razoružani i odvedeni u zarobljeništvo. Prema njemačkim izvještajima Nijemcima se predalo sa oružjem više stotina etnika. Među njima i jedna grupa od oko 400 etnika. Dangić i ostali oficiri sklonili su se bjekstvom pod zaštitu Nedića.

I druge tvrdnje etnika na razgovorima u Han-Pijesku, kao što su da će sa Nijemcima doći nedeževci i da u operacijama neće u estvovati domobranci i ustaše, nisu se ostvarile. Nedeževci nisu došli, a Nijemci su zajedno sa ustašama žarili i palili po ustaničkim selima. Ljudi, žene i djeca su ubijani, kuće paljene, vršena pljačka, a etnici su napuštali i svoja vlastita sela, bježali i sakrivali se, ukoliko nisu Nijemcima pali u ruke.

Postupak etničkog štaba, u januarskoj ofanzivi, laži, obmane i obećanja koja je davao, kao i bjekstvo oficira u Srbiju, ostavilo je veoma nepovoljan utisak među stanovništvom i među etničkim pristasaćima. Poslije ofanzive, neke etničke grupe samoinicijativno su potražile veze sa partizanima i izražavale spremnost da prihvate partizansku komandu. Naši drugovi su nastojali da se povežu sa lokalnim etnicima. Da bi se olakšao prelazak ovih ljudi na liniju narodnooslobodilačke borbe, stvorene su, odlukom Vrhovnog štaba, posebne formacije - dobrovoljačka vojska. Zbog ovakvog izdajničkog držanja etnika,

••) Zbornik, tom XII, knj. 2, dok. br. 23 (napomena 6) i dok. br. 9.

Vrhovni štab je svojim naredbama zabranio postojanje etničke organizacije na slobodnoj teritoriji i svaku saradnju sa etnicima.¹¹⁾

Istina, etnici još nisu bili potpuno razbijeni, pa oficiri uspijevaju da, neposredno poslije povlačenja Nijemaca, ponovo uspostave veze sa lokalnim etnama i da ih vraćaju pod svoju komandu. No, svima je postalo jasno da etnici ubuduće ne mogu biti nikakav samostalan faktor. Ostalo im je da se potpuno oslone na okupatore i od njih dobiju legalizaciju svoga djelovanja. O tim etničkim nastojanjima, u svojim izvještajima detaljno govori general Bader. Vrijedno je od toga nešto navesti u ovom članku kako bi se sagledala sva bijeda i sluganska politika ovih izdajnika.

Na etničku inicijativu, 30. januara 1942. godine, u Bajinoj Bašti, održani su razgovori između predstavnika etnika, Dangića, Čukovića, i predstavnika Nijemaca, pukovnika Keviš-a (na čelu Baderovog štaba) i kapetana Abvera dr Matije Jožefa. Ti razgovori su nastavljani u Beogradu uz prisustvo generala M. Nedića i generala Badera. Prema Baderovim riječima, Dangić je u tim razgovorima izrazio spremnost da se sa svim svojim ljudstvom bezuslovno stavi pod njemačku komandu »za potpuno uništenje komunista« i »za održavanje mira u istočnoj Bosni«. Dangić priznaje suverenost NDH, »ukoliko se hrvatsko činoviništvo obrazuje na paritetnoj osnovi od Hrvata, Muslimana i Srba« (ovo o »paritetu« je običajna patka sračunata na to da Nijemci lakše prihvate predloge). Dangić je tražio da se isto na Bosni stavi pod njemačku vojnu upravu i da pojas prema Drini ne posjedaju vojne jedinice NDH i da se obavezno zabrani prisustvo ustaša, što se odnosilo na srezove: bijeljinski, zborni, vlaseni, srebrni, kladanjski, rogati i višegradski.

Dangić u svojim izjavama, ide i dalje. Tako, »on za sebe smatra da se ne nalazi u položaju ustanika protiv njemačkih vlasti. On želi, kako je izjavio, samo da uništi komuniste u istočnoj Bosni, pre svega da zaštiti život i imovinu svojih zemljaka i da okončanje klanje žena i dece od strane Hrvata«. Zatim, »Dangić je pritom izjavio da bi se sa svojim ljudima i pri jednom opštem ustanku na Balkanu i iskrcavanju Engleza nepokolebljivo i verno borio na nemačkoj strani«.

General Bader i njegovi saradnici bili su mišljenja da bi se prijedlozi Dangića mogli prihvatiti zbog situacije u istočnoj Bosni, koja je za Nijemce »nemirno područje u kome vlasti NDH i ne postoje«.*) Nje-

*) Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj JNA, Glavna politička uprava JNA, Beograd, 1949 - U naredbi Operativnom štabu NOP odreda za Hercegovinu, str. 117, između ostalog, stoji:

»7. Sve etničke bande likvidirati«.

A u naredbi Operativnom štabu NOP i Dobrovoljačkih odreda za Bosansku krajinu od 31. marta 1942. godine, stoji:

»4. etničke formacije na vašoj teritoriji ne smiju postojati. Njihova izdajnička uloga dovoljno se otkrila u narodnim masama, pa ih treba likvidirati.«

*) Svi citati su iz izvještaja generala Badera, upućenog komandantu oružanih snaga za Jugoistok.

Zbornik, tom XII, knj. 2, dok. br. 23, str. 113. i 116.

ma ki generali ocjenjuju da se isto vojnim operacijama ni ubudu e ne e posti i »umirenje«.

Sem toga, njema ki komandanti se plaše prolje ne situacije na Balkanu, gdje bi, po njihovom mišljenju, moglo do i do opšteg ustanaka, a oni sa svoje 3,5 operativne divizije ne e biti u stanju da taj ustanak uguše i zato se »mora sve pokušati da se taj ustanak na neki drugi na in oslabi ili barem rascepka i tako u ini neefikasnim...«. Dangi je zato pogodna li nost, jer, »on je preko poverenika neprekidno javljao da ne želi da se bori protiv Nemaca. On je to, kao što je ve pomenu- to, delom pokazao. Mora se re i da nam je Dangi mogao nanositi znatne gubitke da je to hteo«. ¹³⁾

Sve ovo jasno govori da su njema ki generali gajili nade da e jeftino i uz malo ustupaka, i to ne na svoj ra un, nego na ra un svoje tvorevine NDH, mo i da dobiju jednog novog najamnika. Me utim, ovome sporazumu se isprije ila ustaška vlada i sam Hitler, pa su generali morali odustati od zaklju enja sporazuma.

I pored sve ove sramne sluganske uloge, Nijemci su Dangi a uhapsili 12. aprila 1942. godine u Roga ici (Srbija), jer je pokazivao veliku aktivnost u vezama sa Nedi em, što Nijemcima nije odgovaralo. Kona no 1945. godine Narodni sud u Sarajevu ga je osudio na smrt Zaista, doli an kraj jednog izdajnika.

U svim ovim njema kim kombinacijama u odnosu na etnike u Bosni i Hercegovini, vidna je jedna crta. Naime, oni neprekidno govore da je ustanak srpski i da mu je uzrok u ustaškim zlo inima nad Srbima, da su to iskoristili komunisti i si. I zato im je stalno prisutna misao da bi trebalo na neki na in eliminisati ustaše, a osloniti se na etni ke pandure, pa bi time problem bio riješen. Tako dolazi do ideje da se isto - na Bosna uklju i u Nedi evu Srbiju. Doduše, ovo je bio isklju ivo stav generala Paula Badera, Edmunda Glez fon - Horstenaua, komandanta jugoistoka, Valtera Kuncea i njihovih najbližih saradnika. Nasuprot ovome, stav njema kih politi kih predstavnika (njema ki poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše i politi ki predstavnik u Srbiji Feliks Bender) potpuno je suprotan. Oni priznaju da su ustaše » inili pretjerivanja«, ali smatraju da su im oni jedini iskreni prijatelji na koje se mogu osloniti, jer su idejni i politi ki istomišljenici. Prijedloge i mišljenja svojih generala, Hitler nije usvojio radi posebnih politi kih obzira prema Paveli u.

Što se ti e vojnog efekta januarske ofanzive u isto noj Bosni, Vrhovni štab je odmah ocijenio da je ona za neprijatelja imala samo minimalan efekat. To se potvr uje i u njema kim dokumentima, u kojima se konstatuje da ta operacija nije imala zna ajnijeg efekta i da su se uskoro, poslije okon anja ofanzive, ustani ke snage vratile na svoje položaje. Njema ki generali se pravdaju teškim terenom, lošim vre-

¹³⁾ Isti dokumenat, str. 112. i 119.

mentskim prilikama, nepripremljenoš u svojih jedinica za uslove gerilskog ratovanja i, kona no, kratko om vremena. Doduše, svi oni, iako preko volje, moraju da govore i o vještini protivnika »koji je ovladao gerilskom taktikom, dobro se snalazi na zemljištu, a, prije svega, ima oslonac u stanovništvu«. ¹⁴⁾

Korist za neprijatelja bila je privremeno otvaranje komunikacija preko Romanije i zauzimanje ve ih mjesta - Rogatica, Sokolac, Vlasenica i Srebrenica. U tim mjestima su ponovo uspostavljene ustaško-domobranske posade, ali i one e za neprijatelja predstavljati samo problem. Vlasenica i Srebrenica ubrzo e bez borbe pre i u ruke etnika, a posade u Sokocu, Rogatici i Han-Pijesku bile su blokirane i opkoljene.

Druge posljedice ove ofanzive, za naš pokret, bile su znatno teže. Prije svega, stradalo je civilno stanovništvo. Veliki dio sela bio je potpuno oplja kan i popaljen. Ofanziva je imala negativan efekat na borbeni moral jednog broja naših jedinica, koje su se osule i rasturile (Romanijski bataljon). ¹⁵⁾ Istina, raspoloženje, ak i onih boraca koji su bili napustili jedinice, bilo je takvo da se moglo o ekivati da e se oni ubrzo ponovo vratiti u jedinice, što se i potvrdilo. No, treba re i, drugi dio Odreda, npr., Mokranjski bataljon, od oko 500 boraca, bio je kompletan. Sam štab Romanijskog odreda bio je pogibijom i e privremeno rastrojen. Time se može objasniti injenica da i u povoljnoj klimi za stvaranje dobrovolja ke vojske, nisu te mogu nosti u potpunosti iskorištene. ak dolazi do ponovnog oživljavanja etnika, ne samo u njihovom starom uporištu (Srebrenica-Vlasenica - Han-Pijesak) nego na itavom prostoru isto no od ceste Sokolac - Han-Pijesak.

Uprkos svim tim teško ama obnova i stabilizacija naših jedinica na Romaniji krenula je dosta brzo. Tako ve u toku februara partizani blokiraju Rogaticu i Sokolac. Ustaško-domobranske posade u Sokocu, prema izvještaju Romanijskog odreda, od oko 800 vojnika, i u Rogatici, od oko 400-500, ¹⁶⁾ bile su blokirane. Veze tih posada sa njihovim bazama za snabdijevanje u Sarajevu držane su po cijenu velikih gubitaka za neprijatelja. Mogli su se probijati samo sa jakim snagama. Jedno vrijeme posada u Rogatici snabdijevana je isklju ivo iz aviona i bila je pred kapitulacijom, od ega e je spasiti nova neprijateljska ofanziva. Ustaško-domobranske posade obnavljane su i na nekim drugim komunikacijama - duž pruge Zavidovi i - Han-Pijesak i oko nekih mjesta, npr., oko Vareša. No, sve te posade pravile su samo povremene ispade u okolini, radi plja ke i snabdijevanja, ali nisu bile sposobne za neke ofanzivne akcije.

¹⁴⁾ Zbornik, tom XII, knj. 2, dok. br. 19, 32. i 33. - izvještaji generala Badera i generala Glez-Horstenaua.

¹⁵⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 85; tom IV, knj. 4, dok. br. 12.

¹⁶⁾ Zbornik, tom IV, knj. 4, dok. br. 13.

Oslobođenje Foče i srećvanje političkih i drugih prilika

Obnova etničke organizacije poslije ofanzive bila je posljedica naše sporosti da politički iskoristimo etničku izdaju i prihvatimo u širem obimu etničko ljudstvo. Doduše, nisu bile potpuno ta naše tadašnje informacije, prema kojima su se etnici u cjelini rastrojili i rasuli. To se desilo samo na nekim područjima. Na romanijskom terenu mnoge etničke jedinice ostale su na okupu na određenim mjestima. Nisu se upuštale ni u kakvu borbu, ni sa Nijemcima, ni sa ustašama, nego su se samo sklonile i sakrile. Ovo je olakšalo obnovu etničke organizacije. Injenica je da se etničko vodstvo svojim držanjem i ponašanjem potpuno kompromitovalo i da je naša kritika toga vodstva bila dosta ubjedljiva, ali su u svemu tome djelovali i drugi faktori. Ustaše sa obnovljenih uporišta predstavljale su neposrednu prijetnju, pa je sela trebalo hitno zaštititi. Došlo je do ponovnog ubacivanja Nedićevih i Dražinih oficira preko Drine, koji su se povezivali sa lokalnim etnicima. Ponovo je u punom opsegu pokrenuta propaganda o skorom priključenju toga područja Nedićevoj Srbiji. To je bio značajan »adut« u rukama etnika, s obzirom na neprekidan strah i stradanja srpskog stanovništva u ovom dijelu istočne Bosne.

Romanijski odred uspio je brzo da likvidira etnički uticaj na Glasinu, ali je on ostao na prostorima bliže Drini. Centar preko koga se vršila infiltracija bilo je selo Borika. Zbog svega ovoga, štabovi Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda« ponovo su tražili od Vrhovnog štaba da se na ovaj prostor prebace makar i manji dijelovi Proleterske brigade kako bi se ova etnička infiltracija iz Srbije presjekla.

Vrhovni štab je ocijenio kao ozbiljnu opasnost infiltraciju nedićevaca, te je zato dao direktivu Operativnom štabu za istočnu Bosnu (8. februara) da snage svih odreda usmjere ka Drini radi očišćenja te teritorije od etnika.¹⁷⁾ S istim ciljem upućena je početkom marta grupa bataljona proleterskih brigada na prostor istočno od puta Sokolac - Han-Pijesak. Ova proleterska grupa opkolila je Boriku, zarobila veliku grupu Nedićevih oficira, koji su izvedeni pred vojni sud i osuđeni. Na pojavu proletera, ostali etnički oficiri su se ponovo dali u bijeg, a domašini etnici nisu pružali otpor. U prvom momentu, etničke jedinice su se sklanjale ispred proletera, a poslije par dana, kada su saznali prave ciljeve ove akcije, pojedini domašini komandanti počeli su se javljati štabovima i izražavati spremnost da pređu pod partizansku komandu.

Proleterska grupa imala je zadatak da očišćeni teren od etnika do Han-Pijeska i da se ne kreće sjeverno od Javor-planine. Međutim, Štab

¹⁷⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 56.

grupe, obaviješten da se etničke grupe, koje su prešle iz Srbije, koncentrišu na prostoru Drine, uputio je bataljone u pravcu Vlasenice, u koju su ovi ušli 16. marta bez borbe, jer su je etnici napustili. Poslije toga, proleterski bataljoni zajedno sa bataljonima Majevićkog i Biranskog odreda nastavili su da iste prostor oko Srebrenice i Drinjača. Međutim, Vrhovni štab koncem marta naredio je da se proleterske jedinice vrate i upućuju ih na nove zadatke u Hercegovinu i Sandžak, a ovaj prostor trebalo je da obezbijevaju isto no-bosanske jedinice.

Odmah se pošlo sa intenzivnim radom da se nove jedinice dobrovoljno u vojske srede, da se u njima zavedu vojnički red i disciplina. Može se, sa sigurnošću reći, da je u periodu od početka februara do polovine aprila situacija bila, za nas, povoljna u sarajevskoj oblasti, pa i u istočnoj Bosni. Vojna aktivnost na komunikacijama i prema neprijateljskim uporištima neprekidno je trajala. U izvještajima njemačkih komandi neprekidno se govori o partizanskoj aktivnosti u istočnoj Bosni. Ponovo se stezao obrub oko gradova, a etnici su bili pritijesnjeni na uzak pojas Drine.

Ali, ne samo vojna nego i naša politička aktivnost bila je živa i svestrana. U selima i jedinicama su djelovali izrasliji politički kadrovi, organizovanije su ljudi obavještavani o situaciji u svijetu, kao i na našem unutrašnjem frontu. Propagandni materijal bio je tražen i prenošen kao i drugi ratni materijal. Ova politička aktivnost bila je vezana za novi centar ustanka, za Foču, gdje su se nalazili Vrhovni štab i Centralni komitet.

U to vrijeme je pošlo smjelije primanje ljudi u Partiju i uglavnom su prebrojene sektaške greške, pa su negdje čak pravljene i greške u suprotnom smislu, u Partiju su primani pojedinci koji nisu bili dovoljno provjereni. Međutim, osnovno je bilo to, da se Partija šire otvarala. Bilo je u tome i teškoća. Dobar broj boraca bio je jedva i pismen, a mi smo bili kadrovska partija u kojoj se od svakog člana tražio minimum političkog znanja. Savladati tu protivriječnost nije bilo lako. Međutim, osnovni kriterijumi bili su dobri i jasni. Da bi neko postao član organizacije, skojevske ili partijske, on se morao prethodno provjeriti i potvrditi kao borac u četnici ili kao požrtvovan radnik na terenu.

U nekim dokumentima iz toga vremena, ponekad se nailazi na zahtjeve da se pojača borba protiv »kulačkih elemenata«, što bi moglo govoriti o nekom zaoštavanju na klasnoj osnovi. To je, vjerovatno, i navelo neke pisce da tvrde kako to izražava »lijevi kurs« i skretanje sa linije narodnooslobodilačke borbe. Međutim, smatram da je tu pošlo zabuna u terminološkom smislu. U stvari, ovdje se uvijek radi o etničkim elementima, pa ako se to nekad identifikuje sa pojmom »kulak« onda to potiče odatle što su glavne perjanice etnika, naročito njihovi organizatori i idejni predvodnici, poticali najčešće iz redova imućnih seljaka. Borba protiv tih elemenata vodi se, dakle, iz političkih razloga i na političkoj osnovi, a ne i u klasnom smislu. Druga riječ se ne bi moglo objasniti da mi, istovremeno, privlačimo sve seljake, pa i one

najbolje stoje e, u politi ku i drugu aktivnost na selu. Tvrdim da kursa na klasno zaoštavanje na širem planu nije bilo u isto noj Bosni, niti su se tu dešavala lijeva skretanja, kakvih je, zaista bilo u Hercegovini i Crnoj Gori. Mogu e je da je i ovdje bilo pojedina nih slu ajeva, ali to nije bila šira pojava. Ako bi se htjele kvalificirati greške u odnosu na politi ku liniju, onda bi se moglo prije govoriti o slu ajevima politi ke nebudnosti i popustljivosti, nego o nekom lijevom skretanju. O tome svjedo i naša širina prema bivšim etni kim elementima koje smo uzimali u redove dobrovolja ke vojske.

Nova (tre a) neprijateljska ofanziva, etni ki pu evi i formiranje udarnih bataljona

Važno iskustvo iz januarske ofanzive odnosilo se na vojnu organizovanost naših jedinica. Potvrdilo se da je nemogu e terenske odrede prevesti u cjelini na pokretne jedinice onda kada je to situacija tražila. Razlog je ležao u težnji da se brani vlastito selo, a u njemu i vlastita porodica. Ta težnja je ljudska i razumljiva. Me utim, za efikasniju odbranu slobodne teritorije bile su potrebne i pokretne jedinice.

Trebalo je, zna i, pored terenskih odreda, koji su i dalje bili neophodni, stvarati takve jedinice koje e biti spremne da se bore u svakom momentu i na svakom mjestu. To su bile udarne jedinice, ete i bataljoni. To je bilo i naše vlastito iskustvo, a na tome je odlu no insistirao i Vrhovni štab u svojim direktivama 7. i 8. februara.

Tako je u Srednjem, 13. marta, stvoren Prvi proleterski udarni bataljon. On je bio predvi en da se uklju i u Bosansku proletersku brigadu (Tre u proletersku), u koju je trebalo da u u i Proleterski bataljon iz Bosanske krajine i još jedan bataljon sastavljen od Majeve ana i boraca, koji su se, u to vrijeme, nalazili na podru ju Bir a.¹⁾) Pored ovog Proleterskog bataljona, pristupilo se formiranju i drugih udarnih bataljona (»Ranko Divljan« na sektoru Kalinovika i Romanijski udarni bataljon, koji je u aprilu, trebalo da se uklju i u Prvu proletersku brigadu). Isto tako, predvi eno je da se i na terenu odreda »Zvijezda« formira jedan udarni bataljon, ali do toga nije došlo.

Poslije neuspjeha u drugoj ofanzivi, Nijemci su po eli da rade na pripremanju nove, krupne vojne operacije u isto noj Bosni. To je bila tzv. tre a neprijateljska ofanziva, koja je po ela 22. aprila 1942. godine. Ova ofanziva, u svom prvom dijelu, zahvatila je isto ni dio sarajevske oblasti, tj. teritorij isto no od puta Sarajevo - Han-Pijesak. Tu teritoriju držali su bataljoni Romanijskog odreda, jedinice Drinskog i Jahorinskog bataljona. Zapadnu romanijsku teritoriju, kao i odred »Zvijezda«, ova ofanziva nije zahvatila. No, ona se odrazila na itavu teritoriju isto - ne Bosne. U svom drugom dijelu, po etkom maja, tre a ofanziva je

¹⁾ Do formiranja Tre e (bosanske) proleterske brigade nije došlo zbog specifi nih uslova i teško a koje su onemogu ile realizaciju ove zamisli.

Priepis

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO UNUTARNJIH POSLOVA
TAJNIČTVO MINISTRA

V. T. Broj: 444-I-A-1942.

U Zagrebu, dne 25. srpnja 1942

Predmet: Bitne točke sporazuma sa četnicima
postupak kod ponude četnika za pregovore.

VELIKIM ŽUPAMA - SVIMA

Savezno i dodatno okružnici ministarstva od 30. lipnja 1942
V. T. broj: 442-1942. /Gsp. broj 1035-1942 od 26. lipnja 1942. Glavnog
stana Poglavnika/ - Glavni stan Poglavnika izdao je i drugu okružni-
cu u predmetu od 30. lipnja 1942 Gsp. broj: 1070-1942, koja glasi
ovako:

"Do sada je Glavni Stan Poglavnika, preko svoga povjerenstva
vodio pregovore sa slijedećim četničkim grupama:

1/ Grupa Ozrenskih četnika, sastojeci se iz Ozrenskog i
Trebinjskog odreda -/na području velike župe Usora i Soli, te
Posavje/

2/ Grupa Majevičkih četnika - /na području velike župe
Usora i Soli, te Posavje/ i

3/ Grupa Zeničkih četnika - Zenički četnički odred - /na
području velike župe Lajšva i Glaž/.

Osim toga, po opunomoćenicima, vođeni su pregovori sa
četnicima na području velikih župa Sana i Luka, te Pliva i Rama,
zasjecajući i područja velikih župa Livac i Zapolje, te Posavje.

Svi pregovori, osim onih pod točkom 2, uspjeli su i
Zapisnički je utvrđeno da četnici priznaju vrhovništvo Nezavisne
Države Hrvatske i kao njeni državljani izvršavaju kojalnost i odanos
njenom Poglavlaku - Poglavlaku i privrženost Nezavisnoj Državi
Hrvatskoj, te da prekidaju neprijateljstva prema vojnim i građanskim
oblastima Nezavisne Države Hrvatske i obavezuju se u svakom pravcu
pomagati državne oblasti u sređivanju obćih prilika na celom
dielu hrvatskog državnog područja, te im u tu svrhu pružati svaku
pomöć.

U ostalim podrobnostima ugovarajuće strane sporazumile su

se u slijedećem: "Ovdje se izpušta od sl. a/ do sl. p/, jer je navedeno ono
isto, što je i u prvoj okružnici pod 4/ od sl. a/ do sl. p/

"Sve ovo odnosi se na pripadnike odnosno državljane
Nezavisne Države Hrvatske.

U koliko na tom području ima inozemaca, imaju zemlju
ostaviti, a nesmetan odlazak ima im se omogućiti.

Četničke postrojbe sudjelovat će dobrovoljno u suzbijanju
i uništavanju komunističko-boljševičkih bandi zajedno sa oružanom
snagom Nezavisne Države Hrvatske, pod obćom zapovjedi zapovjednika
ove oružane snage, pri čemu će zapovjednici četničkih postrojbi
zapoviedati svojim postrojbama.

Četničke postrojbe mogu izvoditi samostalno potrebne
akcije protiv partizana, no o ovome će na vrijeme izviestiti zapovjed-
nika Hrvatske oružane snage.

Zapisnički su se obje strane obavezala, sve gore navedeno
točno ispunjavati i sve učiniti, da se obje strane sporazuma pridrža-
vaju.

Val želje četnika za mirnim životom i pregovorima i dalje
se osjeća, te se i dalje sklapaju sporazumi.

Potrebno je, da izvršni organi i dužnostnici na terenu
budu obaviešteni o načinu svoga djelovanja pri uvođenju primljenih
obaveza u život, te je radi toga nužno izdati podrobne upute na
tehelju obćih smjernica za sklapanje ugovora sa četnicima /dostav-
ljene od Glavnog stana Poglavnika sa Gsp. br. 1035/42, da bi se ugovor
de facto izvršili.

Nadležni će, svaki u svom djelokrugu, zapoviediti i
regulirati sva ona posebna pitanja, koja spadaju u njihovu kompeten-
ciju i dostaviti na izvršenje podređenim i onih oblasti na području

Prva stranica Uputstva Tajništva ministra unutarnjih poslova NDH o postupku ko
ponude etnika za pregovore (juli 1942. godine)

zahvatila gornje Podrinje, Sandžak, Crnu Goru i Hercegovinu, gdje su se nalazile glavne snage NOPO i dobrovolja ke vojske Jugoslavije, na elu sa Vrhovnim štabom. Re i u nešto samo o prvom dijelu ove ofanzive, tj. o onome što je vezano za sarajevsku oblast.

Ofanziva je dogovorena kao zajedni ka akcija njema kih, talijanskih i jedinica NDH, na sastanku komandanata: II italijanske armije (general Mario Roata), XII njema ke armije (general Valter Kuncce) i njihovih saradnika, uz prisustvo predstavnika oružanih snaga tzv. NDH, 3. marta 1942. godine na Sušaku.¹⁹⁾

Prema tome sporazumu, zajedni ka operacija na terenu isto ne Bosne bi e pod komandom italijanske II armije, a neposrednim izvršenjem rukovodi poseban operativni štab na elu sa njema kim generalom Baderom. U operaciji je trebalo da u estvuju: kompletna 718, tri italijanske divizije (1. brdska, 5. brdska i 22. pješadijska divizija) i jedinice NDH.

Prvi dio ofanzive trebalo je da po ne 15. aprila i njen cilj je bio da obuhvati i uništi ustani ke snage na prostoru: Sokolac - Han-Pijesak - Žepa - Višegrad - Pra a, ali je odgo en za 22. april, jer talijanske jedinice nisu stigle na predvi enu liniju. To je trebalo da bude okruženje relativno male teritorije velikim snagama, kako se naše snage ne bi mogle izvu i. Ovakav plan ove operacije bio je sra unat na to da uhvati u obru i proleterske bataljone, o ijem je boravku na ovom prostoru bio obaviješten njema ki štab. Istina, u njema kim izvještajima govori se dosta neprecizno, as o »Crnogorcima«, as o proleterskoj brigadi. O eвидно ove informacije su poticale od etnika. Pred po etak ofanzive, Nijemci su konstatovali da su se proleter i izvukli sa toga terena. Oni to pripisuju u »grijeh« Italijanima, ijim zadocnjenjem je operacija odlagana i »o njoj je protivnik bio obaviješten«. Naše snage sastojale su se od dva bataljona Romanijskog odreda (Romanijski i Glasina ki) i više eta dobrovolja ke vojske. Pružale su snažan otpor, ali se nisu mogle efikasno oduprijeti mnogo nadmo nijim snagama. Blokada Rogatice je morala biti napuštena i Nijemci su 27. aprila ušli u Rogaticu. Naše snage su se pod borbom povla ile, prebacile preko rijeke Pra e i uklju ile u sastav glavnina. Nijemci su na koncu morali da ponove staru jadikovku, kako im se »riba izmigoljila iz šaka«. Po njihovoj ocjeni, opet su im bili krivi drugi, ovaj put Italijani, koji nisu izvršili posjedanje svoga pravca.

U pogledu neposrednog vojnog efekta, ova ofanziva, u svom prvom dijelu, nije ostavila neke ve e posljedice. Naše jedinice sa toga prostora bile su se povukle, ra unaju i na mogu i ponovni povratak na isti teren, do ega nije došlo jer je po eo drugi dio ofanzive, kada su se borile u sastavu glavnina.

Me utim, mnogo teže posljedice, za nas, ostavili su etni ki pu evi izvršeni oko 20. aprila u naša etiri odreda - Romanijskom,

¹⁹⁾ Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 25.

»Zvijezda«, Ozrenskom i Zeni kom. Kada su pu evi po eli da se pripremaju, kakve su veze bile izme u etni kih grupa, da li se tim svim rukovodilo iz jednog centra - to još uvijek nije dokraja poznato, ali je o igledno da su bili sinhronizovani i vezani za ovu neprijateljsku ofanzivu. Po tome se može ocijeniti da je u sve to bila direktno umiješana njema ka obavještajna služba - vojna i politi ka, koja je tu etni ku zavjeru koordinirala i sinhronizovala sa pripremom same ofanzive. etni ki prepad na štab Majeve kog odreda izvršen je ve 24. februara, zbog ega je taj odred morao napustiti svoju teritoriju. Kalinovi ki odred bio je u cjelini zahva en tre om neprijateljskom ofanzivom i etnici su uspjeli da izazovu rasulo u ve em broju njegovih eta. Jedino je Bir anski odred ostao itav. Tako je koncem aprila nastala jedna nova, za nas, nepovoljna situacija - ostali smo samo sa grupom udarnih bataljona, od kojih je formirana Šesta isto nobosanska brigada, i Bir anskim odredom.

Pu evi nisu izvedeni na identifi an na in u svim jedinicama. U Moravskom bataljonu nije bilo ubistava naših drugova, nego su samo ete otkazale poslušnost štabu bataljona. U nekim jedinicama odreda »Zvijezda« etnici su, u toku no i, pobili neke politi ke komesare i jedan broj lanova Partije. Neke ete ovog odreda ostale su uz nas. Na Ozrenu je pu izbio napadom na Prvi proleterski udarni bataljon. Bataljon se nalazio na Ozrenu zato što smo dobili obavještenje da tamo situacija nije dobra i da se osje a sve ve e etni kovarenje. Drugovi sa Ozrena su tražili da tamo dode neka vrsta jedinica. Odlaskom ovog bataljona, mi smo na Romaniji i Zvijezdi, ostali bez najbolje jedinice kojom bismo mogli intervenisati. Sigurno bi taj bataljon ve svojim prisustvom uticao da etni ke kolovo e ne privuku na svoju stranu i poštene ljude

Me utim, bilo bi pogrešno misliti da je to sve što nam je ostalo od one brojne partizanske vojske. Naime, jedan dio boraca ve ranije, a drugi u toku tre e ofanzive uklju io se u proleterske brigade. Jedan drugi broj ljudi, koji u toku pu eva nisu imali veze sa nama ili nisu mogli da se sna u, otišao je ku ama. Neki od njih su se krili, a drugi prividno prešli etnicima, i im bi im se pružila prva prilika, javljali su se u brigadu. Poslije izvjesnog vremena, kada su se Glavni štab i Pokrajinski komitet našli u šekovi ima, uspostavljene su veze sa Romanijom i organizovan ilegalni partijski rad na teritoriji kojom su zagospodarili etnici. Tako e su formirani manji odredi. Pored svih nastojanja, demagogije i etni kog terora, mnoga sela na Romaniji (naro ito u Glasincu) ostala su trajno vezana za narodnooslobodila ki pokret.

Zaključna razmišljanja i putevi prevazilaženja poteško a

Ako bih, na koncu, htio dati rezime svega ovoga što se odigralo od jula 1941. do aprila 1942. na sarajevskoj oblasti, onda bi trebalo, pri-

**ОБЈАШЊЕЊА И УПУТСТВА
ЗА РАД НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА У ОСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА**
Свима сеоским/кметџским/, општинским и среским народно-ослободилачким Одборима

У прилогу вам шаљемо један примерик "Задачи и устројства Нар.Осл.Одбора", гдје су кенијета основна начела за дјелатност тих органа народне власти у току народног устанка.

Али пошто су укинуте све раније власти и Нар.Осл.Одбори узимају на себе сву власт осим војничке, то је дјелатност НОО-а веома широка и разноврсна, па је зато потребно да се другови чланови НОО-а који су у већини селянци који први пут узимају власт у своје руке-изобилно упознавају са својим правима и дужностима на свима појима виховог рада. Због тога, као и зато да би рад свих НОО-а био једнообразан и складан, издају се слиједећа посебна објашњења и упутства.

1/ - СЕОСКИ/КМЕТЈСКИ/, ОПШТИНСКИ И СРЕСКИ НАР.ОСЛ.ОДБОРИ

Потребно је да се у свима селима, гдје НОО-и још не постоје изврши од народа вихов избор. Ако је село малено или заселац не треба бирати одбор од неколико људи већ само једног повјереника који ће бити веза између свог села и НОО-а своје општине, те радити у складу са упутствима свога општинског НОО-а. Сви сеоски /кметџски/НВ-и и повјереници из једне општине или групе села-потчињени су општинском НОО-у. Тамо гдје су до сад једну општину сачињавала многа села, раштркана и удаљена, треба ради лакшег рада подијелити села на неколико група и створити неколико општинских НОО-а, који ће радити самостално. Сеоски и општински НОО-и изабраће се би погодну зграду/стару општину, школу или другу народну зграду/за своје сједиште.

Сеоски НОО-и и повјереници бирају се на збору села/кметџе од свих селяка, мушких и женских. Жене такође могу бити биране и за чланове НОО-а.

Општински НОО бира се на скупштини делегата/изасланика/ из свих села и заселака једне општине или групе села.

Чим се бар у већини општине или група села изабере општински НОО-и, одржава се среска конференција на коју долазе делегати/изасланици/свих општине и на којој се бира СРЕСКИ НАР.ОСЛ.ОДБОР, који је најстарија грађанска власт у срезу и који има своје стално сједиште у среском мјесту, ако је оно ослобођено, или у ком- другом погодном мјесту, ако сједиште среза није још ослобођено. Извјесни ослобођени дијелови других у цјелини још неослобођених срезова могу се припремено прикључити сусједном ослобођеном срезу.

У среском НОО могу се изабрати људи из разних мјеста у срезу али у сједишту среза мора бити стално колико чланова/најмање тројица/који ће као ужи одбор вршити редовне послове, док ће се пуна сједница/пленум/Среског НОО-а сазивати на бријеме и одлучивати о свима важнијим питањима. Срески пленум бира ужи одбор из своје средине. На пленарним сједницама ужи Одбор подноси извјештај о свом раду и добија упутства за даљи рад. Ако пленум није задовољан радом ужег Одбора може га смијенити и одредити из своје средине друге људе.

Делегате за среску конференцију, која бира срески НОО, бирају селани на општинском збору и то тако на сваких 150 становника да долази један делегат. Они ће на среску конференцију донијети писмену потврду свог општинског НОО-а да су изабрани.

Сви општински НОО-и одржавају сталну везу са среским НОО-ом и вему су подређени, тако да од њега добијају упутства за рад, вему подносе извјештаје, гласају му рачуне о свом раду и стоје под његовом контролом.

Општински НОО-и дужни су да с времена на пријеме сазивају збор селана своје општине, на коме ће подносити извјештај о свом раду и расправљати с народом о свим важнијим питањима, како би у цјелоном раду Одбора дошла што потпуније до изражаја воља народа. НОО-и сазиве од повјерења народа, који може поједине чланове НОО-а па и цијели НОО смијенити, ако сматра да није заслужан повјерења или да је неспособан за рад, па изабрати нови Одбор. Да би се одржао народни збор за смијенити општинског НОО-а, потребно је да то тражи бар једна трећина селана. Ако треба смијенити Срески НОО, онда ванредну конференцију зато мора Срески НОО ако то захтјева макар само једна четвртина свих општине. сазвати

МНО. СРП.
В. И. П.
1944. ГОДИНЕ. СРП. 1944.

je svega, ista i velike rezultate koje je narodnooslobodilačka borba, u tome vremenu, postigla i koji su trajne vrijednosti.

1. Ustanak se snažno razvijao u svakom pogledu sve do zimskih mjeseci 1941. godine. Ustaničke snage neprekidno su stajale na domaku Sarajeva, nanosile su snažne udarce i zadavale ozbiljnu brigu okupatoru i njegovoj kvislinškoj vlasti. Vojni uspjesi iz tog vremena šire su poznati. Sva tri odreda izrasla su u snažne vojne formacije.

Taj proces rasta zaustavljen je januarskom ofanzivom i unutarnjim previranjima. Dio Romanijskog odreda doživio je jače udarce u januarskoj ofanzivi, ali neposredno poslije te ofanzive sudio je svoje redove i ponovo krenuo u snažne akcije. U periodu februar-april odredi razvijaju veliku aktivnost. To i drugi odredi isto ne Bosne. Komanda njemačke okupacione vojske u Jugoslaviji, u ovom periodu, sve je više zabrinuta djelovanjem naših jedinica i insistira stalno, preko vrhovne komande Vermahta i sama, da sve okupacione snage skupa i kvislinške formacije, preduzmu krupne operacije u ovom sektoru. Nijemci, u to vrijeme, pojačano rade na angažovanju etnika, čak i po cijenu remećenja odnosa sa ustašama. To pokazuje slabost okupatora, s jedne strane, a snagu narodnooslobodilačkog pokreta, s druge strane.

2. Na slobodnoj teritoriji uveliko je izgrađivana nova vlast. Pored odbora u selima, postojao je jedan broj opštinskih odbora, a krajem marta se osnivaju, ili se predviđaju osnivanja, i sreski odbori (Trnovo, Srednje, Sokolac). Negdje se otvaraju osnovne škole. Život na slobodnoj teritoriji se odvijao organizovano. Razvila se i živa kulturna djelatnost. Sijela, priredbe i slični skupovi unosili su duh vedrine u ljude i pomagali im da lakše podnose teret rata. Naravno, to se zapažao u mnogim područjima polet omladine. Naravno, sve ovo nije bilo ravnomjerno u svim selima. Zavisilo je od kadrova, materijalnih uslova i nivoa pismenosti i političke svijesti.

3. Ustankom se uspostavio naš politički uticaj i na područjima gdje takvog uticaja ranije nije bilo. Linija narodnooslobodilačke borbe dobijala je sve jače uporište i u dijelovima stanovništva koje je bila zapljusnula šovinistička propaganda. Nemo ni da pobiju našu politiku, etnički i ustaški elementi bili su primorani da se sve više oslanjaju na bezobrazne laži, klevete i podvale. Jedni su govorili da su partizani velikosrbi i etnici, a drugi da su ustaše, jer partizani štite Muslimane i Hrvate. Ove laži bile su isuviše bezobrazne i providne, ali je bilo naivnih ljudi na koje su djelovale.

Naravno, to je bilo znatno što je naš politički uticaj rastao kako u srpskim tako i u muslimanskim i hrvatskim masama. Broj boraca iz redova Muslimana neprekidno se povećavao. Ono što se i u osnovnim - jeste to da smo u tome periodu, kada je vojni slučaj bio promjenljiva, dobili političku bitku u većem dijelu stanovništva. Ta bitka je dobijena dosljednom, hrabrom i nepokolebljivom borbom za ciljeve koji su masama bili razumljivi i bliski. Pošteni ljudi morali su da priznaju

da su moral i pravo na našoj strani. Naime, dobijena je visokim ljudskim i moralnim kvalitetima naših boraca. A politika pobjeda omogućila je da se savladaju sve teškoće i iskušenja koji su predstojali u idućim ratnim danima. No, u ovom periodu, bilo je velikih prepreka, teškoća i vlastitih slabosti.

4. Najveći u teškoću predstavljalo je to što su u istoj Bosni, a time i u sarajevskoj oblasti, uspjeli da uhvate korijenje etnici, koji su nanijeli najveće štete ustanku. etnici su razbijali i trovali naše redove iznutra, predstavljali najveću opasnost za bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine. U svim teškim situacijama u neprijateljskim ofanzivama, oni su uvijek nanosili udarce nožem u leđa. Za ustaše je bilo notorno da su sluge okupatora, njihovi zločini su ih ubrzo izolovali i od onih ljudi koji su se prema njima u početku blagonaklono odnosili. Međutim, etnici su se stalno predstavljali ustanicima i jedan dio lakovjernog svijeta dosta dugo je nasjedao toj prevari. U tome je etnicima išla na ruku podrška koju su dobijali od emigrantske vlade i određenih krugova u inostranstvu, sve do kraja rata.

5. Treći ofanzivom, a naročito etnicima, mi smo mnogo izgubili. Izgubili smo, prije svega, brojne jedinice, izgubili slobodnu teritoriju, obustavljen je proces izgradnje narodne vlasti, neprijatelj je ponovo uspostavio porušene komunikacije i nastavio sa eksploatacijom prirodnih dobara. Rasterećen od naših partizanskih odreda, on je mogao svoje snage da koncentriše na druga područja. Sve ovo bili su dobici za okupatora. Ali su se grdnoprevarili svi neprijatelji (okupatori, ustaše i etnici) u svome očekivanju da će, etnicima u aprilu mjesecu, zadati smrtni udarac ustanku u istoj Bosni. Ta nadanja se nisu ostvarila.

Prisustvo Šeste proleterske isto-bosanske udarne brigade, koja je nastala od grupe udarnih bataljona, formiranih u maju 1942. godine, pokazalo je da su se partizani u istoj Bosni, i pored svih prepreka, održali u najkritičnijoj 1942. godini. Narod isto-bosne je tada mnogo pretrpio, i tavi krajevi su opustjeli zbog bjekstva srpskog stanovništva pred ustašama, a muslimanskog pred etnicima. To su bile teške žrtve i ne uvažena stradanja desetina hiljada ljudi, nametnuta od tuđina - okupatora i doma ih izrođa.

Pokazala se potpuno ispravnom ideja druga Tita, koju nam je naročito istakao još u januaru 1942. godine, na Savjetovanju u Ivanjima, da saradnike okupatora treba prvo razgoliti u narodu, a potom vojnički potući. Tako je bilo i sa etnicima u istoj Bosni. Trebalo je da prođe nekoliko mjeseci upornog političkog rada, da bi im u jesen 1942. godine zadali udarce od kojih se više nikada nisu mogli oporaviti.

Ratna pozornica u istoj Bosni, u ovom burnom periodu i poslije njega, mijenjala se isto kao slika u kaleidoskopu. Tukle su se ovdje vojske raznih oznaka i raznih idejnih i političkih opredjeljenja. Sklapali su ovdje i estive usobni savezi, neki trajniji, a drugi privremeni, iz nužde ili iz spekulativnih razloga. Zato su se i brzo raspadali. Nerijet-

ko se dešavalo da su pojedinci, pa i šire društvene grupe, mislili da se bore za svoje interese, a bili su u taboru onih koji su te interese ugrožavali. Pripadnici pojedinih oružanih formacija, kao, npr., etnici, tako su esto mijenjali svoje mjesto, da se esto nije znalo kada jedno prestaju a drugo postaju, ali je zato njihovo vodstvo ostajalo dosljedno, uvijek na liniji izdaje. Svoje žrtve uzimale su povampirene sablasti prošlosti, kao što su šovinizam i vjerski fanatizam. Klasni, egoisti, pljačkaški i sli ni interesi, esto su prikrivani pozivima na odbranu vjere, naroda i si. Mnogi ljudi su bili zbunjeni i teško su se u svemu tome snalazili. Sve su to bili gr evi jedne teške borbe, koja je tražila nat ovje anske napore, ali je te žrtve i stradanja krunisala plodom.

Me utim, revolucionarni tokovi nisu bili prekinuti, političko sazrijevanje i opredjeljivanje masa svih nacionalnosti za NOP otvarali su nove puteve za pobjedonosni hod ustanka.

ISO JOVANOVI

POKRAJINSKI KOMITET KPJ ZA BiH U PRUŽANJU POMOĆI I RAZVOJU USTANKA U SARAJEVSKOJ OBLASTI

Ovde ću se osvrnuti na delatnost partijske organizacije u gradu Sarajevu i njegovoj okolini, tj. na teritoriju koju je obuhvatala sarajevska oblast od početka ustanka, i na pomoć koju joj je pružio Pokrajinski komitet KPJ.

Već je na sednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 13. jula u Sarajevu, kada je donesena odluka o dizanju ustanka, zaključeno da se, pored svih ostalih političkih i organizacionih mera za početak ustanka, formiraju i oblasni štabovi za: sarajevsku oblast, Krajinu, Hercegovinu i tuzlansku oblast. Zato su i određeni članovi Pokrajinskog komiteta koji su preneti direktivu sa sednice CK KPJ o dizanju ustanka, kao i zaključke sednice Pokrajinskog komiteta KPJ. Delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović Tempo, Boriša Kovačević, član PK KPJ, i ja, kao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ, dobili smo zadatak da ostanemo u Sarajevu radi održavanja potrebnih veza sa CK KPJ i koordiniranja svih mera u organizovanju i razvijanju ustanka u Bosni i Hercegovini. Nas trojica smo bili određeni da istovremeno pružamo pomoć u organizaciji ustanka u novoformiranom štabu sarajevske oblasti. Na sednici Pokrajinskog komiteta imenovani su: za komandanta štaba ove oblasti Slobodan Princip Seljo, a za političkog komesara Hasan Brkić, oba istaknuti i veoma sposobni partijski radnici, raniji članovi Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, a u tom momentu i članovi Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug. Veoma dobro su poznavali društvene i političke prilike u Sarajevu i celoj njegovoj okolini, pa im je to i pomoglo da efikasno rade na organizovanju prvih partizanskih jedinica i odreda na tom regionu.

Partijska organizacija u Sarajevu u julskim danima 1941. godine bila je relativno brojna i imala je priličan broj dobrih i iskusnih kadrova koji su bili aktivisti u partijskim preduzetnim odeljenjima ili u odeljenjima prema profesijama (zanatlije, intelektualci, studenti, radnici i si.). Na teritoriji koju je obuhvatao rad Okružnog komiteta KPJ u raznim mestima (Visoko, Kakanj, Zenica, Vareš, Breza, Rogatica, Sokolac, Han-Pijesak, Pale i Hadžići) formirane su partijske odelje ili aktivisti koji su u periodu priprema oružanog ustanka odigrali važnu ulogu i bili prvi oslonac za otpor i nastupanje ustaničkih akcija. Rad partijske organizacije u Sarajevu i okolini, u tim danima, bio je neobičajno živ, složen i iziskivao je veliki napor i odgovornost. Jedan od članova KP bio je zadužen za specijalne zadatke i neki pojedinci bili su na posebnoj partijskoj vezi radi karaktera aktivnosti u kojoj su bili angažovani. U razgranatom radu na političkom planu, koji je bio sav usmeren na liniji organizovanja ustanka i borbe za bratstvo i jedinstvo među narodima u Bosni i Hercegovini, ljudi su, zaista, izgarali. Okupator i njegove ustaške slugu u tzv. NDH razvijali su ne samo uvođenje šovinizma i raspirivali val progona i zločina; u te dane naročito prema Srbima i Jevrejima. Partija je brzo narastala, prvo se vezala i oslanjala na radnike i omladinu, kao i inteligenciju iz redova svih nacionalnosti. Radilo se mnogo i na narodnoj pomoći, na dobrom organizovanju partijske tehnike i na agitaciono-propagandnom radu. Zatim, posebno treba istaći i rad SKOJ-a koji je bio veliki oslonac u politici i konkretnoj delatnosti Partije za ostvarenje njenih ciljeva u narodnooslobodilačkoj borbi.

U mnoge konkretne aktivnosti rada partijske organizacije u ovom regionu bili smo i mi, članovi Pokrajinskog komiteta, direktno angažovani, jer su to od nas tražili tadašnje vreme, prilike, kao i žurba da se sve što pre i bolje uradi. I sam delegat CK KPJ Tempo mnogo je na tome insistirao, te je i on u realizaciji nekih zadataka lično učestvovao. Da li smo bili u pravu što smo na sebe primali i praktične poslove, što nismo dali da se više razvija inicijativa rukovoditeljskih kadrova iz Mjesnog komiteta Sarajeva i Okružnog komiteta, to ja sada ne bih mogao reći, ali znam da se tražilo striktno izvršavanje zadataka, ustajalo se protiv svake kolebljivosti, jer nije bilo vremena za široke diskusije i rasprave. Veliki zadatak bila je iznad svega, pa je odgovornost morala biti maksimalna.

Radi mobilizacije radničke klase i naroda za oružanu borbu, kao i radi slanja ljudi na teren oko formiranja štabova i odreda, izvršen je raspored kadrova. Znam da je u početku izašlo dosta ljudi, naročito iz Sarajeva. Ali, to je, ipak, bio mali broj u odnosu na političke potrebe, pogotovu što je među onim koji su izašli na teren bilo i nedovoljno iskusnih kadrova da bi se mogli uhvatiti u koštac sa kompleksnim problemima ustanka. Sa slanjem kadrova iz gradova smo nastavili, to nam je bila trajna orijentacija, pa smo i naš boravak u Sarajevu koristili da pomognemo tim kadrovima. Nastojali smo da u partizane odlazi što više i broj radnika, ali i drugih politički i antifašistički opredeljenih ljudi.

Naravno, to smo vodili rauna da to budu ljudi koji su, kao aktivni oficiri i podoficiri ili kao rezervne vojne starešine, više znali o vojnoj veštini i organizaciji oružane borbe. I na tom planu uinjeno je mnogo.

U Sarajevu smo u zajednici sa Mjesnim komitetom KPJ i Štabom sarajevske oblasti organizovali dobre i stalne kurirske veze i kanale, tako da je izlazak ljudi u partizane kao i odašiljanje razne vrste materijalne pomoći i dobro funkcionisalo. Komunisti i veliki broj patriota u gradu su zaista pružili veliku pomoć ustanku. Tako je partijska organizacija grada zajedno sa oružanim partizanskim jedinicama i organima NOP-a u sarajevskoj oblasti činila jedinstvenu i organsku celinu oslobodila kog pokreta.

Na sednici Pokrajinskog komiteta od 13. jula naglašeno je da u gradovima gde ima industrije treba organizovati diverzije i sabotaze. Tempo i mi, tj. članovi Pokrajinskog komiteta koji su ostali u Sarajevu, dali smo se odmah na planiranje i organizaciju tih diverzija u Zenici, Sarajevu i Varešu. U Zenici je bila industrija značajna za zadovoljenje okupatorskih ratnih potreba. Pošto je tamo postojala partijska organizacija od blizu 30 članova, odlučili smo da se uz njenu punu angažovanost uništi ta industrija. Slične akcije predviđene su u Sarajevu, gde je trebalo uništiti postrojenja u Željezničkoj ložionici, kao i u Varešu, gde je tadašnja partijska organizacija trebalo da uništi rudnik i železaru Vareš, a potom da organizuje partizanski odred.

Zeničkoj partijskoj organizaciji postavili smo zadatak da razruši termoelektranu i industrijska postrojenja železare, poruši most na reci Bosni, a zatim da preuzme vlast u gradu i da izvede radnike na teren u okolini Zenice, kako bi se nastavila borba protiv okupatora i ustaša. Međutim, do tako planirane diverzije nije došlo iz tri bitna razloga. Prvo, Pokrajinski komitet KPJ za BiH, pa ni Tempo kao delegat CK KPJ, nisu dobro procenili tamošnju situaciju, pa su Zeničkoj partijskoj organizaciji postavljeni nerealni zadaci. Dakle, rukovodstvo nije imalo pravi uvid u stanje i snagu partijske organizacije. Drugo, izdaja u partijskoj organizaciji u Zenici sprečila je izvođenje ovog programa. Kod člana Partije Slavke Mijana, mašinskog bravara, u džepu je njegova žena našla plan i program cele diverzije koju su komunisti trebalo da izvrše u Željezari. Ona je taj plan predala policiji, te tako je došlo do provale. U toj provali posebnu ulogu odigrao je Franjo Ler, član Partije, inače, agent policije. On je provalio celu organizaciju. Tako su ustaše došle do spiska komunista i sprovele organizovanu hajku i hapšenja. Provala u Zenici dovela je do provale u Sarajevu i hapšenja, među kojima smo uhapšeni ja i Lepa Perović, sekretar Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo. Duže vreme smo se sa komunistima iz Zenice ubjeđivali u neophodnost izvršenja tog zadatka. Oni su oponirali i odbijali, ali su na kraju prihvatili naše stanovište. Međutim, kod pokušaja izvršenja zadatka, zbog izdaje koja je navedena, poginuo je sekretar Mjesnog komiteta Ibrahim Perviz. Najveći broj članova Mjesnog komiteta Zenice stradao je u toj provali.

Ni vareška partijska organizacija nije izvršila postavljeni zadatak. Kada smo partijskoj organizaciji postavili da uništi postrojenja u rudniku i železari Vareš, ona je prekinula sa nama svaku vezu. Tempo i ja odlučili smo i poslali Slavka Engla u Vareš da uspostavi vezu sa tamošnjim članovima Partije. Insistirali smo na prikupljanju oružja i pripremi organizacije za uništenje železare i odlazak u borbu što već broja radnika i omladine. Moram kazati da nije bilo dovoljno revolucionarne upornosti kod pojedinaca u partijskoj organizaciji Vareša. Jer, kako bi se drugačije mogla protumačiti činjenica da najveći broj članova Mjesnog komiteta nije htio izaći u partizane i da uostvare u formiranju odreda, ni onda kada je to od njih, u toku augusta, u još dva navrata traženo. Tek kasnije, kada je uspostavljena veza sa omladinom, u toku jeseni 1941. godine, pokazalo se da i u Varešu ima znatan broj omladine spremne za borbu.

U Željezničkoj ložionici u Sarajevu izvršena je diverzija sa delimičnim efektom u preduzeću, pa su komunisti - radnici koji su uostvovali u diverziji izašli na područje Romanije i Trebevića i nastavili borbu u partizanskim jedinicama. Ova akcija - diverzija imala je u Sarajevu i bližoj okolini, a i kod neprijatelja prilično jak odjek; kod građana moralnu podršku a kod ustaša strah i pometnju.

Naša orijentacija da u prvim mesecima ustanka po svaku cenu idemo na diverzije i organizaciju većih partizanskih jedinica u industrijskom bazenu (Sarajevo - Vareš - Kakanj - Zenica), nije se u praksi pokazala u svemu izvodljivom. Razumjeli smo s tim da je u tom području najveći broj industrijskog i železnog radništva i da je ono bitni najbolji oslonac i baza ustanka, veruju i istovremeno da je, po logici stvari, svesna radnička klasa pokretačka snaga revolucije. Međutim, tok ustanka je pokazao da je u regionima, kakvo je, npr., romanijsko područje, masovnost učesnika u oružanoj borbi bila mnogo veća i relativno brže se odvijala nego na ovom industrijsko-rudarskom terenu u dolini reke Bosne. To ne znači da su netačne pretpostavke o radničkoj klasi kao najsvjesnijem i progresivnom faktoru revolucije, nego mi nismo u dovoljnoj mjeri poznavali druge čimbenike koji su u ovom bazenu, u tim danima, bili posebno važni. Bio je tu čitav niz faktora koji je određivao uslove i mogućnosti borbe. Od subjektivnih momenata, treba navesti slabosti koje su uzrokovane dugogodišnjim prekidima i slabim radom KPJ između dva rata, nedovoljnom aktivnošću i zrelošću u tek formiranih partijskih organizacija u tim mestima i krajevima u toku 1940. i početkom 1941. godine. Tu je među radnicima bio prisutan i oportunistički duh koji su godinama širile i sejale reformističke i socijaldemokratske sindikalne organizacije. Istovremeno, tu se preplitao i momenat međunarodnih odnosa, tj. zablude koje su među muslimanskim i hrvatskim stanovništvom širene posle okupacije, o tome da je novostvorena NDH donela tim narodima nacionalno oslobođenje i slobodu. Posebno treba navesti da su fašistički okupator i njegova kvazidržava ustaška država obezbjeđivali, velikim vojnim i policijskim snagama ovaj

industrijski bazen i veoma važnu putnu i železni ku komunikaciju Sarajevo - Zenica - Doboj. uvaju i za sebe ekonomska bogatstva, oni su sprovodili itav niz drasti nih mera usmerenih protiv NOP-a i njegovih aktivista, reaguju i na svaku akciju velikim odmazdama i progonima. To sve je, sa naše strane, iziskivalo nešto temeljitiju taktiku i plan akcije, ali, pošto smo radili vrlo forsirano, sukobili smo se sa nekim poteško ama na koje u po etku nismo u celini ra unali.

Sli nih poteško a imali smo i na nekim drugim mestima i podru jima oko Sarajeva, gde su, tako er to bili osnovni uzroci nedovoljne pripremljenosti stanovništva. Takav je bio slu aj i sa formiranjem partizanskog odreda na sektoru Trebevi - Jahorina. Ovde je Pokrajinski komitet zajedno sa štabom sarajevske oblasti odmah intervenisao tako što je iz Sarajeva upu en iskusni partijski radnik, Miladin Radojevi , a sa romanijskog podru ja je poslana jedna desetina odabranih boraca na elu sa Perom Kosori em. Ova pomo ubrzo je urodila plodom.

Kao što sam ve napomenuo, policijskom provalom u partijsku organizaciju Zenice, uhapšen sam i ja u Sarajevu. 8. augusta 1941. godine. Ostao sam u zatvorima Zenice i Sarajeva sve do 22. septembra 1941. godine, kada sam sa Vašom Miskinom Crnim, Milutinom uraškovi em i Nisimom Albaharijem uspeo pobe i. Smestio sam se za nekoliko dana u ku i Joška i Sare Foht u Vuka Karadži a ulici, da bi potom izašao na Romaniju. Hapšenjem sam tako bio mesec i pol dana bez direktne partijske veze, odnosno nisam bio aktivan u radu Pokrajinskog komiteta. Kada sam pobegao iz zatvora u Sarajevu, našao sam samo lana Pokrajinskog komiteta KPJ, Avdu Humu. Ostali lanovi Pokrajinskog komiteta bili su na terenu na organizovanju ustanka. Kada sam posle desetak dana izašao iz grada, ve na samoj periferiji stupio sam na oslobo enu teritoriju. Romanijski odred, u to vreme, bio je jedan od najorganizovanijih i najve ih odreda, a i slobodna teritorija najve a. Na Romaniju je izašao i jedan broj lanova Pokrajinskog komiteta, a tu se nalazio i Štab za sarajevsku oblast. U Sarajevu je i dalje ostao samo Avdo Humo. Borisa Kova evi je koncem augusta izašao iz Sarajeva na Romaniju. Tu je ostao jedno vreme, a potom, u toku septembra, upu en u kalinovi ki kraj, gde je trebalo pružiti ve u pomo u organizovanju ustanka. Vaso Miskin po bekstvu iz zatvora ostao je jedno vreme na romanijskom podru ju, da bi nakon mesec dana otišao na dužnost u Hercegovinu, na zahtev drugova iz Oblasnog komiteta za Hercegovinu. Uglješa Danilovi je po etkom septembra upu en na zadatak u Mostar da bi tamo zamenio Avdu Humu i pružio pomo Oblasnom komitetu za Hercegovinu u organizovanju ustanka, jer tamo nije odmah sve išlo kako treba. Duro Pucar je bio sekretar Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu. Lepa Perovi , koja je bila sekretar Mjesnog komiteta Sarajevo, upu ena je posle bekstva iz zatvora, u Mostar, tako er na partijski rad u Hercegovini. Pašaga Mandži je ostao da radi

na terenu tuzlanske oblasti, gde je vršio dužnost političkog komesara Ozrenskog partizanskog odreda.

Krajem septembra 1941. godine ustanak u Bosni i Hercegovini uzeo je velikog maha. U okolini Sarajeva borbu su vodile relativno velike partizanske snage, tj. više desetina partizanskih eta i bataljona koje je povezivao i njima komandovao Štab sarajevske oblasti. Oslobođena je znatna teritorija a i neki gradovi i mesta, kao Sokolac, Rogatica, Srednje, Han-Pijesak, Vlasenica i drugi. Formirani su i razgranati narodnooslobodilački odbori, a proširena je i ova partijska organizacija. Ustanak je bio u dinamičnom zamahu, pa je, bez obzira na neke slabosti i nepostojanje partijske organizacije u svim područjima, pokazivao tendenciju uspona i sve veće perspektive. Bio sam i sam iznenaden kada sam video šta su sve drugovi postigli za tako kratko vreme. Fašisti koji okupator i ustaške i domobranske jedinice trpeli su svakodnevno značajne gubitke u ljudstvu i materijalu. U mnogo čemu iznenadeni dobro organizovanim ustaničkim snagama, susreli su se sa ozbiljnim naletom ustaničkih vojnih i političkih pobeda. Već u tim danima pokazalo se da je moguće sa uspehom voditi borbu protiv okupatorske sile i da fašistička propaganda o velikoj i nepobedivoj hitlerovskoj ratnoj mašini može da bude na eta i da može da bude dovedena u pitanje. I u samoj sarajevskoj partijskoj organizaciji, koja deluje u teškim ilegalnim uslovima, uočen je dalji napredak; ona se znala prilagoditi novonastalim uslovima iako je znatan broj kadrova već bio izašao u partizanske odrede.

Kada se radi o aktivnosti Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, onda moram reći i da se i sa ovim rukovodstvom desilo slično kao i sa Pokrajinskim komitetom Partije. Naime, sekretar PK SKOJ-a Rato Dugonji i gotovo svi članovi tog skojevskog rukovodstva našli su se na terenu u organizovanju partizanskih odreda ili na političkom radu u rukovodstvima područnih organizacija, što je u neku ruku, u prvim mesecima ustanka rezultiralo nepovezanošću i nedovoljnim koordiniranjem rada u organizacijama SKOJ-a u Bosni i Hercegovini i među omladinom uopšte. To ne znači da je taj rad sa SKOJ-em jenjao ili prestao, ali je to, ipak, bio propust. Već u septembru smo uočili neophodnost preduzimanja mera da se taj propust otkloni. U toku oktobra ponovo su okupljeni članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i ponovo su otpočeli sa intenzivnim radom. U sarajevskoj oblasti u sve novoformirane okružne komitete Partije uključeni su i sekretari okružnih komiteta SKOJ-a, a sama skojevska okružna rukovodstva razvila su potrebnu i veću aktivnost, koja se opet, odrazila i u vojnim jedinicama i na terenu.

Rukovođeni ustankom u Bosni i Hercegovini u prvim mesecima odvijalo se iz Sarajeva i preko Sarajeva. Tako je to bilo, u saglasnosti sa CK KPJ i sa Vrhovnim štabom, dok se u jesen 1941. godine nisu prebacili svi drugovi na teren. Sedište Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, a i Pokrajinskog komiteta postupno je prelazilo na oslobođenu teritoriju Romanije, jer su povojniji uslovi to sami nametali.

Postojala je ve i direktna veza sa Vrhovnim štabom, preko oslobo e- ne teritorije sa Srbijom (Užicama), pa je bilo povoljnije da se odavde obavlja rukovo enje ustankom. To nije isklju ivalo i dalje održavanje drugih veza preko Sarajeva.

Povoljni uslovi i razvitak ustanka u zemlji rukovodili su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab da sazovu savetovanje odgovornih vojnih i politi kih kadrova radi donošenja važnih odluka za daljnje tokove borbe i organizaciju ustani ke vojske. To savetovanje održano je 26. septembra u Stolicama kod Krupnja, na kome su pored ostalih donesene i odluka o formiranju partizanskih odreda kao jedinstvenih vojnih formacija na podru ju cele zemlje, odluka o formiranju narodnooslobodila - kih odbora kao jedinstvenih organa nove narodne vlasti, odluka o formiranju okružnih partijskih rukovodstava na podru jima partizanskih odreda i odluka o formiranju jedinstvene organizacije glavnih štabova u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Iz Bosne i Hercegovine su ovom savetovanju prisustvovali Svetozar Vukmanovi Tempo i Slobodan Princip Seljo, kao i Rodoljub olakovi , ali u svojstvu lana Glavnog štaba NOPO za Srbiju, koji je posle ovog savetovanja, odlukom vrhovnog komandanta druga Tita, odre en u Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu.

Mi smo se, posle Savetovanja u Stolicama i povratka naših drugova, tre eg ili etvrtog oktobra upoznali sa donesenim zaklju cima i prišli njihovom provo enju u život. Sa Tempom sam se našao na Romaniji. Odmah smo se dogovorili da preduzmemo mere za sprovo enje zaklju aka u Stolicama koje smo bili u mogu nosti ve tada izvršiti, bar što se ti e mera u isto noj Bosni. Bez moga prisustva utvr en je sastav Glavnog štaba partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu u kome je komandant bio Svetozar Vukmanovi Tempo, a politi ki komesar Rodoljub olakovi . U to vreme su u Glavnom štabu bili Uglješa Danilovi , Slobodan Princip Seljo, te koliko se se am, iz Krajine Košta Nad i Osman Karabegovi . Se am se, u decembru, kada je drug Tito došao na teren Romanije, uklju en je ve i broj drugova u Glavni štab, me u njima i popularni komandant Romanijskog odreda Slaviša Vajner i a.

Odmah smo preduzeli sve potrebne mere. Prvo smo išli na formiranje partizanskih odreda u duhu odluka Savetovanja u Stolicama. Poznavaju i neposredno situaciju u isto noj Bosni, sporazumeli smo se da se odmah formiraju ve i partizanski odredi: Romanijski, »Zvijezda«, Kalinovi ki, Bir anski, Majevi ki i Ozrenski, a za Krajinu i Hercegovinu to je trebalo uraditi sporazumno sa drugovima koji deluju u tim oblastima. Svakako, i tamo su, ali samo nešto kasnije, sprovedene odluke Savetovanja u Stolicama. Odredi su organizovani tako da imaju bataljone, ete i vodove. Tako je vojna organizacija dobila u celoj Bosni i Hercegovini jedinstvenu formu i ustrojstvo što pre toga nije bio slu aj.

Bilo je u tom pogledu razlika i različitih orijentacija. Na primer, na Romaniji je bilo pokušaja formiranja brigada kao oblika krupnije jedinice, a bilo je i zamisli da se ide na pukove. To su, u stvari, bila razmišljanja da se kopiraju iskustva iz Španije ili da se ide na organizaciju ustrojstva kakva je bila u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Međutim, ovi pokušaji nisu ni stigli da zažive. Ipak, treba ista i kao pozitivnu konstataciju da su i ta nastojanja bila potvrda da je ustanak u sarajevskoj oblasti dobio velike razmere i da su vojni i politički kadrovi tražili rešenja na višem stupnju organizacije oružanih snaga.

Formiranjem tri partizanska odreda u okolini Sarajeva prestao je da deluje Štab sarajevske oblasti. Novoformirani štabovi velikih odreda bili su direktno podređeni komandi Glavnog štaba NOPO za BiH. Poslednji pisani dokument u kome se spominje Štab sarajevske oblasti datiran je 5. oktobra¹⁾. Slobodan Princip je kao član Glavnog štaba za BiH upućen na rad u Hercegovinu, ali se nakon izvesnog vremena vratio u isto područje Bosnu, kada je imenovan za komandanta Operativnog štaba istočne Bosne, jer je u ovoj oblasti bilo potrebno koordinirati i uskladišavati akcije partizanskih snaga, pogotovo što su, u to vreme, etnici već unosili ozbiljne smetnje i onemogućavali dalji razvoj borbi naših jedinica, bilo propagandom koja je podrivala jedinstvo ustanika, bilo neizvršavanjem onog dela njihovih obaveza u zajedničkim preduzetim i dogovorenim operacijama protiv neprijatelja.

Prvo je obrazovan (5. oktobra) Romanijski partizanski odred, a za njegovog komandanta je imenovan Slaviša Vajner i a. Za političkog komesara imenovan je Pavle Goranin Ilija, jedan od istaknutih partijskih radnika iz Sarajeva. Taj štab je odmah dobro organizovan, pa je imao i sve štapske delove, kao na primer elnika štaba, intendanturu, sanitet, službu veze i drugo. Paralelno sa obrazovanjem štabova odreda, organizovali smo i okružne komitete KPJ za područja koja su obuhvatali, odnosno na kojima su operisali novi odredi. Za sekretara Okružnog komiteta za Romaniju određen je Esad Ćerem, koji je do tada vršio dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ Sarajeva. On je 10. oktobra izašao na teren. Prvi članovi ovog komiteta bili su Pavle Goranin, Grujo Novaković, Janko Jolović, Vlado Cvijetić, Ankica Albahari, Paško Romac i Alija Hodžić. Napomenu odmah da smo, po pravilu, u okružne komitete uključivali političke komesare odreda i sekretare okružnih komiteta SKOJ-a, čemu su organizovani, na čemu se radilo ubrzano. Nekoliko dana iza formiranja Romanijskog partizanskog odreda obrazovan je i Partizanski odred »Zvijezda«, čiji je prvi komandant bio Ervin Salcberger Stanko, a politički komesar Hasan Brkić Aco. U Okružni komitet KPJ za »Zvijezdu« određeni su za sekretara Nisim Albahari Rajko, a za članove Hasan Brkić, Mirko Davidović, Vojo Ljujić, Branko Šurbat Bane i nekoliko dana kasnije - Omer Maslić. Za komandanta

¹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 2, dok. 10. str. 31

Kalinovi kog odreda, koji je formiran istih dana') kada i odred »Zvijezda«, imenovan je Rade Hamovi , a za političkog komesara Boriša Kovačević Stjepan. U Okružni komitet KPJ za Kalinovik - Trnovo, koji je formiran drugom polovinom novembra, raspoređeni su za sekretara - Karlo Batko Drago, a za članove - Boriša Kovačević , Dragutin Kosovac, Vukobrat Regoje, Vukašin Anđelić i Tomo Meštrović.

Sarajevska mesna partijska organizacija ostala je i dalje kao posebna organizacija koja deluje ilegalno u okupiranom gradu i ona je bila direktno vezana, kao i okružni komiteti, za Pokrajinski komitet. Za novog sekretara Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo određena je Olga Marasović , a u komitet su uključeni još neki drugovi.

Pošto se ustanak u zeničkom kraju nešto sporije odvijao, mi smo u oktobru mesecu u taj kraj uputili neke drugove, među kojima Omera Maslić , Mirka Davidović i Manojla Popić iz odreda »Zvijezda«, da zajedno sa drugovima sa terena i još nekim kadrovima ubrzaju proces razvitka ustanka i da se orijentiraju na formiranje samostalnog partizanskog odreda u tom području, kao i samostalnog partijskog rukovodstva. Oni su u tome, uglavnom, nakon izvesnog vremena, i uspeli. Tako je popunjen prostor između odreda »Zvijezda« i Ozrenskog partizanskog odreda i već u novembru povezana oslobođena teritorija i na tom pravcu.

Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOPO za BiH bio je smešten u Podromaniji. Pokrajinski komitet je vrlo često radio u Partijskom domu u Bjelosavi ima na Glasinačkom polju. Naš zadatak je bio da i sami što više, prema mogućnostima, učestvujemo u svim akcijama. Tako smo, kada je reč o sarajevskoj oblasti, pružali neposrednu pomoć, naročito u pogledu kadrova za okružne komitete i za odrede. Na rukovodna mesta doveli smo veliki broj radnika i intelektualaca iz Sarajeva i drugih gradova, što je bilo od velikog značaja s obzirom da su partijske organizacije u vojsci i na terenu bile malobrojne. U Partijskom domu smo držali sastanke, dogovore, predavanja i slično. Izdali smo nekoliko brojeva »Biltena« Glavnog štaba, množavali radio-vesti i drugo. Pružali smo direktnu pomoć oko organizovanja narodne vlasti u Sokocu, Rogatici i okolnim selima; održavali političke zborove u narodu, objašnjavali političku situaciju i pokretali inicijativu za što veću političku jedinstvo vojske i naroda, jačanje fronta i bratstva i jedinstva među narodima. Poznati su uspjesi koje smo imali u tom pogledu, oko formiranja Muslimanskog bataljona. Sve je to ispoljavalo spremnost naroda da se bori pod zastavom bratstva, a opet, to je imalo velikog odjeka.

Za oblike i način rada komunista na oslobođenoj teritoriji važno je konstatovati da se pojavljuje i određena javnost rada KPJ. Do ustan-

*) Prvi dokument Štaba ovog odreda datiran je 13. oktobra 1941. (Zbornik NOR-a tom IV knj. 2, dok. br. 29, str. 87).

П о л о ж и ј е

Original

Драги другови,

Засад вам не можемо послати испржни извјештај о стању у овој области, јер не располажемо свим потребним подацима. О политичкој ситуацији у овом дјелу Босне упознати сте, како из писама Главног штаба, тако и из извјештаја Бригада. Додајемо само најновије: Борко Радовић у Книћини исполио се потпуно као отворени агент Дангића и са својим батаљоном омета сваки рад у позадини. Ми засад не располажемо довољним снагама да се обрачунамо с тим бандитом, јер се ударни Босански батаљон налази удаљен од овог краја, а остале наше снаге стално су ангажоване у борбама с Нијемцима и усташама око Олова. Исто тако отворено непријатељски наступа у Скоковићима Радивоје Косорић који је повезан с Борком Радовићем. У засједи коју је Радивоје Косорић био приредио Београдском батаљону учествовао је и један Борков командир. Код Борка Радовића крију се Бура Букић и Кића Станар, оба Дангићевци и наши отворени непријатељи. У Соколовићима је већ почео терор над нашим присталицама. Постоји, према казивању Пера Косорића, списак наших људи које треба ликвидирати. Међу њима је Груђо Новаковић, Пера Косорић и други наши истакнутији људи. Ова се банда сигурно већ повезала са Стојићем, откуда се свакидан пребацују мање групе недићеваца.

Нагло испадале Власеничког Н.О. Досрвољачког одреда, бјегство неких његових дјелова према Србији, напуштајући при томе чак и своја сјела, непријатељски став досрвољачких батаљона Р. Косорића и Борка Радовића још нас више учвршћује у увјерену да је прва и најтежа наша задача у војсци да стварамо омладинске Чете и покретне ударне јединице, које ваља војничком обуком и систематским политичко-васпитним радом оспособити за борбе против свих наших непријатеља. Два покретна батаљона већ су у формирању: један у одреду "Звијезда", други у одреду "Романија". Рјешили смо да све Чете тих батаљона пропустимо кроз специјалне курсеве, којима ће руководити чланови ЦК или одговорни другови из штабова тих одреда. Осим тога одлучили смо да одржимо кратак курс с политичким комесарима Чета у одреду "Звијезда" и "Романија".

Молимо вас најјашне по овим стварима:

1/ На основу ваше директиве функција замјеника политичког комесара у Чети и батаљону јесте функција руководиоца партијске организације. Он је одговоран за партијски рад у Чети, односно батаљону. Секретар батаљонског бироа стоји у вези са О.К. дотичне територије. Поставља се питање: је ли аналогна функција и замјеника политикома одреда. О томе нема ништа у поменутој директиви. Наше је мишљење да би требало да замјеник политикома одреда буде руководиоца Читавог партијског рада у одреду и да као такав улази у састав О.К. на дотичној територији. Даље, осим тога потребно би било да се ствара биро одреда у који би улазили поред замјеника политикома одреда преставници свих батаљонских бироа. Разумије се да би и други чланови О.К. помагали дотичном другу, ако би се зато указала потреба. Молимо вас да нас о томе најхитније обавјестите.

2/ Из извјештаја О.К. Фоча видимо да се у Фочи формирао раднички савез. Нама није јасна задача тог савеза. Сам назив нас потсећа на прве форме организације радничке класе у Немачкој и Русији. Ми смо довољно упознати са садржином рада тих савеза, али нам изгледа да се она своди на политичко-васпитни рад. Мишљења смо да је тај савез настао под утицајем стварања савеза омладине, антифашистичког савеза жена, и да то није форма организације коју би требало задржати. Мјесто ње требало би у мјестима у којима има зато услова, оживјети или изнова створити радничке синдикате, дајући им актуелну садржину њиховом раду. То би више допринјело класном осветљавању радника, научило их организовању раду, него овакав савез који, барем тако изгледа, читаву своју дјелатност своди само на једну страну синдикалног рада. Обавјестите нас по овом питању.

С другарским поздравом
 СМРК ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДУ!
 за П.К. *Исе*

14.IV.1942.

Iz izvјештаја Ise Jovanovi a, sekretara PK KPЈ za Bosnu i Hercegovinu, Centralnom komitetu KPЈ, od 14. aprila 1942. godine

ka karakteristični oblici konspirativnih metoda rada postupno prelaze i u javna istupanja pojedinih članova Partije u ime KPJ kao organizatora ustanka i borca za oslobođenje zemlje, a za ostvarivanje socijalnih i nacionalnih prava i ravnopravnosti naroda, posebno kao doslednog borca protiv fašizma za demokratiju i jedinstven narodnooslobodilački front. Pojava formiranja partijskih domova u oslobođenim mestima ukazuje na to da su komunisti, kao jedina politička snaga koja je na svoja plečja uzela tešku odgovornost u narodnooslobodilačkoj borbi, otvoreno i javno istupali iako je uvek naglašavano da se o pitanju vlasti, posle proterivanja okupatora, odlučivati narod. Svim tim se želelo politiku KPJ prikazati u njenoj pravoj svetlosti i demaskirati parole etnika, fašista i drugih reakcionarnih elemenata koji su išli za tim da našu partiju prikažu kao destruktivnu i anacionalnu. Komunisti su ličnim primerom, hrabrošću i političkom zrelošću dokazivali suprotno. U Sarajevu i drugim okupiranim gradovima, razume se, u uslovima ilegalnog rada, komunisti su i dalje morali raditi konspirativno i drugim metodama.

Tako je Romanija, s obzirom na jak partizanski odred i veliku oslobođenu teritoriju, bila mesto i područje preko kojeg se održavala veza sa slobodnom teritorijom u Srbiji i sa Vrhovnim štabom, a posebno je bilo omogućeno održavanje direktnih veza Glavnog štaba sa partizanskim odredima u Birču, na Majevecu i Ozrenu. Preko Kalinovog odreda održavane su veze i sa ustanicima snagama u Hercegovini i Bosanskoj krajini. Pokrajinski komitet i Glavni štab koristili su tu okolnost pa su, pored kurirskih veza iz grada Sarajeva prema svim oblastima (Banjaluci, Mostaru i Tuzli), stvorili preko oslobođene teritorije ceo sistem veza i međusobnog komuniciranja.

Meni se, u to vreme, desila nezgoda da sam pao sa motocikla i povredio nogu, te sam nekoliko dana morao mirovati. To mi je smetalo, nisam mogao da odlazim na teren. Međutim, drugovi su dolazili k meni, pa smo se dogovarali o potrebnim merama.

Po etkom oktobra ocenili smo da bi bilo potrebno održati jedno savetovanje Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. Smatrali smo da nije bilo dovoljno samo obavestiti drugove u štabovima i komitetima u pojedinim oblastima o zaključcima sa Savetovanja u Stolicama, nego smo osećali potrebu da izmenimo mišljenja o celokupnom toku ustanka i da se zajednički dogovorimo o karakteru i organizaciji naših vojnih jedinica, da sumiramo rezultate i odredimo neposredne pravce daljnjih akcija. Zato smo pozvali sve članove Glavnog štaba i druge vojne starešine i političke radnike iz Bosne i Hercegovine na Romaniju. Ovo je bilo, svakako, potrebno, jer je, inače, i samo održavanje sastanaka Pokrajinskog komiteta u punom sastavu bilo retko i vrlo teško u ratnim uslovima, a pogotovo šireg rukovodnog kadra. Zato su mnoge mere i direktive obično preduzimane po individualnoj inicijativi pojedinih članova Pokrajinskog komiteta, u čemu se najviše ispoljavao sam delegat CK KPJ - Tempo.

U Podromaniji je početkom novembra održan sastanak sa određenim brojem vojnih i političkih radnika. Sastanku su prisustvovali Tempo i članovi Glavnog štaba, kao i neke vojne i političke starešine sa terena, iako nisam prisustvovao tom savetovanju, jer sam se još nalazio u bolnici u Vlasenici, bio sam u toku dogovora, jer me je Roško olakovi stalno posećivao i obavestavao. Iz Krajine su, znam, prisustvovali Đuro Pucar, Osman Karabegović, Rudi Kolak, Rade Ličina, Miljenko Cvitković, Košta Nad i Kasim Hadži, a iz istočne Bosne Uglješa Danilović, Slaviša Vajner i još neki drugovi. Tempo je govorio o potrebi provođenja u život odluka Savetovanja u Stolicama, kao i o politici u odnosu na sve širu podrivku politiku etnika. Bila je to razmena iskustava i upoznavanje sa političkom situacijom, sa postojećim stanjem naših vojnih snaga u pojedinim oblastima, zatim se razgovaralo o organizacionom planiranju partijskih i skojevskih organizacija, o nekim slabostima i propustima u radu, o organizaciji organa narodne vlasti i o drugim pitanjima koja je nametala borba. Mada ovaj sastanak nije bio najbolje pripremljen, bio je od koristi jer su se u razgovoru mogla razjasniti neka neujednašenja gledanja na organizaciju Partije i vojnih jedinica. Što je najglavnije, naglašeni su i razjašnjeni zadaci koji su proizlazili iz zaključaka sa Savetovanja u Stolicama, zatim je istaknuta potreba boljih i bližih međusobnih veza kao i konsolidacija stanja i postignutih rezultata. Ukazano je o neophodnosti dalje organizovane ofanzivne akcije protiv okupatorskih snaga, a naročito je naglašena potreba šire aktivnosti u politici koja akcijom objašnjavanja narodu svih aktuelnih dogovora. Značaj borbe za organizaciju narodne vlasti koja ne može dopustiti vraćanje na stare oblike nenarodnog sistema političke vlasti bivše Jugoslavije, istaknuto je kao neobičajno važno političko pitanje.

Po povratku sa Savetovanja u Stolicama, naši predstavnici su me upoznali sa još jednim problemom koji je, u to vreme, bio u centru naše pažnje i politike. Radilo se o odnosima prema etnicima i sporazumu koji je sa njima sačinjen 1. oktobra 1941. godine. Tempo, Roško i Seljo odmah, po prelasku Drine u istočnu Bosnu, u Drinju i stupili su u pregovore sa Jezdimirom Dangićem i drugim etnicima iz regiona Zvornik - Vlasenica - Han Pijesak. Pošto je o tom dogovoru posle rata bilo različitih komentara i polemike želeo bih i ja kazati nekoliko reči. Nastojali smo obezbediti što širi front borbe naroda protiv okupatora. Trebalo je uključiti što više seljaštva u borbu i ne dozvoliti mogućnost da se dovede u pitanje naš stav da uključujemo u borbu sve one koji su spremni da se bore za oslobođenje zemlje bez obzira na nacionalnu, versku ili političku pripadnost. Trebalo je parirati na sve propagandne parole etničkih vođa o tome da se mi borimo isključivo za uske klasne ciljeve, da se domognemo vlasti, a potom dovedemo »crvenu diktaturu«, da idemo za tim da seljacima oduzmemo zemlju i da ne priznajemo nikakve društvene i moralne norme. Nastojali smo da se postigne dogovor o tome da je u Bosni i Hercegovini borba zajednička svih naroda, da treba sprečiti šovinizam i bratoubilačku bor-

bu, stati u kraj progonima i pokoljima nedužnog stanovništva, a posebno nad muslimanskim, na koje su etnici usmeravali oštricu svoje borbe, kao borbu protiv »ustaša i Turaka«, izbegavaju i da isti u borbu protiv okupatora (protiv kojih oni i nisu bili). Oni su to svesno činili jer su računali da će raspirivanjem bratoubilačke borbe podrivati ustanak i narodnooslobodilačku borbu koju vodi KPJ i koja je uzela široke razmere.

Bili smo svesni da sami etnici koje vođe, odnosno oficiri Jezdimir Dangi, Sergije Mihajlović i drugi, koji su se još u augustu nametnuli pobunjenim seljacima, upuštaju i se u pregovore s nama, ne misle ništa iskreno i da se iza njihovih stavova nalaze Draža Mihailović, kvislinška vlada Nedića u Srbiji, pa i sami okupatori. Oni su, iz taktičkih razloga, želeli da prividno prihvate naše stavove koje su i potpisali u Proglasu Glavnog štaba NOPO BiH i Komande vojno-etničkih odreda, od 1. oktobra 1941, o zajedničkoj borbi protiv okupatora i ustaša, da bi imali otvorenu vizu za kretanje po oslobojenoj teritoriji i rovanjenje protiv jedinstva u ustaničkim redovima. Mi smo smatrali da ukoliko etnici ne budu izvršavali obaveze iz dogovora, ukoliko ne budu stupali u borbu protiv okupatora, da će ih to pred narodom razotkriti kao spekulante i pomagače okupatora, pa će se njihova lukava i providna politika okrenuti protiv njih samih, što se kasnije i potvrdilo.

Prema dogovoru sa njima, obrazovan je zajednički Operativni štab za vođenje vojnih akcija protiv neprijatelja, ali etnici nisu izvršavali svoje obaveze, gotovo svaku zajedničku akciju su sabotirali, izigravali ili čak i sprečavali, a svoje etničke jedinice puštali da pljačkaju po selima i proganjaju muslimansko stanovništvo. Zato ovaj dogovor nije mogao trajati više od mesec dana i on je prirodno i normalno prestao, sam po sebi, da postoji. Mislim da je svakom poznavao tadašnjih prilika, posebno u istočnoj Bosni, bilo poznato da je naš pokret, u to vreme, bio realistički ocenjen, upućen na to da pokaže najveću širinu, pa tako i ovim pregovorima, kako bi se NOP pred narodom predstavio u svetlu istinske i iskrene borbe za oslobođenje zemlje, što je on, u stvari i bio. Svakako, rezultat dogovora sa partnerima ovakvih moralnih i političkih kvalifikacija morao je predstavljati određeni kompromis, što je, uostalom, uvek domen političke taktike. Takve ocene, stavovi i pokušaji bili su u to vreme prisutni i u Vrhovnom štabu, kada je u Srbiji i sam drug Tito pokušavao sa Dražom Mihailovićem postići neki dogovor o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Zato, smatram, da se i u Drinji ništa drugo nije moglo postići i ne vidim da ima razloga da se nešto više o tome kaže. I to je jedna od vojno-političkih epizoda iz NOR-a, koja ima svoju određenu dimenziju pouke. Epilog ovih pregovora i dogovora sa etnicima odigrao se sredinom novembra 1941. godine u Vlasenici, kada smo, raskidajući i svaku vezu sa izdajničkim oficirima tipa Dangića, izdali i objavili Otvoreno pismo Glavnog štaba NOPO za BiH, upućeno zavedenim etnicima istočne Bosne i objasnili kuda vodi i šta želi protunarodna etnička politika i ko se, u stvari, bori

za slobodu naroda i njegova prava. Izdajni ka pozicija etni kih oficira, na nekoj vrsti konferencije koja je 16. novembra održana u Vlasenici sa predstavnicima vojnih i drugih ljudi iz naroda (i partizanskih i etni - kih), otkrila je pravo lice i pozadinu njihovog postupanja. Oni su, u stvari, sporazumno sa Nedi em i nema kim okupatorima, radili na tome da isto nu Bosnu priklju e Srbiji pošto bi prethodno razbili ustanak i o istili od »Turaka«, tj. muslimanskog stanovništva koje su kao celinu optuživali za sva zlodela okupatora i ustaša. Odmah iza toga, oni su obrazovali tzv. svoju Privremenu upravu i otpo eli sa tim svojim podlim planom.

SAVO PRED A

ROMANIJSKI NOP ODRED

Oružana borba protiv okupatora i ustaša po el a je na Romaniji 31. jula 1941. godine, napadom na žandarmerijsku kasarnu u Žljebovima i sjedište ustaške opštine u Sokolovi ima. Ove prve akcije izvela je Romanijska partizanska eta, koja je formirana 28. jula.

Na romanijskom podru ju postojali su povoljni uslovi za oružanu borbu. Komunisti ka partija je imala svoje organizacije, skojevske aktive, kandidatske i simpatizerske grupe u mnogim selima Glasinca i oko Rogatice, pa je, po direktivi Pokrajinskog komiteta, za po etak oružane borbe mobilisala svoje lanstvo i izvršila organizacione i političke pripreme. Komunisti su upu eni na teren da objasne ciljeve narodnooslobodila ke borbe i pozovu dobrovoljce u partizanske jedinice. Platformu narodnooslobodila kog pokreta: okupljanje svih antifašističkih i partizanskih snaga za borbu protiv okupatora i ustaša, bez obzira na političku, nacionalnu, vjersku i stalešku pripadnost, za bratstvo i jedinstvo, narod je prihvatio i dao punu podršku komunistima.

U prvim mjesecima oružane borbe na Romaniji primijenjena je taktika partizanskog ratovanja: brzi prepadi na ustaške i žandarmerijske postaje, zasjede na putevima, uništenje svih sredstava komunikacija koje služe okupatoru - rušenje puteva i pruga, sa ekivanje u zasjedi neprijateljskih kolona i patrola, a uzmicanje pred ja im snagama. Od partizanskih akcija postepeno se prelazilo na složenije operacije: napad na ve e neprijateljske garnizone i gradove, na masovni narodni ustanak. Priliv dobrovoljaca u partizanske jedinice bio je veliki, ali se, prvih dana, nisu mogli svi prihvatiti, jer nije bilo dovoljno oružja. Ustaničnici su otimali oružje od neprijatelja i tako naoružavali nove borce. Ubrzo je Romanijska partizanska eta brojno narasla, pa je 18. avgusta formiran Partizanski bataljon »Romanija« sa nekoliko eta. Za koman-

danta ovog bataljona imenovan je Slaviša Vajner i a, a za političkog komesara Pavle Goranin Ilija.

Ustanak na Romaniji je već u avgustu i septembru bio središte ustanka u sarajevskoj oblasti. Sa Romanije su upućivani kadrovi i udarne grupe na druge sektore kao pomoć u organizovanju ustanka.

Veliku ulogu u organizovanju ustanka na Romaniji su imali komandant i politički komesar sarajevske oblasti, Slobodan Princip Seljo i Hasan Brkić Aco, koji su bili i ranije na tom području poznati kao partijski radnici. Njih dvojica su prije rata, Aco kao sekretar Sarajevskog okružnog komiteta KPJ, a Seljo kao član toga komiteta, obilazili i formirali partijske organizacije na Glasincu, pa i na širem području, organizovali URS-ove sindikate i štrajkove drvodjeljskih radnika, te političke zborove seljaka, na kojima su i sami istupali i govorili. Kada su došli na Romaniju 1941. godine i pozvali na ustanak protiv okupatora i ustaša, narod ih je prihvatio kao osvjedocene borce.

Štab sarajevske oblasti formirao je komandu partizanskih jedinica na Romaniji odmah prvih dana, ali, da bi neposredno pomogao u organizaciji ustanka, u avgustu je formirao privremeno operativno rukovodstvo (KOR - koordinaciono rukovodstvo), u kome su bili: Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić Aco, Boriša Kovačević Šepan, Slaviša Vajner i a, Pavle Goranin Ilija i Janko Jolović. Ovo rukovodstvo je objedinjavalo vojne akcije na romanijskom području sve do 5. oktobra 1941. godine, kada je formiran Romanijski narodnooslobodilački partizanski odred.

Već u prvim mjesecima, u avgustu i septembru 1941. godine, ustanak na Romaniji se proširio i obuhvatio cijelo područje koje se prostiralo od Sarajeva do Drine, tj. sadašnje opštine: Pale, Sokolac, Han-Pijesak, Rogatica, te dijelom opštine Višegrad, Goražde, Olovo i grad Sarajevo. Borbe su vodene na svim sektorima. Pruga Sarajevo - Višegrad bila je porušena i potpuno onesposobljena, mnogi mostovi i vijadukti porušeni, željezničke stanice zapaljene i postrojenja uništena. Oslobođeni su Sjetlina, Prača, Mesi i i druga manja mjesta i stanice duž pruge. U tim borbama zarobljeni su mnogi domobrani, žandarmi i pripadnici ustaške milicije i zaplijenjeno je dosta oružja.

Ustane bataljona »Romanija« su oslobodile Sokolac 26. avgusta. Tako je potpuno bila prekinuta komunikacija od Sarajeva preko Romanije za Vlasenicu. Poslije oštih borbi koje je vodio Biranski partizanski odred oko Vlasenice, Milića i Drinjača, kao i borbi oko Han-Pijeska i Han-Krama, koje su vodile ustaničke jedinice sa Planine (predio oko Han-Pijeska), ustaše i domobrani su bili prisiljeni da napuste cijelo područje i vlasenički i srebrenički sektor i povuku se, preko Romanije, u Sarajevo. Partizanske jedinice imale su oštre borbe sa tim neprijateljskim kolonama na Crvenim stijinama. Poslije ovog povlačenja ustaških i domobranskih jedinica, u srednjem dijelu istočne Bosne stvorena je velika slobodna teritorija, štab Romanijskog bataljona usmjerio je svoje jedinice prema Rogatici. U naletu grad je oslobođen 6. septembra, ali

neprijatelj je izvršio protivnapad, pa su ustanici morali napustiti Rogaticu uz velike gubitke. Rogatica je blokirana i oko nje su vodene borbe više od mjesec dana. Partizanske jedinice su sabile ustaše u nekoliko ustaških garnizona: Višegrad, Knežinu, Mokro, Pale itd., oko kojih su vodene oštre borbe. Poslije oslobojenja Sokoca i blokade ustaških garnizona, romanijsko područje je bilo slobodna teritorija sa centrom u Sokocu, gdje su smještene pozadinske jedinice, komanda mjesta, narodnooslobodilački odbor, štabovi i partijska rukovodstva.

Ustanak na Romaniji, sa veoma ostrim borbama i brzim razvojem, odjeknuo je u cijeloj zemlji. Već u prvim mjesecima predstavljao je primjer organizovanosti ustanka u svim vidovima: političkim, vojnim, organizacijom pozadine, kao i ugledom i autoritetom kadrova koji su djelovali i rukovodili ustankom. Na pravilno sprovođenje linije KPJ u razvoju narodnooslobodilačke borbe i široko obuhvaćanje najširih masa značajno je uticala neposredna veza sa Sarajevom i prisustvo kadrova iz Sarajeva, kojih je bio znatan broj, a koji su rukovodili partizanskim jedinicama ili organizovali partijski rad i organe narodne vlasti na terenu.

Romanija je bila važno strateško područje za okupatora i ustašku vlast. Preko Romanije su prolazile komunikacije od Sarajeva prema istoku: pruga, ceste, telegrafsko-telefonske linije, a, osim toga, područje je bogato šumom, stokom i drugim prirodnim bogatstvima za koje je okupator bio zainteresovan.

U prvim mjesecima okupacije, na romanijskom području nisu bile locirane već okupatorske i ustaške formacije. Ustaše su reorganizovale teritorijalne organe iz bivše Jugoslavije: žandarmeriju u oružništvo i policiju u redarstvo. Pored ovih organa vlasti, formirale su svoje političke organizacije: stožer u Sarajevu, logore u bivšim srezovima, a tabore u opštinama: Pale, Praga, Sokolac, Knežina, Han-Pijesak i Ustipraga. Pri svim logorima i taborima formirana je milicija, poluvojnikaformacija, koja je bila neposredno pod komandom ustaških logornika i tabornika. U ustašku miliciju primani su dobrovoljci, prvenstveno oni, koji su od ranije povezani sa ustašama, ali primani su i razni kriminalci i seoski vagabundi, privući eni mogu noš u pljačke i lakog bogatstva. U avgustu 1941. godine Pavelić je donio uredbu o reorganizaciji ustaških formacija, pa je miliciju, kao poluvojnu formaciju, ukinuo, a milicionare uključio u ustaške bojne (bataljone).

Međutim, ustaška milicija na romanijskom području i dalje je egzistirala u preoblikovanoj formaciji i naoružavana i snabdijevana preko oružničkih postaja. U prvim mjesecima ustanka, ona je zajedno sa oružnicima bila glavna ustaška snaga za borbu protiv ustanika. Mnoge zločine, masovne pogrome srpskog stanovništva, paljenje sela, pljačke, hapšenja i druga nasilja izvršila je upravo ta milicija.

Pored ovih ustaških formacija, u avgustu 1941. godine pojavila se specijalna ustaška jedinica, tzv. Crna legija, koju je formirao ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu, Jure Franceti. Crna legija je bila

u ja ini bojne (bataljona), oko 1000 ljudi, u koju su vrbovani dobrovoljci, provjerene ustaše u akcijama protiv ustanika ili pogromima nad jevrejskim i srpskim stanovništvom. To su bili pretežno pripadnici raznih križarskih i frankovskih organizacija, kao i jedan broj dobrovoljaca iz ustaške milicije, koja se povukla u Sarajevo iz Vlasenice, Srebrenice, Han-Pijeska i Sokoca. Koncem 1941. godine, Crnu legiju su popunili dobrovoljci iz muslimanskih sela isto ne Bosne, kojima su etnici poklali porodice, pa su ih ustaše podsticale na osvetu i tako vezali za sebe.

U prvim danima Crna legija se nije upuštala u ve e ofanzivne akcije protiv ustanika, držala se Sarajeva, ali je pravila stalne ispade prema Romaniji i upadala u sela oko Pala i Mokrog, kao i Hreše i Semizovca, vrše i masovne pogrome nad srpskim stanovništvom. Od kraja 1941. godine, Crna legija je bila usmjerena prema isto noj Bosni, duže locirana na romanijskom području, sa ja im snagama i štabom u Sokocu. Protiv Crne legije Romanijski odred i druge jedinice NOV vodile su teške i krvave borbe. U isto noj Bosni ta legija je izvršila strahovite zlo ine nad srpskim stanovništvom, a naro ito u partizanskim selima Glasinca, pa je ostala poznata po zlu neprijateljska vojna formacija.

Pošto se oružnici i ustaška milicija nisu mogli sami suprotstaviti ustanicima, ustaško-domobranska komanda iz Sarajeva intervenisala je sa jedinicama Vojne krajine. Na isto nim granicama NDH, prema Srbiji i Crnoj Gori, Pavelićeva vlada je obrazovala posebno teritorijalno područje pod nazivom Vojna krajina i locirala specijalne jedinice koje su, takode, imale taj naziv.

Prije izbijanja ustanka, domobranske jedinice, tzv. redovna vojnika NDH, bile su smještene u ve im gradovima, ali su koncem avgusta i u septembru 1941. domobranske bojne upu ene prema ustanim centrima.

U avgustu 1941. godine ustaška komanda u Sarajevu zatražila je pomo od Nijemaca za razbijanje ustanka. U nekoliko navrata njemacka komanda slala je manje jedinice iz Sarajeva preko Romanije, da bi zajedno sa ustašama i domobranima raš istile put. Partizani su do ekali i potukli jednu njemacku kolonu 19. avgusta, na Ravnoj Romaniji, kod škole, gdje su poginula 22 njemacka vojnika. Poslije ove borbe Nijemci se nisu upuštali, sa manjim snagama, da intervenišu na Romaniji.

Ustaško-domobranska komanda u oktobru je preduzela zna ajnu ofanzivu preko Romanije, sa šest domobranskih bojni, ustaškom milicijom, oružnicima i avijacijom. Cilj im je bio da razbiju ustaničke snage i odbace ih od Sarajeva, da oslobode komunikacije i deblokiraju svoje garnizone u Rogatici i Višegradu. U to vrijeme partizanske ete su vodile borbe za oslobodjenje Rogatice. Domobranske i ustaške kolone su nastupale u nekoliko pravaca. Ali, ne samo da su naišle na jak otpor ustanika, ve su na svim pravcima zaustavljene, pojedine kolone razbijene, zarobljene cijele satnije i u panici su se povla ili u polazne baze.

Rogatica je oslobođena 23/24. oktobra i ustanicike snage su napale Višegrad. Naredba Vrhovnog štaba NOPOJ je bila da se oslobodi Višegrad i da se tako poveže slobodna teritorija zapadne Srbije i isto ne Bosne. Tada su se u Višegradu nalazile tri domobranske bojne sa oružnicima i ustaškom milicijom i oko 400 milicionera koji su se povukli iz Sandžaka. Međutim, već 3. novembra Talijani su ušli u Višegrad.

Ustaška avijacija iz »zračne luke Rajlovac« bila je vrlo aktivna protiv ustanika na Romaniji. Često su bombardovani položaji na Crvenim stijenama, oko Rogatice i Višegrada, pa i u neposrednoj blizini Sarajeva, kao i oslobođena naselja i komunikacije. Sa Višegradom je uspostavljen vazdušni most i avionima je dovožena municija i hrana, a opkoljenom garnizonu u Rogatici doturani su padobranima oružje i municija. U toku 1941. godine partizani su na Romaniji oborili sedam ustaških aviona.

Formiranje Romanijskog odreda

Veliki značaj za razvoj narodnooslobodilačke borbe i za organizaciju ustanikačkih jedinica, imalo je Savjetovanje vojno-političko u Stolicama kod Krupnja, koje je, na inicijativu CK KPJ i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, održano 26. septembra 1941. godine. Savjetovanju su prisustvovali, pored drugova Tita i članova CK KPJ, i delegati iz svih krajeva Jugoslavije. Izvršena je politička analiza razvoja NOP-a od jula do septembra i konstatovano da je oslobodilačka borba jugoslovenskih naroda prerasla u opštenarodni ustanak. Partizani su nanijeli ozbiljne udarce okupatorskim i kvislinškim snagama i zaplijenili velike količine oružja. To je omogućilo dalje narastanje i brojnost jedinica, koje su od manjih grupa i desetina izrasle u jedinice sa hiljadama boraca. Mnoge komunikacije, važne za okupatora, bile su prekinute, oslobođeni su gradovi i velika naselja, stvorena je velika slobodna teritorija. Okupacioni sistem bio je ugrožen u cijeloj zemlji. Na oslobođenoj teritoriji počinju da se stvaraju narodnooslobodilački odbori, revolucionarna narodna vlast, koji organizuju privredu, upravne institucije, politički i kulturni život.

Odlučeno je da se u cijeloj zemlji uvede jedinstvena formacija partizanskih odreda sa bataljonima i četama. Zatim, da se za sve ustanicike jedinice usvoji naziv partizani, da se uvede amblem, petokraka zvijezda sa nacionalnim trobojkama, koju treba da nose svi borci partizanskih odreda na kapama. Usvojeno je da se borci pozdravljaju antifašističkim pozdravom - stisnutom pesnicom. Svaki borac, prilikom stupanja u odred, mora da položi zakletvu. Usvojeni su stavovi o pravcu proširenja i jačanja političkog jedinstva naroda na platformi borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika; ukazano je da i dalje treba i na

akcionu saradnju sa svim etničkim jedinicama koje izjavljuju da hoće da se bore protiv okupatora. Odlučeno je da se Glavni štab odsad zove Vrhovni štab NOPOJ i da se formiraju nacionalna i pokrajinska vojna rukovodstva pod nazivom glavnih štabova. Tada je imenovan i Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu.

Odmah poslije ovog savjetovanja, na Romaniju su došli članovi Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, smjestili se u Podromaniji i održali nekoliko sastanaka i savjetovanja sa partijskim i vojnim rukovodstvom svih oblasti u BiH, prenijeli zaključke iz Stolica i dogovorili se o daljem razvoju ustanka i organizaciji jedinica, članovi štaba su održali sastanke i sa rukovodiocima ustanka na Romaniji, analizirali razvoj ustanka, kritički ocijenili pojedine propuste i slabosti.

Do tada na romanijskom području postojao je bataljon »Romanija« koji je imao, prilikom formiranja, pet eta: Romanijsku, Mokranjsku, Glasinsku, Kopitsku i Praansku, ali je u septembru formirano još dvanaest eta i nekoliko samostalnih vodova. Početkom oktobra bataljon je imao oko 1500 boraca. S tako brojnim eta, razvojem na širokom frontu, teško je bilo rukovoditi iz jednog centra, pa je štab sarajevske oblasti planirao da formira na romanijskom području nekoliko bataljona, koji bi bili raspoređeni po sektorima fronta. Postojali su predlozi i namjere da se formira puk i brigada u istočnoj Bosni, ali se od toga odustalo, kada su došle direktive Vrhovnog štaba o jedinstvenoj organizaciji.

U oktobru izvršena je reorganizacija partizanskih jedinica na Romaniji. Naredbom Glavnog štaba NOPO BiH formiran je Romanijski partizanski odred, koji je imao u sastavu četiri bataljona i nekoliko samostalnih eta. Imenovan je štab odreda: komandant Slaviša Vajner i a, politički komesar Pavle Goranin Ilija, zamjenik komandanta Božo Jugović, načelnik štaba Moric Fliker Mika, operativni oficiri u štabu Akif Bešli i Naum Zafirovski, intendant Slav Jovanović Gorin, sekretarom štaba i referentom saniteta, sa kuririma i prištapskim osobljem.

Odred je, prilikom formiranja, imao tri bataljona i nekoliko samostalnih eta, i to: Romanijski bataljon - komandant Mithat Hamamović, a politički komesar Milenko Verkić Kumić, sa eta: Romanijska, Prva glasinska, Druga glasinska, Odžanska, Praanska, Viteška (Sipska) i Knežinska; Mokranjski bataljon - komandant Oskar Danon Jovo, a politički komesar Duro Špoljarić, sa eta: Mokranjska, Crepoljska, Ozrenska, Bjelogora, Sinjevska i Devska; Rogatički bataljon - komandant Nikola Prodanović, a politički komesar Tanasije Mihajlović Zlatko, sa eta: Gučevska, Seljanska, Prva sjeme, Druga sjeme, Meška, Dubska i Kopitska. Samostalne ete su: Muslimanska, Mrkaljska, Drapni, Kusa, Džimrijska i Sarajevska.¹⁾ Pri Štabu odreda formirano je nekoliko specijalizovanih vodova: auto-vod, vod za vezu, minerski vod, komora itd. Organizovana je centralna bol-

¹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 2, dok. 10 str. 31-32 i dok. 19. str. 59-63.

ШТАБ ПАРТИЗАНСКОГ БАТАЛЈОНА
"РОМАНИЈА"

Романија 5 октобра 1941

Број: 161/41

Другу,
Командиру Романијске чете.....

По наређењу штаба сарајевске области народно ослободилачке војске и по указаној потреби на место досадашњег партизанског батаљона Романија оснива се одред са истим називом т.ј. НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД "РОМАНИЈА" у следећој формацији:

1) РОМАНИЈСКИ БАТАЛЈОН

у његовом саставу су: романијска, оштра, гласиначка, брачанска и зидска чета. Оштра чета је састављена из гласиначког вода (вод Туре Ђукића), видришког вода и гласиначке друге чете (чета Содрена Ђасовића), а у састав романијске чете улази и садања кишиневска чета.

2) МОКРАЉСКИ БАТАЛЈОН

у његовом саставу су: мокраљска, бјелогорачка, озренска и дреповска чета.

3) РОГАТЧЕВИ БАТАЛЈОН

у његовом саставу су: романијска, гучевска, оштра - месинска и копитска чета. У састав сочичко - месинске чете улази и вод Ђилански. Патрола на правцу Ракићница - Точионик улази у састав копитске чете.

ФОРМАЦИЈА

Јединице одреда као и њихови штабови има следећи састав:

ШТАБ ОДРЕДА

ОПЕРАТИВНИ ДВО	Командант одреда Замјеник команданта одреда Политички комесар Замјеник политичког комесара
ПОМ	Помоћник команданта одреда Замјеник помоћника команданта одреда
ПОЗАДИНСКИ ДВО	Интендант одреда Руководилац муниције и опреме Референт одредских радионица Одредски лекар Косаора

ШТАБ БАТАЛЈОНА

Командант батаљона
Заменик команданта батаљона
Политички комесар
Заменик политичког комесара

ШТАБ ЧЕТЕ

Командир чете са замеником
Политички комесар
Водници

САСТАВ ЧЕТЕ

80 до 120 партизанских подељених 2 до 4 вода
2 ордонанса и 2 курира.

САНИТЕТ ОДРЕДА

Партизанска болница
Одредска амбуланта и превлазилште.

ВОД ЗА ВЕЗУ састоји се од телефониста, сигнариста, бициклиста, мотоциклиста, ордонанса, кошовника и осталих средстава за везу. Вод за везу је непосредно потчињен команданту одреда.

У саставу батаљона је минерски вод који се придаје појединим четима за вршење одређених задатака.

Потребни број курира, ордонанса и помоћног особља одреда је командант одреда за штаб одреда, а командант батаљона за штаб батаљона.

Дужности команданта батаљона, командира чете, управника партизанске болнице и осталих старшина одреда је командант одреда.

ПРЕМА ОБИТУ чета улази у састав Романијског батаљона.

за штаб
Командант батаљона,
Мид

Naredba o formiranju NOP odreda »Romanija« od 5. oktobra 1941. godine

nica u Bijelim Vodama i nekoliko stacionara i prihvatilišta: u Han-Pijesku, Kuli, Sjetlini, Sjeme u i Sokocu.

Štab odreda je imao nekoliko eta pod svojom komandom koje su nastale u brzom razvoju ustanka bez direktnog uticaja štaba. One su prihvaćale naredbe Štaba odreda i ako su borci bili različitih političkih opredjeljenja. Bitno je bilo da su spremni da se bore protiv zajedničkog neprijatelja. Takve su ete bile: Žeravička, Malogorska, Devetačka, Starogorska, Žljebovska i »Crnogorska«. Kod ovih eta bilo je veoma važno, pa eto i odlučujuće, ko su komandiri eta ili vodnici jer su oni imali autoritet i uticaj na borce. Tamo gdje su komandiri bili bliski partizanima, eta je izvršavala naredbe partizanskih štabova, ali u etama gdje su komandiri etnički orijentisani, u njih su se lako infiltrirali etnički oficiri.

U novembru i početkom decembra formirane su nove ete i bataljoni, kao: Knežinski bataljon - komandant Vaso Mitrović a politički komesar Dušan Jovanović, sa etama: Knežinska, Drapnička i Kopitska; Prva praska bataljon - komandant Tomo Majkalović a politički komesar Milan Jakšić, sa etama: Prva praska (vorska), Druga praska, Viteška (šipska) i Mednička (Bogovačka); Planinski bataljon - komandant Svetozar Kosori, sa etama: Mrkaljska, Kusačka i Džimrijska, ali ovaj bataljon kratko je postojao, jer je Svetozar ranjen, pa se bataljon kao cjelina nije održao.

Štab Romanijskog odreda, u isto vrijeme kada je formirao operativne, formirao je i pozadinske jedinice. Odmah poslije oslobođenja, Sokolac je postao glavna baza odreda. Prva komanda mjesta sa velikim ovlaštenjima organizovana je u Sokocu. Komandant je bio Grujo Novaković, popularni predratni partijski aktivista, revolucionar i jedan od organizatora ustanka. Komanda mjesta dobila je zadatak da mobilizira nove borce, prikuplja hranu i opremu, organizuje komoru i transportne jedinice za prebacivanje oružja, municije i drugog potrebnog materijala na front, te za prebacivanje ranjenika i snabdijevanje bolnica. Na oslobođenoj teritoriji organizovani su saobraćaj, pošta itd. U nadležnosti komande mjesta bila je i bezbjednost pozadine. Organizovane su seoske straže, obezbjeđene važnih objekata, magacina, uvedeno je izdavanje propusnica itd.

U staroj austrougarskoj kasarni u Podromaniji organizovan je svojevrsni centar, u kome je bila smještena intendantura odreda, pekare, mesare, kuhinje, radionice oružja, odjeće i obuće, razni magacini i komora. Tu je bio zarobljenički logor i zatvor. Štab odreda je imao svoje prostorije za smještaj kurira i prolaznika. Komandant kasarne bio je Marko Ećimović, a politički komesar Spaso Marković.

U blizini Sokoca, na Luburičkom polju, Komanda mjesta je improvizovala aerodrom, jer je Vrhovni štab očekivao dolazak sovjetskih aviona, sa kojima je trebalo da stigne pomoć partizanima. Međutim, sovjetski avioni nisu ni upućeni. Pored toga, postojali su dogovori partijskog rukovodstva za prebacivanje nekoliko aviona sa Rajlovca na slobodnu te-

ritoriju na Romaniji, sa pilotima - partizanskim saradnicima, ali ova zamisao nije realizovana jer je došlo do li neprijateljske ofanzive.

Radi bolje organizacije i sadejstva jedinica u organizovanju i voenju operacija koje su dobile široke razmjere, kao i odbrane slobodne teritorije, štab Romanijskog odreda obrazovao je nekoliko sektora fronta, rasporedio jedinice i imenovao komandante sektora. Tako su postojali tzv. romanijski front, rogati ki front i olovski front. U pojedinim važnijim operacijama, komandu na pojedinim sektorima preuzimao je li no Slaviša Vajner i a, komandant odreda.

Uputstvo Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu o sprovoenju zaklju aka sa Savjetovanja u Stolicama imalo je veliki zna aj i doprinijelo je da se organizacija ustani kih jedinica ubrza i do kraja sprovede. Uspostavljene su veoma dobre veze sa Užicama, odnosno sa Vrhovnim štabom i CK KPJ. Bio je to uspon oslobodila kih snaga - na širokoj teritoriji stvorene su velike ustani ke snage koje su omogu ile zadanje krupnih udaraca okupatoru i njegovim slugama, a sve to je imalo odjeka u gotovo svim krajevima zemlje.

Zna aj formiranja Muslimanske partizanske ete, odnosno bataljona

Razvojem ustanka na Romaniji, formiranjem ve ih ustani kih jedinica i stvaranjem slobodne teritorije, postavljeni su pred rukovodstvo ustanka i partizanske štabove složeni problemi. Treba izbje i bratoubila ki rat, sprije iti ustanike koji su, u prvim danima, bili pretežno Srbi, da se svete nad muslimanskim stanovništvom za ustaške zlo ine, te pokrenuti muslimanske mase u borbu protiv okupatora i ustaša na širokoj platformi narodnooslobodila ke borbe.

U gradovima i selima isto ne Bosne, pa i na Romaniji, pojavili su se ustaški prvaci, držali konferencije i obe avali Muslimanima ispravljajne staroga agrara i diobu zemlje i dobara srpskog stanovništva. Sa tim obe anjima pridobili su mali broj pristalica, nekoliko germanofila i fašista, jedan broj vagabunda, kradljivaca i seoskog ološa, privu enog plja kom. Ve ina Muslimana je odbila da se pridruži ustašama i da primi imanja svojih komšija, a veliki broj uglednih doma ina stavio se u zaštitu srpskog stanovništva. Ustaše su nastojale na razne na ine da izazovu što ve i razdor me u Srbima i Muslimanima, pozivali su mladi e iz muslimanskih sela, dali im oružje, pod izgovorom odbrane, i formirali miliciju kao pomo nu vojnu formaciju.

Kada je po eo ustanak i na zlo ine odgovoreno oružanim otporom naroda, ustaše su ubacile miliciju u borbu protiv ustanika, a povelili su hajku i propagandu preko svih sredstava informisanja da prikažu Muslimanima kako im prijete opasnost od Srba, te da su ustanici

»srpsko-etničke« bande, koje žele da unište Muslimane. Ustaška vlada je naredila svim svojim jedinicama da na svaku akciju ustanika odgovore najoštrijim represalijama. Ustaše su masovno uzimale taoce, ugledne i bogatije ljude, držali ih u improvizovanim zatvorima, slali u logore ili no u strijeljali bez rješenja i sudskih presuda. Ustaše su nastojali da što više istaknu i prikažu Muslimane kao nosioce zločina i progona u srpskim selima.

S druge strane, srpski nacionalisti, koji su se upregli u ista kola sa okupatorom, huškali su srpske šoviniste protiv Muslimana i Hrvata, pošto su oni krivi za propast Kraljevine Jugoslavije i stradanje Srba. U stvari, to je bila politika okupatora da zaoštri suprotnosti i izazove sukobe na nacionalnim i vjerskim osnovama. »Treba koristiti sve nacionalne i vjerske suprotnosti... za ugušenje ustanka u Jugoslaviji...«² bila je direktiva šefa Gestapoa za sva područja okupirane Jugoslavije).

Takvo politici okupatora, koja je sprovedena preko ustaša i etnika, ustaničko rukovodstvo na Romaniji suprotstavilo je politiku bratstva i jedinstva svih naroda. Štab sarajevske oblasti uputio je niz proglasa i otvorenih pisama, kako u srpska, tako i u muslimanska sela, u kojima su razotkrivane mahinacije okupatora i njegovih kvislinga i objašnjavani ciljevi NOP-a. Takođe su upućivani u pojedina sela partizanski rukovodioci da objasne ko su partizani i za šta se bore. Naravno, to su bili aktivni Muslimani, članovi KPJ.

Štab oblasti i KOR dali su uputstvo svim partizanskim jedinicama za politički rad na terenu, a naravno i u muslimanskim selima. Na oslobojenoj teritoriji, pa i u područjima gdje su još u toku operacije, organizovani su narodnooslobodilački odbori i seoske straže. Stvarane su i organizacije NOP-a koje su bile u funkciji pomaganja Narodnooslobodilačke vojske, kako u srpskim, tako i u muslimanskim selima, u koje su birani i Srbi i Muslimani, a sve je radeno na širokoj političkoj platformi narodnog fronta.

Prva veštica grupa Muslimana ustanika došla je u avgustu na Romaniju, a u septembru 1941. godine je na Lučevniku, kod štaba Romanijskog bataljona, formirana Muslimanska partizanska četa. Prvi komandir čete bio je Mujo Hodžić iz Šatorova, član KPJ, popularni političar i narodni tribun, a politički komesar Derviš Numić, student, član KPJ, koga je na Romaniju uputio Mjesni komitet KPJ iz Sarajeva. U četu su bili, pretežno, Muslimani, dobrovoljci iz sela: šatorovići, Okruglo, Osovo i drugih sela oko Rogatice.

Ovim činom dat je najkonkretniji dokaz da Muslimani ne prihvataju okupaciju svoje zemlje i ustašku tzv. NDH, već da se sa puškom u ruci bore, rame uz rame, zajedno sa Srbima, Hrvatima, Jevrejima i dru-

²) Slavko Odić, Dosije bez imena, »Naprijed«, Zagreb, 1961. str. 40, navodi dijelove iz te direktive, koja je nosila službeni naziv »Uputstva za suzbijanje komunističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji«. »Uputstva« je izdao šef Sipo (Heinrich Müller), pod signaturom B. Nr. 2540/41. tajno IV AL, Berlin 22. oktobra 1941, objavljena su u Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom I, knj. 2, dok. br. 143.

gim narodima, protiv okupatora i njihovih slugu. S druge strane, to je bio odgovor srpskim šovinistima, koji su nastojali da ustanak usmjere na bratoubila ki rat. Pojava Muslimanske partizanske ete na Romaniji imala je veliki politi ki zna aj me u ustanicima i u narodu cijelog podru ja, pa i mnogo šire, kako za uklju ivanje muslimanskih masa u NOP, tako i da srpske mase shvate da je borba zajedni ka i da je to od zna aja za pravilno usmjeravanje ustanka.

Muslimanska partizanska eta ubrzo je popunjena novim dobrovoljcima iz muslimanskih sela sa cijelog romanijskog podru ja, kao i acima iz Rogatice, radnicima i studentima iz Sarajeva i drugih gradova. Jedinica je tako narasla na oko 300 boraca, pa je 8. decembra 1941. godine, na sektoru vareškog fronta, u selu Brgule, formiran Muslimanski partizanski bataljon, koji je vodio zna ajne borbe oko Pala, Olova i Vareša. Komandant bataljona bio je Mujo Hodži , politi ki komesar Derviš Numi , zamjenik komandanta Mithat Ha am A im i referent saniteta Rasim Džindo. Bataljon je imao tri ete: šatorovi ku, Osovsku i Rogati ku.

Na muslimanske partizanske jedinice okomili su se šovinsti raznih boja, srpski i muslimanski, ustaše i etnici. Njima je smetalo uklju enje muslimanskih masa u NOB. etni ke grupe koje su predvodili etni ki oficiri, tzv. vojvode, upadali su u muslimanska sela, plja kali, vršili nasilja i ubijali stanovništvo. Prvenstveno su bila na udaru muslimanska sela iz kojih je bilo boraca u partizanskim jedinicama. Na isti na in su ustaše vršili teror i nasilja, ne samo u srpskim partizanskim, ve i u muslimanskim partizanskim selima. U rogati kom srezu ustaše su prvo zapalili ku e Muje Hodži a i amila Džinde, organizatora Muslimanske partizanske ete.

Sarajevski komunisti u ustanku na Romaniji

U prvim mjesecima ustanka Štab odreda se orijentisao na doma e kadrove i komuniste iz Sarajeva. Komandiri eta su bili istaknuti borci, seljaci ili radnici iz kraja gdje je eta formirana, a politi ki komesari eta u najve em broju komunisti iz Sarajeva. Kada su po ele ve e i složenije operacije, napadi na gradove i ve e ustaške garnizone, ukazala se ve a potreba za vojnim stru njacima, koji su znali razraditi plan napada i rukovoditi operacijama. Štab sarajevske oblasti i KOR tražili su od Pokrajinskog i Mjesnog komiteta KPJ iz Sarajeva da pošalju na Romaniju vojnih stru njaka, kao i iskusne politi ke radnike i medicinsko osoblje.

Partijska organizacija u Sarajevu prihvatila je Romaniju kao svoje najja e ustani ko podru je, pa je aktivnost najviše i usmjerila u tom pravcu. Ve u avgustu je po ela da šalje kadrove, u grupama i pojedini-

na no. Među prvima su upućeni aktivni i rezervni oficiri bivše jugoslavenske vojske: Mithat Hamamović, Morić Fliker Mika, Akif Bešlić, Salamon Fliker Pero, Slavko Jovanović Gorin, Rade Hamović. Mavro Kajon Marko, Fadil Pašić, Mladen Cvitković i drugi. Iz Srbije su došli na Romaniju: Nikola Prodanović, Ilija Grbić, Naum Zafirovski i nekoliko podoficira. Među ovih oficira bili su članovi KPJ ili su primljeni u Partiju prilikom dolaska na Romaniju, te su raspoređeni na razne rukovode i dužnosti u štabove bataljona i komande eta.

Mjesni komitet iz Sarajeva prebacio je na Romaniju grupu španskih boraca, koji su pobjegli iz logora u Francuskoj i ilegalno došli u Zagreb, odakle ih je CK KPJ uputio u Sarajevo na raspored: Milan Jakšić Ivan, Milenko Verkić Kumić, Andrija Krstić Biljan, Tanasije Mihajlović Zlatko, Vukobrat Kužet, Branko Ljubinković, Mihajlo Milosavljević i drugi. Među ovih španaca raspoređena je u Romanijski odred na dužnosti komandira ili političkih komesara eta ili u štabove bataljona. U novembru je na Romaniju došao i španski borac Košta Nad.

U neprekidnim borbama bio je veliki broj ranjenih, pa je pred partizansku komandu na Romaniji iskrsao problem organizacije partizanske bolnice i sanitetske službe u jedinicama.

Prvi iz Sarajeva došao je Enver Lakić Beg, student medicine, pa ga je Štab Romanijskog bataljona postavio za referenta saniteta. Beg je obilazio partizanske položaje, organizovao previjališta i smještaj ranjenika. Sredinom avgusta Mjesni komitet je poslao iz Sarajeva grupu drugarica koje su završile kratke sanitetske kurseve: Ruža Oljaja, Ljerka Durbešić Jelena, Hanika Altarac Vuja, Nada i Ljilja Dursun, Nada Misović, Milica Prodanović, Danica Kabiljo i druge. Iz Sarajeva je preko Luke pristizao sanitetski materijal i oprema za bolnicu. Iz Knežine je prebačena zdravstvena stanica, sa medicinskom sestrom Margaritom Mardešić Jovankom, koja je služila u toj stanici, pa je tako, u Bijelim Vodama, formirana centralna partizanska bolnica, a na svim sektorima fronta previjališta. Organizovanje bolnice, prihvatanje i briga o ranjenicima imali su veliki politički i moralni efekat, kako među ustanicima, tako i u narodu. To je ulivalo povjerenje u ustaničko rukovodstvo.

Esad Engić, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, dobio je od Pokrajinskog komiteta zaduženje da formira Okružni komitet KPJ za Romaniju, gdje je stigao 10. oktobra. Nekoliko dana ranije iz ustaškog zatvora su pobjegli i upućeni na Romaniju članovi Mjesnog komiteta Nisim Albahari i Milutin Čurašković Duraš, ali su ubrzo raspoređeni na druge dužnosti. Nisim je otišao za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Zvijezdu, a Duraš za sekretara OK KPJ za Birač. Sa njima je izašao i član Pokrajinskog komiteta Vaso Miskin Crni, koji se jedno vrijeme zadržao na radu na Romaniji. Pokrajinski komitet SKOJ-a je, takođe, uputio na Romaniju nekoliko svojih članova, članova Mjesnog komiteta SKOJ-a Sarajeva i drugih aktivista.

Okružni komitet KPJ za Romaniju formiran je u oktobru 1941. godine, sekretar je bio Esad Engić, a članovi: Grujo Novaković, student

iz Sokoca, Pavle Goranin Ilija, pravnik, iz Sarajeva, Janko Jolovi , seljak iz Bandina Odžaka, Vlado Cvijeti , seljak iz Sokolovi a, Ankica Pavlovi -Albahari, radnica iz Sarajeva, i Paško Romac Zdravko, radnik iz Benkovca. Pored toga, na terenu Romanije radila je grupa partijskih aktivista, koji su poslali iz Sarajeva: Alija Hodži , radnik. Sveto Vuji i dak, Vojo Pravica, ak, Derviš Numi , student, Šalim eri , student, Zaga Blaži , student, Mitar Mijanovi Bato, radnik, Vojo Dimitrijevi , akademski slikar, uro Špoljari , radnik, štefica Belak, ak, Vuka šain, student, Salamon Romano, grafi ki radnik, Salamon Konforte, službenik, Branko Milutinovi , radnik, Ante Raštegorac, radnik, Franjo Budimir Bundi, radnik, Samuel Kamhi Petko, radnik, Hivzija ati , radnik, Vojo Bogi evi , radnik, Branko Vasi , radnik, Spaso Mi i , radnik i mnogi drugi. Okružni komitet je formirao partijske elije gotovo u svim etama Romanijskog odreda, u pozadinskim jedinicama i na terenu. Koncem 1941. godine partijska organizacija na području Romanijskog odreda brojala je oko 230 lanova. U mnogim partijskim organizacijama sekretari su bili komunisti iz Sarajeva.

Na Romaniju je došlo, iz Užica i zapadne Srbije, nekoliko grupa Sarajlija, koji su ranije izbjegli u Srbiju ispred ustaškog terora, i javili se u štab Romanijskog odreda na raspored. Od tih boraca Vaso Miskin Crni i Pavle Goranin Ilija formirali su partizansku etu u sastavu Romanijskog odreda, u koju su uklju ili sve Sarajlije koji nisu bili neophodni u drugim jedinicama. Sarajevska partizanska eta je formirana u novembru 1941. godine na Ravnoj Romaniji. Komandir ete bio je Salamon Fliker Pero, a politiki komesar Hivzija ati Safet.

U ustani kim jedinicama Romanijskog partizanskog odreda, u 1941. godini, u estvovalo je oko 250 boraca iz Sarajeva, radnika, aka i intelektualaca - Srba, Muslimana, Hrvata, Jevreja i drugih nacionalnosti. Ve ina koja je upu ena na Romaniju partijskim kanalima, bili su l-anovi KPJ, SKOJ-a ili su odmah u jedinicama primljeni u Partiju.

U septembru i oktobru 1941. godine iz Sarajeva su izašli na Romaniju neki lanovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Prvi je došao Boriša Kova evi š epan, a kasnije Iso Jovanovi , sekretar, i lanovi: Vaso Miskin Crni i Uglješa Danilovi . Dolazak ovih drugova na Romaniju mnogo je zna io za dalji razvoj oružane borbe, organizaciju partizanskih jedinica i NOP-a. Ovi lanovi Pokrajinskog komiteta su se neposredno angažovali i pomagali rukovodstvu Romanijskog odreda u organizovanju partizanskih jedinica i pozadine.

Po etkom novembra 1941. godine, na Romaniju je došao i smjestio se Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. Pokrajinski komitet i Glavni štab sa Romanije su rukovodili nekoliko mjeseci ustankom u Bosni i Hercegovini. Organizovane su kurirske veze i kanali sa partijskim rukovodstvom u Sarajevu i oblasnim štabovima Krajine, Hercegovine i tuzlanske oblasti. Stalne su bile kurirske veze sa partijskom organizacijom u Sarajevu i drugim gradovima na neoslobo enoj teritoriji. U Glavni štab i Pokrajinski komitet dolazili su vojni i

politički rukovodioci iz svih oblasti i okruga Bosne i Hercegovine. U novembru je održano vojno-političko savjetovanje sa rukovodiocima ustanka iz Bosanske krajine, Hercegovine i istočne Bosne, kada su preneseni zaključci sa Savjetovanja u Stolicama, i direktive Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije za dalji razvoj NOP-a i organizaciju partizanskih jedinica. Tada je na Romaniji bio centar za rukovođenje ustankom u Bosni i Hercegovini.

etnici od početka ometaju razvoj ustanka

U razvoju narodnooslobodilačke borbe u odnosima sa etnicima nametnuli su se složeni problemi i prelamali se cijelo vrijeme rata u najoštijoj formi. Osnovna politička linija Udruženja etnika je uvijek bila suprotstavljanje aktivnostima KPJ i svih progresivnih pokreta i udruženja. Komunisti su nepojmljivi sa etničkim nacionalizmom i tražili su »vrstu ruku« protiv svih progresivnih i naprednih snaga. etnici koje su, zajedno sa policijom, ustrajivale u razbijanju političkih zborova koje su držali lijevi strajkovci ili štrajkova drvodjeljskih radnika koje su organizovali URS-ovi sindikati. Nekoliko opozicionih prvaka na Glasincu etnici su im napali i prebili do na smrt.

Udruženje etnika polazilo je od stavova, da u borbi protiv komunizma treba okupiti sve bliske nacionalističke snage, pa su i u Sarajevu formirali, pred rat, Antikomunistički komitet. U školama i među omladinom formirani su komiteti »Privatna inicijativa za suzbijanje komunizma«.

Pred drugi svjetski rat, Generalštab bivše jugoslovenske vojske predviđao je u ratnom planu (R-5), izrađenom 1938. godine, formiranje komandosa u planinskim predjelima, koji bi sadejstvovali sa operativnim trupama. Ministarstvo vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije, stoga je donijelo odluku, 1940. godine, o formiranju Vrhovne jurišne komande, odnosno etničke, i specijalnih jurišnih, odnosno etničkih bataljona. U aprilu 1941. godine ova komanda je dobila naziv etnička komanda i imala je zadatak da formira po jedan etnički bataljon u svakoj armijskoj oblasti.

U aprilskom ratu etnička komanda povlačila se iz Kraljeva u Bosnu i smjestila se u Rogatici, ali ubrzo je produžila, preko Goražda i Foče, u Kalinovik, gdje ju je zatekla kapitulacija. Na čelu sa komandantom, generalom Mihajlom Mihajlovićem, predala se 18. aprila 1941. godine njemačkim trupama u Sarajevu. Istog dana se predao i etnički bataljon koji je bio u sastavu II armije sa sjedištem u Sarajevu, dok se kasnije prilikom velikog broja oficira, podoficira i vojnika, koji su izbjegli zarobljavanje, uključio u etničke jedinice Draže Mihailovića.

U prvim danima ustanka na Romaniji 1941. godine, organizovanih etnika nije bilo, pa ni na cijeloj sarajevskoj oblasti. Oružani otpor i borbu protiv okupatora organizovala je KPJ. Na selu eta bili su komunisti, skojevci ili simpatizeri KPJ. Ali, u predjelima srednjeg Podrinja, dijelom u vlaseni kom, srebreni kom i višegradskom srezu, izbio je spontani ustanak srpskih seljaka protiv ustaškog zuluma, pod uticajem ustanka na Romaniji, u šekovi ima i zapadnoj Srbiji. Na selo tih ustanika eta stavili su se istaknuti seljaci ili seoski trgovci, kafedžije, razni korteši i žandarmi.

Štab sarajevske oblasti, na platformi okupljanja svih antifašističkih snaga u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša, nastojao je uspostaviti kontakte sa svim grupama koje su odbjegle u šume, pa je, u prvim danima ustanka, poslao u Devetak Mirka Borovčanina, sekretara ogranaka KPJ na Glasincu, da uspostavi vezu sa Avimom Babićem, iz Han-Pijeska, koji se stavio na selo naoružanih seljaka, spremnih da brane svoja sela od ustaškog terora. Mirka su na putu uhvatili žandarmi, sproveli u Sarajevo, a kasnije u logor Jasenovac, gdje je i ubijen. Poslije nekoliko dana upućen je sa Romanije Grujo Novaković, po istom zadatku. Grujo je u Devetaku održao sastanak sa komunistima, upoznao ih sa odlukama Pokrajinskog komiteta o početku oružane borbe i ustanka i prenio im naredbe štaba sarajevske Oblasti da odmah počinu sa akcijama na cesti Sokolac - Vlasenica. Sastao se i sa Avimom Babićem i upoznao ga sa naredbama štaba sarajevske oblasti o otpočinjanju oružane borbe. Avim je izjavio da je on etnik, pozivaju i se na etničke tradicije, ali da je voljan za saradnju sa partizanima i da se stavlja sa svojim ljudima pod komandu štaba sarajevske oblasti, iako je znao da ovim štabom rukovode komunisti. U njegovoj grupi su bili sinovi mu, rođaci, i komšije. To je bio prvi kontakt partizanskog rukovodstva na Romaniji sa etnicima, a Avim je tada bio usamljen i nije imao vezu sa etničkim centrima.

Nekoliko dana po povratku Gruje Novakovića iz Devetaka, na Romaniju je došao Svetozar Kosorić, radnik, član KPJ, radi dogovora o organizaciji ustaničkih jedinica na Planini. Tada je dogovoreno da se formira partizanska eta. Komunistima sa Planine savjetovano je da pridobiju Avima Babića za saradnju i da ga koriste za okupljanje ustanika. Koncem avgusta na Romaniju je došao lično Avim Babić da razgovara sa partizanskom komandom o saradnji, predstavio se kao etnički vojvoda i sve uspjehe ustanika oko Han-Pijeska, Vlasenice i Srebrenice pripisao sebi. U razgovorima sa Slobodanom Principom Seljom i Slavišom Vajnerom i ostalim, pristao je na sve uslove koje mu je partizanska komanda postavila. Tada je dogovoreno da se formira zajednički štab koji će rukovoditi ustaničkim jedinicama (u dokumentima se pominje naziv »Direktorijum«). Ali, u isto vrijeme, dok je razgovarao i dogovarao se sa partizanskim štabom na Romaniji, Avim Babić je poslao njemačkoj komandi u Sarajevo pismo u kome ih obavještava da je on »vođa ustanika u istočnoj Bosni« i da se ne bori protiv Nijemaca,

ve protiv ustaša. Saradnja partizanskih štabova sa A imom Babi em bila je kratkog vijeka.

Po etkom septembra 1941. godine, na Romaniju su došli etni ki oficiri, majori Jezdimir Dangi i Boško Todorovi , na razgovore sa partizanskim štabom. Dangi je došao u isto nu Bosnu iz Nedi eve žandarmerije po etkom avgusta i stavio se na elo ustanika oko Bratunca i Srebrenice, koji su ve bili postigli zna ajne uspjehe u borbama protiv ustaša. U i inom štabu na Lu evniku vođeni su razgovori. Od partizanskih rukovodilaca prisustvovali su: Slobodan Princip Seljo, Boriša Kova evi Š epan, Slaviša Vajner i a, Pavle Goranin Ilija i Danilo Doki . Dangi se predstavio kao komandant svih etnika u isto noj Bosni i Hercegovini, da ima pod svojom komandom nekoliko bataljona, da je pot injen jugoslovenskoj vladi u Londonu i da je u vezi sa pukovnikom Dražom Mihailovi em, koji se nalazi na Suvoboru. Izrazio je želju za punu saradnju sa partizanima u borbi protiv okupatora i ustaša. Ponudio je da pošalje na Romaniju nekoliko svojih eta, koje e staviti na raspolaganje štabu Romanijskog bataljona, kao i minerski vod sa stru nim osobljem radi rušenja pruge Sarajevo - Višegrad. Obe ao je poslati hranu i opremu za ete na Romaniji. i i je ponudio grupu svojih oficira da ih rasporedi u partizanske ete kao vojne stru - njake. Dangi je pristao na sve uslove partizanskog rukovodstva samo da se infiltrira i ubaci me u ustanike i da ustani ke ete stavi pod komandu svojih oficira.

Poslije odlaska etni kih oficira, u KOR-u u Štabu Romanijskog bataljona vodila se duga diskusija o dolasku etni kih oficira na Romaniju i o stavovima prema njihovim ponudama i namjerama. Postojala su opre na mišljenja. Osnovna politika linija KPJ bila je da se na platformi narodnooslobodila ke borbe okupe sve nacionalne i demokratske snage, u borbi protiv okupatora i njihovih saradnika, bez obzira na politiku pripadnost. Ali, etni ke vo e nisu bile siguran partner. Dangi je znao da je ustanak na Romaniji organizovala KPJ i da su na elu partizanskih jedinica komunisti. Osim toga, Dangi je došao iz Srbije pod sumnjivim okolnostima, pa je i dalje održavao veze sa Nedi evom žandarmerijom. Štab sarajevske oblasti obavijestio je Pokrajinski komitet KPJ u Sarajevu o dolasku etni kih voda i oficira na Romaniju, o razgovorima i dogovorima o zajedni kim akcijama i tražio uputstvo za dalju saradnju sa etnicima. U Biltenu štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, od 20. septembra 1941. godine, izašlo je Uputstvo kako treba saradivati sa etni kim jedinicama, pa je to poslužilo kao platforma za dalju saradnju. Me utim, saradnja partizana i etnika u borbi protiv okupatora i ustaša bila je privremena, išla je vrlo teško i vremenom dovela do potpunog razlaza i otvorenih sukoba.

Nedi i srpska buržoazija nastojali su da u sklopu njema kih pobjeda stvore »Veliku Srbiju« sa proširenim granicama, da povežu i objedine sve krajeve gdje žive Srbi. Njegova politika parola je bila »Srbina okup«. Prvi njegov zahtjev je bio da se okupiranoj Srbiji pripoji

isto na Bosna, a poslije cijela Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Crna Gora i Kosovo. Nedić i Ačimović pokušali su da organizuju izbjeglice iz tih pokrajina, pa su formirali odbor za pomoć Bosni i Hercegovini i srpskim krajevima u NDH, te su prikupljani dobrovoljni prilozima i materijalna sredstva. Nedićeva žandarmerija slala je u istu Bosnu oficire i podoficire. Prvi je došao Dangić sa grupom oficira, a kasnije žandarmerijske čete, pa i cijeli određeni etnika, koji su imali, u prvom planu, zadatak da likvidiraju komuniste, da razbiju partizanske štabove i jedinice i da ustanak iskoriste u svoje svrhe - da istu Bosnu izdvoje iz sastava NDH i pripoje Srbiji.

Njemačka okupaciona komanda u Beogradu pratila je, preko svojih obavještajnih službi veze Nedićeve žandarmerije sa etnicima u istoj Bosni. Okupator je znao da među Srbima i Hrvatima postoji vjerska podvojenost i žive dva nacionalizma, izražavana u težnjama za stvaranje Velike Hrvatske i Velike Srbije, pa su nastojali da te suprotnosti u istoj Bosni još više prodube i zaoštre kako bi držali i vezali za sebe jednu i drugu grupaciju. Stoga su veze Nedićeve žandarmerije sa etnicima u istoj Bosni ne samo tolerisale već i aktivno pomagali.

Dangić i njegova »Privremena uprava istočne Bosne«, paralelno sa vezama koje su održavali sa Nedićem, bili su u vezi i sa etničkim pokretom koji se formirao i okupljao oko grupe oficira bivše jugoslovenske vojske sa pukovnikom Dražom Mihailovićem na čelu.

Draža Mihailović pojavio se sa grupom oficira, koji su izbjegli zarobljeništvo, u maju 1941. godine na Devetaku, istočno na Bosna, i prebacio se preko Drine u Srbiju i skrivao se na Ravnoj Gori. On je i ranije bio poznat kao prozapadno orijentisan oficir, povezan sa engleskom obavještajnom službom. Na Ravnoj Gori Draža je pokušao da okuplja oficire i podoficire bivše jugoslovenske vojske i predstavio se kao srpski etnik koji nastavlja otpor protiv okupatora na starim tradicijama. Dok se kvislinški režim Nedića izjasnio za kidanje veza sa vladom Kraljevine Jugoslavije, Draža se je formalno izjašnjavao za vjernost Kraljevini Jugoslaviji, ali je, u suštini bio na velikosrpskim pozicijama.

U avgustu 1941. godine Draža se povezao sa izbjeglikom vladom, koja ga je kasnije postavila za legitimnog predstavnika u zemlji i njegove etnike kod saveznicih vlada predstavljala kao nosioce pokreta otpora u Jugoslaviji. Nije bio za ustanak protiv okupatora i izbacuje demagošku parolu da se sve dok saveznici ne raširiste na glavnim bojištima i front se ne približi Jugoslaviji, ne treba boriti protiv okupatora. Ovaj Mihailovićev stav, istaknut još u vrijeme njegovog pokreta, postaje njegova osnovna politička strategija. Ta strategija je, u osnovi, izgrađena u saradnji i osloncu na okupatora i sračunata na gušenje narodnooslobodilačkog pokreta i ustanka koji je već bio uzeo širokog maha. Draža je ustanak u Srbiji i Bosni i Hercegovini, koji je išao mimo njega, pripisivao sebi i pred saveznicima se lažno predstavljao vođom pokreta otpora u Jugoslaviji i borbi koje ustanici vode.

Draža Mihailović je svom pokretu dao etnički naziv, uzeo je etničke zastave, ambleme, na in odijevanja, nošenje dugih kosa i brada, etničke titule i druge znake i obilježja ranijeg etništva. Aktuelizirao je stare simbole etništva sa ciljem da se prizove u pomoć tradicija iz vremena oslobođenih ratova. Svoje vojne formacije organizovao je na principima bivše jugoslovenske vojske i dao im naziv vojni etnici, a kasnije jugoslovenska vojska u otadžbini, sa simbolima i oznakama Kraljevine Jugoslavije.

Već u septembru 1941. godine Draža Mihailović i njegovi etnici dobijaju poruke iz Londona od izbjegličke Kraljevske vlade, da se ne treba upuštati u ustanak koji ne odgovara snazi, da jedinice nacionalne vojske treba sa uvati za kasnije, kako bi poslužile prilikom oslobođenja Jugoslavije, jer je njihova prava uloga da uvaju »prava« monarhije'). Te poruke je Draža prihvatio, sprovodio i na tim osnovama izgradio svoj pokret, okupljao je srpske građanske snage prozapadno orijentisane, a poslije aprilskog rata izložene progonu od Nijemaca.

Draža i oni koji su stajali iza njega, željeli su da etnici budu jedina organizovana snaga u Jugoslaviji, koja će sa ekati dolazak saveznika, pa su u NOP-u vidjeli svoga glavnog protivnika. On je bio isključivo do tog stepena, da su mu partizani postali glavni neprijatelji i cjelokupnu svoju strategiju usmjerio je na njihovo uništenje prije završetka rata. Na toj platformi protiv NOP-a, našao se zajedno sa okupatorom, pa su etničke komande koordinirale svoje akcije protiv narodnooslobodilačke vojske sa italijanskim i njemačkim trupama.

Major Dangi je održavao veze i sa Dražom i sa Nedićem, te koordinirao akcije u istočnoj Bosni obje grupacije srpske buržoazije. Draža je u istočnoj Bosni poslao majora Boška Todorovića, kao svog izaslanika, da preuzme komandu nad ustaničkim jedinicama. Po etkom septembra poele su da pristizu od Draže i Nedića veće grupe oficira, podoficira i žandarima, a nešto kasnije prebaeni su iz Srbije u istočnoj Bosni etnički odredi i »kaznene ekspedicije«.

etnički oficiri, kako je već rečeno, pojavili su se na Romaniji u septembru 1941. godine. Partizansko rukovodstvo nastojalo je sa uvati akciono jedinstvo svih ustanika, pa i sa predstavnicima etničkog pokreta koji su bili za borbu protiv okupatora i ustaša. Naravno se raunalo sa raspoloženjem seljaka-ustanika.

Politika jedinstva svih ustaničkih snaga, koju je zauzeo partizanski štab na Romaniji, bila je na Savjetovanju u Stolicama pozitivno ocijenjena i potvrđena. Zaključeno je da se i dalje sarađuje sa etničkim jedinicama koje su voljne da se bore protiv okupatora i kvistlinga. Na toj liniji je Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine pregovarao i napravio sporazum sa predstavnicima etničkih komanda u istočnoj Bosni, u Drinji i 1. oktobra 1941. godine, o zajedničkim borbama pro-

) Branko Peitanović, AVNOJ revolucionarna smena vlasti 1942-1945, »Nolit«, Beograd, 1976, str. 36

tiv okupatora i ustaša. Formiran je zajednički operativni štab koji će objedinjavati komandu svih jedinica. U taj zajednički partizansko-etnički štab ušli su ispred partizana: Svetozar Vukmanović Tempo, Rodoljub Olaković Rokko, Slobodan Princip Seljo, a ispred etnika: Jezdimir Dangi, Pero Dukanović i Sergeje Mihailovič.

Poslije partizansko-etničkog sporazuma u Drinju, na Romaniju je došao major Boško Todorović sa nekoliko etničkih eta i grupom oficira, koje je, u sporazumu sa štabom, rasporedio na pojedine sektore fronta. Todorović je štabom obilazio položaje oko Rogatice, Višegrada i na Romaniji, a prema štabu i se odnosio lukavo. Javno mu je izražavao poštovanje, a zakulisno pravio spletke. Sa svojim oficirima je bio u stalnom kontaktu i neposredno im izdavao naređenja. Odmah su pošli da rovuare i razbijaju etete, da raspiruju šovinističku mržnju protiv Muslimana i Hrvata i da huškaju na bratoubilački rat. Podsticali su i organizovali ubistva, nasilja i pljačku u muslimanskim selima. Naravno to su se okomili na komuniste, političke komesare, komandire i borce koji su došli iz Sarajeva i imali partizanska imena. Govorili su da su to anacionalni elementi koje je neprijatelj ubacio u ustaničke redove, da su to bezbožnici koji su protiv srpstva, pravoslavlja i porodice, da su protiv kralja i otadžbine, itd. etnički oficiri su se služili svim sredstvima u nastojanju da pridobiju ustaničke etete i da ih stave pod svoju komandu. Otvoreno su vrbovali pojedine komandire i istaknute partizane, nudili im zvanja »vojvoda«, oficirske činove, odlikovanja, a nekima pare i pljačku.

Koristeći sporazum u Drinju, preko etničke komande pošli su da se ubacuju na teren Romanije cijele grupe raznih etničkih agitatora, koji su se razmilili po slobodnoj teritoriji, širili laži i stvarali paniku u narodu i ustaničkim jedinicama. Ti agitatori su pratežno poslali iz Beograda od »Odbora za pomoć Srbima u Bosni«, koji je organizovao Milan Aćimović i Abver (njemačka vojna obavještajna služba). Sve su to bili provjereni špijuni bivše jugoslovenske policije.

Koncem 1941. godine, pod uticajem etničke propagande, pošlo je previranje i podvajanje u više ustaničkih eta na Romaniji. Mnogi ustanici stavljali su kokarde na kape i izjašnjavali se za etnike. Nekoliko komandira eta i drugih starijina su prišli etnicima i tako stavili svoje etete ili dijelove etete pod komandu etničkih oficira. (To su bili: Duro Đukić, komandir Odžačke etete, Božo Plemić, komandir Devske etete, Rajko Mijatović, komandir Sokočke etete, Petar Milinković, komandir Ozrenske etete, Borko Radović, komandir Knežinske etete, Mitar Popović Ero, komandir »crnogorske« etete, Mitar Dobrilović, komandir Devetačke etete, Radomir Nešković, komandir Sjemečke etete, Arsen Petrušić, komandir Mrkaljske etete, Arso Gluhović, komandir Druge sokočke etete, Jovo Planinić, komandir Dubske etete, Drago Mitrović, komandir Starogorske etete, Grujo Cvjetanović, komandir Druge pranske etete, Miha Stanar, zamjenik komandanta mjesta u Rogatici, Veso Planinić, vodnik u Devetačkoj eteti, Petko Lizdek, vod-

nik u Mokranjskoj eti, Savo Derikonja, vodnik u Crepoljskoj eti, Durko Raji, vodnik u Ozrenskoj eti i neki drugi.) Poslije osloboenja Rogatice, na romanijsko podruje je došao kapetan Sergije Mihailovi i formirao Rogatički etnički odred od grupe žandarma koje je doveo sa sobom i nekoliko eta koje su se izjasnile za etnike.

Partizanski štabovi na Romaniji su, u prvo vrijeme, korektno izvršavali sve obaveze iz partizansko-etničkog sporazuma u Drinja i. Ali su, zato, etnici bili vrlo agresivni, nastojali su istisnuti partizane iz ustaničkih jedinica i sa osloboene teritorije. Na partizanskoj slobodnoj teritoriji nastojali su da postave etničke komande i žandarmerijske stanice. Izme u partizanskog rukovodstva i etničkih oficira dolazilo je sve više do oštih rasprava, razlaza i otvorenih sukoba.

Blokada Sarajeva

U novembru i decembru 1941. godine ustanak na Romaniji imao je svoj najveći uspon. U to vrijeme Romanijski odred imao je sedam bataljona sa preko 3000 boraca. To je bio jedan od najvećih odreda u Bosni i Hercegovini. Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu orijentisao je partizanske snage prema Sarajevu, pa je odred glavninu svojih bataljona usmjerio prema tom pravcu.

Ustaško-domobranska komanda u Sarajevu, poslije neuspjelih ofanziva na Romaniju oktobra 1941. godine, nastoji da partizanima nametne pozicioni rat iz više razloga. Prvo što su im domobranske jedinice bile neborbene, slabe i nesigurne u ofanzivi, u rovovima i bunkerima bile su pod velikom kontrolom oficira. Drugo, partizanske etete su bile naoružane lakim naoružanjem, puškama i mitraljezima, što je nedovoljno da se zauzmu jaka utvrđenja.

Ustaška i njemačka komanda su otkrivale napad na Sarajevo, pa su ubrzano izgrađivale odbranu, kopali su rovove, izgrađivani bunker i postavljana žica oko glavnih uporišta. Zaposjele su stare austrougarske tvrđave na visovima iznad grada i pretvorile ih u odbrambene bedeme, koje nije bilo moguće osvojiti bez teškog naoružanja. Naravno, to su posvetile pažnju svojim uporištima u Palama i Mokrom. U stvari, tu se i vodila borba za Sarajevo.

Bataljoni Romanijskog odreda napadali su na Mokro nekoliko puta, jurišali na ustaške i domobranske rovove, ali bez uspjeha. Neprijatelj se bio dobro utvrdio i žilavo branio. U novembru, etete Mokranjskog bataljona - Bjelogoračka, Crepoljska i Sinjevska - porušile su cestu na Bulozima i dočekale jednu veliku ustaško-njemačku motorizovanu kolonu upućenu iz Sarajeva, koja je pokušala da razbije blokadu i doturi municiju i hranu opkoljenim garnizonima u Mokrom i Palama. Partizani su razbili kolonu, zarobili veliku grupu domobrana i zaplijenili nekoliko kamiona oružja, municije i opreme.

114-4
114-4

HRVATSKI VOJNICI!

seljački i radnički sinovi, djeca ratnog naroda!

Plaćeni sluga njemačkog i talijanskog fašizma, grobar slobod hrvatskog naroda, krvplok hrvatskog i srpskog naroda i ubica bezbratnih ljudi žena i djece, poslao vas je kao svoje oružje da uništavate i ubijate ljude za slobodu, da se tučete i ratujete sa nama, koji smo se digli i latili oružja da protjeramo kupatora i njegove sluge, a Srbima, Hrvatima i Muslimanima da damo mogućnost i uslove za slobodni život i rad, za čovječnost i pravedno odno

Vi se nalazite daleko od svojih domova, od svojih porodića, Vi se patite u rovovima, trpite zimu i glad i svemoguću patnju.

Vi ginete, gubite svoje mlade živote, svoje zdravlje, a zašto za koga? Vaše porodice takogjer trpe i pate, to Vi dobro znate. Da li se vi borite za dobro hrvatskog naroda? Kako živi danas hrvatski narod? je li on zadovoljan?

Ne, vi se ne borite za dobro hrvatskog naroda, vi se borite za korist njemačkih i talijanskih fašista i pljačkaša i za dobro lupova i rezboja koji su se popeli na grbaču hrvatskog naroda, koji su dali Dalmaciju Talijanima dio Hrvatske Mađarima, koji upravljaju sa kolcem i konopcem, uništavajući i hrvatski i srpski narod.

Zato se trgnite! Mi smo pred vama, mi partizani borci za slobodu, čovječnost i pravednost i za bolji život cjelokupnog radnog naroda. Sa nama je i silna Crvena armija, koja neprijatelja goni i zadaje mu udarac sa udarcem. Krklja i pada fašizam, sloboda narodima je na pomolu.

Sudjelujte i vi u toj borbi za slobodu na strani pravih i iskrenih boraca. Prelazite na našu stranu! Kada vršimo napade nemojte pucati na nas, okrenite oružje protiv onih koji vas gone u borbu protiv nas, priključite nama.

Iskoristite sve momente kada prema vama stoje samo partizani, a ne srpski četnici, koji ubijaju sve od reda.

Pobijte one vaše oficire, koji su ustaše ili vjerne sluge svakog onog ko im da platu, pa se združite sa nama, jer se borimo za slobodu i Srba, i Hrvata i Muslimana.

SMRT FAŠIZMU- SLOBODA NARODIMA!

ŠTAB NARODNO-OSLOBODILAČKOG PARTI
ODREDA "ROMANIJA"

Romanija, 23 decembra 1941

Komandant odreda
drug

Kivrg

Proglas komandanta Romanijskog NOP odreda Slaviše Vajnera i e iz decembra 1941. godine upu en »Hrvatskim vojnicima«

Oštre borbe vodene su u blizini Sarajeva. Partizanske ete su se približile predgra u. Sinjevska eta je napala ustašku predstražu na Bembaši, Crepoljska eta je napala domobransku bateriju topova na Pašinom Brdu, a Bjelogora ka eta ponovo je napala domobransko uporište na Glogu i Hreši. Crepoljska eta, zajedno sa Nahorevskom etom, 28. oktobra 1941. godine, provukla se kroz ustašku odbranu Sarajeva preko Grdonja i napala ustašku opštinu Koševo, koja je bila smještena na Podhrastovima. Partizani su razoružali stražu, zaplijenili nešto oružja, uništili arhivu i zapalili opštinu. Pri povratku iz grada, ete su osule brzu paljbu iz pušaka i mitraljeza prema gradu. Istu no su partizanske patrole sa Trebevi a napale na bunkere više Kova i a. U Sarajevu je nastala panika, svirale su sirene za uzbunu, grurali su topovi po brdima, a ustaške i njema ke jedinice su jurile po gradu i zauzimale položaje, jer su pretpostavljale da je po eo partizanski napad.

Na domobransko uporište u Palama napadale su više puta ete Romanijskog i Kalinovi kog partizanskog odreda, zajedno sa nekim etni kim jedinicama. Najja i napad je izveden 11. decembra 1941. godine⁴). Prethodno je i a bio uspostavio vezu, preko partizanskog obavještajca Mi a Ostrolu anina, sa grupom domobranskih oficira, podoficira i vojnika, partizanskih simpatizera, koji su bili u domobranskoj pukovnji na Palama. Dogovoreno je, kada partizanske jedinice po u u napad, da oficiri organizuju pu u garnizonu, da uhapsu sve proustaš-

⁴) U Saopštenju Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, od 18. decembra 1941. godine, o borbama i akcijama bosanskih partizanskih odreda (Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 2, dok. br. 82) izme u ostalog navodi se: »Naši partizanski bataljoni: Romanijski, Mokranjski, u sastavu Romanijskog odreda, i naš Pra anski i Trebevi ki bataljon, u sastavu Kalinovi kog odreda, u toku posljednjih dana vodili su ogor ene borbe oko Pala. Ve i dio Pala naše ete su bile zauzele, ali usljed poja anja iz Sarajeva morali su se povu i na položaje oko samih Pala, koji se nalaze na 15 minuta od Pala. Tom prilikom je zaplijenjeno nešto municije i velika koli ina životnih namirnica. Neprijatelj je pretrpio teške gubitke od preko 150 mrtvih i isto toliko ranjenika. Jednovenom je izvršen napad na Bisticu, gdje je bila utvr ena jedna neprijateljska satnija. Napad je potpuno uspio...«

Sa uvana neprijateljska dokumenta (Zbornik, tom IV, knj. 2, dok. br. 153, 166, 180, 183, 186) govore o stalnim napadima »odmetnika« na neprijateljsko uporište Pale i njegove isturene položaje Kalovita brda itd., u vremenu izme u 11. novembra i 16. decembra 1941. godine.

U njema kim dokumentima govori se o tim borbama:

1) U dnevnom izvještaju Operativnog odjeljenja komandanta njema kih oružanih snaga na jugoistoku od 27. 11. 1941. o operaciji protiv ustanika u Srbiji i o aktivnosti protiv partizana u NDH, izme u ostalog, kaže se: »...U Palama (kod Sarajeva) ugušena je pobuna Hrvatskom 15. peš puku angažovanjem snaga koje su verne vladi. Odveden jedan oficir i 64 vojnika«. Zbornik, tom XII, knj. I, dok. br. 249.

2) U izvještaju komande Abvera u Beogradu, od 17. 12. 1941. o stanju narodnooslobodila kog pokreta, u dijelu »Hrvatska«, stoji: »Ustanici vode borbe oko Sarajeva svim sredstvima koja im stoje na raspolaganju. Ustanici su više puta vršili snažne napade na Pale, ali su ih hrvatske jedinice, potpomognute našim oružanim snagama uspjele da odbiju."Pobuna komunisti ki nastrojenih hrvatskih vojnika u Palama mogla je biti savladana a pobunjenici u injeni bezopasnim jedino angažovanjem njema kog Vermahta

Potrebno je dovla enje ustani kih odreda iz rejona Višegrada radi napada na hrvatske položaje isto no od Sarajeva... Prema izvještajima od 13. 12' napad usmjeren na Pale i Vareš samo su demonstracije koje treba da zamaskiraju nameru ustanika da napadnu Sarajevo. Snažnija akcija na Sarajevo o ekuje se iz pravca planine Jahorine prema jugoisto nom delu grada« Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 282.

ke oficire, posjednu sa svojim ljudima topove i da prisile komandanta puka na predaju. Ali, njema ka obavještajna služba je na vrijeme otkrila veze i dogovore domobranskih oficira sa partizanima, pa su dva motorizovana bataljona blokirala domobransku posadu na Palama i razoružala dvije satnije (ete), u kojima su bili partizanski saradnici. Tom prilikom je uhapšen i Stevo Bukovac, domobranski narednik, član KPJ, koji je bio organizator ove partizanske grupe među domobranima. Odmah je ustaško-domobranska komanda smijenila posadu na Palama i poslala sigurne jedinice. Partizanski štab nije znao za smjenu domobranskih jedinica, pa je sa svojim četama napao na položaje oko Pala, ali, umjesto dogovorenog pušaka i predaje, naišli su na ubitačnu vatru iz bunkera i rovova. U tim borbama partizani su imali velike gubitke. Ponovljeni su juriši nekoliko puta, ali bez uspjeha.

Sve ukazuje na to da su gotovo istovremene partizanske akcije na frontu oko Pala i Mokrog, kao i borbe na vareškom frontu, bile dio prethodnih operacija u sklopu priprema za stezanje obrubama oko Sarajeva.

Poslije neuspjelih napada na Mokro i Pale, koncem 1941. godine, nastupilo je zatišje na svim sektorima oko Sarajeva. Neprijatelj se bio dobro utvrdio, a partizani nisu imali teško naoružanje i dovoljno municije da zauzmu utvrđenja.

Odred u velikim borbama i teško pao

Za dalji razvoj i uspjeh ustanka isprije bilo su se velike teškoće. Rat se odužio, brza pobjeda i oslobođenje zemlje, kako je partizansko rukovodstvo očekivalo, nisu se ostvarili. Borbe su svakodnevnice. Nastupa teška zima, pa doma čini pitaju - kuda sa porodicama i malom djecom ako Nijemci i ustaše pokušaju sa veštinama u ofanzivu preko Romanije? Teret rata su nosila siromašna planinska sela već nekoliko mjeseci, pa su iscrpljene i posljednje materijalne rezerve. Seljak osjeća zamor. Sve su to bila pitanja i problemi koji su se u oštroj formi postavili pred narod, ustanike i partizansko rukovodstvo Romanije.

Pored toga, politički sukobi, previranja i cijepanja četa na partizane i etnike, pljačke i nasilja, koje vrše etnici na oslobođenoj teritoriji, sve je to demoralizatorski djelovalo. Etnička propaganda je bila perfidna, smišljena u komandama okupatora i u »kuhinjama« kvislinških i velikosrpskih nacionalističkih elemenata, i imala je, u to vrijeme, veliki efekat među pokolebanim ustanicima. Etničke parole su bile: »Dosta rata, za koga da ginemo kada će i onako bez nas rat odlučiti saveznici - ostanimo živi i sačekajmo kraj rata. Zašto da izlažemo opasnosti i stradanju svoje porodice kad Nijemci i Italijani nude mir i

zaštitu srpskog stanovništva od ustaških progona. Partizani i komunisti su krivi za sva stradanja, itd...« Sve je to odgovaralo zamorenom seljaku da se pasivizira i povuče iz ustanka.

etničke komande su i dalje išle u otvorenu organizovanu službu okupatoru, pa su poele otvorene pregovore sa italijanskim i njemačkim okupatorom. Major Todorović je sklopio pismeni sporazum sa italijanskim oficirima, novembra 1941. godine u Goraždu. Tim sporazumom je etnička komanda za istu nu Bosnu i Hercegovinu pristala na obustavljanje neprijateljstva protiv italijanskog okupatora i na svojoj teritoriji dozvolila slobodno kretanje italijanskim trupama. Dogovoreno je i o zajedničkoj borbi protiv partizana. Odmah su etnici obustavili napad i blokadu ustaško-domobranskog garnizona u Višegradu, gdje se nalazio i jedan italijanski puk. Italijanska komanda, prema sporazumu sa majorom Todorovićem, razoružala je ustaše, žandarme i muslimansku miliciju u gornjem Podrinju, pa to oružje (mnogo pušaka, priličan broj lakih i teških mitraljeza, nekoliko bacača i dosta municije) predala etnicima. Italijanske trupe su se povukle iz Goražda, Foče i Ajnačaja, a etnici su bez borbe ušli u te gradove i izvršili strahovit pokolj i pljačku nad muslimanskim stanovništvom. U isto vrijeme, major Dangi uspostavio je kontakt, preko Nedimovića i Ačimovića, sa obavještajnim oficirima Abvera i njemačkim zapovjednikom za Srbiju. Treba napomenuti da se u ovom području istovremeno sukobljavaju interesi njemačkih i italijanskih okupatora, što etnicima naročito pogoduje.

etničke komande su ocijenile da KPJ ima na Romaniji najjače uporište u narodu i najbrojniji partizanski odred u istoj Bosni, pa su nastojali da ga razbiju pod svaku cijenu. Romanija im je bila bedem, preko koga su nastojali prodirati i u druge oblasti Bosne i Hercegovine. Koncem 1941. godine došlo je do veće egzostravanja i sukoba između partizana i etnika. etničke ete su napustile položaje prema okupatoru i ustašama i vršljale u partizanskoj pozadini, napadale i pljačkale gradove i muslimanska sela, razoružavale komande mjesta i seoske straže. Naročito su se okomili na muslimanski narod, jer su srpski šovinisti to postavili kao ključno pitanje u odnosima sa NOP-om u istoj Bosni. Muslimani su napuštali sela i domove, bježali u Rogaticu i na Glasinac pod zaštitu partizanskih komandi. Veliki broj muslimanskog stanovništva, kao izbjeglice (muhadžeri), prebjegao je i u Sarajevo, što je imalo značajnih reperkusija na nastalu političku previranju među Muslimanima. Čija je morao povući i sa položaja nekoliko partizanskih eta i poslati ih u zaštitu muslimanskih sela.

Romanijski odred nije imao snaga da razbije etničke grupacije, ali ni etničke komande nisu mogle pokrenuti svoje jedinice u borbu protiv partizana. Stoga su Nedimovićeva žandarmerija i Draža Mihailović ubrzano prebacivali iz Srbije u istu nu Bosnu grupe oficira, cijele ete žandarmerije i nekoliko etničkih odreda, pripremaju i napad na partizane. Situacija na romanijskom području postala je složena i teška.

U takvoj situaciji, 25. decembra 1941. godine, došao je na Romaniju drug Tito sa Vrhovnim štabom, Centralnim komitetom KPJ i Prvom proleterskom brigadom. To je bilo od velikog značaja za dalji razvoj ustanka u istojnoj Bosni. U Rogatici je Tito, uz prisustvo članova Vrhovnog štaba i CK KPJ, održao sastanak sa članovima Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, na kojem je izvršena analiza vojno-političke situacije u istojnoj Bosni, prvenstveno na romanijskom području i date su ocjene i direktive za dalji razvoj NOP-a. Bataljoni Prve proleterske brigade raspoređeni su na područje Romanije i odreda »Zvijezda« i usmjereni prema Sarajevu, Varešu i dolini rijeke Bosne. Nekoliko proleterskih odreda, sa članovima Romanijskog odreda, određeno je da razbiju etničke plaćake jedinice i grupe i da pohvataju špijune i dezertere. U Rogatici je uhapšena jedna grupa etničkih glavešina, njemačkih špijuna, koji su poslani iz Beograda na Romaniju, kao etničke vojskovođe i oficiri, da razbiju partizanski odred. Na terenu Romanijskog odreda razbijene su sve etničke komande i razoružano nekoliko etničkih odreda. Etničke oficire je uhvatila panika, pa su se najviše im dijelom razbjegli i pobjegli u Srbiju.

Po etkom januara 1942. godine, održano je u Ivanjici, kod Sarajeva, poznato Pokrajinsko partijsko savjetovanje, kojem su prisustvovali drug Tito, članovi Vrhovnog štaba i CK KPJ, članovi Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, članovi oblasnih, okružnih i mjesnih komiteta KPJ i SKOJ-a i nekoliko vojno-političkih rukovodilaca partizanskih odreda.

Na Savjetovanju je diskutovano o radu partijske organizacije u proteklom periodu: kritikovane su pojedine slabosti i propusti u sprovođenju linije Partije na terenu, neki kolebljivi postupci prema etnicima, govorilo se o politici komunističkog rada u masama, o organizaciji partijskog rada u partizanskim jedinicama, o rasporedu i izboru kadrova na rukovodećim mjestima, o radu u pozadini - na izgradnji narodne vlasti, itd. Diskutovano je i o djelatnosti partizanskih odreda u istojnoj Bosni i kritički ocijenjeno držanje frontova, neuspješni napadi na utvrđene garnizone, opsade gradova, a zapostavljanje partizanskog naivnog ratovanja.

Utvrdjeni su stavovi značajni za Romanijski odred i dalji razvoj ustanka: mobilisati sve snage protiv etničkih komandi i oficira, povesti političku akciju i razobličiti ih kao pokretne bratoubilačke borbe, razbiti anarhiju koju etnici stvaraju u partizanskoj pozadini i onemogućiti sve one koji nastoje da razbiju jedinstvo partizanskih redova; dalje, reorganizovati vojne jedinice, ukloniti nepouzdan starješinski kadar, uvesti disciplinu u jedinicama i zvesti red u pozadini; pojačati rad Partije u vojsci i pozadini, odlučnije istaći rukovodeću ulogu komunističku u narodnooslobodilačkoj borbi; ojačati partijsku organizaciju u partizanskim jedinicama; proširiti ideološko-politički rad u vojsci i pozadini; naročito posvetiti pažnju uključivanju muslimanskog i hrvatskog stanovništva u narodnooslobodilački pokret. U naredna tri mjeseca

stavovi sa Savjetovanja su u prili noj mjeri sprovedeni u Romanijskom odredu.

Po etkom januara 1942. godine okupator priprema ve u ofanzivu na slobodnu teritoriju na Romaniji. Partijska organizacija iz Sarajeva obavijestila je Vrhovni štab, koji se u to vrijeme nalazio u selu Gajevima, sjeverno od Romanije, da u Sarajevo pristižu kolone njema ke 718. divizije i nekoliko domobranskih pukovnija. U gradu su ustaše prikupljali sanke i skije, mobilisali sve skijaše, obla ili ih u njema ku i domobransku uniformu i uklju ivali u svoje jedinice.

Njema ka ofanziva na Romaniju, tzv. druga neprijateljska ofanziva, po ela je 15. januara 1942. godine, sa dvije oja ane pješadijske divizije (342. pješadijska divizija, koja je u estvovala u ofanzivi na zapadnu Srbiju i 718. pješadijska divizija koja je bila posadna u NDH), sa 12 ustaških i domobranskih bataljona, jednim italijanskim bataljonom i sa nekoliko eskadrila italijanske i ustaške avijacije iz Mostara i Rajlovca. Ukupno oko 35.000 neprijateljskih vojnika. Pravci neprijateljskog napada su bili: od Zvornika, putevima preko bir anskog podru ja, prema Romaniji; od Višegrada preko Rogatice prema Romaniji; od Sarajeva u dva pravca; jedan preko Mokrog na Crvene stijene, a drugi preko Pala prema Pra i i Rogatici; od Tuzle preko Kladnja i Olova prema Romaniji i od Vareša preko Olova prema Romaniji. Njema ki plan je bio da se na platou Romanije opkoli i uništi Romanijski odred, Bir anski odred, partizanski odred »Zvijezda« i Prva proleterska brigada. Na prostoru okruživanja nalazilo se preko 6000 partizana i proletera sa Vrhovnim štabom.

Vrhovni štab dao je uputstvo da se ne drže frontovi, ve da se neprijateljske kolone do ekuju po dubini, duž drumova i saobra ajnica, te da se vrše akcije u pozadini neprijatelja. Štabovi Romanijskog odreda i Prve proleterske brigade održali su sastanak u Podromaniji i dogovorili se o zajedni koj komandi i rasporedu jedinica. Bataljoni, brigade i odredi raspore ni su na Romaniji po sektorima. Pozadinske jedinice i bolnice evakuisane su sjeverno od Romanije, prema odredu »Zvijezda «

Njema ke i ustaške kolone su nastupale istovremeno, iz svih pravaca. Partizani i proleter i do ekali su ih na svim sektorima. ete Mokranjskog bataljona napale su na neprijateljske kolone kod sela Ljemanice, u blizini Hreše, i nanijeli Nijemcima prili no velike gubitke. Ali, i partizani su u toj borbi imali gubitke. Samo Crepoljska eta je imala etiri mrtva i sedam ranjenih boraca. Oštre borbe su vo ene na Crvenim stijenama, na Kovanju kod Rogatice, na Bogovi kim stijenama i Majdanima kod Pala, na Vitezu i u Vrhpra i kod Sjetline, u Bijelim Vodama sjeverno od Romanije, kao i na svim pravcima kuda su nastupale neprijateljske kolone. Najve e gubitke imali su Prva proleterska brigada i Romanijski odred u Pjenovcu kod Han-Pijeska, gdje su poginuli Slaviša Vajner i a, komandant Romanijskog odreda, komandant Šumadijskog bataljona Milan Ili i a (šumadijski) i komesar Dragan e

Pavlovi , 42 proletera i 18 partizana iz Romanijskog odreda. U ovoj ofanzivi Romanijski odred imao je oko 70 mrtvih i oko 100 ranjenih boraca, a Prva proleterska brigada 55 poginulih i veliki broj ranjenih.

Vrhovni štab i dijelovi Prve proleterske brigade prebacili su se na desnu stranu rijeke Pra e. Nijemcima i ustašama nije uspjelo da unište partizanske jedinice kako su planirali, pa su svoj bijes iskaljivali na nedužnom stanovništvu. U selima su hapsili sve odrasle muškarce, proglasili ih zarobljenim partizanima i vezane sprovodili u Sarajevo. Njemačka komanda je naredila da se strijeljaju svi zarobljenici, pa se mnogi od tih seljaka nikada nisu vratili kući. Sela romanijskog područja bila su krčcata neprijateljskom vojskom. Nastala je opšta pljačka. Nijemci su, u toku ofanzive, formirali posebne jedinice, koje su otimali seljacima stoku, pa su desetine hiljada grla stoke - konja, goveda i ovaca - otjerali prema Sarajevu i transportovali za Njemačku.

Druga neprijateljska ofanziva obustavljena je 22. januara 1942. godine. Njemačke jedinice su dobile naređenje da se ubrzano povlače sa Romanije. Partizanski štabovi nisu imali dobro organizovanu obavještajnu i izviđačku službu, pa nisu primijetili povlačenje neprijateljskih jedinica, već su nastavili sa pregrupisanjem svojih jedinica i zauzimanjem položaja za odbranu. Štab Prve proleterske brigade i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu donijeli su odluku da se sa dijelovima Prve proleterske brigade, koji su se povlačili ili sjeverno od Romanije, prebace preko rijeke Bosne u blizini Sarajeva, prema Kalinovići komandi odreda, koji nije bio zahvaćen tom ofanzivom. To je bio uveni Igmanski marš, koji je započeo 27. januara 1942. godine, po jakoj zimi i velikom snijegu. U tom maršu je promrzlo oko 150 proletera.

Odmah poslije neprijateljske ofanzive izvršena je reorganizacija u Romanijskom odreda. Pogibija Slaviše Vajnera i njegove, legendarnog komandanta, koji je imao autoritet među ustanicima i ugled u narodu, bio je veliki gubitak. Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu imenovao je novi štab Romanijskog partizanskog odreda: komandant Božo Jugović, politički komesar Grujo Novaković, zamjenik komandanta Mladen Cvitković, ali ga je ubrzo zamijenio Mihajlo Milosavljević Španac i zamjenik političkog komesara Pavle Goranin Ilija, štab odreda je izvršio reorganizaciju u bataljonima i četama. U to vrijeme Romanijski odred je imao pet bataljona: Mokranjski, Glasinački, Praški, Kopitski i Rogatički.

Poslije neprijateljske ofanzive slobodna teritorija na romanijskom području je razdvojena na dva dijela. Ustaše su postavili svoje garnizone u Sokocu, Rogatici i Prašici i jaka uporišta duž saobraćajnica. Zima je bila teška, u februaru je napadao veliki snijeg, pa su putevi bili neprohodni. U Sarajevu su ustaše vršili racije, hvatali i mobilisali sve sposob-

ne gra ane, svrstavali ih u »radne bojne« i slali na raš iš avanje puteva preko Romanije. Partizani su stalno vršili napade na ustaško-domobranska uporišta duž komunikacija. Na Glasincu su partizanske ete razbile nekoliko domobranskih kolona, zarobile prili no veliki broj vojnika i oficira i zaplijenile oružje i opremu.

U februaru je ustaško-domobranska komanda uputila iz Sarajeva nova poja anja na Romaniju, nekoliko domobranskih pukovnija, dobro naoružanih i opremljenih. Došao je i Jure Franceti , ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu, sa svojom »Crnom legijom«, koja se smjestila u Podromaniju i po ela sistematski da plja ka i pali partizanska sela. Franceti je znao da je Glasinac baza Romanijskog odreda, pa je odlučio da ga potpuno uništi. Ustaše su izvršile strahovite zlo ine. Ubijali su žene, djecu i starce ili žive paliH u ku ama. Partizani su se borili za svako selo, za svaku ku u i pokazali nevi eno junaštvo. U februaru 1942. godine »Crna legija« i domobranska bojna Vojne krajine krenule su u napad cestom od Šokoca, prema Han-Pijesku i Vlasenici. Kod sela Vidri a, na Kopitu i Žljebovima do ekale su ih ete Romanijskog odreda, pa su nekoliko dana vo ene oštre borbe. Ustaše su imali velike gubitke, ali i partizani dosta mrtvih i ranjenih boraca.

U isto vrijeme, dok su partizanske ete vodile borbe sa ustaškom »Crnom legijom«, sa le a su ih napali etnici. U selu Zakomu je etni -ki bataljon na prevaru zarobio dio štaba Romanijskog odreda i jedan vod Romanijske ete, oko 28 partizana. etnici su zarobljene partizane odmah vezali žicom i po snijegu i jakom mrazu sproveli na Borike, gdje se nalazio etni ki štab. Poslije nekoliko dana saslušavanja i mu enja uputili su ih, pod jakom pratnjom, vezane, u Beograd, Milanu Nedi u. Me utim, etni ki komandir Radomir Neškovi , pod pritiskom naroda i doma ih etnika, dao se u potjeru sa svojim ljudima i grupom partizana; sustigao je kolonu na skeli kod Drine, opkolio etni ku pratnju i prisilio je da puste zarobljene partizane.

Vrhovni štab NOP i DVJ, koji se u martu nalazio u Fo i, uputio je Prvu i Drugu proletersku brigadu da raš iste situaciju na romanijskom području i u isto noj Bosni. Proleter i su na Borikama zarobili cijeli etni ki štab sa pratnjom. Poslije toga su proleterski bataljoni nastupali u nekoliko kolona prema Vlasenici, Srebrenici i Bratuncu, gdje su se nalazili etnici. etni ki komandant major Dangi , njegovi oficiri i žandarmi, u panici, pobjegli su preko Drine pod zaštitu Nedi eve žandarmerije i Nijemaca. Dolaskom proletera na romanijsko područje po ela je da se sre uje vojno-politi ka situacija. Mnoge doma e etni ke ete nisu prihvatile nare enja oficira da pucaju na proletere ve su izrazili spremnost za saradnju sa partizanima u borbi protiv ustaša. Vrhovni štab je, od tih eta, formirao Dobrovoljku vojsku Jugoslavije (DVJ).

Krajem januara 1942. godine Vrhovni štab je formirao Operativni štab NOP i DVJ za isto nu Bosnu⁵). članovi toga štaba, Slobodan Princip i Pero Kosori , došli su na Romaniju da neposredno rukovode operacijama.

U Romanijskom odredu je, u martu 1942. godine izvršena nova reorganizacija i raspored jedinica. Sjeverno od Romanije nalazili su se: Mokranjski partizanski bataljon, Knežinski bataljon dobrovolja ke vojske i Omladinska eta, a južno od Romanije nalazili su se: Glasina - ki bataljon, Pra anski bataljon, Kopitski bataljon i Paljanski bataljon dobrovolja ke vojske koji je bio u formiranju. Od Rogati kog bataljona i etni kih eta na Sjeme u i oko Rogatice, koje su prišle partizanima, formiran je Rogati ki dobrovolja ki odred.

U martu 1942. godine, inicijativom Vrhovnog štaba, prišlo se formiranju udarnih bataljona i omladinskih eta u svim odredima. Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu formirao je 13. marta 1942. godine, Prvi bosanski proleterski udarni bataljon, u Srednjem kod Sarajeva. U taj bataljon uklju eno je nekoliko eta Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda«.

Štab Romanijskog odreda formirao je svoj Romanijski udarni bataljon 6. aprila 1942. godine u Ozerkovi ima. Imenovan je i štab bataljona; komandant Svetko Furtula, politi ki komesar Savo Preda, zamjenik komandanta Naum Zafirovski i zamjenik politi kog komesara Mika Fliker. Bataljon je imao etiri ete, oko 250 boraca, dobro naoružanih i opremljenih.

U prolje e 1942. godine, Nijemci, Italijani i ustaše pripremili su zajedni ku novu ofanzivu na romanijsko podru je, na slobodnu teritoriju prema Fo i i na partizane u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini. To je tzv. tre a neprijateljska ofanziva. U Sarajevu su skoncentrisane velike njema ke i ustaške snage pod komandom generala Badera, vojnog zapovjednika za Srbiju. Neprijateljske kolone su krenule iz Sarajeva 15. aprila 1942. godine. Od Zvornika su, lijevom stranom uz Drinu prema Višegradu, nastupale njema ke kolone zajedno sa »Crnom legijom«. U isto vrijeme su tri italijanske divizije napadale preko Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine. Njema ke, italijanske i ustaške komande imale su plan da na uš u rijeke Pra e u Drinu unište Ro-

*) Štab su sa injavali Slobodan Princip Seljo, komandant, Uglješa Danilovi , politi ki komesar, i članovi Cvijetin Mijatovi , Pero Kosori , Stevo Eleta i Obrad Cicmil - Zbornik, tom II, knj. 2, dok, br. 153 i 159; Sje anja Uglješe Danilovi a.

Operativni štab je imao zadatak da u novonastaloj vrlo teškoj situaciji u isto noj Bosni preduzme mjere za konsolidaciju i prikupljanje boraca, da uspostavi potrebne veze sa našim snagama u raznim dijelovima isto ne Bosne i da obezbijedi sprovođenje odluka Vrhovnog štaba koje su preduzete na cjelokupnom sre ivanju fronta i društveno-politi kih snaga NOP-a. Poslije smrti Slobodana Principa Selje, 26. aprila 1942. u Kruševu, dokumenta operativnog štaba je kao komandant potpisivao Uglješa Danilovi . Štab je obavljao svoje funkcije do sredine maja 1942. godine.

manijski odred, a da proletherske brigade i partizane iz Crne Gore i Hercegovine nabace i opkole na planinskim masivima Durmitora, Volujaka i Zelengore.

Neprijateljski strelja ki strojevi su nastupali preko Romanije, polako, i pretresali svaku uku, svaki grm. Zarobljene partizane i skrivene seljake su odmah strijeljali ili sprovodili u Sarajevo, u sabirni logor. U selima su plja kali stoku, žito i sve vrijedne stvari, a ku e i pojate palili. Sve su uništavali. Narod je bježao ispred neprijatelja, sklanjao se duboko u šume, zavla io u škripe, a velika masa ljudi bježala je prema Drini, da se domogne Srbije. Partizanske porodice su se povla ile prema Crnoj Gori i Zelengori. »Crna legija« je masovno strijeljala narod u zbjegovima. Kod Drine su sustigli veliku masu naroda, te na nekoliko mjesta izvršili strahovit pokolj. Ubili su hiljade ljudi, žena, i djece, ili žive palili u ku ama i pojatama.

Za vrijeme ofanzive, etni ki oficiri povezani sa komandantima njema kih kolona, organizovali su pu eve u partizanskim jedinicama i jedinicama dobrovolja ke vojske i tako završili dio plana na »likvidaciji partizana«. Prvo su izveli pu u Knežinskom i Mokranjskom bataljonu Romanijskog odreda, a poslije u odredu »Zvijezda«, Ozrenskom i Zeni kom odredu. U Knežinskom bataljonu su etnici mu ki ubili komandanta bataljona Jovu Radoševi a i još nekoliko partizana. Istog dana kada su krenule njema ke i ustaške kolone u napad prema Romaniji, etnici su napali na štab Mokranjskog bataljona, zarobili nekoliko partizanskih rukovodilaca, komuniste i skojevce odmah su strijeljali, a jednu grupu je sproveo u Sarajevo etni ki komandant Savo Derikonja i predao njema kom komandantu, da bi i na taj na in izrazio svoju privrženost okupatoru. U etama je nastalo rasulo, ve ina boraca je otišla svojim ku ama, a jedan broj se priklju io etnicima. Komunisti, skojevci i borci vjerni NOB-i, probijali su se u grupama prema Srednjem gdje se nalazio Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu sa dva udarna bataljona. etnici su zavlada li podru jem sjeverno od Romanije.

Južno od Romanije povla ile su se, pod borbom, jedinice Romanijskog odreda i Prva proletherska brigada. Nijemci nisu uspjeli da opkole i unište partizane na uš u Pra e u Drinu, kako su namjeravali. Na desnoj strani Pra e uspostavili su front Prva proletherska brigada, Romanijski udarni bataljon i nekoliko eta dobrovolja ke vojske i odbijali njema ke napade nekoliko dana. Ali, neprijatelj je nastupao sa motorizacijom i avijacijom, bio je mnogo nadmo niji, pa su se proleter i partizani, pod borbom, povla ili prema Zelengori.

Vrhovni štab je naredio Romanijskom odredu da uputi nekoliko eta kroz liniju fronta, koje e vršiti akcije u pozadini neprijatelja, na komunikacijama preko Romanije. štab odreda je poslao ete Glasi na kog i Pra anskog bataljona. Posljednji su sa Zelengore upu eni Romanijski udarni bataljon i dijelovi Rogati kog bataljona.

Ustaško-etnička sprega i njihovo privremeno zaposjedanje teritorije

Poslije treće i neprijateljske ofanzive na Romaniji je bila teška situacija. Okupatorske trupe su potisnule partizane i posjele sa jakom snagom cijelu slobodnu teritoriju. Nijemci i ustaše su uspostavili svoje garnizone na Palama, Sokocu, u Rogatici, Han-Pijesku i Višegradu, jaka uporišta duž komunikacija preko Romanije. Vlasti NDH ponovo si uspostavile svoje organe u svim srezovima i opštinama na romanjskom području.

Ustaške vlasti su, pod pritiskom Nijemaca, poele da revidiraju politiku prema srpskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini. Njemačkom okupatoru je bilo važno da ima mir da bi mogao eksploatirati prirodna bogatstva i koristiti ih za front. Rukovodeći faktori u NDH, iako su davali otpor njemačkom pritisku, poeli su u proljeće 1942. godine da mijenjaju politiku prema Srbima, što se odrazilo i na terenu Romanije. Pavelićeva vlada donijela je niz mjera. Uvela je u »Hrvatski državni sabor« od predstavnika Srba, u koji su ušli istaknutiji Srbi, kao dr. Save Besarović i drugi, osnovala »Hrvatsku pravoslavnu crkvu« i pozvala i domobranstvo pojedina godišta srpskih mladića, itd. Sve je to popraćeno velikom propagandom. U Sokocu je reorganizovana »Crna legija«, po zlu poznata, pa je od nje formiran III ustaški zdrug, na čelu si pukovnikom Stipetićem, koji je zabranio ustašama samovolju, vršljanje i teror u srpskim selima i uveo disciplinu. Razgovarao je sa grupom uglednih domaćina na Glasincu i rekao im da se spriječi nasilje nad srpskim stanovništvom, pozvao narod da se vrati svojim domovima, je sigurnost, rad i sloboda kretanja. Vlasti NDH su dale amnestiju, pa svi ustanici, koji se prijave i izjave lojalnost vlastima, bez predaje oružja dobijali su propusnice za slobodno kretanje i zaposlenje. Sve ove mjere okupatora i ustaša prilično su negativno djelovale na dalji razvoj ustanka, ali nisu ugušile ustanički duh koji je već bio uzeo snažan razmah i vrst korijen.

Na Romaniji su najveći i najteži udarac ustanku i NOP-u zadali etnici. U toku druge i treće ofanzive etnička izdaja je bila otvorena i potpuna. etničke jedinice su sadejstvovale sa italijanskim i njemačkim trupama u borbama protiv partizana. Njemački okupator, iako i nije bio naklonjen, uzimao ih je kao faktor u borbi protiv partizana. Njemačka unao je da se preko njih razbiti NOP i umiriti pobunjeni narod. Njemačke komande, preko svojih obavještajnih oficira, stupale su u kontakt s pojedinim istaknutim etničkim vodama, sa majorom Dangićem kapetanom Lukovićem, Savom Derikonjom, kapetanom Kovačevićem i drugim.

Ustaško rukovodstvo prihvatilo je politiku sporazumijevanja s etnicima. Prve pregovore i sporazume vlasti NDH napravile su sa etničkim komandama na Ozrenu i Trebavi. Tim sporazumima etnici su priznali NDH i izrazili odanost Poglavniku. Prekinuta su sva neprijateljstva.

teljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će biti uspostavljene na cijeloj teritoriji gdje se nalaze etnički odredi. S ciljem vođenja zajedničke borbe protiv partizana, etnici zadržavaju svoje vojne formacije, naoružanje i komande, a u akcijama protiv partizana snabdijevaju ih vojne jedinice NDH. Ranjeni etnici će se liječiti u bolnicama oružanih snaga NDH. Stanovništvo u područjima pod kontrolom etnika ima ista prava kao i drugi državljani NDH i, po preporuci etničkih komandanata, dopušteno im je slobodno kretanje i trgovina. etničkim jedinicama će komandovati njihove starješine, ali pod opštom komandom zapovjednika oružanih snaga NDH. Na tim osnovama kasnije su sklopljeni sporazumi sa Golubom Mitrovićem kod Zenice, Radičevićem na Romaniji, itd.⁶⁾

Iako na prostoru Romanije i okoline Sarajeva nema odmah pisanih sporazuma između etnika i vlasti NDH, ova politika se sprovodi i ovdje kao i u drugim područjima istočne Bosne i cijele Bosne i Hercegovine. Tako se, na primjer, vode pregovori za sporazum između predstavnika NDH, dr. Badovinca i dr. Save Besarovića i zloglasnog etnika sa Romanije Save Derikonje. Još 13. maja 1942. godine, u selu Jelovcu kod Pala, pošli su pregovori o saradnji i borbi protiv partizana između etničkog komandanta sa Romanije Bože Plemića i njemačkog oficira (pregovori su nastavljeni u Sarajevu), a 4. septembra u Dobrom Polju, u kalinovićkom kraju održan je sastanak etničkih i njemačkih predstavnika uz prisustvo Dobrosava Jevčevića, istaknutog reaktivara, talijanofila i etničkog kolovođa.

Sklapanjem ovih ustaško-etničkih i okupatorsko-etničkih sporazuma postignut je navodni mir, smanjene su masovne represalije nad srpskim stanovništvom, Srbi su prihvaćeni kao građani tzv. NDH i data su im određena, iako ne potpuna prava. Okupator je uspio da ovim mjerama smanji masovnost ustanka i pasivizira veliki dio stanovništva. Mnogi ustanici su se vratili svojim popaljenim domovima i pošli da obnavljaju domaćinstva. Ali sporazumima ustaša i etnika narod je bio iznenađen. etnički komandanti su objašnjavali narodu da su partizani ti koji izazivaju nered, zbog kojih Nijemci primjenjuju odmazdu nad srpskim stanovništvom, što izaziva nepotrebne žrtve, a da etnici žele »mir i prosperitet srpskog naroda«. Sporazume sa ustašama objašnjavali su kao »privremene«, jer žele da spriječe žrtve i da su tim ustaše više izgubile nego dobile. etnici su svim ovim mjerama mnogo doprinijeli privremenom slabljenju narodnooslobodilačke borbe, u istočnoj Bosni, poboljšanju položaja NDH, i jačanju etničkog pokreta,

*) U obavijesti iz Glavnog stana Poglavnika, br. 4 kaže se o ovim sporazumima, između ostalog, da su »etnici po svojim izaslanicima potpisali zapisnike u kojima izjavljuju, da priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njezini državljani i pripadnici suraduju lojalno i odani su njegovom poglavaru Poglavniku, te privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Istog dana prekidaju sve neprijateljske radnje protiv njezinih vojnih i građanskih oblasti. Istodobno izjavljuju svoju pripravnost pobijati svim sredstvima partizansko-komunističke ispaide i u svakom pravcu pomagati državne vlasti u sretnom izvođenju općih prilika«. »Obavijest« je izdata 1. 6. 1942. godine a objavljena 4. 6. 1942. u ustaškom »Sarajevskom novom listu«.

Borci Romanijskog NOP odreda - selo Dolovi - Sokolac, septembar 1943. godine

slabljenju pozicija NOP-a, ali to još nije značilo i uništenje partizana i likvidaciju narodnooslobodilačke borbe.

Sporazumijevanje vlasti NDH sa etnicima izazvalo je među Muslimanima prilično veliko iznenađenje i reakciju. Muslimani su se suoili sa činjenicom da se Nijemci i državna vlast NDH, koju oni nisu u svemu podržavali, sporazumijeva sa etnicima koji su u isto vrijeme u Bosni izvršili strahovite pokolje nad muslimanskim narodom. I to je bio jedan od razloga nezadovoljstva Muslimana politikom ustaških vlasti. Pregovori i sporazumi sa etnicima pokazali su slabost vlasti NDH, pa je poljuljan njen autoritet i ona je izgubila i ono malo uticaja. Prvaci muslimanske aršije u Sarajevu tražili su samostalno rješenje koje bi njima odgovaralo, te su i oni stupili u kontakt i pregovore sa etničkim štabovima.

Romanijski odred se u toku ofanzive osuo i pretrpio velike gubitke. Jedan broj ustanika je prišao etnicima, ali najveći dio je napustio jedinice i otišao kućama. Najbolje partizanske jedinice (Sinjevska, Muslimanska, Prva romanijska i dijelovi Crepoljske, Bjelogoračke i Mokranjske) uključene su u Prvi bosanski proleterski bataljon. Oko 70 boraca sa Romanije stupilo je u Prvu proletersku brigadu. Na Glasinac je u toku maja iz Zelengore vraćen Romanijski udarni bataljon, kao najborbenija i najjača partizanska jedinica sa područja Romanije, sa zadatkom da okupi rasute borbe odreda i nastavi oružanu borbu.

Neprijatelj je na Romaniji udružio sve snage, okupatorske, ustaške i etničke, da potpuno razbije i uništi preostale partizanske jedinice. Situacija je bila teška i složena. Pred partizansko rukovodstvo na Romaniji postavilo se pitanje - šta dalje raditi? Većine partizanske jedinice se nisu mogle održati. Postojale su dvije alternative: probijanje prema Grupi udarnih bataljona koja se nalazila u Šekovićiima ili vratiti se u sastav proleterskih brigada. U takvoj situaciji, koncem juna 1942. godine, na Bogovićiima održan je dogovor svih komunista, kojim je rukovodio Grujo Novaković. Na sastanku je izvršena analiza vojno-političke situacije na Romaniji, kao i situacija u ustaničkim jedinicama. Polazilo se od direktive Vrhovnog štaba, da se jedinice Romanijskog odreda zadrže na Romaniji i nastave sa partizanskim akcijama. Na sastanku je zauzet stav da treba ostati na Romaniji. Doneseni su značajni zaključci za dalji tok ustanka i organizaciju NOP-a. Odlučeno je da se Romanijski odred reorganizuje, da se formiraju manje jedinice - grupe, koje će se izvoditi akcije na određenim terenima. Dat je zadatak da se ove grupe pojave u narodu i time demantuju ustašku i etničku propagandu da su partizani uništeni. Treba podići moral u narodu, spriječiti bivše borbe koji su napustili jedinice da se predaju ustaškim vlastima ili priključe etnicima. Ovaj stav komunista na Romaniji odobrili su članovi Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu.

I zaista, zauzeti stavovi su se pokazali opravdanim, održan je kontinuitet borbe i partijsko-političkog rada, što će u narednom periodu biti presudno za novi polet ustanka.

VASO RADI

NOP ODRED »ZVIJEZDA«

Jedan od tri velika narodnooslobodilačka partizanska odreda u okolini Sarajeva, formirana u prvoj godini ustanka, bio je i NOP odred »Zvijezda«.

Pod tim imenom ovaj odred formalno je obrazovan polovinom oktobra 1941. godine, objedinjavanjem, tj. stavljanjem pod jedinstvenu komandu nekoliko manjih odreda, odnosno eta i bataljona, koji su već krajem jula, a naročito u toku avgusta i septembra djelovali i djelovali na širem području sjeverno i sjeverozapadno od Sarajeva. To su bili Semizovačka eta, pa bataljon, smješten s lijeve strane rijeke Bosne, kod Rajlovca i Reljeva, zatim dvije crnovrške i Nahorevska eta, pa Crnovrški bataljon, zatim Igmanska eta, pa bataljon, te Visoka i Vareška eta i još neke ustaničke partizanske grupe i manji odredi.

Do stvaranja ovakvog većeg jedinstvenog odreda na ovom području došlo je neposredno poslije Savjetovanja u Stolicama, kod Krupnja, održanog 26. septembra 1941. godine, na kome su, kao što je poznato, pod rukovodstvom generalnog sekretara KPJ i komandanta Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije druga Tita, donesene istorijske odluke o daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe i jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Naime, na ovom savjetovanju uopštena su dotadašnja iskustva u ustanku, razmotrena i razrađena pitanja dalje oslobodilačke borbe i donesene odluke o stvaranju većih i jedinstveno organizovanih vojnih formacija na svim područjima u zemlji.

Sprovodeći te odluke, Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu tokom oktobra 1941. godine, pored Romanijskog, formiraju i odred »Zvijezda«, za šire područje sjevero-

verno i sjeverozapadno od Sarajeva, i Kalinovi ki odred, jugoisto no od Sarajeva. Odred »Zvijezda« bio je najistureniji prema Sarajevu i industrijskom bazenu dolinom rijeke Bosne.

Dobio je simboli no ime, po planini Zvijezdi, koja leži trideset kilometara sjeverno od Sarajeva, izme u Vareša i Olova.

šire podru je politi kog i borbenog dejstva odreda »Zvijezda« obuhvatalo je teritoriju sadašnjih opština Iliđa, Vogoš a, Hadži i i Ilijaš i pet susjednih opština sjeverno i sjeverozapadno od Sarajeva: Breza, Vareš, Olovo, Kakanj i Visoko, a djelimi no Zenicu, Kreševo, Kiseljak i Fojnicu. Na ovoj teritoriji, izme u tokova rijeka Fojnice, Bosne i Krivaje, živjelo je tada oko 150 000 stanovnika: Muslimana, Srba i Hrvata.

Podru je koje je pokrivaio odred »Zvijezda« bilo je od izuzetnog zna aja, kako za nas, tako i za njema kog okupatora i doma e izdajnike. Tu se nalazio ve i broj industrijskih postrojenja, kao što su rudnik i željezara Vareš, rudnici Breza, Kakanj i Zenioa, željezara Zenica, zatim važne saobra ajnice i vorišta, željezni ka i drumska. Sve to bilo je potrebno za njema ki ratni potencijal. Najvažnija središnja željezni ka pruga kroz Bosnu i Hercegovinu išla je sa sjevera, sa pruge Zagreb - Beograd, od Broda do Sarajeva, a od Sarajeva na jug, prema Mostaru, Dubrovniku i Crnoj Gori. Okupator je bio potpuno svjestan njema kog ekonomskog i strateškog zna aja. Osim ove, postojale su željezni ka industrijska pruga Zavidovi i - Olovo, zatim Podlugovi - Vareš i šumske pruge Ilijaš - Okruglica i Semizovac - Ivan i i - Podrola za bogata šumska podru ja. U neposrednoj blizini Sarajeva, u Rajlovcu nalazio se vojni aerodrom.

Zbog svega toga su okupator i doma i kvislinzi skoncentrisali na ovom podru ju ve i broj jedinica svojih oružanih snaga, te razne štabove, komande i obavještajne centre u Sarajevu, itd. Cilj im je bio onemogu iti narodni otpor i ustanak pod rukovodstvom KPJ i obezbijediti za njih eksploataciju zna ajnih sirovinskih i drugih resursa i osigurati mnogobrojne komunikacije na ovom podru ju.

Zato su odmah preduzeli sve mjere da poja aju svoje posade ne samo u Sarajevu nego i duž svih komunikacija - puteva i željeznih pruga; izgra ivali su i posebne zaštitne objekte (bunkere), a postojale su i posebne njema ke jedinice koje su pratile željezni ke kompozicije; uveli su specijalne oklopne vozove za efikasnije i brže intervencije protiv ustanika, itd. Posebno je podvrgnut njema ko-ustaškoj kontroli sarajevski željezni ki vor, u kome je, zajedno sa željezni kom radio-nicom i ložionicom, radilo oko 6 000 radnika.

Pored zna ajnih jedinica njema ke vojske, upravo na ovom podru ju bile su locirane i jake ustaško-domobranske formacije i žandarmerijske postaje, kojima e se u borbi protiv partizana docnije pridružiti i etnici. Nije bilo, tako re i, nijednog ve eg naselja ili saobra ajnog objekta na ovom podru ju gdje nije bilo njema ke ili ustaško-domobranske i žandarmerijske posade, a na svim isturenim punktovima (željezni ke stanice, fabrike, mostovi i dr.) ubrzano su izgra eni be-

tonski bunker i za zaštitu. To su dugo ostali spomenici okupatorovog straha od naroda i partizana.

Zato je bio i razumljiv strah okupatora i ustaša od rasta eg narodnog otpora i aktivnosti partizana pod rukovodstvom naše partije. U izvještaju Zapovjedništva IV oružničke pukovnije, u vremenu od 2. septembra do 6. oktobra 1941. godine, komandant pukovnik Paveli zapomaže i kaže: »na području kotara Sarajevo odmetnuta akcija još je veća a od posljednjeg izvještaja gdje etnici drže u svojim rukama planinske i dominiraju položaje i gotovo sve komunikacije. Posljednjih dana posebno je ugroženo područje kotara Visoko«. ¹⁾

Shvataju i značaj ovog područja za okupatora, Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu ubrzano su radili na stvaranju i organizaciji većih i vršnih partizanskih jedinica, čiji je glavni zadatak biti da onemogu okupatora i domaće kvislinge u ostvarivanju njihovih planova i zamisli.

S tim ciljem i zadacima stvoren je i NOP odred »Zvijezda«. Pred odredom i njegovim borbama nalazili su se veoma krupni i teški zadaci: borba protiv okupatorsko-ustaške, a ubrzo i etničke žive sile, onesposobljavanje i uništavanje neprijateljskih objekata, naročito industrijskih postrojenja koja su radila za ratne potrebe okupatora, onesposobljavanje željeznih, drumskih i poštansko-telegrafskih komunikacija, sprečavanje okupatora u eksploataciji prirodnih bogatstava ovog područja, zaštita stanovništva od pokolja koje su bez milosti vršili okupatori i domaće izdajnici, kao i borba za jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana, koje su Nijemci, ustaše i etnici nastojali da što više zavede kako bi lakše sprovodili svoje zloćudne planove.

I zbog toga, također, područje na kome se borio i djelovao odred »Zvijezda« imalo je ogroman značaj za našu borbu. Mada u većini nastanjeno Muslimanima, u selima i gradovima živjeli su zajedno Muslimani, Srbi i Hrvati, a bilo je naseljenih mjesta u kojima su gotovo isključivo živjeli pojedini od ovih naroda. Naša partija ulagala je ogromne napore, uz pomoć svojih kadrova iz redova sva tri naroda, da ih okupi u zajedničku borbu protiv okupatora i domaće izdajnika i da spriječi bratoubilačko klanje. Zato je i Okružni komitet KPJ za Zvijezdu posebno nastojao da u redove odreda stupi, pored Srba, što već i broj Muslimana i Hrvata. I zaista, naš uticaj među Muslimanima i Hrvatima sve je više rastao, ne samo u Visokom, Brezi, Varešu, Ilijašu nego i u većini sela, kakva su bila Kralupi kod Visokog, Budoželj, Zubeta i Ravne na vareškom području, Stomorine iznad Srednjeg i mrioga druga.

Realizaciji odluka Savjetovanja u Stolicama, tj. odluke Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu o formiranju odreda »Zvijezda« najviše je pomogla inženjeri-

¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOB, tom IV, knj. 2, dok. br. 104; naziv »etnici« okupator i ustaše upotrebljavali su u prvoj godini ustanka za partizane, vjerovatno zbog omraženosti imena etnik u narodu.

ca da je na ovom području u godinama pred sam rat, a posebno u ustanku, velik i značajan uticaj na radne ljude imala Komunistička partija Jugoslavije. Pored dosta brojne i organizovane partijske organizacije, kao i organizacije SKOJ-a u Sarajevu, iz koje je veliki broj komunističkih i skojevaca otišao u odred »Zvijezda« da se bori i koji su predstavljali njegovu glavnu političku i borbenu snagu, Partija je, naročito pred sam rat, imala uticaj u gotovo svim industrijskim i drugim naseljima na ovom području, čiji rad je objedinjavao Okružni komitet KPJ za Sarajevo.

Tako je, pred rat i poslije okupacije zemlje, na ovom području djelovalo nekoliko partijskih i skojevskih organizacija, u kojima i mnogi komunistički i skojevci koji su radili ili se školovali u Sarajevu. Oni su, pored komunističkih iz samog grada Sarajeva, bili osnovna idejno-politička snaga odreda. U Zenici, Kaknju, Varešu, Brezi, Podlugovima, Ilijašu, Vogošću, na Ilidži, u Hadžiima, Rajlovcu, Reljevu, Visokom, u Kreševu i Fojnici djelovalo je nekoliko desetina komunističkih i skojevaca.

Odluka o formiranju odreda »Zvijezda« donesena je odmah po povratku članova Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu sa Savjetovanja u Stolicama. Po dogovoru sa sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ, 3. oktobra 1941. godine na Romaniji je na sastanku u Glavnom štabu zaključeno da se u istoj noći u Bosni formira šest odreda, među kojima i odred »Zvijezda«. Mada nema pisanih dokumenata o samom datumu formiranja odreda »Zvijezda«, sa velikom sigurnošću se može reći da je to bilo 15. ili 16. oktobra 1941. godine.

Za prvog komandanta NOP odreda »Zvijezda« postavljen je Ervin Salcberger Stanko, a za političkog komesara Hasan Brkić Aco, oba iz Sarajeva. Tih dana, tj. polovinom oktobra obrazovan je i Okružni komitet KPJ za Zvijezdu, kao i Okružni komitet SKOJ-a. Za sekretara Okružnog komiteta KPJ određen je Nisim Albahari Rajko, a za sekretara OK SKOJ-a Branko šurbat Bane, oba iz Sarajeva. Upravo tih dana Nisim Albahari je sa Romanije došao na područje Zvijezde sa uputstvom Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu o formiranju ovog odreda i 7. oktobra prenio ovu odluku Hasanu Brkiću u Aci, koji se tada nalazio u obilasku Crnovrškog bataljona kao politički komesar štaba sarajevske oblasti.²⁾ Tada je Nisim prebacio na dvadeset natovarenih konja oko 250 pušaka i odgovarajuću količinu municije za potrebe partizanskih jedinica na tom terenu. To su bile mahom puške - partizanke, iz naše fabrike u Užicu.

I ovaj podatak govori o tome koliko se Glavni štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu brinuo za razvoj ustanka u ovom industrijskom regionu i za stvaranje jakog i jedinstvenog partizanskog odreda. Sve ovo oružje prebačeno je u vareški kraj i sa njim su odmah naoru-

*) Formiranjem velikih partizanskih odreda, kojima je rukovodio Glavni štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu, prestali su da postoje oblasni štabovi.

žane dvije novoformirane čete Vareškog bataljona (pored jedne ranije postojeće).

Štab odreda »Zvijezda«, čiji je prvo sjedište bilo na prostoru Crnovrške partizanske čete u okolini Visojevica, odmah je pristupio organizacionom sreivanju svojih jedinica. Najprije su to bile čete, a uskoro i bataljoni. Veću u drugoj polovini oktobra štab odreda prešao je u Srednje, koje je već ranije, 23. septembra, bilo oslobođeno. Odatle je štab odreda »Zvijezda« rukovodio odredom, održavao veze, prikupljao obavještajne podatke, planirao akcije i razvijao druge aktivnosti.

Odred se veoma brzo organizaciono i vojnički sredio. Formiran je novi Crnovrški bataljon, čiji je komandant bio Vojo Ljujić, a politički komesar Mirko Davidović Crevar. Bataljon je u svom sastavu imao tri čete: Crnovršku, Stublinsku i Nahorevsku. Štab bataljona je odmah pristupio realizaciji svojih zadataka: širenju oslobođene teritorije sjeverno prema pruži Semizovac - Srednje - Podrola i dalje prema Varešu, gdje je trebalo uvrstiti vezu sa dvije vareške partizanske čete na Okruglici, tj. sa Vareškim bataljonom koji će se uskoro formirati, te Zeni komitetom, koja će kasnije prerasti u bataljon, a u aprilu 1942. godine u samostalan Zenički partizanski odred.

Krajem oktobra odred »Zvijezda« imao je u svom sastavu, pored Crnovrškog bataljona koji je brojao blizu 300 boraca, još šest samostalnih četa: Zeničku, Visočku, Semizovačku, dvije vareške i Nišičku, sa oko 450 boraca, tj. ukupno 750 boraca u odredu.

Prve uspjehe u sastavu novoformiranog odreda »Zvijezda« postigao je Crnovrški bataljon na širem rejonu sela Sudići, gdje je napao jednu ustašku grupu koja je povremeno vršila napade na partizanske patrole i obavještavala neprijatelja o našim snagama. Tu je zaplijenjen izvjestan broj pušaka i municije, a dobar dio stanovništva je prvi put saznao ciljeve naše borbe i poželio da mijenja odnos prema nama. Ovaj politički i vojni uspjeh olakšavao je prodor i ovladavanje rejonom rudnika Podrola i naselja Čevljanovići, što je narednih dana i ostvareno. U rudniku mangana Podrola zaplijenjena je većina količina rudarskog eksploziva i štapina.

U duhu instrukcija Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu, Štab odreda »Zvijezda« svoju pažnju sve više orijentiše u pravcu Vareša i drugih industrijskih područja, kao i svih željeznih i drumskih komunikacija, jer je najvažniji zadatak odreda »Zvijezda« i bio da onemoguđava proizvodnju za okupatora u ovom industrijskom bazenu i da ometa saobraćaj na mnogobrojnim komunikacijama.

Iako su još u toku avgusta i naročito septembru mjesecu, tada samostalne partizanske čete vršile diverzije na prugama i cestama, odred u novoj formaciji, 24. oktobra, napada na voz Podlugovi - Vareš kod Pajtov-Hana. List KPJ »Borba«, koji je tada izlazio u oslobođenom Užicu, javlja o toj akciji: »Putnici su skinuti i održan im je miting.

Partizani su im objasnili zašto se bore. A zatim je kompozicija pod punom parom puštena niz prugu da se razbije niz nasip.«³⁾

Dvadeset trećeg oktobra Semizova kačeta napala je i rastjerala ve u kolonu žandarma i ustaša kod Donjih Malešija, nedaleko od Ilijaša.

Dvadeset šestog oktobra na Grebenu, između Pajtov-Hana i Vareša, Vareška kačeta je oborila ustaški avion »rodu«, u kojem je na en mrtav pilot Marjan Boršek.

Dvadeset osmog oktobra dva voda Nahorevske i Crepoljske kačete napala su gradsku maltu i opštinu Koševo na periferiji samog Sarajeva. O tome piše i general Mizler u Izvještaju Vrhovnog oružničkog zapovjedništva, od 1. novembra 1941. godine, o akcijama partizana u predgrađu Sarajeva.⁴⁾

Akcije jedinica odreda nastavile su se i u toku novembra. Jedan vod Semizova kačete izvršio je diverziju na most u Malešija kod Ilijaša, na cesti Sarajevo - Visoko. Bilo je to u noć između 5. i 6. novembra. Naložili smo ogromnu vatru pod drvene stubove mosta, koji su bili na kopnu, i u nju stavili jednu neeksplodiranu avionsku bombu od 12 kilograma, posuli most petrolejom i brzo se povukli natrag, prema Biočini. Nije prošlo ni dvadeset minuta, bomba je eksplodirala. Prvi stubovi mosta su srušeni, a odmah zatim gotovo cijeli most, onako zapaljen, srušio se i zaplovio niz Bosnu. Poslije rušenja ovoga mosta za duže vrijeme bio je prekinut saobraćaj na cesti Sarajevo - Visoko. O tome izvještava Kotarsku oblast Sarajevo i zapovjednik oružničke postaje Semizovac Pero Marić, pa na kraju kaže da »odred oružnika i vod postajnih domobrana pokušali su da ovaj most spriječe, ali usljed nadmoćnosti odmetnika i hrabrog vremena nije se ta zla namjera mogla spriječiti.«⁵⁾

Poslije ovih akcija jake neprijateljske snage, jedan kompletan ustaški bataljon iz Sarajeva, zatim drugi bataljon 13. pješadijskog domobranskog puka i jedan bataljon 738. njemačkog pješadijskog puka, opremljeni baterijom topova i vodom oklopnih kola i tenkova, sa ukupno dvije hiljade vojnika, napali su 10. novembra na dva voda Semizova kačete, locirane na Paljevu iznad Reljeva. Napad je išao iz rejonu Blažuj - Han-Ploča - Visoko - Semizovac - Rajlovac. U žestokoj borbi tokom cijelog dana, uništen je jedan neprijateljski tenk i likvidirano nekoliko desetina neprijateljskih vojnika. Od 70 boraca naša dva voda samo su trojica ranjeni. Vodovima je komandovao Gliša Janković. Neprijateljske snage su na pravcima svoga nastupanja spalile nekoliko sela. Uveče, su se oba voda prebacila na desnu stranu rijeke Bosne i

³⁾ »Borba«, br. 10. od 8. novembra 1941, A VII, k. 143, a, br. reg. 12/5-5.

⁴⁾ (Zbornik dokumenata i podataka o NOB, tom IV, knj. 2, dok. br. 129.

⁵⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 2. dok. br. 138.

sutradan, 11. novembra, stigli na Okruglicu, u sastav Vareškog bataljona.!)

Na osnovu direktive, koju je Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu uputio krajem oktobra svim okružnim komitetima Partije, o likvidaciji organa stare vlasti i uspostavljanju narodnooslobodilačkih odbora, kao jedinih organa narodne vlasti, za borbu protiv samovlašća u pozadini, i komandi mjesta, kao organa vojnih vlasti na slobodnoj teritoriji, u Srednjem i na Okruglici formirani su opštinski narodnooslobodilački odbori i komande mjesta. Prvi komandant mjesta u Okruglici bio je Milan Tur i iz Kunosa, a u Srednjem Trifko Doki iz Vogošće.

Preduzete su i druge mjere za bolju organizaciju fronta i pozadine. Tako je na Okruglici, gdje sam tada bio rukovodilac SKOJ-a u Vareškom bataljonu, osim Štaba tog bataljona i komande mjesta, postojao i opštinski narodnooslobodilački odbor. Tu se nalazila i bolnica Vareškog bataljona u kojoj su radili absolvent medicine Markus Abinun iz Sarajeva i student medicine Vera Kušec iz Visokog, oboje članovi Partije, kao i dr Gerstler, koji je izišao iz Vareša. Nedaleko od zgrade u kojoj su bili smješteni Štab bataljona i komanda mjesta nalazila se krojačka radionica, a u ložionici šumske željeznice bila je organizovana kuhinja za potrebe svih organa i jedinica na Okruglici.

Još organizovanja pozadina i narodnooslobodilačka vlast postojala je u Srednjem. Tamo se odvijao bogat politički i kulturno-prosvjetni život, a postojale su i brojne radionice za potrebe naših jedinica.

Snabdijevanje bataljona i itavog odreda namirnicama i drugim potrebama bilo je, u ovo vrijeme, veoma dobro organizovano. Naročito dobra organizacija snabdijevanja postojala je na teritoriji Vareškog bataljona. Preko odbornika koje smo imali u gotovo svim selima oslobođenim i neoslobođenim teritorije sakupljano je žito, stoka, odjeća, obuće i razne druge stvari, te sabirano je na određene punktove i karavanima prebacivano na Okruglicu. Tako, na primjer, najorganizovanija mreža snabdijevanja Odreda postojala je u visokom kraju. Hrana i druge potrepštine skupljane su u Visokom i po svim selima i prebacivane u Odžak, do Save Boškovića, a odatle je naš intendant Janko Radić, karavanima prebacivao preko Vlahinja, Slivna i Mahmutovića u Rijeku u Okruglicu. Veliku količinu namirnica, a naročito municije, sanitetskog materijala, tekstila, kože, obuće, petroleja, baterijskih lampi dobivali smo iz Sarajeva, Visokog, Vareša i drugih mjesta sa ovog područja.

Naši magacini su za tadašnje prilike bili dobro snabdjeveni. Voena je uredna evidencija, a svima onima koji su davali ili dostavljali namirnice i druge potrepštine izdavane su potvrde da bi se, s jedne strane, onemogućile eventualne zloupotrebe i s druge strane, da bi se briga oko snabdijevanja odreda hranom što ravnopravnije rasporedila na sve seljake, naročito na imu nije. Kasnije, po povlačenju partizanskih

•) Zbornik, dokumenta i podataka o NOR naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 2, dok. br. 148.

snaga sa teritorije našeg odreda, etnici su pokušali koristiti ovu mrežu za svoje snabdijevanje, ali u tome nisu imali gotovo nikakvog uspjeha.

U Srednjem je bilo i sjedište Okružnog komiteta KPJ za Zvijezdu. U prvom sastavu komiteta bili su: Nisim Albahari, sekretar, Hasan Brki, Vojo Ljuji, Mirko Davidovi Crevar, Omer Masli, Branko šurbat Bane i Krsto Košarac (seljak iz sela Luke). U decembru je u Srednjem formiran i Opštinski komitet čiji je sekretar bila Ljubica Ljuji a članovi Branko šurbat Bane, Krsto Košarac, Radojka Koji -Andri, Trivko Doki, Branka Blažek, Radovan Šurur i Anda Koji.

Okružni komitet rukovodio je partijskim organizacijama u jedinicama odreda i na terenu, na području odreda. Pored partijskih organizacija u etama i bataljonima odreda, zatim u Srednjem, postojale su i partijske ćelije (ilegalne) u Zenici, Visokom, Varešu, Kaknju, a pojedini članovi Partije i skojevci pojedinačno su djelovali i u ostalim većim naseljima na ovom području. U Zenici i Visokom postojali su opštinski, odnosno mjesni komiteti KPJ.

Pojanim političkim radom komunista i skojevaca i pojačanom snagom NOP-a, kao i oružanom borbom protiv neprijatelja došlo je do naglog jačanja odreda.

Početkom novembra iz Sarajeva je izašla jedna grupa komunista i skojevaca na čelu sa Kazimirom Frankovićem Kazom. Oni su došli kanalom Pofalići - Vogošća - Crni vrh, u Srednje. Nekoliko dana po dolasku, Hasan Brki je saopštio Frankoviću da treba da ide u Nišku, gdje postoji jedna eta našeg odreda, koja ima 80 boraca i koja je držala položaje na sektoru Musići - Bakići, prema Olovu. Dijelovi ete nalazili su se u Krivajevi ima, Ajdanovi ima i Gajinama. Kazo je dobio zadatak da prikupi nove borce na prostoru niške visoravni, da obzari još jednu etu i formira Niški bataljon.

U ovom periodu glavna pažnja odreda bila je, što se vojnih akcija tiče, usmjerena prema vareškom i olovskom frontu. Pored stalnih uznemiravanja i napada na saobraćajnice i druge neprijateljske objekte, intenziviran je politički rad. To je sve više osjećao i neprijatelj, pa ustaški general Lukić, zapovjednik Trećeg vojnog zbora u Sarajevu, izvještava da »pobunjenici napadaju stalno na željezničke postaje« i da je »kod Olova stanje je veoma teško... pa sam zapovijedio da i zrakoplovstvo pomogne obranu Olova bombardiranjem okolnih sela i položaja«. ⁷⁾

Olovo su početkom novembra opsjedale jedinice Romanijskog NOP odreda (Knežinska i Bjelogoračka eta) i NOP odred »Zvijezda« (Niški bataljon, Crnovrška eta i Vlahinjska eta), sa ukupno oko 800 partizana. U ovoj opsadi je učestvovalo i 4 ete Dangićevih etnika.¹⁾

¹⁾ Zbornik podataka i dokumenata o NOR naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 2, dok. br. 130

^{*)} Zbornik podataka i dokumenata o NOR naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 2, dok. br. 130.

Osmog i devetog novembra Crnovrški bataljon i jedna Niški ka eta napadali su spoljnu odbranu Olova u Musi ima, Baki ima i Kruševu, na olovskom frontu. Istovremeno su naše jedinice branile muslimanski živalj u selu Sela, koje je mu ki napala jedna grupa etnika. Brane i Sela, poginuo je i jedan od prvih ustanika u našem kraju, mitraljezac Semizova ke ete, Relja Boškovi iz Odžaka. Sahranjen je sa svim po astima. Nekoliko boraca je tiho otpjevalo Lenjinov posmrtni marš, ispaljen je po asni plotun iz pušaka, a održan je i kratak govor.

U drugoj polovini novembra odred je imao u svom sastavu tri bataljona: Crnovrški, sa etiri ete, Vareški, tako er sa etiri i Niški ki, sa tri ete.

Crnovrški bataljon bio je smješten na prostoru Vogoš a, Crni vrh, Ubare, Stubline, Crepoljsko i Skakavac; Vareški - na prostoru planine Zvijezda, Olova, Breze i Niški ki - na prostoru Ivan i i, Niši i, Olovo.

U odredu »Zvijezda« tada su bile i dvije samostalne ete - Zeni ka, u zeni kom kraju, i Sarajevska eta, koja je bila pod neposrednim rukovodstvom Štaba odreda »Zvijezda« i dejstvovala je na raznim terenima, prema zadacima i potrebama.

Vode i uspješne vojne akcije i obavljaju i intenzivan politički rad, odred je u toku novembra znatno proširio oslobo enu teritoriju i formirao nove ete borcima iz sela i gradova.

Slobodna teritorija odreda bila je vrlo velika, pa, iako nisu bili oslobo eni pojedini gradovi, partizanske jedinice odreda su kontrolisale cjelokupno podru je sjeverno od Sarajeva (ak i dio šireg atara grada Sarajeva), Vareša, Visokog, Olova i Zenice.

Jedinice odreda bile su dosta dobro naoružane. Osnovno naoružanje bile su puške raznih sistema, uglavnom zarobljene od neprijatelja, a jedan broj pušaka »partizanki« dobili smo iz naše fabrike iz Užica. Naši borci imali su i veliki broj austrijskih starih dugih pušaka, koje smo nazivali »šinjarama«, pa su korištene dok je za te puške bilo municije. Svaki bataljon je imao i poneki puškomitraljez, a odred je raspola gao i sa dva minobaca a (koji su, istina, malo upotrebljavani zbog nedostatka mina).

Za novog komandanta odreda »Zvijezda« došao je krajem novembra Oskar Danon, kojeg smo zvali Jovo Cigo. Poslije kra eg vremena, polovinom decembra, komandant štaba odreda postao je Milorad Novosel, a Oskar Danon je postavljen za na elnika štaba, dok je Hasan Brki ostao i dalje politički komesar.

Komandant Vareškog bataljona u ovo vrijeme bio je Vojo Ili U o, a politički komesar Josif Radi Joso, koga je uskoro zamijenio Boro Pockov iz Makedonije (Mirko Juki). U etiri ete - Prvoj i Drugoj vareškoj (Brgulskoj), Viso koj i Vlahinjskoj naizmjeni no su komandiri eta bili: Bogdan Simani , Rade Marinkovi , Božo Petrovi , Samojko Radi , Slavko Damjanovi , Luka Duri , Vojno Ferzanovi i Jovo Nestorovi , a politički komesari Salomon Albahari, (Josip Ivanovi), Momir Balorda, Sveto Vujadinovi i Janko Balorda.

Komandant Crnovrškog bataljona bio je Vojo Ljuji , politički komesar Mirko Davidović Crevar, a kada je on otišao u zenički kraj, koncem decembra 1941. godine, Branko Bajić Baja, i zamjenik komandanta bataljona Radovan Šušur. Komandiri četa (Crnovrške, Stublinske, Nahorevske i Semizovske) bili su naizmjenično Radovan Šušur, Danilo Todović, Vojin Vuković, Ljubo Kravec, Milan Čebić i Krsto Perić, a politički komesari: Nikola Andrić, Slavko Kojić, Kojo Todorović, Lazar Šušur, Vidoje Koprivica i Slavko Simić.

Komandant Niškičkog bataljona bio je Sreto Erić, a politički komesar Kazimir Franković. Komandiri četa bili su: Vlado Pejić, Novo Trifković, Milan Bulajić i Ostoja Mihajlović, a politički komesari: Nedo Stojanović, iz Sabanaka, član sarajevske partijske organizacije, Vlado Vuković, iz Podlugova, te Stanko Batur i Mladen Živković Lovro, oba iz Dalmacije.

U Prvoj zeničkoj četi, formiranoj početkom novembra kod Ponihova, komandir je bio Todor Butina, a politički komesar Omer Maslić. U Drugoj zeničkoj četi, formiranoj u prvoj polovini decembra u selu Dračevu, komandir je bio Melenta Bošnjak, a politički komesar Remzija Tvrtković.

Akcije odreda su sve brojnije i uspješnije. Neprijatelj ih sve više osjeća. Zbog toga vrši i sve jaču odmazdu nad narodom. Zapovjednik 4. oružničke pukovnije u Sarajevu, pukovnik Pavelić, prenosi svim jedinicama pukovnije »Naređuje ustaškog vojskovođe Slavka Kvaternika, za postupak prema stanovništvu prilikom akcija na terenu«, pa, između ostalog kaže: »Odmah smaknuti svatko ko na terenu bude naoružan s oružjem, sela iz kojih bi se pucalo na nas zapaliti, a sve osobe ženske i muške, starce i djecu odvesti u koncentracione logore.«⁹⁾

Već prilikom opsade Olova, u drugoj polovini novembra, osjetilo se etničko izdajničko djelovanje i u redovima četa Vareškog i Niškičkog bataljona. To se naročito odnosi na Brgulsku i Niškičku četu, gdje su pojedini pripadnici sabotirali akcije na Olovu. Ovi etnički elementi pokazali su svoje pravo lice u noćima 1. decembra, kada su napali na muslimanska sela Zubeta i Ravne kod Vareša i ubili deset staraca od 50 do 80 godina i opljačkali imovinu. Ovaj svoj zločin oni su pokušali opravdati kao osvetu za paljenje srpskih sela Brgula, Šikulja, Žižaka, Karića, Pajtovića, Letevaca, Camovina i Toljenka, koja su 26. novembra, po nalogu ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Francetića, spalili ustaše i domobrane.¹⁰⁾ Oni su učinili upravo ono što je neprijatelj i želio: da se produbi jaz između srpskog i muslimanskog stanovništva u ovom kraju.

Međutim, baš na pitanju odnosa između Srba, Muslimana i Hrvata i njihovog jedinstva na području našeg odreda, kao u ostalom i u cijeloj Bosni i Hercegovini, mi smo bili najosjetljiviji. Nastojali smo da dosljed-

⁹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOB naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 2, dok. br. 171.

¹⁰⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOB naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 2, dok. br. 176.

no sprovodimo politiku KPJ, o čemu je pisala i »Borba«, broj 8 i 9 od 7. novembra 1941. godine u Užicu:

»Oslobodila ki pokret naroda Bosne i Hercegovine pod vodstvom komunista teži za uništenjem fašisti ke tiranije nad ovom lepom zemljom, za proterivanjem nema kih i italijanskih okupatora iz nje, i za uništenjem zlo ina kog ustaškog marionetskog režima. Bosna i Hercegovina moraju postati slobodne, a u njima mora biti ostvarena puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i Muslimana. Oslobodila ka borba u Bosni i Hercegovini nije uperena ni protiv hrvatskog naroda, ni protiv Muslimana, jer njeni nosioci dobro znaju da hrvatske i muslimanske narodne mase nisu krive za nedela ustaškog režima. Bosansko-hercegova ki partizani ne slažu se zato sa osvetni kim paljenjem hrvatskih i muslimanskih sela koje sprovode izvesne grupe etnika; takve pojave samo pomažu planove Hitlera i njegovog sluga Paveli a i još gore zavadaju bratske narode u Bosni. Bosanski partizani pozivaju u svoje redove ne samo Srbe, ve i Hrvate i Muslimane, radi zajedni ke borbe protiv zajedni kog neprijatelja.«

I dalje:

»Za uspeh Narodnooslobodila ke borbe u Bosni i Hercegovini bitan je preduslov jedinstvo srpskih, hrvatskih i muslimanskih redova u borbi protiv nema kog i italijanskog okupatora i njihovog sluga - bandita Paveli a.«

I tako je ve tada crv izdaje i bratoubila kog klanja, što su okupatori i njegove ustaške sluga žarko željeli, po eo da nagriza udarnu snagu našeg odreda, da razara njegovo jedinstvo i da osuje uje njegove ciljeve. Među pripadnicima odreda bilo je ljudi kojima na srcu nije ležalo bratstvo i jedinstvo naših naroda i borba protiv okupatora, nego im je bilo stalo samo do toga da o uvaju vlastiti život, da plja kaju i vrše nasilja. Kolovo a im je bio Jovica Orozovi , seoski siledžija iz sela Stupni Do kod Vareša, samozvani i nepismeni poru nik »kraljevske vojske« Jezdimira Dangi a. To je ovjek koga je u ovom kraju bio loš glas. Nadmen, li an i osion, bio je omrznut i nigdje rado vi en.

Glavni štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu izdao je po etkom decembra nare enje Štabu odreda »Zvijezda« da poja a blokadu Vareša, a poslije odre enih priprema i da napadne sam grad. štab odreda »Zvijezda« formirao je »Operativni štab NOPO na sektoru 3«¹¹⁾ Za komandanta ovog štaba imenovan je Milorad Novosel, komandant odreda, a za politi kog komesara Josip Meji .¹²⁾ Glavni štab je dodijelio i svog delegata (u stvari delegata Vrhovnog štaba NOPOJ) Stanka, tj. Branka Poljanca.¹³⁾

¹¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 2, dok. br. 69.

¹²⁾ Pravo mu je ime bilo Josip ubri , od Šibenika, španski borac, poginuo na Tisovcima kod Vareša, krajem decembra 1941. g.

¹³⁾ Major bivše jugoslovenske vojske, Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 2, dok. br. 69.

Ovoj operaciji Glavni štab je pridavao veliki značaj. Opšti napad na spoljnu odbranu Vareša otpočeo je pred zoru, 10. decembra. U napadu su učestvovali: kompletan Vareški bataljon, zatim dvije čete Crnovrškog bataljona, dvije čete Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda i Sarajevska četa.

Do 12. decembra naše jedinice su zauzele više sela, uporišta spoljne odbrane Vareša - Zabrežje, Daštansko, Diknići, Višnjići, Mir, Pržići, Tisovci, Uspinjava, Pajtov-Han i Dabravine. Borbe su vodene do 14. decembra, ali Vareš nije oslobođen, jer su snažnoj i brojnoj posadi u Varešu stigle iz Sarajeva u pomoć dvije domobranske pukovnije i jedan četa i bataljon 718. njemačke pješadijske divizije. Kada su naše jedinice zauzimale spoljna uporišta Vareša, ubijen je veliki broj neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno dosta oružja i municije.

O ovome je 18. decembra izdato i Saopštenje Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, u kome stoji da je »razrušena pruga u dužini od 1.000 metara, zatim dva mosta, da su zaplijenjena 3 puškomitraljeza, velika količina pušaka i ostalog ratnog materijala«. ¹⁴⁾ I mi smo imali gubitaka, naročito u borbi na Pajtov-Hanu. Jedan vod Visoke čete i jedna desetina Crnovrškog bataljona napali su 10. decembra na željezničku stanicu Pajtov-Han. Stanica i bunker su bili zauzeti, ali u zoru je u stanicu ušao oklopni voz i u žestokoj borbi su poginuli: Vojno Ferzanović, komandir Visoke čete, zatim Špiro Bajić i Jovo Bošković, Dorotej Šurur, Alagašabić i Marinko Obradović. U toj borbi i ja sam bio teže ranjen.

Trinaestog decembra štab opsade Vareša odlučio je da se napad prekine, s jedne strane, da bi se sačuvali naši borci, s druge strane, da bi se spriječila pljačka hrvatskih i muslimanskih sela oko Vareša, koje su već bili pošli pojedini etnički elementi iz nekog četa Vareškog bataljona. Pred nas se postavio problem kako spriječiti ove jedinice da pljačkaju i vrše nasilja u slučaju da oslobodimo Vareš. To nismo smjeli dozvoliti, pa smo odustali od ulaska u grad.

Ipak je neprijateljskoj posadi u Varešu, koja je bila u obranu naših snaga, upućen pismeni Proglas, zahtjev za predaju grada. Do ove predaje nije došlo, pošto smo se povukli iz naprijed navedenih razloga. ¹⁵⁾

Sedamnaestog decembra jedinice odreda »Zvijezda« i Knežinski bataljon Romanijskog NOP odreda oslobodili su Olovo.

Devetnaestog decembra dijelovi Crnovrške čete u borbi sa Nijemcima i ustašama u Barama, prema Koševskom brdu, odnosno Sarajevu, ubili su dva i ranili više neprijateljskih vojnika.

Dvadesetog decembra dijelovi Vareškog bataljona likvidirali su žandarmerijsku postaju u Vijaci.

¹⁴⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 2, dok. br.

¹⁵⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda tom IV, knj. 2, dok. br.

Tih dana je iz Srbije na Okruglicu, da bi se borio u svom kraju, stigao Dušan Miri, aktivni oficir bivše jugoslovenske vojske, rodom iz Ceqr i a kod Visokog, a roditelji su mu živjeli u Sarajevu. im je stigao, oko njega su se okupili pro etni ki elementi: bra a Slavko i Sekula Damjanovi, takode povratnici iz Srbije, zatim Dušan Trifkovi, šumar, Jovica Orozovi, Miloš Lali, Simo Kokoruš, Todor Kojdi i drugi. U Okruglici je formiran etni ki bataljon i za njegovog komandanta, naredbom Vojno etni kog štaba, postavljen je Dušan Miri, a za zamjenika Todor Kojdi. Ovaj njihov bataljon nije imao vojske, odnosno svojih eta, ali je imao nekoliko potajnih pristalica u etama našeg bataljona. Dušan Miri e ubrzo uvidjeti s kakvim ološem i izdajicama ima posla, pa e ih napustiti i pristupiti u naše redove, a docnije e ga ubiti ove izdajice. U stvari, on je, odmah po dolasku na ovaj teren, izjavio štabu odreda »Zvijezda« i sekretaru Okružnog komiteta KPJ za Zvijezdu, Nisimu Albahariju, da se ne želi boriti protiv partizana, iako je takve instrukcije dobio u Nedi evom kabinetu u Beogradu, kada je iz njema kog zarobljeništva preba en u Jugoslaviju. On je zaista aktivno i kao pravi patriota saradivao sa nama, vjerno rade i za NOP.

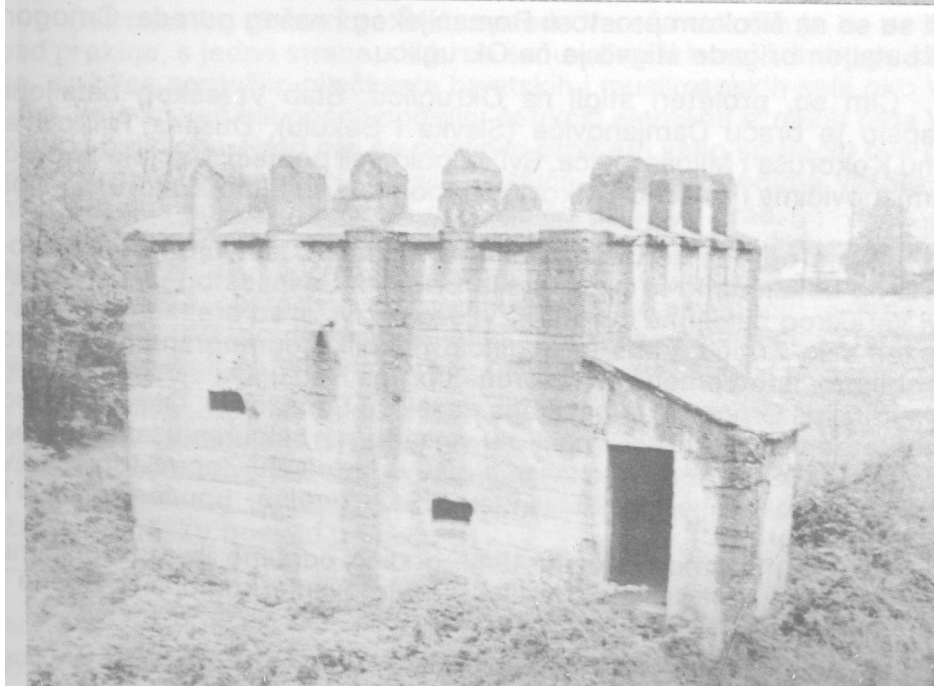
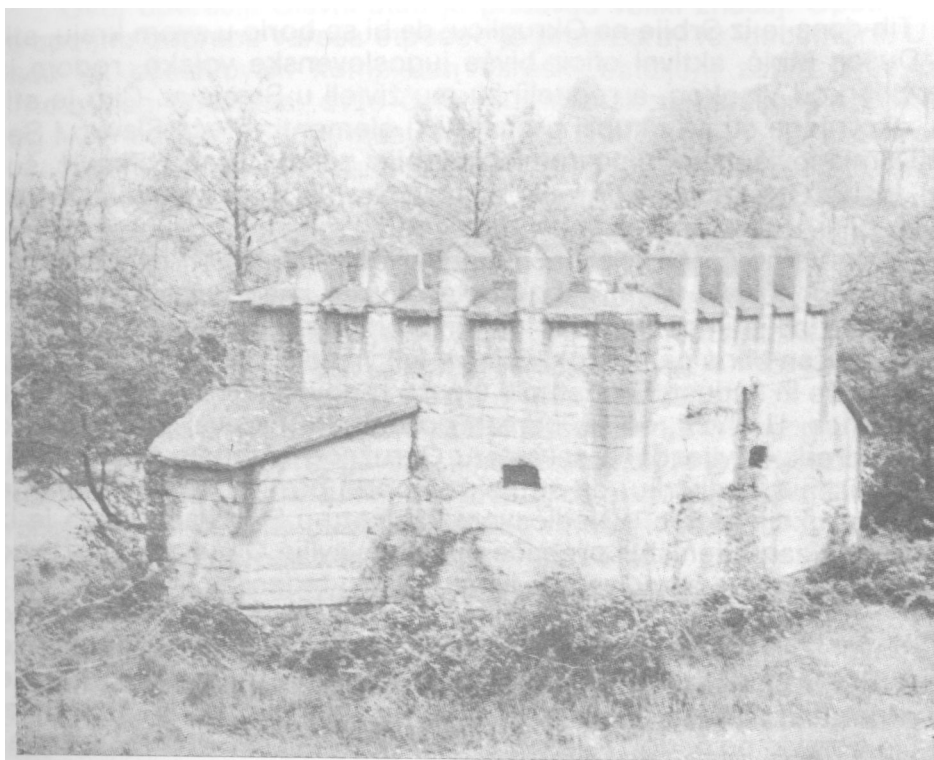
Po etkom januara 1942. godine na teritoriju našeg odreda stigao je Vrhovni štab narodnooslobodila kih partizanskih odreda Jugoslavije i drug Tito, sa jedinicama Prve proleTERSke brigade, nedavno formirane u Rudom (22. decembra). Vrhovni štab se smjestio u evljanovi ima, gdje je boravio od 5. do 17. januara. Bataljoni Prve proleTERSke razmjestili su se na širokom prostoru Romanijskog i našeg odreda. Crnogorski bataljon brigade stigao je na Okruglicu.

im su, proleter i stigli na Okruglicu, štab Vareškog bataljona uhapsio je bra u Damjanovi e (Slavka i Sekulu), Dušana Trifkovi a, Simu Kokoruša i Miloša Lali a. Svi su pokušali pobje i. Uspjelo je bra i Damjanovi ima i Dušanu Trifkovi u, a poginuli su Simo Kokoruš i Miloš Lali.

Akcije odreda se intenziviraju. U nekima u estvuju i ete Crnogorskog bataljona Prve proleTERSke brigade, šesnaestog januara dijelovi Vareškog bataljona odreda »Zvijezda« izvršili su prepad na Brezu i zauzeli selo Župu, kada je poginulo nekoliko domobrana i nekoliko zarobljeno. Istovremeno je razorena i pruga Podlugovi - Breza. Istog dana dijelovi Crnovrškog bataljona napali su Semizovac. Osamanestog januara zeniki partizani naRali su posadu na osiguranju elektri nog dalekovoda. O svim ovim akcijama piše u Izvještaju Zapovjedništva IV oružni ke pukovnije od 26. januara 1942. godine, upu enog na 11 adresa u Zagreb.^{1*)}

Sedmog i osmog januara 1942. godine održano je, u Ivan i ima kod Srednjeg, Pokrajinsko partijsko savjetovanje komunista Bosne i

*) Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije, tom IV, knjiga 3, dok. broj

Bunker iz sistema neprijateljskog obezbje enja željezni kih veza oko Sarajeva

Hercegovine, kome su prisustvovali najviši rukovodioci KPJ, drug Tito, Edvard Kardelj, Moša Pijade i drugi. Na savjetovanju su u estvovali! izuzev drugova iz Bosanske krajine, najistaknutiji partijski rukovodioci iz Bosne i Hercegovine, članovi Pokrajinskog komiteta, zatim predstavnici svih okružnih komiteta i drugih partijskih rukovodstava.

U toku savjetovanja drug Tito je u više navrata uzimao riječi. Isticao je da su svi pokušaji naše saradnje sa etnicima, u odbrani zemlje i u borbi protiv okupatora, propali, zahvaljuju i otvorenoj izdaji etničkih vođa u Srbiji i svuda u zemlji. Govorio je o potrebi političkog rada radi razobliavanja etnika kao izdajnika borbe i saradnika okupatora. Drug Tito je posebno govorio o što široj politici koja aktivnosti me u Muslimanima i Hrvatima da bi se oni masovno pridobili za našu borbu, o upornom radu na razvijanju bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana.

Savjetovanje je imalo ogroman značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini.

Dok je savjetovanje bilo u toku, voditelj Crnovrške četete odreda, uz pomoć Prve četete Crnogorskog bataljona I proleterske brigade, razoružao je tri etničke čete, zaplijenivši 162 puške i 2 mitraljeza. Potom su ponovo formirane naše čete nakon prethodne političke obrade i selekcije.¹⁷⁾

Neposredno poslije partijskog savjetovanja, održano je savjetovanje aktivista SKOJ-a. To je, u stvari, bio jedan širi sastanak na kome su u estvovali neki članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a koji su prisustvovali partijskom savjetovanju. Glavna tema skojevskog dogovora bila je, sprovođenje odluka partijskog savjetovanja. Drugovi iz pojedinih mjesta i jedinica podnijeli su izvještaje o stanju SKOJ-a u svojim jedinicama i mjestima i o radu s omladinom. Najviše govora bilo je o slabostima u dosadašnjem radu. Prije svega, konstatovano je da je skojevska organizacija još uska i da nije prodrla u sve krajeve, da se nedovoljno uradilo na popularizaciji naše narodnooslobodilačke vojske me u hrvatskom i muslimanskom omladinom i na njenom uključivanju u naše odrede, da je još uvijek nedovoljan rad sa seoskom i ženskom omladinom. Posebno je istaknuta potreba i zadatak odabiranja boraca za formiranje omladinskih četa, o čemu je drug Tito posebno govorio na partijskom savjetovanju. O tome se govori i u Zajedničkom proglašenju Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu, od 30. januara 1942. godine, povodom formiranja omladinskih četa.¹⁸⁾

U Okružnom komitetu SKOJ-a za Zvijezdu, u to vrijeme, bili su: Branko Šurbat Bane, sekretar, i članovi: Branka Blažek, Vojislav Pravi-

¹⁷⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOB naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 4, dok. br. 1.

¹⁸⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 3, dok. br.

Uglješa Danilovi , Rato Dugonji , Branko Šurbat Bane, Radovan Šu ur, Mavro Engel Miki i grupa partizana NOP odreda »Zvijezda«
po etkom 1942. godine

ca, Mavro Engl Miki, Nusret Dizdarevi i ja. Komitetu su mnogo pomagali Alija Hodži i drugi članovi PK.

Poslije Pokrajinskog partijskog savjetovanja, Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije i partijsko i vojno rukovodstvo za BiH izdali su proglas u kome se obračunaju Srbima, Hrvatima i Muslimanima Bosne i Hercegovine i u kome se isti u zločinu ustaša i izdajničko držanje etničkih vođa.¹⁹⁾

Dvadeset petog januara područje odreda napustila je Prva proleterska brigada. Proleterci su od Gajeva (kod Ivančica), preko sarajevskog Ozrena, Sarajevskog polja, na domak Sarajeva, i preko planine Igman, prešli u Foča. Na Mrzlištu, na Igmanu, na temperaturi ispod -35°C promrzlo je oko 150 proletera u toku tog, sada već zaboranog Igmanškog marša. Borci odreda »Zvijezda« bili su im voditelji i (jedna desetina) sve do Igmana, a nekoliko boraca se priključilo proleterima.

Na teritoriji odreda »Zvijezda« bio je u ovom periodu (februar 1942) razvijen vrlo živ politički rad i život. Naravno, živo je živjelo u Srednjem, sjedištu »naše male republike«.

U Srednjem se, kao što smo već rekli, nalazio štab odreda, komanda mjesta i Okružni komitet Partije i Okružni komitet SKOJ-a. Tu je otvoren i Partijski dom u kome se održavaju zborovi i konferencije. Akademski slikar Ismet Mujezinović je na zidovima velike sale doma naslikao divne crteže i slike. Na jednoj strani je slika »Ustanak« i slike saveznika, dok je na drugoj strani nacrtana pesnica koja razbija fašistički kukasti krst. Iznad pozornice su bili naslikani radnik i seljak sa čekićem i srpom, a zatim parole: »Smrt fašizmu - sloboda narodu!«, »Šta si uinio za front?«, »Sve za front!«.

U Srednjem je postojala i tehnika u kojoj su štampane radio-vijesti i razasijlane po odredu. U tehnici su radili inž. Šuica Salom i Milenko Stanišić iz Sarajeva, zatim Edo Idžaković, radnik, rodom iz Sarajeva i drugi.

Odred je imao nekoliko malih bolnica i to u Srednjem, Okruglici, Visojevici, Sabancima, Karauli i Nišićima.

Još u toku novembra u Podroli kod Srednjeg formirana je radionica za izradu ručnih granata i popravku oružja, kao i za izradu petokrakih zvijezda. Radionicu za izradu bombi i popravku oružja vodio je Vlado Andrijaš, porijeklom Poljak. Izradu petokrakih zvijezda organizovao je Kazo Franković, koji je 1. novembra 1941. godine došao iz Sarajeva u odred (sa Brankom Blažek, Nikolom Pikulićem, Božom Lazićem, Milom Madžarevićem). Donio je štancnu sa presom i 20 kg materijala za zvijezde. Sve ovo je postavljeno u jednoj sobi Partijskog doma u Srednjem, gdje je Nikola Pikulić razvio proizvodnju. Poslije bombardo-

*9) Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 3, dok. br.

vanja Srednjeg, ova radionica je preseljena u zgradu komande mjesta, prema avljanovi ima. Petokrake zvijezde ra ene su za sve odrede u isto noj Bosni. U nedostatku odgovaraju eg materijala korištene su stare kante i konzerve.

Srednje je bilo zna ajan centar ne samo oslobo ene teritorije nego i političkih i drugih veza, u prvom redu, sa Sarajevom, zatim i sa ilegalnim organizacijama i njihovim rukovodstvom u Visokom, Brezi, Varešu, Ilijašu, Kaknju i drugim mjestima i naseljima sa područja odreda »Zvijezda«. Veze nisu održavane samo preko brojnih kurira nego su se odrednim kanalima više puta kretali i visoki rukovodioci i drugi aktivisti našeg pokreta. U drugom tomu ove edicije ve je o tome dosta re eno, ali ja bih samo pomenuo da su, pored članova CK KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u Srednje dolazili, u više navrata, članovi mjesnih komiteta KPJ Sarajeva i Visokog na sastanke i dogovore o partijskoj aktivnosti. Sve te veze bile su od velikog zna aja za partijski rad u okupiranim gradovima i za razvoj ustanka u ovom kraju, tim prije što su preko tih veza dolazili i zna ajni materijali i poruke Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ, izravno od druga Tita.

Sam boravak druga Tita preko dvije nedjelje na ovoj teritoriji, u neposrednoj blizini Sarajeva, i održavanje zna ajnih sastanaka i savjetovanja pod njegovim rukovodstvom, kao i velika slobodna teritorija, koja se održala sve do početka maja 1942. godine, pokazuje stepen organizovanosti i snagu narodnooslobodilačkog pokreta, koji je sve više ugrožavao neprijatelja, pa je ovaj stalno strahovao.

Tako je Srednje postalo političko i kulturno žarište naše oslobo ene teritorije. Ono je to bilo punih sedam mjeseci, od 23. septembra 1941. godine do početka maja 1942. godine.

Krajem januara u odredu se formira posebna eta od izabranih boraca Crnovrškog bataljona, koja je koncem januara i početkom februara krenula na Glasinac, da se zajedno sa jedinicama Romanijskog odreda suprotstavi Franceti evoj Crnoj legiji, koja je pustošili i palila Glasinac.

Pravilno procjeđuju i razvoj situacije, Okružni komitet KPJ za teritoriju odreda »Zvijezda« sve je više ukazivao svojim članovima, skojevcima i drugim borcima na mogućnost da etnici direktno udare na nas i na mogućnost njihove otvorene izdaje. Preduziman je niz mjera da se to preduprijedi. Na raznim sastancima i skupovima objašnjavana je izdajni ka rabota Draže Mihailovi a, Todorovi a, Dangi a i drugih doma ih etničkih kolovo a.

Tako su 12. februara 1942. godine okružni komiteti KPJ za Romaniju i Zvijezdu, na zajedničkom sastanku, usvojili i objavili Proglas narodu isto ne Bosne.") U tom proglasu se daje kratak pregled sed-

") Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV knj. 3, dok. br.

momjese ne partizanske borbe protiv okupatorskih i ustaških razbojnika, raskrinkava špijunska i izdajnička aktivnost etničkih vođa, ukazuje na izazivanje i posljedice bratoubilačkog klanja, na etničko mučkanje i ubijanje naših najboljih sinova, itd. Direktno se pozivaju Muslimani, Srbi i Hrvati isto ne Bosne da zbiju svoje redove u borbi za slobodu, a protiv izdaje.

Ovih dana, ta nije u noć i izmeću 12. i 13. februara, dijelovi našeg odreda (Zenička eta) i Ozrenskog odreda (dvije ete) izvojevali su još jednu veliku pobjedu. Za tri sata borbe partizani su oslobodili Begov Han i zarobili 116 domobrana, zaplijenili tri mitraljeza, dvanaest puškomitraljeza, preko sto pušaka, mnogo municije i ostalog ratnog materijala, a ubijeno je bilo nekoliko njemačkih vojnika i ustaša. Zapovjednik oružničke postaje u Nemiljoj, u svom Izvještaju Zapovjedniku 5. oružničke pukovnije u Sarajevu, piše i kaže: »... napada i su u roku 3 sata zarobili svu vojsku i oružnike, prekinuli sve brzoglasne veze i željezničku prugu.«²¹⁾

Sredinom februara Okružni komitet KPJ za Zvijezdu, odnosno njegov sekretar Nisim Albahari, pozvao je, preko Rešada Saletovića, partijsku organizaciju Vareša da u odred uputi jednu grupu svojih članova i skojevaca, prije svega, Muslimana i Hrvata. Partijska organizacija je odlučila da uputi samo skojevce i ostale omladince. Tako je u odred odmah izašla jedna grupa omladinaca, uglavnom skojevaca, njih dvadesetak: Rešad Saletović, Alojz Mirić, Salko Islamović, Alija Imamović, Salko Čajić, Fadil Hasagić, Derviš Jaganjac, Ambroz Slugić, Safet Parić, Drago Lastrić, Salko Muminović, Avdo Karamehić, Akif Saletović i drugi. Na Okruglici su došli sa velikom crvenom zastavom na kojoj su vareške omladinke izvezle parolu »Proleterii svih zemalja, ujedinite se!«. Ta je zastava kasnije biti postavljena na vrh Konjuha i biti pomenuta u pjesmi »Konjuh-planinom...«

Ubrzo je i Mjesni komitet KPJ Visoko (sekretar komiteta Meho Patak je u nekoliko navrata dolazio u Srednje na dogovor u Okružni komitet) uputio veću u grupu (dvadesetak) skojevaca i drugih omladinaca u odred. Većina njih raspoređena je u ete Vareškog bataljona. Tu su bili Fehim Zečević, Boro Forović, Stjepan Rajber, Mišo Tanasković, Slavko Bunjićević, Grk i drugi.

Ovdje treba istaći i veoma veliku aktivnost Mjesnog komiteta Partije, komunista i skojevaca Visokog u ovom periodu. Pored znatnih količina oružja, sanitetskog materijala, odjeće, obuće, hrane i drugih stvari koje su slali u odred »Zvijezda«, iz Visokog su stalno pridolazili i borci. Neprijatelj je uspio, zahvaljujući jednoj dočnijoj provali, uhapsiti

²¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 3. dok, br. 147.

²²⁾ Veću Okružnog komiteta KPJ sa Varešom održavao je Alija Fatić, naš odbornik u selu Budoželje. Mada nije bio član Partije, bio je veoma odan i pouzdan.

36 aktivista KPJ i SKOJ-a u Visokom, od kojih je veći broj likvidiran ili otjeran u koncentracione logore (Jasenovac i Norvešku).")

Krajem februara 1942. godine odred »Zvijezda« imao je u svom sastavu četiri bataljona (Crnovrški, Vareški, Niški i Zeni ki) sa 17 eta, u kojima je ukupno bilo 800 boraca, naoružanih puškama, i posedovao je deset puškomitraljeza i dva teška mitraljeza.²⁴⁾ Ovdje nisu ura unati i drugi pripadnici odreda, kojih je bilo još blizu tri stotine (komiteti, narodnooslobodilački odbori, bolnice, razne radionice, kuriri i drugi).

Cete i bataljoni odreda vršili su stalno akcije.

Vareški bataljon je izvršio niz akcija na pruži Podlugovi - Vareš, a u zajednici sa Muslimanskim bataljonom stalno je napadao neprijateljska uporišta oko Vareša. Naročito uspješne akcije na pruži Podlugovi - Vareš izvodila je Druga vareška eta. Njen politički komesar Josip Ivanović (Salomon Albahari) izrađivao je sa borcem svoje ete Milošem Gavrićem električne upaljače od željezne žice, uzete sa seoskih tamburica, a pomoću električne struje iz džepnih baterija pravili su dinamit. Oni su takav upaljač ugrađivali u neeksplozirane avionske bombe, koje bi aktivirali u momentu nailaska voza. Prethodno su ove bombe ukopavane među travama.

Niški bataljon, koji je držao položaje prema Olovu, imao je više žestokih borbi sa nastupajućim neprijateljem oko Gajina, Ajdanovića i Krivajeva, zatim oko Bakića, Musića i pred samim Olovom.

Crnovrški bataljon je skoro svakodnevno imao okršaje sa neprijateljem, koji je od Sarajeva pa preko Vučje Luke nadirao prema odredu. U tim okršajima Nijemcima su nanešeni veliki gubici.

Sve ove borbe bile su, u stvari, dio druge neprijateljske ofanzive na našu teritoriju i teritoriju Romanijskog odreda.

Sprovodeći direktivu Vrhovnog štaba o formiranju udarnih, tj. regularnih i pokretnih jedinica NOVJ, u Srednjem je 13. marta formiran Prvi bosanski proleterski udarni bataljon, u koji su ušli odabrani borci Romanijskog odreda i odreda »Zvijezda«. Bataljon je u svom sastavu imao četiri ete i jedan prateći vod sa ukupno 300 boraca. Prva eta bataljona formirana je od Sinjevske omladinske ete, Ozrenske ete i najviše iz Mokranjskog bataljona, odnosno svi su iz Romanijskog odreda. Druga eta formirana je od boraca Crnovrškog i Vareškog bataljona, Treća od boraca Muslimanskog bataljona, dok je četvrta eta formirana od boraca Zeničkog i Ozrenskog odreda. U Pratećoj etici nalazili su se borci koji su znali rukovati teškim naoružanjem. Bataljon je imao jedan minobacač, dva teška mitraljeza i 18 puškomitraljeza.

²⁴⁾ Među aktivistima, pored Mehe Patka, Mehe Džudžića, isticali su se Zahid Bukurević, Halid Siradžević, Avdo Čakić, Ahmet Taifro i mnogi drugi.

²⁵⁾ Izvještaj komandanta Glavnog štaba NOP i DO Bosne i Hercegovine od 28. februara 1942. godine, Vrhovnom komandantu NOP i DV Jugoslavije, Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 3. dok. br. 85.

14 фебруар 1942

ВРХОВНОМ ШТАБУ НАРОДНО ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ПАРТИЗАНСКЕ И
ДОБРОВЉАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Приликом смо ваше писмо од 4 фебруара. У неуверљивом смо
добили и два писма од Оперативног Штаба за Источну Босну, а и Главног
Штаба.

18-11 т.г. одржали смо конференцију између штабова одреда
"Звјезда" и "Романија" на којој су учествовали и представници
Одбрањеног Штаба С.К. На тој конференцији детаљно смо претседили политичку и војну
ситуацију на нашим секторима и закључке конференције писмено доставили
Оперативном Штабу за Источну Босну, одговарајући му уједно на његова
питања. Пошто су у томе писму углавном садржани и одговори на питања
која нам ви постављате, то вам достављамо прелиминарно писмо на којима
ћете најлакше најјасније добити извјештај о војнополитичкој ситуацији,
код нас као и о непосредним перспективама нашег одреда. У том писму из-
нијели смо и све оно што значи о осталим одредима Источне Босне. Изјави-
ли смо и Бирчански одред упутили су писма П.П. који ће вас о томе си-
гурно извјештати.

Сарајевска чета није стигла. Чета са Сарајевским одредом
није стална и довољно брза и ми неможемо јасно одлучити о стању и
томе одреду. Курيري који су стигли преко Зеничког батаљона донели су
стање вијести, а једино што знамо јест да је Сарајевски одред заједно са
Зеничким батаљоном имао велике борбе са усташама које су се водиле
од Вареша ка Завидовићу и Слову. У борбама су имали успјеха.

Зенички батаљон је исто у непрестаној борби са неприја-
телима и тражи од нас помоћ, па на основу тога закључујемо да чиме у ста-
њу не м овој ситуацији упућива свију чети. Ми ћемо им ставити до знања
Тражаче П.П. у вези са њиховом четом. Једини Одлучено је да се Бисочина чета
упути у правцу Зенице.

Везе за читаво вријеме обавезне између наше два одреда, као
и између Бирчанског одреда одржавамо смо редовно.

Стално ћемо вас извјештавати о свим промјенама.
С другарским поздравом

СМРТ СЛАВЉИ - СЛОБОДА НАРОДУ

За штаб одреда "Звјезда"

Коста Брацић
Београд

За штаб одреда "Романија"

Јанко Брковић
Београд

Prilikom formiranja bataljona, smotru je izvršio komandant Operativnog štaba za isto nu Bosnu, Slobodan Princip Seljo. Ismet Mujezinovi je iskoristio priliku i crtao borce, pa im je dijelio te crteže. Formiranje bataljona obilježeno je velikom priredbom u Partizanskom domu u Srednjem. Formiranju bataljona prisustvovali su delegati svih eta našeg odreda. Bio je prisutan i znatan broj mještana iz okoline.

Osamnaestog marta popodne Druga vareška eta i dijelovi Visoke ete (komandovao politiki komesar Vareške ete, Josip Ivanovi, i zamjenik komandira Visoke ete, Gliša Jankovi) napali su mješoviti voz na pruzi Podlugovi - Vareš, izmeću Dabravina i Pajtov-Hana. Zarobljeno je pet ustaša, pet domobrana, jedan njemački oficir - ljekar, jedan njemački vojnik i jedan žandarm, dok je nekoliko neprijateljskih vojnika poginulo. Pošto su putnici izišli, voz je pušten zajedno sa lokomotivom nizbrdo, da bi se poslije 200 metara vožnje prevrnuo i zapalio. O tome piše i u Izvještaju Zapovjedništva četvrte oružničke pukovnije iz Sarajeva, upućenom Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu i Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, od 26. marta 1942. godine.")

Medu zarobljenim neprijateljskim vojnicima našao se i dr fra Mato Matošević, svećenik iz Vareša, odnosno Sarajeva. Matošević je zadržan nekoliko dana na Okruglici, u štabu Vareškog bataljona pa je pušten. Prema njemu se postupalo vrlo korektno, što se vidi i iz njegovog saslušanja u Zapovjedništvu Vojne krajine u Sarajevu, 17. aprila 1942. godine. Matošević je na saslušanju, između ostalog, rekao: »meni su mnogi partizani dolazili, te sam od njih imao prilike da čujem dosta interesantnih stvari... Sijelo (sjedište, op. V. R.) Vareškog bataljona je Okruglica... Bataljon ima 6 eta sa po 50-60 vojnika... Svi su naoružani puškama, revolverima, sa po dvije ručne bombe... Na 15-20 vojnika dolazi po jedna strojica... Hrana - dobra, vojni ka... Najviše ima pravoslavaca, pa muslimana, pa katolika i jevreja... Židovi su civilna lica; kao: profesori, učitelji, radnici... Dok sam bio na Okruglici došlo je novih boraca iz Visokog preko 30, iz Vareša 12, iz Sarajeva nekoliko... Mene su pustili... Govore kako jedva čekaju predstoje u ofanzivu o kojoj sve znaju, da vole domobrane jer se ovi brzo predaju i tako partizani dolaze lako do oružja i municije...«")

U drugoj polovini marta otpočeli su novi neprijateljski napadi protiv našeg odreda. Japane i njemačke snage pokušale su da prodru od Vareša, Olova i Knežine. Naše ete su im pružile žestok otpor. Partizanci Rajkovi i kapetana Rankovića na olovskom sektoru nisu nigdje davali otpora Nijemcima.

") Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knji 3 dok br 166

") Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda tom IV, knji 4, dok br 127. i 38.

Zahvaljuju i saboterskom i izdajni kom držanju etni kih jedinica, a i s obzirom da su naše snage bile razvu ene, neprijatelj je uspio da dosta duboko prodre u našu slobodnu teritoriju. Naro ito žestok pritisak neprijatelj je vršio od Olova i uspio je da prodre u selo Ajdanovi e. Tamo je pobio veliki broj golorukog naroda, popalio više ku a i oplja kao imovinu seljaka. Niši ki bataljon uspio je da ih vrati ka Olovu i oslobodi Ajdanovi e, nanijevši teške gubitke neprijateljskim snagama: 15 mrtvih i 14 zarobljenih domobrana i ustaša, zaplijenjen je i jedan puškomitraljez, preko 20 pušaka i dosta municije. U ovoj borbi se naro ito istakao borac Petar Gliši iz Ajdanovi a (njega su kasnije likvidirali etnici).

Krajem marta izvršena je izvjesna reorganizacija odreda »Zvijezda«. Komandant odreda ostao je i dalje Milorad Novosel, za zamjenika je odre en Tihomir Miri (bio je do tada zamjenik komandanta Vareškog bataljona odreda), politi ki komesar ostao je Hasan Brki , a za njegovog zamjenika odre en je Manojlo Popi , politi ki komesar Zeni kog bataljona (Popi , u stvari, nije nastupio na ovu dužnost). Odred je sada imao pet bataljona, sa oko hiljadu boraca.

O ovome piše u detaljnom Izvještaju komandanta Glavnog štaba NOPO i DO Bosne i Hercegovine, od 2. aprila 1942. godine, Vrhovnom štabu NOP i DV Jugoslavije koji je potpisao Svetozar Vukmanovi Tempo.²⁷⁾

Tako u izvještaju stoji da u odredu »Zvijezda« ima 5 bataljona: Crnovrški, Vareški, Gajevski (tj. Niši ki - op. V. R.), Olovski dobrovolja ki bataljon i Zeni ki bataljon, da je intendantura u odredu vrlo dobro organizovana, sanitet tako e. Politi ko stanje je zadovoljavaju e, porastao je autoritet naših štabova, narodnooslobodila ki odbori su organizovani u svim opštinama, osim na teritoriji Olovskog bataljona, itd.

Devetog aprila Glavni štab narodnooslobodila kih partizanskih odreda i dobrovolja ke vojske za Bosnu i Hercegovinu donio je odluku da se Zeni ki bataljon izdvoji iz našeg odreda i formira kao samostalan NOP odred. U našem odredu tada su ostala etiri bataljona: Crnovrški, Vareški, Niši ki i Olovski dobrovolja ki bataljon.²⁸⁾ Istovremeno je formiran i Okružni komitet KPJ za Zeni ki odred.

Polovinom aprila ponovo se na teritoriji Vareškog bataljona aktiviraju Jovica Orožovi , Savo Zeki , Simo Mitrovi , Miloš Damjanovi , Boško Janji i Vaso Sando, svi ve deklarirani etnici. Jovicu Orozovi a bio je uhvatio naš Udarni' bataljon kod Vlasenice, ali ga je, na nesre u, po nare enju Slobodana Principa Selje, pustio.

Treba priznati da su etnici vrlo vješto stvarali svoje tajne organizacije, odbore za svoj rušila ki i izdajni ki rad. Tako je formiran i neke

²⁷⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 4 dok. br. 43.

²⁸⁾ Hronologija oslobodila ke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, Izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1964, str. 246.

vrste specijalni, koordinacioni tajni odbor, vjerovatno još mnogo ranije, u koji su ušli pored navedenih, još i Sreto Erić, komandant Niški kog bataljona, zatim bivši komandir Vareške čete Todor Kojdić, Vida Savić, geometar iz Visokog, koja je radila sa dr Gerstlerom u našoj bolnici na Okruglici, zatim dva brata Damjanovića - Slavko i Sekula.") Njih jedanaest bili su ti koji su kovali planove za likvidaciju Vareškog i Niški kog bataljona. Četnici su ubrzano hvatali veze sa pojedinim ljudima iz naših četa i vršili na njih pritisak da preduku u četnike. U to vrijeme stiglo je i nekoliko četničkih oficira iz Srbije, koji su poželjeli da pronose vijesti o tome kako iz Srbije dolazi sto hiljada četnika Draže Mihailovića i naredi evakuaciju.

Ove vijesti nisu bile bez osnova, jer se zaista već i broj četnika prebacivao iz Srbije na Majevicu, Ozren i Trebavu, zatim prema Zvoniku, Vlasenici i Olovu. Razumljivo je da se nije radilo o stotini hiljada. Četnici su pronosili glasove da tu vojsku snabdijevaju saveznici, tj. Englezi i da su pripadnici četničkih jedinica bitno plaćeni u zlatnim funtama. S druge strane, govorkalo se da Nijemci i ustaše neće više napadati ove krajeve ako partizani budu uništeni.

Četnici su se, da bi razbili ustanak i oslobodilačku borbu, koristili i određenom kolebljivošću u jednog broja naših boraca, uglavnom sa sela, koji nisu bili spremni da se udaljavaju od svojih sela i kuća i da se bore u drugim krajevima, tj. tamo gdje se to odredi, pa su uporno pronosili parolu da četnička vojska neće biti pokretna, već da svaki njen pripadnik može i sa oružjem ostatati kod svoje kuće.

Na Crnom vrhu i na romanijskom Ozrenu Savo Derikonja je već ranije napadao partizane. Bio je jedan od najistaknutijih četničkih zlikovaca. Dočekivao je naše patrole i kurire, razoružavao ih, ubijao. Njemu je poželjno prilaziti jedan manji broj ljudi iz Romanijskog odreda, s Ozrena i iz Crnovrškog bataljona našeg odreda. Poslije našeg napuštanja teritorije odreda, Savo Derikonja je vršio strahovit teror nad narodom, a posebno nad simpatizerima našeg pokreta. On se posebno »proslavio« prodajom balvana sa te teritorije Nijemcima i ustašama.

Štab odreda »Zvijezda« je preduzimao mjere da se sa uva slobodna teritorija i da se i dalje nanose udarci neprijatelju. Bližio se kraj aprila, pa je Štab naredio Vareškom i Niški kom bataljonu da, između ostalog, napadnu na ustašku posadu u selu Očevje. S tim ciljem pozvani su štabovi dvaju bataljona na sastanak, u selo Ravne pod Zvijezdom, da bi im se saopštio zadatak. Na sastanak nije došao komandant Niški kog bataljona Sreto Erić, nego samo politički komesar Kozo Franković. On je krenuo iz Ajdanovića i otišao najprije u Niš, gdje mu je Sreto rekao da ne može ići, »jer je bolestan«, a da četa krenuti na

*) Dr Gerstler iz Vareša, koji je krajem 1941. godine izišao, vjerovatno sa znanjem Nijemaca u Vareš, na Okruglicu i radio u našoj bolnici, bio je, izgleda, također član ovog odbora. Ali zahvaljujući jednom paketu (torti) koji je dobio iz Sarajeva, sredinom januara, otkriven je kao agent Gestapoa i strijeljan. U istrazi pred Vojnim sudom odreda priznao je da je ubijen kao špijun.

zadatak pred mrak. Kazo je sa deset boraca, među kojima su se nalazili Nedo Stojanovi, Božo Pejanovi, Ostoja Mihajlovi i Strailo Vujadinovi, krenuo za Ravne. Iza Niša a im je nestao Strailo Vujadinovi s puškomitraljezom, pa je Nedo Stojanovi pošao da ga prona e. Kazo je stigao u Ravne i tamo upoznao Stab odreda sa ovim slu ajem. Dok su razra eni zadaci svih bataljona i eta, pojedine jedinice su ve po ele pristizati.

Me utim, vrijeme je odmicalo, a ete Niši kog bataljona nisu stizale, niti su uopšte stigle. Sreto Eri i Novo Trifkovi su pozvanim komandirima eta u Niši ima saopštili da je bataljon pozvan u Ravne da bi ga tamo partizani razoružali i da bi postrijeljali vi enije borce - Srbe, te zato on nare uje da se ne ide u Ravne, nego da se komandiri vrate u ete, da likvidiraju politi ke komesare i da održe red i disciplinu u etama, koje su od sada etni ke.

Pošto Niši ki bataljon nije stigao na predvi enu akciju, ona je odgo ena. Kazo Frankovi i komandant odreda Milorad Novosel dobili su zadatak da odu u Niši e i ispitaju razloge nedolaska Niši kog bataljona u Ravne. U Niši ima su od k erke Prodana Koji a, našeg odbornika iz Srednjeg, saznali šta se u me uvremenu desilo. U Štabu bataljona nije bilo nikoga, jer se Sreto Eri sa svojim sklonio u Duševine. Kazo i Milorad su krenuli u Sabanke, gdje su od porodice Stojanovi a saznali da je Strajilo Vujadinovi s puškomitraljezom pobjegao etnicima i da su u Duševine odveli i vezanog Ne u Stojanovi a, politi kog komesara Prve niši ke ete. Odatle su se Kazo i Milorad vratili u Niši e, gdje su etnici za njima poslali potjeru, ali su se oni uspjeli prebaciti na Okruglicu.

Sutradan uo i Prvog maja, Kazo se s jednom etom boraca prebacio ponovo u Niši e, gdje su ih popodne napali etnici.

Poslije pu a u Niši kom bataljonu, etnici su sproveli Ne u Stojanovi a i Vladu Vukovi a u selo Dugandži e, gdje se nalazio štab Save Derikonje, i tu ih likvidirali. To nisu smjeli uraditi u samom bataljonu zbog ogromnog ugleda ove dvojice komunista me u borcima Niši - kog bataljona i u narodu ovog kraja. Nedo Stojanovi i Vlado Vukovi su dva najsvjetlija imena u Niši kom bataljonu.

U bolnici u Niši ima radila je Ružica Velicki, ak iz Sarajeva. etnici su je zarobili, ali je nisu odmah likvidirali. Dvojica etnika su joj obe ali da e je odvesti partizanima. Me utim, na putu za Krivajevi e, kod Borka, najprije su je silovali, a onda ubili. U ovoj bolnici etnici su zarobili i doktoricu Lipman sa dvoje djece, Nikolu i Dejana Muniši a i Dragicu Ko ovi - uraškovi koje su u martu 1943. godine oslobodili borci VI isto nobosanske proleterske brigade.

Prvog maja u Viso koj eti na Žiškima proslavljen je me unarodni radni ki praznik. Održana je mala sve anost u eti. Janko Balorda je kratko govorio o zna aju Prvog maja, a zatim je izveden kra i program koji sam sastavio od pjesama i recitacija. Veliku sobu u ku i Milana Leke, gdje je eta bivakovala, ukrasili smo prigodnim parolama.

Popodne je stiglo naređenje od Štaba bataljona da Viso ka eta hitno dođe na Okruglicu. Komandir ete Jovo Nestorovi , i politiki komesar Janko Balorda su okupili etu. Krenuli smo. Stigli smo kasno uveče na Okruglicu i tu i prenoćili. Sutradan, 2. maja, pozvali su Janka Balordu, politiki komesara i komandira Jovu u Štab bataljona, gdje sam i ja bio, i saopštili nam da je moguće otkrivati napad etnika na štab Vareškog bataljona. etni je dat teški mitraljez koji se nalazio u štabu. Vojo Ilić nas je obavijestio da je od Bogdana Simanića, komandira Brgulske ete, dobio pismo u kome mu Bogdan piše da je sve u redu. Međutim, borac komande mjesta na Okruglici, Milan Zeki je obavijestio Mirka Jukića, politiki komesara Vareškog bataljona, da etnici iz nekih naših eta pripremaju napad na Štab bataljona.

Viso ka eta je brzo izašla na položaj, pod Sela ku planinu, zapadno od Okruglice i prihvatismo borbu. S nama je bio i komandant našeg bataljona Vojo Ilić. Iznijeli smo i teški mitraljez kojim je rukovao Pero Veseldžić. Počela je žestoka borba. Vidjevši da se naša eta ne može uspješno oduprijeti nadmoćnijim etnicima, naređeno je povlačenje. Povukli smo se jugozapadno, prema Debeloj međi, pa pored Orahova, prema pruži Podlugovi-Vareš. U toku noći zakopali smo mitraljez, kome sam izvukao zatvarač i ponio ga sa sobom, jer sam sumnjao u Pero Veseldžića. Zaista, u toku noći Pero je nestao. Kasnije sam saznao da je otišao etnicima i predao mitraljez. Ali od njega oni nisu mogli imati koristi - mitraljez nije imao zatvarač. Naša grupa stigla je 5. maja u selo Kamenicu, u Zeni kom odredu.

U svim ostalim eta našeg bataljona etnici su izvršili pravi pokolj najboljih boraca i političkih komesara. Pobijeno je preko dvadeset drugova. etnici su taj pokolj na osnovu pisama koje im je uputio Sreto Erić, izvršili iste noći, između 2. i 3. maja. U Vlahinjskoj etici ubijen je njen politiki komesar Momir Balorda, a više boraca je razoružano, od kojih su neki uspjeli umaći likvidaciji. U Prvoj vareškoj etici (Brgulskoj) ubijeni su Sveto Vujadinović iz Sarajeva, politiki komesar ete, Boro Forović iz Visokog, skojevac, omladinski rukovodilac, a u Drugoj vareškoj ubijen je Josip Ivanović (Salomon Albahari), politiki komesar.

Dok je kompletna Viso ka eta, sa jednom nepotpunom etom Majevićana (Majević kog bataljona) i Štabom Vareškog bataljona kretala prema Zeni kom odredu, na teritoriji odreda i dalje su vođene žestoke borbe između partizana i etnika.

Najžešća borba odvijala se pred zoru i tokom 5. maja u Stomorićima. Naime, 4. maja Glavni štab NOPO i dio Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Štab odreda »Zvijezda«, zajedno sa članovima okružnih komiteta KPJ i SKOJ-a za Zvijezdu i pozadinskim radnicima i dijelovima jedinica našeg odreda i Majević kog bataljona, krenuli su iz Srednjeg prema Okruglici. Ovu kolonu napala je udružena etnička grupacija, sastavljena od etnika sa vareškog i olovsko-niškijskog sektora i romanijskog Ozrena, kojom je komandovao Sreto Erić. etnici su uspjeli da iznenade naše snage. Bio je direktno ugrožen i

Glavni štab. U krvavoj borbi etnici su bili razbijeni i na poprištu bitke ostavili su dosta mrtvih i ranjenih. Naše snage imale su takode nekoliko ranjenih, od njih teže ranjen bio je član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Alija Hodži .

Poslije završene bitke, naša kolona je krenula pravcem Stomorine, Karaula, Okruglica, Mijakovi i, Zeni ki kraj.

U Karauli, gdje se nalazila mala odredska bolnica, u kojoj je ležao teško ranjeni Petar Stamboli sa još nekoliko ranjenih i bolesnih drugova, i koju su bili zarobili etnici, kolona je napala etnike, pa su se oni razbjegli, a naši drugovi oslobođeni. Sedmog ili osmog maja ova kolona stigla nas je u Stojanovi ima (Zeni ki odred).

Poslije našeg povlačenja, etnici su zaposjeli teritoriju odreda »Zvijezda«. S njima su ostali komandant odreda »Zvijezda« Milorad Novosel, njegov zamjenik Dušan Mirić i intendant Vareškog bataljona i bivši komandir Semizovačke ete, Mile Rodić . Dušana Mirić a etnici su ubrzo iza toga ubili dok je Milorad Novosel neko vrijeme ostao s njima, a zatim se odmetnuo i, u drugoj polovini 1943. godine, otišao u Visokofojni ki partizanski odred. Rodić je ostao s etnicima do kraja a privremeno je ostao i jedan broj nama odanih boraca, ranjenika i bolesnika, a jedan broj su etnici zarobili. Već ina je uspjela pobjeći i nastavila je borbu.

Poslije povlačenja Štaba našeg odreda iz Srednjeg, kada je Srednje bilo bombardovano, a etnici pripremali napad, u Srednjem su se slegli mnogobrojni ranjenici i bolesnici, do tada razasuti po našim bolnicama u šii ima, Visojevici i drugim mjestima. Kada su etnici upali u Srednje, odmah su ubili Veljka Vukovića, zatim sve ranjenike i bolesnike, među njima Nusreta Dizdarevića, Miru Daniti, Mikija Engla, Vojislava Pravicu, jednog slijepog borca iz Muslimanskog bataljona, jednog teško oboljelog druga iz okoline Valjeva koga smo zvali Crni. Nešto ranije ubijeni su i kurir Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Mustafa Dovađžija, zatim Krsto Košarac i Branko Bajić Baja, politički komesar Crnovrškog bataljona, radnik iz Sarajeva.

Ovi zločini etnika su obradovali okupatore i njegove ustaške slugе. Glavar Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva, general-poručnik vitez Laxa u svom Dnevnom izvješću, br. 133. od 13. maja 1942. godine piše:

»Odmetnici (tj. etnici op. V.R.) iz Okruglice i Srednjeg nude predaju«, a u Dnevnom izvješću, br. 136. od 16. maja iste godine, kaže:

»Naknadno se saznaje da su u borbama između etnika i partizana u oblasti, s. Okruglice i Srednjeg 4. maja etnici ovladali Okruglicom i Srednjim. Zarobljenike koje su držali partizani (tj. ustaše, domobrane i Nijemce - op. V.R.), pustili su, dok su sve partizane, strance i Židove poubijali, a domaće partizane razoružali. Svima Hrvatima dozvoljavaju nesmetan prolaz ovim krajem i obrađivanje polja. Devetog maja na njihovu želju došlo je do sastanka sa bivšim ustaškim logornikom iz

Semizovca Rajmundom Haklom i na tom sastanku izrazili su želju za smirenje. Oružje će predati kada osjete da su potpuno sigurni od partizana i od nevaljalih ustaša. Njemačku, talijansku i hrvatsku vojsku, kao i ustaše ne će napadati (podvukao V.R.) ukoliko oni ne bi bili napadnuti, ili pak paljena sela Grko-isto njaka«. ³⁰⁾

Ustaše i Nijemci su odmah krenuli da zaposjednu ovu teritoriju. Međutim, to nije bilo ni potrebno, jer su Savo Derikonja, Sreto Erić, Mile Rodić i Golub Mitrović bili već odavno spremni na saradnju sa njima. To se veoma jasno vidi iz izvještaja Zapovjedništva 5. oružničke pukovnije iz Sarajeva, od 26. maja 1942. godine, u kojem između ostalog, stoji:

» etnici iz Srednjeg i Okruglice nijesu pristali da predaju oružje sa izgovorom da se boje partizana da ih ne poubijaju, jer su vodili borbu sa njima 2. i 3. o.mj. kada su partizane protjerali iz svoje sredine. Sada etnici iz Okruglice prelaze u grupama u nenaoružana katolička sela oko Vareša i kradu goveda i ovce, ali ne napadaju željezničke pruge. etnici iz kotara Zeni kog se približavaju Kaknju i sada stanuje jedna skupina oko 4 lica pod oružjem u selu Subotine (10 km zapadno od Kakanja), koji su se izjasnili da ne će napadati nikoga, već samo partizane, (podvukao V.R.), pa je zapovjednik postaje Kakanj iste pozvao na pregovore u Kakanj i još nije poznat ishod toga poziva, pa će se naknadno poslati i izvješće. Ovi su etnici 21. o.mj. napali paljbom iz pušaka na partizane dok su još bili u selu Vukanović i im je nastala noćna partizani su napustili Vukanović i prešli u Mijaković e.¹⁾

Prema tome, izdajnička radnja etnika i njihovih vođa postala je očigledna. Sedmog juna Nijemci i ustaše su definitivno zaposjeli teritoriju odreda »Zvijezda«, kroz koju su prošli ne opalivši ni jedan jedini metak. etnici su im se predali, a oni su ih pustili kućama. Kao zahvalnost »za oslobođenje«, etnici su im predali nekoliko zarobljenih partizana.

Narodnooslobodilački partizanski odred »Zvijezda« prestao je da postoji, ali je izvršio zadatak koji mu je bio postavljen prilikom formiranja. Njegovo sedmomjesečno postojanje i djelovanje imalo je ogroman značaj za razvoj ustanka i narodnooslobodilačke borbe na ovom području, za razvoj i jačanje političke svijesti i bratstva i jedinstva Muslimana, Srba i Hrvata, za nastavljavanje borbe protiv okupatora u ovom kraju, u drugim uslovima i u drugim oblicima.

Borbe i političko djelovanje odreda naročito su bili značajni što su iz neposredne gradske okoline neprestano ugrožavali veliki neprijateljski garnizon u Sarajevu te doprinosili podizanju borbenog morala i intenziviranju političke aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta u

¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka, o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 5, dok. br. 142.

²⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 5, dok. br. 142.

gradu. Odred je zajedno sa jedinicama Romanijskog i Kalinovi kog partizanskog odreda stalno držao i stezao obru oko Sarajeva, a to je stvaralo strah i paniku u neprijateljskim redovima, a sve to vidljivo je iz mnogobrojnih dokumenata iz neprijateljske prepiske i arhive. Velika oslobođena teritorija oko Sarajeva, koju je kontrolisao odred »Zvijezda« i koja se održala sve do početka maja 1942. godine, bila je oslonac za održavanje veza sa gradskom organizacijom NOP-a u Sarajevu, i kao što je poznato, mnogo šire, za veće akcije koje je sprovodio Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOP-a odreda za Bosnu i Hercegovinu, kao i Centralni komitet KPJ u jednom, ne baš kratkom periodu. Ovaj odred je bio područje u koje su izašli mnogi borci i rukovodioci iz grada Sarajeva, da bi i oni dali svoj doprinos njegovim uspjesima.

Kada je odred »Zvijezda« prestao da postoji, veliki broj njegovih boraca ušao je u sastav Grupe udarnih isto bosanskih bataljona, formirane polovinom maja 1942. godine u Zeni (kasnije 6. isto bosanske proleterske brigade), od kojih je mnogi pasti u borbama širom Jugoslavije, a veći broj izrasti u političke i vojne rukovodioce u drugim jedinicama naše NOVJ.

U stvari, odred »Zvijezda« prestao je da postoji i zato jer je tada sproveden naš kurs napuštanja frontalnih borbi i stvaranja udarnih, pokretnih jedinica NOVJ koje je zadavati neprijatelju udarce gdje i kada to bude po neprijatelja najosjetljivije i najteže. Tako je veći formiranje I bosanskog udarnog proleterskog bataljona (13. marta 1942. godine u Srednjem) bilo prva faza u sprovođenju direktive CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ o stvaranju novih pokretnih jedinica NOVJ.

Zadatke i ciljeve odreda »Zvijezda« nastaviće od druge polovine 1943. godine do oslobođenja da sprovodi na ovom području Visokofojnički partizanski odred, u kome su se nalazili i mnogi borci odreda »Zvijezda«, neki čak i kao njegovi organizatori.

BORIVOJE TEPAVIĆI

KALINOVICI I NOP ODREDA

Štab partizanskih odreda sarajevske oblasti, odmah nakon njegovog imenovanja, izradio je koncept razvoja oružane borbe na prostorima koji okružuju Sarajevo. Prema tom konceptu, a o čemu svjedoče i napisi u drugom tomu ove edicije, sa oružanim akcijama trebalo je da se otpočne sa tri osnovne taktičke jedinice - Semizova kom, Trebevićka kom i Romanijskom četom. Te tri čete trebalo je da se organizuju u najkraćem roku nakon odluke Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu da se otpočne sa oružanim ustankom u Bosni i Hercegovini, odnosno u okolini Sarajeva.

Ove čete, kako je bilo zamišljeno, trebalo je da se sastoje od manjih oružanih grupa (odreda). Narastanjem tih grupa koje bi u toku borbe prerastale u čete, trebalo je da se stvaraju bataljoni i još krupnije vojne formacije. Takav koncept oružane borbe trebalo je da obezbijedi uslove da se plamenom ustanka zahvate što brže novi i što širi prostori.

Tako je i formirana Trebevićka četa koja je u kratkom roku prerasla u Trebevićki bataljon, čiji su sastavni dijelovi do 20. septembra uspjeli ostvariti kontrolu nad gotovo čitavim područjem Trebevića, dobrim dijelom regiona Jahorine, Trnova i Kalinovika. Ovakva orijentacija štaba sarajevske oblasti, kada je riječ o prostorima južno od Sarajeva, nikla je iz potrebe da oružani ustanak što prije zahvati čitavo područje koje se nalazi južno od pruge Hadžići-Sarajevo i pruge Sarajevo-Mededa.

Zahtjevi razvoja borbe na ovom području upućivali su na to da se sa manjim oružanim grupama i bez velikih žrtava likvidiraju neprijateljska uporišta kojima su se sastojala od velikog broja raštrkanih, a ponekad i međusobno udaljenih oružanih postaja i manjih ustaško-do-

mobraskih oružanih straža koje su uvale željezni ke stanice, mostove, razne magacine i sli ne objekte. O ekivalo se da e se poslije svake uspješne akcije ustanicima redovno pridruživati novi borci, i to u sve ve em broju. Isto tako, ra unalo se da e svaka takva uspjeta akcija izazvati paniku u redovima neprijatelja, a u redovima boraca i patriotskog stanovništva u vrstiti vjeru u vlastite snage i narušavati mišljenja o neranjivosti vojne sile fašisti kih okupatora.

Takva orijentacija, kakva je bila logi na i jedino mogu a, trebalo je da osigura brzo osloba anje velikih prostora u najneposrednijem zale u grada, koji su mogli da posluže kao sigurno izvorište za snabdjevanje oružanih jedinica hranom, odje om, obu om, prevoznim i prenosnim sredstvima.

Orijentacija Štaba sarajevske oblasti da pristupi organizovanju ustanka na ovako širokom prostoru diktirana je nastojanjem PK KPJ i štaba narodnooslobodila kih i partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu da se u što kra em roku zahvati ustankom itava teritorija Bosne i Hercegovine, kao i potrebom da se što prije ostvare mogu nosti za povezivanje ustanka u jugoisto noj Bosni sa ustani kim snagama u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini.

Partijske organizacije u Kasindolu, na Vrelu Bosne i aktivni komunisti u Hadži ima, Dobrom Polju i Palama, s obzirom na njihovu mladost, nedostatak revolucionarnog iskustva, nisu mogli da budu tako zna ajan faktor u podizanju oružanog ustanka, ali bilo je normalno i logi no ra unati sa njima kao sa punktovima koji su mogli da pruže zna ajnu podršku kadrovima iz sarajevske mjesne organizacije, upu ivanim na ovo podru je sa zadatkom da organizuju oružanu borbu.

Poslije prvih poteško a i izvjesnih neuspjeha na organizovanju Trebevi ke partizanske ete, intervencijom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i štaba sarajevske oblasti nastupio je od polovine avgusta 1941. godine ubrzan proces narastanja ustanka i u ovom kraju. Kadrovska pomo (dolazak Miladina Radojevi a i Pere Kosori a sa odabranom grupom partizana sa Romanije) pokazala se efikasnom.

Desetog avgusta 1941. godine, samo pet dana nakon raspada prve oružane grupe, u rejon Trebevi a stigao je komandant štaba partizanskih odreda sarajevske oblasti, Slobodan Princip Seljo. U njegovom prisustvu, istoga dana, formiran je novi štab Trebevi kog odreda. Za komandanta je imenovan Miladin Radojevi , a za politi kog kome-sara Feliks Goranin Sre ko.¹⁾

Prema zamislima štaba Sarajevske oblasti, trebalo je nakon realizacije predvi enih akcija, okupiti toliko novih boraca da bi Trebevi ki odred u najkra em roku prerastao u Trebevi ki bataljon, u ijem bi sastavu bile tri ete: Trebevi ka, Kijevska i Rogojska.*) Na taj na in bi se

¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka NOR-a naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 1, dok. br. 28.

*) Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 28.

omogu ile akcije duž itavog puta koji vodi od Sarajeva do Kalinovika i prema Hercegovini, što bi onemogu ilo snabdijevanje ustaško-domobrinskih posada u Trnovu i Kalinoviku, a omogu ilo vezu ustanika sarajevske oblasti sa ustanicima u isto noj Hercegovini.

Novi štab zajedno sa grupom boraca sa ovog terena, koji su mu se ubrzo priklju ili, pristupa odmah organizovanju oružanih i diverzantskih akcija³⁾). Te akcije i poja ana politika aktivnost - koja je postala još intenzivnija - omogu uju da se na podru ju Trebevi a vrlo brzo oja a politiki uticaj NOP-a, što je, takode, dovelo do priliva novih boraca. Tako se za nepunih devetnaest dana poslije osnivanja novog štaba sa Miladinom Radojevi em na elu i osam dana po dolasku Pere Kosori a⁴⁾, na Trebevi u okupio znatan broj ljudi koji su svrstani u odred i koji su 29. avgusta napali ustaško-domobranski postaju na Jahorini⁵⁾).

Poslije ove akcije, koja se može svrstati u prve podvige trebevi - kih partizana, u odredu se okupilo preko stotinu boraca (prema nekim podacima ta no 118), od kojih je formirana dosta snažna Trebevi ka eta (ona se, u to vrijeme, ponekad naziva Paljanskom), koja je odmah upu ena na ve ranije odrene zadatke - duž ceste i pruge na liniji Pale -Stambol i "). Za komandira ete postavljen je Aleksa Bojovi Brko, a za politiki kog komesara Tomo Me o, obojica lanovi KPJ iz kasindolske partijske elije.

Nakon formiranja Trebevi ke ete, štab Trebevi kog odreda, zajedno sa Perom Kosori em i dvije desetine boraca, prelazi u rejon Presjenice, koji se nalazi na jugoisto nim padinama Igmana, zapadno od ceste koja vodi od Sarajeva prema Trnovu⁷⁾). U tom rejonu - nakon likvidacije oružni ke postaje u Ledi ima, uništavanja mostova preko rijeke Željeznice u selu Kijevu na putu Sarajevo - Trnovo i još nekih akcija izvedenih 6. i 10. septembra⁸⁾) - grupa oko Štaba narasla je na oko 40 boraca koji su svrstani u Kijevsku etu. Za komandira ove ete, koja je ve 16. septembra izvela zna ajne akcije,⁹⁾) postavljen je Danilo Veljo, seljak iz Trnova, a za politiki kog komesara Živko Jošilo, student i komunista iz Sarajeva.

etrnaestog septembra, odmah nakon formiranja Kijevske ete, štab Trebevi kog partizanskog odreda prešao je na prostor između Trnova i Kalinovika¹⁰⁾). Zajedno sa novim borcima iz ovog kraja, grupa

³⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 107.

⁴⁾ Ustanak naroda Jugoslavije 1941. godine, »Vojno delo«, Beograd, 1964. godine knj. 1
Pero Koson : Iz ustani kih dana na Romaniji, Jahorini i kod Kalinovika.

⁵⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 63 i 294.

⁶⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 107.

⁷⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 107.

⁸⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 320.

⁹⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 322.

¹⁰⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 189.

okupljena oko Štaba, samo u roku od pet dana, tj. do 20. septembra izvodi nekoliko značajnih akcija: ruši most preko rijeke Dobropoljke u Dobrom Polju, izme u Trnova i Kalinovika, razara cestu izme u Dobrog Polja i Kalinovika i ruši most na potoku u mjestu zvanom Podgrađe kod sela Obija, na cesti Kalinovik - Ulog, i zauzima pilanu u Dobrom Polju.

Sve te akcije, koje su slijedile jedna za drugom i to u veoma kratkim vremenskim razmacima, kao i svesrdno zalaganje aktiva KPJ iz Dobrog Polja, u kome su se nalazili Marko Regoje, Viro Regoje, Vukašin Anđić, Ranko Divljan i Mile Elez i ljudi koji su bili pod njihovim uticajem, doprinijeli su da se okupi veći broj boraca, a to je omogućilo da se oko 20. septembra formira i Rogojska četa. Za njenog komandira izabran je Ranko Divljan, seljak i komunist iz zaseoka Zagora u Crnoj Rijeci, a za političkog komesara Stanko Šimunović, radnik i komunist koji je u toku formiranja Trebevičkog odreda poslat na ovo područje, takođe iz Sarajeva. Time je bio dokrajica izvršen program na formiranje Trebevičkog bataljona, što je učinjeno dosljedno prema zamisli Štaba partizanskih odreda sarajevske oblasti, a štabu Trebevičkog odreda saopštio Slobodan Princip Seljo, 10. avgusta, kada je štab ponovo formiran.¹¹⁾

Slijedećih dana štab Trebevičkog bataljona učinio je napore da se u oružanu borbu uključi i što više ljudi iz sela sa zagorske kraške površi, u kojima se centru nalazi Kalinovik. I ta nastojanja urodila su plodom, pa je krajem septembra formirana i Zagorska četa. Njen zadatak je bio da kontroliše cestu na relaciji Dobro Polje - Kalinovik i da održava veze sa partizanskim jedinicama u Hercegovini. Za komandira ove čete postavljen je Mile Elez, seljak iz Borija (etnički su ga ubili u decembru 1942), dok je, u nedostatku članova KPJ, mjesto političkog komesara ostalo upražnjeno. U sastavu ove čete nalazili su se uglavnom seljaci iz sela Sijerača, Krbaljina, Šivolja, Borija, Jažića, Mosorovića i Vihovića. Prema tome, krajem septembra Trebevički bataljon uspio je da ostvari punu kontrolu na putu od Sarajeva do Kalinovika, u dužini od oko 70 km, da na toj saobraćajnici onemogući i svaki promet i da onesposobi telefonske i telegrafske linije.¹²⁾

Posada u Kalinoviku, koja se sastojala od jedne domobranske satnije na čelu sa satnikom Kramarićem, oružničke postaje u kojoj se nalazilo oko 20 oružnika i dvadesetak naoružanih seljaka Muslimana iz okolnih sela, koji su se stavili u službu ustaško-domobranske vlasti, mogla se snabdijevati jedino vazdušnim putem. Upravo na takvom poslu, istog dana kada je formiran Trebevički bataljon, iznad samog Kalinovika, sudarila su se dva ustaško-domobranska aviona, pa je tom prilikom poginuo pilot poručnik Marjan Martinić, a njegovom pomoćni-

¹¹⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 28.

¹²⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 239. i 267, dok. br. 96 i 104.

ku podoficiru ije ime nije utvr eno slomljena je noga¹³⁾. Tih dana domobransko zrakoplovstvo ini greške i na drugim mjestima, bombarduju i objekte koje su koristile ustaške vlasti.¹⁴⁾ I na taj na in ustaška oružana sila ispoljavala je slabosti koje su davale povoda narodu da izvgava ruglu itavu takozvanu NDH. To je, istovremeno, kod ljudi stvaralo uvjerenje da obra un sa ustaškom oružanom silom ne e biti težak ni dugotrajan, što je davalo podsticaja da se sve masovnije odzivaju pozivima KPJ na ustanak.

Neuspjeli pokušaj oslobo enja Kalinovika

Krajem septembra - kada oružani ustanak pod rukovodstvom KPJ na ovim prostorima po inje da poprma sve karakteristike opštenarodne akcije - na podru ju sela Obija i Strana, na pola puta izme u Kalinovika i Uloga, pojavio se bivši žandarmerijski podnarednik Krsto Rudan s grupom naoružanih ljudi iz okolnih sela.¹⁵⁾ Oni su se kretali po nazna enim selima, ne preduzimaju i ništa protiv okupatorske i ustaške vlasti. Ova grupa javlja se van struktura partizanskih vojnih jedinica. ak ni u narodu nije smatrana ustani kom. Sam Krsto Rudan nosio je na glavi šubaru sa etni kom kokardom.

štab Trebevi kog bataljona tek pri kraju druge dekade septembra saznao je da u Obiju i Stranama postoji oružana grupa, pa je odmah preduzeo mjere kako bi tu grupu aktivirao u borbu protiv okupatora i ustaša. Zato su odmah upu eni kuriri da bi direktno uspostavili vezu sa sa ovom grupom.^{1*)} Me utim, napori za njihovo aktiviranje u borbu nisu urodili plodom.

Znaju i za nizak moral ustaško-domobranske posade u Kalinoviku, štab Trebevi kog partizanskog bataljona odlu io je da se napadne ovo ustaško-domobransko uporište. U napadu je trebalo, kako je to bilo ranije dogovoreno, da u estvuje i grupa okupljena oko Rudana. Napad je po eo 1. oktobra oko 9 sati prijepodne. U njemu je u estvovala Rogojska i Zagorska eta, koje su se nalazile pod komandom štaba Trebevi kog bataljona. Bitka je bila žestoka i trajala je do tri sata

¹³⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 328, dok. br. 117.

¹⁴⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 328, dok. br. 117.

¹⁵⁾ Krsto Rudan ro en je u Bor u, u zaseoku Meko e, bivša opština Ulog. Zbog izdajni - kog djelovanja u svojstvu komandanta Obaljskog bataljona, osu en je na smrt krajem aprila 1942, kada je pobjegao sa streljanja. Emigrirao je kao etnik 1945.

^{1*)} Vidi izvještaj Štaba Trebevi kog bataljona od 20. septembra 1941. godine Štabu sara jevske oblasti o akcijama Rogojske, Kijevske i Paljanske ete i pripremama za napad na Kalinovik. (U izvještaju umjesto Rudana pogrešno se navodi ime Tunguza.) - Zbornik, tom IV, kni 1 str. 416, dok. br. 189.

poslije podne, a završena je nauspjehom. Tada je na strani partizana poginulo i ranjeno oko 30 boraca.¹⁷⁾

Ova izgubljena bitka imala je teške posljedice po dalji razvoj NOB-e na ovom području. Za itav mjesec dana, sve do početka novembra, odložene su aktivnosti Trebevi kog bataljona na prostorima oko Kalinovika, kao i prodor ustanika u područja između Kalinovika i Foče.

Ovaj neuspjeh iskoristili su neki etnički orijentisani pojedinci iz kalinovičke aršije, u težnji da odgovornost za ovaj neuspjeh pripišu komunistima, nazivaju ih čak i ustaškim agentima. Odmah poslije bitke za Kalinovik, ustaše su u selu Jaži ima, u neposrednoj blizini Kalinovika, zapalili pet kuća: Vlade Ždrala, orde Tepavčevića, Mirka Ždrala, Veljka Ždrala i Bože Kovačevića. Opljačkali su svu sitnu i krupnu stoku. Pored toga, zaklali su četiri žene (Goju Ždrale, Savu Ždrale, Ristu Ždrale i Jelku Ždrale), dva starca (Marka Ždrala i Ristu Ždrala) i dvoje djece (Slavka Ždrala, sina ubijene Goje, i Relju Lalovića, sina Dušana Lalovića - Galovića iz Kalinovika koga su kao oban e zatekli na pašnjaku kod ovaca). Vasi Ždrale, koja i danas živi, a koja se tada nalazila u kolijevki, odsjekli su ruku iznad šake.

Ustaške vlasti su tada proglasile »amnestiju«, kojom je pružena navodna garancija da se neće dogoditi ništa onome ko se ustaškim vlastima preda sa oružjem. Valja reći, da je tada registrovan neotekivano mali broj kolebljivaca i malodušnika koji su se na takav poziv odazvali, o čemu svjedoče i ustaško-domobranski izvještaji.¹⁸⁾

Kada su vidjeli da ni »amnestija« nema efekta, etnički orijentisani pojedinci idu uporno dalje, u blato izdaje. Oni su znali da je Kalinovik, kao što je bio slučaj i sa Fočom, Goraždom, Višegradom i drugim nekim mjestima, uključen u italijansku okupacionu zonu, ije su granice utvrđene 18. maja u Rimu ugovorom između predstavnika Italije i NDH o demilitarizovanoj zoni. To potvrđuje i činjenica da je već koncem maja 1941. godine Kalinovik zaposjela jedna kompanija talijanskih vojnika-crnokošuljaša koja se tu zadržala sve dok je završen proces organizovanja ustaške vlasti. Podržavaju i talijansku okupacionu vlast, etnički elementi su istovremeno govorili kako Talijani uzimaju u zaštitu srpski živalj od ustaškog terora i da su oni u tom trenutku jedini prijatelji srpskog naroda.

U suštini, svi postupci Talijana prema našim narodima, a naročito onim kojima su oni željeli da se prikažu kao prijatelji, bili su sraunati

¹⁷⁾ Poginuli su: Miladin Radojević, komandant Trebevi kog bataljona, Ranko Divljan, komandir Rogojske čete; Tadija Elez i Danilo Sladoje, obojica seljaci iz Borija; Dušan Ždrale, Simo Ždrale, Gavro Nišić i Marko Nišić, sva četvorica iz sela Jaži; Danilo Nogo iz Šivolja; Sretko Regoje iz Dobrog Polja; Dordo Elez zvan Macija, Lazar Elez i Danilo Elez iz sela Sijera; Sava Golijanin iz Bostroja; Božo Marković iz Crne Rijeke; Sretko Ljuboje iz Presjenice i Košta Elez iz Mušića. (U izvještaju Zapovjedništva četvrte oružničke pukovnije, od 24. oktobra 1941. godine, o stanju u sarajevskoj oblasti stoje netačni podaci da je u ovom okršaju ubijeno i ranjeno 70 odmetnika.) - Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 328. dok. br. 117.

¹⁸⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 328, dok. br. 117.

na to da u njihovoj zoni uticaja obezbijede svoje interese, da razbiju ustaničke snage, te da prodube jaz i mržnju između Srba, Muslimana i Hrvata, kako bi nezadovoljstvo i ogorčenje naroda ustaškim postupcima okrenuli protiv komunista i narodnooslobodilačke borbe.

Pro etnički elementi, odmah poslije bitke na Kalinoviku, obrazuju delegaciju koja se obraćala predstavnicima italijanske vojne sile u Nevesinju sa zahtjevom da se u Kalinovic uputi italijanska posada u kojoj bi, kako su oni tvrdili, srpski narod našao sigurnu zaštitu od ustaškog terora. Motivisana nastojanjima da usmjeri razvoj ustaničkog pokreta u pravcu velikosrpske i antikomunističke orijentacije i da ga praktično stavi sebi u službu, italijanska komanda iz Mostara prihvatila je ovaj poziv i uputila u Kalinovic, već u drugoj polovini oktobra, oko 700 vojnika pripadnika divizije »Cacciatori delle Alpi«, moderno naoružanih i opremljenih jednom baterijom topova i četiri tenka.¹⁹⁾ Tako je sada garnizon u Kalinoviku brojao, zajedno sa domobranima, oružnicima i naoružanim milicionarima, preko 800 neprijateljskih vojnika.") Italijani su tada ostavili svoju posadu u Ulogu, koja je imala nešto manje od stotinu vojnika. Dolaskom Italijana, sluga okupatora uspjele su da od Kalinovika i Uloga naprave busije iz kojih će narednih dana još žestokije i podlije, uz okrilje okupatora, nastaviti svoju radnju na raspirivanju vjerske i šovinističke mržnje i razbijanju ustaničkih redova.

Pored posljedica izazvanih neuspjelim napadom na Kalinovic, rečeno u nekoliko riječi i o uzrocima toga neuspjeha: oko 160 ustanika naoružanih puškama i samo sa dva puškomitraljeza napalo je na veoma jako utvrđenoj bedemi ustaško-domobranska posada, naoružana većim brojem puškomitraljeza i ponekim teškim mitraljezom. Napad na Kalinovic uslijedio je usred bijela dana, što je neprijatelju pogodovalo. Ustanici nisu raspolagali oružjem koje omogućava zauzimanje ovakvih utvrđenja, a bili su, zajedno sa štabom Trebevičkog bataljona, uvjereni da se u Kalinoviku nalazi ustaško-domobranska posada koja broji oko 200 naoružanih ljudi, dok ih je u trenutku napada, bilo preko 400. Naime, posadi u Kalinoviku, koja je u trenutku donošenja odluke o napadu brojala nešto manje od 200 ljudi, 30. septembra, uoči same bitke, stiglo je pojačanje od preko 200 naoružanih milicionara i ustaša iz Gornjeg Bora.

Upravo iz te činjenice se nameće zaključak o izdaji, i to od nekoga ko je o napadu na Kalinovic bio pobliže obaviješten. Sve navodi na to da je ovo obavještenje neprijatelju dala grupa Krste Rudana, a to se da zaključiti i po tome što su oni znali sve pojedinosti o planiranom napadu i što je glavnina pomenutih 200 ustaša i milicionara iz Gornjeg Bora prešla bez ikakve smetnje, usred dana, preko teritorije koju je kontrolisao Rudan, a Rudanova četa nije ni pokušala da uestvuje u napadu na Kalinovic, iako je tu obavezu preuzela u ranijim dogovorima.

¹⁹⁾ Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1, str. 211.

²⁰⁾ Zbornik, tom IV, knj. 4, dok. br. 98.

Formiranje Kalinovi kog narodnooslobodila kog partizanskog odreda

Uprkos izgubljenoj bici za Kalinovik, Trebevi ki bataljon ostao je na okupu, a broj boraca u svim njegovim etama stalno je rastao. Tako se nametnula potreba da se i na ovom prostoru formiraju jedinice ve e od bataljona i da se obilježe podru ja na kojima e one djelovati. Takve jedinice, kako je to bilo po etkom septembra zamišljeno u Štabu sarajevske oblasti, trebalo je da budu brigade. Na takav zaklju ak upu uje izvještaj komandanta sarajevske oblasti od 8. septembra 1941. godine, Štabu NOP odreda za BiH o akcijama Trebevi kog bataljona, sa primjedbama u vezi sa formiranjem i nadležnoš u bosanskohercegova ke brigade, a što se, u stvari, odnosi na brigadu koju je trebalo formirati na prostorima južno od pruge Hadži i - Sarajevo i Sarajevo-Višegrad.²¹⁾ Realizacija takve zamisli na podru ju sarajevske oblasti nije ostvarena.

Ilanovi Štaba sarajevske oblasti i dalje rade na ostvarivanju svojih ideja o formiranju krupnijih vojnih jedinica. Me utim, do odluke o formiranju jednoobraznih krupnih jedinica koje e nositi ime odreda u duhu odluka Savjetovanja u Stolicama dolazi po etkom oktobra. Petog oktobra formiran je Romanijski NOP odred odlukom lanova Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, i to po njihovom povratku sa Savjetovanja iz Stolica. Istovremeno je predvi eno i formiranje Kalinovi kog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda«. Za komandanta Kalinovi kog odreda tada je predvj en Rade Hamovi , koji se, u to vrijeme, nalazio na Romaniji, pri Štabu sarajevske oblasti. On je odmah upu en u kalinovi ki kraj sa odgovaraju im instrukcijama o formiranju Kalinovi kog odreda i sastavu Štaba odreda. Tako se ve 13. oktobra pojavljuje prvi dokumenat štaba Kalinovi kog NOP odreda sa potpisom Rade Hamovi a.²²⁾ Iz ovoga se može zaklju iti da je Kalinovi ki NOP odred zaživio vjerovatno dan-dva ranije, štab je formiran u predjelu Treskavice, u okolini Dobrog Polja, a u njemu su bili, pored komandanta Hamovi a, politi ki komesar Boriša Kova evi , lan PK KPJ i istaknuti partijski radnik sa velikim iskustvom, i zamjenik komandanta Pero Kosori . Novoformirani Kalinovi ki odred, kao krupnija formacija, formiran je, dakle, u prvoj polovini oktobra 1941. godine, a u njegovom sastavu tada su se našli sljede i bataljoni:

1. Trebevi ki bataljon, na prostoru koji grani i sa samim gradom, južno od Sarajeva, u iji su sastav ušle Trebevi ka, novoformirana Krupa ka i Igmanska eta, koja se do tada nalazila u sastavu Semizova - kog bataljona. Komandant bataljona bio je Aleksa Bojovi , a politi ki komesar Tomo Me o.

²¹⁾ Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 226, dok. br. 99.

²²⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 87, dok. br. 29.

2. Kijevski bataljon, u čijem su se sastavu nalazile Kijevska, Rogojska i Zagorska četa. Komandant ovog bataljona bio je Obren Andrić, a politički komesar Živko Jošilo.

3. Pranski bataljon,") koji je formiran od dijelova Pranske čete bivšeg bataljona »Romanija«, koji su se nalazili južno od pruge Sarajevo-Prača. U sastavu ovog bataljona bile su Gorovska, Jahorinska i Pranska četa. Ovaj bataljon imao je zadatak da djeluje južno od pruge Stambolić - Pracha, a prema Drini - na liniji Goražde, Ustikolina, Foča, te da sudejstvuje u akcijama sa Romanijskim partizanskim odredom. Komandant ovog bataljona tada je, istina kratko vrijeme, bio bivši oficir - kapetan druge klase Nenad Čorović (koji se kasnije priključio etnicima), a politički komesar Mihajlović Tanasije Zlatko, bivši španski borac. Ovaj bataljon će ostati u sastavu Kalinovičkog NOP odreda do konca januara 1942. godine, tj. do formiranja Jahorinskog narodnooslobodilačkog dobrovoljnog odreda u čiji se sastav tada uključuje.

Istovremeno, sa reorganizacijom partizanske vojske, KPJ čini napore da kadrovski ojača štabove odreda i sastave komandi u manjim jedinicama. U Štab Kalinovičkog odreda sredinom novembra 1942. godine dodijeljen je Vojislav Đokić,²⁴) kao iskusan vojnik, jedan od ranije poznatih naprednih aktivnih oficira, koji je imao čin majora u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i koji je bio poznat po svojoj komunističkoj orijentaciji.

Oktobarski dani protive u znaku žestokih borbi koje se vode na itavoj liniji fronta, koji se proteže od Prače preko Sjetline i Palača, idući linijom koja se nalazi nedaleko od južnih granica Sarajeva, sve do Hadžića. Na sektoru između Sarajeva i Kalinovika pažnju ustanika privlače Trnovo.

Posebne napore KPJ tada ulaže na razvijanju političke aktivnosti među Muslimanima, od kojih je na ovom području znatan broj, već do kraja oktobra, dobrovoljno predao partizanima znatne količine oružja i municije. U tom smislu, štab odreda daje i odgovarajuća uputstva komandama četa i bataljona u kojima se govori o potrebi da se Muslimani više upoznaju sa ciljevima naše borbe i da se i oni uključuju u borbu protiv zajedničkog neprijatelja.²⁵)

) Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 40 i 216, dok. br. 12. i 42; Kazivanje Tome Majkalovića.

) Vojislav Đokić rođen je u Sarajevu 23. aprila 1893. godine. U esnik je u borbama protiv Austrougarske u prvom svjetskom ratu. Godine 1932. nalazio se kao major u Mariborskom garnizonu, odakle je sa grupom mladih oficira radi komunističke aktivnosti upućen u Beograd i osuđen na 15 godina robije.

U julu 1941. godine priključio se ustanicima na području Pljevalja. Potom se nalazi sa partizanima Pive, odakle sredinom novembra dolazi u Kalinovički odred. U odredu se kao član Štaba istakao u radu na sređivanju vojnih jedinica. Poginuo je u toku V ofanzive sačinom general-majora, u svojstvu načelnika Štaba Sedme banijske divizije.

) Vidi obrazloženje štaba Kahnovičkog NOP odreda, od 16. oktobra 1941. godine, o promjeni naziva Bosanskohercegovačke brigade u Kalinovički odred i uputstvo komandi Pranske čete za rad sa Muslimanima. - Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 90, dok. br. 32.

U isto vrijeme, etni ki elementi uporno razvijaju svoju politiku akciju na liniji saradnje sa okupatorom. Smatraju i prikazuju i dolazak talijanske vojske u Kalinovik svojim velikim uspjehom, oni svim silama nastoje da se ustanicima nametnu kao političko vodstvo i da obezbijede svoj uticaj na daljnji tok događaja. Dolazak ljudi iz redova bivših oficira na najodgovornija mjesta u odredu, shvatili su kao mogućnost koja im pruža neke izgleda da u tim nastojanjima mogu nešto i postići. Stoga oni nisu sve da se uprili i sastanak izme u talijanske komande u Kalinoviku i novog ustaničkog rukovodstva.

Do toga sastanka je došlo 27. oktobra ispod sela Krblijina, na samoj cesti Dobro Polje - Kalinovik. U razgovorima sa predstavnicima štaba odreda u estovao je sa talijanske strane i general Lusano. Na ovim pregovorima talijanski predstavnici pokušali su da privole ustanike na saradnju. Ali, kako su ustanici odlučno odbili svaki razgovor u tome pravcu, traže i od Talijana da napuste Kalinovik, pregovori, koji nisu trajali duže od desetak minuta, bili su okončani bez rezultata.

Nakon rastanka pregovarača, Talijani su otvorili vatru iz svih topova i tenkova kojima su, na samom mjestu pregovora, suprotnoj strani htjeli pokazati svoju silu.²⁸⁾ Granate su padale jedna za drugom po svim mjestima gdje je talijanska komanda pretpostavljala da se nalaze ustanici. Time su, valjda, željeli upozoriti narod i ustanike da još razmisle: da li je dobro dati ruku na silu neizmjereno veću od one sa kojom su par dana ranije izgubili bitku uz velike žrtve ili je cjelishodnije prihvatiti saradnju koju ovakva jedna sila nudi kao »zaštitu« srpskom narodu?!

Poslije ovih pregovora, pored starih austrougarskih utvrđenja Talijani počinju da grade i nova, vlastita. Samo par dana poslije ovih događaja, Kalinovik je bio zazidan bedemom nizom bunkera od kamenja, ograđenih još i ježevima od bodljikave žice. U naselje se sada moglo ući i samo cestama preko kojih su na ulazima bile postavljene rampe, kraj kojih su se nalazile jake straže, naoružane mitraljezima.

U isto vrijeme, jedinice Kalinovičkog odreda stupaju u odlučnu akciju. Tako samo za nekih osamnaest dana, od 15. oktobra do 3. novembra, one oslobodaju Praču, Sjetlinu, Renovicu, Bistricu i Trnovo.²⁷⁾ Igmanska četeta izvodi jako smjele akcije na Ilidži i Vrelu Bosne. Tada je južno i jugoistočno od Sarajeva bila stvorena dosta prostrana slobodna teritorija, u okviru koje se nalazio i velik masiv planine Jahorine, najveći dio Trebevića, istočno područje Crne Rijeke i sva sela između Sarajeva, Presjenice, Ledića i Trnova (izuzev Dujmovića), kao i sva sela južno od Trnova prema Kalinoviku do iza Krblijine i Sijerača.

U toku novembra nastojanja Štaba Kalinovičkog odreda usmjerena su na zaposjedanje prostora oko Kalinovika, Miljevine, Mrežice i Jabuke, sve do rijeke Drine, između Goražda i Foče.

*•) Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 385, dok. br. 132.

27) Stidovićeva prva - ustanak naroda Jugoslavije, »Mlado pokolenje«, Beograd, 1961, str.

U sklopu tih nastojanja dvanaestog novembra 1941. godine formirana je Miljevska četa u selu Budnju, u koju je stupilo oko 80 boraca. Ovu četu, po zadatku Štaba Kalinovi kog odreda, formirali su Rade Stefanovi, Momo Kovi i Mahmut Hanjali, koji su ovamo stigli iz oslobođenog Užica. Pošto je na više mjesta oštetila drum, koji vodi od Mijevine prema Fofi, i industrijsku prugu između Jele i Broda, ova četa je razoružala devet pripadnika ustaško-domobranske finansijske službe, smještenih u Ocrkavlju u kući Branka i Miloša Vukadina. Međutim, pod pritiskom mnogo nadmoćnijih ustaško-domobranskih snaga, koje su ovamo upućene iz Fofe i Goražda, već 16. novembra ova četa, uz gubitak od 8 ljudi, bila je primorana da se povuče na prostore koje su kontrolisale ostale jedinice Kalinovi kog odreda.

Do kraja novembra jedinicama Kalinovi kog odreda poslao je za rukom da zauzmu sela Šivolje i Borije, oko kojih su se tih dana vodile svakodnevnih borbe sa ustaško-domobranskim snagama.

Po etkom decembra zaposjednuta su sva sela oko Kalinovika, ija se posada našla blokirana sa svih strana. U isto vrijeme, na prostorima koji gravitiraju prema Fofi, zauzeti su Jele, Poljice, Miljevina i sva sela na prostorima Mrežice i između Miljevine i Fofe. Jahorinska četa Pranskeg bataljona zaposjela je sela u regionu Jabuke. Tih dana na svim pomenutim regionima pristupio je u partizane veliki broj ljudi od kojih su formirane nove jedinice: Zagorski bataljon, sa četiri čete, na području zagorske površi, za kojeg je komandanta bio imenovan Mile Elez, bivši komandir Zagorske čete, a za političkog komesara Aco Pecelj, grunтовni sudija iz Kalinovika, koji je baš tih dana došao u partizane. Na prostoru između Zagorske površi i Fofe, u slivu donjeg toka rijeke Bistrice, formiran je Miljevski bataljon sa Prvom i Drugom miljevskom četom. Za komandanta ovog bataljona postavljen je Rade Stefanovi, a za političkog komesara Momo Kovi.²¹⁾ Istovremeno uloženi su napor na mobilizaciji ljudstva i formiranju novih jedinica i na području Jabuke. Pozitivna raspoloženja prema narodnooslobodilačkom pokretu, koja su ispoljavana u redovima muslimanskog stanovništva na prostorima Miljevine i Mrežice, ocijenjena su u Štabu odreda kao izvori realnih mogućnosti za masovnije uključivanje Muslimana u partizanske redove. Stoga se tada u Jeleu i drugim selima u regionu Mrežice i Miljevine pristupa poslovima na formiranju posebne muslimanske partizanske jedinice, što se čini po ugledu na Muslimansku četu koja je, u to vrijeme, formirana u rogatičkom kraju. To praktično znači, da se po etkom decembra 1941. godine pod kontrolom Kalinovi kog odreda našao gotovo slobodan prostor koji graniči: na istoku rijekom Drinom između Fofe i Goražda; na zapadu planinama Treskavi-

²¹⁾ Veljko Stanković : »Teški dani«, Beograd, u režiji autora, a štampano u »Grafikaru«, Kojinju, 1969, str. 107.

com i Bjelašnicom; na sjeveru prugom Ustipra a - Sarajevo, gradom Sarajevom i prugom Sarajevo - Hadži i, a na jugu isto nom Hercegovinom i masivima Zelengore. Bilo je realno o ekivati da e ubrzo biti oslobo en itav prostor gornjeg Podrinja i gornje Neretve, te da e se ta teritorija povezati sa oslobo enim teritorijama Sandžaka, Crne Gore i isto ne Hercegovine.

Vojna i politička situacija na području Kalinovi kog odreda do januara 1942. godine

injenica da su se u početku oružane borbe me u ustanicima našli pretežno pripadnici srpske nacionalnosti koji su, kako je tada tvrdila ustaška propaganda, bili glavni krivci za sve nevolje hrvatskog i muslimanskog stanovništva u prošlosti, ustaškoj propagandi pošlo je donekle za rukom da oružani ustanak, u njegovom početku, prikaže kao etni ko-srpski nacionalistički pokret, usmjeren protiv hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Iz tih razloga, i na ovom području najveći broj pripadnika muslimanske nacionalnosti držao se u početku pasivno prema ustanicima, a našao se jedan broj i takvih koji su od ustaške vlasti primili oružje i angažovali se protiv ustanka, na strani okupatorske i ustaške oružane sile.

Komunistička partija našla se pred zadatkom da spriječi sukob između pripadnika srpske nacionalnosti, s jedne, i pripadnika muslimanske i hrvatske nacionalnosti, s druge strane. Nije teško zaključiti da je takva situacija nosila u sebi oglednu opasnost od bratoubilačke borbe, što su priželjkivale ustaške i okupatorske vlasti. Svjesna takve opasnosti i raunajući sa tim još prije ustanka, Partija je, uporedo sa organizovanjem oružanog pokreta, činila stalne napore da se muslimanskim i hrvatskim masama kao i srpskim objasne naznačene opasnosti i da se one uključe u NOP. S tim ciljem - neposredno pred ustanak i u toku prvih mjeseci ustanka - kako srpskom tako i muslimanskom i hrvatskom stanovništvu upućivani su prvi proglašenja CK KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za BjH, u kojima se sadrže pozivi pripadnicima svih naših naroda i narodnosti na ustanak. Između ovih posebno valja izdvojiti Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH upućen septembra 1941. godine, pripadnicima domobranske vojske i Proglas decembra 1941. godine, upućen Muslimanima Bosne i Hercegovine.")

* Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 465, dok. br. 213, i tom IV, knj. 2, str. 221, dok. br. 90.

Pored ovih proglašenja, Muslimanima isto ne Bosne, 14. avgusta, upu eno je pismo »Partizana sarajevske oblasti«. ³⁰⁾

Sa isto toliko topline i bratskih osjećanja i izraza solidarnosti, partizani rogati kog i sarajevskog sreza upu uju pismo svojim komšijama Muslimanima, 1. septembra 1941. godine, povodom prijetnji etnika muslimanskom stanovništvu. ³¹⁾

Svjedočanstva o naporima koje ini Partija da uključi u partizanski pokret što više Muslimana i Hrvata srećemo isto i u izvještajima ustaško-domobranskih i oružanih komandi. ³²⁾ Pored toga, strogo se vodi računa da se ustaško-domobranske starješine, vojnici i naoružani civili - Hrvati i Muslimani - ne ubijaju. Osumnjičeni su na smrt i ubijani samo oni pojedinci i grupice za koje bi se utvrdilo da su činili zločine. Ostalim zarobljenicima do tada inače su objašnjavani ciljevi oružane borbe, a zatim su pušteni kućama, naravno, ukoliko se sami ne bi opredijelili da ostanu sa ustanicima, pa su i takvi, često oduševljeni postupkom partizana, doprinosili popularizaciji oružanog ustanka među hrvatskim i muslimanskim masama. Evo što kaže zamjenik zapovjednika četvrte oružanike pukovnije u naredbu koju je napisao, od 17. oktobra 1941. godine, za suzbijanje vijesti o dobrom postupku partizana prema zarobljenicima:

»Sa pouzdane strane doznao sam da pojedini vojnici, do vojnici i domobranci koji su bili u borbi, bilo to svojom nepažnjom, pa čak i samovoljnom predajom dospjeli u ruke etnicima pa poslije razoružani i vraćeni natrag; pričaju u gradu po gostionicama, brijanicama i drugim javnim mjestima o humanim i civiliziranim postupcima, govorju naših zarobljenika od strane etnika i komunista.

Ovo priča vojnika i do vojnika štetno utiče na moral naših vojnika, a još više podržava raspoloženje mase koja je naklonjena etni-

) U naznačenim pismima se kaže:

»Draga braćo muslimani

Evo se danas obraćamo na vas, poštene muslimane, na vas, sinove ove zemlje, koji ste od vjeka živjeli s nama u bratstvu i prijateljstvu i dijelili s nama dobro i zlo...

Zašto se mi danas obraćamo na vas? - Zato što ste nam prve komšije, zato što ste naša braćra, a najviše se obraćamo na vas stoga što naš zajednički neprijatelj - njemački okupator i ustaše - hoće da nas zavade, da se među nama usobno krvimo, hoće da okrenu selo protiv sela, brata protiv brata, najbližeg komšiju protiv komšije, što će sigurno upropastiti jedne i druge. Braćo muslimani mi smo povelili borbu ne radi toga da se bijemo s vama jer u našim redovima imade veliki broj muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine. Mi smo povelili borbu za oslobođenje ispod tuđinske vlasti. Mi smo povelili borbu da zaštitimo sela, da ne damo neprijatelju naše žito i našu stoku. Mi ne pravimo razlike između sela, mi ćemo štiti selo. Vaša sela to su naša sela, naša borba - to je vaša borba a ako bi neprijatelj uspio da nas uništi on bi isto učinio s vama. Braćo muslimani, mi nismo etnici, mi se ne borimo za onakvu državu kakva je bila ranije Jugoslavija - mi smo partizani koji se bore protiv okupatora, za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih naroda. Mi smo sigurni u našu pobjedu, jer je naša stvar pravedna.

Ne dozvolite da vas prevare, braćo muslimani, ne dozvolite da vas ustaše i okupator uvuku u bratoubilačku borbu, nego stupajte u naše redove i borimo se zajednički protiv podluklog neprijatelja. Pobjeda će biti naša, a u slobodnoj zemlji živjet ćemo pošteno i ravnopravno«. - Zbornik, tom IV, knj. 1. str. 32, dok. br. 9.

) Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 165, dok. br. 74.

) Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 274, dok. br. 182. i str. 508, dok. br. 182.

ko-komunisti koji akciju, a naročito ovdje u Sarajevu gdje tako razornih elemanta ima na svakom mjestu i slušaju...«")

Sve to, kao i druge mnoge mjere koje su preduzimate sa ciljem da se razobli e prave namjere ustaške vlasti i da se ukaže na prave ciljeve oružanog ustanka - uz stalno brojno jačanje ustaničkih vojnih formacija i njihovih uspjeha u oružanim sukobima, doprinijelo je da su mnogi Muslimani, još prvih nedjelja oružane borbe, shvatili njen smisao, izjavljuju i da se ne e boriti protiv ustanika. Znatno broj njih je predao svoje oružje partizanima, o čemu je već bilo riječi, nastavljaju i pružati pomoć oružanom ustanku i na druge načine. Takvo ponašanje pripadnika muslimanske i hrvatske nacionalnosti prema oružanom ustanku, krajem novembra i početkom decembra 1941. godine postaje masovnija pojava na velikom prostoru koji su bili zaposjeli partizani Kalinovičkog odreda. Među pripadnicima muslimanske nacionalnosti - koji su od prvih dana ustaške vlasti ustajali otvoreno protiv svakog nasilja nad Srbima, a od pojava prvih ustanika podržavali su partizanski pokret - posebno su se isticala porodice: Murge iz Trnova, Husnije i Salka Filipovića i Bajra Hadžića iz Kalinovika, Hasebegići iz Jelašaca, Begići iz Miljevine i Mrežice, Mušanović i Musići iz sela Drača, Mujkica Zametice, Sejde Perviza i Omera Kavazovića iz Jeleča, Omera Konaka iz sela Varoši u Mrežici, Mehe Batulje iz Glavogodine, Muje i Huse Kurtovića iz Hreljića, Šabana Panjete iz Kutina, Alije Gerina iz Šoana i mnogih drugih koje je ovdje nemoguće nabrojati. Tih dana, naravno, kao pozitivna posljedica već naznačene aktivnosti KPJ, iako ne njenom inicijativom, dolazi na ovom prostoru, u pojedinim regionima, do zajedničkih sastanaka starješina srpskih i muslimanskih sela. Na tim sastancima ističe se potreba za uspostavljanjem reda i mira kako bi se spriječila međusobna ubijanja, prestala razna pljačka i potajna paljenja, što su poželjno i zagovaraju etnički i ustaški orijentisani elementi, i omogućio slobodan put svim putnicima koji prolaze kroz određena područja i si. Na tim sastancima bilo je pokušaja da se formiraju i posebna tijela u kojima sastav su ulazili predstavnici svih vjera i nacija, a pred koje se postavlja zadatak da ostvare vezu i saradnju sa ustanicima. Takvi sastanci održani su krajem novembra i početkom decembra u Kalinovičkom i foćanskom kraju, kao i nekim drugim krajevima istočne Bosne. Ovo se, također, ističe u izvještaju Zapovjedništva Vojne Krajine o stanju u istočnoj Bosni u vremenu od 1. do 14. decembra 1941. godine.³⁴⁾

) Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 314, dok. br. 112.

")) Evo šta se u tome dokumentu kaže:

»... Poslije pada Goražda i napuštanja Foče nastalo je neprikladno raspoloženje oko Kalinovika. Na 1. prosinca sastali su se starješine svih sela sa područja Kalinovičke ispostave i donijeli, bez obzira da li su sela uglavnom katolička ili muslimanska zajedničku rezoluciju:

- da na području ispostave zavlada red i mir i da se seljaci međusobno ne ubijaju, da prestanu razna pljačka i potajna paljenja;
- da se omogući slobodan put svim putnicima koji putuju kroz područje ove opštine

Na sljednu dan došlo je i do odluke mještana muslimanskog sela Jeleča i drugih sela između Kalinovika i Foča da sami, krajem novembra, pozovu jedinice Kalinovičkog odreda na saradnju.

Do početka decembra 1941. bili su stvoreni kanali i za kontakte sa uglednim pripadnicima muslimanske nacionalnosti iz Bjelimića, Donjeg Bora, Umoljana i drugih mjesta, koja su bila izvan slobodne teritorije. Sve su to dosta uvjerljivi argumenti da je politička borba, koju je vodila Partija za bratstvo i jedinstvo naroda, dovela do pozitivnih rezultata. Partiji je pošlo za rukom da njen program - kako u pogledu opšte orijentacije ustanka, tako i u pogledu odnosa prema Muslimanima i Hrvatima - prihvate i mnogi pojedinci među ustanicima, pripadnicima srpske nacionalnosti, koji su u početku ustanka drugačije mislili.

Na opštu radost svih progresivnih i poštenih pripadnika svih vjera i nacija, već su bili ostvareni značajni koraci na ostvarivanju jedinstvenog širokog narodnog fronta Muslimana, Hrvata i Srba u borbi protiv okupatora na ovom prostranom području. Evo šta se o uticaju KPJ oko Sarajeva, u to vrijeme, pored ostalog, kaže u izvještaju Zapovjedništva Trećeg domobranskog zbora od 23. decembra 1941. godine, i raspoloženju naroda na području Bosne i Hercegovine:

»U posljednje vrijeme osjećala se kod Muslimana kolebanja uzroci su u tome:

- Komunisti kojih među Muslimanima ima mnogo, nastoje da ih što više odstrane od hrvatskog utjecaja...

Na raspoloženje Muslimana negativno je uticao i govor Pavelića koji je održao prelažnicima sa srpsko-istocnom katoličkom vjeru iz velike župe Baranje, tih dana kada u kome je, između ostalog, rekao da je 'bolje ako je u državi jedna vjera'. (Ovom činjenicom i komunisti se služe u svojoj propagandi.)...

U sadašnjem pobunjenikom ustanku, može se reći, oni vode glavnu riječ, jer su u većini slučajeva kao intelektualno jači uspješno nametnuli se pobunjenikom masama za vode, služeći se poznatim komunističkim metodom i terorom komunističkih komesara...«¹⁾

Naznačena pozitivna kretanja u razvoju oružanog ustanka na ovim područjima bila su iz temelja poremećena u drugoj polovini decembra 1941. godine. Prema sporazumu sklopljenom u novembru između etničkih oficira i Talijana koji su se nalazili u Višegradu i Goraždu, Talijani, početkom decembra, napuštaju Foču, Goražde i ostale, prepuštajući ove gradove etnicima. Tako je unaprijed smišljenom akcijom talijanskih okupatora i etnika spriječen prodor partizanske vojske na područje između Drine, Tare i Lima. Odatle pojedine etničke glavešine, u pratnji manjih etničkih grupa, dolaze i na područja koja je oslobodio

¹⁾ Ima neprovjerenih podataka da i u Višegradskom, Rogatičkom, Fočaškom itd. kraju vidljivi ljudi nastoje bez obzira na vjeru i onda pregovarati sa odmetnicima kako bi se stvorio neki red. Nije isključeno da je to opet samo običan komunistički trik s kojim politički komesari partizanskih odreda nastoje zadobiti u svoje ruke sela, a potpuno istisnuti etnike iz istih...« - Zbornik, tom IV, knj. 2. str. 508, dok. br. 182.

²⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 540, dok. br. 193.

i držao pod kontrolom Kalinoviki odred. To su žandarmerijski major Jezdimir Dangi i major Boško Todorovi, vojvoda Radimir Šeki, kapetan Sergije Mihailovi, kapetan Novakovi, potporučnik Lazar Elez i neki drugi. Oni stupaju u kontakte sa Talijanima u Kalinoviku još sredinom decembra. U razgovorima etnici su od Talijana zahtijevali da se iz Kalinovika bezuslovno povuče ustaško-domobranska posada, a da se njima preda civilna vlast.") Vjerovati je da su etnici tražili da i talijanska vojska napusti Kalinovik, o čemu su tih dana i razmišljali talijanski komandanti u Mostaru, obrazlažu i to teško ama na planu snabdjevanja posade u Kalinoviku.³⁷⁾

Takvim zahtjevima etnika Talijani nisu udovoljili, vjerovatno zato što su ocijenili da etnici nisu imali snaga koje bi pružale garanciju da će se moći samostalno zadržati ovo mjesto, koje je za njih bilo značajna strateška tačka u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Etnički oficiri samovoljno vršljaju i po selima, gdje zaposjedanje Goražda, Foče i Ajani prikazuju kao svoj veliki vojni i diplomatski uspjeh. Pri tome saradnju sa Talijanima objašnjavaju kao jedini izlaz da se spasi što više srpskih glava. Oružanu borbu protiv okupatora predstavljaju kao ludost koja srpskom narodu ne može donijeti ništa drugo osim stradanja i žrtve. Muslimane i Hrvate, sve bez izuzetka, svrstavaju u red ustaša, okrivljuju i ih za sve nevolje koje je ustaška vladavina donijela srpskom narodu.

Polaze i od takvih objašnjenja, oni u decembru 1941. godine, duž lijeve i desne obale Drine, a posebno u Foči, masovno i na nezapaženo svirep na njih vrše masakr muslimanskog stanovništva, uglavnom golorukih i nemoćnih staraca, žena i djece. Uz to etnici krajem decembra popalili su sva muslimanska sela u urevu, u dolini Sutjeske, odnose i se prema stanovnicima ovih sela kao i u Foči.

U prvoj dekadi januara 1942. godine, veća etnička formacija na čelu sa ozloglašanim etnikom Radivojem Kosorićem, izbija na prostore između Kalinovika i Foče. Oni su - uz pomoć Obaljske čete na čijem se čelu nalazio Krsto Rudan³¹⁾ i manjih grupa boraca koje im se pridružuju iz drugih jedinica Kalinovikog odreda - zapalili sva muslimanska sela u Donjem Boru (dvanaest sela).³¹⁾

³⁷⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 506, dok. br. 181 i tom XIII, knj. 1, dok. br. 205.

³¹⁾ U izvještaju Stožera šeste pješačke divizije o borbama na terenu Hercegovine u mjesecu decembru 1941. godine, pored ostalog, zapisano je i ovo:

»Devetnaestog prosinca dobijeni su podaci, da vođe etnika iz Foče dolaze nesmetano u Kalinovik i vode razgovore sa talijanskim zapovjednicima. Navodno su tražili da naša domobranska posada napusti Kalinovik. Talijanski zapovjednik izjavio je zapovjedniku naše posade satniku Kramariću da oni Kalinovik neće napustiti.

25. prosinca izjavio mi je osobno zapovjednik 22. talijanske divizije u Mostaru da misli povući i talijansku posadu iz Kalinovika, zbog vrlo teške opskrbe. Rekao sam mu da nas o eventualnom odlasku ranije izvijesti, a ja da imam obavijest iz Zbora da Talijani neće otići iz Kalinovika - Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 549, dok. br. 195.

³¹⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 15.

³¹⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 152.

Svjedoanstva o zločinima etnika nad muslimanskim stanovništvom i izbjeglice u jugoistočnoj Bosni januara 1942. godine (fotografije iz Muzeja Foćanskog perioda NOB)

Pored ovih zločina akcija, etnici su podmuklo podsticali, gdje su god mogli, pojedina na nasilja nad pojedinim muslimanskim porodicama i na teritoriji koja je bila pod kontrolom partizana, što je također, pored ostalog, imalo za cilj da razara povjerenje koje su partizani ovdje uspjeli steći i me u muslimanskim stanovništvom. Tako je došlo do kolebanja i u redovima velikog broja pripadnika muslimanske nacionalnosti, koji su već krajem novembra i početkom decembra - prije pojave etnika - bili odlučili da uđu u sastav partizanskih jedinica. To kolebanje zahvatilo je i preko stotinjak boraca Muslimana iz Jele i drugih sela iz regiona Miljevine i Mrežice koji su upravo, u to vrijeme, pripremali da obrazuju posebnu muslimansku partizansku jedinicu. Tako je u novonastaloj situaciji onemogućena i realizacija ove veoma značajne i korisne zamisli.³⁹⁾

Zvijerski postupci etnika prema muslimanskom življu imali su jako teške i višestruke posljedice i po srpsko stanovništvo na ovom području. Isti u takve postupke etnika, ustaškoj propagandi je pošao za rukom da kod velikog broja Muslimana održi uvjerenje o partizanima i etnicima kao jedinstvenom pokretu. Iz tih razloga Muslimani koji su se i do tada nalazili na strani ustaško-domobranske vlasti, sada na tim pozicijama postaju još vršnici i uporniji.⁴⁰⁾

³⁹⁾ Jedan od živih neposrednih svjedoka gotovo svih događaja koji su se dešavali u novembru i decembru 1941. godine u Jele i čitavom regionu Miljevine i Mrežice, Omer Perviz, službenik iz Foče, na molbu autora ovoga teksta izjavio je sljedeće:

»Stanovnici sela Jele i Foče, nekoliko dana pred kraj novembra 1941, donijeli su odluku da se uključe u narodnooslobodilački pokret, o čemu su odmah obavijestili najbliže partizanske štabove sa pozivom partizanima da uđu u selo. Istovremeno, zaduženi smo Mujko Zametica i ja da u ime svih stanovnika Jele i Foče izrazimo dobrodošlicu partizanima, što smo i učinili tridesetog novembra u selu Paljicu. Tom prilikom sreli smo se sa partizanskim starješinama Milom Elezom, Acom Peceljkom, Mahmutom Hanjalićem, Radom Puhalom i drugim. Oni su meni i Mujku saopćili odluku Štaba Kalinovi koga partizanskog odreda da se od pripadnika muslimanske nacionalnosti sa područja Miljevine i Mrežice formira posebna partizanska muslimanska četa i da sam ja, Omer Perviz, predviđen za njenog komandira.

Istoga dana, tj. tridesetog novembra uveče, u selu Jele održan je zbor svih odraslih stanovnika na kome je pozdravljena ovakva odluka i gdje je veliki broj prisutnih izrazio želju da stupi u partizanske redove. Na istom zboru, kome su bile prisutne i partizanske starješine napravljen je i spisak u koji je upisano oko 120 pripadnika muslimanske nacionalnosti sposobnih za borbu, uglavnom iz reda onih koji su još ranije pripremani za stupanje u partizanske jedinice. U tom spisku, pored imena jednog broja Jele i Foče, bila su upisana imena mnogih lica iz više sela sa šireg područja Mrežice i Miljevine. Iste večeri je dogovoreno da se u toku narednih nekoliko dana obiđu sva sela u ovom regionu i da se stanovnici njihovi upoznaju sa ovakvom odlukom štaba odreda i da se okupe na određeno mjesto svi koji su bili predviđeni da uđu u pomenutu muslimansku četu, radi njenog definitivnog formiranja. Međutim, tek što srno se pripremili za izvršenje ovog zadatka, što je trajalo par dana na području Miljevine i Jele i Foče, upala je grupa etnika koja se nalazila u pratnji majora Dangića. Ta grupa etnika, bez ikakvog razloga, ubila je nekoliko pripadnika muslimanske nacionalnosti. To, zatim glasovi o masovnim zločinima etnika nad nedužnim muslimanskim življem u Goraždu i Foči, te pojave priključivanja etnicima pojedina i grupa iz partizanskih redova, doveli su do panike u redovima svih muslimana na ovom području, pa i onih koji su do tada bili vrsto riješeni da stupe u partizanske redove. U situaciji koja je stvorena dolaskom etnika, iskrslalo je mnogo razloga zbog kojih se nije mogao izvršiti predviđeni obilazak sela niti okupljanje ljudi upisanih u pomenuti spisak, pa je tako izostalo i formiranje posebne muslimanske čete u ovom kraju.

⁴⁰⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, str. 297, dok. br. 95.

Sve to ustaške vlasti koriste za sebe i na liniji navodne odbrane od etni kog terora, povećavaju i teror nad srpskim življem, pale i masovno, i na području Borova, srpska sela i uvlače i u svoje zločinačke akcije sve veći broj etničkih postupcima ogorčenih Muslimana. U to vrijeme, u Gornjem Borovu, ustaše su u malu seosku crkvu zatvorili sve pripadnike srpske nacionalnosti sela Pridvorice koji su se ovdje zatekli i zapalili ih zajedno sa crkvom. Prema tome, umjesto »spašavanja« srpskih glava i iščinja »srpske Bosne« od »Turaka«, ime su etnici, pored ostalog, pravdali svoje postupke prema Muslimanima doveli su i do ne uvenog stradanja srpskog življa u ovim krajevima. Tako su reakcionarnom i izdajničkom djelatnošću etnika u službi okupatora nacionalne i vjerske protivrjevnosti na području gornje Drine i gornje Neretve bile toliko zaoštrene da su prijetile masovnom međusobnom istrebljenju naroda u bratoubilačkoj borbi.

Oslobođenje Foče, Goražda i Tuzla i dolazak Vrhovnog štaba i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu

U to vrijeme, po naredjenju Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, na ovo područje, kao pomoć u borbi protiv etnika, stižu crnogorske partizanske jedinice.⁴¹⁾

Ove jedinice dvadesetog januara zauzimaju Foču, gdje je razoružano preko stotinu etnika i uspostavljena partizanska vlast.) Istoga dana, od etnika je oslobođeno Goražde, a 27. januara etnici su istjerani iz Tuzla. Na područje Kalinovog koga odreda stigla je 28. januara i Prva proleterska brigada - nakon prelaska rijeke Bosne kod Reljeva i planine Igman. Samo tri dana ranije, tj. 25. januara preko Romanije i Jahorine, u Foču je iz Bečevčanovog, sa područja koje je bilo zahvaćeno drugom neprijateljskom ofanzivom, stigao i Vrhovni štab na čelu sa drugom Titom. Stanje se na Titovom području, o kome je riječ, sada iz temelja mijenja. Foča kao tadašnji centar ovog područja postaje mjesto odakle su CK i Vrhovni štab, u toku narednih nekoliko mjeseci, rukovodili oružanom borbom u Titovoj Jugoslaviji.

Vrhovni štab je još u toku druge neprijateljske ofanzive, dok se nalazio na području Romanije, donio odluku da se na teritoriji BiH pristupi stvaranju narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih jedinica, što je najprije učinjeno u Romanijskom odredu i Prvaanskom bataljonu Kalinovog koga odreda. Ove dobrovoljačke jedinice trebalo je da posluže kao najpogodniji način za okupljanje što širih narodnih masa u narodnooslobodilačku borbu. One su, prema očekivanju Vrhovnog štaba, uz dobro organizovan i uporan politički rad, trebale da prerastu u parti-

⁴¹⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 212, dok. br. 87 i tom III, knj. 1, str. 406-410, dok. br. 190
) Zbornik, tom IV, knj. 4, dok. br. 6.

zanske odrede. Osim toga, tada se vrše i brojne reorganizacije postojeh ih partizanskih jedinica u težnji njihovog prilagoavanja novim uslovima i potrebama.

Do kraja januara 1942. godine na dotadašnjim prostorima Kalinovi kog odreda, formirani su Jahorinski NO dobrovoljački odred, čiji je komandant bio Mirko Šepanović, a politički komesar Tomo Meštrović, što je u skladu s naredbom Vrhovnog štaba od 22. januara 1942. godine. Tih dana dolazi do velikog priliva boraca u redove NOV bilo iz sela sa oslobođene teritorije, bilo iz redova onih koji su razorganizirani napuštali domovne teritorije. Tako je Obaljska brigada tih dana prerasla u Obaljski bataljon, a na području između Miljevine, Drine i Sutjeske formiran je još jedan, koji se tada naziva Drugim foćanskim bataljonom. Prvim foćanskim bataljonom nazivan je tih dana Miljevski bataljon koji je formiran u decembru 1941. godine.

Od kraja januara pa sve do kraja marta vode se svakodnevne manje ili veće akcije protiv Talijana i ustaško-domobranskih snaga u okolini Kalinovika i Uloga. Usljed blokade koju su počinili februaru izvršile partizanske jedinice, snabdijevanje talijanskog garnizona vršeno je vazdušnim putem. Talijanska komanda nalazila se pred odlukom da napusti Kalinovi i po cijenu da u Kalinoviku ostavi sva teška oružja i motorna vozila.

Sa bataljonima Prve proleterske brigade preko Igmana se prebacio i jedan broj članova Glavnog štaba NOP i DV odreda BiH i Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Ubrzo nakon dolaska u Foča, oni su se smjestili u Goražde gdje u neposrednoj saradnji sa Vrhovnim štabom i CK KPJ vrše svoju funkciju, usmjeravaju i sve svoje snage na izvršavanje vojnih jedinica, sprečavanje drugih vojnih i političkih prilika i učestvuju u donošenju raznih mjera koje su doprinosile stabilizaciji i jačanju politike narodnooslobodilačkog pokreta. Tu su se našli Rodoljub Čolaković, Uglješa Danilović, Iso Jovanović, Košta Nad, Slobodan Princip Seljo, Pero Kosori, Rato Dugonji i drugi. U martu mjesecu odlukom Vrhovnog štaba i CK KPJ, Glavni štab NOP i DV odreda i Pokrajinski komitet, kao i Operativni štab za istu stranu Bosnu, prebacuju se ponovo na Romaniju sa zadatkom da se angažuju na sprečavanju NOP odreda i političkih prilika sjeverno od pruge Sarajevo-Višegrad, u specifičnim uslovima kakvi su tada vladali u istočnoj Bosni. Na područjima južno od ovih, poslove na sprečavanju vojnih i političkih prilika preuzima Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije.⁴³⁾

Period februar-mart 1942. godine nametao je i potrebu izvjesne reorganizacije postojećih vojnih jedinica na terenu Kalinovi kog odreda. Vrhovni štab je 24. februara konsultujući se i ranije sa Štabom Kalinovi kog odreda,⁴⁴⁾ izdao naredbe o formiranju Foćanskog dobro-

⁴³⁾ O dolasku članova Glavnog štaba NOP i DV i CK KPJ za BiH, kao i njihovom ponovnom dolasku na Romaniju, vidi u Zapisima Rodoljuba Čolakovića, knj. 3. str. 50-80. i str. 131.

⁴⁴⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, str. 253, dok. br. 86

Са.
17. марта 1942.

31
1702

3476

ВРХОВНОМ ШТАБУ

Ф о ч а

ИЗВЕШТАЈ

Како је већ раније наговештено било да ће се приступити подели Требевишког батаљона, та је подела сада извршена.

Штаб Требевишког батаљона формиран је од другова:

Командант батаљона друг Алекса Бојовић "Брко"

Политички комесар батаљона друг Илија Ђорђевић.

У саставу овог батаљона су следеће чете:

Вистричка,

Паљанка

Требевишка и

Партизанске чете

Касиндолска

Штаб Кијевског батаљона формиран је од другова:

Командант батаљона друг Обрен Андрић

Политички комесар батаљона друг Живко Јошило

Замјеник Пол. ком. друг Владо Јокановић

У саставу овог батаљона су следеће чете:

Кијевска

Крупачка

Партизанске чете

Трновска и

Мрежичка, која је по потреби повучена на положај Дујмовића и која је стављена под команду овог батаљона.

Приступљено је формирању Партизанског Ударног Народно-Ослободилачког Батаљона "Ранко Дивљан", како се из приложеног наређења види. За формирање овог Штаба батаљона предвиђени су:

За команданта батаљона друг Обрен Андрић,

за политичког комесара друг Слободан Кезуновић.

Формирању Штаба приступиће се одмах чим се формира Омладинска чета.

Кад се заврши са тронедељном наставом формиране Омладинске чете, приступиће се формирању друге Омладинске чете.

Истовремено са овим радом приступљено је отварању Народних Основних школа за дјecu са редовном наставом. У срезу има 8 Основних школа, тако да скоро на сваку општину отпада по једна. Поред ове наставе Омладинске организације врше аналфабетске течајеве скоро по свим селима. За дечије Основне Школе има и потребно стручно наставно особље. Оскудева се једино у школском прибору и писаћем, који се услед отежаних веза сада тешко набавља. Предузимају се мере да се и овај недостатак отклони.

Услед провале у Сарајеву везе су моментално отекане, али се настоји да се оне што пре успоставе и нормализују.

Смрт фашизму - слобода народу

Са другарским поздравом

за Штаб одреда
заменик команданта друг,

Iz izvještaja Kalinovi kog NOP odreda Vrhovnom štabu od 17. marta 1942. godine

volja kog odreda. Tako su do marta 1942. godine na području na kome je, prema ranijoj orijentaciji, trebalo da djeluje Kalinovi ki odred, organizovane sljedeće vojne jedinice:

1. Kalinovi ki odred, u kome su se nalazili: Trebevi ki bataljon, komandant Aleksa Bojovi Brko, a politički komesar Ilija Škorić. Raniji komesar Tomo Meštrović postavljen je još u januaru za komesara Jahorinskog NO dobrovolja kog odreda; Igmanski bataljon, u kome je bio komandant Ivan Veljanin, a politički komesar Gavro Princip; Kijevski bataljon, u kome je komandant bio Dušan Dašić, a politički komesar Zivko Jošilo; Zagorski bataljon, u kome je komandant bio Uroš Govedarica, kasnije poginuo kao borac, a politički komesar bivši komandant ovog bataljona Mile Elez i Obaljski bataljon, u kome je komandant bio Krsto Rudan, a politički komesar Petko Kovačević. (U drugoj polovici aprila, kada je Krsto Rudan bio zbog izdaje osuđen na smrt, za komandanta bataljona postavljen je Petar Govedarica zvan Bugara koji se do tada nalazio na dužnosti komandira voda u Prvoj četini Zagorskog bataljona).

U okviru Kalinovi kog odreda krajem marta 1942. godine, kao specijalna pokretna jedinica, formiran je Udarni bataljon »Ranko Divljan«⁴⁵⁾ u kome su se nalazili pretežno mladi ljudi, posebno odabrani kao hrabri i spremni da u ovim teškim danima izvršavaju svaki zadatak. U ovom bataljonu bilo je dosta radnika i naprednih omladinaca iz Sarajeva. Komandant ovog bataljona bio je Obren Andrić, a politički komesar Slobodan Kezunović.

2. Foćanski narodnooslobodilački dobrovoljački odred, u kome su se sastavu nalazili Zakmurski, Drago avski, elebički, Jošani kotslatinski i Miljevski bataljon.⁴⁶⁾

3. Jahorinski narodnooslobodilački dobrovoljački odred, u kome su se sastavu nalazila tri bataljona: Ustikolinski, Jabučki i Praćanski bataljon.⁴⁷⁾

4. Drinski narodnooslobodilački dobrovoljački odred, sa tri bataljona, koji je zahvatao prostor sadašnjih teritorija gorazdanske i Čajničke opštine.⁴⁸⁾

Granice područja Kalinovi kog odreda sada su išle linijama koje su obuhvatale na istoku: Pale, Bistricu, Drenički kam - zaključno Debelo brdo na Jahorini - selo Mazlinu, selo Mrežicu, Ravnu goru i Dumbošku planinu. Na jugu je granica išla dalje rijekom Neretvom, obuhvatajući i sela Ulog, Mokro, planine Visočicu, Bjelašnicu i Ivan Sedlo na

⁴⁵⁾ Arhiv SKBiH, tom III, knj. 2, izdanje Istoriskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1953, izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Kalinikov Pokrajinski komitetu KPJ za BiH od 25. marta 1942. godine. Zbornik, tom IV, knj. 3. str. 253 i 334, dok. br. 86 i 115.

⁴⁶⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 40, dok. br. 12.

⁴⁷⁾ Zbornik, tom IV, knj. 4, str. 59, dok. br. 17 Komandant ovog bataljona tada je bio Milan Simović i politički komesar Milan Jakšić (oboje su uskoro ubili narodni neprijatelji).

⁴⁸⁾ Zbornik, tom IV, knj. 4. str. 90, dok. br. 31.

zapadu, a na sjeveru Sarajevsko polje i Trebevi, doti u i se granica podruja grada Sarajeva.

Tada je bilo u razmatranju, na prostoru novog Kalinovi kog odreda, formiranje dva samostalna odreda - Trebevi kog ili Trnovskog, sa sjedištem u Trnovu, i Kalinovi kog sa sjedištem u Zagorju na podruju kalinovske opštine. Međutim, ovaj zaključak ostao je nerealizovan, odnosno, zaključeno je da se ta ideja realizira kada za to budu sazreli uslovi.^{4*)}

U to vrijeme, pored Udarnog bataljona »Ranko Divljan«, formirane su i omladinske čete u Trnovu, Foča i na Trebevi. Prvog marta 1942. godine u Foči je formirana i Druga proleterska brigada, u koju je, nešto kasnije, ušla kompletna Fočanska omladinska četa i znatan broj boraca iz drugih jedinica sa ovog podruja.

U martu 1942. godine pristupilo se formiranju i rezervnih četa na teritorijom ovom podruju, u kojima su sastav ulazili mobilisani muškarci rođeni između 1902. i 1923. godine. Ove čete trebalo je da služe kao jedinice za obavljanje poljskih radova, opravku komunikacija i drugih objekata potrebnih našim partizanskim jedinicama, a nastojalo se da budu osposobljene i za odbranu slobodne teritorije i obezbjeđivanje reda i mira u pozadini.⁵⁰⁾ Te čete su stavljene pod komandu štabova bataljona na kojima su se teritoriji nalazile.

Uporedo sa rješavanjem organizacionih i kadrovskih pitanja u vojnim jedinicama i mnogih drugih problema u pozadini, partijska i skojevska rukovodstva pristupila su u martu i stvaranju skojevskih i partijskih organizacija u vojsci.⁵¹⁾

Organizacije KPJ i partizanski štabovi činili su, uz sve naprijed naznačene aktivnosti, izuzetne napore kako bi muslimansko stanovništvo iz Gornjeg Bora, Zagorske Župe, Umoljana i drugih mjesta - gdje su se tada nalazila jaka ustaško-oružnička uporišta - pridobili na saradnju sa partizanima. S tim ciljem stanovništvu ovih podruja upućivani su brojni pozivi i proglašeni. U pozivu Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije od marta 1942. godine, upućenom muslimanskom stanovništvu Bora, detaljnije se govori o politici narodnooslobodilačkog po-

*) Vidi obavještenje na elniku Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije od 2. marta 1942, Štabu Kalinovi kog NOP odreda o teritorijalnoj granici odreda i uputstva o najvažnijim zadacima odreda. Zbornik, tom II, knj. 3, dok. br. 4.

50) Evo šta se kaže u izvještaju štaba Kalinovi kog odreda, od 17. marta 1942, Vrhovnom štabu o sastavu odreda, formiranju novih jedinica i organizovanju civilne vlasti:

»Paralelno sa svim radovima pristupljeno je formiranju rezervnih četa i pristupile se prvom formiranju Crnorijeke čete. Ta četa će imati oko 100 boraca, godišta 1902-1923« Vidi Zbornik, tom IV, knj. 4, str. 90. dok. br. 31. i naredbu i uputstvo Vrhovnog štaba, od 4. februara 1942, za mobilizaciju vojnih obveznika u fočanskom i pljevaljskom srezu, Zbornik, tom IV, knj. 3, str. 147. dok. br. 49. Ove rezervne čete osnivaju se i na drugim mjestima, što se vidi i iz uputstva Štaba I bataljona II krajiškog NOP odreda, od 14. februara 1942, za organizovanje i rad rezervnih partizanskih četa. - Zbornik, tom IV, knj. 3, str. 197, dok. br. 69.

51) Arhiv CK SKBiH, tom III, knj. 2, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH u Sarajevu, 1953. - Izvještaj OK KPJ za Kalinovič PK KPJ za BiH, od 25. marta 1942. godine.

kreta, o bratstvu i jedinstvu, neophodnosti zajedničke borbe svih naroda u Bosni i Hercegovini protiv okupatora i njegovih slugu - ustaša i etnika. Tu se razobli avaju zlo ina ki postupci neprijatelja naših naroda i poziva muslimansko stanovništvo da pride oslobodila koj borbi i bratskoj saradnji sa srpskim narodom.").

Sli ne sadržine je i pismo Štaba Kalinovi kog NOP odreda od marta 1942. godine, upu eno Muslimanima sela Dujmovi a za prik-lju enje narodnooslobodila koj borbi.")

Partijska rukovodstva i organizacije vode, u ovo vrijeme, žestoku borbu protiv etnika i petokolonaša.

Pored ukazivanja na neprijateljsku i izdajni ku pozadinu etni ke propagande i njihovu razornu djelatnost, pojedine partizanske koman-de po ele su protiv nosilaca neprijateljske aktivnosti da preduzimaju i oštrije mjere. Tako su mnogi od njih hapšeni i kažnjavani na razne na ine, a oni za koje bi se utvrdilo da su na putu izdaje zabrazdili, osu ivani su na smrtnu kaznu i strijeljani. Takve presude, koje su u po etku bile rijetke i od kojih se svjesno bježalo, bivale su sve eš e, a njihov broj je rastao u srazmjeri sa porastom etni ke razbija ke aktivnosti i nediscipline u izvršavanju nare enja viših komandi.

Treba, me utim, re i da ovakve presude i njihovo izvršavanje nisu uvijek bili pra eni prethodnim temeljitijim objašnjavanjem injenica koje bi bile dovoljne da se bora ka masa i narod uvjere u postojanje i težinu krivice, te da je smrtna kazna zaslužena. Ovakve pojave obi no su objašnjavane poslije izvršenja izre ene presude, i to najužoj sredini iz koje je prestupnik poticao, a objašnjenja su naj eš e bila kratka i sadržavala su samo gole tvrdnje da se radi o okupatorskim špijunima, etni kim agentima i sli nom. Štoga se ovakve presude primaju i u na-rodu i među borcima sa sumnjom u njihovu opravdanost. Te pojave etni kim agentima dobro dolaze u borbi protiv KPJ i partizana.

Me u borcima i stanovništvom itavog ovog prostora naro ito je nelagodno primljena vijest o neo ekivanom strijeljanju preko dvadeset lica u Trnovu, krajem januara 1942. godine, i 17 lica iz sastava Fo ans-kog dobrovolja kog odreda u selu Obiju, aprila 1942. godine, poslije zauzimanja Bor a, zbog neizvršavanja zadataka, sabotiranja u bici za Bora , veza sa etnicima i Talijanima, kao i zbog nedopuštenog prisva-janja zaplijenjene imovine.⁵⁴⁾ Tako je štab Kalinovi kog odreda, pod uticajem izvjesnih grešaka takozvanog lijevog skretanja od politi ke li-nije narodnooslobodila ke bprbe, pokazao i sam izvjesne tendencije takve orijentacije u istupanju protiv petokolonaša i drugih neprijatelja NOP-a. Uz svaku pojavu izdajni kog etni kog ponašanja išlo je obrazloženje da su nosioci takvih postupaka kulaci i bogati seljaci, pa je, na taj na in, sužavan patriotski front svih gra ana koji su bili sprem-

⁵³⁾ Zbornik, tom II, knj. 3, str. 68, dok. br. 24. i str. 410, dok. br. 156.

⁵⁴⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, str. 297, dok. br. 95.

⁵⁵⁾ Zbornik, tom IV, knj. 4, str. 29, 225, 239, i 275, dok. br. 6,84,90 i 104.

rii da se bore za oslobođene zemlje. Sve ovo bilo je popraćeno pretjerivanjima i u estalim najstrožijim kaznama koje su unosile zabunu i strah u narod.

Istina, to je trajalo kraće vrijeme, jer je Vrhovni štab na takve pojave reagovao uvijek čim bi za njih saznao. Međutim, i pored svega, takve pojave su se negativno politički odražavale.

Treba naglasiti da je i sam Vrhovni štab, u to vrijeme, ukazivao na potrebu odluke o borbi protiv etničkih elemenata i drugih neprijatelja partizanskog pokreta. Ali, prema stavovima Vrhovnog štaba i Partije, najoštrije mjere, pa i takve kao što je kazna smrću, mogle su se izricati samo onima koji su bili duboko zagazili u blato izdaje, i to u slučajevima kada se njihova krivica dokaže.⁶⁵) Odmah se pokazalo da naznake pretjerivanja nisu sa odobravanjem prihvatane ni kod najvećeg broja onih koji su najiskrenije podržavali partizanski pokret, kao ni kod članova Partije i SKOJ-a. Ovo tim prije, što su ovakve pojave išle na ruku neprijateljima NOP-a.

Splet svih naznačenih okolnosti, u kojima je posebno došla do izražaja dobro smišljena i sinhronizovana akcija etnika, ustaškog pokreta i Talijana, dovele su do toga da se u znatnom broju stanovnika, pa i među brojnim ustanicima proširi kolebanje i stvori uvjerenje o besmislenosti daljeg oružanog sukoba sa okupatorom, tim prije što se vojna sila osovine još uvijek snažno izražavala na svim frontovima, pa da je sada malo ko vjerovao u skori završetak rata, čiji je i krajnji ishod postajao sve neizvjesniji. Da bi se moglo sve ovo prevazići, uz još mnogo štošta što se negativno javljalo, u to vrijeme, na ovim prostorima, bila je nužna stalna i organizovana politička aktivnost u četama, vodovima i selima, i to od početka ustanka. Međutim, usljed malog broja članova KPJ koji su od samog početka radili na organizovanju ustanka, činjenice da je to vrijeme u kome su se sticala prva borbena i revolucionarna iskustva, te nedovoljne političke zrelosti novoprimitivnih članova KPJ i mnogih drugih okolnosti, jače organizovane političke aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta osjetile su se posebno krajem marta 1942. godine. Dogle su i komande četa i vodova obavljale svoju dužnost gotovo bez ikakve stručne i političke pomoći viših štabova. Teško je bilo samo za devet mjeseci oružane borbe iz svijesti seljaka masu odstraniti sve ono što se u tu svijest kroz prethodno dugo vrijeme urezivalo, bilo da se radi o borbama, borama kojim masi ili ostalom dijelu stanovništva.

U borama kim jedinicama, o čemu je već bilo riječi, našao se pretežan broj Srba. To su bili seljaci koji su decenijama živjeli u nepismenosti, neznanju, kulturnoj zaostalosti i oskudicama i nevoljama svake vrste, kao što je bio slučaj i sa njihovim komšijama Muslimanima i Hrvatima. I srpski živalj je decenijama i vijekovima, prije revolucije, od-

⁶⁵) Zbornik, tom IV, knj. 4, str. 285, dok. br. 107.

gajan u nacionalisti kom i vjerskom fanatizmu, koji ga je u io i podsticao na mržnju i antagonizam. Zato je i moglo do i do ve naglašene bratoubila ke borbe, koja je imala po sve naše narode gotovo katastrofalne posljedice. Tako je došlo i do masovnog paljenja muslimanskih ku a u Bor u i Kalinovi koj Župi, što se dogodilo protivno stavovima i nare enjima viših partizanskih komandi.

U navedenim okolnostima, a pod nastojanjem talijanske okupacione sile, dolazi u toku maja do osipanja partizanskih i dobrovoljnih odreda na ovom prostoru. Taj proces raspadanja potpomognut je pu evima koje su etnici, uporedo sa ve nazna enom razbija kom aktivnoš u, pripremali u ve ini štabova bataljona, a koji su pra eni i fizi kom likvidacijom komunista i ljudi odanih ciljevima NOB-e.

Tako su likvidirani Stevo Marković Singer i Momo Koevi , politiki komesar i zamjenik komandanta Fo anskog partizanskog odreda, Aco Pecelj, zamjenik politkog komesara Zagorskog partizanskog bataljona, Ilija Dor evi , politiki komesar Trebevi kog bataljona, kao i mnogi drugi napredni ljudi i borci.

Narodnooslobodila ki odbori organi borbe i zametak revolucionarne vlasti

Prve oružane grupe nisu imale magacina iz kojih bi se mogle snabdijevati odje om/obu om, hranom i drugim potrebama. Nije bilo ni posebnih skloništa gdje bi se mogli smjestiti, lije iti i njegovati ranjeni i oboljeli partizani. Sve te potrebe oružanih grupa, u prvim ustanikim danima, mogle su da se zadovolje jedino u selima iji su stanovnici podržavali oružanu borbu.

U toku avgusta 1941. godine, u selima sa kojima su ustanici dolazili u dodir odre ivani su seljani za povjerenike, iji je zadatak bio da u dogovoru sa stanovnicima sela obezbijede dovoljne koli ine hrane, odje e i obu e za potrebe ustanika, te da to dopremaju na mjesta koja su im odre ivale starješine ustanika. Na isti na in obezbje ivana su i mjesta gdje su skrivani ranjeni i bolesni partizani, kojih, u prvim ustanikim danima, nije bilo mnogo. Tim povjerenicima stavljeno je u dužnost da prate i ponašanja pojedinaca u svojim sredinama, te da o tome obavještavaju partizanske komande. U nedostatku organizovane kurirske službe, ovi povjerenici bili su esto angažovani i kao kuriri.

Polaze i od prvih iskustava, kao i od procjene tokova razvoja oružane borbe u narednim danima, štab sarajevske oblasti je, ve u toku prve polovine septembra, izradio uputstvo o organizovanju vojno-teritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobo enoj teritoriji. To

uputstvo sa zna enjem nare enja upu eno je 15. septembra svim vojnim komandama na području sarajevske oblasti.⁵⁸⁾

Komandanti partizanskih štabova, kako je zapisano u tome uputstvu, bili su dužni da, prilikom osloba anja ve ih teritorija, imenuju komandante opština i srezova kao vojno-teritorijalne organe. Njihov zadatak sastojao se u tome da obezbijede izbor ili imenovanje narodnooslobodila kih odbora u selima, opštinama i srezovima, iji je zadatak bio:

- da obezbjeduju red i mir;
- da u svakom selu na u potreban broj ljudi za zaštitu sela, odnosno naselja;
- da obezbijede svakodnevne potrebe u hrani i da ih smjeste na sigurno, skrovito mjesto;
- da u svakom selu organizuju obavljanje poljskih radova, tako da svi plodovi moraju biti požnjeveni i sabrani;
- da organizuju kulturno-prosvjetni rad u selima i naseljima;
- da se staraju o stalnom obavještanju sela o borbama partizana i stanju na frontovima izvan naše zemlje;
- da rade na okupljanju svih narodnih snaga u službu narodnooslobodila koj borbi i da se bez milosti bore protiv svih koji to budu ometali na bilo koji na in, koji svjesno ili nesvjesno svojim postupcima idu na ruku okupatoru.⁵⁷⁾

Nije nerealno tvrditi, ovo uputstvo bilo je jedno od rijetkih koje je moglo da posluži kao sastavni dio sveukupnih mjera od kojih se polazilo u izgradnji i formiranju narodnooslobodila kih odbora kao zna ajnih faktora za proširivanje baze ustanka. Ovaj dokument bio je od neprocjenjive vrijednosti i kasnije, kako za formiranje narodnooslobodila kih odobara, tako i za orijentaciju u njihovom radu sve do donošenja Fo anskih propisa.

Temelje i svoj rad na ovom uputstvu, narodnooslobodila ki odbori su, pored poslova na prikupljanju hrane, odje e, obu e i drugog

⁵⁷⁾ Evo šta se, pored ostalog, u tome nare enju kaže: »U mjestima iz kojih je narodnooslobodila ka partizanska vojska protjerala okupatore i njihove sluge mora se obezbijediti redovan život i rad Komandant partizanskog odreda koji je oslobodio jedno mjesto dužan je odmah da poduzme mjere za organizovanje normalnog života. U sjedištu opštine ili sreza on odre uje komandanta u opštini ili srezu gledaju i uvijek da to bude ovjek koji je odan narodnooslobodila - koj borbi, pošten i ugledan me u svojim sugra anima ili seljanima. Komandant Sreza ili Opštine pot injen je najbližem odredu Narodnooslobodila ke partizanske vojske.

Da bi itav narod u estvovao u narodnooslobodila koj borbi, potrebno je da u svakom sreskom mjestu i u selu postoji narodnooslobodila ki odbor, koji treba birati. Tamo gdje ga je nemogu e izabrati, komandant opštine ili sreza može odrediti samo ljude u narodnooslobodila ki odbor, ali je takav odbor privremen i im se ukaže prilika treba izvršiti biranje odbora. Narodnooslobodila ki odbor treba da se sastoji od najboljih ljudi i žena koje predloži varoš ili selo. Komandant opštine (sreza) zajedno sa još jednim lanom narodnooslobodila kog odbora iz svakog sela ini plenum opštinskog vije a«. - Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 309, dok. br. 142.

⁵⁸⁾ Vidi Uputstvo štaba sarajevske oblasti, od 15. septembra 1941, za organizovanje i saradnju vojnoteritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobo enoj teritoriji. Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 309, dok. br. 142.

što su radili i seoski povjerenici, organizovali praenje kretanja oružanih i ustaško-domobranskih patrola, evidentiranje neprijateljskih straža koje su uvale magacine, pruge, mostove, njihovo brojno stanje, naoružanje i kvalitete utvrdenja, oemu su redovno slali izvještaje partizanskim štabovima. Da su do kraja oktobra 1941. godine postojali narodnooslobodilački odbori u svim oslobođenim selima između u Sarajeva i Kalinovika svjedoči i naredenje Štaba Kalinovičkog NOP odreda od 30. oktobra za reorganizaciju potčinjenih jedinica, koje se upućuju komandama i štabovima bataljona, a u kome se zahtijeva da se snabdijevanje vojske hranom, obučenjem i stožernom hranom može obezbijediti samo preko seoskih odbora.⁵¹⁾

Proces unapređenja rada narodnooslobodilačkih odbora, nastavljen je, međutim, sa još više poleta i sa još većim rezultatima u toku mjeseca februara 1942. godine, tj. poslije dolaska Vrhovnog štaba na ovo područje i donošenja Formanskih propisa. Tada su, na ovoj teritoriji kako je naprijed rečeno, formirana još tri dobrovoljačka narodnooslobodilačka odreda - Formanski, Jahorinski i Drinski, te četvrti - Kalinovički partizanski odred. U isto vrijeme na ovim prostorima formirana su tri sreza: trnovski, formanski i goraždanski. U prva dva sreza bilo je izvršeno i formiranje opština u kojima su bili izabrani seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori, dok su u goraždanskom srezu bili u toku poslovi oko podjele sreza na opštine i na organizovanju seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora.

Zalaganjem ranijih narodnooslobodilačkih odbora, uz podršku i svestranu pomoć vojno-teritorijalnih organa - komandi mjesta, opština i srezova - na područjima pomenutih srezova bile su organizovane najraznovrsnije institucije i službe za snabdijevanja, komunalije i druge vrste poslova: služba obezbjeđenja (seoske straže), radionice za izradu i opravku civilnih i vojnih oružja, telefonske, drumske, željezničke i druge veze, socijalna pomoć, itd. Posebna pažnja bila je posvećivana organizaciji zdravstvene i prosvjetne djelatnosti.⁸⁹⁾

Stalne veze i saradnje sa partijskom organizacijom i organima NOP-a u gradu Sarajevu bile su od naročito značajne i pomoćne. Sve do kraja marta, potrebe zdravstvenih i prosvjetnih organizacija (u lijekovima, školskom i pisanim materijalu) sa uspjehom su podmirivane iz Sarajeva. Krajem marta i u toku aprila snabdijevanje iz grada bilo je otežano u svakom pogledu, što je posljedica provale u partijskoj organizaciji grada.

Krajem novembra 1941. godine, u Trnovu je osnovan Okružni komitet KPJ koji su sačinjavali Karlo Batko, sekretar, Boriša Kovačević, Dragutin Kosovac, Tomo Meštrović, Ivo Regoje i Vukašin Andžić. Zadatak Komiteta bio je da stvara jedinice KPJ u vojnim jedinicama i selima koje

⁵¹⁾ Vidi naredenje Štaba Kalinovičkog NOP odreda, od 30. oktobra 1941. godine. Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 110, dok. br. 40.

⁸⁹⁾ Vidi Arhiv CK KPJ 1942/57 - izvještaj o sprovedenom radu u Goraždu.

bi radile na organizovanju masovnih oblika političke aktivnosti u tim sredinama, te tako ostvarivale postepeno uticaj u vojsci i u najširim slojevima stanovništva.

Idu i od sela do sela i od ovjeka do ovjeka - svakodnevno u nastojanjima da ostvare program partijsko-političke aktivnosti koji su usvojili, članovima Okružnog komiteta pošlo je za rukom da u toku decembra 1941. godine formiraju partijske organizacije u Dobrom Polju, Trnovu i Crnoj Rijeci,⁰⁾ kao i u Trebevi kom, Kijevskom i Igmanskom bataljonu.

Prvi koraci u ostvarivanju takvih masovnih dodira s narodom bili su brojni sastanci i konferencije u oslobođenim selima, na kojima su stanovništvu objašnjavani ciljevi narodnooslobodilačke borbe, uspjesi partizanske vojske i stanje na svjetskim ratištima.

Ovaj komitet vodio je rauna i preduzimao je sve što je bilo u njegovoj moći i da se ovakvi sastanci i konferencije održavaju i u novooslobođenim selima prilikom njihovog zaposjedanja. Tako je Okružni komitet uspio da, još prije dolaska Vrhovnog štaba, stvori aktive komunističke u Foča i Goraždu. Ti partijski aktivni zajedno sa velikim brojem pojedinačaca iz mnogih sela, sa kojima su članovi Okružnog komiteta imali vezu, bili su prve organizacije preko kojih su pošli da zrače ideje KPJ i narodnooslobodilačke borbe u ovim područjima.

U februaru 1941. godine, i ovaj komitet mijenja sjedište, preseljavaju i se iz Trnova u Foču. I teritorija na kojoj je djelovao bila je znatno proširena. Njoj su sada priključene teritorije izmeću Drine, Lima i sandžaka i crnogorske granice, kao i prostori koje je trebalo da kontrolišu Jezersko-konjski bataljon.¹⁾

U ovom periodu, inicijativom Pokrajinskog komiteta KPJ, formiran je novi Okružni komitet za područja Foča - Kalinovik, u čiji sastav su ušli: Puniša Perović, sekretar, i Karlo Batko, Danilo Štaka, Ciro Ređepović, Ferid Čengić i Dragutin Kosovac, članovi.

Pripreme koje su ukinjene na stvaranju partijske organizacije, još prije protjerivanja etnika iz Foče i Goražda, bile su polazište koje je omogućilo da se za kratko vrijeme stvore uslovi za utemeljivanje jače i brojnije organizacije KPJ koja bi u dogledno vrijeme mogla biti osposobljena da ovlada svim oblicima života i političkog rada. Iz autentičnih izvora može se izvući zaključak da je bila težnja da se članstvo KPJ što je moguće ravnomjernije rasporedi po odredima i na terenu.

Pored svega što je ukinjeno na razvijanju partijske organizacije, postignuti rezultati bili su još daleko od toga da bi mogli da zadovolje

⁰⁾ Vidi izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Kalinovik, PK KPJ za BiH od 25. marta 1942. godine. Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1953. tom III, knj. 2 str. 90.

¹⁾ Vidi izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Foču, o stanju partijske organizacije na ovom terenu, od 8. maja 1942. godine. Arhiv CK KPJ (1942) 287.

brojne potrebe toga vremena u partijskim kadrovima na ovim prostorima Okružni komitet je stoga unio i dalje napore kako bi se broj ljudi primljenih u KPJ još više i što brže povećao, pa je preduzimao i sve što je bilo u njegovoj moći i da se podigne njihov obrazovni i idejno-politički nivo. Tako su u navedenih četrdesetak dana, tj. do početka treće i neprijateljske ofanzive na području Foča - Kalinovik, bile organizovane 42 partijske ćelije - 26 u vojsci i 16 u pozadini - u kojima se nalazio 221 član KPJ i 176 kandidata za članove KPJ. Pored toga, na ovom području bilo je 45 aktiva u kojima se, pored članova KPJ, nalazilo 269 lica koja su pripremana za prijem u KPJ ili u redove kandidata za članove KPJ. Treba naglasiti, da su u ukupnom broju članova KPJ koliko ih je imala organizacija na ovom području, bila 184 mještana.")

Krajem novembra, uporedo sa formiranjem Okružnog komiteta KPJ, u Trnovu je formiran i Okružni komitet SKOJ-a. Članovi ovog omladinskog rukovodstva zajedno sa svojim drugovima iz Okružnog komiteta KPJ, krenuli su od jedinice do jedinice i od sela do sela. Tako se kroz masovne oblike političkog rada, o čemu je već bilo riječi, dolazilo u neposredan kontakt sa većim brojem omladinaca i omladinki. Iz njihovih redova u toku decembra 1941. godine i januara 1942. godine stvaraju se prvi aktivni SKOJ-a, najprije u vojnim jedinicama, a potom i u selima. Istovremeno, i u vojnim jedinicama i u selima stvarana su jezgra iz kojih su se razvijali novi aktivni SKOJ-a. U izvještaju Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu CK SKOJ-a od 24. februara 1942. godine stoji:

»Sto se tiče rada poslije Savjetovanja u Sred. Raspoložemo zasada podacima samo sa teritoriji Foča - Goražde - Čajniče - Trnovo, dakle sa teritorije Kalinovik kog Okružnog komiteta.

Sam znaš da tu nije postojalo skojevskog rada izuzev nešto oko Trnova i Sarajevskog polja...«³⁾

Krajem decembra 1941. i u januaru 1942. godine taj rad osjetio se, makar i u manjoj mjeri, u Foči i Goraždu. Bez toga bi, pored svega drugog, bilo teško doći do pravih objašnjenja brzog razvoja i intenzivne široke političke akcije među omladinom, sa čime se susrećemo u kratkom vremenu nakon dolaska Vrhovnog štaba u Foču. Samo temeljnim prethodnim pripremanjima mogli su se pronaći kadrovi za mjesne komitete SKOJ-a u Foči i Goraždu i opštinske komitete SKOJ-a u Trnovu i Sarajevskom polju, koji su formirani do 10. februara 1942. godine, i mjesno rukovodstvo u Čajniču, gdje su u toku marta formirana još četiri aktiva SKOJ-a: dva u redovima gradske omladine, a dva u redovima radničke omladine. Isto tako, između 20. februara i 20. marta

²⁾ Vidi izvještaj OK KPJ za Foču o stanju partijske organizacije na ovom terenu, od 8 maja 1942. godine. Arhiv CK KPJ, 1942/287

³⁾ Vidi pomenuti izvještaj, Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH u Sarajevu, 1953, tom III, knj. 2, str. 59.

novi aktivni SKOJ-a bili su formirani u Zakmuru, Borijarna i tri aktivna u Goraždu.⁶⁴⁾

Nema podataka o rasprostranjenosti i brojnosti organizacije SKOJ-a u toku februara i marta 1942. godine, ali se zna da su u Fo i, pored mjesnog rukovodstva sa 7 omladinaca, bila organizovana i tri aktivna SKOJ-a: aktivni SKOJ-a srednjoškolaca, aktivni radnika i aktivni SKOJ-a u gradskoj miliciji.⁶⁶⁾ Poneki aktivni SKOJ-a nalazili su se svuda gdje su tada bila organizovana mjesna ili opštinska skojevska rukovodstva.

Uporedo sa naporima na osnivanju i brojnima jačanju SKOJ-a, osnivani su i odbori organizacije Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine, po direktivi o osnivanju Bosansko-hercegovačkog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza, objavljenoj u Biltenu PK KPJ za BiH od 18. decembra 1941. godine. Tako su do 19. februara na području Trnova odbori NOSOBIH bili organizovani u 22 sela, a u Savez je bilo upisano oko 750 omladinaca i omladinki. U Fo i na omladinskom mitingu, koji je održan početkom februara, formirana je organizacija NOSOBIH u koju se odmah upisalo 200 omladinaca i omladinki. I u Goraždu je tih dana organizovan odbor NOSOBIH kojemu je pošlo za rukom da do kraja druge dekade februara okupi oko 150 omladinaca i omladinki.

Krajem januara i početkom februara sa omladinom intenzivnije počinje da se radi i na područjima Čajniča, Ustikoline i Kalinovika, a u drugoj polovini marta organizacije NOSOBIH postoje i u Zakmuru sa 180 članova, u Ustikolini sa 120 članova i u Čajnici sa 90 članova. Ovaj savez omladine bio je organizovan i u Goraždu sa karakteristikama masovne organizacije koja je svakodnevno obuhvatala sve veći broj sela.

U težnji da se stvori što šira baza omladinskog pokreta, tada je u Okružnom komitetu SKOJ-a riješeno da se i u vojsci u svaki bataljon odredi po jedan skojevac, koji će organizovati idejni i politički rad sa omladinom u četama, te u sklopu te aktivnosti formirati najprije jezgra od omladinaca koji se budu isticali svojim naprednim stavovima, a zatim i aktivni SKOJ-a. Bilo je, također, odlučeno da se i u pojedine opštine šalju izrasliji omladinci (po jedan), koji bi radili na organizovanju odbora NOSOBIH i podsticali ih i pomagali im da organizuju sjela, priredbe, igranke, predavanja, političke konferencije i druge pogodne oblike koji bi SKOJ-u i Partiji omogućili vršenje i u vezi sa seoskom omladinom.

Pretežan dio sadržaja političkog djelovanja među omladinom činile su teme koje su bile usmjerene na podsticanje napora za ostvarenje

⁶⁴⁾ Vidi izvještaj PK SKOJ-a za BiH, od 24. februara 1942. god. Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1953, tom III, knj. 2, str. 59.

⁶⁶⁾ Vidi izvještaj OK SKOJ-a za Kalinovik, PK SKOJ-a za BiH od februara 1942. godine. Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1953, tom III, knj. 2, str. 64.

jedinstva muslimanske, hrvatske i srpske omladine.⁶⁶⁾ Pri tome su u februaru i kasnije posebno korištena dva proglašenja Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, jedan se odnosio na stvaranje omladinskih eta u sastavu oružanih jedinica, a drugi je pozivao omladinu Bosne i Hercegovine na jedinstvo.⁶⁷⁾

U okvirima NOSO-BiH osnivane su i omladinske radne ete. Ove ete bile su na raspolaganju opštinskim narodnooslobodilačkim odborima, a obavljale su najraznovrsnije poslove kao što je išetavanje grada i snabdijevanje bolnica, radionica, štabova i drugih institucija revolucije, ogrevom i drugim potrebnim materijalima do kojih je omladina mogla doći. U srazmjeri sa porastom skojevske, rasla je i organizacija NOSO-BiH u koju je početkom maja bilo upisano 3.368 omladinaca i omladinika.⁶⁶⁾

Takođe je već od prvih dana oružane borbe sagledan i visoko cijenjen u ustaničkim rukovodstvima doprinos koji bi oružanom ustanku, u svakom pogledu mogle pružiti žene. Stoga se i pristupilo stvaranju revolucionarne organizacije - Antifašističkog saveza žena. U februaru 1942. godine postojali su kvartovski aktivni žene, koji su redovno održavali svoje sastanke, na kojima su izmjenjivane vijesti i proglašeni partijskih i skojevskih rukovodstava i vojnih štabova. U isto vrijeme, u osam seoskih opština bile su izabrane povjerenice sa zadatkom da okupljaju seoske žene u Antifašistički savez žena, te da tako stvore uslove za formiranje odbora Antifašističkog saveza žena u opštinama i selima.⁶⁸⁾

Kroz ove prve zametke Antifašističkog saveza žena obavljaju se brojni poslovi od neprocjenjivog značaja za narodnooslobodilački pokret. Žene su odmah nakon oslobođenja Foče od četnika, sakupile posteljinu za 120 ranjenika i boraca promrzlih u Igmanskom maršu, a prikupljale i druge priloge za vojsku i bolnice. One su gotovo isključivo predstavljale radnu snagu u radionicama.⁷⁰⁾

Od početka oružane borbe postojali su kanali preko kojih je održavana stalna veza partizanskih štabova i partijskih foruma sa partijskom organizacijom i narodnooslobodilačkim pokretom u gradu Sarajevu. Ti kanali su u toku avgusta i septembra služili uglavnom za prebacivanje komunista i građana koji su iz Sarajeva upućivani u partizane. Kasnije, u toku oktobra, novembra i sve do maja 1942. godine, pored građana koji su ovuda svakodnevno upućivani u partizane, ovi kanali služili su i za obavljanje niza drugih jako značajnih zadataka. Ovuda je skoro svakodnevno iz grada partizanskim jedinicama i na slobodnu ter-

⁶⁶⁾ Podaci o SKOJ-u i omladini uzeti su iz sadržaja izvještaja PK SKOJ-a, CK SKOJ-a, od 24. februara 1942. godine. Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH u Sarajevu, 1953, tom III, knj. 2, str. 58. do 60. i 64.

⁶⁷⁾ Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja, str. 66. do 69.

⁶⁸⁾ Vidi izvještaj OK KPJ za Foču, od 8. maja 1942. god. Arhiv CK KPJ 1942 - 287.

⁶⁹⁾ Vidi izvještaj OK KPJ za Kalinovik, od 25. marta 1942. Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1953, tom III, knj. 2, str. 91, 92. i 93.

⁷⁰⁾ Vidi izvještaj OK KPJ za Foču, od 8. maja 1942. Arhiv CK KPJ, 1942/287.

ritoriju upu ivan najraznovrsniji materijal: sredstva za normalno funkcionisanje telefonskih i radio-veza, roto i drugih aparata za umnožavanje pisanog materijala; pisa e mašine i namirnice, pisa i pribor koji je služio za svakodnevne potrebe u svim štabovima, narodnooslobodila - kim odborima i osnovnim školama za redovno školovanje, o emu je ve bilo rije i; lijekovi i drugi sanitetski materijal za potrebe bolnica i drugih zdravstvenih ustanova. Transport ove robe išao je obi no preko sela Miljevi a, gdje su je prihvatale partizanske patrole.⁷¹⁾

Tim putem od kraja januara 1942. godine išle su i veze Vrhovnog štaba sa Centralnim komitetom i Glavnim štabovima NOP i DV odreda Hrvatske i Slovenije, i obratno - njihovih centralnih komiteta KP i glavnih štabova sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom.

Preko teritorije Kalinovi kog odreda, naro ito u toku februara, marta i aprila 1942. godine održavane su veze sa Hercegovinom. U isto vrijeme, preko ovog podru ja održavane su sve veze partijske organizacije grada Sarajeva sa Vrhovnim štabom. Tim kanalima išle su veze od Glavnog štaba NOP BiH do Vrhovnog štaba NOP i DV, i obratno.

U toku maja i juna mjeseca 1942. godine na svim podru jima, koja su do tada bila pod kontrolom Kalinovi kog odreda i Drinskog, Fo anskog i Jabu kog narodnooslobodila ko dobrovolja kog odreda, zavladao su etnici i ustaše. Mnoge partizanske oružane grupe i pojedinci koji su imali zadatak da obnove partizanske jedinice, do ijeg je rasipanja došlo u tre oj neprijateljskoj ofanzivi, bili su prisiljeni da do kraja jula pod pritiskom talijanskih, ustaških i etni kih progona napuste ovo podru je. Od tada pa sve do marta 1943. godine, na ovom podru ju nema zna ajnijih oružanih partizanskih akcija.

Partizanske snage napustile su Fo u 11. maja 1942. godine i našle se uskoro poslije toga na prostorima izme u Pive i Tare. U to vrijeme Štab Kalinovi kog odreda i okružni komitet odluju da se održe na teritoriji Kalinovi kog odreda, iako su uslovi za realizaciju takve odluke bili vrlo teški. Kada su u junu proleterske brigade krenule preko Zelengore, Treskavice, Igmana, Konjica, Prozora, Duvna i Livna u Bosansku krajinu, jedan dio boraca i bataljona Kalinovi kog odreda priklju io se proleterskim jedinicama, najve i dio otišao je ku ama, a jedan dio prišao je etnicima. Oko 50 boraca, vrsto vezanih za narodnooslobodila ki pokret, ostao je sa Štabom ili se zadržao na terenu Igmana do kraja jula 1942. godine. Pretežan broj ovih boraca bio je iz Sarajeva i Sarajevskog polja. Krajem jula i oni napuštaju Igman, a po etkom avgusta priklju uju se u Prozoru jedinicama od kojih e se uskoro formirati Deseta hercegova ka brigada.

⁷¹⁾ Zbornik, tom IV, kn). 3, str. 181, 209, dok br 62. i 75.

DRAGUTIN KOSOVAC

ORGANIZACIJA OKRUŽNIH KOMITETA PARTIJE I SKOJ-a NA PODRUČJU KALINOVIK - FOČA

Po etkom novembra 1941. godine izašao sam u partizane na teritoriju Kalinovi kog odreda. Bilo bi normalno da sam otišao na Romaniju, bila mi je bliže, posebno stoga što sam, kao član Gradskog odbora Narodne pomoći, bio zadužen za veze sa Romanijskim odredom i što je preko te veze mnogo prijatelja i poznanika otišlo u Romanijski odred, posebno stoga što su me vrsta prijateljstva vezala sa kuririma Romanijskog odreda Hodžom i Dovadžijom. Međutim, meni se žurilo, bio sam kompromitovan, a želio sam što prije da odem u partizanske jedinice, pa sam - izmeću brojnih veza koje je imala tada gradska partijska organizacija sa ustanicima u raznim pravcima - izišao u partizane preko one sa kojom sam najprije stupio u kontakt. Sticajem okolnosti, prva veza je vodila u Kalinovi koji partizanski odred, a nju je održavao Duro Damjanović, radnik Vojnotehničkog zavoda, koji je stanovao na Kovačima i ima.

Jednoga poslijepodneva izišli smo pored starog jevrejskog groblja, pa preko Vrača i pored dobro poznatog Karolinentala. Prije sela Miljevića, u jednoj dolini kraj potoka sreli smo prvu partizansku patrolu. Poslije trideset sedam godina, iz sjećanja su išli mnogi dragi i bliski likovi, pa i oni s kojima sam bio i duže i vršio vezan, ali mi je i danas pred očima lik prvog partizana naoružanog, sa šajkom na kojoj je stajala srpska trobojka i na njoj velika crvena petokraka zvijezda.¹⁾ To

¹⁾ Prema naredbama Glavnog štaba NOP odreda BiH od oktobra 1941. godine, pripadnici partizanskih jedinica u predjelima pretežno naseljenim Srbima trebalo je da na kapama nose srpsku trobojku sa petokrakom zvijezdom, a u krajevima naseljenim pretežno hrvatskim življem - hrvatsku trobojnicu sa petokrakom zvijezdom. - Zbornik dokumenata i podataka NOR-a, tom IV, knj. 2, str. 109. i 110. dok. br. 39.

je bio borac iz sastava Trebevičke čete, u koju sam redove tada stupio. Nije bilo potrebno da se borcima ove čete posebno predstavljam, jer sam među njima zatekao dosta poznanika iz škole i sa rada u sarajevskoj partijskoj organizaciji. Nakon nekoliko dana stiglo je naređenje iz štaba odreda da predem na Igman. Tamo sam krenuo preko Trnova koje je baš tih dana bilo oslobođeno i u kome je bio smješten štab Kalinovi kog odreda. Mjesto je bilo, tako reći, neoštećeno. Sa ulazne su i ostale, i poslije borbe, žandarmerijska i velika vojna kasarna u kojima su se za vrijeme borbe bile zabarikadirale posade, sastavljene od oružnika i domobrana, koje su branile Trnovo. Život u ovom malom bosanskom mjestu počeo je da teče organizovanim tokovima koje su usmjeravali organi NOP-a. Produžio sam za Igman putem koji vodi preko Ledića, Dejića, iznad Presjenice. Četa na Igmanu bila je smještena na Velikom polju, u jednospratnoj povelikoj kući koja je bila vlasništvo nekog Mozera - Nijemca, koji je tu do rata držao farmu srebrenih lisica. Prostorije čete bile su uredne, a u životu i djelovanju četa vladala je vojna disciplina. Raspoređen sam u jedan od vodova kao običan vojnik. Zadatak mi je bio da politički djelujem među borcima i da kao član Partije služim primjerom na svakom poslu i u svakom drugom pogledu. Većina boraca bili su mladi ljudi, i to uglavnom iz Sarajevskog polja. Neke i od njih upoznao sam u Sarajevu, gdje su se školovali. Te godine zima je bila izuzetno hladna. Već krajem novembra na Igmanu je visina snijega sezala do koljena, a noći su bile toliko hladne da stražu pred kućom nismo mogli držati po vojnoj normi od 2 sata, nego smo se morali mijenjati svakih 30 minuta. Za tih nekoliko dana, koliko sam tada proveo na Igmanu, skoro svake večeri smo silazili u Sarajevsko polje po hranu ili radi sastanaka i konferencija sa seljacima. Ja sam se više angažovao na radu sa omladinom. U tim selima mobilisali smo borce, a onima koji nisu željeli da se odazovu pozivu oduzimali smo, za potrebe jedinica, puške i drugo oružje, čega se tih dana, poslije kapitulacije jugoslovenske vojske, moglo naći po tavanima seoskih kuća. Tih noći smo se po ovim selima potpuno slobodno kretali. Domobranske i oružničke patrole smjele su zalaziti u ova sela samo po danu, noć je bila naša.

Kada sam se krajem novembra, poslije jednog dana proboravljenog u Sarajevskom polju, vratio na Igman, saopšteno mi je da je dolazio i tražio me Rato Dugonjić i da je poručio da mu se čim prije javim. Iz istih stopa sam produžio za Trnovo i tu se našao s njim. Saopštio mi je da sam određen za sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a i člana Okružnog komiteta KPJ za područje Kalinovi kog odreda. Upoznao me je i sa sekretarom Okružnog komiteta Partije, Karlom Batkom, radnikom iz Mostara, koga smo zvali imenom Drago, i sa političkim komesarom Odreda, članom Okružnog komiteta i članom Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, Borišom Kovačevićem šepanom. Iste večeri održali smo sastanak i Okružnog komiteta SKOJ-a u koji su, pored mene, ušli Hakija Derviškić Branko, mostarski srednjoškolac, rodnom iz Ne-

vesinja, i Tinika Romano, krojačica iz Sarajeva, koju sam odranije poznao.

Područje je Kalinovi koga odreda na kome je trebalo da djeluje novoformirani Okružni komitet zahvatalo je prostore koji su se protezali južno od pruge Hadži i - Sarajevo - Mededa, pa sve do hercegovačke i crnogorske granice na jugu i od sandžaka do granice na istoku do linije Bradina - Konjic na zapadu.) Praktično to znači da se u okvirima područja na kojima je trebalo da djeluju okružni komiteti KPJ i SKOJ-a nalazila južna polovina sarajevskog sjezaka sa Trebevićem, Igmanom i gotovo cijelim Sarajevskim poljem, dijelovi bivšeg konjickog sjezaka, istočno od Konjica, i cijeli bivši foćanski i ajnički sjezak, koji su tada obuhvatali i Goražde. U vrijeme kada sam izišao na to područje, u sastavu Kalinovi koga narodnooslobodilačkog partizanskog odreda djelovala su četiri bataljona: Trebevićki, Kijevski, Praćanski i Jezersko-konjicki. Ovaj posljednji partizanski bataljon djelovao je u području Glavatićeva i Bora koga jezera i nalazio se u sastavu Kalinovi koga odreda više formalno nego stvarno. Tih dana, početkom decembra, bilo je oslobođeno područje od Vojkovića do Uloga, osim Kalinovika.

Članovi prvog Okružnog komiteta KPJ bili su: Karlo Batko, Boriša Kovačević i Tomo Meštrović, seljak iz Crne Rijeke, predratni komunist, i ja. Kasnije, još početkom decembra, u Komitet su kooptirani i Ivo Regoje i Vukašin Anđelić, oba seljaci - prvi iz Dobrog Polja i drugi iz Crne Rijeke. Tih decembarskih dana Trnovo je bilo puno života. U njemu su se pored Štaba odreda nalazili i komanda mjesta i bolnica. Tu je i agitprop Okružnog komiteta, osnovan baš tih dana, umnožavao vijesti, štampao bilten, a poznati sarajevski slikar Vojo Dimitrijević, član agitpropa, crtao je plakate. Bile su organizovane i radionice za popravku oružja i izradu odjeće, obuće i podmirivanje drugih potreba vojske i pozadine. Trnovo je imalo električno osvjetljenje koje mu je obezbjeđivao agregat koji je montirao i održavao Moric Montiljo, radnik iz Sarajeva. Političke konferencije, sastanci i priredbe bili su svakodnevni.

Prvi zadatak Komiteta bio je da od članova Partije u jedinicama i na terenu organizuje partijsku organizaciju, a zatim da je političkim djelovanjem jača i širi. Komitet je odmah pokrenuo akcije za formiranje partijskih organizacija u četama i na terenu, te nastojao da organizuje masovni politički rad organizujući i konferencije sa stanovništvom po selima. Istovremeno, Okružni komitet SKOJ-a prišao je stvaranju organizacija SKOJ-a i NOSOBiH-a. U svome radu Komitet se suočio sa brojnim teškoćama. Partijska organizacija na tom području nije imala gotovo nikakve tradicije. Partijske ćelije postojale su od ranije samo u Sarajevskom polju i u Kasindolu, preko koje je ostvaren neštak i uticaj i na Crnu Rijeku. Pored ovih partijskih ćelija, postojao je, pred sam ustanak formiran, malobrojan aktiv komunistički u Dobrom Polju. U oko-

¹⁾ Vidi Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Foću o stanju partijske organizacije na terenu do 8. maja 1942. Arhiv CK KPJ/1942/287.

lini Kalinovika tek je pošlo da se osjeća djelovanje naprednih srednjoškolaca koji su se školovali u Sarajevu ili Mostaru. Na tom području nije bilo nikakve industrije, a 80% stanovnika je bilo nepismeno, sujevno i zaostalo u svakom pogledu. To praktično znači da je na tom području sve stanovništvo bilo na jednom nivou dosta zaostale svijesti, pomiješane stalnim djelovanjem reakcionarnog klera i reakcionarnih režima, a što je važno, naravno, i za najveći broj boraca koji su se našli u partizanskim jedinicama. Te okolnosti upućivale su na potrebu da okružni komiteti KPJ i SKOJ-a stave naglasak na rad sa omladinom koja je smjelije i sa manje predrasuda prihvatila napredne ideje i uticaje. Aktivnost novoosnovanih OK KPJ i OK SKOJ-a počinjala je sa uspjehom. Još u toku decembra na ovoj teritoriji formirano je šest partijskih organizacija. Tri u oslobođenim naseljima - Trnovu, Dobrom Polju i Crnoj Rijeci, u kojima su bili: Vukašin Anđelić, Đuro Regoje, Relja Golijanin, Lazar Anđelić, Vladan Aškraba, Marko Regoje, Markica Princip i drugi; tri partijske organizacije u vojnim jedinicama: u Trebevi kom bataljonu dvije (u Igmanskoj i Trebevičkoj) i u Kijevskom bataljonu. U sastavu ovih partijskih jedinica, pored ostalih, nalazili su se: Srećko Goranin, Ramiz Siadić, Mirko Tošić, Aleksa Bojović, Brko, Dušan Pajić, Dašić, Sava Čuković, Spasoje Bojović, Blaško Bojović, Dordo Kutlać, Mirko Močević, Danilo Štaka, Slobodan Bosiljčić, Živko Jošilo, Obren Anđelić i Stanko Šimunović. Tih dana organizovana je partijska jedinica i u štabu odreda.

U pismu Ive Lole Ribara upućenom Sekretarijatu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH koje je u novembru 1941. godine istaknut je i odlučan zahtjev da se pristupi stvaranju jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta omladine.³⁾ Taj zahtjev bio je izražen i u direktivnom pismu PK KPJ za BiH, objavljenom u Biltenu od 18. decembra iste godine.⁴⁾

U decembru pored rada na formiranju skojevskih aktiva, Okružni komitet SKOJ-a, polazeći od tih direktiva, intenzivno je radio i na pripremama koje su značile stvaranje Narodnooslobodilačkog saveza omladine BiH (u daljem tekstu NOSOBIH), koje su do kraja decembra osnovane na području Trnova, Zagorja i Foče. U Okružni komitet SKOJ-a tada je primljen i Neđeljko Kovačević, seljak iz Trnova.

Rad omladinske organizacije postajao je sve intenzivniji. Osnivani su aktivni odbori koji su počinjali da okupljaju omladinu na konferencije, da organizuju priredbe i pomažu partizanskim jedinicama i novoosnovanim narodnooslobodilačkim odborima.

U cjelokupnom djelovanju ovih komiteta - koji su, kako se iz ove iznesenog teksta može zaključiti, počinjali da rade brzo i efikasno - od neprocjenjivog značaja bilo je prisustvo Boriše Kovačevića i Šepića, uvijek sa bogatim revolucionarnim iskustvom i visokim obrazova-

³⁾ Arhiv SKBiH, istorijsko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1952, tom III, knj. 1, str. 136-139.

⁴⁾ Arhiv SKBiH, istorijsko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1952, tom III, knj. 1, str. 145.

njem. Boriša, koji je kao politički komesar odreda bio zauzet najviše oko sreivanja partizanskih jedinica, umio je veoma brzo da ocijeni ukupno stanje na terenu i da ukaže na ono što je u našem poslu bilo najvažnije. Odavao je utisak mirna i staložena ovjeka i pedagoga, sa jako izraženim sposobnostima da na e pravu rije za nekoga sa kime je dolazio u kontakt, što mu je, naravno, sve zajedno i za kratko vrijeme, donijelo veliki ugled me u borcima i u narodu.

Sredinom decembra saznali smo da su se Talijani povukli iz doline Drine i da su napustili ajni e, Goražde i Fo u, prepuštaju i ova mjesta etnicima. Pošto sam poznao neke omladince iz tih područja koji su prije rata djelovali u Sarajevu kao pripadnici naprednog omladinskog pokreta i pošto sam, pored toga, u Goraždu i Fo i imao rodbine, dogovorili smo se u Okružnom komitetu Partije da po em u području je gornje Drine i da pokušam prona i i uspostaviti vezu sa komunistima i simpatizerima za koje smo vjerovali da tamo djeluju. Talijani su, u stvari, još po etkom decembra 1941. godine prepustili etnicima itavo područje gornje Drine. To su u inili na osnovu sporazuma sklopljenih na pregovorima između etni kih oficira i talijanskih komandi vo enih još u toku prethodnog mjeseca novembra.⁵⁾ Rulja je upala u te mirne male varošice plja kaju i sve što do e pod ruku. Du ani su bili porazbijani, poharani, a po ulicama, to je bio vo arski kraj, valjale su se jabuke i orasi. Plja kaši iz okolnih sela išli su s konjima i tovarili ega bi se do epali. Vrhunac orgijanja rulje bili su pokolji na drinskim mostovima u Fo i i Goraždu. Dosta se zna o ustaškim zvjerstvima, Goran Kova i je napisao Jamu kojom je umjetni ki transponovao stravi ne prizore modernog Danteovog pakla, ali o drinskim mostovima malo je napisano. Koliko se sje am, o tome je pisao samo Rodoljub olakovi u svojim »Zapisima«. I dok smo na ovaj ili na onaj na in obilježili manje-više sva mjesta ustaških zlo ina, ni danas nema nikavog znaka koji bi obilježavao ove etni ke orgije. Nisam siguran da je i naše poslijeratno istraživanje o ovom i drugim zlo inima oko Drine - do kojih je dolazilo i u drugoj polovini 1942. i po etkom 1943. godine - uspjelo da dokraja osvjetli sve strahote, vinovnike i u esnike. Nisam veliki pristalica da se suviše podsje amo na taj tragi - ni rezultat politike zava anja naših naroda koji su vodili vlastodršci kroz istoriju, ali kad su zabilježeni jedni zlo ini, morali bi biti i drugi. Pod parolom odmazde zbog ustaških zlo ina, horde su poklale na drinskom i goraždanskom mostu nekoliko hiljada nedužnih seljaka i gra ana Muslimana i nekoliko službenika Hrvata iz Fo e. No u se kladilo, a po danu mostovi su bili crveni od svježe i usirene krvi. Drinom od Fo e do Goražda bjelasala su se tijela mrtvih ljudi. udno, ali mrtvac u vodi uvijek leži potrbuške, glavom naprijed, a matica mu zagrne košulju i kaput, pa se glava ne vidi, nego se samo bjelasaju gola le a.

*) Zbornik dokumenata NOR-a naroda Jugoslavije, tom II, knj. 3. str. 327, dok. br. 122.

U Fo i sam se povezao sa grupom članova Partije, skojevaca i naprednih omladinaca. Tu grupu sa injavali su Momo Kovi , Risto i Boro Tošovi , Aco Visocki, Božo Hadživukovi , Remzija Ori , Mahmud Hanjali , Raza Alajbegovi , braća Mustafa i Alija Alajbegovi i drugi. U Goraždu nije bilo komunista, ali je postojala grupa simpatizera na čelu sa Ksenijom Tanaskovi , rodom sa Pala, suprugom jednog mjesnog trgovca i sestra Vlajka Begovi a, poznatog revolucionara. Pošto smo se upoznali sa situacijom u Goraždu i Fo i i dogovorili o načinu na koji će ove grupe održavati veze sa okružnim komitetima KPJ i SKOJ-a, vratio sam se u Trnovo gdje sam obavijestio i Okružni komitet KPJ i štab odreda o stanju na području gornje Drine i o tome što sam tamo vidio.

Negdje krajem decembra Pokrajinski komitet KPJ uputio je poziv sekretarima Okružnog komiteta Partije i Okružnog komiteta SKOJ-a da do u na Romaniju, na partijsko savjetovanje. Mi iz Okružnog komiteta za područje Kalinovi kog odreda sa ekali smo drugove iz Hercegovine - Miru Poparu i Branu Kovačevića sa kojima su, tako i iz Hercegovine, stigli Lepa Perovi , član PK KPJ, i Mile Perkovi , član PK SKOJ-a, pa smo zajedno sa njima i drugom Borišom Kovačevićem, preko Jahorine i Sjetline, stigli na Podromaniju. Odatle smo, preko romanijskih sela, upu eni u Ivan i e, gdje je savjetovanje trebalo da se održi. Na ovom savjetovanju, održanom 7. januara 1942. godine, raspravljano je o politici u ovoj situaciji, politici kom radu i djelovanju partijske i omladinske organizacije u vojsci i na terenu. To savjetovanje zna ilo je krupan podsticaj, jasniju orijentaciju i rukovodstvo za nove napore na sveukupnom planu naše aktivnosti.

Tih dana diferencijacija i sukob sa etnicima, koji sve otvorenije sara uju sa okupatorom, postajali su još intenzivniji i izrazitiji. Poslije potiskivanja partizana iz Srbije u toku I neprijateljske ofanzive, etnici su oja ali pritisak na narodnooslobodilački pokret u BiH. Uputili su grupe oficira u ustani ke jedinice sa zadatkom da autoritetom oficira kod nekih masa razbijaju partizanske redove. U isto vrijeme, poslije ofanzive u Srbiji, jedan broj omladinaca iz Bosne i Hercegovine, ve i nom iz Sarajeva, koji su studirali ili radili u Srbiji, u esnika u partizanskim borbama u Srbiji, poslije uspjeha njema ko- etni ke ofanzive i razbijanja pojedinih jedinica, vratio se u Bosnu i oja ao naše redove. Otvoren sukob sa etnicima bio je pred nama.

Tih dana pripremala se i druga neprijateljska ofanziva na naše jedinice u isto noj Bosni. Nekako uporedo sa po etkom operacije neprijateljskih snaga u ovoj ofanzivi, dva bataljona Durmitorskog odreda - »Bajo Pivljanin« i »Vojvoda Mom ilo«, pod komandom Obrada Cicmila, po nalogu Vrhovnog štaba, zauzeli su područje Fo e i Goražda. Bataljon »Vojvoda Mom ilo« upu en je oko 23. januara na područje Kalinovika. Dva dana kasnije, tj. 25. januara u Fo u je stigao i Vrhovni štab na čelu sa drugom Titom sa dva bataljona Prve proleterske brigade. Preostala tri bataljona Prve proleterske brigade, poznatim maršom

preko Sarajevskog polja i Igmana, stigli su takode ubrzo na područje Trnova, odakle su produžili - jedan dio prema Foča, a drugi na područje Kalinovika. Dolazak tih jedinica i bez ikakve bitke sa etnicima znao je rasulo etničkih grupa. etnički oficiri i drugi glavari, koji su se u drugoj ofanzivi kompromitovali odbijanjem da se bore protiv Nijemaca, pobjegli su sa ovog područja.

Ocjenuju i da je veliki broj seljaka koji su se našli u ustaničkim redovima, spreman da se bori protiv okupatora i njegovih sluga, a da se istovremeno kolebao oko toga da se naziva partizanom i nosi crvenu petokraku zvijezdu, Vrhovni štab, još prije dolaska u Foča, donosi odluku o formiranju Narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske u Jugoslaviji. Narednih januarskih i februarskih dana na području na kome je djelovao Kalinovički partizanski odred formiraju se novi odredi dobrovoljačke vojske u koje stupa veliki broj seljaka iz područja koja su tada oslobođena ispod ustaške ili etničke vlasti.

Dolazak Vrhovnog štaba i proleterskih jedinica - u Foča, Goražde, Ustikolinu i Ajnove, poslije etničke strahovlade - znao je pravo oslobođenje ne samo za Muslimane i malobrojne Hrvate nego i za srpski živalj. Kolika su bila etnička nedjela govori činjenica da je jedan broj Srba - građana Goražda i Foče, koji nisu imali ništa sa etnicima, a pogotovo ne sa njihovim zvjerstvima - pobjegao ispred naših jedinica u Sandžak, smatraju i se odgovornim i postidnim za ono što su etnici počinili.

Dolazak Vrhovnog štaba i nekoliko bataljona proleterskih jedinica znao je po etak novog perioda u razvoju ustanka i partijskog rada na ovom području. Pod kontrolom partizanske vojske našlo se široko područje - od Treskavice do Sandžaka i od Sarajeva do Hercegovine i Crne Gore. To područje gotovo u cjelini obuhvata teritoriju na kojoj je trebalo da djeluje Okružni komitet KPJ. Foča je postala i geografsko središte ove teritorije, pa je pored ostalog, i zbog toga što je omogućavala šire kontakte i sa manjim i udaljenijim dijelovima ovog prostornog područja, Okružni komitet prešao iz Trnova u ovaj grad. U Foču je Okružni komitet ojačan i proširen. Za sekretara Komiteta postavljen je Puniša Perović, iskusni borac iz studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu, autor tada i pred rat poznate pjesme »Mi, mladi«. članovi Komiteta tada su postali i Ferid Bešlić, stari član Partije, grafički radnik iz Sarajeva, i Danilo Štaka, isto tako predratni član Partije, student iz Sarajeva. Odlaskom na dužnost komesara Jahorinskog narodnooslobodilačkog dobrovoljačkog odreda, Tomo Meštrović je izišao iz sastava ovog okružnog komiteta.

Jača i rad Okružnog komiteta SKOJ-a, koji prelazi najprije u Foča, a zatim u Goražde. Pored dosadašnjih članova, u ovaj komitet, ulaze Nebojša Babić, srednjoškolac iz Foče, i Risto Tošović. U agitprop Okružnog komiteta KPJ tada je uvršten i slikar Ismet Mujezinović. Kao pomoć za politički rad na terenu, Vrhovni štab je izdvojio još dvadesetak drugova i drugarica, među njima je bilo i nekoliko Sarajlija

koji su iz Srbije došli u Foča u sa proleterskim jedinicama. Pored ostalih, među ovim drugovima bio je i Dobrivoje Vidić, koji je do prve neprijateljske ofanzive obavljao dužnost sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za uži kiški okrug. Neposrednu pomoć Okružnom komitetu SKOJ-a pružao je i Jurica Ribar, koji se tada nalazio na dužnosti člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH.⁶⁾ Tih dana Foča, Goražde, Čajani i Trnovo živjeli su punim životom. Intenzivno se radi na organizovanju i jačanju nove narodne vlasti. Sprovode se izbori za seoske i opštinske narodnooslobodilačke odbore. Početkom marta podijeljena je teritorija okruga na srezove Foča, Goražde i Trnovo, u kojima su izabrani i sreski narodnooslobodilački odbori.⁷⁾ U ovim i još nekim mjestima ovog područja, zalaganjem narodnooslobodilačkih odbora, radile su uveliko brojne radionice, kuhinje, magacini najrazličitije opreme, hrane za snabdijevanje vojske i pozadine. Na zavidnom nivou bila je organizacija prosvjete i obrazovanja, koju su sačinjavale brojne redovne škole i analfabetski tečajevi, kao i organizacija zdravstva, koju su sačinjavali par bolnica, veći broj ambulanti i bezbroj preventivnih akcija. Svaki dan je bio ispunjen raznim akcijama, sastancima, konferencijama, seminarima, priredbama i drugim aktivnostima. Zidovi zgrada u ovim mjestima bili su obilježeni plakatima, radenim vještom rukom eminentnih umjetnika, kojim su pozivane narodne mase u zajedničku borbu protiv okupatora.

Formirana je agitprop kolona sa zadatkom da priprema kulturne programe i da ih priređuje u selima na širokom prostoru na kome je djelovao Okružni komitet.

U okvirima Narodnooslobodilačkog saveza omladine bilo je i aktivnosti za okupljanje i vaspitanje djece. Tako je došlo do dječije kulturne sekcije, u čijem se sastavu nalazio hor i diletantska grupa. Pripremali su programe i izvodili ih za djecu u selima i drugim mjestima.

Samo u toku aprila 1942. godine u Foči je održano šest priredbi sa najraznovrsnijim kulturnim i političkim sadržajima i pet priredbi u selima: Ljubini, Borijama, Bunovima, Jošanici i Slatini.

Svake nedjelje pripremane su i priređivane novine, a u mnogim kolektivima, bilo radnim ili vojnim, uveliko su praktikovane zidne novine u kojima su isticane najraznovrsnije osobnosti pojedinaца i grupa u kolektivima, što je bilo od posebne važnosti za razvijanje najpozitivnijih osobina kod članova tih kolektiva.

U gradu Foči davane su redovno i kino-predstave za djecu, vojsku, građanstvo, u esnike raznih savjetovanja. Obično je prikazivana

⁶⁾ Jurica Ribar se potpisuje u ime Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH na pismu koje ovo rukovodstvo upućuje Centralnom komitetu SKOJ-a 24. februara 1942. godine. - Arhiv SKBiH Istorijsko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1953. tom III, knj. 2. str. 258-260.

⁷⁾ U radu sreskih konferencija delegata za izbor sreskih narodnooslobodilačkih odbora učestvovalo je u Foči 170, a u Goraždu 111 delegata. Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 3. str. 306 i 308, dok 101. i 103.

proslava 1. maja u Moskvi, »Let Šmita na sjeverni pol«, itd.

Bila je razvijena i izdava kao djelatnost; štampano je mnogo proglašenja, letaka, izvjava i drugog materijala, kao što su dječiji crteži i slično. List »Proleter« štampan je tada u 800 primjeraka.

Radio-vijesti su štampane svakoga dana i upućivane u vojne jedinice i sela. Isto se odvijalo samo nešto u manjem obimu, i u Goraždu, Tuzli i u Trnovu.⁸⁾ Posebna pažnja poklonjena je aktivnostima s radnicima u nastojanju na podsticanje procesa buđenja klasne svijesti i podizanja kulturnog i političkog nivoa radnika. Tako su među radnicima raznih struka stvarani aktivisti koji su postepeno trebali da se transformišu u partijske članove. Organizovani su i posebni analfabetski tečajevi za radnike, a s njima su redovno, svake nedjelje, održavani politički i drugi sastanci. Formirani su radnički odbori, diletantске grupe, lokalni krugovi i slično.⁹⁾ Svakodnevni intenzivni napori, koje su prvih mjeseci ustanka činili članovi OK KPJ uz pomoć malog broja izraslijih članova KPJ, uglavnom iz Sarajeva, a kasnije i uz pomoć CK KPJ, urodili su ozbiljnim plodovima. O tome, i pored smetnji i teškoća do kojih je došlo u vrijeme penetracije etnika na ovo područje, nedvojbeno svjedoče pokazatelji:

U decembru 1941. godine na istovremovom prostoru nije bilo više od 30-ak članova KPJ zajedno sa onima koji su ovdje upućeni iz Sarajeva i drugih dijelova sarajevske oblasti, a već 25. marta 1942. godine u redovima KPJ na ovim prostorima bilo je 205, u redovima kandidata za članove KPJ 70 lica, u vojnim jedinicama (isključujući i proleterske, crnogorske i jedinice oko Vrhovnog štaba) bilo je 127 članova KPJ i 35 kandidata za članove KPJ, a u pozadini 78 članova KPJ i 35 kandidata za članove KPJ.¹⁰⁾ Članovi Partije koji su djelovali u pozadini (njih 78 i 35 kandidata) bili su raspoređeni u četiri oblasti i u osam aktivističkih grupa koje su postojale u sljedećim opštinama:

- u Mrežici 6 članova aktivističkih grupa, jedan član KPJ,
- u Mifjevini 9 članova aktivističkih grupa, tri člana KPJ,
- u Dragovićima 10 članova aktivističkih grupa, dva člana KPJ,
- u Zakmuru 13 članova aktivističkih grupa, jedan član KPJ,
- u Slatini 3 člana aktivističkih grupa i sva tri kandidati,
- u Ustikolini 6 članova aktivističkih grupa, jedan član KPJ,
- u Jošanici 16 članova aktivističkih grupa, jedan član KPJ,
- u Zagorju - područje Kalinovika 4 člana aktivističkih grupa, 2 člana KPJ i dva kandidata.

Ovi aktivisti do 25. marta imali su za sobom od jedan do šest sastanaka, što je zavisilo od starosti aktivističkih grupa. Martovskih dana 1942. godine

•) Vidi Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Foča, od 8. maja 1942. godine. Arhiv CK KPJ/1942/287

•) Vidi Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Foča od 8. maja 1942. godine. Arhiv CK KPJ/1942/287.

¹⁰⁾ Arhiv SKBiH, Istorijско odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1953, tom III, knj. 2, str. 90

uveliko su se odvijali poslovi na organizovanju aktiva i u jabu koj, elebi koj i viko koj opštini.¹¹⁾ Pomenuti aktivisti (članovi aktiva) bili su, u stvari, vanpartijski koji su svojim idejnim opredjeljenjima bili bliski komunistima i koji su, nakon određenih priprema i provjeravanja na zadacima, primani u KPJ. Tako su od ovih aktiva stvarane nove partijske jedinice.

U vremenu o kome je riječ još nema razvijene mreže mjesnih i opštinskih rukovodstava KPJ. Mjesno rukovodstvo postojalo je tada samo u Goraždu, ali ni ono nije bilo još sposobno da samostalno obavlja poslove koji su od njega zahtijevani. Radom partijskih organizacija i aktiva u pojedinim dijelovima ovog područja, još uvijek rukovode pojedini članovi Okružnog komiteta.

Da bi se naznačili rezultati postigli, trebalo je svaki dan u toku protekla 3 mjeseca i iz sela do sela i od čete do čete, sa jednog kraja ove prostrane teritorije na drugi njen kraj, prevaljujući dnevno često po nekoliko desetina kilometara, i to po vrljetima i bespućima, po blatu, dubokom snijegu, mećavi i kiši, čega u poznu jesen 1941. godine i u zimu 1942. godine nije nedostajalo. Sve se to obavljalo pješice. Saobraćaj nije bilo izuzev malog voza, loženog drvim, koji je tek u februaru počeo da saobraća između Foče i Goražda, i par kamiona koji su saobraćali od Foče do Zupljaka, a pokretani su drvenim ugljem.

Ovi rezultati dobivaju još više u težini ako se zna da su postignuti u sredini opterećenju nepismenošću, sujevjerjem, vjerskim fanatizmom, primitivizmom, zaostalost u svake vrste i nacionalnom isključivošću i u vremenu u kome su četničke bande bile u prilici da čine sve što je bilo u njihovoj moći kako bi uništile ono što su komunisti stvorili do njihovog prodora na ovo područje.

Međutim, rezultati koji su postignuti do kraja marta, mada značajni, nisu mogli da zadovolje brojne potrebe za partijskim i političkim kadrovima, u tadašnjem političkom trenutku.

Stoga Okružni komitet čini svakodnevne napore da broj novih članova KPJ brže raste, istovremeno nastojeći da se podigne njihov idejni i obrazovni nivo. Tako su u toku narednih 40-tak dana, što je između 25. marta do početka treće neprijateljske ofanzive, na području okruga Foča - Kalinovnik bile organizovane 42 partijske jedinice - 26 u vojsci i 16 u pozadini, sa 221 članom KPJ i 176 kandidata za članove KPJ.¹²⁾ To znači da je od 25. marta pa do 8. maja u KPJ primljeno 16 i za kandidate 106 lica. Pored toga, na ovom području nalazilo se 45 aktiva u kojima je, pored članova KPJ i kandidata, bilo okupljeno i 269 članova - članova aktiva koji su pripremani za Partiju. Značajno je ista i to da su od ukupnog broja članova KPJ 184 mještana i 37 onih

¹¹⁾ Arhiv CK SKBiH, Istorijsko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1953, tom III, knj. 2, str. 92.

¹²⁾ Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Foču o stanju partijske organizacije na ovom terenu, od 8. maja 1942. godine. Arhiv CK KPJ 1942/287.

koji su kao pomoć, iz proletherskih i drugih jedinica, upućeni ovoj partijskoj organizaciji.

Članovi KPJ, kandidati za članove KPJ i članovi aktiva bili su po etkom maja raspoređeni ovako:

I. U pozadini

1. Na području sreza Goražde postojale su 3 partijske ćelije i 9 aktiva, sa 22 člana KPJ, 7 kandidata i 40 članova aktiva.

2. Na području foćanskog sreza bila su 54 člana KPJ, 9 kandidata i 125 članova aktiva. 37 članova Partije i 47 članova aktiva bili su organizovani u 7 partijskih jedinica i 8 aktiva u samom gradu Foći. Ostalih 17 članova KPJ, 6 kandidata i 78 članova aktiva bili su raspoređeni u 9 aktiva po opštinama kako slijedi:

- u Mrežici 1 član KPJ, 1 kandidat i 7 članova aktiva,
- u Miljevskoj 6 članova KPJ, 2 kandidata i 6 članova aktiva,
- u Dragošavi 1 član KPJ, 1 kandidat i 10 članova aktiva, u Zakmuru 1 član KPJ i 12 članova aktiva,
- u Slatini 3 člana KPJ,
- u Jabuci 1 član KPJ i 8 članova aktiva,
- u Ustikolini 1 član KPJ, 1 kandidat i 5 članova aktiva,
- u Jošanici 1 član KPJ i 17 članova aktiva,
- u Čelebićima 9 članova aktiva,
- u Vikošuu 4 člana aktiva,
- u Borijama 2 člana KPJ i 2 kandidata.

3. Na području sreza Trnovo postojale su 4 ćelije sa 22 člana KPJ, 3 kandidata i 5 aktiva sa 25 članova. Partijske organizacije postojale su u Trnovu sa četiri člana i 1 kandidatom, u bolnici sa 6 članova KPJ, u Crnoj Rijeci sa 6 članova KPJ i 2 kandidata i u Dobrom Polju sa 4 člana KPJ. Po jedan član Partije nalazio se u Presjenici i električnoj centrali u Bogatićima. U 5 aktiva, koliko ih je bilo na području ovog sreza, za prijem u KPJ pripremano je 28 lica.

II. U vojsci

U naporima koje smo ulagali na stvaranju partijske organizacije u vojsci, bila je stalno prisutna težnja da prisustvo osnovnih organizacionih jedinica KPJ bude obezbijeđeno u svim jedinicama, što smo manje-više bili i postigli, a to je vidljivo iz ovih podataka:

1. U Kalinovom kom partizanskom odredu, po etkom maja 1942. godine, bilo je 6 partijskih ćelija, sa 75 članova KPJ i 40 kandidata, i to:

4.

8. 5. 1942.

IZVJEŠTAJ OKRUŽNOG KOMITETA KPJ ZA FO U OD 8. MAJA 1942. GODINE

I. Osnovni podaci o radu Okružnog komiteta KPJ za Fo u Od za period od 8. maja 1942. godine. Okružni komitet KPJ za Fo u Od sastoji se od 17 članova, od kojih je 14 muškaraca i 3 žene. U sastavu Okružnog komiteta KPJ za Fo u Od nalaze se i članovi iz različitih struktura, kao što su: Brigada, Partijski komitet, Narodna milicija, itd.

Okružni komitet KPJ za Fo u Od obavlja svoje zadatke u skladu s odlukama Centralnog komiteta KPJ i Okružnog komiteta KPJ za Fo u Od. U toku izlaska iz rata Okružni komitet KPJ za Fo u Od je uspio osigurati sigurnost stanovništva i održati discipline u pozadini fronta.

Partijski članstvo u Okružnom komitetu KPJ za Fo u Od iznosi 17 članova. U sastavu Okružnog komiteta KPJ za Fo u Od nalaze se i članovi iz različitih struktura, kao što su: Brigada, Partijski komitet, Narodna milicija, itd.

I. PCZAKOINA:
1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

1. PCZAKOINA: /Gor. rad. /dij. vij. /od. 14/

Prva stranica Izvještaja Okružnog komiteta KPJ za Fo u od 8. maja 1942. godine

u Kijevskom bataljonu 19 članova KPJ i 4 kandidata,
u Igmanskom 13 članova KPJ i 9 kandidata,
u Trebevi kom 11 članova KPJ i 7 kandidata,
u Udarnom bataljonu 21 član KPJ i 15 kandidata,
u Zagorskom bataljonu 6 članova KPJ i 4 kandidata,
u Obaljskom bataljonu samo 1 član KPJ,
u štabskoj eliji 5 članova KPJ.

2. Fo anski dobrovolja ki odred imao je 4 partijske elije sa 26 članova KPJ i 13 kandidata, raspoređeni ovako:

u Zakmurskom bataljonu 15 članova KPJ i 12 kandidata,
u elebi kom bataljonu 3 člana KPJ i 1 kandidat,
u Jošani ko-slatinskom bataljonu 3 člana KPJ,
u Miljevskom bataljonu 3 člana KPJ i u eliji Štaba odreda 2 člana

KPJ.

Pored toga, u elebi kom bataljonu postojala su tri aktiva sa 15 članova, a u Jošani kom 1 aktiv sa 6 članova i Miljevskom 2 aktiva sa 14 članova.

3. U Jahorinskom odredu imali smo krajem aprila 2 elije i 8 aktiva, sa 22 člana KPJ, 4 kandidata i 41 članom aktiva, koji su bili razmješteni ovako:

u Jabu kom bataljonu elija sa 6 članova KPJ i 3 aktiva sa 13 članova,

u Pra anskom sa 13 članova KPJ i 3 kandidata,

u Ustikolinskom (bez elije) 1 član KPJ i 5 aktiva sa 28 članova,

u Štabu Jahorinskog odreda 2 člana KPJ.

Imaju i na umu da može da dođe do nove ofanzive i do povlačenja sa ovog terena, Okružni komitet se pripremao i za tu situaciju, organizuju u i konspirativne elije, po jednu u Fo i, sa etiri člana, i Gorazdu, sa tri člana. Njihov je zadatak bio da ostanu na području ovih gradova u slučaju da okupator privremeno zaposjedne te prostore. Kasnije, u toku same treće ofanzive, takve elije i konspirativni pojedinci, članovi KPJ, ostavljani su i na drugim dijelovima ovog područja.¹³⁾

Istaknute brojke o partijskom članstvu po etkom maja 1942. godine ne sadrže u sebi stanje članova KPJ i kandidata na područjima ajni kog sreza i Jezersko-konji kog bataljona, koja su u toku aprila izdvojena iz Fo ansko-kalinovi kog okruga i priključena Sandžaku, odnosno Hercegovini.

Već prva iskustva iz rada Okružnog komiteta KPJ ukazivala su da se ne može ostvariti ni rad narodnooslobodilačkih odbora ni brzo

¹³⁾ Sve brojke o članstvu KPJ uzete su iz Izvještaja Okružnog komiteta KPJ za Fo u od 8. maja 1942. godine. Arhiv CK KPJ 1942/287.

Od komunisti koji su ostavljani na ilegalnom radu, kao i onih aktivista koji su nastavili djelovanje na liniji KPJ i za vrijeme četne vladavine, formirano je u aprilu 1943 na prostoru između Fo e i Kālinovika, sedam partijskih organizacija, skojevsko rukovodstvo i nekoliko aktiva SKOJ-a. Vidi Izvještaj partijskog rukovodstva za Kalinovi i okolinu od 14. aprila 1943. god. Arhiv CK SKBiH, Fond Okružnog komiteta KPJ, Sarajevo, Stara sign. 5/1155, nova 1/1.

omasovljavanje organizacije KPJ ako se nema oslonac i podrška u najširim narodnim slojevima, a naročito me u omladinom. Stoga se odmah pristupilo stvaranju povoljnih oblika za masovno uključivanje naroda i omladine u politički život.

Najprije smo pristupili stvaranju skojevske i omladinske organizacije, i to u duhu već poznata enih direktiva CK SKOJ-a i PK KPJ.

Tako su već u decembru 1941. godine i u toku januara 1942. godine, stvoreni aktivni SKOJ-a na prostorima između Trnova i Sarajeva. Evo šta se o tome, pored ostalog kaže u Izvještaju Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu Centralnom komitetu SKOJ-a, od 24. februara 1942. godine:

»Što se tiče rada poslije Savjetovanja u Sred. raspolažemo za sada podacima samo za teritorije Foča - Goražde - Ajdunovići - Trnovo, dakle, sa teritorije Kalinovik kod Okružnog komiteta.

Sam znaš da tu nije postojalo skojevskog rada izuzev nešto oko Trnova i Sarajevskog polja.«¹⁴⁾

U isto vrijeme radi se na osnivanju organizacija SKOJ-a i na području Foče i Goražda. Bez toga i, pored svega drugog, bilo bi jako teško doći do prihvatljivih objašnjenja činjenice o brzom razvoju intenzivne i široke političke aktivnosti me u omladinom, što susrećemo ubrzo nakon dolaska Vrhovnog štaba u Foču. Samo temeljnim prethodnim pripremama mogli su se pronaći kadrovi za mjesne komitete SKOJ-a u Foči i Goraždu i opštinske komitete SKOJ-a u Trnovu i Sarajevskom polju, koji su formirani do 18. februara 1942. godine, i za mjesno rukovodstvo u Ajdunovicima, gdje je u toku marta formirano još 4 aktiva SKOJ-a. Novi aktivni SKOJ-a do 20. marta bili su formirani i u Borijama, Zakmuru i Goradžu.¹⁵⁾

Nema potpunih podataka o tome koliko je na području okruga u toku februara i marta bilo aktiva i članova SKOJ-a, ali se zna da su u Foči pored mjesnog rukovodstva, u kome se nalazilo 7 omladinaca, a čiji je sekretar bio Nebojša Babić,¹⁶⁾ bila organizovana i 3 aktiva SKOJ-a: aktivni SKOJ-a srednjoškolaca, aktivni SKOJ-a radnika i aktivni SKOJ-a u gradskoj straži.¹⁷⁾

U Goraždu je djelovao Mjesni komitet SKOJ-a sa četiri aktiva. Sekretar ovog mjesnog komiteta bila je Ljiljana Tanasković,¹⁸⁾ član Učiteljske škole, a članovi Saveta Durović, Radmila i Gordana Tanasković, Danilo Kahuli¹⁹⁾ i Fatima Kuljuh koja je ujedno bila i sekretar aktiva

¹⁴⁾ Vidi Izvještaj PK SKOJ-a. Arhiv CK SKBiH, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, Sarajevo, 1953. god, tom III, knj. 2, str. 59.

¹⁵⁾ Vidi Izvještaj PK SKOJ-a. Arhiv CK SKBiH, Istorijsko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1953, tom III, knj. 2, str. 59.

¹⁶⁾ Arhiv CK SKBiH, Istorijsko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1953. tom III, knj. 2, str. 64.

¹⁷⁾ Vidi Izvještaj Okružnog komiteta SKOJ-a Kalinovik, Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za BiH od februara 1942. godine. Arhiv CK SKBiH, Istorijsko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo 1953 tom III, knj. 2, str. 64.

¹⁸⁾ Ljiljanu Tanasković zaklali su etnici u jesen 1942. godine u Rudom.

¹⁹⁾ Danilo Kahuli poginuo je 1943. godine na Crvenim stijenama kao partizan.

SKOJ-a u Mahali. U razvoju i radu goraždanske skojevske organizacije pružili su znatnu pomoć Tinika Romano, Anjelko Velji, kao i Milenko Sarac iz Prve proleterske brigade.

Isto tako je sigurno da je postojalo po nekoliko aktiva SKOJ-a svuda gdje su bila organizovana mjesna i opštinska rukovodstva.

Uporedo sa naporima za osnivanje i jačanje skojevske organizacije, osnivani su i odbori Narodnooslobodilačkog saveza omladine BiH. Tako su do 19. februara, na području Trnova, odbori NOSOBIH-a bili organizovani u 22 sela i u Savez je bilo upisano 750 omladinaca i omladinki.

U Foči, na omladinskom mitingu, održanom početkom februara, formirana je organizacija NOSOBIH-a, u kojoj se redom upisalo 200 omladinaca i omladinki. I u Goraždu je tih dana organizovan NOSOBIH, kome je pošlo za rukom da do kraja druge dekade februara okupi 150 omladinaca i omladinki. Krajem januara i početkom februara sa omladinom intenzivnije počinje da se radi i na području Čajniča, gdje je u drugoj polovini marta bilo u NOSOBIH-u 90 članova, Ustikoline, gdje je u martu bilo 120 članova, i Kalinovika, gdje je bilo preko 300 članova, i u Zakmuru gdje je bilo 17 članova.

U težnji da se stvori što šira baza omladinskog pokreta, tada je u Okružnom komitetu SKOJ-a riješeno da se i u vojsku u svaki bataljon uputi po jedan skojevac da organizuje idejni i politički rad sa omladinom u etama i da se u sklopu te aktivnosti formiraju najprije jezgra od omladinaca koji su se isticali svojim pozitivnim ponašanjem i borbenošću, a zatim i aktivni SKOJ-a.

Bilo je, takođe, odlučeno da se i u svakoj opštini (opštine su tada bile male, sliče sadašnjim mjesnim područjima) name po jedan skojevac koji bi tamo radio na organizovanju NOSOBIH-a kroz brojne oblike političkog i kulturnog života, koji bi SKOJ-u i Partiji omogućili i estu i vrstu vezu sa seoskom omladinom.

Politička aktivnost među omladinom bila je usmjerena pretežno na stvaranje jedinstva muslimanske, hrvatske i srpske omladine. Pri tome su posebno korišteni proglašeni Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH - jedan se odnosio na stvaranje omladinskih eteta u sastavu oružanih jedinica, a u drugom se poziva omladina BiH na jedinstvo.

U okvirima NOSOBIH-a osnivane su i omladinske radne etete za obavljanje najraznovrsnijih potreba, kao što su isušavanje grada i snabdijevanje bolnica, radionica, štabova i drugih institucija revolucije - ogrevom i drugim potrebnim materijalima do kojih je omladina svojim naporima mogla doći.

U mjesecu aprilu formirana je uvena Foćanska omladinska eteta, koja se kasnije uključila u Kragujevački bataljon Prve proleterske brigade.

Skojevska organizacija ovog okruga u martu je imala 207 članova, i to 121 u pozadini i 86 u vojsci.

Krajem aprila 1942. godine u ovom okrugu djelovalo je u pozadini 15 aktiva SKOJ-a sa 174 članova, gdje su urađeni članovi 2 mjesna i 2 sreska rukovodstva (ovdje nisu urađeni podaci sa područja ajni a i Jezersko-konji kog bataljona).

U vojsci, krajem aprila, bataljonski komiteti SKOJ-a postojali su u svim bataljonima i 39 aktiva u kojima se nalazilo preko 390 članova SKOJ-a. Prema tome, na području Okružnog komiteta SKOJ-a Foča - Kalinovik po etkom maja 1942. godine skojevska organizacija brojala je 54 aktiva SKOJ-a sa 567 skojevaca.

U srazmjeri sa porastom skojevske rasla je i organizacija NOSO-BiH-a, u koju je po etkom maja bilo upisano 3368 omladinaca i omladinki²⁰⁾ (takode izuzimaju i područje ajni a i Jezersko-konji kog bataljona).²¹⁾

Od prvih dana oružane borbe sagledana je i visoko cijenjena u redovima ustaničkih rukovodstava i vrijednost doprinosa koji bi oružanom ustanku u svakom pogledu mogle da pruže žene. Stoga se i pristupilo stvaranju revolucionarne organizacije Antifašisti kog saveza žena. Prva organizacija AFŽ-a na ovom području, koliko se sjeća, bila je formirana u decembru 1941. godine u Trnovu, gdje je sa ženama radila Ljerka Durbešić, student iz Sarajeva, bolnička u našoj bolnici. U februaru 1942. u Foči su postojali kvartovski aktivni žene, koji su redovno održavali svoje sastanke na kojima su čitane vijesti i proglašeni partijskih i skojevskih rukovodstava i vojnih štabova. U isto vrijeme, u osam seoskih opština bile su izabrane povjerenice sa zadatkom da okupljaju seoske žene u Antifašistički savez žena i da tako stvore uslove za formiranje odbora Antifašisti kog saveza žena u opštinama i selima.²²⁾

Kroz ove prve zametke Antifašisti kog saveza, žene obavljaju brojne poslove koji su, u to doba, bili od neprocjenjivog značaja za narodnooslobodilački pokret. Žene su odmah nakon oslobođenja Foče od etnika, sakupile posteljinu za 120 ranjenika i boraca promrzlih u Igmanskom maršu. Žene su prikupljale i druge priloge za vojsku i bolnice. One su predstavljale osnovnu radnu snagu u radionicama.²³⁾

U toku maja i juna mjeseca, u toku treće neprijateljske ofanzive nadmoćne neprijateljske snage, uz podršku etnika i petokolonaša, naročito u redovima dobrovoljnih odreda, uspjele su da potisnu naše snage sa čitavog ovog područja. Mnoge partizanske oružane grupe i pojedinci, koji su imali zadatak da obnove partizanske jedinice koje su se dobrim dijelom rasule, bili su prisiljeni da do kraja jula, pod pritiskom talijanskih, ustaških i etničkih progona, napuste ovo područje. Od tada pa sve do marta 1943. godine na ovim prostorima nema značajnijih oružanih partizanskih akcija.

²⁰⁾ Vidi Izvještaj CK KPJ za Foču od 8. maja 1942. Arhiv CK KPJ/1942 - 287.

²¹⁾ Vidi Izvještaj OK KPJ za Foču od 8. maja 1942. Arhiv CK KPJ/1942 - 287.

²²⁾ Vidi Izvještaj OK KPJ za Kalinovik od 25. marta 1942. Arhiv CK SKBiH, Istorijisko odjeljenje CK SKBiH, Sarajevo, 1953, tom III, knj. 2, str. 91, 92, 93.

²³⁾ Vidi Izvještaj OK KPJ za Foču od 8. maja 1942. Arhiv CK KPJ 1942/287.

PAŠKO ROMAC

IZ MITROVA KE KAZNIONE NA ROMANIJU

Poslije poznatog bjekstva komunista iz sremskomitrova ke kaznionice 1941. godine*, u oslobođenom Krupnju, prvi put sam se sreo sa Ivom Lolom Ribarom i još nekim drugovima iz Centralnog komiteta KPJ. Primali su nas, robijaše, jednog po jednog, i saopštavali kud je koji raspoređen na partijski rad. Manje-više, svaki je raspoređen u kraj odakle je rodom, u zavisnosti od toga kako se u tom kraju razvijao narodnooslobodilački pokret. Ja sam, ne znam ni danas zašto, raspoređen na Romaniju, za koju sam samo iz geografije znao da postoji. Rekli su mi da se javim Svetozaru Vukmanovi u Tempu. Dobio sam i pismo za Tempa, koje razumije se, nisam otvarao, niti sam znao njegovu sadržinu, mada sam znao da se sadržina pisma odnosi na mene.

Put do Romanije nije bio ni lak, ni tako brz. Tempa je trebalo da na em u Glavnom štabu Bosne i Hercegovine, u Mili ima, gdje se nalazio i etnički štab na čelu sa Jezdimirom Dangićem, žandarmerijskim majorom stare jugoslovenske vojske. Otprije sam znao za Gavrila Principa, ali za Selju, Slobodana Principa, koji je bio član Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, tada sam upoznao prvi put. Jedva sam uspeo da se sa njim sretnem, da ga vidim. I zaista, Seljo je na mene ostavio utisak veoma prijatnog čovjeka. Skroman, hrabar i nesavitljiv borac.

Partizanska i etnička komanda još su tada sarađivale u borbi protiv okupatora. Bar se tako mislilo. Istina, tanko, ali su sarađivale. Svaki štab se nalazio u posebnoj zgradi.

* 22. augusta 1941. godine iz kaznenog zavoda u Sremskoj Mitrovici pobjegla su 32 politički zatvorenika, većinom članova KPJ. Organizaciju bjekstva sproveli kaznionički komitet KPJ i OK SKOJ-a za Srem. Među njima bio je i Paško Romac, narodni heroj, rodom iz okoline Benkovača - Hrvatska. (Red.)

Na Tempov dolazak u Glavni štab Bosne i Hercegovine rekao sam dosta dugo i ve sam bio nervozan zbog toga. To je zapazio i drug Selju. Da bi mi ublažio nervozu, predložio je da idemo u oslobođenu Vlasenicu i da tamo držimo sastanke sa partijskom i skojevskom organizacijom. Komanda mjesta u Vlasenici nalazila se u rukama etnika sa vojvodom A imom Babi em kao vodom. Svako okupljanje građana na političke skupove moralo se njemu prijavljivati. Htio je da ima uvid šta se događalo u Vlasenici. Njegovi »gaulajteri« su dolazili na sve skupove koje su organizovali partizani. Pomno su slušali šta se na tim skupovima govorilo, a još pominje su ga obavještavali, čak su i dopunjavali, ve prema tome koliko je koji imao pokvarenu maštu. Zato sam dobio i izgon iz Vlasenice kao politički nepodoban. Za druga Selju je to bio još jedan argument više u dokazivanju da etnici ometaju rad aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta.

Na koncu, stigao je i Tempo u Miliše. Predstavio sam mu se i predao pismo koje sam donio. Pročitavši pismo, rekao mi je da ostanem tu gdje sam dok ne dođe romanijski kurir, Ljubo Kosorić. Tempo mi je dao zadatak da sa prištapskim jedinicama radim politički, do daljnjeg. Srećom, nisam morao dugo čekati i kurir je naišao. Tempo me je tada pozvao i saopštio da idem na partijski rad na Romaniju, a tamo da se javim Vasi Miskinu Crnom. Zadatak sam primio disciplinovano kao što se to tada i praktikovalo, mada sam se u sebi pitao: otkud baš na Romaniju, kad ja tamo nikog ne poznajem. Nisam poznavao ni narod ni njegove običaje, niti nacionalnu strukturu, niti njihove međusobne odnose. No, znao sam da se tamo ve razbuktao narodni ustanak i da ga vodi i ja, romanijski partizan. O tome sam čuo još dok sam bio u Srbiji. To saznanje da se na Romaniji vodi partizanska borba bacila je u zasjenak sva moja neznanja i strahovanja. Ljubo Kosorić, usput mi je kazivao o ustanku na Romaniji, o i o romanijskom kao nekom »duhu« - »božanstvu«, itd. Sva ta kazivanja su mi pomalo, ali sigurno potiskivala moja strahovanja zbog nepoznavanja Romanije i stanja na njoj. Pošto smo pretežno od Milišea do Sokoca i Podromanije putovali pješake, to je i Ljubo imao više vremena da mi kazuje šta se sve na Romaniji događalo. Na neke stvari se vraćao i po više puta. Bio je ushićen. Moram priznati, ni ja nisam bio ravnodušan, mada sam kao robijaš primao sve sa rezervom.

Kad smo došli na Sokolac, tu smo svratili do kancelarije u kojoj je radio Grujo Novaković. I njega sam tada prvi put sreću, mada mi je i o njemu Ljubo Kosorić usput dosta pričao. Grujo je tada bio komandant mjesta i partijski radnik na Sokocu. Počestom zvonjenju telefona, vidio sam da razgovara sa nekim drugovima iz vojnih jedinica na frontu. Mi smo tu svratili samo predaha radi, jer naš krajnji dometa bila je Podromanija. Kad smo se malo odmorili i uz Grujinu asistenciju okrijepili, krenuli smo do Podromanije. Iako ona nije daleko od Sokoca, meni se učinio dug put. Valjda i zbog toga što smo ve dugo pješake ili.

U Podromaniji je bio glavni punkt, gdje su se uspostavljale sve veze. Tu je bila i komanda kasarne, čiji je komandant bio Spaso Marković, inače, u Italiji. Tu sam vidio i prve zarobljene domobrane, koje je zarobila i ina vojska. Jadno su izgledali, mada ih je komanda mjesta tretirala po svim zarobljenim propisima. Dobivali su hranu kao i partizani, iako to mnogi partizani nisu mogli da shvate. Oni su, za njih, bili neprijatelji koje treba likvidirati. Nije bilo lako komandantu nositi se sa takvim shvatanjima.

Spaso me primio kao najrođenijeg, mada se nismo poznavali. Dovoljno je bilo što sam mu rekao da sam robijaš i da sam pobjegao iz sremskomitrovačke kaznionice.

Pošto Crnog nisam našao na Podromaniji, u dogovoru sa Spasom Markovićem, išao sam na razne političke skupove po glasinačkim selima. Skupova je tada bilo toliko, da je ono malo političkih aktivista padalo s nogu od svakodnevnog rada. Ustanak se razbuktao, i to je komunistima bio najveći podsticaj za aktivnost. Trebalo je stati i u svako selo, do svakog ovjeka i sa njim razgovarati o borbi koja se vodi, zašto se vodi i kakav će biti završetak. Tu, na Glasincu, upoznao sam i predratnog komunistu Janka Jolovića. U glasinačkim selima važio je kao veliki tribun. I, zaista, ubrzo sam i sam zapazio da je bio veoma cijenjen i poštovan. Govorio je na skupovima lako i narodskim jezikom. Zato su Janka slali obično u sela koja su bila politički malo »teža«. Na Glasincu sam upoznao i Arsu Koprivicu, koji je spadao, kako su mi drugovi govorili, u lijeve zemljoradnike. Upoznao sam i porodicu Preda. To je bila kuća koja su vrata uvijek bila otvorena za političke aktiviste. Mene, recimo, nisu li poznavali, ali samo saznanje da sam partijski aktivista, bilo je dovoljno da budem toplo primljen i doma inštitucijama.

Tako sam politički radio po glasinačkim selima, a formalno nisam još imao nikakve partijske funkcije. Zanimljivo je da od glasinačkih stanovnika niko i nikada me nije pitao, ni direktno ni indirektno, šta sam po nacionalnosti i odakle sam. Za Srbe sam bio Zdravko Petrović, a za Muslimane komunist koji ne povlači ni etnicima ni ustašama. Takva je tada bila Romanija.

Poslije nekoliko dana moje političke aktivnosti po glasinačkim selima, konačno je uslijedio željeni susret sa Vašom Miskinom Crnim, koji je trebalo da mi saopšti partijsko zaduženje. Susret je bio vrlo srdačan, kao da smo stari i bliski poznanici. Ispričao mi je, već u prvom susretu, da je i on sa još nekoliko drugova pobjegao ispod sigurne sjekire. Govorio mi je da su sa njim pobjegli drugovi: Isa Jovanović, Milutin Durašković i Nisim Albahari. Nijednog od tih drugova nisam tada još poznao. U toku revolucije imao sam priliku da ih sve upoznam.

Poslije upoznavanja i drugarskog razgovora, Crni je predložio da pređemo na službene razgovore. Počeo je sa malim uvodom o tome kakva je vojno-politička situacija na Romaniji i u istom području Bosni uopšte.

Govorio mi je da se pod njegovim rukovodstvom nalazi nekoliko hiljada partizana, kao i da se saradnja sa muslimanima ljulja, da veoma ima elemenata stvarne izdaje od muslimanih glavešina, da muslimanski oficiri prelaze iz Srbije u Bosnu i da zakuvavaju sukobe, da su ustaše izvršile pokolje u nekim srpskim selima, da muslimani igraju na tu kartu, pozivaju i na osvetu, proglašavaju i sve Muslimane i Hrvate ustašama, itd. Sve to stvara političku situaciju veoma osjetljivom, a nedovoljno je članova KPJ koji mogu da stignu i objasne stanovništvu kakva opasnost prijete našem ustanku od tog zla. Upoznaju i me, ukratko, sa vojno-političkom situacijom, reče da će uskoro uslijediti napad na Rogaticu, da će oslobodjenjem Rogatice tu biti okružni centar i da će u njemu biti sjedište Okružnog komiteta KPJ za Romaniju. U vezi sa tim, saopštio mi je da je u Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu odlučeno da i ja budem član tog komiteta. Moram i sada reći da me to veoma iznenadilo. Ja sam instituciju Okružnog komiteta visoko cijenio i smatrao sam da toj funkciji nisam dorastao. Zato sam Crnom predložio da idem u vojnu jedinicu, pa da tamo se koliko bude moguće, koristim svojim političkim i teoretskim znanjem. Međutim, sa Crnim se o tome nije moglo diskutovati, jer »to je odluka« - kako je on ponavljao. Razumije se, nije se imalo kud, odluku sam morao prihvatiti i misliti o tome kako da najbolje odgovorim funkciji koja mi je dodijeljena.

Nakon teških borbi, Rogatica je 23. oktobra 1941. godine po drugom putu oslobodjena. Oslobodile su je jedinice Romanijskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Crni mi je rekao da i u Rogatici bude oslobodjena, dođem u grad. Tamo će se konstituisati Okružni komitet KPJ za Romaniju. Po oslobodjenju grada, odmah smo krenuli tamo. Kurir me doveo u kuću efendije Hafizovića. Tu sam prvi put sretno sreo i u romanijskog i njegovog komesara, Pavla Goranina Iliju. Pozdravili smo se kao stari znanci. Ilija, visok mršav, uronio u bradu i šubar, posebno je bio zadovoljan što je oslobodjena Rogatica. Prišao nam je razne pojedinosti iz borbi i o podvizima pojedinaca i čitavih jedinica. Prema onom što sam dotad o njemu slušao, očekivao sam da će mnogo više govoriti o svojoj ulozi u svemu tome. Na mene, koji ga dotad nisam poznavao, ostavio je prijatan utisak. Inače, narod ga je toliko poštovao, da su mase seljaka i seljanki, u dugačkim kolonama, išle da ga vide živog, da mu se poklone i rije ima zahvale za sve ono što im je vojska pod njegovom komandom. Čak je Okružni komitet morao intervenirati zbog toga što je bila ugrožena njegova bezbjednost.

Nedaleko od kuće Hafizovića nalazila se kuća ustaškog tabornika Jamakovića. Ta je kuća odabrana da bude sjedište Okružnog komiteta KPJ. Crni je otvorio sastanak i saopštio nam je odluku Pokrajinskog komiteta o formiranju Okružnog komiteta KPJ, u koji su određeni: Esad Čengić, Grujo Novaković, Janko Jolović, Vlado Cvijetić, Ankica Albahari i Zdravko Petrović (Paško Romac). Čengić je određen za sekretara Komiteta, a me u ostalim članovima izvršena je djelimično podjela rada. Tako je Janko Jolović bio zadužen za organizaciju narodne

vlasti i pomoć vojnim jedinicama u hrani, odjeći i obući; Ankica za rad me u ženama, a ja sam bio orijentisan više za organizaciju partije na terenu i u partizanskim jedinicama. Posebno sam bio zadužen za grad Rogaticu, u kojoj je trebalo oformiti Mjesni komitet KPJ i stvarati partijske i skojevske organizacije.

Sjednice Okružnog komiteta su održavane dosta redovno i bile veoma kratke. Svaki član komiteta bi iznosio šta je zapazio, te potom, dobivani su novi zadaci. Valjalo je raditi, skoro, danono. Teren je bio krcat raznim problemima, na koje je trebalo svakog časa, a ne samo svakodnevno, odgovarati. Politička i vojna situacija se naglo mijenjalo. Sa mijenjanjem situacije na frontovima, mijenjalo se i raspoloženje kako među naoružanim ljudima, tako i među u civilnim stanovništvom.

Jedan od prvih zadataka koji sam dobio, bio je formiranje komande mjesta. Trebalo je, da su u Rogatici bile dvije komande mjesta: partizanska i etnička. Za komandanta mjesta odredili smo Miloša Skorića, Bijeljina, koji je prije rata bio viši finansijski inspektor u Ministarstvu finansija u Beogradu. Kada su Nijemci napali Jugoslaviju, opredijelio se za narodnooslobodilačku borbu. Komanda mjesta imala je da obezbijedi rad trgovaca i radnika, da organizuje radionice u kojima se pravila i opravljala obuća i odjeća za partizanske jedinice, da formira magacine hrane, obuće i odjeće, da organizuje narodne kuhinje, rad pekara, itd. Okružni komitet je odmah pristupio formiranju partijske organizacije, kao i organizacije SKOJ-a. Imali smo poteškoća, jer nismo dovoljno poznavali ljude. Ipak smo formirali partijske ćelije pri Komandi mjesta, zatim pri Partijskom domu i u Seljanskoj ćeliji, koja je bila posadna jedinica u gradu. Oslanjaju se na veće postojeće organizacije u okolini Rogatice, formirali smo ćelije u Mesiću, Pratici i pri štabu Rogaticekog bataljona, koji se nalazio na položajima prema Višegradu. Među omladinom u Rogatici vladalo je veliko raspoloženje za NOP, posebno među muslimanskom omladinom, pa smo bez poteškoća stvorili aktiv SKOJ-a, koji je bio dosta brojan.

Zgrada Okružnog komiteta postala je centar gdje su se skupljali svi ugledniji ljudi iz grada i okoline. Uvijek se neko od članova nalazio u sjedištu Komiteta, jer su ljudi dolazili da se obavijeste, po raznim pitanjima, a i nas da obavijeste šta se događa u gradu i okolini. Okružni komitet bio je i utočište, naročito za žene i djevojke Muslimanke, koje su tražile zaštitu pred etničkom samovoljom. Već sam napomenuo da su se u Rogatici nalazile dvije komande: partizanska i etnička. To je bilo i sjedište zloglasnog kapetana prve klase stare jugoslovenske vojske, Sergeja Mihailovića. Etnici su činili sve da naprave nered i nesigurnost u gradu. I pored dogovora da njihova komanda zabrani da upadaju po kućama, oni su to, ipak, noć u noć činili, naročito noću su upadali u muslimanske kuće. Izgovor im je bio da, tobože, traže ustaše, u stvari su pljačkali, silovali, a poneke mlade i odvodili u mrak, odakle se oni nikad više nisu vraćali. Ljudi su se bojali noći kao

aveti. Često su članovi Okružnog komiteta, u zavisnosti od toga ko se nalazio u Komitetu, trčali sa oružjem da brane pojedine porodice od etničkih hijena, žednih krvi nedužnih ljudi. I tako je stvaran ugled komunistima i partizanima u Rogatici, posebno među muslimanskim življem, koje je bilo najugroženije od etničke samovolje. Malo je bilo ljudi u Rogatici koji nisu znali za sjedište Okružnog komiteta, a naročito za njegove aktivnosti oko zaštite nezaštićenih građana, organizacije života u gradu, itd. I muslimanski i srpski življ, u svakodnevnoj praksi, sve više se osvjedočavao, na ličnom iskustvu, o tome kako rade etnici a kako partizani. Sve su se više uvjerali da partizani kako govore tako i rade. Nije bilo slučajeva da je partizan ubio, silovao, pljačkao, kao i da su partizani orgijali. Među etnicima je to bila svakodnevna praksa. Istini zavrhu, treba reći da su neki pojedinci, kojima je odgovarala etnička pljačkaška atmosfera, pristupali etnicima, jer su time zadovoljavali svoje najniže instinkte.

Već sam napomenuo da je među članovima Okružnog komiteta postojala izvjesna podjela zaduženja. Među njima, bilo nas je premalo, a teren prevelik da bismo mogli raditi samo prema svom zaduženju. Kuda god je koji od članova Komiteta odlazio, nailazio je na neuzoranu ledinu i svaki je morao raditi po svim pitanjima. Svako je radio kako je znao i umio. Komitet je bio pretežno samostalan u svom radu, a odnosi među članovima bez ikakve hijerarhije. Mislím, svakom od nas je ostao u dragom sjećanju rad u tom komitetu, bez obzira na teškoće s kojima smo se susretali. Ni od drugova iz Pokrajinskog komiteta nismo, nažalost, mogli očekivati neku pomoć, jer je i njih bilo malo, a i sami su bili opterećeni brojnim krupnim zadacima koje je nametala dosta teška politička situacija. Ipak, njihov povremeni dolazak bio nam je od značajne koristi.

Politički događaji su se razvijali munjevito brzom. U Srbiji je bjesnila njemačka ofanziva protiv narodnooslobodilačkog pokreta. U isto vrijeme u Bosni se pažljivo pratilo šta se u Srbiji događalo. Počele su stizati izbjeglice iz Srbije. Pričale su se i fantastične priče o tome šta se u Srbiji događalo. Mi smo morali umirivati i bodriti stanovništvo. Bili su dosta brojni etnički oficiri koji su govorili da etnici nemaju šta da se plaše Nijemaca, da oni etnicima i njihovim porodicama neće ništa, ali da će zato svakog partizana na licu mjesta strijeljati, imovinu oduzeti, kuće zapaliti, a porodice otjerati u logore. Etnička propaganda je imala svog odraza. Počele su se ljuljati, do jučer, neke partizanske jedinice. Petokraku je preko noći zamjenjivala kokarda - simbol etništva. U nekim jedinicama su bili uсталi pučevski ubijanje nekih naših vojnih i političkih aktivista. Etnici su prosto počeli divljati. Takva situacija određivala je i način rada Okružnog komiteta, koje su etnici namjeravali da likvidiraju. A vjerovatno da bi to učinili, da im se za to pružila prilika. Naročito su bili naoštreni na Janka Jolovića, koji je izabran za predsjednika narodnooslobodilačkog odbora, za kojeg su znali da je veoma popularan u narodu. Ni prema drugim članovima Okružnog

komiteta nisu bili ravnodušniji. Moram ista i, nama nije bilo ni lako ni jednostavno. Politički rad u narodu bio je veoma otežan. Doju erašnje veliko ustaničko raspoloženje pošlo je da splašnjava. Čak je bilo dosta rizika i kretati se terenom. No, raditi se moralo, morao se dizati moral u narodu, bez obzira na etnički pritisak, kojem je naročito pomogla njemačka ofanziva u Srbiji.

Moram priznati, da mi je kao komunisti to bio najteži period u mojoj ratnoj praksi. Bar tako sam tu situaciju doživljavao. No, u toj veoma teškoj situaciji, stigla nam je priyatna vijest. Dvadeset prvog decembra je u Rudom osnovana Prva proleterska brigada. Odmah po svom formiranju, razbila je ja u italijansku formaciju i zadobila velik ratni plijen. Ubrzo se pronio glas o partizanima koji kreću prema Rogatici i Romaniji. Etnici su usitnili i malo se primirili. I, zaista, 24. decembra 1941. godine došao je u Rogaticu Vrhovni štab sa drugom Titom na čelu i Prvom proleterskom brigadom. To je bio lijek na tešku ranu i situacija se po njemu dosta rapidno mijenjati.

Odmah, prvo veče, kad je Vrhovni štab došao u Rogaticu, imao sam sreću da se prvi put sretnem sa drugom Kardeljom. Izrazio je želju da ga povedem u Okružni komitet. Tamo je, poslije dugog vremena, imao mogućnost i da se okupa. Poslije kupanja, sjedio je sa nama u Komitetu i interesovao se za naš rad, političku situaciju na našem terenu, itd. Informisali smo ga o situaciji na terenu, o našem radu i drugim okolnostima. Obavijestili smo ga o društvenoj aktivnosti, o radu na liniji razvoja bratskih odnosa među narodima i drugom. Kada smo mu saopćili da imamo i Partijski dom, on se za to više interesovao. Sjedavim se, stavio nam je primjedbu da na dom treba izvjesiti i jugoslovensku zastavu, jer se to može tumačiti i nekom vrstom sektašenja. Poslije toga, mi smo stavili i jugoslovensku zastavu, iako, moram priznati, u tom momentu nisam ga najbolje razumio, jer je Partijski dom bio široko otvoren za sve ljude i u njemu se odvijao društveni, kulturni i politički život Rogatice. Poslije mi je postala shvatljiva primjedba druga Kardelja, jer je upravo to moglo da bude o etnicima koji su se hvatali za svaki motiv protiv nas. Tako sam radio oko dva i po mjeseca u Okružnom komitetu za Romaniju, a potom sam otišao sa Prvom proleterskom brigadom na nove zadatke.

ANKICA ALBAHARI

U OKRUŽNOM KOMITETU KPJ ZA ROMANIJU

Prvih dana oktobra 1941. godine saopštila mi je Olga Naki, moja partijska veza, da treba da i ja po em u partizane, jer je moje zadržavanje u Sarajevu bilo prilično rizikantno, prijetila je opasnost da budem uhapšena. Bilo je to prvom polovinom oktobra. Radovala sam se tome obavještenju. Od kurira Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu slušala sam već nešto o tome kako je na oslobojenoj teritoriji i o partizanskim etapama.

Još dok nije bilo svanulo, krenula sam na zakazano mjesto na Sedreniku, kod esme. Tu me je čekao kurir Mustafa Dovađžija, pozdravio me srdaćnim gestom, stavivši prst na čelo i pokazao mi pravac daljeg kretanja. Saopštio mi je da je sve u redu. Vidjelo se da veza sa osloboćenom teritorijom, preko naših kanala, funkcioniše besprijekorno. Dovađžija sa parabelumom ispod kaputa se osjećao posve sigurnim, a to je i u mene unosilo mir i sigurnost.

Idući u pravcu sela Biosko, poslije nekoliko minuta stigismo na mjesto gdje su nas čekali Svetozar Vukmanović Tempo, Esad Čengić i Avdo Hodžić. Svaki je primio neki materijal koji je trebalo nositi za potrebe odreda. Hodžić je nosio i pisaću u mašinu pored povelikog ruksaka na leđima. Kretali smo se dosta žurno, jer smo isti dan trebali stati i do drugova iz štaba Romanijskog odreda. Put nas je vodio preko Vučje Luke, Bukovika, Kalauzovića, Lučevnika i Bijelih Voda na Glasincu. Sretali smo partizanske patrole, obično u narodnu nošnju ili u uniformu bivše jugoslavenske vojske. Svi su imali pušku, a poneki i pištolj i bombu. Neki su nosili redenike sa municijom preko prsa. Najveći broj boraca koje smo tada usput sretali imao je petokrake zvijezde na kapama. Kretali smo se uglavnom kroz šumsko područje. Može se reći i da smo već od prelaska periferije Sarajeva, tj. iznad Sedrenika i nada

Ije do Donjeg Bioska bili na osloboenoj teritoriji, tako da je naš put do štaba Romanijskog odreda bio potpuno slobodan i bez ikakvih problema. Dovadžija i Hodža su se poznavali sa partizanima koje smo sretnali i svaki taj susret bio je prislan, drugarski i za mene posebno impresivan i uzbudljiv.

U šumi na Lu evniku, u omanjoj kolibi, nalazio se štab. U njemu sam odmah sreln Isu Jovanovi a, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ, Pavla Goranina, komesara Odreda, Miku Flikera, na elnika štaba, Božu Jugovi a, zamjenika komandanta i još neke drugove. Slaviša Vajner i a nije bio u štabu. Vidjelo se da su nas o ekivali. Trebalo je da se održi važan sastanak. Esad engi i ja smo upu eni u Bijele Vode sa napomenom da emo ubrzo dobiti raspored.

U Bijelim Vodama bila je, za ondašnje uslove, smještena prili no dobro organizovana partizanska bolnica. U njoj je ve tada bio prili an broj ranjenika. Bilo je to u ku i Trifka i Save Krsmanovi a koji su izdašno pomagali i davali za bolnicu sve što su mogli. U bolnici su radile Ruža Olja a, Ljilja Dursun i još neke drugarice. Tu sam sreln i Vasu Miškina, Milutina Duraškovi a i mog supruga Nisima Albaharija koji su nešto ranije izašli na Romaniju, poslije uspješnog bjekstva iz sarajevskog ustaškog zatvora. I oni su ekali na raspored koji je trebalo da se odredi na sastanku drugova iz Pokrajinskog komiteta sa delegatom Centralnog komiteta KPJ Svetozarom Vukmanovi em. Miskin je odmah, kao lan Pokrajinskog komiteta, otišao na taj sastanak. Tada se upravo radilo na organizovanju velikih partizanskih odreda i okružnih komiteta Partije koji e pokrivati teritoriju odgovaraju ih odreda.

Esad engi je raspore en na dužnost sekretara Okružnog komiteta Romanija, Milutin Duraškovi za sekretara OK Bira , Nisim Albahari za sekretara OK Zvijezda. Meni je Iso Jovanovi saopštio da sam odre ena za lana OK Romanija, gdje u raditi na poslovima oko aktivnosti žena u narodnooslobodila kom pokretu. Vaso Miskin ostao je kra e vrijeme kao lan Pokrajinskog komiteta na Romaniji, a potom je otišao sa ovog podru ja, mislim, u Hercegovinu.

U Okružnom komitetu za Romaniju, u to vrijeme, radili su Esad engi , sekretar, i lanovi Pavle Goranin, Grujo Novakovi , komandant mjesta u Sokocu, Paško Romac Zdravko, Janko Jolovi , Vlado Cvijeti , Alija Hodži , vršilac dužnosti sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a, i ja. Oslobo ena teritorija Romanijskog odreda bila je ve tada dosta velika. Pored oslobo enog Sokoca, Rogatice i Han-Pijeska, bilo je jako široko podru je sa mnogo sela i manjih mjesta koja je trebalo obuhvatiti politi kim radom. Osje ao se nedostatak partijskih kadrova, iako je ve bio izašao veliki broj drugova i drugarica iz Sarajeva. Bila sam iznena ena brojem poznatih drugova koje sam srelna odnosno, bilo je o ito da je Romanija teren na koji je najve i broj Sarajlija izašao u borbu. Romanija je nekako prirodno bila pogodna da se borci iz Sarajeva brzo uklope u novonastalu situaciju, posebno što su veoma dobro prihva eni od tamošnjeg stanovništva. Na tom podru ju

postojala je partijska organizacija koja je od ranije bila usko vezana za sarajevsku partijsku organizaciju. Inače, naročito na Glasincu, bilo je opšte raspoloženje naroda za borbu i, može se reći, skoro svakodnevno narastale su nove partizanske čete i nizali se vojni ki uspjesi na frontu koji je plamtio.

Objektivne okolnosti nisu omogućile ni sastajanje članova Okružnog komiteta, jer su svi bili okupirani zadacima po sektoru za koji su bili zaduženi, stalno su se kretali po terenu, održavali političke sastanke, sijela i kulturne priredbe. Tako je naša aktivnost mnogo zavisila i od lične snalažljivosti i političke zrelosti. Moram priznati, bilo mi je dosta teško adaptirati se na nove uslove koji su se u mnogo čemu razlikovali od onih u gradu.

Pošto sam bila zadužena za rad sa ženama, odmah sam se zainteresovala za žene koje su u partijskom članstvu ili bliske Partiji. Na moje zadovoljstvo, bio je znatan broj takvih, a prve sa kojima sam se povezala bile su Seka Borovčanin, Danica i Milana Krsmanović, Vojka i Radojka Koprivica, Dragica Odović, Milana Erić, Stana Borovčanin, a u Rogatici Saja Vuković, Arsa Forcan, Naima Hafizović, Bahra Šamić, Ružica i Vera Pušonja i druge. Jedan broj drugarica djelovao je u sanitetu, ali su i one bile zadužene za politički rad među ranjenicima i sa narodom u obližnjim selima. Svojim radom su se isticalle drugarice bolničke iz Sarajeva, ali bilo je i domaćih, kao, Margarita Mardešić - Zafirovski Jovanka, koja je kao medicinska sestra ranije radila u ambulanti u Knežini, a potom veoma korisno doprinijela uspješnom radu naših bolnica. Od Sarajki, pored već ranije pomenutih, pomeni u još Danicu Kabiljo, Ljerku Durbešić, Vuju Altarac i drugaricu Seku. Njezino prezimena ne mogu da sjetim. Tih dana izašla je iz Sarajeva na Romuniju i Zaga Blažić, koju sam poznavala kao partijskog aktivistu u gradu, a nešto kasnije bila uključena u rad Okružnog komiteta KP na Romuniji i postati njegov sekretar.

Mada je moj boravak u Okružnom komitetu trajao samo oko tri mjeseca, za to kratko vrijeme bio je ispunjen mnogim događajima, obilascima sela i oslobođenih gradova, kontaktiranjem sa ženama i radom da se i žene masovno uključe u borbu. Prvi sastanak na koji sam otišla bio je u selu Čavarine, gdje je održano sijelo, a bio je to više pravi politički zbor, koji su pripremile žene u školi. Zboru su najviše prisustvovalle žene iz sela Bandina Odžaka, Čavarina i okolnih sela, te veliki broj muškaraca, kao i jedan broj boraca sa oružjem. Govorio im je prvo Grujo Novaković, a potom je to tražio i od mene. Bilo mi je neugodno, jer nisam bila višnja na govoru na velikom skupu, ali sam ipak rekla nekoliko osnovnih misli, onih koje su tada bile u žiži naših zadataka. Ukazala sam na to da smo i mi žene dužne dati sve što možemo za potrebe narodnooslobodilačke borbe, pružati najveće pomoć borcima koji se bore na položajima, sakupljati hranu i odjeću, ukazivati što veću pažnju bolnicama i ranjenicima koji su pristizali sa fronta. Istakla sam da je naša borba, borba cijelog naroda za slobodu i da žene mogu

pružiti veliku i izdašnu pomoć u toj borbi. Iza mene govorile su kratko, ali sadržajno i svesrdno još neke prisutne žene. One su sa oduševljenjem izjavljivale svoju spremnost da rade za borbu naroda i mogu reći da to nisu bila prazna obećanja, jer su one, zaista, tako i radile. Mene je sve to duboko impresioniralo.

Odmah poslije ovog skupa prisustvovala sam jednom sastanku narodnooslobodilačkog odbora Sokoca. Pošla sam na ovaj sastanak na poziv Ise Jovanovića, sekretara Pokrajinskog komiteta, a sa nama su pošli još i Grujo Novaković, Janko Jolović, Stevan Prekić i Paško Romac. Bilo je mnogo ljudi sa okolnog područja. Najviše se raspravljalo o tome kako izvršiti izbor pojedinih povjerenika narodne vlasti u selima. Ljudi su isticali kandidate i pokazivali vrlo živo interesovanje. Sljedeći sastanak održan je u Kalauzovići gdje je bilo sjedište Moravskog partizanskog bataljona. Na ovaj sastanak sam pošla sa Esadom Džengićem, a cilj nam je bio obilazak partijske organizacije u bataljonu, kao i održavanje zajedničkog skupa boraca i naroda toga kraja u zgradi osnovne škole. Sastanak u školi bio je vrlo uspješan. Narod i borci interesovali su se za političku situaciju, za stanje na frontovima i borbu oslobodilačkih snaga u zemlji, ali isto tako i za stanje na istom frontu u SSSR-u. Postavljali su razna pitanja i davali smo im odgovore prema informacijama sa kojima smo raspolagali na osnovu radio-vijesti, kao i preko saznanja koje smo imali od Vrhovnog štaba, jer su u to doba veze preko Drine sa Užicama bile vrlo česte i dobro funkcionisale preko oslobođene teritorije. Već je bila rasturana i »Borba« koju smo dobivali u većem broju primjeraka.

Okružni komitet je u početku bio smješten u Podromaniji, a tu je bila i prostorija u kojoj je boravio Ise Jovanović, pa su ovdje često dolazili mnogi drugovi radi konsultacija, među kojima Slobodan Princip Seljo, Slaviša Vajner i ja i Pavle Goranin Ilija. Međutim, najživlje je bilo u Partijskom domu u Bjelosavići. Na domu je bila izvješena crvena zastava. U njemu se odvijao kulturni i politički rad. Umnožavan je bilten radio-vijesti. Ovdje su se održavali razni sastanci sa narodom i omladinom, a ponekad i sastanak štaba Romanijskog odreda.

Omladina se jako aktivirala. Na svakom mjestu gdje se okupljala, a po etama posebno, pjevale su se revolucionarne pjesme, a već uveliko i novonastale narodne pjesme koje pjevaju o ustanku na Romaniji. Na taj način glas o borbi romanijskog naroda prodro je u mnoge krajeve naše zemlje. Pjevane su i neke nove pjesme nastale u Srbiji, kao, npr., »Pšenica je klašala«.

I u oslobođenoj Rogatici je bio vrlo dobro organizovan politički rad. Narod se okupljao oko narodnooslobodilačkog odbora i komande mjesta - institucija koje su formirane odmah poslije oslobođenja grada. U Partijskom domu koji je i ovdje otvoren, naročito se svojim radom ističe omladina. I tu sam sreća jedan broj drugova iz Sarajeva. U borbi za samo oslobođenje Rogatice poginuo je kao komandir čete Mavro Kajan, u Sarajevu poznat kao dobar planinar i skijaš. Tu sam

srela i Ljubu Koju, Salamona Romano, Slobodana Gašića, Nikolu Janjića i mnoge druge.

Ono što mi je naročito ostalo u sjećanju o tadašnjoj Rogatici jeste veoma aktivno učestvovanje muslimanskog stanovništva i njegova pomoć narodnooslobodilačkoj borbi. Bio je velik broj ne samo omladina, već i mnogo žena i cijelih porodica koje su pružale sve što su mogle i što se od njih tražilo. U njihovim kućama rado su primani svi oni koji su dolazili u Rogaticu kao politički radnici na terenu, odbornici ili partizanske grupe u prolazu. Iz muslimanskih porodica Rogatice bio je veći otišao u partizane znatan broj boraca, što je samo po sebi uvršćivalo jedinstvo naroda i opšte povjerenje.

Ono što je na mene ostavilo mučan utisak i što je neobičajno zabrinjavalo sve iskrene borce i pristalice jedinstva u borbi za oslobođenu zemlju, jeste postupak etnika koji su već od samog početka u Rogatici i okolini otpočeli rovanjenje, razbijanje ustanika redova, naročito zločinima prema muslimanskom stanovništvu. Etnički oficiri i ološ koji su oko sebe okupljali, smišljeno su vršili ove zločine, pljačkali i ubijali, unosili strah i nemir među ljude nastojeći da se, na taj način, domognu uticaja u srpskim masama i da nametnu svoju strahovladu, šireći i šovinizam i nacionalnu mržnju. Tako su razbijali našu udarnu snagu i onemogućavali dalje vođene uspješne borbe protiv okupatora i neprijateljskih snaga koje su sve više ugrožavale oslobođenu teritoriju. Naš politički rad je morao sve više biti okrenut prema raskrinkavanju njihove izdajničke uloge, koja je isključivo išla na ruku okupatoru i njegovim pomagačima. Mi smo isticali parolu bratstva i jedinstva i govorili da samo u borbi, i to zajedničkoj, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, možemo protjerati okupatora i njegove slugu i tako obezbijediti vlast naroda. Ukazivali smo na to kako su sve druge političke partije ostavile narod na cjedilu i da je samo Komunistička partija Jugoslavije ostala vjerna narodu i ciljevima za koje se i ranije borila. Sve je više dolazilo do političke diferencijacije, pa je takva atmosfera unosila pojačanu oštrinu i nametala nove probleme u daljnjem vođenju borbe.

U decembru mjesecu 1941. godine upućena sam na teren partizanskog odreda »Zvijezda« u Srednje, pa sam tako otišla sa Romanije.

KOŠTA NAD

U BORBAMA NA SARAJEVSKOM REGIONU

Po etkom oktobra 1941! Tempo nam je iz Sarajeva poruio da do emo na Romaniju. Osnovni pravac: Sarajevo - Podromanija. Trebalo je da putuje znatan deo vojno-politi kog rukovodstva Krajine, gde sam se tada nalazio kao lan Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. Osim mene, putovali su najodgovorniji rukovodioci u Krajini - uro Pucar Stari i Osman Karabegovi . Nismo išli zajedno. Posle dogovora kod Drvara, koji je baš nekako u to vreme ponovo okupiran, njih dvojica su, svaki zasebno, otputovali vozom - Stari iz Banjaluke, a Osman iz Donjeg Vakufa. Imali su dobro falsifikovane dokumente i mogli su da »legalno« putuju. U Sarajevu ih je ekao Avdo Humo Kulturni. Dalje do Podromanije, vodili su ih partijski kuriri. Za mene i grupu drugova Krajišnika, tako e pozvanih na savetovanje, nije bilo putnih isprava. U toj grupi su bili: Miljenko Cvitkovi - moj drug iz Španije, zamenik komandanta Štaba NOPO za Krajinu i lan Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, Kasim Hadži , sekretar Okružnog komiteta Partije za Jajce, Rudi Kolak - sekretar Okružnog komiteta Partije za Drvar, Petrovac i Grahovo, i Rade Li ina, sekretar krajiškog partizanskog štaba. Opredelili smo se za jedino mogu e - jahanje kozjim stazama i bespu em. S nama je krenulo i pet kurira. Ne znam kojeg smo datuma krenuli, ali znam da smo u Vlasenicu stigli 6. novembra.

Putovali smo danima, a gotovo sve vreme u sedlu. S Borja smo se spustili u kanjon Bosne. Postavilo nam se pitanje - kako savladati najtežu prepreku ovog putovanja, kako pre i na desnu, isto nu obalu Bosne? Bila su dva mosta pred nama: jedan kod ukrsnice Begov Han, a drugi dva kilometra zapadnije, ispod brežuljkastog Razboriš a, izme u željezni kih stanica Top i i Kovani i, tamo gde i pruga prelazi s leve na desnu obalu. Posle izvesnog raspravljanja da li da gazimo vodu

ili da idemo preko mosta, odlu ili smo se na most za pešake. Miljenko se suprotstavljao gaženju vode. Taj divni ovek koga sam dobro poznavao, ina e razborit i neobi no hrabar, koga smo svi mnogo poštovali, bio je u logoru Španaca u Francuskoj sekretar štaba, kojeg sam ja bio komandant. Ako se ne varam, naš hrabri Sarajlija je smislio i na in da Vladimira Popovi a legalno pošaljemo u zemlju. Bio je, naime, došao dopis da se pusti iz logora Vladeta Popovi Pinecki, student, rodom iz Svrlijiga. Vladeta je imao vrlo uticajnu familiju. Kad je stiglo odobrenje od francuskih vlasti za Vladetu, on je bio na operaciji slepog creva. Na Miljenkov predlog, mi smo Vladetove dokumente dali Vladimiru Popovi u i tako smo sebi obezbedili najpouzdaniju vezu za vra nje ve ine nas, u leto 1941. godine. Kad je policija utvrdila da smo izvršili zamenu, samo smo slegali ramenima: bilo nam je svejedno - govorili smo o kom Vladimiru je re , a ako je krivi izašao, neka sad puste i pravoga.

Silazili smo polako, pešice. Predložio sam drugovima da u šumariku sa ekamo no . ekali smo da prode poslednji onodnevni voz, posle ega smo silovito, u galopu, grunuli na drveni most. Desetak dana kasnije, tad ve na podru ju Romanije, neko nam je iz Sarajeva doneo ustaške novine. U njima je bila dosta opširna reportaža: O »juna kom sukobu« begovhanske straže sa »skupinom od nekoliko stotina bandita« koji su »neuspjelo napadali Begov Han«.

Izašavši iz kotline Bosne, izašli smo iz najopasnije zone. Dalje, do cilja, sve je bilo srazmerno lako. Kre u i se lagano usponom, prešli smo Krivaju i zašli na Konjuh, a onda, izme u Kladnja i Olova spustili se u Vlasenicu. Sve vreme na putu, od Bosne do Vlasenice, naj eš e idu i u cik-cak, po neravnim i nesigurnim puteljcima, najpouzdaniji putokaz bilo nam je ime i a Romanijski. i u, inilo se, znaju svi, o njemu pri aju svi - partizani i etnici, pozadinci i kuriri, nepismeni obani i seljanke iz planinskih zabiti. Još smo danima jahanja bili daleko od Sarajeva i Romanije, negde na usponima Ravan-planine, dan pre nego smo se susreli s najisturenijim odeljenjima Ozrenskog odreda Toše Vujasinovi a, kad za usmo - raspituju i se za najsigurniji pre ac prema položajima Romanijskog odreda - pesmu o i i s Romanije. Nekoliko seoskih devojaka, kojima su se odmah priklju ili i naši drugovi, Li ina i Gaji , pevahu o Romaniji »Visokoga visa, gde drug i a vojnike popisa«. Svuda isto no od reke Bosne, nezavisno od toga koji odred na tome terenu operiše, prolaze i kroz partizanski ili etni ki rejon, stalno ste one jeseni mogli slušati samo » i ina vojska«, » i ina pobjeda«, » i ina pravda«, ili » i a poru io«, » i a naredio«... Niko mu nije znao ime ni zanimanje, ak ni poreklo, a legende su se prele oko njegovog imena. Od svih nas, samo je Miljenko Cvitkovi ponešto znao o Ci i. Vi ali su se u Sarajevu, kad se Miljenko vratio iz francuskih logora. Ali, do susreta s i om upoznao sam mnoge druge rukovodioce ustanka u isto noj Bosni. Ta poznanstva su po ela odmah, posle prelaska Bosne, kad smo po eli da se susre emo s grupama Ozrens-

kog odreda. Na tom putu saznao sam da su u Štabu tog odreda komandant Todor Vujasinovi Tošo i politički komesar Pašaga Mandži Murat. Njihovi kuriri su nas pratili do Vlasenice.

Po dolasku u Vlasenicu, za nekoliko minuta, već smo bili kod Rade Jakšića. Kasnije sam shvatio da je on tu, u Vlasenici, neka vrsta našeg konzula, i vojno i politički lice. Bio je geometar, predratni komunist, rodom iz Milića, gde se tada nalazio zajednički partizansko-etnički štab. Na ručak nas je odveo u kuću u vlasenici kog krojača, Vukole Dundića. Vukola je bio partizanski komandant mesta. I to je ostao za sve vreme rata. Još dok smo bili za ručkom kod Vukole, Rade je doveo Rodoljuba Polakovića i Ročaka.

- Znamo se, zar ne! - srdačno je zagrlio Miljenka Cvitković i mene. Pamti da smo se upoznali u Španiji, ali meni je taj španski susret izbledeo u sećanju, iako sam za Ročaka znao i pre vlasenice kog susreta. U Glavnom štabu, gde je trebalo da preuzmem dužnost neke vrste zamenika komandanta, Ročak je bio postavljen za političkog komesara. Prema Ročkovom kazivanju, što i pominje u svojim »Zapisima«, drug Tito je još u Užicama odredio da i ja uđem u Glavni štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu. Prema tome, u to vreme, u Glavnom štabu bili su: komandant Svetozar Vukmanović Tempo, politički komesar Rodoljub Polaković, koji se u dokumentima potpisivao kao Gojko, i članovi: Uglješa Danilović, Slobodan Princip Seljo i ja. Posle održanog savetovanja u Podromaniji sredinom novembra, Glavni štab je sporazumno popunjen sa još nekim drugovima.

Pre nego što je Ročak došao, naš domaćin, Vukola Dundić, najpre nas je zasuo pitanjima o Krajini, a zatim se, i duhovito i ljutito, okomio na etničke glavešine, vojvode i vojvodice. Naravno, to mu je na zubu bio »veliki osvajač«, bukalo, pijandura i ženskaroš Aćim Babić.

- Lako ćemo mi s Aćimom - reče nam kasnije Ročak - opasni su majori Dangi i Todorovi ...

Ročak nas je proveo kroz Vlasenicu, pričajući i usput o tome kako ovo značajno trgovište na putu Sarajevo-Srbija »od aprila, eto, svaki dan mijenja gospodare«. Nemci i ustaše su tu bili do 10. avgusta, kad su ih isterali partizani Biranskog odreda; tek što su Birančići krenuli prema Kladnju, u ofanzivu, u grad je upao Aćim Babić i uspostavio svoju osmodnevnu anarhiju. Kasnije su domobranci isterali Aćimove etnike, a onda i sami pobegoše kad se proneo glas da je na Vlasenicu krenuo i Aćim s Romanije...

Ročak nam je rekao da se sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, metalac, Iso Jovanović, nalazi u Vlasenici, da je »slomio nogu, leži u bolnici«. Iso je na putu s Romanije za Vlasenicu, nekoliko dana pre našeg dolaska, pao s motorcikla i prelomio nogu.

Sa Isom i Ročkom smo razgovarali itavo popodne: mi o Krajini, oni o Sarajevu i isto noj Bosni. Iso je, uglavnom, bio zadovoljan razvojem događaja, ali brinuo ga »sve defanzivniji raspored naših odreda«.

Ina e, krenemo li, i ako etnici ne odu još dalje u izdaju, eto nas, uverava, u Sarajevu do Nove godine!

Na mene je Vlasenica ostavila mu an utisak. Ne zbog tih prvih susreta s našim drugovima, ne zbog njihovih procena prilika, nego zbog naglo naraslog ose anja da etnici kuvaju izdaju. Njihovo raskalašeno razmetanje po gradu, pogledi skriveni prilikom razgovora, zapetljane izjave, prikriveno podsmehivanje, sve je to izazivalo neraspoloženje u oveka. Bilo je o ito da mnogo toga nije u redu. Kad sam svratio u komandu grada, gde se bio razbaškario neki poru nik Tuševljakovi , na ulazu su me do ekale sve same kokarde i pesma »Spremite se, spremite, etnici«. Rade Tuševljakovi , samoljubivo ufitiljen, namršteno me odmeri, kad sam mu predstavljen kao španski kapetan. Re e da ne žele »drugu Spaniju« i kao od šale odvali: - Ah, crveni kapetani poražene armije!

Vra ao sam mu istom merom: a kraljevska oficirska svita, gde je! Nabrajam imena naših španskih drugova, i to samo onih koji su se ove jeseni, stigavši u isto nobosanske partizanske odrede ilegalnim kanalima preko Zagreba i Sarajeva, nalazili u isto noj Bosni - Salomon Albahari (Josip Ivanovi), Josip Cubri (Josip Meji), Ahmet Fetahagi , Milenko Verki , Branko Ljubinkovi , Stanko Baruh, Milan Jakši , Ivan Mihailo Milosavljevi , Andrija Krsti , uro Kužet, Franc Strpnalej, Mladen Živkovi , Branko Spasi , Boro Pockov, Tošo Mihailovi Zlatko.

Ali, s njim je bilo naprosto nemogu e raspravljati, jer ga »zanima samo sloboda Srba«.

Miljenko se slaže sa mnom:

- Treba biti oprezan. Izdat e!

Dugo sam, i u više navrata, o svemu tome razgovarao sa Ro kom. Govorio sam o neophodnosti stalnog opreza: zale e uvek mora biti osigurano. Ro ko se slagao, »jer«, kaže »najgore je kad ti guja u nje drima spava«. Ali je istovremeno insistirao da se pridržavamo sporazuma dogovorenog u Drinja i, jer »narod nam ne e vjerovati, ako etnike odbacimo prije nego što jasno pokažu svoje nali je«. Ro ko je bolje od bilo kojeg od nas poznavao karaktere i naravi isto nobosanskog sveta. I kasnije, na savetovanju u Podromaniji, kad smo razgovarali o etni koj igri, njihovoj dvoli nosti, o latentnoj opasnosti od oružane izdaje, opet mi se inilo da je ja a Ro kova od Tempove istine. Naime, ni u kom slu aju nismo smeli inicirati sukob. Kona no, sukob je bio protiv nas: protiv snage našeg antiokupatorskog, antifašisti kog fronta. Upravo stoga sam razumeo Ro kovo taktiziranje.

I tad, u Vlasenici, i kasnije, sve vreme boravka u isto noj Bosni, upoznavali smo razne sudbine, svekolike ambicije, nezadovoljene karijere, smese svega i sva ega. Tu je bilo bezbroj divnih, smionih mladi a, ali i mnoštvo probisveta, astohlepljivih oficira, smušenih šovinsta, nezajažljivih trgovaca ljudskim sudbinama, kolebljivaca i drugih... , Isprepletali su se putevi estitosti i samovolje, smionosti i kukavi luka, ljudskosti i samoživosti. Nekadašnja shvatanja nestaju, stara uverenja

umiru, stoletne navike se menjaju, ali i produbljuju, zavisno od opredeljenja. U tom, samo retkima razmrsvom košmaru, ovek je bio kao trska na severcu.

Isto na Bosna je u onom vremenu bila izukrššana našim i etni - kim odredima. Neke operacije su pripremane zajedno, ali su redovno ili vrlo esto završavane u etni kom nadmudrivanju, bez stvarne akcije. Naši su, u vreme mog dolaska, imali nekoliko hiljada boraca više od etni kih. Odmah posle savetovanja u Stolicama, kad su iz Krupnja u Bosnu stigli Tempo, Ro ko i Slobodan Princip Seljo, partizanske snage su reorganizovane u šest velikih odreda sa preko sedam hiljada naoružanih boraca. Odredi su operisali na velikoj slobodnoj teritoriji od Majevice do Jahorine. Najve i je bio Romanijski odred, raspore en prema Sarajevu, na Palama, Mokrom i prema Olovu. Južnije je bio Kalinovi ki odred, s isturenim odelenjima pred Sarajevom, na Igmanu i Krupa kim stijenama. Od Olova do Semizovca i Vareša dejstvovao je odred »Zvezda«, a prema Kladnju i Spre i - Bir anski odred. Majevi - ki na severu slobodne teritorije, pokrivaio je Majevicu i vršio akcije u Semberiji. Na železni kim prugama Maglaj-Doboj i Doboj -Tuzla svakodnevne akcije je vršio Ozrenski odred.

O svemu tome detaljnije su mi pri ali Ro ko i Iso, koji je malo pre toga izašao iz okupiranog Sarajeva (bio je neko vreme u zatvoru, ali je uspeo pobe i). Kaže Iso da se » i ini momci spuštaju gotovo u samo Sarajevo, eno ih na Bulozima, na ulazu u grad«.

U Podromaniji, na sastanku s Tempom, gde smo se ponovo sreli s Durom Pucarom Starim i Osmanom Karabegovi em, koji su bili upravo stigli iz Sarajeva, na karti razmera 1:100.000 Ro ko nam je precizno pokazivao raspored naših i etni kih odreda. etnici su bili, uglavnom, oko Han-Pijeska i Srebrenice, ali sve više se šire - tad ve svrstani u etiri odreda - u duhu ravnogorskih instrukcija.

Tempo, Ro ko i Slobodan Princip Seljo su 1. oktobra, vrativši se iz Krupnja u Drinja u, posle savetovanja u Stolicama, potpisali s etni kim vo ama Jezdimirom Dangi em, Sergijem Mihailovi em i Perom Dukanovi em zajedni ki proglas »Poštenom i rodoljubivom narodu Bosne«. O igledno bilo je tu dosta kompromisnog. Nažalost, nije bilo ni naših parola o neophodnosti kovanja bratstva i jedinstva, mada su autori proglasa apelovali na Hrvate i Muslimane da pomognu »borbu svoje srpske bra e, koja ne traže osvetu, ve traže da žive slobodno u zemlji svojih predaka«. Obravaju i se Hrvatima i Muslimanima, re eno je: »živjeli smo vijekovima na ovoj grudi i živje emo i dalje u slozi i ljubavi kad iz naše zemlje nemilosrdno iskorijenimo one koji su unosili me u narod zlu krv i od toga vukli korist«.

Potpisnici proglasa su istovremeno predstavljali zajedni ki operativni štab, koji je imao sedište u Mili ima. Na elnik tog štaba bio je kapetan Mihailovi . Ali, taj štab je vrlo slabo delovao. Svako je vukao na svoju stranu. Nije bilo zna ajnijih koordiniranih akcija. Štab se uopšte nije sastajao. Nažalost, ni Glavni štab partizanskih narodnooslobodila -

kih odreda Bosne i Hercegovine nikad se nije okupio u potpunom sastavu. Svako je imao svoj sektor, a meni je poverena komanda na sektoru Sjetlina-Pale. A novembarsko vojno-političko savetovanje u Podromaniji, zamišljeno verovatno kao bosanskohercegovačko savetovanje sličeće savetovanju što je na jugoslovenskom planu drug Tito održao u Stolicama, shvatio sam da je trebalo okupiti sve značajnije vojno-političke rukovodioce iz Hercegovine, isto ne Bosne i Krajine. Trebalo je očekivati da je pripremljeno savetovanje članova Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta, ali to se nije dogodilo. Tek dva meseca kasnije, kad je Tito stigao na Romaniju, održano je takvo savetovanje (bez drugova iz Krajine). Savetovanje u Podromaniji, iako krnje, održano je posebno sa drugovima iz svakog kraja, bez prilike da se u direktnim analizama izmene šira iskustva. Očekivali smo da ćemo razmenom iskustava dobiti saznanja o celovitosti kretanja ustanka u Bosni i Hercegovini, međutim, do tog nije došlo, bar smo mi koji smo došli iz Krajine, bili prilično nezadovoljni. Komentarisali smo da se ono što smo čuli od Tempa, moglo preneti i pismeno. Ako sam ja već trebao preći u isto mesto u Bosnu, da bi delovao u Glavnom štabu, ostali drugovi iz Krajine su samo uzaludno uložili onolike napore da se prebace preko nesigurnog terena, putem dugim preko 3-400 kilometara. Ipak, to je bio prvi pokušaj Glavnog štaba da okupi vojno-političke starešine partizanskih komandi iz Bosne i Hercegovine, koji se, nažalost, nije prema zamisli ostvario. Korisno je bilo to što smo od učesnika Savetovanja u Stolicama živom rečju dobili sliku celokupne situacije u zemlji, o stavovima i ocenama Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba o organizaciji partizanskih odreda na jedinstvenim osnovama, kao i neposrednoj politici u borbi protiv okupatora, a naročito u odnosu prema etnicima. Ja sam na savetovanju obavestio drugove o razvoju ustanka u Bosanskoj krajini. Sa drugovima iz Hercegovine (Mirom Poparom i Lepom Perovi), dan-dva prije sastanka sa Krajišnicima, Tempo je održao poseban sastanak.

U Podromaniji sam se kratko vreme zadržao; dan-dva duže od Starog i Osmana. Tih dana se u naš »partijski dom«, u centar rukovodstva ustanka, vratio Iso Jovanović. Gips su mu skinuli, ali je još bio nepokretan. Tempo i Rođko su otišli. I Uglješa Danilović je otišao na front. U Štab je ponekad svraćao Grujo Novaković, a redovno su dolazili i odlazili za Sarajevo naši kuriri-ilegalci. Glavni štab u kome ponajčešće nije bilo ni jednog člana nalazio se u kući gde se put za Rogaticu odvaja od ceste Sarajevo - Zvornik, a Pokrajinski komitet nešto dalje, prema Rogatici, na rubu Glasina kog polja. Kasnije smo i Glavni štab i Pokrajinski komitet premestili u seoce Dobrodoli, na padini Romanije, jer su tu drugovi bili bolje zaštićeni od sve u nastalim avionskih napada.

U vreme mog dolaska na front Sjetlina - Pale, tu su se nalazile i druge partizanske jedinice, ali i etnici. Dominantna je bila petokraka zvezda. Dan-dva pre mog dolaska u Sjetlinu, u štab i drugi odreda,

ilegalci iz Sarajeva poslali su oko dve hiljade petokrakih zvezda. U okupiranom Sarajevu izrađivao ih je sa grupom ilegalaca Kazimir Franković. Borci su bili ponosni na te metalne petokrake, kao što su se ponosili i sa svojim bataljonskim i etnim zastavama na kojima su zvezde srmom izvezivane. Tri ete - Drugu glasina ku, Sarajevsku i Kopitsku sa takvim zastavama uputili smo sa Romanije na narodni zbor u Brezjak kod Sokoca. Na taj zbor je od Olova povuena i Muslimanska eta Muje Hodžića. Nije bilo borca bez petokrake. U Brezjaku su polagali partizansku zakletvu, koja se unekoliko razlikovala i od one koja je bila objavljena u Biltenu Vrhovnog štaba, a i od one koju sam slušao u Hrvatskoj i Krajini. Sećam se, tek što su ete bile ponovo raspoređene prema Knežini i na Crvenim stijenama, komesar Romanijskog bataljona, moj drug iz Španije - Milenko Verkić Kumić, inače smiren mladić, osrednje visine, vedar, vrlo hrabar, sklon šali, ovaj put žmirkajuć svojim duboko usanim oči, prigovarao je:

- Išlo se, s tom zakletvom, previše na srpstvo. Ali je možda, ovde neophodno objašnjenje: drugovi moraju taktizirati...

Kasnije se reče:

- čak i komesar Muslimanske ete, student Derviš Numić, komunist sto posto, smatra da je zasad najbolje ovako.

Uvek o kome sam tih dana najviše slušao - i a Romanijski - poslednji mi je od naših rukovodilaca predstavljen. Zapravo, upoznali smo se u njegovom štabu. Bitka je bila u jeku, kad sam stigao u pratnji mladog skojevca Duška Furtule. Bezmernim poštovanjem, Duško mi je, na ulazu u i in štab, pokazao rukom visokog tridesetdevetogodišnjaka, duguljastog lica obraslog gustom, smećom bradom:

- To je drug i a!

Tad sam već znao da je to inženjer Slaviša Vajner, komunist, rodom iz Novog Vinodola, iz Hrvatskog primorja. Malo se pognuo prema štabskom pisaru. Plafon je nizak, pa bi komandantova glava, uspravi li se, udarila u daske nad nama. Za tren me pogledao bistrim, kestenjastim očima. Razmišle nesvesnom kretnjom opuštene brkove:

- Ti si drug Košta? Dobrodošao! - i vrsto mi steže ruku, pa prima e stolicu. - Sjedi de, za tren, molim te, samo da izdiktiram zapovijest...

Sedeo sam pripaljujući cigaretu. Tek što mi se ugasi šibica, mala jednospratnica u prizemlju gde je bio i in štab, silovito se potrese. Tri italijanska bombardera »alfa romeo« zasula su bombama naše položaje. To nam reče jedan od kurira.

- Dobro - jedva kaže i a, ne obazirući, se nastavlja i dalje da diktira.

U taj mah odjeknuše nove eksplozije. Bombe su sve vreme padale i oko kuće eksplodirale. i a je sve vreme diktirao, hladan, zamišljen, pribran, kao da ništa drugo nije važno. Kad je diktirao poslednju rečenicu, snažna eksplozija odvali ugao kuće i pred nama se otkrivo dvorište.

Možda nije trebalo pokazivati ravnodušnost prema bombardovanju, ali zbog i e i zbog toga što me ljudi Romanije još nisu poznavali, morao sam ostati u štabu. Ljudi vole uzore. Ta i ina hrabrost, sve ono što ga je inilo razli itim od ostalih drugova izazivalo je i kod etnika silno poštovanje. Kad bi on etni kim jedinicama nešto naredio, poštovano je to kao da je re najautoritativnijeg vojvode. Rekao sam ve ranije kako sam, na putu prema Vlasenici, u Vlasenici, i kasnije u Sokocu i Podromaniji, posvuda prime ivao koliko ga svet tih, tamo krajeva voli i poštuje. Nije to bio obi an autoritet komandanta, koji je znak svog komandantstva nosio u obliku crvene krpe zavezane na levom rukavu, nego ugled oveka koji je svojim primerom ljudskosti, razboritosti, poštenja i hrabrosti naprosto plenio okolinu. Umeo je, kao retko koji intelektualac, razgovarati s onim svetom. Savet njegov prihvaatan je kao naredba, pomo od njega u svim prilikama je ekana kao rešenje. Takvog, bilo je nemogu e ne voleti.

Ina e, prilikom nekih razgovora s rukovode im drugovima, prvih dana posle dolaska u isto nu Bosnu, slušao sam i neke okolišne prigovore i i: kako objedinjuje sve, sve drži u svojim rukama, kako je on sam i komanda i vlast, kako je popularniji od ostalih, popularan ak i na štetu Partije, kako je svoj autoritet nadredio ugledu Partije... Sve to sam mu pripisivao kao vrlinu. Najzad, zar veli ina Partije nije u veli ini komunista! U Španiji sam nau io da je gotovo nemogu e biti komandant narodne armije, ako narod ne voli komandanta. A i u su voleli svi koji su išli našim putem. Kod etnika se taj ose aj razli ito izražavao. No u svakom slu aju, ako to i nije kod njih bila ljubav, bilo je poštovanje.

Nama, novajlijama, tek je predstojalo da se izborimo za svoj autoritet. U partizanskim jedinicama, i u etama i inog odreda, na primer, kod Milana Simovi a, Tome Majkalovi a, i u jedinicama Pere Kosori a, re komandanta Španca bila je neporeciva, ali etni ke trupe su se ve druga ije ponašale prema meni nego prema i i. Jednom su ak bili organizovali zaveru protiv mene. To je bilo posle borbi za Dobre vode i Bukovac. Tada sam se našao s i om. Spavali smo u istoj ku i. Naš doma in skrušeno pri e komandantu, htede da mu ruku ljubi, a i a kao da to prevede, zagrlj seljaka... U zoru probudila nas je galama. Oko ku e, sa svih strana, grupa etnika, koje je vodio neki vasojevi ki vojvoda, Bulatovi , polupijano vi e:

- Ej, Španac, izlazi!

Opali i nekoliko pušaka.

Brzo sam zgrabio automat. i a me lakom kretnjom ruke ukloni s vrata, pa sam iza e:

- i a je ovdje. Šta želite?

Bulatovi se zbunio, mrmlja nešto o izvinjenju, o tome kako nije znao da je i a u ku i, ho e da se s i om ljubi, pa onda i sa mnom, a etnici, trenutak ranije spremni da pucaju u mene i u sve one koji bi se našli sa mnom zagrajaše:

- Živio Ci a!

i a se oslonio na dovratak:

- Nevolje ste vi, a ne borci. Vršljate po pozadini, pošteni svijet kinjite, a naši drugovi ginu na položajima.

Bio sam mu sasvim prišao i stajao na pragu, s njegove leve strane. Zagrlio me: - Evo ovjeka koji je sve svoje napustio i došao da vama pomogne, da vas iz bijede izbavi, a vi puške dižete na nj, nevolje jedne!

Kasnije se nijedan etni ki vojvoda nije usudio da išta preduzme protiv mene. Ponašali su se kao da smo prijatelji. Prilikom svakog susreta s njima, po tri puta smo se ljubili. Gadile su mi se sve one, naješe i slinave, brade, ali i a je rekao - takvi su obi aji. Bio sam im zagonetan. Naga ali su jesam li Slovenac, ili, možda, ak Rus. Jednom mi je o tome i i a pri ao. S nama su tada bili kraljevski general Ljubomir Novakovi i žandarmerijski potpukovnik Cvetkovi . Oba su bili etnici, uvereni da sam Slovenac. Nisam hteo govoriti o sebi; samo dva, redovno u ono vreme ponovljena podatka: da sam španski kapetan i da sam za bratstvo i jedinstvo.

Novakovi je, među svim tim svekolikim etni kim vojvodama, bio najimpozantniji, ak i najinteresantnija li nost. Nekoliko dana posle našeg prvog susreta, kad je ve s poštovanjem primio i mene i moje komandantske stavove u planiranju akcije prema Sarajevu, pokazao mi je kraljevski ukaz, kojim je bio imenovan za vrhovnog etni kog vojvodu u slu aju da Košta Milovanovi Pe anac, do rata predsednik etni - kog udruženja, »iz bilo kojih razloga ne bude u situaciji da vrši svoju dužnost glavnog vojvode«. Novakovi je smatrao da »Pe anac nije u stanju da vrši svoju dužnost«, jer je otvoreno prešao na stranu okupatora.

- Vojvodstvo je sad moje! - gordo je, visok, uspravan, ponosnog, mada povremeno zamu enog pogleda, uveravao i u i mene.

Shvatio sam da je eše s nama nego s etnicima zbog straha. Bojao se da ga Draža proganja i da je za njim iz Srbije poslao špijune, koji treba da ga likvidiraju. Se am se, nekom prilikom, kad je guslarski nabrajao pojaniju Starine Novaka o Romaniji, teatralno zanesen dok naglašava »a kadar sam sti i i ute i, i na strašnu mjestu postojati«, odjednom se trgnuo zagledan u dvojicu svojih seiza. Malo kasnije, šape mi:

- Ko zna nisu li i oni potpleni, da me smaknu...

Bio je neuskla en, podvojena, esto konfuzna li nost. Verovao je u kralja, a govorio protiv dvora, verovao je u etništvo, a Dražu nije mogao smisliti, navodno je »dušom i telom« bio za antifasistiku, narodnooslobodila ku borbu, a o bratstvu i jedinstvu nije hteo ni govoriti, ak se hvalio kako je bio spreman, samo da su mu Pe anac i Draža dali podršku - da likvidira »sve što fes nosi«. Još u maju 1941. godine pobjegao je iz nema ke vojne bolnice u Valjevu, iz svojevrsnog zarobljenništva, i na Ravnoj gori priključio se Draži. Ali, kako se predstavio i

kao general, dakle, stariji od Draže, i kao kraljev mandator za glavnog etni kog vojvodu, Draža ga je hladno primio, a sve njegove planove odbio. U junu su se sasvim razišli. Novakovi u Šumadiji tada vrši pritisak na Kostu Pe anca: insistira - govorio mi je - na borbi protiv okupatora, i ne slute i da je Pe anac ve u vrstoj sprezi sa šefom Gestapoa u Srbiji, Krausom. Kad je, u septembru, Novakovi stupio u vezu s mojim drugom iz Španije Milanom Blagojevi em, komandantom, i Nedjeljkom Žakulom, komesarom Prvog šumadijskog partizanskog odreda, i zajedno s njima potpisao poziv narodu za antiokupatorsku borbu, Pe anac je definitivno raskinuo sve veze s njim. Ljubo Novakovi je tada, proganjan od Pe anca, s grupom svojih etnika pobe-gao na kraljeva ko-kruševa ki teren. Tu je uspostavio saradnju s partizanima Rasinskog odreda, ali i odatle mora bežati, opet u strahu od Draže i Pe anca. Prešao je u Užice, našima, a onda, kad je Draža otvoreno prešao na nema ku stranu, u izdaju - prebacio se u isto nu Bosnu sa dvojicom svojih seiza, sa dvadesetak odanih etnika i sa žandarmerijskim potpukovnikom Cvetkovi em. Obojica su, Novakovi i Cvetkovi , u »zavi aj otaca« - kako su govorili - stigli nekoliko dana posle mene, u novembru, baš u vreme oružanog napada na Uži ku republiku. S Cvetkovi em su bili stigli i Dražini kuriri sa pismima za majora Jezdimira Dangi a. Mnogo kasnije smo saznali da je u toj pošti bila i Dražina zapovest Dangi u da treba u isto noj Bosni »sve partizane razoružati i naoružati naše ljude«. Ravnogorski pukovnik je tražio pomo od Dangi a, uveravaju i ga kako »treba, dakle, energij no da nas podržite, da nam pomo stigne kako bismo mogli dalje produžiti našu borbu« protiv partizana, jer »treba da znate da se na elu partizana nalaze hrvatske ustaše«. Kad je to nare enje stiglo, za njega nismo znali. A Dangi , koliko god je želeo da ga izvrši, nije za otvorenu akciju imao hrabrosti: bojao se naše snage, a bojao se i svojih etnika, doma ih ljudi - iako su bili nacionalisti ki orijentisani, još nisu bili »sazreli« da ubijaju isto nobosanske Srbe, - partizane. Išao je samo na poja anu akciju rovarenja u našim jedinicama.

Ne znam koliko su o Dražinim planovima bili obavešteni Novakovi i Cvetkovi , ali ako se i nisu slagali s Dražom, barem Novakovi , ipak su pospešili razornu akciju Dangi evih vojvoda.

Me u etni kim vojvodama i vojvodicama sa kojima sam se sre- tao na romanijskom podru ju, najgori su bili kapetan Sergije Mihailovi , poru nik Elasovi i vojvoda Radovan Deki . Kad sam ih prvi put sreo, i ovi su se, kao i Novakovi i Cvetkovi , zaklinjali na »svetu borbu do istrebljenja neprijatelja«. Sva trojica su poslani iz ravnogorskog štaba, od Draže. Deki je imao nameru da se odmah prebaci u Krajinu, valjda po Dražinom zadatku, ali ga je major Boško Todorovi zadržao. Tako se dogodilo da je i njegov odred bio pripojen snagama koje su, pod mojom komandom, držale front prema Sarajevu, od Sjetline do Pala. Sve u svemu, što pod Deki evom komandom što uz Cvetkovi a i Novakovi a, tada je u naš front iz Srbije došlo preko 500 etnika. Bilo

je najopasnije što su širili paniku i potpirivali dezeterstvo. Jednom prilikom kad sam razgovarao s Perom Kosorićem koji je jedno vreme komandovao Jahorinskom partizanskom grupom, raspoređenom prema Pragu, ovaj staloženi, odlučni komandant optuživao je s gorinim u glasu »kraljevske oficire, žandarme i ležišepce« da »stvaraju me u ustanicima rusvaj«.

Slično je govorio i Milan Simović, koji naprosto nije podnosio ljude kolebljive naravi.

Moj španski drug, Milan Jakšić Ivan, koji je neko vreme komandovao kasarnom i radionicama u Podromaniji, a kasnije na Romaniji preuzeo dužnost komesara u jedinici Milana Simovića, slično je govorio i prilikom prvog susreta u Podromaniji, zatim, u Sjetlini. Jedino što je dobro video u vojvodama, bilo je to da je s nekima od njih mogao igrati šah. Milan je bio odličan šahist, uz Danila Lekića i Branka Krsmanovića ponajbolji u našoj logorskoj grupi u Francuskoj. Jednom sam ga zatekao kako igra s gardijskim poručnikom Elasovićem. Sedeli su u Sjetlini u krmi etničkog perjanika Koste Vukadina. Elasović je recitovao neke stihove Dure Jakšića, a onda je, pomakavši usput figuru na šahovskoj tabli, namignuo Milanu:

- Zar unuk da misli drugačije od dede?*

Milan je plahovito porušio figure.

- Šta ti znaš o pesmi i pesnicima! I o srpstvu, šta znaš, nego samo to da ti je mrsko sve što nije srpsko i pravoslavno. Ne može niko slobodan biti, ako ugnjetava drugoga...

Tad su obojica primetili nas koji smo ušli u krmi. Sa mnom je bio i Verkić. Milan mu rekao:

- Objasni ovom uštogljenom gardijcu, kako ono Marks piše: »Ni jedan narod, koji ugnjetava drugog...«

Verkić je namršteno odmerio Elasovića:

- Poručniče, što vi tu radite, zar vaše jedinice nisu danas na položaju?

- Front je tamo, gde sam ja - odbrusio je Elasović, a onda nasu još jednu našu rakiju, ispi je odjednom i ode bez pozdrava.

Ranije, još u Podromaniji, Milan Jakšić je rekao Gruji Novakoviću i meni govorio da »ne sme biti sreće u saradnji s etnicima«. Ili je rekao kako bi njega, i u, prvog ubili, »ali ne smeju, boje se«. Meni rekao:

- Ubijaj se, Košta. Mi smo svi na crnoj listi. Oni vešaju na kartu izdaje...

To je i meni bilo jasno. Upravo tako je razmišljao i komesar Romanijskog odreda, koji je predzadnjeg, ili poslednjeg dana u novembru išao sa mnom na moj novi zadatak, na putu za Sjetlinu.

Pavle Goranin Ilija, mladi sarajevski pravnik, predratni komunista, komesar Romanijskog odreda, komesarski precizno je analizirao kako

* Milan Jakšić je bio unuk pjesnika Dure Jakšića.

oficiri i žandarmi nemaju ovde samo zadatak vojnih starešina, nego - i to je prvo - zadatak da reakcionarno deluju u masama, da oko kokarde okupe ponajpre one koji su vrsto prožeti etni kom velikosrpskom ideologijom, a onda i sve kolebljive mase koje se na Evan elju zaklinju srpstvu i kralju.

U Sjetlini, ove em selu na sarajevsko-višegradskoj uskotra noj pruzi, petnaestak kilometara isto no od Pala, tamo gde sam po etkom novembra, posle susreta s Tempom, trebao uspostaviti svoj štab, ve su bili i etni ki i naši štabovi. Selo je kao i sva isto nobosanska planinska sela samo u centru imalo dve ove e ku e: kr mu etnika Koste Vukadina i preno ište Olge Nikoli , koja je bila uz partizane. Ilija Goranin, kojeg su u Sjetlini zvali Ilija Saboter - valjda stoga što mu je stalna uzre ica bila »druže, ne sabotiraj« - pri ao mi je kako je Olga »cijelu ku u dala za smještaj ranjenika, i sama brine o njima«. U prizemlju Olgine jednodatnice bilo je previjalište, perionica i kuhinja. Ranjenici su bili u sobama na spratu.

Pero Kosori , Romanijac, komunist, koji je po zadatku Partije od prvih ustani kih dana delovao na jahorinsko-kalinovi kom terenu, u novembru 1941. godine bio je u Sjetlini. Mislim da je on zajedno s komandrom Muslimanske ete Mujom Hodži em Crnim i do ekao Goranina i mene. Izlažu i nam vojno-politi ku situaciju na podru ju Pra a - Sjetlina - Pale, Pero nam je rekao i da ranjenici u Sjetlini »štrajkuju«.

Bio sam zaprepašten i zatražio da me odmah odvedu u tu sjetlinsku bolnicu, kod Olge Nikoli , kojoj je oko previjanja ranjenika pomagao Rasim Džindo. Doma ica nas je do ekala ljubazno, ali pokunjena, zabrinuta, neraspoločena:

- Dajem što mogu, ali nije dosta...

U prizemlju sam saslušao sve što mi je imala re i. Govorila je žustro, tren nujna, tren ljuta. Teško joj je, kaže, gledati ranjene drugove kako gladuju. No, šta da preduzme, kad »zaliha nema, a s terena je teško nabaviti«. Povala nas je i na sprat. Ranjenici su ležali na urednim ležajevima, u dva reda u svim sobama, na dušecima i slamaricama. Nekoliko devojaka, Olgina k er i ro akinje, brinulo je o ranjenicima. Sve je bilo uredno i isto, sve na svome mestu, svi ranjenici previjeni i istim zavojima. Olga je zastala uz svakog ranjenika, predstavila ga i objasnila nam kad je i kako ranjen, kakva je rana, kako zarasta. Govorila je o borcima toplo, brižna. Zadivila me njena plemenitost.

Zatražio sam da se ranjenici okupe. Gledali su me utljivo, neraspoločeni. Razgovarao sam sa svima, o njima i o prilikama, o tome šta je koji od njih radio pre rata, im se zanimao. Bili su to mahom sarajevski omladinci, a samo nekoliko romanijskih seljaka i radnika. Pero im je rekao da sam ja »novi komandant sektora Sjetlina - Pale i lan Glavnog štaba«. Neki od njih, sakriven iza ostalih, progovori:

- Što dolazite bez hrane!

Bio sam ljut. Olga je s toliko plemenite brige bdela nad njima, a oni su na to odgovorili štrajkom. Znao sam kako je teško biti ranjen,

biti izdvojen i ležati nemoan, jer i sam sam četiri puta izvlačen s položaja, teško ranjen, u Španiji. Ali nikad nisam video ovakve ranjenike. Možda sam upravo zbog toga ljutito govorio:

- Ko treba da vam obezbedi bolju ishranu? Ova ljubazna, plemenita žena - pokazivao sam na Olgu, ili vojska, koja iz dana u dan, promrzla i gladna, vodi borbe da i vama obezbedi miran oporavak, da od neprijatelja otme lekove za vas, da čuva vaše porodice! Možda su krivi pošteni Sjetlinjani, koje su opljačkali etnici, pa sad ni za svoju decu nemaju ručaka?

Možda je moja reč bila preoštra, ali srdžba je bila prevelika. Jer, štrajk je njihov bio neumjesan, nerazložan, nepravedan. Neki od njih su shvatili razložnost i oštrinu mog istupa, a neki nisu. Olga mi je posle rekla da su dugo raspravljali. Svi koji su bili pokretljiviji zatražili su da ih se vrati na položaje. Ali se našla i grupa onih koji su otišli svojim kućama.

Posle obilaska bolnice, Goranin i ja smo posetili položaje oko Sjetline: pravac od Pala je na samom putu zatvarala Muslimanska četa, a nešto desnije od te čete bili su Gučevci, divni mladići, pod komandom Ratka Jovića, svi s petokrakim zvezdama na kapama. I Gučevska i Muslimanska četa su me oduševile: bili su to odvažni ljudi s kojima se bilo lako boriti i za slobodu i za bratstvo i jedinstvo. Muslimanskom četom je komandovao Mujo Hodžić Crni, seljak, komunist iz šatorovića. Iz muslimanskih kuća šatorovića i Osova ve tada je u Romanijskom odredu - uglavnom u Mujinoj četi, koja je u decembru prerasla u bataljon - bilo oko 120 boraca. Kad smo stigli, komesar Muslimanske čete, student, rodom iz Duvna, Derviš Numić, doskora član Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, upravo je borcima delio nove petokrake. Skidali su one od sebe i stavljali nove, metalne.

Goranin i ja smo satima razgovarali s borcima Muslimanske čete: o ciljevima borbe, o bratstvu i jedinstvu, o dogovorima na istom frontu, o etničkom rođenju, o potrebi budnosti. Uto je od Pala, prema našim položajima, izbio nemački oklopni voz. Komandir Mujo je brzo rasporedio četu: izvršila je žestok napad. Tada je poginuo jedan od izuzetno hrabrih ljudi, Srbin, omiljen među Muslimanima, rogati komunist Rajko Karišik, za kojeg Mujo, nad otvorenom rakom, rekao je da ima »ponajviše zasluge za razvijanje bratstva i jedinstva u ovom kraju«.

Iz Muslimanske čete otišao sam na položaje Gučevaca, pa onda na brdo Vitez, severozapadno od Sjetline, gde je bila Sjetlinska četa, iznad železničke stanice Stambol i . Tu su položaje držali i borci Glasinačke čete.

Te četiri čete su, uoči mog dolaska, pokušale osloboditi Pale i Stambol i, ali su se sa znatnim žrtvama morale povući.

Ali, ako partizani tada nisu prodrli ni u Stambol i, ni u Pale, postigli su jedan drugi, dalekosežniji uspeh: jurišale su prvi put zajedno srpske i muslimanske čete. Glasinačka četa je zajedno s Hodžićevom

napadala brdo Vitez, iznad stanice Stambol i . »Obje su ete imale gubitke. Bilo je dirljivih prizora« - izveštavao nas je Crni. - »Ispred ustaških bunkera borci Muslimanske i Glasina ke ete su zajedni ki, žrtvuju i svoje živote, izvla ili ranjene i mrtve drugove, a zatim ih zajedno odnosili sve do na Glasinac, gdje su mrtvi predani familijama. Naši borci su oduševljeni tom borbom u kojoj su jurišali zajedno s drugovima Srbima... To je djelo komunista sa Glasinca i iz šatorovi a...«

Naredni napad na Pale trebalo je bolje pripremiti, oja ati snage napada, prikupiti potpunije informacije o neprijatelju i uiniti ono što je najmanje o ekivao. Taj napad sam planirao zajedno sa i om i drugovima iz njegovog štaba, a tek tada smo pozvali na dogovor etni ke vojvode. Izjavili su punu spremnost da zajedno s nama u estvuju u predstoje oj akciji. Istina, major Boško Todorovi nije bio za napad, navodno zbog toga što su njegove snage u prestrojavanju, ali doma i etnici su ga nadglasali. General Novakovi i potpukovnik Cvetkovi su prihvatili moj plan. Prihvatilo ga je i vojvoda Radovan Deki . Bio je to njihov smišljeni manevar. Dok smo mi pripremali, ili izvodili akcije, oni su, podmuklo, poja avali akcije razdora u našim redovima. Baš onoga dana, ako se ne varam, kad je Sergije Mihailovi s etni kim odredima, primivši prethodno oko 300 pušaka od Italijana, u sporazumu s Italijanima, zaposeo Fo u i ajni e, gde su na najstrašniji način ubili oko 5000 Muslimana, me u kojima je bilo mnogo žena i staraca, došlo je do otvorenog istupa etni kih elemenata u našim jedinicama na Romaniji. Problemi su nastali u Pra anskom bataljonu Kalinovi kog odreda i u Sjetlinskom bataljonu Romanijskog odreda. U samom mestu Sjetlina, glavni dangi evski haranger bio je kr mar Košta Vukadin. U nekoliko navrata je izazivao sukobe s drugovima iz Hodži eve Muslimanske ete.

Iz tih dana naro ito sam zapamtio Tomu Majkalovi a, smelog Romanijca, koji ni pred kim nije prezaao. Kad bi bilo najteže, poveo bi pesmu i svi njegovi momci bi je prihvatili. Bila je to snažna, elementarna melodija - Oskar Danon, naš uveni Jovo Cigo, komandant i kompozitor, znao je re i: »melodija u dva i po tona« - u kojoj je - opet citiram Jovu Cigu - »ljudski glas dobijao snagu krika«. Na etni kom zboru se našao i Majkalovi . Kad su ga Novakovi , Vukadin, Deki i ostali stali prozivati, kao »vojvodu romanijskog« i tražiti od njega da se »zakune na Jevan elje, za krst asni i slobodu zlatnu«, Majkalovi je prema njima pljunuo.

Od mog dolaska u Sjetlinu, pa tokom itavog novembra i kasnije, u decembru, bataljoni Romanijskog i Kalinovi kog odreda vršili su stalni pritisak prema Sarajevu sa dva pravca: na sjeveru, od Podromanije prema Mokrom i, na jugu, od Sjetline prema Palama. Deo snaga sam najpre poslao na Pra u: hteo sam imati obezbe eno, slobodno zale e. Rogatica je tad ve bila u našim rukama. Pruga je od avgusta bila stalno napadana. Izme u Sjetline i Pra e izuzetno aktivan je bio Pra anski bataljon, kojim su komandovali Tomo Majkalovi i Milenko Verki špa-

nac. Sjetlina je bila oslobođena još 19. septembra. Po etkom novembra ustaško-domobranski garnizon u Pra i je ostao potpuno odse en. Morica Flikera Miku, na elnika štaba Romanijskog odreda, tada sam zadužio da s etama Bože Jugovi a i Mladena Cvitkovi a pokuša osloboditi i Stambol i , selo i železni ku stanicu izme u Sjetline i Pala, a - javio sam »ako ne možete uzeti Stambol i , provocirajte neprijatelja i ne dajte mu spavati... Neprijatelj je pokoleban, a to treba iskoristiti«. Sa Perom Kosori em sam otišao na položaje prema Pra i. U Pra i je bila kombinovana bojna 7. pešadijske pukovnije, kojom je komandovao neki Fritz, potpukovnik domobranstva. Mislim da sam tamo stigao 3. decembra. Toga dana - video sam kasnije u zaplenjenim ustaškim dokumentima - štab 5. domobranske divizije iz Sarajeva naredio je Fritz u da se »bojna povu e iz Pra e preko s. Podgrab i Stambol i za Pale«, šteta što nije poslušao svoje pretpostavljene. Jer, da je u inio tako, bojnu bismo odmah razbili. Bili smo spremni da ih sa ekamo. Fritz je u inio drugo - znamo to sad po ustaškom izveštaju: »pod dojmom vijesti dobijenih od mještana (o evidno tendencioznih), nije krenuo preko Podgraba, gdje se je nalazila toga dana 1. bojna 15. pješaka ke pukovnije upu ena mu u susret radi prihvata, ve je izvla enje preduzeo preko planine Jahorine...« Osetili smo manevar opkoljene bojne. Pra anski bataljon je bilo nemogu e tako brzo premestiti i s njim napasti domobrane, ali imali smo na Jahorini Trebevi ki bataljon, koji je pravovremeno intervenisao i - o tome piše zamenik zapovednika 5. domobranske divizije, potpukovnik Prohaska »zapovedništvu III domobranskog zbora«: »Kad je prethodnica bojne stigla u visini linije Paljevina (1599) - Grabov dol, napadnuta je od odmetnika, oko 14,45 sati. Oko 16 sati, nastalo je u redovima bojne, bez stvarnog razloga, komešanje, koje se pretvorilo u naglo povla enje ka Palama i Jasiku, u neredu što su odmetnici iskoristili. Bojna je pretrpjela osjetne gubitke u ljudstvu (poginuli: 1. asnik, 1 do asnik i 16 momaka; na eno: 12 domobrana; nestalo: 37 domobrana...) U toku no i bojna se prikupljala u Palama i Sarajevu, 25. studenog cijela bojna je prikupljena u Sarajevu, gdje je rasformirana«.

Sve to vreme neprijatelj ni na jednom položaju, od Mokrog do Pala, s isturenim snagama u Stambol i u i na Vitezu, nije pušten na miru. »Napadati, stalno napadati, ne dati im mira« - ponavljala su se iz dana u dan naša nare enja. Naše grupe su u nekoliko navrata, prodirale u zaseoke Pala. Dvadesetogodišnji student iz Sokoca, Pero Kosori je naj eš e vodio svoje ete prema Begovini i Bistrici, a romanijski seljak Toma Majkalovi na utvr enja izme u Sjetline i Pala. etnike smo pokušavali uvesti u borbu na sektoru severoisto no od Pala, ali vojvode su se izvla ile: oni su ra e ulazili u ve oslobođena naselja i tamo rovarili, kao što su to - stvaraju i strašan rusvaj - u inili kad su naše ete oslobodile Rogaticu.

Tek u drugoj polovini novembra, kad je eta Svetka Furtule, hrabrog momka iz Mioši a, probivši se u Pale sve do mosta kod šabano-

vi eve pilane, gde je razbijena kompletna domobranska satnija, etnici su kona no pristali da u estvuju zajedno sa nama u napadu na neprijateljska utvr enja. Oko 25. novembra smo po eli pripremati napad na Pale. Tih dana je moj štab uspostavio vezu sa domobranskim oficirima, u Palama, me u kojima je bio i sestri bivšeg bana banovine Hrvatske, Ivana Subaši a.

Nekoliko dana pre akcije na Pale s našim etni kim komandantima, izvršio sam rekognosciranje terena. Jašu i, uspeli smo se planinskom stazom na 1379 metara visoko brdo Hodža, s kojeg su se, dvogledom, lepo mogli osmatrati, Stambol i ispod Nadžakovog gaja, a malo udaljenije ustaške utvrde u Vitezu, pa ak i nešto zapadnije - rasuti zaseoci Pala. Uz mene je jahao general Novakovi , dostojanstven, na lepom, gizdavom ždrepcu s kožnim, oficirskim sedlom. Vojvoda Deki je tako e imao dobra ata, a ni ostale vojvodice nisu zaostajali. Me u njihovim konjima moj je, sitan i netimaren, izgledao tugaljivo, jadno. Ne se am se koji su sve bili prisutni partizanski komandanti; pouzdano pamtim samo prisustvo Pere Kosori a. Možda je bio i Ilija Goranin. Dan je bio vedar, iako je još u oktobru pao sneg. Sav teren ispod Hodže mogli smo videti kao na dlanu. Brzo sam uporedio kartu s terenom (i a mi je bio dao dva lista sarajevske sekcije razmera: 1:50.000). Vojvode su dugo osmatrale, svaki tren nešto upisivali u blokove, glasno su iznosili razli ite predloge, uglavnom neprihvatljive.

Saslušao sam sve etni ke predloge, a onda - kao da ih i nije bilo - kratko obrazložio što emo u ini. Nisam mnogo objašnjavao. Uglavnom: šta koji od vojvoda sa svojim ljudima treba da u ini. Deki se pobunio, ali sam ga brzo smirio:

- Komanda na ovom sektoru je poverena meni. Vojnik ste i znate da je komandantova poslednja!

U to vreme u Srbiji su se etnici javno svrstali na nema ku stranu i u estvovali u ofanzivi protiv Uži ke republike. A mi smo s njima još sara ivali, iako je svakog dana bilo njihovih ispada. Pripremaju i napūd na Pale, nije mi samo bilo bitno da oslobodimo Pale, znali smo da bi nas neprijatelj ponovo potisnuo, nego sam hteo na svaki na in uvu i etnike u borbu. Oni su tren izjavljivali punu spremnost, a tren, potom, kombinovali stotine razloga za odustajanje. Najviše su petljali vojvode Deki i Elasovi . Taj Elasovi je bio gardijski poru nik, kao šiparica ulickan, gajtanima i epoletama iski en; seiz mu i posilni stalno za petama.

Posle nekoliko uspešnih akcija nekih eta Romanijskog i Kalinovi kog odreda, i vojvode su kona no po etkom decembra prihvatile naš plan napada na Pale. Ve rekoh: itav plan sam zasnivao na saradnji s domobranskim oficirom Subaši em. U tri ili etiri navrata iskradao se iz Pala i susretao se sa mnom u jednoj seoskoj ku i, u šumi iznad Selišta, koji kilometar severnije od centra Pala. Subaši je imao u svojim jedinicama u Palama svoju antiustašku, ne baš komunisti ku, ali svakako antifašisti ku organizaciju. Imao je svoje ljude koji su bili

spremni, da u trenu našeg napada predaju topove i mitraljeze. U stvari, partijska organizacija u Sarajevu preko Obaveštajnog komiteta razradila je ovaj plan, putem nekih članova Partije u ovoj domobranskoj jedinici i preko komandanta Romanijskog odreda i e, trebalo je da mi na paljanskom sektoru realizujemo ovu važnu akciju. Subašić je bio jedan od pouzdanih drugova iz te grupe domobranskih oficira. On mi je, u specijalki, ucrtao detaljan ustaško-domobranski raspored. Nažalost, uoči samog napada, ova organizacija je provaljena, a oko 60 domobrana uhapšeno i odvedeno u Sarajevo. Po etkom 1945. godine, kada je bivši ban Subašić ve postao potpredsednik u tzv. zajednici koja vlada, pri o mi je o tom svom sinovcu, koga su ustaše likvidirale.

Plan napada se zasnivao na parcijalnom uklinjavanju u razvojenom selo i na obezbeđenju prilaza od Sarajeva. Bilo je sigurno da će ustaše iz Sarajeva intervenisati. Zbog toga sam na sarajevski pravac, prema Kalovitim brdima uputio nekoliko jačih etničkih grupa. Deo naših snaga sam ostavio oko Stambol i a i ustaško-domobranskih položaja na planinskom vencu Vitez, izrtSd ceste i pruge Pale - Sjetlina, a etiri ete partizana sam uputio na Pale. Bile su kombinovane kalinovi ko-romanijske ete. Od naših drugova sa mnom su bili Pero Kosori, Tomo Majkalović iz Nepravdi a, Milan Jakšić Ivan, Milenko Verki, Milan Simović, zatim Miljenkov brat Mladen Cvitković ...

Pred nama su bile - javio je ranije Subašić - jedinice 13. peša-dijskog puka, neke satnije 7, 16. i 16. puka i oružni ka postaja pod komandom ustaše Bože ole.

Znak za napad, istovremeno izveden na Pale od partizana i na Kalovita brda od etnika, dao sam posle podne 11. decembra. O toku boja nemamo sa uvane naše izveštaje, ali sa uvan je izveštaj oružni - ke postaje Pale¹⁾.

»... Na ovaj napad oružnici ove postaje pomognuti sa milicionarima i sa dva roja domobrana iz 3. satnije 7. pješa ke pukovnije satnika gosp. Derviša Lju e, odmah su izašli na Kalovita brda gdje je bio najviši odmetni ki napad, te su stupili u borbu sa odmetnicima... Kako su odmetnici bili nadmo niji od oružnika, domobrana i milicionara to su se oružnici, domobrani i milicionari po zapovedi gosp. Lju e povukli ispred odmetnika nazad, jer pomo nisu imali niti ma od koga i ako u mjestu Palama nalaze se 13. pješa ka pukovnija, te satnija 15. pješa - ke pukovnije i odjel topništva...«

Naše ete su u toku no i izme u 11. i 12. decembra i narednog dana potpuno o istile prilaze Palama od Sarajeva i zauzele - javlja opkoljena posada 14. decembra - »i pojedina mjesta Pala, gdje odmetnici svakodnevno iz tih obližnjih mjesta pucaju na mjesto Pale, te od njihova pucanja više nije slobodno ni putem kroz mjesto Pale prolaziti a što se ti e ostalih sela ovog postojnog rejona sve je u rukama skoro

¹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 2. dok. br. 180 str. 503

odmetnika. Odmetnici u najbližim selima oko Pala koncentrišu svoje snage i slobodno se kreću kroz ta sela...«*)

Borbe smo, u gotovo svim delovima Pala, vodili do 16. decembra. Toga dana je opkoljenim bojnama došla u pomoć ustaška grupacija iz Sarajeva. etnici ki odredi su im kod Kalovitih brda pružali mršav otpor. Kad je stigao i nemački oklopni voz, onda su etnici pobjegli. Tek što su se Nemci, iskaču iz vagona, razvili u strelce, a njihovi oficiri iza prve linije strelja kog stroja, mašu i pištoljima, po etnici naređivati »Vorwörtz, vorwörtz, hura, hura!«, vojvode etnici ke su poskakale na ve pripremljene konje i bezglavo, natiskuju i se, pobjegle. Nesrećne etne kokardaše jurile su za svojim vojvodama sve dok nije prestala pucnjava... Bilo je jutro, oko devet sati, vedro. Upravo sam stigao u zonu Tarčinu i s kote 958 osmatrao položaje. Sa mnom je bio i general Novaković. Kad smo, osmatrajući kroz dvogled, videli kako etnici bezglavo beže, pećnuo sam generala:

- Gledajte vašeg gardijca Elaso! Beži kao srna...

Posle toga se u ratu nijednom s etnicima nisam našao na istoj strani fronta.

U Sjetlini smo analizirali rezultate paljanske akcije. Mogli smo biti zadovoljni držanjem naših etata. etnici ki odredi su svojim držanjem izazivali ogorčenje i gnev. Tek u Sjetlini sam saznao kakva su sve zverstva počinili na području Pribinja, u selima uz cestu severno od Pala i, naročito, u Kalovitim brdima. Majkalović me obavestio da su pohvatili i sa sobom povelili sve etasne sestre iz kalovito-brdskog samostana. Odmah sam naredio da se izvidi gde su sad te kaloviterice i da se što pre oslobode i sa zarobljenim domobranima puste u Sarajevo. Tek 20. ili 21. decembra smo saznali da su etnici sve etasne sestre smestili u neku kuću u Podgrabu i tamo ih silovali i maltretirali. Potom su ih odveli u Goražde i nije mi poznato šta se kasnije s njima dogodilo. Zgrozio sam se na tu vest i nastojao preko Miloša Škorića osloboditi ih.

Tih dana, posle 21. decembra, nalazio sam se u našem Glavnom štabu u Podromaniji, u nekoj veštoj jednospratnici. etni a je bio kod nas 22. decembra. Pokazao nam je pismo koje je pisao drugovima Crnogorcima. To pismo je sačuvano. etni a je Crnogorce obavestavao o našim akcijama i frontovima, o saradnji sa etnicima, koja je »u početku bila dobra, dok se nisu umiješali neki oficiri na etelu sa majorom Dangićem. Otada se odnosi pogoršavaju... Protiv nas partizana razvijaju bjesomu nu agitaciju, unose parole da ne treba pucati na brata Srbina, Nedića, Dražu Mihailovića, Pećanca...« Smatrao je da etemo uskoro »da oslobodimo Sarajevo, Vareš i dalje prema Zenici industrijsku oblast, industrijski proletarijat...« Zbog tih planova, bila nam je, kako to etni a u pismu kaže Crnogorcima, potrebna »bezuslovna vaša pomoć«. etni a je smatrao da bi naši drugovi iz Crne Gore mogli poslati »barem jedan bataljon preko Foče u pravcu Trnova«.

Ujutro, 24. decembra, u Podromaniji bila je meava. Iso Jovanovi, Uglješa Danilovi, Grujo Novakovi i ja bili smo sami u štabu. Grujo i Uglješa su nas obradovali: odnekud su primili informacije o osnivanju proleterske brigade u Rudomu i o prisustvu Vrhovnog štaba »na našem području«. Uto zazvoni poljski telefon. Javljala se Rogatica. Telefonist se nikako nije mogao sporazumeti. Uglješa mi pruži slušalicu: nadao se da ja imam više iskustva s tim poljskim telefonima i da u se brže sporazumeti. Ali, i ja sam slabo uo drugove iz Rogatice. Bilo mi je jasno samo jedno: Vrhovni štab zahteva da odmah dođe neko iz Glavnog štaba.

Nije bilo druge, trebalo je na put. Nije to daleko, svega tridesetak kilometara, ali po meavi putovanje nije bilo prijatno. Ne mogu reći da sam bio nezadovoljan našim dogovorom, da ja idem u Vrhovni štab, ali nisam se ni obradovao. Samo me jedno tešilo: možda je u Rogatici i sam Vrhovni komandant. Zbog susreta s njim, mogao bih - inilo mi se - i plivati do Rogatice.

Što smo se više približavali mestu, sve sam više verovao da u se sresti s Vrhovnim komandantom. Sagnut prema izduženom vratu mog konja, srećivo sam u mislima podatke za referisanje. Posle naših napada na Olovo, Vareš i Pale, jedinice su uglavnom mirovale. Manje akcije su izvođene samo na cesti i pruzi Sjetlina - Pale. Imao je i Kalinovi ki odred sitnih arki oko Kalinovika. S etnicima su se odnosi zaoštrili dokraja: njihovi zločini su prevazilazili svaku meru. Polako smo gubili strpljenje.

Više od procena situacije, odnosima i pojavama na našem području, mislio sam o Vrhovnom komandantu. Da me do tada iko pitao koliko znam o Vrhovnom komandantu Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, bio bih mu, verujem, rekao da znam dosta: mislio sam, naime, da dosta znam o generalnom sekretaru naše partije. A, uistinu, malo sam znao. Da je to ovek koji je rukovodio akcijom odlaska »španaca« iz Jugoslavije; da je to ovek koji je u zemlju vratio partijsko rukovodstvo, razbijaju i trulež emigrantskih krugova; da je to ovek koji je - u vreme našeg zatočenja u francuskim logorima - na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ mogao utvrditi da se Partija oslobodila i levog dogmatizma i desnog oportunizma; da je to ovek koji je uo i nema kog ulaska u Zagreb - pri ali su mi o tome i Marko Oreškovi, i Vlado Popovi, i Josip Kraš - insistirao da se »odmah organizuje vraćanje Španaca koji, su nam neophodni za predstojeći ustanak«; da je to prvi ovek našeg oslobodilačkog rata.

Što smo bili bliže Rogatici, meava je sve više jenjavala. Nad Rogaticom je tek lepršao razređeni sneg, u krupnim pahuljicama. Grad je bio drugačiji nego pre. Pun vojske, pun pesme. U centru se igralo kolo; tek poneki meštalin me u proleterima.

Druga Tita sam primetio još izdaleka. Tek što izbismo na ravnu ulicu, prema bivšem sreskom na elstvu, gde je od 24. oktobra bila komanda mesta, video sam i Vrhovnog komandanta. Niko mi ga nije

predstavio, ali nije moglo biti zabune: to je on. Stajao je na prozoru zgrade komande mesta i puštao da ga zasipa sneg po mrkoj šubari i ramenima. Bio je u tamnoj, sukненоj uniformi, pištolj mu na opasa u, sjajna, metalna petokraka na šubari, durbin obešen o vrat, na grudima. Nije imao nikakvih starešinskih oznaka.

Drug Tito me do ekao u prostranoj sobi na spratu. Osetio sam tog trenutka kako mi se niz lice moje šiljkape sleva tanki curak rastopljenog snega i kako, spuštaju i se niz bradu, te e pod košulju, ali nisam ga stigao obrisati. Raportirao sam, pozdravljaju i stisnutom pesnicom. Prekinuo me u pola re enice prisnom dobrodošlicom. vrsto mi steže ruku, motri me koji trenutak svetloplavim o ima punim topline.

Dok razgovaramo, visoko elo Vrhovnog komandanta se povremeno nabora. Ima u izrazu njegovog lica neke udesne energije, ali to, ipak, nije lice neumoljivog zapovednika. Pre bih rekao: lice odlunog mislioca. Je li to, pomislih, umor, koji povremeno zaseni plave o i, ili je seta? Izraz komandantovog lica odaje energiju i draž. Vlado Popovi je govorio kako »ima u njemu nešto napoleonsko«, a ja bih pre rekao: nešto proumljeno, neodoljivo, gotovo poetsko. Pre bih rekao: Stvaralac, nego: Zapovednik.

Na stolu je karta. Drug Tito povla i kažiprstom vijugavu liniju: Uzi-ce - Zlatibor - Uvac - Lim - Drenova - Nova Varoš - Kasindol - Rudo - Mededa - Mesi i - Rogatica. U pokretu smo od kraja novembra.

Mene je pitao o mojim partizanskim iskustvima, aii je razgovarao o Španiji, i o logorima. Vrhovni komandant je hteo uti moje ocene o ustanku u Hrvatskoj; zanimali su ga moji utisci iz susreta u Zagrebu, Karlovcu, Kordunu i Lici, stanje u Krajini; pitao je o Špancima u Hrvatskoj i Bosni.

Dakako, najviše smo govorili o prilikama i ljudima u isto noj Bosni. Nisam trebao mnogo govoriti: drug Tito je znao sve što je bilo bitno za davanje pravilne ocene. Prilikom pominjanja etništva, zainteresovao se za starog Novakovi a. Re e nešto kao »jedna vrdalama«. Tada mi je rekao, kako je na eno jedno Novakovi evo pismo Pe ancua: stari general je pisao da e »sve do albanske granice poskidati glave s fešovima«.

- To ovde rade svirepo - kažem.

Drug Tito je razlikovao vojvode i mase, naro ito oficire i »zavedene selja ke mase«. Pronicljivo je govorio o selja koj prirodi shvatanja i politiki m preslojavanjima, o kolebljivcima bez politike orijentacije, o opasnosti da se kolebljivost ne uvreži u našim redovima. Tito vizionarski govori o revolucionarnim zanosima, o poletu i veri u pobeđu kod ljudi koji su tek uzeli puške u ruke: »Prvi svijetli revolucionarni zanosi u dušama« - ali i o zamoru, o patnji, o naporima (»Eto, sad je to najopasnije«) i o rovaranju vojvoda i vojvodica mihailovi evsko-pe an evskih, o neophodnosti pažnje da ne dozvolimo da »crv sumnje nagriza

tek niklu, mladu revolucionarnu svijest«. Mislim da je upravo i tad rekao onu značajnu misao:

»U revoluciji narodi obi no nadu sami sebe, upoznaju svoju vrijednost, upoznaju svoje stvaralačke snage. U revoluciji se narodi podmlade, preobrazu, probude se iz svoje u malosti i tada u svom revolucionarnom poletu razvijaju takvu stvaralačku energiju i u kratkom vremenu stvaraju takva djela koja se ne mogu zamisliti u starom preživjelom društvu.«³⁾

Misao je njegova jednostavna, riječ jasna, program snažan, ali realan. U nekoliko navrata naglašava neophodnost gradnje i produbljivanje bratstva i jedinstva, što e dok govori: »Rije narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općeg jugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije«.

Imao sam podataka o etničko-italijanskim pregovorima u Kalinoviku. Naši ilegalci iz Sarajeva su nam dostavili kopiju izvještaja nekog Jakića,* kalinović kog ustaše, velikom županu Vrhbosne u Sarajevu:

»... 10. prosinca... etnički pregovarači došli su iz Foče sa jednim luksuznim autom... Bilo je pet pregovarača, među kojima... i jedan uniformisani bivši jugoslovenski kapetan istog dana sa jednim bolničkim italijanskim autom odvezen u Mostar radi pregovora sa italijanskim zapovjednikom vojske...«⁴⁾ Znali smo da je rekao o kapetanu Sergiju Mihailoviću.

One seljake koje su protiv okupatora, ali se ne žele udaljavati iz svojih sela, moramo odvojiti od etničkih vojvoda. Ako su ljudi za borbu, neka se bore. Ja sam za to da uz partizanske odrede, uz naše vrste, pokretljive, za najteže manevre sposobne brigade, kakva je za sad Prva proleterska brigada, stvorimo i dobrovoljca kuvojsku...') - rekao je tada na to drug Tito.

³⁾ V kongres Komunističke partije Jugoslavije, Kultura, Beograd 1949, str. 238

* Radi se o Sulejmanu Jažiću.

⁴⁾ Zbornik, tom IV, knj. 2, dok. 181, str. 506-507.

⁵⁾ Nešto sam i sam rekao u tome smislu: o postupnosti širenja narodnooslobodilačke borbe. A drug Tito je onda ispričao kako je, prolazeći preko Jahorine, došao na ideju o dobrovoljca kuvojskoj vojsci. Kaže: »Vidio sam jednu veliku kolonu koja se kretala prema nama. Išli su niz padine Jahorine. Gledao sam pažljivo dvogledom, ali nikako nisam mogao da razaznam ko su. Vidim ima i bradatih ljudi. Na kraju je išao jedan stasit uvijek sa oficirskom kapom, za koga sam kasnije saznao da je bivši avijatač i da se zove Obren. Dok su se približavali, pitao sam se šta da radim. Kad mi je ovaj prišao, salutirao je, predstavio se i kazao da se stavlja pod moju komandu. Upitao sam ga da li zna ko sam ja. Pa vi ste, kaže on, komandant partizana. A zašto se stavlimate pod moju komandu? - upitao sam ga. »Evo zašto - odgovorio je: - Ovdje na Jahorinu navaljuju Nijemci i ustaše. A ovaj naš tobožnji komandant Novaković, je pobjegao negdje u Foču, gdje li! Ne u više da služim takvoj kukavici, stavljam se pod vašu komandu i otkujem vašu naredbu«. Rekao sam da je moje prvo naredbu da se malo odmore i da sačekaju ručak. Ja sam tada naredio da im se da ono što je za nas bilo pripremljeno. Poslije sam im dao zadatak da se vrate natrag i da zatvore prolaz na jednom prevoju, gore na Jahorini...

U ovom razgovoru sa mnom, 24. decembra 1941. prvi put je razjasnio tu svoju ideju o dobrovolja koj vojsci. Dve nedelje kasnije, na savetovanju u Ivan i ima, ponovo je tu ideju izložio, a onda je i realizovao.

Kad smo se vratili na razgovor o predstoje im operacijama, drug Tito se ponovo nagnuo nad kartu. Svinutim srednjakom je kuckao po onom mestu na karti gde su nazna eni gradovi Fo a i Kalinovik. Shvatio sam njegovu zamisao.

- Mogli bismo taj prostor o istiti. O ekujemo pomo od Durmitorskog odreda. Drug i a je zatražio bataljon Crnogoraca...

Tito je to podržao i odgovorio:

- Tražit emo dva bataljona. Potrebni su nam Fo a i Goražde...

Imao je ideju da se tu, po svoj prilici, u Fo i, smesti Vrhovni štab i da za neko vreme iz jednog mesta rukovodi daljnjom borbom. Zatražio je od mene da objedinim naše i crnogorske raspoložive snage i da s njima oslobodimo Fo u. Obe ao je da e poslati Durmitorcima kurire, kako bi se crnogorski bataljoni što pre prebacili na naš teren.

Posle tro asovnog razgovora, vreme je bilo da odem. Tito je odmah shvatio moju nameru i uzeo me pod ruku.

- Ve erat emo. Prespavaj tu, a sutra kreni!

Ve era je bila pripremljena u istoj ku i, u bivšem rogati kom sreskom na elstvu. Nije bila naro ito bogata, ali ukusna. Osim drugova Tita i Marka, koji su se spustili zajedno sa mnom, u trpezariji su ve bili drugovi Kardelj, Pijade i Lola Ribar. Možda je bilo još prisutnih - ali se ne se am. Ne se am se ak ni naših ve ernjih razgovora. Samo pamtim kako se drug Tito nasmejao kad je u trpezariju ušao stari škori : »Gledaj ga, Košta« - kaže drug Tito »prevario je sve etnike...« I tad nam je svima ispri ao kako je Škori »kad smo stizali, razglasio preko telefona na sve strane da nas ima dvanaest hiljada partizana i da mu je potrebna pomo za njihovu ishranu i smještaj. A nas je u stvari, bilo hiljadu i dvjesta. etnike, koji su to uli preko telefona, zahvatila je panika...« Svi smo se smejali, a Škori se, prividno namrgo en branio:

- Znam ja kako treba s njima, s etnicima...

Sutradan, uo i polaska iz Rogatice, još jednom sam se video s Vrhovnim komandantom. Stegao mi je ruku, nasmejan. »Sretno«! - kaže, a ja dižem stegnutu pesnicu.

Uve e sam stigao u Podromaniju, a ve 26. decembra sam bio u Sjetlini. Odatle me Pero Kosori ispratio sve do Trnova, do štaba Kalinovi kog odreda, gde sam se upoznao s Radom Hamovi em, dok sam Borišu Kova evi a š epana, komesara Štaba odreda, poznatog komunistu, upoznao još ranije, po etkom novembra na Romaniji. Dugo smo razgovarali, ako se ne varam, u ku i predsednika opštinskog narodnooslobodila kog odbora, Alibega Murge.

Hamovi je imao dobro ure en, pravi vojni ki štab. Tu su bile sekcije Sarajeva i Višegrada (ak je meni dao dve višegradske sekcije razmera 1:50.000), imali su telefonske veze sa jedinicama na položaji-

ma u Dobrom Polju, Bogati u i Kijevu; jedna linija je vodila ak do Po-
divi a na Trebevi u, prema Sarajevu, a druga do Karali a, na padinama
Igmana. Krajem decembra, posle mog dolaska, telefonska veza je us-
postavljena i s etom u Borijama, kod Kalinovika. Trnovo je bilo elek-
trificirano. To je uredio Sarajlija Moric Montiljo, iskoristivši zarobljeni
dinamo-motor. Bio je elektrifikovan štab odreda, Okružni komitet Par-
tije i SKOJ-a, bolnica i Opštinski NOO. Drugovi su mi pokazali i bolni-
cu: bila je uredna, dobro vo ena, iako nije bilo lekara. Mislim da je bol-
nicom rukovodio mostarski student medicine Enver Lakiši . Rekao mi
je da imaju prihvatilišta u Kijevu i u Borijama.

Oko dvadeset dana ostao sam na podru ju Trnovo-Kalinovik.

U tim dosta haoti nim prilikama, u vreme nove, velike nema ke
ofanzive, tada, kad etnici na sve strane poja avaju svoje zulume, kad
se - javljao nam je to i a 14. januara - ponašaju »U Pra i i Sjetlini
vrlo drsko, otvoreno prijete, njihove oružane patrole upadaju u naš
štab bataljona itd. i onemogu avaju svaki rad na organizaciji«, mi smo
bili pouzdani i uspešno se razvijala narodnooslobodila ka borba.
Se am se, kad sam došao u štab Kalinovi kog narodnooslobodila kog
partizanskog odreda, drugovi su me odmah pitali kad su se spustili ru-
ski avioni. Svi smo se nadali da e Rusi brzo do i. Se am se da je Bra-
no Poljanec još u decembru bio zadužen da za sletanje sovjetskih
aviona pripremi pomo ni aerodrom kod Sokoca u Luburi -polju. Za
nas je, ina e, prisustvo Vrhovnog štaba i druga Tita bilo od ogromnog
zna aja. U Trnovu sam govorio drugovima kako »naprosto nema situa-
cije koju sad ne možemo rešiti«.

Dok sam bio na putu za Trnovo, u Rogatici su se 25. decembra,
na zahtev druga Tita, okupili na savetovanje rukovode i drugovi -
grupa iz Vrhovnog štaba i Politbiroa (Kardelj, Moša, Rankovi , Lola Ri-
bar) i komandant i komesar Glavnog štaba BiH, Tempo i Ro ko. Od-
mah posle tog rogati kog savetovanja, Tito je, poja avaju i tako onaj
i in zahtev od 22. decembra, poslao kurira u Durmitorski odred: traži
da Crnogorci odmah upute dva bataljona na kalinovi ki teren u sastav
grupe s kojom smo trebali u i u Fo u i Goražde. »Smatrajte ono na-
re enje vrlo hitno i postupite odmah po njemu« - pišao je Vrhovni
komandant. Kurir koji je nosio to pismo, student Pero Živkovi , video
se sa mnom u Trnovu, uo i polaska za Žabljak. Drugovi u Žabljaku su
shvatili da je »ovo nare enje vrlo hitno«, ali, ipak, do sredine januara
nisu mogli da nam pošalju bataljone u pomo . U jednom pismu, koje
smo iz Štaba Kalinovi kog odreda poslali po etkom januara, tražili
smo da bataljoni, pre polaska sa š epan-Polja, s onog mesta gde se
Piva i Tara slivaju u Drinu, pošalju prethodnice na Miljevinu, gde smo
se trebali sastati 18. januara. U me uvremenu sam taj plan izmenio i
zatražio da se odmah u Trnovo pošalje jedna eta. Ta - Jezero-ša-
ranska eta, prevaiivši težak put preko Bastasa, Broda, Miljevine i To-
vi a, stigla je u Trnovo 18. januara. Odatle sam, s grupom drugova jz
Kalinovi kog odreda i sa Crnogorcima, krenuo za Fo u. Ujutro 20. ja-

nuara spojili smo se i s glavninom bataljona »Vojvoda Momilo«, a ve popodne toga dana - bila je nedelja - ušli smo u Foču.

Etnici su pred nama bezglavo pobjegli, zajedno sa svojim komandantom, kapetanom Sergijem Mihailovičem. Foča je iza njih ostala strašno opustošena, okrvavljena, izmučena. Leševi ubijenih ljudi su plivali Drinom i Rhotinom. I do etničkog ulaska u Foču, tu je bilo ubistava (ustaše su ubile 76 Fočana, a posle njih Italijani sedmoricu). Ali je etničko zlo in prevršio svaku meru: za mesec i po dana na najsvirepiji način ubili su osmoro Hrvata i 2123 Muslimana. Nisu pošteni ni deca, ni žene, ni starci.

Kapetan Mihailovič je desetak minuta pre našeg ulaska pobjegao saonicama. To smo saznali i mi smo se smestili u jednoj velikoj zgradi u centru mesta.

Ulazak u Foču nikad ne treba zaboraviti. Uvek je naprosto bio zapanjen prisustvom smrti. Posvuda smo mogli videti jezive prizore, slike etničkog zločina. Muslimansko stanovništvo nas je dočekalo kao spasioce. Stare žene su dizale feredže, zaletale se prema nama i pokušavale da nam ljube ruke.

Zajedno sa nama u Foču su ušli i drugovi iz nedavno razbijenog Fočanskog odreda. Bilo ih je samo nekoliko, ako se ne varam, Rade Stefanović, komandant, Momo Kovič komesar odreda, i desetak boraca. Bili su mi od velike koristi u samoj Foči, jer su dobro znali ljude i prilike. Zahvaljujući njima, veče 20. januara smo uspostavili komandu mesta, postavivši za prvog komandanta Novicu Šekarića.

Budući da je Kalinovićki odred imao stalnu vezu s našim drugovima iz Glavnog štaba, a oni s Vrhovnim štabom, pred podne 20. januara poslao sam obaveštenje Radi Hamoviću o stanju u Foči. Na osnovu tog pisma, Rade je 22. januara javio Glavnom štabu da je »jedan crnogorski partizanski bataljon koji je stavljen pod komandu ovog odreda ušao bez otpora u Foču... gdje je uspostavljena i naša narodna vlast. U Foči je razoružano oko 100 etnika«. Bili smo odlučni da Foču branimo »dok se god može, ali ne i po svaku cijenu«. Hamović, osim toga, javlja da sam ja na tom terenu i da ću se »nalaziti ovih dana u Foči i sam ću se starati za veze štabova naših, hercegovačkih i crnogorskih«.

Popodne istoga dana iz Vrhovnog štaba u Foču je stigao kurir. Drug Tito, koji se sa svojom malom kolonom dan pre našeg ulaska u Foču, nalazio na putu od Gornjih Bara (tu su zanočili 18. januara) prema selu Bukovici, poslao je kurira u Foču i ne znajući pouzdano jesmo li veći u gradu. Kurir mi je predao kratko pismo, Titov zahtev »Izvištite ko se nalazi u Foči. Koje su tamo jedinice. Tito«.

Iste večeri sam kurira vratio u Vrhovni štab. Ako se ne varam, drug Tito se tih dana, od 20. do 24. januara, nalazio u Bukovici, Gornjim Bogovićima i Previlima. Kasnije, kad smo se sreli s Vrhovnim štabom, saznao sam da ih je kurir s mojim izveštajem zatekao 22. januara u Gornjim Bogovićima. Tito je odmah uputio k nama, u Foču i a-Janka, to jest Mošu Pijadu, Mitru Bakića i Marijana Stilinovića. Tad smo formi-

rali i narodnooslobodila ku vlast. Za predsednika fo anskog narodnooslobodila kog odbora bio je izabran stolar Gavro Vukovi , a za sekretara Ratko Tošovi .

itavog dana, 20. januara, bilo je toliko posla da nisam do kasno uve e ni pomišljao gde u se smestiti. U štab su dolazili meštani, pojedinci i grupe, stvarali smo komandu i odbor, dogovarali se o tome kako da dostojno sahranimo sve one koje su etnici izmasakrirali, kako da smirimo varoš... Stefanovi i Ko ovi su u svemu tome bili dragoceni. Divni momci, odvažni, iako sve vreme setni (snuždeni) zbog razbijenog odreda. Kasno uve e, mladi Momo Ko ovi , inteligentan, beogradski student, predložio je da svratimo kod njegovih.

Tako sam te kasne ve eri prvi put ušao u ku u porodice Ko ovi , a kasnije u svaki put, kad god dodem u Fo u, odsedati kod te drage porodice.

U Fo i smo popodne 23. januara organizovali narodni zbor. Bilo je dosta gra ana. Dolazili su i Srbi i Muslimani, koji su naprosto odahnuli u onih nekoliko dana našeg prisustva u mestu. S balkona ku e Mije Jeremi a okupljenom narodu govorio je Obrad Cicmil.

Tih dana je u isto noj Bosni besnila velika druga nema ka ofanziva. Dve nema ke divizije s etiri domobranska puka i pet ustaških bojnih, provaljuju s tri strane na našu veliku slobodnu teritoriju: od Zvornika u pravcu Han-Pijeska, od Višegrada prema Rogatici i od Sarajeva prema Sokocu. Najteže napade je neprijatelj izveo na položaje Prve proleterske brigade i Romanijskog odreda. U Sokolac su prodrli 20. januara, nekako u isto vreme kad i mi u Fo u. Još ranije su ušli u Rogaticu i Vlasenicu.

i a Janko i Mitar Baki su mi za vreme razgovora u Fo i preneli i jednu od najtužnijih vesti primljenih u ratu: vest o pogibiji i e Romanijskog - Slaviše Vajnera. Slavni romanijski komandant je poginuo 21. januara kod Pjenovca, gde je jedna nema ka kolona iznenadila naše snage, pojavivši se iznenada, na skijama. Odmah se saznalo da su ih uputili etnici. Zajedno s drugom i om palo je šezdeset boraca, me u kojima su bili i komandant i komesar Sumadijskog bataljona.

Ova druga neprijateljska ofanziva potpuno je razotkrila izdajni ku ulogu etnika. Glavni štab i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu objavljuju 19. januara proglas o toj izdaji. Potvrdila su se sva naša predvi anja. Istina, mi tad, januara 1942. godine, koliko ja znam, ni na jednom prgvcu nismo bili direktno napadnuti od etnika, ali na svim pravcima nema ko-ustaškog prodora, gde su se nalazile etni ke ete, nije ispaljen nijedan metak. Sedam dana pre pogibije, i a je pisao drugu Titu kako » etni ke bande na Sjeme u prijete partizanima da e im u slu aju njihovog napada na Italijane, Nijemce ili nedi evce, pucati u le a«. Komandant etnika u isto noj Bosni Jezdimir Dangi bio je u vrstoj vezi s nedi evskom vladom i s nema kim komandantima u Beogradu. Još uo i nove, 1942. godine, se am se da nam je Ro ko javio da je Dangi otputovao na pregovore u Beograd.

Mi smo, nekako odmah posle mog dolaska u isto nu Bosnu, u jednom pismu »svima narodnooslobodila kim partizanskim odredima Bosne i Hercegovine« pisali da su naši predstavnici u zajedni kom partizansko- etni kom operativnom štabu »prozreli potajnu nameru majora Dangi a«. Dangi a su vrlo brzo prozreli i Nemci. Mi smo to tada više slutili, nego znali, ali sad su nam dostupni dokumenti po kojima znamo o dangi evskoj izdaji, o besramnoj službi Nemcima. Ima o sve- mu tome izveštaj okupatorskog komandanta, generala Badera, koji je 5. februara 1942. godine pisao vrhovnom zapovedniku Jugoistoka, ge- neralu Listu:

«... Nije bilo jasno ho e li Dangi i i zajedno s komunistima ili ne. Pohod koji je bio izvršen pod najtežim terenskim i vremenskim prilika- ma potvrdio je staro iskustvo da neprijatelj izmi e i da se ne može uh- vatiti. Sa iznena enjem smo utvrdili da su Dangi evi ljudi bezuslovno izbegavali borbu sa nema kim trupama i da na njih nisu pucali... po na- re enju majora Dangi a, jer je on njima zabranio da se bore protiv ne- ma kih trupa. Treba ista i da bi nam Dangi mogao naneti osetne gu- bitke da je to hteo...«*)

No, kona no, o toj izdaji sad se sve zna.

Mi smo i onda znali dovoljno: toliko da nam je bilo jasno da s et- nicima više ne može biti ni eg zajedni kog. Naše žrtve u ofanzivi ne bi bile ni približno onolike, kolike su bile, da nam etnici nisu udarili nož u le a. Se am se kako se i drug Tito ljutio, po etkom februara, 1. ili 2. kad sam dolazio u Fo u da mu raportiram o stanju na kalinovi kom frontu. Tad je rekao da » i a nikad ne bi pao da nije bilo te proklete iz- daje i naše naivnosti«.

i a Janko je, stigavši 24. januara, meni preneo zahtev druga Tita da se odmah vratim na kalinovi ki sektor i da pokušamo osloboditi grad od Italijana. Po toj zamisli Vrhovnog komandanta, na kalinovi kom sektoru je trebalo objediniti tamošnje partizanske snage (komandant Hamovi), crnogorski bataljon »Vojvoda Mom ilo« (komandant Doko Novosel) i Kragujeva ki bataljon Prve proleterske (komandant Raja Nedeljкови).

Bio sam uveren da emo lako osloboditi Kalinovik. Još 20. janua- ra, kad sam izveštavao druga Tita o našem ulasku u Fo u, pisao sam o potrebi napada na Kalinovik, a i pre mog odlaska u Fo u, kad su k nama u Trnovo dolazili Slobodan Princip Seljo i Miro Popara, razgova- rali smo o mogu nosti oslobo enja Kalinovika. Kako je Seljo još ranije bio u Crnoj Gori i imao vezu s Glavnim štabom Crne Gore - ako se ne varam, on i Bude Tomovi su se dogovorili o koordinaciji akcija - o ekivali smo i zbog tog dogovora, a i zbog Titovog zahteva da nam pošalju dva bataljona Durmitorskog odreda, pomo drugova Crnogo- raca.

*) Zbornik NOR-a, tom XIII, knjiga 2, dokumenat 23

I onda, kad smo ve držali Fo u, kad smo deo snaga bili usmerili na Goražde, kad smo, po Titovom odobrenju, stvorili kalinovi ku kombinovanu grupu i o ekivali da u emo u Kalinovik, verovali smo - kako je to re eno i u pismu štaba Kalinovi kog odreda 22. januara - da e pasti »i Ulog u naše ruke, te bi tako bilo sve osim Bor a isto do Neve-sinja«.

Mislim da sam ja u štab Kalinovi kog odreda stigao uve e 25. januara. Dva dana kasnije, s bataljonom »Vojvoda Mom ilo« stigao je i Raja Nedeljkovi , kojeg je Tito poslao u operativni štab kalinovi kog sektora. Kalinovik smo blokirali, a deo naših snaga - s Hamovi em i Kosori em - uputili na Ulog.

Kalinovik smo s raspoloživim snagama blokirali. Italijanska posada, oko 800 vojnika, zajedno sa 200-250 domobrana, u nekoliko navrata je pokušala proboj iz opkoljenog grada. Naše ete, raspore ene po selima Božanovi i, Vlaholje, Mosorovi i, Jaži i, Vihovi i, Jelašca i Graiselji i (»ovo su im baze a oni isturaju patrole i bombaške grupice sa zadatkom stalnog uznemiravanja neprijatelja« - pisao sam drugu Titu 7. februara), lako su suzbijale sve italijansko-domobranske pokušaje prodora iz grada. Nažalost, ni mi nismo mogli da prodremo u grad. I kad su mi Italijani popodne, 6. februara, odmah posle žestokog sukoba kod Jaži a, Vihovi a i Jelašaca, poslali predlog da pregovaramo o »dostojanstvenom« izvla enju italijanskih snaga iz Kalinovika, odmah sam taj predlog prihvatio.

Pregovarali smo pre podne 7. februara. Bio je visok sneg, veoma hladno, udario severac i igli asto inje je naprosto nagrizalo lica. Italijanski oficiri, s kojima smo se sreli izme u naših i njihovih položaja, drhtali su kao prutovi na vetru. Od Italijana sam tražio da sve naoružanje ostave u Kalinoviku, a onda se mogu povu i. Njihov komandant garnizona je imao odobrenje od divizijskog štaba da sme ostaviti samo teško naoružanje. Gotovo mole ivo, vape i, tražio je da ga -azurnemo.

Ostao sam kod prvotnog zahteva.

- Puštamo samo vojsku. Oružje ne damo. Ni pušku!

Rastali smo se bez dogovora, ali s otvorenim šansama za daljnje pregovore. Posle toga više nisam bio u prilici da pregovaram s Italijanima opkoljenim u Kalinoviku, jer sam na kalinovi kom sektoru, kao komandant tamošnjeg operativnog štaba, ostao samo do 8. februara. Ujutro tog dana, tek što smo bili ponovo uspostavili telefonske veze s Fo om, iz Vrhovnog štaba su mi javili da se »hitno i neodgodivo« javim drugu Titu. Odmah sam, obavestivši Hamovi a da do mog povratka preuzme komandu na tom sektoru, odjahao u Fo u.

U Vrhovnom štabu saznao sam za Tempove predloge o reorganizaciji vojno-politi kog rukovodstva u Bosni i Hercegovini. Tempo je, naime, iz Sarajeva pisao Titu i predložio, izme u ostalog, da se u Bosansku krajinu hitno uputi Košta Na da zajedno s Osmanom Karabegovi em formira Štab za Bosansku krajinu.

Drug Tito je pokazao Tempovo pismo. Čitao sam ga pažljivo, ali je drug Tito primetio kako sam se zadržao na pasusu:

»U Krajini se održava savjetovanje na 20. o.m., pa do tada treba Košta da bude u Krajini. On treba da dođe odmah ovdje u Sarajevo pa da sa Kulturnim idu u Krajinu i stignu na vrijeme na savjetovanje. Ovo ako uvažite moje prijedloge«.7)

Bilo mi je jasno da je Tito predloge prihvatio. Titova kancelarija u Foča je bila na spratu: ova je, jednostavno nameštena soba; karta Evrope na zidu; na stolu nekoliko složenih sekcija. Kad bi nešto čitao, Tito je stavljao na stolu i razgovarao je bez njih. Sećam se da je kritikovao prelaz proletera preko Igmana:

- Sve ih je upućivalo na pravac kojim smo mi prešli, preko pruge Pale - Prata. A mogli su i izmeću Mesina i Duba...

Ako se ne varam, Vrhovni komandant je najpre ocenio »naš oigledan uspjeh« u protekloj ofanzivi. Dao je i ocenu etnika: sad je izdaja jasna »Demoralisali su mnoge ljude, to je najveća šteta. Moramo sad te ljude ponovo okupiti u dobrovoljačkim jedinicama« - govorio je drug Tito. Zatim je govorio o prilikama u ostalim krajevima zemlje. U Sarajevu i Zagrebu teror se iz dana u dan povećavao.

Dok smo o tome razgovarali, stigla je Lepa Perović. Lepu sam upoznao na kalinovom terenu, gdje je partijski delovala zajedno s Borišom Kovačevićem. Nisam znao da je pozvana kod drugog Tita. Sve do njenog dolaska mislio sam da će sa mnom u Krajinu Avdo Humo, kako je to Tempo predlagao. Ali drug Tito se opredelio za Lepu.

Drug Tito nam je rekao da je u tim prilikama »najcjelishodnije narodnooslobodilačkom borbom u Bosni i Hercegovini rukovoditi iz tri centra, sa tri operativna štaba«. Rekao nam je da će on lično razgovarati i s drugovima koji će preuzeti komandu u istočnoj Bosni, i s onima koji će rukovoditi operativnim štabom Hercegovine.

Hteo je znati kako ćemo putovati do Krajine. Smatrao je da nas treba dobro opremiti, omogućiti nam da izaberemo pouzdanu pratnju. Lepa i ja, sad više nisam siguran progovori li ona prva, imali smo drukčiji predlog: da pođemo sami, bez pratnje. Zapravo: do Sarajeva s vodičom, a od Sarajeva vozom.

- Tako ćemo brže stići, a nije nesigurnije nego pešačenje...

- U Sarajevu imam veze - objašnjavala je Lepa, koja je do hapšenja u leto 1941. godine bila sekretar Mjesnog komiteta Partije u Sarajevu.

Učinilo mi se da je Vrhovni komandant uzdahnuo:

- Nastrada nam mnogo divnih drugova. Čuvajte se...

Prihvatio je naš predlog, a onda pozva Mitra Bakića:

- Opremi Lepu i Kostu. Oni će ti sami ve objasniti sve...

Prije odlaska Lepa i ja smo se dogovorili da putujemo kao braćo i par, Muslimani. Sutradan smo krenuli za Sarajevo.

7) Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 3. dok. br. 47. str. 144.

Žurilo nam se. Rastaju i se s nama, drug Tito je naglasio kako bi »bilo dobro da stignemo prije partijskog savetovanja u Krajini« — do 20. februara. Lepa, sad ve odevena kao Muslimanka, lakom je kretanjem sklonila valu s lica, pa partizanski, stisnutom šakom pozdravila.

Pre rastanka, drug Tito nam je dao nekoliko filmova, da ih razviju drugovi u Sarajevu. Tempu je poruio da mu nabavi nove filmove i - »ako bude mogao - crne kafe i cigarete«.

Od Fo e do Krajine, preko Sarajeva, Doboja i Oku ana, put je bio težak i dug. ak i do Sarajeva, preko slobodne teritorije, koja je dosezala gotovo do samog grada, bilo je teško. Sneg je bio visok, putevi zavejani. Bilo nam je jasno da emo esto morati peša iti, iako smo dobili konje. S nama je krenuo i vodi , mladi sarajevski radnik, divan mladi , kojeg su etnici nekoliko meseci kasnije najkrvolo nije mu ili i ubili.

Mislim da smo etiri dana proveli na putu, po snežnim planinama. Borci su nas pratili do ulaza u Sarajevo. Išli su s nama sve do predgra a Kova i i. Tu smo, još bez isprava, zaobišli policijsku kontrolu. Ostali smo samo nas troje - Lepa, vodi i ja.

U Sarajevo smo ušli kasno popodne etvrtog dana putovanja. Bilo je prošlo devet godina od mog poslednjeg boravka u gradu na Miljacki. I onda, 1933. godine, kao i u februaru 1942. nisam se mogao gradom kretati slobodno. I oba puta bio sam bez dokumenata, 1933: vezan, pod vojnom stražom, 1942: u iš ekivanju ilegalne veze preko koje sam trebao krenuti dalje, na izvršenje zadatka poverenog mi od Vrhovnog komandanta. Prvi put sam u Sarajevo dopra en kao vojni zatvorenik iz zatvora u Cetinju.

Ulice su bile puste Prolaznici retki. Patrola više od gra ana. Jesu li se to Sarajlije krile od zime, ili od ovih silnih patrola?

Tempo me uvaravao da je sarajevska partijska organizacija vrlo jaka »vrlo dobro organizovana, vrlo hrabra, sve može«. A i Lepa mi je o tome govorila, a to je trebalo proveriti. Išli smo oprezno. Naoko zagledani preda se, pomno smo motrili na sve strane. Niko od nas nije imao nikakve isprave i na svaki na in smo morali izbe i legitimisanje. Sve vreme sam samo jedno znao: bilo šta da se dogodilo ipak u sti i u Krajinu.

Budu i da nam na poslednjim položajima nisu drugovi ništa rekli o nekim novim provalama u Sarajevu, o ekivali smo da e nas veza po dogovoru sa ekati. Išli smo direktno u dogovorenu ku u. Kad smo joj se približili, primetili smo na prozoru u prizemlju lice krajnje uznemirene žene. Prestrašeno je buljila u nas ne trep u i. Odmah mi bi jasno da nešto nije u redu. To su primetili i Lepa i vodi , koji prošapta:

- Produžimo, sumnjiva situacija...

Ponašali smo se kao da i nismo primetili ono prestrašeno izbezumljeno lice žene na prozoru. Pružili smo korake i produžili, bez velikog dogovaranja. Shvatili smo da nas motre sakriveni agenti, ustaški ili nema ki. No, ako smo i izbegli ovu stupicu, nismo znali kud sad, gde

preno iti, kako se povezati s drugovima, kako obezbediti isprave i vozne karte do Banjaluke... Nekoliko ulica dalje, idu i sve vreme bez zastajkivanja, vodi , smiren, pribran kao da se ništa nije dogodilo obrati se Lepi:

- Ja ne znam kud emo. Nego, ako nemate ništa protiv, idemo mojoj majci. Nije udobno, ali je za jednu no sigurno...

Majka našeg vodi a je stanovala u tesnom jednosobnom podrumskom stanu. Radosna, ali prestrašena, kriknuvši jedva ujno, do ekala je sina, a onda naprosto uvu e Lepu i mene:

- Brzo djeco. Odasvud gledaju o i prokletnika..

Taj stan je bio u južnom predgra u Sarajeva, u jednoj manjoj ku i. lako nas je vodi eva majka bez kolebanja primila, nismo se ose ali sigurno. No u su u dva tri navrata ispred ku e prolazile patrole. Uopšte nismo mogli zaspati.

Vodi je rano ustao. Re e da e se brzo vratiti, a onda se izgubi. Nekoliko sati kasnije, oko 10 ujutro stigao je s Olgom Marasovi , koja je u ono vreme bila srekretar Mjesnog komiteta Partije. Lepa i Olga su se odranije poznavale. Obe su bile pod feredžama, u dimijama, naoko prave Muslimanke. Olga je bila presretna što se u onoj ulici, gde nas je ekala veza, nismo zadržavali: taj ilegalni stan je bio prethodne no i provaljen.

Iz podrumskog stana vodi eve majke Olga je Lepu i mene odvela u jednu lepu, veliku ku u na Miljacki. Doma in je bio neki bogatiji Musliman. Bili smo lepo primljeni, dobro ugoš eni, potpuno zbrinuti. Tu smo se još istoga dana sreli s Avdom Humom Kulturnim. Lepa je ostala u toj ku i, a ja sam popodne, posle razgovora s Humom preselio u stan nekog domobranskog narednika, komuniste. Odvela me Olga. Kod tog našeg druga, narednika, prespavao sam dve no i. Narednik je imao erku, devoj ica nije bila starija od desetak godina. Pažljivo me motrila kad sam se svla io. Odjednom se nasmejala, rekavši:

- iko dolazi iz šume!

Njen otac se naprosto zabezeknuo, a ja sam je gledao zbunjeno. Tada je devoj ica pokazala na moju kapu: na koži se jasno video trag skinute petokrake zvezde. Olga i moj novi doma in su se odmah dogovorili da mi još iste ve eri nabave fes.

Sarajevo je bilo pod snegom, tmurno i stišano. Nije se moglo oti i iz ulice u ulicu, a da se ne mimoi e neka nema ka ili ustaška patrola. Ocena iz Tempovog pisma drugu Titu - »Hapse svakog muškarca, bez obzira na legitimaciju, pa tek na policiji proveravaju da li je zaposlen u nekom važnom preduze u ili nadleštvu da bi ga u tom slu aju pustili« - bila je ta na. Ali, i pored toga, partijska organizacija je izvrsno delovala. Naši ljudi su se sjajno snalazili, aktivni ak i u slu aju kad je policija imala njihov opis i bila im stalno za petama.

Lepa i ja smo u Sarajevu ostali etiri dana. Otputovali smo ujutro 18. februara, vozom. Tempo je 20. februara javio drugu Titu da smo nas dvoje otišli za Krajinu.

Za nas dvoje su bile pripremljene vrlo dobro izrađene isprave. Legitimaciju za mene je dao naš saradnik, željeznički službenik Mehmed Idrizović. * Partijska tehnika je samo na njegovu legitimaciju prilepila moju fotografiju. Pisalo je da sam viši željeznički inspektor - pravi Idrizović je bio za nekoliko » inova« unaprijed. Lepa je dobila isprave kao hanuma Mehmeda Idrizovića. Bile su nam pripremljene i željezničke legitimacije za povlaštenu vožnju sa originalnim suvim žigovima.

Sarajevo je tog februara bilo u strahu, pod snegom i terorom. Uvek se nigde nije osećalo sigurnim. Upravo je sprovedena velika kampanja za pomoć Nemcima na istom frontu. Ljudima su čak na ulicama skidali toplije zimske kapute, svlačili ili su sve što im je odgovaralo, uzimali šalove, skidali gojzerice... Po svim ulicama danonoćno su kružile patrole. Činilo se da im ni jedno sumnjivo lice ne može izbeći, a ipak - ilegalni grad je živio intenzivno, borbeno, nepokoren. Sam sam nekoliko puta prošao gradom. Nikada nije bilo nikakvih nevolja.

Uoči polaska, naš mi je pištolj, da mi se, za svaki slučaj nađe na putu. Ali Tempo o pištolju nije htio ni da govori. Isprave su bile dobre, pa nije bilo nikakve logike da željeznički inspektor nosi pištolj.

Što se tiče sarajevske partijske organizacije, bio sam izuzetno prijatno iznenađen. Sve je funkcionisalo na najbolji način. Kasnije sam, u Krajini, čisto govorio drugovima da je Partija u Sarajevu prava vlast. Svi drugovi s kojima sam se tamo susretao ostavljali su najbolji utisak.

Uz dosta teškoća i peripetija na putu, ipak smo sretno stigli i uhvatili partijsku vezu u Banjoj Luci.

* Prema izjavi Olge Marasović, sekretara MK KPJ u to vrijeme, Partija je od svojih ovjeka iz Direkcije željeznica Šemsudina Šišića, koji je bio jedan od službenika, pribavljala besplatne vozne karte, legitimacije i druge vrste usluga pa je i u ovom slučaju to od njega dobiveno. Kao aktivista NOP-a uhapšen je u aprilu 1942. godine i ubijen u sarajevskoj policiji. (Red.)

MIŠO KOVAČEVIĆ

FORMIRANJE ZENI KOG NOP ODREDA

Ustanak u zeni kom kraju trebalo je da otpočne kad i na Romaniji, Zvijezdi, Ozrenu i u drugim krajevima istočne Bosne. Zenička partijska organizacija, na osnovu direktiva iz Sarajeva, planirala je uništenje industrijskih postrojenja Željezare i električne centrale, što je trebalo da bude uvodna akcija za oružani ustanak u zeni kom kraju.

Međutim, zbog provala, oportunitizma i drugih slabosti, umjesto velike diverzije - rušenja Željezare i električne centrale, došlo je do likvidacije partijske organizacije koja je brojala oko 30 članova. Najveći broj ih je pohapšen, a nekoliko manjih grupa uspjelo se skloniti u okolinu Zenice. Jedan broj članova Partije, mahom Srba, još ranije je napustio Zenicu. Zbog takve situacije u partijskoj organizaciji Zenice, izgledalo je tada, u avgustu i septembru 1941. godine, da se od ustanka u zeni kom kraju ne može brzo očekivati neki rezultat. Okupator u Zenici zavodi čest teror, hapsi i odvodi u logore i likvidira sve one koje smatra sumnjivim. Skojevska organizacija bila je pošteđena provala, a bila je dosta dobro organizovana u nekoliko aktivna. Međutim, neuspjeh u akciji rušenja postrojenja u Zenici i gotovo potpuna likvidacija partijske organizacije nisu zaustavili pripreme za podizanje oružanog ustanka. U Zenicu su sve više stizali glasovi o partizanskim dejstvima na Romaniji, Ozrenu, Zvijezdi i u drugim krajevima, što je stvaralo atmosferu i raspoloženje da se i ovdje priđe formiranju prvih partizanskih jedinica.

Uviđajući i vojno-politički značaj zeni kom kraja, PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu usmjerava jednim dijelom dejstvo Visoke partizanske jedinice u pravcu Kaknja i Zenice, i posebno poduzima mjere da poveže nepohapšene komuniste i skojevsku organizaciju Zenice kako bi se stvorili uslovi za obnovu partijskog rada i pokretanje masa u oružanu

borbu. Pored toga, upu eni su i neki drugovi da direktno pruže odgovaraju u pomo .

Dolaskom Omera Masli a i Remzije .Tvrkovi a u Zenicu, obnavlja se partijska organizacija, koja sada broji 7 lanova. Skojevska organizacija se takode aktivira.

Ubrzo su partijska i skojevska organizacija uspjele da povežu veliki broj simpatizera i aktivista u gradu i okolnim selima. Otpo eo je organizovani rad na prikupljanju oružja, materijala i opreme za potrebe ustanka, ostvaren je kontakt sa oružanim grupama koje su izbjegle iz Zenice, stvorena su uporišta i veze u selima i u gradu za razvoj ustanka u ovom kraju. Tako su, prema ocjeni Pokrajinskog komiteta, ve stvoreni uslovi za dizanje ustanka i u ovom regionu. Jedna grupa rukovodilaca iz Odreda »Zvijezda« upu ena je, po etkom novembra 1941. godine, na ostvarivanje toga zadatka. To su bili Mirko Davidovi , Manojlo Popi i Gojko Uzelac, sva trojica sa iskustvom iz borbi na terenu Zvijezde i Romanije. Treba napomenuti da je zeni ko podru je sve do formiranja samostalnog NOP-odreda, u aprilu 1942. godine, bilo pod vojnim i politi kim rukovodstvom odreda »Zvijezda« i Okružnog komiteta KPJ za Zvijezdu. Zbog važnosti formiranja odreda u ovom kraju, na emu su stalno insistirali drugovi iz Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOPO za BiH, održavanje veza i davanje neposrednih instrukcija vrlo esto su vršili i sami lanovi ovih rukovodstava. U ovo vrijeme je ustanak u isto noj Bosni bio ve širokih razmjera. Bilo je 6 velikih partizanskih odreda koji su razvijali snažne borbene akcije protiv okupatora i ustaške, takozvane NDH.

Grupa drugova iz Odreda »Zvijezda« stigla je u zeni ki kraj sa ciljem da prihvati i organizuje oružane grupe koje se kriju u okolini Zenice, te da sa obnovljenom partijskom organizacijom u Zenici pokrene narod u akciju i formira partizanske jedinice za borbu protiv okupatora i ustaške vlasti. U momentu njihovog dolaska, u zeni kom kraju su se nalazile tri grupe naoružanih boraca. Na elu jedne grupe bio je Todor Butina, druge Ostoja Joci , a tre om grupom, koja se priklju ila Viso - koj eti, rukovodio je Melenta Bošnjak.

Sve ove grupe su krajem oktobra prikupljene u blizini sela Ponihovo. Otpo eli su prvi zborovi po selima, objašnjavani su narodu ciljevi partizanske borbe, oružanog ustanka, borbe protiv fašizma, uloga KPJ, borba za nacionalno i socijalno oslobo enje, itd. Sve to je uticalo na raspoloženje u narodu, tako da se plamen ustanka po eo polako širiti i u zeni kom kraju.

U toku mjeseca novembra 1941. godine formirana je Prva partizanska eta u zeni kom kraju. Bilo je to na jednom proplanku u šumi kraj sela Ponihova, eta je tu bila postrojena i brojala oko 30 boraca. Komandir ete bio je Todor Butina, a komesar Omer Masli . eta se smjestila u jednoj staroj pojati koja je bila veoma neudobna. Tu su bili komanda ete, kuriri, straža i improvizovana kuhinja. eta je za one

prilike bila dobro naoružana: dva puškomitraljeza, oko 20 pušaka, više pištolja, bombi, razne druge municije, itd.

Borci gotovo da nisu imali nikakvo iskustvo, sem nekoliko starijih boraca koji su služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, svi ostali nisu gotovo ništa znali o borbi, taktici, čak ni o rukovanju oružjem. Trebalo je dosta napora, strpljenja i upornog rada da se eta pripremi vojnički i politički za borbene akcije. Sve je to išlo relativno teško. Bili su, međutim, dobra disciplina i drugarstvo, što je bilo vanredan uslov da se brzo učini i da se eta polako srećuje. Krajem novembra i početkom decembra stižu dvije do tri grupe novih boraca iz Zenice. etu popunjavaju radnici, omladinci i skojevci koji unose oduševljenje, raspoloženje i partizanski duh. Među prispjelim borcima iz Zenice bili su: Remzija Tvrtković, Sead Škrgo, Amil Kazazović, Luka Nedić, Naum Abinun, Džemal Drinić, Šučo, Ratko i Nada Perendija i ja. Zatim Tahir Hadžiabdić, trojica braće Piljuga - Milivoj, Miloš i Redo, Fuad Isaković, Fadil Ekimović, Desa Tadić, Meho Turuković, Ibrahim Polaković, Divna Mišura, Krsto Bjelogrić, Buha, Mujo Imamović, Enver Ajanović, Avdo Bešlić, Brico i Ibrahim Malko. Iz Kaknja u partizane su izašli Avdo Iširlija, Vlado, Miladin i Jovo Dragi, Rudi Mali, Zdravko Torbica, Pero Todorović, Milovan Hrvanović, Stjepan Kovačević i Stanislav Traup.

Politički rad na terenu, zborovi sa narodom, prikupljanje oružja, napadi na manja uporišta neprijatelja i popuna novim borcima stvorili su ubrzo uslove da su gotovo sva sela u zeničkom kraju saznala za ciljeve narodnooslobodilačke borbe i da partizanski pokret organizuje KPJ.

Neprijatelj je tada otkrio za partizansku etu i riješio je da je uništi, negdje u rejonu sela Ponihova, angažujući i za to jake snage, iako je eta dijelom bila iznenađena, stigla je na vrijeme do pogodnih položaja i poslije jednog asovne borbe prešla na juriš, razbila neprijatelja i natjerala ga u bjekstvo, u pravcu Zenice.

Ovo je prva akcija kompletne ete, jer do tada su akcije izvođene manjim snagama: grupama, desetinama i vodovima. U ovoj borbi eta je zabilježila prvu značajnu pobjedu protiv jačeg i snažno naoružanog neprijatelja, što je imalo velikog političkog odjeka. Bilo je to krajem novembra 1941. godine.

U ovoj borbi pao je i prvi partizanski borac. Poginuo je Aleksa Janjušić iz Mošanić, a bilo je i nekoliko ranjenih boraca. Tada je u etu shvaćeno šta znači sanitetska služba, koja dotad nije ni bila organizovana, pa je prva pomoć ranjenim borcima ukazivana nestručno.

U prvoj polovini decembra donijeta je odluka da se izdvoji grupa boraca iz Prve ete i da se formira Druga partizanska eta koja će kontrolisati slobodnu teritoriju, iznalaziti bolje lokacije za izvođene akcije i raditi na daljem širenju oružanog ustanka. Bilo je to u selu Dračevićima. Na zboru ete je saopšten spisak boraca koji ulaze u sastav druge ete. Za komandira je određen Melenta Bošnjak, a za komesara Remzija Tvrtković. Poslije izvršenog postrojavanja i pozdravljanja sa

drugovima koji ostaju i s tugom i s radošću, a ona je odmah krenula na put za Bijele vode, gdje joj je određeno mjesto boravka.

U novembru i decembru zenici partizani vršili su stalne akcije na neprijatelja. Bilo je oko 20 uspješnih manjih i većih akcija. To je period sticanja borbenog iskustva, podizanja morala i vojnog izrastanja. Trebalo je smišljeno planirati i voditi akcije, tako da je svaki uspjeh u izvršavao vjeru u sopstvene snage. Nije se smjelo ići na rizik i nesigurne akcije u kojima bi padale nepotrebne žrtve, jer bi to negativno uticalo na mlade i neiskusne borce. Rukovodstva a ona su u tom periodu, zaista umješno i znala ki vodila akcije, jer u njima nije bilo čak ni ranjenih boraca.

Već su u decembru mjesecu dvije partizanske čete na domaku Zenice predstavljale ozbiljnu snagu, koja je zadavala mnogo muka neprijatelju. Neprijatelj je svim snagama nastojao da ih uništi.

Period manjih akcija nije prestajao, ali uskoro će se zenici partizani suočiti sa ozbiljnim borbama, koje će označiti dalji razvoj i narastanje ustanka u zenici kom kraju.

Broj boraca znatno je porastao u četama. Pristižu nove grupe ljudi, kako iz Zenice i okoline, tako i iz drugih odreda iz Srbije, Ozrena, Romanije, Zvijezde. Uskoro se formira i Zenici bataljon koji ima 4 čete sa oko 300 boraca i drži veliku slobodnu teritoriju.

Neprijatelj najprije priprema napad na Prvu četu na Draču u i u nekoliko kolona kreće jakim snagama, sa ciljem da je opkoli i uništi. Bio je 4. januar 1942. godine. Razvila se žestoka borba u kojoj je neprijatelj potpuno razbijen. Narokito su teške gubitke imale zenice ustaše. Na bojnopolju ostalo je 18 mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika, a gdje su ustaše i domobranci bježali ostavljali su krvave tragove u snijegu. Bila je to velika vojna i moralna pobjeda Prve partizanske čete zenice kog kraja. a ona je imala 4 mrtva i 8 ranjenih boraca. Među borbama bilo je dosta uzbuđenja, oduševljenja zbog razbijanja neprijatelja, a i tuže za poginulim i ranjenim drugovima.

Poslije borbe na Draču, borci Prve i Druge čete koordiniranim dejstvima nastavljaju snažne akcije na neprijatelja. Već 5. i 7. januara ruše prugu Zenica - Brod, razoružavaju žandarme i milicionare u Perinomu Hanu, Gornjoj Vraci, Crkvicama i još nekim mjestima. U toku januara mjeseca pruga Zenica - Brod pod stalnim je udarom zenice partizana. Akcije partizanskih četa sa teritorije zenice kog kraja narokito su značajne, jer su to neprestani napadi na glavnu željezničku komunikaciju Sarajevo - Zenica - Brod. Posebno je odjeknula veoma uspješna akcija u noći 12/13. februara 1942. godine na Begovom Hanu, kada je zarobljena sva posada domobrana i Nijemaca i zaplijenjen veliki materijal.¹⁾ Stvorena je velika slobodna teritorija koju partizanske jedinice potpuno kontrolišu, a neprijatelj povremeno vrši napade, drže i se

¹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 3, dok. br. 148, str. 482 - 483.

uglavnom komunikacija i ve ih naseljenih mjesta. Zeni ke ete i dalje vode borbe i vrše uspješne akcije. Još u januaru (oko 10) iz Romanijskog odreda upu en je Nikola Prodanovi , koji u zeni kom kraju postaje komandant novoformiranog Zeni kog bataljona. Odmah iza njega sa jednom desetinom boraca iz Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda stigli su Akif Bešli , Mustafa Behmen, Rasim Džindo i drugi. Svi ovi drugovi imali su zadatak da ubrzaju proces formiranja samostalnog odreda. Politi ki komesar ovog bataljona bio je Manojlo Popi .

Marta mjeseca 1942. godine bilo je odre eno da jedna eta Zeni kog bataljona, u ja ini od 60 boraca sa 6 puškomitraljeza, u e u sastav Prvog proleterskog bataljona Bosne i Hercegovine.²⁾ Tih dana na region Zenice stigao je i Miljenko Cvitkovi .

Na sastanku štaba bataljona, po etkom aprila 1942. godine, zaklju eno je da se pristupi formiranju Zeni kog odreda koji bi imao u svom sastavu etiri bataljona, i to: »Kakanjski,... Prvi zeni ki,... Drugi zeni ki... i Krivajski«.³⁾ Nekoliko dana iza toga došlo je i do formiranja Zeni kog narodnooslobodila kog partizanskog odreda iji je komandant bio Nikola Prodanovi , a politi ki komesar Miljenko Cvitkovi . Ali u maju mjesecu 1942. godine ovaj Odred prestaje da postoji zbog specifi nih politih okolnosti, izazvanih etni kim pu evima i otvorenom izdajom, a najbolji borci su uklju eni u sastav Grupe isto nobosanskih udarnih bataljona.

¹⁾ Zbornik NOR-a, tom II, knjiga 3, dok. 35, str. 99.

²⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 4, dok. 63, str. 171 -176.

VOJO DIMITRIJEVI

MOJI NEZABORAVNI SUSRETI IZ USTANI KIH DANA

Došao sam na Romaniju u onim ve tako davnim, a tako bliskim danima ustanka 1941. godine.

Dovadžija, naš drug - radnik, partizanski kurir na relaciji Sarajevo-Romanija, Romanija-Sarajevo, bio je odvažan i hrabar mladi, koji nas je, u teškim uslovima njemačke i ustaške blokade, izveo iz okupiranog grada. Bio je vješt vodič. Znao je svaki put - svaku stazu po kojoj se može, uz veliku predostrožnost da nas ne vide Švabe i ustaše, stići do naših drugova.

Na planini poznatoj još iz starih vremena, na legendarnoj Romaniji, u jednoj vrtači, našao sam moje stare i drage prijatelje: Slobodana Principa Selju, Slavišu Vajnera i u, Borišu Kovačevića, a s njima radnike i seljake, meni nepoznate ljude, koje sam prvi put vidio, ali s kojima sam se još istog dana osjećao kao sa prijateljima odavno poznatim.

Prvog dana i prve noći u vlažnoj i vrletnoj šumi na Romaniji bilo je mirno i tiho. Kiša je padala i taj dan, za mene, bio je jedan od značajnih dana u mom životu. U tom momentu bio sam srećan, jer sam se našao i ponovo vidio sa dragim drugovima koje sam odranije još iz Beograda i Sarajeva, poznavao, sa kojima sam se družio prethodnih godina, gdje smo se svi, svak na svoj način, borili za bolji i pravedniji život ovjeka.

Još u proteklim godinama, za vrijeme stare Jugoslavije, kao i ovdje na Romaniji, bili smo svjesni da smo zajednički sudbinom povezani, da je takvo drugarstvo jače od svake rodbinske veze, pa sam sa tim uvjerenjem živio, u tim danima, sa svojim drugovima, a vjerujem da su i oni tako osjećali.

U teškoj i svjesnoj situaciji u kojoj smo se našli prvih dana na Romaniji, to je bila za mene, a vjerujem i za mnoge moje drugove, velika prekretnica u životu. Bila je to nova situacija, u kojoj je novi život nosio

i nove obaveze. Za nas je to bila nova - ratna situacija, gdje se moralo svom snagom, svim srcem boriti do pobjede i do zadnje kapi krvi.

Sje am se, u toku prve no i kiša je prestala da pada, a ja sam se nosio sa svojim mislima. Na vlažnom tlu nisam oka sklopio. Bio sam budan pored drugova koji su spavali ili koji su bili tako mirni kao da su spavali dubokim snom u svojoj sobi, na ugodnoj i toploj postelji.

U toj prvoj besanoj no i razmišljao sam o svijetu u kome sam živio. Razmišljao sam o svom pre enom putu od Babi a bašte do Pariza i od Pariza do Romanije, i ini mi se, u toj no i i u tim danima, zaboravio na svoju profesiju, na svoju umjetnost.

Odsje en od svog malog ateljea razmišljao sam šta e biti sa mojim slikama, sa mojim grafikama, sa mojim knjigama, koje sam, uz razna odricanja i sa teškom mukom, nabavljao po malim radnjama na obalama Sene, kod bukunjista ije su radnje malo ve e od vojni kog kofera.

U toj prvoj no i pod krošnjom promo enog stabla, mislio sam i osje ao da više nikad ne u sliku naslikati niti jednu grafiku ostvariti. Mislio sam kako treba biti borac za ljepše ljudske odnose, biti borac sa puškom u ruci.

Tada, u toj no i, a i kasnije, mislio sam o svojim drugovima. Ako bi me neko poslije toliko godina upitao šta sam osje ao za te ljude, kakvi su to ljudi i da li su postojali bolji ljudi od ovih koji su bili prvi na Romaniji 1941. godine, i u drugim partizanskim jedinicama u to vrijeme, odgovorio bih: ne, nije bilo boljih ljudi, bolje vojske i ve ih drugova, sa pravim ljudskim osje anjima, od onih koji su došli u partizanske redove, prozvani svojim srcem, da brane i zaštite svoju zemlju, da se bore i da ginu za svoju zemlju.

Život za bolji život! - bila je lozinka sviju nas, utke re ena.

Tada, u toj no i, sje ao sam se prošlih dana, kada smo po gradovima i selima ostavili svoje najdraže: majke, bra u i sestre, stare roditelje i djevojke koje smo voljeli, pa se tuga i žalost za najdražim ispoljavala u našoj borbenoj spremnosti da se svim svojim bi em suprotstavimo neprijatelju.

Sa tim mislima i u tim mislima završava se i moja prva no proveдена pod vedrim nebom na Romaniji. A sa novim - prvim danom koji je svanuo, u boljem raspoloženju, pojavile su se i nove obaveze i nove c jžnosti.

U rano jutro, još zorom, otpakovao sam vrijedan prtljag - otpakovao sam šapirograf koji sam donio iz Sarajeva. U njemu sam ponovo našao i svoju radost. Dobro je došao za umnožavanje letaka, proglasa i crteža koji e govoriti istinu o po etku naše borbe i o svim poteško ama koje se javljaju u prvim danima našeg ustanka i naše borbe protiv okupatora i doma ih izdajnika.

I, eto, tako, sa prvim borbenim akcijama, u kojima su se rušili mostovi, telefonske linije, napadale žandarmerijske stanice, pisali su se i izvla ili na šapirografu leci, koji su dijeljeni po svim selima gdje žive

Srbi i Muslimani - narodu Romanije i oko Romanije. Pisani su leci i u lecima pozivani su i Muslimani i Srbi u zajedni ku borbu protiv zajedni kog neprijatelja.

Sa takvim radom i u takvim akcijama, širio se i ja ao naš pokret. Muslimani i Srbi prilazili su partizanima, pa su naše borbene akcije bile sve ve e i sve ja e.

Sje am se, u jednom od onih prvih dana našeg boravka na Romaniji, kada smo posmatrali, negdje sa vrha Romanije, jednu pove u kolonu ustaša i domobrana kako dolazi od Sarajeva i iza sebe ostavlja pustoš.

Gledao sam svojim o ima kako ku e i plastovi gore. Gledao sam i vidio da to nije prava vojska. Gledao sam i vidio da je to nalet raspojasane oružane sile među kojom se nalazio ustaški opor koji je išao, palio, gazio i ubijao sve što se nalazilo pred njim, a vrlo je malo zalazio lijevo i desno. Bojao se naših snaga, jer se ve u to vrijeme pri alo o Ci i, o snazi našeg pokreta, o herojstvu naših ljudi, koji su ginuli po gradovima i selima.

U situaciji i na položaju u kome sam se nalazio, slušao sam kuknjavu i jauk žena i djece i ponovo se vratio u jedno udno psihi ko stanje, u kakvom sam se prve no i nalazio, i ponovo se našao sa svojim mislima o ljudima. Našao se sa svojim mislima, zaključivao i to ostavljao u sebi i za sebe. Govorio sam sebi: svi ljudi nisu ljudi!

Zlo in okupatora, zlo in doma ih izdajnika bio je velik - strašan.

Na Romaniji sam doživljavao i ono što ni u snu nisam mogao naslutiti.

Znao sam i slušao sam razne pri e o Španiji za vrijeme španskog građanskog rata, gdje su se dešavala strašna ubistva. Znam da su u Španiji zvjerstva i zlo ini bili takvi kakve ni avo ne bi izmislio. Ali, da se tako nešto može i kod nas desiti nasred Romanije, to nisam mogao pretpostaviti.

Pamtim, ostala mi je u sje anju slika o priklonoj ženi - sakatoj ženi - poderane košulje i golih grudi. A tamo, dalje, u maloj sobi sa malim prozorom, u uglu bio je jedan drveni sto, ispod je ležalo dvoje ubijene male djece. I u tom trenu, kada sam bolje pogledao djecu, uvjerio sam se da starije nije imalo ni tri godine. Ova jadna i nedužna djeca ležala su jedno preko drugog, golih guza, sa malim metkom u glavi, dovoljno velikim da uništi ljudsko bi e koje je tek po elo da živi. I tada sam se strašno osje ao. Nisam znao ma šta i kome da kažem.

Ne pamtim dan, ali znam da se ovaj zlo in odigrao u drugoj polovini septembra. Znam i dobro pamtim, kako je domobranska i ustaška kolona jezdila od Crvenih stijena preko Ravne Romanije i prodirala ka Glasincu. Znam da su jatimice neprijateljsku kolonu kod sela Novo-seoci blokirale partizanske ete sa narodom koji se pridružio partizanima i masovno pošao preko polja sa vilama i sjekirama prema neprijatelju. U takvoj situaciji neprijatelj, pritisnut sa svih strana, digao je ruke, bacio oružje i predao se partizanima i narodu Romanije.

U kasarni na Podromaniji bilo je javno suđenje. Sud je formiran od predstavnika seljaka - starih i poštenih domaćina i partizana, naših drugova. Predsjedavajući u poroti je bio politički komesar Romanijskog odreda Pavle Goranin, zvani Ilija, dobar komunist i dobar pravnik.

Govorio je: »Drugovi ovo su zločinci. To nije vojska. Prava vojska ne ubija djecu i sakate ljude. Prava vojska ne pali kuće, sijena i štale sa stokom«. Govorio je, da su to zločinci, ali je vjerovao i znao, da i među njima ima onih koji nisu palili, koji nisu klali. Pavle je znao da među i da vidi razliku među njima. Znao je da svi ljudi nisu isti i zbog toga je pravio tu razliku. Želio je i to je postigao, da oni govore, da oni među sobom raširaju istinu, da oni sami sebe optužuju i govore ko je kriv i ko nije.

Svojim govorom Pavle je izazvao neprijatelja i on je pokušao da priča. Jedni druge su optuživali. Prozivali se po imenu i govorili da je Jure ili Petar ubijao ili klao, a ovaj ili onaj - palio i ubijao. I kad su na taj način izdvojeni oni koji su ubice i zlikovci, te smo strijeljali, a druge u gaćama i košuljama doveli do Crvenih stijena i pustili da odu takvi za Sarajevo.

U situacijama kakva je bila ova, i ja je bio borac za pravdu, veoma energičan uvijek, znao je kako se treba boriti i šta treba raditi, pa su više-manje i prve akcije partizana na Romaniji bile vezane za i moje ime. I, eto, u tim prvim danima o i i su i pjesme pjevane. Iz dana u dan rasla je legenda o junaku sa Romanije, o kome narod i danas pjeva i piše.

U to vrijeme na Romaniji su bili i drugi drugovi, istaknuti organizatori ustanka, herojski borci, kao što je bio i Čiča. Ali, o njemu sada mislim. Mislim o Čiči koga sam pred rat upoznao u Sarajevu i koga sam zavolio u tim danima.

Te presudne i udesne 1941. godine, sekretar Društva inženjera u Sarajevu bio je Slaviša Vajner i ja, veoma progresivan uvijek i član Partije, koji je u Društvu pokrenuo mnoge značajne akcije.

Tako je Društvo inženjera u januaru 1941. godine otvorilo izložbu jednog broja naprednih likovnih umjetnika u Sarajevu. Navečer, pred samo otvaranje izložbe, došla je policija. Došli su »ljudi« koji tobože razumiju umjetnost. Oni su došli, da pregledaju izložbu i da ustanove da li ima nešto što je antidržavno, ili kako su oni zvali »neumjetničko«, što bi moglo da naruši njihov red, kulturu i poredak.

Hijene u ljudskoj koži, koje su se osjećale na velikoj udaljenosti, išle su od slike do slike sa svojim izvještajem i uobraženim stavom, pokazujući prstom, skidali su moje slike - portrete drugova. Sa takvim načinom rada policijskih agenata i ja se nije složio i energično je izrazio svoje neslaganje. Istog časa pozvao je telefonom šefa policije i na koncu otrčao i sam u policiju. Tamo u policiji, na neki način, našao je rješenje i nijedna slika nije odstranjena sa izložbe. Svi radovi su prezentirani publici.

Na otvaranju izložbe, te no i koju dobro pamtim, vidio sam prvi put Slavišu Vajnera i u, energičnog i temperamentnog - cijelog od akcije. Vidio sam borbenog ovjeka koji je znao da voli ljude. Sa ovim dragim ovjekom, dragim drugom bio sam na Romaniji sve do kišnih dana kasne jeseni 1941. godine, skoro svakog dana do mog odlaska za Kalinovik (odnosno, za Trnovo, a zatim u Vrhovni štab u Fo u).

Sje am se kako sam gledao i u da na Crvenim stijenama puca iz puške i obara njema ki avion. Slušao sam seljake - borce sa Romanije kako govore da i u ne može ni metak da prona e; i a je veliki junak koji ne može umrijeti.

Sa i om nisam bio kad je poginuo, ali znam da je poginuo herojski, jer ljudi kao i a ne umiru bez podviga.

Takva su bila moja razmišljanja kada sam saznao da je i a poginuo. U tom trenutku sam, u prostorijama Agitpropa Vrhovnog štaba NOV i POJ u Fo i, stvarao veliki plakat sa ironičnim nazivom »Fašisti - ko blagostanje« za »Izložbu antifašisti kog plakata« koju smo priredili i otvorili pred kraj našeg boravka u Fo i.

Radio sam i stvarao svoj plakat, na koji sam unio kukasti krst - kao vješala. Na svakom kraku ovog zloglasnog znaka nacrtao po jednog obješenog ovjeka, pa u tom momentu stao i zastao. Razmišljao o Romaniji, o pismu Vrhovnog štaba sa potpisom druga Tita koje je bilo upućeno Kalinovi kom odredu i u kome je pisalo da se odmah uputim u Fo u. Sjedio sam pored linoleuma na kome sam radio plakat i sje ao se puta do hotela »Gerstl« u Fo i - danas Muzeja fo anskog perioda.

Sje ao se prve ve ere u bivšem hotelu na kojoj sam razgovarao sa Ivom Lolom i Juricom Ribarom, Pavlom Savi em, Dedijerom, Rokom i drugim drugovima i drugaricama.

Poslije Romanije, Trnova i Dobrog Polja, Fo a mi je izgledala kao velegrad, gdje se živjelo ljudski, sa plemenitim idejama, gdje je Vrhovni štab razvio sadržajno političko i kulturno djelovanje.

U Fo i od 25. januara do 10. maja 1942. godine održavani su vrlo esto veliki zborovi i mitinzi sa kulturno-zabavnim programima.

U Fo i sam prvi put vidio druga Tita. U Fo i sam se upoznao sa drugom Titom. U Fo i sam dugo posmatrao izuzetni i veoma interesantni lik velikog ovjeka i mislio kako ga treba slikati. Znam da samo faktografska sli nost ne može da nam izrazi bar donekle svu snagu, svu energiju, veliku blagost i humanost ovog zaista velikog ovjeka, pa sam sa tim problemom okupiran kroz cijeli svoj život.

U Fo i sam upoznao Mošu Pijade - i a-Janka, koji je ve u 1941. godini stvarao i radio na propisima kojima e potvrditi našu državnost. Tako je radio na propisima o narodnim odborima, kojima daje velika prava i velike obaveze. U Fo i sam upoznao Ivana Milutinovi a, Slobodana Penezi a Krcuna, kao i druge drugove i drugarice koje do tad nisam poznavao.

U Fo i sam izgubio dragog prijatelja Bobu, Slobodana Principa Selju, koji je umro od tifusa na sastavcima Pive i Tare, umro je od opa-

ke bolesti od koje su umirali mnogi naši ljudi. Bio je to veliki junak, hrabar mladi taj Bobo, još od 1941. godine punio je flaše benzinom i upaljene baca u neprijateljske bunkere. Moj dragi prijatelj još iz studentskih dana, svojim patentom - zapaljenim flašama bio je strah i trepet pri osvajanju Rogatice 1941. godine.

Na šepan-polju, nad grobom junaka, u ime boraca i u ime Vrhovnog štaba, a po naređenju Vrhovnog štaba, govorio sam i oprostio se od Selje, sa nekoliko riječi i izgovorenih kroz suze, a zatim, dugo i nijemo gledao grob. Pamtim taj grob, ne u i ne mogu da ga zaboravim.

U Fo i se radilo mnogo, štamparije nismo imali, ali se štampalo - prekućavalo na pisačkoj mašini dosta materijala i umnožavalo na šapirografu. Štampale su se »Vijesti« fo ianske i »Bilten« Vrhovnog štaba.

Dom kulture za sve vrijeme našeg boravka živio je intenzivno, jednim svojim specifičnim životom. Tu se dolazilo da se uje šta ima novo, da se predahne, da se malo odmori i zabavi. Dolazilo se u onim prvim satima noći, kada se znalo da su nove vijesti odštampane i da novih neprijateljskih iznenađenja i napada ne e biti.

U Fo i proslavljamo prvi put u slobodi Prvi maj, 1942. godine. Spremaju i se za taj veliki praznik, da ga što sve anije do ekamo, pisali smo parole po gradu, slikali portrete našeg voljenog Tita i skromnim sredstvima dekorisali grad, (na primjer, za zastave nismo imali materijala).

Gra ani Fo e - naši simpatizeri kreću ili su svoje kuće, prali prozore, prali kaldrmu ispred svojih vrata na ulici. Sve je mirisalo isto om, proljeće na veliki i slobodni Prvi maj.

Tog dana oko 11 sati u dvorani Duvanske stanice, na velikom mitingu, temperamentno je govorio o ovom značajnom datumu omladinac, sekretar CK SKOJ-a, Ivo Lola Ribar. Svi smo bili na okupu, na veličanstvenom zboru. I Tito je bio među nama. Za vrijeme mitinga pomalo se smiješio, zadovoljan Lolinim govorom, a Lola je zaista znao da lijepo i ubjedljivo govori, pa sam se tada sjetio Lolinih govora na Beogradskom univerzitetu, za vrijeme studija.

Sa ovom izuzetnom proslavom Prvog maja, mi se, na neki svoj i veličanstven način, opraštamo od Fo e 1942. godine.

Nijemci i ustaše ne nalaze se na velikoj udaljenosti od nas.

I eto, u takvoj situaciji, pred samo napuštanje grada na predlog druga Tita, Vlado Dedijer organizuje nogometnu utakmicu između drugova iz Vrhovnog štaba i Valjeva kog odreda. To je bio naš stav, naše ponašanje, ponašanje građana Fo e pred neprijateljem koji je stajao na »vratima« grada.

Koliko se sjećam, u našem timu, u timu Vrhovnog štaba, igrali su braća Jurica i Lola Ribar, Slobodan Penezić, Krcun, Vlatko Velebit, Vlado Dedijer, ja i još neki drugovi.

Sjećam se, da je među Valjevcima igrao i Vlado Zečević, pop, jedan od najopasnijih i najizdržljivijih igrača, koji je igrao sve od beka do

navale. Nalazio se svagdje i na svakom mjestu. Utakmica je poela predveče. Inim mi se, oko pet sati. Publika je žestoko navijala i za nas i za Valjevce. Atmosfera je bila takva kao da se neprijatelj nalazi daleko od naših položaja, a mi raspoloženi kao da se nikad neemo povući iz našeg grada. Najveće veselje i najveće oduševljenje osjetilo se u onom momentu kada je na igralište došao drug Tito. U tom momentu, veselju, borbenosti u igri i odlucnosti da se pobijedi nije bilo kraja.

Poslije utakmice, borci, omladina i građani izašli su na ulice Foče i pjevali borbene pjesme, koje su govorile o našoj moralnoj snazi, o našem ovjeku koji je znao zašto se bori i zašto se dati svoju mladost - svoj život ako bude trebalo.

Još u toku teno i, dok smo pjevali, ranjenici i tifusari napuštaju Foču, a mi, partizani zaduženi za evakuaciju, obavljamo posljednje pripreme. Tu posljednju noć pamti svaki Fočanin, svaki borac koji je bio tada u Foči. Svi smo bili na nogama. Sve je spremno za pokret.

Nas nekolicina, poslije spremanja arhiva Agitpropa Vrhovnog štaba i nekih drugih poslova, u rano jutro 11. maja stigli smo do Broda, a odatle krenuli dalje.

Po odluci Vrhovnog štaba formirana je posebna jedinica koja je trebalo da ostane na terenu sve do prebacivanja i posljednje naše jedinice u Bosansku krajinu. Bila je to mala grupa od desetak ljudi i trebalo je da usput štampa i rastura »Vijesti«, u kojima bi se govorilo o našem povlačenju i našem povratku. U grupi su bili književnik Jovan Popović, Puniša Perović, ja i još pet do šest boraca.

Od Foče do Prozora naša grupa bila je samostalna i izvršavala svoj zadatak u toku cijelog puta. Sa dolaskom u Prozor, naš zadatak bio je završen i mi smo se ponovo približili Vrhovnom štabu.

Po dolasku u Prozor sa drugom Ivanom Milutinovićem u jednom starom »fordu« pošao sam do Mliništa, gdje se u to vrijeme nalazio Vrhovni štab. Tu sam ostao deset dana i rekao novi raspored. Bio sam sa Titom. Posmatrao sam Tita i ponovo razmišljao kako i na koji način likovno predstaviti njegov tako interesantan i zanimljiv lik, koji je na najneposredniji način imao uticaja na sve borce.

Po osloboćenju Bosanskog Petrovca otišao sam za Driniću, i to je bio moj put od Foče do redakcije »Borbe«.

Štamparija i redakcija »Borbe« bila je smještena u lijepu seosku kuću u starog i dobrog domaćina Djede Kecmanovića.

U redakciji sam bio blizu tri mjeseca, a odatle odlazio u Bosanski Petrovac, u Bihać i vraćao se obavljenog posla, da bi, najzad, sa štamparijom i sa redakcijom koncem januara 1943. godine, krenuo prema Oštrelju, pa dalje sve do Prozora, do rijeke Rame, i tu u toku četvrte ofanzive, pod vedrim nebom, štampali posljednji broj driničke »Borbe«. Sa tirn brojem, sa tim ne znam kojim zimskim danom, prestaje rad Redakcije.

U »Borbi« su do tada i tada, kako u redakciji, tako i u njenom širem sastavu i štampariji radili Moša Pijade - i Janko, Veselin Mas-

Vojo Dimitrijevi : Kroz popaljenu Jablanicu

leša i mnogi drugi partijski radnici i publicisti. Bilo je tu drugova iz Sarajeva, što me naročito radovalo. Sje sam se Ferida Mengića, Salamona Romana, Mare Miletić i Alberta Altarca.

U tim velikim danima, koji će dugo trajati, bio sam ponovo srećan i doživio sam - svim svojim bićem, svojim srcem - radost jadnog i namu enog naroda, što se ne može ni jednom vrstom umjetničkog izražavanja do arati, predstaviti, opisati.

U našem cjelokupnom partizanskom životu u to vrijeme, bilo je velikih događaja, koji su svojom ljudskošću, svojom veličinom bili toliko snažni, da su se sami ureživali u srca, u dušu na ovjeka, na način kao što se trenutno vizuelno doima jedna raspršena raketa u velikom anstvenom pretprazniku vatrometu.

Ne mogu da zaboravim dan kada smo slavili 25 godina Velikog oktobra, kada smo bili u Petrovcu, na okupu, radovali se i u Dedijerov »Dnevnik« upisivali svoja imena. I danas je to velika radost pogledati u »Dnevnik« i vidjeti pored potpisa Tita, Lole, Vese, i imena boraca, kurira, grafikara i drugih drugova i drugarica, kao svjedokanstvo o povezanosti svih u borbi na život i smrt protiv okupatora i domaćih neprijatelja.

Ne mogu da zaboravim ni oduševljenje prilikom održavanja Osnivačke zemaljske konferencije Antifašističkog fronta žena u Bosanskom Petrovcu, u decembru 1942. kada sam zajedno sa slikarom Pivom Karamatijevićem dekorisao salu i pratio rad Konferencije.

Dobro se sjećam da je već ina žena na ovoj konferenciji bila iz Bosanske krajine, ali i priličan broj drugarica koje su živjele u drugim krajevima i pokrajinama - širom Jugoslavije. Šarenilo nošnji u kojima su bile, stare i mlade, stvorilo je nesevakidašnji doživljaj. Bio je i veliki broj žena boraca - sjedile su jedna pored druge - majke i kćerke, obje u uniformi, obje sa puškom u ruci. Majke, naše starice - žene borci - sjedile su u predsjedništvu, sjedile su u svim redovima i ispunjavale svako mjesto na klupi, svako mjesto na stolici. Sala je bila prepuna.

Konferencija je počela u rano jutro. Kao član redakcije »Borbe«, kao umjetnik, pratio sam rad. Divio se i čudio govorima nekih žena iz sela i grada, kako znaju da pametno iznose svoje misli, da govore bez patetike - bolno - ali i svjesno.

Ne, ne mogu da zaboravim njihove iznurene glave, umotane u marame. Ne mogu da zaboravim glave koje sam crtao - skicirao, divio se plemenitom liku naše žene - naše majke, svjesne da bez žrtava nema ni slobode ni pravde u životu.

Dobro pamtim i Prvi kongres Antifašističke omladine Jugoslavije, koji je održan u istom mjesecu. Sjećam se Ive Lole Ribara, Rade Dugonjića, Boška Buhe i mnogih znanih i neznanih boraca - dječaka i djevojčica, djece mlađe od 14 godina - koji su sa zanosom i jednostavno govorili o svojim podvizima, govorili o svojim obavezama, nisu mislili ni

na svoj život, ni na svoju smrt. Djeca su bila mala, a njihova djela velika.

Godina 1942. bila je godina krupnih događaja.

Sjećam se kraja 1942. godine i početka 1943, kada je sa mojim i našim životom povezan još jedan događaj. Sjećam se kada su u našu sredinu, u Bihać - u partizane došla dva povjeka iz Zagreba, dva velika književnika. Jedan mlad, Ivan Goran Kovačić, koga su u toku revolucije, u toku rata, mučki ubili četnici, na onaj način, gotovo na isti način, kako je i sam Goran opisao zločin u svojoj potresnoj poemi - »Jama«.

Drugi je bio poznati pjesnik Vladimir Nazor. Veliki pjesnik, star i nevješt za ratovanje ali u najtežim danima bio je među nama. Starca sa sijedom bradom nije četvrti, ni peta, kao ni one kasnije neprijateljske ofanzive nisu mimoišle, a on je tada pisao pjesme o Titu i o svom narodu.

I na kraju ovih mojih sjećanja, još je jedan veliki događaj koga se uvijek rado sjećam.

Prvo zasjedanje AVNOJ-a bilo je i ostalo veliko i najvažnije i praznik do konca 1942. godine.

Dvadeset šesti novembar 1942. godine bio je neobično vedar i sunčan dan. Radost i pjesma u Bihaću. Ulice su pune građana, naroda - partizana. Ovoga puta sišli su u grad i oni koji nikad nisu bili u gradu. Na ovaj dan 1942. godine svi su došli da vide partizane, da čuju riječi svojih voljenih starijina, da čuju riječi druga Tita, koji je, eto, tu, na tom mjestu, toga dana, govoriti »nešto važno«, kako su oni u svojim razgovorima jedni druge obavještavali.

Znalo se da će toga dana govoriti ugledni borci ustanka. Znalo se da će toga dana govoriti predstavnici naroda iz raznih krajeva Jugoslavije. Znalo se da će toga dana i Tito govoriti, pa je uzbuđenje raslo i bilo veliko, kao što je i ljudskost velika.

Sala za Prvo zasjedanje AVNOJ-a bila je jednostavno dekorisana sa slikama i parolama, našim i saveznim zastavama.

Naši drugovi - ljudi u sali i ljudi van sale - u cijelom Bihaću živjeli su dva dana, koliko je trajalo zasjedanje, u jednom od najvažnijih uzbuđenja, u jednom, moglo bi se reći, euforičnom stanju, ponosni i radosni, veliki i snažni, a u isto vrijeme svjesni da je Bihać i cjelokupna naša slobodna teritorija jedna mala oaza u porobljenoj Evropi, koju mogu neprijatelji svakog časa da napadnu, kao što su je i napadali, tukli i pokušavali uništiti, ali su bili preslabi za tako nešto. Eto, u takvim uslovima i atmosferi STVARALA SE NAŠA NOVA JUGOSLAVIJA.

Sjetimo se samo riječi koje je prvog dana drug Tito govorio na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, pa ćemo vidjeti snagu i volju naroda koji je pod najtežim uslovima živio i borio se do pobjede. »... Mi imamo visok moral ne samo u našoj vojsci, moral koji zadivljuje čitav svijet - veći i u našem narodu. Gledajte na ona popaljena sela! Kraj njih na zimi, pod našim aramama ili pod golim nebom, u šumi kraj vatre, seljaci i

seljanke ne rop u na svoju sudbinu, ve kažu: 'Bra o mila, borite se - a mi emo dati i posljednji zalogaj što ga imamo da biste pobijedili našeg zajedni kog neprijatelja'. To je moral kakav se rijetko i teško na e, to je ponos naroda Jugoslavije« - sa zanosom je izgovarao ove rije i drug Tito.

Gledao sam i doživljavao radost i uzbu enje drugova i drugarica koji su bili prisutni u sali, pa sam i sam bio veoma uzbu en. U tim momentima oduševljenja, ponovo sam našao ijepotu svog poziva. Skicirao sam portrete drugova i drugarica koji su govorili, sjedili u predsjedništvu, delegate ovog istorijskog i veoma zna ajnog skupa. Neiskazanu radost osje ao sam u sebi, morala se iskazati i na mom licu.

LJUBO KOJO

U OSLOBO ENOJ ROGATICI

Prije aprilskog rata, kao ak trgova ke akademije družio sam se sa omladincima koji su pripadali naprednom revolucionarnom radni - kom pokretu: Milanom Mili evi em, njegovom sestrom Slavicom i bratom Dušanom (strijeljan na Vracama), Brankom Kunom i Mehom Fetahagi em. Dolazio sam u kontakt i s drugim naprednim omladincima. Sa njima sam esto razgovarao o aktuelnim politi kim pitanjima, prihvataju i njihove stavove i ocjene o društveno-politi kim prilikama u staroj Jugoslaviji. Razumije se, nije se moglo stati samo na tome, pa su ti omladinci od mene tražili da izvršavam i neke konkretne zadatke.

Prenosio sam kad je trebalo, neke letke, dežurao sam kada su održavani skojevski sastanci. U estvovao sam i u demonstracijama na dan 27. marta, protiv Trojnog pakta i rata.

Ovo moje druženje sa ovim drugovima i moje u eš e u demonstracijama nije ostalo nezapaženo od strane onih koji su se ve tada deklarirali kao fašisti. To se potvrdilo odmah poslije okupacije, jer su me kod ku e u junu mjesecu tražili ustaški agenti.

Bilo je potrebno da se moj stariji brat i ja sklonimo ispred neprijatelja u neku nepoznatu sredinu, te da tu sa ekamo dalji razvoj doga a- ja. O tome sam se konsultovao sa drugovima. Pošto su se tada doga aji u Sarajevu odvijali veoma brzo, nije bilo mnogo vremena za razmišljanje, pa smo moj brat i ja zaklju ili da odmah idemo u Užice, u Srbiju.

Komšinica Rabija Izmirlija nabavila nam je putne isprave, kupila karte i nas dvojicu dopratila do voza za Užice, te otpratila od glavne do bistri ke stanice.

Dolaskom u Višegrad - Vardište, prijetila je opasnost da budemo uhapšeni ako se podvrgnemo proceduri kojom su se služili okupator i

ustaše, tj. kada su putnici trebali da pređu iz bosanskog u srbijanski voz. Radi toga smo nas dvojica iskočili ili ranije iz voza, a moj brat kao željezničar brzo se povezo sa željezničarima srbijanskog voza, pa smo na samoj lokomotivi prešli preko granice i nastavili dalje za Užice.

Imam smo sišli u Užice, nastojali smo da se negdje smjestimo i da osmotrimo prilike i atmosferu u gradu. Brzo smo došli do zaključka da nam i ovdje prijete sli ne opasnosti od kojih smo izbjegli, jer je i ovo bio okupirani grad u kome su se Nijemci oslanjali na domaće i izdajnike. Susreo sam se sa nekim ljudima iz Sarajlija, koji su me pogledali poprijeko i naš susret prokomentarisali riječima: »A, tako, stigao si?!«

Poslije ovog susreta, odmah sam po nekom povjereniku koji je išao za Sarajevo, poslao pismo mojim roditeljima, u kojem sam im rekao da u Užicu nije ništa bolje nego u Sarajevu. Ocu moje djevojke Nevenke napisao kratko: »Iz vatre u vatru!«

Istog dana moj brat je produžio za Kraljevo. On je bio radnik Željezničarske radionice u Sarajevu, pa je htio da ispita kakve su prilike za njegov rad u kraljevačkoj radionici. Sutradan sam se našao sa nekim poznatim ljudima iz Sarajeva. To su bili Nikola Prodanović, Branko Brkić, Ljubo Mućibabić, Kajo Dokanović, braća Slobodan i Radomir Bajetić i još neki drugi kojima sam zaboravio imena.

Nikola Prodanović je održavao vezu sa Dragoslavom Mutapovićem, članom Partije, od koga je dobivao informacije o razvoju prilika u Srbiji, kao i o onome šta treba činiti. Bili smo obaviješteni da postoji mogućnost da nas nedugo dovedu u svoju vojsku. Naravno, to je prijetila opasnost onima koji su bili nezaposleni. Zbog toga sam tražio kakav bilo posao i zaposlio sam se u jednoj privremenoj radionici koja je prodavala i mlije ne proizvode. Sa Nikolom smo pomenuta grupa Bosanaca i ja održavali stalnu vezu.

Poslije kratkog vremena, Nikola mi je rekao da se treba pripremati za povratak u Bosnu, u borbu na Romaniju. Rekao je da on kreće odmah, a nama je savjetovao da krenemo sukcesivno, organizovano i po grupama.

Uskoro sam, u toku oktobra, zajedno sa Kojom Dokanovićem, Ljubom Mućibabićem, Brankom Brkićem i drugim Bosancima koji su kao i mi željeli da stupe u Romanijski partizanski odred, a prema uputstvu Nikole, krenuli vozom, ali su nas kod Mokre gore zaustavili naoružani ljudi. Oni su nam se predstavili kao narodnooslobodilačka vojska. Tražili smo da nas puste da pređemo Drinu, jer idemo me u partizane na Romaniju. Usprotivili su se našem zahtjevu, tražeći da i mi u estvujemo u napadu na Dobrun. Taj dan smo ostali sa njima, a poslije je zauzeo Dobruna odmah, isto veče, prešli smo Drinu skelom kod Starog Broda.

Na lijevoj obali Drine susreli smo se sa dijelovima Sjemenkog partizanskog bataljona Romanijskog odreda. Njegov komandant je već bio Nikola Prodanović. Susret i pozdravljanje s njim bili su kao sa nekim najrođenijim. Stupili smo u Sjemenki bataljon i ostali u njemu sve

do oslobođenja Rogatice, kada smo bili na raznim položajima oko Višegrada i Rogatice.

Krenuli smo da oslobodimo Rogaticu. Radovao sam se ulasku u grad (iako sam znao da se u gradu ne možemo dugo zadržati), da se bar malo odmorim i razveselim. Ali je ispalo drugačije.

Dva dana pred oslobođenje Rogatice, kreću i se u napad, morali smo da gazimo i da duže vremena boravimo u vodi, u nekom potoku. Da je bilo ljetno vrijeme, možda bi to čak na momente, bilo i prijatno, ali to je bila druga polovina mjeseca oktobra - kad počinje hladnoća, posebno noću. Poslije žestokih borbi, nanijevši teške gubitke neprijatelju, upali smo 23. oktobra u Rogaticu. Kada smo ulazili u Rogaticu gotovo nisam znao za sebe - dobio sam zapaljenje pluća.

Umjesto da se radujem na ulicama oslobođenog grada, morao sam u bolnicu. I tu sam uz pomoć dr. Alije Tomića prebrodio za nekoliko dana ovo oboljenje i javio se Komandi mjesta, jer je moja jedinica otišla na nove zadatke.

Komandant mjesta, u to vrijeme, bio je Naum Zafirovski, kapetan bivše jugoslovenske vojske, koji je prešao na našu stranu. Bio je tu samo nekoliko dana, ubrzo ga je zamijenio Miloš Škorić Strić. Zadržao me je u Komandi i dao mi zadatak da organizujem saobraćaj. Meni se ispunila želja da više ne hodam pješake, jer sam i prije rata frentovao, iz Sarajeva sam išao pješake do mora. A sada sam osim 2-3 kamiona, 2-3 motorbicikla, nekoliko zaprežnih vozila, tovarnih konja, imao pod komandom »fiat« sa šoferom Bracom Šljivićem, koji je kasnije poginuo. Tu je bila i telefonska centrala, kojom je Rogatica bila vezana sa slobodnom teritorijom.

Bili su to veliki dani naše oslobodilačke borbe i revolucije; kada smo se susretali sa problemima koje je to vrijeme postavljalo pred našu oslobodilačku pokret i kada su se obični ljudi u praksi upoznavali sa ciljevima naše borbe i sa onim što će ona donijeti. Trebalo je organizovati novu vlast u ovom gradu, bez onih koji su doveli do propasti staru Jugoslaviju ili koji su se stavili u službu okupatora.

Pored Komande mjesta, vojnog organa, formirani su Opštinski i Sreski narodnooslobodilački odbor u koji su ušli predstavnici Srba, Muslimana i ostalih i iz svih društvenih slojeva, oličavajući na taj način jedinstvo u borbi protiv okupatora i njegovih sluga, a za oružano bratstvo i jedinstvo naših naroda. Za predsjednika Sreskog narodnooslobodilačkog odbora izabran je Janko Jolović, poznati komunist sa Romanije. Među izabranima članovima SNOO bili su Akšamija Jakubić i Rade Borovčanin. Za predsjednika Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora izabran je Nikola Maksimović. Sjećam se još dvojice tada izabranih članova NOO, Milana Vukovića i Rašida Karića. Ta naša nova vlast bila je pred brojnim problemima, izazvanim okupacijom i divljanjem okupatora i njegovih slugu. U gradu su bile brojne porodice bez hranioca, izložene gladi, bolestima i drugim nedajama. Poseban problem predstavljalo je to što je trebalo zaštititi Muslimane od upada čet-

Miloš Skori (3), komandant mjesta u oslobojenoj Rogatici, sa grupom partizana, među kojima su Uglješa Danilović (10) i Ljubo Kojo (12 — sjedi sa puškom)

ni njih jedinica, jer su etnici svaki put kad su upale u Rogaticu, htjeli da kolju Muslimane. Morali smo postavljati straže u muslimanske kuće da bi zaštitile ljude. Tu se moglo uvjeriti šta ko zastupa i ko saraduje sa neprijateljem koji je htio da sve narode Jugoslavije istrijebi, zavadaju ih i raspiruju i vjersku i nacionalnu mržnju.

U to vrijeme se slobodna teritorija na kojoj je djelovao Romanijski partizanski odred protezala od Kalovitih brda kod Pala do Drine, i dalje preko Drine, povezuju i se sa slobodnom teritorijom Užeke republike, na sjeveru sa teritorijom Biranskog i na zapadu sa teritorijom odreda »Zvijezda«.

Osloboenjem Rogatice bilo je postignuto gotovo potpuno blokiranje Sarajeva. A može li se zamisliti za naš Sarajlijeve i radosti! U našim redovima govorilo se o tome da je naša snaga toliko narasla da može osloboditi i Sarajevo. Naravno drugo je pitanje koliko je to bilo realno, ali su to bile procjene i želje boraca.

U decembru mjesecu kroz Rogaticu prošao je drug Tito i dijelovi Prve proleterske brigade. Imao sam sreću da tada vidim prvi put druga Tita, uinio mi se veoma mladim.

U samoj Rogatici svakim danom je teža situacija djelovanjem etnika. O to je bilo da mi više ne možemo dopuštati ono što oni čine. Jaz između u njih i nas bivao je sve veći. Morali smo se distancirati od njihovih zločina, a njihovi postupci bili su takvi da je bilo vidljivo kome su išli na ruku - okupatoru. Njihove parole o kralju i otadžbini, nama je bilo jasno, bile su uperene i protiv Srba gotovo isto toliko koliko i protiv Muslimana, na koje su nasrtali nožem i sa nevjerovatnom mržnjom. Osjećali smo da to vodi ka gubitku onoga što smo borbom već postigli, ali nije bilo lako ni jednostavno preovladati tu strašnu prepreku, koja nije bila samo politička nego se ticala opstanka i održanja života ljudi, žena i djece, njihovih domova.

Narodnooslobodilački odbor je uinio sve što je bilo u njegovoj moći. Prvi njegov zadatak bio je organizovanje života u gradu. Nastojao je da se obezbijedi snabdijevanje stanovništva životnim namirnicama, pa smo morali otvoriti trgovine, mesare, pekare i mlinove.

Iz osloboenog Bratunca dobavljan je duvan i prodavan u trafikama. Narodnooslobodilački odbor je podstakao otvaranje krojačkih i obuvarsko-opskih arskih i nekih drugih uslužnih radionica. U Rogatici je bila organizovana Gradska partizanska bolnica koju je vodio dr Alija Tomić. On je sa svojim zdravstvenim i drugim osobljem danono no radio da bi partizanima i drugim ljudima pružio bolničke usluge.

Opštinski narodnooslobodilački odbor je posvetio posebnu pažnju prikupljanju pomoći za front, naročito za bolnice (aršave, jastuke, deke i dr.). Organizovao je pletenje čarapa, šalova, pulovera i rukavica. U toj akciji su se istakle brojne žene i djevojke. Posebnu brigu vodio je oko muslimanskog zbjega (muhadžira) u Rogatici. Po osloboenju mjesta, prišlo se formiranju Doma omladine, a neki su ga zvali i Partijski dom. Radom doma rukovodio je skojevac Rusmir Gorušanin. U

domu su organizovane kulturne i zabavne priredbe u kojima su učestvovali brojni omladinci i omladinke. Dom je izdavao i bilten sa radio i drugim vijestima. U njemu se rasturala i italala uži ka »Borba«. U domu je bila biblioteka, igrao se šah i uile partizanske pjesme. To je bilo mjesto gdje su organizovani politički razgovori sa omladinom, a vodili su ih Rodoljub. olakovi Ro ko, Paško Romac, Slaviša Vajner i a, Ruža Olja a i drugi revolucionari i borci.

Narodnooslobodilački odbor je obezbijedio i funkcionisanje komunalnih uređaja vodovoda, električne centrale u Mesi ima, telefonske centrale, zatim održavanje puteva i iš enje snježnih nameta. Sve se to radilo u vrlo teškim uslovima, sa veoma oskudnim materijalnim sredstvima i uz veliko zalaganje stanovništva.

Narodnooslobodilački odbor je nastojao da obezbijedi i što bolji smještaj borcima naših jedinica kada bi dolazili u grad. Pored spavanja, trebalo je onim sa fronta omogućiti da se o iste, da okrpe poderaanu odjeću i obuću, da se obriju i, konačno, da se, kako-tako, rasonode u ovom malom slobodnom gradu, kako bi opet poslije kratkog predaha, krenuli na front.

Takav je bio život u slobodnoj Rogatici od mjeseca oktobra 1941. do 12. januara 1942. godine, kada smo pod pritiskom neprijatelja napustili grad.

I tako, u toj borbi za ostvarenje najosnovnijih postulata ljudske i narodne solidarnosti, dolaze i dani ohrabrenja i vjere u pobjedu. Dolazak druga Tita i Prve proleterske brigade u istomenu Bosnu i Rogaticu ne samo da nas je ojačao u vojni kom smislu nego je predstavljao i ono što je, u tom momentu, bilo najvažnije: ukazao nam je šta trebainiti, kako iza i iz ovog vrtloga. Izlaz je bio u odlunijoj borbi za narodne mase, u istrajnoj aktivnosti na zajedničkoj borbi svih naroda, za bratstvo i jedinstvo, u borbi protiv svih domaćih izdajnika koji su se stavili u službu okupatora.

Međutim, ta borba nije bila stvar samo političkih parola. Ostvarenje i oživotvorenje ovih stavova, koji su pokazali svu svoju pravu revolucionarnu vrijednost, doživljavali smo naročito u 1942. godini, kada se narod na djelu uvjerio u etničku izdaju i njihovu saradnju sa okupatorom, koji se ni po emu nisu razlikovali od ustaških bandi. Borbe Šeste isto no-bosanske proleterske brigade, u kojoj sam se nalazio u to vrijeme, i njena dragocjena politička aktivnost doprinijele su kontinuitetu revolucije u ovim krajevima i podržale borbenu svijest i aktivnost koje e u narednim godinama ustanka još više ojačati i razbuktati se u snagu revolucije.

RADOJKA ANDRI

SEDAM MJESECI U OSLOBODJENOM SREDNJEM

Srednje se nalazilo na oko 30 kilometara udaljeno od Sarajeva. Od Semizovca se odvajao krak pruge uskog kolosijeka i dolazio preko Srednjeg do Ivan i a. Radila je i šumska željeznica od Srednjeg do ši a. Više godina pred II svjetski rat poela je i izgradnja puta Semizovac - Srednje koji je bio i izgrađen do željezničke stanice i sela Ljubine. U Srednjem je još 1895. godine poela sa radom tzv. »vodena pilana« za preradu balvana, a kasnije su podignute i dvije modernije pilane, veća u Srednjem, 1926. godine, a manja u evljanovi ima, 1918. godine. Bile su privatno vlasništvo. Pored drveta na ovom području u selu Podroli - Ivan i i radio je rudnik manganove ruda e, koji se, također, nalazio u dosta intenzivnoj eksploataciji. Tu je bio zaposlen, što u stalnom radnom odnosu, što na vu i drveta, veliki broj ovdašnjeg stanovništva. Nije ni čudo što je odmah poslije okupacije naše zemlje i stvaranjem njemačko-ustaške tzv. NDH, neprijatelj pristupio intenzivnom korištenju značajnih bogatstava ovog kraja.

Brutalni napad fašističke Njemačke i Italije na našu zemlju, brza i sramna kapitulacija i izdaja koju su izvršili vlastodršci stare Jugoslavije i zlodjela koje su poele vršiti vlasti tzv. NDH i ustaše, teško su se odrazile na stanovništvo ovog kraja, koje je, inače, do tada živjelo uglavnom u dobrim međusobnim odnosima. Na ovom području živjeli su do tada skupa i u preduzeća imali radili i Srbi i Hrvati i Muslimani. Radi poštenog držanja nekih uticajnih Hrvata i Muslimana, uglednih domaćina, nije došlo prvih dana po stvaranju tzv. NDH do međusobnih trvenja, proganjanja i pokolja. Međutim, i ovdje se ubrzo saznalo za progone i zvjerstva ustaša po Sarajevu i okolini, za hapšenje i ubistva Srba, za strahovite progone Jevreja, paljenje nekih obližnjih sela, hapšenja i tjeranja u logore.

Pilana u Srednjem, eksploatacija drveta iz predratnih dana

Dospjele su vijesti i o pripremama, organizovanju naroda za otpor takvim zlodjelima. Prve diverzantske akcije, a naročito rušenje voza u Jošanici, koje je izvršeno 6. septembra 1941. godine, zatim prve ustaničke puške u Ilijašu i na Romaniji, napad grupe partizana na žandarmerijsku kasarnu na Ozrenu, te stvaranje prve partizanske grupe na Crnom vrhu i njene akcije, izazvali su nadu i vjeru da će biti onemogućeno dalje sprovođenje zvjerskih planova okupatora i ustaša.

U ranu zoru 23. septembra 1941. godine grupa boraca sa Crnog vrha oslobodila Srednje, međe u kojima su se već nalazili i prvi borci iz Srednjeg, Slavko Kojić i Neđo Rašević. Onesposobljeni su za dalji rad pilana, željeznička stanica, kao i drugo što je služilo okupatoru. Novi borci iz Srednjeg krenuli su u partizane. Ubrzo poslije toga, već koncem septembra, u predjelu sela i željezničke stanice Ljubina izvršeno je rušenje pruge, dočekan i zarobljen voz sa neprijateljskim vojnicima, od kojih je znatan broj u borbi i ubijen. Tom značajnom akcijom Srednje i okolina su bili potpuno oslobođeni od okupatora, a stvorena je nova, slobodna partizanska teritorija na domaku Sarajeva, u neposrednoj blizini njemačkog i ustaškog centra, krcatog i vojskom i oružjem.

Oslobađanjem Srednjeg i okoline, nastaje veliki polet u razvoju ustanka i u ovom kraju. Dolaskom novih boraca, Crnovrška grupa brzo izrasta u četu, a zatim u poznati Crnovrški bataljon.

Ubrzo, u oktobru 1941. dolazi do stvaranja partizanskog odreda »Zvijezda« sa novim četama i bataljonima prema Sarajevu, Varešu i Okruglici. Naglo se širi slobodna teritorija, a Srednje, koje je predstavljalo i privredni centar tog područja, u kome je bilo najviše zaposlenih, gdje je bila i ranije smješтана uprava preduzeća sa svojim administrativnim osobljem, šumska uprava, željeznička stanica, osnovna škola, pilanske radionice, magacini i prodavnice neke zanatske radionice, bivši Sokolski dom kao značajna društvena prostorija, postaje centar te nove slobodne teritorije.

U Srednjem počinje da se organizuje i razvija novi život, novi odnosi među ljudima. Njegovi stanovnici, koji su decenijama prisiljavani, vaspitavani pa i prinudom natjerani da slušaju i bez pogovora izvršavaju naloge i zadatke vlasnika preduzeća, njihovih nadzornika i upravitelja, sada osjećaju da nastaje nešto novo, nešto što ih privlači, nešto što su sigurno i intimno željeli i zamišljali. A sada su među njih došli novi ljudi, koje ranije nikad nisu ni vidjeli, oni sa njima razgovaraju, rade kao da su im najbliži, kao da su se sa njima rodili i patili. Izgledalo je da je sada došlo vrijeme da im neko vraća nešto ljudsko, neophodno, njihovo, bez čega uvijek ne može biti pravi uvijek. Sreću se i rade sa ljudima za koje saznaju da su komunisti, da su bili na robiji, u zatvorima među njima i prebijani, a sada ih vide među sobom, u borbi, na radu, na djelu. Neustrašivo se tuku protiv tako moćne sile. Ne boje se ni Hitlera, ni Musolinija, ni poglavnika; ne boje se što je tu u blizini, u Sarajevu, neprijateljski garnizon i sva ta fašistička sila. Oni ovdje zajedno sa narodom vode borbu, a poslije borbi rade i brinu sve one brige i

poslove koje i te ljude more. Idu no u u vojne akcije, napadaju neprijatelje, prave diverzije na periferiji samog Sarajeva, na prugama, suprotstavljaju se napadima na slobodnu teritoriju, a kada se vrate iz borbe, opet rade sve poslove koje im zajedni ki život name e. Prvi put se narod sre e sa tim ljudima i sluša o potrebi jedinstva naroda, o bratstvu i jedinstvu kao zalozi pobjede nad okupatorom, nad njegovim slugama.

Prva je briga da se ostvaruje parola: »sve za front, sve za pobjedu«. Borci na frontu moraju biti obezbijedeni svim onim nužnim potrebama koje je mogu e u pozadini prikupiti i proizvesti. Otvaraju se radionice za šivanje i krpljenje odje e i obu e. Organizuje se radionica za popravku oružja i pravljenje partizanskih bombi. Stvara se partizanska - narodna kuhinja za borce i prolaznike iz partizanskih odreda iz drugih krajeva naše zemlje, kojih sve više kroz Srednje prolazi. U Srednjem je ranije bila podignuta »vodena pilana« koja je, pored rezanja balvana, no u davala elektri no svjetlo za ku e, uprave preduze a. Nijedna ku a od mještana nije imala pravo da dobije elektri no svjetlo. Sada je u vihoru rata, najednom i to po elo da se rješava u ovom slobodnom kutku okupirane zemlje. Izvršena je elektrifikacija niza selja - kih domova. Narod se masovno uklju uje u ovakvu aktivnost, u rad za sebe, u rad koji sam po inje da organizuje. I zato nije slu ajno da i sami ljudi i žene žele da postanu aktivni lanovi pokreta. Stvara se, na inicijativu Okružnog komiteta, u Srednjem prva elija Komunisti ke partije Jugoslavije, u koju ulaze i mještani. Tu ima i doma ica - seljanki, djevojaka, radnika. U prvoj eliji KPJ u Srednjem, koja je formirana u novembru 1941, bili su od mještana: Anda Koji , Dordo Tamindžija, Košta Raševi i ja, te lanovi Komunisti ke partije iz Sarajeva Ljubica Ljuji , Ankica Albahari, Branka Blažek, Tripko Doki , Nikola Andri i drugi. Formirana je, takode, skojevska organizacija u koju su me u prvim primljeni: Milena Koji , Rosa Raševi , Relja Mijanovi , sestre Aca, Olga i Nada Kurili , Koviljka Mijanovi , Vladislav Andras. Formiran je i odbor žena antifašistkinja, u kome su najaktivnije radile i bile lanovi: Jefa Šu ur, Ljubica Ljuji , Radojka i Anda Koji , Janja Staniši , Danica Košarac, Milica Kova evi , Pana Blagov anin i druge. U organizaciji žena, tako er, radila je i Branka Blažek. I danas se mnogi mještani iz Srednjeg sjeaju plemenitog lika i vrlo vrijedne aktivistkinje Branke Blažek, koja je poslije teške bolesti umrla u našoj bolnici, u selu Karaula. Ve ranije su stvoreni, odnosno od naroda birani prvi povjerenici, a kasnije odbornici noVe narodne vlasti. To su bili Prodan Koji , Radovan Arsi i Košta Raševi . Proširenjem slobodne teritorije, za odbornike su kasnije birani Milovan Staniši , Milan Arsi , Mehmed Mališevi , Nedo Košarac, Milan Vukovi , Radovan Šu ur, Tripko Doki , Krsto Košarac, Košta Raševi , Dor o Tamindžija, Prodan Koji , Atif Šabanovi , Nikola Andri , Anda Koji . Kada je bio izabran širi Opštinski odbor, bilo je odbornika i sa mnogo šireg podru ja: Ostoja Košarac - Košare, Krsto Košarac - Luka, Mladen Terzi - Vukinja a (Trobok),

Pero Kova evi - Visojevica, Luka Simani - Karaula, Atif Šabanovi
- Stomorine, Ilija Andži - Mrkovi i, Lazar šur - Vogoša.

Slobodna teritorija Partizanskog odreda »Zvijezda« bila je vrlo prostrana, a društvena aktivnost na tom prostoru razvijena. To je nametalo potrebu novih, organizovanijih i širih formi djelovanja svih vojnih i političkih činilaca na ovom širokom prostoru. Radi uspješnije koordinacije akcija, radi povoljnih geografskih i materijalnih uslova za rad, u Srednjem se smješta Štab Narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Zvijezda«. Također, smješta se i organizuje svoju aktivnost Okružni komitet KPJ za »Zvijezdu«. Dolazak i rad u Srednjem ovih značajnih organa pokreta, a naročito Okružnog komiteta KPJ, unosi novu živost, punije sadržaje i svestraniju, posebno društveno-političku aktivnost i stalan politički, kulturno-prosvjetni i zabavni rad u narodu. To nameće potrebu daljeg, višeg organizovanja svih vojnih i društveno-političkih organizacija za svaku područnu je odreda. Ustanovljava se Komanda mjesta u Srednjem, čiji je prvi komandant bio Trifko Dokić.

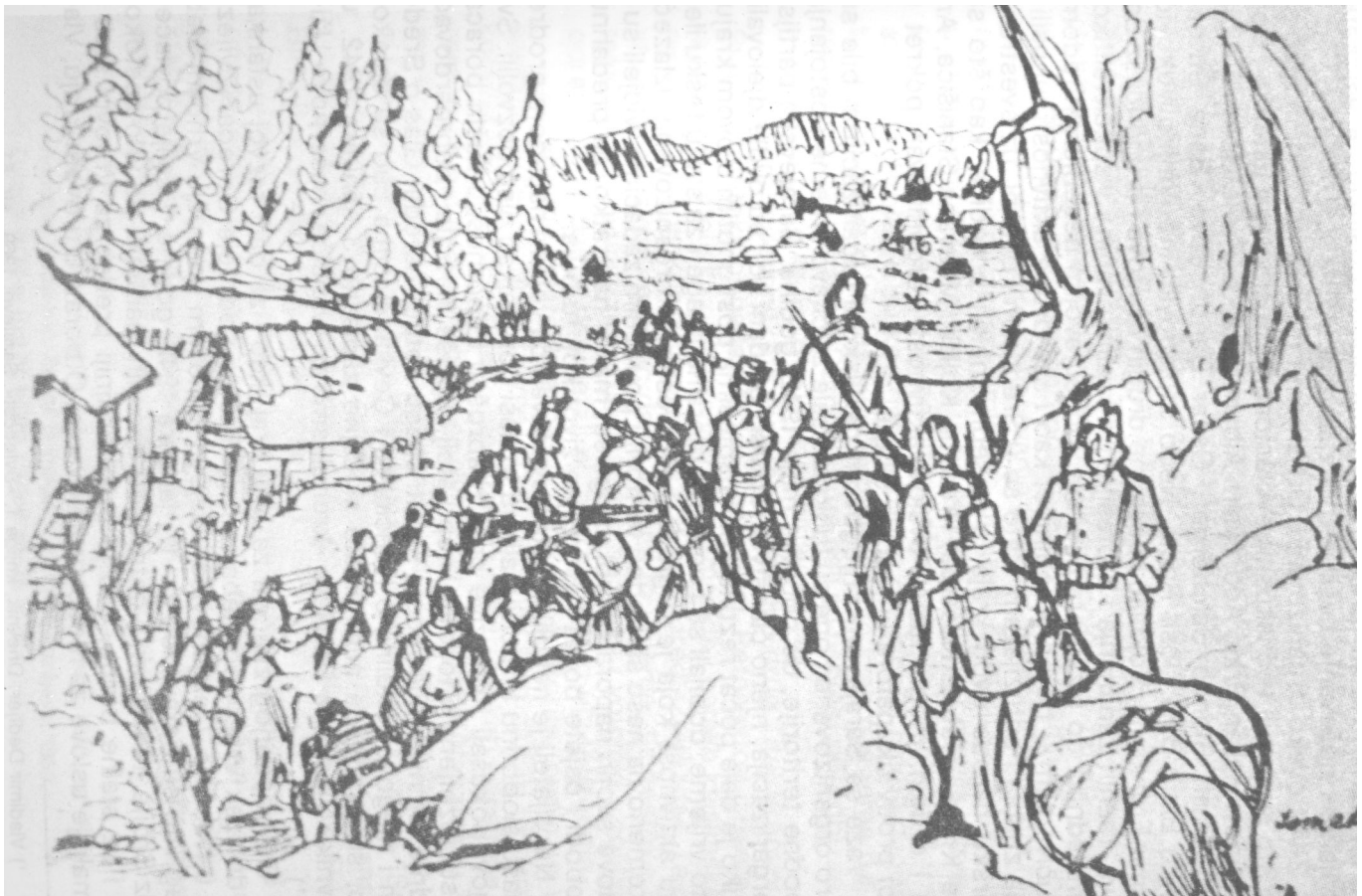
U decembru 1941. godine, u Srednjem se održava zbor delegata seoskih odbornika sa područja odreda i formira Opštinski NO sa utvrdjenim pravilima i zadacima djelovanja. Potrebe i razvoj su zahtijevali da se formira i Opštinski komitet KPJ za Srednje.

Okružni komitet SKOJ-a mnogo doprinosi boljem radu sa omladinom, koja se i do tada u velikom broju uključivala u raznovrsnu aktivnost. Njegovi prvotnici su bili: Bane (Branko) šurbat, sekretar, Branka Blažek, Vaso Radić, Dinko Falatar, Miki Engel i Manojlo Popić.

Posebno je bio dinamičan, sadržajan i bogat život u bivšem sokolskom domu u Srednjem. Tu su bili smješteni Okružni komitet KPJ za »Zvijezdu« i Štab odreda »Zvijezda«, te održavani i svi veći i važniji narodni, vojni i drugi skupovi. Dom je bio posebno ukrašen i uređen. Njegove zidove, naročito veliku salu, krasile su slike sa motivima iz borbe, koje je sa posebnim nadahnućem uradio naš poznati umjetnik Ismet Mujezinović. Dom je bio žarište kulturno-zabavnog života, pa su stalno održavane razne manifestacije i priredbe. Zato je, s pravom, taj dom dobio naziv Dom kulture, a mnogi su ga zvali i Partijski dom.

Stalne borbe, koje su vođene sa neprijateljem na vareškom, olovskom i frontu prema Sarajevu, zahtijevale su koliko je moguće i dobro organizovanu bolnicu za smještaj, njegu i oporavak ranjenika. Formirana je partizanska bolnica u Srednjem, sa ljekarom i osobljem kojim su obavili značajnu, korisnu i plemenitu ulogu u brizi i liječenju naših ranjenika. Žene i omladina Srednjeg i okoline dali su, također, svoj velik doprinos u snabdijevanju ove bolnice hranom, posteljinom i drugim potrepštinama. Bile su organizovane bolnice i u Visojevici (dvije), u kući Krste Kovačevića i Milovana Stanišića, i u Karauli, u kući Luke Simanića.

Život i snabdijevanje fronta zahtijevali su, u ovom, tada besputnom kraju, brži i organizovaniji prevoz boraca i materijala. Zato je na prostoru pruge od Srednjeg prema Ljubini i do Ivančića, te Srednjeg i

Crtež Ismeta Mujezinovi a ucrtan u Dnevnik Vladimira Dedijera - Romanija u zimu 1941/42. godine

Ši a, stavljen u saobraćaj i naš partizanski voz, sastavljen od šumske lokomotive i vagona koji su ranije služili za prevoz balvana, ali je, u ovim izuzetnim ratnim prilikama, i nama dobro poslužio za uspješno obavljanje i rješavanje naših ratnih zadataka.

Život ovako organizovati u Srednjem i njegovoj okolini mogao se zato što su tu bili vešt iiskusni revolucionari, organizatori ustanka i borci, drugovi Hasan Brkić, Aco, Nisim Albahari, Rajko, Pavle Goranin, Vojo Ljujić, Ervin Stanko Salcberger, Oskar Danon, Jovo, Bane šurbat, Branko Bajić, Baja, Josif Radić, Nedo Stojanović, inž. Veljko Vuković, Kazimir Franković, Vojo Ilić i desetine drugih drugova i drugarica iz Sarajeva, raznih zanimanja i profesija, od kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika do inženjera i ljekara. Oni su svojim nesebičnim radom, uključivanjem u borbene jedinice, kao i sve druge aktivnosti, unosili i svoja znanja i entuzijazam. Zato se u Srednjem i okolini, uz svestranu podršku naroda ovog kraja, a posebno nekih porodica, kao što su kućevne Krste i Ostoje Košarca, Prodana Kojić, Milovana Stanišić, Arsić i drugih, mogla razviti ovakva aktivnost i organizovan pokret u borbi protiv okupatora i njegovih slugu.

Veze sa Sarajevom i njegovom partijskom organizacijom bile su dobro organizovane i one su funkcionisale za dugo vrijeme postojanja slobodne teritorije, do početka maja 1942. godine. Sarajevska partijska organizacija, njeno članstvo, radnici i građani koji su ovdje djelovali, uveliko je dala pozitivan rezultatima i uspjesima postignutim u ovom kraju. U isto vrijeme, dobijali su i oni nove moralne snage i za svoju tešku ilegalnu aktivnost koja je u gradu bila svestrano organizovana. Izlaze i povremeno na našu slobodnu teritoriju po raznim zadacima, vidjeli su i plodove svojih napora i borbi, mogli su, makar na kratko, da predahnu u slobodi i osjete bogat i sadržajan život koji tu buja.

Neprijatelj je nekoliko puta pokušavao da vojnim napadom prodre na našu slobodnu teritoriju, ali mu to naši borci nikad nisu dozvolili. Svi njegovi pokušaji i ofanzive pred hraprošću i upornošću naših boraca bili su razbijeni. Stoga je neprijatelj, u više navrata, bombardovao Srednje, ali ni to nije moglo skršiti snagu i otpor naroda. Glas o Srednjem i njegovoj okolini, o Ivan i evljanovi ima se daleko. Zato, smatram, da nije nimalo slučajno zapisano 3. januara 1942. u Dnevniku Vladimira Dedijera »krenuli smo za Ivan i e, naše novo Užiće«¹⁾.

Od posebnog značaja za ovaj kraj, kao i za dalji razvoj ustanka, ima dolazak Vrhovnog štaba i druga Tita na područje Odreda »Zvijezda«, u Ivan i e, evljanoviće i Gajeve. Na ovom području Vrhovni štab i drug Tito su boravili od 2 -17. januara 1942. godine. Poslije povlačenja iz Srbije, te napornih tridesetodnevnih marševa, po vrlo žestokoj zimi i uz stalne borbe, ovo je prvi ozbiljniji predah za Vrhovni štab i normalnije uslove za njegovo djelovanje. O boravku u ovom kraju, Vla-

¹⁾ Vladimir Dedijer: Dnevnik, knjiga 1, »Svjetlost«, Sarajevo, 1969., str. 81.

dimir Dedijer je u Dnevniku zapisao: »Živimo dosta lepo. No provodim kraj radija. Po eli smo uveliko 'rad. Umnožavamo letke, brošure Starog«²⁾).

Ove rije i u Dnevniku najbolje govore o stanju, situaciji i organizovanosti života na ovom podru ju.

Sedmog i osmog januara 1942. godine održano je u Ivan i ima Pokrajinsko partijsko savjetovanje komunista Bosne i Hercegovine, kome je prisustvovao i drug Tito sa više lanova CK i Vrhovnog štaba. Poslije savjetovanja, naša aktivnost bila je još intenzivnija, imali smo jasnije predstave o složenoj situaciji u kojoj se ustanak nalazio, pa smo sa jasnim stavovima i zadacima išli u narod i među borce, objašnjavaju i im još upornije našu politiku i konkretne zadatke koje treba da izvršavamo. Neposredno poslije ovog Savjetovanja, u Srednjem je održano i Pokrajinsko savjetovanje SKOJ-a, na kome su dalje razraeni i konkretizirani zadaci omladine proizašli iz zaklju aka Savjetovanja u Ivan i ima. U tom periodu je na ovom podru ju boravila i Prva proleterska brigada, koja je sa borcima našeg odreda u estvovala u vojnim akcijama. Proleter i su kod nas za kratko predahnuli nakon danono nih borbi i marševa u kojima su u estvovali za to kratko vrijeme od formiranja brigade. U našem Domu kulture dali su uspjele priredbu za narod i omladinu ovog kraja. Bio je je to dirljiv susret.

Našem radovanju što su u našoj sredini drug Tito, Vrhovni štab i Prva proleterska brigada brzo je došao kraj. Petnaestog januara po ela je II neprijateljska ofanziva velikih njemskih i ostalih kvislinških jedinica na Romanijski partizanski odred i naš odred »Zvijezda«. Ta ofanziva je trajala skoro mjesec dana, ali i za to vrijeme, uz žestoke borbe, teške žrtve i veliku zimu, uspjele smo sa uvati i vojni ki i politiki ki naš odred »Zvijezda«, a neprijatelj ni lada nije uspio u i u Srednje.

Za vrijeme postojanja naše slobodne teritorije, ovdje je u više navrata, duže ili kra e vrijeme, boravio Glavni štab za BiH i Pokrajinski komitet KPJ za BiH. Ocjenjuju i stanje u partizanskim odredima na širem podru ju isto ne Bosne poslije II neprijateljske ofanzive, u Zapisima Rodoljuba olakovi a³⁾ stoji: »Odred »Zvijezda« je sa uvan u cjelini i nalazi se na svom starom terenu Crni Vrh - Semizovac - Srednje - Okruglica - Vareš«. Na ovom terenu je do posljednjeg dana postojanja slobodne teritorije 4. maja 1942. boravio i Glavni štab NOP i DO za BiH i Pokrajinski komitet KPJ za BiH.

U ovoj ofanzivi, poslije one u Srbiji, izdaja etnika i njihova otvorena saradnja sa okupatorom je došla do punog izražaja i na podru ju isto ne Bosne. O toj saradnji i izdaji etnika PK KPJ za BiH i Glavni štab NOP i DO za BiH izdali su narodu isto ne Bosne proglas⁴⁾). Taj proglas je bio uvjerljivo raskrinkavanje i osuda etnika.

* Vladimir Dedijer: Dnevnik, knjiga 1, »Svjetlost«, Sarajevo, 1969., str. 82

) Rodoljub olakovi , Zapisi, III knjiga, »Svjetlost«, Sarajevo, 1950.

⁴⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 3., dok. br. 28

U Srednjem je poslije Pokrajinskog savjetovanja KPJ za BiH izvršeno formiranje i proglašenje Prvog proletarskog isto nobosanskog bataljona, 13. marta 1942. godine. Ovo je bio dan velikog slavlja boraca i naroda Srednjeg i okoline koji su prisustvovali tom događaju. Sakupili su se borci sa legendarne Romanije, iz Crnovrškog bataljona Odreda »Zvijezda«, Muslimanskog bataljona, te Semizova ke i Viso ke i ete, od kojih je i formiran Prvi proletarski isto nobosanski bataljon. Borcima bataljona o njihovim političkim i borbenim zadacima govorio je Svetozar Vukmanović Tempo, koji se, također, s vremena na vrijeme, kao delegat Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, nalazio na ovom području. Za Prvi proletarski bataljon je Oskar Danon Jovo, jedno vrijeme i komandant Odreda »Zvijezda«, sastavio i komponovao pjesmu Prvog bataljona, koju su naši borci naučili i pjevali na dan formiranja.

Neprijatelj je sa svih strana bjesomučno napadao naš odred, njegovu slobodnu teritoriju i njegov centar u Srednjem. Djelovao je fašistički okupator iz Sarajeva i okolnih garnizona šaljući svoje špijune raznim kanalima. Nema sredstava i metoda koji nisu upotrebljavani u borbi protiv našeg odreda i naše slobodne teritorije. Etnici su iz muških zasjeda ubijali naše kadrove, prije svega, poznate komuniste.

U noć i izmeću 30. aprila i 1. maja 1942. godine, dok se narod Srednjeg i okoline spremao za proslavu Prvog maja, došlo je do etničke izdaje i pučanja u našem odredu »Zvijezda«, kao posljednjem do tada sa uvanom partizanskom vojnom uporištu na području oko Sarajeva. Našu slobodnu teritoriju uspjela je da potkopa i privremeno likvidira gnusna, mračna i podla izdaja etnika koji su, iz raznih sebi nih i antinarodnih interesa, služili fašističkim okupatorima. I ovdje su razbili jedinstvo i nanijeli ozbiljnu tešku i narodnooslobodilačku borbu.

Epilog te izdaje je krvav i stravičan. To je zvjersko i mučeničko umorstvo Mustafe Džadžije, krvoločno ubistvo Branka Bajića i Bajevića i Nećića i Stojanovića i drugih. Već ranije je mučki ubijen Krsto Košarac. Naše snage i jedinice su morale napustiti prvi put poslije oslobođenja Srednje i ostalu okolinu. U Srednjem je ostala bolnica sa teškim i nepokretnim ranjenicima, ljekarom i bolničkim osobljem. Upadom etnika u bolnicu, po etkom maja, izvršen je opšti masakr nad ranjenicima, bolničarkama, a ubijeni su Nusret Dizdarević, Miki Engel, bolnička arka Mira Daniti, »slijepi« Mujo iz Rogatice i drugi. Poklani su sedam tifusara i dva teška ranjenika. Na Okruglici je ubijen partijski radnik Veljko Vučković, član Okružnog komiteta KPJ. Ubijeni su u Sićima Mordo Altarac i šumar Petar Glišić, a u ljetu i Janko Balorda, poznati partijski radnik i popularni komunist iz Podlugova. Narod ovog kraja, koji je sedam mjeseci živio, radio, stvarao i izgrađivao svoju novu vlast i slobodu, na djelu je mogao da vidi šta mu nose i zašto se bore etnici, kao što je prije toga vidio i zloglasne ustaše.

Tako je nestala naša slobodna teritorija i na njoj bogato i dobro organizovani život u Srednjem i njegovoj okolini. I danas sje anja na te dane duboko žive u srcima i mislima svih onih koji su to neposredno doživjeli. Mnoga iskustva onog perioda ostala su u nama - drugarstvo i ljubav među ljudima, izme u boraca i naroda, spremnost da jedni drugima pomažemo, da dijelimo zlo i dobro.

DANILO ŠTAKA

IGMANCI U KALINOVU KOM NOP ODREDU

Narodnooslobodilački pokret u krajevima na području Igmana, na Igmanu i susjednim dijelovima Kalinovičkog NOP odreda, već krajem decembra 1941. i početkom januara 1942. godine doživljava već političke poteškoće koje su uzroci uglavnom bili etnički.

Širenje etničkog uticaja u područjima gdje je djelovao Kalinovički partizanski odred počinje dolaskom etnika Draže Mihailovića iz Srbije, koji nalaze oslonac u etničkim elementima dotad vidnije neispoljenim. Uspjesi partizanskih jedinica i snage NOP u ovim krajevima predstavljali su branu njihovom razbijanju, koju nisu odmah smjeli napadati. Raspoloženje za narodnooslobodilački pokret naroda ovih krajeva, naročito u selima oko Ilidže i u Sarajevskom polju, predstavljalo je bazu partizanskih jedinica na Igmanu. Ovo tim prije, što su gotovo svi borci Igmanske partizanske, u prvo vrijeme etničke, a kasnije bataljona bili iz Sarajevskog polja i grada Sarajeva, odakle se ne samo vršila mobilizacija ljudi za partizane nego i obavljalo snabdijevanje partizanskih jedinica hranom, odjećom i obućom, sanitetskim materijalom i svim drugim potrebnim. Stalna veza sa partijskom organizacijom grada Sarajeva bila je intenzivna i obezbjeđivala je vrlo čest kontakt Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo sa slobodnom teritorijom, te omogućila izlazak velikom broju radnika i omladine iz Sarajeva u partizanske jedinice.

Infiltracija etnika u jedinice NOV i u Igmansku partizansku četu postaje već u decembru 1941. godine intenzivnija. Zloupotrebljavaju i naše stavove o potrebi zajedničke borbe protiv okupatora i njegovih slugu, oni, istovremeno, cjelokupnu svoju aktivnost orijentišu na razbijanje ustanka.

Na Igmanu se, u to vrijeme, izdvaja grupa kolebljivih boraca iz redova Igmanske partizanske čete, koji nisu ispoljavali dovoljno discipline i spremnosti da idu u veće akcije. Među ovim borcima osjećao se i etnički uticaj kao i demoralizacija, sa kojom su etnici uvijek vješto računali. Ovi borci su napuštali položaje prema neprijatelju, ostavljajući partizane da se sami bore protiv okupatora i ustaša. Na Velikom polju ubrzo je došlo (7. januara 1942. godine) do formiranja etničke čete, smještene u istoj zgradi sa partizanima. Ta četa imala je tada oko 30 ljudi, sa kojima, u prvo vrijeme, nije bilo oštrijih sukoba. Nije bila rijetka pojava da pojedini borci iz etničke čete dođu u partizanske prostorije, te, nakon diskusije i rasprave sa partizanima, skinu kokardu i stave petokraku zvijezdu. Bio je to očit znak političkog diferenciranja između partizana i etnika, a i vrijeme konfuzije i idejne kolebljivosti među borcima.

U prvoj polovini januara dolazi do koncentracije etničkih snaga na Igmanu. Pro etnički orijentisani borci, koji su se nalazili u sastavu partizanskih jedinica na Kotorin-čairima (Igman) i Krupačkim stijenama i Kijevu, napuštaju ih sa Aleksom Lučevićem i Batom (prije rata bio putar) povlače se sa svojih položaja i koncentrišu na Igmanu, a ustaše napadaju na naše položaje na tim sektorima fronta. Zahvaljujući i borbenosti partizanske čete iz Krupačkog kraja, kao i velikom snijegu i hladnoći, ustaše su, iako brojno nadmoćni, protjerani.

etnički orijentisani mještani, premda malobrojni, sve više dižu glave i postaju sve aktivniji. Partizanske informacije, kao radio-vijesti, bilteni, letci, brošure i drugi propagandni materijal, rijetko su pristizale. Osnovni izvor obavještanja bili su radio i ustaška štampa, koju, kako se tada govorilo, treba čitati između redakata.

U Sarajevskom polju ipak ova etnička propaganda nije nailazila na podršku kod većine stanovnika, jer je uticaj NOP-a bio veći, naročito i preko brojnih radnika koji su radili u Sarajevu i okolini, kao i boljeg poznavanja političkih događaja koji su bili svakodnevno neposredni svjedoci, naročito u gradu Sarajevu.

U to vrijeme (decembar 1941. - januar 1942), mi smo, nekoliko članova partijske organizacije sa terena Ilidže, najveći dio vremena provodili u četi na Igmanu, pomažući i drugovima iz partijske čelije u četi da se spriječi odlazak pojedinih boraca iz partizana u etnike. Situacija na Igmanu bila je veoma zaoštrena, svakoga časa moglo je doći i do oružanog sukoba. Ovako tešku situaciju naročito su zaoštravali etnici koji su došli iz Srbije. Oni su pokušavali da nametnu svoje etničke stavove svim borcima, pa čak i da preuzmu rukovodstvo čete, što im je ponekad u izvjesnoj mjeri, i uspijevalo. Bilo je namjera i da se zvanično izmijeni i naziv čete, mjesto naziva »Igmanska partizanska četa« da se zove »Igmanska partizansko-etnička četa«. Međutim, takvi i slični pokušaji nisu urodili plodom zahvaljujući i komunistima.

Januara mjeseca 1942. godine komandu Igmanske partizanske čete sačinjavali su Mišo Jokanović, komandir čete, Mirko Tošić, zamje-

nik komandira, Gavro Princip, politički komesar etc, Slobodan Bosilj i , zamjenik političkog komesara etc i partijski rukovodilac u etc. Kraće vrijeme politički komesar etc prije Gavre Principa bio je Mirko Krželj, španski borac, koji je odlukom štaba Kalinova kod Odrada poveren u Štab odrada. Etnici su za svog komandira izabrali Dragu Šarenca, nekadašnjeg komandira Igmanke partizanske etc.

• * *

U takvoj situaciji dolazi do prelaska Prve proleterske brigade preko Sarajevskog polja i Igmana za Trnovo, pa dalje za Foču.

No izmeću 27. i 28. januara 1942. godine mnogim borcima, koji su se tada nalazili na Igmanu, ostala je u sjećanju. Bila je rijetko hladna, te je, na prijedlog jednog broja boraca, komanda etc odlučila da se svakih 15-20 minuta mijenja straža, iako je ranije smjena bila svakih 2 sata. Prema saznanjima, temperatura je tada iznosila 32° ispod nule, a neki tvrde da je bila i niža. Od velike zime stabla su pucala, što je stvaralo utisak kao da neko u šumi pored Velikog polja puca iz vatrenog oružja.

Etnici koji su se nalazili na donjem spratu zgrade, postupili su isto kao i mi. Smanjili su vrijeme straže, ali pojačali i broj stražara i stražarskih mjesta, bojali su se da ih partizani ne iznenade i razoružaju. Strah je bio pojačan time što se, osim naše etc na Velikom polju, na Brezova i nalazio još jedan naš vod na čelu sa vodnikom Mišom Popovićem, radnikom iz Sarajeva, pa su etnici iz tog pravca otkrivali iznenađenja i napad.

Jutro je bilo neizdrživo hladno, prozori zaleđeni tako da se kroz njih ništa nije vidjelo. Osim straže i patrola, niko nije bez velike potrebe izlazio iz kuće. Međutim, još se nije bilo potpuno ni razdanilo, kada je stražar utrao u zgradu i obavijestio dežurnog da duga kolona vojske ide u pravcu naše zgrade i da se njene prethodnice već nalaze na Velikom polju. Nije stigao ni sve da saopšti što je primijetio a ušao je jedan borac Prve proleterske brigade u društvu partizana iz Semizovačke etc koji su bili u pratnji proletera. Na naše pitanje - odakle je i kojoj jedinici pripada? - odgovorio je da je iz Prve proleterske i da se njegova jedinica sa Štabom nalazi na putu preko Igmana za slobodnu teritoriju.

Ova vijest nas je iznenadila i veoma obradovala. Slobodan Bosilj i ja skoro ili smo, zagrlili se, radosni što se ipak ostvarilo ono što smo stalno priželjkivali. Poslije više od jednog sata stigao je Štab brigade i drugovi iz Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH: Iso Jovanović, sekretar, Uglješa Danilović i Rodoljub Čolaković. Odmah smo održali kraći dogovor članova Partije iz etc i komunista sa terena (koji su se tu zatekli), podijelili zaduženja šta trebamo uraditi na prihvatanju i pružanju prve pomoći Prvoj proleterskoj brigadi.

Spomen obilježje Igmanskom maršu — Vrelo Bosne

Drugovi Milan Staniši , Savo Toši , Dor e Pindžo i Mirko Toši dobili su zadatak da podu u Sarajevsko polje i obezbijede hranu obu u, odje u i druge potrepštine za promrzle proletere. Mišo Jokanovi i Gavro Princip bili su dužni da se pobrinu za smještaj, odmor i osvježenje lanova štaba brigade i Pokrajinskog komiteta. Slobodanu Bosilji u i meni stavljeno je u zadatak da se pobrinemo za smještaj boraca, koji su bili najviše iscrpljeni, promrzli u toku marša, i obezbijedimo im prvu pomoć .

Poslije sastanka lanova Partije, pozvali smo jednog od lanova komande etničke ete i zatražili da odmah isprazni dio prostorija u prizemlju, gdje su oni bili smješteni, kako bismo mogli smjestiti druge koji su promrzli u toku marša. Jedan broj naših boraca, kao i etnika, odredili smo da snijegom masiraju noge promrzlim proleterima.

U to vrijeme su borci Prve proleTERSke brigade nastupali Velikim poljem. Divno je bilo gledati partizane - proletere do zuba naoružane, ne samo puškama nego i puškomitraljezima, teškim mitraljezima, te lakim i teškim bacačima, što je kod nas izazivalo veliko poštovanje i divljenje. Borci Prve proleTERSke, iako umorni, bili su prava vojska. Većina boraca nastavila je bez zadržavanja na Igmanu put za selo Presjenicu, Obla Brda i dalje prema Trnovu. Međutim, svi borci koji su bili iznemogli i promrzli našli su utočište u svojim drugovima - partizanima Igmanske ete. Svaki borac ProleTERSke brigade koji je ušao u našu zgradu, a njih nije bilo malo, dobio je par euharistijskih komunijskih hostija i suhog mesa, a još do dvije rakije i drugo što smo tada imali na raspolaganju.

Moram napomenuti, stupanje Prve proleTERSke na Igman bio je u stvari, njihov dolazak na slobodnu teritoriju koju su kontrolisali partizani Igmanske partizanske ete. Potrebno je naglasiti da su gotovo sva sela Sarajevskog polja, koja se nalaze ispod Igmana i Trebevića, bila pod jakim uticajem Partije i NOP-a. U sela kao što su Miljevići, Kasindol, Vojkovići, Glavogodina, Vruci, Vrelo Bosne, Lokve i druga - sve do Tarčin, ustaše i Nijemci su se rijetko usuđivali ući i bez njihovih snaga, naročito kad padne noć. Oni su znali da se u toku noći i u vrijeme smanjene vidljivosti, po magli i kiši, u ovim selima nalaze manje i veće grupe partizanskih boraca iz eteta koje su djelovale na prostorima Igmana i Trebevića.

Na putu preko Sarajevskog polja, borci Prve proleTERSke brigade prešli su dvije pruge i dvije ceste; prugu i cestu Sarajevo - Bosanski Brod i Sarajevo - Mostar. Prošli su kroz naselja Jošanica, Reljevo, Crnotina, Osijek i na Gubavcu kod Vrela Bosne poželjeli se penjati uz Igman.

Borci Prve proleTERSke na putu od Grabljive njive ispod Visojevica preko Sarajevskog polja pa do Igmana naišli su na topao prijem kod ljudi u selima kroz koja su prolazili. Tako je kraća pauza na injena u selu Osijeku gdje su pojedini drugovi 'Jobili' par euharistijskih hostija i hljeba i šolju mlijeka ili nešto drugo za okrepljenje.

Prema Igmanu su brigadu u odre enim etapama pratili drugovi iz partizanskih jedinica Odreda »Zvijezda«. Tako ih je jedna grupa pratila do pruge koja se nalazi na dijelu Vogoša - Semizovac, druga grupa do Reljeva, a treća grupa boraca Semizovske pratila ih je do na Igman, pokazuju i im put.

Kad smo na Igmanu završili poslove oko prihvatanja brigade, uputili smo kurire do naših aktivista i odbornika NO odbora u Presjenicu, Riste Rilje Kijajića i Dušana Avramovića, da osiguraju veći broj sanjki za prevoz promrzlih proletera sa Velikog polja za Presjenicu, odnosno Bogatiće, gdje su se nalazile barake u koje su bile smještene partizanske radionice i intendantura.

Poslije podne pozvao me je Iso Jovanović i upitao na koji način može da se uputi pismo u Sarajevo, koje je što hitnije trebalo dostaviti Mjesnom komitetu. Rekao sam Isi da tu neće biti problema. Preuzeo sam od Ise Jovanovića poštu i odmah je po kuriru poslao u selo Bare, odakle je upućena Mjesnom komitetu u Sarajevo. Nije mi poznat sadržaj pisma, ali ovo iznosim da bih ukazao na to da su kanal i veza sa sarajevskom partijskom organizacijom dobro funkcionisali. U isto vrijeme, iz sela Sarajevskog polja pošli su stizati na Veliko polje, hrana, lijekovi, odjeća, obuća i drugi materijali potrebni promrzlim i umornim proleterima. Krajem vrijeme iza toga, pošli su dolaziti ljudi iz Presjenice za prebacivanje promrzlih boraca sa Igmana do Presjenice, sanjkačima - ručnicima koje su ljudi sami vozili po dubokom snijegu.

Štab brigade i članovi Pokrajinskog komiteta poslije kraćeg odmora i okrepljenja napustili su Veliko polje i uputili se u pravcu Trnova. Oko 15 boraca, koji su bili u najtežem stanju, ostalo je na Velikom polju pod brigom Igmanske čete još dva do tri dana.

U Trnovu je, također, bilo organizovano prihvatilište za promrzle proletere. Žene i omladina su se organizovali da obezbijede dovoljne količine kvalitetnije hrane, da organizuju dežurstvo i u tome sve kako bi pomogli promrzlim borcima da što lakše savladaju posljedice marša, danas poznatog kao Igmanski marš.

Briga koju su pokazali igmanski partizani i stanovnici nekih sela Sarajevskog polja i oslobođenih sela oko Trnova, doprinijela je da broj promrzlih bude znatno manji, a o tome su govorili u poslijeratnim sjećanjima borci Prve proleterske brigade.

Dolazak Prve proleterske brigade na Igman imao je višestruki značaj - vojnički i politički. Dolazi do dezorganizacije etnika kako na Igmanu, tako i na širem području Trnova. Čim je Prva proleterska brigada stupila na Veliko polje, idejno opredijeljeni etnici zajedno sa njihovim rukovodstvom razbjegli su se na sve strane. Najveći dio pripadnika pomenute etničke pratila ih je ponovo partizanskim jedinicama. To su bili uglavnom bivši partizani, pretežno seljaci, koji su od

po etka ustanka pokazivali nerazumijevanje za suštinu narodnooslobodila pokreta, ali nisu bili za razbijanje ustanka.

Prva proleTERSka brigada prelaskom preko Igmana, došla je na područje odakle je regrutovala veliki broj ljudi u svoje redove. Već tada u brigadu, sa Igmana i iz još nekih jedinica Kalinovi kog partizanskog odreda, stupili su Živko Bosilj i , Albert Altarac, Petar Njego, Jovo Njego, Stevo Vaskovi , Mirko (Mika) Joki , Samuel Kamhi, Blaško Joki , Danilo Bosilj i , Mordehaj Albahari, Sreto Grgi , Goša Joki , Hela Baruh, Radivoje Maksimovi , Branko Bosilj i , Vaso Petrovi , Avdo Pašukanovi , Brana Ljuboje, Gliša Pjevi , Heskija Eskenazi, Moco Vukovi , Vlado Damjanovi , Jovo Tešan, Drago Kljaji , Mirko Vra evi , Obren Kljaji , Milenko Šehovac, Milan A imovi , Petar Ljuboje, Dušan Ljuboje, Gavro Mili , Pero Golijanin, Relja Avlijaš, Bogdan Karabatak, Duro Škrba, Rastko Tuševljak, Jakov Samokovlija, Pero Lackanovi , Ranko i Branko Starovi i još neki njih se imena sada ne sjećamo. Najveći broj od ovih boraca su iz Sarajeva i Sarajevskog polja.

Prelazak proletera preko Sarajevskog polja i Igmana stvorio je među ustašama i drugim neprijateljima strah i zabrinutost. Prema izvještajima koje smo primili od naših aktivista, ustaše su govorile da je tu preko Sarajevskog polja prešlo oko 10000 boraca, što, naravno, nije odgovaralo istini.

Dolaskom Prve proleTERSke brigade na ova područja, raste još više ubjedenje kod naroda o pravednosti naše borbe, njenoj snazi i perspektivi. To se potvrđuje masovnim prilivom novih ljudi u partizanske jedinice. Formira se Igmanski partizanski bataljon koji je u svom sastavu imao tri čete. Štab bataljona su sačinjavali: komandant Ivan Veljan, politički komesar Gavro Princip, zamjenik komandanta Mirko Toši , a zamjenik politički komesar Milan Kosovac. Istovremeno se i na drugim dijelovima koje pokriva Kalinovički odred formiraju i organizuju novi partizanski bataljoni.

Uporedo sa jačanjem NOP-a vrši se i reorganizacija narodne vlasti. Poslije raširenja avanja sa etnicima i kažnjavanja najzagriženijih, dolazi vrijeme daljeg organiziranja politički kog, društvenog i ekonomskog života na oslobođenoj teritoriji.

Već u drugoj polovini februara 1942. godine formira se Okružni komitet KPJ za okrug Kalinovik - Foča, čiji je zadatak bio da nastavi partijski rad na dotadašnjoj teritoriji Kalinovičkog odreda i na područjima Foče, Goražda i Čajniča.

Okružni komitet KPJ za okrug Kalinovik - Foča, podijelio je u tri područja i prema njima rasporedio djelovanje svojih članova. Tako su za područje Goražda i Čajniča bili zaduženi Puniša Perovi , sekretar OK, i Vukašin Anđić , za Foču - Ferid Fiočević i Ivo Regoje, a za Trnovo i Sarajevsko polje - Karlo Batko Drago i ja.

U to vrijeme u Trnovu, osim Štaba odreda, nalazila se odredska bolnica, intendantura odreda, kao i Opštinski narodnooslobodilački odbor. Takode, ovdje je radila tehnika Okružnog komiteta Partije koja

je izdavala bilten sa radio-vijestima i slala ih na teren, aktivistima i jedinicama. Osim vijesti, izdavani su razni leci, brošure i drugi propagandni materijali. Održavaju se političke konferencije sa seljacima, izlaže politička situacija i u vršuju naša pozadina.

Po etkom aprila mjeseca na podruju Trnova formiran je srez Trnovo sa više opština i opštinskih odbora: u Trnovu, Presjenici, Crnoj Rijeci, Um anama, Dobrom Polju, Kijevu i Krupcu. U narodnooslobodilačke odbore su ušli najugledniji predstavnici srpskog i muslimanskog stanovništva. Tako je, na primjer, za predsjednika NOO sreza izabran Vladan Aškraba, a za potpredsjednike Zejnil Muharemovi i Mijo Veletić. Predsjednici opštinskih NO odbora bili su: u Trnovu - Alibeg Murga, Kijevu - Meho Kari, Ledi ima - Dušan Vasi, Presjenici - Mijo Veletić, Crnoj Rijeci - Relja Dukanovi, Dobrom Polju - Marko Regoje, Um anama - Spaso Tešan i u Krupcu Aleksa Mini. Treba napomenuti, da su i svi odbornici koji su izabrani u Sarajevskom polju, još u prvim danima ustanka, nastavili i dalje sa istim intenzitetom svoju aktivnost kao i u početku ustanka. U sastavu NOO krupačke opštine nalazilo se i selo Vojkovi i sa podruja Sarajevskog polja, koje još nije bilo potpuno oslobođeno.

U samom Trnovu, gdje je bilo sjedište Štaba odreda osim odredske bolnice, intendanture odreda, tehnike Okružnog komiteta, nalazile su se i radionice za potrebe vojske i stanovništva. Zatim je napravljena mala električna centrala koja je obezbjeđivala električnu energiju za Trnovo, a koju je instalirao i kasnije održavao Moric Montiljo, radnik iz Sarajeva. U Trnovu je radila i telefonska centrala preko koje su održavane telefonske veze sa svim bataljonima, NO odborima kao i sa Vrhovnim štabom i Pokrajinskim komitetom KPJ za BiH koji su se nalazili u Foča. Politička i društvena aktivnost bila je veoma intenzivna i bogata. Redovno su održavani zborovi, konferencije, priredbe, kao i druge političke manifestacije.

Naše jedinice stalno su poduzimale smjele akcije na pojedina uporišta neprijatelja u Sarajevskom polju. Te akcije izvođene su u Vojkovi ima, Lukavici, na Vracama, u Kotorcu, Kasindolu i Blažuju. Među te akcije spada i ona koju su izvršili borci Igmanskog bataljona 20. marta 1942. godine, kada su usred dana, kod šumarske kuće na Vrelu Bosne, napali pet automobila, u kojima se, pored ostalih predstavnika ustaške vlasti, nalazio i ravnatelj (ministar) za javni red i sigurnost NDH Kvaternik.¹⁾ Tom prilikom ubijeno je šest ustaša. Među u takvim akcijama, pomenu u i napad na Kasindo, na utvrđene položaje u mjestu Vojkovi i i na žandarmerijsku kasarnu na Ilidži. Patrole Trebević kog bataljona spuštaie su se gotovo i u sam grad Sarajevo (do Gornjeg Souk-bunara, Široka e, Alipašino Mosta),²⁾ a Kasindolska eta, koja je bila u sastavu Trebević kog bataljona, držala je pod kontrolom gradski vodovod Bisticu.

¹⁾ Zbornik dokumenata, Tom IV, knjiga 3, dokument 166, str. 591.

²⁾ Tom IV, knjiga 3, strana 588, dokument 115, 151, 167.

Sada se slobodna teritorija prostirala od podnožja planina Igmana i Trebevića do Hercegovine i Crne Gore. Mora se ovdje istaći, da je u blizini Vrhovnog štaba i druga Tita, CK KPJ i PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji su se tada nalazili u Foča, imala veoma veliki uticaj na intenzitet političke aktivnosti na ovom području.

Živa aktivnost se odvijala u radu sa omladinom. Tako su na terenu sreza Trnovo postojala 3 omladinska aktiva sa 51 članom organizacije SKOJ-a. Ništa manja aktivnost organizacije SKOJ-a nije bila ni u Sarajevskom polju. Naročito se mora istaći i rad aktiva SKOJ-a u selima ispod Igmana, a posebno na Ilidži.

Uporedo sa političkim radom na terenu, već ranije uspostavljena veza sa partijskom organizacijom Sarajeva, ne samo da je nastavljena nego je još intenzivirana. U to vrijeme, veza sa partijskom organizacijom Sarajeva obavljana je direktno Trnovo-Sarajevo, kao i vezom Igman - Ilidža-Sarajevo. Kuriri su bili učuro Damjanović i Danilo Miović. Naročito besprijekorno funkcionisala je veza Ilidža - Sarajevo, koju su držali Lohija Mali, Milan Pindžo i Gojko Bojani. Potrebno je naglasiti, da je značajna uloga bila i u održavanju stalne veze sa Konjičkim bataljonom. Održavanje ove veze bilo je veoma teško i naporno. Kuriri su morali prolaziti preko Bjelašnice na skijama, izloženi zasjedama ustaške milicije iz sela iza Bjelašnice.

Preko veza Trnovo-Sarajevo i Ilidža-Sarajevo išla je pošta za naše jedinice na Igmanu i za Štab odreda u Trnovu, kao i za Centralni i Pokrajinski komitet i za Vrhovni štab koji su se tada nalazili u Foča. Putem ovih veza prebacivani su ljudi za naše jedinice iz Sarajeva, zatim propagandni materijal za slobodnu teritoriju, kao i obratno - sa slobodne teritorije za Sarajevo. Takođe, preko ovih veza slati su sanitetski materijali, lijekovi za bolnicu, odjeća i obuća za borce NOV.

Aktivan politički rad na terenu gdje je djelovao Kalinovićki odred, i to neposredno uz sam grad Sarajevo, imao je veoma velikog uticaja na političko raspoloženje građana u gradu Sarajevu. Prisustvo naših jedinica na samoj periferiji grada pozitivno je uticalo na patriotski raspoložene građane, a meću neprijatelje unosio strah i paniku.

Neprijatelj je pokušavao da spriječi i jačanje uticaja Partije u gradu Sarajevu služeći se svim sredstvima koja su mu stajala na raspolaganju, pa i najcrnijim terorom. Progon i hapšenja aktivista u Sarajevu imali su svog odraza i na terenu gdje je djelovao Okružni komitet Partije za okrug Kalinovik - Foča. Neprijateljski raspoloženi pojedinci pokušavali su da dižu glave. Naročito se osjećao uticaj proetničkih elemenata koji su uvijek očekivali zgodan trenutak da NOV-u zabodu nož u leđa.

Već koncem aprila 1942. godine počinje koncentracija talijanskih jedinica u Sarajevskom polju. Prvog maja talijanska divizija »Taurinenzze« počinje nastupati u pravcu Trnava, sa više strana. Međutim, u toku priprema za napad na naše jedinice, nije zaostajao ni rad neprijateljskih elemenata unutar jedinica NOV-a. Tako u Trebevićkom bataljonu etnici su izvršili napad na Štab bataljona. Tom prilikom ubijen je

komesar bataljona Ilija Dorić, a ranjen Aleksa Bojović, komandant bataljona, i borac Pero Bojović iz Kasindola. Na Igmanu, u toku talijanskog napada pro etnički elementi napuštaju položaje, te omogućavaju prodor neprijatelja na Igman. Tom prilikom na Igmanu su poginuli Mladen Stanišić, komandir čete Igmanskog bataljona, Mirko Pindžić i još neki. Nije bilo puno bolje stanje ni u drugim jedinicama Kalinovičkog odreda. Neprijatelj je nadirao sa veoma velikim snagama na italovom frontu od Prahe do Pazarića. Međutim, bez obzira na jak otpor boraca Igmanskog i Kijevskog bataljona, ipak talijanska ofanziva, potpomognuta etnicima, nije mogla biti zaustavljena sve do Rogoja. Tek na Rogoju došlo je do organizovanog otpora talijanskoj najezdi. Borba na Rogoju vodila se šestog maja 1942. godine italov dan. U toj bici učestvovali su: Udarni bataljon, koji je povučen od Borova, i dijelovi Igmanskog, Kijevskog, Trebevičkog i Zagorskog bataljona. Poginulo je oko 16 partizana, među kojima i komandant Udarnog bataljona Obren Andrić, a ranjeno je 20 boraca, među kojima i komandant Kijevskog bataljona Dušan Dašić. Poslije te bitke, jedinice Kalinovičkog odreda povukle su se preko Dobrog Polja ka Sijeriu. Tu su predanile i sutradan nastavile put preko Borija, Jeleća ka Zelengori, u selo Vrbnicu. Međutim, poslije borbe na Rogoju, Talijani dva dana nisu pravili nikakve pokrete sa Rogoja prema Dobrom Polju i Kalinoviku.

U Vrbnici se Kalinovički odred zadržao nekoliko dana. Tu je izvršena reorganizacija odreda, jer je u vrijeme povlačenja sa terena, gdje je do tada djelovao Kalinovički odred, došlo do znatnijeg osipanja boraca. Od boraca koji su na okupu formirana su dva bataljona. Jedan bataljon sa tri čete upućen je na teren Trnova, Trebevića i Igmana. Ovaj bataljon poslije prelaska zagorske visoravni u blizini Dobrog Polja preformira se u tri čete. Jedna četa, čiji je komandir bio Ivan Veljanin, a politički komesar Gavro Princip, uputila se na Igman. Druga četa sa Obrenom Ivanovićem i Stankom Simunovićem odlazi u Crnu Rijeku, a treća četa sa Mladenom Vlaškim i Živkom Jošilom odlazi u pravcu Rogoja. Međutim, povratak ovih četa na teren Trebevića, Igmana i Trnova nije doveo do njihovog omasovljenja, nego, obratno, do daljeg osipanja.

Mnogi kolebljivi elementi su se predali Talijanima, a neki se javljaju ustaškoj vlasti koja im legalizuje boravak. U isto vrijeme, na Igmanu se formira etnička četa. Slično stanje je bilo i na području Trnova, pa i Trebevića.

Nekoliko dana iza toga, dolazi Štab Kalinovičkog odreda sa ostacima Udarnog bataljona i sastaje se sa borcima Igmanske čete koji su ranije otišli iz Vrbnice. Sa štabom odreda na Igman je došlo oko 60 boraca. Većina ovih boraca bila je iz Udarnog bataljona, a među njima najviše i broj bio je iz Sarajeva i njegove okoline.

Dolaskom Štaba odreda na Igman mijenja se u povoljnom smislu stanje na terenu Igmana. Odred počinje s akcijama na pruži Sarajevo - Mostar, a zatim na neprijateljska uporišta u Sarajevskom polju, na

Ilidži, u Vojkovi ima, Kasindolu i druga. U tim junskim danima izvršena je akcija na željezni ku stanicu Blažuj pa je zarobljeno osam ustaša, a lokomotiva otkrivena od voza i upućena prema Ilidži. To je bila samo jedna od akcija odreda, a njih je bilo više³⁾).

Nijemci i ustaše su, poslije ovih akcija, počinili pretresanje Igmana. Tako su jednog jutra iznenadili jednu partizansku patrolu na Velikom polju. Tom prilikom su poginuli borci Ivan Velikan, Sava Čosović, komandir partizanske čete sa Klanca, borac Sretko Divljan i Stanko Simunović, politički komesar čete, dok su se iz okruženja izvukli Stevo Čović, Dikan i Reuf Naladžić.

Dok je odred vršio akcije na pruzi Sarajevo-Mostar i u Sarajevskom polju, broj boraca se stalno povećavao. Uspostavljena je veza i sa partijskom organizacijom u Sarajevu. Na sastanak sa Štabom odreda dolazi iz grada Nikola Tvrtković i još nekoliko drugova. Istovremeno, na Igman dolazi jedna grupa boraca sa Boračkog jezera, među kojima je bio Džemal Bijedić, koji je upućen u Sarajevo na dužnost sekretara Mjesnog komiteta. Ja sam tada dobio zadatak da organizujem njegovu prebacivanje u Sarajevo. Taj zadatak je uspješno završen. Preko Vrela Bosne prebacio sam ga u selo Bare i povezo sa Savom Tošićem, koji ga je istovremeno prebacio do Sokolovića-kolonije, odakle ga je Gojko Bojanić ujutro proveo do Sarajeva.

Neposredno poslije ovih akcija, dolazi do prelaska proleterskih brigada preko Treskavice, Bjelašnice i Igmana, te pruge Sarajevo-Mostar, i dalje preko Prozora za Bosansku krajinu. Tom prilikom pruga Sarajevo - Konjic-Jablanica je najviše im dijelom uništena. Istovremeno se sa Igmana spušta u Sarajevsko polje Ivo Lola Ribar. Njega su na Igmanu preuzeli borci kalinovici kog NOP odreda, a zatim su ga dvojica boraca otpratili do Mirka Krajišnika, odbornika u selu Vrutci. Tu je Lola Ribar ostao, a sutradan se u pratnji Mirka Krajišnika prebacio na Ilidžu, a zatim preko ustaljenim kanalom Ilidža - Sarajevo stigao u Sarajevo. Poslije odlaska ovih brigada, odred je ostao i dalje na Igmanu sa zadatkom vršenja povremenih akcija na pruzi Sarajevo-Mostar i u Sarajevskom polju. Odred je, takođe, dobio zadatak da Petoj crnogorskoj brigadi i jedinicama iz Hercegovine obezbijedi put iz pravca Zelengore preko Igmana i pruge Sarajevo-Mostar prema Bosanskoj krajini. Pošto je izvršio i ovaj zadatak, sam odred uputio se u pravcu Prozora u sastav naših jedinica, krajem jula 1942. godine.

Prilikom prelaska naših jedinica preko Igmana, u njihovim redovima nalazilo se nekoliko težih ranjenika. Rukovodstvo Pete crnogorske brigade je ranjenike ostavilo na Igmanu da im drugovi iz odreda obezbijede smještaj do ozdravljenja. Kao dobrovoljac da vodi brigadu o ranjenicima javila se Donka Perera, stari član KPJ iz Sarajeva. Međutim, četnici su saznali za ranjenike, pronašli ih i na najsvirepiji način likvidirali zajedno sa drugaricom Donkom.

³⁾ Zbornik podataka i dokumenata NOR Jugoslavije, Tom IV knjiga 5, dokument 167.

U vrijeme polaska boraca sa Igmana prema Prozoru, Štab odreda donio je jednu neshvatljivu odluku koja nije bila prihvaćena sa odobravanjem ni od boraca ni od jednog broja rukovodilaca na tom terenu. Naime, radi se o upuivanju grupe od preko 30 boraca Jevreja natrag u Sarajevo, što znači u potpunu neizvjesnost, gotovo u sigurnu smrt. Zašto je donesena ova neobična odluka, nije mi ni danas poznato. I zaista je veoma mali broj ovih boraca ostao u životu. Neki od njih su uspjeli da iz Sarajeva ponovo izađu i stupe u druge partizanske jedinice. Najveći broj dospio je u fašističke logore i tamo izgubio život. Ovaj postupak, svakako, nije bio u duhu naše narodnooslobodilačke borbe, a nije mi poznato daje bilo gdje u našoj zemlji ukinjena slika na greška.

U to vrijeme, u Štabu je odlučeno da se neki borci, za koje je ocijenjeno da ne mogu da izdrže put za Krajinu, vrate svojim kućama u Sarajevsko polje. Komunisti koji su me u ovim danima došli u Sarajevsko polje zajedno sa komunistima koji su radili na terenu organizovani su u tri partijske ćelije. Oni će biti na vezi i raditi prema instrukcijama partijske organizacije u Sarajevu. Na taj način je produžen partijski rad na ovom terenu. To su bile ćelije u Barama, Ilidži i Plandištu. Rad ovih ćelija objedinjavao je partijski biro koji su sačinjavali Mirko Tošić, sekretar biroa, Živko Bosiljčić i Milan Stanišić. Poslije izvršenja još nekih priprema, Štab, borci odreda i članovi Okružnog Komiteta KPJ takođe su zajedno sa ostalim borcima krenuli u Krajinu, gdje su u toku avgusta ušli u sastav Desete hercegovačke brigade.

• * *

»

Poslije neuspjeha pete neprijateljske ofanzive, na području Sarajevskog polja i u dolini rijeke Bosne nastupa period narastanja snaga NOP-a, a posebno poslije veoma uspješnog napada Prve krajiške brigade na aerodrom Rajlovac, odnosno paljenja velikog broja neprijateljskih aviona.

Obnavljanjem rada partijske organizacije u Sarajevu aktivira se i djelatnost naših simpatizera - domobranskih oficira i nekih radnika u Rajlovcu, među kojima je bilo i članova Partije. Oni su razvili, u okviru njihovih mogućnosti, relativno dobar rad i držali vezu sa Mjesnim komitetom u Sarajevu. Razvijali su i društvenu aktivnost u okolnim selima, pa je broj simpatizera i aktivista bivao sve veći. Među njima je bio i predsjednik opštine Rajlovac Nikola Strujić, koga su otjerali u logor radi saradnje sa NOP-om odakle se više nije vratio.

Aerodrom Rajlovac bio je snažna neprijateljska vazduhoplovna baza, uglavnom za bombardovanje oslobođene teritorije i uništavanje žive sile partizanskih jedinica, lako se i ranije javljala ideja o potrebi uništenja ovog neprijateljskog uporišta, sada je ona postala realnost koju realizuje Prva krajiška brigada, koja je u to vrijeme djelovala na terenu Visoko - Fojnica - Kreševo - Sarajevsko polje, štab brigade, čiji je komandant bio Vojo Todorović, španski borac, koji je prije odlaska u

Španiju bio član KPJ i aktivno djelovao u Sarajevu, donio je odluku da se izvrši napad na aerodrom i zapale avione.

Bio je to smion poduhvat u kome je ulogu odigrala hrabrost i odvažnost boraca i veoma dobro osmišljen plan akcije. U ono i u kojoj je izvršen napad presudna je bila informacija o tome da avioni nisu u hangarima, da su raspoređeni duž rijeke Miljacke, koju je dao Ranko Koprivica, aktivist NOP-a, vodi brigade u akciji.

U akciju na Rajlovac uključeni su i novoformirani Viso ko-fojni ki odred. U isto vrijeme, dok su bataljoni Prve krajiške brigade vršili akciju na sam aerodrom, jedna eta Viso ko-fojni kog odreda zajedno sa jednom etom Prve krajiške brigade u estvovala u napadu na željezni ku stanicu Podlugovi, a druga eta je držala zasjedu na cesti Kiseljak -Visoko. U rano jutro, ta eta Viso ko-fojni kog odreda napala je njema ku kolonu od nekih 14 -15 kamiona, a dok su dijelovi Prve krajiške brigade vršili akciju na aerodrom i palili avione, izvršen je napad i na željezni ku stanicu Podlugovi i cestu Kiseljak - Visoko, kao i na prugu Rajlovac - Sarajevo.

Okupator i njegovi pomaga i, bijesni zbog uspješnog napada naših jedinica na aerodrom, po eli su sa masovnijim hapšenjima stanovnika ovog kraja. Okupator pun jeda zbog gubitka 34 aviona, zbog svoje nemo i da onemogu i rad Partije na terenu, zaveo je oštar teror i poduzeo niz represalija, kako na aerodromu, tako i u okolnim selima. Teror ne samo da nije uplašio komuniste i druge aktiviste NOP nego njihov rad postaje još intenzivniji.

Akcija na aerodrom i paljenje aviona, zarobljavanje 30 domobranskih vojnika u selu Crkvinama, nedaleko od Blažuja, koji su bili u sastavu garnizona Rajlovac, veliki su uspjesi NOP-a u neposrednoj blizini Sarajeva, gdje je bio koncentrisan velik broj njema kih, ustaških i domobranskih jedinica i obavještajnih službi.

Paljenje aviona u Rajlovcu, neposredno pored samog Sarajeva, unijelo je oduševljenje ne samo me u aktiviste NOP-a nego me u sve ljude u ovim krajevima, ulilo povjerenje u snagu NOV i njenu sigurnu pobjedu. Mi, koji smo se tada nalazili u štabu Viso ko-fojni kog odreda, najbolje smo osjetili koliko je poslije ove akcije ugled naše vojske porastao u o ima naroda ovog kraja. Dugo vremena se na podru ju Visokog, Fojnice, Kiseljaka, a posebno u Sarajevskom polju i Sarajevu govorilo o paljenju aviona na aerodromu.

ŠUICA SALOM

«PARTIZANSKI ARSENALI»¹⁾

Kada je ustaškom redarstvu pala u ruke u intaktnom stanju cjelokupna arhiva bivše Uprave sarajevske policije, ono se domoglo, takođe, povjerljivog spiska politički »sumnjivih« lica. Saznavši da ustaše pripremaju hajku i hapšenje komunista, aktivista i simpatizera Partije na osnovu takvog spiska, Pavle Goranin mi je poručio da predem u ilegalnost, da napustim Sarajevo i da se sklonim negdje u selima na području Vardišta ili Rudog, jer je znao da sam ranijih godina tamo boravio kao student za vrijeme ferija, te poznao nekolicinu šumskih i pilanskih radnika u tom kraju kod kojih bih se mogao skloniti. Pomoću lažne legitimacije i propusnice, koju mi je pribavio Pavle, uspjelo mi je da se u maju 1941. godine prebacim vozom do Višegrada, a zatim do Rudog. Skrivaju i se u rejonu između Rudog i Uvea (Prebidol, Cikote, Trnavci), došao sam u vezu sa prvim crnogorskim partizanskim jedinicama koje su došle u taj kraj i u koje sam redove tada stupio. Ova jedinica je, kao Lovenski bataljon, ušla u sastav Prve proleterske udarne brigade prilikom njenog formiranja 1941. godine u Rudom.

Iz Rudog, preko Rogatice, došao sam koncem decembra 1941. godine sa Prvom proleterskom u Podromaniju, gdje sam se u Štabu Romanijskog odreda javio Pavlu Goraninu Iliji i Siaviši Vajneru i od njih dobio pristanak da predem u Romanijski odred. Slaviša me zadužio za poslove tehničke prirode, kako je sam tada rekao, to je »kao zadatak naših inženjerijsko-tehničkih jedinica«.

Vidjelo se da su drugovi iz štaba Romanijskog odreda mislili na to kako da što bolje organizuju život na oslobođenoj teritoriji, pa je i mje-

¹⁾ Ovaj naslov je inspirisan izjavom jednog zarobljenog domobranskog vojnika koji je na saslušanju izjavio da u Sarajevu kruži vijest o postojanju »velikih partizanskih arsenala« u Srednjem i sjevernom dijelu BiH.

sto inženjerijsko-tehničkih znanja bilo od posebnog interesa u okviru razvojnih planova i u redovima ustanovljenih jedinica, kao i za potrebe stanovništva. To je bilo u skladu sa organizovanjem narodne vlasti i u sklopu sveukupne politike narodnooslobodilačkog pokreta, pa sam shvatio da je to od osobite važnosti i rado sam se prihvatio toga posla. Sa takvim zadatkom priključio sam se grupi radnika-mašinbravara (na čelu sa Milisavom Rackovićem), sa kojim sam radio na obnavljanju oštećenih parnih elektranu u Mesi. Održavajući i osposobljavajući za rad, elektranu smo pustili u pogon januara 1942. i snabdijevali Rogaticu električnom energijom. Sa jednom drugom grupom radio sam na uspostavljanju i održavanju telefonskih linija (Rogatica - Podromanija - Han-Pijesak, Rogatica - Mesi i itd.).

Druga neprijateljska ofanziva je počela 15. januara 1942. godine, po neprijateljskim planovima, trebalo je da uništi oslobodilačke snage u istočnoj Bosni, posebno na Romaniji, koje su ugrožavale i samo Sarajevo. U toj ofanzivi Nijemci i ustaše uz pomoć i uz aktivnu saradnju četnika, koncentrirano napadaju sa velikim snagama iz više pravaca, pa je manevarisanje naših jedinica i evakuacija bolnica i naših radionica bila neophodna, što je i uspjelo uz velike napore i žrtve. Kretali smo se u pravcu Srednjeg, jer je teritorija odreda »Zvijezda« bila oslobođena i u prvom danima ofanzive manje izložena neprijateljskim udarcima. Stavljeno mi je u štabu odreda u zadatak da osiguram prihvat kolone u kojoj su bile troje saonica sa volovskom zapregom i teretom eksplozivnih alata, što je pripadalo evakuisanoj radionici oružja u Han-Kramu. Preuzevši saonice sa teretom u Podromaniji, krenuo sam u predvečerje 20. januara za Bijelu Vodu. U nezapamćenim vremenskim uslovima, po čijim su zrakama (-30 stepeni), kolona se sporo i teškom mukom probijala kroz snježnu vijavicu i mećavu, pri studeni koja je stezala dah u grudima i smrzavala suzu na obrazu. Na putu smo sreli kolonu ranjenika iz bolnice na Palama, koja je, takode, bila evakuisana i koju je sprovodila drugarica Danica Kabiljo (pristav iz Sarajeva). Vidjevši kolonu saonica, ona je uporno zahtijevala da se ranjenici polože na saonice, uprkos upozorenju o karakteru i opasnosti od tereta koji smo prevozili. Položivši tako ranjenike, nastavili smo da krenimo pratinu po dubokom snijegu, uz stravičan prizor - sela u plamenu, koja je neprijatelj palio i u loma u pretvarao, čiji se užareni odsjaj na nebu približavao i širio, nagovještavajući da nam je on sve više za petama. Premoreni i iscrpljeni, uz nadljudske napore, u zoru smo stigli u Bijelu Vodu, prevalivši u toku cijele noći i marša udaljenost od svega 6 km. Tu smo mogli, sa tugom u srcu, konstatovati da su dva ranjenika premrzla i izdahnula na putu. Sutradan smo nastavili kretanje i, preko Šahbegovića, Ozrena, Rakove Noge i Ivančića, stigli, nakon dva dana hoda, u Srednje, gdje sam sreo Nisima Albaharija, sekretara Okružnog komiteta KPJ za »Zvijezdu«. Saznavši za sadržinu tereta, odredio je da se priključim grupi radnika za opravak oružja u Srednjem.

U Srednjem sam sreo i Milenka Staniša,²⁾ elektroinženjera iz Sarajeva, za koga me je vezivalo prisno prijateljstvo još sa studija u Pragu. Milenko je tada preuzeo dio tereta sa eksplozivom i prenio ga u evljanoviće, gdje je već bila formirana radionica, u kojoj su većinom bili radnici fabrike »VISTAD« u Višegradu. Bili su to vješti i vrlo stručni ljudi, višim baratanju sa eksplozivom. Pridruživši se grupi u Srednjem, koja je bila smještena u pilanici, radio sam na izradi dijelova za ručne bombe »partizanke«. U pilanici su, naime, postojali uslovi za takvu proizvodnju, jer smo raspolagali sa nekoliko alatnih mašina i pogonom lokomobile. Pomoću takve opreme izradili smo košuljice za bombe, sa injekcijom od komada čelika ne cijevi, zavarene s jedne strane dancetom, a s druge grlom za smještaj upaljača. U radionici je tako izradeno više stotina bombi, koje su zatim punjene eksplozivom i upaljačem u radionici u evljanoviću ima. U ovoj radionici izradivane su i mine od neeksplozivnih neprijateljskih bombi, kao i naprave za diverzije i miniranje neprijateljskih objekata. Pored izrade ručnih bombi, radionica u Srednjem se bavila opravkom oružja - pušaka, mitraljeza, bacača, kao i opravkom električnih naprava: radio-aparata, mašina za paljenje mina i drugo.

U Srednjem je bilo sve živo, sve usmjereno na organizaciju otpora neprijatelju i zadacima koje imaju organizacije i drugovi koji rade na poslovima teritorijalno-pozadinske vlasti. Našao sam se na novom poslu u atmosferi koju nije lako opisati. Vrhovni štab sa drugom Titom na čelu upravo je bio krenuo u pravcu Foče, a Prva proleterska brigada preko Igmana, koja je pod najtežim uslovima izvršila poznati Iganski marš.

Glas o postojanju naših radionica oružja dospio je i do Sarajeva, gdje se govorilo o »partizanskim arsenalima«. Neprijatelj je, izgleda, pridavao veliku važnost tim vijestima, sudeći i bar po tome što je odmah, sa relativno jakim vazдушnim formacijama, u više navrata bombardovao određene ciljeve u Srednjem i evljanoviću.³⁾ Nekoliko neeksplozivnih avionskih bombi (od 50-60 kg), bačenih prilikom ovih napada, prerađene su u mine za diverzije. Milenko je došao na dobru ideju, pa je po njegovoj uputi napravljen jednostavan uređaj kojim se automatski aktiviraju podmetnute mine prilikom prolaska voza. Tako je jednom, pod komandom Voje Ilića u evljanoviću, izvršena uspješna diverzija na oklopni voz na pruzi Podlugovi - Vareš. Voz je bio uništen zah-

²⁾ Inženjer Milenko Staniša je pripadao naprednoj studentskoj omladini i aktivno učestvovao u predratnom pokretu u Pragu (SR), zbog čega je bio hapšen od praške policije i, na zahtjev tadašnje jugoslovenske ambasade, protjeran iz Čehoslovačke. U NOB je stupio 1941. godine, bio borac Šeste istočnohercegovačke udarne brigade, a zatim u štabu 17. divizije. 1943. godine, prilikom potjere neprijatelja u dolini Vogošće (selo Hotonj) ranjen, te izvršio samoubistvo da ne bi živopao u ruke neprijatelja.

³⁾ Prilikom jednog takvog napada, u Srednjem je teže ranjen Petar Stambolić i onesposobljen za kretanje. Borci istočnohercegovačkih jedinica nosili su ga na nosilima u napornom maršu do Sekovića (maja 1942).

valjuju i korišćenju takvih eksplozivnih uređaja, izrađenih u »partizanskim arsenalima«.

Iako se raspolagalo oskudnim materijalom i alatom, partizanske radionice oružja odigrale su vrlo značajnu ulogu u ratu. Sa snalažljivošću i dovitljivošću, radnici - borci ovih radionica uspijevali su da opravde i osposobe mnoštvo pušaka, mitraljeza, bacača i ostalog oružja, te da proizvedu ručne bombe, diverzantske i bacačke mine i drugo.

Sva njihova imena nisam mogao utvrditi, ali u pomenuti neka koja sam sa uvaom u sećanju: Edo Idžaković, Nikola Pikuli, Milenko Stanišić (svi iz Sarajeva), Josip Platner (Slovenac), Risto Durović (iz Višegrada) i Ilija Miletić. Uloga ostalih drugova i njihova imena ne mogu da se sjetim (npr., dvojica Zagrepčana), jer moje sećanje nije moglo da odoli utjecaju vremena i zaborava, nije ništa manja od ovih koje sam naveo.

Iz partizanskih radionica razvijale su se u toku NOB-a tehničke jedinice sa posebnim zadacima. Jedne su prerasle u specijalne jedinice za radio-veze, sa odgovarajućom šifrantskom službom, uz koje su postojale radionice za opravak i održavanje radio-stanica, za punjenje akumulatora (pomoć u preuređenog bicikla), za adaptaciju neprijateljskih trofejnih uređaja za telekomunikacije, itd.

Prva radio-veza u istočnoj Bosni, sem one pri Vrhovnom štabu, ostvarena je u proljeće 1943. godine između dvije stanice: jedne na Majevidici⁴⁾ i druge u Šekovići. Prvom, na Majevidici, rukovao sam ja kao radiotelegrafista i šifrant, dok je za bezbjednost i tajnost rada bio zadužen Mijo Kerošević Guja,⁵⁾ koji je, ujedno, pri emitovanju, okretao generator na ručni pogon za napajanje stanice strujom. Drugom stanicom u Šekovići rukovao je Milenko Stanišić.

Nakon proboja V neprijateljske ofanzive, radio-stanica u Šekovići imala je bila prebaci na i nalazila se tada na Romaniji, pa je preko ove uspostavljena prva radio-telegrafska veza između Vrhovnog štaba i stanice na Majevidici, gdje su tada djelovale Majevidička brigada i Vojvođanski bataljoni (na prostoru: Semberija, Majevidica, Tuzla, Zvornik, Bijeljina i Brčko). Tako je uspostavljena redovna radio-veza sa Vrhovnim štabom, što je imalo za posljedicu neposrednu koordinaciju borbenih operacija, posebno značajnih u momentu proboja Vrhovnog štaba i njegovih jedinica u istočnu Bosnu, u julu 1943. godine.

⁴⁾ Radio-stanica je bila smještena u Donjoj Trnovi, u blizini kuće Lazara Jovića, odbornika NOO. Povremeno, kada je situacija to nametala, stanica je bila u podzemnom skrovištu, sa inženjerskom od velikih drvenih kace, ukopane pod zemljom u šumi između Donje Trnove i Modrana. Rad u takvim uslovima je bio izuzetno težak i naporan (naravno i to za Guju koji je okretao generator struje), ali se, ipak, veza održavala svakodnevno, pružajući Vrhovnom štabu dragocjene podatke o kretanju neprijatelja. Jedino lice koje je znalo za postojanje radio-stanice bio je Hasan Brkić, tadašnji sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, kome smo predavali i od koga smo primali radio-depeše.

⁵⁾ Mijo Kerošević Guja je poginuo 1946. godine od neprijateljske ruke, vršeći i zadatak kao oficir OZN-e. Poslije pogibije proglašen je za narodnog heroja.

Tokom 1943. i 1944. godine brzo se razvijala i razgranala mreža radio-veza na području istočne Bosne na kojem su djelovale jedinice III korpusa. Krajem 1944. redovno su funkcionisale radio-veze između u Vrhovnog štaba i Štaba III korpusa, između u ovoga i štabova pripadaju ih divizija i između u ovih i njenih brigada. Veze su, naravno, postojale i između u Vrhovnog štaba i ostalih korpusa, tako da je cijela oslobođena teritorija bila pokrivena mrežom radio-veza. Od velikog političkog i moralnog značaja je bila činjenica da je putem veza Korpusa sa Vrhovnim štabom i, preko njega, sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, narod istočne Bosne, kao uostalom širom zemlje, bio redovno informisan o našim borbama i pobjedama, tako reći, istog dana kada su one bile izvojevane.

Tako je od početka etničkih iskustava u radu radionica za opravku oružja i izradu ručnih bombi, te drugih tehničkih i inženjerskih sredstava za borbu, izrastala organizacija ove službe u jedinicama NOV, koja je, u divizijama i korpusima, u jedinicama naše vojske u 1943, 1944. i 1945. godini, odigrala važnu ulogu i doprinijeti konačnoj pobjedi nad okupatorima i njegovim slugama.

Izrasle u posebne rodove vojske, sa savremenom opremom i sposobnim vojnim kadrom, inženjersko-tehničke jedinice oslanjaju se na napore kojim su udareni temelji prvih tehničkih jedinica NOV-e, iji su borci ispoljavali sposobnost da, u izuzetno složenim uslovima, svojom dovitljivošću i spretnošću, iznalaze vlastita i originalna rješenja za stvaranje tehničke baze, da oforme našu sopstvenu proizvodnju oružja i da se osposobljavaju za stručno i tehnološko ovladavanje njime.

DANICA KABILJO

PARTIZANSKA BOLNICA U KRALJEVSKOM DVORCU

Po dolasku Nijemaca i ustaša u Sarajevo, odmah je poela hajka na sve napredne ljude, naročito na komuniste. Jevreji i Srbi preko noći su stavljeni van zakona. Ljude su hvatali, odvodili kao taoce i strijeljali u znak odmazde za sabotaže i diverzije koje su vršene u gradu ili njegovoj okolini.

Svim Jevrejima oduzeli su uhljebljenje, imovinu, stavili im »žutu traku« i svakodnevno ih tjerali na prisilni rad. Nije bilo druge riječi ni prema mojoj porodici. Prisilni rad nam nije ginuo, oca i brata oduzeli su sve, ostalo je samo da ja još budem i formalno otpuštena iz službe. Sjećam se kao da je to bilo jučer i kako je Ikonić, tadašnjeg predsjednika Vrhovnog suda, gdje sam radila kao sudski pristav, obuzela panika kad na njegov poziv nisam htjela da primim rješenje kojim me Pavelićev povjerenik, Bralo, otpušta iz službe. Rekla sam da me Bralo nije postavio, pa da on ne može ni da me otpusti. Ikonić je molio da primim rješenje, ali sam ja ostala pri svome. Nakon izvjesnog vremena, opet sam pozvana kod Ikonića da primim rješenje o otpuštanju, ali ovoga puta sa potpisom »ministra pravosuđa NDH«.

Kretanje po gradu bilo je i opasno i vremenski ograničeno. Rijetko sam se viđala s drugovima i svi smo mnogo vremena provodili po kućama, svojim ili tuđim. Međutim u našim porodicama na prisilnom radu, u rijetkim susretima s poznanicima (neki ljudi klonili su se tada od zastajanja, susreta i razgovora s onima koji su bili poznati kao lijevi ari ili su nosili žutu traku oko ruke) raspredale su se razne priče kako će se rat završiti za mjesec-dva, kako ne treba prenaljivati, a pogotovu i nipošto da ne treba ići u partizane i uludo ginuti, da treba čekati, a ako se i bude i moralo u logore, da će se ljudi, po završetku rata, vratiti iz zarobljeništva kako je to i ranije bio slučaj, itd., itd.

Mi koji smo se okupljali oko KPJ, ipak smo marljivo i uporno skupljali priloge za Narodnu pomoć i pripremali se za odlazak u partizane, uvijek uz najveću opreznost.

Negdje u drugoj polovini avgusta 1941. godine, drugovi su me obavijestili da će Jevreji biti odvođeni u logore (u prvom talasu iz centra grada gdje sam i ja stanovala) i da ću morati napustiti kuću. Pokušala sam u međuvremenu roditelje skloniti na periferiju (jedan mi je brat bio u zatvoru, drugi u taocima), ali bez uspjeha. Otac jednostavno nije htio ni da čuje. Stalno je ponavljao: »Da vidim ko će mene da otjera iz moje vlastite kuće! I vidio je, i te kako. Pokupili su ih sve iz čitave kuće, kako mi je kasnije jedan očevidac ispričao na Romaniji, opljačkali i tukli, potrpali u kamione i odveli.

Na nekoliko dana prije toga prvog talasa, Mile Perković me obavijestio da napustim kuću i sklonim se u stan Alberta Eskenazija, Tijesna ulica br. 4, odakle sam kasnije dobila vezu za odlazak na Romaniju. Alberta Eskenazija poznavala sam dobro od ranije. On i moj treći brat su bili električari, držali su zajedno elektroinstalatersku radionicu u kući mog oca. Kad sam jednoga dana predveče stigla kod njega, zatekla sam u kući, pored njegove žene i kćerkice, još i Milutina Duraškovića. Njega su drugovi, pošto je zajedno s Nisimom Albaharijem, Vašom Miskinom i Isom Jovanovićem pobjegao iz sarajevske Bogoslovije, sakrili na tavanu kuće Alberta Eskenazija. Ne znam koliko je to trajalo, tj. koliko je dugo Albertova žena ceptela od straha na svaki šušanj zbog dva ilegalca u kući, ali znam da je Durašković prvi dobio vezu za Romaniju i otišao.

Nije prošlo dugo vremena i ja sam obaviještena da budem određena dana i na određeno mjesto u šest sati uveče gdje će me čekati Nada Dursun, odakle ćemo zajedno, uz pomoć kurira, poći na Romaniju. Odeću dana krenula sam na vrijeme iz Albertove kuće, no, dok sam se penjala prema mjestu sastanka, čula sam kako neko neposredno iza mene govori: »Govorim tebi, Danice. Ne okreći se. Vрати se odakle si došla. O daljem ne bi obaviještena«. Ja, naravno, uradim tako. Dok sam, vraćajući se u Tijesnu ulicu zaobilaznim putem, silazila jednom stazom kroz livade, poe i mrak da se spušta. Odjednom ugledam dvije baterijske lampe kako mi se približavaju, a onda i dvije siluete, jednu s jedne i drugu s druge strane staze. Po e znoj da me oblijeva, jer sam osjetila kako su skijaške pantalone, koje sam dobro bila zavrnila, počele da mi klize niz noge i da će ubrzo da provire ispod kišnog mantila. Vidim, ona dvojica se zaustavili, uprli lampe u mene i čekaju da naiđem. Ni sama ne znam kako, ali smogla sam snage da ne ubrzam korak nego onako, kao nikom ništa i mašući tašnom, prošetam između njih i izgubim se u mrak. Osjetila sam da su neko vrijeme stajali na mjestu, a onda polako počeli da se udaljavaju. Kad sam na Albertovo zaprepaštenje, stigla u Tijesnu br. 4, sva odjeća s mene mogla se iscijediti. Ko je skrenuo na sebe pažnju policije, odnosno zašto izlazak nije uspio - nisam doznala, ali mi je kasnije neko rekao

da su te ve eri, pri pokušaju izlaska iz Sarajeva, uhva eni slikar Danko Ozmo i još neki drugovi.

Drugi pokušaj odlaska na Romaniju prošao je sasvim glatko. Javljeno mi je da u izi i odmah poslije podne preko Vratnika, obu ena kao za kratku šetnju van grada (kako sam se kasnije u planini napatila zbog toga!). Sasvim sam lako prošla pored straže, ali se nikako ne sjeam jesam li izišla sama ili ne, te ko je od kurira ekao iza Vratnika - da li Hodža ili Dovadžija. Isto tako, od itavog puta od Vratnika do bolnice na Romaniji, zapamtila sam samo jedan detalj: nekakvu pucnjavu zbog koje smo se morali stušiti u jednu udolinu i tu pritajiti dok arka nije prestala. Dobro se, me utim, sje am dolaska u bolnicu u Bijeloj Vodi (bila je to jedna obi na seoska ku a) i susreta s Ružom Olja om. Ona je vodila bolnicu i bavila se politi kim radom. Znala je lijepo da pri a seljacima o našoj borbi i njenim ciljevima, pa su je ovi pažljivo i rado slušali. Mene je odredila na posao bolni arke (još ranije u Sarajevu završila sam bolni ki kurs). To sam radila zajedno s ostalim drugaricama koje sam tu zatekla - prale smo i peglale zavojne, previjale ranjenike, istile prostorije, kuvale hranu i raznosile je drugovima, itd. Bolnica je kasnije premještena u Dobrodole, opet, naravno, u selja ke ku e. Tu su uslovi bili nešto bolji nego u Bijeloj Vodi, ali su svaki as vršeni neki manji napadi na bolnicu, pa su i pokretni ranjenici i bolni arke izlazili iz ku a i uzvra ali na pucnjavu.

Za to me mjesto vežu i nezaboravne uspomene na redovan dola-zak i e (Slaviše Vajnera) i Cige (Oskara Danona) u obilazak bolnice. Ja sam se do tada ve bila izvještala kao sanitetski radnik, iako pravnik, i dobro znala koliko mogu nost da se ovjek dobro opere i oslobodi »podstanara« mnogo zna i za svakoga od nas. Stoga sam im, u takvim prilikama, pripremala veliki lavor tople vode i dodavala im to u jednu malu prostoriju pored peglarnice (itaj prostorije za sterilizaciju zavojnog materijala), a njihova odijela, za to vrijeme, vrelom peglom bi opr-ijila i oslobodila neželjenih parazita.

Prilikom jednog takvog obilaska, i a mi je saopštio da treba da po em u Han Pijesak i da u bivšem Kraljevskom dvorcu organizujem bolnicu. Ta bolnica mora da bude uzorna i da prima i partizane i etni-ke - bez razlike, kako bi poslužila kao aktivna propaganda za pridobi-janje zavedenih etnika na našu stranu. Upozorio me je da je tamo le-glo etni kih voda (A im Babi , major Dangi i dr.) i da treba da bu-dem oprezna. U samom Han Pijesku da mogu da se, u slu aju potre-be, obratim inž. Branku Begovi u, šefu Šumske uprave. I zaista nam je drug Begovi stalno pružao veliku pomo . On nas je uputio na lugara Maksima Lu i a, koji je obavljao sve poslove ne samo oko namještanja l snabdijevanja bolnice nego i u vezi sa potrebama i zaštitom bolnice.

Tako sam ja završila svoj prvi staž partizanske bolni arke i negdje krajem oktobra krenula sa dva kurira put Han-Pijeska. Usput sam raz-mišljala: zar je mogu e da emo od sada lije iti ranjenike u pravom kraljevskom dvorcu?! A kad smo stigli, i mašta je bila nadmašena: u

Дворац Нег. Вел. Краља у Хан Пијеску

i a je odredio da se u ovom objektu smjesti partizanska bolnica

prekrasnoj crnogorinoj šumi bio je itav kompleks zgrada. Centralna stambena zgrada dvorca, prostrana i svijetla, sa brojnim prostorijama za sve moguće potrebe, preko puta nje ogromna dvorska kuhinja (sa kakvim štednjakom - kraljevskim!), pa onda zgrada za osoblje, pekara, štala, razne ostave, ukratko, idealno za bolnicu.

Sjekom se i danas s kakvim smo oduševljenjem prihvatili sve što su nam slali iz Podromanije, a poslali su nam svu opremu za bolnicu, uputili bolničke arke i drugo osoblje. Od ogromne pomoći bio nam je Maksim Lukić, a stalno su nam bile na umu riječi i činjenice da bolnica mora da bude uzorna.

Nije prošlo mnogo vremena a već su prostorije dvorca bile pretvorene u svijetle bolničke sobe, s pravim krevetima i pravom posteljinom, ormari i ormarićima na njima. U središnji hol smjestili smo radio-aparat da bi se moglo u svim sobama. Ambulanta, prijemno odjeljenje i laboratorija dobili su sve što je potrebno. Kad je i dvorska kuhinja bila osposobljena za rad i stavljena pod apsolutnu vlast ridokose ljepotice i divne drugarice Zlate (ne znam joj prezime, samo znam da je u Sarajevu uspjela da iskoči iz kamiona kojim su je sa još mnogima drugima odvodili u logor i da je ostala bez dvoje djece), javili smo na Podromaniju da možemo primiti ranjenike (imali smo i telefon - nije šala - i telefon!). Oni su poželjeli da stižu, nismo ih pitali jesu li partizani ili etnici, i bolnica je ubrzo bila puna. Posla je bilo preko glave, svi smo radili sve (sem kuvanja, tu je Zlata bila suverena i nenadmašna), glavno je bilo da sve bude isto, da ranjenici budu previjeni i siti i da predvećem vremena za kakav-takav politički rad s njima, uz obavezno slušanje vijesti.

Kako je među ranjenicima bio i nemali broj onih sa teškim ranama, zatražili smo pomoć sa Podromanije. Javili su nam da će u bolnicu dva puta nedjeljno dolaziti hirurg dr Dušan Milošević, upravnik partizanske bolnice u Vlasenici. On je pregledao ranjenike, obrađivao teže povrede i vršio potrebne hirurške zahvate.

Sa Podromanije su nam poslali robe i uputili krojača a kome smo dali da šije košulje i gaćice za ranjenike, dobili smo krave da bi bolnica imala mlijeka, osposobili pekara i pekli vlastiti hljeb. Ukratko, dok su se svuda u našoj zemlji već vodile teške borbe s Nijemcima, na Han-Pijesku, usred guste šume, postojala je jedna lijepa i prava partizanska bolnica, u kojoj su liječnici ne samo rane već i teške etničke zablude. Iako zna dokle bi ona radila i dokle bi u njoj bili spasavani životi i zdravlje boraca, da nije bilo izdajetinskih komandanata. No, prije opisa samoga kraja postojanja bolnice, moram da napomenem nekoliko posjeta bolnici. Osim jedne, one su nam pridonijele velikom radost i pružile zadovoljstvo koje svako osjeti kada mu neko pohvali rad.

Prvi nam je došao Ranko Olaković, vedar i veseo, obišao je sve prostorije i razgovarao s ranjenicima i osobljem. Očigledno zadovoljan izgledom i radom bolnice, pohvalio nas je i svima ulio osjećanje poleta i volje za dalji rad. Poslije njega je došao Svetozar Vukmanović Tempo.

Mnogo kritičniji i suzdržaniji, tražio je da sve vidi i provjeri. Na kraju nam je rekao da se uvjerio da dobro radimo i da je zadovoljan.

Jednog dana koncem decembra obišao je našu bolnicu i u njoj prenošio i komandant Prve proleterske brigade. Bio je zadovoljan onim što je vidio, a mi smo bili oduševljeni dolaskom proletera na Romaniju, što je ulivalo veliko povjerenje i samopouzdanje.

A potom i ružna i neprijatna posjeta. U obilazak bolnice došao je etnički major Jezdimir Dangi sa još nekoliko svojih bradatih pratilaca. Htio je sve da vidi. I bolničke sobe i ambulantu, i kuhinju i sporedne prostorije. Kad smo, na kraju, obišli štalu i kad je u pekari vidio da se mijesi i pečlje hljeb, on se okrenuo meni i pokušao da drži nekakav govor. Pamtim dobro samo kraj, kad mi je doslovno rekao: »Dobro je sve ovo, odlično. A ti si partizanka? Kažeš da jesi, je li? E mi takve kao što si ti, jednostavno...«, pri čemu je rukom prevukao preko vrata kao kad se kolje. Ja sam se na te riječi samo nasmiješila i kao u šalici, odgovorila: »U redu gospodine komandante. Vidjećeš!« Poslije toga više nije dolazio.

Bolnica se bila »uhodala«. Drugarice, od kojih je svaka ranije imala drugo zanimanje, a baš nijedna se nije bavila sanitetom, postale su uzorne, samoprijegorne bolničke arke. Pri tome je pojam partizanske bolničke arke podrazumijevao ne samo previjanje i njegu ranjenika već i pranje zavojnog materijala i prostorija, brigu o higijeni i općenito, o odgovaranju o ishrani ranjenika, o političkom radu, kao i mnoge druge poslove i dužnosti. Sjećam se, npr. izvanredne bolničke arke i organizatora posla, a uz to neposrednog i veoma predanog političkog radnika - drugarice Vuje (Hanika Altarac), koja je prije rata bila radnica u fabrici aparata »Klju« u Sarajevu. Zahvaljujući i takvima kao što je bila ona, te našim ranjenim drugovima i njihovom političkom uticaju, etničari, koji su kao ranjenici ležali u našoj bolnici, ubrzo su i sami počinjali da pjevaju partizanske pjesme, s nestrpljenjem su očekivali vijesti »Slobodne Jugoslavije« i po izlasku iz bolnice odlazili u partizanske odrede.

I tako, kad smo najljepše položili da radimo, došao je po etički kraj.

Negdje polovinom januara 1942. obavijestili su nas sa Podromanije da se sprema ofanziva na teritoriju na kome se nalazimo i da treba da se priprema za evakuaciju bolnice. Dobili smo pravac kretanja za pokretne ranjenike, a za manje pokretne i nepokretne bit će nam na raspolaganju kompozicija od nekoliko željeznih vagona, kojima će biti evakuisani u pravcu Olova. Pokretne ranjenike postepeno smo počeli da otpremamo iz bolnice, snabdjevši ih po jednim tebe- tom zbog velike hladnoće. Kad je, međutim, došao čas da se iz bolnice prenesu u voz nepokretni ranjenici i upute dalje, doznali smo da su se u vagone potrpali etnički komandanti Račić i drugi sa svojom »vojskom« i odmaglili, ostavivši nas da se snalazimo kako znamo. Tako su dogajajući krenuli ubrzanim tokom: sve smo preostale ranjenike - s

izuzetkom 14 najtežih - ispratili iz bolnice i uputili prema Olovu, kolima ili na nosilima koja su nosili mobilisani seljaci. Onih 14 najtežih nismo micali iz postelja, jer bi svako pomjerenje za njih značilo smrt. Nažalost smrt ih je i zadesila - im su Nijemci ušli u Han-Pijesak. Oni su ih odmah postrjeljali.

U bolnici smo ostali bolni arka Stojanka Ribar, zatim kuvarica Zlata i ja, jer mi je bilo javljeno sa Podromanije da su ekam i u naše jedinice, koji se do i radi pružanj-a otpora Nijemcima. Stigli su 19. januara u Han-Pijesak, i a romanijski s borcima Romanijskog partizanskog odreda, i a šumadijski - Milan Ilić, komandant i Dragan (Dragan Pavlović), komesar Sumadijskog bataljona Prve proleterske sa svojim borcima, te koliko se se sje am, Posavska eta. Jedni su ostali da tu preno e, među njima i a romanijski, Svetozar i Miloš Kosori i dr., dok su drugi krenuli dalje. Za nas koji smo ostali u Han-Pijesku, pokret je nare en za sutrašnji dan u zoru. U ledeno jutro 20. januara krenuli smo prijekim putem, preko snijegom zametjenih brda, prema Pjenovcu. I taj prijeki put, kojim su etnici, nama iza le a, proveli Nijemce, i sam Pjenovac osta e zauvijek obilježeni etni kom izdajom - glavnim uzrokom pogibije oko 60 partizanskih boraca, među njima i naše vrijedne i voljene Zlate.

Tako je prestala da radi jedna od dobro organizovanih partizanskih bolnica, za nju i za jedan izuzetan napor, povezan entuzijazmom i željom da se u ini i nemogu e, vezana su naša sje anja.

ASLAV SIMI

IZ USTANI KIH REDOVA SRBIJE U BORBE OKO SARAJEVA

Do okupacije Sarajeva radio sam u VTZ Sarajevo. Kao kandidat za član Partije, bio sam vezan za partijsku organizaciju u preduzeću i za sve akcije i rad koje je ona vodila. Dolaskom ustaša u Sarajevo uslovi za političko djelovanje su se još više pogoršali. Ubrzo su pošli progonjeni. Jedan ustaša i dvojica agenata dolazili su u radnju, gdje sam se na kraće vrijeme bio zaposlio, dva dana za redom da me uhapsu. Saznavši od jednog šegрта da me traže, prestao sam dolaziti na posao i počeo se sakrivati kod Jovana Rajića, obućarskog radnika, u Ulici Vuka Karadžića 16. Istovremeno sam izgubio svaku vezu i sa članovima svoje grupe i sa komunistima iz VTZ. Rajićeva porodica je i prije rata pripadala naprednom radničkom pokretu, pa je zbog toga proganjana, a pred sam rat im je oduzeta i dozvola za držanje samostalne obućarske radnje. Ustaše su Jovana Rajića internirale 1941. godine u Jasenovac i tamo ga ubili, a sin mu Sreto doživio je istu sudbinu u istom logoru 1942. Rajićev sin Rajko, koji je ranije sa mnom radio u VTZ, uspio je da mi nabavi dozvolu za put do Vardišta, tadašnje granice između NDH i Nedićeve Srbije. Dozvolu sam dobio pod izgovorom da se namjeravam zaposliti u vardiškoj pilani. Dopusovao sam vozom u Višegrad negdje koncem jula, gdje sam našao svoga poznanika Diku Milovanovića, trgovca, koji mi je, svojim vezama što ih je imao me u osobljem željeznice, pomogao da se bez njemačkog pasoša prebacim u Užice. U izbjegličkom birou u tom gradu, koji je Nedić formirao za prihvatanje Srba koji su bježali iz Bosne, dobio sam dozvolu za slobodno kretanje po Srbiji. Taj biro je zbog navodnih teškoća oko ishrane izbjeglica, ove slao u sela oko Čačaka, Kraljeva i u druga mjesta, uglavnom u bogatije porodice, kod kojih su bili dužni da rade. Sa jednom od tih grupa, na

moj zahtjev, poslan sam u okolinu a ka. To sam morao da uradim zbog toga što sam u izbjegli kom birou, me u službenicima, prepoznao jednog ljoti evca, koji me je znao iz VTZ, ali i zbog toga da bih prije mogao da stupim u kontakt sa partizanima, jer je to iz grada izbjeglicama bilo gotovo nemogu e ostvariti. Izlasci iz Užica su bili strogo kontrolisani zbog partizanskih akcija na mostovima i prugama oko grada.

Smješten sam u selo Mojsinje kod zemljoradnika Lazara Toši a. Jedno ve e su u ku u došli i partizani, pa su zahtijevali da im objasnim zašto sam izbjegao iz Bosne. Poslije njihovog odlaska, u ku i je zavladao »strah«, za koji sam odmah prozreo da je namješten kako bih ja zaklju io da Toši eva porodica nema nikakve veze sa partizanima. Sustradan sam, mimo volje i znanja moga doma ina, izašao u polje na kojem su radile njegove snahe, od kojih mi je jedna otkrila da su oni tako oprezni prema meni zbog toga što se ulo da su sedamnaest izbjeglica iz Bosne, smještenih u tom selu, u stvari, prurušeni ljoti evci koji imaju zadatak da otkriju mjesta na kojima partizani borave i njihove saradnike u tom kraju. Tada sam saznao da se partizani kriju i u Toši evim kukuruzima, gde im je moj doma in nosio hranu. Nekoliko dana nakon tih provjera i objašnjenja, i sam sam im tamo odnosio hranu dok nije došlo do okršaja izme u njih i žandarma kod Toši eve ku e, poslije kojeg sam stupio u Ljubi ku etu a anskog odreda. Ljubi ka eta je brojala sedamdesetak boraca, me u kojima je bilo boraca iz Bosne i Slovenije. Komandir ete bio je Sredoje Uroševi , u itelj iz sela Gornje Trep e, a komesar jedan avijati arski narednik, ijeg imena se, nažalost, ne sje am. Zbog stalnog priliva novih boraca, malo zatim formiran je Ljubi ki bataljon. Ljubi ka eta u sastavu bataljona vodila je borbe za osloboenje Gornjeg Milanovca, Brdana, Preljine, Mr ajevaca, a ka i Kraljeva. Sva navedena mjesta, osim Kraljeva, bila su oslobo ena u tim borbama. Kraljevo tada nismo uspjeli osloboditi zbog etni ke izdaje. Dok smo se borili za taj grad, etnici su napadali a ak, koji smo mi ve ranije oslobodili i držali. Došlo je do poznatih borbi izme u partizana i etnika, u kojima su etni ke snage na Ljubi bi koj kosi, u a ku, na Preljini, Br anima i u Gornjem Milanovcu bile razbijene, potu ene i znatnim dijelom zarobljene. Ostatke etnika progonili smo prema Ravnoj gori, na kojoj je bio štab Draže Mihailovi a, koji je tada, u beznadežnoj situaciji u kojoj su se našli njegovi etnici, poslao u a ak grupu svojih viših oficira na pregovore sa partizanima. Upravo, u to vrijeme, u drugoj polovini septembra 1941. godine, po nalogu štaba a anskog odreda, sabrani su u a ku svi partizani iz Bosne koji su se do tada borili u etama ovog odreda. Bilo nas je oko etrdeset i pet. Sje am se da su u toj grupi boraca iz Bosne bile Sarajlije Rajko Škaljak, Milan Kosovac, Drago Staki , ja i još neki ijih se imena, nažalost, ne sje am. Ve inu u toj grupi sa injavali su borci iz Sarajeva. Neki borci iz Bosne poginuli su u borbama koje su partizani vodili u Srbiji protiv Nijemaca i doma ih izdajica, tako da je ukupan

broj Bosanaca koji su učestvovali u borbama u ustaničkoj Srbiji bio znatno veći nego što je brojala grupa koja se vraćala u Bosnu. U ustanku u Srbiji učestvovali su i borci iz drugih krajeva naše zemlje. U njegovom plamenu kalila se odlučnost partizanskih boraca i kovalo bratstvo i jedinstvo kao najvršni temelj naše borbe. Za vrijeme mogao ući u borbama koje je Ljubinski bataljon vodio sa etnicima nije bilo nijednog slučaja da naš borac pređe protivnicima, ali je zato bila masovna pojava da iz etničkih redova prelaze nama. činjenica da su u partizanskim redovima u Srbiji uz Srbe ginuli borci iz svih krajeva i naroda naše zemlje, jasno je govorila da se partizani ne biju usko, za svoj dom i kraj, već za jednu progresivnu, opštu ideju i jedinstvenu zemlju zbratimljenih naroda. Upravo nam je takvo saznanje davalo volje i snage da istrajemo do kraja, a pogibije naših drugova su nas u tome još više podsticale. Kada je, na primjer, u borbi sa etnicima na Preljini poginuo puškomitraljezac naše jedinice, Ljubić iz Gospića, ime mu je bilo Petrović, a bio je grafički radnik, neobično hrabar borac, duhovit i uvijek veseo, koji je prilikom jednog avionskog napada na partizanski voz izmeću Kraljeva i Titovog sat vodio, iz jednog plasta sijena, dvojboj sa jednom »savojom« - njegova smrt nas je toliko ogorčila da smo se naprosto srušili na etnike i u jednom zamahu ih potpuno razbili i potukli. Istinu o etnicima saznavali smo i iz smrti naših drugova.

Između Kraljeva i Titovog sat je bosanska grupa partizana vozom prebačena do Užica, gdje smo se zadržali duže nego što je bilo predviđeno zbog toga što smo dobili zadatak da obezbijemo fabriku oružja i municije, u kojoj je, nešto kasnije, 22. novembra 1941, došlo do poznate diverzije i sabotaze koju su izvršili agenti okupatora. Pred prvu ofanzivu, naša grupa je dobila novi zadatak da od Užica do Kremne obezbijemo voz kojim su transportovani ranjeni partizani i zarobljeni Nijemci. U Kremni ih je prihvatila komanda mjesta.

Poslije izvršavanja ovog zadatka, pošli smo prema Bajinoj Bašti i prešli Drinu kod Broda. U Bosni tada još nije bilo došlo do otvorene etničke izdaje, tako da je za nas, poslije iskustava stečenih u Srbiji, predstavljalo veliko iznenađenje to što su nas na Brodu prihvatili upravo etnici i etnicima prebacili preko Drine, proveli do Borika, njihove komande mjesta, gdje smo i prenoćili. Ne vjeruju etnicima, spavali smo obučeni i sa oružjem. Ležali smo na vunenim dušecima koji su, u to nije bilo sumnje, opljačkani iz muslimanskih kuća.

Sutradan smo se prebacili u slobodnu Rogaticu, gdje nam je, nakon dvodnevnog odmora, priključena grupa boraca iz Šatorovića, koji su ušli u sastav »Mujinog« bataljona za olovski i vareški front. Iz Rogatice smo došli u Podromaniju, gdje smo se razdvojili u dvije grupe: jedna je pošla u Kalinovići odred, a druga, u kojoj sam bio i ja i pri kojoj su bili borci iz Šatorovića, predvođena Svetozarom Vukmanovićem Tempom, otišla je prema Olovu. Muslimani iz Šatorovića su kod Olova pristupili »Mujinom« bataljonu, a naša grupa je ušla u sastav novoformirane Sarajevske jedinice, gdje su položaji, takođe, bili kod tog grada. Sa-

stav ove čete bio je, već na prvi pogled, za nas koji smo došli iz Srbije zbunjujući. Ta četa nije bila dobro organizovana, naime, pošto je bila tek formirana, nije imala ni potrebnog iskustva, niti je djelovala kompletno. Kod nekih boraca bilo je i nezadovoljstva radi nedovoljne brige četi, kao i neprestanog prebacivanja sa jednog kraja na drugi. Unutrašnja organizacija u četi još nije funkcionisala.

Od početka oktobra 1941. godine bilo je oko 20 boraca iz Nahoreva i okoline koji su se borili u četama Crnovrškog bataljona i Crepoljske čete. Od tih i novopristiglih boraca, kojih je zajedno bilo 33, odlukom štaba odreda »Zvijezda« formirana je, u planinarskom domu na Skakavcu, 12. oktobra 1941. godine, Nahorevska četa, kao šesta četa tog odreda. Za njenog prvog komandira postavljen je Miloš Gračanin, zemljoradnik iz sela Slatine, a za prvog komesara Momir Balorda, bravarski radnik iz okoline Visokog. U četi nije postojala partijska ćelija. Bila je podijeljena na dva voda i četiri desetine. Prvi vodnici bili su Rajko Mikić, zemljoradnik iz Nahoreva, i Krsto Perić, zemljoradnik iz Skakavca. Desetari su bili Vaso Mikić i Blagoje Blagojević, zemljoradnici iz Nahoreva, Blagoje Dokić, stolarski radnik iz sela Radave, i Samojlo Terzić, zemljoradnik iz sela Perca. Četa je bila naoružana samo puškama.

Prvu akciju izvela je zajedno sa Crepoljskom četom zauzimajući, pod komandom Save Prede, 21. oktobra zgradu koševske opštine i malte Bardaklije, koje su se nalazile na samoj periferiji Sarajeva, u Podhrastovima. Tom prilikom je zgrada koševske opštine zapaljena, uništena je opštinska arhiva, zaplijenjena jedna puška, jedna pisala mašina, telefonski aparat i nešto pisane materijala.

Novembra 1941. godine Nahorevska četa je došla u kolonu Nijemaca, koja je krenula i se pravcem Koševo - Radava - Nahorevo-Perca-Ubare-Klakiše-Crni vrh, išla da napadne Crnovršku četu. Presrela je Nijemce u selu Perca i sa njima povelu dvosatnu borbu, u kojoj je ubijeno i ranjeno deset njemačkih vojnika. U Nahorevske čete poginuo je borac Velimir Ristović. Ovom akcijom je rukovodio komesar čete Momir Balorda. Nijemci su uspjeli da se probiju, ali je ta borba dala vremena da Crnovrška četa spremno dočekala njemački napad.

Nekoliko dana nakon te akcije, izvršene su, odlukom Štaba odreda »Zvijezda«, promjene u komandnom sastavu čete. Za komandira je postavljen Ljubo Kravec, gimnazijalac iz Sarajeva, a za komesara David Kabiljo Džozo, radnik iz Sarajeva.

Šest boraca Nahorevske čete, predvođeni vodnikom Rajkom Mikićem, izvršili su 8. decembra 1941. godine napad na domobransku posadu u Luci, kod današnjeg Filmskog studija u Sarajevu, i zarobili osam domobrana, zaplijenili pet pušaka, nešto pušanih municije, municije, izdane i druge vojničke opreme.

Odlukom Štaba odreda »Zvijezda«, eta je 10. decembra 1941. preba ena sa položaja na Skakavcu na položaje kod Vareša. Sutradan po dolasku na vareški front, eta je napala mjesnu miliciju u selu Višnji ima. Borba je trajala itav dan, sve do mraka, kada je neprijatelj istjeran iz sela. Potom je eta napala i neprijateljsku posadu u selu Prži i, ali se poslije borbe, koja je trajala do kasno u no , morala povu i na polazne položaje. Ujutro je ponovo izvršila napad i potisnula ih iz Prži a. Istovremeno, u toj velikoj operaciji zaposjednuta su gotovo sva neprijateljska uporišta u dolini oko Vareša.

Trinaestog decembra 1941. eta je krenula dalje, prugom prema Varešu. U neposrednoj blizini uspinja e sukobila se sa dijelovima jedne domobranske pukovnije. U borbi, koja je trajala 2-3 sata neprijatelj je upotrijebio i teško oružje. Jedan neprijateljski vod probio se kroz rudarsku jamu i zašao eti iza le a, zbog ega je ona morala, i u tome veoma teško uspjela, da se povu e u Višnji e. U toj borbi je poginuo komesar ete David Kabiljo Da o. U istoj borbi u estvovala je i Sarajevska eta, u ijim redovima je tom prilikom teže ranjen jedan borac iz Sarajeva.

Nahorevska eta je sutradan, zajedno sa dijelom Vareške i jednom etom »Mujinog« (Muslimanskog) bataljona, uspjela da se borbom probije do same uspinja e. U borbi, koja je tu vo ena, zarobljena su dva domobranska podoficira, jedan ustaški milicionar, zaplijenjen jedan puškomitraljez, 3 puške i nekoliko stotina puš anih metaka. Naše snage su prošle bez gubitaka.

Ve 19. decembra 1941. neprijatelj je jakim snagama napao položaje Nahorevske ete na uspinja i, kojoj su u pomo pritekli borci Niški ke ete. Snage neprijatelja su bile mnogo brojnije i bolje naoružane, pa su se naše ete morale povu i u Prži e. U borbama toga dana poginuo je Pajo Pei , borac Niški ke ete, a Nahorevska nije imala gubitaka.

Na traženje boraca Nahorevske ete, Hasan Brki , komesar Odreda »Zvijezda«, postavio me je, 21. decembra 1941, za politi kog komesara umjesto poginulog Davida Kabilja Da e. Na položajima u Prži ima eta je ostala do 23. decembra 1941. godine, kada je, odlukom Štaba odreda, vra ena na položaje na Skakavcu. Tu je ona brojno oja ala, pa je za nepun mjesec dana brojala preko 150 boraca, zbog ega su od nje, u februaru 1942. godine, stvorene dvije nahorevske ete, koje su ujedno predstavljale petu i šestu etu Odreda »Zvijezda« (dosadašnja nahorevska eta nazivana je Prvom, a novoformirana Drugom nahorevskom etom). Za komandira Druge nahorevske ete, koja je brojala 70 boraca, postavljen je Krsto Peri , a za komesara Lazar Šu ur, zemljoradnik iz Vogoš e. U prvo vrijeme, ta eta je držala položaje na Vu joj Luci i Vrani, a kasnije u Nahorevu, u zaseoku Selja i na Nahorevskom brdu prema Vogoš i. U Seljima je bila smještena u ku i Luke Simeunovi a.

P r e p i s!

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
ZAPOVJEDNISTVO REDARSTVENE STRAŽE-SARAJEVO

M H O. 10. 11. 1941.
STVA SARAJEVO
K. P. 10. 11. 1941.
K. P. 10. 11. 1941.

rez.broj: I90/4I.

Sarajevo, dne 13. studenog 1941.

redmet: Potrebne mjere sigurnosti za osiguranje grada Sarajeva od napada četničko-komunističkih banda.

ŽUPSKOJ REDARSTVENOJ OBLASTI

S A R A J E V O.

U mojem izvješću od 6. studenog 1941. g. Prez.broj: 2376/41 istaknuo sam, da je grad Sarajevo posvega obkoljen četničko-komunističkim bandama i skrenuo sam pažnju mjerodavnima, kako bi neophodno nužno bilo sva sela, koja graniče sa gradom Sarajevom, a koja su nastanjena življenjem grčko-istočne vjeroispovjesti onemogućiti, da budu posredna mjesta između četnika iz vani i onih, koji se vješto u gradu Sarajevu skrivaju.

Dokazano je da ta veza postoji.

Da je grad Sarajevo potpuno obkoljen, dokaz je što topništvo naše vojske stoji svakodnevno u živoj akciji, te što se noću pojedine grupe tih banda ipak zalijeću sve do granice grada i pucanjem uznemiruju građani, a vojno, oružničke i redarstvene jedinice alarmiraju.

Nije se doduše do sada desilo, da bi periferija i grad Sarajevo bio napadnut. Sa time se ali mora računati.

Izgleda da do danas ništa nije preduzeto, da bi se okolica grada Sarajeva na udaljenosti od barem 10-15 km. utvrdila i vojnički zaposjela i da se barem vojnički važni visovi i strategijski važne točke utvrde i tako valjano osigura obrana od eventualnog napadaja odnosno onemogućiti napredovanje četnika na grad Sarajevo.

To bi po mojem skromnom mišljenju imala biti takozvana prva i ska obrambena linija.

Druga takova obrambena linija morala bi se bezuvjetno izgraditi na visovima: Hrasno-Faletići, Pašino brdo-Grdanj, Iznad Sedam Suma-Hum, Donji i Gornji Dolac, pak dalje zapadno od Alipašina Mosta-Svrakino Selo-Vraca-Zlatište-Čohina Kapa-Trebević-Dragolozi-Kozja Čuprija.

Tu bi na dominirajućim položajima valjalo izgraditi sigurna strojc puščana gnijezda, a u medju prostorima opet rojne pruge sa valjanim i utvrđenim skloništima, koja bi vojska stalno zaposjednute držati morala.

Utvrđivanju tih položaja trebalo bi odmah i bezuvjetno pristupiti u koliko to nije već učinjeno, jer je to dvanajesti čas.

Kada bi postojala ovakova linija Sarajevo bi bilo pošteđeno od

Predlog zapovjednika redarstvene straže Benovi a o potrebnim mjerama sigurnosti za osiguranje grada Sarajeva od napada četničko-komunističkih banda (13. studenog 1941. godine)

svakog iznenadjenja što se tiče napadaja od četničko-komunističkih banda... i sigurno bi se onemogućilo sumnjivim elementima dolaženje u grad i izlaženje iz grada radi podržavanja veza sa komunističko-četničkim bandama.

Redarstvena straža nikako ne dostaje za sigurnu obranu grada Sarajeva za slučaj ozbiljnih nemira i oružanih pobuna u samom gradu, jer nije dovoljno naoružana, opremljena i obučena /sve do danas nema zimskih niti kišnih kabanica i kapa/, a i brojčano je slaba/cca-360 ljudi/.

Dakle ni pomisliti se ne može na bilo kakovu kombinaciju, da bi se i redarstvena straža na i u najmanjem broju upotrijebiti mogla van granica grada Sarajeva.

To su važne i vrlo ozbiljne činjenice preko kojih se ne smije preći, već naprotiv vrlo rigorozno ih uzeti u proučavanje i pristupiti realizaciji svega onoga što obrana i sigurnost grada i građana neminovno iziskuje.

Molim da se taj moj izvještaj dostavi Velikoj Župi Vrhbosna, Zapovjedništvu III vojničkog zbora, Vojnoj Krajini i Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu.

Za Don-Spreman!

ZAPOVJEDNIK REDARSTVENE STRAŽE
Benović, v.r.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
ŽUPSKA REDARSTVENA OBLAST-SARAJEVO

Prez.broj: 2521/41.....

Sarajevo, dne 13. studenog 1941.

VELIKOJ ŽUPI VRHBOSNA

SARAJEVO.

Dostavlja se izvještaj zapovjednika redarstvene straže u Sarajevu time, da bi se zaista trebale preduzeti sve one mjere sigurnosti sa vojničke strane, koje su nužne da grad Sarajevo bude valjano osiguran od eventualnog napadaja četničko-komunističkih banda.

Za Don-Spreman!

REDARSTVENI UPRAVITELJ:

nje grada Sarajeva iz koga se vidi da ustani ke jedinice kontrolišu samu periferiju Sarajeva (13.

Za komandira Prve nahorevske ete postavljen je dotadašnji vodnik Rajko Miki , a ja za komesara. Njen dotadašnji komandir Ljubo Kravec postavljen je za komandanta Stublinskog bataljona u formiranju. eta je imala 80 boraca, a podijeljena je bila na dva voda i etiri desetine. Vodnici su bili Rade Joco, zemljoradnik iz Bu a Potoka, i Vaso Jeremi , zemljoradnik iz Veleši a, a desetari Vaso Miki i Bogdan Doki , zemljoradnici iz Nahoreva, Blagoje Doki , stolarski radnik iz sela Radave, i Mirko Sikiraš, zemljoradnik iz sela Grahovišta. eta je bila naoružana puškama i jednim puškomitraljezom tipa »zbrojovka«. Manjim dijelom je bila smještena u planinarskoj ku i na Skakavcu, a ve im u Nahorevu, u ku i Milenka Doki a. Položaje je držala u neposrednoj blizini Gajtan-fabrike, na kosi Krstavac i brdu Gradina. Prvi vod ove ete držao je položaje i na Vu joj Luci.

Jedan vod ustaša, naoružan puškama i jednim puškomitraljezom, izašao je 2. marta 1942. iz grada i uputio se da plja ka selo Alape, u neposrednoj blizini Gajtan-fabrike. O tome nas je obavijestio etni kurir Aco Kneževi iz Alapa, pa smo poslali vod Joce Rade da sprije i ustaše u njihovoj namjeri. Do borbe je došlo u neposrednoj blizini sela, na mjestu Kukin potok, i u njoj je jedan ustaša ubijen, jedan ranjen, te zaplijenjen puškomitraljez »zbrojovka«, jedan pištolj i nešto mitraljeske municije. Ustaše su se spasile bjekstvom u grad a da u Alape nisu ni ušle. Bježe i ispred partizana, na Koševu su presreli pet seljanki i pretukli ih. Tri od njih, Zorka Doki i Milena Doki iz Nahoreva i Stana Bu evac iz Alapa, izdahnule su pod batinama, a Milka Gruji iz Slatine i Štaka Simeunovi iz Poljina umrle su od zadobijenih uboja poslije tridesetak dana.

Prema položajima na koje je bila raspore ena, Prva nahorevska eta imala je zadatak da sprije i neprijateljske upade iz Sarajeva i da štiti sa svoje strane pristup Srednjem, koje je tada bilo centar oslobo ene teritorije Odreda »Zvijezda«. Istovremeno, ona je služila kao vezni punkt izme u Sarajeva i Srednjeg, pa je njen zadatak bio i da prihvata borce koji su izlazili iz Sarajeva i odlazili u partizane, kao i da prihvata partizanske kurire na njihovom putu Srednje - Sarajevo, i obratno.

Prilikom prolaska Prve proletherske brigade u januaru 1942. godine kroz isto nu Bosnu i njenog marša preko Igmana, jedna desetina Prve nahorevske ete provela je njenu kolonu od sela Stubline do mjesta na kojem je prešla rijeku Bosnu.

Izlaze i iz Sarajeva na slobodnu teritoriju, kroz redove Nahorevske ete su prošli mnoge Sarajlije, me u kojima Branko Kisi , Drago Staki , Edo Ambrozi , Safet Bejdi , iv ija - ije ime ne znam i dvije djevojke, Jevrejke iz Sarajeva, Mira Daniti i druga koju smo zvali Seka. Jedan dio njih je 13. marta 1942. uklju en u novoformirani Prvi bosanski udarni proletherski bataljon, a Mira i Seka su ostale kao bolni arke u eti sve do njenog rasula, kada su ih etnici na zvjerski na in ubili, Miru u Srednjem, a Seku na Skakavcu. Osim ovih, još je bilo nekoliko

radnika iz Sarajeva koji su iz Nahorevske ete otišli u Udarni bataljon. Sarajevski radnici su esto prolazili kroz tu etu, iji je sastav, ina e, bio gotovo isklju ivo sa sela, pa su ti kontakti pozitivno uticali na ljudstvo.

Prva nahorevska eta bila je sastavljena od boraca iz Nahoreva, Radave, Poljina, Slatine, Koševa, Perce i Vi e. Jedan broj boraca bio je iz Bu a Potoka, Švrakinog Sela i Grahovišta, ali je gro bio iz Nahoreva, pa je ona po tome i dobila ime. Pretežno je bila sastavljena od zemljoradnika, a radnika nije bilo više od 30. To je imalo odre enog uticaja na pokretljivost ete, na njen borbeni moral, akcije koje je vodila, na disciplinu, pa i na njenu kona nu sudbinu.

Kao što je ve re eno, eta nije imala partijsku eliju sve do povratka sa Vareša na Skakavac, gdje je sekretar Okružnog komiteta Nisim Albahari, pri prolasku ete kroz Srednje, 24. decembra 1941. godine, u Partiju primio komandira Ljubu Kraveca, kurira ete Simu Kokota i mene. Tada je formirana i partijska elija za ijeg sekretara sam izabran ja kao komesar ete.

Rad ove elije bio je uslovljen i ograni en politi kom situacijom uopšte, a posebno situacijom u sredini u kojoj je djelovala. Na njenim sastancima prora ivana je marksisti ka literatura, raspravljano je o situaciji na ratištima, itane su vijesti koje smo dobijali iz odreda, donošeni su planovi o politi kom i kulturnom djelovanju elije i ete u selima na ijem je terenu djelovala. Marksisti ku literaturu i vijesti sa ratišta iz zemlje i van nje umnožavali smo na mašini i dijelili borcima i narodu. Umnožavanje je obavljao jedan borac, Jevrej iz Sarajeva, stolarski radnik, kojeg smo zvali Crni, ali mu pravo ime ne znam. Bio je visok, mršav i izrazito tamne puti, utljiv i veoma vrijedan. Poginuo je na Stublini prilikom etni kog pu a.

Na inicijativu partijske elije održavane su konferencije po selima, na kojima su objašnjavani ciljevi partizanske borbe, raskrinkavana djelatnost i izdaja etnika, a prire ivane su i priredbe sa kulturnim i politi kim sadržajem.

Upornu borbu elija je vodila protiv etni kih uticaja i etnicima naklonjenih elemenata u eti. Borcima i narodu, koji još nisu mogli da shvate da ima onih koji sara uju sa Nijemcima, navo en je kao primjer ponašanje etnika u Srbiji i njihova otvorena izdaja. Posebno oštro smo se morali sukobljavati sa najzagriženijim eksponentima etni ke ideologije u eti, kakvi su bili Mirko Siljevi , Risto Krajišnik, Grujo Tufegdži i još neki. Za svako zlodjelo okupatora i ustaša, oni su okrivljavali komuniste, govore i narodu, u po etku prikriveno, a kasnije i otvoreno, da su ta zlodjela posljedica komunisti kih akcija. Njihovo djelovanje i rovarenje nisu prošli bez negativnih posljedica na sudbinu ete. Demoralizotorski su djelovali me u borcima i narodom, uvjeravaju ih da još nije vrijeme za otvorenu borbu, da se treba uvati za »pravo vrijeme« i štiti do tada svoje domove. Kod jednog broja boraca nismo mogli osujetiti njihov uticaj. Bilo je jasno da pripremaju prev-

rat u Eti. O ovakvoj situaciji izvijestili smo Štab odreda preko Hasana Brkića i drugih koji su već dolazili u Nahorevsku etu.

Posebno teška situacija bila je u Drugoj nahorevskoj Eti, u kojoj je djelovao najveći broj etničkih elemenata, koji su uspjeli da za svoje ciljeve pridobiju jedan broj boraca, a drugi da pokolebaju. Zbog toga je drug Hasan Brkić došao u aprilu 1942. godine na njene položaje sa pratećom desetinom Štaba odreda, razoružao jedan dio njenih boraca, a drugi dio, sa komandirima i komesarima, prebacio u sastav Prve nahorevske ete. Na taj način je Peta eta prestala da postoji. Nužno je spomenuti da u toj Eti nije bilo partijske elije, niti komunista osim njenog komesara, koji je bio član elije Šeste ete.

Ni Prva nahorevska eta nije uspjela da izbjegne sudbinu Druge, iako se nešto duže odupirala razbijajući i izdajući etničke podrijetlima. Zagriženi etnički elementi su, 30. aprila 1942. godine, iskoristili trenutnu odsutnost komandira i komesara iz ete i u njoj izvršili puštanje. Oni su se dali u potragu za mnogim, ali sam, obaviješten o tome, uspio da se noću u toga dana prebacim u Srednju, gdje sam stupio u poznatu grupu udarnih bataljona od kojih je docnije formirana šesta isto nobosanska proleterska brigada, u kojoj sam se redovima borio do kraja rata. Iako su doživjele takav kraj, za ono vrijeme karakterističan i za druge, nahorevske ete su ostvarile, pored niza oružanih akcija i borbi koje su vodile, i određene pozitivne rezultate na terenu na kojem su djelovale. Neophodno je napomenuti da su se one za sedam mjeseci svoga postojanja gotovo isključivo hranile onim što je narod sela sa njihovog područja dobrovoljno davao. O tome su se brinuli odbornici, koji su na konferencijama svakog sela i zaseoka bili izabrani. Samo jednim manjim dijelom ete su se snabdijevale iz magacina područja koji se nalazio u Stublini. To jasno govori da ih je narod bio prihvatio kao svoju vojsku i da im je pružao punu podršku. Ovo postaje tim nepobitnije, kada se zna da su obje ete bile sastavljene isključivo od dobrovoljaca.

Možda najpozitivniji i najtrajniji rezultat nahorevske ete su ostvarile na planu međunarodnih odnosa na svom području. U selima koja su kontrolisale živjelo je oko 35% Muslimana, dok su ostali dio stanovništva sa injavali Srbi. Mi smo uporno nastojali da između njih još više razvijemo i uvrstimo tradicionalno dobre odnose i saradnju, te u tome smo imali nepobitne rezultate: za itavo vrijeme rata neprijatelj nije uspio da ih zavadi i uvede u međusobna istrebljenja. U muslimanskoj sredini ustaše su uspjele u toku itavog rata da zavrбуju samo jednog ovjeka. etnici, koji su od rasula nahorevskih eta do oslobođenja stalno kontrolisali taj kraj, privukli su u svoje redove samo tridesetak Srba, dok su se ostali držali pasivno prema njima. Sve to jasno govori da neprijatelj u tom kraju, u toku rata, nije, zahvaljujući i djelovanju nahorevskih eta, a osobito Šeste, našao širi oslonac u narodu. Plodovi te aktivnosti nikada nisu išezli bez obzira što su etnici privremeno, oslanjajući se na okupatora, vojnički i terorom održavali vlast.

MILAN BATAR

NISAM HTIO DA SLUŽIM VOJSKU NDH

Komunisti ka partija je uvijek nalazila na ina da ljude koji su ispo-
ljavali rodoljubiva osje anja, naro ito poslije kapitulacije, poveže i
usmjeri na borbu za istinsko pravo naroda i slobodu. Upravo kad ovo
podvla im, onda imam u vidu i moj slu aj, s obzirom da je upravo sara-
jevska partijska organizacija mene našla u Travniku, u mom rodnom
mjestu, gdje sam bio poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, u ijoj vojs-
ci sam se nalazio kao podoficir. Kao bivši podoficir, morao sam da se
javim novoustanovljenim vojnim vlastima NDH, što sam i u inio. Nakon
mjesec dana uspio sam sa još nekim drugovima izdejstvovati da se le-
galizujem kao civilno lice, što je u tom momentu i u vrijeme, reklo bi
se bezvlaš a, bilo jednostavno. Tako sam se našao kod ku e bez pos-
la, ali sam, opet, nakon kra eg vremena, pod pritiskom ustaške orga-
nizacije morao da se stavim u službu oružanih snaga tzv. NDH.

U kontaktu sa nekim lanovima partijske organizacije iz Travnika i
nekih drugova koji su studirali u Zagrebu, a i zbog mog li nog gleda-
nja na okupaciju i njene posljedice, nisam imao nikakve volje da služim
oružanim snagama te okupatorske tvorevine.

Tih dana, iz Sarajeva u Travnik dolazi moj dobar drug iz vremena
gimnazijskih dana, edo Savi , ina e ro eni Travni anin, da bi se prija-
vio vojnim vlastima. Odmah da kažem da je edo Savi , u to vrijeme,
djelovao u partijskoj organizaciji Sarajeva kao sekretar partijske elije
u Kova i ima, što sam kasnije saznao. Pod njegovim uticajem javljam
se u domobranstvo kao rezervist, da bih nešto docnije dao izjavu i za
aktivnu službu. edo me je tako uklju io u rad za NOP u okviru domo-
branstva. Ubrzo sam zatražio, preko nekih prijatelja, raspored u Sara-
jevo, pa sam mjeseca jula dospio u 5. topni ki sklop koji je bio u for-
miranju i stacioniran u objektima firme Butaconi-Venturini. Time sam

izbjegao i mogao da budem prebačen na front, u borbu protiv partizana.

Još se nisam ni smjestio, a već su po meni pristizali zadaci od komande, jer je ustanak uveliko otpočeo na Romaniji i u ostalim krajevima. Po komandi sam nespretno, reklo bi se bez iskustva, da prilazim zadacima, s težnjom da ne narušim redovne poslove koji su mi nametnuti vojni - komandnim pozivom, a više iz razloga neshvatanja suštine veze u koju sam uključen, pa sam, zbog toga, od komande sve više dobivao, u poticaju blaže, a docnije i sve strožije prekore i kritiku. Ne poznaju ni organizacionu strukturu KPJ i njene metode rada, bio sam neiskusni aktivista, uz to mlad, sklon brzopletosti, a pogotovo što mi se činilo da je stvar tvorevina nazvana NDH - da traje samo do zime. Ustanak u Srbiji, Bosni i ostalim krajevima zemlje je imao i te kakvog odjeka na našu, u to vrijeme, bujnu maštu, pa se stvarao nerealni optimizam.

Sarajevska partijska organizacija je u to vrijeme mnogo pažnje poklanjala upoznavanju stanovništva sa pravim stanjem stvari u zemlji i svijetu. Bilteni koji su izlazili u jesen bili su puni vijesti sa svih frontova, a pogotovo su podvlačili ili potrebno borbe protiv okupatora i njegovih slugu, o nužnosti nepomirljive borbe za slobodu za koju ne treba žaliti živote. Narod je počeo govoriti i glasno razmišljati na ulici, u tramvajima i radnjama. Glad je ovladala gradom. Nezadovoljstvo je iz dana u dan raslo. Naravno, to se reagovalo na služenje u vojsci, na odvođenje mladića a silom na Istočni front, na služenje vojnog roka u okupatorskim formacijama pod posebnom izobrazbom i sl.

Jedan od prvih, a docnijih zadataka koje sam dobivao, bio je rasturanje upravo tih biltena, izvan njih na geštetneru, na vrlo jeftinoj hartiji, gotovo požutjeloj, gusto kucanih na nekoliko stranica. Redovno su donosili vijesti sa Istočnog fronta, i o ustanku i borbama u našim krajevima, posebno na Romaniji i u Srbiji.

Na sakupljanju priloga za Narodnu pomoć, zadatak je bilo na pretek, a i najzgodnije mi ih je bilo izvršavati, jer sam se kao šef vojne menze bavio nabavkom hrane, pa mi je do novca bilo lakše dolaziti. Jedino čega smo se stalno plašili i čego i ja bilo je to da ne budemo otkriveni, te da me ne smijene ili prekomanduju u neku jedinicu koja ide na položaje, u borbu protiv partizana. To nam je zadavalo velike brige i o ovome je čego sa mnogim čestito razgovarao i stalno me kontrolisao u poslu, zapitkujući i kako sam svaki put došao do novca, ili kako sam to i to uradio i sl. Sve to pomalo je djelovalo da sam počeo bivati j ponešto se kao pravi ilegalac, pa sve rjeđe u kasarni sam se upuštao u javne diskusije na temu NDH i Nijemaca kao okupatora. Posebno mi je skrenuta pažnja da izbjegavam kontakte sa travničkim ustašama koji su bili u Sarajevu u nekakvoj ustaškoj školi i kao ranjenici u bolnici poslije borbi sa ustanicima u području Nevesinja, u ljeto 1941. godine.

Okrenuo sam se čestito vojnim vezama, pa sam uspostavio kontakt sa jednim mojim dobrim drugom koji je radio u štabu, gdje su sva na-

re enja zavo ena i pisana, tako da sam mogao do i do odre enih po- dataka. Preko njega sam otkrio akciju napada na partizansku etu koja je u to vrijeme bila u rejonu sela Nahorevo-Skakavac, pa obavijestio o tome druga edu.

Rad na rasturanju »Biltena« bio je teži i skop an sa opasnoš u da budem na licu mjesta otkriven ili da se neko od onih koji ga primaju ne otkrije na nezgodnom mjestu. edo mi je savjetovao da izbjegavam davanje na ruke ljudima u koje nisam siguran, ve da ih rasturam po stolovima i kancelarijama. Svaki put sam izabrao druge stolove i kan- celarije, jer biltene nisam dobivao u ve em broju, najviše do desetak primjeraka. U ovom poslu dolazilo je i do smiješnih situacija, pa sam doživljavao da mi moj komandir, ina e veliki »anglofil«, u povjerenju da taj isti »Bilten« da pro itam, i upoznaje me u detalje o svemu, jer je bio redovan slušalac Radio-Londona i Radio-Moskve. A bilo je i oštih ri- je i od nekih oficira, koji su i prijetili. Za mene je to bilo vrlo korisno saznanje jer sam po eo ozbiljnije shvatati i razumijevati situaciju, nego u po etku. Po eo sam se i pribojavati, pa initi korekcije u kontaktima sa ljudima.

Baš u to vrijeme je jedna baterija bila upu ena u Jajce, a odatle prema Šipovu, za podršku ustaško-domobranskim snagama u borbi protiv ustanika u rejonu šipovo-Janj, kojima je komandovao Simela Solaja koji su uspjeli zarobiti jednu haubicu 100 mm, ali su je nešto docnije ponovo preuzeli domobrani. O tome sam morao saznati deta- lje i dostaviti ih Cedi. Tako er je nešto docnije jedna baterija kalibra 60 mm brdskog tipa tako er bila zarobljena na Romaniji, pa sam i o tome morao prikupiti podatke.

Ovi doga aji su u kasarni izazvali burne diskusije i osje ala se de- presija u duhovima sklonim okupatoru, a kod drugog dijela - i potiš- tenost i strah šta e s njima biti, jer za sve ovo su krivi ustaše i Nijemci zbog pokolja nad srpskim življem, itd. Takvo stanje je sve više pogo- dovalo našoj agitaciji i propagandi, tj. partijskoj organizaciji, pa i meni je bilo lakše raditi i pronalaziti istomišljenike.

Polako se primicao i dan mog odlaska u partizane. edo je stalno nešto pripremao i kad god sam pokretao pitanje odlaska u »šumu«, izbjegavao je odgovor. Nisam znao da je trebalo da pro em kroz prov- jeru i steknem povjerenje koje bi mi otvorilo put u partizanske redove. Tako er, nisam znao ni to da edo nije htio da me neorganizovanog pošalje, ve je nastojao da, budem politi ki formiran i osposobljen za rad u drugim uslovima. A za njega je to bila i velika odgovornost.

Ovaj moj prelaz od obi nog simpatizera - rodoljuba do partijca, edi je zadavao, izgleda, dosta muke, s obzirom da sam morao pro i kandidatski staž i biti upu en na Romaniju. Koliko sam shvatio i koliko se sje am, spominjao mi je Valtera, kad bi o meni bilo govora. Tako sam jednog dana kod Drvenije ostao da šetam po plo niku, a edo se izgubio u jednoj od kapija neke stare zgrade, i nakon pola sata je iza- šao, vedar i nasmijan, potapšao me i rekao: »Sve je u redu, ideš, Valter

je odobrio«. Iz toga sam zaključio da sam bio na jednoj vrsti smotre, ne direktne, ali i za mene uspješne i sudbonosne.

U oktobru mjesecu do mi je saopštio da sam kandidovan za KP i da za strana Partije obaveze i dužnosti postaju odgovornije, da se strana Partije ne smije kolebati i da nema ništa važnije od partijskih zadataka. Ja sam ovo drugo više slušao nego li ono prvo, jer sam se pomalo i prepao, ne shvataju li o čemu se, u suštini, radi, jer principe i disciplinu KPJ nisam poznao, a ni do nije stigao sve da mi objasni. Tako sam ostao uskraćen, bez odgovora u mojim razmišljanjima. Okolišao sam ne bih li saznao što više o čemu to do govori. Tako sam se sa nedovoljno jasnim pojmovima o KPJ, na kraju krajeva, ubrzo našao u partizanima, gdje sam saznao u čemu je suština moje pripadnosti Partiji.

Prije odlaska u partizane, do mi je bio povjerio još jedan zadatak. Naime, postavio me za rukovodioca omladinske grupe koja će, u slučaju da partizani napadnu na grad Sarajevo, uiniti svoje iznutra i stvoriti uslove na periferiji grada za što lakši prodor partizanskih jedinica. O tome sam nešto docnije ponovo čuo od Slaviše Vajnera i e, prilikom napada na Pale. On je pominjao mogućnost izbijanja na brda oko Sarajeva, pa eventualni napad i na sami grad.

U pripremanju za moj odlazak na Romaniju, u početku novembra 1941. godine, bilo je poteškoća. U to vrijeme, dobiti dozvolu za odlazak u partizane, predstavljalo je neku vrstu nagrade i ukazivanja posebnog povjerenja za aktivnosti u ilegalnom radu u gradu Sarajevu. Jednostavno rečeno, to je trebalo zaslužiti.

Kurir čuro Damjanović, koji je vodio četu Pucara Starog i Osmena Karabegovića na njihovom putu iz Krajine za Podromaniju preko Sarajeva, poveo je i mene. U to vrijeme nisam znao ko su drugovi sa kojima idem u partizane. Snijeg po okolnim brdima, samo što nije sišao u grad. Tmurno i oblačno vrijeme kao da je htjelo da nam pomogne. Konačno, krećemo. Nakon višednevnog putovanja od čete do čete, najprije stižemo kod čete Tome Međe u selu Petrovići, pa sutradan na Trebevići preko Jahorine, Podgraba, Miošića stižemo u Podromaniju. Borci partizanskih jedinica na Trebeviću i Jahorini pomogli su nam da stignemo na cilj.

Utisci su takvi da se ne mogu iskazati riječima. Ima zadivljujućih, a donekle nastaje i psihičko smirenje. Javlja mi se i poneka strepnja - šta će biti sa mnom, kuda li ću biti raspoređen? - a to je za mene tada bilo najvažnije.

Pred komandom mjesta, koja je bila smještena u nekoj velikoj zgradi, vri kao u košnici. Borci sa petokrakama ili trobojkama na šubarama ili šajkama, kožnim kapama, sa puškama na ramenu, ulaze ili izlaze, nose i nekakve hartije ili koverte, koje, uz bučnu nadvikivanje sa ostalima, stavljaju u torbice i žurno odlaze. Na livadi pred zgradom, sa nekoliko konja se istovaraju vreće sa hranom i sanduci sa municijom, a na druge se opet nešto tovari. Žamor i dovikivanje ostavlja uti-

sak prave mobilizacije. U radionici bruje krojačke mašine, tuku šuster-ski čekići, malo izdalje čuje se pjesma omladine. Iznenađen sam i raz-mišljam. Očekivao sam da ću doći u neki štab, gdje ću biti raspoređen, a ovo prava i istinski organizovana opština. Tu su i telefoni, razgovara se sa okolnim mjestima. Čujem da spominju Užice, Rogaticu, Vlaseni-cu, itd. Do ruku mi dolazi list »Borba«, organ KPJ. Vidim prava država. U jednom uglu vidim nekakve puške sa upadljivo dugačkim cijevima i doznajem da su to naše puške »partizanke«, koje se prave u Užicu. Pomislih, partizani su jači od NDH. Imam utisak da sam stigao na slo-bodu. Batina njemačkih izlaza, koje sam svaki dan u Sarajevu morao slušati, najedanput je za mene prošlost.

Od seljaka što istovaraju ili tovare konje, jedan prilazi, a za njim i drugi - zapitkuju, zagledaju misleći da sam zarobljenik. Na kraju zak-ljuči uju naglas da sam komunist iz Sarajeva. Ima ih dosta kod nas, kažu mi, ima i Muslimana, ali itava četa Muje Hodžića. Iz razgovora s njima zaključi čujem: stvarnost je nešto goraa i oporija od slike koju sam dobi-jao od Cede. Pomalo strepim od onoga što ću naći u četi. Sutradan nas pred Pokrajinskim komitetom postrojiše i počeše razgovori sa svakim pojedincem. Naime, sakupilo se desetina omladinaca koji su sa raznih krajeva i pravaca iz Sarajeva ovdje stigli. Jedan drug, visok, mršav, obračunava se svakom ponaosob, ali kad dođe do mene, čim sam izustio da sam Hrvat, okreće se mi, okreću i se nekome, da ja treba da se vratim natrag. Prepadoh se, i ponešto uznemiren, rekoh da sam poslat da se javim drugu Rati Dugonjiću. On se, smiješeći se, okrenu i rekao: »Dobro, eto ti Rate, pa s njim razgovaraj«. Sa Ratom se brzo završilo.

Čim sam, tako rekao, zinuo, vidio je o čemu se radi i odmah dao saglas-nost da idem u četu, rekavši mi da malo pričekam, da ću i ja još jed-nim drugom. Uskoro mi priđe jedan visok čovjek u skijaškoj odjeći, mislim da je bio momentano gologlav, jer je bilo toplo i sunce je grija-lo. Predstavi mi se prezimenom Cengi, ime nisam upamtio. Išli smo skupa do Crne Rijeke, gdje smo se rastali. Usput mi je pričao o svom partijskom radu. Zamijenjen je za neke domobranske oficire, prije par dana. Iz razgovora s njim, pokušajem razaznavati pravo lice partijske or-ganizacije, obzirljnost pokreta i slično. Pošto sam po želji upućen u Pra-ganski bataljon, gdje je bio komandant Bešlić Akif Božo, koga sam mje-sec dana prije vidio u istom domobranskom puku u Sarajevu, a po do-lasku na Podromaniju smo se sreli i o svemu razmijenili nekoliko riječi. Rekao mi je da dođem u njegovu jedinicu, što sam i učinio.

U Pra-ganskom bataljonu upoznajem Vesu Jovanovića, Salima Čerića i Bracu i druge. Ostajem oko sedam-osam dana na pripremama za politički kog komesara čete. Braco, kao partijski rukovodilac, starao se o tome. Najprije mi je dao šapirografisan materijal o 24-togodišnjici ok-tobarske revolucije da pročitam, pa list Borbu, itd. Na kraju mi je dao punu šaku petokrakih zvijezda i uputio me u četu.

Četu sam našao u Pra-gu. Upoznao sam se sa komandirom čete Tomom Majkalovićem i ostalima. Uskoro odlazimo na položaj. Počinju

stražarska služba, patrole, napad na Pale prvi put, drugi put, i na kraju druga neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju, koja me odvaja od Romanije i odvodi u Prvu proletersku brigadu, gdje se srećem sa drugovima omladincima iz Sarajeva i okoline, koji se svrstavaju u dvije omladinske čete, od kojih jedna u 5. šumadijskom bataljonu.

S njima nastavljam borbeni put do Sutjeske, gdje se juna mjeseca 1942. godine bataljon rasformira i odlazimo u jedinice Druge proleterske brigade.

SALAMON ROMANO

SA ROMANIJCIMA U PRVU PROLETERSKU BRIGADU

Polovinom aprila 1942. godine otpočela je Treća neprijateljska ofanziva na istočnu Bosnu. Našu slobodnu partizansku teritoriju ponovo su napadale kombinovane njemačko-ustaške snage iz više pravaca. Romanijski odred tek se oporavio i sredio svoje redove od prethodne ofanzive i teške zime koja je bila na izmaku. U to vrijeme nalazio sam se u Glasinacima kod udarnog bataljona Romanijskog odreda koji je držao položaje na Vitnju, kod Kule, na Maloj i Velikoj gradini, te kontrolisao drum koji vodi od Sokoca prema Rogatici. Nekoliko dana i noći, u intervalima, razgarala se borba - na lijevom - na desnom krilu položaja koji je držao naš bataljon.

Nijemci i ustaše vršili su ispade iz Sokoca i Rogatice da bi otkrili komunikaciju, dok su istovremeno jake neprijateljske kolone kretale iz Sjetline, Prašćeva, Mokrog i Bogovića prema slobodnoj teritoriji. Iz daljine, od Vlasenice, Olova, Han-Pijeska, Pala i Mokrog, oglašavala se žestoka topovska i minobacačka vatra. U mrkloj noći nebo su paralelno signalne rakete raznih boja, uz dugotrajne i kratkotrajne mitraljeske rafale. Sve je to nagovještavalo da je na pomolu već neprijateljska ofanziva.

Zaustavili smo neprijatelja koji je nastupao prema našim položajima. Danju smo vidjeli kako kopaju rovove i utvrđuju se na dostignutim linijama. Pošto su imali dobar pregled naših položaja, tukli su nas artiljerijom i minobacačima i već prvog dana ranjeno je nekoliko naših boraca. Prvo smo držali svoje položaje i pripucavali se sa grupama koje su željele da se probiju. Naporno i teško bilo je noću. Zbog blizine neprijatelja, često se moralo ići u patrole i na mrtve straže, radi kontrole mećuprostora.

Osluškiivali smo skriveni, naprežu i vid da bi osmotrili šta se ispred nas dešava, da ne bi bili otkriveni i iznenađeni. Sa puškom na gotovu i pogledom prema neprijateljskom položaju, bili smo u stalnoj pripravnosti. Hladan vjetar i zima prodirali su do tijela i nagonili na podrhtavanje. U rovovima pored mene nalaze se veći i manji borci iz ovih sela, zdravi i kršni momci, odvažni i uvijek spremni za borbu. Uvijek sam osjećao divljenje prema njihovoj snazi i izdržljivosti. Bili su to pretežno zemljoradnici, poznati glasinački kosači, šumski radnici, kao i radnici iz Sarajeva. Svi su oni navikli na teško i naporno sa kojima su se borili da bi obezbijedili koru hljeba sebi i svojoj porodici. Tu, u rovovima, dok smo gledali kako u daljini gore sela Glasinca i Romanije, na njihovim licima osjećao se nemir i gorčina. Tamo preko ceste, bile su kuće njihovih porodica ili komšija, svih onih divnih ljudi i žena koji su nas bezbroj puta doma iniski prihvatili i svojoj vojsci pružili dom za odmor i okrepljenje.

Neprijatelj je bio nadmoćan, probio je položaje nekih naših jedinica, dok se glavnina naših snaga sa Vrhovnim štabom povukla na desnu obalu rijeke Prače. Našem bataljonu je prijetila opasnost opkoljavanja na glasinačkoj visoravni. Zbog toga smo dobili naredenje Štaba Romanijskog odreda za povlačenje prema selu Ozerkovi ima. U selu smo imali predah, topli obrok, kratke etne sastanke i dogovore komunističke predstoje im zadacima.

Članovi štaba bataljona obilazili su ete i izvršili smotru bataljona. Bili su tu komandant Svetko Furtula, politkomesar Savo Preča, zamjenik komandanta Naum Zafirovski i zamjenik politkomesara Mika Fliker. Oni su nas upoznali sa vojnim i političkim dogovorima i ukazali na ozbiljnost situacije. Tada nam je saopšteno da se naš glasinački udarni bataljon preimenuje u Romanijski udarni bataljon. Poslije toga, borci su se do mraka odmarali, dotjerivali opremu i naoružanje, a ekonomski prikupljali rezerve hrane za predstojeći marš. Kada smo napuštali svima nama dragu Romaniju i odana sela Glasinca, bilo nam je tužno pri srcu. Sa nama se povlačila omladina, a narod se sa stvarima i stokom sklanjao u pećine i skrovite šumarke od ustaša i domobrana koji su redom palili srpska sela. etničke grupe su istovremeno upadale u muslimanska sela, palile kuće, sijale smrt i pljačkale nezaštićene seljake.

Iz sela Ozerkovi a smo 23. aprila 1942. godine krenuli, noćnim usiljenim maršom, prema Renovici. Rijeku Praču smo prešli preko mosta kod željezničke stanice, a zatim savladali naporne uspone prema selu Barama. Tu smo dobili novi raspored i zaposjeli položaje od sela Bara do sela Ustiprača. Bataljon je bio jako razvučen, a pored nas položaje su branili i Rogatički dobrovoljački bataljon i jedna eta šestog beogradskog bataljona Prve proleterske brigade.

Po odluci štaba, više puta upucao sam po zadatku u štab Šestog beogradskog bataljona, jer je i naš bataljon bio stavljen pod komandu štaba Prve proleterske brigade. U selu Jabuci, javio sam se komandantu šestog beogradskog bataljona Miladinu Ivanoviću u koji se ra-

spitivao o bataljonu, njegovom sastavu, naoružanju i raspoloženju boraca, a interesovao se i iz kojih su sela. Čudio sam se sa koliko poznavanja govori o prilikama na Glasincu, o njegovim ljudima i običajima. Kada izrazih svoje čuđenje njegovom interesovanju i toplini kojom govori o gorštacima Romanije i Glasinca, rekao je mi da je bio u italijanskom selu Dobro Vode kod Prate. Tu sam upoznao politkomesara bataljona Edu Minderovića, poznatog proleterskog književnika i pjesnika. On je, takođe, interesovao o Romanijskom udarnom bataljonu, njegovim ljudima, borbenosti, partijskoj i skojevskoj organizaciji, kulturnom i zabavnom životu. Raspitivao se o ilegalnom radu partijske i skojevske organizacije u okupiranom Sarajevu, akcijama koje su do tada izvedene. Upoznao ga sa onim što sam znao, a on je o tome vodio zabilješke.

Pri štabu Beogradskog bataljona i u kontaktu sa četama, bolje sam se upoznao sa proleterima, njihovom organizacijom i unutrašnjim životom. To su većinom bili radnici iz Beograda i Obrenovca, obalski radnici sa Save, studenti, srenjoškolci, intelektualci i seljaci iz Posavine. Bili su veoma druželjubivi i veseli. Čvrsta i veoma homogen kolektiv. Djelovali su kao prava vojska, ali odjevena u sve moguće uniforme, zarobljene od okupatora i njihovih sluga. Imali su pratnju u četu sa teškim mitraljezima i bacačima, a sve čete su bile odlično naoružane sa njemačkim puškomitraljezima, mašinkama i puškama. Izdavali su svoj bataljonski list, imali bataljonski pjevački hor, posjedovali muzičke instrumente i davali, sa puno uspjeha, priredbe po selima i gradovima. Svaka četa je izdavala zidne novine, ilustrovane karikaturama i crtežima. Drugarstvo i veselost i megalomanski odnosi ostavili su na mene najdublji utisak, lako sam prisno volio svoje saborce, Romanijce i Glasinčane, sa kojima sam dijelio dobro i zlo prve ustaničke godine, intimno u sebi zaželeli da se i ja uvrstim u stroj takvog divnog vojnog kolektiva.

U četvrtog maja 1942. godine, njemačke kolone, podržavane tenkovima, artiljerijom i minobacačima, otpočele su silovite napade sa više pravaca na naše položaje. Naše snage davale su maksimalan otpor, vršile kontranapade, zabacivale se iza njihovih položaja, ali i trpile neuspjehe i imale nekoliko mrtvih i ranjenih. Ustaške kolone istovremeno su napale naše jedinice i kod Ustiprate. S druge strane, na desnoj obali rijeke Drine, od Čajniča i Goražda, uskladeni su nastupale italijanske kolone i zasipale naše položaje jakim artiljerijskom vatrom. Pokušaj italijanske vojske da forsira rijeku Drinu kod sela Kopača i Goražda odbijen je od Romanijskog udarnog bataljona i dijelova Šestog bataljona Prve proleterske brigade. Po tome sa koliko napora i sa kakvim respektivnim snagama se neprijatelj ustremio na nas, vidjelo se koliko smo bili jaki u ovom dijelu istočne Bosne. Osjećali smo se sigurnim i vrsto vjerovali da ćemo se uskoro vratiti, još jače, na našu legendarnu Romaniju i popaljena sela Glasinca. Nažalost, na tom borbenom putu, putu odricanja, povlačenja, povremenih poraza, ali i pobjeda i ofanziva, mnogi od mojih Romanijaca nisu je više ugledali. Poslije dugotrajnog usiljenog marša, stižemo u Vrbanicu na tromezi između i Bosne.

Crne Gore i Hercegovine. Iznad nas visoko se naziru pod oblacima planine Magli i Volujak, pokrivena snijegom. Na ovom prostoru skupljaju se partizanske snage da predahnu i da se odmore od višenedjeljnih napornih borbi i marševa. Radi obezbjeenja, Romanijski udarni bataljon, po nareenju Vrhovnog štaba, zaposjeo je položaje na visovima Zelengore, obezbjeuju i se od pravca planine Bora, dok je jedna eta zatvarala pravac iznad rijeke Drine kod sela Bastasi.

Ve je mjesec maj, ali na ovim planinskim terenima priroda se još nije probudila iz zimskog sna. Hladno je bilo, naročito noću, jer smo spavali pod vedrim nebom, ispod jelika. Na ograncima Zelengore, po rudinama i dolovima, pored izvora i potoka, raspoređene su i bataljoni ispred bivših vrbničkih i lučkih koliba. Pored nas razmješten je i Vrhovni štab sa drugom Titom. Žive i rade pod istim uslovima kao i mi, u bajtama od prua. Ovdje sam sretao mnoge poznate drugove i drugarice, sa kojima sam dolazio u dodir za vrijeme ilegalnog rada u Sarajevu. Za neke drugove sam doznao da su već poginuli. Mnoge poznanike iz Sarajeva sreo sam i u logoru gdje je razmješten Kalinovički partizanski odred, koji se, takode, povukao sa svog terena.

Tu, u tom velikom partizanskom logoru pod vedrim nebom, prali smo se, kupali, biskali, dotjerivali opremu i naoružanje i izvodili borbenu obuku. Iste smo držali sastanke, etne i partijske, na kojima se vršila priprema za predstojeće marševe i nove borbene zadatke. Svi smo jedva čekali da napustimo ovaj prostor, na kome je vladala glad. Kada nam je saopšteno da će se naš bataljon uključiti u Prvu proletersku brigadu, kao samostalni bataljon, mnogi od nas su se radovali, ali je bilo pojedinaca i grupa boraca koji bi se rado vratili na svoj teren, strahujući i za sudbinu svojih porodica koje su ostale po zbjegovima.

Na proplanku u Vrbnici održana je smotra bataljona na kojoj je govorio politkomesar Prve proleterske brigade, drug Filip Kljajić. Izmeću ostalog, odao je priznanje našem Romanijskom udarnom bataljonu i njegovim borcima na dosadašnjim uspješnim akcijama. Govorio o Prvoj proleterskoj brigadi i njenom putu i narednim zadacima. Slušali smo ga sa puno pažnje i oduševljenja. Ipak, ubrzo poslije toga, obaviješteni smo o novim promjenama i odluci da se Romanijski udarni bataljon, kao kompletna jedinica, vraća na svoj teren i tamo nastavlja borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika. Ova promjena iznenadila je većinu boraca i starješina, pošto je već stvorena atmosfera i raspoloženje da se uđe u sastav Prve proleterske brigade. Nova odluka stvorila je i nedoumicu kod mnogih boraca, a novonastala situacija podijelila bataljon i izazvala brojne komentare i razumljivi nemir. Mnogi su glasno insistirali da uđu u sastav brigade kao bataljon ili pojedinačno. Bio sam sekretar partijske ćelije, te sam, poslije odluke da se priključimo Prvoj proleterskoj brigadi, razgovarao sa mnogim drugovima i ubjeđivao ih u potrebu da pođu sa proleterima i da je svejedno gdje ćemo se boriti. Tako sam rezonovao ja, a i veliki broj mojih drugova. Mnoge nedoumice i dileme otklonjene su kada je politički komesar

Savo Pre a saopštio pred postrojenim bataljonom da se odluka Vrhovnog štaba mora izvršiti, a pojedini borci samostalno i dobrovoljno mogu se odlučiti da pristupe Prvoj proleterskoj brigadi i biće raspoređeni u Šesti beogradski bataljon. Svima je poslije ovog saopštenja postalo nekako lakše. Bila je to odluka koja je omogućila da svako postupi kako želi. Komandir moje čete, Milan Šarac, želio je da se o svemu sa mnim posavjetuje. Upoznao sam ga sa stanjem i raspoloženjem u četi. Rekao sam mu da je moja želja da idem sa proleterima, ali i iznio svoja strahovanja kako će nas drugovi koji odlaze shvatiti i ne će li to biti neka vrsta izdaje Romanije s naše strane, iako je u svemu dijelio moje mišljenje, bio je vrsto pri odluci da idemo sa proleterima. Bilo nam je žao drugova i bataljona, pa smo odlučili da porazgovaramo i sa ostalima. Milan Šarac bio je jedan od najboljih komandira čete u odredu, veoma sposoban vojni starješina, izuzetno hrabar i omiljen među borcima. Njegovo opredjeljenje imalo je veliki uticaj na ostale borce. Kasnije je postao i komandant šestog beogradskog bataljona Prve proleterske brigade i, radi vanrednih vrлина, odlikovan je Ordenom narodnog heroja.

Među borcima koji su se opredijelili za Proletersku brigadu bilo je preko 50 boraca Romanijaca i Sarajlija. Sjećam se da su od Sarajlija bili: Radoslav Injac, Erna Danon, Momir Stolica, Nikola Bojinović, Mila Uzelac, Momir Sušić, Milan Urković, Dušan Vujić, Ratko Stanišić, Safet Agić. Stab Romanijskog udarnog bataljona, iako teška srca, složio se sa našom željom i odobrio prelazak iz bataljona u Prvu proletersku brigadu. Na ograncima Zelengore, u selu Vrbnici, rastali smo se od bataljona i oprostili sa drugovima koji se vraćaju na Romaniju.

U Šestom beogradskom bataljonu Prve proleterske brigade, bili smo raspoređeni po četama. U novoj sredini sticali smo i nova poznanstva u dugim marševima, na sastancima i raznovrsnim borbenim zadacima. Postali smo proleter i, ali je to trebalo i opravdati.

Maršujemo preko brda i planina, daleko od sela i drumova. Prešli smo rijeku Sutjesku i ogranke planine Maglić i napokon stižemo u selo Mratinje. U blizini je rijeka Piva. Tu, na jednom proplanku pored Pive, održana je smotra boraca Prve proleterske brigade. Srdačno smo pozdravili Stab brigade, a politkomesar Filip Kljajić održao nam je govor o putu naše brigade, njenom borbenom iskustvu, borbi protiv Nijemaca, Italijana, etnika i ustaša.

Rezimirao je iskustva teške neprijateljske ofanzive u Srbiji i muke teškog povlačenja kroz prvu i drugu ofanzivu. Govorio je da je i ova, treća neprijateljska ofanziva doživjela potpun krah, jer nije uspjela da uguši narodnooslobodilačku borbu i uništi partizanske snage. Naše privremeno odstupanje iz istočne Bosne nije naš poraz, jer ćemo neprijatelja tu i tamo gdje se najmanje nada. Prva proleterska brigada izvršila je svaki zadatak Vrhovnog štaba i dejstvovale tamo gdje je narod najviše otekuje. Ako to zatreba, brigada će se boriti širom itave

Jugoslavije, jer je i primjerom Prve formirane nove i nove brigade. Zatim nam je obrazložio vojno-političku situaciju u Hercegovini, govorio o sprezi Italijana i Srba i potrebi da svojim prisustvom pomognemo partizanske odrede u Hercegovini. Tako smo u stroju brigade, u dugim marševima i borbama, prešli krševite predjele Hercegovine i Dalmacije od treće, četvrte i pete ofanzive, oslobodili sela i gradove, napadali željezničke stanice i oklopne vozove, rušili pruge i mostove. U tim borbenim akcijama, i borci sa Romanije ravnopravno su učestvovali i u svakoj novoj bitci kalili se i sticali nova borbeno iskustva. Mnogi su se i ovdje isto isticali hrabrošću i ličnim podvizima. Većina njih su postali vojni i politički rukovodioci naše vojske.

Na ratnim stazama Prve proleterske brigade, poslije svake nove bitke, širila se legenda o borcima i brigadi koja je napalanim narodima naše zemlje, sa borcima ostalih brigada, donosila slobodu i kažnjavala zločinice. Tu legendu o Prvoj proleterskoj brigadi stvarali su njeni borci - proletari koji su svojim životima potvrđivali vjernost slobodi i boljoj sutrašnjici. Na tom slavnom putu, putu odricanja, napora, gladi, po kiši i snijegu, zimi i ljeti, borili su se i dali svoje živote za novu Jugoslaviju.

Od boraca Romanijskog udarnog bataljona, koji su ušli u sastav Prve proleterske brigade, samo je devet preživjelo rat i doživjelo oslobođenje zemlje.

dr VJERA KUŠEC

RAZMJENOM NA SLOBODU

Bila sam već preko dva i po mjeseca u sarajevskom zatvoru, u koji sam prebačena iz ustaškog zatvora u Visokom. Ustaše su me uhvatile u šumi blizu Vareša, kada je grupa partizana koja je krenula da formira novi partizanski odred u okolini Vareša, a u kojoj sam se i ja nalazila, naletjela na ustašku zasjedu. Po nalogu ustaškog redarstva, u Sarajevo smo sprovedeni Nisim Albahari i ja. Od tada sam u zatvoru, i slučajno sam saznala ishod moje zaruke. Ustaše nemaju milosti ni prema kome, a pogotovo ne prema partizanima koji im, već za ovo kratko vrijeme, zadaju mnogo muke. Samo u neposrednoj blizini Sarajeva djeluju partizanski odredi na Romaniji i Igmanu te Semizovački odred. Možda ih je bilo još, ali mi u zatvoru znali smo za ove, od seljanki koje ustaše hapse, zato što su na pijaci kupovale so u vešicama, pa ih sumnjali da snabdijevaju partizane. Od njih smo već naučili i poneku partizansku pjesmu, a o njima i romanijskom pričaju i druge legende.

Ponekad noću uje se puškanje u samom Sarajevu, a u daljini gmljavina artiljerije. To puškanje nam se čini kao neka divna pjesma nade, daje nam mogućnost da maštamo kako će partizani upasti u Sarajevo, širom otvoriti zatvorska vrata, a mi ćemo odlepršati na slobodu kao golubovi koje gledamo kroz zatvorske rešetke. Jedna mogućnost da stignem na slobodu, za mene je već propala. Bilo je dogovoreno da Radojka Lakić i ja bježimo iz zatvora sa grupom u kojoj su bili drugovi Iso Jovanović, Vaso Miskin, Nisim Albahari i Mile Durašković. Nažalost, nisu imali mogućnost da nas na vrijeme obavijeste, a nisu mogli da nas oslobode. Radovali smo se da su bar oni uspjeli umaknuti. Poslije njihovog bijega, Radojka je ubrzo odvedena na sušnje, osuđena na smrt i strijeljana, a nas, koje smo bile u istom zatvoru, prebacuju u

sudski zatvor, gdje smo i dalje živjele u neizvjesnosti kada će i koja biti osuđena.

Jedno jutro, dok smo još ležale, došla me ključarica u bravi. Stara Ruža, ključarica, obratila se meni i rekla mi: »Gospođice Vera, spremite se, pozivaju Vas«.

Zna i sad sam ja na redu, nema više nade. Ipak, nisam osjetila strah. Znala sam od početka da će se to dogoditi i, eto, stigla sam do kraja. Dok sam se oblačila, nisam ništa mislila jer su se drugarice uzvrtile oko mene. Pokušavale su me ubijediti da me ne treba strijeljati jer sam Hrvatica, da će me, vjerovatno, poslati u logor. Htjele su mi svojim riječima pomoći, ohrabriti, a meni je bilo neprijatno što misle da se plašim. Vidjela sam suze u njihovim očima dok smo se opraštale.

Na hodniku me je čekao stražar. Poveo me je bez riječi. Dugo smo išli kroz labirint hodnika. U dugom i hladnom hodniku, u drugom krilu zgrade, sreli smo jednog zatvorenika sa fesom na glavi, u pratnji stražara. Dok smo se mimoilazili, posmatrao me je prodorno. Nisam znala ko je on. Zamišljala sam kako će me uvesti u sudnicu, kako će sjesti na optuženi ku klupu, ali me je stražar uveo u jednu kancelariju. Za velikim pisanim stolom sjedio je domobranski oficir, a do njega su stajala dva postarija »gospodina« u tamnim odijelima.

Zar tako izgleda prijeki sud?! - pomislila sam.

Stražar se udaljio. Stajala sam, a oni su me posmatrali, nude i me da sjednem.

Jeste li Vi Vera Kušec iz Visokog? - obratio mi se oficir.

- Da.
- Student medicine?
- Da.
- Komunista?
- Ne.
- Nisam trebao ni da pitam, i tako niko od vas to ne priznaje.

Nego, pozvali smo Vas zato jer Vas vaši drugovi sa Romanije traže.

Nisam shvatila šta to znači. Mislila sam da sanjam. Ali on je nastavio:

- Prije nekog vremena partizani su zarobili nekoliko naših oficira i nude nam da izvršimo razmjenu. Međutim u ostalima, traže i Vas, izvolite.*

Pružio mi je jedan akt. Gledala sam još uvijek ne vjerujući i da je to stvarnost. Mislila sam polako, pažljivo.

* Pokrajinski komitet KPJ za BiH i drugovi iz Štaba Romanijskog odreda, poslije zarobljavanja jedne domobranske satnije, kod Bjelosavice, iz koje su tri oficira bila osuđena od Narodnog suda na smrt radi paljenja nekih sela i ubistva nevinog stanovništva, došli su na ideju da ponude razmjenu komandi domobranske divizije u Sarajevu kojoj su zarobljeni oficiri pripadali. Prvo pismo je poslano poštom, ubacili su ga naši kuriri u Sarajevu. Prepiska je duže trajala, a zarobljenici su bili u kasarni u Podromaniji na Sokocu. Komanda domobranske divizije prihvatila je ponudu razmjene, ali je za prve drugove koje smo tražili javila da ih nema u sarajevskom zatvoru. Dalje komuniciranje preko pisama nije više išlo poštom, već je obavljano kod Crvenih stijena na Romaniji. Uz svaki dopis bili su i posebni prilozima - aneksi, koji su imali karakter političkih prepisaka. (Red.)

Komandi domobranske divizije u Sarajevu.

Dana... zarobili smo šest vaših oficira. Ukoliko ste voljni, mogli bi izvršiti zamjenu za naše drugove koji se nalaze u zatvoru u Sarajevu i to...

Slijedio je spisak imena. Živko Jošilo, radnik iz Sarajeva, Mladen Knežević, radnik iz Sarajeva, Ibro Engić, radnik iz Sarajeva, Vladimir Lulo Frković, pravnik iz Sarajeva.

Negdje pri dnu bilo je i moje ime. Ispod svega toga bio je pe at sa petokrakom zvijezdom sa natpisom - Romanijski partizanski odred, u dnu potpis - i a.

Gledala sam dugo taj papir s nevjericom. Sigurno je provokacija. Hoće da nas navedu na priznanje da smo komunisti. Misli su mi se kovitlale u glavi. Prekinuo me je glas oficira:

- Pristajete li ili ne?

Pokušala sam da se saberem. Mislila sam, samo da ne pogriješim. Ako je istina? A ako nije?

Progovorila sam kao za sebe.

- Ne znam ko bi me mogao tražiti, ja na Romaniji ne znam nikoga, možda me traže zato što sam medicinarica, pa sam im potrebna.

Na sva moja tobožnja razmišljanja, on je samo insistirao: - Pristajete li ili ne?!

To me je još više uvjeravalo da je to provokacija. Najzad mi je sinula spasonosna ideja.

- Da li biste mi dozvolili da do sutra razmislim?

Htjela sam da se posavjetujem sa drugaricama, da ne prenačlim, bilo je to tako iznenačujuće, neočekivano, neshvatljivo, na takvu mogućnost nisam nikad ni pomislila.

- Dobro, pozvajte me Vas sutra. Možete ići.

Bilo je to oštro rečeno. U momentu sam se prepala da će mi se ta mogućnost izmaknuti. Izlaze iz sobe, okrenula sam se i rekla:

- Bolje ići tamo na slobodu, nego ovdje u zatvoru.

Idući hodnikom prema eliji, sjetila sam se zatvorenika kojeg sam sreća. To je sigurno Ibro Engić, i on je na spisku. Zato me je onako gledao.

U eliji sam našla drugarice uplakane. Nisu očekivale da ću se više vratiti. Gledale su me iznenačeno, a ja sam poćela da se smijem. Već su me sahranile, pomislila sam, a ja ću na slobodu. Sve je bilo tako nevjerovatno.

Kada sam im isprićala šta se sve desilo i kakve su se dileme vrtile po mojoj glavi, nastala je žučna diskusija. Na kraju smo se ipak složile da treba da pristanem. Ako i nije istina, osudiće me na smrt.

Nestrpljivo sam čekala iduću noć, ali je prošao i taj iduću i još nekoliko, a više me nisu pozivali. Bila sam ubijena da je sve to zaista bilo inscenirano.

No, opet je jednog jutra ušla ključarica i rekla: »Gospoćice Vera, spremite se, idete kući!«.

Šta je sad ovo, pomislila sam, a naglas sam rekla: »E, moja Ružo, nema meni kuće dok je NDH«.

Sve smo zaključile da je to ipak u vezi sa onim prijedlogom o zamjeni. Oprostila sam se teška srca od drugarica i sišla na portirnicu. Tamo sam ugledala ve u grupu drugova. Bili su tu i drugovi koji su uhapšeni u vezi sa Nisimom i sa mnom. Bio je tu i onaj drug kojeg sam sreća u hodniku i još desetak drugih. Odmah sam prišla tom drugu i upitala ga da li je on Ibrom. Zaista je to bio on. I njemu su rekli da ide kući. Dok su nam stražari vraćali stvari koje su zadržane pri dolasku u zatvor, tiho sam razgovarala sa Ibrom. Dogovorili smo se da, ukoliko nas zaista puste, odmah pobjegnemo.

Jedan stražar nas je poveo rekavši nam da moramo otići na policiju da nas odjavi. To nam je bilo sumnjivo jer se nešto događalo da sud nekoga pusti, a policija ga odmah ponovo uhapsi. I zaista, kada smo stigli u ustašku policiju, napisali su nam nove uhapšenice i sproveli nas u zloglasni zatvor Hasan-kulu. Bila sam bijesna na sebe što nisam usput pobjegla. Ponovo sam se našla u ćeliji u kojoj sam i u početku bila. Od otkada što sam tako nasjela, nisam ni gledala ko je sve u ćeliji. Prišla mi je jedna drugarica, Jevrejka, i rekla: »Blago tebi, Vera, ti si eš na Romaniju«.

- Otkud znaš? - upitala sam je.

- Pa o tome se pričalo u Sarajevu prije nego što sam ja uhapšena. - odgovorila mi je.

Znaš i, istina je da su nas tražili, ali hoće li nas, zaista, zamijeniti? Neizvjesnost je bila strašna. Nisam zaspala nitavu noć.

Ujutro su me opet pozvali. Na hodniku je većekao stražar. Pored njega stajao je Ibrom. Vezao je Ibrom i mene nekim lancem i poveo nas napolje. Išli smo obalom Miljacke i razmišljali o tome da li nas vodi ponovo na saslušanje ili u domobransku komandu.

Poveo nas je preko mosta, prema komandi. Odo smo na Romaniju, odo smo u partizane, klicalo je sve u meni, noge su same brže išle, od uzbuđenja nisam mogla da progovorim.

U komandi su nas najprije uveli u kancelariju jednog potpukovnika koji nam se predstavio - Rajman. Odmah je naredio stražaru da nas odveže, sa napomenom da smo mi slobodni građani. Bio je vrlo ljubazan, rekao je da ćemo uskoro krenuti. Poveo nas je u neku drugu sobu gdje su čekale moja mama i sestra. Bio je to trenutak radosti i tuge, bio je to sastanak poslije dugo vremena, ali i rastanak na neizvjesno vrijeme, možda zauvijek.

Rajman nas je poslije poveo generalu, vjerovatno komandantu divizije, koji nam je držao politički govor o besmislenosti bratoubilačke borbe koju partizani navodno vode, o snazi njemačke vojske, o bezizglednosti bilo kakvog uspjeha partizana. Vidio je po našem izrazu lica da je to njegovo pričanje suviše i, odmahnuvši rukom, otpremi nas van.

Iz komande smo krenuli tek oko 11 sati prije podne. Nas dvoje smo sa potpukovnikom Rajmanom i njegovim adutantom bili u automobilu na zračnoj duge kolone domobrana, koji su smjenjivali neku jedinicu na Romaniji. Na putu od Sarajeva do Mokro, partizani su nas tri puta napali. Zbog partizanskih napada na kolonu, domobrani su pozvali Nijemce koji su došli sa dva tenka i jednom četom vojnika na kamionima i stavili se na čelo domobranske kolone. Pošto su partizani napali još jedanput u blizini sela Bulozi, Nijemci su spalili selo, pohvatili nekoliko seljaka i, tuku ih i ih nemilosrdno, otjerali ih vezane prema Sarajevu. Jauk i kuknjavu žena i djece u uticima su udarcima izlucila. Po dvorištima oko zapaljenih kuća hvatali su kokoši i ubacivali u kamione.

Mržnja je rasla u meni kao plima. Kad smo nastavili put, svi smo uticali. Mislila sam o tome kako ovi oficiri mogu da se bore za Nijemce kada sve ovo vide, kakvi su to ljudi?

Već se spustio mrak kada smo stigli u Mokro. Smjestili su nas u kuću, u uticima je prizemlju bila seoska kafana. Rajman nas je ljubazno pozvao na večeru. U toku večere nam je saopštio da će ujutro otići i parlamentarac koji će sa partizanima ugovoriti mjesto i vrijeme sastanka na kojem će se izvršiti zamjena.

U Mokrom smo ostali dva dana u toku kojih su nam domobranski vojnici, a i narod, na svakom koraku, izražavali simpatije, davali nam kafu i cigarete.

Rajman je za sve vrijeme bio izvanredno pažljiv prema nama. Kao da se pravda što je u domobranskoj vojsci, govorio je da je on po profesiji oficir i zato je tu. Iz njegovih priča jasno je proizilazilo da ne vjeruje u snagu partizana. I on je mislio da je partizanska borba bezizgledna. Govorio je o njoj sa sažaljivom simpatijom.

Treći dan oko podne krenuli smo Rajmanovim automobilom na Crvene stijene. Tu je jedna domobranska jedinica držala položaj. Pred nas je izašao stariji pukovnik. Nas dvoje je odmjerio sa mržnjom u očima, a Rajmanu je objasnio da treba da pođemo još par stotina metara putem, gdje će doći i partizani sa svojim zarobljenicima.

Dok smo čekali naše drugove, taj pukovnik nam je govorio da kažemo i da prekine borbu jer je besmislena, da shvati da je okupacija inženjerska kojoj se za sada niko ne može suprotstaviti, jer je Njemačka tako jaka, da, eto, i Sovjetski Savez gubi bitku za bitkom. Tako je govorio sve dok nismo na putu ugledali jedne čete i grupu domobranskih vojnika koji su išli za njima. Iz čete su iskoračili dva partizana i dva razoružana domobranska oficira. Svi su pozdravili partizanskim pozdravom, stisnutom šakom.

Pukovnik je viknuo na zarobljenike: Kako to pozdravljate? Zatim se obratio našim drugovima riječi ima: Da li je jedan od vas i a?

- Drug i a se izvinjava, spriječen je poslovanjem i nije mogao doći.

- odgovori jedan od drugova.

- Ko su ovi? - upita pukovnik, pokazujući na vojnike.

- Njih vam dajemo pride. - odgovori mu naš drug, poslije sam saznala da je Mika Fliker, jedan od rukovodilaca partizanskog odreda.

- Dokle vi mislite da se borite? - pitao je podsmješljivo pukovnik.

- Dok ne oslobodimo cijelu Jugoslaviju. - odgovorio mu je ozbiljno Fliker.

Pukovnik se nasmijao i ponovo započe da govori o njemačkoj snazi i o potrebi obustavljanja svakog otpora takvoj sili.

Pozdravili smo se vojnici, i ja sam sa drugovima sjela u voz i krenuli prema Podromaniji. Jesensko sunce obasjavalo je daleke planine i tamne šume Romanije, a ja sam htjela da pjevam, da vičem, da uđem u svoj glas. Htjela sam da shvatim da sam slobodna, da je to istina, da ne sanjam. U Podromaniji, sva uzbuđena, pozdravljala sam svakog partizana kojeg sam srela. U štabu smo našli Tempa koji nas je srdačno pozdravio: »Dobro došli na slobodu«.

U susjednoj zgradi, u velikoj prostoriji koja je imala ulogu sale, djevojke su uz pomoć drugova pripremale proslavu dana oktobarske revolucije. Na zidu su bili neki crteži i velika petokraka zvijezda sa srpom i čekićem. Crvena zastava vila se nad ulazom.

Nisam došla na proslavu. Već sutradan krenula sam sa malom kolonom u odred »Zvijezda« na Okruglicu.

Išli smo preko livada i kroz šume, prolazili kroz sela.

- Zar je ovo sve slobodno? - pitala sam drugove.

- Pa naravno, sve od Užica dovdje, nego, šta ti misliš. - reče mi jedan drug - gotovo cijela Srbija je naša. Uostalom, evo ti pokazaj, i dade mi »Borbu«.

Činilo mi se kao da je rat završen. Kakva smo mi snaga. Zar to ne zna onaj domobranski general, što nam je onako defetistički govorio o besmislenosti naše borbe.

Sve je oko mene bilo divno, i sunce, i livade, i one male nakrivljene kočije, i ti mršavi konji i što su nosili opremu, i drugovi u uniformama kombinovanim od njemačkih, domobranskih i ustaških, ali sa petokrakom zvijezdom na kapi.

Kako je divno biti slobodan! - ponavljala sam te riječi i stalno. Drugovi su se osmijevali na moje usklikе, ne znajući i da time samu sebe ubjeđujem da je sve to stvarnost, da više ne gledam nebo kroz rešetke, da nema više stražara i ustaša.

Bila sam slobodna, meću u svojim.

AHMET DONLAGI

FORMIRANJEM PROLETERSKIH UDARNIH BRIGADA I BATALJONA OTPOJNE STVARANJE NOVJ I PREVAZILAŽENJE TEŠKOG A REVOLUCIJE

Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, glavnina partizanskih snaga zapadne Srbije i šumadije sa Centralnim komitetom Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) i Vrhovnim štabom narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOPOJ) povukla se, krajem novembra i početkom decembra 1941. godine, u Sandžak. Pošto je iz te oblasti bilo teško održavati veze sa partijskim i vojnim rukovodstvima jugoslovenskih zemalja, Josip Broz Tito, generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOPOJ, riješio je, u prvoj polovini decembra, da se CK KPJ i VŠ NOPOJ uskoro prebace na slobodnu teritoriju istočne Bosne, gdje su se nalazili Pokrajinski komitet i Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine.

Neposredno pred polazak CK KPJ i VŠ NOPOJ na slobodnu teritoriju istočne Bosne, u Rudom je, 21. decembra, formirana Prva proleterska brigada. U njen sastav su tada ušla tri bataljona iz partizanskih odreda koji su se povukli iz Srbije i dva bataljona iz Crnogorskog NOP odreda koji je operisao u Sandžaku.

Dolazak CK KPJ i VŠ NOPOJ u istočnu Bosnu, koncem 1941. godine, pao je u vrijeme kada su Se u Jugoslaviji i u svijetu dešavali krupni događaji. U zemlji - okupatori su uporno pokušavali da slome ustanak i NOP. Angažovali su sve raspoložive snage da unište partizanske jedinice i slobodnu teritoriju koju su one kontrolisale. Sve je to popraćeno masovnim represalijama, deportacijama i terorom nad narodom. U tim naporima, pored kvasilničkih režima, sada otvoreno sa okupatorom sadejstvuje i četnička organizacija kojoj je bio na čelu Draža Mihailović. Istovremeno u svjetskim relacijama na istočnom frontu,

iako su njemačke snage pretrpjele prvi put svoj veliki poraz pod Moskvom, one su ipak duboko prodrle u SSSR i njihova udarna sila se još dugo osjećati. SAD su ušle u rat jer su sile Osovine ozbiljno ugrozile savezničke pozicije. Na frontu u Africi vode se teške borbe u kojima su njemačke i talijanske trupe nadmudrovale, a na Dalekom istoku japanska vojska i mornarica zadaju teške udarce i potiskuju Saveznike. I pored ovako teške situacije, naše borbene snage u zemlji odolijevaju svim poteškoćama i, na neki način, predstavljaju svijetlu tačku na evropskom tlu. O tome najbolje govori činjenica da je Kominternu zatražila od CK KPJ da uputi proglas narodima okupiranih zemalja:

»Bilo bi poželjno da Vrhovni štab partizana u ime jugoslovenskog naroda istupi s kratkim proglasom narodima okupiranih zemalja, naročito u slučaju Francuske. U tom proglasu, ukazujući na to kako se bori vaš narod za slobodu i nezavisnost, Vrhovni štab bi apelovao na te narode, da ne proizvode ratni materijal i ne daju sirovine krvavom Hitleru, da na sve načine dezorganizuju njegovu ratnu mašinu, da razvijaju partizanski pokret protiv okupatora i da svim silama izvojuju puni poraz smrtnog neprijatelja svih naroda Evrope - njemačkog fašističkog imperijalizma...« (depeša od 13. februara 1942. godine).¹⁾

Na ovu depešu CK KPJ i Vrhovni štab dali su svoj pozitivan odgovor. Sastavili su taj proglas i poslali u Moskvu. Poslije izvjesnih izmjena u tekstu, na traženje Moskve, proglas je definitivno bio redigovan za objavljivanje 5. marta 1942. godine, ali ga u Sovjetskom Savezu ni poslije toga nisu htjeli objaviti.²⁾ U takvoj konstelaciji svjetskih i unutrašnjih zbivanja, CK KPJ i Vrhovni štab NOPOJ formiranjem regularnih jedinica revolucionarne vojske iznašli su rješenja za dalje uspješno vođenje rata i revolucije.

Jedan od prvih zadataka koje je rješavao Vrhovni štab po dolasku na područje Romanijskog NOP odreda bio je dalje širenje i povezivanje slobodnih teritorija istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine. Namjeravao je da u geografskom središtu Jugoslavije stvori jedan snažan i dovoljno prostran operativni oslonac s kojeg će moći ispoljiti vojni i politički uticaj na okolna područja i u proljeće 1942. godine preduzeti ofanzivna dejstva.

U okviru te zamisli - koja je proisticala iz Titove koncepcije: ako se u jednom kraju izgubi slobodna teritorija, u tom ili drugom kraju treba osloboditi još veću - Vrhovni štab je u istočnoj Bosni preduzeo mjere da sredi i ojača partizanske odrede, onemogućiti etničko-petokolonašku aktivnost i pokolje koje su vršili nad Muslimanima, te da se

¹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje: Zbornik NOR), tom II, knj. 2, dok. br. 208, str. 441-442. Obavještenje Vrhovnog komandanta NOP i DVJ druga Tita, od 25. februara 1942. godine, Mošić Pijade o dolasku englesko-jugoslovenske misije i o poruci Kominterne za pisanje proglasa svim porobljenim narodima Evrope

²⁾ Tekst toga proglasa sačuvan je i nalazi se u Arhivu CK SKJ u Beogradu i zaveden je pod reg. br. 15549.

izvrši prodor u rudarsko-industrijske basene u dolini rijeke Bosne i u neposrednoj blizini Tuzle. Time je želio da neprijatelju zada udarac u najosjetljivija mjesta, da u partizanske odrede uključi i proletarijat iz radničkih centara i da time pojača političkim radom u vrsti njihovog moralno-političkog stanja.

Poslije dolaska u Rogaticu Vrhovni štab je odmah naredio Štabu Durmitorskog NOP odreda da njegova dva bataljona krenu - jedan ka Kalinoviku i drugi ka Čajniču u Goraždu, sa zadatkom da se povežu sa Štabom Kalinovičkog NOP odreda i djeluju po njegovim uputstvima. Poslije toga je naredio i Glavnom štabu NOP odreda Crne Gore da u istočnoj Bosni uputi jaku snagu (oko 1000 boraca) koje će etnike oistiti sa prostora Foča, Kalinovik, Goražde, Čajniče i osigurati pozadinu partizanskih snaga u jugoistočnoj Bosni. Na taj način - isticao je Vrhovni štab - pomoći će se predviđene akcije u Bosni i spriječiti prodor etnika prema Hercegovini i Crnoj Gori.

Za Sarajevo i okolinu dolazak i boravak druga Tita, Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ imao je višestruki značaj. To se ispoljilo naročito u pogledu našeg avanja politike u odnosu na etnike i, s tim u vezi, zaustavljanje već započeto procesa osipanja partizanskih odreda. Titova je ideja o izvršenju vojnih i političkih veza na ovom području, na osnovu koje je uslijedilo i učešće jedinica Prve proleterske brigade u borbama oko Sarajeva i njeno popunjavanje, u martu i aprilu 1942. godine, borbama Romanijskog i Kalinovičkog odreda, kao i borbama iz Sarajeva. Od posebnog značaja bilo je oslobođenje i Goražda i djelovanje iz tih centara na dalji razvoj NOP-a Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Na kraju, u to vrijeme otpočeo je i proces formiranja novih bosanskohercegovačkih bataljona, najprije Prvog proleterskog udarnog bataljona, a zatim i drugih udarnih bataljona iz kojih je izrasla šesta istočnohercegovačka brigada.

Koordiniraju i operacije partizanskih jedinica istočne Bosne, Crne Gore i Sandžaka, Vrhovni štab je predviđao da se u toku januara 1942. godine realizuju njegove zamisli o stvaranju jedne prostrane slobodne teritorije. Da bi spriječio ostvarenje tih planova, neprijatelj je pripremao i izveo ofanzivu kako bi uništio partizanske jedinice u istočnoj Bosni i zaposjeo slobodnu teritoriju koju su držale. Odluku o toj ofanzivi donio je Hitler 24. decembra 1941. godine.³⁾ Za nju su Nijemci angažovali svoje dvije divizije (342. i 718), jedan tenkovski i jedan pješadijski bataljon i eskadrilu avijacije, zatim dvanaest domobranskih i ustaških (pješadijskih) bataljona, šest haubičkih baterija, dvije pionirske i jednu željezničku i dvije eskadrile avijacije. U operaciji je učestvovala i jedna italijanska bataljona (iz Višegrada) i jedna bombarderska grupa. Poznato je, da neprijatelj i pored angažovanih

*) Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939 -1945. Dokumenten des Oberkommande der Wehrmacht. Herausgegeben von Walther Hubatsch, Frankfurt a/M, 1962. (Direktiva 39 A).

velikih efektiva, nije postigao cilj - uništenje partizanskih snaga i likvidaciju NOP-a.

Takav ishod njemačke ofanzive na istočnu Bosnu bio je značajan uspjeh partizanskih snaga. Došao je kao rezultat više činilaca: preko partijske organizacije u Sarajevu blagovremeno se saznalo za namjere neprijatelja i osnovnu ideju dejstava; u borbama je uspješno primijenjena partizanska taktika i uglavnom izbjegnuto pružanje frontalnog otpora.

U vrijeme ofanzive, prema planu Vrhovnog štaba, dva bataljona Durmitorskog NOP odreda su, u sadejstvu sa dijelovima Prve proleterske brigade, oslobodili Foču i Goražde, a Pljevaljski bataljon - ajni e. Istovremeno je došlo do raspada etničkih jedinica u gornjem Podrinju i prekinuto je osipanje Kalinovi kod NOP odreda.

Osloboćenjem Foče, Goražda i ajni e ostvareno je povezivanje slobodnih teritorija istočne Bosne, Crne Gore i Sandžaka. Taj uspjeh bio je utoliko značajniji jer je postignut u vrijeme jedne zamašnije neprijateljeve ofanzive. Bio je to prvi slučaj da su jače partizanske snage na jednom širem području uspjele odoljeti neprijateljskoj ofanzivi, sa uvati svoju živu silu, održati se na dotadašnjoj teritoriji i odmah, po prestanku ofanzive, preuzeti inicijativu u svoje ruke. Bio je to dobar znak da su partizanske jedinice u svojoj taktici našle i primijenile takve postupke i metode vođenja borbe kojima se, na jednoj strani, paralizovala okupatorska i kvislinška brojna i tehnički nadmoćnost, a na drugoj - prevazišla pogrešna taktika krutih frontova i uporne odbrane slobodne teritorije. Zato su borbe partizanskih jedinica u toku i poslije ofanzive, izvedene u vrijeme kada se Vrhovni štab preorijentirao na stvaranje proleterskih brigada i udarnih bataljona, označile nove kvalitete u razvoju partizanske strategije i taktike.

Te nove kvalitete zapazio je i neprijatelj. U izvještaju svojoj Vrhovnoj komandi (od 29. januara), njemački komandant Jugoistoka (Balkana) javio je da su »... ustanici vješto umakli pred nastupajućim njemačkim trupama...« u prostrana područja teško prolaznog zemljišta. A njemački general, pod njegovom su komandom izvedene operacije, njihov ishod je ocijenio sljedećom konstatacijom: »Pokušaj da se žarište ustanka u istočnoj Bosni ukloni nije uspio. U proljeće se mora računati sa opštim ustankom...«⁴⁾

U osloboćenju Foče boravili su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab od kraja januara do 10. maja 1942. godine. I dalje su oni preko partijske organizacije u Sarajevu održavali intenzivne veze sa partijskim i vojnim rukovodstvima Slovenije, Hrvatske, Srbije i Makedonije i sa organizacionim sekretarijatom u Zagrebu. Iz Sarajeva su u jedinice

⁴⁾ Zbornik NOR, tom XII, knj. 2, dok. br. 21, str. 104-106. Izvod iz mjesečnog izvještaja operativnog odjeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku, od 31. januara 1942. godine, o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni, pripremi i izvješću operacije protiv partizana u istočnoj Bosni i obostranim gubicima.

stizali novi borci (radnici, seljaci i studenti i dr.), lijekovi, razna roba i korisna obavještenja o namjerama neprijatelja.

Na oslobođenom području gornjeg Podrinja, koje je do tada bilo izloženo etničkim pokoljima, pljačkama i raznoraznim nasiljima, partizanske jedinice su odmah uspostavile red, organizovale uspostavljanje narodnooslobodilačkih odbora i oživljavanje društveno-političkog života. Pristupilo se formiranju organizacija KPJ, organizovanju rada organizacija SKOJ-a, omladinskih i ženskih antifašističkih organizacija i formiranju vojnih jedinica. Na oslobođenom području Foče, Goražda i Zavidovića razvijen je »... tako intenzivan politički rad, da nadmašuje u mnogom rad u Užicu i drugim mjestima gdje smo do sad bili«, pisao je drug Tito tada E. Kardelju, 23. februara 1942. godine.⁵⁾ Velika slobodna teritorija istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine bila je izvanredno pogodan oslonac za ofanzivna dejstva i kao istočnim i zapadnim krajevima Jugoslavije. Uspjesima partizanskih snaga u periodu februar - april 1942. godine te mogući su još poboljšane. Neprijatelj je bio svjestan tih opasnosti pa je težište svoje proljetne ofanzive u Jugoslaviji upravo usmjerio na tu slobodnu teritoriju i partizanske jedinice na njoj.

Jedna od najvažnijih mjera za dalji razvoj narodnooslobodilačkog rata bila je orijentacija Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba na stvaranje brigada i udarnih bataljona i na dalje razvijanje partizanske taktike.

Još u fazi priprema i početka ustanka, KPJ je težila da se partizanske jedinice formiraju i razvijaju u skladu sa zahtjevima koji su proizlazili iz potreba partizanskog rata, osnovnog oblika oružane borbe. Tako su u svim zemljama Jugoslavije obrazovane partizanske jedinice različite organizacije i brojnog stanja (od nekoliko desetina do tri-četiri hiljade boraca). Još tada je Josip Broz Tito, vrhovni komandant, ukazivao na to da se u slučaju povoljnih okolnosti, od partizanskih odreda formirati i krupnije jedinice. Međutim, on je isto tako objašnjavao štetnost preuranjenog stvaranja glomaznih i nepokretnih jedinica i upozoravao na opasnosti koje bi se mogle javiti ako bi partizanske jedinice napustile ofanzivnu taktiku i prihvatile frontalne borbe koje im je pokušavao da nametne neprijatelj. Na Savjetovanju predstavnika partijskih i vojnih rukovodstava jugoslovenskih zemalja, održanom u selu Stolice kod Krupnja (Srbija), krajem septembra 1941. godine, odlučeno je da partizanski odredi (sastavljeni najmanje od dva bataljona, a ovi od tri-četiri čete) i dalje budu osnova vojne organizacije NOV.

Tim i drugim odlukama ukinjen je značajan korak u razvoju NOV. Međutim, u ofanzivama koje su preduzeli okupatori i kvislinzi u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i drugim dijelovima Jugoslavije 1941.

⁵⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 2, dok. br. 201, str. 429-436. Pismo Vrhovnog komandanta NOP i DVJ, druga Tita, od 23. februara 1942. godine, delegatima Vrhovnog štaba NOP i DVJ, Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru.

godine organizacija partizanskih odreda je ispoljila više slabosti. Osnovna je bila u tome što su partizanske čete i bataljoni bili vezani za sela i krajeve gdje su formirani i što ih, zbog toga, nije bilo lako pokrenuti u borbu van teritorije odreda kome su pripadali. Sem toga, u nekim krajevima su partizanske jedinice po smjenama držale položaje (dok je dio boraca bio kod svojih kuća), a u drugim - mobilna su bila samo njihova jezgra, dok je glavnina bila kod kuća. Takve jedinice su se okupljale u svom punom sastavu samo kada su bile angažovane u značajnije akcije. Takva organizacija otežavala je da se u pogodno vrijeme i na izabranim mjestima prikupе nadmoćne snage i s njima tu e neprijatelj. Takođe, teritorijalna vezanost partizanskih jedinica imala je uticaja i na to da se u pojedinim krajevima napušta ofanzivna partizanska taktika i organizuju »frontovi« za odbranu manjih ili većih regiona. Držanje položaja pasiviziralo je partizanske jedinice i u njima gušilo ofanzivni duh, jedno od osnovnih svojstava svakog uspješnog ustanka. Svakako, to je olakšavalo neprijatelju da po esno tu e partizanske jedinice; on je imao većе mogućnosti za manevrisanje snagama, pa je u nekim krajevima pokušavao da prikupljenim snagama tu e jedan po jedan partizanski odred.

Tito je tokom jeseni 1941. više puta ukazivao na ispoljene greške i naglašavao da je ofanzivna partizanska taktika jedan od bitnih preduslova za uspješno vodenje narodnooslobodilačkog rata. On je poslije povlačenja iz Užica ocijenio da su sazreli uslovi i da su se, zbog pomenutih slabosti u organizaciji partizanskih jedinica, javile potrebe da se u ini novi, bitni korak u razvoju NOV. Vrhovni komandant je smatrao da osnova u tom opredjeljenju treba da bude formiranje proleterskih brigada, pokretnih i udarnih jedinica NOV, i proleterskih udarnih i omladinskih bataljona u sastavu pojedinih partizanskih odreda. Sa Romunije, a kasnije - iz Foča su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab, u više direktiva i na više sastanaka, upoznali partijska i vojna rukovodstva s orijentacijom na dalji razvoj NOV i postavili im zadatke da na svojim područjima pristupe stvaranju proleterskih, udarnih i omladinskih jedinica. U februaru 1942. godine Vrhovni štab donio je Statut proleterskih brigada, kojim su regulisani formiranje, organizaciono ustrojstvo i na in upotrebe tih jedinica u borbi protiv neprijatelja. Bilo je određeno da u brigade ulaze politički svjesni i prekaljeni borci, da su one borbene jedinice za koje treba da je svojstvena svjesna disciplina, velika udarnost i pokretljivost, te sposobnost da se bore u svim krajevima zemlje.

U prvoj polovini 1942. godine u sastavu NOV formirane su mnogobrojne udarne, proleterske i omladinske čete i bataljoni u sastavu partizanskih odreda. Te jedinice su bile osposobljene da se bore ne samo na svakom mjestu teritorije svojih odreda nego i van nje. Uporedo s time, i sami partizanski odredi su postajali sve pokretniji i udarniji i sve manje zavisni od teritorije na kojoj su formirani. Da bi ih što više oslobodio pozadinskih i snabdjevačkih funkcija i razvio im borbene

operativne sposobnosti, Vrhovni štab je aprila 1942. godine naredio da se, pored komandi mjesta i partizanskih straža, pristupi formiranju komandi vojnih područja na teritorijama partizanskih odreda. U njihovu nadležnost ulazili su poslovi snabdijevanja, smještaja, teritorijalnog obezbjeđenja i mobilizacije, koje su do tada vršili partizanski odredi.

Takode, Vrhovni štab je po etkom 1942. godine preduzeo mjere da se razvije sistem komandovanja u NOV i da se uskladi sa naraslim potrebama bolje koordinacije dejstava na širim područjima. S tim ciljem je naredio da se u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji obrazuju operativni štabovi koji će objediniti komandovanje partizanskim jedinicama u pojedinim zonama i oblastima. Na osnovu toga su u Bosni i Hercegovini formirani operativni štabovi u istojnoj Bosni, Bosanskoj krajini i Hercegovini. Formiranjem tih komandnih stepenica, komandovanje u NOV je postalo operativnije i efikasnije, što se vrlo povoljno odražavalo na rezultate i zamah borbenih dejstava.

Donose i odluke o razvoju vojne organizacije i sistema komandovanja, Vrhovni štab i dalje insistira na razvoju partizanske taktike i ukazuje na pojedine propuste. Stalno naglašava, da je u partizanskom ratu glavno znati sa uvati svoju živu silu, a ne pod svaku cijenu držati teritoriju. Važno je nanositi neprijatelju što veće gubitke.

Centralni komitet KPJ je, takode, naglašavao značaj u vršenju partijskih i skojevskih organizacija u partizanskim jedinicama i važnost stalnog idejno-političkog rada među borcima. Posebno se isticala potreba da partijske organizacije obezbijede svoju rukovode u ulogu, i to primjerom komunista u borbi i životu jedinica, političkom prilazu rješavanju borbenih zadataka, podizanjem svijesti boraca i samih komunista, odabiranjem kadrova koji su provjereni u borbi i do kraja odani narodnooslobodilačkoj borbi.

Poslije Prve proleterske, uskoro je formirana i Druga proleterska brigada (1. marta 1942. u Srbiji). U vrijeme i poslije okupatorsko-kvislinške proljetne ofanzive 1942. godine obrazovano je još pet brigada: maja u Bosni Treća bosanska (kasnije proglašena kao šesta isto nobosanska) i Prva krajiška, a juna - od jedinica koje su se povukle iz Sandžaka i Crne Gore: Treća sandžak i Peta crnogorska proleterska brigada. U julu su formirane: u Hrvatskoj - Prva lička i u Sloveniji brigada »Tone Tomšič«. Proces formiranja novih brigada i prerastanja pojedinih partizanskih odreda u brigade još je bio intenzivniji u toku ljeta i jeseni. Do kraja oktobra 1942. godine u sastavu NOV je formirano još 19 brigada (u Bosni i Hercegovini - 6, Hrvatskoj - 10 i Sloveniji - 3 brigade).

Stvaranje brigada i udarnih bataljona u okviru partizanskih odreda dalo je novi kvalitet borbenim dejstvima NOV. U prvoj polovini 1942. godine na jugoslovenskom ratištu poele su se javljati, već nego ranije, krupnije grupacije partizanskih jedinica u izvršavanju borbenih zadataka. Prva polovina 1942. godine predstavlja period realizacije Titove ideje o formiranju udarnih proleterskih brigada i stvaranju NOVJ.

Ta značajna vojna komponenta revolucije sadržana je upravo u tome što je potvrđeno da se može voditi rat protiv mnogo jačeg neprijatelja u specifičnim i teškim uslovima okupacije. Govoreći o tome, drug Tito u članku »Zašto je KPJ uspjela da dovede ustanak naroda Jugoslavije do pobjede«, između ostalog, kaže:

»4. Komunistička partija Jugoslavije mogla je ne samo organizirati već i sa uspjehom voditi oružani ustanak naroda, jer je radnička klasa Jugoslavije dala svoje najbolje sinove u prve partizanske odrede, jer je radnička klasa dala jezgro naših proleterskih i udarnih brigada, koje su postale škola rukovodećih kadrova ustanka; dalje, Partija je to mogla postići i zato što je u procesu najtežih borbi uzela pravilan kurs na stvaranju regularnih vojnih jedinica - to jest stvorila je Narodnooslobodilačku vojsku, pomoću koje je mogla, već u toku rata, rješavati ne samo pitanje uspješne borbe protiv okupatora već i pitanje vlasti, to jest pitanje pobjede nad reakcijom, pitanje stvaranja nove Jugoslavije.«.⁸⁾

U tim mislima Vrhovnog komandanta izražena je ona suštinska promjena kvaliteta, koja je nastajala formiranjem brigada i udarnih bataljona i daljim razvojem partizanske taktike, iako je neprijatelj od početka ustanka stalno pojačavao svoje snage, on je uvijek osjećao da mu nedostaje trupa za uspješnu borbu protiv NOV. Sredinom 1942. godine okupatori i kvislinzi su imali na jugoslovenskom ratištu osam do deset puta brojnije snage od NOV. Međutim, i pri tako nepovoljnom odnosu snaga i u situaciji kada su se partizanske jedinice mogle jedino formirati i naoružavati ako se od neprijatelja otme oružje, NOV je uspješno odolijevala neprijateljevom ofanzivama i nanosila brojne poraze modernom opremljenim njemačkim, italijanskim, bugarskim i drugim okupatorskim trupama i kvislinškim formacijama (ustaše, domobranci, četnici, nedjeljci, ljetci, bijela garda, razne legije, milicije i dr.). Neprijatelj je bio prisiljen da - zbog odbrane gradova, industrijskih i rudarskih postrojenja i komunikacija između njih - raspoređuje svoje snage po mnogobrojnim uporištima, a najveći broj tih uporišta, sem onih u većim gradovima, imao je pojedinačno slabije posade od jedne brigade NOV. Stoga je sposobnost NOV da grupiše nadmoćnije snage (po nekoliko brigada) u napadima na izabrana uporišta ili neprijateljeve trupe u kretanju u izabrano vrijeme (da bi se postiglo iznenađenje i time još više povećala nadmoćnost) bila jedan od bitnih činilaca koji joj je obezbjeđivao strategijsku inicijativu i taktičku nadmoćnost na jugoslovenskom ratištu. Takvo vezivanje brojnih neprijateljskih, okupatorskih i kvislinških jedinica već tada je predstavljalo veliki prilog borbi antifašističke koalicije.

U ljeto 1942. godine, pod Titovom neposrednom komandom, krenula je grupa proleterskih brigada u Bosansku krajinu. Bila je to ofanziva NOV koja je trajala u zapadnim krajevima Jugoslavije sve do sredi-

1949 ? 3C) ^{SIP Broz} stvaranje i razvoj) Jugoslovenske armije, glavna politička uprava JA,

ne januara 1943. godine. U njoj je NOV, grupišu i u pojedinim napadima i u operacijama po dvije do osam brigada ili partizanskih odreda, savladala mnogobrojna neprijateljska uporišta, zauzela niz gradova i krajem 1942. godine držala kompaktnu slobodnu teritoriju (u Bosni i Hrvatskoj), koja je po površini bila ravna teritoriji švajcarske. U tim borbama ona je jačala (brojno i u oružju i opremi koju je otimala od neprijatelja) i osposobljavala se da dalje razvija svoju organizaciju i svoje operativne mogućnosti. Formiranjem divizija i korpusa, novembra 1942, dostignut je stepen razvoja organizacije oružanih snaga koji je drug Tito nagovijestio u početku ustanka i u vrijeme formiranja Prve proleterske brigade. I dok se NOV u ovim borbama neprestano razvijala i postizala značajne uspjehe oslobađajući i sve više u teritoriju i mnoge gradove, preko Radio-Londona širene su vijesti kako te borbe i uspjehe postižu četnici Draže Mihailovića, koji se, u stvari, već odavno bore na strani okupatora.

U vrijeme dolaska i boravka Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ u jugoistočnoj Bosni, došlo je do daljeg zaoštavanja i komplikovanja političke borbe u svim krajevima Jugoslavije. Okupatori i kvislinzi su nastojali raznim mjerama da suze bazu ustanka, izazovu kolebanja u partizanskim redovima i da što više izoluju komuniste. U tome su dobili punu i vrlo aktivnu i značajnu podršku četnika koji su riješili da partizanske jedinice unište borbom uz pomoć okupatora i drugih kvislinga. Rukovodstva četničke organizacije i političke snage koje su stajale iza njih nadali su se da će uništenjem partizanskih jedinica osigurati monarhiju i buržoaziju u poslijeratnoj Jugoslaviji one ili još bolje pozicije nego što su ih imali do 1941. godine.

Proces prelaženja četničkih jedinica u stanje oružanog neprijateljstva prema partizanskim odredima počeo je još u prvim danima ustanka. On je u Srbiji kulminirao krajem novembra 1941, kada su četnici pod komandom Draže Mihailovića zajedno sa njemačkim okupatorskim snagama i kvislinškom vladom Nedića povelili oružanu borbu protiv partizana. U Bosni i Hercegovini su četnici još u ljeto 1941. godine uspostavili saradnju sa italijanskim trupama, a od jeseni i sa njemačkim obavještajnim organima. Svuda su bili politički vrlo aktivni u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), ali su se uzdržavali od oružanih akcija protiv partizanskih odreda, mada su tu i tamo pokušavali i ubijali pojedine partizanske rukovodioce, kurire i si. U istočnoj i srednjoj Bosni u jesen 1941, a mjestimično i kasnije, postojala je saradnja između partizanskih i četničkih jedinica u borbama protiv ustaških i domobranskih snaga. Prvi oružani napad u istočnoj Bosni četnici su izvršili zajedno sa italijanskim trupama kod Rudog, 22. decembra 1941, na Prvu proletersku brigadu. Dakle, četnici se u istočnoj Bosni nisu odmah upustili u oružane napade na partizanske jedinice, jer za to nisu imali političke uslove, pošto je raspoloženje masa prema NOP-u uzelo širokog maha. Ti napadi su uslijedili nešto kasnije - u decembru i januaru, kada ih u drugoj neprijateljskoj ofanzivi srećno

zajedno sa okupatorom. etnici to rade vrlo smišljeno i podmuklo. U to vrijeme Vrhovni štab i drug Tito isti u da se treba energično boriti protiv petokolonaša, ali i strpljivo i istrajno raditi na okupljanju svih patriotskih snaga u borbi protiv okupatora, razlikuju i pri tome one koji svjesno saraduju sa okupatorom od onih koji su prevareni i zavedeni.

Tako su etnici u Bosni i Hercegovini krenuli od sredine januara 1942. istim putem kojim su njihove formacije u Srbiji pošle novembra 1941. Sli no se dešavalo i u Crnoj Gori i krajevima Hrvatske, gdje su etnici uspjeli da formiraju svoje jedinice. Bilo je to vrsto opredjeljenje etni ke organizacije da se osloni na okupatore i kvislinške režime u Srbiji i Crnoj Gori. Ali, u tom vremenu (januar - mart 1942), etnici su ostali u neprijateljstvu sa kvislinškom NDH i tu i tamo se borili protiv njenih oružanih snaga. Me utim, Centralni komitet KPJ je još po etkom januara 1942. predvi ao da e etnici u bliskoj budu nosti, i pored tolikih zlo ina ustaša nad srpskim narodom, s njima uspostaviti saradnju u borbi protiv KPJ i ustanka kome je ona bila na elu.

Analiziraju i politi ke procese koji su se razvijali u svim zemljama Jugoslavije, Centralni komitet KPJ je ocijenio da ustanak ulazi u nove teško e, u kojima e borba biti još složenija nego ranije zbog nastojanja okupatora i svih snaga koje su bile protiv ustanka, da narodnooslobodila koj borbi daju klasni karakter. To je još više došlo do izražaja januara 1942, kada je Kraljevska jugoslovenska vlada (koja se nalazila u Londonu) proglasila etnike za »jugoslovensku vojsku u otadžbini«, a njihovog komandanta Dražu Mihailovi a imenovala za vojnog ministra. Tako su etnici, iako su u odnosu na okupatora, u suštini bili u istom položaju kao i druge kvislinške formacije, dobili »legitimaciju« da su nosioci kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije. A taj kontinuitet i etnike odlu no su podržavale i pomagale vlade Velike Britanije⁷⁾ i SAD, dok je i vlada SSSR imala prijateljske savezni ke odnose sa Kraljevskom jugoslovenskom vladom.

Imaju i u vidu složenost situacije u zemlji, Centralni komitet KPJ, krajem 1941. i po etkom 1942. godine, postavio je pred Partiju zadatak da u vrš uje svoje redove, da u narodnooslobodila koj borbi obezbijedi još ve u ulogu i uticaj radni ke klase, da ja a NOV i u okviru nje da formira proleterske brigade i udarne bataljone, ali da, u isto vrijeme, u borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika okuplja sve patriote i pristalice gra anskih stranaka koji su spremni na saradnju. On je naglašavao da formiranje proleterskih jedinica ». . ne zna i promjenu opšte politi ke linije partizanskog pokreta, nego se pomo u njih stvaraju samo pojedine pokretne udarne trupe...«¹⁾), dok etnike, njihove

⁷⁾ Na primjer, u decembru 1941. godine britanska vlada je dodijelila kraljevskoj jugoslovenskoj vladi šest radio-stanica, 100 tona ratnog materijala, 75000 dolara i 100000 funti sterlinga u zlatu, da se kao pomo sa Malte uputi Draži Mihailovi u.

¹⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 2. dok, br. 83, str. 156. Pismo CK KPJ, od 1. januara 1942. godine, Centralnom komitetu KP Slovenije o ishodu druge neprijateljske ofanzive i uslovima bržeg razmaha oslobodila ke borbe u Sloveniji.

komandante i Dražu Mihailovi a treba raskrinkavati kao saradnike okupatora a ne kao eksponente Kraljevske vlade i pristalice zapadnih saveznika.

Od posebnog značaja za razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini bilo je Pokrajinsko partijsko savjetovanje, održano 7. januara 1942. u selu Ivan i kod Sarajeva. Njemu su prisustvovali Josip Broz Tito, generalni sekretar KPJ, i nekoliko članova CK KPJ. Izvršena je analiza razvoja ustanka i realizacija bitnih zadataka politike KPJ u specifičnim bosanskohercegovačkim uslovima. Posebno je istaknuta potreba odlučne borbe protiv etničke izdaje, ali i elastičnog odnosa prema masi boraca koja se našla u etničkim jedinicama. Da bi se oni odvojili od etničkih vođa, riješeno je da se uskoro pristupi stvaranju dobrovoljačkih jedinica.

Već 22. januara 1942, u vrijeme neprijateljske ofanzive Vrhovni štab je naredio da se obrazuje Jahorinski narodnooslobodilački dobrovoljački odred, a u Biltenu, koji je izdao na Jahorini, objavio je propis o formiranju dobrovoljačkih jedinica i o odgovarajućoj izmjeni svoga naziva VS NOP i DVJ. U tom propisu je, između ostalog, riješeno da se u Bosni i Hercegovini, a po potrebi, i u ostalim zemljama Jugoslavije, odmah pristupi formiranju dobrovoljačkih jedinica; da se u njihov sastav uključe borci koji su spremni da se bore protiv okupatora, a ne žele da budu u partizanske jedinice; da borci dobrovoljačkih odreda nose na kapama kao amblem svoju nacionalnu zastavu, ali bez crvene petokrake zvijezde, itd. U periodu februar-april 1942. godine u istočnoj Bosni je formirano osam dobrovoljačkih odreda, iako je formiranje tih jedinica bilo jedna od epizoda u razvoju NOV i ustanka u istočnoj Bosni, ono je bilo izraz napora KPJ da se u borbu protiv okupatora i kvislinga uključe svi patrioti bez obzira na političko ubjeđenje.

I u poznatim formalnim propisima (Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora i Objašnjenje i uputstvo za njihov rad) naglašeno je u uvodnom tekstu da u organe vlasti »... treba da budu, bez obzira na svoje političko uvjerenje, vjeru i narodnost, svi oni istiniti rodoljubi koji su primjerom i na djelu pokazali da su dobri sinovi svoga naroda, da nikad ne će izdati otadžbinu u ovom svetom otadžbinskom ratu, da su nepokolebljivi u borbi protiv fašističkog okupatora i njegovih domaćih slugu.«.)

»Komunisti ka partija nije htela građanskog rata«, - stoji u članaku »Ko su partizani i koji su oni predstavnici«, pisanom u martu 1942., i nastavlja se: »Ona hoće borbu protiv fašističkog okupatora i njegovih slugu, s tim da se pitanje vlasti reši tek posle nacionalnog oslobođenja svih naroda Jugoslavije. Buržoazija nam taj rat nameće - no mi ga ne ćemo. Boreći se i dalje nemilosrdno i uporno protiv fašističkih oku-

• Zbornik NOR, tom II, knj. 2, dok. br. 198, str. 11. Osnovni principi organizacije narodnooslobodilačkih odbora i uputstva za njihov rad na oslobođenoj teritoriji propisani od Vrhovnog štaba NOP i DVJ, februara 1942. godine

patora, za nacionalnu slobodu, mi ćemo nemilosrdno uništavati sve one koji u ma kom obliku, pod ma kakvim izgovorom ometaju tu borbu...«¹⁰⁾). Tako je borba protiv okupatora i njegovih sluga dobila revolucionarni karakter, jer su borci NOP-a tukli slugu okupatora kao nosioce izdaje zemlje i nosioce raznih zločina nad narodom. Iz toga proizilazi da se narodnooslobodilački pokret nije borio protiv etnika i ustaša zbog idejnih, nacionalnih i vjerskih razmimoilaženja, nego prvenstveno kao izdajica najvitalnijih interesa slobode i nacionalne egzistencije naroda.

Međutim, u sprovođenju te jasno definisane i od sve Partije prihvaćene politike bilo je različitih grešaka. Negdje su se u borbi protiv etničke izdaje više primjenjivali oružana borba i represivne mjere, koje u jednom broju slučajeva nisu mimoilazile ni one koji su bili zavedeni, a manje politička borba i razobličenje petokolonaša pred narodom; nisu bili rijetki slučajevi političkog istraganja i propagandističkih zastranjivanja koja su često dolazila poslije postignutih vojnih uspjeha. Te pojave su pokazivale da jedan broj kadrova i organizacija nije shvaćao svu složenost i osobenost narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnih procesa koji su se u njoj dešavali.

Poslije sastanka, održanog 4. aprila 1942. u Foča, Centralni komitet KPJ pisao je: »... jedno ostaje za nas osnovno i glavno: to je borba protiv okupatora i njegovih slugu, to je još veći i napor za ujedinjavanje naroda u oslobodilačkoj borbi. Mi ne ćemo nasesti izaziva imagra anskog i bratoubilačkog rata, već moramo onemogućiti njihove pokušaje na taj način što ćemo ih politički izolirati a njihove baze silom likvidirati. U toj politici moramo biti i odlučni i elastični: ne smemo oklevati tamo gdje je stvar zrela, ali moramo znati diferencirati te pojedine grupe i grupice, odvajati vođe od masa, uništavati neprijatelje a kolebljivce privlačiti na našu stranu. U takvoj situaciji i oportunistički i sektaštvo - a naročito ovo drugo - predstavljaju veliku opasnost koje moramo izbjeći. U vrstiti našu Partiju, držati čvrsto njenu političku liniju, u vrstiti njenu rukovodeću ulogu u partizanskoj vojsci - to su jamstva naših daljih uspeha i propasti planova neprijatelja...«¹¹⁾

I pored privremenog uspjeha neprijatelja u proljeće 1942. godine na velikoj slobodnoj teritoriji istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine, postignutog vojnom silom (snagama od oko deset divizija) i pozivima za prekid oružane borbe koje su okupatori realizovali preko etnika, politika KPJ odnijela je u toku 1942. godine krupne, rješavajuće političke pobjede nad udruženim snagama reakcije i kontrarevolucije. Ta politika je narodnooslobodilački rat i revoluciju dove-

¹⁰⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 77, str. 199-209. »Ko su partizani i koji su oni pretstavnici« - članak iz marta 1942. godine.

¹¹⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 137, str. 370. Obavještenje Ive Lole Ribara od 10. aprila 1942. godine PK KPJ za Srbiju o vojnopoličkoj situaciji u Crnoj Gori, istočnoj Bosni i Hercegovini i uputstva za dalji rad.

sti od fo anskog razdoblja, do I i II zasjedanja AVNOJ-a, na kojim su udareni temelji nove Jugoslavije.

Za vrijeme boravka u isto noj Bosni Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab poklonili su zna ajnu pažnju borbi za me unarodnu afirmaciju narodnooslobodila kog pokreta. Ta aktivnost je bila sastavni dio napora za okupljanje širokih narodnih masa u borbi protiv okupatora i doma ih izdajnika, za izolovanje i razobli avanje snaga koje su, kao predstavnici ili prijatelji jugoslovenske kraljevske vlade, pokušavale u saradnji s okupatorima da oružanom borbom unište partizanske jedinice, i, na kraju, ta aktivnost je bila izazvana potrebom da se brane autenti ni putovi jugoslovenske narodnooslobodila ke borbe i revolucije od dogmatskih pritisaka Kominterne i pot injavanja takti kim potrebama sovjetske spoljne politike.

Po dolasku u Fo u, Centralni komitet KPJ uspostavio je, oko 10. februara, pouzdanu radio-vezu sa Kominternom i detaljno je upoznao sa razvojem narodnooslobodila ke borbe, procesom i rezultatima okupljanja reakcionarnih snaga, o saradnji etnika sa okupatorom i njihovoj oružanoj borbi protiv jedinica NOV. Uz to, postavio je i zahtjev da SSSR uputi pomo u oružju, opremi i lijekovima jedinicama NOV. Iz Kominterne je javljeno da je taj zahtjev prihva en i da se pripreme aerodromi na koje e se materijal doturiti. Stoga je, po etkom januara 1942. o iš en (od snijega) aerodrom kod Sokoca, a kasnije, kada je Vrhovni štab prešao u Fo u, pripremljen i drugi, kod Žabljaka. Na njemu je Moša Pijade krajem februara i u martu, više od mjesec dana uzaludno o ekivao tu pomo . Iz primljenih telegrama od Kominterne drug Tito je zaključio da su odnosi izme u vlada SSSR-a i kraljevske izbjegli ke vlade Jugoslavije glavna smetnja što pomo nije stigla i naredio da se prekine no no dežuranje na aerodromu, a i javljeno je da pomo ne e sti i iz tehni kih razloga.

Kraljevska vlada je razvila živu politiku i diplomatsku aktivnost da u vrsti svoj me unarodni položaj i pozicije monarhije i buržoazije u zemlji. U tome je za nju od osobitog zna aja bilo etništvo pod komandom Draže Mihailovi a. Da bi mu dala što ve i zna aj, ona je Mihailovi a unaprijedila u in generala, postavila ga za vojnog ministra i zastupnika vrhovnog komandanta, tj. kralja Petra II. Uporedo s time je razvila široku propagandu aktivnost u zapadnoj štampi i radio-stanicama o tobožnjim borbama koje vode etnici protiv okupatora i kvislinga, obezbje uju i pri tome, preko britanske i ameri ke ratne cenzure, da u svijet ne prodru vijesti o borbama partizanskih jedinica koje su pripisivane etnicima. Stvaranje mita o Draži Mihailovi u, kao vo i pokreta otpora, i o etnicima, kao snazi koja vodi borbu protiv okupatorskih trupa, bila je jedno od velikih obmana me unarodne javnosti izvršenih u toku drugog svjetskog rata.

Ni po etkom marta 1942. godine Kominterna i vlada SSSR-a nisu prihvatili injenicu da postoji sprega izme u kraljevske vlade u Londonu i etnika Draže Mihailovi a koji se bore na strani okupatora. Oni su,

zbog svojih interesa u ratu i veza sa engleskom vladom i drugim saveznicima, bili spremni da zanemare uspjehe i tokove narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije. Zato su se pojavili određeni momenti u politici CK KPJ i Kominterni koji su imali reperkusija na tokove NOB-e. Iako su se svi ovi odnosi odvijali interno i nisu tada bili objelodanjeni, oni su vrlo karakteristični i nužno ih je ovdje iznijeti. Kominterni je zamjerala Vrhovnom štabu kako se istraživački pokret ide suviše u komunističke vode...«.

»Ja sam mu (Djedi, tj. Kominterni, prim. A. D.) na to kratko i jasno odgovorio« - piše drug Tito 11. marta 1942. u pismu Moši Pijadi - »da je na osnovu naših izvještaja stvorio krive zaključke, da mi imamo široki narodnooslobodilački front, ali ne sa petokolonašima već sa ogromnom većinom pravih rodoljuba... Da je stvaranje proleterških brigada bilo neophodna nužnost u vrijeme kada je partizanski pokret bio u opasnosti da bude razbijen od petokolonaša, i da se proleterške brigade ne bore za sovjetizaciju, već svojim herojstvom daju primjera u borbi kako treba naš narod da se bori za svoju slobodu i nezavisnost¹⁾...«

Glavne diplomatske napore kraljevska vlada je 1941. i u prvoj polovini 1942. godine usmjeravala na to da privoli sovjetsku vladu da ona upotrijebi svoj uticaj kako bi se jugoslovenski partizani stavili pod komandu Draže Mihailovića. Na insistiranje britanske vlade, koja je bila glavni oslonac Kraljevskoj jugoslovenskoj vladi, vlada SSSR je prihvatila zahtjeve da se preduzmu koraci u pravcu pomirenja partizana i četnika i njihove zajedničke borbe pod komandom Draže Mihailovića.¹³⁾

Iako je Centralni komitet KPJ vodio računa o tome da se u tekućim političkim akcijama i istupima (u štampi, proglašima i dr.) ne daju povodi koji bi mogli da otežavaju odnose vlade SSSR-a sa vladama zapadnih saveznika, on nije mogao ni htio prihvatiti ni čiji zahtjev o stavljanju jedinica NOV pod komandu Mihailovića, jer bi to značilo i slom borbe protiv okupatora i, u suštini, izdaju oslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije. Odlučan i kategoričan odgovor druga Tita uticao je da Kominterni i sovjetska vlada prestanu da insistiraju na obrazovanju »narodnooslobodilačkog fronta« u kome bi se NOP potčinio prozapadnim političkim snagama, te da po nuždi vrlo obazrivo, od slušaj do slušaj, da kritikuju politiku kraljevske jugoslovenske vlade. Tako, na primjer, sovjetska cenzura je dopustila da radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, 28. marta 1942, indirektno napadne govor kralja Petra u kome je on pozivao narod da se ne upušta u preuranjene akcije. Uo avaj i smisao i značaj tog tihog zaokreta, drug Tito ga je podsticao zahtjevima da se izbjeglika kraljevska vlada zamijeni jednom

¹⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 36, str. 104-108. Pismo Vrhovnog komandanta NOP i DVJ, druga Tita, od 11. marta 1942. godine, delegatu Vrhovnog štaba Moši Pijadi.

¹³⁾ Isto, str. 104.

narodnom vladom, iji e lanovi biti u zemlji,¹⁴⁾ i prijjetnjom »... da emo biti prisiljeni otvoreno napasti vladu u Londonu ako ona produži da podupire Dražu Mihailovi a i neprijateljski se odnosi prema nama...«¹⁵⁾ U dnevnoj zapovijesti povodom 6. aprila, godišnjice napada fašisti kih agresora na Jugoslaviju, Vrhovni komandant je upozorio kraljevsku vladu da zbog pomo i etnicima, koji saraduju s okupatorom, snosi tešku odgovornost pred narodom koji se bori za slobodu.

Ali, tada sovjetska vlad a i Komintern a nisu bili saglasni da se napada jugoslovenska kraljevska vlad a. I pored obilja informacija - koje je slao CK KPJ - o masovnom u eš u etnika u ofanzivnim poduhvatima okupatora protiv NOV u svim krajevima Jugoslavije, ipak je Staljinova vlad a, u ljetu 1942, podigla svoje poslanstvo pri jugoslovenskom dvoru u rang ambasade. Tito je povodom toga izrazio negodovanje i kategori ki istakao da kraljevska vlad a preko Draže Mihailovi a saraduje sa okupatorom. Na to je u septembru iz Moskve stiglo upozorenje: da treba provjeravati autenti nost dokumenata o saradnji Mihailovi a i njegovih etnika sa okupatorom! Borbe naroda Jugoslavije same za sebe su potvr ivale injeni ko stanje u zemlji i, po svakoj logici, bilo je izlišno svako provjeravanje. Pod uticajem injenice da je NOV svojom borbom vezala blizu 40 okupatorskih i kvislinških divizija i da je iz dana u dan postizala sve ve e rezultate, u ljetu 1942. po eo je proces me unarodne afirmacije Narodnooslobodila ke vojske, na jednoj strani, i postepenog razobli avanja etnika i Mihailovi a zbog saradnje sa okupatorima, na drugoj. Samo otvaranje tog procesa bilo je od velikog zna aja za NOP, jer je stvaralo uslove za obrazovanje AVNOJ-a i za me unarodno izolovanje kraljevske vlade.

Isto tako, od velikog zna aja za dalji razvoj NOR-a i revolucije je odlu an stav Centralnog komiteta KPJ da ne mijenja svoju koncepciju vo enja rata i razvoja NOV, na emu je insistirala Komintern a. Na njenu kritiku stvaranja proleterskih brigada, drug Tito je u martu 1942. godine odgovorio: »Proleterske brigade mi nismo stvarali u po etku, ve zimi, u decembru mjesecu, kada se za to ukazala potreba. To su pokretne jedinice radnika i seljaka koje su spremne da stupe u borbu gdje im se naredi. One služe kao primjer kako se treba boriti za svoju nacionalnu nezavisnost...«¹⁶⁾

Brane i tako autenti ne putove narodnooslobodila kog rata i revolucije, KPJ je pod Titovim rukovodstvom pronalazila prave odgovore

¹⁴⁾ Šef Britanske misije, major Aterton (koji se u januaru 1942. iz podmornice iskrcao na Crnogorsko primorje, a u martu stigao u Vrhovni štab, odakle je poslije mjesec dana pobjegao etnicima kojima je i bio upu en), izjavio je da ni oni (Britanci) nemaju povjerenje u jugoslovensku kraljevsku vladu. Na to mu je data sugestija da bi bilo u interesu saveznika da se ona skine.

¹⁵⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 129, str. 345-346. Obavještenje Vrhovnog komandanta NOP i DVJ, druga Tita, od aprila 1942. godine, delegatu Vrhovnog štaba Moši Pijade o pripremi za stvaranje narodne vlade u zemlji radi uspješnije borbe protiv okupatora i uputstvo o sre ivanju situacije u Crnoj Gori.

¹⁶⁾ Vladimir Dedijer, Josip Broz Tito. Priiozi za biografiju, »Kultura«, Beograd, 1953, str.

na bitna pitanja koja je postavljao uspješan razvoj oslobodilačke borbe. Jasnim i pravovremenim stavovima kojim su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab, dok su boravili i djelovali na području jugoistočne Bosne, naoružali partijska i vojna rukovodstva u svim zemljama Jugoslavije, obezbijedena je idejna, politička, vojna i organizaciona orijentacija narodnooslobodilačkom pokretu u narednom periodu borbe.

MITAR MINI

PRVI PROLETERSKI ISTO NOBOSANSKI BATALJON

Još u toku decembra 1941. godine drugu Titu bilo je jasno da teško će ispoljene u toku ustanka u vidu etničke izdaje, kako u Srbiji, tako i u Bosni i Hercegovini, a posebno poslije prve i druge neprijateljske ofanzive, treba prevazići i stvaranjem udarnih jedinica koje ne smiju biti prikovane za određene frontove. Zato on u članku »Nova revolucionarna armija«¹⁾ ističe:

»Pokazalo se da se mora preći na stvaranje pravih vojnih jedinica, sposobnih da napuste svoju teritoriju i da ratuju gdje god je potrebno i gdje god im se naredi, iako su partizanski odredi još od samog početka stvarani kao vojne formacije: bataljoni, čete, vodovi i desetine, iako je u njima bila jaka vojna disciplina, itd., ipak su to bile više teritorijalne jedinice, koje su uglavnom branile svoj kraj, svoja sela i svoje kuće, dakle - imali su lokalni karakter i nisu bile sposobne, kao takve, za pokretni rat, da odu sa svoje teritorije i da ratuju u drugim predjelima naše zemlje«.

Formiranje proleterskih i udarnih brigada bilo je rezultat ove Titove vizije o razvoju i stvaranju oslobodilačke armije naroda i narodnosti Jugoslavije. U tom smislu kreće se naredba Vrhovnog štaba i insistira se na formiranju udarnih bataljona kao pokretnih vojnih jedinica koje treba da se razvijaju u udarne ili proleterske brigade. Na Pokrajinskom partijskom savjetovanju u Ivanjici, 7. i 8. januara 1942. godine, bilo je riječi i o formiranju udarnih bataljona, o čemu svjedoče kazivanja učesnika savjetovanja.

¹⁾ Josip Broz Tito: Stvaranje i razvoj Jugoslavenske narodne armije, izdanje Glavne političke uprave JA, 1949, str. 89.

U svom nare enju Glavnom štabu narodnooslobodila kih partizanskih i dobrovolja kih odreda za Bosnu i Hercegovinu od 20. februara 1942. godine,²⁾ Vrhovni štab postavlja kao najvažniji zadatak: »I. - Neophodno je potrebno da na svim sektorima stvorite pokretne, udarne jedinice, koje ne smiju biti vezane za svoje selo. Da ste u prošloj ofanzivi neprijatelja imali takvih jedinica, oko njih bi se odmah poslije ofanzive prikupile nove snage, i ne biste preživljavali nikakvu krizu...«

Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu, rukovo en ovom politikom Partije i Vrhovnog štaba, preduzima mjere za formiranje takvih jedinica u Bosni i Hercegovini. I u tom smislu izdaje nare enja partizanskim oblasnim štabovima. U isto noj Bosni ta inicijativa prvo je realizovana, 13. marta 1942. godine u Srednjem, formiranjem Prvog proleterskog udarnog bataljona Bosne i Hercegovine. Komandant Operativnog štaba za isto nu Bosnu, Slobodan Princip, ve 15. marta 1942. godine obavještava Vrhovni štab o formiranju ovog bataljona, o njegovom sastavu, brojnom stanju i naoružanju.³⁾

U to vrijeme Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu imao je namjeru da formira proletersku brigadu od bataljona isto ne Bosne i Bosanske krajine. To je trebalo da bude Tre a proleterska brigada (poslije formirane Prve i Druge proleterske brigade koje je formirao Vrhovni štab i CK KPJ). Zato je poslije Prvog, od boraca, pretežno, Majevi kog partizanskog odreda, u Drinja i 25. marta 1942. godine, formiran Drugi bosanski bataljon Proleterske udarne brigade,⁴⁾ a u Bosanskoj krajini, u elincu 25. marta, Krajiški proleterski udarni bataljon (pod komandom Zdravka elara). Ova tri bataljona trebalo je da se sastanu na teritoriji izme u Zenice, Travnika i Žep a. Komandant Glavnog štaba Svetozar Vukmanovi u pismu, od 10. aprila 1942. godine, tražio je saglasnost od Vrhovnog štaba za formiranje Tre e brigade.⁵⁾ Me utim, do formiranja ovako zamišljenje brigade nije došlo zbog specifi nih vojnih i političkih momenata koji su u me uvremenu nastupili.

Orijentacija na formiranje udarnih bataljona u okolini Sarajeva bila je šira, jer je Operativni štab za isto nu Bosnu planirao da se formira više udarnih batajjona, što se vidi i iz pisma komandanta toga štaba, Slobodana Principa, od 13. aprila 1942. godine, u kome se kaže da su izdali naredbu Romanijskom odredu da formira pokretni udarni bataljon i da e se za pet dana formirati Udarni bataljon ja ine od 150 ljudi u odredu »Zvijezda«.)

¹⁾ Isto, strana 121.

²⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodila kom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knjiga 4, dokumenat br. 29, str. 84. »1. Formirali smo naš Proleterski bataljon. Bataljon se sastoji od etiri ete i jednog prate eg voda. Tri ete imaju po 42 borca, jedna 45, prate i vod 21. Bataljon ima sada ukupno 198 boraca. Ima svega 5 puškomitraljeza. Zeni ka eta još nije stigla. Ona treba da donese 6 puškomitraljeza. Prate i vod ima dva teška mitraljeza i jedan teški baca sa devet bombi«.

⁴⁾ Isto, dokumenat br. 35. strana 99, stav 4.

⁵⁾ Isto, dokumenat br. 63, strana 176, stav 2

⁶⁾ Isto, dokumenat br. 71, strana 193, stav 6. i 7.

Na dan formiranja Prvog proleterskog isto nobosanskog bataljona, koje je obavljeno na sve an na in i uz prisustvo članova Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, komandni sastav bataljona sa injavali su: Vojo Ljuji , komandant bataljona, Mitar Mini , zamjenik komandanta, Pašaga Mandži Murat, politi ki komesar, i Derviš Numi , zamjenik politi kog komesara.

ete bataljona bile su formirane od biranih boraca iz partizanskih odreda, prema instrukcijama Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. U sastav Prve ete ušli su borci iz Romanijskog i jedna grupa boraca iz Ozrenskog odreda koja je, u to vrijeme, stigla u Srednje. Komandir ove ete bio je Milenko Verki , politi ki komesar - Jovanovi Josip, a zamjenik politi kog komesara - Rade Borov anin. Druga eta bila je sastavljena od boraca iz odreda »Zvijezda«. Njen komandir bio je Tomo Mendeš, politi ki komesar - Slavko Koji , a zamjenik politi kog komesara - Nikola Andri . U Tre oj eti (medu borcima poznata kao Muslimanska eta)'nalazili su se borci iz Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda. Njen komandir bio je Midhat Ha am A im, politi ki komesar - Šalim eri , a zamjenik politi kog komesara - Mustafa Fejzo. etvrta eta bila je sastavljena od boraca iz zeni kog kraja, došlih u sastav bataljona desetak dana kasnije. Komandir ove ete bio je Melentije Bošnjak, politi ki komesar - Remzija Tvrtkovi i zamjenik politi kog komesara - Zdravko Jefti . Vodnik Prate eg voda bio je Branko Ljubinkovi , a politi ki delegat voda - Hivzija ati .

Za vrijeme sve anog proglašenja bataljona na licima boraca i starješina primje ivala se neskrivena radost, uzvišenost, ponos i gordost što postaju borci Prvog proleterskog bataljona u Bosni i Hercegovini. Impozantna je to bila slika. U stroju su stajali mladi i i djevojke uzdignutih glava, šaroliko odjeveni, ali koji su za sobom imali ve osam mjeseci teških borbi u kojima su se prekalili i pokazali veliku hrabrost i odvažnost. Veliki broj njih bili su poznati u partizanskim odredima kao neustrašivi i primjerni borci.

Svi borci i starješine dobrovoljno su stupili u Proleterski bataljon. Oni su, u osnovi, bili upoznati sa naporima, samoodricanjem i žrtvama koji ih ekaju u predstoje im borbama. Vojno-politi ka situacija se, u to vrijeme, sve više komplikovala zbog izdaje etnika. Borci su znali da se od njih, kao od proletera, traži mnogo više hrabrosti, discipline i odricanja nego od boraca ostalih jedinica. Pripadnici ovog bataljona su, nedvosmisleno i bez ikakvog kolebanja, bili ponosni što je istorija baš njima omogu ila i podarila da na svoja ple a prime teško breme tereta u predstoje im vojnim i politi kim gibanjima, ija je težina vrlo esto prelazila njihove stvarne mogu nosti. Tih dana Oskar Danon, naš poznati revolucionar i borac - muzi ki radnik, komponovao je pjesmu Proleterskog bataljona:

»Mi, sinovi radnog naroda, u borbu smo krenuli
da s puškom u ruci, vrsto i smjelo
srušimo fašisti ki red«.

Po godinama starosti bili su to uglavnom mlađi ljudi, a po nacionalnom sastavu pripadnici svih nacionalnosti Bosne i Hercegovine: Srbi, Hrvati i Muslimani, a bilo je boraca i jevrejske i drugih narodnosti. Bili su bez nacionalnih i vjerskih predrasuda, uvijek spremni da jedan za drugog daju svoj život.

Prije nego što je odlučeno da se poveže sa Drugim proleterskim (Majevskim) i Prvim krajiškim proleterskim bataljonom, bataljon je izvršio pokret prema Vlasenici da bi sa jedinicama Prve i Druge proleterske brigade u estvovao u likvidaciji etnika u trouglu: Srebrenica - Bratunac - Vlasenica. Međutim, borci dviju pomenutih brigada već su bili završili akciju, pa se Prvi bataljon za kraće vrijeme smjestio u Vlasenicu. Poslije toga je rastjerao neke grupice etnika u širem rejonu Han-Pijeska, zatim 28. marta 1942. godine izvršio napad na selo Petroviće, uporište neprijatelja na željezničkoj pruzi Han-Pijesak - Olovo, koje je branila jedna satnija (eta) domobrana i ustaša. Poslije dvodnevni borbi bataljon je odustao od daljeg napada, jer su ustaše iz Kladnja došli kao pojačanje neprijateljskoj posadi. O ovoj borbi Prvog proleterskog bataljona kroz par dana govorila je »Slobodna Jugoslavija«, isti u ime junaštvo pojedinaca i eta u napadu.

Poslije napada na Petroviće, bataljon krenuo na napornu maršrutu - na Ozren kod Doboja. Već 2. aprila stigao je u selo Nišići. Na putu od Vlasenice ka ovom selu, bataljonu se priključila njegova četvrti eta iz Zenice kod kraja. Dva dana kasnije, 4. aprila iz Okruglice je krenuo preko željezničke pruge između Vareša i Pajtov-Hana, Planinice, Mijakovića i Brnjica, da bi 8. aprila stigao u selo Kamenicu. Na tom putu bataljon je vršio veoma značajnu političku aktivnost po selima kroz koja je prolazio, zatim je sredio partijsku i skojevsku organizaciju, kao i druga pitanja vezana za unutrašnji život bataljona. O toj djelatnosti se opširno govori u izvještaju komandanta Glavnog štaba.⁷⁾

⁷⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 4, dokumenat br. 63, strana 171, 172, i 173: »Prije dva dana stigli smo u Kamenicu. Već sam vam javio o našem putovanju na brzinu. Sada ću malo podrobnije da vas izvijestim o životu našem putu.

4-og ovog mjeseca pošli smo iz Okruglice i noć u se prebacili preko pruge između Vareša i Pajtova Hana. Prelaz je bio dobro izveden i nije predstavljao nikakvu prepreku. Oklopni voz je na nekoliko minuta prije našeg prelaza ispitao prugu i mi smo komotno prošli.

5-og izjutra stigli smo oko 6 časova u Planinicu gdje smo istoga dana održali priredbu za omladinu. Seljaci iz ovog sela su većinom radnici u vareškoj Željezari. Priredba je uspjela odlično. Radnici omladinci bili su spremni da odmah krenu sa nama, ali mi smo ih ostavili dok ne nabavimo oružja za njih. Istoga dana uveče održali smo političku konferenciju sa svim seljacima. Na njoj smo izložili cilj naše borbe, pozivajući ih da se pridruže toj borbi. I pored toga što je ovo selo puno kulaka, ipak ostavili smo dobar utisak na sve, a osobito na omladinu. Biro SKOJ-a u bataljonu odmah je pristupio organizovanju Saveza omladine i u toku toga dana već se upisalo preko 40 omladinaca, većinom radnika.

6-og izjutra nastavili smo put prema Brnjici. Na putu, u selu Mijakovići, održali smo veliku konferenciju Muslimana iz svih okolnih sela, koja je unaprijed bila pripravljena. Kasno u noć stigli smo u Brnjicu.

7-og ovog mjeseca održali smo u Brnjici vrlo uspješnu priredbu na kojoj je bilo pozvano sve stanovništvo okolnih sela. Bilo je Muslimana (većinom dijelom) i Srba. U govoru koji je održan pred priredbu istaknut je stav Partije po pitanju Muslimana. Govor je vrlo toplo primljen.

U Kamenici je rasformiran Prate i vod, a ljudstvo i naoružanje su raspoređeni po etama. ete su brojno ojačane sa još 45 boraca, pretežno radnika iz ovoga kraja. Ovako ojačan bataljon, sa preko 300 boraca, predstavljao je zaista jaku vojnu formaciju.

U zeni kom kraju bataljon se zadržao nekoliko dana, kada su se ete pripremale za prelazak na Ozren. Kontakti sa narodom i priredbe za mještane urodili su dobrim rezultatima i ostavili pozitivan utisak. U cjelini, narod i borci zeni kog kraja vrlo srdačno su primili bataljon i neskriveno se radovali njegovom dolasku, što se moglo zaključiti po pozitivnim komentarima koji su se čuli među mještanima sela.

Poslije vojnih i političkih priprema u zeni kom kraju, bataljon je krenuo prema rijeci Krivaji i 15. aprila u ranim jutarnjim satima, pojavio se na Ozrenu. Zadatak Prvog isto nobosanskog udarnog bataljona bio je da svojim prisustvom, kao vojni kadrovi i politički radnici, pomogne u borbama u borbama u Ozrenskom partizanskom odredu i pomogne u narodom poboljša situaciju i u vrsti ovaj partizanski odred, a posebno jedinice u odredu koje su etnički elementi, u svojoj izdajničkoj kampanji za sporazum sa Nijemcima i ustašama, uspjeli pokolebati ili pridobiti. Stoga je Ozrenski partizanski odred došao u ozbiljnu krizu, koja je prijetila da se cijeli, vojni kadrovi snažan, odred pasivizira u borbi protiv okupatora. Već prvi koraci bataljona na teritoriji Ozrenskog partizanskog odreda potvrdili su da je loše stanje u odredu, a posebno u nekim njegovim

8-og ov. mj. nastavili smo put prema Kamenici, gdje smo stigli predvečer.

9-og održali smo uspješnu priredbu u Kamenici, na kojoj su bili prisutni: borci Zeni kog bataljona, seljaci iz okolnih sela i masa izbjeglica iz sela duž Brodske pruge, koji su sada smješteni u Kamenici gdje žive u kolektivu, koriste i radničke barake.

10-og ov. mj. bataljon se odmaraju i posvetio obukama političkim i vojnim, održani su rasprave. Osim toga svi borci bataljona su isparili odijela, opravili svu spremu, oprali veš i okupali se u rijeci.

11-og ov. mj. ćemo produžiti kretanje prema Krivaji i Podcijelovu.

Na našem putovanju bataljon se pokazao kao vrlo disciplinovan i otporan. Usput nas je stalno pratila kiša i nevolje. Put je bio vrlo blatnjav i težak. Stalni prelazi preko rijeka (mostovi su svi porušeni) jako su otežavali kretanje. No i pored svih tih poteškoća, pjesma boraca bataljona čula se za vrijeme cijelog putovanja

U Brnjicu smo održali savjetovanje partijaca bataljona. Na njemu je bilo prisutno 68 partijaca (toliko bataljon broji). Socijalni sastav bataljona p. (arti)jaca jeste slijedeći: radnika 33, seljaka 16, intelektualaca 18 i 1 trgovac. Socijalni sastav samog bataljona je slijedeći: radnika 93, seljaka 122, intelektualaca 32, 8 i 1 trgovac. Ukupno bataljon broji 256 boraca. Na savjetovanju pretresana je politička situacija i rad P. (artije) po etama. Konstatovano je izvjesno popuštanje u tempu rada prema onom koji je bio na početku. Doneseni su konkretni zaključci o pojačavanju rada Partije na političkom, vojnom i kulturnom polju. Istaknuta je potreba planskog rada na svim spomenutim poljima. Savjetovanje je donijelo konkretne rezultate, jer se odmah osjetilo izvjesno pojačanje rada u bataljonu. Rad je živnuo na svim poljima.

Bataljon je svojim nastupom i priredbama izazvao dubok utisak među stanovništvom ovoga kraja, kao i među borbama Zeni kog bataljona. To se može zaključiti iz toga što se stalno javljaju novi i novi borci iz spomenutog bataljona da uniđu u Brigadu. Mi ne možemo da ih sve primimo jer bismo u tom slučaju oslabili odbranu ovog teritorija, koji je za nas vrlo važan. Kada bi bilo više oružja, iz ovog kraja bi se mogao mobilisati veliki broj radnika. Za sada mi smo uzeli 45 boraca (radnika), te na taj način nismo previše oslabili partizanske redove. Naš bataljon sa tom prirovnom da broji preko 300 boraca. Ukoliko dođemo u toku našeg putovanja do oružja i ukoliko Zenički bataljon sam dođe do oružja u predstojećim akcijama, možemo da dobijemo još nekih 100 boraca za našu Brigadu...«

jedinicama. Mnogi inooci su nedvosmisleno ukazivali i nagovještavali na dalje pogoršanje situacije, brzo zaoštavanje i diferenciranje snaga u ustani kim redovima. Znatne snage ustanika, zamorene raznim ne- da ama i teško ama, uz vrlo perfidnu politiku etni kih »ideologa«, raznih agenata i izdajnika, bile su pokolebane. Neprijatelji su postigli odre ene rezultate za sporazumjeva ku politiku, optužuju i komuni- ste, a ne agresore i njegove kvislinge, za žrtve i patnje koje su ustani - ke mase i narod podnosili u borbi.

Starješine i bora ki sastav u Prvom bataljonu bili su upoznati sa situacijom u Ozrenskom partizanskom odredu, pa im je Bataljon sti- gao na Ozren, svi su se oni angažovali, punom snagom i uz maksimal- no raspoloživo znanje, na uspostavljanju što prisnijih odnosa sa borci- ma Ozrenskog odreda i narodom, stalno politi ki rade i sa njima. Os- novno u politi kom radu bilo je to da se ljudi, posebno borci, ubijede u potrebu beskompromisne borbe protiv okupatora i njegovih poma- ga a, da shvate cilj borbe i neophodnost jedinstva u ustani kim redo- vima, zatim jedinstvo fronta i naroda, te da su to osnovni preduslovi da ustanak istraje i da se izbori sloboda. Treba ista i da nas je narod u cjelini dobro primio i da su naša objašnjenja odobravana od velikog broja stanovništva, a i boraca, naro ito nekih jedinica odreda. Ali, u svim ovim razgovorima, kod nekih ljudi, primije en je skriveni strah ili sumnja, koje je tada teško bilo odgonetnuti. I što je naš bataljon dub- lje zalazio u teritoriju Ozrenskog partizanskog odreda, odnosi nekih jedinica prema nama postajali su sve hladniji i podozriviji. Kada smo popodne 16. aprila stigli pred položaje Bataljona Cvijetina Todi a, u re- jon sela Striježevice, postavilo se pitanje našeg ulaska na teritoriju ovog bataljona, jer su se Todi i još neke njegove pot injene starješine protivili našem dolasku. Tek nakon ubje ivanja od 10 do 15 minuta, Todi je pristao da Prvi proleterski bataljon u e u selo Striježevicu.

Po dolasku u ovo selo, naš bataljon je bio u strogoj borbenoj pri- pravnosti, jer su etnici do kasno u no pili, pjevali i šenlu ili iz pušaka, tako da je sve mirisalo da može do i do oružanog sukoba još u toku no i. Ali, ni te no i, niti sutradan nije došlo do napada, a ni mi nismo preduzimali prema njima neke vojni ke akcije. Treba naglasiti, da je Bataljon Cvijetina Todi a bio broj ano najja i bataljon u Ozrenskom partizanskom odredu i najbolje naoružan.

Bataljon Cvijetina Todi a u no i izme u 16. i 17. aprila bahato se ponašao i puškarao, što je predstavljalo otvorenu nedisciplinu i prkošenje našim snagama. Sutradan, 17. aprila, naš bataljon je izvršio pokret iz sela Striježevice, prema selu Brezicima, gdje se po dolasku razmjestio. U selu se nalazila osnovna škola, a oko samog sela sa sve etiri strane protežu se povezane planinske kose, koje pružaju mo- gu nost za solidnu odbranu, ukoliko se ukaže potreba za tako nešto. Ina e, samo selo smješteno je na padinama i na nekoliko kosa obradi- vog zemljišta sa razbacanim ku ama, kako je to ve karakteristi no za planinska naselja u Bosni.

Za 18. april bilo je zakazano savjetovanje u selu Brezicima, na koje su pozvani predstavnici vojnih i pozadinskih vlasti Ozrenskog odreda i veći broj uticajnih ljudi i mještana sa ove teritorije. Zadatak savjetovanja bio je da se ukaže na neophodnu potrebu vojnica nepomirljive borbe protiv okupatora i njegovih kvislinga i na potrebu jedinstva ustaničkih redova. Za ovo savjetovanje vršene su vrlo široke intenzivne pripreme. U sela su upućivane grupe drugova da bi stanovništvu, a posebno onima koji su pozvani na savjetovanje, objasnile potrebu i osnovni smisao ovog skupa. Predviđeno je da savjetovanju prisustvuju i komande četeta, kao i štab Prvog bataljona. Sve ove pripreme odvijale su se po određenom planu i ništa posebno nije zapaženo na terenu. Čak su Cvijetin Todić i neki drugi njegovi istomišljenici obećali da će prisustvovati savjetovanju. Međutim, uporedo sa našim pripremanjima, četnici nisu sjedjeli skrštenih ruku. Ali, oni nisu vršili pripreme za savjetovanje, već za napad na nas. Cvijetin Todić i njegovi četnici podstaknuti od Branka Stakića, predratnog politikanta i nekih četničkih agenata koji su došli iz Srbije, odlučili su da protiv partizanskih snaga, u prvom redu, protiv Prvog proletarskog bataljona, stupe u otvorenu oružanu borbu i da Ozrenski partizanski odred prevedu u četnike. Vrijeme za napad izabrali su nešto prije početka savjetovanja 18. aprila.

Prije dolaska ljudi na savjetovanje, upravo sam došao iz obilaska jedne četete i sjeo u prostoriju Štaba. Nisam bio ništa ostao odahnuo, kada su mitraljeski rafali osuli po zgradi u kojoj sam se nalazio. Bilo mi je jasno o čemu se radi. Borba se za tren oka rasplamsala kod svih četeta. Četnici su bili prodrli do Škole koja se nalazila u centru sela. Cvijetin Todić je sa oko 350 četnika izvršio iznenadni i mučnik napad na naš bataljon u Brezicima. Potpuno iznenađujuću stvar, koja je bila najisturenija, četnici su uspjeli donekle da razbiju. Ostale četete su se brzo sredile, zauzele položaj i davale otpor, a zatim su izvršile snažan juriš i u protivnapadu potisnule četničke glavne snage i prisilile Todića i njegovu grupu na povlačenje, u raznim pravcima. Na goloj kosi, iznad škole, ostalo je nekoliko mrtvih četnika, jer ih nisu mogli izvući, a zaplijenili smo im i dva puškomitraljeza. Iz našeg bataljona je poginulo 8, a ranjeno više drugova. Od poginulih sjećam se Slavka Kojića, političkog komesara Druge četete, Franje Markovića i Pere Miljanovića, husinskih rudara, Ljube Kosorića, srednjoškolca iz Sarajeva, Salke Muminovića, radnika iz Vareša, i Jakuba Durmiševića, zemljoradnika iz Rogatice. Od ranjenih sjećam se Miloša Tolpe, radnika iz Sarajeva, Dorda Vučkovića, zemljoradnika iz Mokrog, i Toše Vujasinovića, komandanta Ozrenskog partizanskog odreda.

Četnici su nas ovim napadom potpuno iznenadili i postigli željeni cilj zahvaljujući i našoj neopreznosti. Onemogućili su zakazano savjetovanje, a to praktično znači da su izbjegli da se pred jednim širim skupom razgovori njihova izdajnička politika. Posebno je u pitanju greška

što su komande eta i cijeli Štab Prvog bataljona pozvani na savjetovanje, pa su jedinice u početku napada bile bez komandnog kadra, a da nije tako ukinjeno, vjerovatno bi se događaji drukčije razvijali.

Sutradan, 19. aprila, odustalo se od vojne aktivnosti na teritoriji Ozrena, jer se, pored ostalog, iz izvještaja, koji su tog jutra stigli sa Romanije, saznalo da se Romanijski odred i odred »Zvijezda« bore protiv etničkih pučista. Inače, Bataljon se morao vratiti na područje odreda »Zvijezda«, u smislu ranije naredbe Vrhovnog komandanta, kako bi novoformirana proleterska brigada djelovala na tom području. To se vidi iz pisma komandanta Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu Vrhovnom štabu od 4. aprila 1942. godine, gdje se kaže: »Ukoliko ne dobijem potrebna naređenja, ja u se sa Bataljonom vratiti na ovaj teren prema vašem naređenju.«⁸⁾ Ovo pismo je upućeno sa područja »Zvijezde«, prije prelaska na Ozren, a područje o kome se govori je područje Zvijezde i Romanije. Zato je komandant Glavnog štaba donio odluku da naš bataljon odmah napusti Ozren i da se, preko rijeke Krivaje, prebaci u zenicki kraj. Tako je bataljon u noć između 20. i 21. aprila prešao preko rijeke Krivaje i 22. aprila stigao u selo Kamenicu. Sa Prvim bataljonom krenulo je i rukovodstvo Ozrenskog partizanskog odreda, kao i nešto boraca koji su se priključili bataljonu.

Poslije povlačenja Prvog bataljona sa Ozrena, Cvijetin Todi je preuzeo komandu nad svim jedinicama Ozrenskog odreda, proglasio ga etničkim, povezao se sa Nijemcima i sklopio sa njima sporazum o međusobnoj saradnji. Time su nastupili teški dani za sve naše borce ili one koji su simpatizovali narodnooslobodilački pokret. Oni su se morali povući u ilegalnost, ali je kasnije najveći broj njih stradao od etničkih bandi. Među ovim drugovima bio je izvjestan broj drugova iz Prvog bataljona, koji su kao teži ranjenici ostavljeni na Ozrenu i predati seljacima na ubijanje i ličenje, a koje su etnici ranije ili kasnije otkrili. Ti drugovi su se snalazili kako su znali i umjeli, a neki od njih zahvaljuju i svojoj snalažljivosti ili pukoj slučajnosti, kada su ozdravili, uspjeli su pobjeći i priključiti se partizanskim jedinicama.

Nekoliko dana po dolasku u zenicki kraj, naš bataljon se odmarao u Kamenici i Stojanovići, sreću i se od napornih marševa i do kraja mjeseca aprila, zajedno sa nekim jedinicama iz ovog kraja, izvršio nekoliko uspješnih akcija na željeznu prugu Zavidovići - Zenica. Pošto smo u tom kraju zatekli relativno povoljniju situaciju nego na Ozrenu, Glavni štab je preduzeo određene organizacione mjere, pa je od dotadašnjeg Zenickog partizanskog bataljona koji je bio u sastavu odreda »Zvijezda« formirao samostalan Zenicki partizanski odred. Za komandanta je postavljen Nikola Prodanović, a za političkog komesara - Miljenko Cvitković. U isto vrijeme, 24. aprila 1942. godine, formiran je od boraca Zenickog i Ozrenskog odreda i jednog broja boraca iz

⁸⁾ Isto, tom IV knjiga 4, dokumenat br. 47, strana 139, stav 2.

Prvog bataljona poseban Udarni bataljon, koji će postati Treći bataljon ranije predviđene Treće brigade.

Poslije etničke izdaje na Majevidi, Ozrenu, Zvijezdi i Romaniji izgledalo je da će zenički kraj biti u tome izuzetak, ali je 6. maja došlo do izdaje i u ovom partizanskom odredu i u novoformiranom Trećem bataljonu. Nju je izvršio komandir jedne etničke Treće bataljona, Golub Mitrović, koji je sebe proglasio za komandanta Zeničkog etničkog odreda. On je, po receptu Cvijetina Todića i drugih izdajnika u istočnoj Bosni, odmah uspostavio vezu sa Nijemcima i sklopio sa njima sporazum o borbi protiv partizana.

Oko 10. maja u Kamenicu i Stojanovici stigao je Drugi udarni bataljon koji je vodio borbu protiv etnika na Romaniji i Zvijezdi. Sa ovim bataljonom stigli su Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Glavni štab i jedan broj boraca sa Romanije. Tako su se u selima Kamenica i Stojanovici prikupile osnovne partizanske snage poslije etničke izdaje u partizanskim odredima istočne Bosne, osim iz Biranskog partizanskog odreda. Tada su preduzete mjere za novu organizaciju vojnih jedinica u cjelini. Pošto nije bilo sagledivo kada će se dobiti saglasnost Vrhovnog štaba o formiranju Treće proleterske brigade, a bile su prekinute veze sa Vrhovnim štabom, to je Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu riješio da formira Grupu udarnih bataljona u čiji sastav su ušla tri bataljona koja je docnije proglašena Šestom istočno-bosanskom brigadom. Od tada Prvi proleterski bataljon nastavlja svoj borbeni put kao Prvi bataljon ove grupe, odnosno Šeste brigade.

Formiranjem Grupe udarnih bataljona, u Prvom bataljonu uslijedile su kadrovske izmjene. Za komandanta bataljona postavljen je Mitar Minić, za političkog komesara - Hasan Brkić Aco, za zamjenika komandanta - Oskar Danon, odnosno Jovo Cigo, a za zamjenika političkog komesara - Derviš Numić, za intendanta - Akif Saletović i za referenta saniteta bataljona - dr Edhem Ćemo. I u komandama etničke došlo je do izvjesnih promjena. Tada je komandni sastav bio sljedeći: u Prvoj etničkoj komandir je bio Milenko Verkić, politički komesar Dane Olbina, a zamjenik političkog komesara Rade Borovčanin. U Drugoj etničkoj komandir je bio Tomo Mendeš, politički komesar Branko Šurbat Bane i zamjenik političkog komesara Nikola Anđrić. U Trećoj etničkoj komandir je bio Midhat Hamzić, politički komesar Šalim Ćerić i zamjenik političkog komesara Mustafa Fejzo. U četvrtoj etničkoj komandir je bio Marko Eimović, politički komesar Joso Radić, a zamjenik političkog komesara Nisim Albahari.

Poslije reorganizacije i formiranja Grupe udarnih bataljona, Prvi bataljon u svom naoružanju imao je, pored pušaka i bombi, 9 puškomi-traljeza. Njegovo brojno stanje smanjeno je na oko 200 boraca i stariješina.

Opisujući dvomjesečni borbeni put Prvog proleterskog istočno-bosanskog bataljona, osjećam potrebu da neke osnovne činjenice konstatujem iz ustanka u istočnoj Bosni, kako bi se lakše uoči ili uslovi

u kojima je nastala i djelovala ova jedinica. Te su činjenice značajne jer i one osvjetljavaju nastanak Prvog proletarskog istočnohercegovačkog bataljona i njegov borbeni put u periodu mart - maj 1942. godine.

Poznata je činjenica da je ustanak u istočnoj Bosni 1941. godine, po svojoj širini i masovnosti, dostigao takvu plimnu, da je prevazišao očekivanja i najvećih optimista, a za okupatora i njegove kvislinge predstavljao svojevrsno vojno i političko iznenađenje, senzaciju i fujasko.

Mnoge teškoće objektivnog i subjektivnog karaktera, koje najčešće prate zataštanu bujicu masa, vojni činjenice, a posebno političke nedovoljno pripremljene, slivene u jedan ogromni borbeni front, ispoljile su se i ovoga puta. Vrijeme od nekoliko mjeseci trajanja surovog rata bilo je suviše kratko da bi se ogromna masa, prije svega ljudstva sa sela, mogla politički i psihički pripremiti za jedan težak i duži rat. Ogroman broj ustanika nije imao dovoljno jasne predstave o karakteru i ciljevima NOP-a. Takva masa, pored toga što se našla o i u o i u borbi sa okupatorom i njegovim slugama, suočila se brzo i sa ostacima buržoazije, raznim predratnim politikantima, političkim špijunima i raznim drugim agentima srpske buržoazije koji su od samog početka razbijali ustanak. Osjetio se i nedostatak iskusnih i odanih partijskih kadrova, koji bi mogli uspješno voditi i politički usmjeravati i vaspitavati mase boraca i naroda. Kako je rat odmičao, teškoće su postajale sve brojnije, a borba složenija i komplikovanija, jer su okupatori i njihovi kvislinzi u očaju i nemoć postajali sve bezobzirniji i krajnje krvoločni, služili se najgroznijim metodama da likvidiraju ustanak. U takvim prilikama trebalo je mnogo više idejne opredijeljenosti, postojanosti i svijesti, a sve to poslanik ustanika nije posjedovao. Mnogi ustanici, u takvoj situaciji, već su bili pokolebani, što ih je navodilo svakako na uska razmišljanja i razne zaključke, koji nisu davali prave ili potrebne odgovore u datoj situaciji. Oni su prvih dana masovnog ustanka očekivali da će se rat brže završiti i, tako reći, silovitim jurišima na dušak doći do slobode, a to se nije ostvarilo niti se moglo ostvariti, pa su došle nove teškoće.

Kada se tome doda još jedan, gotovo presudan faktor, da je okupator u Draži Mihailoviću, Nediću, Dangiću, Račiću i mnogim drugim izdajnicima našao vjerne slugu, koji su, bez ikakvog srama i stida pred licem i na oči cijelog srpskog naroda, od prvih dana ustanka sabotirali i, preko velikog broja svojih agenata i raznih drugih izdajnika, odvraćali narod od borbe, za tobožnji njegov spas, služili se najperfidnijim i najbezobzirnijim metodama u kampanji protiv komunista, a za sporazumaštvo sa Nijemcima i ustašama, onda nije iznenađujuće što je tako naglo došlo do diferenciranja u ustaničkim redovima.

Sve je to uskovitlalo ustaničkom masu, unijelo dosta zabune, a posebno među malodušne i demoralisane, koji psihički nisu mogli odoljeti ni dotadašnjim iskušenjima, a kamoli smišljenoj, svakodnevnoj kampanji i raznim pritiscima mnoštva agenata i izdajnika, kojih je bilo i

otprije u partizanskim etapama, a koji su naročito u zimu 1941/1942. godine uzeli širokog maha u svojoj podrivnoj kampanji.

U takvoj situaciji, bez obzira što je platforma narodnooslobodilačke borbe bila vrlo široka, pristupačna za najširu narodnu masu i, u suštini, lako shvatljiva, opredjeljenja za NOB nisu bila ni brza, ni jednostavna. Za prihvatanje politike NOP-a bili su potrebni visoko ljudsko dostojanstvo, velika hrabrost, riješenost, istrajnost, jednom riječi, oružana borba tražila je kompletne ličnosti. U tim teškim danima, onaj ko nije bio takav, odustao je od borbe ili mu nije trebalo mnogo da napusti narodnooslobodilački front i da se pasivizira.

Borci i starješine Prvog proleterskog bataljona regrutovani su iz više partizanskih odreda koji su svojim borbenim dejstvom zahvatili vrlo prostranu teritoriju. Svi su oni dobrovoljno stupili u Prvi bataljon, što, samo po sebi, govori da su to bili ljudi na koje je Komunistička partija Jugoslavije imala snažan uticaj i koji su, brže ili sporije, raštili sa raznim predrasudama i dilemama, pa su sa puno ozbiljnosti, li ne odgovornosti i hrabrosti uoči ili i shvatili gravitu borbu koju vode Partija i drug Tito za spas ustanka, da bi, zatim, i sami pomogli da se što prije raskrpe putevi ustanka od lavina koje su se na njih srušile sa raznih strana. U izuzetno teškoj borbi dostojan prilog mogu dati, prije svega, oni koji shvataju datu situaciju, vide prave puteve izlaska iz krize i koji su spremni na tim putevima ostati uzvišeni i svojski podnijeti najveće teškoće, dati sve od sebe, pa i same sebe. Čini mi se, ne može biti neskromno ako konstatujemo da su se u Prvom proleterskom bataljonu našli upravo takvi drugovi i drugarice. Oni su prozreli i nedvosmisleno osudili svaku izdaju narodnooslobodilačkog pokreta i bili od početka spremni da se uhvate u koštac i nepomirljivu borbu sa četničkim izdajnicima, kao i sa svim onima koji su ranije zakora ili na put izdaje. Takvi su, uostalom, bili i svi drugi borci - proleterci u narodnooslobodilačkoj borbi.

Da su borci i starješine Prvog proleterskog bataljona u toj složenoj situaciji zaista bili takvi, najbolja je potvrda ono što su pokazali u dvomjesečnom samostalnom borbenom dejstvu na jednom relativno širokom području. Bataljon se svakodnevno suojavao sa četničkim podzemnim napadima, gazio u krvave borbe i trpio gubitke, ali, i pored toga, njegov borbeni moral, vrstina i monolitnost njegovih redova ostajali su na visokom stepenu proleterske jedinice, koja je, iako vrlo mlada po pređenom borbenom putu, bila uvijek spremna na još veće teškoće i žrtve. Oni su to dokazali i u budućim događajima i borbama koje su bile još teže, složenije i sa puno naglih borbenih obrta. To najbolje potvrđuje i podatak da su iz redova ovog bataljona 23 borca odlikovana Ordenom narodnog heroja, od kojih su poginuli: Janko Balorda, Mihajlo Bjelaković, Miljenko Cvitković, Ragib Džindo, Jusuf Donli, Marko Erimović, Ahmet Fetahagić, Pavle Goranin Ilija, Mithat Hamamović, Suljo Jahić, Gliša Janković, Raviojla Janković Rava, Josip Jovanović, Branko Milutinović Obren, Pero Miljanović, Branko šur-

bat Bane i Milenko Verki ; umrli poslije rata: Hasan Brki Aco, Pašaga Mandži Murat i živi Nisim Albahari Rajko, Nikola Cvijeti , Spasoje Mi i i Mitar Mini .

Sve ovo što je do sada re eno o pripadnicima Prvog proleterskog bataljona ne bi bilo potpuno ako ne bismo istakli veoma zna ajnu samoprijegornu ulogu lanova KPJ i lanova SKOJ-a u životu Prvog bataljona, koji su u ustanak izašli iz Sarajeva i drugih gradova sa iskustvom predratnih revolucionara.

Oni su stekli to veliko iskustvo i prekaljenost u ilegalnoj borbi, te su kao beskompromisni borci služili li nim primjerom. Komunisti su bili vrlo odgovorni i agilni u svojim jedinicama. Trudili su se svakodnevno da svojim zalaganjem u borbi i pravovremenim objašnjavanjem doga aja i problema u veoma složenim prilikama ja aju me usobno povjerenje, istrajnost u borbi i vjeru u pobjedu ideala za koje smo se borili. Zna aj djelovanja komunista utoliko je ve i što je ono sprovo eno kroz mnoštvo raznih oblika, kako na marševima, tako i na sastancima jedinica i u svim drugim kontaktima sa borcima i narodom. Komunisti su imali razvijeno osje anje i o tome kada, kome i kako treba pri i, o emu razgovarati i kako konkretno pomo i. Intenzivan politi ki rad davao je nove impulse borcima za savla ivanje novih napora i ulijevao nadu u bolje dane.

Posebnu pažnju zaslužuje jedinstvo i drugarstvo u bataljonu, lako je Prvi bataljon formiran iz nekoliko partizanskih odreda i od pripadnika raznih nacionalnosti, starješine i borci jedinica brzo su se upoznali, zbližili i ete su se me usobno odli no poznavale. Svi su oni rado me usobno kontaktirali i zajedni ki se radovali svakom uspjehu, a tugu za svaki neuspjeh svojski dijelili.

U bataljonu je njegovano i sprovo eno nepisano pravilo - mrtav, pogotovu ranjen drug ne smije pasti u ruke neprijatelja, pa su u takvim situacijama mnogi i svoj život žrtvovali.

Dijelili smo dobro i zlo svi zajedno, svojski i, u pravom smislu rije i, drugarski. Kada je bilo hljeba, a nekad je pe en i od suvih divljih krušaka, jedva samljevenih u seoskom mlinu, sjekli smo ga na jednake par i e za sve pripadnike bataljona, strepe i da neko par e ne bude ve e. Bio je to bataljon mladala kog poleta. Uvijek kad je situacija dozvoljavala, u njemu bi se orile borbene i narodne pjesme i zaigralo kolo. Danas može imati prizvuk fraze konstatacija da je u Prvom proleterskom isto nobosanskom bataljonu kucalo jedno srce, veliko srce - kolika je bila i porobljena Jugoslavija. Zato se proleter i, sa posebnim drugarskim poštovanjem, sje aju jedan drugoga, a naro ito onih drugova i drugarica koji su dali svoje živote na borbenom putu širom Jugoslavije.

Formiranjem Grupe udarnih bataljona, u Glavnom štabu BiH postavilo se pitanje: kuda sada krenuti? Pala je odluka da se Grupa poveže sa krajiškim jedinicama, pa su otpo ele pripreme za prelazak rijeke Bosne. Od sirovih dasaka napravljen je ve i amac za prevoženje bo-

praca preko rijeke. Prvom bataljonu povjereno je nošenje amca niz strme planinske padine do rijeke i obezbjeđivanje prelaza na drugu obalu. Kada se, nakon velikih napora sišlo do rijeke i amac se spustio u vodu, voda je naglo počela prodirati. Tim amcem nismo se mogli prebaciti preko nabujale Bosne. U prethodnim izviđanjima uslova prelaska preko rijeke utopio nam se borac Prve čete, Spasoje Jovandi, radnik rodom iz Vogošće.

Prelaz preko rijeke na ovaj način bio je neostvarljiv. Okrenuli smo leđa rijeci Bosni i ponovo, uz planinske strmine, vratili se u isti rejon. Tako je prelazak u centralnu Bosnu definitivno otpao.

Sljedećeg dana Prvom bataljonu naredeno je da se pripremi za rušenje voza između Železa i Begova Hana. Pronašli smo nekoliko krampova, sjekira, drvenih poluga i nešto drugog alata i kada je pala noć, spustili se na prugu i u određeno vrijeme nekako rastavili šine, a onda iznad same pruge položili dolazak voza. Kada je naišao voz od Sarajeva, nastao je tresak, vika i zapomaganje. Bila je to stravična slika iako je pruga prolazila ravnicom. Lokomotiva se prevrnula, a vagoni su bili nabijeni jedan na drugi. Računali smo da ćemo poslije nekoliko dana pravog gladovanja doći do hrane i dobrog vojnog opskrbljenja, ali nas je i ovoga puta ratna sreća iznevjerila. U vozu je bilo nekoliko njemačkih vojnika, koje smo pobili. Zaplijenili smo nekoliko pušaka i automata, jedan puškomitraljez, nešto municije i skromnu količinu hrane.

Sutradan smo krenuli u pravcu Vareša. Kad smo stigli u selo Mijakoviće, negdje oko 20. maja, Glavni štab je, poslije konsultacije sa političkim i vojnim kadrom iz Grupe udarnih bataljona, donio odluku da se krene preko Konjuh-planine na teritoriju Birača, jer se je pretpostavljalo da se Birački partizanski odred održao, što se poslije i potvrdilo.

Maršruta preko bespuća divljeg Konjuha bila je duga i naporna, a posebno zato što se ponekad išlo i najtežim stazama zbog nepoznavanja terena. Kretali smo se prema karti, a na njoj obilježene staze, na terenu nisu postojale ili su bile zarasle tako da su se teško uočavale. Poslije izuzetno napornog marša od tri dana, Grupa je stigla 28. maja, izmorena i pregladnjela, u Birač. Ovdje je uspostavljena veza sa jedinicom Biračkog partizanskog odreda. To je obradovalo svakog pripadnika našeg bataljona, jer je to bio jedini odred koji je uspješno odolio četničkim nasrtajima i jedini kutak slobodne teritorije u ovom dijelu istočne Bosne.

Našim su jedinice stigle u Birač i razmjestile se, uglavnom oko šekovića, pristupljeno je srećno i članovima Grupe udarnih bataljona i izvršene su neke organizacione i kadrovske promjene. Narod je Grupi Udarnih bataljona svojski primio i davao jedinicama hrane od ono malo što je i sam imao. Prvi bataljon je pomjeren prema drumu Vlasenica - Zvornik i iz sela Nedjeljšta vrlo često pravio zasjede na drumu i vršio napade na neprijateljska vozila. Na taj se način, pored oružja, municije i odjeće, često dolazilo i do životnih namirnica.

Prvi bataljon VI isto nobosanske proleTERSke brigade u novembru 1942. godine - pred strojem Miljenko Cvitkovi Pavle Goranin i Milutin uraškovi

Prva ve a akcija Grupe udarnih bataljona na teritoriji Bir a izvedena je 15. juna 1942. godine, napadom na Vlasenicu koju je držala Franceti eva Crna legija. Prvi bataljon je imao zadatak da napada ustaški položaj Han-Pogled, na putu izme u Vlasenice i Han-Pijeska, uz sadejstvo Zeravi ke ete na elu sa komandrom Reljom Vaskovi em. To je, u to vrijeme bila eta spremna da se bori protiv neprijatelja i da sara uje sa nama. Ovaj ustaški položaj branila je jedna satnija od preko 130 dobro naoružanih ustaša. Prvi bataljon je u silovitom jurišu razbio ustaše i zauzeo njihove položaje.

U napadu na Han-Pogled sve ete Prvog bataljona pokazale su izvanrednu hrabrost, a borci su ispoljili i veliku samoinicijativnost u borbi. Treba ista i da se Žeravi ka eta hrabro borila. Njen komandir Relja Vaskovi je u ovoj borbi ranjen u vrat. Na Han-Pogledu zaplijenjen je jedan teški mitraljez, dva puškomitraljeza, oko 30 pušaka, 20000 metaka, veliki broj obu e (ustaše su toliko bili iznena eni da se mnogi nisu uspjeli ni obuti), odje e, hrane i razne druge ratne opreme. Neprijatelj je imao znatne gubitke i u ljudstvu. Dvojica ustaša uhva eni su živi. Naši gubici su bili: dva poginula - Mošo Alkalaj Buki, ak iz Bijeljine, i Mustafa Alajbegovi , student iz Fo e - i tri lakše ranjena.

U ovoj akciji Prvi bataljon je pored plijena, zadao vrlo osjetan udarac ustašama, još jedanput dokazao svoju borbenu vrijednost i stekao još ve u vojni ku sigurnost.

Narod se naro ito radovao našoj pobjedi jer su na Han-Pogledu bile ustaše zloglasne Crne legije, koji su predstavljali strah i trepet za narod ovog kraja. Istovremeno, etni kim jedinicama iz Malog Polja i okoline upu ivani su, tako re i, otvoreni prijekori, a saradnja Relje Vaskovi a sa partizanima otvoreno je dobila podršku mnogih mještana.

Ratni put Prvog proleterskog isto nobosanskog bataljona od nepunih pet mjeseci, koliko je on djelovao samostalno i u sastavu Grupe udarnih bataljona, bio je vrlo naporan, pun neizvjesnosti, teških borbi, estih borbenih obrta i zapleta, više gladovanja nego sitosti. Borci oyog bataljona su sve to dostojanstveno podnosili, a bataljon je izraštao u monolitnu borbenu jedinicu. Zato ih nikakve žrtve ni svakodnevene teško e nisu mogle zbuniti ili demoralisati. Borci nisu sebe štjednili. Malo je borbenih okršaja u isto noj Bosni i van njenih granica u kojima ovaj bataljon, u sastavu Šeste proleterske brigade, nije u estvovao i dao svoj dostojan prilog. Malo je ostalo bunkera i utvr enja na koje nije zakucao Prvi bataljon i koje borci nisu »raskupusali« svojim prsima. To dobro znaju svi preživjeli junaci ove (slavne) jedinice, a još bolje od njih, oni koji su bili na drugoj strani. Bio je to pravi bataljon proletera, ije napade je teško mogao zadržati i najmodernije opremljen neprijatelj.

Pošto je Prvi proleterski bataljon formiran kao prva proleterska jedinica u isto noj Bosni, normalno je da su i kadrovske mogu nosti za odabiranje starješina bile vrlo široke, što je omogu ilo da se od dobrih izaberu najbolji. Od 28 generala, koliko je šesta proleterska isto -

nobosanska brigada dala, njih 7 su pripadali sastavu Prvog bataljona. Pored ovog, nepobitna je činjenica da je u toku rata ovaj bataljon dao veliki broj vojnih i političkih rukovodilaca za druge jedinice (i formacije) NOV-a, pa se zato njegov sastav brzo mijenjao. Veliki broj boraca Prvog bataljona, se poslije rata nalazio na visokim i odgovornim funkcijama.

NISIM ALBAHARI

U ŠESTOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Prema nepotpunim ispitivanjima, iz grada Sarajeva izašlo je u partizanske i druge jedinice NOVJ oko 6000 boraca. Utvrđeno je da je poginulo 1520 uesnika revolucionarnog pokreta iz grada Sarajeva (odnosi se na grad Sarajevo u okviru administrativnih granica koje je imao pred kapitulaciju bivše Kraljevine Jugoslavije). Mnogo je ve i broj žrtava fašisti kog terora, koji prevazilazi cifru od 10500 građana. Razumije se da će detaljniji podaci poslije potrebnih istraživanja dati objektivnije i iscrpnije podatke. Ako bismo ove podatke proširili na današnju teritoriju grada Sarajeva koja obuhvata deset opština, onda je ovaj broj bio mnogo ve i. Treba imati na umu da su građani Sarajeva stupali u partizanske jedinice širom zemlje (naročito na tlu Srbije i Hrvatske), a mnogi tamo i poginuli. O tome još nisu prikupljeni podaci, a to će biti potrebno uiniti kako bi se vidio cjelokupni udio Sarajeva u ustanku i revoluciji, kako bi se utvrdila ta na i objektivna slika, iz koje će se mo i iskazati njegovo učešće u oružanoj borbi i njegova pripadnost NOP-u.

Građani Sarajeva nisu svoju pripadnost NOP-u ispoljavali samo stupanjem u jedinice NOV. Ako učešće građana Sarajeva posmatramo sa šireg stanovišta, tj. pripadnost revolucionarnom pokretu kroz veliki broj aktivnih uesnika u raznim organizacijama oslobodilačke borbe u uslovima ilegalnosti u okupiranom gradu - u KPJ-u, SKOJ-u, USA-OJ-u, AFŽ-u, organima narodne vlasti, organizaciji Narodne pomoći, obavještajnoj službi i drugim-oblicima saradnje, onda je pripadnost građana Sarajeva oslobodilačkoj borbi mnogostruko veća. Ovaj vid borbe manje je do sada ispitivan, a on po svojoj žestini i još više poznaju za sve naše uspjehe i narastanje revolucionarnih snaga, ništa ne zaostaje od borbe na oružanom frontu.

• U ovaj broj nisu uključeni oni borci (oko 10000) koji su u NOVJ stupili poslije oslobodjenja grada.

Uloga kadrova koji su iz grada izlazili u oružane jedinice Narodnooslobodilačke vojske ne može se mjeriti samo brojnošću u u esnika nego je potrebno sagledati i vrlo značajan faktor idejne svijesti i političke zrelosti, koja je u toku ustanka imala posebnu specifičnu težinu. Radnici, napredna inteligencija i omladina, naoružani bogatim iskustvom iz revolucionarne i antifašističke aktivnosti iz perioda neposredno pred II svjetski rat, suštinski su razumijevali revolucionarni karakter narodnooslobodilačke borbe, što je širokim narodnim slojevima trebalo objašnjavati i tako ih pokretati u borbu. Na tim idejnim ciljevima stvarano je jedinstvo naroda, kako na oslobođenom području, tako i u ustanici kim redovima. Tako su se kadrovi, izašli iz grada, lakše »uklapali« u sve procese i tokove revolucije i najčešće bili nosioci i tumači tih burnih i odlučujućih kretanja. To ne znači da i u redovima boraca sada nije bilo isto tako svjesnih kadrova, ali objektivna stvarnost, naročito u početku ustanka, bila je takva da je postojala evidentna razlika po broju politički izraslih aktivista, kojih, inače, u cjelini, nije bio dovoljan broj da bi se brzo rasplamsao opštenarodni ustanak i obezbijedilo sprovođenje politike narodnooslobodilačke borbe koju je vodila KPJ. Zato je u organizovanju oružanog ustanka i jačanju revolucionarne vojske, u našim uslovima, od velikog značaja bio izlazak kadrova iz gradova u borbene jedinice, jer su oni svojim prisustvom, i kao borci i kao rukovodioci, u najvećem broju znali da se postave kako u borbi prema fašističkim neprijateljima svih vrsta, tako i na osposobljavanju novih kadrova iz redova boraca. Razvoj ustanka tražio je sve više i više vojnički i politički sposobnih i odvažnih ljudi. I zaista, klica svjesnog elementa, koju su komunisti uporno i samoprijegorno unosili među borce, odgajala je, putem dokazane i potvrđene privrženosti narodu, za u vrijeme veliki broj divnih ljudi koji su u borbi završavali nauk kakav se nigdje drugdje ne može steći, lako je u borbama svakodnevno ginuo dobar dio osposobljenih kadrova, aktivnost komunista u našoj vojsci obezbijevala je da se takvi gubici nadomjeste novim ljudima. Komunistička partija Jugoslavije postigla je, na kraju borbe naroda i narodnosti naše zemlje, veliku pobjedu u ustanku i revoluciji, najvećim dijelom i zbog toga što je znala i umjela da cijeni i osposobljava ljude, da u narodu nalazi oslonac i nepresušni izvor odanih boraca.

U svjetlosti ovih konstatacija, treba posmatrati i učešće radnika, omladine i drugih kadrova iz Sarajeva u Šestoju proleterskoj istočnobosanskoj brigadi. Neophodno je, prije svega, konstatovati, da je u ovoj brigadi, koja je bila izrazito kadrovska, a u tom smislu matična za još sedam brigada u istočnoj Bosni, presudnu ulogu odigrao kadar koji je poticao iz gradske sredine. Razumije se i kadrovi koji su došli u brigadu iz redova boraca pet velikih partizanskih odreda iz istočne Bosne, koji su za sobom već imali godinu dana iskustva iz velikih okršaja i borbi, koji su svojom širinom i značajem za ustanak naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije bili ne samo zapaženi nego i po mnogim okolnostima i pojedinostima zabilježeni među najistaknutijim akcijama u

zemlji. Iz Sarajeva, Tuzle, Bijeljine, Doboja, Zenice, Rogatice, Foče, Goražda i drugih mjesta našao se, u ljeto 1942. godine, u Šestoju brigadi veliki broj komunista, poznatih po svojoj revolucionarnoj aktivnosti iz predratnih, a i ustaničkih dana, pa su oni u bataljonima i četama razvili politički i opšteobrazovni rad, te na taj način doprinosili da ona ne samo po strukturi i sastavu boraca nego i po svijesti i borbenosti bude proleterska i udarna.

Šesta proleterska brigada spada u red onih jedinica naše NOV koja je borba i povezanost sa Sarajevom bila izuzetna, jer su postojale mnogostruke obostrane veze, pa i kadrovske spone na izvršavanju zajedničkih zadataka. Na slici jedan na jedan bile su povezane i Prva i Druga proleterska brigada i posebno Deseta hercegovačka proleterska brigada u kojima je također bilo dosta boraca iz Sarajeva, a njihove znatne borbene operacije odvijale su se u okolini Sarajeva. To se isto može reći i za Prvu krajišku brigadu, koja je svojom akcijom na Rajlovac u ljeto 1943. godine ušla u anale velikih događaja iz NOB oko Sarajeva. Kasnije, u 1944. i 1945. godini, blizu hiljadu boraca, omladine i građana Sarajeva stupilo je u redove Sedme, Devete i Sedamnaeste narodnooslobodilačke udarne krajiške brigade, izlazeći iz okupiranog grada putem raznih veza i kanala NOP-a. Međutim, među u svim tim brigadama, Šesta isto nobosanska za Sarajevo ima posebno značenje, jer već od formiranja Prvog proleterskog bataljona i Grupe udarnih isto nobosanskih bataljona u proljeće 1942. godine, preko brojnog rukovodnog kadra, daje pečat toj povezanosti. Ona i nastaje u neposrednoj sarajevskoj okolini. Sarajevo je preko svojih kadrova i preko Šeste proleterske dalo i svoj, ne mali, doprinos značajnoj borbenoj ulozi i političkoj misiji koju je Šesta proleterska brigada odigrala u istočnoj Bosni u vrijeme teških dana 1942. godine, prevazilazeći i poteškoće političke, vojne, ekonomske i druge prirode, stvarajući i uslove za novi razmah ustanka u najširem smislu te riječi. U predgovoru ediciji »Isto na Bosni u NOB-i 1941-1945«, drug Tito to posebno naglašava:

»Sredinom 1942. godine došlo je do formiranja Isto nobosanske narodnooslobodilačke udarne brigade - uvene Šeste brigade -, koja je svojim akcijama nanosila udarce neprijatelju i sa uvala plamen ustanka u istočnoj Bosni. Ona je to postigla zahvaljujući i neprestanom političkom radu, uporno se boreći i za bratstvo i jedinstvo naroda, istinski i oslobodilački karakter ustanka«.¹⁾

Među borcima u toj brigadi veliki broj bio je članova KPJ i SKOJ-a. Brigada je, na svom borbenom putu po istočnoj Bosni, svugdje širila i razvijala politički i kulturni rad u narodu. Ona je imala veoma pažljiv odnos prema narodnoj imovini, jer su njeni borci, i gladni i bosni, razumijevali težak položaj naroda koji ni sam gotovo nije imao ni ono minimalno za održanje golog života. Istovremeno, brigada je bila strah i trepet za neprijatelja, naročito za četnike, koji su jedno vrijeme uzeli

¹⁾ Isto na Bosni u NOB-u 1941 - 1945, Beograd 1971, knjiga I, str. 6

šireg maha. Pored održanja kontinuiteta ustanka i revolucije u isto noj Bosni, velika zasluga pripada ovoj brigadi i za razbijanje i likvidaciju etnika koji su, svojim služenjem okupatoru i zlo inima nad narodom, bili najveća prepreka za razvoj ustanka u ovom kraju. To se vidjelo i po tome što je udarna grupa naših divizija i brigada poslije izlaska sa područja Sutjeske, iz pete neprijateljske ofanzive, u ljeto 1943. godine, mada iscrpljena i premorena u toj teškoj i presudnoj bici NOR-a, mogla sa relativnom lakoćom osloboditi gotovo cijelu isto nu Bosnu, u kojoj već tada etnici više nisu predstavljali nikakav ozbiljan ni vojni ni politički faktor.

U brigadi se u toku 1942. godine borilo 1439 boraca (u procesu njenog formiranja do 2. 8. 1942. bilo je 716 boraca, a do konca te godine stupilo je još 723). Ako se od tog ukupnog broja odbiju 292 borca iz Vojvodine, onda je u Brigadi u 1942. godini bilo 1147 boraca, uglavnom iz isto ne Bosne. U okviru ovog broja bilo je 429 boraca iz sarajevske oblasti, čiji štab je organizovano i kadrovski popunjavao ustanike partizanske jedinice u okolini Sarajeva. To znači da je iz sarajevskog regiona bilo preko 37% od ukupnog broja boraca iz isto ne Bosne u brigadi. Od 429 boraca sarajevskog regiona, iz grada Sarajeva je bio 131 borac, a iz sadašnjih opština Foča - 15, Goražda - 3, Han-Pijeska - 18, Ilijaša - 8, Rogatice - 58, Sokoca - 147, Vareša - 39 i Visokog - 10 boraca.²⁾ Sve to potvrđuje da je šesta brigada dobrim dijelom bila formirana od boraca i rukovodilaca sa područja koje je zajedno sa gradom Sarajevom činilo jedinstvenu, organsku cjelinu.

U brigadi je u vrijeme njenog formiranja bilo 305 članova KPJ, 28 kandidata za članova KPJ i 147 članova SKOJ-a, tj. oko 480 komunista.³⁾ To samo za sebe govori o karakteru i idejno-političkom kvalitetu ove proleterske brigade. Gotovo svi borci iz grada Sarajeva, koji su se tada našli u brigadi, bili su komunisti.

Udio boraca iz Sarajeva u ovoj brigadi ne bi bio adekvatno iskazan ako bi se iscrpio samo brojem njegovih uesnika. Neophodno je istaći i da je već od nastanka ove jedinice, veliki dio rukovodećeg kadra u četama, bataljonima i Štabu brigade poticao iz redova komunista koji su došli iz sarajevske organizacije KPJ. Najveći broj među njima su poznati revolucionari i iskusni politički radnici. Navešću imena onih koji su i po funkciji koju su vršili u brigadi i po onome što su dali, ličnim primjerom i hrabrošću, postali cijenjeni i u narodu i među borbicima. Mnogima od njih koji nisu ostali u životu, Sarajevo se (i ne samo Sarajevo) u poslijeratnim danima trajno odužilo. Mnoge škole, ulice, radne organizacije, kulturna društva i ustanove nose njihova imena. Još u toku 1942. godine u Štabu brigade nalaze se: kao partijski rukovodilac (zamjenik političkog komesara brigade) Hasan Brki, narodni heroj,

¹⁾ Podaci iz knjige »Borbeni put VI proleterske isto nobosanske brigade«, »Naša rije«, Zenica, 1977, str. 625, tabela 2.

²⁾ Borbeni put VI proleterske isto nobosanske brigade, »Naša rije«, Zenica, 1977, str. 616

Vojo Ljuji , komandant brigade, Pero Kosori , zamjenik komandanta, narodni heroj, dr Roza Papo, zamjenik referenta saniteta brigade, aslav Jovanovi Gorin, intendant brigade. Dužnost partijskog rukovodioca brigade kraje vrijeme (do odlaska na dužnost u Sarajevo) vršio je Avdo Humo, član PK KPJ. U štabovima bataljona i komandama eta, na partijskim i skojevskim funkcijama, na dužnosti sanitetskih referenata i intendantskom radu bio je veći broj sarajevskih kadrova, koji su i u toku rata i u poslijeratnom periodu izrastali i vršili veoma odgovorne dužnosti. Između njih treba pomenuti nekoliko članova Mjesnog komiteta KPJ iz predustaničkih dana: Pavle Goranin, narodni heroj, Milutin Duraškovi , Vladimir Peri Valter, narodni heroj, Mladen Kneževi Traktor, Derviš Numi , Esad Bengi , Dane Olbina i Muhidin Begi i Nisim Albahari. Među najistaknutijim borcima i rukovodiocima u brigadi isti su se raniji funkcioneri i aktivisti SKOJ-a iz Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, iz Mjesnog komiteta SKOJ-a Sarajevo i drugi aktivisti; kao: Miljenko Cvitkovi , narodni heroj, Alija Hodži , Rafael Gaon Rafo, Betika Romano, Savo Preka, Josif Radi Joso, Nijaz Dizdarevi , Branko Šurbat Bane, narodni heroj, Blankica Daniti, Vaso Radi , šefik Dori , Rade Bajeti , štefica Belak, Ravijojla Jankovi Rava, narodni heroj, Zora Kindibal, Rešad Dizdarevi , Kamhi Samuel i drugi. Nadalje, najveći broj Sarajlija nalazio se među rukovodnim kadrovima bataljona i eta, od kojih treba pomenuti: Omera Maslić, narodnog heroja, Oskara Danona, Voju Ilić i Uroš, Nikolu Prodanovića, Mitru Minić, narodnog heroja, Vladu Karanovića, Karana, Ervina Salcbergera Stanka, Janjka Balordu, narodnog heroja, Nikolu Cvijetića, narodnog heroja, Jusufa Donlića, narodnog heroja, Avdu Hodžića, narodnog heroja, Glišu Jankovića, narodnog heroja, Spasu Mićića, narodnog heroja, Branka Milutinovića, Obrena, narodnog heroja, Ahmeta Fetahagića, elika, narodnog heroja, Salima Ćerića, Sadika Kadrušića Dika, Mustafu Behmena, Ešrefa Cerića, Tripka Ćokića, Spasoja Blagovanića, Ankicu Pavlović-Albahari, Radovana Šušura, Nikolu Andrića, Tomu Mendešu, Mirzu Dukića, Ljubu Koju, Moniju Fincija, Ješuu Šaloma Šuicu, Leona Flikera, Hajrudina Saraevića Branu, Remziju Pehlivanovića, Miloša Tolpu, aslava Simića, Nedu Sarajevića, Duška Blagojevića, Ljubicu Nemastil-Maslić, Haniku Altarac Vuju i druge.

Šestu brigadu je narod isto ime Bosne nazivao i imenom »naša brigada«, pridavajući joj na taj način posebnu ljubav i pažnju, pa i grad Sarajevo ima mnogo razloga da je nazove svojom.

Ovakav sastav boraca iz Sarajeva u Šestoj brigadi sam za sebe govori, pa nije potrebno navoditi bitke koje je brigada u toku cijelog rata vodila i u kojima je nanosila neprijatelju višestruko veće gubitke nego što je bio ukupan broj njenih boraca. Može se konstatovati samo to da su Sarajlije, pored ostalih komunista u brigadi, bili idejna i udarna jedinica ove proslavljene ratne jedinice. U svim borbama ove brigade u istočnoj Bosni, u Sremu, u Srbiji, u Hrvatskoj i Sloveniji, sve do oslo-

Snimak neprijateljskog fotoreportera o sahrani njemačkih vojnika izginulih na Zlatnom Boru maja 1943. godine u borbama sa "i istočnobosanskom proleterskom brigadom i drugim jedinicama NOV

bo enja zemlje, borci iz Sarajeva davali su svoj, ne mali, doprinos, a time i ukupnim pobjedama Narodnooslobodilačke vojske.

Posebno treba ista i veoma značajna uspostavljanje veza sa boricima Vojvodine, koje je brigada, prelaskom rijeke Save, uspostavila sa sremskim partizanima, oružano bratstvo, pa veštamo kao i docnije u istojnoj Bosni, u zajedničkim borbama, u estvovala u uništenju etnika, zloglasne ustaške Crne legije, njemačke »Vražje divizije«, 13. SS - divizije »Handžar« i drugih jedinica neprijatelja. Na ovaj način su i borci Sarajeva, kao pripadnici Šeste brigade, dali svoj doprinos pobjedama od odlučujućeg značaja za ishod NOB-e.

Veze šeste brigade iz Sarajeva važno je zabilježiti i po tome što su borci-komunisti iz Sarajeva, u toku rata, iz ove brigade upuivani na partijski rad u okupirano Sarajevo, kada je za obnavljanje ilegalnog rada bilo najpotrebnije. Kada su u Sarajevu 1942. i 1943. godine bila velika hapšenja i kada su ustaška policija i Gestapo zadavali težak udarac organizacijama NOP-a, Pokrajinski komitet KPJ za BiH opet je raunao na kadrove u ovoj jedinici za politički rad u Sarajevu, pod veoma komplikovanim i opasnim uslovima. Odabirani su ljudi na koje se moglo računati da će se snaći i postići uspjehe. Tako su u ljeto 1942. godine poslani dvije grupe ljudi, među kojima Avdo Humo, Mladen Knežević, štefica Belak, inž. Mehmedalija Fazlagić, Remzija Omanović, Rešad Dizdarević, Ahmet Fetahagić i drugi. U toku 1943. godine, u razmaku od nekoliko mjeseci, upuivani su iz ove brigade i Esad Ćengić i Vladimir Peri Valter, oba na dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ. Ćengić je došao u Sarajevo aprila, a Valter, poslije izvjesnog perioda rada u Tuzli, sredinom septembra 1943. godine. Valter je primio dužnost sekretara Mjesnog komiteta pošto je Esad Ćengić bio uhapšen. Svi ovi drugovi doprinijeli su, sa manje ili više uspjeha, da se u Sarajevu održi kontinuitet rada Partije i NOP-a, što je bilo od neprocjenjive važnosti za uspjehe koji su, naročito od jeseni 1943. godine do oslobođenja Sarajeva, imali posebnu političku dimenziju i vrijednost. Među onim koji su bili upuivani na rad u Sarajevo, treba navesti i slugu Derviša Numića, koji je sa još nekim drugovima bio upuiven marta 1943. godine, također na dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo, ali je u selu Kusaama (Sokolac), na romanijskom području, poginuo prilikom iznenadnog napada etnika, pa nije ni dospio u Sarajevo. Tako je ovaj vrlo drag pao na putu da svojim revolucionarnim sposobnostima doprinese u svom gradu, isto kao što je i prilikom samog oslobođenja Sarajeva, 6. aprila 1945. godine, poginuo proslavljeni narodni heroj Vladimir Peri Valter.

SALIH OSMANBEGOVI

TITO NAS JE RASPOREDIO U PRVU PROLETERSKU

Po etkom 1942. godine u redove ve formirane Prve proleTERSke brigade uklju io se ne mali broj boraca iz Bosne i Hercegovine, pretežno iz isto ne Bosne i Sarajeva. Nove borce brigade inili su omladinci - dobrovoljci iz partizanskih odreda (Romanijskog, Jahorinskog, Kalinovi kog i dr.) i mladi radnici i aci - lanovi Partije i SKOJ-a iz gradova, koji su do odluke o upu ivanju u brigadu bili aktivni u esnici revolucionarnog pokreta u okupiranim gradovima.

Proces oko upu ivanja boraca u Prvu proleTERSku bio je u neposrednoj vezi sa nare enjem Vrhovnog komandanta NOPO Jugoslavije druga Tita od decembra 1941. godine, prilikom formiranja ove brigade. Pored etiri srbijanska i dva crnogorska bataljona nare enjem je, naimе, bilo utvr eno da brigada u svom sastavu ima i jedan bosanski bataljon. Me utim, situacija u isto noj Bosni, stvorena drugom neprijateljskom ofanzivom, januara 1942. godine, i još neke okolnosti uticale su da se od uklju ivanja posebnog bosanskog bataljona odustalo. Ali, zato su postoje i bataljoni Prve proleTERSke popunjeni i oja ani nekim borcima sa teritorije isto ne Bosne, najve im dijelom sa Romanije. Time je ova prva i najelitnija brigada NOV postala po svom sastavu još osposobljenija za širenje ustanka i razvijanje bratstva i jedinstva širom zemlje. To je, u suštini, i bila ideja izražena u nare enju druga Tita o sastavu Prve proleTERSke jedinice.

Radnici i aci i drugi napredni omladinci, koji su vaspitavani u kriklu naprednog radni kog i omladinskog pokreta Sarajeva pod rukovodstvom KPJ, inili su dobar dio ove popune brigade. Najbrojniju i najkompaktniju grupu, koja je u Prvu proleTERSku upu ena iz okupiranog Sarajeva, inila je grupa od 28 radnika i aka, koji su dospjeli u njen Prvi crnogorski (Lov enski) bataljon. Stoga je naziv Sarajlije, koji

8/3.1942

Dragi drugovi!

Danas otkucalo se radosti: moram - moram moram, na proletersku brigadu zajedno sa njim naravno se i striju javati, Kersin i Nail koji se od ostalih naravno i biće hvatani u Sarajevu, oči i poyelji rudiću.

Pu. case to uostan, cipar, papira i vježbijan.

Opasne - vjeze sa kopu smo javiti vrlo se pokazuju mihi javiti tri prebacu blatskavice koje, odavno je vrede sa vredi. Ili i Kersin i on, vrede sa vrede i on, a mi naravno, i r ve u vrede i vrede. Ili i on, a mi naravno, i r ve u vrede i vrede. Ili i on, a mi naravno, i r ve u vrede i vrede.

Budući put...
I. Perić

Pismo Vladimira Peri a Petruškina, Iana MK KPJ za Sarajevo, od 8. marta 1942. godine o upu Ivanju 15 omladinaca — Muslimana u Prvu proletersku brigadu

se u brigadi tokom rata mogao esto uti i koji i danas u me usobnim razgovorima pominju njeni preživjeli borci, vezan, uglavnom, za grupu Sarajlija u Prvom bataljonu, a u Prvoj proleterskoj brigadi, u njenim bataljonima, bio je ve i broj boraca iz grada Sarajeva i njegove okoline koji su ve u prvim mjesecima stupili u Proletersku brigadu. Pored tri grupe iz Sarajeva koje su izašle: 14. februara - tri druga, 8. marta - 15 drugova i nešto kasnije još 10 drugova, u ovu brigadu stupio je ve i broj boraca iz Sarajeva i njegove okoline. Tako je iz Romanijskog udarnog bataljona stupilo preko 50 boraca, me u kojima iz grada Sarajeva 10 boraca, a iz Kalinovi kog NOP odreda i Jahorinskog dobrovolja kog odreda preko 40 boraca, od kojih su iz Sarajeva i Sarajevskog polja 32 borca. I u prvom ratnom stroju Prve proleterske brigade, povodom smotre i proglašenja u Rudom, nalazilo se 7 Sarajlija. Tako se do polovine 1942. godine u Prvoj proleterskoj brigadi nalazilo preko 80 boraca iz Sarajeva i Sarajevskog polja i oko 50 boraca iz bliže okoline Sarajeva. Ve ina ih je bila komunisti - lanovi Partije i SKOJ-a.

O izlasku Sarajlija iz grada, o tome kako su dospjeli u brigadu i uklopili se u redove njenih boraca, te o nekim pojedincima iz grupe sa kojom sam ja izašao, želim iznijeti makar najbitnije podatke, te da, makar i malo doprinesem upotpunjavanju slike o u eš u boraca Sarajeva u revoluciji. Valja odmah ista i da ni izlazak moje grupe iz Sarajeva, ni raspored u Prvu proletersku nisu bili nikako posljedica neke stihijne neminovnosti ili slu aja. Naprotiv, sve se radilo organizovano. Partijski kriteriji u odabiranju, na in priprema, izlazak, relejna prihvatanja i prebacivanje ve utvr enim linijama od Skenderije do sjedišta Vrhovnog štaba u Fo i, te do razgovora sa Vrhovnim komandantom drugom Titom, sve je bilo dobro planirano i sigurno izvedeno.

Trinaest lanova SKOJ-a, svi po nacionalnosti Muslimani, me u kojima sam i sam bio, izašlo je iz okupiranog grada po odluci Sarajevske partijske organizacije 8. marta 1942. godine.

Od ovih trinaest, devetorica nas je bilo iz aktiva SKOJ-a internata »Narodne uzdanice« (sadašnji a ki dom »Slaviša Vajner i a« u N.Tesle ulici). To su bili: Hazim Vikalo, Hasan Idrizbegovi , Muharem Hajdarhodži , Mesud Smajilbegovi Karamba, Nail Lugi , Nedžib Tatarevi , Omer Pezo, Derviš Suši i ja. etvorica su pripadali skojevskom aktivu internata Šerijatske gimnazije. To su Sulejman Omerovi Car, Asim Pervan, Hajrudin Mehinagi i Ekrem Duri .

U internatima »Narodne uzdanice« (u koji su 1941. godine uklju eni i pitomci ukinutog internata »Gajret«) i Šerijatske gimnazije živjeli su aci Muslimani iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine, razli itog klasnog i socijalnog porijekla. Poha ali su razne škole i u ili zanate, sa zajedni kom nastavom u zanatlijskim školama. Me utim, ve ina lanova KPJ i izraslijih lanova SKOJ-a koriste legalne ili polulegalne forme za ja anje uticaja Partije me u pitomcima, pa i kod jednog dijela vaspitaa kog kadra, a relativno dobri su bili preduslovi da takav uticaj rezultira dobrim uspjesima. Time se, upravo, može objasniti da se ve ina bi-

vših pitomaca ovih domova opredijelila u toku rata vrsto za narodnooslobodilački pokret, a mnogi su postali i poznati komandiri, komandanti i politički komesari. Bilo je i nekoliko narodnih heroja.

Aktivni SKOJ-a u ovim domovima su postojali još od prije rata. Oni poslije okupacije nisu prekidali sa radom, s tim što su se u cijelom sastavu rijetko sastajali radi predostrožnosti i mogu ih provala. Međutim, radi organizovanog djelovanja, članstvo aktiva je bilo podijeljeno u manje grupe do 5 omladinaca. U okviru takvih grupa skojevci su bili u stalnom međusobnom kontaktu, a u stalnoj vezi sa sekretarima aktiva bili su rukovodioci grupa.

Redovno pristizanje vijesti, koje je izdavalo rukovodstvo pokreta grada Sarajeva, biltena Vrhovnog štaba i »Borbe«, dok je izlazila u Užicu, obezbjeđivalo je da su članovi SKOJ-a, a preko njih i drugi napredni omladinci, bili redovno informisani o stanju na frontovima, o borbama i akcijama partizanskih jedinica i o stavovima Partije o raznim pitanjima.

Tema koja je, u to vrijeme, dominirala u razgovorima napredne omladine koja se već opredijelila za NOP, bila je: da li odmah ići u odrede ili sačekati povoljniju priliku za izlazak iz grada blokiranog njemačko-ustaškim snagama. Grupe jednog i drugog doma, koje su insistirale da se ide odmah, nastojale su već od kraja novembra 1941. godine da, preko veze aktiva s partijskim rukovodstvom, dobiju odobrenje i otvoren kanal za izlazak na slobodnu teritoriju.

Kako se čekanje na odobrenje oduljilo, a stvarni razlozi i realne mogućnosti članovima aktiva bili nepoznati, počelo je da narasta nestrpljenje koje se, u vrijeme neophodnosti najstrožijeg ilegalnog rada i hladnokrvnosti, moglo završiti provalom i kaznama smrti. Nestrpljenje se da lako shvatiti s obzirom na to da se radilo o članovima koji su u većini imali 16 do 19 godina. Za to vrijeme, članovi aktiva su radili intenzivno među pitomcima, koristeći i razne forme, a bili su vezani i za aktivne SKOJ-a po školama koje su pohađali.

Tek poslije rata preživjeli članovi ovih aktiva mogli su sebi objasniti koliko je bilo potrebno napora i brige partijske organizacije grada da izlazak cijele grupe na slobodnu teritoriju bude, u prvom redu, bezbjedan, siguran, a zatim da ima maksimalan politički efekat i što bolje rješenje u vojnom smislu.

Oba aktivna su u 1942. godini ušla moralno spremna za polazak. Međutim, čekalo se na povoljniju priliku. Pokušaji drugova iz Gračanice da odu u Ozrenski partizanski odred, s tim ciljem su u decembru 1941. godine boravili u rodnom mjestu, ostao je bezuspješan, jer je neprijatelj upravo, u to vrijeme, vodio obimne operacije da bi uništio Ozrenski odred.

Druga njemačko-ustaška ofanziva, etnička izdaja, teška zima, spaljena sela, poklano ili rastjerano stanovništvo, gubici iz redova partijskog i skojevskog kadra u neprestanim bitkama, prouzrokovan su oseku ustanka u istočnoj Bosni. Ogroman doprinos tome da opadanje

ustani ke plime ne dobije razmjere poraza, zna io je dolazak druga Tita i dijela Vrhovnog štaba sa Prvom proleterskom brigadom u isto - nu Bosnu.

Krajem februara 1942. godine lanovi aktiva, koji su tražili da idu u partizanske jedinice, dobili su znak da se sprema za polazak. Istina je da je u tom trenutku, po broju lanova SKOJ-a i raspoloženju, mogao krenuti ve i broj i iz »Uzdanice« i iz doma šerijatske gimnazije. No, pripremanje i prebacivanje brojnije grupe prijetilo je lakšim otkrivanjem i iziskivalo ve e organizacione napore u nezamislivo teškim uslovima za takve poduhvate.

Devet omladinaca iz »Uzdanice« i etvorica iz doma Šerijatske gimnazije vršili su posljednje pripreme. Siromašniji su dobili partijskom linijom dobru odje u i obu u, nekima je dato da ponesu i nešto sanitetskog materijala (koji je bio namijenjen za lije enje »igmanaca« u Fo i), a u pripremanju onih koji odlaze u estvovala su i drugarice, l-anice SKOJ-a iz ženskog dijela doma »Uzdanice« i aktivnije omladinke.

Nijedan od nas koji smo polazili nije propustio da napiše pismo roditeljima da bi objasnio razloge zbog kojih se odlu io na tako zna ajan, ali i rizi an korak, iznose i argumente koji su trebali da obezbijede razumijevanje i podršku od najbližih. Drugovi iz Šerijatske gimnazije su ostavili i dva kolektivna pisma, od kojih je jedno namijenjeno acima, a drugo profesorima ove škole. Uz objašnjenje zašto se odlazi u partizane, u pismima se apelovalo na ake i profesore da po u istim putem, jer drugog pravog puta za poštnu muslimansku omladinu i inteligenciju nema.

Osmog marta 1942. godine, u nedjelju, u 10 sati, na Marijin-dvoru, dva druga iz ilegalnog rukovodstva NOP-a u gradu, izvršila su »smotru«. Svih trinaest omladinaca, u grupicama na odre enom rastojanju prošlo je ispred njih. Drugovi su odlu ili da svi omladinci mogu i i.

Polazak je bio zakazan za popodne istog dana. Prvi dio sastao se nedaleko od zgrade današnjeg Fakulteta političkih nauka u 14 sati i odmah krenuo prema Vracama. Išlo se po parovima, na velikom odstojanju, ali sa vrstom vizuelnom vezom od elja do za elja. Na tom putu iz grada najkritičniji nije bilo je na malti, gdje se nalazila grupa ustaša. Svi izlazi iz grada bili su strogo kontrolisani. Na prevoju puta na Vracama, gdje se nalazilo neposredno obezbje enje ulaza i izlaza u grad, ilegalci su prethodno dobro po astili alkoholom domobranski vod na ovom prolazu, pa je prvi dio grupe nekako prošao pored veselih domobrana, bez zaustavljanja. Dobar komad puta se prešao, kada se zastalo da bi se sa ekali drugovi iz drugog dijela grada. Odavde se prvi kurir - vodi vratio u grad, a do prvih partizanskih straža vodio je kurir koji je bio sa drugim dijelom grupe.

Zbog nekih nepredvi enih sitnica, koje u ovakvim slu ajevima mogu mnogo zna iti, drugi dio pošao je iz grada tek oko 16 sati. Najzad se grupa, pošto se smrklo, okupila i za vodi em, planinskim putem, krenula dalje. Tek dugo vremena poslije rata, sazna emo ime

toga vodi a. Bio je to kurir Mjesnog komiteta Sergije Mu ibabi upo.

Na pola puta do sela Pao i i kolonu je u jednom klancu, zaustavila partizanska zasjeda. Odatle je po injala slobodna teritorija. Prvu ve u partizansku jedinicu grupa je zatekla u Pao i u. Tu je, kod isturenog dijela Kalinovi kog partizanskog odreda, u jednoj prostranoj, za partizanski bivak dobro preure enoj seoskoj ku i, zano ila. Teško je opisati radost omladinaca kad su mogli slobodno i gromko zapjevati revolucionarne pjesme, zajedno sa drugovima koji su na kapama nosili petokrake i imali oružje.

Sutradan je grupa, u pratnji mladog dobro naoružanog partizana, nastavila put preko snijegom prekrivenih visova i oko podne stigla u Kijevo. Grupu je do ekao Enver Lakiši , lan Okružnog komiteta KP za kalinovi ki okrug, i, za vrijeme kratkog odmora i partizanskog ru - ka, upoznao omladinca o situaciji na terenu, upozorio ih da u putu budu oprezni, jer teritorijom vršljaju grupice etnika koje ubijaju partizanske kurire, terence i nenaoružane pripadnike NOP-a ili ih hvataju i predaju Nijemcima i ustašama. U razgovoru je pomenuo da je on upu en da ovdje do eka grupu, da se za njen dolazak iz Sarajeva zna odranije, da emo još putovati, te da je dalja maršruta ta no odre ena i koliko je mogu e bezbjedna. Osim toga, na nekoliko punktova do odre enog cilja, ekaju nas ve odre eni drugovi, konak, obrok i pratnja za dalje.

Tu, u Kijevu, grupi se pridružio sarajevski omladinac, radnik, Milorad Rakovi , i s nama ušao u sastav Prve proletherske brigade, u kojoj je ostao do kraja, do juna ke smrti.

Predve e grupa je stigla u Trnovo i tu preno ila, a ujutro nastavila put. Tre u no , na slobodnoj teritoriji, no ila je u Mrežicama. Sutradan se, od Miljevine do Broda na Drini, prebacila partizanskim vozom. Prije polaska iz Sarajeva, omladinci nisu imali iluzija o partizanskom na inu života i teško ama i žrtvama na koje valja biti spreman. Njihovom oduševljenju nije bilo kraja kad su vidjeli kako je na slobodnoj teritoriji život dobro organizovan, iako su pred o i stalno izbijali svježi tragovi ustaškog i etni kog terora, od prije nepun mjesec dana.

Od Broda smo pješice nastavili put i stigli u Fo u uve e, etvrtog dana putovanja. Putnike je do ekao komandant mjesta. Zaželio nam je dobrodošlicu i rekao da se na nas ve eka u Fo i. Nakon kra eg odmora, poveo nas je, rekavši da idemo kod jednog visokog rukovodioca koji želi da nas vidi i sa nama, porazgovara. Omladinci nisu znali da idu u posjetu drugu Titu.

Na putu do zgrade, gdje je boravio drug Tito, u centru varoši, omladinci su imali još pone emu da se na ude i nadive. Fo a se tek oporavljala od strahovitog etni kog pokolja muslimanskog stanovništva, a preostalo srpsko i muslimansko stanovništvo toliko se bilo saživjelo sa partizanima - oslobodiocima da je život u Fo i bio ispunjen pjesmom, vedrinom, užurbanoš u i optimizmom, kao da strašnih doga aja nije ni bilo.

Ubrzo smo stigli u jednospratnicu, kratko vrijeme sa ekali u hodniku, a zatim smo ušli u prostranu sobu i posjedali oko stola. Tad je u sobu ušao jedan partizanski komandant u plavoj obojanoj uniformi (niko od nas nije znao da je to bio drug Tito), sa dvojicom članova Vrhovnog štaba i srdašno se pozdravio. Domaćin je poastio goste kompotom od suhih krušaka. Razgovor se poveo spontano, sasvim slobodno. Omladinci su pričali drugu Titu o prilikama u Sarajevu i dobrim mogućnostima izvlačenja radnika i srednjoškolske omladine iz gradova u partizane, pod uslovom da se prema omladini ne sektaši i da veze sa slobodnom teritorijom dobro funkcionišu. Drug Tito se sa velikim interesovanjem raspitivao o životu omladine na okupiranoj teritoriji i bio obradovan izvještajima o tome da neprijatelj, i pored svih nastojanja, nije uspio unijeti mržnju među mlade, ni zavaditi ih na vjerskoj i nacionalnoj osnovi. Zatim se drug Tito raspitivao kako je grupa putovala, kako se zove, koliko ko ima godina, ko je član Partije, ko SKOJ-a, a dosta smijeha bilo je kad je grupa i sama sebi i drugu Titu otkrila da su ovi dobrog dijela omladinaca iz grupe - muslimanski sveštenici ili ljudi vaspitanijem ili poslom, bliže vezani za tu profesiju. Sad je trebalo objasniti šta je to - kadija, muderis, muftija, imam, mujezin, mualim, itd. Kada mu je objašnjeno da su devetorica iz grupe bili pitomci u domu »Narodna uzdanica«, drug Tito je na to dodao: »Vi ste narodna uzdanica«.

Tada je Tito govorio o ustanku, o strašnim žrtvama i teškoćama koje narodi Jugoslavije moraju da podnose u ovoj anskoj borbi za goli život; o snažnom porastu svijesti masa da je borba jedina šansa za opstanak i o ulozi naše partije koja je jedina ostala vjerna narodima Jugoslavije i povelila ih u obračun sa okupatorom i izdajnicima; o tome kako je veoma opasno sektašiti, naročito prema mladima; naša revolucija mora da koristi svoje prilike. Na kraju, drug Tito nas je obavještavao da na kojem god zadatku se našli u narodnooslobodilačkom ratu, budemo dosljedni borci za bratstvo i jedinstvo naših naroda, za oslobođenje našeg ovdje od svih oblika terora i ropske potčinjenosti, a zatim nam saopštio da će nas uputiti u najbolju jedinicu, gdje ćemo se u dobrim i hrabrim drugovima izgraditi u vrste i iskusne borce našeg oslobodilačkog rata. Na kraju nam je zaželio uspjehe i podvige u toj borbi.

Kasnije ćemo, pojedinačno, neko prije, neko poslije, saznati ko je bio drug s kojim smo razgovarali, srećemo i drugu Tita u koloni, slušati ga kako govori, ali će preživjelima taj prvi susret ostati u neizbrisivom sjećanju, kao najdraža uspomena.

Poslije razgovora sa drugom Titom, grupa je prenoćila u Trećem kragujevačkom bataljonu Prve proleterske, a sutradan je, na osnovu rasporeda koji nam je saopštio i drug Tito, prešla u Prvi bataljon. Ta dva bataljona su se tih dana odmarala i srećivala u Fojnici, nakon višemjesečnih bitaka, od Rudog preko Romanije, od posljedica strašnog Igmanskog marša i teških okršaja do prije desetak dana u bici za

Ulog i Bora . U prvom bataljonu Prve proleterske grupa je zatekla sarajevske radnike koji su, kao što je već rečeno, ranije stigli iz grada na slobodnu teritoriju i već učestvovali u nekim bitkama. To su bili: Tufo Saračević , Safet Agić , Stipe Čutura , Sulejman Karkin, Ante Raštegovac, Haim Papo, Camil Granov, Ernest Grgić Španac, Salih Hadži , Mahmut Smaka, Nikola Jovanović , Hamid Beširević i Jusuf Dori .

Prvi Lovenski bataljon Prve proleterske, u koji smo raspoređeni bio je uglavnom sastavljen od radnika, siromašnih seljaka, studenata i srednjoškolaca iz Crne Gore. Ovom, a i kasnijim popunama, sastav bataljona po nacionalnosti se bogatilo, tako da je on kao i ostali bataljoni proleterskih brigada, bio visoka borbena škola zajedništva naroda Jugoslavije na principima koje su drug Tito i KPJ ugradili u temelje narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Od tada je kroz bataljon prošli mnogi novi borci iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, a naročito Dalmacije i iz drugih krajeva naše zemlje. Nikad nijedan borac ne zaboravi drugarstvo, vrstinu i onu posebnu neponovljivu atmosferu gozdene, a maksimalno humane samodiscipline kojom su se odlikovali bataljoni Prve proleterske.

Dan-dva po dolasku u Prvi bataljon, dok sam sa Savom ukonovio em, drugom iz moje (Druge) čete, išao ulicama Foče, iznenada sam ugledao partizanskog komandanta koji smo bili gosti i koji nas je rasporedio u Prvi bataljon. Išao je sa pratiocem kojem je mašinka visila o vratu. »To je komandant koji nas je uputio u bataljon!« - rekoh svom drugu. »Pa, zar ne znaš da je to drug Tito, naš vrhovni komandant!« - dodade on. Bio sam koliko iznenađen, toliko i ushićen tim saznanjem. Jedva sam čekao da se vratim u bataljon i da o tome obavijestim ostale drugove iz grupe.

Nakon kraćeg boravka u Foči i Goraždu, provedenog u vojnoj obuči, Prvi bataljon se spremio da nastavi svoj borbeni put.

U krugu kasarne u Foči, kratko poslije akcije na Rogaticu, jednog aprilskog jutra 1942. postrojeni su Prvi i Peti bataljon pod punom ratnom spremom. Uskoro se u pratnji članova Vrhovnog štaba pred njima pojavio drug Tito. Sarajlije su ga prepoznale i obradovale se novom viđenju. Sada su već znali ko je on. Tadašnji uslovi rata neumoljivo su zahtijevali da se ličnost druga Tita zaštiti od suviše radoznalosti i u toj stvari što bezbjednijom. Ali, na pitanje ko je on, stariji drugovi su kazivali mladićim, ali su i sami omladinci odmah uvidjeli potrebu da se što bolje slušaju riječi i generalnog sekretara Partije i Vrhovnog komandanta, a da se o njegovoj ličnosti, bez prijeke potrebe, što manje priča.

Drug Tito je tada održao bataljonima govor o njihovim zadacima i o zadacima Narodnooslobodilačke vojske u cjelini, a zatim, u bataljonima izabranim barjaktarima, predao proleterske zastave. To su bile ratne zastave koje je drug Tito lično predao našim jedinicama.

Prvi bataljon krenuo je iz Foče preko Čelebića i rijeke Tare u Crnu Goru. Na bojištima Sinjajevine, Škare, oko Mojkovca i Kolašina, u borbi od prvih bitaka, poginulo je i nekoliko Sarajlija: Jusuf Dori , ak

šerijatske gimnazije, rodom iz Rudog, Hazim Vikalo, u enik drugog razreda Uiteljske škole u Sarajevu, sin seoskog hodže iz Sladne kod Srebrenika, te Safet Agi, kotlar iz Glavne željezničke radionice, i Sulejman Karkin, metalski radnik iz Sarajeva, aktivista sa Vratnika. Na prvoj bataljonskoj konferenciji, posvećenoj analizi proteklih bitaka, u Mojkovcu kim poljima sredinom maja, komandant Pero Đeković, između ostalog, pohvalio je hrabrost i zalaganje Sarajlija.¹⁾ Ni nepun mjesec dana kasnije, pred postrojenim bataljonom, na Zelengori, uoči polaska proleterskih brigada na dugi marš, prema Bosanskoj krajini, komandant nije propustio da ponovo pohvali Sarajlije za izvanredno držanje u teškim bitkama, marševima od Sinjajevine preko Durmitora, Volujaka i Maglića, u danima gladovanja i krajnje iscrpljenosti koji su pratili bataljon u ovom maršu. U tom periodu, Prvi bataljon se popunio mladim borcima iz crnogorskih partizanskih odreda, vršnjacima Sarajlija, koji su od ustanka do tih dana već bili prošli mnoge bojeve i otkrili ili se u surovostima rata. Njihovim dolaskom Sarajlije su se još bolje saživjeli u odnose drugarstva, discipline i borbenosti u bataljonu. U ovom bataljonu, u brigadi, mladi su brzo ušli i stajali uz bok starijima, a besprizorno visok borbeni moral u svakodnevnom životu jedinice vajao je na najbolji način i kalio mlade u iskusne proletere, dostojne tog naziva.

Svi iz grupe, pa i oni koji još nisu bili članovi Partije, kao dobri skojevci brzo su postajali mitraljesci, desetari, skojevski i partijski sekretari, politički komesari i dr.

Svake godine po nekoliko ih je na poprištima gdje se borila brigada ginulo, te tako ni polovina nije imala sreću da dođe slobodu i oživotvorenje ideala, za koje su pošli u borbu.

Poslije pogibije na Većerincima kod Mojkovca Hazima Vikala i Jusufa Dorića, Safeta Agića i Sulejmana Karkina, u ljeto iste godine, avgusta 1942. kod Kupresa poginuo je Milorad Raković, član iz Sarajeva, a Salih Hadžić, radnik Glavne željezničke radionice u Sarajevu je poginuo kod Brodareva, maja 1943. U novembru 1942. godine, u bici za Jajce, kao bombaš, poginuo je i Dubrovčanin, član III razreda srednjo-tehničke škole, Muharem Hajdarhodžić. U istoj bici u kojoj je poginuo Muharem, istakao se kao hrabar i odvažan sarajevski radnik Stipe Đurić, koji je poginuo kod Gornjeg Vakufa, februara 1943. godine, za vrijeme IV neprijateljske ofanzive. Nekoliko mjeseci poslije toga, mlade živote dali su Hamid Beširević, član šerijatske gimnazije, i metalski radnik, poznat kao vrstan sarajevski skijaš, Tufo Saraević. Obojica su bili dobrovoljci prilikom forsiranja nabujale Drine kod Ustikoline, a zatim ranjeni u žestokoj bici prsa u prsa s četnicima, na Krivom brdu,

¹⁾ U izvještaju Vrhovnom štabu NO partizanske i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije, koji je sa položaja u Crnoj Gori uputio štab I bataljona Prve proleterske brigade, zadnja rečenica je glasila: »Drugovi Sarajlije su bili u borbi vrlo dobri« (vidi str. 179 knjige Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske brigade, u izdanju Odbora bataljona 1977.)

neposredno poslije prelaska Drine. Hamid i Tufo su, kao partijski sekretari, tj. zamjenici političkih komesara II i III razine u toj bici željeli da budu i bili su primjer drugim komunistima u svojim redovima. Hamid je u bici na Krivom brdu, pošto je ranjen, ubio zadnjim metkom i bombom trojicu neprijatelja, prilikom protivjuriša. Kao ranjenici, obojica su poslije ove bitke dospjeli u Centralnu bolnicu, oboljeli od tifusa i doživjeli sudbinu mnogih ranjenika tifusara, ostavili su svoje mlade živote na Sutjesci. U sukobu sa Nijemcima koji su nadirali iz pravca Gacka ka Zelengori, hrabro je istih dana poginuo poznati mladi pjesnik i slikar iz Zenice, gimnazijalac, Mesud Smajilbegović Karamba, a kod Bijelog Polja iste godine i gimnazijalac iz Konjice, Nail Lugi. Sarajlija Jože Poje rodom iz Zagorja iz Hrvatske, stari predratni komunista, koji je godinama tamnovao sa Mošom Pijadom, junak je, kao politički delegat voda, poginuo neposredno poslije V ofanzive, blizu Zvornika, kod Capardi. Hasan Idrizbegović Idriz, koji je, poslije pogibije narodnog heroja Blaže Popivode, postao politički komesar I bataljona Prve proleterske, oktobra 1944. godine, za vrijeme bitke za Beograd, poginuo je u 1945. godini. Iste godine, neposredno poslije oslobođenja, »križari« su iz zasjede ubili gimnazijalca iz Maglaja, Sulejmana Omerovića Cara. Car je kao zamjenik komesara I razine I bataljona teško ranjen u bici za Zvornik, juna 1943. godine, a potom dospio u vojvodaške jedinice. Tamo je odmah postao politički komesar bataljona, a zatim politički komesar brigade, pa, njen komandant. Svima koji su ga poznavali u Prvoj proleterskoj i u vojvodaškim jedinicama, ostao je u sjećanju kao izuzetno hrabar i srčan borac, vrstan komunista i rijetko dobar »masovik«.

Od poginulih Sarajlija, dvojica su proglašeni za narodne heroje - Sulejman Omerović Car i Hamid Beširović. Od preživjelih, svojom hrabrošću u brojnim bitkama, a naročito prilikom prelaska Drine kod Ustikoline, aprila 1943. godine, u bataljonu i cijeloj Prvoj proleterskoj je svima dobro poznat Ante Raštegorec, treći narodni heroj iz grupe Sarajlija.

Ovdje je neophodno napomenuti riječi o situaciji u Sarajevu, neposredno poslije odlaska grupe i odjeku tog odlaska. Već prve dane kad se vidjelo da pitomaca nema, nastala je trka u domovima. Time je ustaškoj policiji nanešen težak udarac. To su ustaški glavari dobro osjetili, pa se njihov gnjev sručio, prije svega, na omladinu u domu. Pohapšeni su mnogi, a ispitivanja su odmah poela, prebijanjem i zlostavljanjem svake vrste. Nešto kasnije, vaspitani u »Uzdanci«, Vehid Muminović, koji je kao član Partije dotle pratio i podsticao rad aktiva SKOJ-a u domu, uhapšen je zajedno sa drugarima, zvjerski mučeni i sa još nekoliko omladinaca i omladinki - iz ženskog dijela doma, među kojima su Irfan Kapetanović, Avdo Resulović, Sulejman

^{Poginuli} Raštegorec, rat su preživjeli sljedeći iz grupe Sarajlija: Hajrudin Mehinagić, Ekrem Durić, Nedžib Tatarević, Derviš Sušić, Amil Granov, Haim Papo, Omer Pezo, Asim Pervan, Ernest Grgić i ja.

Dvanaestorica od preko 40 poginulih Sarajlija boraca Prve proleterske brigade: Jovo Njego Stić, Uroš, Alfred Horvick, Avdo Pačukanovi prvi red; Tuto Sara evi, Milan urkovi, onga Salih Hadži i Mirko Joki drugi red; Safet Agi, Gliša Pjevi, Šemsudin Karkin i Branko Bosilj i

Zahirovi, Munevera Mahi i dr., otjeran u Jasenovac. Svi su poubijani izuzev Munevere Mahi, koja je prebačena u logor Bosanska Gradiška i nekim sretnim okolnostima izbjegla smrt.

Istraga je ipak uspjela da otkrije neke veze organizacije u domovima sa organizacijom grada, prije svega, sa komunistima rejona Skenderija. Prema sjećanju Kemala Ali Mehajića (koji je, takode poslije našeg odlaska bio uhapšen), sekretar aktiva SKOJ-a na Skenderiji bio je Dušan Mitrović Mitar, a sekretar partijske organizacije Adil Grebo Beg. Mitrović je izbjegao hapšenje, izašao iz grada u partizane, a u junu je zarobljen u okolini Trnova, ali je sa grupom drugova uspio pobjeći i ponovo je došao u Sarajevo, gdje je uhapšen i sproveden u koncentracijski logor, odakle se nije vratio. Adil Grebo je uhapšen još u aprilu 1942. godine i upućen u koncentracijski logor u Norvešku, iz koga se i on nije vratio.

Efekat izlaska naših grupa u NOV, prije svega, politički, bio je veoma značajan, i to ne samo u Sarajevu već i šire. Kod ustaša i okupatora razbijeno je uvjerenje da se od muslimanske omladine, smještene po uzdanim internatima u Bosni i Hercegovini i internatu Serijatske gimnazije, može stvoriti saputnik svoje politike. Reakcionarima i okupatorskim skutonošama iz muslimanskog dijela aršije, jasno je dato na znanje da muslimanska omladina neće ići za njima, nego se po zakonima mladosti, poštenja i privrženosti idejama slobode i bratstva jugoslovenskih naroda, opredijelila za narodnooslobodilačku borbu. A pitomcima svih internata pokazan je put kuda treba da idu.

Zatvaranje doma »Narodna uzdanica« u Sarajevu, koje je uslijedilo po našem odlasku, hapšenja, progoni, nemoć da se otkrije glavovina partijske i skojevske organizacije, bili su skandal za okupatorske i ustaške vlasti, a dio muslimanskog življa koji još nije bio ispravno obaviješten o narodnooslobodilačkom pokretu, po čemu je, poslije izlaska grupe, sa većim interesovanjem da prati događaje na domaćoj vojno-političkoj sceni i bolje da razazna stvarne ciljeve NOP-a.

Od Sarajlija koji su stupili u brigadu 1942. godine, 16 nije došlo do slobode. I danas, toliko godina nakon rata, i u razgovorima, i u pisanim sjećanjima o životu u Prvoj proleterskoj, ova grupa se naziva Sarajlijama. Tako je pripadnost oslobodilačkom pokretu Sarajeva i odlazak u NOV iz ovog slobodarskog grada, čak i danas važniji lični podatak od onih upisanih u rodnim listovima. Žive Sarajlije, ponose se svojim ratnim porijeklom..

DUŠAN DOZET

U SAVLA IVANJU POTEŠKO A

Odmah poslije svog formiranja i poslije prvih uspješnih borbi oko Rudog, Prva proleterska brigada prebacila se, po odluci Vrhovnog štaba i zajedno sa njim, u isto nu Bosnu. Njen glavni vojni i politički zadatak bio je da, vode i borbu protiv okupatora i kvislinga, pomogne u savla ivanju poteško a koje su, na po etku druge ratne godine, poslije zapadne Srbije, zahvatile i isto nu Bosnu. Posebno, da se suprotstavi etni koj izdaji i bratoubila kom ratu, koji su, poslije ustaša, objeru ke prihvatili: etnici, gaze i sve dublje u saradnju sa okupatorima i u otvorenu izdaju naroda. Ubrzo poslije prikupljanja u Me e i i Rogatici, bataljoni brigade raspore eni su na dva osnovna pravca: prema Vlasenici i prema Romaniji, Varešu i Sarajevu. Na tim pravcima vodile su se najžeš e borbe u okviru druge neprijateljske ofanzive. Ve krajem januara, stvorena je nova slobodna teritorija južno od pruge Višegrad-Sarajevo. Prva brigada je grupisana na njenoj periferiji: jedna grupa oko Fo e, Goražda i ajni a, a druga na Jahorini. Ovu drugu grupu nazvao bih sarajevskom. Ona e, sve do po etka maja, ostati na sarajevskom širem podru ju i bi e povezana sa krupnim doga ajima oko grada.

U to vrijeme, po etkom 1942. godine, partizanske i dobrovolja ke jedinice oko Sarajeva preživljavale su ozbiljne poteško e zbog izdaje etnika i neprijateljske ofanzive. U Prvoj proleterskoj one su imale snažan oslonac, a gotovo da nema nijedne zna ajnije borbene akcije u kojoj nisu i te jedinice u estvoale. U prvom ratnom stroju brigade u Rudom bio je i jedan broj boraca iz Sarajeva. Prema do sada prikupljenim podacima, to su bili borci: Mali Košta, borac 3. ete 3. kragujeva kog bataljona, pekarski radnik, lan KPJ od februara 1944. godine; Dozet Dušan, srednjoškolac, borac 1. ete 4. kraljeva kog bataljona,

lan KPJ od februara 1942. godine; Velji An elko, srednjoškolac, borac 2. ete 4. kraljeva kog bataljona, lan SKOJ-a od oktobra 1940, a lan KPJ od marta 1942. godine; Horvic Alfred, student, borac 2. ete 5. šumadijskog bataljona, lan SKOJ-a od 1941. godine, poginuo krajem aprila 1942. u Srednjem; Baruh Nisim, fotografski pomo nik, borac 2. ete 6. beogradskog bataljona, poginuo novembra 1943. kod Travnika; štagljar Ivan, student, politi ki komesar Posavske ete 6. beogradskog bataljona, lan KPJ od 1940. godine, poginuo januara 1942. na Pjenovcu; David, student, zamjenik politi kog komesara 2. ete 5. beogradskog bataljona, lan KPJ od 1941. godine, umro 1943. kod Kladnja.)

Na samom po etku 1942. godine, sve partizanske jedinice na ši-rem podru ju Sarajeva (i bataljoni Prve proleterske i Romanijski odred i druge jedinice) našle su se u veoma složenoj situaciji. Naime, 15. januara 1942. otpo ela je velika njema ka i kvislinška ofanziva (druga ofanziva), koja je imala za cilj da uništi pokret u isto noj Bosni i potpu-no onemogu i djelovanje Vrhovnog štaba i Prve proleterske u tom kraju.

Podatke o planu i namjerama neprijatelja u toj ofanzivi na vrijeme je našim štabovima dostavila partijska organizacija Sarajeva, što je bilo od ogromnog zna aja. Upravo zahvaljuju i tim podacima, druga ofanziva nas nije iznenadila, pa smo bili u stanju da se organizovano su-protstavimo nadmo nom neprijatelju.

Me utim, najnepovoljnije obilježje ove situacije uslovalo je otvor-eno neprijateljsko djelovanje etnika. Poslije ubacivanja oficira Draže Mihailovi a iz Srbije u isto nu Bosnu, etni ki pokret je iz stava eka-

’) Po posebnom udjelu od pomenutih izdvajaju se dvije li nosti: Horvic Alfred i Štagljar Ivan. U jednom svom sje anju pomenuo je Alfreda Horvica, i to pod nadimkom »inžinjer Ferdo«, jednom prilikom drug Tito. Sje anje se odnosi još na vrijeme pljevaljske bitke. Drug Tito je tada susreo inžinjera Ferdu i ovaj mu je dao informaciju da su partizani oslobodili Pljevlja. Kao što se zna, taj podatak nije bio ta an. Kad se to ubrzo ustanovilo, drug Tito se malo naljutio, ali je odmah i ljudski reagovao, smatraju i da se ne može pretjerano zamjeriti nekome ko lijepe želje vidi kao stvarnost. Inžinjer Ferdo se potom našao kod Vrhovnog štaba i radio je na održavanju nekog agregata Poslije je stupio u Prvu brigadu. Prilikom tog sje anja, Tito je postavio pitanje: ko je bio »inžinjer Ferdo«? Preko Saveza boraca Sarajeva, sa dosta muke, utvr eno je da je rije o Alfredu Horvicu, i tako je ovaj lik spasen od zaborava. Prema svjedo enju Nauma Abinuna, Horvic je 13. aprila 1942. godine došao u Srednje, izgleda sa namjerom da ostane u isto nobosanskim je-dinicama. U Srednjem je, krajem istog mjeseca, stradao od etnika.

štagljar Ivan bio je još prije rata lan Partije. Ro en je u Sarajevu 28. juna 1914. godine. Još kao mlad, otišao je sa roditeljima u Vojvodinu, tamo završio gimnaziju i postao aktivista. Na Pravnom fakultetu u Beogradu isticao se partijskim radom i bio prisiljen da se neko vrijeme sklo-ni od policijskih progona u Zagreb, a zatim se ponovo vratio u Beograd, odakle je, prvih dana ustanka, otišao u Posavski odred. U odredu je odmah postavljen za politi kog delegata voda, a ve u decembru i za politi kog komesara ete. Isticao se hrabroš u još u borbama u Srbiji. U ešnik je uvene borbe na Kadinja i. Drugovi iz Beogradskog bataljona sa uvali su o štagljaru najljepše uspomene, o emu je i napisano više sje anja. Pamte ga po marksisti koj obrazovano-sti, po humanosti i velikom drugarstvu, a naro ito po hrabrosti, pa je tako i njegova pogibija po-vezana sa juna kim podvigom. U borbi na Pjenovcu, u najtežim trenucima, kada su dijelovi šuma-dijskog i Beogradskog bataljona i Romanijskog odreda bili iznena eni od njema kih skijaških jedi-nica i uhva eni u procjep nesavladivih snježnih smetova, Stagijar je ostao u zaštitnici, nastoje i da omogu i izvla enje naših snaga. Smrtno je ranjen u stomak i grudi, pa je ostao na poprištu borbe zajedno sa i om romanijskim i i om šumadijskim.

nja i sabotiranja borbe, upravo u ovoj ofanzivi, konačno prešao u otvorenu saradnju sa okupatorom, da udari u leđa našim snagama. O tim namjerama etničkog rukovodstva imali smo dovoljno podataka, a o tome su ubjedljivo svjedočili i etnički postupci, iz kojih se moglo jasno zaključiti šta pripremaju. Etnici su već bili do kraja zaoštrili političke odnose, iako su još sa mukom održavane zvanične veze, a ponegdje je još postojala i krhka saradnja, ali već na eta dubokim podozrenjem. Unutar partizanskih jedinica uveliko su se pripremali etnički neprijatelji. U tim danima, otrovno sjeme nacionalističke mržnje još je moglo da padne na pogodno tlo, pa su se etnici time obilatito služili. Pod udar je došao muslimanski živalj, pa su borci Prve brigade toliko puta bili u prilici da se stave u njegovu zaštitu i da ga spasavaju od teških zuluma, koji će samo desetak dana kasnije prerasti u krvave pokolje svuda tamo gdje naše jedinice nisu stizale prije etnika. Nažalost, zakasnili smo u Foču, u Goražde, na Žljebove i na mnoga druga mjesta. Na svim tim mjestima nailazili smo na krvave tragove udovišnog masakra. Prisjećajući se tih dana, mislim da je uloga Prve brigade u širenju ideje bratstva i jedinstva bila ogromna. Tada smo u praksi shvatili da se naš rat podjednako vodi i vojnim i političkim i moralnim, humanim sredstvima. Prva proleterska je bila, u to vrijeme, naša jedina brigada, i u svom prvom pohodu poslije formiranja, u pohodu u istočnoj Bosni, bila je i vojno-strategijska i politička udarna snaga Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ.

Pod kraj decembra 1941. godine, drug Tito je u Rogatici lično izdao direktivu štabovima bataljona i Štabu Prve proleterske brigade. Direktiva je sadržavala sljedeće elemente: spriječiti osipanje istočnobosanskih jedinica i pomoći da se politički i vojno uvrste; objašnjavati stanovništvu izdaju etničkih komandanata i pristupiti razoružavanju onih etnika koji ne žele da se bore protiv okupatora; dejstvovati na širokom području prema Varešu i na Romaniji; u otkrivanju neprijateljske ofanzive, izbjeći da naše snage budu opkoljene i da u nepovoljnim uslovima oštrem zimi i dubokom snijegu dođu pod udar jačeg neprijatelja, izbjegavati krute frontalne borbe.

Borbe sa neprijateljskim snagama iz Sarajeva odigrale su se na Romaniji. Drugi bataljon brigade i dijelovi Romanijskog odreda sukobili su se 20. januara sa neprijateljem koji je od Crvenih stijena nadirao prema Podromaniji i od Mokrog prema Bijelim Vodama. Silom prilika, ove naše snage bile su primorane da se upuste u žestoke borbe nego što je bilo predviđeno. Nanijele su neprijatelju znatne gubitke, zadobile su ratni plijen, ali su imale i 14 poginulih.

U to isto vrijeme, Prvi bataljon brigade i eta prate ih oružano djelovali su na Okruglici i Zvijezdi. Pojavili su se u trenutku kada su etnici pripremali pušni napad. Bataljon je uspio da razoruža neke etnike i da jedan dio zavedenih boraca vrati u partizanske jedinice. Izvršen je i jedan uspješan napad na željeznu stanicu Dabrovine, na pruži Vareš-Breza. No, glavna aktivnost sastojala se u političkom radu na terenu, u

razra unavanju sa etni kom propagandom, koja je, prikrivaju i saradnju sa okupatorom, širila famu ekanja u ime »spasavanja srpstva« i tražila osvetu prema itavom muslimanskom stanovništvu; optuživala narodnooslobodila ki pokret na liniji najreakcionarnijeg antikomunizma i širila defetizam o tome da su partizani uništeni i sl.⁵⁾

U neposrednoj blizini Sarajeva izvršen je i uveni marš Prve proleterske preko Sarajevskog polja i Igmana. U tom maršu, borci su svuda nailazili na svesrdnu podršku stanovništva - iz sela Vukinja e, Vi-sojevice, Vogoš e, Osijeka, Velikog Polja, Presjenice. Isto tako, glavni-ni brigade veliku pomo pružile su partizanske jedinice: Crnovrški ba-taljon, Semizova ka eta i Kalinovi ki odred. Igmanski marš je bio je-dan od najtežih ratnih napora ove naše najstarije brigade, izveden je po surovij zimi i u bespu u, pa je nanio brigadi teške gubitke.

Zamisao o izvo enju dejstava u drugoj ofanzivi sadržavala je u sebi ideju o stvaranju nove slobodne teritorije, od Jahorine do ajni a. U toj ideji, koja je i ostvarena, prvi put prepoznajemo jedan princip i jednu praksu koji e postati trajna tvorevina strategije narodnooslobodila kog rata - da se gubitak jedne slobodne teritorije nadokna uje drugom, još ve om slobodnom teritorijom.

Nova slobodna teritorija sa centrom u Fo i, koja se ponegdje na-ziva i Fo anska republika, održala se više od 4 mjeseca i bila je snažan oslonac za ja anje, vojno i politi ko, oslobodila kog pokreta u cijelom tom kraju, a i šire. Naime, život i borba na toj teritoriji donijeli su nova, krupna iskustva i u pogledu na ina vo enja oružane borbe i u pogledu organizovanja vlasti, politi kog organizovanja uopšte i izgradnje naše nove narodne vojske.

Sa Podromanije prema Jahorini, pravcem preko sela Bogovi a, Renovice i Bara, probijali su se 4. kraljeva ki bataljon, dijelovi 5. šuma-dijskog i 6 beogradskog bataljona, a sadejstvovali su im Pra anski i Romanijski udarni bataljoni. Sa ovom grupom bio je i vrhovni koman-dant, drug Tito.

Prvi zadatak ove grupe bio je da se zaustavi prodor neprijateljskih snaga od Sarajeva, dolinom Pra e prema Renovici i od Vrhpra e prema Jahorini. Od izvršenja tog zadatka zavisilo je uspostavljanje i osiguranje zapadnih granica nove slobodne teritorije. Oštre borbe

⁵⁾ Vrlo je zanimljiv i jedan izvještaj politi kog komesara Prve proleterske brigade, Filipa Kljaji a, Vrhovnom štabu, pisan 6. januara 1942. godine. Iz njega se vidi da je i etvrti kraljeva ki bataljon privu en na ovaj odsjek fronta i da su Posavska i Uži ka eta, na zahtjev Štaba Roma-nijskog odreda, poslate na Romaniju radi razoružanja etnika. Ove ete su taj zadatak i izvršile i zaplijenile 75 pušaka, 1 laki i 1 teški mitraljez. Politi ki komesar izvještava i o etni kom zlo inu u jednom muslimanskom selu u Sokolovi ima, pa dodaje da je naredio da se pronu u vinovnici zlo ina. Zanimljivo je da je Uži ka eta (komandir je bio Nikola Ljubi i) dopirala u neposrednu blizinu Sarajeva, u Vu ju Luku i na Crepoljsko. Tu je dobila nare enje da se hitno povu e na Po-dromaniju, ali je zamoljena od jednog lana Sreskog komiteta da pro e kroz sela Kalauzovi e i Vu ju Luku radi ohrabrivanja seljaka za borbu. U Kalauzovi ima je održala i jednu politi ku konfe-renciju.

vo ene su na isto noj ivici Pra e i na pravcu od Vrhpra e ka selu Orahovicama, na Jahorini. Neprijatelj je na oba pravca zaustavljen. Svi njegovi pokušaji da u naredna etiri mjeseca izvrši prodor od Pra e i Sjetline na našu slobodnu teritoriju ostali su bezuspješni. Isto tako, ni naši napori da zauzmemo Pra u i Sjetlinu nisu donijeli rezultata. Ipak, bili smo suviše blizu jakog garnizona neprijatelja u Sarajevu, tako re i, na njegovim vratima, pa nije u tim uslovima ni bilo ostvarljivo da se Sarajevu još više primaknemo. Zbog toga naši napadi na Pra u i Sjetlinu nisu bili dovoljno odlu ni. Oba ta neprijateljska uporišta vrsto smo držali u blokadi, njihove posade stalno uznemiravali, pravili smo uspješne zasjede, a uvijek kad je neprijatelj pokušao da iza e iz svojih bunkera i oklopnog voza i krene put Jahorine, uvijek je dobijao po prstima, i to tako efikasno da na kraju više i nije preduzimao krupnije akcije.

U širem smislu, sastavni dio borbe za stabilizovanje slobodne teritorije prema zapadu bio je i marš-manevar glavnine Prve brigade preko Igmana i raš iš avanje terena Kalinovi kog odreda. Kasnije, dejstva Kalinovi kog odreda, južno od Sarajeva, omogućila su da se teritorija sa uva. Od kakvog je to zna aja bilo, pokazuje i podatak da je drug Tito li no, im je stigao u podru je Jahorine, u selu Bare, naredio da se uspostavi veza sa Kalinovi kim odredom. Od tada, veza i sadejstvo sa njim bili su neprekidni. Oko Uloga, na južnom pravcu od Sarajeva, borbe je vodio i jedan bataljon Prve proleterske. Ina e, glavna vojna snaga slobodne teritorije fo anskog podru ja bila je Prva proleterska brigada, jer su partizanske jedinice koje su ranije, prije druge ofanzive, bile na ovom terenu, bile razbijene i potisnute pod udarcima okupatorskih i ustaških napada. Do tada, one nisu bile ni dovoljno vojno-politi ki u vrš ene, a ustaški zlo ini u ofanzivi (paljenje sela Vrhpra e, na primjer) narušili su njihov moral. Me utim, najteži udarac zadala im je etni ka izdaja, jer ni unutar tih jedinica politi ka diferencijacija nije bila završena, a jedan dio boraca bio je pod uticajem etni ke propagande.

Takode, može se re i, Prva proleterska brigada je bila i glavna politi ka snaga ove slobodne teritorije.

Doživio sam te dane i li no, prvo kao borac Kraljeva kog bataljona, a kasnije kao politi ki komesar ete u Jahorinskom dobrovolja - kom odredu. Kraljeva ki bataljon bio je vojni oslonac širokog prostora na Jahorini i oko nje, a njegov štab bio je istovremeno i štab itavog ovog sektora. Bataljon je imao zadatak da pored odbrane teritorije, organizuje mještanske jedinice i da razvije širi politi ki rad me u stanovništvom.

Još 19. januara 1942. godine, pred sam mrak, kada je kolona bataljona izbijala u selo Orahovice, ukazao nam se neobi an prizor. Nijemci i ustaše nadirali su od sela Vrhpra e, a velike grupe boraca iz mještanskih jedinica (i partizanskih i etni kih) napuštale su položaje. Front je bio razbijen. Dolazak bataljona spasao je situaciju u posljed-

njem asu. Sprije en je dalji prodor neprijatelja, a pove a grupa mješ-tana zadržana je na položaju. Politi ki komesar bataljona, Miro Dra-giši , stari komunist i kraljeva ki metalac, odmah je, na licu mjesta, održao vatreni govor ovim borcima, razobli avaju i obmanu etni kih oficira. Njegova poenta bila je otprilike u ovome: vo e su vam govorile da ne pružite otpor, jer e, u tom slu aju, neprijatelj, navodno, ostaviti na miru i vas i vaše domove. Koliko je u tome bilo laži, možete vidjeti na primjeru Vrhpra e u plamenu. Jedino se borbom možemo spasava-ti od neprijateljskih zlo ina i jedino borbom možemo izvojevati slobodu.

Tako je prvi korak Kraljeva kog bataljona stvorio povoljne uslove bez kojih se naš politi ki rad kasnije ne bi mogao ni zamisliti. Naš prvi zadatak bio je stvaranje Jahorinskog dobrovolja kog odreda, što je uslijedilo po odluci Vrhovnog štaba o stvaranju dobrovolja ke vojske od ljudstva spremnog za borbu protiv okupatora, a izvan partizanskih i etni kih jedinica. Za formiranje odreda okupljeno je dosta naoružanog ljudstva. Odred je formiran sredinom februara, imao je tri bataljo-na i u operacijama djelovao pod komandom štaba Kraljeva kog bataljona. Me utim, tek su predstojali napori da se od dotle zavedene i pokolebane bora ke mase stvori vojska, politi ki vezana za narodnooslobodila ki pokret, disciplinovana i sposobna za izvršenje borbenih zadataka.

Kao politi ki komesar ete u ovom dobrovolja kom odredu, živo se sje am prvih dana boravka u eti. Primljen sam s podozrenjem. U eti se snažno osje ao uticaj etni kih elemenata (i komandir ete se kasnije otkrio kao otvoreni neprijatelj i dezertar), a za ve inu boraca bila je karakteristi na nevjerica i želja da se sa uva živa glava. Sje am se da mnogi borci iz ete, ina e krupni, razvijeni momci, nisu smjeli no u sami biti na straži, pa smo bili prisiljeni da postavljamo udvojene straže, pa sam i sam satima provodio sa njima na straži. Nikada jasnije, kao na ovome primjeru, nisam shvatio našu partizansku istinu - da nema hrabrosti bez politi ke svijesti i uvjerenosti u opravdanost borbe.

Politi ki rad u eti tekao je svakodnevno. A odvijao se po direktivi CK KPJ, izdatoj 29. januara 1942. Teme razgovora bile su i me usobni odnosi, kolektivni duh, negativne pojave, drugarstvo i si. U eti je organizovan i analfabetski te aj. Preduzimane su i mjere za u vrš enje vojne organizacije: izvodila sq vojna obuka, koja je odmah provjeravana na položaju, u patrolama. Uvedena je tablica sljedovanja i pravi na dioba hrane; pranje rublja pogorelaca organizovano je preko narodnih odbora; sprovedena je preventivna kampanja protiv tifusa, itd. Sve su to, u odnosu na raniju praksu, bile blagotvorne novine, koje su ja ale moralni i borbeni duh. Provjera rezultata uslijedila je krajem aprila. Prilikom našeg povla enja iz isto ne Bosne, iz ete Jahorinskog odreda, u kojoj sam bio politi ki komesar, u Kraljeva ki bataljon je dobrovoljno prešlo 25 boraca. Istovremeno, napomenuo bih da je od januara do

maja 1942. prešlo nekoliko desetina boraca iz sarajevskog regiona u Prvu proletersku brigadu.

Djelovanje na terenu odvijalo se zajedno sa terenskim partijskim radnicima. Meni je u najživljem sjećanju ostao Tomo Meštrović. Bio je svuda prisutan, neumoran, dolazio je i u obilazak jedinica, a kao odličan poznavalac mjesnih prilika, bio je nezamjenjiv. Za svaku pomoć obrađivao smo se njemu i nikad nikog nije odbio. Ni danas mi nije jasno kako je nalazio snage za takvu neprekidnu i svestranu aktivnost.

U najljepšoj uspomeni borcima Kraljeva kog bataljona ostali su i dvojica istaknutih boraca ovog kraja, komandant i politički komesar Prvog bataljona, drugovi Milan Jakšić Španac i Milan Simović. Borbeno drugarstvo sa njima iskovanano je još u prvim borbama oko Prve. Njihova pogibija primljena je u cijelom bataljonu ne samo kao gubitak istaknutih ličnosti već smo svi shvatili da sa njima nestaje i jedan od najjačih oslonaca koje smo imali u tom kraju.

Politički razgovori po selima, koji su nam tada zamjenjivali i štampu i radio, bili su naše najubojitije oružje. Na stotine takvih razgovora obavili su borci bataljona, i to je, doista, bio pravi masovni politički rad. Skojevski organizacija bataljona uzela je odgovornost na sebe za rad sa omladinom. A drugarice iz bataljona aktivno su se povezale sa ženama po selima.

Prema nepotpunoj evidenciji, politički razgovori održani su u 24 sela: Bogovi ima, Podgrabu, Zebinoj Šumi, Ligatima, Bun i ima, Previli, Donjem Žešu, Borovni ima, Vranjevi ima, Braji ima, Kruškama, Radojevi ima, Kozjoj Luci, Ustikolini, Cvilinu, Bov i ima, Solcu, Zubovi ima, Poanima, Huseinovi ima, Hadži ima, Vašadi ima, Crneti ima i Jašanici.

U svim selima formirani su i narodnooslobodilački odbori. Preko njih je organizovan rad i život na slobodnoj teritoriji i snabdijevanje vojnih jedinica. Zanimljivo je da je odbor, koji je u to vrijeme formiran, u Boškovi ima do ekao konačno oslobođen je u manje-više istom sastavu u kakvom je i izabran.

Cjelokupna ova aktivnost vjerovatno je ostavila trajne posljedice na vojno-političko stanje i držanje stanovnika ovog kraja u narodnooslobodilačkoj borbi.

ANTE RAŠTEGORAC

S PRVOM PROLETERSKOM PREKO DRINE

Sedmi novembar 1942. godine, u maloj varoši, Bosanskom Petrovcu, formira se Prva proleterska udarna divizija Narodnooslobodilačke vojske. U stroju je i cijela Prva proleterska brigada. Dolazi Tito sa članovima Vrhovnog štaba. Sva lica u stroju i van njega su vesela i nasmejana.

Tito govori:

»I mi smo, drugovi, za ovih 17 mjeseci prošli i izdržali mnoga iskušenja. Nas je bilo malo. Mi smo bili bez oružja i bez municije, ali snabdjeveni i mi smo idejom, koju nije mogla slomiti nikakva sila, i mi smo oteli puške, mitraljeze, bacače, topove i vodili smo uspješan boj s brojem neprijateljem...

...Mnogo krvi, mnogo života naših najboljih boraca, drugova i drugarica, pokrilo je taj slavni put...

Prva brigada pokazala je u svojim dosadašnjim bojevima da dostojno nosi svoj veliki naziv, da nosi dostojno veliku zastavu koja joj je predana...¹⁾

Zastava je u rukama Vojske Radićeva, radnika iz Kragujevca. Paradnim korakom bataljoni brigade idu petrovskim ulicama. Sa svih strana pozdravi i uzvici živjela Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, živjela Komunistička partija Jugoslavije, živjela Prva proleterska brigada.

Brigada je opet u pokretu, prema Ključu, Prnjavoru, Vlašićima, Ivan-sedlu, Neretvi, Prenju, Treskavici, Miljevini, Ustikolini...

Ustikolina, mala bosanska kasaba, u aprilu 1943. godine. Sa mirnim i dobrim ljudima, kojima je rat sve promijenio i poremetio, kako u

¹⁾ Josip Broz Tito, Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941 -1945, Kultura, Zagreb, 1947, str. 92-99.

njihovoj varoši, tako i u životu. Malo ih je ostalo u varoši. Ve ina ih je izbjeglica, ima ih svuda po Bosni, a najviše u Sarajevu.

Ve e je. U jednom naletu stigli smo na Drinu, do Ustikoline; etnici i Italijani su bili u bunkerima, na desnoj obali rijeke. Trebalo je do njih do i. Nije se imalo im. Dereglija -veliki amac, koja je služila za prevoz sa jedne na drugu obalu, bila je na neprijateljskoj obali, kod Italijana i etnika. Trebalo je do nje doplivati, prebaciti je na našu stranu. Naši su preplivali Drinu, došli do dereglije i uputili se na našu obalu. Kada su bili na sredini rijeke, kotur se zaglavio na eli nom užetu, koje je metak pogodio. Pored velikih teško a, dereglija je pretjerana na našu stranu, ali je poslije minom iz baca a teško ošte ena.

Zbog toga prelaz preko Drine nije uspio. Pristupilo se višednevnim i razli itim pripremama za njeno savla ivanje. Pripreme i radove obavljale su specijalizovane ekipe. One su pravile splavove, obezbje ivale gra u za njih... Na okupu su svi. Cio bataljon, nas nekoliko Sarajlija takode. Sje anja nezadrživo naviru. Razgovara se najviše o Sarajevu, o vremenu kada se govorilo o mogu em napadu na njega, o stvaranju borbenih trojki za dejstvo u gradu.

Razmišljam i sje am se svojih prvih opredjeljenja u sarajevskoj skojevskoj i partijskoj organizaciji za naš revolucionarni pokret. Mislim na drugove: Milu Perkovi a, Ratu i Jožu Gaona, Hajima Papu, Salku Hadži a, Stipu uturi a. Znam da je ve ina od pomenutih i nepomenutih drugova, sa kojima sam sara ivao u Sarajevu, otišla u partizane.

U ovim razmišljanjima shvatam pravi smisao revolucije i sve ono što ona zna i. Revolucija zna i borbu i žrtve, ali i radosti ona nosi. Mislim na moj izlazak u partizane, do Prve proleterske. Od Sarajeva još nisam sam. Tu su: Ekrem Duri , Salih Osmanbegovi , Stipo uturi , Salko Hadži , Ernest Grgi ... Sem Sarajlija, tu su još borci sa Romanije, iz Kalinovika, Goražda, Rogatice, Sarajevskog polja...

Ali brigada se ne dijeli na Srbijance, Crnogorce, Bosance, Sarajlije... Ona je jednostavno - Prva proleterska. Cijela brigada razmišlja kako savladati Drinu.

Poslije prvog neuspjelog pokušaja prelaska Drine, izvršene su nove pripreme, i to na obje strane: Italijani i etnici, da sprije e prelazak, a Prva proleterska da ga izvrši. Pravljeni su razni planovi i pokušaji, ali nije nam pošlo za rukom da pre emo na drugu obalu. Onda je, jednog dana, Voja Kadijevi u Ustikolini našao malu sandolinu. To je bio povod da on i ja napravimo sopstveni »plan forsiranja«.

Pred komandantom i komesarom bile su postrojene grupe dobrovoljaca iz svih bataljona brigade, koji e te ve eri pokušati splavovima da se prebace preko nabujale rijeke, španac²) i Plavi³) govorili su o zna aju prelaska preko Drine, uništenju Italijana, razbijanju etnika, o prodoru u Crnu Goru.

*) Španac - Danilo Lekić .

') Plavi - Mijalko Todorović .

Prelaz preko Drine kod Ustkoline

Kada su završili, neko je pozvao da dobrovoljci, koji su prvi i drugi, preko Drine, istupe tri koraka naprijed. Istupili su svi bez razlike, kao po komandi, španac je pitao - šta to znači? Umjesto odgovora - u-tanje.

- Pa, dobro, ne možemo svi odjednom ići preko Drine! Istupio sam, u tom trenutku, dva koraka ispred mene i obratio mi se:

- Druže španac, mi smo pronašli sandolinu u Ustikolini, popravio ju je moj pomoćnik na »šarcu«. Ona je za jednoga. Ali nas dvojica, lagani i mali, možemo stati u nju, sa dosta bombi, šarcem i municijom. Drinu ćemo brzo preći. Baci ćemo bombe u bunkere i stvoriti mostobran...

Nasta tajac, španac upita - ko je drugi? Okrenuh se prema Voji Kadijeviću, pokazah na njega, a on mi skočio i zagrljaj.

- Evo, to je taj drugi. Nas dvojica ćemo sandolinom preći i Drinu.

- Dobro, kad ste rešili, neka tako bude. Poćite sa mnom. I neka vam je srećno!

Ostali dobrovoljci otišli su da se pripremaju za prelazak splavovima, a nas dvojica smo otišli sa špancom u kolibu gdje je bio smješten štab brigade. Tu smo još jednom iznijeli našu zamisao o prebacivanju, pri čemu su nas savjetovali kako da postupimo s obzirom na rizik kojim se izlažemo.

Rekoše da će nas podržati artiljerijska i automatska oružanja svih bataljona, da će za nama odmah krenuti dobrovoljci na splavovima. O svemu smo podrobno razgovarali i uz razgovor dobro se najeli. A onda smo se sa svima pozdravili i krenuli. Srdačno smo se pozdravili i sa starim mlinarom iz Ustikoline koji nas je dobro hranio purom.

Od mlina do Drine prolazili smo kroz kolonu Prvog bataljona. Drugovi su nas gledali kao nekoga koga posljednji put vide. U neposrednoj blizini Drine sreli smo Stanicu Glomazića. Uplakana, izljubila se sa nama. Naišli smo i na drugog pomoćnika na šarcu - Dušana Boškovića, bio je očajan što i on ne ide.

- Ne možeš - rekao sam mu - ima mjesta samo za dvojicu. I ne znamo hoćemo li i mi sa šarcem i municijom stati i na drugu stranu. Sve zavisi od Voje.

Došli smo do sandoline, uzeli je na ruke i položili na rijeku. Sjeli smo u nju i Voja je zaveslao. Kada smo se primakli desnoj obali, mitraljeski rafal je zahvatio sandolinu i ona počela da se brzo puni vodom, da tone. Voja je neumorno veslao. Kad smo već potpuno bili u vodi, napustili smo je, ali je tlo već bilo pod našim nogama. Voda nam je dosezala do grla. U ustima smo držali italijanske bombe, koje smo još iz vode bacili u bunker pred sobom. Zaplivali smo i našli se tamo gdje su bili etnici. Našli smo dvojicu mrtvih, ostali su pobjegli. Pogledali smo na rijeku - naziremo prve splavove kako se približavaju obali. Rijeka ih puno nosi nizvodno.

Izbacili smo poginule iz bunkera i zaposjeli ga. Voja je ostao pored vode, da nam se ne bi neko neopaženo privukao. Gađao sam et-

nike koji su bježali. U jednom trenutku šarac zataji (na veliko iznenaenje), utvrdih da se u redniku našao metak od italijanske brede. To-liko se i tako zaglavio da ga ni bajonetom nismo mogli odvojiti.

Situacija je bila vrlo teška, jer su etnici to osjetili i po eli dovikivati:

- Naši ste, ne ete pobje i, puškomitraljez vam ne djeluje!
- Samo do ite, imamo za vas dosta bombi - odgovorili smo.

etnici su postajali sve drskiji. Bombe su nam ponestajale, na kraju je ostala samo jedna, ona koju mi je poklonio Stipe uturi , neposredno pred svoju tragi nu pogibiju u Vrsima kod Gornjeg Vakufa. Dvomio sam se šta da u inim: da li da je bacim na etnike kada krenu na nas, ili da je zadržim za sebe, kako me ne bi uhvatili živog ili ubili u hladnoj Drini.

Voja je došao u bunker. etnici su osjetili da ne mogu tako lako s nama izi i na kraj. O eвидно, strah ih je - više psuju nego što nam se primi u. Ipak je jedan krenuo prema nama. Francusku kašikaru što sam držao u ruci, bacih na njega. Slu aj je tako htio da ga pogodi u grudi i da baš u tom momentu eksplodira.

Zaglavljene šarac smo bacili u Drinu. I Voji se puška zaglavila. Ostao je samo moj parabelum. I kad je situacija izgledala bezizlazna, pojavio se dobro udni, visoki i snažni komandir Janko irovi . Razleže se njegovo »Naprijed proleterici! S grupom drugova je išao prema nama. etnici se dadoše u bjekstvo.

Janko nas kao djecu uze za ruke:

- Živi ste, deco moja!

Stigao je i Dušan Boškovi , donio mi novog šarca. Ni emu se nisam tako obradovao kao njima dvojici - Dušanu i šarcu. Jure i za etnicima prema Kr inom brdu, otvorih vatru.

Oko svanu a smo se našli pred dobro utvr enim italijanskim bunkerima. Nije nas bilo mnogo. Uglavnom komandni kadar, puškomitraljesci i bombaši. Sa nama su bili komandanti Prvog i Drugog bataljona, Savo Buri i Božo Božovi .

Bata Š epanovi i ja bili smo u prethodnici. Odjednom smo se našli pred italijanskim bunkerom. Iznena eni, Italijani od straha nisu otvorili vatru. Nas dvojica zalegosmo, pa iz šarca i puškomitraljeza otvorismo vatru po njima. Onda i oni odgovoriše. Malo poslije, teško sam ranjen u glavu pa se ne sje am šta se docnije dešavalo. Tek kad sam došao svijesti, saznao sam da su naši bili primorani povu i se. Mileva š epanovi iako ranjena, vidjevši da me nema, pošla je da me traži. Našla me onesviješ enog i izvukla.

I ova rana je zarasla brzo. Ve sam u svom bataljonu. Peta ofanziva je u toku. Nove pogibije drugova i ranjavanja. Teško e u petoj ofanzivi su savladane. Neprijateljski obru i probijeni i otpo elo je novo stvaranje slobodne teritorije.

Gubljenje oka na željezni koj stanici Nemila - bilo je razlog za odvajanje od brigade i definitivno rastanak.

Razgovor u Štabu brigade, septembra 1943. godine, u okolini Bugojna, bio je kratak. Naljutio me i uvrijedio. Rije i su udarale kao malj po glavi:

- Oko si izgubio, ranjavan si više puta, moraš oti i iz brigade. Odlaziš u slobodno Jajce. Bi eš kod druga Tita.

Uzalud sam pokušavao objasniti da sam naučio nišani lijevom okom, da mi se ne ide iz brigade, da je to za mene uvreda i poniženje - sve je bilo uzalud. Ostalo je kako je odlučeno. Moram ići.

Vozom sam krenuo iz Bugojna u Jajce. Ja sam se javio u Vrhovni štab, molio sam da me vrate u brigadu. Lijepo su me saslušali, ali o povratku ni govora. Rekli su mi da je ovo dosad dosta za mene i da ja sada biti u Vrhovnom štabu, te treba da Ostanem živ, da nešto naučim, jer ovdje, u Jajcu, ima raznih škola i puno se može naučiti. Tu su partijske, oficirske, tehničke i druge škole. Izboru nije bilo, odluku sam morao izvršiti i oti u Jajce. Završio sam tri škole: partijsku, radio-telegrafsku i radio-mehaničarsku, i opet tražio povrat u brigadu. Bez uspjeha. Jednoga dana, bio sam na predavanju u radio-mehaničkoj školi, naredili su mi da se hitno javim drugu Titu. Bio je, kada sam stigao kod njega, u radnoj baraci kod jama u katakombi. Došao me je vedar i nasmijan riječi ima: - Sjedi, momče. Eh baš si mršav, golobrad, a ja mislio, da si krupan i razvijen. Zašto bolje ne jedeš?

- Nemam šta, družo Stari.

- Kako nemaš?! Dajte ovome dječaku da se najede.

Odgovoriše mi da ja ne mogu biti gotov. Stvarno je tako i bilo. Tako sam se našao za stolom, na ručnom, sa članovima Vrhovnog štaba i drugom Titom. Ručnik je bio »obilan«: kaša od neprosijanog ječma.

- Pa zar ovoga da se najedem, družo Tito?

- Dođi i vrijeme pa ja da biti i više.

- Čuo sam da si električar, zato sam te zvao. Hoćeš li mi napraviti osvjetljenje u ovoj baraci?

- Hoću, vrlo rado.

Donio sam ljestve sa ostalim materijalom i počeo da radim. Kada sam radio na hrastu pred barakom i stajao na ljestvama, drug Tito je prišao da ih pridržava.

- Ne u pasti, družo Stari, ne brini.

- Neka, neka, ovako je sigurnije.

Pošto sam završio posao, sjeli smo i razgovarali kao stari poznanici, iako sam druga Tita sreo do tada samo nekoliko puta. Taj razgovor o situaciji u našoj zemlji, dotadašnjim rezultatima naše borbe i predstojećim borbama vođenim na način koji osvaja i koji se ne zaboravlja.

Misli lete na sve strane, najviše prema Prvoj proleterskoj brigadi - mojoj brigadi. Kako dođoh u nju? Šta se sve odonda desilo? Kuda smo sve prošli? Foča, Čelebići, Sinjajevina, Kolašinska polja, Durmitor, Zelengora, Jelašca, Kalinovik, Treskavica, Konjic, Šit, Duvno, Cincar, Livno, Ključ, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, pa opet Ključ,

Sitnica, Jajce, Prnjavor, Vlaši ... IV ofanziva, Gornji Vakuf, Prozor, selo Repovac, Ivan-sedlo, selo Vrsi, Jablanica, Kalinovik, Miljevina, Ustikolina, Drina, Sutjeska... , nabrajanju gradova, sela, rijeka i planina širom Jugoslavije kuda je prolazila Prva proleeterska teško da ima kraja.

MILAN MILI EVI

U DESETOJ HERCEGOVA KOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Tokom cijelog narodnooslobodilačkog rata, iz Sarajeva i okoline stupale su brojne grupe antifašista, naročito naprednih omladinaca u partizanske odrede i brigade NOVJ. U ustaničkim danima 1941. godine, Sarajlije su izlazile, uglavnom, u partizanske čete, a potom u izrasle velike odrede Romanijski, »Zvijezda« i Kalinovički. U 1942. godini, sem u ove odrede, pristupali su i u Prvu i Drugu proleteršku brigadu, Šestu istohercegovačku, Desetu hercegovačku i druge jedinice NOV.

U ovom napisu očeš u Sarajlija u Desetoj hercegovačkoj brigadi, ograničeno se, uglavnom samo na borce iz Sarajeva i okoline koji su u ljeto 1942. godine iz dotadašnjeg sastava Kalinovičkog NOP odreda ušli u sastav Desete brigade.

Poslije treće neprijateljske ofanzive, u proljeće 1942. godine i Kalinovički NOP odred se borio sa nizom teških. Osim njemačko-italijanskih okupatora, ustaško-domobranskih i etničkih jedinica koji su stalno našrtali, odred je imao protiv sebe i etničko-rovarenje u vlastitim jedinicama. Ove i druge nedade dovele su do ozbiljnog osipanja politički kolebljivog ljudstva u odred. Uprkos tome, odred je ipak vršio akcije protiv neprijatelja u Sarajevskom polju i na pruži Sarajevo - Mostar.

Koncem juna i početkom jula izvršen je poznati marš proleterških brigada, koje su 24. juna krenule preko Zelengore, Treskavice, Igmana, Konjica, Prozora, Duvna, Livna i dalje, u Bosansku krajinu. Ovaj marš proletera bio je od velikog značaja za dalji razvoj ustanka i stvaranje oslobođene baze u zapadnoj Bosni. Odvijao se prema utvrđenom planu Vrhovnog štaba, a drug Tito mu je pridavao veliku važnost. U tim teškim danima, u noćima 3/4. jula 1942. godine, grupa proleterških i

udarnih brigada, u svom poznatom pohodu, izvršila je opšti napad na neprijateljska uporišta duž željezničke pruge od Blažuja do Ostrošca. U pripremi i izvršenju ovog napada, borci Kalinovi kog odreda pružili su posebnu pomoć proleterima kao vodičima i poznavateljima terena. Sjećam se da su se nalazili u jednoj od grupa, u kojoj sam i ja bio, drugovi Bojo Bosilj i , Mišo Popović i Franjo Budimir. Po izvršenom zadatku, vratili smo se na Igman u sastav odreda. Prilikom polaska proletera, naš odred je dobio zadatak da uspostavi vezu sa Petom crnogorskom brigadom i Hercegovačkim NOP odredom¹⁾. »Vrhovni štab je ostavio Petu crnogorsku brigadu i Hercegovački odred na sjevernim padinama Zelengore sa zadatkom da obezbijede zbjeg naroda iz Crne Gore i bolnicu u kojoj se nalazilo oko 170 ranjenika i da, ukoliko to situacija dozvoli, preduzmu ofanzivna dejstva u pravcu Crne Gore i Hercegovine, a da se u slučaju jakog pritiska neprijatelja orijentišu prema istoj - Bosni ili krenu za Udarnom grupom«²⁾).

Gotovo cijeli mjesec jula naš brojano oslabljeni odred je bio u pokretu da bi izvršio postavljeni zadatak - uspostavljanje veze sa Petom crnogorskom brigadom i Hercegovačkim odredom. Uz to, imali smo i nekoliko borbi sa jačim snagama etnika na Krblijinama i Konjskim vodama, a izvršili smo i neke akcije u Sarajevskom polju i na pruži. Po uspostavljanju veze sa Petom brigadom i Hercegovačkim odredom, koje smo našli čak u Vrbnici, mi iz Kalinovi kog odreda, kao dobri poznavatelji prilika i terena, vodili smo ove jedinice sve do komunikacije Sarajevo - Konjic. Cijelo vrijeme smo bili mas u prethodnici, mas u pobornici, te u zaštitnici. Bilo je teško, jer se marševalo danonoćno uz okršaje sa Nijemcima, etnicima i ustašama. Poslije kraćeg odmora na Igmanu i Brezova i pošto su nam ove jedinice ostavile nekoliko teških ranjenika i rekonvalescenata, povelili smo Petu brigadu i Hercegovački odred preko komunikacije na Bitovnji, u pravcu Prozora, odnosno, glavnine Vrhovnog štaba.

Neposredno po obavljanju ovog zadatka, ubrzo smo i mi, koji smo se nalazili na Igmanu, krenuli pravcem kojim su otišle proleterske brigade. S ovom grupom su krenuli članovi štaba Kalinovi kog odreda i članovi Okružnog komiteta Kalinović - Foča Puniša Perović, Karlo Batko, Danilo Štaka, Ferid Bešlić i Dragutin Kosovac. I Štab odreda i Okružni komitet su prethodno još u Vrbnici odlučili ili da sa ovom grupom boraca krenu na Igman sa ciljem da se na Igmanu povežu i da reorganizuju odred za dalje akcije. Međutim, poslije prolaska Pete crnogorske brigade, oni su ocijenili da krenu sa ovih pedeset boraca u pravcu glavnina naših jedinica ka Prozoru. Prethodno su štab odreda i

¹⁾ Od dijelova Južnog i Sjevernohercegovačkog partizanskog odreda, 14. juna 1942. godine, na Sutjesci je formiran Hercegovački partizanski odred. »Hercegovina u NOB«, Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, 1961, str. 315.

²⁾ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 - 1945«, Vojnoistorijski institut JNA, knjiga I, str. 263-264.

OK KPJ zaklju ili da ostane grupa boraca koja bi djelovala na Igmanu i širem području i povezali je sa partijskom organizacijom Sarajeva. Pošli smo sa Male Lokve na Igmanu, zapadnim obroncima Bjelašnice, Ivan-planinom, Bitovnjom ka Prozoru. Poslije napornog marša, naša grupa je stigla na prostor Prozor-šit-Varvara, gdje se nalazila bolnica Pete crnogorske brigade i neki dijelovi Mostarskog bataljona. Nakon proboravljenih nekoliko dana u selu Varvari, krenuli smo u pravcu Duvna i kod Studenih vrela ušli, kao posebna (treća) eta, u sastav Drugog bataljona Desete hercegovačke brigade.³⁾

To je bilo sredinom avgusta 1942. godine, neposredno poslije borbi za Kupres vodenih od 11. do 14. istoga mjeseca. Komandu ete su sačinjavali: komandir Slobodan Kezunović, politički komesar Živko Jošilo, zamjenik komandira Vlado Bjelica i zamjenik političkog komesara Karlo Batko. Nešto kasnije za komandira ete je imenovan Aleksa Bojović Brko, a za zamjenika političkog komesara ete Danilo Štaka. Sekretar SKOJ-a u eti bio je Džemal Muminagić.

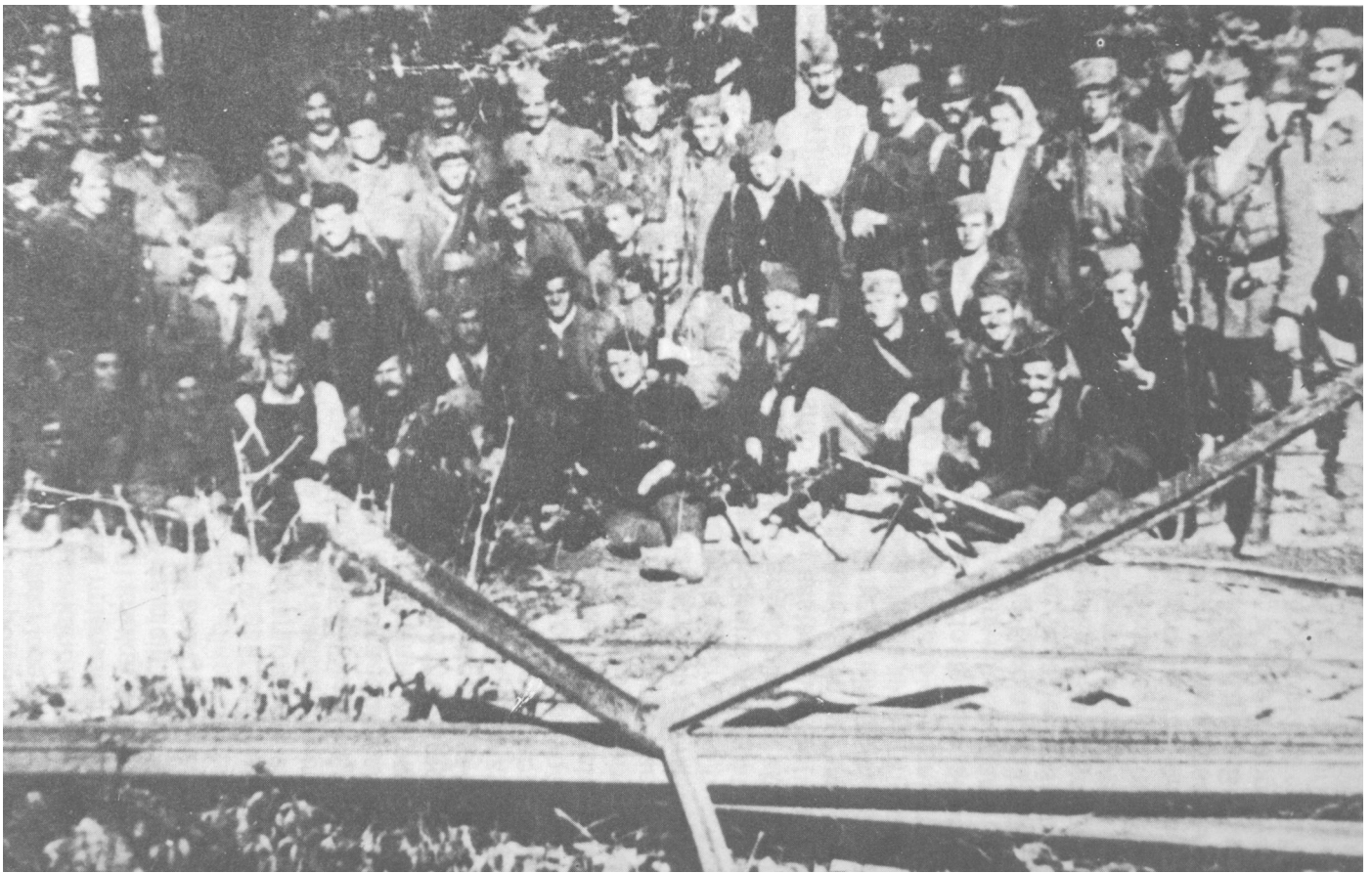
Topao i otkinuti prijem osjetili smo kod svih rukovodilaca u brigadi, a naročito od Obrena Ivkovića, komandanta našeg drugog bataljona. Susret s njim, iako ga do tada nismo poznavali, bio je prislan i blizak. Ivković je odavao staloznost, koja je, inače, bila njegova osnovna vojna vrлина. Vodio je brigu o svakom borcu i čuvao je naše živote. U akcijama nije bio brzoplet, već stalozen komandant i drugarski brižan. Nije bilo akcije koju je vodio naš drugi bataljon, pa time i naša eta, a da nije uspješno izvršena i gotovo bez gubitaka. Imali smo u komandanta bataljona neograničeno povjerenje, a i on u nas. Više puta znao je reći: »Meni je dovoljno da kažem Igmancima šta treba uiniti, i ja im više nisam potreban«.

Pored niza prethodnih uspješno sprovedenih akcija, sjećam se i one, koju smo izveli početkom jeseni 1942. godine. Postavili smo zasjedu na putu Bugojno-Kupres kod Koprivnice, uz samu cestu. Dijelom izdvojene grupe boraca iz ete komandovao je Slobodan Kezunović. On je sa nekoliko boraca sišao na samu cestu. Tu je bila dobra preglednost u oba pravca, a velika strmina u pravcu odstupanja. Mi, koji smo bili u zasjedi, a mjesto je majstorski izabrano, znali smo da odstupanja nema. Bila je tišina, ni granica se nije pomjerala. Zasjeda je ležala kao prikovana na zemlji i samo čekala znak za akciju. Imali smo tri mitraljeza. Za jednim je bio Franjo Budimir, za drugim Drago Stakić i za trećim Bojo Bosilj ić. Bombaši su bili iznad same ceste. Najzad smo u daljini čuli bruhanje kamiona, što je nagovještavalo početak akcije. Onako poleglim, srca su nam ubrzano tukla pa nam je izgledalo kao da zemlja tutnji.

³⁾ Naredbom Vrhovnog komandanta NOP i DVJ, druga Tita, Deseta hercegovačka NOU brigada je formirana 10. avgusta 1942. godine kod Šujice. U početku je nosila naziv: 1. hercegovačka narodnooslobodilačka udarna brigada.

Minuti su bili preduga ki. Iza okuke su se pomaljali kamioni, jedan za drugim. Prva bomba je imala pun pogodak. I ostale su slijedile po kamionima. Meni je to izgledalo kao prava kanonada od eksplozija bombi. Kamioni, puni ustaša, bili su u dimu i plamenu. Ustaše su iskale iz kamiona i jurišali. Borba je bila oštra i kratka. Nastalu muklu tišinu, narušavale su pojedina ne eksplozije municije i povremeni naši i ustaški pucnji. Pokupili smo oružje i grupa se bez gubitaka vratila u sastav ete.

Uspjele akcije naše tre e ete bile su jedan od primjera u brigadi. To se je ponovilo oko Kupresa, Duvna, Livna, Žep a i drugih mjesta. U borbama oko Travnika (Vlaši , Paklarevo, Gu a-gora), naša tre a eta bila je poznata kao posebno snalažljiva i pribrana jedinica za borbe u šumskim predjelima. Svi su nam odavali priznanje da smo za takve borbe pravi majstori. U IV neprijateljskoj ofanzivi imali smo astan zadatak, u februaru 1943. godine, da sa dijelom snaga Desete hercegova ke brigade obezbjedujemo bolnicu naše, Tre e divizije. Zima je bila oštra, snijeg dubok, a bolni ka kolona kretala se grebenom planina. Zbog izduženosti ove kolone, postojala je opasnost od upada neprijateljskih jedinica među ranjenike i bolesnike, što je zahtijevalo posebnu budnost i stalno bdijenje patrola i drugih vrsta obezbjedenja. Požrtovanost je bila na visini. Umjesto radosti zbog uspješnog izvršenog zadatka, mi smo se teška srca i sa suznim o ima oprostili od svog komandira ete, Alekse Bojovi a, koji je položio život na ovom zadatku. Bojovi je bio ranjen u toku marša od Skender-Vakufa prema Imljanima. Negdje pred Prozorom obezbjedenje bolnice i zbijega preuzele su druge jedinice, a mi smo došli u sastav svoje brigade. Kra i odmor pred Prozorom nije bio pasivan. Vršene su intenzivne pripreme za napad na veoma utvr eni garnizon u Prozoru. Tako je u napadu u no i 15/16. februara, naša eta imala zadatak da likvidira jedno staro utvr enje, tzv. Tursku kulu, dobro utvr eno i žestoko branjeno. Borbe za garnizon su bile teške. Naše snage su bile dosta jake, ali su i gubici bili znatni. Prve no i Prozor nije pao, sem nekih utvr enja. Drugog dana, ta nije, no i, novi komandant bataljona Nikola Ljibrati pro itao nam je naredbu Vrhovnog komandanta, koja je glasila: »Prozor no as mora pasti. Tito«. Mi smo bili postrojeni u selu Duge, blizu Prozora. Poginulog komandira Aleksu Bojovi a zamijenio je Vaso Kova e vi i, sje am se kada je izašao pred etu, rekao je: »Bombaši, naprijed«! Iz stroja ete su istupili Rašo Andrija, Drago Staki , Nikola Maruši , Pava Mileti , ja i još dva-tri borca. Za neposrednu zaštitu dodijeljen nam je teški mitraljez iz prate e ete sa nišandžijom Boškom Bjelicom. Bila je no . Pucalo se na sve strane, a pojedina ne vatre ozna avale su dokle su stigle naše jedinice. Mostarski (tre i) bataljon naše brigade, ve je bio u gradu, a i druge jedinice su jurišale. Borba je bila takva, kao da zemlja gori. Naša eta je likvidirala »Tursku kulu« i otvorila put sa ovoga pravca u Prozor. Stalno smo bili u borbi. Marševi,

Borci Tre e ete (»Sarajevske«) Drugog bataljona X hercegova ke brigade - u Sebeii u novembra 1942. godine

zasjede, okršaji i druge nedaće bili su naši stalni pratioci. Trpjeli smo gubitke.

Dolazak na Neretvu i borbe sa etnicima u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, i s jedne i s druge strane Neretve, desetkovale su našu metu. Proboj preko rijeke, dolazak u Hercegovinu i Crnu Goru i borbe u petoj neprijateljskoj ofanzivi istopile su našu metu pa ona nije više bila onakva kakva je ušla u sastav Desete hercegovačke brigade. Znatan dio boraca je poginuo, a drugi dio otišao na razne rukovode i dužnosti u brigadi. Poslije proboja obruba u Petoj ofanzivi, neki naši borci su povučen na partijsko-politički rad u razne organizacije narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenoj i poluoslobodenoj teritoriji.

Kada je meta formirana i ušla u sastav brigade, sredinom avgusta 1942. godine, u njoj su se nalazila 43 borca. Od njih su 36 bili iz Sarajeva i bliže okoline, velikim dijelom radnici koji su radili u raznim preduzećima. Zato, nije ni neobično što je meta u nama nazivana »Sarajevskom«. Od ovih boraca najjača je aktivnost bila vezana za Sarajevo osim jednoga svi su bili članovi KPJ i SKOJ-a, a 18 ih je poginulo u ratu: Aleksa Bojović, Brko, Karlo Batko, Vlado Bjelica, Marko Bajetić, Bogdan Bosiljčić, Milan Jovanović, Gavro Lubura, Miloš Lubura, Živko Lubura, Ragib Ljubunčić, Nedo Ninković, Isak Ozmo Simo, Dušan Pajić Dašić, Safet Panjeta, Mišo Popović, Rašo Andrija, Pava Miletić i Mladen Trgovčević. U našoj meti su izgubili živote i Sarajlije Andrija Kesić i Hidajet Gološević. Od ovih boraca trojica su proglašeni za narodne heroje: Aleksa Bojović, rođen u Kasindolu (Sarajevo) Dušan Pajić Dašić, rođen na Ilidži (Sarajevo), i Karlo Batko, rođen u Sarajevu.

U ovom napisu sam predložio samo ono najhitnije o meti u kojoj su najbrojniji bili borci iz Sarajeva i bliže okoline. Međutim, u drugim etapama i bataljonima, kao i na rukovodnim mjestima, u Desetoj hercegovačkoj proleterskoj brigadi bilo je takode boraca iz Sarajeva i njegove okoline. Od njih, poginuli su Boriša Kovačević, Tinika Romano, Lenka Sikima, Marko Tolo, Berta Albahari Lela, Levi Atijas, Albina Velikan i Vojo Gušić.

ALBERT ALTARAC

RADILI SMO U ŠTAMPARIJI »BORBE«

Borac sam Kalinovi kog partizanskog odreda, u Jurišnoj eti, kasnije Udarnom bataljonu »Ranko Divljan«. U Trnovu novembra 1941. godine, dobivam zadatak: Hitno se javiti u Vrhovni štab, u štampariju »Borbe«, u Užice. Januara 1942. kre em preko Rogoja u Fo u. Sam sam, razmišljam: traže me kao tipografa - slovoslaga a. Radujem se. Radi u posao koji poznajem i kojim u najviše da doprinesem u NOB-i. Javio sam se u Vrhovni štab u Fo i. Saopštavaju mi: »Užice smo napustili, štamparija »Borbe« prestala sa radom, vra aj se u jedinicu!«

Aprila 1942. vodimo borbu na Bor u, žestoko se tu emo, tu sam i ranjen, na Mjedeniku. Preba en sam na lije enje u selo Goransko, u Crnoj Gori, iznad Pivskog manastira, u bolnicu. Nasr u na nas i Nijemci, i Italijani, i etnici, ve dobro udruženi i organizovani. Pod posebno teškim okolnostima brzo napuštamo bolnicu. Mnogi teški ranjenici su pobijeni. Okupatori i doma i izdajnici ubijaju koga stignu, pa i nepokretne borce - ranjenike. Kod sela Mratinja, gdje danas tutnje vode velike brane, uklju ujem se u sanitet Prve proleterske brigade, Šesti beogradski bataljon. S proleterima stižem u avgustu 1942. u Bosansku krajinu. Gojko Nikoliš, komandant saniteta, u selu Prekaja kod Drvara, poziva me i odre uje da idem u selo Drini e, kod Bosanskog Petrovca. Kaže mi da se formira štamparija »Borbe«. U Drini ima zati em Sarajliju Ferida engi a Fi u, koji, takode, eka na formiranje štamparije. Osim nas dvojice, u kolektivu »Borbe« u drini kom periodu, bilo je još etvoro iz Sarajeva: Aron Danon Jaša, Salamon Romano, Mara Mileti -Vinterhalter i Vojo Dimitrijevi .

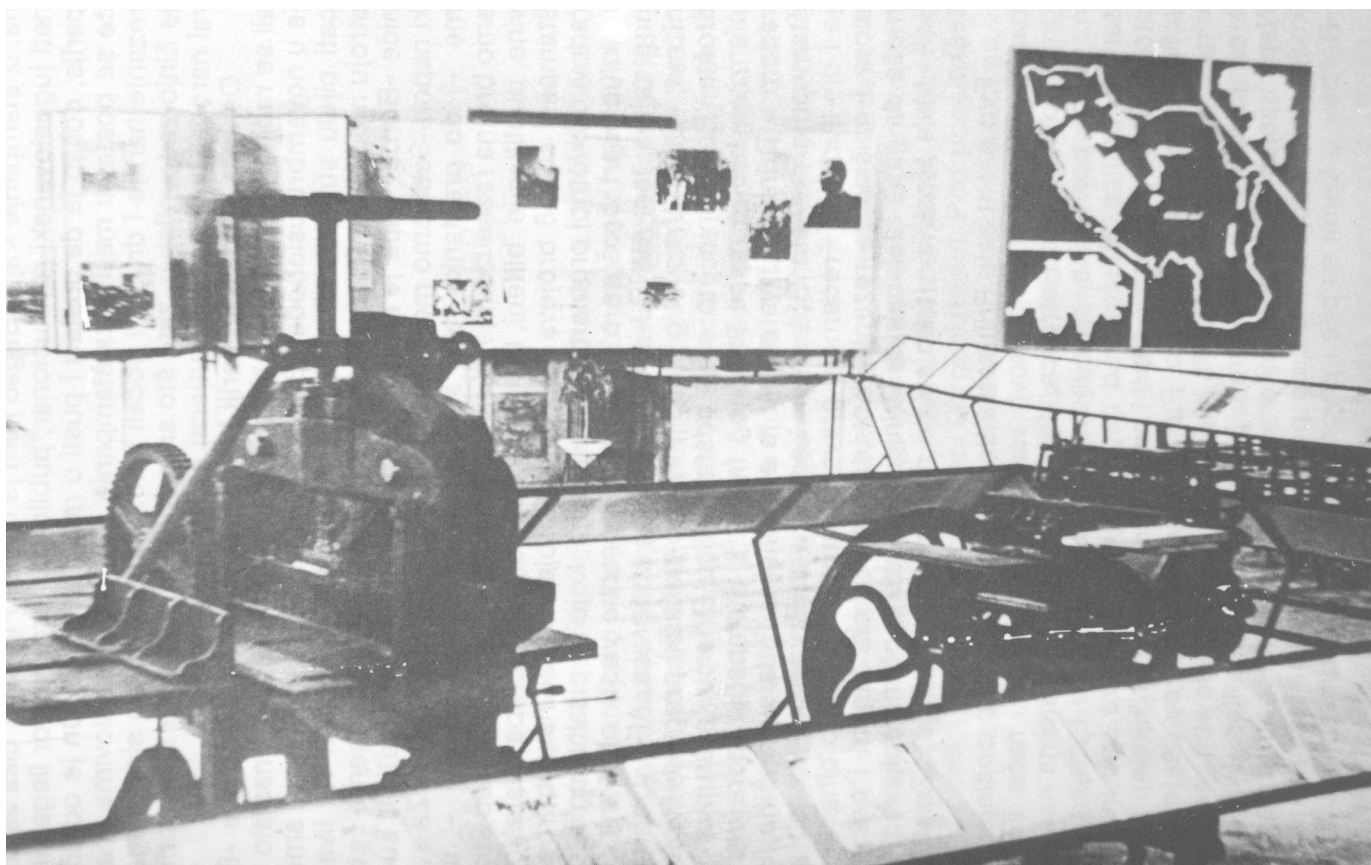
Po eli su pridolaziti slovoslaga i, mašinisti, knjigovesci iz raznih jedinica, a pristizali su i novinari, slikari ilustratori i drugi. Dobili smo

jednu mašinu i jedan nož za rezanje hartije. Sve je to prenijeto iz Livna, iz štamparije Kaji. Stigao nam je i Moša Pijade - ika Janko, poznati jugoslovenski revolucionar, publicista i organizator ilegalnih štamparija, došao je da postavi i pusti u rad štampariju. On je odlučio gdje će se postaviti mašina za štampanje, tigl, regali sa slovima, mašina za rezanje hartije i drugo. I pošli smo. Radio sam kao slovoslaga. Rad je bio zadovoljstvo, zato što smo znali da štampana riječ podiže moral naroda, ona ima veliki utjecaj na borce.

Osnovni rad u štampariji bio je usmjeren na štampanje »Borbe«, ali se radilo i na drugim publikacijama. Veliko olakšanje nastalo je kada je u novembru oslobođen Bihać. Dobili smo novi tigl i mogli smo štampati cijelu stranicu »Borbe«. Veliki napredak! Radost! Na livanjskom stroju mogli smo štampati tek pola strane. Da odšampamo četiri stranice »Borbe« papir je morao ulaziti u mašinu osam puta! Bili su to veliki naponi. Sada smo mogli štampati i složenije publikacije. Za sve vrijeme - do prestanka rada štamparije u četvrtoj ofanzivi - štampani smo brojna razna izdanja za narod, vojsku, organizacije, kao što su novine, publikacije, bilteni, leci, tiskanice i drugo. Uprkos nestašici papira štampani su: 18 brojeva »Borbe«, 2 broja »Omladinske borbe«, razni radovi o životnoj problematici revolucije, koje su pisali drug Tito i drugi revolucionari, brošure o organizaciji narodne vlasti, obveznice narodnog zajma, leci AVNOJ-a, Omladinskog kongresa, AFŽ, Osnove lenjinizma, »Bilten Vrhovnog štaba«, »Vojno-politički pregled« i još mnogo štošta. Posljednje što smo odšampali u Drini u, nastupom četvrte ofanzive, bila je mapa Istočnog fronta¹⁾. Štamparija mora prestati sa radom u Drini ima. Naredna je evakuacija. Tada su mašine livanjske štamparije predate Oblasnom komitetu za Bosansku krajinu, a ostao je i dio ljudstva. Krenemo u pravcu Glamoča i nosimo bihaćki tigl, dio slova i mašinu za rezanje. Krenemo s velikom tugom i bolom. Kako može da gane rastanak sa Drini ima! Suze u oči ima seljaka, jer im se seli »Mala Moskva« (tako su od milja zvali štampariju). Zaista nam je teško.

Evo nas u selu Prilukama kod Livna. Tu ponovo počinjemo štampanje »Borbe«. Dok ponovo radimo u Prilukama, naše se jedinice grube bore oko Petrovca, Ključa i Drinaca. Mislimo na naše Drinčane, na drage poznanike, na njihova stradanja. Pristižu i izbjeglice iz Bosanske krajine. Bježe pred neprijateljem. Vuku za sobom imovinu i stoku. Stravični prizori. Glad i neimaština svuda. Priluke su u meni ostavile toliko teških sjećanja. Patnje izbjeglica koje su cestom prolazile, ostaju trajno u sjećanju. Pa ipak, za Priluke vezane su i moje svjetlije i sretnije uspomene. Tu sam u februaru 1943. primljen u članstvo KPJ. Napuštanjem Priluka, mašine su prebačene kamionom u dolinu Rame, kod sela Gračanica. Tu smo pod vedrim nebom štampani zadnji broj »Borbe«, u kome su bile i prvomajske parole. Dok radimo, iznad naših

¹⁾ V. Dedijer: Dnevnik, knjiga II, str. 73, 74.

Štamparska mašini (tigi) iz Livna na kojoj je štampana »Borba« i druga izdanja od septembra 1942. do početka 1943. godine u selu Drini i kod Petrovca (fotografija iz Muzeja II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu)

glava odjekuju pucnji - vodi se velika bitka za ranjenike. Tutnji i odzvanja dolina Rame dok mi zakopavamo naše mašine.

Oprostivši se sa štamparskim strojevima, pošto su uslovi za rad prestali, prešli smo u Prate i bataljon Vrhovnog štaba. Mi, koji smo radili u štampariji, uključeni smo uglavnom u II etetu Prate i bataljona. Sjećam se, bio sam na mrtvoj straži u dolini Rame. Vidim, idu Nijemci putem. Komandujem: »Stoj!«, »lezi!«. Tražim lozinku - znaju! Kasnije doznajem da su to bili Valter Peri i Nikola Prodanovi. Odmah po uključuju u jedinicu, izvršavaju i zadatke, poginuo je Ante Orli, slovo-slaga iz Splita. Ubijen je iz zasjede - ubili su ga četnici, na pruži Jablanica - Žugli i. Šalju me sa specijalnom porukom, koja je bila u zaplenjenoj koverti, komandantu 10. hercegovačke brigade u Ostrožac. Odnosim poruku, sve uz prugu, i uspješno izvršavam zadatak. U povratku, nailazim na mrtva tijela Orlića i Milušića, kurira.

Ojećam, sve su to pripreme pred velike događaje. Bjesnici četvrta neprijateljska ofanziva. Mnoštvo ranjenika, tifusari i narod, zajedno sa vojskom, prelazi improvizirani most kod Jablanice. Nećeka se na dašćanu stazu. Pentramo se po četeli noj konstrukciji mosta. Grabi se i četevoronoške! Preći se mora! Bije se odsudna bitka, bitka za ranjenike. Na Makljenju pravi pakao! Nećda se naša vojska, odupire se višestruko nadmoćnijem neprijatelju. S nama je i slavni književnik Vladimir Nazor. Uljeva snagu borcima svojim dostojanstvenim držanjem, podnosi nam ovjećanske napore. Sa njim i pred njim se nećsmije biti slabić.

Dokopali smo se obronaka Prenja i iscrpljeni stižemo na Boračko jezero. Ojećamo manji pritisak neprijatelja, probili smo se kroz obrubeć neprijatelja! U selu Jeleć, kod Miljevine, Vrhovni štab ostaje dužeć. Četa u kojoj se nalazim obilazi okolna sela. Narod nas je prihvaćtao i hranio, pružao smještaj. Naša II ćeta dobija poseban zadatak - da štiti Pionirsku ćetu koja izvodi radove na pontonskom mostu kod Broda na Drini, blizu Foće. U Foći su tada bili Italijani. Prelazi se most koji su izgradili inženjerići, sve uz Drinu, izbijamo na Durćevića Taru, pa na Žabljak. I upravo tu stižeć i engleska vojna misija - konaćno, jedno priznanje saveznika, priznanje našoj NOB-i. Ojećamo radost, nismo sami.

Dok smo na Žabljaku, naše jedinice ulaze u žestoke okršaje - neprijatelj priprema novu ofanzivu, petu po redu. Ja sam opet na Martinju, poslije više od godinu dana. Ulazimo u žižu neprijateljske ofanzive. Nosimo arhivu Vrhovnog štaba. Neprekidna bombardovanja ne dozvoljavaju predah. Munjevito se širi vijest o smrti Save Kovaćevića. Tito je ranjen. Svi smo na granici snaga. Iscrpljenost. Hrane nema. Jedeć se konjsko meso i trava srijemušć. Sve smo izdržali, probili se i pobijedili i u ovoj najtežoj borbi. Krećemo prema Romaniji - oslobodilić smo se pritiska i neprijateljskih obrubaćeva. Pripremamo napad na Kladanj. Moja ćeta u estvuje u borbama za Kladanj. Veliki dio isto nećBosne je osloboćen. Potom iz isto nećBosne krećemo u pravcu pruge Sarajevo-Zenica-Doboj. Prelazimo preko rijeke Bosne i stižemo na

Petrovo polje. Tek ovdje nastaje predah. Odmaramo se ili, bolje reći, liježimo. Redovne vojničke dužnosti se obavljaju. Sjećam se kada sam bio na straži, prilazi mi drug Tito. Sjećam se i puškom zaklanjam polubose noge i pocijepanu uniformu. On to primjećuje i hrabri me. Dolaze bolji dani, kaže mi, pomoć nam i saveznici, ono najgore je prošlo. I stvarno. Na Petrovom polju naš bataljon se oporavlja, bolje se hranimo, a nešto kasnije stigla je avionima od saveznika obuća i odjeća.

U Jajcu, u novembru 1943. godine, naše jedinice već predstavljaju snažnu vojsku i uglavnom su svi tragovi četvrte i pete ofanzive izbrisani. Bili smo preporođeni! I fizički i psihički. Obuzelo nas je neopisivo oduševljenje. Na ruskom frontu je izmijenjena slika. Nijemci odstupaju. Svako već pučnjavom se dočekuje vijest o oslobođenju još jednog grada. Osjećamo ali su se opšta užurbanost i pripreme za II zasjedanje AVNOJ-a. U Jajcu mnogo kulturnih manifestacija. Radosni smo. Ima se vremena i za priredbe koje pripremaju naši glumci. Jajce je centar najvažnijih zbivanja. To osjećamo.

Traže me opet za rad u štampariji. Pripremam se i odlazim u štampariju Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu, u selo Ribnik kod Ključa. Nastavljam da radim posao zbog kojeg su me zvali u Užice 1941. godine. Štampamo nove publikacije: Nova Jugoslavija, Oslobođenje i drugo. Moja radost na svaku vijest o skoroj pobjedi i slobodi!

DŽEMAL BIJEDI

RAZVOJ NOP-a U SARAJEVU OD LJETA 1942. DO DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a*

Do pojave etničkih pučeva organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu djelovala je i razvijala se nadomak oslobođene partizanske teritorije. Uz povoljne opšte političke uslove, stvorene zahvaljujući i vojnim uspjesima partizanskih odreda i jedinica, posebno u Bosni i Hercegovini, pa i u neposrednoj okolini Sarajeva, u gradu je organizacija KPJ uspjela da stvori široki front antifašističkih snaga koje su sve više sužavale prostor za političku akciju okupatora i njegovih slugu - doma ih izdajnika.

Iz Sarajeva su se granali veze i kanali za oslobođenu teritoriju, i to ne samo sa partizanskim odredima u bližoj okolini (Romanijski, »Zvijezda«, Kalinovići, Jahorinski i drugi) nego i mnogo dalje, za oslobođenu teritoriju i organizacije NOP-a na okupiranim područjima.

etnički izdajci i njihovo lociranje u okolini Sarajeva prouzrokovati su velike teškoće, naročito u pogledu održavanja veza organizacije NOP-a u gradu sa oslobođenom teritorijom. Iako je prisustvo etnika bilo velika smetnja za održavanje tih veza, treba ista i da te veze nikada nisu bile ugušene niti za duže vrijeme prekinute.

Veze sa oslobođenom teritorijom bilo je lakše uspostaviti 1941. godine pošto su tada partizanski odredi djelovali u neposrednoj okolini grada. Međutim, u toku 1942. godine, naročito u drugoj polovini, poslije etničkih izdajci i njihove otvorene saradnje sa okupatorom, partijskoj organizaciji Sarajeva bili su najbliži partizanski odredi u oko-

U toku priprema za izdavanje ove edicije, redakcija se obratila i Džemalu Bijedi u da napiše o radu NOP-a u Sarajevu u periodu od sredine 1942. do kraja 1943. godine, kada je bio sekretar MK KPJ za Sarajevo. Drugi Bijedi se odazvao pozivu i dostavio svoj prvotni tekst koji, zbog tragične pogibije, nije uspio do kraja doraditi. Redakcija ga objavljuje zbog njegovog nesumnjivog značaja, dajući i potrebna objašnjenja tamo gdje je smatrala da to treba uiniti.

lini Konjica. Glavni razlog za to bila je, da tako kažem, oseka revolucije, uslovljena velikim vojnim i političkim mjerama okupatora i kvislinga, preduzetim, pored ostalog, i zbog toga da se tako obezbijede u Sarajevu, kako bi proizvodnja u vojnoprivrednim preduzećima, koja su radila za njemačku ratnu privredu, tekla nesmetano. Partizanske snage trebalo je odbaciti što dalje od drumskih i željeznih saobraćajnica u okolini grada, a u njemu zavesti režim policijskog njemačkog terora. To je bio period privremenog jenjavanja ustanka u okolini Sarajeva i kada je ilegalni rad u gradu dospio u vrlo teške uslove, jer su veze sa oslobođenom teritorijom bile tako otežane, da se na oslobođenu partizansku teritoriju moglo odlaziti samo uz velike rizike.

U tim kritičnim mjesecima po etkom 1942. godine, organizacija NOP-a u Sarajevu bila je izložena teškim udarcima njemačke i ustaške policije. Došlo je i do velike, tzv. Bogdanovićeve provale. Uz pomoć Gestapa, ustaška policija je uhapsila nekoliko stotina članova KPJ, SKOJ-a i drugih najboljih aktivista NOP-a. Najveći dio uhapšenih bio je pretučen i prebijen u zatvorima ili otjeran u ustaške logore smrti - Jasenovac, Bosanska Gradiška i dr.¹⁾

Partizanske jedinice nalazile su se daleko od grada Sarajeva. One su privremeno bile odsječene od svog najvažnijeg centra za snabdijevanje svim vrstama potrepština neophodnih za uspješno ratovanje, kao i mobilizacionog centra iz koga su neprestano dolazili novi borci. Partijska, odnosno organizacija NOP-a u Sarajevu morala je da se što prije prestroji i obnovi kako bi nastavila sa izvršavanjem postavljenih zadataka, bez obzira na izuzetno teške uslove rada.

Od okupacije i stvaranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, Sarajevo je trebalo postati veoma važan vojnostrateški, vojnoprivredni, državno-politički, policijsko-obavještajni i politički ko-propagandni centar njemačkog okupatora i ustaša. Razvojem i jačanjem narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini uopšte, a posebno u samoj okolini Sarajeva, grad je za oba okupatora i ustaše postajao sve značajniji vojnoprivredni i politički centar, pa su u gradu stalno bile prisutne brojne vojne snage, kao i vojne i druge obavještajne službe sa velikim policijskim aparatom. Uz postojeće se otvaraju novi zatvori, u kojima se nad zatvorenicima primjenjuju najudovišnja sredstva prinude. Cilj je bio da se od Sarajeva napravi važan okupatorsko-ustaški bastion iz koga bi se nesmetano i stalno uticalo na bosanskohercegovačke političke tokove, a sve u nastojanju da se ojačava Bosna i Hercegovina što više integriše u tzv. NDH pod hegemonijom nacista kog Treći Reich. S tim ciljem, uz Nijemce, i ustaše nastoje da se što bolje uvrste u Sarajevu, a samim tim i u cijeloj Bosni i Hercegovini, jer su i oni kao i njihovi nacistički i fašistički gospodari, takode, smatrali da vr-

¹⁾ Opširnije o ovim događajima vidi u radu Džemala Muminagića u drugom tomu Edicije, pod naslovom »Hapšenje brojnih aktivista Partije i SKOJ-a u proljeće 1942. godine«, str. 653 - 665. (Red.)

stim držanjem Sarajeva imaju u svojim rukama cijelu Bosnu i Hercegovinu.

Poslije velike »operacije iš enja« u isto noj Bosni, odnosno tzv. druge neprijateljske ofanzive, u kojoj su u estvovala velike vojne snage oba okupatora i ustaške NDH, uz sadejstvo i podršku etnika sa istavog podruja isto ne Bosne, u Sarajevu su znatno, istina privremeno, bili pogoršani uslovi rada i dejstva organizacije NOP-a.

Kao što je ve napomenuto, po etkom 1942. godine, vremenski koincidentno sa velikom neprijateljskom vojnom akcijom na osloboenu teritoriju isto ne Bosne, ustaška policija u saradnji sa Gestapoom uspijeva da, preko svojih agenata, prodre u organizaciju NOP-a u Sarajevu i izvrši masovna hapšenja pristalica NOP-a. U zatvorima mu i ubija zatvorenike, a preživjele odvodi u logore smrti.

Pored terora, građani Sarajeva počinju sve više da osjećaju posljedice rata, koje su se najprije ispoljile u nestašici najosnovnijih namirnica potrebnih za održanje golog života. Naime, sve je teže snabdjeti se hranom, ogrevom, obuom i odjeom. Civilna lica dobijaju samo ono što vojska, policija i veliki inovni ki aparat ne potroše, a to je predstavljalo manje od minimuma potrebnog da bi se preživjelo. Cvjetaju, šverc i špekulacija.²⁾

Neda se stalno povećavaju i svakodnevnim dolaskom novih grupa izbjeglica - muhadžira, koji se, bježe i od etnika, posebno iz isto ne Bosne, sklanjaju u Sarajevo. To su hiljade i hiljade preplašenih i izgladnelih, naješ e nemo njih staraca, starica, žena i djece koji su uspjeli izbje i naletu etnika.

Uz okupatora i ustaše, u gradu djeluju i raznovrsni ostaci reakcionarnog dijela bivših građanskih stranaka, pojedinci i grupe u sveštenim odorama, posebno iz vrhova katoličke i islamske vjerske zajednice, te drugi istaknutiji predratni petokolonaši i njima slični, koji su svi zajedno zakleti neprijatelji komunista i »spasioci« nacije i vjere od komunista ike opasnosti. Bez obzira što su među njima postojale određene razlike, oni su uvijek bili protiv narodnooslobodilačke borbe. Propagiraju okupljanje na vjerskoj ili nacionalnoj osnovi, međusobno se povezuju, organizuju ili pokušavaju organizovati i nove vojne forma-

²⁾ O teškim prehrambenim prilikama i nestašici artikala najneophodnijih za ishranu gradskog stanovništva dosta vjernu sliku pružaju i dokumenti tzv. NDH iz toga vremena. U njima se, pored ostalog, navode velike teškoće vezane za dopremu hrane usljed neredovnog željezničkog saobraćaja na pružnici Bosanski Brod - Doboj-Sarajevo, zatim za raspodjelu u Zagrebu, odnosno u Slavonskom Brodu, gdje se, prilikom pretovara, naješ e dešava da količine predviđene za grad Sarajevo odlaze u druge krajeve, i, na kraju, za samu raspodjelu ono malo hrane koja stigne u grad. U vezi sa ovim posljednjim, podvlači se da je na ljestvici konzumenata gradskog stanovništva uvijek na posljednjem mjestu. (Arhiv SR Hrvatske, Sabor NDH, Gospodarstveno-prometni odbor - izvodi u Zempru, 1942. Izvještaji dr. Franle Suveti o načinu razdiobe živežnih namirnica upućenih za ishranu stanovništva Velike župe Vrhbosna i grada Sarajeva, str. 1-64. Istorijski arhiv Sarajevo, zbirka NDH, inv. broj 233, vrlo tajno, br. 573/42, 14. 3. 1942. - Državni izvještajni i promisleni ured - Podružnica Sarajevo, upućen Paveli u; uporedi »Sarajevski novi list« više brojeva u periodu mart-juni 1942. godine.) (Red.)

cije, a sve s ciljem da što spremnije dočekaju kraj i ishod rata i da se, pod okriljem novih gospodara, dočepaju ponovo vlasti.

Po etkom 1942. godine, u tom kolu su i etnički emisari Draže Mihailovića, koji u ravnogorskom štabu - glavnom štabu etnika Draže Mihailovića - djeluju pod parolom »za kralja i otadžbinu«. Tu su i pripadnici raznih »milicija« pod njemačkim pokroviteljstvom.¹⁾

Od proljeća 1942. godine, uz inače vanredno teške uslove djelovanja, organizacija KPJ u Sarajevu morala je mnogo toga ponoviti iznova, kako bi se opet pripremila za aktivno djelovanje, odnosno da bi sa preostalim (malim) brojem članova KPJ i SKOJ-a, a uz oslonac na slobodoljubive građane Sarajeva, nastavila sa nesmanjenom upornošću u organizovan politički rad i aktivnost na liniji NOP-a i suprotstavila sve surovijim nastojanjima i mjerama okupatora, kvislinga i drugih raznih neprijatelja.

Za radničku klasu, naprednu omladinu i sve druge slobodoljubive građane Sarajeva, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, Komunistička partija je bila i ostala jedina organizovana politička snaga sposobna da vodi i stalno pojačava borbu protiv okupatora i svih njegovih slugu. Zbog toga, nikakvi udarci neprijatelja, pa ni velika provala u proljeće 1942. godine, nisu mogli prekinuti kontinuiranu oslobodilačku i revolucionarnu aktivnost KPJ i NOP-a u Sarajevu. Trenutni zastoj je brzo prevaziđen, tako da je Sarajevo i dalje ostalo značajni član i jedinstvenom frontu oslobodilačkih snaga i sve više doprinosilo daljnjim uspjesima narodnooslobodilačkog pokreta.

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOPOJ i DVJ - odnosno, nešto kasnije NOV i POJ - pridavali su veliki značaj organizovanju borbe protiv okupatora i njegovih slugu na okupiranoj teritoriji, posebno u velikim gradovima. Otuda je i Sarajevo stalno bilo u središtu interesovanja političkog i vojnog rukovodstva NOP-a, od samog početka oružane oslobodilačke borbe i tokom cijelog NOR-a i revolucije. U skladu s tim, sarajevskoj partijskoj organizaciji pružana je stalna pomoć, posebno u kadrovima.

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu brzo je reagovao i već u junu 1942. godine - nepuna tri mjeseca poslije velike provale - poslao u Sarajevo više drugova na partijski rad. Njihov osnovni zadatak sastojao se u tome da ponovo organizuju aktivnost i razviju sve djelatnosti NOP-a koje su postojale i prije provale, kao i nove oblike rada koji se pokažu kao najefikasniji u datim uslovima. S tim ciljem,

¹⁾ Te milicije njemački okupator i ustaše su pokušali da obrazuju odmah poslije okupacije. U ovo vrijeme, poslije neuspjeha ustaške politike na masovnijem uključivanju Muslimana u oružane snage tzv. NDH, njemački okupator ih naoružava i materijalno potpomaže kako bi ih zadržao pod svojom kontrolom, tj. da ne pređu na stranu NOP-a. S druge strane, nacisti, u svojoj globalnoj koncepciji o kolaboraciji sa svima koji su spremni na kolaboraciju, koriste i muslimansko stanovništvo za svoje vojne i političke ciljeve, bez obzira na »negodovanja« vlade tzv. NDH i najvišeg rukovodstva ustaškog pokreta. Takve milicije bile su, npr., Hadžiefendića legija, Kladanjska ustaška milicija i druge. (Red.)

došli smo u Sarajevo: Avdo Humo, član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Mladen Knežević Traktor, Adem Bućija, a nešto kasnije i španski borac Ahmet Fetahagić i još jedan broj drugova. Određen sam za sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo.

Odmah smo se uključili u rad i ubrzo uspostavili vezu sa komunistima, skojevcima i velikim brojem aktivista NOP-a koji su se svojim dotadašnjim radom, pokazali kao dosljedni i smjeli borci u izvršavanju svih povjerenih im zadataka. Među aktivistima NOP-a nalazio se i veliki broj žena koje su uskoro razvile živu aktivnost u okviru odbora antifašističkog saveza žena.

Obrazovan je Mjesni komitet KPJ u kome su najprije bila četiri člana: Adem Bućija, Mladen Knežević, Reuf Gološević i Džemal Bijedić, a nešto kasnije i Ahmet Fetahagić.

Osnovni zadatak Mjesnog komiteta KPJ bio je da se, poslije provala, uspostavi veza sa svim aktivistima i organizuje rad i aktivnost partijske organizacije, te da se što prije formiraju nove partijske organizacije u preduzećima, ustanovama, po kvartovima, itd. Taj posao potrajao je nekoliko mjeseci.

Već sredinom 1942. godine - svega tri mjeseca poslije velike provala, partijska organizacija je uspjela da se sredi i da otpočne sa intenzivnim radom. I SKOJ je oživio. Omladina je ponovo bila u akciji. Obnovljene su prethodne partijske organizacije. Iz redova brojnih aktivista NOP-a brižljivo su odabirani najaktivniji, koji su najprije kandidovani i ubrzo primani u KPJ, odnosno najaktivniji omladinci u SKOJ. Uporedo s tim, stvarane su nove partijske ćelije i aktivni SKOJ-a. U svim velikim preduzećima i ustanovama, zatim u mnogim dijelovima grada - po kvartovima i mahalama, kao i u naseljima oko grada (Ilidža, Butmir, Rajlovac i dr.) oživio je organizovani rad, koji je svakim danom obuhvatao i angažovao nove simpatizere i aktiviste NOP-a.

Narodnooslobodilački pokret djeluje ponovo na vrlo širokom frontu. Svi sektori izvršavaju postavljene zadatke.

Političko-propagandna djelatnost je vrlo živa. Tehnika Mjesnog komiteta redovno izdaje vijesti i drugi propagandni materijal. Građani Sarajeva su dobro informisani o razvoju i širini narodnooslobodilačke borbe, o situaciji na frontovima u zemlji i svijetu. Vijesti se štampaju u tiražu od oko hiljadu primjeraka i relativno brzo stižu u sve dijelove grada i okolna naselja. U tehničari Mjesnog komiteta rade vrsni majstori - komunisti: Boleslav Felar, Josip Sigmund, ing. Miron Jevđenić, Josip Pajić, Jelena Vitas i drugi.

U preduzećima, ustanovama, po kvartovima i drugim punktovima ponovo se osjeća živa aktivnost odbora Narodne pomoći. Sve veći broj građana Sarajeva odvaja sve što može za svoje sugrađanke i najbliži u zatvorima i logorima, zatim porodice boraca i sve one kojima je bila potrebna narodna pomoć. Organizacija NOP-a u cjelini - svi njeni aktivisti, materijalnom pomoć i, njegovom i staranjem o nemoćnim i oboljelim i na drugi način, dijele žalost i tegobe sa porodicama koje su

ostale bez svojih najbližih - o eva i majki, bra e i sestara, sinova i k eri.

Magacini oružja, municije, sanitetskog materijala, odje e, obu e i drugih potreština za borce puniji su. Mnogo toga namijenjeno Vermahtu, ustašama i domobranima, a preko ovih i etnicima, aktivisti NOP-a krišom prenose u svoja skladišta, iz kojih e se doturati jedinicama NOPOJ i DVJ, odnosno NOV i POJ.

Iako uz velike poteško e, ponovo se preko kurira, koji koriste ranije uspostavljene i nove kanale, održava veza sa oslobo enom teritorijom. Bez obzira što su partizanske jedinice dosta udaljene od Sarajeva, one se, ipak, popunjavaju novim borcima i iz okupiranog grada. Taj vrlo opasan kurirski posao obavljaju pretežno mladi ljudi - lanovi Partije ili SKOJ-a iz grada Sarajeva.⁴⁾

Obnavljane su i obezbje ivane veze organizacije NOP-a iz Sarajeva sa rukovodstvima na oslobo enoj teritoriji. Sve navedene aktivnosti, neposrednije usmjerene na stalne i vrste veze sa oslobo enom teritorijom, da e trajne rezultate poslije, kada se jedinice NOVJ ponovo po nu kretati bliže Sarajevu.

Sve je ve i broj građana Sarajeva koji u svojim stanovima skrivaju ilegalce pokreta, prihvataju kurire, drže i uvaju oružje, municiju, lijekove i drugi sanitetski materijal, zatim razne predmete potrebne za partijsku tehniku i rasturanje propagandnog materijala, ili svoje stanove stavljaju na raspolaganje organizaciji NOP-a u gradu, naro ito za sastanke ilegalaca, za rad tehnike Mjesnog komiteta KPJ, koja se esto morala preseljavati iz ku e u ku u, iz jednog kvarta u drugi, itd.

Podaci o namjerama i akcijama neprijatelja, zatim o naoružanju i brojnem stanju njegovih jedinica i njihovim operativnim planovima protiv snaga NOP-a, sve više su dostupni organizaciji NOP-a u Sarajevu, zahvaljuju i pove anju broja lica, me u kojima je bilo i vrlo odgovornih oficira i funkcionera vojnog i drugog aparata neprijatelja, koji pružaju dragocjene podatke drugovima zaduženim za vojno-obavještajni sektor organizacije NOP-a u gradu. Treba podvu i da su, i pored izuzetno teških uslova, za rad NOP-a u Sarajevu u mnogo emu bili obezbijedeni solidni i dosta široki osnovi rada po vojno-obavještajnoj liniji, kako u ovom tako i u narednim periodima narodnooslobodila kog rata - sve do oslobo enja Sarajeva.

Posebno je bilo zna ajno to da je Mjesni komitet KPJ Sarajevo ostvario svoj uticaj u domobranskom garnizonu, tj. u III domobranskom zbornom podru ju ije se zapovjedništvo (štab) nalazilo otpetka u gradu Sarajevu. Zahvaljuju i tome, gotovo u svim domobranskim nadleštvmima postojale su grupe aktivista i simpatizera NOP-a. Naša ori-

⁴⁾ Naj eš e su za kurire birani mladi sarajevski radnici i aci - napredni omladinci i skojevci, koji su te zadatke izvršavali sa puno odgovornosti i veoma disciplinovano, gotovo uvijek uz najve a samoodricanja, ne štede i ni život. U ovom periodu glavni kanali veza išli su preko Iliđe i Vrela Bosne i dalje u pravcu naših jedinica preko Igmana, kao i u pravcu Prozora i Konjica. Ponekad su korištene i postoje e željezni ke i druge veze. (Red.)

organizacija je prvenstveno išla za tim da se ostvari uticaj među pripadnicima domobranstva iz redova rezervista, naročito oficira, jer je njihova pomoć kroz davanje potrebnih informacija vojne i političke prirode obe avajala najveće koristi. Treba naglasiti da se njihov broj povećavao ne samo kroz aktivno djelovanje naših aktivista koji su prilazili pojedinim oficirima nego i pojedinačnim traženjem tih oficira, koji su, iz patriotskih razloga, tražili da dođu u vezu sa organizacijom NOP-a u gradu.

Velika provala u proljeće 1942. godine nanijela je, dakako, mnogo štete organizaciji NOP-a u gradu Sarajevu. Međutim, stanje se ubrzo sredilo i popravilo zahvaljujući, u prvom redu, aktivnosti i hrabrosti komunističkih i skojevaca, kao i sve većem broju aktivista, pomagača i simpatizera NOP-a, a iznad svega - uspješnom razvoju narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji uopšte. Naime, već u 1942. godini Narodnooslobodilačka vojska je postigla krupne pobjede koje su demoralizatorski djelovale na neprijatelja, a podizale moral ne samo kod pripadnika NOVJ već i stanovništva na oslobođenim i okupiranim teritorijama. U junu 1942. godine, Vrhovni štab je iz Vrbnice (regijon Tjentišta) krenuo preko Treskavice, u pravcu Hercegovine i dalje, u južni dio Bosanske krajine. Na svom pobjedonosnom putu, proleterske i udarne brigade zabilježile su velike vojne i političke uspjehe. To se sve odigralo u periodu poslije etničke izdaje i njihovog stavljanja u otvorenu službu okupatora, u periodu kada partizanske jedinice, predvođene najvišim vojnim i političkim rukovodstvom NOP-a, odlučno i efikasno nastupaju - oslobađaju Konjic, prelaze Neretvu i vrše uspješan prodor prema Bosanskoj krajini, gdje se Vrhovni štab sa glavnim operativnom grupom susreće sa krajiškim i drugim partizanskim jedinicama, koje zajedničkim djelovanjem oslobađaju nova mjesta i gradove i tako stvaraju veliku slobodnu partizansku teritoriju.

Borbe i pobjede Titove partizanske vojske već tada su se proširile širom Jugoslavije. Narod je sa velikim zadovoljstvom slušao o teškim, ali slavnim i uspješnim borbama partizana za oslobađanje novih teritorija, mjesta i gradova. Sve je to, svakako, imalo velikog uticaja i na aktivnost organizacije KPJ i NOP-a u gradu Sarajevu, kao i na podršku još većeg broja građana toj aktivnosti.

U informisanju građana Sarajeva o razvoju narodnooslobodilačke borbe, kako sam već istakao, najvažniju ulogu odigrala je partijska organizacija. Naime, svojom propagandom i cjelokupnom aktivnošću u partijska organizacija je uspješno parirala neprijatelju i njegovoj propagandi o »uništenju partizana«, velikom broju ubijenih, ranjenih i zarobljenih, itd. Narodu se vraćalo samopouzdanje. On je svakim danom sve više postajao svjestan da bitka nije izgubljena, nego, naprotiv, da se bitka dobija, da je cijela zemlja u previranju i da će narodnooslobodilački pokret konačno pobijediti. Otuda je interesovanje za »Vijesti« Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo stalno raslo, a time i broj primjeraka, tj. tiraž »Vijesti« i broj onih koji su ih rasturali.

Kvalitetnom informisanju građana u okupiranom Sarajevu mnogo je doprinio i dosta širok krug napredne inteligencije, čija je uloga u razvoju NOP-a uopšte, pa tako i u gradu Sarajevu bila vrlo snažna.

Zahvaljujući i sveukupnom radu i aktivnosti organizacije KPJ, a posebno temeljnom informisanju o pobjedama NOV i POJ, okupator i njegove sluge nisu mogli likvidirati NOP u Sarajevu, bez obzira što su hiljade ljudi pobijene ili otpremljene u logore smrti.

Sarajevo je od okupacije pa sve do oslobođenja održalo kontinuitet svoje revolucionarne borbe kroz svakodnevni rad i razne aktivnosti. Bez obzira na oscilacije do kojih je dolazilo zbog provala, organizacija KPJ u Sarajevu je imala svoj uticaj na mase i postajala sve značajniji faktor u gradu i okolini. Iako i u momentima kada brojnost njenih članova nije bila velika, uticaj Partije na mase nije slabio. Naprotiv, iako je, jer je i opšta situacija u zemlji i svijetu išla u prilog narodnooslobodilačkom pokretu. Demoralizacija okupatora, kvislinga i svih neprijatelja u gradu uopšte, u vrijeme između dvije velike provale, bila je očigledna. Naime, djelimični uspjesi neprijatelja NOP-a nisu mogli nadoknaditi njihove globalne neuspjehe na cijelom bosanskohercegovačkom i jugoslovenskom ratištu.

Sve te okolnosti, kako u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji tako i u svijetu, Mjesni komitet KPJ Sarajevo je stalno analizirao i svoju političku djelatnost prilagodio datoj situaciji. Postavljajući i se tako, odnosno usmjeravajući svoju aktivnost na obezbjeđivanje podrške i svestrane pomoći narodnooslobodilačkom pokretu od građana u ilegalnim uslovima rada, stalno je imala i razvijala se raznovrsna djelatnost NOP-a u gotovo svim sredinama i punktovima grada. Ipak, treba podvući da je Mjesni komitet svoju aktivnost razvijao uglavnom u dva značajna pravca: na propagandno-politički rad i na nastojanje da se što više građana uključi, mobilizuje u organizacije NOP-a u gradu. Zahvaljujući i takvoj orijentaciji, Sarajevo je neprekidno od 1941. pa sve do kraja NOR-a i revolucije bilo stalan izvor mladih ljudi i kadrova za NOB, kako u samom gradu, tako i na oslobođenoj teritoriji i u partizanskim jedinicama. U stvari, NOP u Sarajevu je svojom ogromnom većinom sačinjavala omladina, čije su osnovne karakteristike - odvažnost, heroizam i patriotizam bile evidentne, kako u uslovima ilegalnog rada u gradu, tako i na slobodnoj teritoriji - u jedinicama NOVJ.

U borbi protiv komunista i svih naprednih ljudi Sarajeva okupator je primjenjivao najdrastičnije mjere i sredstva prinude u postupku istrage. Vršio je najsurovije oblike pritiska - od političkog do najsurovijih represivnih - da bi suzbio rad Partije i ugušio njen uticaj u gradu. Od samog početka ustanka pa sve do završetka rata, naročito kroz policijske provale, hiljade ljudi je likvidirano u zatvorima i logorima smrti, ali, ipak, okupator i njegove sluge svoje mračne namjere nisu uspjeli ostvariti. Partija je, iako i u najtežim uslovima pritiska i policijskog terora, igrala i odigrala ogromnu ulogu, i to bez obzira na ogromne žrtve

koje su podnijeli i podnosili njeni članovi - komunisti i skojevci, kao i mnogi Partiji odani rodoljubivi građani.

Uspostavljanjem i u vršenjem novih rukovodećih organa narodne vlasti i vojnopozadinskih organa na velikoj oslobođenoj teritoriji, koju su okupatori prozvali »Titovom državom«, približavalo se održavanje Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a). Naime, veliki vojni uspjesi NOV i POJ i snažan zamah NOB-e uopšte u drugoj polovini 1942. godine, oslobođenje velikih područja i mjesta i gradova u zapadnim krajevima Jugoslavije, stvaranje NOVJ, prerastanje narodnooslobodilačkih odbora u stalne organe narodne vlasti, osnivanje vojnopozadinskih organa - komandi mjesta i komandi područja, itd., uslovlili su osnivanje najvišeg političkog organa narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Zbog toga su se 26. i 27. novembra 1942. godine u oslobođenom Bihaću sastali predstavnici NOP-a Jugoslavije i donijeli Rezoluciju o osnivanju i zadacima Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, iako ne i formalno, AVNOJ je stvarno bio prvi parlament nove Jugoslavije, a njegov Izvršni odbor prva vlada nove Titove Jugoslavije.⁵⁾

Odjek Prvog zasjedanja AVNOJ-a imao je velikog uticaja na najširu narodnu masu, kako na oslobođenoj teritoriji, tako i na područjima koja su se nalazila pod okupacijom.

Mjesni komitet KPJ za Sarajevo je sa puno entuzijazma i veoma efikasno obavijestio građane Sarajeva o značaju Prvog zasjedanja AVNOJ-a i odlukama koje su u Bihaću donesene. On je, isto tako, pripremio teren da se te odluke sprovedu u život kroz sve organe i organizacije NOP-a u okupiranom gradu.

Rezolucija i Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije doneseni na Prvom zasjedanju u Bihaću, koje je tehnika Mjesnog komiteta umnožila u velikom broju primjeraka, a organizacija NOP-a rasturila među građane Sarajeva, imali su ogroman značaj za dalji još uspješniji organizovani rad, za još masovnije učesnike građana Sarajeva u borbi za ostvarenje velikih ciljeva NOP-a i narodnooslobodilačke borbe i revolucije. I Srbi i Hrvati i Muslimani, staro i mlado, žensko i muško - sve što se nije ogriješilo o svoje sugrađane i NOB-u, sve je više shvatalo da jedino narodnooslobodilački pokret sa Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu vodi sve narode i narodnosti Jugoslavije ka oslobođenju i ostvarivanju ciljeva oslobodilačke borbe. To je vrijeme kada je za sve slojeve stanovništva postajalo sve očiglednije da su etnički i ustaški zlikovci vjerne sluge okupatora i da će oni, kao i razne kvislinške milicije, na kraju doživjeti i podijeliti sudbinu nacističkog i fašističkog okupatora.

⁵⁾ Na prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću, među vijećnicima nalazila su se i tri vijećnika predstavnika Sarajeva: Boriša Kovačević, profesor, član PK KPJ za BiH; Rato Dugonjić, pravnik, član CK SKOJ-a; Avdo Humo, publicista, član PK KPJ za BiH. (Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, »Stvarnost«, Zagreb, str. 20-21. i 123-124.) (Red.)

Nikakva nova hapšenja i progoni, provale i teror nad narodom i sli no nisu mogli u Sarajevu ne samo zaustaviti nego ni vidnije naškoditi narodnooslobodila kom pokretu, jer su gra ani Sarajeva zajedno sa snagama NOVJ u jedinstvenom frontu, u borbi za kona no osloboenje zemlje i pravedan društveni poredak.

Snažna partijska organizacija na elu dobro organizovanog NOP-a u Sarajevu doživjela je i drugu veliku provalu u 1942. godini. Bilo je to krajem 1942. i po etkom 1943. godine, kada je ponovo došlo do izvjesnog zastoja u radu mnogih organa i institucija NOP-a u gradu Sarajevu. To je bio novi udarac pobješnjelog neprijatelja, koji je na sva zvona trubio da je uništio NOP u gradu i pohapsio sve komuniste, vo e toga pokreta. Me utim, partijska organizacija se, i poslije te provale, istina sa poteško ama, ubrzo prestrojila i, zahvaljuju i ogromnoj podršci rodoljubivih gra ana, nastavila da još aktivnije djeluje i najšire mase stanovništva uklju uje u akcije NOP-a.

Ponovna velika provala odnijela je mnogo žrtava. Pohapšeno je opet nekoliko stotina aktivista NOP-a. Izme u ostalih, odnijela je Josipa Sigmunda, Boleslava Fel ara, Jelenu Vitas, Josipa Paji a, Mustafu Skaku i mnoge druge, dok je najve i broj uhapšenih, poslije torture u zatvorima ustaške nadzorne službe i Gestapoa odveden u logore, odakle se najve i broj nikada više nije vratio. U ovoj provali stradao je i Reuf Gološevi , lan Mjesnog komiteta.

Mladen Kneževi Traktor je nešto ranije dobio zadatak da ide na partijski rad u Mostar, dok je Ahmet Fetahagi kasnije otišao na oslobo enu teritoriju, gdje je hrabro i poginuo. On je, zbog neustrašivog držanja i velikih zasluga u borbi, proglašen za narodnog heroja Jugoslavije.

Okupator i njegove sluge najokrutnije su se odnosili prema komunistima i pripadnicima NOP-a. O tome najbolje svjedo i juna ka smrt lana Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo, Adema Bu a, takode narodnog heroja Jugoslavije. On je u Sarajevo, u osinjak ustaša i nacista, došao neposredno poslije mene. Prethodno je bio ranjen u borbama na Igmanu. Kada je došao meni, u stan moje sestre, rana mu je još krvarila, pa sam ga poslao u bolnicu, gdje ga je smjestila moja poznanica još iz predratnog studentskog pokreta, ljekar Hiba Ramadanovi . Zahvaljuju i zalaganju organizacije NOP-a u bolnici, brzo je operisan i poslije petnaest dana mogao je iza i iz bolnice. Odmah je uklju en u partijski rad. Bio je vrlo aktivan i neustrašiv u izvršavanju i najtežih zadataka.

•) Ovom provalom uslijedila su višekratna hapšenja tokom decembra 1942. i januara, februara i marta 1943. godine. Prema podacima ustaške policije u Sarajevu, u tom vremenskom razdoblju uhapšeno je oko 200 ljudi - komunisti, skojevaca, aktivista i saradnika NOP-a u gradu Sarajevu (Istorijski arhiv Sarajevo, fond NDH - Ustaška nadzorna služba u Sarajevu, Hapšenje Reufa Gološevi a i dr.) Talijanski konzul u svom redovnom izvještaju, od 15. 12. 1942. godine, piše da je uhapšenih mnogo više nego što tvrdi ustaška policija, odnosno da je uhapšeno oko 500 muškaraca i žena. (A V I. I, Mikroteka, Arhiv UDB-e Zagreb, F-7.) (Red.)

Me utim, u velikoj policijskoj provali, u decembru 1942. godine, dopao je u ruke policije, koja je ina e nastojala svim silama da ga pro- na e i uhapsi, jer je znala za njegovu aktivnost na osnovu dostave koju je policiji dala Nada Vrankovi . Uhapšenog Adema Bu a ustaška polici- ja je u zatvoru u emaluši ulici strašno mu ila, lako je znala da je lan Mjesnog komiteta i da se krio pod imenom Viktor, policija je nastojala da od njega li no izvu e priznanje. Ali, odvažni ilegalac Adem Bu ni- jedne rije i nije progovorio. Mu ili su ga tako dugo dok nije izdahnuo. Poslije toga, mrtvog su ga bacili kroz prozor i objavili da je izvršio sa- moubistvo.

Godina 1942. bila je ispunjena estim hapšenjima, ne samo ko- munista nego i mnogih grana Sarajeva za koje se pretpostavljalo da su simpatizeri NOP-a. To je neprijatelj sra unato inio kako bi unosió pometnju i strah u redove aktivista pokreta. Decembarsku provalu 1942. godine - tzv. drugu provalu, neprijatelj je zapo eo preko Nade Vrankovi , koja je prihvatila saradnju sa okupatorom i tako postala je- dan od zna ajnih aktera u otkrivanju saradnika NOP-a u gradu Saraje- vu. Istina, ova provala nije bila neposredno djelo Nade Vrankovi , ali, sticajem mnogih okolnosti, od nje je sve po elo. Naime, ona je bila se- kretar partijske elije u kvartu Kova i i. S njom je vezu držao Adem Bu , lan Mjesnog komiteta, a bila je uhapšena, na osnovu dostave nekih ustaških provokatora iz Zagreba, još sredinom 1942. godine. Nju su u policiji, vjerovatno, maltretirali i ona je, zbog slabog držanja, priz- nala da je komunista i prihvatila saradnju sa ustaškom nadzornom službom, unutar koje su djelovali najpovjerljiviji lanovi ustaškog po- kreta. ina e, UNS-a je bila izgra ena na organizacionim principima Ge- stapoa - tajne obavještajne policije Tre eg Rajha.

U vrijeme o kojemu je rije , šef UNS-e u Sarajevu bio je Slavko Štimac - ustaša i vrlo vješt policajac,- koji je u ovoj provali odigrao glavnu ulogu. Me utim, treba naglasiti da nije samo Nada Vrankovi poklekla. Splet okolnosti je bio takav da je neprijatelj i drugim kanali- ma otkrio aktivnost KPJ u Sarajevu. Otkrio je partijsku tehniku (tako smo zvali štampariju MK KPJ za Sarajevo - prim, autora), a kasnije i Reufa Gološevi a. Sticajem okolnosti, na ulici je teško bio ranjen i inž. Miron Jevdeni , koji je nosio letke i nekoliko svežnjeva »Vijesti« MK KPJ za Sarajevo. Sa više strana je kod ustaške policije i Gestapoa bilo provaljeno dosta pojedinaca pripadnika NOP-a.

Ja sam i poslije decembarske provale ostao u Sarajevu i obavljao dužnost sekretara MK KPJ sve do aprila 1943. godine. To je bio vrlo težak period u radu organizacije NOP-a u gradu, bio je ispunjen e- stim velikim hajkama na komuniste i druge napredne ljude. Teško je bilo održavati veze, ali one su, ipak, održavane i aktivnost nije prestaja- la, bez obzira što je opasnost po život iskrsavala na svakom koraku. I pored užasnog terora, progona i nasilja, uspjeli smo sa uvati od pro- vale izvjestan broj lanova KPJ i SKOJ-a, kao i veliki broj aktivista i simpatizera NOP-a, tako da je novi Mjesni komitet uspio da obnovi or-

ganizaciju i nastavi aktivnu borbu u uslovima okupacije i terora svih vrsta obavještajnih službi njema kog okupatora i ustaša, kao i od njihovih vojnih jedinica, iji se broj, s vremena na vrijeme, znatno pove avao.

Decembarska provala 1942. godine pala je upravo u vrijeme kada su nacisti ke armije još dublje prodrle na teritoriju Sovjetskog Saveza i vodile bitku za Staljingrad, za grad koji su nastojali zauzeti pod svaku cijenu, bez obzira na ljudske i materijalne žrtve. Duboko u sje anju mi je ostala atmosfera u Sarajevu u vezi sa bitkom za Staljingrad. Naime, neprijatelj je i u Sarajevu o ekivao svakog asa vijest o padu Staljingrada. Okupatorski i kvislinški propagandni aparat najavljiavao je gotovo svakog trenutka pad Staljingrada. Nijemci i ustaše su u gradu vršili pripreme da proslave veliku pobjedu kod Staljingrada. Za tu svrhu napravili su veliku tribinu, koja je bila iski ena parolama, zastavicama i drugim propagandnim pisanim materijalom. Me utim, poslije poraza Hitlerove armije pod zidinama Staljingrada, tribina je ostala još nekoliko dana, a onda je jednostavno, preko no i, nestala. To je, svakako, demoralizatorski djelovalo na sve protivnike NOP-a u gradu, a na drugoj strani podiglo je moral svim pripadnicima NOP-a. Takvoj klimi i raspoloženju i mi smo mnogo doprinijeli svojom propagandom. Naime, u to vrijeme poseban zna aj je imala Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, jer se ula i u Sarajevu. I gra ani su je, naravno, krišom, najradije slušali. Na taj na in su redovno obavještavani o uspjesima NOVJ, pobjedama Crvene armije i saveznika u antihitlerovskoj koaliciji. Mnogima koji su imali radio-prijemnik aktivisti NOP-a u gradu su saopštili vrijeme emitiranja vijesti i kanal na kome »Slobodna Jugoslavija« daje svoje emisije.

To je i period kada neprijatelj vodi propagandno-mobilizatorsku akciju u Sarajevu s ciljem formiranja XIII SS, nazvane »Handžar« divizija. Zato je u Sarajevo došao njema ki, i ko zna iji još agent, palestinski veliki muftija El Huseini, koji je uspostavio kontakte sa reakcionarnom grupom Muslimana. Imali smo obavještenja o emu se je raspravljalo na tim sastancima, jer im je prisustvovao i ovjek koji je držao vezu s nama. El Huseini je insistirao na tome da Muslimani daju svoj doprinos pobjedi Njema ke i nastojao da se formira posebna SS-jedinica, ve pomenuta »Handžar« divizija, a zatim još jedna. Najreakcionarniji dio Muslimana, koji se opredijelio za NDH, odnosno Njema ku, ra unao je da ta jedinica može poslužiti kao snaga kojom e Muslimani mo i da kalkulišu u ovom ili onom momentu. Zloupotrebjavaju i izuzetno težak položaj muhadžira, neprijatelj je uspio da u ovu SS-diviziju uvu e i dobar dio njih. Formiraju i Handžar-diviziju po brojnosti i ustrojstvu njema kih jedinica, nacisti su je poslali na prethodnu obuku u Francusku i Njema ku, da bi po etkom 1944. godine došla najprije u Srem, a zatim u isto nu Bosnu, gdje je izvršila brojne zlo ine. Bila je sastavljena od jednog broja okrvavljenih ustaša i ološa, a podržavana od najreakcionarnijih muslimanskih, fašisti ki orijentisanih krugova. Iz

kakvih sredina su vrbovani pripadnici ove divizije, najbolje govore sa uvani podaci vojnih i političkih organa Trećeg Rajha u tzv. NDH. Naime, prilikom vrbovanja »dobrovoljaca« u muslimansku SS-diviziju, svakoj porodici, iz koje je bio bar jedan »dobrovoljac«, bilo je »zagarantovano« snabdijevanje prehranbenim artiklima i novca koliko su dobivali i vojnici Trećeg Rajha. Međutim, to nikada nije zaživjelo u praksi, jer je rodbina - žena, roditelji ili djeca, da bi to ostvarila, morala ispuniti određene formulare, a oni to nisu mogli učiniti, jer su »bili nepismeni«. ⁷⁾

⁷⁾ To je konstatovao inspektor njemačkog vojnoprivrednog oficira u Zagrebu, koji je vršio inspekciju sprovođenja uputstava o raspodjeli hrane i drugih beneficija porodicama pripadnika SS-postrojbi u Bosni. (Njemačke obavještajne službe u Jugoslaviji, knj. V, - Njemačke obavještajne službe u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, Beograd, 1958.)

U vezi sa vrbovanjem »dobrovoljaca« i obećanjima o privilegijama koje će uživati pripadnici XIII SS-divizije »Handžar«, kao i njihove porodice, treba ista i da je štampa NDH često donosila napise u kojima se »dobrovoljcima« stalno obećavalo da će njihove porodice biti materijalno osigurane, a da će vojnici imati dobru hranu i sve ostale privilegije koje uživaju Nijemci i pripadnici SS-postrojbi. (»Sarajevski novi list«, br. 623, 23. V 1943. god, str. 3.)

Ideju o osnivanju muslimanske SS-divizije dali su najviši nacistički funkcioneri iz Glavne uprave bezbjednosti Rajha (Reichssicherheitshauptamt - RSHA), Hajnrih Himler i SS-general Gotlob Berger, koji su i usmjeravali političku aktivnost jerusalenskog velikog muftije El Huseinija.

Po zamisli Himlera, ova divizija je za Treći i Rajh trebala da ima dvostruki politički značaj. Na širem planu, Himler se »oduševljavao« mogućnošću »povezivanja ideologije SS-a sa fanatizmom i borbena duhom islama«, isti u isto vrijeme se oslanjao na »dobrovoljce bosansko-hercegovačke planinske SS-divizije« (13. SS-divizije »Handžar«) »... prvi put na otvorenoj i poštenoj osnovi islam povezati sa nacionalsocijalizmom«, što će obostrano imati veliku korist, jer bi u simbiozi nacionalsocijalizma i islama, »što se tiče krvi i rase, upravljao Sjever«, a što se tiče duha i običaja, Istok...« (Institut za savremenu istoriju, Minhen, Mikrofilm MA 302, 317, 318, Pers. Slab RFSS.) Uža politička dimenzija o potrebi osnivanja ove divizije polazila je od činjenice da je Treći i Rajh, u svojoj politici prema ustaškoj NDH, posebnu pažnju poklanjao »muslimanskom problemu«, uglavnom zbog toga što je vodeći društveni sloj bosanskohercegovačkih Muslimana bio konzervativan i reakcionaran, tako da je za naciste kućna politika predstavljao objekt od posebnog značaja. Naime, u krugovima muslimanske buržoazije postojala je jaka struja koja je težila formiranju zasebne muslimanske državopravne zajednice, po mogućnosti nezavisne od tzv. NDH, ali pod okriljem nacista u Njemačkoj. A pošto su ti krugovi raspolagali snažnim vezama sa muslimanskim svijetom Bliskog i Srednjeg istoka, nacistički planeri su nastojali da ti krugovi prime na sebe ulogu spone preko koje bi se nacistički uticaj proširio i na to područje. Kao nagradu, nacisti su im davali naslutiti da bi »Trinaesta SS-Handžar divizija« mogla biti snažan instrument »pomoć u kojeg se može izbjeci i egzekutivi Paveli i druge države i ostvariti autonomija Muslimana Bosne i Hercegovine«. (L. Hory-M. Broczat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941 -1945, Stuttgart 1964, str. 158-160.)

Međutim, u nacističkoj politici pitanje osnivanja ove divizije svodilo se isključivo na to da »muslimanski živalj« u NDH bude rezervoar iz koga će se popunjavati redovi njemačke vojsne snage, zbog čega je odmah u početku postojala orijentacija da se formira još jedna, 14. SS-divizija.

Trinaesta SS-divizija »Handžar« imala je u svom sastavu tri puka - 27. i 28. planinski i 13. artiljerijski puk. Prva dva su imali po tri bataljona, svaki po šest četa, dok je 13. artiljerijski puk imao tri divizion. Divizija je u svom sastavu imala i ove jedinice: pionirski, konjiki, protivtenkovski, biciklistički i izviđački bataljon i auto-četu. Prilikom dolaska u istočnu Bosnu, marta 1944. imala je oko 19 000 vojnika i starješina, koji su prije toga deset mjeseci bili na specijalnoj obuci u Francuskoj i Njemačkoj, gdje su se pripremali za gerilsko ratovanje protiv partizana. U sastavu 13. SS-divizije »Handžar« posebnu ulogu, kao politički radnici, imali su mladi školovani imami, koji su i sami dobili prethodno znanje u specijalnoj školi u Berlinu, koju je osnovao veliki muftija El Huseini. Ostali instruktori bili su regrutovani iz njemačkih SS-jedinica, dok je preko 90% komandnog kadra bilo iz redova nacista - Nijemaca i folksdojčera.

Tako pripremljena i odlično naoružana - uglavnom automatima i posebnim noževima, tzv. handžarima, divizija je stavljena pod komandu Petog SS-njemačkog korpusa (zajedno sa po zlu poznatom Sedmom SS-divizijom »Princ Eugen«) i upućena u istočnu Bosnu. Na svom putu izvrši-

U vrijeme formiranja ove divizije i vrbovanja »dobrovoljaca«, treba ista i da Mjesni komitet KPJ za Sarajevo i cijela organizacija NOP-a u Sarajevu nisu sjedjeli skrštenih ruku. Naprotiv, na razne načine je ukazivano na veliku političku štetnost koju donosi formiranje ove divizije, ne samo za Sarajevo već i cijelu Bosnu i Hercegovinu, a posebno za Muslimane. Mjesni komitet je izdao i poseban letak u kome je upozoravao na sve opasnosti koje donosi formiranje ove kvislinške SS-divizije. U letku je, između ostalog, naglašeno da je formiranje ove divizije još jedan pokušaj neprijatelja da zavadi naše narode, da Muslimane odvoji od drugih naroda sa kojima su oni kroz dugi historijski period povezani i s kojima su često dijelili i dobro i zlo. Ovaj letak i druga političko-propagandna aktivnost organizacije NOP-a u Sarajevu, koja je kontinuirano slijedila svaki novi potez okupatora i ustaške države, imali su pozitivno dejstvo. Zahvaljujući tome, mnogi ljudi koji su bili zavedeni i prevareni lažnim obećanjima, ubrzo su postajali svjesni izdajničke rade najreakcionarnijeg dijela Muslimana. Sve više je bilo otkriveno da su muslimanske mase uopće ne znale sve strahote koje im je pripremio neprijatelj - njemački okupator i njegove sluge.

Posebno treba naglasiti od kolikog su značaja, u tim stvarno izuzetno teškim uslovima rada i iskušenjima koja je doživljavao NOP u Sarajevu, bile vijesti sa oslobođene teritorije ili vijesti o novim pobjedama NOV i POJ širom zemlje. Te i takve vijesti mnogo su hrabrile i pomagale

na velike zločine u više sela Srema, a da bi u isto vrijeme Bosni što bolje izvršila svoj zadatak, odmah je stupila u najtješnju saradnju sa etnicima i ustašama. Zajedno s njima, pripadnici ove divizije izvršili su nebrojene zločine na Majevici, u Semberiji i Biraču. Mnoga sela su spaljena i opljačkana, a žene, djecu, starce i starice, kao i jedan broj ranjenih i oboljelih partizana (uhvaćeni u partizanskim bolnicama u Trnovi, Jablanici kod Lopara, Srebreniku i Šekovića), zatim mnoge ljude pohvatane kod njihovih kuća ili zatečene u zatvorima i sabirnim logorima, ubijali su na najzvjerskije načine. Od njihove zločinačke ruke stradali su i mnogi partijski radnici i aktivisti i saradnici NOP-a, koji su ostali u Semberiji i na Majevici nakon povlačenja partizanskih jedinica iz ovog kraja. Fašistički plaćenici iz redova 13. SS-divizije, kao i ustaški etnici, nisu se zadovoljili strahovitim zvjerstvima i masovnim uništavanjem stanovništva, nego su, uporedo sa sistematskim istrebljenjem naroda, opljačkali i uništili neprocjenjivu imovinu naroda Semberije, Majevice i Birača, prirodno bogatstvo i kulturne tekovine i dragocjenosti ovog kraja. Za samo nekoliko dana boravka u Biraču, do temelja su spalili sve kuće i gospodarske zgrade u selima Petrovići, Vlašići, Mrkajići, Savići, Zekići, Tepan, Doli, Jasen i dr. Sudbinu biračkih sela doživjela su i mnoga majevička sela. Tako je samo u Trnovi zapaljeno 117 kuća, a 261 doma instvo opljačkano, dok je u selima Vršani, Ugljevik, Jablanica, Makovac, Bukvik, Bjeloševac i mnogim drugima zapaljeno više desetina kuća, u kojima su često zapaljene i porodice koje su prethodno poubijane ili su čak žive bačene u plamene buktinje.

U svakodnevnom krvavim okršajima sa snagama NOV i POJ na ovom području, 13. SS-divizija »Handžar« trpjela je velike poraze. Najprije je velike gubitke imala na prostoru Hercegovine (marta 1944), kada je u petodnevnim borbama preko 2.000 njenih vojnika bilo izbačeno iz stroja. U teškim borbama koje su nastavljene na području Majevice, Semberije, Birača i Posavine, ova SS-jedinica je potpuno vojno uništena od jedinica NOV istočne Bosne i Vojvodine.

Trinaesta SS-divizija »Handžar« trpjela je do pred konac 1944. godine velike gubitke, od kojih se više nikad nije mogla oporaviti. Oslabljena i dezertiranjem potresena, bila je sabijena u garnizone iz kojih je preduzimala samo manje ispade iz Birača i Srebrenika da bi ugrozila oslobođenu Tuzlu. Konačno se, pošto je razbijena, jedan broj (oko 700) vojnika i podoficira predao u okolini Tuzle našim snagama, pa je time došao kraj ovoj nacističkoj formaciji u BiH. (Isto na Bosni u NOB-u 1941 - 1945, Sjećanja u esnaku, knj. II, Beograd, 1971, str. 587-604.) (Red.)

le borcima u ilegali - u okupiranom Sarajevu - da izdrže i ne pokleknu pred okupatorskom izmom i terorom njegovih slugu - doma ih izdajnika ustaša i etnika.

Koliki je značaj pridavan doturanju naših materijala u grad Sarajevo i kako su njihov sadržaj prihvatili građani, kao i upućivanju radnika iz grada u jedinice NOVJ, vidi se iz pisma druga Tita, od 13. januara 1943. godine, upućeno enog »Kulturnom« (Avdi Humi).¹⁾

U sjećanju mi je ostao ogroman značaj Proglasa Izvršnog odbora AVNOJ-a povodom tzv. četvrte neprijateljske ofanzive, upućeno narodima Jugoslavije, 9. februara 1943. godine. Građani Sarajeva upoznati su sa sadržajem ovog proglasa zahvaljujući djelovanju Mjesnog komiteta i njegovoj tehnici koja ga je umnožila i rasturila. Bilo je to u vrijeme kada su Gestapo i ustaše masakrirali mnoge aktiviste NOP-a, pohapšene u decembarskoj provali 1942. godine, zaglušivali uši građana preko mnogobrojnih zvukovnika o uništenju partizana u Jugoslaviji.⁹⁾

•) U pismu, pored ostalog, stoji:

»... već odavno nemamo nikakvih vesti od tebe, kao ni od VI brigade. Sve što u poslednje vreme znamo o vama - to je jako oskudno.

Partijski materijal, kao i sav drugi, redovito ti dostavljamo pravcem Prozorski bataljon - N - S. Ne znamo da li ga redovno i na vreme primaš. Naročito nas interesuje da li šesta brigada dobiva nešto od naših stvari. BILO BI OD VELIKOG ZNAČAJA DA SE NAŠA ŠTAMPA NAROČITO DANAS POJAVI U SARAJEVU I ISTO U NOJ BOSNI, KAO I U HERCEGOVINI, - JER TIM KRAJEVI-MA POSVE UJEMO VELIKU PAŽNJU. U vezi s tim potrebno je da i nama redovno šalješ izvještaje o org. stanju partijske organizacije kako u Sarajevu tako i u isto noj Bosni. Izvještaji o političkom stanju na tome sektoru za nas su neobičajno važni. Kakav je utisak na narod ostavilo stvaranje ANTIFAŠISTIČKE VEŠTAČKE I NARODNOG OSLOBODILNOG JUGOSLAVIJE, zatim održavanje kongresa Antifašističke omladine, AFŽ-a, kao i stvaranje NARODNOOSLOBODILNE VOJSKE, - eto, to su pitanja koja nas mnogo interesuju.

Ne možemo ti opširnije pisati jer ne raspolazemo s vašim izveštajima. Ali na osnovu naših podataka, dobivenih od vojnih naših jedinica, koji su po vojnim zadacima dopirale čak i do Zenice i tamošnjih radnika, vidi se velika slabost u vašem radu. Zenički radnici se žale da nemaju nikakve veze s Partijom, da ne dobivaju našu štampu i ostale materijale, da nemaju mogućnosti organizovanog odlaska u partizane itd. Prema tome, raspoloženje radnika za stupanje u redove boraca postoji, ali su oni u tome pogledu, kao i inače, prepušteni samim sebi. Stvaranje NOVJ, njen nagli porast kako po broju boraca tako i po naoružanju, pruža široke mogućnosti za mobilizaciju novog ljudstva. Prostranost oslobođene teritorije i sve oštrije borbe protiv okupatora i njegovih slugu iziskuju više vojnih jedinica, više odlučnih i odanih boraca. Stoga je neophodno izvlačiti radnike iz gradova i upućivati ih u našu vojsku. To je jedan od tvojih najvažnijih zadataka. Takav zadatak je već dobila mostarska organizacija, kao i partijski rukovodioci koji se nalaze na hercegovačkom terenu.

Nastoj da u vrstimo ovu vezu koju smo pre nekoliko dana uspostavili sa mostarskom organizacijom.

Pored ostalog materijala, poslali smo za Tebe i 50 primeraka decembarskog broja »PROLETAR«-a.

U prilogu Ti šaljem pismo za šestu brigadu, otvori ga i pričitaj, pa odmah pošalji dalje. Organizujte širenje naše štampe među domobranima, a naročito među avijatorima u Sarajevu i drugde«.

Tito, s. r.

(Arhiv CK SKJ, Beograd, II 1 -2/1943. inv. br. 5159.)

*) U Proglasu je, pored ostalog, stajalo.

»... Narodnooslobodilačka vojska je neuništiva. Neuništiva je, jer je postala jedno sa našim narodima. Neuništiva je, jer je zadahnuta ljubavlju prema slobodi, vjerom u svoju snagu, sviješću u o pravедnosti svoje borbe, odanošću saveznicima. Neuništiva je, jer je sjajno organizovana i vrstoujedinjena. Neuništiva je, jer zna da ne može biti uništena. Neuništiva je, jer njom komanduje drug Tito...

GRADJANI SARAJEVA

Ofanziva koju su povelili protiv naše Narodno-oslobodilačke vojske - njemačko-talijanski-ustaško-četnički razbojnici imala je za cilj uništavanje narodno-oslobodilačke vojske i ponovo porobljavanje oslobođenih teritorija. Tri mjeseca su se vodili teški i krvavi bojevi, ali pakloni i tlon naših neprijatelja nije uspio. Junačka vojska pod komandom drugu TITA hrabro je odolijevala svim nestrainjima pobješnjelih pasa i ustaško-četničkih bandita, odolijevala je i na kraju izšla kao pobjednik još jača i još veća, no ikada prije.

Nije uspjelo okupatoru i narodnim izdajcima ono što su svi željeli uništavanje narodno-oslobodilačke vojske. Ostala je u borbama očeličena narodna vojska, koja i dalje stoji na braniku naših naroda.

Istovremeno dok su naši narodi vodili tešku borbu, naši saveznici su na svim frontima gonili i tukli smrtno prestrašene i gledne fašističke pse. Slavom ovjenčana Crvena armija, pobjednik sa Stalingrada, Volge, Dona i Kavkaza, nanosi najteže udarce ranjenoj fašističkoj nemani. Hašardler i ludjak Hitler u smrtnom stru svojom očiglednom propašću, sada mobilize po porobljenoj Evropi sve, što je sposobno za borbu.

U ovim sudbonosnim časovima, kad se neprijatelj nalazi na smrtnom sarnom času, i kada se sprovodi totalna mobilizacija porobljene Evrope, ni jedan pošten građanin i rodoljub ne smije biti na strani neprijatelja, niti mu od pomoći, nego u redovima narodno-oslobodilačke vojske, radi što bržeg uništavanja i proganjanja dušmana sa naše zemlje.

GRADJANI MUSLIMANI!

Našlo se među Vama propalica i pljačkaša koji su stupili u ustaške razbojničke redove kao stožernici, logorniči i tabornici i tako uprijeli muslimansko čestito ime. Ta banda na čelu sa Kulenovićem Mešićem, Suljakom, i drugim, u svojoj pohlepi za bogatijem i pljačkom, nije prezala ni od čega. Krvavi Pavelić preko svojih vjernih slugu nestojao je, da što veći broj muslimana angažuje za borbu i uništavanje Srba. Medjutim, danas svak može da vidi koliko i kako su skupo muslimani platili rad ove pljačeničke rulje.

Osim ovih iroda među Vama se nalazi još jedna bijeplica iz Mostara Polovac. Ovi razbojnici žele da Vas upregnu u kola Draže Mihajlovića. Ova banda ne vodi računa o tome, što Draža Mihajlović oštari kosu da pokolje sve što je muslimansko i što su njegovi četnici do sada poklali desetine hiljada nevinih muslimana, isto, kao što ni ona pokvarena bratija okopljena oko Pavelića ne vidi hiljade muslimana po koncentracionim logorima i zatvorima, gdje ih sveki dan na najzverski način ubijaju Pavelićevi ustaški i policijski krvnici.

Muslimani, gradno prevareni od raznih Kulenovića i Hadžića, iskacapljeni i okrvljeni od četničkih razbojnika uz pomoć okupatora danas gledaju u narodno-oslobodilačku vojsku jedinog spasioca i zaštitnika. To vidi Ustaška vlada i banditi Pavelić, pa zato šalju po Bosni i u Sarajevo doglebnike, pobočnike i nekakvog palestinskog muftiju, da bi preko ovih, one jedne i nesvjjesne opet gurnuli u propast, šaljući ih u novoformiranu njemačku S.S. diviziju sa sivim fesovima.

Bratko Muslimani! Nvjerujte logornicima i pljačkašima, Hadžićem i Bubićima, koji na sva usta lažu na vršeg zaštitnika, narodno-oslobodilačku vojsku, ne vjerujte više onom nitkovu, koji Vas jednom prevari proglašujući Vas svijedom da bi od Vas napravio krvnike i ubice zna djece i staraca ne vjerujte onom pokvarenjaku Hitlerovom fašističkom muftiji, koji nije došao od dobra, nego da pokupi danak u krvi od Vas Muslimana za svoje poslodavce iz Rima i Berlina, ne vjerujte im, jer njima ne leži na srcu vaše dobro, nego samo njihov prijaviti sebični interes i pljačka.

Ni jedan pošten musliman nesmije uzeti šuckorski sivi fes, jer Hitler hoće, da baš preko tekstarska šuckorsko-ustaške S.S.-divizije beci Vas muslimane u borbu na istočni front protiv narodno-oslobodilačke vojske i da Vasu sudbinu veža za propalu stvar fašističke Njemačke.

Ogledajte se na one čestite Muslimane, koji sa puškom

u ruci peru ljagu sa lica Muslimanima. Stupajte i odlazite u narodno-oslobodilačku vojsku jer će te naći jedini spas.

GRADJANI SRBI!

Pravednu borbu srpskog naroda za osvetu, agenti izbjegličke vlade iz Londona hoće da iskoriste i iskrenu u borbi protiv drugih naroda i narodno oslobodilačke vojske. Dok naši veliki saveznici SOVJETSKI SAVEZ, Engleska i Amerika, liju krv po svojim bojištima protiv njemačko talijanskih fašističkih pasa, dotle četnici Draže Mihajlovića zajedno sa tim istim psima vode borbu protiv narodno oslobodilačke vojske.

Pogledajte četničke bande i četničke vođe i glavešine Jevdjevića, Drenovića, Derikonju i druge, kako prave ugovore, saraduju i vode borbu skupa sa onom istom Ustaškom ruljom, koja je nemilosrdno klala a i sada gdje god dodje kolje srbski narod.

Brađo Srbi! Ne dozvolite da postanete slijepo oružje okupatora za uzajamno klanje i istrebljenje naših naroda. Prezrite i uništavajte izrode srpskog naroda. Stupajte pod zastavu narodno oslobodilačke vojske, gdje se nalaze najbolji sinovi srpskog naroda, koji se bore za bolju budućnost srpskog naroda.

GRADJANI HRVATI!

Ono i vas kao i Muslimane poziva njemački zapovjednik u ime Hitlera, da se javljate u S. S. odrede sa sivim fesovima, da kao po vampireni šćokori povodete krvno kolo i da se nastavi sa međusobnim klanjem i istrebljenjem naših naroda za račun naših vjekovnih dušmana i pljačkaša iz Rima i Berlina. Ni jedan pošteni Hrvat nesmije se naći među tim, po zlu duvenim rezbojnicima.

Pogledajte one hrabre sinove hrvatskog naroda, sinove palmačije Hrvatske i Slavonije što s oružjem u ruci progone dušmana i ustaško krvnike koji bacise najvođu ljagu i sramotu na hrvatski narod. Ne dozvolite da vam lažu i da vas zavaravaju razni pljačkaši-Mihajlovići-Zubići-grale i drugi koji trguju sa hrvatskim imenom u najtežim časovima koje preživljava naš narod. Ustajte i okrenite oružje protiv ovih izroda kojima nije stalo do hrvatskog naroda, nego samo do pljačke tuđega dobra.

Brađo Hrvati! Ne vjerujte lažima izbjegličke vlade iz Londona, koja preko svog ministra Draže Mihajlovića i njegovih četnika ubija i kolje najbolje sinove hrvatskog naroda. Odlazite u narodno-oslobodilačku vojsku u kojoj se kuje bratstvo naroda i koja se bori za sretniju i bolju budućnost i hrvatskog naroda.

GRADJANI SARAJEVA!

U časovima narodno oslobodilačke vojske, u borbi protiv okupatora i izdajnika svih boja, kuje se borbena jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda i Muslimana. Nasuprot okupatorskoj politici razjedinjenja i uništavanja naših naroda, stvara se bratstvo svih naroda. Jer je to najbolja garancija za konačno oslobodjenje iznad krvavog fašističkog jarma. Narodno oslobodilačka vojska vodi krvavu i zlatnu borbu okuplajući oko sebe sve ono što pošteno i čestito misli. Pod zastavom borbe protiv okupatora okupljaju se svi rodoljubi bez razlike na vjeru, narodnost i politički pogled.

Naši moćni saveznici ruše zgradu Hitlerove nove Evrope sa okupatoru, strepe i drhtu izdajnici bili oni Ustaše ili četnici ili policijski krvnici jer vide, da je čas naše pobjede blizak i neizbježiv a čas naše pobjede, to će biti čas njihove smrti.

Živjela naša junačko narodno-oslobodilačka vojska!
Živjelo jedinstvo bratstvo i sloga naših naroda!
Živio drug Tito!

Živjeli naši saveznici Sovjetski Savez, Engleska i Amerika

Sarajevo, aprila 1943 god.

Mjesni komitet
komunističke partije.

Sve rije i iz tog proglaša - pouke i poruke - bile su veliko ohrabrenje i simpatizerima NOP-a u Sarajevu u situaciji kada su njihovi drugovi i drugarice podnosili najteža nasilja u ustaškim mučilištima - sarajevskim zatvorima i logorima smrti širom ustaške NDH

Hiljadu devetsto etrdeset tre a godina je u mnogo emu bila prekretnica u borbi protiv fašisti kih zavojeva a uopšte, a posebno na tlu naše zemlje, i to ne samo u odnosu na okupatore ve i na sve vrste doma ih izdajnika. Poslije Staljingrada zapo eo je progon nacisti kih hordi sa teritorije Sovjetskog Saveza. Crvena armija je, istina, kroz mnoge teške bitke, nezadrživo kretala prema Zapadu. Italija je takode postala ratno poprište. Tu je pod udarcima savezni kih armija Musolinijeva fašisti ka soldateska po ela uzmicati prema sjeveru, da bi u julu 1943. godine prvo pao Musolini, a ubrzo zatim, u septembru iste godine, kapitulirala fašisti ka Italija i ispala iz nacisti ko-fašisti ke osovine. Sve je više postajala o iglednija premo saveznika u antihitlerovskoj koaliciji, u vazduhu i na moru. Nastupilo je vrijeme kada su teritorije nacisti ko-fašisti kog bloka i njihovih satelita bile izložene sve eš im i žeš im napadima iz vazduha i velikim razaranjima industrije i drugih privrednih postrojenja.

U periodu od Prvog do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Narodnooslobodila ka vojska Jugoslavije i partizanski odredi izvojevali su velike i odlučuju e pobjede, koje su na našem tlu gotovo riješile sudbinu rata i ishod revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. Naime, poslije kapitulacije Italije jedinice NOVJ još više poja avaju svoju vojni ku aktivnost, i ja aju osvežene sa desetinama hiljada novih boraca. Neposredno pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a, Narodnooslobodila ka vojska Jugoslavije imala je osam korpusa, u ijem sastavu je bilo dvadeset šest divizija, od kojih u svakoj po nekoliko brigada, deset samostalnih brigada, preko stotinu partizanskih odreda i veliki broj drugih manjih partizanskih jedinica. U Bosni i Hercegovini NOP je obuhvatio sve

Srbi!

Dižite se na oružje! Samo s puškom u ruci, samo na položaju, u rovu, u vatri, u smrtonosnoj vatri možete pobijediti smrt i ropstvo. Uništavajte etnike, jer u njihovim rukama nalazi se ustaški nož. Borite se protiv etnika, jer vam oni nose novo ropstvo i novu sramotu. Visoko dižite vašu ponosnu zastavu narodnooslobodila ke borbe.

Hrvati!

Dižite se svi na oružje! Samo Narodnooslobodila ka vojska može spasiti i spasi e hrvatski narod od pokolja koji etnici pripremaju. Uništavajte ustaše, jer u njihovim rukama nalazi se etni ka kama. Spas hrvatskog naroda - to je pobjeda Narodnooslobodila ke vojske. ast Hrvatskog naroda leži u njihovoj borbi protiv okupatora, etnika i ustaša. Ova ofanziva uperena je protiv vas.

Muslimani!

Dižite se svi na oružje! Vi ste osjetili što zna i ustaška vlast: logori smrti puni su Muslimana. Vi znate šta zna i etni ka vlast: kama, jama i oganj za sve Muslimane bez razlike. Zar se i jednog asa smijete kolebati? Samo Narodnooslobodila ka borba može vas spasiti. Ova ofanziva uperena je i protiv vas...« (Red.)

Dokumenat je objavljen u ediciji »Biha ka republika«, knj. II - Zbornik dokumenata, dok. br. 138, od 9. II 1943, str. 278-281, a nosi naslov: Proglas AVNOJ-a povodom IV neprijateljske ofanzive. (Red.)

Ožemal Bljedl u uniformi domobranskog oficira - fotografija iz lažne legitimacije izdate na ime Ante Jukić a

oblasti i predjele. Tokom 1943. godine gotovo dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine bilo je oslobođeno. Neprekidno su ugrožavane komunikacije dolinama rijeka Bosne, Neretve, Une i Save. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije ponovo se kretala nadomak Sarajeva. Oslobođeni su bili mnogi gradovi, među kojima i Tuzla. Zajedno sa borcima iz svih krajeva zemlje, u sastavu NOVJ, borile su se 1943. godine dvadeset tri bosanskohercegovačke brigade i dvadeset pet partizanskih odreda. U toj godini bile su formirane i dvije bosanskohercegovačke divizije i Prvi bosanski korpus NOVJ. NOVJ je sve više postajala spona između fronta u Italiji i fronta u Italiji. Istina o NOV-i kroz puteve i van granica Jugoslavije.

Porazi okupatorskih i kvislinških snaga u borbama sa NOV i POJ uzdrmali su i dezorganizovali Pavelićevu NDH, Nedićevu Srbiju i režime ostalih kvislinga.

Na oslobođenoj teritoriji funkcionišu i djeluju narodnooslobodilački odbori - organi nove revolucionarne vlasti, od najnižih do najviših i mnoga njihova odjeljenja, odsjeci i odbori za pojedina pitanja. Mnogo narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a) već djeluje ili se organizuje na poluoslobođenim i okupiranim teritorijama.

Bosna i Hercegovina je organizovano i pripremljeno do ekala prvo zasjedanje svog Zemaljskog antifašističkog vijeća ZAVNOBiH-a. Ovdje, u Bosni i Hercegovini, kao i u svim ostalim dijelovima zemlje, NOP organizovan i predvođen Komunisti kom partijom djeluje i osjeća se svugdje. Front i pozadina zajedničkih snagama uništavaju vojnu silu i ruše vlast neprijatelja.

Zbivanja na svjetskim ratištima i u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, tokom 1943. godine, značila su ogroman podstrek za dalji razvitak i jačanje NOP-a u Sarajevu. Zbog svega toga, ni tzv. druga provala ustaške policije i Gestapoa, iako je predstavljala težak udarac organizaciji NOP-a u gradu, nije mogla zaustaviti pobjedonosni hod NOP-a, koji je znao samo za jedan pravac: naprijed do konačne pobjede i oslobođenja.

Novi Mjesni komitet, najprije sa sekretarom Esadom Mengićem, do jeseni 1943. godine, a poslije toga sa sekretarom Vladimirom Perićem Valterom, uspio je ne samo da aktivira partijsku organizaciju i dotadašnje organe, institucije i druge ogranke NOP-a, već da sve to uskoro znatno proširi i omasovi. A sve to je bilo moguće i postiženo zahvaljujući kontinuitetu revolucionarne borbe, odnosno aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta i revolucije u okupiranom Sarajevu, koji nisu klonuli duhom i prestajali sa aktivnim radom ni u najtežim uslovima. Svuda po gradu - u preduzećima, ustanovama, mahalama i kvartovima, zatim u školama i većim broju domobranskih jedinica - upravo u ovom gradu, ostali su neotkriveni neki članovi KPJ i SKOJ-a, te brojni drugi aktivisti NOP-a, koji su svi zajedno bili spremni da podnesu sve moguće žrtve i mnoga iskušenja u izvršavanju brojnih zadataka. Ugled i uticaj KPJ u Sarajevu, i pored udaraca koje je podnosila, po-

sebeno prilikom velikih policijskih provala u njene redove, neprestano je rastao i jačao, a shodno tome je jačala i rasla i masovna osnova NOP-a. Zahvaljujući tome, novi Mjesni komitet KPJ za Sarajevo mogao je još uspješnije izvršavati sve svoje zadatke u okupiranom gradu i daleko van njegovog područja.

Gradani Sarajeva ušli su u treću u ratnu godinu osjećajući i na vlastitoj koži sve veći neimaštinu i glad, kao i sve veći teror razbješnjelog njemačkog okupatora i njegovih slugu - ustaša.

U gradu i prigradskim naseljima nalazili su se brojni njemački vojnici i politički štabovi, sa velikim brojem vojnika, podoficira i oficira. Sarajevo je u prvoj polovini 1943. godine, u vrijeme IV i V neprijateljske ofanzive, kao i kasnije, postalo tranzitni centar okupljanja okupatorskih i ustaško-domobranskih snaga, kako prije organizovanja vojnih akcija, tako i poslije povlačenja iz borbi sa jedinicama NOV i POJ, gdje su redovno trpjele poraze.

Sarajevo je postalo i stjecište najokorjelijih ustaških zločinaca i najperfidnijih nacističkih obavještajaca. Ranjene ustaške zvijeri i ozlojeđeni nacistički funkcioneri, opkoljeni mržnjom i prezirom gradana Sarajeva, bili su sve bjedniji i krvoločniji zbog nemoći da se izole ozbiljnije oslone u gradu, a ustaški i njemački zatvori postali su prava mučilišta i stratišta. Veliki policijski aparat, kako nacistički tako i ustaške NDH, neposredno i preko svojih plaćenika, vrši pravi lov i na mnoge mirne građane. Saradnici NOP-a i simpatizeri KPJ izloženi su najstrašnijim mučenjima u kancelarijama policijskih nadležnosti i u zatvorima, kojih je bilo gotovo u svakom dijelu grada. Uz sve to, pljačka i nasilje cvjetaju.

Na izlasku iz grada, koji je gotovo pretvoren u logor, njemačke i ustaške policijske i vojne snage legitimišu i pretresaju građane. Iz grada se moglo izaći samo sa odgovarajućom propusnicom, odnosno ući u grad samo ako se »propusnica« posjedovala. Odmah iza tih policijskih i vojnih straža nalazili su se pripadnici drugog kvartala - etnici Draže Mihailovića. Oni su bili prva spoljna odbrana Sarajeva, naročito na njegovim sjevernim i sjeveroistočnim prilazima - od Crnog vrha, Nahoreva i Crepoljskog pa dalje prema Romaniji. Slična situacija bila je i na prostoru Igmana i dalje prema Trnovu i Kalinoviku. U neposrednoj blizini Sarajeva nalazile su se i dobro naoružane muslimanske milicije, koje su sa ustašama i etnicima, a svi zajedno pod njemačkom komandom, sačinjavali neprijateljske vojne snage za odbranu Sarajeva od eventualnog napada snaga NOVJ.

U gradu je kretanje građana odavno bilo ograničeno zavodnjem policijskog čuvara. Bilo je dozvoljeno samo od pet časova ujutru do dvadeset časova naveče. Izvan toga vremena, po gradu su krstarile njemačke i ustaške patrole i mnoštvo njihovih doušnika. U potpuno zamračenom gradu noći su bile jezive i neobičajno duge. Svaki topot ili glas koji se čuo sa ulice, stvarao je nemir i unosio strah među ljude; svaki pošten građanin tada bi osluškivao po koga sada dolaze - po njega ili po njegovog komšiju.

No, i pored svega toga, u redove i do tada masovnog NOP-a, svrstavali su se svi koji se nisu ogrješili o NOP, pa čak i oni pojedinci koji su dugo živjeli u zabludama, ali nisu po inili nikakva zlodjela.

Stotine i stotine primjeraka »Nedjeljnih vijesti«, letaka i drugog propagandnog materijala štampano je u tehnici Mjesnog komiteta. Ako se tome doda i štampa koja je stizala sa oslobojene teritorije, pa umnožavana u tehnici, onda se vidi prava slika značajna političkog rada i Mjesnog komiteta i cijele organizacije NOP-a u okupiranom Sarajevu. Sve je to bilo dostupno, iz dana u dan, sve većim brojem građana Sarajeva.

Iz grada su odlazili novi borci u jedinice NOVJ, praznili su se neprijateljski magacini oružja, municije, hrane i drugog materijala, a sve je više toga materijala dolazilo u skrivena skladišta NOP-a. Kuriri, ranijim i novim kanalima, neprestano su održavali vezu okupiranog grada sa oslobojenom teritorijom, i obrnuto.¹⁰⁾

Uz pomoć organizacije NOP-a u gradu, Prva krajiška brigada je u avgustu 1943. godine, na aerodromu Rajlovac, razbila domobranske i njemačke snage, uništila i onesposobila 30 aviona. U jesen 1943. godine, zahvaljujući i vrstima i dobro organizovanim vezama Sarajeva sa oslobojenom teritorijom, u partizanske ruke pao je i jedan od šefova

* Iz dokumenta objavljenog u Zborniku NOR-a, tom II, knj. 9, dok. br. 148, vidi se da je na osnovu informacije sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Ise Jovanovića (Isa), obaviješten drug Tito (Stari) o situaciji u Sarajevu koncem aprila 1943. godine:

»U vezi sa povratkom kurira iz Sarajeva imam da ti javim neke novosti.

1. Oni su doneli dosta sanitetskog materijala. Isami reče da u Sarajevu postoji nekoliko naših magacina sa sanitetskim materijalom, odevom i obucom, vešom, sapunom i drugim potrebnim stvarima. Sve te stvari su skupljene putem dobrovoljnih priloga. Postoje ogromne teškoće u pogledu prebacivanja tih stvari do nas, najveća je teškoća u izvlačenju iz samog Sarajeva. Sada je pala jedna drugarica koja zna za neke magacine, pa postoji opasnost da ih provali.

2. U Sarajevu preko 100 radnika čekaju na izlazak u partizane, ali je policija toliko budna da je to teško izvesti. Grad je blokiran vojskom i vrlo teško se ulazi i izlazi. Naša dva kurira poslužili su se ovog puta nemačkom i domobranskom uniformom. Iz Sarajeva bi se moglo izvući i dosta dobrih boraca. Razmisli u zajedno sa PK-om o toj mogućnosti.

3. U gradu vlada strahovita glad i neimaština. Jedan kg brašna plaća se 220 kuna. To, kao i teror koji se iz dana u dan pooštrava, doprinelo je jačanju našeg uticaja u Sarajevu.

4. Kroz Sarajevo neprekidno prolazi nemačka vojska i transportuje se materijal u pravcu Višegrada. U samom Sarajevu nema više od 200 nemačkih vojnika, a položaje oko grada čuvaju nekoliko domobranskih pukovnija. I tamo se govori da Nemci odlaze za Grčku.

Jedan nemački oficir održao je konferenciju uglednih sarajevskih muslimana i izrazio Hitlerovu želju o stvaranju jedne jačanje muslimanske divizije SS u Sarajevu. Na samoj konferenciji zatražio je reč jedan musliman i upitao da li može da pita i predloži nešto. Kad mu je bilo odobreno, posle jednog uvoda, predložio je: da divizija bude sastavljena ne samo od muslimana već i od Srba i Hrvata, da divizija bude upotrebljena samo za obezbjeđenje Sarajeva. Nemački oficir odbacio je ove predloge kao neumesne. Uprkos velike agitacije i raznih mera koje preduzimaju nemački fašisti i njihove sluge muslimani, do sada se javilo samo 600, tako da se i taj pokušaj smatra propalim.

5. Derikonja je poveo sa Romanije u pravcu Neretve 300 svojih boraca, a vratio se razbijen i u paničnom bekstvu samo sa 60 od kojih ga i sada po neki napušta.

Juče sam poslao u Kalinovik drugu Vlatka da ispita stanje zarobljenih domobranskih oficira i talijanskih vojnika. Uo sam da svakog dana umire po jedan-dva od zarobljenih domobranskih oficira usled iznemoglosti i tifusa. Vlatko me zainteresovao i za ovaj slučaj ika Janka, kao i za hapšenje Uzunovića - muslimana iz Bjelimića. Trebalo bi forsirati razmenu zbog zdravstvenog stanja zarobljenika, a u prvom redu potrebe da dobijemo naše drugove iz zatvora i logora.« (Red.)

ustaške policije u Sarajevu, Slavko Štimac. Sve to i mnogo drugog ovdje nespomenutog, jasno govori da je razvoj NOP-a u gradu Sarajevu imao kontinuirano uzlaznu liniju.

Sarajevo u sve ja em razmahu akcija i rastu em revolucionarnom vrenju do ekalo je Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a - za etka bosanskohercegova ke državnosti u bratskoj jugoslovenskoj politi ko-državnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti, inaugurisanoj na Druhom zasjedanju AVNOJ-a.

Otkud je NOP u Sarajevu crpio snagu i entuzijazam i kako je sticao povjerenje u masama? Prije svega, narodnooslobodila ki pokret uopšte, kao i NOP u gradovima koji su bili pod okupacijom, vodila je i nadahnjivala Komunisti ka partija Jugoslavije na elu sa drugom Titom. S jedne strane, jasno definisani stavovi i ciljevi KPJ u oslobodila - koj borbi protiv okupatora i doma ih izdajnika, a s druge, pobjede NOVJ na teritoriji Bosne i Hercegovine i širom Jugoslavije oja ali su Komunisti ku partiju Jugoslavije kao glavnog i avangardnog inioca u NOB-i i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije. Aktivnim politi kim radom među masama, Partija je uspijevala da raskrinka prave ciljeve i namjere okupatora i doma ih izdajnika. Mase su sve više shvatale za što se bori Partija, šta u tim sudbonosnim teškim danima donosi bratstvo i jedinstvo, odnosno kuda bi narode Jugoslavije odveo bratoubila ki rat. Ve u 1943. godini etnici su bili potisnuti i razgoli eni kao pravi izdajnici, iako je prethodna 1942. godina bila bremenita nacionalnom i vjerskom netrpeljivoš u, kada je nestalo mnogo života ne-dužnih ljudi - o eva i majki, bra e i sestara i nevine djece.

Sve ovo je mnogo doprinosilo rasplamsavanju borbe protiv okupatora i svih vrsta doma ih izdajnika. To je stvorilo onu široku bazu svenarodne pomo i koja je, na razne na ine i u razli itim oblicima, dobro dolazila našem narodnooslobodila kom pokretu, kako na oslobo enoj, tako i na neoslobo enoj teritoriji.

Ve krajem 1942. godine bilo je oslobo eno gotovo pola teritorije Bosne i Hercegovine, a to je davalo novi impuls za politi ku djelatnost komunista i akcije svih rodoljubivih snaga. To je period mobilisanja novih boraca, novih vojnika naše revolucije sa oslobo ene i neoslobo ene teritorije. Jedinstvo vojske i naroda, koje je ve postojalo i u 1941. godini, izrastalo je i poprimalo sve šire okvire u periodu o kojem je ovdje rije , kada je okupatoru i njegovim slugama sve teže bilo da se upuštaju u borbu sa snagama NOP-a uopšte, a kamoli da savladaju i unište stvoreno partizansko jedinstvo fronta i pozadine.

Partija je i u Sarajevu sve to postigla zahvaljuju i, u prvom redu, injenici što se ona pripremala za takve sudbonosne i teške dane, kao i zbog toga što je njen uticaj u Sarajevu bio snažan ne samo u ratu 1941 -1945. godine nego i prije rata. Ako se ima u vidu koliko je komunista, skojevaca i aktivista pokreta - radnika, inteligencije i drugih - poginulo, tada se može izvesti samo jedan objektivni zaključak: Sarajevo je bilo i ostalo jedan od centara snažnog otpora fašizmu i ds

ma im izdajnicima u našoj zemlji. Sarajevo je bilo centar u kome je uvijek bila stacionirana jedna ili dvije njemačke divizije. Tu je bila komanda i ekspozitura Gestapo, Abvera, SD i Sipo (služba sigurnosti i sigurnosna policija), te razne ustaško-domobranske i mnoge druge neprijateljske obavještajne službe. Neprijatelj je u Sarajevu držao tako velike snage jer je uvijek očekivao udarce ne samo sa oslobođene teritorije nego i iznutra, iz samog grada. O tome ubjedljivo govore i neprijateljski dokumenti.¹¹⁾

Poznato je da je neprijatelj nastojao da pod svaku cijenu očuva Sarajevo od svakog za njega nepovoljnog uticaja. To je bio najvažniji razlog da su Nijemci i ustaše u kolaboraciji sa Srbima, upotrijebili sve snage - vojne i političke, u 1942. godini - da partizanske snage odbace što dalje od Sarajeva i na taj način onemoguće veze partizanskih jedinica sa NOP-om u gradu. Međutim, takve namjere nacista i ustaša da preko Sarajeva kao centra, obavljaju posao integracije cijele Bosne i Hercegovine u NDH, nisu uspjele niti su mogle postići neki ozbiljniji rezultat. Naprotiv, ta i takva njihova namjera - koja je evoluirala od integracije cijele Bosne i Hercegovine u okvir tzv. NDH do autonomaskih pretenzija jednog dijela muslimanskih građanskih političara, onog najreakcionarnijeg dijela, da cijelu Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH i da je organizuju kao samostalnu tvorevinu pod okriljem i zaštitom velikog Njemačkog Rajha - u potpunosti je krahirala i za vrlo kratko vrijeme pretvorila se u svoju suprotnost i potpunu negaciju. Umjesto da mobilizuje mase u sve većem broju na takvu ideju i ciljeve, neprijatelj je svojim postupcima i zločinima i sam mnogo doprinio da se najšire bosanskohercegovačke narodne mase sve tri nacionalnosti sjedine u borbi protiv te ideje i u najvećem broju okrenu protiv okupatora i svih njegovih slugu - domaćih izdajnika, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

¹¹⁾ Izvještaj zapovjednika Redarstvene straže Sarajevo, Benovića, Župskoj redarstvenoj oblasti Sarajevo, od 15. 11. 1941. (A. V. 1.1, Arhiva NDH, kut. 155, br. registra 27/1 - 10); Izvještaj nadstojnika podružnice Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda Sarajevo, Munira Šahinovića (Ekremovog) Paveliću, od 14. 3. 1942. (Istorijski arhiv Sarajevo, V-233.) i mnogi drugi. (Red.)

MLADEN KNEŽEVI

ORGANIZACIJA I RAD OBNOVLJENOG MJESNOG KOMITETA KPJ U SARAJEVU U LJETO 1942. GODINE

Poslije velike policijske provale u partijsku organizaciju i narodnooslobodilački pokret u gradu, koja je dostigla kulminaciju u aprilu 1942. godine, nastupile su ozbiljne poteškoće za dalji rad Partije. Cjelokupni ilegalni rad je gotovo zamro, jer su bile provaljene ne samo partijske i skojevske organizacije već i veća ilegalna stanova, kurirskih veza, obavještajni rad je sveden na minimum i unesena je pometnja među aktiviste i simpatizere NOP-a. Istovremeno, u okolini Sarajeva, na dotada oslobojenoj teritoriji, nastupile su, takođe, ozbiljne poteškoće. Etnički komandant došlo je do osipanja partizanskih odreda koji su bili u neposrednoj okolini grada, pa je onemogućeno održavanje vrstih i kontinuiranih veza sa partijskom organizacijom u gradu kakve su bile do tada.

Takva situacija uticala je da Pokrajinski komitet KPJ za BiH donese odluku o obnovi političkog rada i organizacionom sreivanju stanja u Sarajevu. Sreivanje situacije u Sarajevu za Pokrajinski komitet bilo je tim važnije što su preko Sarajeva, prije provale, išle kurirske veze za oslobođenu teritoriju i partizanske odrede na njoj, za Glavni štab za BiH na Romaniji i Srednjem, za Centralni komitet, kao i za partijske organizacije u sjedištima oblasti BiH (Tuzla, Mostar, Banjaluka). S tim ciljem je Pokrajinski komitet, koji se tada nalazio u Šekovići, odlučio da pošalje nekoliko članova Partije, sa većim iskustvom u ilegalnom partijskom radu, a koji su se, u to vrijeme, nalazili u šestoj istočnobosanskoj brigadi, uputi u Sarajevo da obnove organizaciju u Sarajevu. To su bili Avdo Humo, Zaga Blažić, Remzija Omanović, šahin Šahinpašić i ja. Odlučeno je da Avdo Humo bude rukovodilac ove grupe kao član Pokrajinskog komiteta.

Prije svega, stavljeno nam je u zadatak da ustanovimo kakva je politička situacija u gradu, organizaciono stanje Partije, SKOJ-a i antifašističkih organizacija, te da uspostavimo vezu s komunistima, skojevcima i aktivistima NOP-a koji su izbjegli hapšenjima i da što prije uspostavimo kurirske veze s Pokrajinskim komitetom KPJ za BiH, Centralnim komitetom KPJ, Vrhovnim štabom, oblasnim komitetima za Bosansku krajinu i Hercegovinu, sa Zagrebom, kao i redovno da izvještavamo o situaciji u Sarajevu. Nakon upoznavanja s političkom situacijom i organizacionim stanjem u gradu, treba pristupiti ponovnom aktiviranju partijskih i skojevskih organizacija, prije svega, njihovih mjesnih rukovodstava. Zatim, trebalo je obnoviti rad partijske tehnike i pro-na i ilegalna mjesta za njihov rad, osigurati što više stanova za prihvataje ilegalaca i druge potrebe, obnoviti obavještajni rad, nastaviti sa prikupljanjem sanitetskog i drugog materijala i otpremanjem na oslobođenu teritoriju i drugo. Jedan od najvažnijih političkih zadataka bio je što više okupljati Sarajlije na poziciji NOP-a.

Radi izvršenja postavljenih zadataka, početkom jula 1942. godine, krenula je naša grupa prema Sarajevu. Predstojeći put je bio težak, jer smo morali prolaziti kroz teritoriju koju su kontrolisali okupatori, etnici i ustaše. Iz Šekovića smo pored Vlasenice i Han-Pijeska išli pješake, vodeni kurirskom organizacijom Romanija-Glasinac-Sokolac i sekretarom Okružnog komiteta za Romaniju Grujom Novakovićem. Drugovi iz te organizacije su nam preporučili da idemo do željeznice stanice Praga, a odatle vozom do Sarajeva. Nabavili su nam propusnice iz Sokoca i Rogatice, sa pravom korištenja voza od Prage do Sarajeva, i natrag. Presvukli smo se u romanijsku narodnu nošnju. Moja propusnica je glasila na prezime Koprivica, a moje odijelo zamijenio sam s Jankom Jolovićem, predratnim članom Partije. Od Sokoca do Prage drugovi su nam obezbijedili oružanu pratnju.

Pred Pragom je Avdo Humo odlučio da se podijelimo u dvije grupe, i to da prije idu on, Zaga Blažić i Šahinpašić, a dan nakon toga da idemo Remzija Omanović i ja. Dao nam je svakom izvjesnu svotu novca i još jedanput skrenuo pažnju da je u Sarajevu razbijena partijska i skojevska organizacija, te da nemamo nikakve adrese za veze u gradu, pa se moramo za prvo vrijeme, sna i kako znamo i umijemo. Svaki od nas je rekao Avdi Humi nekoliko mjesta u Sarajevu gdje bi se mogao eventualno nalaziti da bismo se mogli međusobno povezati. Tom prilikom, rekao sam Avdi da u najvjerovatnije biti u mom prijašnjem stanu, u Beogradskoj ulici, i predložio mu, što je on prihvatio, da legalno prijavim moj boravak, kako bi se mogao lakše kretati po Sarajevu. To sam predložio zato, jer sam pretpostavljao da sarajevska policija ne zna da sam otišao u partizane, pošto sam se odmah, nakon puštanja iz koncentracionog logora »Danica« u Koprivnici, prebacio željeznicom do Visokog, a zatim u Odred »Zvijezda«, na Okruglici. Ukoliko bi me

policija uhapsila, rekao bih da sam do tada bio kod svoje rodbine u Moslavini.

Prema dogovoru, sutradan smo, Remzija Omanovi i ja, krenuli vozom iz Pra e za Sarajevo. Odlu ili smo da sa voza si emo na stanici Bistrik, jer smo pretpostavljali da e tamo biti manja policijska kontrola nego na sarajevskoj glavnoj stanici. Me utim, mi smo slu ajno ušli u voz koji je vozio povodom sve anog otvaranja pruge Višegrad-Sarajevo, nakon što je neprijatelj ponovo osposobio prugu za saobra aj, jer su je ranije onesposobili i razrušili partizani za više mjeseci. Stoga je u vozu bilo dosta okupatorskih i ustaških funkcionera, a u njihovoj pratnji policijskih agenata. Neke od agenata prepoznao je Remzija Omanovi i upozorio me na njih. Savjetovao sam da ne obra amo na to pažnju, da ne ispadnemo sumnjivi, ve da se ponašamo kao romanijski seljaci. U vozu nas niko nije legitimisao, ve nam je samo kondukter pregledao karte, te smo tako sretno stigli na Bistrik.

Ni na Bistriku nas niko nije legitimisao. im smo izašli sa željezni ke stanice, Remziji je pristupila jedna žena u zaru, a to je bila njegova sestra, koju je Avdo Humo obavijestio o njegovom dolasku, te su njih dvoje otišli zajedno. Tada sam posljednji put vidio Remziju Omanovi a. On je ubrzo bio uhapšen u Sarajevu, poslan u koncentracioni logor, zamijenjen, te na oslobo enoj teritoriji umro.

Meni je bilo vrlo teško prona i smještaj, pa sam bio prisiljen da prvu no prespavam u hanu na Baš aršiji. Sutradan mi je uspjelo, zahvaljuju i rodbinskim vezama, smjestiti se u bivši stan u Beogradskoj ulici, gdje sam se i prijavio, kako sam se bio dogovorio s Humom. Me utim, odmah sam se razbolio od trbušnog tifusa i uz pomo ing. Emila Bariši a, kojeg sam poznavao još otprije kao simpatizera KPJ, smješten sam u bolnicu u Pofali ima.

Kad mi se stanje malo poboljšalo, došao mi je bolni ar Slavko i rekao da me pozdravio »Kulturni«. Bio sam u po etku nepovjerljiv, ali sam se tokom sljede ih dana uvjerio da mi bolni ar Slavko prenosi Humine poruke. Obavještavao me je i o politi koj situaciji i o doga ajima u Sarajevu. Kako sam doznao da je uhapšena Zaga Blaži , to sam odlu io da pobjegnem iz bolnice, boje i se da me ona ne oda. Sutradan sam doznao da je uspjela pobje i iz zatvora i da su je drugovi sklonili iz Sarajeva, pa sam ostao i dalje u bolnici.

Iz bolnice sam otpušten krajem avgusta 1942. godine. Istog dana, prije podne, kad sam izašao iz bolnice, posjetio me je u mom stanu Reuf Gološevi . Nisam ga požnavao, pa sam bio prema njemu nepovjerljiv. im je došao, rekao mi je da ga je poslao »Kulturni«, ali sam mu ja odgovorio da se pogrešno obratio. Tada mj je on ispri ao par detalja sa mog puta s Remzijom Omanovi em iz Šekovi a u Sarajevo, koji nisu imali veze s ilegalnim radom, te sam se tada uvjerio da ga odista šalje Humo. Reuf Gološevi mi je rekao, da e istog dana, poslije podne, predati mi na vezu jednog druga iz Željezni ke radionice i jednog druga iz Novog Sarajeva, i to na Vilsonovom šetalištu. Rekao sam Go-

loševi u da nemam legitimaciju, pa ako me policija bude legitimisala, bi u uhapšen. On mi je odgovorio da ne možemo odlagati preuzimanje drugova na vezu, a da se za legitimaciju sam snagem, jer za sada još nema mogućnosti da mi se nabavi neka legitimacija, što je bilo i razumljivo, jer se još nismo bili organizaciono uvrstili, pa nismo mogli nabavljati niti ilegalno izdati legitimacije.

Tog istog dana, primio sam na vezu Augusta Batagelja Marka, sekretara partijske organizacije Glavne željezničke radionice, i Ivana Štolbu, sekretara partijske organizacije Novog Sarajeva, kao i drugaricu Borku Vokšal, aktivistu iz tog dijela grada.

Povezao sam se i s drugovima iz Vojnotehničkog zavoda, preko Gološevića, a na sastanak mi je došao Grga Anić, kao i sa grupom aktivista u stolarskom preduzeću »Rivolta«, koji su radili po uputama Gološevića.

Kad sam primio na vezu Augusta Batagelja Marka, dogovorio sam se s njim da se sutradan sastanemo i da mi izloži organizaciono-političku situaciju partijske organizacije Glavne željezničke radionice, kao i uopšte situaciju u radionici. Batagelj je rekao, upoznao me o radom Glavne željezničke radionice, da u njihovoj partijskoj organizaciji ima šest drugova od kojih se sjećam Ota Hutnera, Ivana Štolbe i Đokelića. Zatim da u Radionici, pored partijske organizacije, postoji i skopjevska organizacija, da ima nekoliko kandidata za članove Partije, da postoje tri aktiva u odjeljenjima i odbori Narodne pomoći, te da je najveći broj radnika radionice antifašistički orijentisan i da podržava akcije koje poduzima partijska organizacija.

Ivan Štolba i Borka Vokšal izvjestili su me da u Novom Sarajevu ne rade ni partijska ni skopjevska organizacija, nego da ima samo nekoliko članova Partije i SKOJ-a s kojima se održava pojedinačna veza, što je rezultat provale. Oni su poduzimali samo manje akcije, kao što je usmeno obavješćavanje građana o vojno-političkoj situaciji u svijetu i kod nas, jer je postojao kod građana strah nakon provale i represalija koji su preduzeli okupator i ustaše. Sa njima sam se dogovorio da se mora oživjeti rad partijske organizacije u Novom Sarajevu, te s tim ciljem da zakažu sastanak, kojem ću i ja prisustvovati, te pozovu članove Partije i još neke, među kojima je bila i Mira Vokšal. Dužnost sekretara partijske organizacije i nadalje je vršio Ivan Štolba.

Sa Grgom Anićem sam se dogovorio da zakaže sastanak partijske ćelije Vojnotehničkog zavoda kojem ću ja prisustvovati i na kome treba podnijeti izvještaj o dosadašnjem radu, te se dogovoriti o budućim zadacima. U ovoj partijskoj ćeliji bili su, koliko se sjećam, ošim Grge Anića, Alojz Barek, Marijan Telatko, Vidoje Raguž i Mustafa Šestan. Anić me je izvjestio da u Vojnotehničkom zavodu postoji skopjevska organizacija i da ima nekoliko kandidata za članove Partije.

Po etkom septembra Avdo Humo mi je, po Reufu Gološeviću, poručio da dođem na sastanak Mjesnog komiteta, u stan Augusta Batagelja, kod mosta »Vrbanje«, na lijevoj obali Miljacke. Sastanku su pri-

sustvovali Džemal Bijedić, Adem Bućina, Reuf Gološević, Avdo Humo i ja. Tu sam saznao da smo Džemal, Adem, Reuf i ja članovi partijskog rukovodstva za grad Sarajevo (Mjesnog komiteta), te da je sekretar Džemal Bijedić. To je bilo u skladu sa instrukcijom Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu.

Na tom sastanku, koji je trajao, otprilike, oko tri sata, govorilo se o zadacima Mjesnog komiteta i pojedinačnim zaduženjima svakog njegovog člana. Koliko se sjećam, postavljeni su bili uglavnom ovi zadaci:

- da se partijske organizacije formiraju na preduzetnom principu - po fabrikama, radionicama, trgovinama i raznim ustanovama i na teritorijalnom principu - po kvartovima i mahalama;

- da partijske organizacije treba da odrede unutar članije zaduženje za svakog pojedinca, a sekretar partijske organizacije treba da vodi partijske sastanke, održava vezu sa određenim članom Mjesnog komiteta, da mu podnosi izvještaj, ne samo o radu organizacije već i o radu svakog člana Partije, o radu SKOJ-a, Narodne pomoći i drugih antifašističkih organizacija. Članovi komiteta će preko sekretara partijskih organizacija održavati veze. Sastanci partijskih organizacija treba da se održavaju jedanput u petnaest dana, a sekretar treba da održava svakodnevno pojedinačne kontakte s članovima i kandidatima Partije. U izuzetnim slučajevima, kao što je hapšenje i slino, sekretar organizacije treba da nađe hitno svoju vezu - član Mjesnog komiteta i da ga obavijesti o nastaloj situaciji. Sekretar ima svog zamjenika, koji je zadatak da mu pomaže u izvršenju navedenih zadataka. Sekretar određuje mjesto, dan i sat sastanka i predlaže dnevni red, a ovim sastancima može prisustvovati i član Mjesnog komiteta zadužen za rad te partijske organizacije.

U radu se mora održavati što već a konspiracija;

- Avdo Humo i Džemal Bijedić su preuzeli zadatak da obnove rad partijske tehnike, u kojoj je još od prije rata radio Josip Sigmund, tehničar Glavne željeznice radione, koja od provale do našeg dolaska manje-više nije radila;

- rad na organizaciji SKOJ-a i formiranju Mjesnog komiteta SKOJ-a bio je povjeren Remziji Omanoviću u koji nije bio član Mjesnog komiteta, pa je o radu SKOJ-a trebalo da obavještava Džemala Bijedića, zaduženog da izvještava Mjesni komitet o radu SKOJ-a;

- odlučeno je i da se pristupi formiranju antifašističkih rukovodstava po kvartovima i mahalama;

- kao poseban zadatak, treba organizovati rad s građanima i za taj rad pridobiti više Srbe, Hrvate i Muslimane.

Svi članovi komiteta bili su zaduženi da na neki način uspostave neku vezu u policiji, obavještajnim centrima neprijatelja, neprijateljskoj vojsci i raznim ustanovama, radi upoznavanja sa akcijama i namjerama neprijatelja. Naglašeno je da u partijskoj i skojevskoj organizaciji treba raditi na ideološkom uzdizanju.

Zgrada u ulici MI e Sokolovi a 6 (ranije Terezija 32) u kojoj je održan sastanak obnovljenog Mjesnog komiteta KPJ Sarajeva septembra 1942. godine

Nakon ovog sastanka Mjesnog komiteta, nastojao sam da postavljene zadatke što bolje realiziram, a bio sam zadužen za rad među radnicima.

Legitimaciju na moje ime nisam se usudio tražiti direktno od policije, na osnovu moje prijave o stalnom boravku, jer sam bio par puta hapšen do rata zbog mog ilegalnog rada, a bio sam i u ustaškom sarajevskom zatvoru, te sam pretpostavljao da policija mene vodi u evidenciji kao komunistu. Stoga sam se obratio Iliji Ramljaku koji je tada bio sekretar »Hrvatskog radni kog saveza tipografa«. Njega sam poznao još otprije, jer je bio sekretar podružnice Saveza grafičkih radnika Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, a bio je jedno vrijeme poslije prvog svjetskog rata i član KPJ, pa je nakon toga stalno saradio s komunistima. Ramljak je za cijelo vrijeme rata radio aktivno za NOP, a poslije oslobođenja je ponovo primljen u KPJ i bio povjerenik za rad i potpredsjednik Narodnog odbora grada Sarajeva.

Ramljak je pribavio legitimaciju na moje ime kao grafičara, koju je izdao već pomenuti ustaški savez grafičara. Ova legitimacija me je spasila od hapšenja u septembru 1942. godine prilikom jedne racije na Džidžikovcu.

Sastanke s partijskom organizacijom Glavne željezničke radione održavao sam više puta, a sa sekretarom organizacije imao sam sastanke najmanje jedanput nedjeljno. Sastanke, koliko se sjećam, održavali smo u stanovima Ibre Filipovića i Kasima Tuzovića. Već na prvom sastanku smo konstatovali da je dotadašnji rad te organizacije, kao i SKOJ-a, bio neredovan, a nije bio ni zadovoljavajuć i rad s kandidatima Partije, aktivistima i odborima Narodne pomoći. Isto tako je ustanovljeno da su bili nedovoljni ideološki rad i propaganda. Odlučeno je da se prvenstveno radi na organizacionom jačanju partijske i skojevske organizacije i ostalih antifašističkih organizacija u radioni, po odjeljenjima, i da se pridobije što širi krug radnika za vršenje sabotaža. Na tom sastanku podijeljena su pojedina na zaduženja.

Oživljavanje rada u radioni i bolja organizacija dali su dobre rezultate, naročito u pogledu masovnosti u raznim akcijama.

Sastanci partijske organizacije Vojnotehničkog zavoda održavani su u stanovima Vidoja Raguža, Alojza Bareka i Marjana Telatka. Jednom sastanku, u stanu Vidoja Raguža, prisustvovao je i Avdo Humo. Partijska i skojevska organizacija uspješno su izvršavale zadatke koje je pred njih postavljao Mjesni komitet, prema uslovima u svom preduzeću.

Svi aktivisti, zajedno s komunistima, vršili su razne sabotaže na svim radnim mjestima, kako bi okupatoru onemogućili normalan rad i time pomagali oružani ustanak.

Mjesni komitet održavao je svoje sastanke u stanovima članova Partije. Uspio je da ojača rad partijskih organizacija i SKOJ-a, kao i da u više kvartova formira grupe građana - antifašista, koji su se opredijelili za NOP i koji su u daljem radu bili nam veoma koristan oslonac.

Naročito se posvećivala pažnja prikupljanju Narodne pomoći i u vidu sanitetskog materijala, oružja, municije, odjeće, hrane i drugog. Jedan dio ove pomoći davao se kvartovskim odborima Narodne pomoći, a drugi dio je ostajao organizacijama koje su prikupljale tu pomoć. Ova pomoć služila je za pomaganje antifašista i ilegalaca, a prikupljeno oružje, municija i sanitetski materijal upotrebljavale su udarne grupe, a djelomično je slatelo i partizanima.

Na svim sastancima Mjesnog komiteta, partijskih i skojevskih organizacija, obavezno se pretresala vojno-politička situacija, a prvenstveno borbe jedinica NOV u Jugoslaviji. Porast naših snaga i stvaranje divizija NOVJ povoljno je uticalo na moral pripadnika NOP-a u gradu Sarajevu. Naročito smo razmatrali političku situaciju u gradu Sarajevu, naš uticaj u fabrikama, radionicama, ustanovama i među građanima. Sagledavanje našeg ili neprijateljskog uticaja i političkog stanja, naročito među radničkom klasom, inteligencijom i omladinom, određivalo nam je ne samo političke zadatke nego i organizacione mjere i akcije koje treba poduzimati za povećanje našeg uticaja.

Posebno smo raspravljali o situaciji u neprijateljskoj vojsci, te o načinu političkog rada među njima, kako bi se pridobili vojnici za aktivan rad za NOP, te da bi prikupljali obavještenja o vojnim operacijama koji su planirali njihovi štabovi, oružje, municiju, odjeću, pribavljali propusnice, objave za putovanja i dostavljali podatke o lokaciji vojnih jedinica i slično. U to vrijeme smo imali vezu sa nekim oficirima u domobranstvu.

Raspravljali smo o namjerama policije i obavještajne službe, te smo nastojali da ili ubacimo naše drugove u te službe ili da neke od pripadnika te službe pridobijemo da rade za nas. Uvećavali smo te ljude idejno za NOP, a ne na materijalnoj osnovi. Partijske i skojevske organizacije su se osvrtno na rad neprijatelja i nastojale saznati za njegove namjere, pa o svemu su obavještavale Mjesni komitet.

Treba istaći i da je radnička, a i ostala omladina masovno radila za NOP. Nije bilo nijedne veće akcije u kojoj nije učestvovala omladina, bez obzira na prepreke i žrtve. Tako je po veličini i masovnosti iznenadila neprijatelja naša akcija u kojoj je masovno učestvovala omladina, prilikom proslave 25. godišnjice velike oktobarske revolucije, kada su po brdima oko Sarajeva bile upaljene vatre, izvršeno više eksplozija, te ispisane antifašističke parole po gradu pored sve predostrožnosti policije. To je ne samo uplašilo fašiste nego ih je i iznenadilo, jer su mislili da su partizani napali Sarajevo.

Avdo Humo i Džemal Bijedić uspostavili su kanale i kurirske veze s oblasnim komitetima za Hercegovinu i Bosansku krajinu, sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom, te s Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji se tada nalazio u istočnoj Bosni, u blizini Tuzle. Polovinom oktobra prebacio se preko Tuzle i Sarajeva delegat Centralnog komiteta KPJ Svetozar Vukmanović Tempo na

svom putu u Vrhovni štab. Smjestio se u stanu Bakira Džinića, apotekara, pripadnika našeg pokreta, a potom, preko mostarske organizacije, stigao je do Vrhovnog štaba 13. novembra 1942. godine.

Pored teških ilegalnih uslova za rad, nije se zapostavio ni ideološki rad, iako je bilo vrlo malo literature: Istorija SKP(b) i mali broj knjiga i brošura marksističke literature. Avdo Humo je naročito insistirao na ideološkom uzdizanju, kako nas članova Mjesnog komiteta, tako i ostalih komunista i skojevaca.

S obzirom na tešku vojno-političku situaciju u Hercegovini i potrebu u vršenju i jačanju partijskih i skojevskih rukovodstava i organizacija, Pokrajinski komitet je odlučio da jače, početkom novembra 1942. godine, odem za sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu.

Vojno-politička situacija u Hercegovini bila je teška, jer je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu do juna 1942. godine, tj. do povlačenja partizanskih snaga iz Hercegovine pridavao veliku važnost vojnim akcijama nego političkom radu i u vršenju rukovodstava partijskih i skojevskih organizacija na oslobođenoj teritoriji, kao i antifašističkih organizacija - omladine, žena, pa i narodnooslobodilačkih odbora. Pored toga, bio je još više pojačan teror Talijana, ustaša i četnika. Uz to, trebalo je imati u vidu da u to vrijeme u Hercegovini i Crnoj Gori nije bilo krupnijih partizanskih jedinica, niti oslobođene teritorije, pa i to pokazuje izuzetno tešku vojno-političku situaciju.

Na obavljanje novog zadatka otputovao sam u Mostar odmah nakon odluke Pokrajinskog komiteta.

BAHRA DUKI

NA ZADACIMA MJESNOG KOMITETA KPJ

Uprkos mom više puta i upornom traženju da idem na slobodnu teritoriju, odnosno u partizane, bio je izričit stav organizacije da ostanem na ilegalnom radu u Sarajevu. Odatle i moj povratak iz Zenice u Sarajevo, najvjerovatnije prvom polovinom juna 1942. godine, gdje sam se zbog policijske proljetne provale u sarajevsku organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta, sklonila, po preporuci i po vezi partijske organizacije, zajedno sa Mehom Džinićem.

Skoro odmah po pristizanju u Sarajevo, povezala sam se sa drugom Džemalom Bijedićem. Ne mogu da se sjetim ni ko nas je povezao, ni ta anđatun. Prisjeću i se, moglo je to biti koncem juna ili početkom jula iste godine. Da li je on po lozinki došao u moj stan ili nekako drukčije, ne mogu se sjetiti, ali, kada mislim na početak naše veze, u sjećanju mi je kako Džemo sjedi, onako štrkljav i dosta oskudno obučen, sav u pokretu, što je još više isticalo njegovu izrazitu mršavost. Tada sam mu ponudila, što je on i prihvatio, da odabere nešto od garderobe mog brata Mirze, koji se već odavno nalazio u partizanima. Pošto je Mirza bio niži rastom, Džemi sam svu odjeću u morala produžiti. Od tada, pa kroz čitavo vrijeme, sve do mog hapšenja, bili smo u svakodnevnoj vezi i od njega sam neposredno dobivala zadatke. Jedno vrijeme je Džemo i stanovao kod mene.

Odmah smo se angažovali na povezivanju naših aktivista. Od Džeme dobivam zadatak da okupim i angažujem žensku srednjoškolsku omladinu. To je bilo vrijeme kada se nije mogla povući i stroga granica u konkretnim zaduženjima. Radilo se sve i svja. Nije se imalo mnogo vremena i trebalo je čim prije rad oživjeti i u njega uključiti sve one koji su bili spremni da se bore na liniji NOP-a. Tako sam se ja, pored ostalog, angažovala i na ponovnom oživljavanju i aktiviranju ženske srednjoškolske omladine za koju sam bila zadužena i ranije. Naravno,

ni to se nije strogo dijelilo, pa je ta omladina djelovala kako u školi, tako i na terenu, gdje je živjela i stanovala.

Na ovim zadacima se angažuju iz Ženske gimnazije Hiba Zildži - ehaji , Zlata Gološevi -Radi , Mubera Karahasanovi Muba, Nada Biser-Taso, Olga Ivkovi i Dara Cvitanovi , a iz Trgova ke akademije Ljubica Brankovi Ljuba, Zlata Nikši , Ljubica Petrovi i Nada Pejano- vi .

Na terenu Sagrždije - Miloša Obili a ulica okupile su omladinu i djelovale Hiba Zildži i Ljubica Brankovi , a na podru ju Kova a i Vrat- nika Mubera Karahasanovi sa Vukicom Petrovi -Todorovi i Razijom Ljubun i -Pilavdži .

U Novom Sarajevu djelovali su Zlata Gološevi , Borka Vokšal-Ko- va evi , Dara Cvitanovi i druge omladinke. Na Bjelavama Olga Ivkovi i, nešto kasnije, Besima Kavazovi -Terzi . Na širem podru ju Koševa radila je Nada Pejano vi , a na terenu Logavine i Hajduk-Veljkove Nada Biser, Mirzija Duki -Eški i Kristina Spasojevi -Udovi i . Istovremeno, preko Ljubice Petrovi otpremane su na oslobo enu teritoriju razne pošiljke prikupljene kao pomo , a ona je, sem toga, djelovala kao om- ladinski aktivist i na terenu Ilidža - Butmir.

Intenzivno se radilo na obnavljanju i u vrš enju omladinske orga- nizacije. Ove omladinke su bile jezgro koje je okupljalo širi krug omla- dine na zadacima NOP-a, bilo da su držale na tzv. li noj vezi pojedine omladinke i davale im konkretne zadatke ili, u nekim slu ajevima, ita- ve grupe omladine. Vrlo je teško sve nabrojati koliko je bila široka i sveobuhvatna aktivnost tih mladih djevojaka. Sa velikom ozbiljnoš u i odgovornoš u obavljani su razli iti zadaci koji su se u tom vremenu postavljali pred nas.

Pokrenuta je bila i stalno je trajala široka akcija na prikupljanju Narodne pomo i. Sa puno uspjeha organizirana je svakodnevna izrada i pripremanje toplih i ostalih odjevnih predmeta za naše partizanske borce. Zatim, sakupljanje sanitetskog materijala, pravljenje zavoja od doma eg materijala i svega onog što je moglo korisno poslužiti NOP-u, bilo u gradu ili u jedinicama Narodnooslobodila ke vojske.

Na planu agitacije, omladina se angažovala na širokom i suštins- kom objašnjavanju ciljeva naše narodnooslobodila ke borbe, o stanju na savezni kim frontovima, a naro ito na našem jugoslavenskom ratiš- tu, te na iznalaženju stanova za koliko-toliko bezbjedno održavanje sa- stanaka, kao i za ilegalce koji su bili kompromitovani. Bili su potrebni sigurni stanovi i za razna spremišta materijala Narodne pomo i. Pomo drugovima koji su bez redovnih sredstava za održavanje, kao i rodite- ljima ija su djeca bila u partizanima, zatvorima ili koncentracionim lo- gorima, a naro ito onih koji su bili strijeljani ili na drugi na in ubijeni, bio je važan oblik naše aktivnosti. Bilo šta da se je radilo, a ništa nije bilo bezopasno, stalno je ukazivano na principe konspiracije i kako se treba držati i ponašati u slu ajevima hapšenja i istrage.

Sastanci su bili naša prava borbena škola. Pored čitanja »Biltena« i vijesti i drugih propagandnih materijala, prorađivala se donekle i marksistička literatura: Osnovi lenjinizma i Historija SKP(b). Razmjenjivana je i socijalna literatura lijevo orijentisanih i drugih naprednih pisaca. Ovi naši sastanci, kao i inače sva aktivnost, odvijali su se pod vrlo teškim prilikama u gradu gdje su vladali kvislinški režim, jake vojne i policijske snage i njihov teror. Uz to je bila i veoma teška ekonomska situacija. Za masovno kukuruznog ili crnog kruha moralo se ići u rane jutarnje sate i stajati u redu.

Vjerovatno potkraj mjeseca jula 1942. godine, Džemal Bijedić je formirao partijski aktiv za područje Logavina, Vratnik, Kovačica i Bašaršija u sastavu Ramiz Bilalagić, Meho Džinić, Amil Ćehić i Džemal Kulenović. U ovom aktivu bio je u početku i Ramiz Šabotić. Bijedić je dužnost sekretara aktiva povjerio meni. Kasnije je aktiv prerastao u partijsku ćeliju. U ćeliji su živjeli članovi Partije Meho Džinić i ja kao sekretar, te drugovi koji su bili kandidati za prijem u KPJ (Amil Ćehić, Ramiz Bilalagić i Džemal Kulenović). Tokom rata ovi drugovi su primljeni u Partiju. Predviđeno je da se u KPJ još prime sa ovog područja i Hiba Zildžić i Muhamed Šabanović. Ovaj sastav, uprkos velikoj decembarskoj policijskoj provali u partijsku i skojevsku organizaciju grada, djelovao je sve do novih aprilskih hapšenja 1943. godine, kada sam uhapšena i ja (23. aprila). I ostale organizacije NOP-a na ovom kvartu (SKOJ, AFŽ, Narodna pomoć) sačinjavane su i aktivno djelovale do ovih aprilskih hapšenja.

Negdje mjeseca avgusta 1942. godine, Bijedić me povezuje sa Jelenom Vitas, koja je djelovala na području Koševa, Bjelava i Mejtaša, na koordiniranju rada na Narodnoj pomoći. Na ovom sektoru rada na tom zadatku, angažuju se, pored ostalih, Alija Požegija, Amil Ćehić, Danilo Sparavalo, Šemsa Dukić. Punktovi u koje je dopreman i iz kojih je otpreman materijal Narodne pomoći, na ovom području, bili su u stanovima porodice Drašković u Adorđinoj i Emine Dorić u Hadžisu-lejmanovoj ulici.

Mjeseca septembra, Bijedić mi saopštava da su stvoreni uslovi, s obzirom da je veliki broj drugarica uključene na raznim zadacima NOP-a, da se prihvati formiranje posebne organizacije žena radi njihovog još šireg uključivanja i uspješnijeg angažovanja na čitavom području Sarajeva. Tako je koncem septembra ili tokom oktobra 1942. godine formiran Gradski odbor žena. Uz neposredno učestvovanje sekretara MK KPJ - Džemala Bijedića, sastanak je održan u stanu Olge Brajković. U sastav Gradskog odbora ušli su Jelena Vitas, Marica Himerlajh, Nada Vranković, jedna drugarica - tekstilna radnica sa područja Kevrinog potoka, čiji se imena ne sjećam, i ja.

Nada Vranković je prisustvovala samo tome konstituirajućem sastanku, a sljedećim sastancima nije imala prilike da prisustvuje.

Bilo je dogovoreno da Nada bude sa mnom na vezi, kako bi je mogla obavijestiti o sljedećem sastanku ili o drugom. Međutim, nešto

poslije, nakon osniva kog sastanka Gradskog odbora žena, drugovi Avdo Humo i Džemal Bijedi su mi rekli da sa Nadom nešto nije u redu, te da je za sada treba »zaobi i«. Da Nada ne bi nešto posumnjala, trebalo je da ja održavam vezu i dalje s njom, dok se neke delikatne stvari ne provjere. Naime, postojala je sumnja da je ona, prilikom ranijeg hapšenja, pod pritiskom, pristala na usluge policiji. Trebalo je provjeriti da li je i koliko je daleko u tome otišla.

Kao zaduženje u Gradskom odboru žena ja sam dobila područje od Ulice Vuka Karadžića, preko Logavine do Vratnika i područje Bistrička na lijevoj obali Miljacke. Na okupljanju i organizovanju žena u ovom dijelu grada u pododbore, aktive i grupe angažovale su se na području Sagrdžije i Medresa Hiba Zildžić i Ljubica Branković, na Kovačima ima i Vratniku Raza Ljubunović i Behija Brklja, na Logavini i Hajduk Veljkovoj Nada Biser, Zumra Mulahusi-Zahirovi, Mirzija Čukić, Ivanka Mašić, Ružica Jovanović, Milka Janjić i Dara Majstorović. Na Bistrici i u Tvornici imama Rahila Alagić, a na Alifakovcu Suada Misirlić-Mašović, Dara Lisac i neka drugarica Stojanka Čijeg se prezimena ne sjećam. Poslije hapšenja Jelene Vitas na Bjelavama sam direktnije angažovala Olgu Ivković i Sadiju Pipić.

Mjeseca oktobra 1942. godine, formiran je partijski biro u sastavu: Radomir Mirković Rade, Jelena Vitas, Meho Džinić i ja. Taj biro imao je svojevrsnu funkciju meštarskog komiteta, a njegovo područje djelovanja bila je desna strana Miljacke.

Po prilici, u to vrijeme, dobivam zadatak od Bijedića da pripremim dvije novice za domobranske odore za njega i Avdu Humu. Ne sjećam se kojim sam putem došla do tih uniformi. Istina, kod mene je bilo lagerovano nešto vojne opreme, ali mislim da sam do tih uniformi došla preko naših veza. Na dotjerivanju odora radili su Jovan i Jovanka Knežević (roditelji špire Kneževića), pošto su, inače, radili u Vojnoj odjeći. Hanifa Čukić, moja majka, dobila je zadatak da pribavi novice -ke oznake u tadašnjoj oficirskoj zadruzi, koja se drukčije nazivala i nalazila u današnjoj Titovoj ulici, gdje je sada »Sarajevotekstil«. Na uniformu Bijedića, kako nam je određeno, stavili smo oznaku domobranskog poručnika, a na uniformu Avde Hume oznaku natporučnika.

Sa Avdom Humom sam bila povezana po tzv. specijalnom zadatku. To se odnosilo na neke kurirske veze i zadatke koje sam obavljala za njega, kao poslanica PK KPJ za BiH, direktno. Mislim da sam se povezala sa Humom znatno prije prvog zasjedanja AVNOJ-a. Ostao mi je u sjećanju jedan važan detalj iz toga vremena. Naime, radi se o tome da sam imala s njim nešto kasnije jedan sastanak (obično smo se viđali u večernjim satima, zato što se on kretao samo u to doba dana). On je tom prilikom bio u domobranskoj oficirskoj uniformi, a ja u zaru. U jednom momentu prolazi neki ustaški »vođa« i pozdravlja. Kada se ovaj ustaša udaljio, Avdo reče da gospodin ustaša nije znao da je salutirao poslanicu partizanske vlade. Znala sam za zasjedanje AVNOJ-a, ali mi je on tom prilikom rekao da je biran za vođu nika AVNOJ-a. Pored nje-

govog pseudonima Kulturni, znala sam njegovo pravo ime i prezime. Za njega sam održavala veze i sa Mostarom, odnosno sa njegovom drugaricom Olgom, preko stana Milke Janji .

Specijalne zadatke i kurirske veze sam izvršavala i održavala po nalogu Hume na nekoliko strana i punktova. Odlazila sam prema Gorići, a održavala i kontakte sa Živkom Bosilj i em Seljom i Savkom Bosilj i -Todorovi na Ilidži. Na ovoj ilidžanskoj relaciji bio je angažovan esto i Muhamed Šabanovi Šaban, skojevski aktivista sa Logavine.

Poseban punkt NOP-a je bila ku a Marka Maši a, lana KPJ, i njegove drugarice Ivanke, na spoju Hajduk-Veljkove ulice i Ašikovca, gdje su tokom druge polovine 1942. godine dolazili i odlazili kuriri sa slobodne teritorije, otpremani materijali i pošta, a nerijetko sa tog punkta odlazili i ilegalni borci za partizanske jedinice. Pored ku e Maši a, takode na širem području Logavine, zna ajno je navesti i ku u porodice Draškovi u adordžinoj, danas Porodice Foht (sestre Ranka, Mila i Lepa), koja je sva bila angažirana u NOP-u. Jedna od sestara, Mila, iako je bila gluha, poržtvovano je sve inila što se od nje tražilo. Zatim navodim ku u Stjepana Perića u emerlini, stan ing. Drage Tešića, ku u Aziza Tafre, koji je vodio grupu antifašista kožaraca, a posebno naših ljudi iz Vojne odje e.

Na području Vratnika i Kova a, me u prvima iz toga doba, treba navesti porodicu Mare Lazi , ispod kule na širokcu, ija su tri sina bili direktni u esnici NOP-a. U toj ku i su jedno vrijeme, pojedina no, stanovali Humo i Bijedi . U njoj su ostavljane ili iz nje odnošene razne usmene i pisane poruke i održavane druge trajnije veze. Zatim ku a Nusreta Brklje, lana KPJ, i njegove drugarice Behije, na Plo i, u Dizdarevoj ulici. Saburina osnovna škola na Plo i, u kojoj je bio upravitelj Hasan Ljubun i , bila je od druge polovine 1942. godine pravi i stalni punkt NOP-a. Ljubun i , napredan i estit ovjek, iako u poznijim godinama i sa porodi nim obavezama, bio je dokraja privržen NOP-u i njegov veoma vrijedan aktivista. Hasanova sestra Hata, tako e starija žena, kuhala je i pospremala, a i prala rublje Bijedi u i Šahinpaši u, nerijetko i Avdi Humi. Znala je i kome to radi i o emu se radi.

Od interesa je navesti da sam preko amila ehi a povezala Mustafu Sefu, iz mostarske partijske organizacije, sa Bijedi em, a preko Dare Lisac i Ljubice Brankovi stupila u vezu sa Nikolom Prodanovi em po etkom 1943. godine, kada je došao u Sarajevo po nekom zadatku.

Imala sam veoma esto veze na zadacima sa Šahinom Šahinpaši em, koji je bio zadužen za vojna pitanja u organizaciji NOP-a, a kontaktirala sam i sa Edom Ambrozi em. Jedanput je to bilo i kod Anke i Ferde Lešnik, naših aktivista sa Bjelava. Na vezu kod Lešnika u Himzarinoj ulici broj 13 uputio me Džemal Bijedi , jer je trebalo uspostaviti kontakt sa Ambrozi em koji je bio »baziran« u toj ku i. Nismo znali da li je ku a blokirana ili je pod prismotrom policije. U ku u sam uspjela u i kao tobožnja kroja ica sa šnajderskim rekvizitima. Oboje, i

Anka i Ferdo su izgubili živote u toku NOR-a kao aktivisti NOP-a. Tako e sam kontaktirala i sa Mustafom Skakom sa kojim me je povezao Bijedi .

Nakon likvidacije Nade Vrankovi , po etkom decembra 1942. godine, i hapšenja Marije Himerlajh i Jelene Vitas, tokom tog istog mjeseca, ostala sam jedino ja neuhapšena od itvog Gradskog odbora žena. Bijedi mi je tada stavio u zadatak da ponovo radim na okupljanju žena antifašistkinja u gradu koje nisu bile provaljene kako bi se nastavio rad s njima. Istovremeno, nakon tih velikih hapšenja, postala sam lan MK KPJ, u decembru 1942. godine. Bijedi me povezuje sa Nazifom Hadžovi em Garom, sekretarom Mjesnog komiteta SKOJ-a, s kojim u kontaktirati po liniji SKOJ-a u ime MK Partije. Nešto kasnije, Avdo Humo je rekao Bijedi u i meni da Hadžovi a treba kooptirati u MK KPJ. Garo je prisustvovao jednom takvom sastanku MK Partije, u stanu Sadije Pipi , u Ulici Avde Sumbula na ekaluši, kojem su prisustvovali još Humo, Bijedi , Garo i ja. Hadžovi je ubrzo uhapšen. Principijelan i dosljedan radni ki borac, uprkos torturama na policiji nije nikoga od nas odao, niti šta priznao. Nakon njegovog hapšenja, dužnost sekretara MK SKOJ-a preuzima Meho Džini , dotadašnji lan MK SKOJ-a i lan partijskog biroa koji je decembarskom provalom prepolovljen.

Zbog velike policijske provale, koja je po ela odmah po etkom decembra 1942. godine i odnijela najve i broj partijskih i skojevskih kadrova u gradu, došlo je do privremenog jenjavanja aktivnosti, ali kontinuitet borbe nije prekidan. Uprkos nastaloj izuzetno teškoj situaciji, jer je policija na sve strane tragala za preostalim neuhapšenim komunistima i drugim aktivistima NOP-a, pa i simpatizerima, ilegalna aktivnost je nastavljena onoliko-koliko je to bilo mogu e u takvim uslovima.

U toku prvih mjeseci 1943. godine, Bijedi me je obavijestio da u Sarajevo treba da do u neki drugovi sa slobodne teritorije s kojima e se izvršiti kadrovske dopune u partijskom rukovodstvu i da e oni istovremeno zamijeniti one kojima više nema opstanka u gradu. Poslije neuspjelog prebacivanja Derviša Numi a u Sarajevo i njegove pogibije, nagoviješteno je da e sti i drugi drugovi. O ekuju i podugo tu vezu, u odre eno vrijeme uputili smo, sredinom aprila, iz Sarajeva na lliđu skojevca Ivicu Peri a Bracu sa upakovanom domobranskom uniformom, koju je trebalo da preda na punkt, gdje e sti i ovjek sa slobodne teritorije, na putu za Sarajevo. Ivica Peri je uhapšen, neposredno po predaji tog paketa, zajedno sa Živkom Bosilj i em. Bosilj i se uspio izvu i iz oružni ke postaje, a Peri a, kod koga su pronašli u džepu i kompromituju i materijal, svezanog, sproveli su u sarajevsku policiju. Nedugo iza toga, uslijedila su nova hapšenja u gradu, koja fakti ki nisu prestajala sve do decembra 1942. godine.

Drug koji je stigao sa slobodne teritorije bio je Esad engi , sa zadatkom da obnovi MK KPJ i preuzme dužnost sekretara, lako je

uhapšen kurir, i time propala uniforma koju smo uputili engi u, on se, zahvaljuju i ilidžanskim aktivistima, nekako snašao, stigao u Sarajevo i uspostavio vezu sa mnom. Za tih nekoliko dana od njegovog pristizanja u Sarajevo do mog hapšenja, povezala sam ga sa sekretarom MK KPJ Bijedi em i još nekim aktivistima koji nisu bili pohapšeni, izme u ostalih, sa Markom i Ivankom Maši , Marom Lazi , amilom ehi em, Olgom Ivkovi , Hibom Zildži .

Vrše i, u jeku ovih novih hapšenja, u mjesecu aprilu 1943. godine neposredne pripreme za prebacivanje Bijedi a na slobodnu teritoriju (poslije njega trebalo je da krenem i ja sa još nekim drugovima), dolazi do mog hapšenja 23. aprila. Toga dana trebalo je da se sastanem sa šahinom Šahinpaši em i predam mu poštu po vojnoj liniji. Pošto se približavao as sastanka, bila sam primorana, radi Bijedi evog hitnog odlaska, da se uputim prema svojoj ku i i, vidjevši dogovoreni znak (otvoren jedan prozor), što je zna ilo da je »slobodno«, ušla sam, ne sumnjaju i ništa, i upala me u policijske agente. Najstrašnije mi je bilo, u tom strašnom iznena enju, saznanje da uza se imam vojnu poštu za šahina (dva pisma), jednu koli inu letaka MK KPJ, u kojima je raskrinkavana zlo ina ka uloga palestinskog muftije Emina El Huseinija oko formiranja »Handžar« SS-divizije, zatim pištolj i novac Narodne pomo i. Moji uku ani nisu imali mogu nosti da prozor zatvore (ugovoreni znak), jer im agenti nisu dozvoljavali da se bilo gdje maknu iz kuhinje u koju su ih sve zbili. Na ulazu su me dvojica agenata odmah zgrabila, a ostali su bili sa mojima u kuhinji. Od sveg kompromituju eg materijala, koji je bio uz mene i u ku i, najvažnije je bilo da ova vojna pošta ne padne agentima u ruke. U jednom pogodnom momentu, koriste i trenutak njihove nepažnje, odlu ila sam se na rizik i u inila gotovo o ajni ki korak. Izuzetnom brzinom sam iz tašne izvadila pisma i stavila ih ispod ponjave na se iji i sjela na to mjesto. Majci sam više mimikom nego rije ima stavila do znanja da to treba predati amilu ehi u. Kada su se agenti dovoljno naradovali što su me uhvatili, prišli su pretresu i pronašli kod mene ostali materijal. Stan su prije tora ispremetali, ali nisu uspjeli da otkriju malu biblioteku koja je bila u me uprostoru bosanskih stepenica. Tada su me agenti, okruživši me sa uperenim pištoljima kroz grad, sproveli na policiju. Nisam imala ni najmanju šansu za bijeg. U policiji me je ekala itava horda. Mislili su da bogzna šta predstavljam i tako su se i postavili i ponašali. Poslije rata prona en je izvještaj Župske redarstvene oblasti u Sarajevu, upu en Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, pod br. 48/43, od 24. IV 1943. godine, u kome se, izme u ostalog, kaže:

»... izvršeno je važno politi ko uhi enje. Uhi enica se zove Ouki Bahrija, k i Ahmetova, stara 21 godinu, rodnom iz Mostara, kod koje su prona eni komunisti ki letci i bilteni iji se prijepisi ovom izvješ u i prilažu. Dalja istraga je u toku, a posljedak e se pravovremeno izvjestiti. -

Upravitelj Župske redarstvene oblasti
Petkovi

Kuća u ulici Kauk ije Abdulah ef. br. 52, u kojoj je stanovala porodica Kučki, jedan od važnih punktova NOP-a

što je najvažnije, moji su uspjeli dostaviti tu povjerljivu poštu - a milu - ehi u. Istog dana oko pola noći, uhapšena je cijela moja porodica: majka, sestra Mirzija, sestra Šemsa i njen petogodišnji sin Muhammed (Fadil). Svi su imali dobro držanje, baš onakvo kakvo je trebalo i policija nije uspjela od njih ništa saznati, uprkos zastrašivanju - čak i malog djeteta, iako su svi oni, dobrim dijelom, bili upućeni u moje veze, a i sami angažovani na određen način u NOP-u. Najteže mi je bilo gledati fizičko maltretiranje starice - roditelje majke i petogodišnjeg djeteta.

Nakon izdržanih bestijalnih fizičkih i drugih tortura, od samog početka do kraja, a naročito u toku istrage, kada sam sa mnogim suočavana, a od njih nekih i teretena, nisam ni imala povjerenje, ugled i - čak i - komuniste revolucionara. Sa još šestnaest uesnika NOP-a, od oko -etrdesetak uhapšenih u drugoj polovini aprila, otpremljena sam 11. juna 1943. godine u koncentracioni logor Stara Gradiška. Tamo sam smještena u zloglasnu »Kulu«, u samicu, i ponovo, iako fizički usljed mučenja paralizovana, podvrgavana ponovnim istragama i neljudskim postupcima.

Poslije punih 19. mjeseci provedenih u logoru smrti, kao član lo-gorskog partijskog rukovodstva, zamijenjena sam mjeseca januara 1945. godine u Pisarovini. Stigla sam u Cazinsku krajinu, u sjedište Komande bihačkog vojnog područja, a zatim, poslije nužne rekonvalescencije, upućena u Jajce, gdje je bilo sjedile ZAVNOBiH-a.

ŠTEFICA BELAK-PAVI I

IZ ŠESTE PROLETERSKE NA ILEGALNI RAD U SARAJEVO

U mjesecu septembru 1942. godine Pokrajinski komitet KPBiH uputio je još jednu grupu komunista iz Šeste isto nobosanske proleterske brigade u Sarajevo da pomogne u obnavljanju rada partijske organizacije oslabljene poslije velike provale policije u aprilu 1942. godine. Saopštenje nam je predao Iso Jovanovi , sekretar Pokrajinskog komiteta. I tako je grupa od nas šest, u kojoj su se nalazili, osim mene, Ahmet Fetahagi uelik, Rešad Dizdarevi , ing. Mehmedalija Fazlagi , Ljubica Ljuji i Dinko Falatar, polovinom septembra 1942. pošla na put, i to: Rešad Dizdarevi i ja išli smo preko Glasinca, Romanije i Mokrog, a iza nas, na jedno 2 kilometra udaljenosti, išli su Ahmet Fetahagi , Mehmedalija Fazlagi , dok su Dinko Falatar i Ljubica Ljuji odredili da idu vozom preko Pra e. Išli smo sa falsifikovanim propusnicama koje su nam na Glasincu predali Grujo Novakovi i Savo Pre a. Rešad i ja smo se spustili u Sarajevo bez naro itih teško a, preobudili u seljaka i seljanku, mada smo prolazili romanijskom cestom, utvr enom ustaškim bunkerima i ustaškim stražama. Ponegdje su nas ustaše legitimisale, sumnjivo pregledaju i propusnice, pitaju i nas gdje idemo. Mi smo imali spremne odgovore - da idemo majci u bolnicu. Negdje na sredini puta prema Mokrom, zamolili smo jednog seljaka da sjednemo na voz sijena, jer je on to sijeno vozio u Sarajevo. On nam je to dozvolio, pa smo sjeli na kola i bilo nam je lakše. Ustaške straže su ga propustile, jer su ga poznavale. Ne znam šta bi uinio da je znao da vozi partizane. Preno ili smo u hanu kod Kozije uprije, a taj seljak se pridružio u hanu drugima koji su pjevali pjesme o Paveli u. Bilo nam je jasno da su to etnici i da šuruju sa ustašama. Sutradan, u rano jutro, alifakova kom cestom spustili smo se u grad i razišli. Za Ljubicu Ljuji nije mi poznato da li je došla u Sarajevo.

Nastanila sam se kod Ljubice i Cede Dugonji a. Rekla sam im da u biti kod njih jedno izvjesno vrijeme, dok se ne sna em. Nisam usp-jela ni da se estito smjestim i odmorim, a ve me Dinko Falatar pove-zao sa Reufom Gološevi em, a Reuf sa Ademom Bu om. Od tada pa do našeg hapšenja, u mjesecu decembru 1942. godine, Adem je bio moja stalna partijska veza.

Adem Bu je, poslije jedne provale u Tvornici ilima, pokušao da uspostavi prekinutu partijsku vezu. Ja sam imala zadatak da radim na obnovi partijske organizacije u toj tvornici. Uzalud sam nekoliko dana, na odre enom mjestu, ekala neku drugaricu, preko koje sam trebala uspostaviti vezu, ona se nije pojavljivala. Adem Bu je u dva-tri navrata ekao zajedno sa mnom, ali ona nije dolazila. Bilo nam je jasno da se plaši, pa smo tražili nove, hrabrije snage. Me utim, ni tu vezu nismo stigli uspostaviti pošto smo uhapšeni poslije likvidacije Nade Vranko-vi . Ja sam, u me uvremenu, radila u »petorkama«, kako su te grupe aktivista nazivali ilegalci u Sarajevu. Održavani su partijski sastanci, teorijski i radni. Radni sastanci su bili akcionog karaktera: prikupljanje sanitetskog materijala, oružja, lijepljenje i rasturanje letaka po gradu, itd. Takve sastanke smo održavali na Hridu i na Vratniku.

Idu i jedno prijepodne Dobrovolja kom ulicom, na sastanak sa Ademom Bu om, iz daljine sam opazila jednog visokog mršavog ov-jeka, elegantno obu enog, sa velikim fesom na glavi. Crna ki anka je bila bogata i spuštala se niz fes po ocrtanoj dužini, prebacuju i se as na jednu, as na drugu stranu, prema hodu. Privukao me taj fes, pa sam gledala u tog ovjeka koji mi se približavao. U sebi sam mislila: gdje na e takav fes, tolike sam vidjela, ali takvog još nisam, sigurno je neki bogati beg koji tim svojim fesom želi da izrazi svoje begovsko po-rijeklo. Kada mi se približio, pogledala sam ga. Bio je to Avdo Humo. Prošao je pored mene kao da me ne poznaje, kraji ci njegovih usana su se smiješili, ali bio je ozbiljan. Ja nisam mogla izdržati, a da se ne nasmijem. Do prije kratkog vremena bili smo u brigadi, a sada, on se našao u Sarajevu kao i ja, bili smo svako na svom zadatku. Bio je to, za mene, jedan prijatan susret u ovom teškom i strašnom ratnom vihoru.

Isti dan desilo mi se i nešto neprijatno. Licem u lice srela sam se sa Zdenkom Radoš, nekadašnjom mojom školskom kolegicom - frankovcem, sestrom zloglasnog šefa politi kog odjeljenja UNS-e, Fra-nje Radoša. Bilo je kasno da se sklonim. UNS-a sada zna da sam u Sa-rajevu.

Vrijeme je brzo prolazilo i, može se re i, nisam se još ni dovoljno snašla, kad me jednog dana, po etkom mjeseca decembra 1942. godi-ne, Adem Bu obavijestio da se uvam Nade Vrankovi (koju sam iz škole poznavala), jer da je ona špijun i izdaje policiji sve drugove i dru-garice - ilegalce koje poznaje. Znala sam da se ili nešto dogodilo ili da e se dogoditi, jer je Bu bio uzbu en.

Toga istoga dana bila sam na jednom sastanku na Vratniku i, kako je bilo kasno, preno ila sam kod Senije Pilavdži , u ijoj smo ku i odr-

žali sastanak. Kada sam se sutradan vratila u svoje staro boravište, Ljubica i edo Dugonji bili su uhapšeni. Morala sam se snalaziti. Kome god sam se obratila od poznatih ilegalaca, svi su bili uhapšeni. Ostala je još Natalija Misovi, koja je stanovala preko puta Hotela »Evropa«. Natalija je, također, bila ilegalac - primala je kurire koji su dolazili sa Romanije. Ni ja ni Natalija nismo mogli da nađemo nikakav smještaj. Onda sam se obratila Josipu Pajiću, koji je vodio trgovačku radnju u Nemanjinoj ulici, a preko nje se odvijao jedan dio ilegalnog rada u Sarajevu. Pajić me zaključao u radnju, rekavši da ni njegova radnja nije više sigurna, da i on svakočas može biti uhapšen, jer su u gradu velika hapšenja. Bila je noć, 11. decembar 1942. godine. U radnji je bio potpuni mrak. U jedan momenat otvori se ulazna vrata i iza njih se pojavio svetlo. Ušla sam kako se sa ogromnom bukom podižu roletne i otvaraju vrata. Još sam bila bunovna, kada sam osjetila svjetla nekoliko baterijskih lampi uprtih u moje lice. Ležala sam na otomanu, ne podižući se. Nekoliko agenata UNS-e, Franjo Radoš, Jakubovi, Užićanin, Bago i Ivica i još neki, povikali su: Evo je! Tada mi je prišao Radoš i počeo me šamarati, vikajući: »Tu li si, ptičice, odavno te tražimo«. Vezali su me, odveli u zgradu UNS-e. Na podu u Radoševoj sobi, sklupani, ležali su, vezani, Reuf Gološevi i Josip Pajić. Oni su već prošli prvo »krštenje«, a to se vidjelo na Pajićevom oku i velikim modricama na licu Reufa Gološevića. Moj prvi susret sa UNS-om bio je tragikomičan. Radoš je, prave i sadističke »šale« na naš račun i šamaraju nas sve troje, rekao: »Sada ćemo slušati humorističke vešalice«. Ja sam pogledala radio (kasnije sam saznala da je to naš radio iz tehnike), ne misleći da su prošla dva sata po ponoći i da nema muzike. Tada se Radoš obratio meni, naredivši mi: »Pjevaj«. Pogledala sam ga za trenutak, a on mi je ponovio isto. Ja sam šutjela. Onda je naredio Reufu da pjeva, pa je on zapjevao neku pjesmu, te se obratio Pajiću, naredivši mu isto. Pajić mi se da je Pajić zaboravio sve pjesme, vidjelo se da ih traži u glavi, ali nijedna nije dolazila na usne. Tada ga je Radoš udario nogom i morao je da zapjeva. Od svih pjesama jedino se sjetio pjesme »Crven fesi, mamo«. Ovo je izazvalo Radoša, pa ga je on stao nemilosrdno udarati i vikati: »Ti meni da pjevaš o crvenom fesiću, bitango komunistička«. A onda se obratio meni da zapjevam. Uslijed straha i zabezекnutosti, uslijed toga što se nije isplatilo dobijati batine, i ja sam propjevala: »Široko je more«. Moj glas je bio kreštav i nesnosan, pa mi je Radoš naredio da prestanem pjevati. Ali na tome nije stao, tražio je da pjevamo komunističke pjesme, pozivao, preko agenata, iz zatvora i druge zatvorenike, te tjerao ih da pjevaju. Tako su izgledale »humorističke vešalice« koje je Radoš izvodio sa zatvorenicima, na taj način omalovažavajući ih i potcjenjujući ih i sadistički mučivši ih.

Kako nisam ni sa Pajićem ni sa Gološevićem bila u direktnoj partijskoj vezi, to se nisam plašila saslušanja i suočenja sa njima. Sa Pajićem sam se prethodno dogovorila da na policiji, ukoliko budemo uhapšeni, kažemo da smo se zabavljali. Tako je i bilo. Reuf je znao da

sam partizanka i da sam ilegalac, jer me on povezao sa Ademom Bu om. Drugo nije znao. Sa Ljubicom i edom Dugonji em sam se dogovorila da, u slu aju hapšenja, kažemo da sam ja vjerenica njihovog ne aka Spase Mi i a (kojeg sam srela u VI isto nobosanskoj brigadi), a koji se nalazio u Srbiji, i da sam iz Travnika došla kod njih na odmor. Pred agentima UNS-e nisam krila da sam bila u partizanima, jer to ne bih ni mogla - a gdje bih i bila itavu godinu, otkako su me tražili. Mada mi je za samo u eš e u partizanima prijetila smrtna kazna, meni je bilo važno da ništa ne kažem što bi me kompromitovalo i dovelo druge u opasnost. Adema Bu a nije bilo, ubili su ga, a on nije ništa rekao na policiji. Zatvori su bili puni, gotovo svi koje sam poznavala bili su ve u zatvoru. Kako je policija za tako kratko vrijeme uspjela uhapsiti tolike ljude - nije mi bilo jasno.

UNS-a je sve svoje snage usredsredila oko pitanja likvidacije Nade Vrankovi , nekadašnjeg lana KPJ, a kasnije njihovog špijuna. Tražila je oružje i municiju, sanitetski materijal - sve kanale kroz koje je prolazio NOP grada Sarajeva. Nisam u estvovala u likvidaciji Nade Vrankovi , niti sam sa njom imala kakvu vezu, a ipak sam radi toga bila premla ena. Nikakav kompromituju i materijal nisu našli kod mene, a ipak su me danono no saslušavali o partijskoj štampariji, oružju, sanitetskom materijalu. Tražili su od mene da izdam sve ilegalce koje poznajem, sve kanale svih veza za koje nisam nikad ula. Radoš je smatrao da sam neka »velika glava« u Partiji, pa je primjenjivao razne metode mu enja. Najgore mi je bilo izdržati batine pod ledenim tuševima u mjesecu decembru, u podrumu UNS-e, gdje su se agenti, tuku i, smjenjivali. Sje am se, iz golog tijela pušila se para, a hladna voda iz tuševa, držala je tijelo da ne padne. A onda su gazili izmama, udarali pendrecima, korba ima, tijelo je bilo išarano krvavim modricama. Ležali smo na betonu u elijama, vezani. Poslije takovih batina, buncali smo od temperature. Primjenjivali su batinjanje pendrekom po tabanima, u obliku »ražnja«. Svi smo uglavnom prošli kroz takove torture. Neko je izdržao, neko nije. Mene je, ipak, poslužila sre a u nesre i. Pošto me mnogi nisu poznavali, nisu me ni teretili. A ja sam šutjela. Mnogo sam znala, dosta toga i uradila, ali policiji nisam govorila ništa što nisu doznali. Par sastanaka na Hridu i Vratniku, za koje je UNS-a znala da sam prisustvovala, bili su sitnica prema onome što je njih interesovalo. Oni su htjeli da uhapsu više rukovodstvo partijske organizacije u gradu i da unište pokret u korijenu.

Bila sam dosta dugo u samici, a onda, poslije bjekstva Franje Ka mar ika iz zatvora, mene, Jelenu Vitas i Maricu Himerlajh smjestili su u istu eliju. Jelena je imala svezanu ruku, jer je pokušala samoubistvo rezanjem vena staklom razbijene pivske flaše. Bio je veliki pritisak na nju. Nije mogla da izdrži stalno nove provale i vje ita saslušanja. Bojala se da ne bi pokleknula duhom. Spasili su je u zadnji as, kada je gotovo iskrvarila. Jelena mi je pri ala da je u estvovala, zajedno sa

Ademom Bu om, u organizaciji likvidacije Nade Vrankovi , ali to policija nije saznala.

Jednoga dana na saslušanju, Radoš me upitao zašto sam 1941. godine putovala u Mostar. Ovo me pitanje zbunilo, ali se nisam predala. U zatvoru to niko nije zano. Sinulo mi je u glavu da je moj otac za mene izvadio u tri navrata policijske propusnice. Vjerovatno je to Radoš pronašao. Odgovorila sam da sam bila zaljubljena u jednog mladića a Srbina, inače studenta (izmislila sam ime i prezime), i da sam ga obišla tri puta prije nego što je legalno otišao u Srbiju. Pošto me više ništa o tome nije pitao, bilo mi je jasno da UNS-i moj ilegalni kurirski rad nije bio poznat.

Jedne noći, pozvao me Radoš na saslušanje. Kada su me uveli u njegovu sobu, vidjela sam njemačkog agenta Emila Mezera i stožernika (Velike župe Vrhbosne), za kojeg sam kasnije saznala da je to bio ustaški general Marko Mihaljević. Mezer se pravio kao da me ne primjećuje. Mihaljević je držao moju falsifikovanu legitimaciju u rukama, koja je pronađena kod jednog ilegalca, zvanog Oro (Abdulah Alikavazović), a koju mi on nije uspio predati. Gledao je u sliku, pa u mene. Bila je razlika između mene i te slike. Rašupana, prljava, poderana, išarana modricama po licu - jadno sam izgledala. Tada mi se Mihaljević obratio riječima: »Je li to tebi trebalo, tebi, jednoj hrvatskoj djevojci, da se vucaraš sa partizanima po šumama, da dozvoljavaš sve ovo, umjesto da si se javila na poziv i danas bi u Zagrebu studirala. Umjesto da živiš, da si stvaralaš budućnost, tebe očekuje smrt. Ne eš se izvući. Vidiš kako bijedno izgledaš«. Meni su se tek tada »upalile svijeće«: To su oni htjeli od mene, zato su me 1941. godine i pozvali preko novina, da me upropaste, da naprave svoga špijuna od mene. Kada su me vratili u Beograd, ispričala sam svoj susret sa njemačkim glavešinama Jeleni i Marici.

Mihaljevićeve riječi se nisu obistinile. Ja sam ostala živa - a Mezer i Mihaljević nema. I bez njihovih studija u Zagrebu, ja sam poslije rata završila fakultet u svojoj socijalističkoj zemlji.

U januaru 1943. godine bili smo predati prijetkom pokretnom ustaškom sudu. Bio je to veliki proces. Mnogo nas je bilo optuženih. Dvanaest drugova i drugarica bilo je osuđeno na smrt, trojica su strijeljana (Josip Sigmund, Miron Jevčević i Reuf Gološević), a mnogi poslani u koncentracioni logor Staru Gradišku, maja mjeseca 1943. godine, među kojima i ja. Sa mnom su bile Jelena Vitas, Ljuba Durić i Natalija Misović. Sve tri su ubijene, i to: Vitasova u Mlaci kod Jasenovca, Durićeva i Misovićeva u Staroj Gradiški 1944. godine.

U jesen 1943. godine prebačena sam u logor Jasenovac. Tu sam ostala do 1. marta 1945. godine, kada sam zamijenjena sa jednom grupom od još 30 logoraša iz Jasenovca i Lepoglave za jednog njemačkog generala i neke njemačke oficire.

Zamjena je izvršena na slobodnoj teritoriji, u selu Pisarovini.

AUGUST BATAGELJ

MOJE UKLJU IVANJE U PARTIJSKI RAD I SARADNJA SLOVENACA SA NOP-om U SARAJEVU

Ne e biti suvišno ako kažem nešto o onome što je prethodilo mom dolasku u Sarajevo i uklju ivanju u partijsku eliju Glavne željezni ke radionice i NOP Sarajeva.

Poti em iz mnogo lane seoske porodice iz sela Kamnje, opština Ajdovš ina, koja je u ondašnjim prilikama, poslije prvog svjetskog rata, živjela teško. Moj brat Franc, po zanimanju zidar, bio je lan KP Italije. Zbog toga je bio su en i proganjan od talijanskih vlasti. Godine 1929, pod utiskom svega onoga što je doživjela naša porodica, pošto sam završio stolarski zanat i uskoro morao i i u italijansku vojsku, riješio sam da pobjegnem u Jugoslaviju. O ekivao sam da u se u novoj sredini sna i i da e mi biti bolje. Tih godina mnogo Slovenaca je, zbog italijanskih progona, napustilo Slovena ko primorje. Jedni su, poput mene, došli u Jugoslaviju, a drugi otišli u Francusku, Belgiju i u prekomorske zemlje.

Po prelasku granice, preko Škofje Loke otišao sam vozom u Maribor. Tamo sam radio najprije u jednoj tekstilnoj fabrici, a zatim u privatnim stolarijama. Pošto nisam mogao da na em stolarski posao, zaposlio sam se kao fizi ki radnik u Glavnoj željezni koj radionici Maribor 1931. i radio tako sve do 1935. godine. Te godine bio sam odre en da radim kao stolar, takozvani kontraktualni radnik, jer nisam bio jugoslovenski državljanin. Više puta sam podnosio molbu za prijem u državljanstvo, ali sam ga dobio tek 1938. godine. Od tada sam, kao kvalifikovani radnik - stolar, sve do aprila 1941. godine radio u Željezni koj radionici Maribor.

U 1936. godini povezao sam se sa revolucionarnim radni kim pokretom. Veza mi je bio Angel Besednjak, sekretar partijske elije u toj radionici. Od njega sam dobijao uputstva i zadatke. Prikupljao sam po-

mo za Partiju i rasturao marksisti ku literaturu, pa mi je, 4. novembra 1939. godine, Besednjak saopštio da sam primljen u Komunisti ku partiju Jugoslavije.

Pred aprilski rat 1941. godine, po direktivi Partije, javio sam se u bivšu jugoslavensku vojsku. Zajedno sa sekretarom Besednjakom, 7. aprila 1941. godine, krenuo sam u Celje. Kad smo tamo stigli, zatekli smo praznu kasarnu. Pošto je glavina dobrovoljaca pošla prema Novom Mestu, gdje je trebalo dati otpor neprijatelju, krenuli smo vozom do Zidanog Mosta, gdje smo i preno ili u željezni koj ekaonici. Odatle smo pješke nastavili put u Zagreb. Tamo smo stigli 10. aprila oko 15 sati. Nakon pola sata od našeg dolaska, Nijemci su okupirali Zagreb. Tu smo se zadržali oko 10 dana, a onda se pješke uputili u Sloveniju, preko Varaždina. Oko dvadesetog aprila stigli smo u predgra e Maribora. Na putu smo obaviješteni da me traži njema ka policija. Od dugog pješša enja raspala mi se obua, pa sam išao bos i dobio rane na tabanima. Zbog toga sam se sa mukom kretao. Zaustavili smo se kilometar dalje od mog stana, u selu Podbrežju, u jednoj štalici za koze. Besednjak je otišao do moje ku e i obavijestio moju suprugu gdje se nalazim. Za prvi momenat, ona nije vjerovala da sam živ, jer su prije nas stigle vijesti da su me Nijemci ubili. Kasnije je, ipak, povjerovala, pa je došla kod mene kasno u no . Obavijestila me je da je njema ka policija dolazila nekoliko puta da me traži, pa zbog toga, treba da se klonim Maribora.

Besednjak je otišao u grad da bi se raspitao o prilikama i da bi uhvatio vezu sa partijskom organizacijom. Malo kasnije je stigao i prenio mi direktivu da treba da otputujem u Zagreb. U Glavnoj željezni -koj radionici u Zagrebu treba da dobijem vezu preko Pe nik Alojza, koji je, ini mi se, bio sekretar partijske organizacije u toj radionici, ili preko Maksa Durjave, Slovenca, koji je studirao u Zagrebu i bio lan fakultetske partijske organizacije. Po direktivi, nisam smio kazati supruzi da idem u Zagreb, pa sam joj rekao da idem u Ljubljano.

U Zagreb sam krenuo sa posu enim biciklom preko Ptuja i Varaždina. Bili su to za mene dani ispunjeni fizi kim i psihi kim naporima. Išao sam u potpuno nepoznato. No, ipak, sve se svršilo dobro. Po dolasku u Zagreb, dobio sam preko pomenutih drugova vezu sa partijskom organizacijom. Zatim sam se zaposlio u Glavnoj željezni koj radionici u Zagrebu.

U novoj sredini najve i problem je predstavljalo preno ište, jer su okupatori i ustaše smrtnom kaznom prijetili onima koji su krili bjegunce. U ovoj radionici sam radio svega nekoliko dana, a u Zagrebu sam proveo preko dva mjeseca. Kako su željezni ari iz Maribora pratili vozove do Zagreba i kretali se po Zagrebu, morao sam biti oprezan. Me u tim željezni arima bilo je i takvih koji su me poznavali i bili spremni da me prijave policiji. Stoga je moj opstanak u Zagrebu postao rizi an, pa sam dobio direktivu od Mjesnog komiteta KP Zagreba da otputujem u Sarajevo i da se tamo javim na vezu partijskoj organi-

zaciji u Željezni koj radionici Sarajevo. Drugovi u Zagrebu su mi dali nešto odje e i obu e i novac za put do Sarajeva.

U drugoj polovini juna stigao sam u Sarajevo i povezao se na predvi eni na in sa partijskom organizacijom. Prva veza sa partijskom organizacijom bio mi je Ivica Tvrtkovi , a poslije njega Karlo Dombaj, sve do njegovog hapšenja u aprilu 1942. godine.

Poslije ovog hapšenja rad partijske organizacije nije se prekidao. Jedino, za izvjesno vrijeme, nije bilo propagandnog materijala koji smo, ina e, dobijali preko partijske veze iz grada. Ne sje am se ta no mjeseca ni dana kada je kod mene, u stan u Tereziji ulici 32, došao Mladen Kneževi Traktor. Uputio ga je neko ko je znao da sam lan Partije. Traktor me pitao o stanju u partijskoj organizaciji u Glavnoj željezni koj radionici. Kasnije sam se s njim sastao još nekoliko puta. Dao sam mu obavještenje o lanovima Partije koje sam poznavao kao i o radnicima bliskim Partiji. U to vrijeme nismo imali partijske sastanke, nego smo održavali individualne kontakte. Ja sam stanovao kao podstanar kod Slovenca Franje Grželja. U mojoj sobi je u septembru mjesecu održan i sastanak na kome je formiran Mjesni komitet Partije kojim je rukovodio Džemal Bijedi .

Poslije razgovora sa Traktorom, nastojali smo intenzivirati rad. Razmatrali smo mogu nosti šireg uklju ivanja radnika u NOP, kandidovanja i prijema u Partiju, kao i organizacionog u vrš ivanja partijske elije. S tim ciljem poja ali smo idejno-politi ki rad sa lanstvom, kao i sa ostalim radnicima. Uskoro smo po eli redovno dobijati propagandni materijal: biltene i letke. Po mom sje anju, koncem 1942. godine, pored mene, u Glavnoj željezni koj radionici bili su lanovi Partije: Dezvana Alfred, Oto Hutner, Nazif Hadžovi , Alojz Rebi i Ivica Tvrtkovi . Rebi i Tvrtkovi bili su pušteni iz koncentracionog logora, pa su se odmah uklju ili u rad.

U novembru mjesecu, poslije odlaska Traktora, bio sam na vezi sa Ademom Bu om, lanom Mjesnog komiteta KP Sarajevo. On me molio da mu obezbijedim siguran stan, pa sam ga smjestio kod našeg dobrog saradnika, Slovenca Obrsnela Adolfa, koji je stanovao u Mehmed-paše Sokolovi a ulici broj 4. Kod njega je Bu stanovao oko tri sedmice, a zatim 14 dana kod mene. Poslije je prešao u neki, meni nepoznat stan. To je u inio zbog toga što je postojala mogu nost da ga prepozna ku evlasnik, koji je bio iz istog mjesta odakle i Bu , te da ga prijavi policiji. Nakon hapšenja Adema Bu a, opet je prekinuta veza sa Mjesnim komitetom. Nešto kasnije, dva puta me obavijestio Alojz Rebi da do em na sastanak na raskrš u blizu Velikog parka (kod javnog nužnika), ali nisam išao jer sam se bojao provokacije. Tek na tre i poziv sam otišao na pomenutu vezu. Tu sam se sastao sa meni nepoznatim visokim ovjekom. Rebi mi je svaki put rekao da je veza ovjek iz Mjesnog komiteta. Sada mislim da je to bio Džemal Bijedi , tada sekretar Mjesnog komiteta. On se interesovao za partijsku organizaciju u Radionici i rekao mi da e on biti moja veza sa Komitetom. Ne sje am

se da li sam se poslije toga sreo sa njim još koji put. Uskoro me obznanio Ivica Tvrtković da će veza izmeđ u naše ruke i Mjesnog komiteta biti Milan Pindžo, koji je radio u Željeznoj koj direkciji. I ova veza trajala je kratko, jer je Pindžo, da bi izbjegao hapšenje, morao otići u partiju.

Poslije izvjesnog vremena, došao sam na vezu Vladimiru Per Valteru, a kasnije Sati Džinoviću. To je bilo u drugoj polovini 1943. godine, vjerovatno u augustu ili septembru mjesecu. U međuvremenu prije dolaska ove dvojice drugova, bili su uhapšeni članovi Partije Glavnoj željeznoj koj radionici, prvo Alfred Dezuana i Oto Hutner nešto kasnije i Nazif Hadžović. Tada su uhapšeni i neki radnici koji nisu bili članovi Partije, a među njima je bio i Doko Panić, električar.

Valter, a kasnije i Džinović bili su od velike koristi i pomoćnici na partijskoj organizaciji. Jedna od prvih mjera, na njihovu inicijativu, bila je prijem u partijsku organizaciju onih koji su, po našem mišljenju, imali sve uslove. Safa me je obavijestio da zakažem sastanak sa Jovanima koji mogu biti primljeni. Bilo je predviđeno da na sastanku dođe i sekretar MK, Vlado Perić Valter. Sastanak sam organizovao u Marijin-dvoru, u stanu rođaka Doke Čelića. Pozvao sam Kasima Tuđevića, Doku Čelića i Budimira Bokana. Mislim da je bio prisutan i Stjepan Burić, ali u to nisam siguran. Ispred Mjesnog komiteta na sastanku je došao Mirko (kasnije sam saznao da je to bio Safa Džinović). Sekretar MK nije došao, pa je Mirko opravdao taj izostanak i saopštio da svi prisutni primljeni u članstvo Partije, a ja sam određen za sekretara Čelića. Nešto kasnije, na sastanku MK, saopšteno mi je da sam određen za člana MK sa nadimkom Marko. Na tom istom sastanku formirana je i druga ekipa u Glavnoj željeznoj koj radionici: Alojz Rek sekretar, Doko Čelić i Burić Stjepan. Tada je odlučeno da se formira Biro partijske organizacije pa sam određen za sekretara Biroa, a u njega su ušli još Alojz Rebić i Tuzović Kasim, koji me je zamijenio na dužnosti sekretara Čelića u kolnici Radionice. Kao sekretar Biroa, bio sam zadužen za rad partijske organizacije u radionici, kao i za vezu sa Sarajevom koji su, sticajem raznih okolnosti, živjeli u Sarajevu. Porog toga, dobio sam zadatak da prenosim propagandni materijal za Željeznoj koj radionicu, Vojnotehnički zavod i Fabriku duvana.

Partijska organizacija Glavne željezne koj radionice u ovom organizacionom obliku ostala je neizmijenjena do oslobođenja Sarajeva. Bio sam član Mjesnog komiteta do februara 1945. godine, kada je, ujesto mene, u MK određen Abaz Ljubunović iz Vojnotehničkog zavoda ali sam i dalje bio sekretar Partijskog biroa u Željeznoj koj radionici.

Osnovni zadatak nas komunisti u to vrijeme, a naročito kada za sekretara došao Valter, bio je - da se narodnooslobodilačkim pokretom obuhvati što veći broj radnika svih nacionalnosti, a naročito mladih. Ne sjećam se da smo u radionici imali i posebnu skojevsku organizaciju. Znam da je skojevaca bilo, ali su u organizacionom pogledu bili vezani za skojevsku organizaciju u gradu. U Birou nismo imali :

ŽUPSKA REDARSTVENA OBLAST U SARAJEVU

Taj. Broj: 48/43.

Sarajevo, 6. ožujka 1943.

Dnevno izvješće za dan
5. ožujka 1943. godine.

- 1/ GLAVNOM RAVNATELSTVU ZA JAVNI RED I SIGURNOST-ZAGREB
- 2/ GLAVNOM RAVNATELSTVU ZA JAVNI RED I SIGURNOST URED X-ZAGREB
- 3/ ZAPOVJENIČTVU USTASKE NADZORNE SLUŽBE-ZAGREB
- 4/ USTASKOJ NADZORNOJ SLUŽBI URED I-ZAGREB
- 5/ ODŠEN ZAPOVJENIČTVO REDARSTVENE SLUŽBE-ZAGREB
- 6/ OPKIDNOŠTVA DRŽAVNE VLADE G. DR. PAVLA ČANKI-SARAJEVO
- 7/ G. VILICU ŽUPANU VELIKE ŽUPE VRHOVSKA-SARAJEVO

Savezno nalogu Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost od 29. prosinca 1942. g. broj 1506.4-I-A-1042. Koštiti je podnijeti izvješće o političkoj i vojnoj situaciji u gradu Sarajevu i velikoj župi Vrhovska za dan 5. ožujka 1943. godine.

U toku noći od 5. na 6. ožujka uhićeno su u gradu Sarajevu radi komunističke djelatnosti sljedeće osobe i to:

- 1/ Ing. Petar Marković nadstojnik IV. odjela Željezničke radionice, što je sakupljao novac za narodnu pomoć, prisustvovao komunističkim sastancima i čitao biltene.
- 2/ Đorđe Đanić električar Željezničke radionice u Sarajevu davao i prikupljao novac za narodnu pomoć.
- 3/ Ivan Stolja bravar II. odjela Željezničke radionice, koji je imao konspirativno ime "Vido" radi toga što je primao i raspisavao komunističke biltene i sakupio novac za narodnu pomoć.
- 4/ Pavle Mačović svani "Čuro", što je prisustvovao komunističkim sastancima, primao i raspisavao komunističke biltene.
- 5/ Mato Badovan radnik Željezničke radionice, što je kupio i davao novac za narodnu pomoć.
- 6/ Dušan Kojić lijevar Glavne Željezničke radionice, što je primao i raspisavao komunističke biltene, održavao komunističke sastanke i kupio novac za narodnu pomoć.
- 7/ Pero Nikočević stražar Glavne Željezničke radionice u Sarajevu, uhićen je radi toga, što je kupovao 3. samokresu od komuniste Demčano, koji se također nalazi u uzama ovog Redarstva.
- 8/ Radoš Maksimović bravar Glavne Željezničke radionice radi vrlozanje države N. D. H.

ZA DOM SPREMNI !

Upravitelj
Župske redarstvene oblasti
/Patković/

slovi Izvještaja Župske redarstvene oblasti Sarajevo iz koga se vidi da je uhapšeno 8 pripad-
a NOP-a iz Glavne željezni ke radionice

datak, a niti je to Komitet od nas tražio, da formiramo skojevsku organizaciju u radionici, ili se ja toga ne sje am.

U metodu našeg rada, dolaskom Valtera, izmijenilo se to što smo na li noj vezi mogli držati samo tri druga. To je bila mjera opreznosti, kako ne bi, ako dode do hapšenja, došlo do policijske provale itave organizacije, tako da provala nije bilo do oslobo enja grada. Što se ti e naših akcija u radionici, one nisu bile, tako da kažem, spektakularne ali su bile svakodnevne i teško uo ljive. Ubacivan je pijesak u ležišta kola i lokomotiva, usljed ega se kasnije, prilikom vožnje, zbog nastalog trenja, topila bijela kovina u ležištima, pa su lokomotive i vagoni izbacivani iz saobra aja. Ugra ivan je loš materijal prilikom opravki. Na primjer, u stolariji smo skra ivali daske pa su bile neupotrebljive, kvarili mašine i lomili alat. Posebno smo nastojali da se radi što sporije i što manje.

U našem politi kom radu napori su bili usmjereni na popularisanje pobjeda NOV i pobjeda saveznika, a posebno na popularisanje ideja našeg NOP-a. Bili smo obavještavani biltenom o stanju na frontovima, a naro ito na bojištima u zemlji. Sve je to doprinosilo masovnom uklju ivanju radnika u NOP. To se odražavalo i u materijalnom pogledu - nov ani iznosi i drugi vidovi pomo i organizaciji NOP-a u gradu bili su sve ve i. Isto tako, preko brojnih veza koje su postale sve šire i svestranije, dobijali smo oružje, municiju, vojnu opremu i sanitetski materijal iz neprijateljske vojske.

U tim prilikama, iako smo bili veoma pažljivi, dešavalo se da su pojedini aktivisti bili otkriveni u svojoj sredini kao saradnici NOP-a. Takve smo, po zaklju ku Mjesnog komiteta, bez oklijevanja, slali u partizane. Uslovi za dogovore i razgovore u radionici bili su teški, pa smo težište agitacije prenijeli van njenog kruga, me u ostale grane, drže i se direktive da se na vezi ne drže više od tri lica. Sve je ovo doprinijelo da je partijski rad u zadnjim godinama rata bio olakšan. Po mom sje anju, u po etku 1945. godine raznim oblicima politi kog rada za NOP bilo je obuhva eno više od jedne etvrtine zaposlenih radnika Glavne željezni ke radionice, a to je mnogo zna ilo za naš politi ki uticaj u gradu Sarajevu.

Kada sam odre en za lana Mjesnog komiteta, sekretar je bio Vladimir Peri Valter, organizacioni sekretar - Safa Džinovi Mirko, te lanovi An ika Duri i ja. Dakle, bilo nas je ukupno etvoro. Takav komitet, sa tako malo lanova, mogao se lakše sastajati i bio je manje upadan za okolinu. Podjela rada bila je izvršena tako da je sekretar Komiteta Valter, po svojoj funkciji, obavljao zadatke i brigu za rad cjelokupne partijske organizacije, a držao je na vezi i neke sekretare partijskih elija, kao i pojedince iji su zadaci bili od posebnog zna aja. Kada je formiran NOO Sarajeva, držao je na vezi predsjednika NOO-a. Pored tih, držao je i veze sa našim ljudima u neprijateljskoj vojsci, zatim Pokrajinskim, Oblasnim, pa i Centralnim komitetom KPJ, kao i sa nekim istaknutim li nostima u gradu. Organizacioni sekretar Komiteta

Mirko bio je zadužen da priprema sastanke Komiteta i da drži svakodnevnu vezu sa partijskim elijama. Bio je i organizator kanala i odgovoran za prebacivanje ljudi i materijala na slobodnu teritoriju, a brinuo se i za Partijsku tehniku. Anika je bila zadužena za politički rad sa ženama i omladinom. O svojim zaduženjima, kao članica Komiteta, već sam govorio.

Na sastanku Komiteta više puta smo razmatrali rad i stanje partijskih organizacija u gradu. Tom prilikom najviše pažnje poklanjali smo organizacijama na Željeznici, u VTZ i Fabrici duvana, zatim organizaciji političkog rada među gradskim stanovništvom, posebno radništvom i omladinom, te stanju u neprijateljskim redovima i institucijama, sa procjenom političke situacije u gradu. Prikupljali smo i sređivali podatke o saradnicima okupatora; razmatrali organizaciju naših veza sa slobodnom teritorijom radi obezbjeđenja više kanala kako bismo, u slučaju blokade jednog, imali slobodne druge. Posebno smo skoro svakodnevno razmjenjivali informacije o namjerama neprijatelja. Za nas su posebno bili značajni podaci o jačini i pravcima kretanja neprijateljskih jedinica.

- o -

U Sarajevu su prije rata živjeli Slovenci, uglavnom visokokvalifikovani stručnjaci i visokokvalifikovani radnici. Oni su imali svoje Kulturno-umjetničko društvo »Ivan Cankar«, progresivno orijentirano. U društvu je bilo i nekoliko članova drugih nacionalnosti, a rad društva bio je poznat u Sarajevu. Poslije okupacije društvu je zabranjen rad. Sa okupacijom se povećao broj Slovenaca u Sarajevu. Jedan broj njih, kao stručnjaci na odgovornim mjestima u preduzećima u unutrašnjosti, bio je otpušten, pa su došli u Sarajevo i radili na sporednim poslovima kao niži službenici. Drugi su oni Slovenci koji su, sa svojim porodicama, nasilno iseljeni iz Slovenije, jula 1941. godine. To je posljedica mjera genocida nad slovenačkim narodom u cjelini, iako su na prvom udaru bili antifašisti i pripadnici naprednog revolucionarnog radničkog pokreta. Okupator se plašio takvih ljudi u Sloveniji, pa je odmah odlučio da ih se riješi - protjerivanjem u drugu sredinu, pretpostavljajući da će ih tako onemogućiti u djelovanju. To protjerivanje bilo je veoma brutalno: porodicama nije bilo dozvoljeno da ponesu bilo šta sa sobom, osim na brzinu spakovanih stvari u kofere; neki su imali samo jebe, a drugi su bili jedva obučeni. Neprijatelj je upadao u stanove i čitave porodice tjerao iz kuća, trpao ih u kamione, a odatle na sabiralište, pa u vozove. Transporti su išli najprije u Srbiju, kasnije u Hrvatsku, a manji broj je stigao i u Bosnu i Hercegovinu. U Sarajevo je na ovaj način bilo protjerano 260 Slovenaca, od toga polovina su bili žene i djeca. Manja grupa Slovenaca bila je u drugim mjestima, kao što je bilo, na primjer, Bugojno.

Cetrdesetorica su bili kvalifikovani radnici, od kojih su tridesetorica bili zaposleni u Glavnoj željeznoj radionici. Ostali su radili privat-

no kao kroja i, trgova ki pomo nici i si. Trojica su bili profesori, a de-setorica službenici, zaposleni uglavnom u Vojnotehni kom zavodu. Trojica su radili u Željezni koj direkciji. Među progonjenima bilo je 20 penzionera sa porodicama, a dvije porodice su bile sa sela.

Dolazak prognanih Slovenaca u Sarajevo duboko se dojmio stanovnika grada, jer su oni, na taj na in, saznali kako se okupator ponaša u okupiranoj zemlji. To je sigurno doprinosilo raskrinkavanju okupatora i njegove »oslobodila ke« misije. Bilo je o igledno da idu na istrebljivanje slovena kog naroda i da takva sudbina eka i druge narode Jugoslavije. Ovi Slovenci nisu imali više šta da izgube osim života, pa su u novoj sredini, na svakom koraku, pri ali o tome šta ih je snašlo na vlastitom ognjištu.

U prvim mjesecima, od njihovog dolaska, dobio sam zadatak da se povežem sa onim koji su radili na željeznici. Neki od njih su prije rata pripadali revolucionarnom radni kom pokretu, pa ih nije bilo teško povezati u novoj sredini. Uspostavljanje tih veza pomoglo je i povezivanju prognanih sa drugim Slovencima, koji su se našli u Sarajevu. I jednim i drugim bilo je jasno da je njihova sudbina najtješnje povezana sa sudbinom ostalih naroda Jugoslavije i sa ishodom borbe koju je povelala Partija. Zato su, bez oklijevanja, prišli NOP-u, osim jednog koji je to odbio.

Naš uticaj me u Slovencima bio je takav da su oni, pored pomo i koju su davali u novcu, iako su sami veoma teško živjeli, bili spremni da stave na raspolaganje svoje stanove za partijske sastanke i da u njih sklanjaju one koji su se krili pred policijom. Me u Slovencima bilo je oficira, podoficira i vojnih službenika bivše jugoslovenske vojske koji su prešli na službu u domobranstvo, kao: Jože Buncar, Nande Kav i , Nedoh Jože, koji su bili spremni da nas obavještavaju o namjerama neprijatelja, da nam daju oružje, municiju i vojnu opremu. Preko njih smo rasturali biltene i drugi propagandni materijal u neprijateljske jedinice. Kod nekih porodica, koje su imale mogu nost da slušaju radio, dolazili su i ostali da bi što brže saznali ono što se doga a na frontovima, a posebno o borbama u našoj zemlji. Me utim, naro ito su se isticali ian Partije Marijan Telatko i aktivisti NOP-a Franjo Vodopivec, Anica Ropert, iji je otac radio u Glavnoj željezni koj radionici, Marija Grmek, Bogdana Podgornik Danica, sve tri zaposlene u Vojnotehni kom zavodu. U Željezni koj radionici najaktivniji su bili Adolf Obersnel, stolar, Franjo Grzelj, alatni ar i Štefanija Kostić, radnica. Oni su mnogo doprinijeli povezivanju zaposlenih Slovenaca i drugih radnika radionice sa NOP-om. Me u Slovencima, koji su radili privatno ili su bili zaposleni u nekim ustanovama, sa uspjehom je radila Darinka Brečelj, službenica u Hrvatskoj štedionici, i Anton are, tekstilni tehni ar, koji je krajem 1943. godine, preko naših veza, otišao u partizane. U partizane su otišli Smiljan Milostnik, radnik Željezni ke radionice, i Dušan Lužavec, u enik. Pred samo oslobo enje Sarajeva, ustaše su odvele Anicu Ropert i ubili, a kao talac je ranije ubijen profesor Maks Kova i . Na kraju

treba još reći da je većina Slovenaca u Sarajevu bila uključena i u rad na terenu. Među njima je bila najistaknutija Darinka Brečelj. Jednom prilikom na sastanku Mjesnog komiteta razgovarali smo da je treba primiti u Partiju, ali sticajem okolnosti do toga nije došlo, pa je primljena u članstvo u Mariboru 1945. godine.

KASIM TUZOVI

U KOLNICI GLAVNE ŽELJEZNI KE RADIONICE

Pripadao sam naprednom radničkom pokretu prije rata, a poslije fašističke okupacije nastavio sam da politički djelujem u sredini gdje sam radio, tj. u putnoj kolnici Glavne željezničke radionice. Moja partijska veza prije rata i kasnije bio je Karlo Dombaj sve do njegovog hapšenja koncem aprila 1942. godine. Ovo hapšenje, kao i svako drugo hapšenje komunista pripadnika NOP-a, izazvalo je kraći i prekid u radu organizacije. Ubrzo sam dobio vezu preko Augusta Batagelja, radnika u stolariji kolnice, koja se nalazila u istoj zgradi gdje je i lakirnica u kojoj sam radio.

Sve veća neprijateljska kontrola nad kretanjem radnika u krugu radionice, koja je uslijedila poslije ovog hapšenja, uticala je da smo sve više naše dogovore oko prikupljanja Narodne pomoći i obavještanja o događajima na frontovima i o akcijama neprijatelja u gradu, pošli obavljati van radionice, u kvartovima gdje smo stanovali. Inače, bio sam uključen u rad aktivna NOP-a na Bistriku. Prema tome, u ovom mom napisu govori u o političkom radu u kolnici Glavne željezničke radionice i nešto o radu ovog aktivna na Bistriku.

Kolnica u Glavnoj željeznoj radionici je bilo odjeljenje u kojem su se izrađivala i opravljala putni i teretni kola (vagone) uskotračnog kolosijeka. Bila je smještena u 6 većih i manjih proizvodnih objekata. U njima je rad bio organizovan prema vrsti posla - po skupinama: stolarija, limarija, centralno grijanje, opravke postolja, tapetarija, lakirnica, pleh-partija. Pored radnika koji su radili u tim skupinama, mi smo politički djelovali i u nekim skupinama koje su obavljale poslove i za druge dijelove Glavne željezničke radionice, kao što su turpijarnica, niklarnica, kisikana i skupina električara. U svakoj od pomenutih skupina imali smo radnika koji je pripadao NOP-u, bilo da je bio član Partije, kandidat za člana Partije ili Partiji blizak simpatizer. Svaki od njih je oko

sebe okupljao radnike sa kojima je stalno kontaktirao i na njih politički uticao.

Ja sam u ovom periodu, tj. od maja 1942. do konca 1943. godine, držao vezu sa Budimirom Bokanom iz pleh-partije, Ivanom Rukavinom iz turpijarnice, Milom Tadićem iz teretne kolnice, Muharemom Šehanom, Dokom Petrovićem i Stjepanom Burićem iz stolarije, Mustafom Vilićem iz niklarnice, Kruljem Desimirom iz alatnice, Himzom Alićem iz tapetarnice, Ismetom Torlakovićem i drugim. Po mom sjećanju, tada je NOP-u u kolnici pripadalo oko 200 radnika. Većina njih je davala Narodnu pomoć. Preko članova Partije, kandidata za članove i drugih provjerenih drugova, većina ovih pripadnika dostavljali smo propagandni materijal koji nam je pristizao. Veliki broj ovih radnika bio je spreman ne samo da materijalno pomaže pokret nego i da svoje stanove stavi na raspolaganje za održavanje sastanaka, za smještaj i sakrivanje onih koje je gonila policija, itd. Treba istaći, takođe, da je veliki broj njih bio uključeni u rad organizacije NOP-a na terenu. Na taj način uticaj radnika Željezničke radionice prenosio se i na ona područja gdje su stanovali i živjeli.

Od Karla Dombaja dobivao sam štampane materijale do njegovog hapšenja, kada je nastupio kraći zastoj, a kasnije od Nazifa Hadžovića. Kada je Nazif bio uhapšen mjeseca marta 1943. godine, dolazio sam u grad da bi preko veze, na raznim mjestima, preuzimao štampu. Jedan dio onoga što sam primao unosio sam u radionicu, a ostalo sam predavao drugovima koji su ga rasparčavali u Vojnotehničkom zavodu i Jajce-kasarni, a neko vrijeme sam te materijale slao u Vogošću.

Štampu sam donosio iz grada i dijelio u obliku odjeljenja u radionici, i to: Budimiru Bokanu, Mili Tadiću, Muharemu Guščancu, Mustafi Viliću, Danilu Vidoviću, Ismetu Torlakoviću, Himzi Aliću, Doki Ristoviću, Asimu Džemilji, Doki Petroviću, Hasanu Karaliću, Ahmedu Spahiću, Mehmedaliji Dafiću, Dorđeviću Blagojeviću, Sakibu Korjeniću, Sulejmanu Sidriću i još nekim. Za Vogošću u štampu sam davao Džemalu Muminoviću. Za Fabriku duvana, štampu je primao Kasim Alić. Za Jajce-kasarnu, štampu je primao jedan drugičiji se imena ne sjećam, a kasnije Mahmut Tuzović. Za vojnotehnički zavod, štampu sam davao povremeno, i to drugu kojeg, takođe, nisam poznao.

U 1943. godini, pod uticajem sve većih pobjeda NOV i saveznika, politički djelovanje organizacija NOP-a dobija na svojoj širini. Gradani su, naročito radnici, postajali smjeliji, pa su se mogli lakše obavljati razni zadaci pokreta. Naročito se to može kazati za prikupljanje Narodne pomoći, te dobijanje raznih obavještenja. Postalo je moguće iz Sarajeva izlaziti u partizane, što je olakšalo položaj onih koje je policija tražila. Partijska organizacija u Željezničkoj radionici i šire u željezničkomvoru, u vremenu kada je neprijatelj pripremao četvrtu i petu ofanzivu protiv jedinica NOV, nastojala je preko svojih veza da ometa neprijateljsku mobilizaciju za front, naročito onih koji nisu bili u neprijateljskim organizacijama i formacijama.

Od druge polovine 1942. do prve polovine 1943. godine, situacija u radionici je bila vrlo teška, a naročito poslije bitke na Sutjesci i jačanja Narodnooslobodilačke vojske. Teror je dostigao kulminaciju. Svakodnevna hapšenja, ubijanja, odvođenja u logore, unijela su i među radnike potpunu nesigurnost. Otežano je bilo i dijeljenje štampe, kao i prikupljanje pomoći. Međutim, kad su pošli pucati neprijateljski frontovi i kada je kapitulirala Italija, osjetila se živost među radnicima. Već je bilo i više uspjeha u radu selije. Prilozi za pomoć NOP-u su pojačani, a i štampa se više tražila i pratila.

U ovoj ratnoj godini u Sarajevu je naročito bilo teško sa ishranom. Zbog toga su se mnogi radnici, da bi ishranili svoju porodicu i da bi pružili pomoć u ishrani ugroženim porodicama, izlagali posebnom riziku i odlazili u sela, čak preko Save, da bi nabavili namirnice. Preko željezničkog voznog osoblja nastojali smo da se tim ljudima pomogne u njihovim naporima. Međutim, trebalo je i, mnogi od ovih koji su išli da nabavljaju hranu, prenosili su i razna obavještenja u sela gdje su odlazili. Oni su pri povratku donosili vijesti o onome što se zbivalo tamo, o organizaciji nove vlasti i svemu novom, pozitivnom. Mnogi su to iskoristili da bi stupili u partizanske odrede.

Organizovana je kuhinja u radionici u kojoj je spravljana neka orba za ručak. Bila je kao obična koja bi se u normalnim uslovima bacala u kanal, kao što su radili neki radnici koji su bar nešto drugo imali da pojeduju. Mnogi radnici su od te orbe dobivali grčeve u stomaku i proljev. Parče hljeba koje je davano radnicima - zaista, ni danas mi nije jasno od čega je pravljen taj hljeb - da li od mekinja, piljevine ili kukuruzovog klipa sa kojeg je poskidano zrno - bilo je kao komad cigle. Tu kuhinju je organizovala tadašnja uprava radionice da bi spriječila izostanke radnika sa posla zbog potražnje za hranom, a to je bilo masovno u 1943. i 1944. godini.

U drugoj polovini 1943. godine na naše sastanke pošli su dolaziti članovi Mjesnog komiteta KPJ, Safa Džinović i Vladimir Perić Valter. Sjećam se da je Valter prisustvovao našem partijskom sastanku u Goruši ulici broj 1. Bilo je to koncem godine, kada je počeo padati snijeg.

Tada su u Glavnoj željeznoj radionici postojale dvije partijske selije. Jedna od njih je bila u kolnici, koju su seljavali: August Batagelj, sekretar selije, Ivica Tvrtković, koji je bio pušten iz logora i ponovo primljen u Partiju, Budimir Bokan, Stjepan Burić Stevo, Himzo Alić i ja. Tada sam bio zamjenik sekretara selije. Rad ovih selija je objedinjavao Biro, koji sam bio član. Vezu sa Mjesnim komitetom održavao je Batagelj.

U kolnici je radilo i nekoliko članova SKOJ-a. Oni su bili povezani i sa skojevskom organizacijom u Željeznoj zanatskoj školi. Među njima su bili i Fadil Drina, Mustafa Krešić, Muhamed Željo i Mustafa Rehić. Svi su radili u strolariji. U nekim pitanjima bili smo s njima povezani, pa su od nas dobijali i zadatke. Inače, naša selija davala je i mišljenja o tome ko od omladinaca ima takve kvalitete da može biti primljen

u SKOJ. U ovom periodu imali smo posebno zadatak da odvratimo omladinu i ostale da ne idu u neprijateljske vojne i druge formacije. Tada je neprijatelj na njih vršio veliki pritisak da se odazivaju na njihova naređenja.

I pored svih teških akcija, terora i hapšenja, u ovom periodu partijska organizacija u Glavnoj željezničkoj radionici uspijevala je da sprovedi partijsku liniju i izvršava zadatke jer je bila dobro povezana sa radnicima. Aktivnost partijskih celija bila je ponekad prekidana, dok se ne bi ponovo uspostavile prekinute veze. Kod velikog broja radnika postojala je svijest o potrebi borbe protiv neprijatelja, te je, razumljivo, postojala mržnja prema okupatoru i svim onim koji su mu služili. Radnici su bili spremni i činili su sve da nanesu što više štete neprijatelju radeći u radionici. Njihova deviza je bila: »Što manje uraditi, a što više pokvariti«. Međutim u radnicima je bio stav da se što više zakašnjava na posao, da se što više izostaje s posla, da se ide na bolovanje i slično, kako bi se izbjegnulo nastojanje u radionici. Uspijevalo se u tim nastojanjima - uništavanjem je repmaterijal, ugrađivan onaj koji brzo puca, kvaren alat, itd. Isto je prekidana struja u vrijeme kada su bile mašine u punom pogonu, pa je i zbog toga dolazilo do kvarova na mašinama. Nekoliko puta izvršene su ozbiljnije sabotaze u kiskani, zbog čega je dolazilo do pucanja boca za kisik. U kovanici je isto kvaren veliki parni mehanizam, duže je popravljan, a to je otežavalo i rad ostalih odjeljenja kojima je kovanica isporučivala otkivke. Vozila su loše opravljana, pa je pri probnim vožnjama dolazilo do topljenja bijele kovine u ležištima i kvara na kolicima. Kasnije, kada je bombardovano Sarajevo, nastojali smo ubijediti radnike da se poslije svake uzbune, kada se moralo ići iz radionice, više ne vraćaju na posao. Sve je ovo, i pored povećanja broja radnika zaposlenih u radionici, dovodilo do pada produktivnosti rada i kvaliteta proizvodnje. Okupator i njegove slugu su sve ovo zapažali, osjećali i bijesili po radionici. Saslušavali su, tukli i hapsili radnike, što je dovodilo do obrnutog rezultata - otpor radnika postajao je sve veći.

I u gradu je bila teška situacija. Onemogućeno je svako sakupljanje i sastajanje građana. Ni na sahranu se nije moglo mirno otići, jer su sve to pratili gestapovci, ustaše, razni špijuni i doušnici. Pratili su šta ko govori, nisu dali da se narod grupiše. Sa groblja se moralo razilaziti pojedinačno.

Aktiv NOP-a na Bistrici obuhvatio je više ulica između Babića Bašte i Ulice Šestog novembra. U njega je bilo uključeno oko 20 ljudi. Sve do polovine 1943. godine držao sam na vezi te aktiviste, a onda sam ih predao Mustafi Dizdaru Herihтеру, na sastanku u Malom Alifakovcu br. 7, kome su prisustvovali August Batagelj i Safet Džinović Safa. Ovaj aktiv je sakupljao Narodnu pomoć, oružje, municiju i vojnu opremu, brinuo se za održavanje onih koji su se skrili ili za porodice partizana, uhapšenih ili otjeranih u logore pripadnika NOP-a. Sjećam

se da su u ovom aktivu bili, pored Mustafe Dizdara, Bešo Hasanbegovi , Meho Tuzovi i Mustafa Diko.

Imali smo široke veze me u zanatlijama i sitnim trgovcima na a- ršiji, nekim policajcima, domobranima i radnicima zaposlenim u Glavnoj pošti. Ove veze bile su zna ajne za dobijanje raznih podataka od interesa za NOP, kao što su podaci o kretanju neprijateljske vojske, namjerama policije, o plja kanju koje su vršili ustaše i njihovi istomiš- ljenici u gradu i okolini. Na ovaj na in smo dobivali i podatke o doga a- jima u bližoj i daljoj okolini, pa i šire.

RAGIB RUDI

AKTIV NOP-a U VOJNOTEHNI KOM ZAVODU

Prije mog povratka u Sarajevo, krajem aprila 1942. godine, i zaposlenja u Vojnotehni kom zavodu, radio sam od 1937. godine u fabrici oružja »Vistad« u Višegradu. Za sve to vrijeme u Višegradu bio sam vezan za napredni radni pokret.

Nijemci su, po dolasku u Višegrad, izmijenili naziv »Vistadu« i uključili ga u svoju ratnu industriju »Herman Gering«. Odmah su počeli izvlačiti vrednije mašine i slati ih u Valjevo, gdje je, također, postojala gotovo istovjetna fabrika.

U augustu mjesecu ustaše su vršile hapšenja i ubijanja nevinih građana, sela su požarale, a seljaci su dotjerivani, vezani žicom, i zatvarani u razne zgrade. Tako je jedna noć u početku septembra 1941. godine, oko jedan sat iza ponoći, došla ustaška patrola i po mene. Odmah su me vezali žicom i doveli u podrum bivšeg Srpskog doma. Kada sam ubačen u podrum, nisam imao gdje sjesti jer je već bio pun pa sam iza vrata prestajao do zore. U zoru su se počeli kamioni kako prilaze Srpskom domu. Nakon izvjesnog vremena, u podrum je bahato ušao logornik sa šmajserom. Prepoznao me i upitao otkud ja tu, poznavao me kao radnika »Vistada«, gdje je i sam radio. Pustio me. Svi oni koji su se tu i zatekli u podrumu Srpskog doma, natovareni su na kamione i negdje su ih istog dana postreljali. Ovdje je bilo najmanje 40 do 50 ljudi, većinom iz obližnjih sela.

Radnici koji su ostali u fabrici, očekuju da se probiju do Sarajeva ili da idu za Srbiju preko Užica, bili su odsjeni, jer su Nijemci napustili Višegrad i sve prepustili Talijanima. Nijemci su pošli na Užice, gdje su već u okolini vođene borbe, pa su uglavnom izginuli, a jedan veliki broj je zarobljen. Dolaskom Talijana u Višegrad, mijenja se donekle situacija i za nas koji nismo imali gdje otići. Jedan broj je pozvan da puštanje električne centralu u rad i da osposobi radionice, a za to ćemo dobiti hranu.

U fabrici su poela dogovaranja i vršene pripreme za odlazak u partizane. U mjesecu novembru 1941. godine odlazi prva grupa od oko 25 drugova u Sjeme ki bataljon. U ovoj prvoj grupi bili su drugovi sa kojima sam najviše suravao, i to: Branko Kova i , Karlo Vodusek, Edo Idzakovi , te jedna grupa u enika. Želio sam i ja po i sa njima, ali tih mi se dana žena porodila i imala je izvjesne komplikacije. Pošto je nisam mogao prebaciti u rodno Sarajevo, s obzirom na to da su sve saobra ajne veze sa Sarajevom bile prekinute, pa kako je nisam imao s kim ostaviti, ostao sam u Višegradu. Od drugova koji su otišli u partizane, Drago Arapovi i ja, koji smo ostali, dobili smo zadatak da se brinemo za porodice onih koji su preko Sjeme a otišli u i in romanijski odred. Pored sakupljanja hrane i nov ane pomo i te predaje porodicama sa djecom, malo poslije njihovog odlaska, dobili smo od njih poruku za drugu vrstu akcije. Zadatak je glasio: prikupiti što više eksploziva, ru nih bombi, minobaca kih granata i dobaciti na Sjeme . U ovoj akciji istakao se Josip Platner, ina e laborant u odjeljenju eksploziva, koji je pripremio ve e koli ine laborisanih elemenata. Josip Blažina, ja i Arapovi izneli smo po no i iz fabrike oko 500 kg raznih bombi i trotila u rastresitom stanju i sutradan, u pratnji Josipa Blažine, uputili za Sjeme . Pošto je trebalo pro i kraj italijanskih straža, morali smo natovariti ve u koli inu sijena ns. seljaka kola i maskirati našu pošiljku. Tako je predata našim drugovima koji su ekali na odre enom mjestu. Kada se Blažina vratio sa kolima, pozvao nas je da podijelimo meso koje nam je i a poslao. Pošto u Višegradu tada nije uopšte bilo mesa, razdijelili smo ga našim porodicama sa djecom. Jednog dana zatražili su od nas aparat za autogeno zavarivanje, koji smo na isti na in prebacili do Sjeme a i opet dobili meso. To se ponavljalo još u nekoliko navrata - iznosili smo iz fabrike ru ne bombe i minobaca ke granate i otpremali na Sjeme . Zadnju pošiljku, poslatu negdje oko polovine marta 1942. godine, etnici su zaplijenili.

Po dolasku u Sarajevo, zbog rada u »Vistadu« i opredijeljenosti vistadovaca za NOP, gdje sam se god obratio za bilo kakvo zaposlenje bio sam odbijen uz primjedbu da se zna kakvo smo držanje imali u Višegradu. Obratio sam se tada bivšem tehničkom direktoru Vistada, a sada premještenom u VTZ Sarajevo, Bazleru, koji me je poznavao kao dobrog elektri ara. On mi je na moja duga ubje ivanja i molbe, jedva dao preporuku sa kojom sam primljen u VTZ. Po prijemu u VTZ Sarajevo, juna 1942. godine, raspore en sam na rad u odjeljenju za održavanje pogona, kao elektri ar u alatnici. Obišao sam pogone u kojima su radili radnici premješteni iz Višegrada i me u njima našao neke drugove koji su u »Vistadu« davali Narodnu pomo . Interesovao sam se kod njih za organizaciju NOP-a u VTZ-u, neki su znali da postoji, ali nisu bili povezani.

Ranije, tj. tokom 1941. i početkom 1942. godine, neki drugovi iz Višegrada bili su službeno premješteni u VTZ Sarajevo. Znao sam da se me u njima nalazi jedan naš ovjek, Ivan Cigler. Slobodno sam mu

prišao i upitao ga da li je on povezan sa organizacijom NOP-a. Rekao mi je da još nije, ali mu se čini da postoji i ovdje. Josip Blažina, koji je nekoliko dana prije mene poeo raditi, također nije bio povezan. Došao sam u situaciju da otvoreno upitam Begića, koji je radio u jednoj izdvojenoj radionici, a za koga sam se odmah uvjerio da je blizak pokretu, ima li neko u VTK-u kome bi se obratio i preko koga bi se povezo sa organizacijom. Nakon nekoliko riječi i upozorenja, rekao mi je da dođem sutra u ovu istu radionicu, pa će vidjeti. Sutradan sam jedva čekao kada će doći i ugovoreni čas. Otišao sam poslije odmora do Begića i tamo zatekao jednog mladića druga sa njim u razgovoru. Kada sam prišao, Begić me upoznao sa njim i rekao da je to drug koga tražim. Meću tim, ili ja nisam dobro čuo, ili se on nije jasno predstavio, ali ja nisam znao kako se zove. Porazgovarali smo malo i on je otišao u svoju radionicu. Pitao sam tada Begića kako se zove ovaj mladić, jer nisam čuo kako se zove. On mi je odgovorio da ću čuti drugi put: »Za imena u ilegalnom radu ne raspituj se puno. U roku od nekoliko dana biće sastanak i biće te pozvan«.

Radnici su se mnogo interesovali za razvitak partizanske borbe u okolini Višegrada, pa sam bio jedno vrijeme opsjednut raznim pitanjima. Odgovarao sam koliko sam znao, a možda mi neki nisu ni vjerovali, jer sam govorio o uspješnosti te borbe.

Nastavak aktivnosti za NOP u VTK-u nije mi bio težak, jer sam živio od 1928. do 1937. godine u Sarajevu, gdje sam izučavao električarski zanat i radio kod Isidora S. Kabilja, uz manje prekide, pa sam poznao mnoge ljude i djelovao u društvima »Gajret«, gdje sam pitomac bio, »Hurijet«, u kojoj sam muzici svirao, i »Hajduk«, gdje sam poeo igrati fudbal. Poznao sam dobro Sarajevo i imao dosta dobrih drugova, ali sam, po povratku u Sarajevo, vidio da je fašizam ušao u svoje. Mnogih drugova više nije bilo, društva su zabranjena ili zamrla.

U Vojnotehničkom zavodu naišao sam na nevjerojatno veliku opreznost ljudi koji su radili organizovano za NOP. Na takvu opreznost ja do tada nisam bio navikao, primjećivala se ta opreznost kako kod ilegalaca, tako isto i kod simpatizera, a još više kod ljudi koji su rukovodili pokretom, tako da su me već na prvom sastanku jedne grupe ilegalaca dobro iskritikovali. Na ovom sastanku, koji je održan mislim, koncem jula ili početkom augusta 1942. godine, bilo nas je ukupno šestorica. Sastanak je održan u stanu Nedžiba Hoše koji je stanovao u zgradi Marin-dvora, na drugom spratu iznad apoteke. Ovim sastankom rukovodio je onaj mladić drug sa kojim me je Begić prvi put upoznao, kasnije sam saznao da je to bio Mustafa Šestan. Upoznao nas je sa situacijom i stanjem na frontovima, govorio je o organizaciji u VTK-u, da u preduzeću ima dosta doušnika, feldžandara, ustaša i domobrana, da se na svakom koraku moramo oprezovati, jer je stanje veoma opasno. Pored toga, mene je posebno iskritikovao, rekavši da sam previše slobodan, te da ubuduće radim samo po zadatku koji ću dobivati preko Viđođa Raguža, koji je, takođe, prisustvovao ovom sastanku. Sastanku je

prisustvovao još jedan drug koga nisam poznao, kasnije su mi rekli da je poslan od Mjesnog komiteta.¹⁾ Mene je posebno ispitivao, tako da sam morao ispričati sve o sebi. Na kraju sam dobio zadatak da okupim u jednu grupu sve one koji su bili bliski pokretu u Višegradu i da sa njima održim sastanak. Sastanku su pored Šestana Raguža i mene, prisustvovali još Nedžib Hošo, Vejsil Alagi i Beir Begi.

Prvu grupu formirao sam od drugova koji su ranije došli iz Višegrada, a nju su sačinjavali: Josip Blažina, Mustafa Mari, Ivan Cigler, Ramiz Tvrtković i ja. Prvi sastanak sa ovom grupom održali smo u mom stanu, Mehmed Paše Sokolovića 12. Sastanku je prisustvovao i Vidoje Raguž. Razmotrili smo pitanje okupljanja i drugih radnika, kao i jačanja ilegalnog pokreta. Tako je ova grupa, pored ostalih zadataka, radila na formiranju još 2 grupe od po 3 člana, a kasnije i do 5 članova, po radionicama gdje smo radili i djelovali. Danas se zna da je u VTZ-u krajem 1942. godine bilo obuhvaćeno radom za NOP oko 80 drugova i drugarica, a u preduzeću je radilo više stotina radnika.

Ima još pojedinaca koji postavljaju pitanje i istovremeno odgovaraju: »pa šta ste vi ilegalci uopšte radili? - to i nije neki težak rad u odnosu na borbu sa oružjem u ruci i silom«. Mislim da je borba jedinstvena, a razlika je u tome što se u ilegalnosti boriš bez oružja, radiš protiv istog neprijatelja koji je do zuba naoružan. U Vojnotehničkom zavodu Sarajevo tokom cijelog rata postojala je jaka žandarmerijska stanica, jedan odred obezbjeđenja - vatrogasci, uvari i portiri, koji su, također, sastavni dio zaštite u VTZ-u. Nadasve, postojala je još njemačka feldžandarmerija kao kontrola svih pomenutih i ostalih ustaških službi. Ovaj dio obezbjeđenja bio je poznati službeni dio zaštite režima, dok su se agenti i doušnici, koji nisu bili uniformisani, teško mogli prepoznati. U tom košmaru trebalo je razviti takvu ilegalnu organizaciju za NOP, koja će parirati i nadmudriti tako brojne plaćenike. Moje je mišljenje da smo u tome sasvim uspjeli. Prvo što smo učinili bilo je to da se mi, komunisti i ilegalci, dobro organizujemo, proučimo sve metode neprijatelja, njihove načine rada i njihove slabe tačke. Drugo, uključili smo u rad za NOP kao simpatizere jedan broj domobrana, te jedan broj vatrogasaca i portira kao simpatizere i ilegalce.

U VTZ-u je u toku rata proizvedena topovska municija kalibra 76 mm. Vršena je opravka pušaka, mitraljeza i topova, opravka zaprežnih kola, vojnih terenskih kuhinja i izrada sanduka za municiju. Pored proizvodnih radionica, u sastavu VTZ je bila mehanička radionica za opravku mašina, alatnica za izradu alata za vlastite proizvode, te jednu pancirnu radionicu za izradu protutenkovske municije, koja u toku cijelog rata nije proizvela niti jedan metak. Pored proizvodnih pogona, bila je pirotehnika za laborisanje proizvedene municije. Zatim su tu magacin materijala za razne vojne potrebe, kao i magacin gotovih proizvoda u pirotehnici. Postojale su i ostale pomoćne radionice: livni-

¹⁾ Bio je to Reuf Gološević (Red.)

ca sa modelarnicom, elektri arska radionica, varionica i sli no. Zavod je imao i svoj laboratorij za ispitivanje svih materijala, kao i upravnu zgradu. U svim punktovima imali smo organizovane grupe, zavisno o brojnom stanju zaposlenih, a rukovo enje svakom grupom povjeravano je najiskusnijem i najodanijem drugu.

Zadaci koje je izvršavala organizacija koja je djelovala i radila za NOP u VTZ-u bili su razli iti. Od simpatizera skupljani su dobrovoljni prilozu u novcu, novac je predavan porodicama boraca, kao i za kupovinu lijekova koji su prikupljani i otpremeni na slobodnu teritoriju. Prilozi u novcu bili su skupljani jednom mjese no od svih aktivista i od svih simpatizera, osim domobrana. Svaki simpatizer dobivao je »Bilten«, kada se ponovo po eo izdavati, s tim da ga nakon itanja dade drugom simpatizeru, ili onom koji nam je blizak. Ponekad se »Bilten« pojedincima namjerno podmetao, a onda su njihove reakcije kriju i posmatrane. Ovo su bili po etni i najminimalniji zadaci za prijem u organizaciju NOP-a. Iskusniji ilegalci dobivali su teže zadatke; brinuli su se oko unošenja, opravki i iznošenja opravljenog oružja i municije. Naj eš e su Opravljeni pištolji, puške i pojedini dijelovi mitraljeza. Materijal su unosili vatrogasci, a iznosili domobrani - simpatizeri. Za razne sabotaze koriš eni su ilegalci koji su radili na održavanju raznih postrojenja, pa su elektri ari bili zaduženi za izazivanje kvarova na trafo-postrojenjima i elektromotorima, bravari za izazivanje kvarova na mašinama i prenosnim osovinama, u kompresorskoj stanici i si. Na samoj proizvodnji municije, gdje su stalno bdjeli feldžandarmi, bili su e sti zastoji i prekidi elektri ne energije, pa, pošto su sve aure galvanizirane, svaki prekid je izazivao škart i cijele serije. Odavde su Nijemci esto odvodili radnike na saslušanje, ali oni nikad nisu znali od kuda to sve dolazi, pa nisu ni mogli ništa priznati. Nijemci su ak odustali od prijema ove municije, tako da su poslije oslobo enja Sarajeva na ene mnoge serije proizvedene u toku rata.

Nekoliko drugova bilo je zaduženo za održavanje veza na pojedinim izlaznim kanalima iz Sarajeva, tako, npr., za kanal Vrelo Bosne bio je zadužen Gojko Gojkovi , za kanale Jahorina -Kasindol -Kalinovik Nikola Peji i , Marko Milidrag i drugi, dok su sa fojni kim bili povezani Marko Žalica i još neki drugovi. Preko ovih drugova upu ivani su ilegalci kojima je prijetila neposredna opasnost od otkrivanja i hapšenja. Tako er su preko njih i drugih veza prebacivani razni lijekovi, sanitetski materijal, odje a, obu a i si., a bilo je ponekad i isporuke oružja. Ina e, ilegalci Sarajeva snabdijevali su se oružjem i municijom gotovo uglavnom iz VTZ-a. Dobra veza postojala je i sa Mjesnim komitetom ne samo preko rukovodioca ilegalaca u VTZ-u, Mustafe Šestana, ve i preko drugih koji su bili vezani za Mjesni komitet. Be ir Begi , Vejsil Alagi , Marijan Telatko, Rade Barbari i drugi bili su povezani i sa organima NOP-a u gradu. Ponekad su ilegalci dobivali zadatke da izvrše razne zanatske opravke kod porodica iji su lanovi u partizanima. To je bio vid Narodne pomo i. Tako sam i ja, pored ostalog, dobio zada-

tak da uključuju ujem kratke talase na radio-aparatima kod ilegalaca (kratki talasi su bili isključivo na svim radio-aparatima, kako se ne bi mogle slušati strane radio-stanice). Sjećam se samo nekih, a to su Galib Fešta, na široka i, Anka Hodak, Obala, Zaim šarac, sadašnja Mustafa Golubi a ulica, Karlo Vodušek, dok mnoge druge ilegalce ne znam po imenu. Pošto su ustaške vlasti često kontrolisale radio-aparate, to se sve moralo veoma oprezno raditi. Morao se na i jedan tajni zavrtanj i samo preko njega uključivati i isključivati radio, a plombu namjestiti onako kako je i bila. Nije mi poznat niti jedan slučaj otkrivanja ponovo uključivo enog radio-aparata.

Krajem 1942. godine nastala je nova velika hajka na komuniste i na sve one koji su radili ilegalno za NOP. Tako je uhapšeno nekoliko drugova koji su rukovodili pokretom u VTZ-u. U Zavodu je nastala jedna velika nedoumica među ilegalcima, pošto u prvo vrijeme nismo mogli saznati za njihovo držanje pred ustaškim mučiteljima. Prvi je uhapšen Marijan Telatko, drugog dana došli su po Mustafu Šestana, koji je tada rukovodio pokretom u VTZ-u. Bio je odmah uhapšen i Emil Uherka. Uherka je radio u alatnici, gdje sam i ja radio, pa sam često kontaktirao sa njim. U alatnici je, inače, bilo najmasovnije žarište ilegalaca, pa je tada bilo organizovano preko 20 drugova u 4 grupe. U alatnici je radio i Josip Pavlović (Hadžija) kome sam se obratio i postavio pitanje našeg odlaska na slobodnu teritoriju, i to oko dvadeset pet ilegalaca. Odgovorio mi je da sa ekamo još koji dan. Poslije sam sa Bećom Begićem otišao po drugoj vezi u gradu do Galiba Feste, koji nam je rekao da se Begić navratila za nekoliko dana. Isto tako, obratio sam se tada i Anki Hodak, ali ona mi nije mogla ništa definitivno reći. Ova neizvjesnost trajala je oko mjesec dana. U gradu je, također, bilo veoma teško stanje među ilegalcima, mnogi su se posakrivali ili napustili Sarajevo, tako da je bilo nemoguće na i bilo kakvo bolje rješenje. U međuvremenu, dok smo tražili izlaz iz ovakve situacije, Pavlić je saznao da su neki od uhapšenih drugova progovorili i on je bez našeg znanja otišao u Ljubiju zajedno sa Alojzom Bolekom, a zatim na slobodnu teritoriju. Skoro istovremeno pokušao je da se prebaci i Hamid Busuladžić, ali je pritom poginuo. Uhapšeni su i članovi partijske ćelije: Savo Mihaljić, Milan Šteter, Vojo Petković, Šemsudin Rebac, Franjo Kukolj i Miloš Vrakeli, a neotkriveni su ostali Vidoje Raguž, Alojz Bolek i Alfons Peko, koji je bio sekretar SKOJ-a i kandidat za člana KPJ Franc Vodopivec. Ovim je bio zatvoren krug provala u organizaciji VTZ-a. Nakon nekoliko dana, ponovo smo bili obaviješteni preko Feste i Begića o pravom stanju i dobili nove zadatke. Kao što je poznato, ova provala nastala je zbog slabog držanja nekih članova Partije.

Nastavili smo sa radom. Na jednom sastanku u februaru 1943. godine, koji smo održali u kući Štefana Tomića, iza bolnice Koševo, obavijestio sam drugove o situaciji na istom frontu, kada su Nijemci doživjeli slom kod Staljingrada, i tada je nastalo nevino veselje, mada je bilo još hapšenja po gradu. Inače sam često obavještavao ne-

posredne drugove o situacijama kod nas i na isto nom frontu jer sam i sam posjedovao radio sa kratkim talasima i redovno slušao Slobodnu Jugoslaviju, London i druge. Ovo je bio sastanak jednog broja drugova koji su rukovodili sa pojedinim grupama aktivista. Sastanak je sazvaio i njime rukovodio Abaz Ljubun i . Pored Ljubun i a, ovom sastanku su prisustvovali: Asim Džudža, Vidoje Raguž, Be ir Begi , štefan Tomi i i ja. Mada je bio nastupio »redarstveni sat« (zabrana no nog kretanja), mi smo se prili no kasno razišli. Preovladala je teška situacija i svaki je iznosio svoje predloge o tome šta i kako uraditi da bismo se bolje organizovali. Do ovog sastanka mi nismo dobili još ništa od Mjesnog komiteta o daljnjem radu, ali smo preduzimali izvjesne mjere, kako ne bi došlo do rasula organizacije i zato smo esto me usobno kontaktirali, a rje e održavali sastanke, lako je bio nastao jedan manji prekid u vezi sa Mjesnim komitetom, to ne zna i da je prestao svaki rad i aktivnost ilegalaca u VTZ-u.

Tokom 1943. godine smo izvršili reorganizaciju i formirali aktive po pogonima. Tako smo po etkom marta održali jedan sastanak na kome smo obaviješteni o tome da e ubudu e cijelom organizacijom rukovoditi Abaz Ljubun i . Pored toga, na tome sastanku zaklju eno je da se formiraju pomenuti aktivni. Za rukovodioce aktiva odre eni su drugovi koji najbolje poznaju situaciju u svom pogonu i u zavodu. U cijelom zavodu bilo je formirano 5 aktiva: aktiv mehani ke radionice sa radionicama za održavanje na ijem se elu nalazio Ratomir orlija, a njegov zamjenik je Hidajet Dra e; aktiv alatnice sa rukovodiocem Ragibom Rudi em i zamjenikom Be irom Begi em; aktiv kovnice, fine i grube obrade sa Radom Barbari em i zamjenikom Štefanom Tomi i-em; aktiv topovske radionice sa Ljubom Stajki em i Franjom Kuko-ljem na elu. U pirotehnici je, tako er, formiran nešto kasnije aktiv na ijem se elu nalazio Marko Milidrag i zamjenik Savi , ini mi se da se zvao Vlado.

Aktivni su se razvijali tako što su pored grupa formiranih od starijih drugova, imali i skojevske aktive. Tako je skojevskim aktivom u alatnici rukovodio Šaban Šestan, brat Mustafin, koji je, nakon presude ustaškog suda, otjeran u logor Jasenovac, a zatim u Gradišku. U VTZ-u bilo je i nekoliko žena aktivistkinja, koje ja nisam li no poznavao, ali znam da su bile aktivne drugarice Rabija Teskeredži , Branka Bakoti , kao i Danica i Seka, ijih se prezimena ne sje am. Aktivnost ilegalaca VTZ-a naro ito se osjetila u drugoj polovini 1943. godine, iza Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kada su na naše sastanke po eli dolaziti Safa Džinovi i još neki drug iz grada, kojeg nisam poznavao. Puno kasnije sam saznao da je to bio Vladimir Peri Valter koji je i dalje, do oslobo enja Sarajeva, kontaktirao sa nama. Valtera sam li no poznavao sa sastanaka, a i zbog toga što je povremeno stanovao u mome komšiluku, i to kod Kurtovi a, Alije i Smilje.

Poslije kapitulacije Italije, koja je me u radnike, a ne samo me u ilegalce, unijela veliku radost i olakšanje, bilo je lakše pristupati i onim

radnicima koji su do tada bili neutralni. U tome periodu smo postigli najveće rezultate. Tada je organizacija brojala blizu dvije stotine ilegalaca i simpatizera. Treba ista i da je u VTZ-u postojala jedna od najvrših organizacija u toku rata u gradu Sarajevu.

DŽEMAL MUMINAGI

SKOJ I OMLADINSKI POKRET U SARAJEVU POSLIJE SAVJETOVANJA U IVAN I IMA

Omladinski pokret u Sarajevu koncem 1941. i u prvim mjesecima 1942. godine, kao uostalom i revolucionarni pokret uopšte, razvijao se dosta uspješno. SKOJ je postajao sve organizovaniji i masovniji, pa kao takav i sve snažniji oslonac Komunisti koj partiji i rukovodstvu NOP-a u gradu za izvršavanje složenih zadataka i smjelih akcija u uslovima ilegalnog rada. Uz i oko SKOJ-a okupljao se sve ve i broj omladine svih nacionalnosti, koja je predvo ena skojevcima, svakodnevno na djelu, pokazivala spremnost i odlu nost u borbi protiv okupatora i doma ih izdajnika. Razumljivo je da aktivnost SKOJ-a na okupljanju najširih slojeva omladine oko NOP-a nije išla bez teško a, stradanja i žrtava. Situacija i stanje na glavnim ratištima, razvoj narodnooslobodila ke borbe u našoj zemlji i posebno situacija u bližoj okolini Sarajeva, najneposrednije se odražavala i na stanje i razvoj omladinskog pokreta u gradu. Uspjesi i pobjede su taj rad snažno pokretali po širini i intenzitetu, kao što su neuspjesi, oseke i privremeni porazi dovodili do kolebanja i pasivizacije pojedinaca ili jednog dijela omladine angažovane u radu za pokret. Treba re i, do kolebanja nikad nije dolazilo me u skojevcima. Ta pojedina na kolebanja su ponekad uslovljavana hapšenjima i provalama u kojima su žrtve bile uglavnom najaktivniji skojevci, rukovodioci aktiva, kružoka i udarnih grupa, lanovi kvartovskih rukovodstava i Mjesnog komiteta SKOJ-a. Time, kao i velikom i smjelom aktivnoš u se i daju objasniti vrlo este promjene u sastavu Mjesnog komiteta SKOJ-a i njegovih sekretara. Tako se samo za sedam mjeseci (od septembra 1941. do marta 1942. godine) izredalo pet sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a koji su uglavnom, poslije provala, morali izi i na oslobo enu teritoriju. Mjesni komitet je djelovao prili no samostalno, rukovode i se politiki m dokumentima CK KPJ i CK

SKOJ-a, kao i PK KP za BiH i PK SKOJ-a za BiH (proglasi, pisma, lanci u partijskoj i omladinskoj štampi), koji su izlazili poslije aprilskog sloma stare Jugoslavije u raznim povodima i prilikama i uz najneposredniju pomoć MK KP za Sarajevo. MK SKOJ-a je u tom periodu imao 3-5 članova, rjeđe se sastajao u punom sastavu, članovi su djelovali samostalno po zaduženjima - sektorima i bili su, pored stalnog političkog rada međusobno u najširim slojevima omladine, prvenstveno usmjereni na konkretne zadatke koje je nametala data situacija. Stoga nije bilo ozbiljnijeg kritičkog razmatranja vlastitih iskustava o pravilnosti djelovanja, osim izdašne saradnje i pomoći od MK KP.

Povoljnu priliku za kritičko razmatranje rada MK SKOJ-a i za suočavanje vlastitih iskustava o organizaciji, radu i rezultatima sa iskustvima organizacija iz drugih mjesta i krajeva sa oslobođenim i neoslobođenim teritorijama, pružilo je Partijsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivanjici, održano 7. i 8. januara 1942. godine uz prisustvo druga Tita i nekoliko članova Centralnog komiteta KPJ. Poznato je da je ovo savjetovanje posvetilo izuzetnu pažnju radu SKOJ-a i omladine uopšte, kako na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, tako i u partizanskim jedinicama.

Savjetovanju u Ivanjici su prisustvovali i članovi Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, sekretari okružnih komiteta SKOJ-a (osim iz Bosanske krajine) i sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Sarajevu. Prisutni rukovodioci SKOJ-a uzeli su učešće u diskusiji i govorili o radu SKOJ-a i radu sa omladinom, pa je na osnovu toga izvršena kritička analiza, data ocjena toga rada i postavljeni dalji zadaci.

O radu i zaključcima Savjetovanja u odnosu na SKOJ i omladinu najviše saznajemo iz prepiske Pokrajinskog komiteta SKOJ-a sa Centralnim komitetom SKOJ-a, od kojih su posebno značajni: Pismo Ive Lole Ribara PK-u SKOJ-a BiH od 15. februara 1942. godine, izvještaji Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH Centralnom komitetu SKOJ-a od 24. februara i 12. marta 1942. godine, kao i iz dokumenata CK SKOJ-a i PK SKOJ-a za BiH (pisma, proglasi, instrukcije, lanci), izdati poslije Savjetovanja, radi konkretizovanja i razjašnjavanja stavova i zaključaka Savjetovanja i podsticanja aktivnosti svih snaga na njihovom uspješnom izvršavanju. Tako se u izvještaju Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, od 24. februara 1942. godine, koji je potpisao Jurica (Jurica Ribar je upravo na Savjetovanju u Ivanjici imao dodijeljen na rad u PK SKOJ-a za BiH i kooptiran za člana Pokrajinskog komiteta), upućeno na CK SKOJ-a (drugički D. Perić - tj. Ivo Loli Ribaru), nakon kratkog iznošenja toka Savjetovanja i postignutih, ponegdje i vrlo dobrih rezultata u pogledu postavljanja organizacionih pitanja i okupljanja omladine oko SKOJ-a, najviše zadržava na uočanim slabostima u radu, od kojih navodim one koje bi se mogle odnositi na rad naše organizacije.

>> - Još svi omladinci nisu mobilisani za narodnooslobodilačku borbu. To naročito važi za mlade Hrvate i Muslimane za koje se to pita-

nje najhitnije postavilo. Tako e ima još vrlo mnogo da se radi na postizanju oružanog bratstva omladine BiH.

- Politi ka propaganda je dosta slaba.' Naro ito je nedovoljno popularisan SKOJ i Komunisti ka partija.

- Slab rad u našim etama. Vrlo je mali broj eta u kojima postoji naša organizacija. I tu su predvi ene konkretne forme rada.

- Tendencija da se SKOJ za auri. esto se SKOJ pretvarao samo u vaspitnu organizaciju, a nije postao borbena organizacija sve poštene omladine.

- Vaspitni rad nedovoljan.

Na kraju se govorilo o potrebi izdavanja lista »Rije bosanskohercegova ke omladine« (posljednja ofanziva poremetila je njegovo izlaženje) o potrebi stalnog održavanja veza, podnošenja izvještaja, održavanja obaveznih savjetovanja okružnih komiteta. U najskorije vrijeme i kao posljednje - i to jedno od najvažnijih pitanja - postavljeno je i prodiskutovano osnivanje Narodnooslobodila kog saveza omladine Bosne i Hercegovine«.

Na kraju ovog dijela Izvještaja se kaže: »Povodom svih ovih pitanja donesena su konkretna rješenja, prošireni su OK SKOJ-a, upu eni ljudi na rad gdje je bilo najviše potrebno i delegati.su se razišli sa novom voljom i novim poletom na rad svaki tamo gdje je odre en.«¹⁾

Nakon održanog Savjetovanja se razvila vrlo velika aktivnost, prije svega, PK SKOJ-a, a zatim i okružnih i mjesnih komiteta na otklanjanju uo enih slabosti, organizacionom sre ivanju i ja anju SKOJ-a, okupljanju cjelokupne mlade generacije i stvaranju oružanog bratstva srpske, hrvatske i muslimanske omladine u zajedni koj borbi protiv okupatora i doma ih izdajnika, stvaranju, širenju i u vrš ivanju Narodnooslobodila kog saveza omladine Bosne i Hercegovine (NOSOBiH)²⁾, organizovanju SKOJ-a u partizanskim jedinicama, na stvaranju omladinskih eta i javljanju u njih najboljih i najborbenijih skojevaca i omladinaca, boljem organizovanju politi ko-propagandnog i vaspitnog rada me u omladinom svuda gdje SKOJ djeluje i dopire, intenziviranju rada sa seoskom i ženskom omladinom itd.

Pokrajinski komitet SKOJ-a je u tom vremenu djelovao vrlo organizovano na ostvarivanju zaklju aka savjetovanja, i može se slobodno re i, nije ostalo nijedno pitanje, nijedan problem i zadatak a da ga nije detaljno razradio i u vidu pisama, proglasa, instrukcija - ali i prisustvom svojih lanova - prenio na okružna i mjesna rukovodstva SKOJ-a, odnosno na organizacije SKOJ-a, NOV i DVJ-e. To je, i pored

¹⁾ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Beograd, 1954, tom I kniiga 2 str 505-507.

²⁾ »Bilten«, organ KPJ za BiH, u broju 1. od 18. 12. 1941. godine, objavio je lanak o stvaranju NOSOBiH-a, a u martu 1942. godine objavljeni su Pravila NOSOBiH-a i Instrukcija Privremenog pokrajinskog odbora NOSOBiH-a o stvaranju i radu NOSOBiH-a (Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Beograd, 1954, tom I, knjiga 2, str. 185-187. i 517-521).

po etka druge neprijateljske ofanzive neposredno poslije Savjetovanja u Ivan i ima i privremenih teško a koje su nastale na terenu zahvaenom ofanzivom, podstaklo snažnu aktivnost organizacija SKOJ-a na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine i rezultati te aktivnosti su se brzo po eli osje ati. Tako je bilo i sa organizacijom SKOJ-a i omladinskog pokreta u Sarajevu. Sve što je naprijed re eno za odgovoran prilaz PK SKOJ-a moglo bi se re i i za organizaciju SKOJ-a u Sarajevu.

Za Savjetovanje sam saznao ve 3-4 dana nakon njegovog održavanja. Negdje izme u 10. i 12. januara 1942. godine pozvao me je Vladimir Peri , lan MK KPJ, i rekao da u odre eno vrijeme treba da do em na važan sastanak u jedan stan u Štrosmajerovoj ulici - dvorišna zgrada. Kada sam tamo došao, zatekao sam Valtera, jednog mladog ovjeka za koga mi je rekao da je lan Pokrajinskog komiteta SKOJ-a i Dušana Mitrovi a. Tek kasnije sam ustanovio da je prisutni lan PK SKOJ-a bio Mile Perkovi . Perkovi a je PK SKOJ-a, poslije Savjetovanja u Ivan i ima, uputio u Bosansku krajinu, da prenese zaključke sa Savjetovanja i pomogne u njihovom sprovo enju. Na sastanku je Perkovi iznio da je održano Savjetovanje KPJ za BiH, kao i skopsko savjetovanje u Srednjem, upoznao nas sa karakterom i sadržinom savjetovanja, a posebno sa ocjenama i zaključcima u odnosu na organizacionu strukturu SKOJ-a i omladine. Istakao je da je na Savjetovanju u Ivan i ima kritikovan rad organizacije SKOJ-a u Sarajevu, zbog nepravilnog postavljanja organizacije prema ostaloj omladini i si. Uz to je rekao da je naš sekretar Mjesnog komiteta, koji je bio delegat na Savjetovanju, bio nesamokritičan, pa da je odlučeno da do e drugi omladinac na njegovo mjesto. U dogovoru sa Mjesnim komitetom KP, odlučeno je da ja budem novi sekretar MK SKOJ-a Sarajevo. Nakon toga nas je Perkovi upoznao sa zadacima koji stoje pred organizacijom SKOJ-a u Sarajevu. Me u najvažnije zadatke je istakao: smjelije primanje u SKOJ najborbenijih omladinaca, slanje omladine svih nacionalnosti i vjere u partizanske jedinice gdje je potrebno formiranje posebnih omladinskih eta, širenje i ja anje bratstva i jedinstva me u omladinom, masovno angažovanje omladine na prikupljanju raznovrsne pomo i za partizanske jedinice, a posebno oružja, municije, sanitetskog materijala i tople odje e i obu e. Posebno je podvukao potrebu što redovnijeg izvještavanja PK-a SKOJ-a o našem radu i zadacima.

Bio sam iznena en i zbunjen svim što sam uo, povjerenjem koje mi se ukazuje, ali i odgovornoš u koju treba da preuzmem. Naime, mi smo bili uvjereni da smo dobr'o postavili organizaciju SKOJ-a u gradu, da ona dosta uspješno djeluje i izvršava zadatke - tako je naš rad ocjenjivao i MK KP, a sada ovakve ocjene. Uz to, iako je bio mlad, Dušana smo cijenili kao vrlo odlučnog, borbenog i sposobnog rukovodioca SKOJ-a. Razumljivo, odluku PK SKOJ-a o ovoj izmjeni primili smo disciplinovano.

Uskoro poslije prijema dužnosti sekretara, tj. polovinom januara 1942. godine, Mjesni komitet SKOJ-a Sarajevo je primio pismo Pokra-

jinskog komiteta SKOJ-a sa potpisom sekretara Rate Dugonji a. Ovo pismo, koliko mi je poznato, nije sa uvano i prona eno, ali, po sje a-nju, u njemu je, vjerovatno, na osnovu diskusije vo ene na Savjetovanju, upu ena, tako er, oštra kritika na naš rad. Posebno smo oštro kritikovani za sektaštvo, za aurivanje skojevskog rada, stvaranje od SKOJ-a »partije u partiji«, da ne shvatamo važnost političkog i kulturno-prosvjetnog rada me u omladinom i na terenu i si. Zahtijevano je što prije da brojno oja amo MK SKOJ-a, da odlučno otklonimo slabosti u radu i da redovno izvještavamo PK SKOJ-a o svim akcijama i rezultatima u radu.

U izvještaju PK SKOJ-a za BiH upu enog CK SKOJ-a, od 12. marta 1942. godine³⁾, pominje se da je PK SKOJ-a poslao, prije gore pomenutog pisma, još etiri pisma Mjesnom komitetu SKOJ-a u Sarajevo i konstatuje da na ova pisma nisu dobijeni odgovori, pa je i to uzeto kao argumenat o nezadovoljavaju em stanju organizacije SKOJ-a u Sarajevu. O tim pismima nisam bio upoznat ni ranije kao lan, a ni kasnije kao sekretar MK SKOJ-a, a niti su, koliko mi je poznato, sa uvana.

Poslije sloma druge neprijateljske ofanzive i stvaranja nove velike oslobo ene teritorije u isto noj Bosni, dolaskom Vrhovnog štaba i druga Tita u Fo u i stacioniranjem pokrajinskih komiteta KPJ i SKOJ-a u Goraždu, stvoreni su povoljniji uslovi za kontakte Mjesnog komiteta SKOJ-a u Sarajevu sa Pokrajinskim komitetom. Brže smo dolazili do materijala i dokumenata koje je organizacijama upu ivao Pokrajinski komitet. Tako smo dobili: Direktivno pismo Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu od januara 1942. godine; Proglas PK SKOJ-a za BiH, od februara 1942. godine, omladini BiH za u eš e u narodnooslobodila koj borbi; a kasnije je MK dobio i Proglas PK SKOJ-a za BiH, od 12. marta 1942. godine, omladini BiH za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika; Pismo PK SKOJ-a za BiH, od 22. marta 1942. godine, rukovodstvima SKOJ-a u BiH o stvaranju omladinskih eta i radu SKOJ-a u njima i druge.⁴⁾

Sve ovo, a posebno jasno a uputstava i stavova o organizovanju i zadacima SKOJ-a i omladine u neoslobo enim mjestima i krajevima omogu ili su MK SKOJ-a da kritički sagleda vlastiti rad i da brže ispravlja greške, naro ito u organizovanju i širokom povezivanju sa mladima i da postiže sve ve e uspjehe u izvršavanju glavnih zadataka koje je nametala oslobodila ka borba mladoj generaciji naše zemlje.

U odgovoru MK SKOJ-a na pismo Pokrajinskog komiteta SKOJ-a iz januara 1942. godine, upu eno u drugoj polovini februara (pismo sa uvano i nalazi se u Arhivi CK KPJ), izme u ostalog, kaže se: »Otpo eli smo sa radom da bi što prije ispravili greške i sa reorganizova-

³⁾ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Beograd, 1954, tom I, knjiga 2, str 511.

⁴⁾ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Beograd, 1954, tom I, knjiga 2, str. 497, 500, 507. i 516.

p.br. 17/SKOJ/
1954 CK KPJ ARHIVA

Dragi drugovi,

Ovim odgovorom koji je zakasnio čitavih mjesec dana, potpuno obnovljeno rukovodstvo SKOJ-a želi da uspostavi redovnu vezu sa vama, i ujedno da vam odgovori, bar nekoliko, na sve vaše dopise u posljednji mjesec dana.

Prije svega da vam objasnimo situaciju u samome rukovodstvu. Po povratku našega delegata sa zasjedanja održali smo sastanak, na kome je bio prisutan i vaš delegat. Upozoreni smo na naše greške i propuste, i upoznati smo sa novim direktivama. Zapazilo se da postojeće rukovodstvo od četiri člana nije dovoljno i potpuno, i odlučeno je da se uvuku dva nova člana. Otpočeli smo sa radom da bi što prije ispravili greške i sa reorganizovanjem prema novim direktivama. Medjutim dolazi do provala u jednom kvartu i jedan član rukovodstva pada. Nastaje zastoje u radu i tražimo nove članove da bi popunili rukovodstvo. Izbor se vršio oprezno i to u zajednici sa starijim drugovima. Za sve to vrijeme (mjesec dana) se ne sastajemo, nego preostali članovi rukovodstva drže medjusobne kontakte, i rade ujedno i dalje po svojim sektorima, nastojeći da se uspostavi rad i na onim sektorima na kojima do tada nije bio uspostavljen. U medju vremenu su pronadjena dva dobra omladinca i uvučena u rukovodstvo. Na sastanku koji smo održali odmah poslije toga mogli smo konstatovati da se nije spavalo za vrijeme našeg nesastajanja. Uspostavljen je rad na svim srednjim školama, u zanatskoj školi, vojno-tehničkom zavodu, a pokušalo se prodrijeti i u željezničku radionu. Brojno stanje SKOJ-a se povećalo, a i prosvjetno-kulturni i politički rad je živnuo. Opširno smo prodiskutovali "Riječ", odredili druga odgovornog za slanje dopisa i odlučivali da svaki član rukovodstva opširno "Riječ" na svim svojim sektorima i odredi drugove odgovorne za prikupljanje dopisa. Na nekim sektorima je to već i učinjeno, tako da već možemo otpočeti sa slanjem dopisa. Što se tiče linoreza, mi smo ga tražili na adrese koje ste

njem prema novim direktivama« i dalje: »Uspostavljen je rad na svim srednjim školama, u Zanatskoj školi, Vojnotehni kom zavodu a pokušalo se prodrijeti i u Željezni ku radionu. Brojno stanje SKOJ-a se pove alo, a prosvjetno-kulturni i politički rad je živnuo«. ⁵⁾

I poslije Savjetovanja u Ivan i ima, i pored nastojanja, MK SKOJ-a se nije uspijevaio brojno ojačati, organizovati i djelovati kao kolektivno rukovodstvo. Tek što bismo pronašli druge za popunu, izbila bi provala i došlo do hapšenja ili odlaska u partizane. Tako je i došlo do situacije da čitav mjesec dana od imenovanja novog rukovodstva nije došlo do sastanka. Preostali članovi MK su održavali međusobne kontakte, radili svaki po svom sektoru i na određenom rejonu, nastoje i da svojim radom nadoknade malobrojnost rukovodstva i da organizuju rad i na onim sektorima na kojima do tada nije bio uspostavljen. I takvim radom MK SKOJ-a, uz puno zalaganje i aktivnost kvartovskih rukovodstava SKOJ-a i pomoć MK KPJ, postizani su značajni rezultati.

Značajna aktivnost MK SKOJ-a je ispoljena i veliki uspjeh je postignut u slanju najboljih omladinaca u partizanske jedinice, omladinske čete i proleterske brigade. Iz pisma MK KPJ Vrhovnom štabu, Centralnom komitetu i drugu Titu, u toku februara i marta 1942. godine, tj. za vrijeme njihovog boravka u Foča, to se jasno vidi. I što je posebno značajno, a to je da su se među tim omladincima nalazili pripadnici svih naših nacionalnosti i konfesija. Tako u pismu iz početka februara, koje je u ime MK KPJ potpisao Petruškin (Vladimir Perić Valter) kaže se: »Sa današnjim transportom šaljemo 10 ljudi za proletersku udarnu brigadu«, a zatim navodi imena: Tufo, Safet, Stipo, Ante, Hajim, Danilo, Reuf, Vido, Hakija, Jevrej - radnik (nije znao imena).

U drugom pismu, takođe iz februara, kaže se: »Već se u ponedjeljak spremaju ljudi gore za brigadu. Biće ih u jednoj grupi oko 12«. U pismu od 7. marta, Petruškin javlja da šalje 3 druga za Proletersku udarnu brigadu i navodi njihova imena: Mahmut, Nikola, Šerif, a već u pismu od 8. marta, Petruškin piše: »Danas šaljemo 15 omladinaca - Muslimana za Proletersku udarnu brigadu. Između njih se posebno ističu Hasan, Nedžib, Nail, koji se od ostalih naročito ističu u hrabrošću, borbenošću i povjerljivošću«. I tako je to trajalo sve do martovsko-aprilskih provala u Sarajevu - kada je tok masovnog odlaska u partizane za neko vrijeme zaustavljen. Sve su to, kao što se vidi, bili mladi ljudi, radnici i žene, sve je to bio rezultat aktivnosti i rada organizacije SKOJ-a. Na taj način organizacija SKOJ-a i mlada generacija Sarajeva je odlučno i spremno odgovorila na poziv PK SKOJ-a mladoj generaciji Bosne i Hercegovine, upućenog u februaru 1942. godine, za stupanje u omladinske čete koje su se, po odluci Glavnog štaba NOP i DVJ za Bosnu i Hercegovinu, stvarale na cijeloj teritoriji. O značaju stvaranja omladinskih četa, između ostalog, u Proglasu se kaže: »Ove omladins-

⁵⁾ Arhiv CK SKJ, p. br. 17. (SKOJ).

ke ete treba da postanu udarna snaga narodnooslobodila ke borbe u Bosni i Hercegovini, uzor vrste organizacije, discipline, borbenosti i heroizma za sve ostale borce, primjer bratstva i sloge Srba, Hrvata i Muslimana u svetom ratu protiv okupatora i svih narodnih izdajnika: ustaša, Nedi evaca, Ljoti evaca i prodanih etni kih bandi i vojvoda. Pred njima stoji težak zadatak uništavanja ovih i svih drugih javnih i prikrivenih narodnih neprijatelja i stvaranja i obezbjeđenja prave narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, kako za vrijeme današnje narodnooslobodila ke borbe tako i sutra, poslije kona ne pobjede nad okupatorom«.)

Veliku aktivnost i uspjeh u tom periodu postigla je organizacija SKOJ-a u povezivanju najširih slojeva omladine sa našim pokretom i njihovim uklju ivanjem u mnoge zna ajne akcije i aktivnosti u gradu, a kroz te akcije su se oni kalili, pa su primani u SKOJ. Zna ajno je ista i da se u taj rad široko uklju ila ženska omladina, naro ito srednjoškolska i da su omladinke bile sve više uklju ivane u rukovodstva SKOJ-a po kvartovima, za sekretare aktiva itd. Omladinke su se naro ito, pored u eš a u drugim akcijama, angažovale na prikupljanju zimske odje e i obu e za našu vojsku.

U SKOJ su primani i naprednom omladinskom pokretu su sve više pristupali mladi iz svih nacionalnosti i vjerskih grupacija. U njemu" i oko njega se stvaralo, izgra ivalo i kovalo neraskidivo bratstvo i jedinstvo svih naših naroda i narodnosti što je bila vrsta garancija naših pobjeda i uspjeha, kako u konkretnim, svakodnevnim akcijama, tako i kona ne pobjede nad neprijateljima svih boja. Pred tom injenicom je najviše strahovala krvava ustaško- etni ka bratija i njihovi fašisti ki gospodari. Iz jednog od spiskova »uhapšenih komunista« u martovsko-aprilskim provalama, koji je Župska redarstvena oblast Sarajeva, 15. travnja 1942. godine, uputila »Zapovjedništvu ustaške nadzorne službe - na ruke Zapovjednika gospodina Eugena Kvaternika - Zagreb, pod Taj. broj 2364/42«, vidi se da se me u uhapšenim nalazi veliki broj omladinaca i omladinki i da su gotovo proporcionalno broju stanovnika bili zastupljeni pripadnici svih nacionalnosti i vjerskih grupa. Tako me u 110 uhapšenih, 53 su do 25 godina starosti, a od njih 22 Srba (»srpskopравoslavnih«), 19 Muslimana (»islamske vjeroispovijesti«), 11 Hrvata (»rimokatoli ke vjere«) i 1 evangelisti ke vjere. Po socijalnoj pripadnosti bila su 22 mlada radnika, 21 ak i student i 10 ostalih (službenika, domaćica i si.). I drugi spiskovi uhapšenih iz tog perioda daju istu sliku u eš a mladih u revolucionarnom pokretu i NOB-i u tom periodu.

Mora se re i da je, i pored takvog stanja i raspoloženja me u omladnom gradu, organizacija sporo radila na formiranju NOSOBiH-a. Osnovni uzrok tome je neshvatanje i nesnalaženje rukovodstva

’) Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, Beograd, 1954, tom I, knjiga 2, str.

SKOJ-a u pristupu izvršavanju ovog vrlo značajnog zadatka i zaključka sa Savjetovanja u Ivanici ima. To se vidi i iz ranije pomenutog pisma MK SKOJ-a Pokrajinskom komitetu SKOJ-a, iz druge polovine februara 1942. godine, u kome se kaže: »Za »Savez« nam pošaljite opširnije uputstvo, naročito u pogledu organizacije, jer moramo priznati da u tom pogledu nismo ništa učinili«. Tek znatno kasnije, u drugoj polovini 1943. godine, organizacija SKOJ-a u gradu prišla je izvršavanju ovog zadatka.

Ovo je slučaj spoticanje oko masovnog organizovanja omladine u Sarajevu imalo je svoje Korijene i u organizovanju SKOJ-a iz dotadnjeg perioda, koje je bilo prilagođeno specifičnim prilikama u okupiranom gradu, naročito velikom teroru okupacionih vlasti, kao i međunarodnim odnosima koji su na svakom koraku tražili adekvatnu organizaciju djelovanja među omladinom. Ja bih ovdje dodao da je omladinska organizacija, uprkos neusaglašenosti sa raznim organizacionim formama, imala vidnog uspjeha među najširim slojevima omladine, što su potvrdili mnogi rezultati njenog rada, kao i upornost u održavanju kontinuiteta organizacije NOP-a u kojoj je omladina bila glavni nosilac rada.

Među zadacima kojima je organizacija SKOJ-a u gradu naročito prvih mjeseci 1942. godine posvećivala izuzetnu pažnju i na kojima se mnogo i uspješno angažovala - bilo je prikupljanje sanitetskog materijala i municije. Naime, uspjesi naše vojske u toku i poslije druge neprijateljske ofanzive, stvaranje velike slobodne teritorije plaćen je i plaćan velikim žrtvama i nametao je potrebu svakodnevnih borbi za odbranu te teritorije (fotografski period). Stradanje od smrznutina velikog broja proletera u velikom Igmanskom maršu i potreba da se što efikasnije liječe, potenciralo je, inače, stalnu oskudicu u sanitetskom materijalu i lijekovima. Iz prepiske druga Tita sa MK KPJ Sarajevo iz toga perioda, vidi se da je to postavljeno kao najvažniji zadatak pred partijsku organizaciju. Iz saopćenih pisama koja je MK KPJ Sarajevo upućivao drugu Titu u to vrijeme, vidi se da su pošiljke sanitetskog materijala i lijekova bile važne i značajne. To se vidi i iz pisama druga Tita upućenih drugarici Okrugloj (Olga Marasović). Tako u pismu od 3. 3. 1942. godine, drug Tito piše: »Primili smo tvoju pošiljku sa lekovima« i dalje: »Sada bi bilo dobro da nam što hitnije nabavite injekcije protiv pegavog i trbušnog tifusa kao i injekcije protiv ujed besnih pasa i razni drugi materijal...«, a u pismu od 16. 3. 1942. godine: »Primili smo tvoje pošiljke sa medikamentima, ali nastojte da i dalje dostavljate razne lijekove, koje vam šaljemo u priloženoj cedulji...«.7)

Omladina Sarajeva se vrlo uspješno uključila u ovu akciju i pokazivala veliku snalažljivost i smjelost u iznalaženju i prikupljanju sanitetskog materijala i lijekova, iako je uistinu vladala velika oskudica, a

7) Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. reg. 1942/93. i br. reg. 1942/124.

okupatorske i ustaške snage imale su sve veće potrebe za liječenjem ustaša i domobrana ranjenih u borbi sa partizanima, zbog čega su naši aktivisti teže nalazili izvore za pribavljanje tih materijala. Mjesni komitet i organizacija SKOJ-a u Sarajevu su o tome, ulagali velike napore da što uspješnije sprovedu osnovne stavove, zadatke i zaključke sa Savjetovanja u Ivanjici, koji su se odnosili na rad SKOJ-a. Ova aktivnost je privremeno, poslije poznatih velikih provala marta i aprila 1942. godine, izgubila na zamahu i intenzitetu, da bi od ljeta 1942. godine dobila novi polet, a SKOJ ponovo postao glavni oslonac NOP-a u izvršavanju sve krupnijih i složenijih zadataka koje je nametao uspješan razvoj narodnooslobodilačke borbe.

REUF NAL ADŽI

IZ OKUPIRANOG SARAJEVA U OSLOBODJENOM SARAJEVU

Krajem februara i početkom marta 1942. godine izlaze iz Sarajeva tri grupe omladinaca koje je uputio MK KPJ Vrhovnom štabu u Foča radi rasporeda u Prvu proletersku udarnu brigadu. U prvoj grupi bio sam i ja. O tome postoji sačuvano pismo Vladimira Perića i Petruškina, o kome je već bilo riječi u II tomu ove edicije (str. 503). Sve ovo potvrđuje činjenicu da je u to vrijeme sarajevska partijska organizacija, kao i SKOJ, razvili široku aktivnost u gradu, te da je spremnost za izlazak u partizanske jedinice i za borbu protiv okupatora bila do te mjere narasla da se želji mnogih, zbog konspirativnih razloga i drugih poteškoća, nije moglo ni udovoljiti. Poteškoće oko prebacivanja nastupale su iz konspirativnih razloga. Ono što je bitno i što hoću da naglasim je to da je omladina svih nacionalnosti bila spremna za borbu, što je okupatoru i ustaškom režimu zadavalo posebne brige.

Preko partijske veze mi je saopšteno da sam odgovoran za prebacivanje moje grupe do cilja. Vjerovatno su se drugovi rukovodili time što sam bio član Partije i što sam kao planinar dobro poznao puteve do Trnova, kuda smo morali proći. Inače, nisam mogao dalje ostati u Sarajevu, jer sam već jednom bio hapšen i od tada pod prisмотрom policije.

Pored zadataka u teritorijalnoj partijskoj organizaciji na Bjelavama, bio sam po nekim specifičnim zadacima vezan i za Vladimira Perića, koji me je i primio u KPJ, u oktobru 1941. godine. Od Perića sam dobio zadatak da napustim posao u brijačnici, gdje sam do tada radio zajedno sa aktivistima Remzijom Pehlivanovićem i Hasanom Trebinjcem, i da se posvetim isključivo zadacima NOP. Za izdržavanje sam dobivao finansijska sredstva od Vladimira Perića. Moja osnovna zaduženja su bila pripreme i transportovanje raznog materijala iz Sarajeva za potrebe partizanskih jedinica, koji smo prevozili saonicama, rodla-

ma i na druge načine, u toj snježnoj i hladnoj zimi 1941. godine. Zatim, preuzimanje propagandnog materijala iz Kurtinog duhana (centra za distribuciju materijala tehnike Mjesnog komiteta KPJ) i predaja na određene veze u gradu.

Uhapšen sam oko Nove 1942. godine u brijunici Ferida Selimovića, u koju sam došao da preuzmem od Hasana Trebinjca baterije i drugi materijal, spakovan za otpremu na oslobođenu teritoriju. Srećom, prethodno nisam zatekao Salku Pirkića, našeg aktivistu, u njegovoj krojačnici u Velikom Turiluku, od koga je trebalo da preuzmem vojničku uniformu, tako je pripremljenu za otpremu u partizane. U zatvoru sam se našao sa Brankom Galebom, Zijom Dizdarevićem i drugima. Saslušavali su me Pavelić, Kovačević i Cividini. Na intervenciju građana, pušten sam iz zatvora 8. ili 9. februara 1942. godine. Istog dana Vlado Perić me vratio u zgradu zatvora da predam novac, cigarete, čokoladu i drugo uhapšenim koji su ostali iza mene u zatvoru. Pošto sam se morao stalno javljati u policiju i bio pod stalnom prisilom, te pošto je postojala realna opasnost da ponovo budem uhapšen, insistirao sam da idem u partizane.

Osim mene, u grupi je bilo još devet drugova, od kojih sam poznao samo Teufika Saračevića i Tufu, radnika Električne centrale, i Safeta Agića, radnika Glavne željezničke radionice. Kasnije sam saznao i imena i prezimena još dvojice - Stipe Muturić i Haima Pape, a ostalih sam zapamtio samo imena: Ante, Danilo, Vido i Hakija. Svi su bili pripadnici NOP-a.

Pripreme za odlazak su bile vrlo ozbiljne. Trebalo je izaći i neopaženo iz Sarajeva kroz ustaške straže, postavljene na ulazima i izlazima iz grada. Nastojali smo da predvidimo sve moguće opasnosti koje bi nas mogle iznenaditi. Da bismo bili što nezapaženiji, dogovorili smo se da se obuzemo kao i obično, u naša radnička odijela, i da krenemo u vrijeme kada se radnici vraćaju sa posla svojim kućama. Sporazumjeli smo se da u rukama ponesemo male kantice, u kojima su radnici, posebno radnici Željezničke radionice, idu i svaki dan na posao, nosili hranu, a uveče ih prazne vraćali svojim kućama.

Na naš sastanak, pred sam odlazak, došao je i Vladimir Perić i dao nam još neka uputstva. Meni je predao zapakovan materijal za Vrhovni štab i pismo sa bližim podacima o članovima grupe i dvije kutije cigareta »Drina« od po sto komada, koje je on slao drugu »Starom«. Tada još nisam znao koji je to nadimak.

Trebalo se prebaciti iz Krbava preko Vraća i Trnova do Foke. Krenuli smo u prvi sumrak. Prošli smo bez teškoća pored ustaških straža na Vracima i prebacili se na zapadnu stranu Trebevića, iznad Lukavice, izvora Tilave i Kasindola. Ta strana Trebevića bila je veće slobodna teritorija, koju je držala Trebevićka četa. Njeni borci su nas drugarski primili i pomogli nam, pokazavši put do sela Kijeve.

Za ovaj susret sa Trebevićkom četom vezane su drage uspomena, jer sam tu, među borcima, sreću, poslije dugog vremena, moja dva

ranija poznanika, braću Vajs, Marcija i Arpija, koji su prije rata stanovali u mom komšiluku, u Zaticuši ulici, gdje im je majka držala pekarsku radnju. Sa Marcijem sam služio vojni rok u vojsci bivše Jugoslavije 1937. godine. Neobično smo se obradovali ovom našem susretu na oslobođenoj teritoriji. Izljubili smo se i izgrlili kao najrođeniji, jer nije to bio samo drag susret prijatelja iz djetinstva nego nešto više, zajednička radost što smo se, u najodsudnijim okolnostima našeg života, našli na istoj strani, u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Već sljedeći dan ujutro stigli smo u selo Kijevo. I opet jedan drag susret. Ovaj put je to bio susret sa Vladom Jokanovićem. Sjećam se kao advokata iz Sarajeva, poznatog po temperamentnim i uspješnim odbranama optuženih komunista i drugih naprednih drugova pred sudom. Bio je zajedno s njim njegov rođak Mišo Jokanović, koga sam, takođe, poznavao kao naprednog mladića, a kasnije kao borca iz narodnooslobodilačke borbe. I njih dvojica bili su otkriveno radosni kada su ugledali novu grupu Sarajlija, koji su došli u partizanske redove.

Doru kovali smo u Kijevu, a zatim krenuli cestom uz rijeku Željeznicu - slobodnom teritorijom prema Trnovu, putem oduševljeno pjevajućih i revolucionarnih pjesmica. Poslije dugog pješarenja, koje, u našem oduševljenju, nismo ni osjetili, stigismo predveče u Trnovo. Prvo je trebalo da se javimo Komandi mjesta. Našli smo se ponovo u drugarskoj i gostoljubivoj sredini. Svi smo se osjećali kao stari i dobri drugovi i tome se radovali. Ono što smo najviše osjećali i čemu smo se najviše radovali, bio je osjećaj zadovoljstva da smo prvu etapu našeg puta uspješno prešli. Bili smo gladni i umorni. Drugovi su nam dali večeru, a zatim smo krenuli na zasluženi odmor.

Za vrijeme boravka u Trnovu doživio sam jedan vrlo neobičan i, istovremeno, dirljiv susret. U tamošnjoj partizanskoj bolnici Kalinovičkog odreda zatekao sam bivšeg njemačkog vojnika. Liječio se od smrztina i ranjavanja. Upoznao sam ga sredinom 1941. godine u Sarajevu, jer je često dolazio u brijuničku radnju Rafaela Levija na Marijin-dvoru, gdje sam bio zaposlen zajedno sa Hasanom Trebinjcem i Remzijom Pehlivanovićem. Sva trojica smo bili aktivisti NOP-a. Remzija je bio član Partije. On i Austrijanac su često povjerljivo razgovarali. A onda je Austrijanac iznenada prestao dolaziti. Razmišljao sam i jednom radoznalo upitao Remziju o njemu, a on mi odgovori lakonski: »Otišao je u prekomandu«. Eto, slušajmo sam ga srećo u Trnovu i shvatio kuda je Austrijanac Karl tajanstveno nestao. Sada u bolnici me je prepoznao i obradovao se, kao i ja, našem susretu. Pošto je već naučio malo naš jezik, čak smo se i ispričali, a on mi je tada ponosno rekao: »Ja nisam više Karl, ja sam Duško«. To je bio moj posljednji susret sa ovim čestitim antifašistom.

Nakon dva dana napustili smo Trnovo sa vodičem koga su nam dodijelili drugovi, te s njim smo najzad stigli u Fokovu. Na putu nismo imali nevoljku niti susreta sa neprijateljem, jer je to bila oslobođena te-

ritorija i pod kontrolom naših jedinica. Poslije dugog i zamornog putovanja ulazili smo u Fo u posebno uzbuđeni i radosni. Bilo je to divnog, sunčanog dana, a naš slobodni grad dočekao nas je sa pjesmom i igrom bezbrižne djece. Bila je to radost slobode. Na ulicama živost, trgovačke i zanatske radnje otvorene. Na putu do zgrade bivšeg hotela, gdje je smješten Vrhovni štab, sretali smo grupe mladića i djevojačka koji su sa pjesmom odlazili na rad. Koliko je ta atmosfera odudarala od one iz koje smo došli!

Stigli smo do zgrade Vrhovnog štaba i najavili se, a ubrzo jedan drug me je pozvao kao vođu u grupe. Bio sam uzbuđen i sretan zbog uspješno obavljenog zadatka, pa sam krenuo sa njim i ne znajući s kim ću se sresti. Primio me je drug koga su zvali »Stari«. Bio je to drug Tito. Predao sam mu poštu upućenu iz Sarajeva i one dvije kutije cigareta uz Petruškinove pozdrave, kao izraz brige, pažnje, i ljubavi. U razgovoru drug Tito me pitao o stanju u Sarajevu. Odgovorio sam da oslobodjenje grada očekujemo u maju. Na takav moj odgovor, on se srdačno nasmijao, rekavši mi da se prođe i još koji mjesec dok naše jedinice oslobode Sarajevo. Razgovarali smo i o mojoj grupi, pa sam mu rekao da su svi ti omladinci radnici koji su i vrsto i muški željeli i odlučili da krenu u partizane.

Taj razgovor ću uvijek pamtit, jer sam tada spoznao veliku našu borbu, osjetio ponos zbog snage naših partizana i shvatio da smo jedno sa našim Vrhovnim komandantom.

U Fo u smo raspoređeni u čete Lovčenskog bataljona Prve proleterske brigade. Tu smo osjetili i doživjeli istinsku srdačnost crnogorskih partizana koji su nas prihvatili toplo i bratski, bez obzira da li se radilo o Hrvatima, Muslimanima, Srbima ili Jevrejima. Postali smo istinski drugovi i saborci. I tako je počeo naš novi život u brigadi.

Međutim, nisam dugo ostao u brigadi. Uskoro me je Okružni komitet KPJ Kalinovik-Fo u pozvao u Fo u za sekretara partijske organizacije gdje sam ostao do treće neprijateljske ofanzive.

MEHMED DŽINI

AKTIVNOST I BORBA OMLADINE U NAJTEŽEM PERIODU OKUPACIJE SARAJEVA

Procesi i događaji koji su se odvijali u sarajevskoj oblasti, odnosno istočnoj Bosni u vezi sa privremenom osekom ustanka u 1942. godini, objektivno su se odražavali i prelamali i na stanje u Sarajevu.

Dok je u 1941. i prvim mjesecima 1942. godine blizu deset hiljada ustaničkih pušaka opkoljavalo okupatorsko-kvislinški garnizon u Sarajevu, a partizani odreda Romanijskog, Kalinovičkog i »Zvijezda« dopirali do predgrada, u 1942. i prvoj polovini 1943. godine najbliže partizanske jedinice su bile udaljene od Sarajeva na desetine kilometara.

Od proljeća 1942. godine sve izlaze i ulaze na prilazima Sarajeva vrsto su blokirali okupator, ustaše, etnici i razne milicije. Umjesto ranijeg organizovanja životnih karavana za prebacivanje ljudi i materijala iz grada u partizane, u novonastaloj situaciji je i probijanje odvažnih kurira predstavljalo podvig sa neizvjesnim ishodom.

Sarajevsku širu okolinu i znatan dio istočne Bosne pogodile su dvije, u kratkom vremenskom razmaku poduzete, neprijateljske ofanzive, poznate kao druga i treća ofanziva, koje su se vremenski poklopile sa otvorenom kolaboracijom etništva sa okupatorom u oružanoj borbi protiv NOP-a.

etnicima je uspjelo da dobro smišljenom agitacijom i potajnim djelovanjem unutar naših jedinica, kao i među stanovništvom srpske nacionalnosti, pokolebaju dobar dio boraca u našim redovima. Oni su se u sprezi sa okupatorom, raznim demagoškim obećanjima - koristeći i nacionalistički tradicionalizam i šovinistička opterećenja, koja su više decenija njegovali monarhistički režimi i protivnarodni kapitalisti - ki vlastodršci, a koja su u svijesti brojnih, naročito seoskih stanovnika još postojala, pa i u glavama mnogih od onih koji su se od početka ustanka latili oružja - domogli određenih pozicija sa kojih su podrivali

snagu ustanka i nanijeli ozbiljne poteškoće - političke, vojničke i druge prirode. Tome su doprinijeli i izvjesna naša nepripremljenost za ovakav obrt tokova ustanka, ali i neka neiskustva i subjektivne slabosti. Bio je to, u neku ruku, privremeni poraz snaga našeg pokreta, koji se u 1942. godini u krajevima oko Sarajeva najviše iskazivao kroz idejno raslojavanje, ali i sazrijevanje i saznavanje u masama svih nacionalnosti koje se bori za ciljeve narodnog oslobođenja, a koje se nalazi na strani okupatora.

etnička strahovlada i propaganda - sprovedena u najtješnjoj sprezi sa okupatorom - i osjećaj zamorenosti i gubljenje sigurnosti u sutrašnjicu jednog dijela ustanika u teškim uslovima držanja krutih frontova, zime, gladi, bolesti, nedovoljne opreme i drugih nedostataka, doprinijeli su da je gotovo najviše dio partizanskih eta pao pod etnički uticaj. Mnogi su napustili borbu, otišli kućama ili, silom ili milom, pristupili etnicima. To se odražavalo i na političke prilike i u gradu Sarajevu. Preplašeni i malodušni pojedinci su otpadali od NOP-a. Podsticana od velikosrpske buržoazije, javljala su se i jačala pro etnička raspoloženja, čemu su kumovali okupator i novi taktički politički kurs tzv. NDH prema etnicima.

Sa osipanjem partizanskih i raspadom dobrovoljnih odreda vrši se istovremeno prestrujavanje naše vojne organizacije. Umjesto teritorijalnih odreda, formiraju se nove, udarne, mnogo pokretljivije jedinice, koje više ne drže krute frontove, odnosno velike slobodne teritorije. U gradu se sve manje govori o borbama na domaku Sarajeva. Razvila se zastrašujuća ustaška i etnička propaganda o potpunom uništenju partizana, što nije ostalo bez posljedica.

Ubistva, paljevine i pljačke koje su sprovodile ustaše, naročito Crna legija nad srpskim življem i, isto tako, masovni etnički pokolji od jeseni 1941. i tokom 1942. godine nad muslimanskim stanovništvom, imali su za posljedicu da se u Sarajevo slivalo na hiljade muhadžira (izbjeglica). Muhadžiri mijenjaju fizionomiju Sarajeva, utiču na različita politička raspoloženja, ali dobrim dijelom postaju i objektom raznih političkih spekulacija i vrbovanja, naročito muslimanske reakcije, što je imalo višestruke posljedice.

Opasna oskudica, kronična glad, zarazne bolesti i epidemije, masovna smrtnost, bezakonje i najbrutalniji teror, kvislinška kolaboracija sa okupatorom i beznačajnost su pritiskali Sarajevo. Hiljade okupatorskih i kvislinških vojnika, njihovih štabova i brojnih policijskih i obavještajnih službi, održavali su režim opsadnog stanja. Sva ova mračna sila se urušila protiv naroda i NOP-a.

U nizu ovih i drugih činilaca, značajna su i gotovo totalna hapšenja, posebno dvije velike policijske provale u organizaciju NOP-a u Sarajevu, u 1942. godini. Time su naneseni veliki gubici partijskim kadrovima, zadani su krupni udarci cjelokupnoj organizaciji NOP-a, pogotovo omladini. U njima je pohapšeno više stotina ljudi. U obe provale došlo je i do, ne baš kratkih, prekida veza između vodstva NOP-a u

gradu i PK KPJ. Nastale teško e i proces njihovog prevladavanja odražavali su se na ionako mukotrpane uslove za rad i aktivnost organizacija u Sarajevu, na stanje NOP-a u cjelini.

Ovakvim uvjetima omladina je bila najviše pogo ena. Izgubila je sve: i pravo na život i pravo na mladost. Neprirодно je istrgnuta iz života i radost joj je uskra ena. Nasilno je gurana u mra njaštvo šovinizma, rasizma i ljudske otu enosti po ugledu na »Hitler-Jugend«. Omladina koja je uvijek stremila slobodi i progresu, bila je i s te strane ugnjetavana. Nametani su joj udovišni pogledi i naturani stege i okovi; od obaveznog pozdrava »Za dom!« i »Spremni!« u školi, radionici i na ulici,¹⁾ od iznakaženog vlastitog jezika do obavezne upotrebe njemačkog i talijanskog u školi,²⁾ uniformi »Ustaške mladeži« i »Radne službe«, militaristi kih marševa, obaveznog odlaska u bogomolje, falsifikata istorije - sadašnjosti i prošlosti, grubih moralnih i političkih pritiska. I mlade su razvrstali na one koji su » iste arijevske krvi« i na one koji to nisu. Doju erašnjoj »raji«, koja je zajednički provodila djetinjstvo, prve igre, dijelila prve mladalačke tajne, godine školovanja i šegrtovanja, uskraćivano je pravo na zajedničko druženje; zbog održavanja tog drugarstva i prijateljstva, mladi su prekorijevani i kažnjavani. I za ljubavno pismo napisano irilicom, vršio se politički progon, kao i za ispisivanje iriličkih slova na krstovima prilikom sahrana.³⁾ Srbin je naredbom postao »grkoizto njak«⁴⁾ i bio je obespravljen. Policija je oglašila prijetila da će se za svakog poginulog domobrana streljati 20 grkoizto njaka.⁵⁾ Mladi se ni na sahranama, koje su nerijetko bile pod prismotrom policije, nisu smjeli grupno sastajati i morali su se sa sprovođenjem vraćati pojedinačno. Policijski je kontrolisano i ograničeno kretanje po gradu. Zaveden je »redarstveni sat«, koji je bio na snazi kroz cijelo vrijeme okupacije. Djevojke koje su završile u iteljsku ili drugu školu i postale nastavnice osnovnih ili srednjih škola, mogle su se udayati jedino za nastavnike istovrsnih škola.⁶⁾ Na hiljade Jevreja, mladića i djevojaka, više nije bilo u Sarajevu. Oni sretniji su bili u partizanima, a većina je platila životom zbog svoje »nearijske krvi« u koncentracionim logorima.

Još ranije su ukinuta i raspuštena gotovo sva, ionako malobrojna, omladinska društva, klubovi i sastajališta. Tako su odiukom »Povjerenika za cjelokupni šport i planinarstvo« na području tzv. NDH raspuštena i sva planinarska i turistička društva, njihovi klubovi i savezi, osim »Hrvatskog planinarskog društva« u Zagrebu i njegovih podružnica.⁷⁾ U Sarajevu su likvidirani i nogometni klubovi »Pofalički«, »Hrasnički«,

¹⁾ Sarajevski »Novi list«, 25. 1. 1942.

²⁾ Isto, 20. 2. 1942.

³⁾ Isto, 20. 6. 1943.

⁴⁾ Isto, 23. 7. 1941.

⁵⁾ Isto, 2. 12. 1941.

⁶⁾ Isto, 28. 8. 1942.

⁷⁾ Isto, 1. 7. 1941.

»Ilgman«, »Sloga«, »Slavija«), a zabranjena je aktivnost i svih neregistrovanih, tzv. »divljih« klubova. Stupanjem na snagu »Poglavnikove odredbe« o osnivanju »Državne organizacije za mladež do 18 godina«, prestale su djelovati sve omladinske organizacije. Potom dolazi »Odredba o osnutku i ustrojstvu Ustaške mladeži«¹⁰⁾ kao sastavnog dijela ustaškog pokreta, »u koju se postrojava cjelokupna hrvatska mladež od 7. do 21. godine života«. Upis i lanstvo su bili obavezni. Mladima, njihovim roditeljima i nastavnicima se naredilo i prijetilo. Evo nekih od mnogobrojnih primjera:

Tabor V Bjelave, naredbe uje:

»Obavezan upis djevojaka od 7. do 21. godine. U protivnom bit će kažnjene...«¹¹⁾

Tabor IV Vratnik:

»Tko se ne upiše snositi će zakonske posljedice. Naredbama, kao i naredbama od 7. do 18. godine, upis je obavezan...«¹²⁾ »Upozorenje roditeljima! Na dva neodziva na sastanke Ustaške mladeži, učenici će biti isključeni iz škole...«¹³⁾

»Ne može se moći upisati u stariji razred, niti će moći dobiti ma kakvo zaposlenje...«¹⁴⁾

»Naredba nastavnicima srednjih škola o suradnji u mjestnim postrojbama Ustaške mladeži...«¹⁵⁾

Sve te naredbe, odredbe i prijetnje su dolazile otuda što ustaški pokret nije imao korijena, tradicije i oslonca među omladinom, pa se, kao i svi fašistički režimi, latio prinude, nasilja i terora. Narod ga je doživljavao i smatrao okupatorskim nedonošetom. Organizaciono, izuzev brojnih zvanih titula, tzv. »dužnostnika« (funkcionera), kao što su »postrojnici«, »pobornici«, »stjegovođe« itd., i ništa manje neobičnih, ali ne i autoritativnih foruma (zbirova, tabora, logora i stožera), nisu imali uporišta u narodu.

Zamišljeno je i insistirano da se omladini nudi fašistička šema organizacije. Po članu 22. »Propisnika o zadacima, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaške«,¹⁶⁾ članom Ustaške mladeži »postaje svaki Hrvat i Hrvatica, kada navrší sedmu godinu života, a mjestni ih tabornik pozove u tabor«. Ta tzv. Ustaška mladež se dijelila na: »Ustašku uzdanicu«, koja je trebala da obuhvata dob od 7. do 11. godine; »Ustaški junak«, odnosno »Ustaške junakinje«, od 11. do 15. godine i »Ustašku Starješevu mladež«, od 15. do 21. godine. Od izabranih pripadnika

¹⁰⁾ Isto, 25. 7. 5. 8. i 27. 8. 1941.

¹¹⁾ Isto, 25. 7. 1941.

¹²⁾ Isto, 9. 11. 1941.

¹³⁾ Isto, 20. 8. 1942.

¹⁴⁾ Isto, 9. 11. 1941.

¹⁵⁾ Isto, 14. 2. 1942.

¹⁶⁾ Isto, 25. 6. 1942.

¹⁷⁾ Isto, 13. 3. 1943.

¹⁸⁾ Isto, 19. 8. 1942.

Star evi eve muške i ženske mladeži trebalo je da se, u dobi od 18. do 21. godine, »postrojavaju« »Ustaški jurišnici« i »Ustaške djevojke«. Ustaška mladež je obuhvatala i studente. Od pripadnika »postrojbi« svih dobnih uzrasta trebalo je da se ustroji »Radna služba«. Na elu »Uzdance«, »Junaka«, »Star evi eve mladeži«, »Sveu ilištaraca« i »Radne službe« stajali su »zapovjednici« i »zapovjednice«. Na elu pojedinih grana djelovanja nalazili su se »odjelni upravitelji«, na primjer, za »ustaško-vojnu prednaobrazbu«, za »duhovni odgoj«, za »promi - bu« (propagandu), itd. Koncem 1942. godine u Sarajevu je osnovano i »Zapovjedni tvo radni ke mladeži«. ¹⁷⁾ Odmah je uslijedilo upozorenje: »Svi radnici-ce, nau nicipi-ce, namještenici-ce od 14. do 21. godine da pristupe postrojbi radni ke Ustaške mladeži«.

Od itave zamišljene teritorijalne organizacione strukture: zbirovi, tabori, logori i stožeri, u Sarajevu nisu uspjeli ni sa zbirovima (u mahali ili bloku ulica), ni sa taborima (u kvartovima). Istina, u taborima su imali po nekoliko pojedinaca, ali bez ugleda i autoriteta među omladinom. U dva »logora« i jednom »stožeru«, ija su sjedišta bila u gradu, ali koja su obuhvatala mnogo šire područje, ustaše su se me usobno nadmetale i baškarile svojim praznim titulama i nakin urenim uniformama i bavili krojenjem nerealnih planova o pridobijanju mladih za ustaški pokret.

Kao što nisu postigli rezultate u okupljanju omladine po zbirovima i taborima i u okviru »Zapovjedni tva radni ke mladeži« po preduze ima, tako su ostali praznih šaka i u školama. Uprkos tome, što su, na primjer, prisilno i fizi ki podijelili u enice na dvije gimnazije, jednu za Hrvatice (»katolice i islamske vjeroispovijesti«) i drugu za Srkinje, nisu uspjeli stvoriti ni razdore u omladinom, niti formirati »Junakinje« i »Star evi evce«. itave razrede nižeg uzrasta, tzv. »uzdanicu« izvodili su na izrežirane smotre na »Dan obljetnice NDH«, na »Antunovo«, itd., a djeca su se veselila, jer »nema škole«. U internatima a ke i radni ke omladine, kakav je, na primjer, bio dom »Narodne uzdanice«, i pored rigorozne stege, danono nog nadzora, premeta ina, pa i hapšenja, omladina je davala otpor, odbacila svaki pokušaj unošenja fašisti ke ideologije i ustaško-policijskog i klerikalnog nazora u život mladih i stupala u NOV. ¹⁸⁾

¹⁷⁾ Isto, 3. 2. 1943.

¹⁸⁾ U izvještaju Zaštitnog redarstva UNS za grad Sarajevo Glavnom pobo ništvu Zapovjedni tva UNS u Zagrebu, od 16. septembra 1942. godine, izme u ostalog, kaže se:

»... od ve ih iztraga napomenuti mi je iztragu o prilikama i komunisti kom radu omladine, koja je bila vogjena od 8. ov. mj. do danas. Radi se, naime, o pitomcima - ama, prije poznatog žarišta hrvatske nacionalne sviesti, dok sada nažalost širenja komunisti ke promi be, konvikta »Narodne uzdanice« u Sarajevu. Ta iztraga prilikom samog toka dala je upravo nevjerovatne dokaze, kakim je duhom današnja omladina, koja je uzgred re eno, u lanjena u »Ustašku mladež«, zadojena. Među samim pitomcima nalazili su se i oni, koji su tokom ove zime organizirali bijeg osmorice pitomaca iz konvikta k odmetnicima. Glavni organizator samog bijega, kao i konstrukcije omladinske komunisti ke organizacije u samom konviktu, bio je nažalost, nad radom omladine u samom konviktu da ih odgaja u nacionalnom dunu tj. sam prefekt muškog odjela konvikta »Narodne uzdanice« u Sarajevu Muminovi Vehid«. Arhiv V.I.I. - MF, k. 10, br. 437 - 438/1942.

Da bi isprazni sjaj i naduvenost ustaške omladinske organizacije dobila nešto i na sadržini, dio katolički i islamskog klera, pored zvaničnog »državnog« aparata¹⁹⁾ i ustaških funkcionera, ulagao je »duhovne« i političke napore da pridobiju omladinu. Nastojali su živom i pisanom riječju, svaki za sebe, što više da truju vjerske i nacionalne odnose i unose mržnju, a zajednički, i jedni i drugi, da sve to usmjeravaju protiv NOP-a. Forsirane su starije i stvarane nove klero-fašističke organizacije. Davani su im blagoslovi i stalni podsticaji za borbu protiv »komunisti ko-židovske i srbske opasnosti«. Njihova glavna nastojanja su bila usmjerena da se mladi što više mobilizuju u oružane formacije tzv. NDH, ustaše, domobranstvo, oružnike, miliciju, legionarske divizije; zatim na slanje ljudi na robovski rad u Njemačku,²⁰⁾ a stalni im je zadatak bio da fanatično propagiraju u ime boga i tzv. uljudbe »izopćenje« i progon komunista i njima sličnih, njihovo hapšenje i otpremanje na prisilan rad i u koncentracijske logore.

Usljed svih tih novonastalih uslova - krupnih teškoća za život i borbu antifašističke omladine, u proljeće i ljeto 1942. godine postavljaju se i neki novi i specifični zadaci za organizacije NOP-a u gradu. Radi se na obnavljanju rukovodstva organa NOP-a, posebno partijske organizacije i organizacije SKOJ-a; na uspostavljanju prekinutih veza između u pojedinaca, povezivanju neprovaljenih omladinskih i skojevskih grupa i aktiva i njihovom organizacionom sređivanju i jačanju. Prišlo se i stvaranju novih organizacija prijemom najboljih omladinaca u SKOJ, što je doprinijelo postepenom konsolidovanju i uspostavljanju organizacija na cijelom gradskom području i stvaranju povoljnijih uvjeta za širu uključivanje omladine u NOP. Borbeno antifašistička omladina je uprkos gotovo stalnih hapšenja i zastrašivanja, zatim, neobaviještenosti o događajima (u to vrijeme u gradu nije bilo naših biltena, a ni prave istine na radio-stanicama saveznika²¹⁾), na određen način, održavala kontinuitet idejno-političke aktivnosti i različitog otpora ustaškom na-

¹⁹⁾ Velika župa Vrhbosna naređuje Gradskom poglavarstvu i svim područnim kotarskim oblastima i ispostavama da se ukaže puna pomoć radu na organizaciji »Ustaške mladeži« - Arhiv V. I. I., br. reg. 51/2-1, k. 181; MF, k. 10, br. 503/1942.

²⁰⁾ Samo u 1941. godini, dok je sarajevska štampa objavljivala podatke, data je obavijest da i osmi transport radnika odlazi za Njemačku. Sarajevski »Novi list«, 26. 11. 1941.

²¹⁾ U avgustu 1942. godine Kominternu, u telegramu Vrhovnom štabu NOP i DVJ, preporučuje da se raskrinkavanju izbjegličke vlade pristupa oprezno, jer se NOB ne smije posmatrati s jugoslovenskog nacionalnog stanovišta, već s pozicija antihitlerovske koalicije.

U telegramu koji je generalni sekretar KPJ Tito uputio Kominterni 11. avgusta 1942. godine, povodom podizanja jugoslovenskog kraljevskog poslanstva u Moskvi na stepen ambasade se, između ostalog, kaže:

»Zar se ne može ništa učiniti da sovjetska vlada bude bolje obaviještena o izdajničkoj ulozi jugoslovenske vlade i ovim našim stradanjima i teškoćama našeg naroda koji se bori protiv okupatora, četnika, ustaša itd. Zar ne vjerujete u ono što vam svakodnevno javljamo?... To može imati užasnih posljedica za našu borbu...«

Mjesec dana kasnije, 9. septembra Tito je postavio pitanje Kominterni o tome zašto Radio-Moskva u emisijama na srpskohrvatskom jeziku ne populariše NOB, ističući i da su mnogi u Jugoslaviji nezadovoljni tim emisijama, jer ne pružaju čak ni moralnu podršku borcima i pristalicama NOP-a.

metanju fašisti ki dirigovane organizacije. Sve je to pomoglo da se omladina ponovo pokrene u organizovanu aktivnost za NOP

U takvim uslovima sekretar novoformiranog Mjesnog komiteta KPJ, Džemal Bijedi Crni, koga je uputio PK KPJ za BiH u Sarajevo koncem juna 1942. godine sa zadatkom da se obnove organizacije, formirao je ve krajem ljeta iste godine Mjesni komitet SKOJ-a u novom sastavu. Za sekretara MK je postavljen Nazif Hadžovi Garo, a za lanove Ante Ku inski Plavi, Hiba Zildži Mala i ja. Poslije decembarske provale 1942. godine, u MK je kooptiran Salih Bra kovi , a nakon hapšenja Ante Ku inskog i Nazifa Hadžovi a, postavljen sam za sekretara MK SKOJ-a. Ne sje am se da je održan ijedan sastanak Komiteta bez prisustva sekretara MK KPJ Bijedi a, ali tim sastancima nije nikada prisustvovao neki drugi, nama poznati ili nepoznati drug. Istina, Nazif Hadžovi i ja smo imali nekoliko sastanaka sa Ahmetom Fetahagi em elikom u vezi sa obukom mladih komunista u rukovanju oružjem. Me utim, tada nisam znao ni njegovo ime, niti da je lan MK KPJ. To sam od njega doznao tek kada smo se prebacili na slobodnu teritoriju.

Jedan od prvih zadataka MK SKOJ-a bio je, uklju uju i ranije re eno, da se ponovo okupe, povežu i povedu u organizovanu borbu sve skojevske organizacije i druge omladinske antifašisti ke snage u Sarajevu. Pored toga, gotovo redovno smo imali na dnevnom redu Komiteta - politi ku situaciju i organizaciona pitanja. Pretresalo se politi ko raspoloženje i stanje me u omladinom i na osnovi toga dogovaralo o onom šta nam je initi. Zanimljivo je da se, izuzev uhapšenog Hadžovi a, kompletan sastav ovog MK SKOJ-a (i lan MK KPJ elik) našao tokom 1943. i 1944. godine u istoj, Desetoj diviziji NOVJ, a od toga troje u istom partizanskom odredu (Travni kom). U toj diviziji je Ante Ku inski, kao jedan od omladinskih rukovodilaca i poginuo. Hadžovi je ubijen u koncentracionom logoru, a elik poginuo kao zamjenik komandanta Unske operativne grupe u Cazinskoj krajini i odlikovan Ordenom narodnog heroja.

Nešto prije ili uporedo sa konstituisanjem MK SKOJ-a formirana su u nekim dijelovima grada i nova kvartovska rukovodstva - jezgra, koja su objedinjavala rad aktiva i grupa. Za razliku od 1941. godine, sada nisu obnavljani posebni komiteti, srednjoškolski ili fabri ki.

Na podru ju Vratnik - Kova i - Baš aršija - Logavina formirano je ili obnovljeno, tokom druge polovine 1942. i prolje a 1943. godine, sedam skojevskih aktiva i omladinskih grupa. Vratnik sa Plo om i Sumbulušom sa sekretarom Džemalom Kulenovi em Esom, Kova i i Baš-

U »Biltenu« Vrhovnog štaba NOP i DVJ (br. 17-18-19, jun-jul-avgust 1942), drug Tito je demantovao vijesti Radio-Londona od 29. jula, na engleskom jeziku, da se rušenje željeznih pruga i borba protiv okupatora u Jugoslaviji vodi pod rukovodstvom Draže Mihailovi a. Vrhovni komandant je istakao da etnici Draže Mihailovi a uvaju pruge, kao što je to slu aj sa prugom Sarajevo - Brod, i bore se zajedno sa okupatorom protiv naše partizanske vojske. »30 godina ustanka 1941 -1971«, NIP »Borba«, Beograd, 1970.

aršija sa sekretarom Ramizom Bilalagi em Begom, Logavina i Medrese sa Muhamedom Šabanovi em Šabanom, Hajduk-Veljko sa Jovom Dursunom, Piruša sa Nadom Biser, Sepetarovac i Banjski brijeg sa Mehmedom Sadovi em U om i omladinskom grupom sa Božidarom Bili em. U kvartovskom jezgru su bili: Ramiz Bilalagi , Džemal Kulenovi , Hiba Zildži (nešto kasnije, Muhamed šabanovi i Asim Redžepovi Volta) i ja, kao sekretar. Vremenom se ovaj sastav mijenjao. U prvo vrijeme na u vršenju i osposobljavanju ove kvartovske organizacije su, pored Bijedića, radili Bahra Dukić, Cica, Ramiz Soćo Lakonac i rjeđe, u pojedina nim kontaktima, Remzija Omanović Elegantni.

Formirano kvartovsko rukovodstvo za područje Mejtaš - Bjelave-Koševo je objedinjavalo tri aktiva i dvije grupe. Sekretar jezgra postaje Alija Hubana, a formiranjem MK SKOJ-a Ante Kućinski. Tokom vremena, aktivisti kvartovskog rukovodstva su bili i Branko Vitas, Ksenija Brklja , do decembarske provale, a Vojislav Brić i Brico, Stanko Delijanisi, Nedim Šarac, Džemil Kapetanovi i Milorad Kostić Mišo su ostali u jezgru i tokom prve polovine 1943. godine. Kasnije su brojni aktivisti sa ovog područja otišli u partizane, neki pohapšeni ili nastavili da djeluju u gradu. Radu omladine na ovom kraju su direktno pomagali članovi Partije Jelena Vitas i Radomir Mirković , kao i izrasliji aktivisti NOP-a - Alija Požegija, Esad Uzunović i drugi.

Na lijevoj obali Miljacke, djelovalo je od septembra 1942. godine kvartovsko rukovodstvo za šire područje Bistrika (Babića baša, Hrid, Mahmutovac, Begovac, Komatin). U kvartu su bila tri skojevska aktiva i omladinske grupe. Jedan aktiv je djelovao na Hridu sa sekretarom Kemalom Bakaršićem, drugi na Bistriku sa Abdulahom Alikavazovićem em Avdom i treći na Begovcu sa Mahmutom Sudžukovićem em Mašom. Sekretari ovih aktiva na području sa Kemalom Fazlićem predstavljali su kvartovsko jezgro. Pored Adema Bućića, člana MK KPJ, za pomoć u radu SKOJ-a direktnije su bili angažovani članovi Partije Mustafa Skaka, Štefica Belak, Junuz Kamenica i Ahmed Trnovljaković , te kandidat za člana KPJ Ibro Kamenica.

Na širokoj i Soukbunarju je još u prvoj polovini 1942. godine formirana skojevska grupa sa sekretarom Sulejmanom Koradžićem em, da bi u drugoj polovini iste godine, prijemom novih članova, prerasla u aktiv sa sekretarom Muharemom Tanovićem em. Ovaj aktiv je bio direktno vezan za MK SKOJ-a.

Na širem području Kovacića djelovala je brojna skojevska organizacija, i to na Vracama, Gornjim Kovacićima i Kovacićima. Rad omladine u ovom kraju objedinjavalo je kvartovsko jezgro u kome su do decembarske provale, bili: Mirko Čović , Jovo Martinjuk, Zora i Drago Kindibal, Pero Damjanović , Borka Kozomara, Obrenija Aćimović te Ferdo Bilik do hapšenja. Pored Nade Vranković , kao sekretara partijske organizacije u Kovacićima, ovu i bistricku omladinsku organizaciju je imao na direktnoj vezi Adem Bućić .

Novo Sarajevo je predstavljalo zaseban, gotovo izdvojen dio grada. Gradska malta se nalazila na mjestu današnjeg Veterinarskog fakulteta, a itav prostor, danas gusto naseljen i sa dvostruko više stanovnika nego što je imalo cijelo predratno Sarajevo, predstavljao je povrtnjake i puste ledine sa tek ponekim stambenim objektom. Izuzetak su inili Pofali i, Dolac-kolonija sa maltom i Hrasno. Željezni ka stanica lokalnog voza za Ilidžu bila je ak na Marindvoru. Pa ipak, s obzirom na postojanje Glavne željezni ke radionice i Ložionice, Vojnotehni kog zavoda (VTZ) i Pirotehnike, odnosno novosarajevskog proletarijata, omladinski pokret je imao i u ovom dijelu grada veoma snažno uporište. U kvartu su djelovali aktivni SKOJ-a - jedan sa sekretarom Borkom Vokšal, drugi sa Zlatom Gološevi , te tri omladinske grupe. U drugoj polovini 1942. godine, u ovom dijelu grada je pružao pomo u radu sa omladinom Mladen Kneževi Traktor, lan MK KPJ, a Nazif Hadžovi je u MK SKOJ-a, kao njegov sekretar, bio zadužen i za skojevsku organizaciju Novog Sarajeva i Glavne željezni ke radionice.

U VTZ stalnu aktivnost je ispoljavala brojna organizacija SKOJ-a. U sva etiri odjeljenja Zavoda i Pirotehnici djelovale su skojevske grupe, koje su inile aktivni SKOJ-a za cijeli VTZ. Sekretari grupa su predstavljali jezgro zavodskog aktiva sa Pekom Alfonsom, lanom KPJ, kao sekretarom jezgra. U Glavnoj željezni koj radionici i Željezni koj zanatskoj školi, kao što je to bilo i u VTZ, omladinska organizacija kroz itavo vrijeme rata, uprkos estim hapšenjima i provalama, nije nikada prestajala sa borbenom aktivnoš u, lako organizacija SKOJ-a nije bila tako brojna, njen uticaj na gotovo najve i dio omladine je bio stalan i snažan. Sekretari organizacije su u 1942. i 1943. godini bili Avdo Tatarevi , Ejub Kapidži i Šamija Dizdarevi .

U centru grada, izuzev Marindvora, tokom ovog perioda, nisu formirani posebni aktivni, kao ni kvartovsko jezgro, nego su skojevci toga podru ja bili vezani za druge teritorijalno najbliže aktivne, škole i, u rje im slu ajevima, za omladinske aktiviste u preduze ima.

U školama, muškim i ženskim gimnazijama, Srednjoj tehni koj, Šerijatskoj, Trgova koj akademiji, U iteljskoj, Obrtnoj i drugima, lanovi SKOJ-a su tako e djelovali. Organizacione forme i oblici aktivnosti su bili mnogo elasti niji i raznovrsniji nego što je to bilo u preduze ima i kvartovima. Pred po etak nastave, na odmorima u hodnicima ili u ionicama, u odlasku ku i ili u internat, bilo je mnoštvo mogu nosti da se, gotovo na svakom koraku, uti e na svog druga ili drugaricu. U MK SKOJ-a za rad omladine u školama je bila zadužena Hiba Zildži ,

Organizaciona struktura SKOJ-a u Sarajevu u drugoj polovini 1942. i u prvoj polovini 1943. godine je izgledala tako da su po blokovima ulica, mahalama, u preduze ima, školama i internatima postojale skojevske grupe ili aktivni, te omladinske antifašisti ke grupe. Za šira podru ja stvarana su jezgra, kao svojevrsna kvartovska rukvodstva. Sekretari aktiva su naj eš e bili lanovi jezgra. Praksa je esto bila da su i neki skojevci iz preduze a, škola, internata, zanatskih i trgova kih

radnji bili organizaciono vezani i u teritorijalnim aktivima. Poseban oblik za izvršavanje konkretnih borbenih zadataka, ali ne uvijek i stalni, bile su udarne grupe. Teritorijalna i organizaciona podjela između aktivna unutar kvarta, kao i između u kvartova, bila je elastična i slobodnije određivana; prilagođavana je potrebama, situaciji i zadacima. Slika nije bila i sa omladinskim i skojevskim grupama i aktivima u preduzećima, a pogotovo u školama. SKOJ nije bio podvrgnut šemama i nekoj tvrdoj organizacionoj strukturi. Radi prirode zadataka, neki pojedinci su držani na udaru, tzv. direktnoj vezi i nisu uključivani u aktivne ili jezgre. Tako je obnovljena organizacija SKOJ-a, do decembarskih hapšenja 1942. godine, djelovala, pored Mjesnog komiteta, sa četiri kvartovska rukovodstva, dvadeset tri teritorijalna aktivna i grupe, pet preduzetnih, tri internatska, osam školskih i znatno većim brojem omladinskih anti-fašističkih grupa. U Sarajevskom polju, uključujući i šire područje Vogošće, djelovalo je do petnaest skojevskih aktivna i omladinskih grupa.

Ovakva organizacija SKOJ-a u Sarajevu izgleda nije bila dobro interpretirana od sekretara MK SKOJ-a Sarajeva koji je učestvovao u diskusiji na Pokrajinskom partijskom savjetovanju KPJ za BiH u Ivanjici, pa se kasnije govorilo o tzv. organizacionoj zbrci u Sarajevu. U vezi s tim, u pismu Ive Lole Ribara, od 15. 2. 1942. godine, Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za BiH, između ostalog, kaže se:

»... Apsolutno je nužno likvidirati onakvu organizacionu zbrcu kakva se pokazala u sarajevskoj organizaciji Skoja na osnovu izveštaja njihovog delegata u Srednjem. Ne radi se o tome da se organiziraju nekakva »jezgra«, onda »aktivni«, onda »Skoj« a onda - nekakva »omladina«. Svi omladinci spremni da u ovoj ili onoj mjeri učestvuju u radu pod našim rukovodstvom i osjećaju se mladim komunistima, su skojevci i njih treba na najrazličitije načine povezivati...«²²⁾

Međutim, u direktivnom pismu (organizacionom uputstvu) PK SKOJ-a za BiH, koje je upućeno 16. 3. 1943. godine, svim organizacijama SKOJ-a na neoslobođenoj teritoriji stoji o radu i zadacima SKOJ-a, pored ostalog, i ovo:

»Osnovna jedinica Skoja jeste grupa (aktiv). Njih treba organizirati svugdje gdje radi i živi omladina. Svako odjeljenje jedne radionice ili preduzeća, svaki razred u školi (gimnaziji) i svaki reon (tj. dvije ili tri ulice kvarta) treba da imaju svoj aktiv. Kada su formirani aktivni u više odjeljenja jedne radionice i više reona jednoga kvarta u gradu, tada trebete formirati radionice, odnosno kvartovsko rukovodstvo. U ova rukovodstva ulaze sekretari radionice i aktivna... ovakvo formiranje aktivna i rukovodstva omogućiće vam lakše rukovođenje... Pored ovih aktivna u odjeljenjima trebete formirati skojevske kružoke od novoprimljenih članova Skoja... iz kružoka stalno prebacivati one koji se najbolje pokazuju u aktiv.«²³⁾

²²⁾ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije (DIOPJ), tom I, knjiga 2 (1941 - 1942), str. 269, Beograd, 1954.

²³⁾ DIOPJ, tom II, knjiga 1 (1943), str. 407 - 409, Beograd, 1959.

Upore uju i ova organizaciona uputstva PK SKOJ-a sa stvarnim stanjem, tj. kako je u drugoj polovini 1942. i prvoj polovini 1943. godine bila postavljena organizaciona struktura SKOJ-a u Sarajevu, izlazi da je to bilo, uglavnom, dobro urađeno.

Uz neposrednu pomoć partijske organizacije, koja se tako obnovljala, SKOJ organizuje i sprovodi sa omladinom sve brojnije akcije. Radi stalno na jačanju i razvijanju antifašističkog raspoloženja među mladima, na njihovoj spremnosti za borbu protiv okupatora, ustaša i etnika, na spremanju i onemogućavanju avanju bratoubilačke mržnje. Općinski cilljevi NOP-a bili su i osnovica i potkpa svih omladinskih akcija. One su ostvarivane usmenom i pisanom riječju i djelom, gotovo na svakom koraku. Mladi i djevojke, nerijetko dječaci i djevojčice, svakodnevno su, uprkos direktnoj životnoj opasnosti, razoblićavali okupatorske i kvislinške laži i postupke. Vršili su propagandu NOP-a i agitovali za sprovođenje akcija, naročito bojkot okupacionih mjera. Razbijali su akcije »Ustaške mladeži« i drugih kvislinških organizacija. Nošeni mladostju, sa devizom da uz zajedničke akcije i pojedinačno, samoinicijativno, gdje god je to moguće, svaki dan i na svakom mjestu, treba biti bilo šta što bi naudilo neprijatelju, lako je, u cjelini uzevši, ovakva samoinicijativa mladih bila od koristi, nerijetko je tu bilo nekontrolisanog bunta, prkosa i inata, što je moglo imati i opasne posljedice. Nevješće i neiskusne u primjeni principa konspiracije, bilo ih je potrebno stalno podsjećati na disciplinu, da ne vrše na svoju ruku, samovoljno, po bilo koju cijenu, akte sitne sabotaze i diverziju, verbalne ispade i da se ne sukobljavaju sa »dužnostnicima« Ustaške mladeži i Mladih muslimana, proetničkim omladincima, buržoaskim fićirima. Nestrućno kidanje telefonskih kablova, paljenje ili podsijecanje bandera, "željeznih telegrafskih linija, mazanje šina na bistrici koj pruži, premlačivanje »stjegova« ili razbijanje kamenicama glava, prozora i žarulja, teško da je uvijek imalo veće štete po okupatora i tzv. NDH, ali je bilo izraz borbenog antifašističkog raspoloženja. Entuzijizam mladih po sebi nije bio u skladu sa racionalizmom i metodičnošću u radu i ponašanju odraslih i odgovornih drugova. I ne samo to. I u roditeljskom domu, sin, a pogotovo kćerka, naročito mladi, sputavani su u aktivnosti na razne načine - teškoćama, preprekama i otporom starijih. Skoro uvijek je to bilo zbog brige i straha da se ne izgubi vlastito dijete, da ne ode na stratište, u logor, pa i u partizane i tamo pogine. Osim toga, nad roditeljima su najčešće vršene represalije - od šikaniranja policije do tjeranja u koncentracione logore, čak i u slučajevima kada su oni drukčije politički mislili nego njihova djeca.

Jačanje i širenje fronta mladih antifašista, skojevska organizacija je postizala naročito borbom protiv fašističkog utjecaja na mlade i, posebno, borbom protiv organizacija koje su taj utjecaj nastojale sprovođiti u gradu. KPJ, SKOJ i antifašističko opredjeljenje građanstva, a posebno uspjesi NOVJ u BiH i širom zemlje, u najvećoj mjeri su onemogućili ili zamislili ustaškog pokreta da vještački stvorenu »Ustašku omladinu«

...više, ali da jedna za drugu ne misli a njihov članovi treba da
uče rukovanjem i oružjem.

d/ Gotovo najvažniji sektor rada SKOJ-a danas je rad u masovnoj
organizaciji Ujedinjenom savezu antifasističke omladine Jugoslavije
/USAOJ/ u koji ulazi sva poštena i rodoljubiva omladina koja je spremna
na da na ovaj ili onaj način pomogne našu Narodno oslobodilačku borbu
također i svo članstvo SKOJ-a automatski postaje članom USAOJ-a. Treb
napomenuti da SKOJ ne gubi time svoje posebne liče kao organizacija
komunističke omladine. Prako druga odgovornog u aktivu za taj posao
trebate odmah pristupiti organizovanju odbora USAOJ-a. U svakom kvart
tu kao i svakoj radionici treba da postoji takav odbor, a predsjednik
svih odbora ulaze u gradski odbor, a 3 do 4 omladinaca nisu vezana
ni za jedan kvartovski ili radionički odbor direktno, nego su ova
uži odbor i vrše svakodnevna poslova. Gradski odbor rukovodi radom
svih kvartovskih i radioničkih odbora USAOJ-a. U tom gradskom odbor
ru treba da bude najmanje jedan član njenog komiteta ukoliko taj
postoji, koji će pred mjesnim komitetom SKOJ-a odgovarati za rad tih
odbora. U odbore treba uzimati antifasiste omladinca koji su najupor
datiji i također uzimati one koji se voljeli da se angažuju za što
ju pomoć na našu borbu. Ukoliko negdje ima nekih omladinskih organiz
zacija treba nastojati da one kao organizacije uđu u Ujedinjeni
ali svakako te organizacije moraju da su spremne da sve svoje član
stvo povedu u borbu protiv neprijatelja. Ne smiju se stvari usko po
staviti kao što je to slučaj kod mnogih organizacija, nego trebaju
što šire postaviti. Zadaci koji se postavljaju danas pred USAOJ na
neoslobodenoj teritoriji jeste mobilizacija omladine za našu Narodnu
oslobodilačku vojsku. Radi toga je potrebno da se što šire populariz
naša borba i da svaki pošten omladinac bude upoznat sa njenim bit
vima, tako da svaki pošten omladinac da je njegova stvarna bitka po
ci, ora velike bitke. Prikupljanje raznog materijala za našu vojsku
u odjeft, obuću i točno sićan. Tu pomoć treba slati putem vešta
nizvijanja Ujedinjenog saveza na terasu ili našim vojnim jedinicama
u koju se stvarati magacini i grada koje prvom prilikom treba upred
staviti i slati stvari na teras. Svi mladi komunisti treba da shvata
ovaj važni posao i da se odmah na njega bace. Tu treba pokazati in
cijetive, elakatičnosti i svijesti. Za sve stvari koje vam budu ne
jedna obradajte se organizacijama SKOJ-a sa kojima eventualno imate
vezu i tražite od njih pomoć. Također je potrebno da o svome radu i
problemima svima šaljete što češće izvještaje Skojevskim komitetima
za kojima održavate vezu.

Mi smo utjereni da će sve Skojevske organizacije kao i svi mladi
komunisti ispuniti svoju dužnost prema svome savezu i prema svome
narodu i da će sve svoje snage mobilizati kako bi ispunili ono što
se od njih traži.

Sare fašizmu - sloboda narodu!

16. III. 1943.

PK. SKOJ-a
za Bosnu i Hercegovinu.

Druga stranica dlrektlvnog pisma PK SKOJ-a za BIH svim organizacijama SKOJ-a na neoslobo enoj teritoriji

dež« nametne omladini. Aktivnost na onemogu avanju njenog konstituisanja me u omladinom i kakvog-takvog rada odvijala se i unutar ustaških organizacija. Skojevci i drugi omladinci su razbijali te organizacije iznutra - unošenjem krajnje nediscipline i nereda, stvaranjem zabune i zbrke, dezinformacijama i prenošenjem protivrije njih naloga i obavještenja, nipodaštavanjem rukovodilaca i rukovo enja i stvaranjem atmosfere da se ne zna ni ko pije, ni ko pla a. O it primjer neuspjeha ustaškog pokreta da uop e prodre me u mlade, godinu i po poslije dolaska na vlast, vidi se i iz politi kog komentara sarajevskog »Novog lista«, od 4. 9. 1942. godine, u kome se, izme u ostalog, kaže:

»Premda je Ustaški pokret u postrojbenom pogledu u Sarajevu polu io vidan zamah, zahvaljuju i u prvom redu visokoj domoljubnoj svijesti sarajevskih Hrvata, djelatnost politi ke grane pokreta nije se mogla uspješno i blagotvorno osjetiti bez djelovanja ustaških tabora po etvrtima...«

Me u naj eš im akcijama u kojima je omladina redovno i masovno u estvovala, bilo je ispisivanje naših parola i »stru no« struganje neprijateljskih, te cijepanje plakata (naredbi, upozorenja, obavještenja, zastrašivanja i drugih prinuda) i raznošenja i doturanja naših propagandnih materijala. Omladinci su ih ubacivali u ku e, unosili u škole, preduze a, radnje i na druga mjesta. Cijepali su i strugali polijepljeni proglas Promi benog odjela Stožera Vrhbosne, po etkom avgusta 1942. godine, sa krupnim naslovom »Partizani!...«, u kojem se »prikazivao« pregled me unarodnog vojno-politi kog stanja i pozivali »odmetnici« na predaju.²⁴⁾ Zatim, »Proglas mladeži« sa upozorenjem da stupaju u Ustašku vojnici, plakate u povodu »obljetnice obstojanja i djelatnosti Crne legije«, uputstva »Narodne zaštite« i upozorenja Župske redarstvene oblasti (ŽRO) za zra nu uzbunu i slu aj pojave neprijateljskih »krilaša« (aviona), razne obavijesti i pozive ustaških tabora, logora, stožera, Glavnog ustaškog stana, osude, zapovijedi, itd. Sa osobitim zadovoljstvom su cijepali apele gra anstvu »na mimohod odredima njema kih i hrvatskih eta osloboditelja Kraljevskog Jajca«") zato što je to bilo svega dan iza uspješno izvedene proslave 25. godišnjice oktobarske revolucije u gradu.

Rasturanje naših biltena, odnosno »Vijesti« po elo je, ponovo, drugom polovinom septembra 1942. godine, da bi u estalo trajalo do decembarske provale i, opet, marta i aprila 1943. godine. Ovo, kao i esto osvanjivanje krupno ispisanih parola po zidovima ku a i izlozima radnji, ak i u centru grada, najbolje je demantovalo javne izjave ustaške propagande o »kona nom istrebljenju komunisti kog sjemena u

) Sarajevski »Novi list«, 7. 8. 1942

) Isto, 7. i 8. 11. 1942.

Sarajevu« i zvani ni izvještaj njema ke obavještajne službe da se »uspjelo sasvim razbiti komunisti ku organizaciju u Sarajevu«.)

Omladinci u Glavnoj željezni koj radionici i Ložionici, Vojnotehni kom zavodu i Pirotehnici, »Aviji«, Tvornici duhana i drugim preduze ima, radionicama i slagalištima su, uz pomo starijih drugova, ne samo iznosili oružje, municiju i materijal koji je mogao koristiti NOP ve su ošte ivali ili onesposobljavali i sve ono što je koristilo okupatoru i tzv. NDH. Sipali su fini pijesak, strugotinu i lug u mašine, izazivali koroziju materijala i kvarove na strojevima, sjekli kaiševe, bušili i cijepali gume, podizali ili snižavali temperaturu na nivo koji ošte uje postrojenja, ispuštali ili miješali mašinsko ulje, pri termi koj obradi alata odstupali od tehnoloških uslova, prekomjerno trošili ili ugra ivali loš materijal; pravili škart, uništavali skupocjene frezere od »rapida« i druge alate izra ene od visokokvalitetnog elika, onesposobljavali vitalnije dijelove na vozilima, izazivali kratke elektri ne spojeve, usporavali i sabotirali rad, izostajali s posla, itd. Sve ovo je bilo poteško izvodljivo i uvijek krajnje opasno, jer je u svakoj, iole važnijoj zanatskoj radionici bio zaveden svojevrzni vojno-policijski režim. U nekim preduze ima su bila i posebna odjeljenja njema ke vojske ili Gestapoa. Opasnosti nisu prestajale sa izvršenim sabotadžama ili po iznošenju i pohranjivanju stvari. Dosta je bilo slu ajeva da je baš to što je izneseno bio najvažniji kompromituju i materijal, dokaz za ustaško redarstvo i pokretni prijeki sud. (Bila je zabranjena prodaja potrepština za prvu zdravstvenu pomo i sanitetski materijal se mogao dobiti samo preko ustaškog povjereništva. Ni papir se nije mogao kupiti bez pismene doznake Promi - benog ureda, a kamoli oružje, municija i vojna oprema.) Tako je, na primjer, u skrovištu kod skojevca Šukrije Masli a, prilikom decembarskih hapšenja, prona eno 800 puš anih metaka, nekoliko šatorskih krila, zavojni materijal i još ponešto, a kod Mahmuta Sudžukovi a osam bombi, pet stotina metaka i drugi materijal.

Narodna pomo je bila oblik aktivnosti NOP-a u kojem je stalno u estvovala i omladina. Mladi su, pored novca i neophodnih stvari, prikupljali i ono za šta su mislili da bi moglo koristiti, pa i dobro do i njihovim vršnjacima u partizanima.

Me u prikupljenim predmetima znalo se na i i usnih harmonika, beletristike, džepnih kalendara, olovaka u bojama, šestara, šnjura za cipele, intimnih ženskih potrepština i još štošta, što ne bi uvijek palo na pamet odraslima. Mnoge omladinke u ile su plesti i krojiti, pa onda su izra ivale odjevne predmete za svoje partizane. Mladi su se u prikupljanju Narodne pomo i snalazili kako su znali i umjeli. Koristili su i »legalne« forme. Za zimu 1942/43. godine, »Gradsko poglavarstvo« je štampalo i dalo u prodaju »znakove« svoje tzv. akcije »Pomo «. Skojevci su nešto od toga otkupljivali po cijeni od 10 kuna (dinara) po zna-

) Izvještaj Komande grupe tajne feldpolicije 510 od 27. 12. 1942. Komandi 718. njema ke pješađijske divizije - Obavještajnom odjeljenju (NAV-N-T-315, 2271/170-172).

ku, a onda davali taj znak svakome našem simpatizeru koji je davao priloge za našu Narodnu pomoć. »Darovaoci« su, po dogovoru, te znakove akcije »Pomoć« stavljali na vidna mjesta u stanovima i time u oči i ma nepoželjnih posjetilaca iz policije bili »domoljubni, plemeniti građani«. Ova kamuflaža je provaljena u decembarskoj provali 1942. godine, pa je sarajevski »Novi list«, u nekoliko navrata, prenio policijsko saopštenje koje je glasilo:

»Opaženo je, da u posljednje vrijeme razne osobe skupljaju po gradu novine i druge priloge. Tokom istraga koje su vođene na ovom redarstvu, utvrđeno je da je sakupljanje priloga iskorišteno u protudržavnu djelatnost. Za djelovanje u tom pravcu, ovlaštena je jedino i isključivo oblastna organizacija »Pomoć«.²⁷⁾

Omladina je, isto tako, u svom otporu fašističkoj propagandi i njenim pokušajima trovanja mladih, pokazivala snalažljivost, smisao da sve to izvrgne ruglu i osjećaj za hitru dosjetku. U nekim slučajevima im je u tome pomagala i sama neprijateljska propaganda, koja je ponekad svojom plitkošću, sama po sebi, postajala antipropaganda. Tako, na primjer, u službenom srednjoškolskom glasniku je bilo doslovno napisano da je Jugoslavija objavila rat Njemačkoj;²¹⁾ u novinama se mjesečima i godinama ponavljalo o »uništenju i iztrebljenju partizana«, poistovjetivali se etnici i borci NOV, te da je »Iztočno na fronta skraćena za nekoliko stotina kilometara iz strategijskih razloga«, itd. Jedan od bisera takve »promiješanosti« i njenog podzemnog nivoa je i članak zagrebačkog tjednika na njemačkom jeziku »Neue Ordnung«, od 28. 2. 1943. godine, koji je sarajevski »Novi list« prenio 4. 3. iste godine, pod naslovom »Tko je Tito, vođa partizana u Hrvatskoj«, a beogradsko »Novo vreme«, 5. 3. 1943, pod naslovom »Ko je Tito - vođa komunista u Bosni«. U tom članku, pored pokušaja blaženja NOP-a i riječi da je Tito »jedan od riedkih Hrvata među komunistima«, konstruiše se u Titovu biografiju čak i da je »najčešće kršio zakonske propise kriomčenjem, krađom, nasiljem... vršio izgrede u pijanstvu i provale u neke crkve«, zatim da je »polazio terorističke tečajeve u Moskvi... oni su ga upotriebili u crvenoj Španjolskoj« i niz drugih nevjerovatnosti, čak i za lakovjerne.

Kada su u Sarajevu estali grupni pogrebi ustaša u prvih desetak dana jula 1942. godine, naši omladinci su se dosjetili da »osvježe« proljetni apel ustaške štampe »da bi u Sarajevu trebalo osnovati središnje groblje žrtava za domovinu.«.) To je postao svojevrsni omladinski vic uz »uzgredno« postavljanje pitanja na ulici, u radnjama i na drugim mjestima - »da li je istina da je u novinama pisalo o obustavi svakog prometa

²⁰⁾ Sarajevski »Novi list«, 23. 12. 1942, 22. i 24. 1. 1943.

²¹⁾ Izvješće o Državne prve ženske realne gimnazije u Sarajevu za školsku godinu 1941/42, 1942/43, knjiga 12, godina XX.

²²⁾ Sarajevski »Novi list«, 27. 3. 1942.

od Blažuja do Konjica«,³⁰⁾ aludiraju i na rušenje željezni ke pruge i mostova koje su izvele proleterske brigade. Nešto sli no je bilo i sa prvim oslobo enjem Fojnice, Kreševa i Prozora i sa »višegradskom prugom«, koja je proradila tek sredinom jula 1942. godine.³¹⁾

Najzanimljivija protivpropaganda je bila sa odredbom Glavnog stana Poglavnika da se isti u državne zastave od zore do zalaska sunca kada »ratna izvješ a sila Osi jave o pobjedama osobite strateške važnosti«,³²⁾ te sa postavljanjem »krugovalnih« zvu nika od Baš aršije do Marindvora u o ekivanju pada Staljingrada.³³⁾ SKOJ je lansirao krilatice: »šta li je sa zastavama?« Ispred Koševskog parka je bio istaknut pano isto nog fronta, ogromnih dimenzija, na kome se pomi nim strelicama pokazivalo napredovanje Vermahta. I, stvarno, svaki dan su se ljestvama uspinjali i strelice primicali Volgi, Staljingradu, Kavkazu. »Sarajevski novi list« je samo za dvadesetak dana, od 1. do 22. 9. 1942. godine, objavio i ove naslove: »Duboki prodor kroz tvrđavni sustav Staljingrada«, »Bitka za Staljingrad u posljednjoj fazi«, »Zape a ena je sudbina Staljingrada«, »Kriti an položaj Staljingrada«, »Stežu se njema ka kliešta kod Staljingrada«, »Pad Staljingrada...«, »Zna enje pada Staljingrada«. Tada je napravljena ak i tribina za slavlje i sve ani »mimohod«. Prestali su se penjati uz pano, a strelice su se »ukopale« i po ele r ati kada je došlo do velikog poraza, koji je zna io i prekretnicu na isto nom frontu. Mladi su se poluglasno pitali: »Ho e li i pano na popravku k'o i tribina?« Bilo je još dosta »materijala«: probijanje blokade Lenjingrada, ponavljanje naredbe ŽRO da svi posjednici, radio-aparata, bez obzira na njihov položaj, zvanje i zanimanje, odmah isklju e kratke valove,³⁴⁾ unapre enje fon Paulusa, komandanta uništene njema ke 6. armije, u in feldmaršala,³⁵⁾ kao uvod u neizbježno objavljivanje katastrofe koja je uslijedila sutradan.³⁶⁾ Proglašena trodnevna žalost sa komemoracijama, zadušnicama i hatma-dovama, bila je gotovo omladinski »hit«.³⁷⁾ Zadušnice i komemoracije su se ponovile nakon mjesec dana, kada je objavljena vijest o smrti Jure Franceti a.³¹⁾ U tim danima i kasnije, naši omladinci su masovno koristili kao rugalice - ustaške krilatice: »Srdce Poglavniku - Tielo Domovini«, »S nama je!« i druge. Ismijavanje ove komi ne terminologije i nove »bežiznimne uporabe korienskog pravopisa« bilo je op a, masovna pojava. Nastala je praVa popiava parodiranja i izmišljanja novih kovanica. »Promi ba« je postala pojam za odlazak iz Sarajeva za nabavku hrane, pa i u šverc.

) Isto, 10. 7. 1942.

) Isto, 15. 7. 1942.

) Isto, 26. 7. 1942.

) Isto, 19. i 20. 9. 1942.

) Isto, 31. 1. 1943.

) Isto, 2. 2. 1943.

) Isto, 3. 2. 1943.

) Isto, 5. i 6. 2. 1943.

) Isto, 31. 3. i 2. i 3. 4. 1943.

U tom košmaru lakrdije, ali i strave i užasa, mladi ljudi prosto nisu znali šta je dozvoljeno, a šta nije, šta je po volji i trenutnoj udi brojnih ustaša i pristaša. Vjerovatno je lakše nabrojati šta sve nije potpadalo pod odredbe Prijekog i Pokretnog prijekog suda nego šta jeste. Za nepridržavanje Poglavnikovih odredbi o isto i hrvatskog jezika, pisalo je: »Najstrože i bezobzirno postupati i to po propisima Zakonske odredbe o sabotaži.«⁴⁰⁾ Za mnogo štošta, što danas izgleda apsurdno, naivno i nevino, skupo se plaćalo, pogotovo za antifašisti ko opredjeljenje. U izvještaju Gestapoa »Suzbijanje komunisti kog pokreta u bivšoj Jugoslaviji«, upućeno Glavnom uredu bezbjednosti Rajha, doslovno je stajalo: »... principijelno se likvidiraju svi članovi SKOJ-a, ali se prethodno iscrpno saslušavaju eventualno s primjenom pooštrenih sredstava.«⁴⁰⁾

Jedna od većih akcija koju je SKOJ organizirao, bila je i proslava 25. godišnjice oktobarske revolucije. Tih dana je, u čast ovog istog jubileja, Vrhovni komandant NOV i POJ, drug Tito izdao Dnevnu zapovijest za 7. novembar i predao zastavu Prvoj proleterskoj brigadi. CK KPJ je izdao proglas »Dvadeset peto godišnjica velike oktobarske revolucije«, a CK SKOJ-a proglas »Mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije«.

U Sarajevu su za ovu proslavu, čiji je inicijator bio MK SKOJ-a, vršene duževremene brižljive pripreme. Čitav MK SKOJ-a, sva kvartovska rukovodstva SKOJ-a, sekretari aktiva i grupa, kao i neki drugovi iz MK KPJ bili su uključeni po kvartovima i preduzeća ima da pomognu mladima u organizaciji i izvođenju ove masovne akcije. Valjalo je, doista, golem i složen, ali i rizičan i opasan poduhvat provesti u uslovima pogubnog i svakodnevnog bjesomoga terora Gestapoa i kvislinške policije.

U subotu, 7. novembra 1942. godine, na kraju svih priprema, trebalo je da se i satovi u esnika akcije »poravnaju« po katedrali. I, tačno u šest sati poslije podne, akcija je jednovremeno otpočela u cijelom gradu.

Iz bistrice kog sumraka, a onda sa svih strana, izvili su se u tamno nebo snopovi blještavih raketa. Zamračeni svod bio je išaran blistavim krijesnicama, a kišom saprani krovovi okupiranog grada iskričavo osvijetljeni užarenim plamenovima. Istovremeno je došlo do detonacije petardi i upaljenih »mina«. Nastupila je serija reskih i potmulih, bližih i udaljenijih eksplozija.

Po brdima oko šehera, od potpaljenih i razgorjelih vatri, buktao je izlomljeni plameni obrub. Najveće buktinje su bile na Hrvatini, Hridu, iznad Hošinog brijega i na Golinoj kapi, na lijevoj obali Miljacke. Na suprotnoj strani, visoki plameni jezici izvijali su se oko Zmajevca, zidina Ravnih bakija, Strošićke tabije, Mihrovoda i Grlića brda.

⁴⁰⁾ »Službeni glasnik Ministarstva nastave«, Zagreb, 6. 10. 1941.

⁴¹⁾ (K IV-B. Nr. 6751/41 - Fri./Kli., 13. 12. 1941.) S. Odi : »Dosje bez imena«, Zagreb Naprijed, 1961.

Kod bivšeg konvikta »Kralja Tomislava«, sada o ne klinike, došlo je i do nepredviđene pucnjave. U pravcu te zgrade, u kojoj su se nalazili njemački vojnici, bačen je snop petardi. Nastala je uzbuna, planule su puške. Pucnjava se prenijela i na paviljone bolnice Jezero, gdje su bili smješteni ustaše. Oni su, vjerovatno pretpostavljaju i da se radi o diverziji ili partizanskom napadu, paljbu otvorili nasumce, prema Breki, Panjinoj kuli i Slatini. Koševska dolina je odjekivala baš kao u oktobarskim danima 1941. godine, kada su dijelovi Crepoljske i Nahorevske čete zauzeli gradsku maltu na Bardak rijama i spalili općinsku zgradu u Koševu.

Ubacivanje petarde u policijsku karaulu na Bistriku, kod raskršća a ulica »6. novembra« i Balibegovice, i paljenje »mine« neposredno iznad karaula na Pirinom brijegu, imalo je posebnog odjeka među građanstvom.

Sve ove razgorjele i upadno vidljive buktinje i »pirotehnika« naših krijesova i eksplozija, stvorili su prizore dotad neviđene u Sarajevu. Proslava je snažno odjeknula gradom. Prešla je i granice kvadrilne Velike župe Vrhbosne. Gestapo i UNS su bili gotovo šokirani. U prvi mah su neki pomislili da se radi o napadu partizana, potpomognutih borcima iz grada. Nastupile su pomamne hajke, racije, premetačine, ispitivanja. Ostali su praznih šaka. Samo su ponovno konstatovali za njih goručinu činjenicu - snagu NOP-a.

Ova smjelo, borbeno i uspješno izvedena akcija je jedno od najdražih i najljepših sjećanja i doživljaja njenih sudionika, u nizu drugih akcija mladih, iz ilegale okupiranog Sarajeva. S koliko smo samo ponosa primili pohvalu i priznanje MK KPJ za još jedan postignuti uspjeh.

Najsnažniji politički i patriotski motiv omladine - težnja da se ode u partizane - nije bio u njenom veoma teškom položaju u gradu ili u gotovo nesnosnim uvjetima za ilegalnu borbu, nego u želji da se borba potpuno ili nastavi s puškom u ruci. To je bio san mnogih i mnogih omladinaca, a ne samo skojevaca. Za mnoštvo njih, iz godine u godinu, to je bilo i jedino rješenje, da izbjegnu obavezu služenja, kadrovske roka u vojsci koju su smatrali neprijateljskom.⁴¹⁾ Te sve brojne želje objektivno nije mogla pokriti, povezati i ispuniti organizacija NOP-a u gradu. Svi ti antifašisti nisu bili, a niti mogli biti na organiziran na in uključeni u NOP, niti su organizacije NOP-a uvijek i svugdje dopirale. Nisu uvijek ni postojali uslovi da se organiziranim kanalima ljudi prebacuju na slobodnu teritoriju, niti su uvijek jedinice NOV bile nadomak Sarajeva. Stoga su mnogi i samoinicijativno odlazili, ali nisu uvijek i sretno stizali do cilja. Tako je veliki broj omladinaca iz sarajevskih internata, naročito »Narodne uzdanice«, odlazio u svoja zavičajna mjesta i otuda preko organizovanih veza ili na druge načine stupao u NOV. Organizirano prebacivanje iz Sarajeva u partizane imalo je svoje prekide i

⁴¹⁾ Od 1941. do 1945. godine, tzv. »nova enja« (regrutacija) i »stavnja« (odlazak u domobranstvo) mladi su vršeni su od 1921. do 1926. godišta.

svoje izuzetnosti. Za razliku od 1941. i sve do proljeća 1942. godine, kada je to išlo relativno lako, nastupila su dva-tri perioda od po par mjeseci, kada je to bilo gotovo nemoguće. Uz to je bio, jedno vrijeme, i stav MK KPJ usljed potrebe obnavljanja i srećivanja organizacija NOP-a u gradu, da se u jedinice NOV upuju samo oni aktivisti kojima prijete direktna opasnost od hapšenja ili poziv u domobranstvo. Od jeseni 1942. godine, ponovo je otpočelo organizovanje odlazanje ljudi u partizane i to, uglavnom, preko partijske i skojevske organizacije Ilidže. U drugoj polovini 1943. godine izašle su bojne grupe omladinaca pa i starijih, u brigade 5. i 10. NOV divizije, u Ramski, Travnički, a naročito Visoko-fojnički NOP odred.

Na sve masovniji odlazak omladine u NOV, kvislinške vlasti su reagovale sve drastičnijom primjenom »Zakonske odredbe o suzbijanju nasilnih kažnjivih osoba protiv državi, pojedinim osobama ili imovini«. ⁴²⁾ Župska redarstvena oblast i Kotarska oblast Sarajevo naredile su da se svi muški članovi porodica odbjeglih omladinaca i omladinki u partizane, iznad 15 godina starosti, uhapsu i predaju Župskoj redarstvenoj oblasti radi otpremanja u koncentracione logore. »Opisna Ilidža« i »Oružni kanal postaje Ilidža« samo za deset dana, od 18. do 28. 9. 1943. godine, izvještavali su u pet navrata (ono što su saznali) da se nekoliko grupa, ukupno 125 mladića i djevojaka iz Sarajeva i Ilidže »odmetnulo u šumu i priključilo partizanima«. ⁴³⁾ Ovaj ilidžanski kanal je najviše služio i za otpremanje raznovrsnog materijala u jedinice NOV i za narodnooslobodilačke odbore na slobodnoj i poluoslobodenoj teritoriji, kao i dopremu pisanih materijala sa oslobođene teritorije u Sarajevo. Te izuzetno teške, vrlo odgovorne i brojne zadatke kurira i vodiča obavljali su, u tom vremenu, članovi Partije i SKOJ-a Sarajeva i okoline, Branko Klepić, Mile Brklja, Mato Marić, Lohija Malić, Edo Ambrozi, Grujo Soknić, Ismet Maslić, Mirko Šojić i drugi divni omladinci.

Osnovne pretpostavke za ovakvu aktivnost, borbu i uspjehe omladine u Sarajevu, sadržane su, od samog početka, u trajnoj orijentaciji KPJ za odbranu zemlje od fašizma, zatim za odlučnu oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga, za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih naših naroda i za drukčiju, bolju socijalnu sutrašnjicu. Na toj oslobođilačkoj platformi, na primjernom požrtvovanju prethodnih generacija, tj. na onom što su Partija i SKOJ ugradili u predratnom periodu i u prvoj godini ustanka u gradu, stvorivši široku omladinsku bazu i opće antifašističko borbeno raspoloženje, ulazili su mladi Sarajeva u borbu i u 1942. i u 1943. godini. Riječ i druga Tita iz članka »KPJ u današnjoj NOB«, objavljenom u novembarskom dvobroju »Borbe« 1941. godine, nosile su i usmjeravale, obavezivale i postale amanet ovih novih naraštaja. Tito je, između ostalog, pisao:

*) »Narodne novine«, Zagreb, 2. listopada 1941.

**) Arhiv V. I. I., br. reg. 16/4-21, k. 202; 16/4-20, k. 202.

» lanovi Komunisti ke partije i Komunisti ke omladine Jugoslavi- je moraju uvijek biti tamo gdje je najteže, moraju pokazati drugima primjer discipline, drugarstva, samopožrtvovanja i hrabrosti...«⁴⁴⁾

Na tom zahtjevu, s tim zadacima i vrlinama, SKOJ je nastavio i u Sarajevu borbu za što šire okupljanje omladine i njeno uklju- vanje u NOP. Stariji drugovi su se trudili da do svakog lana SKOJ-a dopre i da bude usvojeno shvatanje o neminovnosti »mobilizacije svih patriotskih omladinskih snaga u akcijama protiv neprijatelja«, kako je stajalo u »Omladinskoj borbi« iz 1941. godine.⁴⁵⁾ U »Biltenu«, organ PK KPJ za BiH, br. 1. od 18. 12. 1941. godine, kaže se o stvaranju Narodnooslo- bodila kog omladinskog saveza Bosne i Hercegovine (NOSOBiH) i je- dinstvu mlade generacije:

»Bosanskohercegova ki narodnooslobodila ki omladinski savez ima zadatak da ujedini sve napore srpske, hrvatske i muslimanske om- ladine u Bosni i Hercegovini, da mobilise njihove mlade snage u borbi protiv okupatora i njihovih ustaških slugu, da gaji kroz zajedni ku bor- bu uzajamnu ljubav i osje anja bratske solidarnosti srpske, musli- manske i hrvatske omladine.«⁴⁶⁾

No, nije bilo dovoljno imati samo hrabrosti i znati »da je borba protiv okupatora prvi i najvažniji zadatak«, kako je isticao drug Tito.⁴⁷⁾ Trebalo je u složenim uslovima i nepredvidivim okolnostima ilegalne borbe, u zaglušnoj atmosferi fašisti ke propagande i terora, u sredini okruženoj i isprepletenoj neprijateljima razli itih boja - okupatora, ustaša, frankovaca, etnika, ljoti evaca, mladomuslimana i drugih - znati i prepoznavati, i kako, i protiv koga, i protiv ega se sve boriti, i za šta se sve zalagati. Trebalo je uz odanost i hrabrost, i znanja i strpljenja. Pridobijanju makar i jednog neobaviještenog ili zavedenog omladinca, posve ivana je dugotrajna pažnja, pa i provjera, a njegovo organizovano uklju ivanje u NOP ili prijem u SKOJ zna ilo je veliki uspjeh.

U direktivnom pismu PK SKOJ-a za BiH svim okružnim, sreskim i mjesnim organizacijama SKOJ-a u BiH, još od januara 1942.⁴⁸⁾ i 16. mar- ta 1943. godine,⁴⁹⁾ isticano je da je politi ka propaganda i naoružava- nje teoretskim znanjem jedan od najvažnijih zadataka koji se postav- ljaju pred sve skojevske organizacije. Radi svega toga, i mladi Sarajeva su morali stalno u iti i uzdizati se, nalaziti vremena i za literaturu, idej- no-politi ki, teorijski rad; stariji i izrasliji drugovi su ulagali napore i strpljenje da tuma e i objašnjavaju ono što mladi nisu znali ili nisu do- voljno razumijevali. Sve što se obra ivalo iz politi ke literature, uvijek je povezivano sa najvažnijim zadatkom vremena - borbi protiv okupa-

⁴⁴⁾ »Borba«, br. 8-9, 7. 11. 1941.

⁴⁵⁾ »Omladinska borba«, br. 1, 17. 11. 1941.

⁴⁶⁾ DIOPJ, tom I, knjiga 2 (1941 -1942), str. 185-186, Beograd, 1954.

⁴⁷⁾ »Proleter«, organ CK KPJ, br. 16, decembar 1942.

⁴⁸⁾ DIOPJ, tom I, -knjiga 2 (1941 -1942), str. 497 - 500, Beograd, 1954.

⁴⁹⁾ DIOPJ, tom II, knjiga 1 (1943), str. 407 - 409, Beograd, 1959.

tora i ustaša, politički koji suštini etništva i njegove kolaboracije sa okupatorom u oružanoj borbi protiv NOP-a, politički koji pozadini mladomuslimanske aktivnosti, uticaju dijela kontrarevolucionarnog klera, a najviše o uspjesima NOV i jedinstvu mladih i svih naših naroda. Iskusniji drugovi su znali, gotovo redovno, da nekoga od nas »prozovu« ili unaprijed zaduže da ponešto kaže i objasni, da nas podstaknu na dijaloge, uvijek nas bodre i. Tako se radilo i u illo, tako se i usvojeno znanje i iskustvo prenosilo na druge. Idejno-politički sposobniji, mladi su postajali i spremniji i borbeniji za akciju. Za ovaj rad bile su od velike pomoći i priručenice ilegalne biblioteke. U 1942. i 1943. godini imali smo ih nekoliko u gradu, pohranjenih na skrivitim mjestima u kućama naših ilegalaca (u Kršilovcu na Vratniku u kućama i braće Šefkića, na Ploči kod Nusreta Brklje, u Hadžisulejmanovoj kod Mehmeda Sadovića, u Bolnici kod Voje Brića i Salih Bračkovića, na Alifakovcu kod braće Kamenica, itd.). U propalom i zagubljenom fondu ovih naših knjižnica nalazili su se vrijedni primjerci Nolitovih, Binozinih, Epohinih, Minervinih, BNP i drugih izdanja. Ova literatura, pa sve do biltena, letaka i bilo koje naše štampane riječi, predstavljala je pravu dragocjenost, lako je materijal išao od ruke do ruke, uvao se kao olovo u glavi. Rokovi vraćanja ili predaje drugom omladincu bili su strogo određeni. Nepoznato je da se šta zagubilo ili nemarkom upropastilo, izuzev u slučajevima hapšenja, naglog bjekstva, iznenadnog odlaska u partizane.

Kroz oba avangarda u rukovanju oružjem, što je, takođe, bio jedan od zadataka iz direktivnog pisma PK SKOJ-a,⁵⁰⁾ prošao je samo dio omladinskih aktivista. Ovo je bilo ograničeno, uglavnom, na skojevce i članove Partije koji su bili u udarnim grupama. Za razliku od 1941. godine, broj udarnih grupa je bio mnogo manji i one tada nisu bile stalni organizacioni oblik. Formirane su po potrebi i za izvršavanje konkretnih zadataka. Pomoć mladima u osposobljavanju rukovanjem oružjem, posebno je pružio Ahmet Fetahagić elik.

Aktivisti SKOJ-a su se trudili, koliko su znali i stizali, da širi krug omladine, pa i građana, upoznaju sa stvaranjem NOVJ, AVNOJ-a i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USA-OJ). Ti događaji, kao i dotadašnji uspjesi udarnih brigada, imali su velikog odraza na političko raspoloženje u gradu, naročito među omladinom. Došli su kao melem na rane koje je, baš u to vrijeme, zadavala policija svojim velikim hapšenjima i progonima, kao i na gorku stvarnost njemačkog prodora do Volge, Staljingrada i sjevernog Kavkaza.

Stvaranje USAOJ-a za nas je bilo novina. Dotada smo znali samo za SKOJ i NOSOBiH. Koliki je bio značaj stvaranja USAOJ-a, kao jedinstvene političke organizacije mladih, vidi se iz riječi drugog Tita, koje je izrekao 27. decembra 1942. godine, na svečanoj sjednici Osnivačkog kongresa:

⁵⁰⁾ Isto.

»Ovaj kongres ima ogroman značaj za našu mladu generaciju. On je manifestacija snage naše omladine, on je smotra vaših snaga. Ovim kongresom treba da se još više u vrsti jedinstvo koje se iskivalo u procesu naše divovske borbe, jedinstvo svih mladih sinova i keri naših porobljenih naroda. Ovim kongresom treba da se još više u vrsti bratstvo izme u svih naroda Jugoslavije, jer je Komunisti ka partija oduvijek gledala u omladini nosioca tog bratstva i jedinstva - i nije se prevarila...

Ja sam uvjeren, drugovi i drugarice, da ete vi, kako u redovima naše Narodnooslobodila ke vojske i partizanskih odreda, tako i na radu u pozadini i na okupiranom teritoriju, raditi poslije ovog kongresa sa udesetostru enim snagama, da bi pobjeda nad neprijateljima naših naroda i naše mlade generacije bila što brža i potpunija...«⁵¹⁾

Jednu od naljepših estitki za borbenost mladih naraštaja tada je iskazao Vrhovni komandant:

»Omladina Jugoslavije je prva u Evropi, a mi se time ponosimo, rekla osvaja ima - ne!«⁵²⁾

Ta istina o borbi naše omladine je biia tada izre ena i u pozdravu sovjetske omladine Prvom antifašisti kom kongresu omladine Jugoslavije:

»... vaša je borba primjer za omladinu svih okupiranih zemalja Evrope. Ona pokazuje da je omladina sposobna s oružjem u ruci da brani svoju domovinu...«⁵³⁾

Radio-London je uputio, 8. 1. 1943, pozdrav engleske omladine Kongresu.⁵⁴⁾

U Organizacionoj rezoluciji Kongresa postavljeni su zadaci Savezu koji se odnose i na okupiranu teritoriju.⁵⁵⁾

Na Kongresu je bilo i nekoliko Sarajlija i drugova iz okoline grada. Od njih su izabrani u Zemaljski odbor USAOJ-a Rato Dugonji , Pero Kosori , Mile Perkovi , Savo Pre a, Betika Romano i Risto Tošovi .^{5*)} (Iz okupiranog Sarajeva, po pismenoj izjavi tadašnjeg sekretara MK KPJ Džemala Bijedi a, bio je odre en za delegata na Kongres Mehmed Džini , lan MK Skoja, ali, pošto je u to vrijeme obolio od tifusa, nije otišao u Biha .) (Red.)

Nažalost, usljed policijske provale koja je nanijela velike gubitke i omladinskim kadrovima, došlo je do prekida rada tehnike (štamparije) MK KPJ još u decembru 1942. godine, što nas je lišilo »Biltena«, važ-

) DIOPJ, tom I (I i II kongres USAOJ), str. 20. i 21, Beograd, 1953.

) Isto, str. 20.

) Isto, str. 77.

) Isto, str. 78.

) Isto, str. 60.

»Na još okupiranim dijelovima Jugoslavije zadatak USAOJ-a jeste ujedinjavanje i okupljanje omladine, njihovo organizovanje za akcije protiv okupatora i doma ih izdajnika i upoznavanje omladine sa istinom o doga ajima u svijetu i borbama naše Narodnooslobodila ke vojske«.

) Isto, str. 73. i 74.

nog sredstva propagande. Usljed toga, bilo je onemoguće da ovi krupni događaji, pa i objašnjavanje njihovog značaja, na prvom mjestu zasjedanja AVNOJ-a, brže i masovnije dopru do građana. Radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije« i usmeno prenošenje tih vijesti, bili su tada gotovo jedini izvori informacija o zbivanjima u našoj zemlji. Materijali sa slobodne teritorije stizali su u velikim razmacima i u vrlo malom broju primjeraka. Tokom 4. ofanzive onemogućio je i rad štamparije Vrhovnog štaba. Slušane su emisije i Radio-Moskve i Radio-Londona na koje su često bili ozlojeđeni što više i češće ne govore o NOB-i, a posebno što uspjehe NOV pripisuju i etnicima. Na sreću ili nesreću, mi tada još nismo znali šta znače poruke londonskog radija i etnički kolja ima o primjeni slova »Z«.⁵³⁾

Usljed ovih i drugih okolnosti i teškoća u gradu, nije se sve do prve polovine 1944. godine sistematski pristupilo u Sarajevu realizaciji jedne od kongresnih smjernica, koja je postavljena i u direktivnom pismu PK SKOJ-a od marta 1943. godine - da se organizacije USAOJ-a osnivaju i na okupiranoj teritoriji.⁵⁷⁾ Ovo ne znači da u praksi nije i dalje nastavljena uspješna borba za jedinstvo i širinu omladinskog fronta. Specifične teškoće u organizacionom smislu koje su vladale u Sarajevu, stvarale su otežane uslove da se sve direktive u punom smislu i po formi sprovede. Nepostojanje nekih organizacionih formi u nekim periodima - ne može se tretirati kao nepostojanje aktivnosti, što je naročito važno u okupiranom Sarajevu toga vremena. Svi podaci iz neprijateljskih izvora, brojna i gotovo stalna hapšenja i progoni govore o egzistenciji i dinamičnoj aktivnosti mladih, pa bi sigurno bilo i nepravilno i nepravedno kada bi se to zanemarilo. Inače, organizacija SKOJ-a je sve ostale zadatke koji su postavljeni u tom pismu PK SKOJ-a - teoretsko uzdizanje, obavještajna služba, formiranje udarnih grupa i drugo - manje-više uspješno sprovodila i ostvarivala i ranije.

Omladina Sarajeva se u 1943. godini s uspjehom nosila i u izvršavanju drugih zadataka. Mnogi mladi i koji su pozvani u domobranstvo, spaseni su i upućeni u NOVJ. Drugima je objašnjavano da se prvom prilikom prebace u partizane, što su oni i činili, utičući i na ostale da tako postupaju. Dosta je učinjeno i na raskrinkavanju neprijateljske propagande oko formiranja tzv. Hrvatske dobrovoljačke 13. SS-brdske »Handžar« divizije, čiji su komandni kadar, gotovo u cijelosti, činili Nijemci i Folksdojčeri. Svakodnevno je pisalo i po hitavom gradu preko zvučnika grmilo:

»Hrvati Herceg-Bosne! Veliki vođa Adolf Hitler i Ante Pavelić pozivaju vas... da se uvrstite u redove dobrovoljačkih hrvatskih SS post-

⁵³⁾ »Mihailovići je obilato koristio Radio London za stavljanje rodoljuba pod famozno slovo »Z«. On je, kao šef svih trojki u Jugoslaviji depešama saopštavao imena koja je zatim Radio London objavljivao u emisijama na srpskohrvatskom jeziku. Lice stavljeno pod slovo »Z«, najbliža etnička trojka morala je što pre pronaći i zaklati. (Branko Latas, Dvolutni saveznik Draža Mihailović, »Politika«, 1. novembar 1978.)

⁵⁷⁾ DIOPJ, tom II, knjiga 1 (1943), str. 407 - 409, Beograd, 1959.

rojbi... po želji Vode njema kog naroda, vi ste odabrani i pozvani, da prvi od negermanskih naroda budete primljeni i postrojani u redove najbolje vojske, u redove slavnih SS postrojbi... vi ćete dobiti najbolje njema ko oružje... vaše porodice, vaši ukućani i bit će osigurani isto kao i svaka porodica njema kog vojnika... po nalogu Vode e njema kog naroda - zapovjednik oružanih SS postrojbi u Hrvatskoj...«⁶¹⁾

Profrašisti ki dio klera je inio basove u ovom propagandnom horu, a solisti su bili veliki palestinski muftija Emin El Huseini, ustaški bojnič hadži-hafiz Akif Handžić, Munir Šahinović Ekremović (koji postaje član »Poglavnikove tjelesne bojne«), te pojedini viši islamski svećenici i drugi.⁵⁸³⁾ Na ovu okupatorsko-kvislinšku akciju, naši omladinci su, pored usmene riječi, rasturali i letak MK KPJ. Isto tako, uslijedila je aktivnost antifašističke omladine i kada je u mjesecu maju iste godine zvanim no uspostavljena »Omladinska sekcija Mladih muslimana«, a Glavni odbor El-Hidaje »primio na znanje i odobrio sastav omladinske sekcije«.⁵⁹⁾ Tog proljeća i ljeta sarajevski »Novi list« objavljuje da se drži hatma-dova za poginule ustaše i domobrane u vratni kom »Bratstvu«⁶⁰⁾ i mevludi-šerif za Muslimane, pripadnike »Vražje« divizije, u Carevoje džamiji.⁶¹⁾ Isti list objelodanjuje dvanaest smrtnih presuda Pokretnog prijedloga suda nad sarajevskim komunistima.⁶²⁾ Dva mjeseca kasnije, u junu 1943. godine, donesene su još dvije smrtno presude. Jedna je nad ranijim sekretarom MK SKOJ-a, Nazifom Hadžovićem.

Uprkos neprekidnom teroru, njemačko-ustaškoj propagandi zdušno potpomognutoj od etništva⁶³⁾ i drugih neprijatelja NOP-a, omladinski antifašistički i oslobodilački pokret je stalno rastao i jačao. Tome su snažno doprinijeli i ishodi presudnih bitaka u drugom svjetskom ratu na istočnoj fronti, koji su preokrenuli situaciju u korist antihitlerovske koalicije, kao i vojno-politički porazi okupatora i kvislinga u 4. i 5. neprijateljskoj ofanzivi protiv NOV i POJ. Iako je omladinska organizacija u gradu, kao sastavni dio NOP, doživljavala teške udarce u provalama i drugim hapšenjima, imala i povremene prekide u organizovanom radu, kontinuitet borbe mladih nije nikada prekinut.

⁵⁸⁾ Sarajevski »Novi list«, 10. 4. 1943.

⁵⁹⁾ Alija Aganović, član Ulema-medžilisa u Sarajevu, u izvještaju velikom županu Velike župe Vrhbosna o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni, predlaže (još sredinom 1942. godine) da se u zloglasnu Crnu legiju uključe i veći broj muslimana. (Arhiv V.I.I., br. reg. 11/2-2, k. 183)

⁶⁰⁾ »El-Hidaje« godina VI, br. 10-11, 25. 6. 1943, Sarajevo.

⁶¹⁾ Sarajevski »Novi list«, 30. 1. 1943.

⁶²⁾ Isto, 31. 3. 1943.

⁶³⁾ Isto, 15. 4. 1943.

⁶⁴⁾ U februaru 1943. godine 2RO u Sarajevu je obavijestila RAVSIGUR u Zagrebu o etničkoj kom letku »Ko su i šta su partizanske vojske«, u kome se partizani prikazuju kao njemački saveznici (Arhiv V. I. I., br. reg. 16/3-1, do 16/3-2, k. 154); zatim se etnici izdati u mjesecu avgustu iste godine letak »Poziv« (Arhiv V. I. I., 8/9-1, k. 154) i poslati izvještaj komandantu Drinskog etničkog korpusa o stanju etničke organizacije u Sarajevu (Arhiv V. I. I., 5/2, k. 237). Dva mjeseca kasnije, izdaju letak »Najnovija otkrića o partizansko-ustaškoj saradnji« (Arhiv V. I. I., 1/13-1, k. 154) i uputstvo za organizaciju etničke vlasti u gradu Sarajevu po zauzimanju od etnika (Arhiv V. I. I., f. 3/1 do 55, f. 3/4, k. 176).

Uporna nastojanja i stalno poduzimane mjere, po ev od reakcionarnih političara bivših jugoslavenskih građanskih stranaka, dijela klera svih konfesija, pa do najgrlatijih fašista da omladinu upregnu u svoja kola, ostala su bez rezultata.") Neprijateljski agenti i »ideolozi« su se žalili kako nemaju nikakvog uticaja na sarajevsku omladinu.") Mladi su, mimo i protiv njihove volje i prinude, sve više postajali najmasovnija snaga NOP-a u gradu.

") »Glasnik Islamske vjerske zajednice u broju 6, lipanj 1942, Sarajevo, preporu uje upis u Prvu pješaku do osnovnu školu u Zagrebu, jer Poglavnik i Vojskovođa žele 'da im više mladi muslimana Hrvata stupi u djelatnu službu vojske'. - M. Konjevi : »Neke informacije Hrvatskom državnom saboru o prilikama u Bosni 1942 i 1943. godine« u materijalima sa sastanaka AVNOJ i NOB u BiH, Beograd, »Rad«, 1974, 165.

") U izvještaju rezervnog potporučnika Todora Perovića, od 29. 9. 1943. godine, »bratu vojvodi Dobrosavu Jevđeviću«, o političkom raspoloženju srpske omladine, između ostalog, kaže se:

»Od etničke akcije zaziru otvoreno, kritikuju i prvenstveno naš nepomirljivi stav prema Partizanima s jedne strane, a toleranciju prema okupatoru s druge strane. Svi bi želili našu saradnju s Partizanima. Ovakvo gledanje na stvari dolazi kod njih otuda, što usljed straha i nemogućnosti da se sastaju međusobno, ostaju pristupa ni jedino propagandi komunisti koji, dolaze i jedino u dodir sa muslimanskim i hrvatskim elementom, koji obiluje komunisti i agitatorima...« Procjenjuju i raspoloženje muslimanske omladine, Perović nastavlja: »Sva omladina i gotovo sva inteligencija sa cjelokupnim porodicama su ili komunisti ili njihovi revnosni simpatizeri...« - Arhiv V. I. I., 32/5 - 1 do 32/5 - 2, k. 222.

HIBA ZILDŽI - EHAJI

ŽENSKA OMLADINA U BORBI 1942-1943. GODINE

Bila sam najmlađa kćerka u građanskoj muslimanskoj porodici koja se još mnogo ranije školovanjem ženske djece pokušala otirati od patrijarhalne zaostalosti i konzervativizma. Napredni pogled na svijet, na društveno-ekonomske i političke odnose u njemu, javljao se i u porodicama mojih rođaka, i to u porodicama Maglajli, Tvrtkovi, Mrkonji, Imširija i druge. Moje dvije starije sestre učestvovala su u aktivnostima naprednih studentskih organizacija u Beogradu. U vrlo upečujljivom sjećanju mi je i dan kada je otac došao s posla i tihim, zabrinutim glasom saopštio majci samo dvije riječi: »Potpisale obadvije«. Radilo se o Trećem otvorenom pismu bosanskohercegovačke studentske omladine »Protiv rata! Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine!«, koje su, zajedno sa mnogobrojnim naprednim studentima iz Bosne i Hercegovine, potpisale i moje sestre.

Zatim dolazi 27. mart 1941. godine i masovan izlazak sarajevske školske omladine na ulice. Poneseni oduševljenjem, do iznemoglosti smo izvikivali parole. Negdje u to vrijeme počinju i moji prvi kontakti sa naprednom omladinom, na sastancima u stanu moje školske drugarice i prve susjede, Radojke Janjić i njenog brata Nikole, tada radnika Glavne željezničke radionice. U njihovoj kući okupljali su se komunisti.

Stravi ni događaji koji su nastupili izbijanjem rata definitivno su uobličili ili fizionomiju hiljada mladih Sarajlija, među njima i velikog broja ženske omladine. Imala sam 16 godina i pohađala šestu razred gimnazije. U gradu su prvo bile raspuštene škole, a u školske zgrade se uselila vojska.

U mom komišiluku stanovalo je dosta Jevreja. Imala sam blisku drugaricu Reginu Finči. Majka joj je tada držala malu trafikku na uglu Bašaršije. Posjećivala sam ih i gledala kako danima strepe na svaki šum, na svaki korak, u očekivanju kada će ih deportovati u koncentraciju.

cioni logor. Stvari su im stajale spakovane. Jednog dana su ih odveli u sabirni logor, iz kojeg je Regina uspjela da pobjegne i da se skloni u našu kuću. Nažalost, i porod našeg nagovaranja da je sakrijemo, ona nije imala snage da se otrgne od porodice. Ponovo je otišla u logor da podijeli sudbinu sa svojim najbližim. Taj progon jevrejskog stanovništva i atmosfera užasa u njihovim porodicama, koju sam i neposredno doživljavala, ostali su kao jedan od najsnažnijih dojmova koje nosim iz tog perioda.

U grad su pošli prodirati glasovi o koncentracionim logorima Gradiška i Jasenovac i deportovanju i mučenju komunista i rodoljuba. Stizale su vijesti o monstruoznim pokoljima srpskog stanovništva po selima, o bacanju u jame i ponore, o spaljivanju sela, a nešto kasnije i vijesti o etničkom pokolju Muslimana u krajevima prema Drini, o krvavim rijekama, spaljenim selima i gradovima, o stanovništvu istavih naselja u bezglavom bjekstvu bez izgube i boga. U grad su pošli pristizati muhadžiri - izbjeglice iz krajeva oko Foče, Rogatice, Višegrada. Muslimanske porodice primale su izbezumljenu djecu koja su ostala siročad. Navodim samo djelić te užasne atmosfere kako sam je doživjela. To je, dakle, bio fašizam na djelu, u svojoj svojoj svireposti i izopačenosti.

U jesen 1941. godine ponovo počinju sa radom škole. Formiraju se nove organizacije SKOJ-a po školama i kvartovima. Tada počinje i moja organizovana aktivnost za NOP. Naši zadaci bili su prikupljanje Narodne pomoći i pletenje čarapa i džempera za borce u partizanskim jedinicama. Neumorna i nenadmašna u tome bila je Milka Janjić, paralizovana i bolesna djevojka iz mog komšiluka, kojoj mnogi neznani borac ostaje dužan za tople čarape, šal i džemper, koje je sa toliko ljubavi i odanosti plela. Zatim su slijedile akcije pisanja parola, dijeljenja letaka. Letke smo ubacivali u stanove, škole, u javne ustanove - naročito u poštu, zatim u trgovine, zanatske radionice, kafane, kina, u prostorije »Ustaške mladeži«, pa i u policiju. U višespratnicama se, po pravilu, počinjalo sa ubacivanjem letaka od najvišeg sprata, da bi se moglo pobjeći, ako dođe do nekog incidenta.

U proljeće 1942. godine nastavljen je bjesomni progon komunista. Poznata provala odvela je u zatvor mnoge članove KPJ i SKOJ-a, među kojima i srednjoškolke Raziju Omanović, Belkisu Fazlagić, Narcisu Čemalović, Ingu Kraljević, Emiliju Kapri i druge.

U vrijeme provala obično smo se sklanjali na sigurnija mjesta, u kuće koje nisu kompromitovane. Moje sklonište bio je stan majčine tetke, Hajrije Henda, u Bakarević ulici na Bistriku, divne žene, naprednih pogleda, koja je strasno željela da dođe vrijeme kada će i Muslimanka skinuti zar i feredžu. A tih crnih dana zar je poslužio i meni i mnogim ilegalnim radnicama Sarajeva da bezbjednije izvršavamo svoje zadatke. U zaru sam se kretala sve dok neposredna opasnost od hapšenja ne bi prošla.

Nakon provale, mnogi partijski kadrovi su povučeni na slobodnu teritoriju. U gradu se pošlo sa obnavljanjem organizacija KPJ i SKOJ-a. Drug Džemal Bijedić Crni, sekretar Mjesnog komiteta KPJ, formira i novi Mjesni komitet SKOJ-a. Za članica tog komiteta primljena sam ljeta 1942. godine. Sekretar Komiteta bio je Nazif Hadžović, radnik Glavne željezničke radionice, a ostali članovi Ante Kućinski, Mehmed Džinić i Salih Bračković (kasnije kooptiran).

Tog svog prijema u Mjesni komitet dugo se sećati. Pored radosti i ponosa zbog ukazanog mi povjerenja, doživjela sam i prvu ozbiljnu kritiku. Prilikom upoznavanja sa drugom Crnim, umjesto da se predstavim svojim ilegalnim imenom, mahinalno sam jasno izgovorila svoje pravo prezime. Uslijedila je oštra kritika. Primila sam kritiku bez reagovanja, ali duboko doživljeno i neprijatno.

U rasporedu obaveza, zadužena sam za rad sa srednjoškolskom omladinom. To svoje zaduženje mogla sam samo djelimično realizovati. Moj dozvoljeni radijus kretanja bio je samo meću u ženskom omladinom. To je i razumljivo. Stanovala sam u sredini u kojoj je, pored naprednog, bilo i dosta konzervativnog življa i svako sastajanje sa omladinom suprotnog pola izazivalo bi ne samo strah i otpor roditelja nego i sumnju i pozorenje okoline.

Ustaški režim, sprovodeći i politiku nacionalnog ugnjetavanja, te raspirivanja nacionalne i vjerske mržnje, podijelio je u enice Ženske gimnazije u dvije škole. Prvu gimnaziju; u koju su uključene Hrvatice i Muslimanke, i Drugu, u koju su uključene Srkinje. Progon jevrejskog stanovništva potpuno je likvidirao sve u enice koje su pripadale brojnoj grupaciji Jevreja koja je živjela u Sarajevu. U Prvoj gimnaziji formirana je i obavezna organizacija ustaške omladine, zvane »Ustaška mladež«, radi okupljanja u enica na liniji fašističke ideologije. Nasilno podvajanje omladine po nacionalnoj pripadnosti nije im dalo nikakve rezultate. Mladi su se i dalje družili jedni s drugima, okupljali na korzu, u bioskopima, u kafiama, bez obzira u koju su školu uključeni.

Aktivnost školske omladine u tom periodu nije imala vrste forme organizovanja kao po kvartovima. Korišteni su svi mogući oblici i sadržaji okupljanja omladine na liniji sprovođenja stavova i zaključaka KPJ o radu sa omladinom. Radilo se u manjim grupama i pojedinačno. Na sastancima napredne omladine, kao prvenstven zadatak naglašavana je potreba borbe protiv raspirivanja nacionalne i vjerske mržnje, za jedinstvo u borbi protiv okupatora i njihovih sluga. Kao posebno, u okviru političke aktivnosti na Prvoj ženskoj gimnaziji isticana je potreba borbe protiv ustaške, a na Drugoj gimnaziji, protiv etničke ideologije. Sve su te aktivnosti doprinijele da kvislinške ideologije gotovo nisu imale nikakvog dejstva. Primjera radi, u našem razredu od oko 25 učenica, 9 drugarica bile su članovi SKOJ-a, većina ih je prošla kroz zatvore i logore, pet se borilo u partizanskim jedinicama, a tri su izgubile život. Bilo je više simpatizera, jedan je broj bio politički nezaintereso-

van, a samo 3 - 4 u enice su bile pristaše ustaškog pokreta, ali nisu uspjele ostvariti apsolutno nikakav politički uticaj.

Neke akcije u školama izvođene su gotovo legalno. Bilo je to, u prvom redu, razobližavanje laži fašističke propagande, zatim bojkot akcija »Ustaške mladeži«, suprotstavljanje nekim naređenjima školskih vlasti (pozdravljanje fašističkim pozdravom - dizanjem ruke), ismijavanje komunističke terminologije i »jezičke reforme« koju je uveo ustaški režim, bojkot pojedinih, istina rijetkih, učenika koje su se upuštale u sentimentalne veze sa fašističkim vojnicima i oficirima, itd. Nismo bili dovoljno osposobljeni za ozbiljnije idejne polemike u nastavi, ali smo postavljali provokativna pitanja na osnovama istorije, jezika i književnosti, prirodnih nauka, a naročito vjeronauke. Vođene su i polemike među učenicima oko rata i njegovog karaktera, oko agresivnog i odbrambenog rata, oko nacionalne, rasne i klasne diskriminacije i porobljavanja naroda, socijalnih nepravdi, itd.

U iskazivanju svojih revolucionarnih opredjeljenja esto smo bili i nesmotreni, ne vodeći računa da se izlažemo opasnosti represalija. Dovodili smo u opasnost i sebe i naše nastavnike koji su bili na strani narodnooslobodilačkog pokreta.

Svih ovih trideset tri godine nosim u sebi zahvalnost prema svojoj nastavnici Ljerki Cvitković. Za školski pismeni rad imali smo slobodnu temu. Mladala mi poneseno, napisala sam antiratnu temu, žestoko osuđujući i rat, nasilje, ubijanje, osvajanje, porobljavanje. Nestrpljivo sam očekivala ispravak zadataka, jer sam se nadala najboljoj ocjeni, a time i privilegiji da javno pročitam svoj rad pred cijelim razredom. Na moje veliko razočarenje, ne samo da nisam dobila najbolju ocjenu nego je moja sveska tajanstveno nestala, a moja profesorica se »udila i ljutila« kako je to moguće. Kasnije mi je, naravno, nasamo, rekla da je ona uništila moju svesku i predložila mi šta zna i takva javna demonstracija u uslovima najcrnjeg fašističkog terora u 1942. godini.

To su, ukratko, bili oblici i sadržaji putem kojih je Komunistička partija okupljala školsku omladinu u pripremama za njeno uključivanje u organizovani rad. Omladinkama koje su iskazivale svoju naprednu opredijeljenost u ovakvoj vrsti aktivnosti, davani su posebni konkretni zadaci: okupljanje građana i objašnjavanje ideja i ciljeva NOP-a i KPJ; upoznavanje građana sa zločinima okupatora i njihovih sluga, rasturanje ilegalne štampe ili razvijanje drugih oblika rada za pomoć NOP-u. Provjerene na takvim zadacima, omladinke su predlagane za prijem u SKOJ, nakon čega je slijedio njihov aktivan i organizovan rad na područjima gdje su stanovale.

Posebna pažnja posvećivala se ideološko-političkom obrazovanju. Teško je danas zamisliti koliko je napora trebalo uložiti da se, posebno u redovima ženske omladine, savlada politička abeceda, da se stvori navika javnog istupanja, makar i u uskom krugu saradnika, da se naučite kritički i izmeđusobno neprijateljske štampe i iz toga izvucite ocjena vojno-političke situacije, da se savlada politička terminologija, itd.

Naši stariji i iskusniji drugovi su nam u tome pomagali. Naj eš e tako što su nas odmah »gurali u vodu«, a onda nam pomagali kako da isplivamo.

Sje am se jednog od prvih sastanaka našeg komiteta, kome je prisustvovao i sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Nakon podnošenja izvještaja o izvršenim zaduženjima i dogovora za naredne akcije, drug Crni je, iznenada, pokazuju i na mene, rekao: »Sada e nam drugarica iznijeti svoju ocjenu vojno-politi ke situacije«. Bila sam zaprepaštena, gotovo paralisana, ali se nije imalo kuda. Crvene i, blijede i, preznojavaju i se, izmucala sam nekoliko re enica, a sekretar je nastavio rije ima: »Bilo je dobro, a sada u i ja nešto dodati«. Naravno, znala sam da nije bilo dobro, jer je Crni dao kompletnu ocjenu političke situacije, a ja sam izvukla pouku da treba više u iti, više misliti i više se pripremati. Kasnije smo dobivali nešto više literature.

U periodu djelovanja našeg Mjesnog komiteta SKOJ-a u Sarajevu, naj eš e sam držala vezu sa aktivima i grupama srednjoškolki na Prvoj i Drugoj ženskoj gimnaziji i Trgova koj akademiji.

Najviše sam se susretala sa gimnazijalkama Radojkom Janji , Razijom Omanovi , Na ijom Biser, Semhom Sadikovi , Narcisom ema-lovi , Eminom Hadžiomerovi , Zlatom Gološevi , Fahrijom Kapetanovi , Vesnom Brki , Jelenom Zimonji , Darom Cvetanovi , Olgom Ivkovi , Mevlidom šeri , Jelenom Vidovi , Belkisom Fazlagi , zatim sa u enicama Trgova ke akademije Zorom Kindibal, Ljubicom Brankovi , Zlatom Nikši , Radmilom Boškovi i Sekom Miševi . Povremeno sam se susretala i sa Hajrom Hukovi , Olgom Brajkovi , Ksenijom Vla i , Amilom Omanovi , Muberom Karahasanovi , Jelenom Falatar, Nadom Gruji , Dragojлом Vukomanovi , Dušankom Samardži , Emirom i Eminom Filipovi , Natalijom Dozet i drugim.

U mojim mislima, pišu i ovaj tekst, smjenjivali su se likovi mojih drugarica i saradnica iz ilegalnog rada, u enica srednjih škola, lako, naoko, sitan i obi an, taj rad stvarao je junakinje o kojima još nismo rekli pravu rije . Re i u samo letimice o onima koje više nisu me u živima: Razija Omanovi , ušla u istoriju kao sinonim hrabrosti, poginula kao lan Okružnog komiteta SKOJ-a prilikom desanta na Drvar; Semha Sadikovi , pala u ruke policije i ubijena u koncentracionom logoru; Olga Ivkovi , tiha, skromna djevojka, strahovito mu ena u zatvoru, a zatim odvedena u logor Stara Gradiška i ubijena; Eminä Hadžiomero-vi , nježna, prelijepa djevojka, osu ena na smrt nakon svih podnesenih patnji u mu ilištu i stratištu vile zloglasnog zlikovca Luburi a; Ines Samardži , obješena na Marijin-dvoru 1945. godine; Olga Radulaški, ubijena na najzvjerskiji na in, bez su enja, u Luburi evom podrumu; Dara Cvetanovi , iz Novog Sarajeva, i pored tjelesne mane i bolesti uvijek spremna za svaku akciju, opasnost i rizik, pala u ruke policije 1943. godine i ubijena. Slavica Kujundži , Radojka Janji , Fahrija Kape-tanovi , Jelena Zimonji , Jelena Vidovi , Nadija Biser, Zora Kindibal, Zlata Gološevi , Zlata Nikši , Stana Trgov evi i druge, stupile su u

Fotografija grupe uenica VII razreda Prve ženske gimnazije u Sarajevu - pripadnica NOP-a iz 1942. godine (donji red: Razija Omanović - prva u uglu desno, Jelena Falatar - peta s desna; srednji red: Nadija Biser - druga s desna, Živka Bađić - prva s desna; gornji red: Hiba Zildžić - druga s desna)

Narodnooslobodila ku vojsku i zauzele asno mjesto u redovima boraca NOR-a. Neke drugarice su odvedene u konclogore i tamo pretrpjele strahove fašisti kog mu enja. Među ovima bile su i drugarice Bahra Duki , Azra Grebo, Inga Kraljevi , Narcisa emalovi i Emilija Kapri, koje su, nakon izlaska iz logora, ponovo stupile u aktivan rad za NOP, odnosno u partizane.

Nakon provale krajem 1942. godine, kada je uhapšen sekretar Komiteta SKOJ-a Nazif Hadžovi Garo, i nakon upu ivanja na slobodnu teritoriju, u prolje e 1943. godine, lanova tog komiteta Ante Ku inskog Plavog, Mehmeda Džini a Rosija i Saliha Bra kovi a, ostala sam sama, kao jedini lan Komiteta. Po odlasku iz Sarajeva Džemala Bijedi a, za sekretara Mjesnog komiteta KPJ, u aprilu 1943. godine, došao je Esad engi . Saraduju i s njim, pomagala sam, koliko sam mogla, konsolidaciji organizacije SKOJ-a na pojedinim područjima grada i izvršavala druge zadatke (prenošenje poruka, materijala, nalaženje stanova itd.) sve do mog hapšenja po etkom septembra 1943. godine. U zatvoru smo se našli majka Razije Omanovi , Fatima Omanovi , sa k erkom Amilom, zatim majka Radojke Janji , Savka Janji , omladinka Mubera Karahasanovi i drugi. Nakon kapitulacije Italije, koja nas je zatekla u zatvoru, cijela grupa je puštena. Ubrzo zatim uhapšen je i sekretar Mjesnog komiteta KPJ Esad engi , izdržao ne uvena mu enja sve dok nije izvršena zamjena, kada je u teškom stanju preba en u partizane.

Pošto sam ve bila završila gimnaziju, po etkom 1944. godine zaposlila sam se u tzv. »Gradsku aprovizaciju« - ured za snabdijevanje građana namirnicama, kojim je rukovodio otac ubijene skojevke Vlaste Bukovac. Tu je radila ilegalna organizacija, iji je zadatak bio organizovanje snabdijevanja namirnicama što ve eg broja porodica iji su hranjivi bili ubijeni, ili su se nalazili u partizanima, logorima, odnosno u redovima boraca NOR-a. Pored Bukovca, u tome poslu su sudjelovali ilegalci Žika Glasovi , Hajra Hukovi , Borka Tupanjanin, Mevlida Šeri i drugi. Sistem je, otprilike, bio, da smo, u saradnji sa nekoliko trgovaca, pristalica NOP-a, preko kojih je vršena distribucija namirnica, te u saradnji sa magacionerom, radili dvostruke dispozicije na kojima su prikazivana različita stanja izlaska namirnica, te je na taj na in osiguran višak namirnica za-potrebe pokreta.

U septembru 1944. godine ponovo sam »provaljena«, kako se to uobi avalo govoriti. Kada su u no i agenti došli da me hapse, uz pomo majke i nekih susjed^ uspjela sam pobje i. U zatvor su tada odvedene moja majka i sestra, gdje su maltretirane kao i mnoge druge uhapšene Sarajlije.

Javila sam se na vezu Azri Grebo, koja me smjestila u stan porodice Šami , u Masarikovoj ulici. Majka Sejda i Bahra Šami , aktivni u esnik tokom cijelog rata, pružili su mi ne samo sklonište, izlažu i se i sami opasnosti od hapšenja, nego i najve u ljudsku toplinu i pažnju koju u doživotno pamtiti. Azra je povremeno dolazila, obu ena kao

dama, u šeširu sa velikim spuštenufri obodom, i donosila mi opremu - hlače, kaput, džemper, topli veš, pribor za ličnu higijenu, torbu. Kada sam dobila saglasnost da izađem na oslobođenu teritoriju, tj. da krenem u partizane.

Prebija sam, preko naše veze na Ilidži, u jednu bazu na Igmanu. Sarajlije su tada već masovno izlazile u partizane. Na Bjelašnici smo se priključili jednom vodniku Sedamnaeste krajiške brigade i nastavili put preko Ivan-sedla, na teritoriju gdje je brigada boravila.

RAMIZ BILALAGI

OMLADINA VRATNIKA U BORBI

šire područje Vratnika jedno je od najjačih predratnih i ratnih uporišta sarajevskog borbenog proletarijata i radnih ljudi. Zahvaljujući organizovanom radu i uticaju Komunističke partije i SKOJ-a, narod i napredna omladina odazvali su se masovno pozivu Komunističke partije Jugoslavije za borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Nastavljaju i predratne tradicije i revolucionarnu aktivnost omladine Vratnika i Kovača, po etkom ustanka 1941. godine, ovaj mali, ali borbeni kvart Sarajeva produžio je posebno u davanju svog doprinosa narodnooslobodilačkoj borbi i u 1942. i 1943. godini i sve do oslobođenja zemlje. Okupljali smo sve napredne i poštene rodoljube i tako širili pokret u borbi protiv okupatora. Bio je to, međutim, veoma težak period za rad, budući da su se okupatorske snage i doma i izdajnici okomili na sve napredne ljude i vršili masovna hapšenja i pogubljenja.

U takvoj situaciji je bilo teško obezbijediti sigurne stanove za održavanje sastanaka, smještaj ilegalaca, kao i prostorije za smještaj materijala prikupljenog u akcijama Narodne pomoći, ali i to se postizalo uz posebnu angažovanost onih koji su u drugoj polovini 1942. godine bili najodvažniji i najsmjeliji. Najčešće su to bili mladi radnici i srednjoškolci.

U ovom periodu, posebna pažnja je poklonjena radu na što boljoj informisanosti građana o ciljevima NOP-a, o situaciji na frontovima, o uspjesima partizanskih jedinica, o zločinima namjerama i djelima okupatora i njegovih slugu.

Konspiracija kao jedan od osnovnih principa ilegalnog rada, pojedinačni kontakti aktivista, uz obavezno ilegalno ime, sa članovima Pokreta, a posebno vrstina i odlučnost u borbi doprinijeli su da se aktivnost nastavila i pored nekoliko većih policijskih provala. Kada je dolazilo do provala, sklanjani su drugovi i drugarice koje je policija tražila u

tzv. duboku ilegalnost, a im se pružala prva prilika, prebacivani su u partizane. Pošteni građani su pružali utočište progonjenim, pa čak i ranjenim drugovima.

I pored masovnih hapšenja, koja su uslijedila nakon policijske provale u partijsku i skojevsku organizaciju u martu i aprilu 1942. godine, jedan dio kadra je ostao, pa se uz podršku antifašistički raspoloženih građana, mogla nastaviti organizovana borba u gradu. Pored monstruoznih mučenja, nisu bili otkriveni svi aktivisti, a jedan broj drugova i drugarica je odmah prešao u duboku ilegalnost, a poslije u partizane.

Sredinom 1942. godine sastao sam se u Sarajevu sa Džemalom Bijedićem Crnim, kojeg sam poznao sa studija u Beogradu. Naš prvi susret bio je pravi susret dvojice ilegalaca i ranijih poznanika. Kasnije, tokom ilegalnog rada, saznao sam da je Džemal Bijedić Crni došao u Sarajevo za sekretara Mjesnog komiteta KPJ.

Kratko vrijeme nakon njegovog dolaska, formiran je aktiv za područje Vratnik-Kovača i Logavina. Aktiv su sačinjavali: Bahramuki Cica, sekretar aktiva, i članovi: Mehmed Džinić Rosi, Džemal Kulenović Eso, Amil Mehmedović Striko i ja (zadužen za Narodnu pomoć). Ovaj aktiv djelovao je u području kao aktiv komunista, odnosno, aktiv onih koji su bili članovi KPJ ili veoma bliski Partiji.

U drugoj polovini 1942. godine, prilikom jednog susreta, Džemal Bijedić mi je saopštio da sam postao kandidat za člana KPJ. Istovremeno je formirano kvartovsko jezgro SKOJ-a, kvartovski biro sekretara SKOJ-a, na nešto širem području od onog koji je obuhvatao partijski aktiv. U kvartovskom rukovodstvu SKOJ-a bili su: Mehmed Džinić Rosi, sekretar, Džemal Kulenović Eso, ja, Hiba Zildžić Mala, a kasnije i Asim Redžepović Volta i Muhamed Šabanović Šaban. Povremeno su vršene i promjene u sastavu jezgra.

Partijski aktiv djelovao je tokom druge polovine 1942. godine i prva tri-četiri mjeseca 1943. godine. Istovremeno su formirani i skojevski aktiv i omladinske grupe za područje Vratnika, Kovača i Logavine.

U aktivu SKOJ-a za Vratnik bili su drugovi: Džemal Kulenović Eso, sekretar, Ejub Pilavdžić Zlatar, Sakib Musakadić, Muhamed Potogija i Hamdo Bureković.

U formiranom aktivu SKOJ-a za Kovača bio sam sekretar, a članovi su bili: Izet Pašić Izo (poginuo u NOV-u 1944. godine), Hamdija Delić Bata, Kiko Karahasanović, Mugdim Karahasanović i Ismet Maslić Hari. Nakon kraćeg vremena koje sam proveo na dužnosti sekretara skojevskog aktiva, bio sam oslobođen rada u aktivu, da bih se mogao potpuno posvetiti složenim organizacionim zadacima oko prikupljanja Narodne pomoći.

Prikupljanje Narodne pomoći iziskivalo je stalne kontakte sa ljudima, što je istovremeno bila i prva kušnja njihove spremnosti da pomognu ili pristupe NOP-u. Nisu bili najhitniji visina novane pomoći ili vrijednost drugih priloga, koliko naša težnja da ih vežemo uz naše ideje i uz NOP.

Akcije na sakupljanju Narodne pomoći imale su veliki efekat, kako s ciljem okupljanja oko NOP-a, tako i u istinskoj pomoći i u materijalu i opremi koji su slati partizanima. Od prikupljenih priloga pomagali smo i porodice drugova i drugarica koji su bili u partizanima, zatvorima i koncentracionim logorima. Naročito pažnja poklanjana je ovdje i majkama poginulih i ubijenih drugova i drugarica. Na ovim zadacima bili su angažovani mnogi aktivisti NOP-a.

Tokom druge polovine 1942. godine, ne znam ta no ko mi je postavio taj zadatak, trebalo je formirati, odnosno obnoviti ranije »udarne grupe«, sastavljene od najpovjerljivijih omladinaca, pretežno skojevaca koji su morali biti obučeni za rukovanje oružjem. U jednoj od tih grupa bili su Džemo Kulenović, Mehmed Džinić, Amil Ćehić, Ismet Maslić i ja. Obučeni smo i ranije, a sada ponovo u rukovanju pištoljima i ručnim bombama u kući Nusreta Brkljevića na Vratniku, gdje se nalazilo i oružje. U jesen i zimu 1942. obučavao nas je Ahmet Fetahagić. Rad u udarnoj grupi nam je jako koristio za akcije u gradu, kao i prilikom odlaska u partizane, jer smo, također, u ovom slučaju imali itanje topografskih karata, orijentaciju, a pomalo i taktiku za borbe u gradu.

Pod kraj 1942. godine trebalo je prebaciti dio tehnike, vjerovatno MK KPJ, iz Hadži-Sulejmanove ulice u Sarajevu u ulicu (sada Veselina Masleše broj 5), pored kuće ustaškog funkcionera Josipa Zubića. Radilo se o jednoj velikoj pisaloj mašini i geštetneru. Ovu akciju izveli su Mehmed Džinić, Rosić, ja i još neki drugovi, u toku dana, iako su u ono doba, pod onakvim uslovima pisaloa mašina i geštetner bili vrlo kompromitujući i materijal, kao i oružje, pogotovo što je aktivnost partijske tehnike u gradu bila vrlo intenzivna i po tome okupatoru poznata.

U to vrijeme je u Sarajevu bio koncentrisan veliki policijski i vojni aparat u garnizonu, koji je neprijatelj pretvorio u svoju tvrđavu i rezervat za zločin na ljude. U ovakvim okolnostima, i pored stalnih hapšenja aktivista NOP-a, te udaljenosti jedinica NOV, u Sarajevu se na vidan način ispoljavalo da NOP postoji i da aktivno djeluje.

Posebno treba istaći akciju koju je izvela omladina povodom 25. godišnjice oktobarske revolucije 1942. godine. Treba zamisliti okupirani grad, na koji je kan policijom, gdje je svaki građanin na ulici iza osam sati uveče bio sumnjiv. Odjednom, uoči 7. novembra, buktio je praska od zapaljenih vatri i eksploziva. Razdragani omladinci išli su na to da se vatre pale ne samo po periferiji nego čak i kraj policijskih stanica ili kuća u kojima su živjeli neprijatelji. Na Vratniku je, na primjer, zapaljen plast sijena pored same policijske ispostave. Siguran sam da je ova akcija postigla željeni uspjeh podizanjem morala naših građana, te unošenjem straha i panike među neprijatelje NOP-a, te time dokazala da pokret živi i snažno djeluje.

S kraja 1942. i početkom 1943. godine organizacija NOP-a ponovo je doživjela snažan policijski udar, koji je privremeno ili stalno izbacio iz borbenog stroja ilegalne borbe nekoliko stotina uesnika i simpatizera NOP-a.

Dio sarajevskog kvarta Vratnik - Vratnik-Mejdan

Po etkom aprila 1943. godine, prilikom posjete Sarajevu njema - kog špijuna i agenta El Huseinija, radi formiranja kvislinške »Handžar-divizije«, Mjesni komitet KPJ Sarajevo izdao je proglas koji smo rasturili po itavom gradu, a u kome je razotkrivena zlo ina ka namjera neprijatelja na razbuktavanju bratoubila kog rata.

Pitanju informisanosti, kako lanova KPJ, SKOJ-a, aktivista NOP-a, kao i drugih gra ana, posve ivana je posebna pažnja. Svi materijali su prora ivani na sastancima po gradu. Sje am se, povodom Prvog kongresa USAOJ-a, Prvog zasjedanja Antifašisti kog vije a narodnog oslobo enja Jugoslavije u Biha u ili neuspješnih neprijateljskih ofanziva, uvijek se na sastancima izvještavalo, diskutovalo, objašnjavalo o suštini ovih doga aja. Razgovarali smo o organizovanju NOV, O organizaciji narodne vlasti, o situaciji na našim frontovima, a posebno na isto nom frontu. Ovakvo informisanje doprinijelo je da se sazna prava istina, da se razotkrije neprijatelj, a ja a vjera i pouzdanje u NOP 1 kona nu pobjedu. Ovo je imalo veoma pozitivnog odraza na politi ko raspoloženje gra ana, a posebno me u omladinom.

Naši aktivisti su se uspješno infiltrirali u društva gdje se okupljala omladina, kao u »Trezvenost«, nogometni klub » erzelez« i druga, te tako uticali i privukli omladinu u NOP. Jedno od važnih zaduženja bilo je i prikupljanje podataka o licima koja su se stavila u službu okupatora, kao i drugih koji su se, kroz saradnju sa neprijateljem i njegovim slugama, ogriješili o NOP. Ovi podaci koristili su se, pored ostalog, u spre avanju pokušaja infiltriranja neprijatelja u redove NOP. Na podru ju Vratnika, Kova a i Baš aršije, za ove zadatke su bili zaduženi Izet Paši i Hamdija Deli .

Rad na okupljanju gra ana na širokoj platformi Narodnooslobodila kog fronta u preduze ima, ustanovama i kvartovima, urodio je plodom. Svakim danom front protiv okupatora i njegovih slugu bivao je ve i i masovniji, emu je doprinijelo i dobro informisanje gra ana, kao i uspjesi NOB-e. Bilo je slu ajeva da su pojedini gra ani na ovom podru ju držani »na li noj vezi«, ne uklju uju i se u aktive, što ilustruje da su pojedinci, s obzirom na njihov specifi ni poiožaj, bili korišteni na poseban na in.

Napredni omladinci, a naro ito skojevci, bili su skromni, bez hvatavanja o podvizima koje su inili. Veliki broj omladinaca - aktivista i skojevaca sa ovog podru ja, otišao je u NOB. Oni su se istakli kao hrabri borci, od kojih su neki dali i svoje živote, bore i se za ideje koje su ih vodile i tokom teške ilegalne borbe u okupiranom gradu. Neki od njih stradali su u zatvorima i koncentracionim logorima.

Nakon aprilskih hapšenja 1943. godine, zbog tadašnje nemogu nosti da se prebacim u partizane, povukao sam se u duboku ilegalnost i održavao najnužnije veze sa organizacijom NOP-a u gradu. Poslije pete neprijateljske ofanzive, Jakub Vejo me povezao sa drugovima iz ilidžanske organizacije. Tim kurirskim kanalom, preko Milana Pindže, prebacio sam se sa Midhatom Badnjevi em po etkom avgusta u NOV.

U iš ekivanju veza za prebacivanje u jedinice NOV-a, drugovi iz organizacije NOP-a sa kojima sam održavao veze, donijeli su mi koncem jula jedan zguljeni plakat na kojem je bio lik druga Tita sa ucjenom na 100 hiljada rajhsmaraka u zlatu. Oko isticanja ovog famoznog njema kog plakata na ulicama Sarajeva odigrala se interesantna pojava, pa želim da to u ovom napisu navedem. Od mojih drugova sam istovremeno dobio sarajevski »Novi list« od 24. jula 1943. godine, gdje na 3. strani u uvodniku pod naslovom »Sinica, Serbenica i Kledenje«, izme u ostalog, piše:

... »Da bi se ipak nekako spasili od ove napasti, razpisali su, uvijek prema »Timesovom« lanku, nagradu od ništa manje nego 100 hiljada maraka onome, tko donese druga Tita živa ili mrtva. A 100 hiljada maraka, kako je poznato nije ništa manje nego dva milijuna kuna. Pošto ovdje nikome nije ništa poznato o toj ucjeni velevažne li nosti druga Tita, to viest o tome jama no potje e ili od njega samoga ili od njegove desne ruke, židovskog stru njaka Moše Pijada.

... S ovakvim morskim glupostima se služi londonska promi ba, da bi podigla duh kod svoje ku e«.

Me utim, u izvještaju Italijanskog generalnog konzulata u Sarajevu¹⁾, od 25. jula 1943. godine, o raspoloženju upravnih i vojnih organa NDH prema Nijemcima na teritoriji BiH, piše:

»Da bi sa faktima pokazao kako me u odgovornim vlastima i onim okupatorskim njema kim nema nikakve srda ne veze, prilazimo ovdje jedan broj sarajevskog »Novog lista« od 23. ovog mjeseca u kome se nadugo komentariše jedan lanak engleske novine »Times«, gdje se navodi da su Nijemci odredili ucjenu od 100 hiljada maraka za Tita. itaju i taj lanak, vidi se da takva jedna ucjena ne bi bila rado gledana od Hrvata. Me utim, jasno je da Hrvati nisu ništa znali o toj njema koj odluci koju je »Times« iz Londona objelodanio bar 10 dana prije. I baš sutradan, tj. 24. teku eg mjeseca, u subotu, u hiljadama primjeraka izlijepljen je proglas o ucjeni »Tita«, ta no onako kao što ga je »Times« citirao iz Londona.

... Sigurno su r avo izgledali oni novinari iz Sarajeva, a još gore su ostali zapanjeni odgovorni ustaški upravlja i koji zajedno sa Nijemcima ratuju protiv famoznog Tita«.

Mislim, ovdje nije potreban komentar o odnosima izme u njema kih i talijanskih okupatora i njihovih slugu u NDH.

Aktivnost omladine Vratnika i Kova a odvijala se sve do oslobo-enja zemlje, uklju uju i stalno nove borce u NOP. Omladina ovog dijela grada Sarajeva je znala gdje je njeno pravo mjesto.

¹⁾ Zbornik dokumenata tom IV, knjiga 15, dokument br. 224, strana 454.

MUHAMED ŠABANOVI

PONOVO AKTIVIRANJE SKOJ-a NA LOGAVINI

Nešto prije nego što je došlo do velike policijske provale u partijsku i skojevsku organizaciju, u proljeće 1942. godine, prekinuta je moja neposredna veza sa organizacijom NOP-a. Remzija Omanovi Elegantni, a potom Reuf Naladžić, koji su bili moja veza i »upravljali« pozamašnim skladištem materijala Narodne pomoći, koje se je nalazilo u ulici Sagrdžije (sada Remzije Omanovi a br. 32), naglo su, prvo jedan, a zatim drugi, nestali iz Sarajeva. Tek nakon godinu i po, ponovno smo se sreli Remzija i ja, kao politički zatočnici, u koncentracionom logoru u Staroj Gradišci.

U ljeto 1942. godine obavijestio me Mehmed Džinić da treba da se uključim u rad aktiva SKOJ-a koji je djelovao na širem području Logavine i da primim dužnost sekretara tog aktiva. Tu sam se u aktivu našao sa ranijim poznanicima iz rada u Skoju, Asimom Redžepovićem, Voltom i Abuselamom Šomrom. Zatim su došli novi drugovi, Šerif Biser Šešić, Mehmed Sadović i Muhamed Fetahagić, Gimnazijalac i drugi.

To ponovno aktiviranje i uključivanje u organizaciju osjetio sam kao veliko olakšanje i ohrabrenje. Tako se nisam osjećao samo ja nego i svi drugovi koji su se pribrali i ponovno uključili u rad poslije aprilske provale. Počeli smo da redovno održavamo sastanke aktiva, na kojima smo, pored dogovaranja o zadacima oko uspostavljanja veza sa svim simpatizerima NOP-a na našem području i van njega, oko rasturanja »Biltena« i drugih propagandnih materijala, oko prikupljanja Narodne pomoći, nalazili vremena i da zajednički pročitamo i prokomentarišemo rijetke primjerke »Borbe« i »Omladinske borbe«, koji su dospijevali sa slobodne teritorije. Članici o borbama i uspjesima partizanskih jedinica, pa čak i stihovi boraca - omladinaca, oduševljavali su nas i budili priželjkivanja i nade da ćemo se i mi uskoro naći u partizanskim redovima.

S obzirom na iskustva sa policijskim provalama i gotovo stalnim hapšenjima u gradu, na gotovo svim sastancima obavezna ta ka dnevnog reda bili su principi konspiracije. Naro ito je isticano kako se svi moramo držati na policiji ako nas uhapse.

Pored redovnih zadataka, o ijem smo izvršavanju raspravljali i referisali na sastancima aktiva, jedan dio nas je bio izravno vezan i za pojedine rukovodioce NOP-a u gradu. Oni su nam povjeravali izvršavanje drugih, posebnih zadataka, o kojima se nije izvještavalo na sastancima. To su ponajviše bili kurirski zadaci (provo enje pojedinih nepoznatih nam drugova s jednog kraja grada na drugi ili izvan grada, prenošenje materijala na razli ita odredišta, pra enje kretanja pojedinih osoba u toku dana i si.). Ponekad su odre ivani drugovi za posebne akcije. Tako su meni posebne naloge davali Mehmed Džini i Bahra Duki . Po tim nalozima, uglavnom sam održavao kurirsku vezu sa organizacijom na Ilidži, provode i, meni od ranije poznatim putevima, pojedine drugove ili »parove« iz grada do Ilidže. Osim toga, praznio sam polako skladište materijala Narodne pomo i u svome stanu. Pretežan dio odje e, štofova, pribora i drugog prenio sam u ku u Mustafe Misirli a na Alifakovcu; jednu manju biblioteku sa marksisti kom literaturom prenio sam Junuzu Kamenici, itd. Sli ne zadatke su dobijali i neki drugi skojevci. Sje am se da je Božidar Bili , rukovodilac jedne omladinske grupe iz Hadžisulejmanove ulice, nabavljao lijekove, da je Osman imi , tako e iz skojevskog aktiva, bio zadužen za nabavku roto-papira i drugih potrepština za partijsku tehniku. Radio je kao pomo nik Ahmeda Alihodži a u knjižari kod vakufskog nebodera. Alihodži »nije znao« za to, a, u stvari, i on je bio saradnik NOP-a.

Negdje potkraj 1942. godine primio sam od Mehmeda Džini a dužnost sekretara skojevskog jezgra za kvart Vratnik - Kova i - Logavina. Kvartovsko jezgro je, u stvari, bilo svojevrsno rukovodstvo koje je objedinjavalo rad više skojevskih grupa koje su djelovale na podru - ju ovoga kvarta, bez strogo odre enih granica.

Na sastancima skojevskog jezgra i kvartovskog aktiva upoznao sam ili ponovo sreo drugove koji su se svim svojim snagama i umije em, u onom teškom razdoblju, dali na izvršavanje zadataka ilegalne borbe. Me u njima su moju posebnu pažnju i simpatije privla ile dvije li nosti: drug Crni (Džemal Bijedi) i drugarica Bahra Duki . Crnog nisam otprije poznavao, niti sam znao njegovu tadašnju funkciju, ali sam mogao lako da naslutim da je jedan od najodgovornijih u NOP u Sarajevu. To se moglo zaklju iti i po opho enju drugih prema njemu, a i po tome što je uvijek imao glavnu rije na svim sastancima. Njegov takt u opho enju prema svakom od nas, njegova briga i za naše li ne probleme, inili su da smo ga uvijek osje ali i doživljavali, u prvom redu, kao dobrog druga. Znali smo da ga policija intenzivno traži i da je zato jedanput obu en u krombi kaput, sa šeširom od ze ije dlake; drugi put u uniformu domobranskog oficira, a tre i put kao obi an gra anin. Bahrinoj neiscrpoj energiji i okretnosti mogao sam svakodnevno da

se divim, lako je bila niskog rasta i izgledala gotovo djevojica, ipak je njen autoritet kao rukovodioca bila stvar koja se podrazumijeva sama po sebi.

Veoma je teško rekonstruisati sastav kvartovskog aktiva, skojevskog jezgra, skojevskih aktiva i grupa i omladinskih grupa u našem kvartu, no, pogriješio bih prema onim kojih se pouzdano sjeća, ali ako to ne bih pokušao, pa makar nekima koje ne pomenem, ostao dužan izvinjenje.

Sa sastanaka kvartovskog aktiva u tom vremenu, sjeća se am se Bahre Duki, Mehmeda Džinića, Ramiza Bilalagića i Bege, Džemala Kulenovića i Cvikeraša i Amila Čehića i Strike. Tu sam susretao i Ljubicu Branković Plavu i Hibu Zildžić Malu.

U to vrijeme članovi skojevskog jezgra su bili Šerif Biser, Džemal Kulenović, Mehmed Sadović Uroš, Muhamed Fetahagi, Asim Redžepović i ja. Nešto ranije iz jezgra su otišli na druge, meni nepoznate zadatke, Mehmed Džinić, Ramiz Bilalagić i Hiba Zildžić.

U skojevskim grupama na širem području Logavine od početka jeseni 1942. godine pa nadalje, djelovali su: Nadija Biser, Mirzija Duki, Kristina Spasojević, Abduselam Soćo, Ivica Perić Braco, Alija Tabaković Švabo, Božidar Bilić Urar, Amila Omanović Mira, Olga Vukomanović Cica, Branko Perić, Zvonko Stošić, Zvonko Vujić, Sukrija Maslić, Jovo Dursun, Mato Antunović, Nedžad Fetahagi, Mehmed Sadović, Džemal Čerimagić, Osman Čerimić, Šefkija Mirojević i drugi.

Sve je to bila borbena omladina koja se nije plašila fašističke sile, ni njenih žbira koji su svakodnevno priredili hajke na sve rodoljube i poštene građane, a posebno na komuniste. Ti omladinci više su voljeli žrtve za slobodu svoga naroda od tople postelje i mirnog sna. To se ponovo potvrdilo u vrijeme kada je, početkom zime 1942/43. godine, došlo do nove velike provale ustaške policije, lako nismo znali prave dimenzije provale i njene posljedice, izvjesno je bilo da su pohapšeni mnogi drugovi saborci i da ih je policija zvjerski zlostavljala i mučila. Slučaj Ahmeda Bućića i Smaje Hadžimusića, koje su ustaški policajci, razjareni njihovim herojskim držanjem, ubili i bacili kroz prozor, o čemu je vijest prodrla i u širu javnost, bili su nama primjer za ugled - kako se treba boriti i držati pred neprijateljem.

Naše skojevske grupe su se poslije decembarske provale sredile i počele su se u prikupljanju Narodne pomoći »specijalizirati«: jedna za prikupljanje novca, druga za pribavljanje hrane, odjeće i obuće, treća koja je, zahvaljujući vezama njenih članova sa osobljem, a naročito sa medicinskim sestrama iz Koševske bolnice, dobavljala velike količine raznog sanitetskog materijala, početku je i nazvana »zdravstvenom«, itd.

Na sastancima je razrađivana i objašnjavana suština vijesti da je u oslobođenom Bihaću osnovan AVNOJ, kao najviši organ NOP-a, da je osnovana jedinstvena politička organizacija omladine - USAOJ, da je stvorena borbena organizacija žena - AFŽ i drugi važni događaji. Vije-

sti o tome i o veli ini oslobo ene teritorije na kojoj su funkcionisali brojni NOO, ulivali su samopouzdanje i nov osje aj sigurnosti da su po ela nezadrživo da se ostvaruju naša najsmjelija nadanja - da e nam zemlja biti uskoro oslobo ena. Tome su još pridonijele i vijesti o »po etku kraja« Hitlerovog pohoda na SSSR, što je bilo o ito u ishodu bitke za Staljingrad.

Naše raspoloženje u Sarajevu, u ono vrijeme, pokazuje i okolnost kako smo parirali policijskim vlastima koje su likovale zbog hapšenja velikog broja pripadnika NOP-a krajem 1942. godine. Tada su ustaše u svom »Novom listu« izvještavale da u Sarajevu više ne postoji organizacija KPJ, a neposredno nakon toga su lanovi Partije i SKOJ-a, uzduž i poprijeko po gradu, rasturili letak MK KPJ kao odgovor na tvrdnju ustaške policije. Štaviše, jedan naš skojevac uspio je ovaj letak ubaciti u džep zimskog kaputa Franje Radoša, jednog od zloglasnih šefova UNS-e, dok je on sjedio u kafani hotela »Central«, a kaput mu visio u garderobi.

Još jedna pojedinost pokazuje da su skojevci i u to teško vrijeme bili bodrog duha i da ih nije napuštao smisao za humor. Naime, kada se saznalo da je krajem marta 1943. godine zloglasni komandant ustaške kolja ke »Crne legije« Jure Franceti pao u ruke partizana i da je likvidiran, neko je od naših spremno izbacio i proturio krilaticu - rugalicu. Ta krilatica je naro ito prokolala kada je u Katedrali držana zadušnica za Franceti a i nekakav »mimohod« ustaša ulicama oko Katedrale, a toj »sve anosti« morali su da prisustvuju svi službenici i aci.

Kada su donekle, po etkom prolje a 1943. godine, jenjala hapšenja zapo eta u decembru 1942. godine, konstatovali smo da ta provala nije mnogo oštetila našu omladinsku kvartovsku organizaciju. Naši naponi su poslije toga bili usmjereni i na to da još opreznije, ali uporno povezujemo i uklju ujemo u aktivnost one pripadnike i simpatizere NOP koji su, usljed provale, ostali nepovezani. Najve i broj tih ljudi do ekivao je nas otvorena srca. U nezaboravnom sje anju mi je ostao prvi susret sa Markom ori em, obu arem iz Vuka Karadži a ulice, i dvojicom drugova koji su radili s njim u radnji. Kada sam nakon dužeg »uvoda« saopštio Marku da u mu ja ili neko od mojih drugova ponovno donositi »Biltene«, na licu sam mu ugledao iskrenu radost. Odmah su mi dali prilog za Narodnu pomo i posebno me po astili dobrom kafom, što je u ono vrijeme bila prava rijetkost. Poslije oslobo enja sam saznao da je Marko otišao u partizane i poginuo.

Još jedan doga aj sam dobro upamtio po tome što je na mene i na ostale drugove ostavio dobar utisak. Bila je to direktiva koju je prenio drug Crni. Postavljen je zadatak da se u organizacijama SKOJ-a pri e skupljanju i sistematiziranju podataka o svim narodnim neprijateljima i saradnicima okupatora. Ovo je bilo potrebno kako bi se me u našim aktivnostima znalo o narodnim neprijateljima, odnosno kako bismo se što uspješnije uvali od agenata i provokatora.

Po etkom aprila 1943. godine, NOP u Sarajevu na elu sa MK KPJ poveo je široku politi ku akciju da se raskrinka djelatnost Nijemaca i njihovih kolaboracionista, pomognutih od velikog jerusalemskog muf-tije El Huseinija, da se od Muslimana seljaka koji su u gradove izbjegli iz krajeva gdje je sudila etni ka kama, te i od drugih deklariranih ele-mentata, obrazuje posebna »Handžar« SS-divizija. Ona bi se pod paro-lama panislamizma borila za »spas dina«, u stvari, za odbranu fašizma i protiv NOV. Zato je MK KPJ izdao letak u kome je ukazano na sve neprijatelje NOP-a. U isto vrijeme data je direktiva i svim organizacijama SKOJ-a da se i živom rije ju, naro ito među Muslimanima, uklju e u ovu akciju.

Baš u jeku te akcije, stiglo nam je upozorenje MK SKOJ-a na izu-zetnu opasnost, jer je uhapšen jedan lan naše organizacije iz Logavi-ne, koji je po specijalnom kurirskom zadatku bio upu en u jedno selo kod Ilidže, preko koje je održavana, u to vrijeme, jedina veza Sarajeva sa oslobo enom teritorijom. Dan-dva kasnije, poslije tog upozorenja, u mojoj se ku i u Sagrdžijama broj 32, u rano jutro, po etkom druge polovine aprila, pojavio ovjek u domobranskoj uniformi i zatražio od mene da ga odvedem do Cice, ne kazavši ni svoje, ni njeno ime. S ob-zirom da tog ovjeka nisam nikada ranije vidio, pravio sam se kao da ne razumijem šta on ho e. Kada sam se oprezno uvjerio da on nema sa sobom »društvo«, odnosno da nije policajac, a vjerovatno ni provo-kator, pristao sam da krenemo, ali, svakako, uz potrebnu opreznost. Njega sam uputio da se proš e Toromanovim sokakom, koji je bio u to doba dana gotovo pust i pogodan za bijeg, a ja sam užurbano otišao Bahrinoj ku i, drugim putem te obavijestio je o nezvanom gostu. Ona se odmah obukla u zar i kao slu ajni prolaznik uputila u Toromanov so-kak, ali sa suprotne strane, iz Logavine ulice. Kada sam iza uli nog ugla, prate i Bahrin hod, vidio da se ona diskretno pozdravila sa do-mobranom, ja sam isto tako diskretno nestao. (Tek poslije oslobo e-nja saznao sam da je taj domobran bio Esad engi , koji je u Sarajevo došao da preuzme dužnost sekretara MK KPJ od Džemala Bijedi a, a da je moju adresu dobio od veze na Ilidži.)

Nekoliko dana kasnije, sekretar MK SKOJ-a, Džini , obavijestio me je da druga Crnog moram bezbjedno provesti, odavno mi pozna-tim kurirskim, zaobilaznim putem, na Ilidžu, odnosno, da obezbijedim, uz posebne mjere opreznosti, da Crni do e do postoje eg punkta i kanala koji vodi za oslobo enu teritoriju. Mislim da je to bio etvrtak ili petak u posljednjoj dekadi aprila 1943. godine. Rosi i ja smo sa ekali Crnog na mostu kod Vrbanje. On se dovezao biciklom, obu en u neko dosta nošeno odijelo, tako da je izgledao obi no i neupadljivo. Krenuli smo sva trojica, naoružani. Prošli preko gotovo puste Grbavice, pokraj tadašnje klaonice. Tu se Crni pozdravio sa Rosijem i predao mu bicikl. Nas dvojica smo nastavili kroz Hrasno, ispod željezni kog mosta, pre-ko nekih dasaka na plitkoj Miljacki, izbili na engi Vilu i Ilidžansku ce-stu. Tako smo zaobišli sve punktove gdje su bile vojni ke i druge pre-

preke i gdje su se tražile propusnice za izlazak iz grada. Sa Crnim sam se dogovorio da ga, opreza radi, ostavim u selu Otesu u ljetnoj kući i moga djeda, a da sam odem kod Bosilj i a po mogućem kurira koji će ga odvesti sa Ilidže na krajnji punkt. Tako je i bilo. Kroz nepuna dva sata, pošto sam u Otesu ostavio Crnog, kao svog školskog druga, kod nane i djeda, srdačno sam se pozdravio s njim i gotovo pred samom žandarmerijskom karaulom na Ilidži »predao« ga Savki Bosilj i , koja ga je zatim odvela u Tošiće. Savka je inače isto, spretno, kao mljekarica, obavljala kurirske zadatke sa Ilidže do moje kuće u Sarajevu.

Po povratku u Sarajevo, dočekale su me loše vijesti. Obaviješten sam da, kao dalju mjeru opreznosti zbog nove provale koja traje već desetak dana i novih hapšenja, treba odmah da sebi obezbijedim noćni izvan stana u Sagrdžijama, uz ugovaranje znakova opasnosti. Drugi dan iza toga, u ponedjeljak, mislim da je to bio 24. april, kombinovana žandarmerijska patrola me nekako pronašla, zatekla na spavanju u djedovoj kući u Otesu i, vrlo vezanog, sprovela u ustašku policiju u gradu.

Sa još sedamnaest uesnika NOP-a otpremljen sam 11. juna 1943. godine u koncentracioni logor u Staru Gradišku.

NADŽIJA BISER-TASO

AKTIVISTKINJE SKOJ-a POMAŽU I FORMIRANJE ORGANIZACIJE AFŽ

Ranije sam zapazila da su neke moje školske drugarice aktivne u borbi protiv nasilja i nepravde koje su donijeli okupator i njegove služe. Iako sam bila vrlo mlada, željela sam da se aktiviram. Nisam mogla dijeliti sudbinu sa onima koji stoje iza strašnih zločina koji su se svakodnevno ponavljali. Bilo mi je veoma drago kada sam osjetila da aktivne drugarice ukazuju i meni odgovarajuće povjerenje. Nisam se plašila posljedica, iako ih, moram priznati, u cjelini nisam bila sasvim svjesna. Znala sam da se u zemlji vodi narodnooslobodilačka borba i da partizani postižu uspjehe. Došao je napokon i čas kada se ostvarila moja želja da se povežem sa organizacijom.

Avgusta mjeseca 1942. godine, Ramiz Bilalagi, student, povezo me sa Bahrom Duki, radnicom, koju do tada nisam poznavala.*) Saopćila mi je da treba da dođem na sastanak koji se održavao u kući u Ljubice Brankovi, u tadašnjoj ulici Konstantina Jeftića. Sastanku su, pored Bahre Duki, koja je njime rukovodila, prisustvovali Ljubica Brankovi, učenica Trgovačke akademije, Hiba Zildžić, učenica Prve ženske gimnazije, i Behija Brklja, tekstilna radnica, trenutno nezaposlena.

Saopćeno nam je da ćemo u ovom sastavu predstavljati kvartovsko rukovodstvo za rad sa ženama i omladinkama na području od Hajduk-Veljkove ulice do Vratnika. Ovo rukovodstvo je bilo sastavljeno uglavnom od skojevki preko kojih je Partija ostvarivala svoj uticaj među ženama. Zadatak je bio okupljanje što većeg broja žena i omladinki na liniji NOB-a, njihovo angažovanje na konkretnim zadacima - sakupljanja odjeće, sanitetskog materijala, brige za porodice u esniku NOR-a, a, pored svega, trebalo je djelovati i na liniji bratstva i jedinstva.

*) Ranije sam bila povezana sa Eminom Hadžiomerović, Mimicom i Junuzom Kamenicom.

va, obavještavati aktiviste i građane o pravom stanju u zemlji, o tome ko vodi borbu protiv fašizma, ko su sluge okupatora, itd.

Kasnije, kad je u decembru 1942. godine formirana organizacija AFŽ kvartovsko rukovodstvo je preraslo u kvartovski odbor AFŽ. Rad ovog odbora bio je politički u najširem smislu riječi. Dosta je pomagao da žene i omladinke sa kojima se dolazilo u kontakt shvate suštinu i ciljeve NOB. Takav rad postao je važan oslonac u političkom djelovanju KPJ. (Bahra Duki, koja je bila naš neposredni rukovodilac i član KPJ, radila je istovremeno i sa ženama i sa SKOJ-em.)

Sjećam se da je ovim sastancima često prisustvovao drug »Crni« Bio je u domobranskoj uniformi, što mu je omogućilo da se nesmetano kreće po Sarajevu. Tek kasnije sam, u partizanima, saznala da je to bio Džemal Bijedić, tada sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Kad sam ga u aprilu 1943. godine srela na terenu konjickog sreza, rekao mi je da je Bahra Duki uhapšena, na najzvjerskiji način mučena u zatvoru i da se dobro držala. Kasnije je Bahra sa još 16 aktivista otpremljena u koncentracioni logor.

Sastanke odbora smo održavale u stanu Hibe Zildžić, Ljubice Branković i Behije Brklje (stanovala je na Pločama iznad same Vratničke kapije) Behiju sam srela u toku pete neprijateljske ofanzive. Bila je u Drugoj proleterskoj brigadi zajedno sa mužem Nusretom, predratnim članom KPJ. Nisu doživjeli slobodu.

U ovaj odbor kooptirana je malo poslije Mubera Karahasanović Muba, učenica gimnazije. Svaki član odbora imao je određeno područje djelovanja. Ja sam djelovala od Hajduk-Veljkove ulice do Sagardžija. Na tom području sam rukovodila i aktivom SKOJ-a, u kojem su bili omladinke Mirzija Dukić i Kristina Spasojević iz Hajduk-Veljkove ulice, te jedna omladinica i jedan omladinac čiji su imena ne sjećam.

Sastanke smo održavali u mojoj kući, pod izgovorom da u mojoj. Na njima smo čitali vijesti, umnožavane na šapirografu, koje smo redovno dobijali i u kojima smo obavještavani o mećunskoj i unutar-njoj političkoj situaciji. Vijesti sa frontova su bile u prvom planu. U tom periodu smo dobijali i »Borbu«, organ KPJ, pa iz njega čitali najzanimljivije članke. Jedan primjerak »Borbe« ustaški agenti su našli u mojoj kući kad su došli da me hapse, marta 1943. godine.

Članovi aktiva su imali zadatak da o svemu informišu simpatizere sa kojima su radili i čija su imena, prema pravilima konspiracije, samo oni znali. Svaki član je izvještavao koliko je uspio da prikupi za Narodnu pomoć. Prikupljani su prilozi ne samo u novcu već i u sanitetskom materijalu i toplim odjevnim predmetima. Tada su žene organizovano plele vunene čarape, šalove, džempere. Sakupljene predmete i novac predavala sam Bahri.

Iako smo obrađivali posebnu pažnju našem ideološkom obrazovanju, sve je bilo dosta oskudno i nedovoljno. Međutim, postojala je velika želja da što više saznamo i naučimo jer smo bili svjesni da ćemo tako uspješnije obavljati zadatke koji se pred nas postavljaju. Do lite-

rature smo teško dolazili. Bilo je nešto sa uvanih knjiga sa socijalnom tematikom, na primjer, »Mati« od Gorkog, »Kako se kalio elik« od Ostrovskog i druge, pa smo ih naizmjeni no itale. Moram naglasiti da je i ovu literaturu, kao i izvornu partijsku, bilo veoma opasno posjedovati, naravno, ako bi pala u policijske ruke. Mi smo to dobro znale, pa smo uz veliku konspiraciju itale takve knjige.

Sve ove, naizgled sitne, zadatke izvršavali smo sa velikom odgovornoš u i ljubavlju, lako smo bili mladi (svega od 17 do 19 godina), bili smo svjesni vremena u kome živimo. Znali smo da je naše uklju ivanje u ilegalni pokret, u stvari, uklju ivanje u komunisti ki pokret. Imali smo bezgrani no povjerenje u Partiju, pa smo bili sigurni da nam se u »vezi« (organizaciji) ne može ništa desiti. I danas kad se toga sjetim, fascinira me ta savršena organizovanost, ta ta nost u povezivanju ljudi. Sve je unaprijed dobro isplanirano, sve je moralo funkcionisati dobro jer je od toga zavisio itav splet doga aja, pa esto i ljudski životi.

U vezi sa ovim o emu govorim, sje am se i svog odlaska u partizane. Po etkom marta 1943. godine imala sam poslijepodnevenu nastavu (poha ala sam VIII razred gimnazije). Nisam odmah otišla ku i jer sam imala sastanak sa Bahrom Duki , koja mi je, po obi aju, u šetnji, davala direktive za rad. Nedolazak na vrijeme ku i, spasio me je, jer me je ustaška policija ekala kod ku e, da me hapsi. Slu ajno sam pred ku om zatekla školskog druga mog brata šerifa, Seida Softi a, koji me je upozorio da su se ustaški agenti raspitivali da li stanujem u toj ku i i da su ušli u moj stan. Nije bio organizovan, ali je kao patriota smatrao svojom dužnoš u da me upozori na opasnost. Ovo napominjem zbog toga što ovaj postupak govori o raspoloženju naroda u Sarajevu za NOP i o osudi okupatorske vlasti, a ovakvi primjeri nisu bili rijetki.

Sklonila sam se u ku u Bahre Duki . Njena cijela porodica u estvovala je u NOP-u. Brat Mirza, predratni komunist, bio je u partizanima, sestra Mirzija, skojevka, sestra Šemsa, stara majka, tako er, bile su aktivistkinje narodnooslobodila kog pokreta. U toj porodici sam našla uto ište i sigurnost u dane kada sam se skrivala od ustaške policije i dok sam ekala na »vezu«.

Postojalo je nekoliko kanala kojima se održavala veza Sarajeva sa oslobo enom teritorijom. Ja sam jednim od tih kanala izišla na oslobo enu teritoriju, 3. marta 1943. godine oko 18,30 sati, preobu ena u zar (muslimansku nošnju). Sa Bahrom sam preko Bjelava stigla na Marindvor, gdje je trebalo da me eka »veza«. Tu se tada nalazila željezni ka stanica za lokalne vozove, kada je Sarajevo sa IliđoTri povezivala uskotra na pruga. Ta no u 19 sati na željezni koj stanici ekala je »veza« - Ljubica Petrovi , skojevka sa Iliđe, u enica Trgova ke akademije. Na ugovoreni znak, pošla sam za njom i smjestila se u a ki kupe, u jedan tamni ugao. aci koji su se vra ali iz škole, pjevali su i galamili, pa je ustaška patrola samo prošla kroz kupe ne zatraživši propusnice, na što je moja »veza« i ra unala. To je bilo moje najteže i naj-

opasnije putovanje u životu. Po dolasku na Ilidžu, smjestila sam se kod Ljubice Petrović i kod nje tu noćno prespavala.

Sljedećeg dana uveče prešla sam u zaselak gdje je stanovala brojna porodica Tošića. Kod njih je trebalo da sa nekima kuririma i sa njima da krenem u slobodu. Bila je hladna i vedra, sa mjesecinom martovska noć. Ta noć u određenom vrijeme stigli su u Tošićev dvorište kuriri Grujo Soknić i Branko Klepić, naoružani, sa petokrakom na kapi. Sa mnom je u partizane odlazio i Košta Golak, skojevac iz Vojnotehničkog zavoda. Cijela porodica nas je ispratila. Doživjeli smo ispraj u partizane usred okupirane teritorije. Zaselak Tošića, nadomak Sarajeva, gdje se nalazila glavnina okupatorskih snaga, bio je prava partizanska oaza.

Iako je bilo vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, veza sa glavninom naših snaga je savršeno funkcionisala i mi smo preko Sarajevskog polja, Lepenice, Kreševa, Ostrošca, Prenja, Boraka (putovanje je bilo uglavnom noćno) stigli na Boračko jezero, gdje se nalazila glavnina naše Narodnooslobodilačke vojske sa Vrhovnim štabom. Kuriri su se javili Feridunovićima i ja sam raspoređena da radim na terenu Bjelimićeva i Glavatićeva »po liniji« AFŽ, zajedno sa Razijom Omanović, mojom školskom drugaricom, koju sam tu zatekla. Iskustvo koje sam stekla u radu u organizaciji AFŽ u Sarajevu mnogo mi je koristilo u daljem radu.

DŽEMIL KAPETANOVI

SA OMLADINOM MEJTAŠA I BJELAVA

U septembru 1941. godine Derviš Numić, moj brat, povezo me sa Milanom Đurkovićem i Antom Kućinskim. Bio sam uključen u rad organizacije SKOJ-a na Bjelavama. Radeći vrlo brzo upoznao sam se sa velikim brojem članova SKOJ-a i drugih aktivista. Pored ostalih upoznao sam: Aliju Hubanu, Voju Brićevića, Mišu Kostića, Nedima Šarca, Milu Brkljača, Branka Vitasa, Nenada Bokonjića, braću Klepić, Nikolu Georgijevića, Ferdu Lešnika i druge. Sve su to bili drugovi koji su prošli »osnovnu školu« borbenog vaspitanja u SKOJ-u. Sjeme koje je naša partija posijala, idejno i politički pripremaju i mlade, urodilo je plodom. Bili su to gotovo golobradi mladići, ali politički potpuno opredijeljeni i spremni da izvrše svaki zadatak u teškim uslovima ilegalnog rada. Bili su odlični drugovi, koji su mi pomogli da se i ja brzo uklopim u rad.

Organizacija SKOJ-a, u to vrijeme, bila je postavljena na teritorijalnom principu, odnosno, njeni članovi bili su uključeni u rad aktivističkih grupa prema mjestu stanovanja. Tu i tamo znam, bili su neki drugovi iz Centra uključeni u rad organizacije na Bjelavama i Koševu. Najprije smo bili organizovani u grupe, poslije je vršena reorganizacija, pa su formirani aktivisti. Početkom 1942. godine formirano je i jezgro SKOJ-a za Bjelave: Alija Hubana, Ante Kućinski i ja. Svaki od nas je bio istovremeno i sekretar aktivističke grupe, u aktivističkoj grupi sa mnom bili su: Nedim Šarac, Milenko Čović, Ante Odić i kasnije Branko Andrić.

Naš glavni zadatak je bio politički rad. Sastojao se u objašnjavanju ciljeva narodnooslobodilačke borbe, karaktera fašizma, u upoznavanju sa uspjesima naše vojske, u prvom redu, omladinaca. Zatim, u odvođanju mladih od uključivanja u razne organizacije koje je formirao ustaški aparat. Svi smo bili zaduženi za rad sa grupama ljudi. Na sastancima se diskutovalo o rezultatima tog rada, o tome kako se koji

omladinac, najprije sitnom pomoći, pa zatim izvršavanjem pojedinih zadataka, postepeno približava našem pokretu, do njegovog prijema u organizaciju SKOJ-a (Stražo Pavić, Ante Zadrović, Božo Ljubibratić, Branko Andrić i dr.). Upravo taj rad generacija komunista me u omladinom doprinio je da razne ustaške organizacije u našem gradu nikada nisu ni stale na svoje noge. Omogućio je sve šire i masovnije pristupanje antifašističkom pokretu, u prvom redu, mladima.

U sklopu tog političkog djelovanja vršeno je, uz povremene prekidove, rasturanje letaka, biltena i raznih proglašavanja koje je umnožavala partijska tehnika. Važnije materijale smo i kolektivno prorađivali. Važan zadatak bio je i sakupljanje municije, bombi, pištolja, sanitetskog materijala i odjevnih predmeta i njihovo prebacivanje. Sve to smo skupljali od nama naklonjenih domobrana, njihovih starješina, ljekara i njihove djece i imućnijih ljudi. Aktivisti sa Bjelavom i Koševom su prenosili ovaj materijal na Ilidžu, kod Riste Vidakovića, Vaška Petrovića, Save Tošića, Milana Pindže i Svetozara Jokića. Ove akcije su vršene u više navrata. Obavljene su pojedinačno, u grupama od 2-3, pa čak 6-7 ljudi. U njima su učestvovali: Branko Klepić, Alija Hubana, Nikola Georgijević, Nedim Šarac, Mišo Kostić, Ante Odić, Stanko Delijanović i Vojo Brijunić. Učestvovali su i još neki drugovi čija imena, pa čak ni nadimke ne znam. Bila su to pravila konspiracije. Ljudi su bez straha i sa oduševljenjem izvršavali ove opasne zadatke. Ne znam ni za jedan slučaj, da neko iz mase kojeg razloga nije pošao na izvršenje ovakvih akcija. Izvršavalo se još mnogo zadataka, kao što su sakupljanje Narodne pomoći, smještaj drugova koji su ilegalno živjeli i radili u gradu, te izrada adresa neprijatelja: ustaša, gestapovaca, policajaca i dr. Ovaj posao, za koji su bili zaduženi svi drugovi, za određeni broj ulica, sprovodio se drugom polovinom 1942. godine. To se radilo zato da bi aktivisti bili obaviješteni o policijskim i drugim agentima i da ih se uhvate.

Kako je vrijeme odmicalo, broj simpatizera je, svakim danom, bio veći. Koliko je neprijatelj povećavao teror, toliko se broj ljudi koji su izražavali sve veću spremnost da rade za NOP povećavao. Skojevci su još više inspirisali i podvizi jedinica naše narodnooslobodilačke vojske. Koliko smo se puta sastajali u manjim i većim grupama, veselili se i komentarisali te uspjehe. Svako je od nas htio poslije toga dati još veći doprinos da bi ti uspjesi bili što veći. Žalili su ljudi što i sami s puškom u ruci nisu učestvovali u pobjedama naše vojske, ali se moralo poštovati pravilo, da se moralo ostati u gradu do krajnje kompromitacije i opasnosti od hapšenja ili slanja u neprijateljsku vojsku.

Poslije rušenja pruge Sarajevo - Konjic i pobjedonosnog pokreta naših proleterskih jedinica prema zapadnoj Bosni, u julu 1942. godine, sjedio sam sa Antom Kućinskim Plavim na »Olimpu« - u Velikom parku. Pričao mi je o toj pobjedi naših jedinica i njenom odjeku u gradu. Izložio sam mu plan koji sam smislio, da pođem u Duvno, svoje rodno mjesto, jer i tamo biti drugovima od pomoći, a u krajnjoj liniji, priključio bi se našim jedinicama. Plavi me, na njemu svojstven način,

pogleda ispod o iju i re e - da imamo obezbijeden kanal i da se možemo i iz Sarajeva svi prebaciti u partizane, ali je odmah dodao, što mi je odavno poznato, da se to ne može iiniti bez saglasnosti, pa pošto sam još nekompromitovan, moram još ostati u gradu. Poslije ubje iva-nja, re e mi da moram sa ekati dan-dva, pa u dobiti odgovor. I zaista, sutradan mi je saopštio da mogu po i.

Odmah sam pristupio pripremama za put. Kupio sam par litara neke hemikalije za lije enje ovaca od vašljivosti koju bih trampio za hranu. To je bilo opravdanje, neophodno za ustaške vlasti, što idem u Duvno. Po dolasku u Duvno, odmah sam se javio Razi Numi . Ona je, po odlasku bra e u partizane, ostala u Duvnu i ilegalno radila za naš pokret. Ona me povezala sa Selimom Dizdarom, tada kandidatom za lana KPJ. U to vrijeme u okolini Duvna nalazile su se naše proleterske brigade, pa se o ekivalo i oslobo enje Duvna. Za dva-tri dana prikupili smo podatke o neprijateljskim snagama, naoružanju i njihovom rasporedu. Pošto smo sve još jednom provjerili, krenuli smo u partizansko selo Ople ani kod Hadže Duguma, koji i danas živi u Duvnu. Tu sam se sreo sa još nekim drugovima ve otprije naprednim, pa smo u inili što smo mogli radi doturanja podataka za oslobo enje Duvna.

Pri ao sam Razi o susretu sa drugovima u Ople anima. Ona se interesovala za svoje, a naro ito za brata Kasima. Radovala se kao dijete kad sam joj pri ao šta sam sve uo o proleterskim jedinicama. Pošto mi je rekla da e se odmah po oslobo enju Duvna priklju iti našim jedinicama, i ja sam htio to pod svaku cijenu da u inim. Pretpostavljao sam da u uspjeti obavijestiti drugove u Sarajevu i da e me razumjeti. Me utim, na veliko insistiranje Raze i Selima Dizdara, ipak sam dan uo i oslobo enja pošao iz Duvna ponovo u Sarajevo. U Posušju sam sreo grupu fratara i neke ustaše iz Duvna za koje sam uo da su u estvovali u pokolju Srba. Bježali su od narodnog suda. U tom trenutku bilo mi je teško što nisam u estvovao u borbi za Duvno. Ipak, bio sam zadovoljan što sam koliko-toliko doprinio borbi za prvo oslobo enje rodnog mjesta.

Nekako u to vrijeme, u Sarajevo je došao Džemal Bijedi i odmah se dao na posao. Održano je pod njegovim rukovodstvom nekoliko užih i širih sastanaka. Analiziran je rad svakog aktiva. Drug Bijedi je naro ito podvla io pitanja odgovornosti, konspiracije, ukazuju i naro ito na nedavne provale i ta nost u radu. U prvi plan je postavljao pitanje političkog rada u narodu i pridobijanja omladine za NOP. Mnogo nam je govorio o liku borca i komuniste, o razvoju i perspektivama narodnooslobodila ke borbe. Tih nekoliko sastanaka, tako smo mi mladi me usobno govorili, bili su pravi kurs. Pristupilo se i reorganizaciji, pa je sada formirano jedinstveno jezgro SKOJ-a za Bjelave i Koševo u koje su ušli: Hubana Alija, kao sekretar (tu dužnost poslije kra eg vremena preuzeo je Ante Ku inski), Bri i Vojo, Mišo Kostić i ja. Prisustvo Džemala Bijedi a na par prvih sastanaka uticalo je da naš rad bude još organizovaniji.

Rad partijske tehnike na izdavanju materijala bio je naročito redovan i uspješan. Po već starom i omiljenom skojevskom »običaju«, mi smo ga rasturali. Taj materijal i napredna literatura su nam mnogo pomogli u radu sa simpatizerima. Naročito je dobru biblioteku knjiga imao Vojo Brić. Iz rada partijske tehnike, u to doba, ostalo mi je u sjećanju jedno »izdanje«. Bio je to proglas povodom 25-godišnjice oktobarske revolucije. Sa kakvim smo samo zadovoljstvom izvršili zadatak - lijepljenje proglasa na ulazima u kuće neprijatelja, čak i na zidove ispod njemačke komande (čak i dom u ulici Nikole Tesle). Tako smo obilježili taj dan i pokazali neprijatelju da, i pored njegovog terora i divljanja, u ovom gradu živi i djeluje narodnooslobodilački pokret. Po mom sjećanju, u ovoj akciji na Bjelavama su učestvovali: Alija Hubana, Dervo Jerlagić, Milenko Čović i Ante Odić. Poslije toga, naročito korisni za politički rad u gradu su bili bilteni izdati povodom Osnivačkog kongresa USAOJ-a i Prvog zasjedanja AVNOJ-a, koje smo proradili i na sastancima aktiva.

U decembru 1942. godine i januaru 1943. godine dolazi do nove provale kada je uhapšen veliki broj drugova. Situacija je nalagala veliku opreznost u radu. Upozoreni smo da treba da se izbjegnemo provokatora. Mnoge veze su bile pokidane. Više drugova se povuklo u potpuno ilegalnost. Nismo više imali veze sa Antom Kućinskim i Alijom Hubanom. Naš rad slabi u intenzitetu, ovog puta više nego prilikom ranijih provala. Održavamo povremene sastanke krnjeg jezgra, kod Voje Brića i kod mene. Nalazimo se i održavamo veze sa ljudima u grupama 2-3 osobljaka. Vojo Brić, dosta bolestan, priča mi da je čuo da se policija interesuje za njega. Zato iz njegovog stana prenosimo »biblioteku« i neki sanitetski materijal kod mene. Tu biblioteku sam kasnije predao Hasanu Hadžiomeroviću. Privremeno je bio obustavljen i rad partijske tehnike. Naš rad u narednih par mjeseci uglavnom se svodi na okupljanje omladine i na objašnjavanje uspjeha naših jedinica, organizovanje narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji i pobjedama Crvene armije. Pobjeda kod Staljingrada i uspjeh saveznika u Africi do kraja se koriste u tom radu. Na svakom koraku osjećamo se da ljudi uviđaju laž u neprijateljskoj propagandi o nepobjedivosti njemačke vojske. Zato je i sve veći broj pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, neprijatelj je sve agresivniji. Vršiti racije, nasilno mobilizirati mlade u vojsku i u valovima sprovođi nova hapšenja, krvavo se obračunavaju i sa komunistima. Mehmed Lokmić, policijski agent, rođen u Duvnu (odveden i ubijen u Jasenovcu 1945. godine), ozbiljno me upozorava da treba da se ozbiljno pripazim. Konsultujem se sa Brićem i sada sam vrlo oprezan. Spavam kod porodice Muratović, u Storašima, i kod porodice Numić, u Zembiljovoj ulici. Idem često kod stare veze, zatim na lizdžu gdje kontaktiram sa znancima Pindžama i Tošićima, radi veze za prebacivanje u partizane. Poslije se povlaćim u potpuno ilegalnost i uglavnom sam na imanju kod Izetbegića, u Butmiru.

u P^urtizane 1942-1943. godine snimljeni kao borci IV krajiške NOU brigade na Sremskom frontu (s lijeva na desno: prvi Kemal Fazil , drugi Džemil Kapetanovi , etvrtri Drago Sobot, šesti Veljko Srem evl)

Nešto kasnije, drugovi Savo Toši i Milan Pindžo su me prebacili u Hrasnicu. Htjeli su me smjestiti kod naših ljudi Zaima i Hamice Dedića, ali pošto im je kuća bila popunjena i zauzeta, tako je od ljudi koji su se spremali za odlazak u partizane, smjestili su me kod braće Gloda, Amila i Fadila, takode naših simpatizera. U drugoj polovini jula, preko Mirka Šojića i Gliša Tešanovića, prebacio sam se u Visokofonjski NOP odred. Sa mnogim su bili sarajevski omladinci Veljko Sremićević, Fuad Numić i Božo Ljubibratić. Poslije svega nekoliko dana, na vlastiti zahtjev, otišao sam u četvrtu krajišku udarnu brigadu i raspoređen u njen četvrti bataljon.

Tokom ljeta u četvrtu i ostale brigade Pete krajiške divizije, stigao je iz Sarajeva i Sarajevskog polja, organiziranim kurirskim kanalima, u većim i manjim grupama i pojedinačno, veliki broj omladinaca i omladinki.*

* Mirko Turić, partijski rukovodilac V krajiške divizije iz vremena NOR-a, u svom referatu na proslavi povodom tridesetogodišnjice Treće, četvrte i Desete krajiške brigade u Livnu septembra 1972. godine, između ostalog, rekao je: »U toku borbenih dejstava u bližoj i daljoj okolini Sarajeva, u četvrtu krajišku brigadu, kao uostalom i u druge NO brigade na ovom području pristizale su iz Sarajeva mnoge grupe skojevaca i naprednih omladinaca, pretežno radnika i srednjoškolaca, koje su ne samo ojačale borbenu moć, nego ubrzo postajale značajan izvor političkih, vojnih, sanitetskih i drugih kadrova u našim jedinicama«.

STANKO DELYANNIS

AKTIVNOST OMLADINE KOŠEVA

Dvadeset sedmi mart 1941. godine smatram prelomnim datumom u svom životu, kada sam na sarajevskim ulicama učestvovao u demonstracijama protiv sklapanja pakta sa silama osovine i kada sam učestvovao u manifestacijama protiv tog pakta. Bila je to reakcija slobodoljubivog petnaestogodišnjeg omladinca, nevezanog uz bilo koju politiku ku Organizaciju. Ishod kratkotrajnog aprilskog rata uticao je na moje brzo političko opredjeljivanje, u čemu su mi pomogli Slobodan Princip Boba i Dragutin Kosovac Braco.

Već je bilo ljeto kada sam stupio u kontakt sa Nenadom Bokonjićem i Nenom i Miloradom Kostićem i Mišom. Prisustvovao sam sastancima kojima je rukovodio Nenad i obavljao i manje zadatke, preobražavao sam se u naprednog omladinca, pa sam u oktobru mjesecu 1941. godine primljen u SKOJ. Po školskoj liniji bio sam povezan sa Mišom Kostićem, a po teritorijalnoj ušao sam u aktiv kvarta Koševo, a ne u aktiv po mjestu stanovanja (Centar). Sekretar aktiva bio je Nenad Bokonjić, a članovi su bili Mišo Kostić, Nedim Šarac Picek, Vojislav Brić i Brico i ja. Aktivnost se odvijala po obje linije, ali je kvartovskoj davana prednost. Višu vezu držao je Nenad Bokonjić sa Tomislavom Matutinovićem i Vladom, ali sam, sticajem okolnosti, uprkos konspiraciji, vrlo brzo i ja stupio sa njim u direktni kontakt. Organizaciona šema u to doba, prema mom sjećanju, bila je: omladinska grupa - skojevska grupa - skojevski aktiv - skojevsko jezgro. Skojevsko jezgro bilo je kvartovsko rukovodstvo SKOJ-a. Član jezgra iz našeg aktiva bio je tada samo Nenad Bokonjić. U prvo vrijeme, kvartovi Koševo i Bjelave imali su zajedničko rukovodstvo, ali se okupljanjem sve većeg broja omladinaca kvartovske organizacije razdvajaju, pa tako i Nedim Šarac odlazi iz koševskog aktiva na Bjelave. Ni taj oblik organizovanja nije bio vječan, dolazilo je do ponovnog spajanja i razdvajanja tih organiza-

cija. U novembru mjesecu 1941. godine postavio sam prvi put pitanje moga odlaska u partizane, ali stanovište da nekompromitirani član SKOJ-a mora ostati u gradu dominiralo je kroz cijeli taj period, bez obzira da li je bilo ispravno.

Rad u aktivu SKOJ-a bio je vrlo dinamičan. Sastajali smo se gotovo svaki dan, bilo aktiv u cjelini, bilo samo pojedini članovi radi obavljanja zadataka (rasturanje letaka, sakupljanje Narodne pomoći, sakupljanje i prenošenje sanitetskog materijala, oružja, odjeće itd.). Održavali smo i sastanke na kojima se vršilo teoretsko obrazovanje ili vojna obuka. Negdje na prelazu iz 1941. u 1942. godinu, povjereno mi je formiranje skojevske grupe u Koševu, koja je ubrzo prerasla u aktiv u koji sam bio sekretar. Na taj način sam došao u kontakt sa višim vezama, od kojih pamtim Dušanku Teofanović, Ankicu Kopic, Popaju (Vladimira Perića Valtera), te Bedrudina Makića Mondena. U skojevskom aktivu koji sam formirao bili su Branko Barbić Oštija, Branko Mandić, Srdan Barbić i Vesna Bonać, koji su ostali uz mene sve do mog odlaska u partizane 1943. godine, te Slobodan Kaut Bato i Branko Štrasberger, koji su ranije otišli iz Sarajeva. Pored aktiva SKOJ-a, bio sam zadužen i za grupu omladinaca-simpatizera, koju je držao na vezi Srdan Barbić. Grupu su sačinjavali Kristina Kaluder i Beba, Mira Šušnjar, Sonja Šušnjar, a na mojoj ličnoj vezi nalazili su se još i Žarko Vučićević, Melanka Dimitrić Seka i Avdo Spaho. Osim novčanice i druge materijalne pomoći koju su davali za NOP, neki od omladinaca učestvovali su i u pojedinim akcijama, kao Kristina Kaluder i (dijeljenje letaka) i Avdo Spaho (prenošenje vojnog i sanitetskog materijala na 11. oktobra u 1942. godini). Pored članova SKOJ-a u aktivu kojim sam rukovodio i navedenih omladinaca, poznavao sam još neke članove SKOJ-a iz aktiva kojima su rukovodili Nenad Bokonjić (do svog odlaska u partizane marta 1942. godine), Mišo Kostić i Vojo Brić. To su bili Mladen Bujić, Gina Bujić, Borjana Dabić Bora, Bogdanka Ilić Cica, Lepa Opačić, Božo Ljubibratić i još jedan drug kome, nažalost, nisam zapamtio ime i prezime. U povremenim zajedničkim akcijama (pretežno u 1942. i 1943. godini) bio sam zajedno i sa skojevcima sa Bjelava, već pomenutim Nedimom Šarćem Picekom, Alijom Hubanom, Džemilom Kapetanovićem i Milenkovićem. Kristinu Kaluder i sam, prije njenog odlaska u Srbiju, kao omladinku, povezao, radi terenske pripadnosti, sa članom SKOJ-a Draganom Prodanovićem Baronom, te sam i sa njim bio u povremenoj vezi. Uporedo sa radom u kvartu, obavljale su se u nešto manjem omjeru iste akcije i u školi, pa sam tu bio u kontaktu sa Muhamedom Brkićem i Brankom Perićem ankićem. Znali smo se baviti i drugim stvarima. Tako smo, prilikom hapšenja našeg profesora-komuniste, Envera Redžića, Mišo Kostić i ja, organizovali sa omladincima doturanje hrane i odjeće u zatvor. Za dobivanje dozvole za dotur koristili smo čak i daka koji je bio ustaša.

U prvom kvartalu 1942. godine, koja je bila izuzetno teška i opasna za ilegalni rad, dolazi i do prve velike provale. Naš kvart je bio u od-

Apoteka Muhameda Džudže sa spomen plo om - važan punkt NOP-a na Bjelavama

nosu na druge manje pogođen, ali je organizacija ipak bila uzdrmana. U martu mjesecu 1942. godine Nenad Bokonji odlazi u partizane, te ostajem sa svojim aktivom direktno vezan za Tomislava Matutinovića. Neposredno iza toga dolazi direktiva da predem na rad u organizaciju prema mjestu stanovanja. To mi je saopćila, u prisustvu Matutinovića, Inga Kraljević, a nešto kasnije i Nusret Prohić. Ipak, ostao sam vezan i dalje u Koševu, jer se došlo do zaključka da bi moje prebacivanje oslabilo postojeću organizaciju, a stvaranje novih kontakata omogućilo dekonspiraciju. Iskoristio sam taj moment da ponovim zahtjev za odlazak u partizanske jedinice, ali sam ponovo odbijen.

Nastavio sam rad kao sekretar aktiva i postao sam član kvartovskog jezgra. Prije je sekretar bio Tomislav Matutinović. Iza lagane oseke u radu poslije provale, došlo je do ponovne plime i nastavlja se sa intenzivnim akcijama, a materijal se prenosi na ilidžanske punktove. U kasno proljeće Tomislav Matutinović odlazi u Hrvatsku, a ubrzo, negdje u junu 1942. godine, dolazi do novih hapšenja i akcije se nešto smanjuju. Ta hapšenja nisu imala uticaj na aktiv kojim sam rukovodio, pa ostaje u cjelini kakav je i bio. Sekretar jezgra postaje Vojo Brić i Brico, ali nisam siguran nije li tada došlo do ponovnog spajanja organizacija SKOJ-a Koševa i Bjelava, jer nam to nikad nije saopćeno. Kao viša veza pojavljuje se Ante Kućinski, koga sam poznavao još otprije rata iz skautske organizacije. Bio sam od njega žestoko kritikovan što sam ga oslovio po imenu, a ne po konspirativnom nadimku - Plavi. Ja sam tada dobio konspirativno ime Zubo, ali su me najčešće zvali Bepo, iako sam to ime dobio bez veze sa konspiracijom. Plavi održava veliki broj proširenih teoretskih sastanaka, najčešće u stanu Voje Brića, a dok se sastanci tog aktiva održavaju uglavnom kod Branka Mandića. Akcije na prenošenju vojnog i sanitetskog materijala od pojedinih punktova u Sarajevu, preko Ilidže, pa sve do Igmana, sve su češće. Ritam takvog rada održan je sve do pred kraj 1942. godine, te smo moj aktiv i ja, učestvovali u gotovo svim akcijama. Na Ilidžu smo išli vrlo često grupno, ali sam još češće išao sam. Osim na nepoznatim punktovima, materijal sam ostavljao nekada i u kući Hristifora Mike, Svetozara Jokića i Riste Petrovića.

Spomenuo bih da je nešto prije pojave Plavog, Mirko Trgovčević Mišo, preko Branka Mandića, zatražio povezivanje sa našom organizacijom, rekavši da je došao iz Kalinovog NOP odreda. Uspostavili smo kontakt sa njim, ali Brico nije htio da ga poveže. Mišo Trgovčević je ubrzo iza toga otišao ponovo u partizanske jedinice, koliko znam, u isto nu Bosnu. Pominjem ovaj slučaj kao primjer velike, pa katkad i pretjerane opreznosti radi bojazni od dekonspiracije. Neki drugovi su stoga ostajali dugo bez veze, ali možda nas je takav stav, na kome je naročito insistirao Brico, sa uvao u mnogobrojnim provalama.

U decembru mjesecu 1942. godine, odnosno početkom 1943. godine, dolazi do nove velike provale i osjećalo se da su veze negdje popucale. Mi smo ostali neotkriveni, ali akcije su znatno smanjene, jer di-

rektive vjerovatno nisu stizale. Sa Bricom sam naj eš e dolazio u kontakt na »Olimpu« (najviša kota Velikog parka), jer je postojala vjerovatnost da mu je stan pod prismotrom. Insistirao sam na pove anju broja i oblika akcija, ne znaju i pravi razlog zašto se ne odvijaju više kao ranije. Plavog više nisam vidio, a poslije kra eg vremena se pojavljuje kao viša veza Mehmed Džini Rosi. Rad oživljava, ali nije dobio onaj intenzitet kao u 1942. godini. Opet smo esto na Ilidži po razli itim zadacima, a nešto je intenzivniji rad i po školskoj liniji. U nekoliko navrata radim zajedno sa Fuadom Numi em, a u kontaktu sam sa Husnijom Tuli em, naprednim nastavnicima Nijazom Resulovi em, Miroslavom Stefan i em, Osmanom Peljom i tajnicom gimnazije Macom Nova i . Dolazi u zajedni kim akcijama do ve eg zbližavanja pripadnika mog aktiva i ilidžanskih skojevaca Vlade Krošnjara, Ljube ole, Jele Vidovi , Zlate Nikši , Ljube Dursuna, Steve Dursuna i Tanje Dursun. Moja aktivnost u to doba, do septembra 1943. godine, najviše se i odvija na Ilidži.

Jedan doga aj u avgustu mjesecu imao je velikog odjeka u Sarajevu, a posebno je uticao na pove anje broja aktivista u omladinskim organizacijama. Radi se o napadu Prve krajiške brigade Pete divizije na rajlova ki aerodrom, kada je uništen gotovo sav ratni potencijal u toj neprijateljskoj bazi. Ogromni plameni stubovi koji su osvjetljavali bližu okolinu Sarajeva, svjedo ili su o akciji jedne snažne armije i, po mom mišljenju, presudnije djelovali na omasovljenje NOP-a u gradu nego kapitulacija Italije septembra iste godine.

Iako sam još uvijek nekompromitovan, pošto mi prijete mobilizacija u domobranstvo, po tre i put postavljam zahtjev za odlazak u NOV. Ovoga puta mi je kona no udovoljeno. Vršimo pripreme za odlazak i treba da po emo zajedno Mišo Kostić i ja, a iz mog aktiva i Branko Mandić i Branko Barbić . Rukovo enje aktivom preuzima od mene Srdan Barbić , kome kao teškom plu nom bolesniku ne prijete mobilizacija, a bojali smo se da sa svojim zdravljem ne bi podnio vojni ke te gobe.

Moj odlazak je bio odli no organizovan. Krenuo sam u partizane sa kupa im ga icama u ruci, kao da idem na kupanje, a moju li nu opremu prebacio je na Ilidžu kod Miloša Pindže, Pero Simeunović . Od Miloša Pindže do zadruga Tošić a, gdje smo se isto ve e presvukli i krenuli dalje,, moje i druge stvari prebacila je Lela Rajković , uz »pomo « njema kog podoficira, koji se u njenoj ku i nalazio na »kvartiru«. Napunila je ta ke stvarima, pokrila kupusom, a Nijemac je, kao kavalir, takav teret odgurao do odredišta. U zadnji as je došlo do nekog nesporazuma i na mjestu sastanka nisu se pojavili Mišo Kostić , Branko Barbić i Branko Mandić .

U Viso ko-fojni ki odred oaveo nas je Mirko Tošić , a u štabu odreda u selu Deževica primili su naš komandant Gliša Janković i pomo nik politi kog komesara Danilo Štaka. U mojoj grupi bili su Vlado Krošnjar, Ljubo Golo, Jela Vidović , Zlata Nikšić , Bosa Tošić , Ljubo Petrović , Habiba Biba Spaho, Kika Begić , Salko Hadžihasanović , Pero Si-

meunovi , Stevo Dursun, Tanja Dursun i još nekoliko omladinaca njihovih imena se, nažalost, ne sjećam. Tada se u Deževicama nalazio i štab četvrte krajiške udarne brigade Pete krajiške udarne divizije sa štabovima III i IV bataljona. Tu sam srećo, nešto ranije pristigle sarajevske ilegalce, Džemila Kapetanovića, Božu Ljubibratića, Veljka Sremevića, Macu Novića, Nijazu Resulovića, Miroslava Stefanovića, Fuada Numića i Husniju Tulića. Kao što se vidi, bilo je to vrijeme kada su brojni omladinci Sarajeva izlazili u partizane ovim putem i ovom vezom.

Ubrzo sam raspoređen u III bataljon IV krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade Pete krajiške udarne divizije (komandant bataljona Miloš Bajić, politički komesar bataljona Drago Sobotić), te time završava period mog ilegalnog rada kao sarajevskog skojevca i počinje put u borbenim jedinicama NOV i POJ.

BORKA VOKŠAL

U NOVOM SARAJEVU

Hrvati, Srbi, Muslimani, komšija do komšije - tako sastavljeni u Novom Sarajevu, do ekali su 1941. godinu.

Do tada stanovnici, u to vrijeme ovog provincijskog naselja, dijelili su radosti i tugu, u estvovali u pogrebima i svadbama i sa svojim sitnim zavistima i pakostima, razumijevanjima i zadjevicama vezivali kraj s krajem.

U prvim danima ratne 1941. godine, bombardovanje grada, prijete i fijuci štuka i meseršmita, olova i elika koji su odnosili, dok treneš, mile i drage - zbili su ovaj narod, zblížili ga u bijegu i strahu.

Odmah poslije okupacije, zastrašuju a iznena enja potresala su naše naselje Novo Sarajevo. Neo ekivano, iz pojedinih ku a, a posebno iz ku a Folksdoj era - izlazili su pojedinci u žutim ustaškim ili crnim SS-uniformama, mladi i, doju erašnja djeca, u crnim košuljama sa haknkrojcem, važni, prijete i, razmetali su se po ulicama, dok su u ljetnoj žezi treštali zvu i njema kih marševa, zapovijesti i izvještaji s frontova o pobjedama. Grmila je zahuktala ratna mašina po Evropi, a zvu i su je donosili sa radio-aparata u svaki dom. Nije se mogao od nje niko odbraniti. Vika vlasti i mo i, prijjetnji i nasilja probijala je sve zidove ovog naselja, pritisnutog mukotrpnim životom.

A narod, nijem i zaplašen, gleda i udi se. šta ovo bi sa nekim od naših komšija? Odakle im uniforme? Pa nismo ni znali da su ovi ustaše ili oni Foiksdoj eri! Aktivno organizovana napredna omladina imala je više saznanja gdje su korijeni ovoj pojavi, pa ne samo da se nije mirila sa ovim stanjem nego je produžila pod rukovo enjem SKOJ-a sa poja anim radom.

Omladinke i žene, omladinci i radnici, tražili su i nalazili sve one koji su bili naši i koji su se ispoljili u predratnim akcijama SKOJ-a. inilo se sve da se pokrene otpor, da se ulije vjera u mogu e izlaze, u mogu u pobjedu kroz nekompromisnu borbu s neprijateljem. U tim teš-

kim danima uporno smo to tvrdili i uporno htjeli. Vrlo brzo poela je i glad u Novom Sarajevu. Jeli smo hljeb od mekinja i gledali kako hitlerovci mažu buter i marmeladu. Porodice željezničara koristile su povlaštene vožnje, pa su žene ili djeca odlazili preko Save da nabave koji kilogram brašna i masti. Kako je jesen odmicala, strah i neizvjesnost su rasli. Ustaše i hitlerovci sve su više dizali glavu, oni neopredijeljeni uvla ili su se u tišinu svojih kuća. Pošlo je da stiže sve više vijesti o otporu, o miniranim vozovima, o bjekstvima komunista iz zatvora, o partizanskim odredima. Vezu sa Partijom držala sam koncem 1941. godine preko Slobodana Škaljka. Obavljali smo razne zadatke, skupljali novu pomoć, prenosili vijesti i biltene, oružje, sanitetski materijal. Dizali moral narodu, nevješto, ali uporno, s mnogo vjere i optimizma. Omladinke, koje su prisustvovala sastancima, u to vrijeme (u mojoj kući), bile su: Nata Božić, Mica Ostojin-šircelj, Urfeta Gološević, Emica Novosel, Gina Krekavak, Cica šuletić, Mira Vokšal i druge. Organizatori-aktivistkinje žena Novog Sarajeva bile su: Marija Blažek, Marija Himerlajh i druge.

Sigurno da počinje zima 1941/42. i proljeće 1942. pamti Novo Sarajevo po izuzetnom pritisku i teroru. Cio grad je bio, u stvari, jedan logor. Hapšenja nisu prestajala, Jevreji su masovno odvođeni, počinje su provale koje su proređivale naše redove.

Nekako u proljeće, tražili su mi da sakrijem jednu partizanku koja je iz partizana bila poslata u grad. Bila je to Viktorija Baruh, mršava, ošišana, izglednula, s ranama na nogama. Ostala je u našoj kući 2-3 mjeseca. Prvo je bila s nama u stanu, a poslije, kad su oko kuće pošli da se vrte agenti, smještali smo je na tavan, ispod krova. No u kući bi otac skidao crijepe, peo se i nosio joj hranu. Rane su joj bile sve gore, pa smo morali nešto učiniti. Doktor, Jevrejin - Mošo Alkalaj, koga nisu odveli, uživao je poseban ugled u narodu kao humanista, dolazio je u kuću i da liječi i moju majku, koja je 1942. godine umirala od raka. Jedina šansa je bila da njega zamolimo da pomogne Viktoriji, lako je bilo otkriti da je odmah vidio otkome se radi, nije ništa pitao. Pregledao je, previo rane i dao lijekove. Docnije, nabavili smo joj lažne isprave preko Cice šuletić, obukli je i jednog dana ju je odvela Marija Himerlajh dalje. Nikada je više nisam vidjela. Bila je draga djevojka, veoma vedra. Teška neizvjesnost nije joj ubila optimizam. No imamo priču o partizanima, pjevale partizanske pjesme i pjesme španskih boraca. Priču je mnogo i o svojoj sestri koja je ostala u jedinici. Poslije rata došla sam verziju da je, preobučena u zar, pokušala pobjeći iz grada, ali da je uhvaćena i odvedena u logor. Hrabro se držala, nije nikog odala, jer je i u velikoj provali, kad sam bila u zatvoru, kada su se i mnoge sitnice saznavale, o Viktoriji niko nije riječi progovorio. Sačuvala je sve one ljude koji su je krili i pomogli joj.

Što je vrijeme odmicalo i teror rastao, mržnja je postajala jača, otpor uporniji. Vijest o svakoj partizanskoj akciji izazivala je radost i ponos. Sedmog novembra 1942. godine - u jeku terora proslavljali

smo na skojevskom aktivu dan oktobarske revolucije, a na Trebevi u zaplamsale su vatre. Sarajevski skojevci su tako, u vrijeme najvećeg terora i hapšenja, objavili još jedanput svoje prisustvo u gradu i svoj poziv na otpor. Mijenjali su se drugovi, članovi Partije preko kojih sam održavala vezu sa pokretom. Poslije škalkića, bio je Mladen Knežević Traktor, pa Džemal Bijedić, pa Adem Bućur. Žene omladinke uključivale su se u razne sredine sa ženama domaćicama, radnicama, odlazile porodicama poginulih drugova ili partizana. Sjećam se da smo redovno obilazili u Pofalićima majku pokojnog Živka Jošića i sitnim pažnjama iskazivali joj našu brigu. Partija je od pomoći koju smo prikupljali, davala dio kojim smo skromno pomagali porodice komunista i drugih aktivista.

Stvoren je i odbor aktivista u kome su bili Mirko Kuridža, Božo Tomić, Alfred Dezuana Bunco, ja i drugi, koji je imao zadatak da prikuplja i transportuje oružje partizanskim jedinicama, da pronalazi ljude sposobne za borbu i da ih upućuje u partizane. Veza s Vojnotehničkim zavodom držana je preko Franje Sesara, sa Željezničkom sekcijom za održavanje pruge - preko Josipa Vokšala, a sa Glavnom željezničkom radionicom - preko Dezuane. Tu se skupljao sav materijal, oružje i sanitetski materijal i držala veza sa jedinicama.

Krajem 1942. godine, Bućur me je povezo sa Nadom Vranković, preko koje je trebalo da ostvarimo saradnju sa partijskom ćelijom i aktivistima Kovačićima. Po zadacima koje mi je Bućur prenosio, kontaktirala sam nekoliko puta s Nadom. Sa Bućurom sam šetala i po gradu, podnosila izvještaj šta smo sve preduzeli, kakvo je raspoloženje naroda u Novom Sarajevu, kako se drže i koliko su aktivni skojevci. Djelovao mi je kao asketa. Hramio je na jednu nogu. Sa izrazito ispoljenom jakom - željeznom voljom, izazivao je u meni divljenje. Na jedan zakazani partijski sastanak u Kovačićima trebalo je da odem s Bućurom. Na Marijin-dvoru, početkom decembra 1942. godine, uzalud sam čekala Adema. Nije došao. Kako je bio veoma tačan, pretpostavljala sam da se nešto ozbiljno desilo. Bilo je tako. Provala poslije izdaje Nade Vranković preordila je naše redove. Iz Novog Sarajeva uhapšene smo bile od žena Marija Himerlajh, Stana Ivić, Gina Krečković, Nata Božić i ja. I Marica Himerlajh, Gina Krečković i Stana Ivić bile su teretene po vezama van Novog Sarajeva.

Provale su se nizale, ali je organizacija i aktivnost u Novom Sarajevu bila neprestana. Oni aktivisti koji su ostali, preuzimali su inicijativu i rad je tekao, padali su u zatvor, kao Emica Novosel, a drugi, sljedeći, opet nastavljali. Ma kako mi izgledala ova aktivnost nevjesta, po etnička, bez iskustva - ocjenjuju i danas - ipak, mora se reći, da nijedna akcija nije ostala bez odjeka. Iz svake riječi i nicala su nove akcije, novi otpori i iznad svega novi ljudi - nova žena - borac, ratnik, revolucionar, ilegalac, partizanka. Međutim, mnoge akcije ostale su nezabilježene, pa samim tim i mnoge aktivistkinje - žene i omladinke.

U Belediji, u velikoj eliji, gdje nas je bilo oko 20 smješteno, poslije perioda ispitivanja i batinjanja, nije bilo demoralizacije. Do ekali smo novu 1943. godinu u zatvoru sa revolucionarnim raspoloženjem i internacionalom. Optimizam mladosti, vjera u otpor nisu napuštali ogromnu većinu. Bez obzira ko je kako izdržao pod batinama, želja za otporom nije ni u jednoj bila satrta. Naprotiv, sa rešetaka Beledije pjevale smo da bi nas svi radnici i šegrti koji su u nekoj radionici ispred zatvora radili. Našoj radosti nije bilo kraja kad bi poneko od njih nastavio da zviždu e »Crven je istok i zapad« i si. Smišljale su se odbrane pred suđenje, jer jedan dio nas morao je da iza e pred Pokretni prijeviki ustaški sud.

Osmi mart 1943. godine - kitica svježih proljetnih ljubica, modrih i još vlažnih, najljepši je poklon koji sam u mom životnom vijeku dobila. Iz zatvorske muške elije poslali su nam drugovi cvijeće za naš praznik. Kako su se u tome snašli, može se samo pretpostaviti.

O svakoj od ovih žena mogao bi se napisati poseban dokument, svjedočanstvo o jednoj mladosti, o jednom djevovanju, o borbi jedne žene, o njenom odricanju, hrabrosti, otporu, prkosu, žrtvi, umiranju.

Bile smo jedinstvene. Puno razumijevanja da u tim najtežim trenucima i iskušenjima pružimo jedna drugoj podršku, da stavljamo hladne obloge na pretučene tabane, na modroplave oteknute glave od pendreka Franje Radoša, Bage i drugih. Jedno je bilo sigurno: svaka od ovih žena, koje su se držale pred policijom manje ili više hrabro, pod teretom mučenja i batina, sa svakim novim jutrom, ispoljavala je ja u želju za daljom borbom, upornijom i smišljenijom. Puno iskustvom provale, u koje su školu revolucije - kako treba djelovati prikrivenije, smišljenije i još efikasnije.

Pojedine slike iz tih dana trebalo bi da ostanu zabilježene. Marija Himerlajh u lancima, mršava, blijeda, sa sijedom rašupanom kosom, poslije noćnog batinjanja i kljukanja solju, viđena na jednog druga pred agentima: »Dokle ćeš izmišljati!«

Ili Jelena Vitas, u eliji sudskog zatvora pjeva pjesmu Jesenjina »Dovidenja družice«, ujutro, kada je trebalo izaći i pred Pokretni ustaški sud. Nisam tada znala da je to bio moj konačni oproštaj sa Jelenom Vitas.

U elijama sudskog zatvora našle smo se sa ženama iz svih krajeva grada. Profesorke, pravnice, gimnazijalke, radnice, domaćice, službenice, da bi se, poslije suđenja, opet razile po zatvorima, ustaškim elijama Sarajeva, robijašnicama, koncentracionim logorima, ili ponovo na daljem ilegalnom radu ili u partizanskim jedinicama. Neke od nas smo imale sreću da budemo puštene iz zatvora. Po izlasku iz zatvora, ponovo smo uspostavile veze sa pokretom.

Avgusta mjeseca 1943. godine preduzeta je akcija za odlazak u partizane jedne grupe aktivista. I to je dokaz da se organizovana borba nastavlja. Tražeći vezu, obilazila sam jedan broj drugarica. Tih dana jedna grupa, Svetoslava, Gina Krekavak, Mira Vokšal i ja, sklonila se ile-

galno kod Jele Brklja i , tadašnje službenice Direkcije šuma. Ona je primala veliki rizik na sebe, iako je znala da iz njene kuće možemo oti i samo u partizane ili u zatvor - tim prije što je policija tih dana i no i pretresala uporno kuću u Vokšala traže i nas. Na kraju, veza je uspostavljena preko Slavice Milićević i Esada Čengića, tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta. Milena Milićević-Petrović održavala je tada kurirske veze u samom gradu, a kuriri iz pravca Igmana ispratili su nas do Stupa, gdje smo se krali kod Nikole Kolumbića (šake), pa sutradan nastavili put do kuće Mirka Tošića.

Pod samim Igmanom, jedna grupa žena iz porodice Tošića, u bijelim maramama, trčele je donijela veliku tepsiju pite da nas nahrani prije dolaska čete iz Visokog kojeg odreda. Ko zna koliko su hrane donijele i spremile ove žene za sve naše drugove i drugarice koji su ovim kanalom tada odlazili u partizane.

Crvena petokraka na kapi mladog partizana, naoružanog borca, značila je za nas, kad smo je ugledale te noći, neizmjernu radost - slobodu.

Tako smo stizali različitim kanalima u Visokog kojeg odreda da bi se jedan broj nas, u esniku ilegalnog rada u Sarajevu, našao u Petoj krajiškoj diviziji: Zehra Muidović, Nijaz Resulović, Miro Štefanović, Mira Vokšal, Gina Krekić, Milena Milićević-Petrović, ja i drugi. Sve teškoće koje je partizanski rat nosio sa sobom bile su lakše od teške ilegalne borbe u okupiranom Sarajevu.

MAHMUT SUDŽUKOVI

OMLADINA BISTRICA

U podnožju Trebevića, na njegovim strmim i kamenitim padinama, tamo gdje već počinju vrleti ove naše drage planine, razvila su se, valjda još u tursko vrijeme, naselja najsiromašnijih stanovnika grada Sarajeva. Proleter, najčešće bez određenog i stalnog zanimanja, sitne zanatlije, poneki mali trgovac, pijar i tek poneki niži službenik, sagradiše u sjeni planine naselja Hrid, Bistrič, Mahmutovac, Brijeg, Tereziju, Brdo-džamiju, Široka ulica i druga.

Ovdje smo se mi, »predratni« dječaci i omladinci, rodili i stasali. Tu smo mi, Bistričani, kako nas grad jednim imenom naziva, sticali prva saznanja o životu i društvu. U vedra zimska jutra, u sjeni planine, drhte i oskudno odjeveni, još kao dječaci, gledaju i drugu, suncem obasjanu stranu grada, nejasno smo nasluđivali da nešto nije pravo, pravedno.

Ovdje su se začeli u dnu naših duša i prvi protesti protiv nepravde. Još nismo bili svjesni i nadanja da ćemo i mi jednom jesti bijele zemićke s džemom od kajsija za doručak u školi.

Na našim tijesnim, kaldrmisanim, ali čistim sokacima, mi, »predratni« omladinci, konačno smo shvatili da i nije dovoljno postavljati pitanja i protestovati, već da nešto valja činiti za bolji i sretniji život. Nismo ni slutili da ćemo vrlo brzo morati od zlikovca koga fašizma da branimo i ono što smo do tada imali i da ćemo u borbi protiv najcrnjeg zla ne samo pobijediti već i ostvariti naše dječake želje.

Veliki broj golobradih bistričkih mladića i predivnih djevojaka, o kojima bistričkih od Bistričkog potoka i lica bjeljeg od snijega, pobjedu i ostvarenje svojih snova nije dočekalo. Izginuli su za slobodu i bolji život.

Već ina omladine Bistrička je, i pored jake fašističke propagande, već prije rata i sloma Kraljevine Jugoslavije, kao i nakon kapitulacije,

ostala u ubje enju da rasulom vojske ne prestaje borba naroda za slobodu i nezavisnost. Među omladinom su se vodile duge diskusije o tome da li e i kada e Hitler napasti SSSR i, mogu re i, ve i je dio omladine priželjkivao ovaj napad.

Prvih mjeseci napada Hitlerove Njema ke na SSSR, vidno se osjetio organizovani rad i uticaj KP i SKOJ-a me u omladinom Bistrika. Ustanak je bio u toku, i prvi borci, stanovnici ovog kraja grada, ve su bili u odredima. Istina, bili smo zbunjeni brzim prodorom fašisti kih trupa kroz SSSR i naivno smo povla enje ruskih vojnih jedinica upc-redivali sa taktikom Kutuzova, ali ni tada, na usponu fašisti ke mo i, nismo sumnjali u Hitlerov poraz.

U toku 1941. do aprila 1942. godine bio sam povezan neposredno za Smaila Hadžimusi a, koji je, kao lan KP, ubijen u Ustaškom re-darstvu, po etkom decembra 1942. godine, a zatim ba en s prozora tre eg sprata u dvorište policijskog zatvora. On je stanovao nekoliko ulica dalje i znao je moje politi ko ubje enje i opredjeljenje. Ve avgu-sta 1941. godine dobio sam od njega zadatak da organizujem aktiv provjerenih omladinaca-antifašista sa podru ja Bistrika, Brijega, Tere-zije, Hrida i Mahmutovca, te da preko njih prikupljam oružje i municiju, lijekove, nov ana sredstva, odje u i obu u i da zajedni ki djelujemo me u omladinom na širenju antifašisti kih ideja i popularisanju NOB-e. Ujedno me povezao sa omladincima sa Terezije, Ibrom Adžovi em i njegovim bratom Ešrefom (ubijenim od ustaša 1945. godine u Saraje-vu).

Kako sam ve ranije poznao ve i broj omladinaca ovog podru -ja, mogao sam odmah pristupiti formiranju aktiva - uklju ivši u aktiv, pored bra e Adžovi a, još i Slavka Ku eru, nešto kasnije Izeta uli a, a zatim Mesuda Džemidži a. Duli je poginuo kao partizan pred kraj rata, a Džemidži je ubijen 1945. u Sarajevu od ustaša.

U radu aktiva, u prvo vrijeme, kontaktirao sam sa pojedincima samo neposredno. lanovi aktiva jedan za drugog nisu znali. Takvo je bilo uputstvo dobijeno od Smaila. Vezu sa Hadžimusi em sam imao samo ja. Kasnije sam saznao da su ovu vezu održavali i bra a Adžovi i.

Po etkom 1942. godine, Hadžimusi me povezuje i sa Junuzom Kamenicom, sekretarom partijske organizacije na Bistriku i Babi a Baš i, od koga aktiv tako e prima povremeno zadatke. U isto vrijeme saznajem da aktivni postoje i na Hridu, široka i, Skenderiji te u cijelom gradu.

Iako je Hitlerova Njema ka, u to vrijeme, još uvijek na vrhuncu svoje mo i, otpor okupatoru i kvislinškoj NDH gra ana ovog dijela gra-da ne samo da ne stagnira ve i dalje ja a zahvaljuju i sve življoj aktivnosti partijske organizacije i omladine. Pomo gra ana NOB-i u novcu, oružju, odje i, lijekovima znatno je ve a. Ve i dio gra ana koji su se do tada držali manje-više pasivno, pristupa otporu sasvim jasno opredijeljen. Sje am se reagovanja gra anina Arifa Za inovi a, pekara, stanovnika Begovca, kome prilazim, nakon konsultovanja sa Hadžimu-

si em, s prijedlogom da i on, kao nešto imu nije gra anin, priloži novac za Narodnu pomo . Znao je »stari lisac«, kako smo ga zvali, sve nas aktiviste, mada to nikad i ni im nije pokazao, te je bez bojazni od provokacije, bez ijedne rije i, tako re i, na ulici, s osmijehom na licu koji se kod njega rijetko vi ao, dao ve i nov ani prilog. Racije i hapšenja gra ana kao da ovaj otpor još više podsti u. Ovim dijelom grada više ne patroliraju no u poslije »redarstvenog sata« njema ke i ustaške patrole, a ako se ve i pojave, onda su to itava naoružana odjeljenja fašista.

Po etkom avgusta 1942. godine upu en sam na sastanak u Ulici Hajduk-Veljka. Bio je vedar ljetni dan, etiri sata poslije podne. Na ulazu druge ili tre e zgrade s lijeve strane, na samom po etku ulice, stajao je omladinac kome sam rekao lozinku i koji me uputio na drugi sprat. Zatekao sam više omladinaca, me u kojima sam znao samo Mesuda Džemidži a, lana mog aktiva. Bio sam iznena en, jer je ovo bilo prvi put da se okupljamo na sastanku. Sastanak je otvorio i njime rukovodio drug Filipovi , kojeg, tako e, nisam poznao. Sastanak je imao radno obilježje, ali je to bila i sve anost koju sam dugo priželjkivao. Na sastanku mi je saopšteno, kao i nekim drugim prisutnim, da sam primljen u SKOJ. Tada je utvr eno da e radom omladine na Bistriku, Hridu, Begovcu, Babi a Baš i, Skenderiji i široka i rukovoditi jezgro SKOJ-a, kojem e biti sekretar Kemal Fazli . Mesud Džemidži je trebalo da se poveže sa organizacijom SKOJ-a u Vojnotehni kom zavodu, gdje je bio zaposlen. Jedan od zaključaka ovog sastanka je da se sastanci grupa aktivista održavaju zajedni ki, a ne da se samo kontaktira sa pojedincima kako je do tada praktikovano, te da se više radi na omasovljenju postoje ih i formiranju novih grupa.

Kasnije sam saznao da su ovom sastanku prisustvovali još i Kemal Bakarši , Šukrija Masli , Abdulah Alikavazovi i neki drugi. Od tada pa do konca oktobra 1942. godine, jezgro SKOJ-a kojim rukovodi Fazli , ima na vezi grupu aktivista na Bistriku sa sekretarom Abdulahom Alikavazovi em, na Hridu sa sekretarom Kemalom Bakarši em, te na Begovcu, kojom sam ja do tada rukovodio. Na široka i i Brdo-džamiji postojale su posebne grupe aktivista koje nisu bile vezane za naš aktiv. Ne sje am se ko je vodio grupe aktivista na Skenderiji i Babi a - Baš i.

Jezgro održava redovno radne sastanke, a povremeno i sastanke ideološkog obrazovanja. Sastancima i dalje redovno prisustvuje i njima rukovodi drug Filipovi ili »Šef«, kako smo ga kasnije nazivali i za kojeg smo tek pred kraj 1942. godine saznali da je Adem Bu , lan Mjesnog komiteta KPJ za grad Sarajevo. Povremeno se održavaju i prošireni sastanci kojima prisustvuju i lanovi SKOJ-a sa područja grada. Znam da su ovim sastancima prisustvovali Jelena Vitas, Štefica Belak, Mehmed Džini i drugi.

Na sastancima »jezgra« se pripremaju akcije, podnose izvještaji o izvršenju ranije donesenih zaključaka, a na teoretskim sastancima se

itaju razni materijali, sarajevski bilteni i o njima se vodi diskusija. Povremeno se prouavaju marksistička literatura i informacije o borbi i stanju na frontovima.

Oružje i municija se prikupljaju u znatno većim količinama. Sada se oružje deponuje u »centralnom magazinu«, u tadanjoj Karpuzovoj ulici, kod skojevca Šukrije Maslića, kome je posebno povjeren ovaj zadatak.

Jezgro formira biblioteku SKOJ-a. Knjige su najčešće porijeklom iz biblioteke jevrejskog društva »Matatja«, koja je djelomično spašena. Bilteni partijske tehnike i druga literatura se preuzima kod oba brata Franje Gnjidice, u Ulici Zrinjskog broj 2, pa je u ovo vrijeme šire područje Bistrika, također i, opskrbljeno biltenima i drugom literaturom. Septembra 1942. partijska tehnika izrađuje i slike (crteže) druga Tita na šapirografu, te na ovom području bilo je malo poštenih građana kojima slika, na određeni način, nije bila doturena. Inače, ustaška policija i njeni doušnici ne stižu izbrisati antifašističke parole ispisane po zidovima kuća i ogradama.

Fašističke omladinske organizacije »Ustaška mladež« i druge, koje su početkom 1942. godine na Bistriku počele da rade, razbijaju se do temelja, tako da do konca rata gotovo nisu više ni postojale. Zanimljivo je i jedinstveno kako je ovo učinjeno. Liječio sam na sastanku jezgra dobio zadatak da se pobrinem da se organizacije razbiju pošto naš je prije toga drug Filipović ukorio što smo dopustili okupljanje fašističke omladine i omladine koju ova vrbuje. Nisam mogao na to naći način da ovo postignem, te sam nekoliko dana češće dolazio pred prostorije organizacija koje su se nalazile u Ulici 6. novembra (Bistrik). Posmatrao sam kroz sve navrat u ove prostorije, te konstatovao da su to uglavnom sinovi »uglednijih« građana Bistrika, sinovi trgovaca i službenika. U prizemlju prostorija »Ustaške mladeži« bila je jedna piljarska radnja, veoma oskudno snabdjevena sa nešto suhih krušaka i povrća, uostalom kao i sve piljarske radnje u tim oskudnim ratnim godinama. U piljarsku radnju se moglo ući i iz hodnika koji je vodio u prostorije »Ustaške mladeži«. Pala mi je na um ideja da bi provala, obijanje ove radnje iz hodnika, pala na članove »Ustaške mladeži«, te da bi roditelji članova organizacije reagovali zabranom djeci da dolaze u ove prostorije. Nagovorio sam jednog omladinca, avanturistu, svog druga iz djetinjstva, Aliju Džemidžića da obije radnju dok sam ja čuvao stražu, što je ovaj odmah i prihvatio. Naravno, u radnji nije bilo ništa vrijedno. Sa nešto suhih krušaka u džepovima izašao je iz radnje, psujući. Pri odlasku vlasnika radnje o provali i velikoj šteti brzo se pronijela Bistrikom, a već isti dan prostorije organizacije bile su prazne. Vjerovatno su ovu provalu iskoristili patrioti i drugi antifašisti kao materijal protiv lopovskog odgoja u »Ustaškoj mladeži«.

Novembra 1942. godine jezgro organizuje na svom području proslavu godišnjice oktobarske revolucije. Preko Mjesnog komiteta KPJ, odnosno SKOJ-a dobili smo rakete i petarde, te je na dan prosla-

ve, 7. novembra u 18 sati grad Sarajevo bio osvjetljen mnoštvom raketa, a pucnjava petardi je unijela pometnju i strah među okupatorske i kvislinške snage od partizanskog napada. Nijedan u esnik u akciji nije otkriven ni uhapšen. Skojevci Bistrika su ovom prilikom, zaista, slavili. Velike vatre, upaljene ta no u 18 sati na Hošinu brijegu, olinoj kapi, popovu gaju, Boguševcu, Komatinu, Široka i i drugim mjestima, prkosno su gorjele do kasno u kišovitu no i kao da su nam davale novu snagu i želju za nove borbe i akcije u vrijeme kad je Hitler histeri no najavljiavao osvajanje Lenjingrada, Moskve i Staljingrada.

Istog mjeseca, Kemal Fazli , sekretar jezgra, prelazi na zadatak kurira, ako se ne varam, Mjesnog komiteta KPJ, a rukovo enje jezgrom prenosi na mene. Me utim, odmah zatim uslijedila je decembarska policijska provala u partijsku i skojevsku organizaciju. U ovoj provali su pohapšeni i svi lanovi našeg jezgra. Na njima je provala i zaustavljena. Niko od lanova organizacije iz grupa aktivista nije uhapšen. Lanovi jezgra, skojevci, dostojno su se držali pred fašisti kom policijom i pored zvjerskog mu enja. Kako je poricanje me usobne veze i veze s organizacijom bilo najbolje rješenje u ovakvoj situaciji, tako je i postupljeno. Na eventualnu, ovakvu situaciju smo pripremani i mnogo prije hapšenja.

lanovi jezgra, Kemal Fazli i Kemal Bakarši , na intervenciju nekih, vjerovatno, podmi enih visokih fašisti kih funkcionera, pušteni su iz zatvora 1943. godine, a potom su izašli u partizane. Abdulah Alikavazovi , Štefica Belak, Jelena Vitas, Šukrija Masli i ja predani smo Pokretnom prijekom sudu u Sarajevu, da bi zatim bili upu eni u logor Stara Gradiška i Jasenovac.

U ovoj provali poginu herojskom smr u i lan Mjesnog komiteta KPJ Adem Bu . Zvjerski je mu en. Nikad ga ne u i ne mogu zaboraviti. Ni njega ni druge drugove. Živje e u meni dok i ja živim. Rado u se sje ati i njih i naših zajedni kih akcija.

MUHAREM TANOVI

AKTIVNOST OMLADINE NA ŠIROKA I I SOUKBUNARU

Široka i Soukbnar su relativno izdvojene cjeline periferije Sarajeva i bili su pretežno nastanjeni radnicima, zanatlijama i ostalim slojevima sriomašnog stanovništva. Omladina koja je tu živjela uglavnom je pripadala ovim socijalnim kategorijama. Na ovim područjima su još otprije djelovala društva Muslimanska itaonica »Preporod« i »Zaštitnik prirode« u kojima su radili napredni radnici, članovi Partije i SKOJ-a. Na ovim područjima živjeli su i djelovali pojedini ljudi koji su i ranije pripadali radni kom pokretu i koji su učestvovali u raznim štrajkovima i drugim akcijama.

Na Široka i, već u proljeće 1942. godine, djelovali su skojevci, Sulejman Koradžić Donski i ja. Kasnije su primljeni u SKOJ Esad Kaldžo Bobi i Edhem Kamberović Edo, pa je tako formiran aktiv SKOJ-a. Jedno od središta aktivnosti rada SKOJ-a na ovom području je bila i Muslimanska itaonica na Široka i, dok su pojedinci i grupe omladinaca - skojevaca djelovali po pojedinim mahalama (na Mejdanu, Komatinu, Soukbnaru, Mrakuši, Balibegovici, Goloderici, Brdo džamiji i u drugim ulicama). Članovi SKOJ-a iz ovog aktiva, pored djelovanja na terenu Široka i i Soukbnaru, razvijali su svoju aktivnost za NOP i u školama, preduzećima i ustanovama u kojima su radili (u Željezničkoj radionici, Srednjoj tehničkoj školi, gimnazijama, u društvu »Hrvatska krila« - aeroklub i dr.).

Pored navedenih skojevaca, nešto kasnije omladinskim radom bili su obuhvaćeni još Esad Bajraktarević, Džemal Vesović, Enver Filipović, Vahida Koradžić, Halid Ljutika i Fuad Efendić.

Veza aktiva na Široka i sa Mjesnim komitetom SKOJ-a održavana je preko Mehmeda Džinića i Rosija, a nju smo naizmjenično održavali Sulejman Koradžić i ja. Osim ove veze, posredstvom Rosija, ovaj aktiv bio je povezan i sa Nazifom Hadžovićem i Garom, radi djelovanja grupe

skojevaca i omladinaca u Željezničkoj radionici, koja je još prije, samoinicijativno, poduzimala neke akcije, sabotaže i slično.

Rad skojevaca uglavnom je bio u širenju ideja NOP-a, obuhvatao nju omladine podjelom i priradom propagandnog materijala, letaka, biltena, te u širenju radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije« i slično. Značajnu ulogu za širenje ideja NOP-a imali su ranije štampani primjerci užice »Borbe«, koji su predstavljali veoma veliku vrijednost među ilegalcima grada Sarajeva.

Rad skojevaca na širenju ideja NOP-a bio je gotovo najvažniji zadatak u ono vrijeme, jer se tako suprotstavljalo neprijateljskom uticaju i djelovanju. Može se slobodno reći i da smo vodili borbu za svakog pojedinca, osobito ako se ima u vidu i to da u okupiranom Sarajevu stalno nije bilo hrane, odnosno namirnica i drugih životnih potreština, pa su neki neupućeni mladi ljudi, pod uticajem ovakvog teškog stanja i neprijateljske propagande, tražili izlaz u odlasku u neprijateljske formacije, zatim na rad u Njemačku i slično. Zato je naš rad bio usmjeren na sprečavanje ove politike okupatora.

Tokom marta - aprila 1942. godine, nastala je velika policijska provala u sarajevsku organizaciju NOP-a. Sa našeg područja bio je uhapšen Vehid Muminović, te smo, zbog toga, a i inače radi opreznosti, sve sastanke SKOJ-a održavali u strogoj konspiraciji. Kontakti sa vezama i sastanci aktiva su bili rjeđi, a vrijeme i mjesto sastanaka bili su svaki put različiti, dok su sastanci bili kratki, a ponekad su saopštenja i uputstva za rad davani i u prolazu.

I pored otežane situacije, sastanci našeg aktiva SKOJ-a održavani su tokom cijelog ljeta 1942. godine, pa i nadalje, na kojima smo prorađivali materijale i dolazili do osnovnih saznanja o revoluciji i ciljevima i idejama NOP-a. Ovim radom smo obuhvatili gotovo sve omladince koji su bili povezani sa našim aktivom. Članovi našeg aktiva koji su radili u Glavnoj željezničkoj radionici, zajedno sa Nazifom Hadžovićem i Garom, uključivali su se u akcije kvara i sabotaže na lokomotivama, postrojenjima, borbenim šinskim vozilima i slično. U toj grupi su bili Sulejman Koradžić, Edhem Kamberović, Avdo Sandžaktarević i drugi. Isto tako, i ja sam, kao učenik Srednje tehničke škole, vršio uticaj na svoje drugove u školi i okupljao omladince koji su bili antifašistički raspoloženi (Miloš Sjekloća, Mithat Pašović, Bogdan Skopal i drugi).

Po etkom septembra 1942. godine Sulejman Koradžić, Edhem Kamberović, Enver Filipović i Halid Ljutika Finac otišli su na izučavanje zanata u Željezničku zanatsku školu, pa su dobili zadatak da se uključuju u rad za NOP među učenicima ove škole, a aktivom SKOJ-a na široka rukovodio sam i dalje ja. Potkraj septembra, sa našim aktivom SKOJ-a na široka i povezana je grupa omladinaca sa Soukbunara, u kojoj su bili Amil Pandžić, Štefek i Ibro Alibegović, sa kojima je držao vezu Halid Ljutika. Preko njih bili su povezani i drugi omladinci sa Soukbunara.

Ku a u ulici Bistrik-basamaci br. 28 u kojoj je stanovao i uhapšen Nazif Hadžovi , sekretar MK SKOJ-a

U oktobru 1942. godine, naš aktiv je obavijestio Mehmed Džini da se priprema proslava 25-godišnjice velike Oktobarske revolucije, pa su skojevci radili na pripremama proslave u okupiranom Sarajevu. Tako smo dobili zadatak da u određeni dan i vrijeme zapalimo vatru na brdu Mrakuša iznad Skenderije - 7. novembra, ta noć u 18 sati. Tom prilikom su i u ostalim područjima grada Sarajeva planule vatre - na Budakovi ima, Sedreniku, Vratniku, Grli a brdu, Bakijama, itd. U tom prizoru za nas veliki anstvenom, nismo smjeli dugo uživati, jer smo morali, zbog konspiracije, hitro napustiti mjesta, ali smo ipak otišli sretni i zadovoljni što smo izvršili zadatak i što smo okupatore i domaće izrode - ustaše, prkosom, podsjetili na njihovu skorou propast. U tom vremenu se vodila gigantska bitka za Staljingrad, o kojoj smo stalno obavještavani preko radija i detektorskih prijemnika koje su izrađivali amil Pandžo i Džemal esovi , dok je vijest o tim događajima pripremao za naš aktiv Halid Ljutika. Porazni razvoj ove sudbonosne bitke osjećao se na svakom koraku u okupiranom Sarajevu, iako je neprijateljska propaganda vršila veliki pritisak svim sredstvima, ali se istina o slomu fašističkih hordih nije mogla sakriti.

Pored ovih događaja, »Slobodna Jugoslavija« i bilten MK KPJ su razobličili i etničku izdaju. To je umnogom doprinijelo potpunijoj i pravilnijoj orijentaciji mnogih rodoljubivih omladinaca i patriota. Skojevci našeg aktiva su u toj situaciji stalno i u neposrednom kontaktu objašnjavali suštinu i cilj NOB-e i neminovnost kraha fašizma, a time i domaćih izdajnika ustaša i etnika.

U decembru 1942. godine nastupila je nova provala ustaške policije u organizaciju NOP-a i otpočela su hapšenja velikih razmjera, kao, na primjer, u susjednim organizacijama SKOJ-a na Bistriku i Skenderiji. Ovom provalom, srećom nije ugrožena naša skojevska organizacija, tako da smo nastavili ilegalni rad.

U najtežem periodu u okupiranom Sarajevu, narod Široka e većinom je bio na strani NOP-a. članovi SKOJ-a su zbog svog rada, iako mladi, bili poštovani i cijenjeni u svojoj sredini, tako da je bilo situacija da su pojedini skojevci nekada i otvoreno nastupali za NOP, a to nikada nisu mogli doznati doušnici Gestapoa i ustaške policije.

Jedna od vrlo uspješnih formi okupljanja omladine, pa i starijih, bili su »izleti« koje je naš aktiv SKOJ-a često organizirao na padine Trebevića, iznad naših naselja, gdje smo u neposrednom kontaktu, slobodnije i sa puno žara, objašnjavali omladini ciljeve NOB-e. U ovom periodu (početkom 1943. godine) radom za NOP su stalno obuhvatane i nove grupe omladinaca i pojedinaca; Suad Mrkonjić , Ahmed Siradžević , Dragoljub Jovanović , Omer Hafizbegović , Vahida Koradžić , Fadila Mujkić , Hidajet Alkić , Kemal , Vojo Jovanović , Rasim Muminović , a nešto kasnije i Esad Selimović , koji je do tada bio povezan sa aktivom SKOJ-a na Bistriku. U tom vremenu smo na sastancima aktiva i po grupama prorađivali Rezoluciju prvog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog kongresa USAOJ-a.

Tokom četvrte neprijateljske ofanzive, u Sarajevu je bila velika koncentracija neprijateljske vojske. Okupator je preduzimao vrlo stroge mjere kontrole kretanja, policijski pas je počinjavao u 21 sat, razne patrole neprijatelja su se kretale i po zabranjenim ulicama. Sarajevo je, u stvari, bilo tada pravi okupacioni logor, pa su i uslovi za ilegalni rad bili vrlo teški i rizični. Vežu našeg aktiva SKOJ-a umjesto Rosija, koji je otišao u NOV, preuzeo je Salih Bračković Salko. Preko Salko saznajemo da provala policije nije blokirana. Letke i izvještaje ne dobivamo kao prije. Zadnji letak MK KPJ smo dobili u aprilu 1943. godine od Rosija, u kojem se raskrinkava zločinačka uloga palestinskog muftije u podsticanju mobilizacije za SS-jedinice. Taj letak smo rasturili u muslimanske porodice.

U vrijeme bitke na Neretvi, Salko Bračković nam je prenio direktivu da se intenzivnije nastavi sa kvarovima i sabotажama, posebno na lokomotivama. Paralelno sa ovom akcijom, skojevci su uništavali neprijateljske propagandne parole, kojima su veličani njemački Rajh i SS-jedinice, kao i parole na kojima se propagiralo osnivanje »Handžar« SS-divizije.

Propagandni materijal i druga obavještenja dobivali smo u malom broju primjeraka i sa vrlo kratkim sadržajem. Te materijale smo protraivali i davali dalje na čitanje, iz ruke u ruku. Aktiv je osim propagandnog ilegalnog materijala, razrađivao i naprednu literaturu, koju smo dobivali od Alme Džinić, koja je bila zadužena za našu ilegalnu omladinsku biblioteku.

U toku pete neprijateljske ofanzive, okupatorski teror u Sarajevu stalno se pooštravao. Organizuju se racije - zapravo lov na ljude, pa uhvaćene okupator odmah otprema u komoru na Zelengoru i druga mjesta, da po gudurama i vrletima nose hranu i municiju okupatorskim jedinicama. Usljed ovakve situacije i pritiska ustaške i njemačke policije, mećusobne veze članova aktiva SKOJ-a, kao i veze sa rukovodstvom, održavaju se uz vrlo velike poteškoće i rizik.

U drugoj polovini 1943. godine skojevci široko se ističu u letke na javnim mjestima, na potezu od tadašnje malte na Brajkovcu, trebavićkom cestom preko Soukbunara, sve do kraja Kovačića.

Neposredno poslije pete neprijateljske ofanzive, naša skojevska organizacija pristupila je organizovanju i novih grupa antifašističke omladine na terenu Širokić i Soukbunara, a za rukovodioce tih grupa bili su određeni pojedini skojevci iz našeg aktiva.

Negdje u avgustu 1943. godine Salko Bračković odlazi u NOV, a vežu sa našim aktivom SKOJ-a održava Mesud Džemidžić Mecača.

Situacija na frontovima i povoljan tok NOB-e pogoduju da se omladina sve više i više uključuje u ilegalni rad i da pomaže NOP. Masovnije su rasturani letci, radio-vijesti, otkupljivano je oružje, municija i drugo. U redovima doma ih izdajnika već se mogao jasnije naslutiti strah, dok je pojava dezerterstva iz neprijateljskih vojnih jedinica uzimala sve više maha.

Neposredno poslije kapitulacije Italije, održan je poseban sastanak skojevskog aktiva na široka i (na muslimanskom groblju, gdje se sada nalazi Osnovna škola »Agan Bostandži «), na kome je razmatrana nastala situacija poslije kapitulacije Italije. Mecaja nas je obavijestio da će se preduzeti opsežnije mjere reorganizacije NOP-a u Sarajevu, u kome se pred skojevce postavljaju mnogo širi i složeniji zadaci s obzirom na opštu situaciju i sve ve u masovnost obuhvata omladine i odraslih NOP-om. Skojevci će biti raspoređivani na nove zadatke, a predstoji i organizovanje kvartovskog jezgra SKOJ-a, koje će obuhvatiti sve skojevske aktive na području Široka e, Bistrika, Hrida, Babi a bašte i Soukbunara. Na sastanku je istaknuta potreba stroge konspiracije i da se ozbiljnije vrši provjera novoprimitljenih članova, jer je postojala mogućnost ubacivanja provokatora u naše organizacije. I zaista, neposredno iza ovog sastanka, pristupilo se organizovanju kvartovskog jezgra SKOJ-a - Bistrik, u koje ulaze Mesud Džemidži , Sulejman Koradžić , Esad Kaldžo, Hidajet Čalkić , Džemal Česović , Esad Bajraktarević , Hikmet Misirlić , Pavle Pavlin, Enver Filipović , Vahida Koradžić i ja. Sastanak ovog rukovodstva SKOJ-a održan je u kući i Hasana Česović a, ispod velikog željeznog mosta na Bistriku.

Doznali smo preko radija »Slobodna Jugoslavija« da je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a i da je drug Tito proglašen za maršala Jugoslavije. Tako će smo saznali da je održano i Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a i da će Bosna i Hercegovina postati federalna jedinica u sastavu nove federativne Jugoslavije.

Kvartovsko jezgro SKOJ-a nastavilo je sada rad sa mnogo širim zadacima na organiziranju omladine. Daljnji tok ilegalne aktivnosti na ovim područjima grada bio je sve intenzivniji, iako su pojedini članovi SKOJ-a i iz ove skojevske organizacije odlazili u NOV, a neke je okupator uspio uhapsiti, suditi i deportovati u Jasenovac, Novu Ves i ostale logore.

MEHMED DŽINI

VELIKA HAPŠENJA KOMUNISTA I DRUGIH
PRIPADNIKA NOP-a OD PROLJE A 1942. DO LJETA
1943. GODINE

Neprestana hapšenja brojnih komunista i drugih aktivista NOP-a najbolje svjedoče o kontinuiranom i veoma snažnom djelovanju NOP-a u gradu Sarajevu. Bez obzira na sve fašističke progone koji su uvijek značili ili gotovo stoprocentnu mogućnost gubitka života, zastrašivanje i smrt, nije zaustavljen proces borbe za narodno oslobođenje. Odanost pokretu i veliki patriotizam ljudi, naročito mladih, izaziva divljenje.

U ovom napisu ograničavajući se na to da, na osnovi postojećih dokumentacija, registrujem i prikazem ono što je najneophodnije da Italijanci, bar donekle, bude upoznat sa brojnošću u hapšenja i bezobzirnim djelovanjem fašističke policije protiv NOP-a u gradu kako bi ga fizički uništila. Podaci koje ću navesti sami za sebe mnogo govore o tome da se u okupiranom gradu odvijala stalna, teška i žilava borba kao i na frontu. Vrlo često, ona je bila teža, komplikovanija i odnosila je mnogo žrtava.

U razmaku od svega sedam-osam mjeseci, po drugi put u 1942. godini, u redove organizacija NOP-a u Sarajevu duboko je prodrla okupatorsko-kvislinška policijska provala. I u to vrijeme bilo je dosta, gotovo stalnih, hapšenja aktivista i simpatizera NOP-a i svih onih na koje se iole sumnjalo. Samo od maja do septembra iz Sarajeva je bez suđenja otpremljeno u koncentracione logore preko hiljadu ljudi. U noćima 8/9. maja, transportovano je u Jasenovac oko 550 zatvorenika.¹⁾ U Staru Gradišku i Jasenovac otjerano je 24. jula 146 zatvorenika.²⁾ Ustaška policija je 20/21. avgusta uhapsila u Sarajevu 300 Jevreja

¹⁾ Arhiv SDB RSUP SRBiH, PL - 42.

²⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: Arhiv V.I.I.), Br. reg. 17/2 1, k. 172a.

i uputila u tzv. sabirni i radni logor Lobor-Grad.³⁾ Nakon bjekstva Olge Marasovi iz zatvorenog odjeljenja bolnice, pohapšeno je u gradu nekoliko desetina pripadnika NOP-a, među kojima 11 članova Partije, pa su 27/28. avgusta u koncentracioni logor upućeni, osim njih, i oni koji su se otprije nalazili u zatvoru, među njima i Alija Hodžić, član PK Skoja za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁾ U septembru dolazi ponovo do hapšenja u konviktu »Narodne uzdanice«, kao i u Tvornici duhana, pa policija opet šalje nekoliko desetina ljudi u logore.¹⁾

Razmjere i posljedice prve provale u 1942. godini, poznate kao martovsko-aprilska provala, bile su izuzetno teške. Pohapšeno je, prema izvještajima zapovjedništava Ustaške nadzorne službe (UNS), oko tri stotine članova KPJ, skojevaca i drugih aktivista i pripadnika NOP-a." Najveći broj organizacija NOP-a je rastrojen ili razbijen, a partijske veze sa Mostarom, Tuzlom, Banjalukom, Zagrebom, PK KPJ i Glavnim štabom NOPO za BiH i CK KPJ i Vrhovnim štabom bile su privremeno prekinute. Nijedan član Mjesnog komiteta Partije i Mjesnog komiteta Skoja, kao i Mjesnog odbora Narodne pomoći, te Vojno-obavještajnog komiteta (organa PK KPJ) nije više ostao u Sarajevu zbog hapšenja ili prebacivanja u partizane. U gradu je ostalo četrdesetak članova Partije i kandidata i veći broj skojevaca bez međusobne stalne i izvršne organizovane veze.

Uz direktnu pomoć PK KPJ (upućivanjem triju grupa sa slobodne teritorije u grad), naporima novoformiranih mjesnih komiteta Partije i Skoja, preostalih i novoprimitih članova KPJ i skojevaca, a naročito zbog širokog oslonca NOP-a u redovima patriotski raspoloženog stanovništva, dolazi krajem ljeta i početkom jeseni 1942. godine do konsolidacije, obnavljanja i jačanja organizacija NOP-a. Obnovljena je i proširena organizacija Narodne pomoći, formirani odbori žena antifašistkinja, obnovljena je tehnika za umnožavanje i »fina« tehnika. Ponovo ojačani rad NOP-a je dobijao sve organizovanije oblike.

Pred decembarsku provalu 1942. godine, partijska organizacija je, uprkos čestim hapšenjima komunista ili zbog njihovog odlaska u NOV, narasla na blizu 70 članova sa nekoliko članova i partijskih aktiva.

Članovi i aktivisti postojali su u svim gradskim kvartovima i Sarajevskom polju, u većini preduzeća i ustanovama (Glavna željeznička radionica i Ložionica, Vojnotehnički zavod (VTZ), Tvornica za opravku avions-

¹⁾ Isto, reg. br. 41/5 - 4, k. 239; 44/2-1, k. 172a.

²⁾ Isto, reg. br. 8/2. - 1, k. 173a.

³⁾ Od tada uhapšenih u konviktu »Narodne uzdanice«, u konclogorima su izgubili živote Vehid Muminović, Avdo Resulović, Abdulah Selimović, Sulejman Rizvanović, Irtan Kapeković, Sulejman Zahirović i dr. Od 14 uhapšenih u esniku NOP-a iz Tvornice duhana, ubijeni su u logorima Avdo Bašić, Salem Brutus, Aziz Čengić, Meho Čormehmedović, Salko Kubur, Sulejman Oković, Vejsil Oručević, Mahmut Smaka, Amil Softić, Abid Subašić i Ramiz Vladović. Izvještaj Zaštitnog redarstva UNS Sarajevo Glavnom pobožništvu Zapovjedništva UNS Zagreb od 16.9.1942. - MF, k. 10, br. 437-438/1942.

⁴⁾ Izvještaj Zapovjedništva UNS - III odjel upravitelju UNS Vjekoslavu Paveru - Zagreb od 24.6.1942. Arhiv MRBiH, UNS, fasc. VIII (II-27), 2127, 2129).

kih motora (AVIA), »Hrutad« (bivši »Jugo elik«), Tvornica duhana, Državne željeznice, Ravnateljstvo šuma, Glavna pošta, aerodrom Rajlovac i neke škole). Grupe simpatizera i aktivista NOP-a su djelovale među ljekarima i osobljem zdravstvenih ustanova (bolnica, dispanzera i apoteka), među pravnicima - advokatima i sudijama, zatim u iteljima, nastavnicima i profesorima, znatnim brojem inženjera i tehničara, poštanskim i željezničkim osobljem, a naročito u redovima radnika u preduzeće ima, zanatskim radionicama, zanatskim i trgovačkim radnjama. Obnovljena organizacija Skoja, pored Mjesnog komiteta, djelovala je sa četiri kvartovska rukovodstva, dvadeset tri teritorijalna aktiva i grupe, pet preduzetnih, tri internatska, osam školskih i sa znatno većim brojem omladinskih antifašističkih grupa. U gradu je tada bilo preko 200 skojevaca i drugih omladinaca uključujući i određene organizovane oblike aktivnosti. U Sarajevskom polju i širem području Vogošće je djelovalo više skojevskih aktiva i omladinskih grupa sa oko stotinu omladinaca. U uslovima okupatorskog i ustaško-polijskog i etničkog terora i borbene aktivnosti mladih komunista i drugih pripadnika NOP-a, znatan dio ovih boraca, tokom jeseni i zime, otišao je u partizane ili pohapšen.

Postizanje ovakvih rezultata u organizaciono-političkom obnavljanju, srećan je i jačanje organizacija NOP-a u gradu, prvenstveno je velikim teškoćama. Novi sastavi mjesnih rukovodstava NOP-a jedva da su imali četiri-pet mjeseci od početnih praktičnih kontakata sa preostalim stanovništvom, upoznavanja sa novim ljudima i uslovima, složenijim političkim zadacima i zahtjevima pokreta, do nastupa decembarske provale. Proces nužnog provjeravanja, povezivanja i uključivanja novih ljudi u obnovljeni organizovani rad bio je mukotrpan, znatno oprezniji i fleksibilniji, budući da je policija donedavno, iz prve ruke, iz aprilske provale i kasnijih hapšenja, raspolagala raznim podacima o stanju, vezama i metodima rada organizacija NOP-a.⁷⁾

U vrijeme kada NOP u gradu postiže sve veće političke uspjehe i izvodi brojne akcije, koncem novembra i tokom decembra dolazi do nove policijske provale, koja se nastavlja i u 1943. godini. Hapšenja su otpočela sa više strana.

Prema mojim istraživanjima i saznanjima, Gestapo i UNS do proljetne provale 1942. godine, vjerovatno, nisu imali u redovima Partije, SKOJ-a i drugih organa NOP-a u Sarajevu zavrbovane ili ubačene («ugrađene») svoje ljude, izuzev Vatroslava Vrdoljaka Vatre, koji je imao policijske pseudonime »Anto« i »Tite« i vršio dužnost kurira između PK KP J za BiH i mostarske partijske organizacije.¹⁾ Od toga vremena do decembarske provale iste godine, raspoloživi materijali i učesnici NOP-a - sudionici u događajima upućuju na mogućnost

¹⁾ »Sarajevo u revoluciji«, tom II, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1977, str. 662.

⁷⁾ Izvještaj Glavnog pobojništva UNS-e Uredu I UNS - Zagreb od 6:3.1942, (AIHRP, Zagreb, UNS, k. 276, f. 2, dok. bb)

ve e policijske infiltracije, njenih provokatora i špijuna u redove narodnooslobodila kog pokreta. Glavnog izdajnika i aktera martovsko-aprilske provale Savu Bogdanovi a Brku, dotadašnjeg lana MK KPJ, ustaška policija je tajno zadržala u Sarajevu ak do 27. septembra 1942. godine i tek tada ga prebacila u UNS Zagreba na izvršenje daljnjih zadataka. Zagorka Blaži Zaga, koju je sa grupom drugova uputio PK KPJ sa slobodne teritorije u Sarajevo u julu 1942. godine na partijski rad, nešto kasnije, ne asno je završila svoj put.⁹⁾ Nada Vrankovi , sekretar partijske organizacije na podru ju Kova i i - Marindvor i lan Mjesnog odbora žena antifašistkinja, bila je, znatno prije decembarske provale zavrbovana od UNS, prilikom ranijeg hapšenja, i nalazila se na direktnoj »vezi« Slavka Štimca, povjerenika UNS.¹⁰⁾ Vatro Vrdoljak, rade i neprekidno za UNS u redovima NOP-a, »avanzirao« je u 1943. godini, na preporuku Drage Jileka, i za agenta Gestapoa.¹¹⁾ Realna je mogu nost da je UNS, tokom prethodne velike provale i kasnijih hapšenja, neke pojedince »ostavila«, zatim pomno pratila i stvarala razne kombinacije. Jedna od njih je bila da stvori svoj, policijski PK KPJ.¹²⁾ UNS je tokom vremena, borbom protiv NOP-a u gradu, prili no upoznala organizacionu strukturu, metode i sadržaje djelovanja partijske i skojevske organizacije, oblike i na ine rada organizacije NOP-a uop e. Ona je prihvatila i koristila i iskustva i uputstva Gestapoa.¹³⁾ Na elu sarajevskog Gestapoa stajao je iskusni esesovac, šturmbanfirer,

⁹⁾ Fond Arhiva CK KPJ 1943/35.

¹⁰⁾ Izvještaj Kraljevskog talijanskog generalnog konzulata u Sarajevu Ministarstvu vanjskih poslova u Rimu (Arhiv MRBiH, fasc. XI (III-23), 259, 260); Izvještaj Komande Grupe tajne feldpolicije 510 od 27.12.1942. Komandi 718. njema ke divizije. - Arhiv V.U., Njema ka arhiva (Nj. A.), NAV-N-T-315, 2271/170-172.

¹¹⁾ Izvještaj UNS-e Ravnateljstvo za grad Sarajevo i Veliku župu Vrhbosnu - Zapovjedniku UNS-e, Ured II, Zagreb. - MF, k. 10, br. 445/1943.

¹²⁾ Fond Arhiva CK KPJ - 1942/547.

¹³⁾ U »Uputstvima za suzbijanje komunisti kog pokreta u bivšoj Jugoslaviji«, koje je Miller (Mueller), šef Gestapoa Glavnog ureda bezbjednosti Rajha, dostavio u jesen 1941. godine svojim pot injenim institucijama, u odnosu na Jugoslaviju se kaže:

»Doga aji posljednjih mjeseci pokazati su, da ustani ki pokret nije djelo pojedinaca i grupa, koje nepovezano operišu, ve da ga je organizirala Komunisti ka partija Jugoslavije i da ona rukovodi gerilskim borbama, sabotажom i teroristi kom djelatnoš u.

Dosadašnje nas iskustvo u i, da se komunisti ki pokret u Jugoslaviji ne može likvidirati samo krupnim akcijama. Stoga treba po eti s planskom gestapovskom djelatnoš u, s ciljem da se obuhvati partijsko rukovodstvo i provali u pokrajinske, okružne i mjesne komitete. Na taj na in iskida e se veze, koje postoje izme u partizana i ilegalnih centara, i uništiti izvori, iz kojih partizani stalno dobivaju novi podstrek.

Doga aji u Jugoslaviji su simptomati ne pojave, koje po svojoj formi odgovaraju direktivama izdanim na svjetskim kongresima Kominterne, a kojih se KPJ pridržava i prema kojima se ravna. Stoga je potrebno ta no ispitati pokret u njegovom sadašnjem organizacionom i personalnom obliku. Saslušavanjem funkcionera, upotrebom agenata i istragama, treba rasvijetliti organizacionu strukturu, partijski sastav, personalni sastav pokrajinskih, okružnih i mjesnih komiteta, kao i veze, koje postoje izme u ilegalnog rukovodstva KPJ i partizana. Ako su sve te pojedinosti utvr ene, i ako se može ocijeniti, koje mjesto u organizaciji pruža najprikladniji teren za napad, primjena metoda Gestapoa obe ava veliki uspjeh.

Stoga je svakako potrebno, da Gestapo izgradi na itavoj teritoriji razgranatu obavještajnu mrežu. Me u zarobljenim partizanima i licima uhapšenim zbog ilegalne djelatnosti bi e izvjestan broj takvih, koji su pogodni i koji pristaju na saradnju. Obavještajna sredstva stoje na raspolaganju. Nije toliko važno, da nas agenti upoznaju s opštim raspoloženjem, ve treba provaliti u ilegal-

dr Alfred Hajnrh (Heinrich) sve do početka 1943. godine,¹⁴⁾ rukovodilac Djelatne komande, tj. »Einsatzkommando« (EK) Sarajevo. SS-major Hajnrh je ista osoba koja je u Sarajevu, u proljeće 1942. godine, vodila razgovore sa etničkim komandantom Dobrosavom Jevđevićem.¹⁵⁾ UNS je i sama davala posebne instrukcije za borbu protiv NOP-a. Jedan od zahtjeva Eugena Kvaternika Dide je da »treba nastojati da se pridobije za rad svaki komunistički koji se u toku istrage svojim držanjem pokaže spreman na saradnju...«¹⁶⁾

Velika decembarska provala započela je, zapravo, 26. novembra. Policajci toga dana na ulici teško ranjavaju i hapse inženjera Mirona Jevđevića, koji je nosio punu torbu propagandnog materijala. Istoga dana policija hapsi i njegovog brata inženjera Branka, koji je radio na željeznici. O tome se u izvještaju Župske redarstvene oblasti (u daljem tekstu ŽRO) kaže:

»Danas dne 26. okt. mj. u 9.40 sati organi ove redarstvene oblasti, primijetili su jednog nepoznatog gospodina koji je žureći kroz Skenđeriju ulicu išao i nosio ispod ruke jednu veliku ručnu torbu. Kako je organima bio sumnjiv koji su ga pokušali legitimirati na što je isti odbacio tašnu i dao se u bijeg. Jedan redar ugrabio je tašnu a drugi potrčao u potjeru za bjeguncem. Kako je bjegunac bio brži, a redaru prijetila opasnost da će mu umrijeti, to je redar Ivan Perkušić iz svoje službene puške opalio na bjegunca jedan metak koji ga je pogodio u lijevo rame. Ustanovljeno je da se isti zove Miron Jevđević, šumski inženjer, nastanjen u ulici Soukbunar broj 41 kod Branka Jevđevića, inženjera ravnateljstva željeznica.

U velikoj ručnoj torbi bila je veštačica i količina komunističkih letaka, Bilten broj 34 koji nosi datum 26. studenog 1942. godine i komunistički letak Tri godine rata. Jevđević prevežen je pod jakom stražom u Drž. bolnicu na liječenje i nad njim se vodi istraga.

Sav pronađeni komunistički materijal predat je istoga dana zaštitnom redarstvu u Sarajevu koji vodi izvide sa djelatnicima ove Župske redarstvene oblasti.

Kod Jevđevića u bolnici postavljena je jaka straža«.¹⁷⁾

Kao što je u ranijoj martovsko-aprilskoj provali, odmah sutradan, 13. 3. 1942. godine, po hapšenju Arsenija Jovanovića i Kigija, policijski

nu organizaciju i biti informisan o djelatnosti i planovima. Agent treba da bude tako povezan s ilegalnim pokretom, da je u stanju da o svim pojedinostima tako pravovremeno i tako iscrpno izvještava, da se udar protivnika može realizirati ili uopće spriječiti«, (Šef Sipo i SD, B. Nr. 2549/41 - tajno IV A L, Berlin, 22. oktobra 1941, Uputstva za suzbijanje komunističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji; S. Odić. Dosije bez imena, Zagreb, 1961, Naprijed, str. 40.

¹⁴⁾ Arhiv V.I.I. (Nj. A.), London 8/698-699 i London 8/697.

¹⁵⁾ Arhiv V.I.I., Nj. A. London H-5, h 300433-300434.

¹⁶⁾ Arhiv SSUP-a SFRJ, Beograd, dosije br. 58411, spis 42 - zapisnik o saslušanju Drage Jileka, šefa UNS u Sarajevu.

¹⁷⁾ Dnevno izvješće ŽRO u Sarajevu, Taj. br. 4724/42 UNS-i, Ured I - Zagreb. (Arhiv V.I.I., 9571?£n^{3/9_1}, k¹⁵⁵: Izvješće, a¹) Komandi 718. njemačke divizije. Arhiv V.I.I., Nj. A. NAV-N-T-315,

ograničeno kretanje u gradu od 8 sati navečer do 7 sati ujutro, pod prijetnjom Pokretnog prijedloga suda (u daljem tekstu PPS), tako je isto u ovoj decembarskoj provali, koincidencijom ili uzrokom, kada je pronađen leš policijskog konfidenta Nade Vrankovi, ŽRO objavila naredbu:

»Od dana 7. XII 1942. godine u 0 sati do uključivo 6. I 1943. godine, obustavlja se svaki promet na svim željeznicama... Sve do sada izdane propusnice u svrhu putovanja, stupaju bez iznimke sa 7. XII van snage...«¹⁹⁾

Naredbom je da »popis pučanstva« bude završen u Sarajevu u roku od mjesec dana. Uvodi se »kućni list«. Prekršiocima se prijete »priekim sudom« i upućivanjem u »sabitni logor«. ¹⁹⁾ Izvršene su i promjene u sastavu PPS u Sarajevu. Mjesec decembar postao je mjesec masovne hajke i bjesomnog lova na ljude. Pretresi, legitimisanja i hapšenja se vrše gotovo na svakom koraku. To se čini na ulicama i mostovima, tramvajima i automobilima, posebno u stanicama u školama i spavaonicama internata; agenti raskopavaju zavešljaje i torbe po sokacima, skidaju ljudima kape, šešire i fesove da se pod njima što ne krije. Muslimankama u zaru podižu valu (veo) da utvrde da se nije muškarac prerušio u ženu; pretresaju i skidaju ljude u avlijama, parkovima, na stubištima; preturaju po stanovima, pretražuju po kanticama za hranu radnika na ulazu i izlazu preduzeća. Ovi dani strave i užasa prenose se i na prve mjesec 1943. godine. Naredba o rigoroznom ograničenju putovanja željeznicom s početka decembra, produžena je i na drugu polovinu marta, a 15. januara protegnuta je i na automobile i autobuse.

Sve ove mjere nisu bile ograničene samo na užu gradsko područje. Ovo se vidi i iz dokumenta Zapovjedništva 5. oružničke pukovnije od 5. XII 1942. godine.²⁰⁾

Za prvih desetak dana mjeseca decembra uhapšeno je preko 150 ljudi; članova KPJ i kandidata, skojevaca i drugih aktivista i simpatizera NOP, među njima i dva člana MK KPJ, Adem Bućur i Reuf Gološevi, pa je MK KPJ bio prepolovljen. U drugoj dekadi decembra je broj uhapšenih, prema policijskim zvaničnim izvještajima iznosio 130 ljudi, a faktički ih je bilo mnogo više. Tada su pohapšeni i gotovo svi komunisti koji su radili u tehničarima MK KPJ (Josip Sigmund, Boleslav Felar, Josip

¹⁹⁾ Sarajevski »Novi list«, 4.12.1942.

²⁰⁾ Isto, 4.12.1942.

^{*)} Naredba Zapovjedništva 5. oružničke pukovnije, taj. br. 2246 od 5.12.1942. godine o »suzbijanju komunističke akcije«;

»U zadnje vrijeme komunisti su razvili živu akciju u Sarajevu, te akciju u okolici i susjednim manjim mjestima tiskanjem i širenjem letaka, tzv. biltena i radio-viesti. Svakako je komunisti kod djelovanja upereno više na rudarska središta i mjesta gdje imade radenika.

Da bi se rad komunističke organizacije rastura i komunističkih letaka - agenti pohvatali, postavljaju sve sumnjive osobe legitimirati., zapovjednici postaju osobno u svakoj u službu polaze ovoj obhodnji dati potrebnu pouku... zaustavljati one nepoznate osobe koje nose veće akten-tašne i ručne kofere i pregledati ih...« Arhiv V.M., br. reg. 48/5-1, k. 147.

Paji , Milan Huša, Jelena Vitas, Angela Ivankovi i drugi). Sli no je bilo i sa drugim organizacijama NOP-a, njihovim punktovima i aktivistima u Sarajevu. Hapšenja su doprla i do neprijateljskih vojnih jedinica i ustanova: 13. pješa ke pukovnije, Druge zra ne luke u Rajlovcu, Domo-bransko-oružni kog tehni kog zavoda (ranije VTZ) i drugih. U prvih 15 dana iz VTZ je uhapšeno, pored nekoliko komunista i drugih pripadnika NOP-a, i nekoliko domobrana, me u kojima i tri oficira »što su itali komunisti ke letke i slušali strane krugovalne postaje, te radi prodaje naboja iz skladišta komunistima«. ²¹⁾ O ovoj masovnoj provali koja je obuhvatila gotovo itavo Sarajevo, odmah su obaviješteni PK KPJ za BiH i CK KPJ. Prije toga, MK KPJ je izdao letak - »Obavijest broj 1» u kojem je obavijestio aktiviste NOP-a i javnost Sarajeva zbog ega je ubijena Nada Vrankovi . ²²⁾

O otkrivanju zamašne djelatnosti organizacija NOP-a u Sarajevu, veoma je karakteristi an izvještaj ŽRO od 23. 12. 1942. ²³⁾ Do kraja godine lista uhapšenih se, prema nepotpunim podacima, popela na preko tri stotine. Tokom januara, februara i marta 1943. godine nastavljena su, uz razumljivo direktan patronat i podsticaj Gestapoa, hapšenja proistekla iz decembarske provale. Razmjere hapšenja teško je ustanoviti. Svi sarajevski zatvori su bili prepuni. Policija je neke uhapšeni ke i puštala da bi ih vani pratila i opet hapsila. Ipak, broj uhapšenih se vjerovatno kre e izme u izvještaja ŽRO i izvještaja koje je upu ivao Paolo Alberto Rossi, talijanski konzul u Sarajevu. U depeši Kraljevskom ministarstvu vanjskih poslova u Rimu, od 5.12.1942. godine, on, izme u ostalog, javlja:

) Izvještaj Zapovjedni tva 5. oružni ke pukovniue Glavnom stožeru domobranstva od 20.12.1942. Arhiv V.I.I., br. reg. 7/13 - 3, k. 148a.

) Izvještaj Komande Grupe tajne feldpolicije 510. Komandi 718. njema ke divizije NAV-N-T-315, 2271/170-172.

) »Izveš ujem Vas savezno mojim usmenim izvještajem o komunisti koj djelatnosti u Sarajevu, radi ega se nalazi uhapšeno ukupno 130 osoba, me u kojima imade 9 inžinjera, 11 profesora, 4 pravnika i 14 maturanata, da je istraga još u toku.

Pošto se radi o jednoj ozbiljnoj protudržavnoj djelatnosti, koja je utvr ena priznanjem pojedinih uhapšenika i velikim tvorivom, koje je kod njih prona eno, me u kojim tvorivom nalazi se dosta bomba, pušaka, revolvera i eksploziva. Mišljenja sam da bi trebalo što prije odrediti pokretni prieki sud, da izvrši postupak i su enje okrivljenicima. Ovog je mišljenja i njema ki general g. Fortner, kao i Oponomo enik Ministra unutrašnjih poslova g Benak. Ja sam u tom smislu u tri navrata izvijestio krugovalno osobno g. dr Filipa Crvenkovi a, Glavnog ravnatelja za javni red i sigurnost i molio da se zbog posebnog položaja i prilika Sarajeva i ovog kraja što prie odredi pokretni prieki sud. Moji su izvještaji u tom predmetu bili sliede i:

'Odkri em jake komunisti ke djelatnosti u Sarajevu, pohapšeno više sumnjivih osoba me u njima nekoliko viših inovnika željeznice, koji su vršili važne zadatke. Prona eno mnogo tvoriva, bombi, ekrazita, letaka, etiri moderna stroja za umnožavanje letaka, blagajna, pisa ih strojeva i krugovalnika s kojima se služilo.

Ustanovljeno je da su isti ljudi izvršili umorstvo Nade Vrankovi . Tvrdi se da je to umorstvo izvršio Adem Bu , koji je po inio samoobojevo...'

'Savezno mojim krugovalnim izvies em broj Taj. 7032/42. javljam da su danas g.g. njema - ki general Fortner, Oponomo enik Ministra unutarnjih poslova Benak, Zapovjednik njema kog mjesnog zapovjedni tva pukovnik Grahn i asnik njema ke tajne policije pregledali prona eno tvorivo koje je zapljenjeno kod uhi enih komunista i ostali zaprepašteni ogromnim raznolikim važnim tvorivom'...« MF, k. 6, br. 579-581/1942.

»... No, gospodarenje nad živcima nije pokazano odmah poslije kad je za osvetu nad ubojstvom jedne žene, obavještajke ustaškog redarstva, redarstvo smatralo svojom dužnošću u upotrijebiti mjere velikog stila koje toliko uznemiruju ovo stanovništvo i povećavaju njegovu odvratnost prema režimu. Zaista je uhićeno u noć preko 300 muškaraca i žena, osumnjičeni da su sudjelovali kod ubojstva ove žene.«²⁶⁾)

Deset dana kasnije, u svom redovnom izvještaju pod naslovom »Politička situacija«, isti konzul javlja veće o gotovo dvostruko veći broju pohapšenih. Pored podataka da su pronađeni skladišta oružja, streljiva, razornog materijala i tajna štamparija u kojoj se proizvodilo mnoštvo propagandnog materijala, on iznosi:

»Mora se izdati činjenica da veći uhićeni sačinjavaju muslimani. To je izazvalo zabrinutost sa strane nekih muslimanskih uglednih ličnosti, koje su se ipak primirile zbog očitosti činjenica i 'estitale su redarstvu za njezino djelo'. Prema glasinama redarstveni poduhvat posljedica je posredovanja Gestapa. Uhićeni iznašaju mnogo više nego što je priznalo redarstvo. Ima oko 500 muškaraca i žena.«²⁷⁾)

Pored podataka o hapšenjima, u ovim i kasnijim izvještajima talijanskog konzula karakteristični su njegovo navođenje i ocjene da ustaško redarstvo »uznemirava stanovništvo i time povećava njegovu odvratnost prema režimu«, kao i apostrofiranje naredbodavne uloge i značaj posredovanja Gestapa u hapšenjima.

etničke jedinice, a i njihova agentura u Sarajevu, pošto su poodavno imali izravnu vezu sa njemačkim komandama i državnim aparatom NDH, bili su, također, u toku zbivanja vezanih za hapšenja. To se vidi i iz izvještaja Štaba 2. etničke brigade komandantu Romanijskog etničkog korpusa, od 14.12.1942. godine.²⁸⁾)

O neuništivosti NOP-a, uprkos svih progona koji su se nastavili i u 1943. godini, zanimljiva je ocjena talijanskog konzula od 4. januara 1943. godine.²⁷⁾)

²⁶⁾ Arhiv MRBiH, fasc. XI (III-23), 259, 260.

²⁷⁾ Isto, fasc. XI (III-23), 254, 255.

²⁸⁾ »Ovih dana su u Sarajevu vršena masovna hapšenja, kroz nekoliko dana uhapšeno je oko 800 lica, najviše Turaka, a najmanje Srba (valjda zato što ih najmanje ima) sve pod izgovorom da su to komunisti i njihovi pomagači. Na Vratcima kod Sarajeva policija je pohvatala nekih 20 Srba, koji su navodno bili komunisti i agenti i koji su skupljali priloge za partizane. Prema neproverenim vestima odmah ih je nekoliko na licu mesta streljano, a ostali su oterani u zatvor...« - (Arhiv V.I.I., br. reg. 10/1-1 do 10/1-2, k. 176)

²⁹⁾ »Policajska reakcija protiv neprijatelja režima, koje se službeno naziva »komunistima« nastavlja se bez prekida tražeći i nove žrtve među intelektualcima i građanstvom... no, redovi političkih protivnika skupljaju se opet poslije redarstvenih mjera s istom lakoćom s kojom se skupljaju partizani iza vojnih djelatnosti. 'Razoreni' na jednom mjestu pojave se na drugome i njihova djelatnost postaje podzemna i nevidljiva kao rieke ponornice.

Neki dan bila je postavljena velika bomba u dvorištu velike zgrade hrvatskih građana, koja je trebala rasprsnuti se prilikom jedne proslave na koju su trebale doći sve gradske vojničke i gradske vlasti. Neki misle da je ta bomba, koja je inače bila slabo sakrivena, služila naročito kao opravdanje mjera koje je posljednjih dana Gestapo primjenio...« Arhiv MRBiH, fasc. XI (III-23), 256, 257, 258.

Do koje su mjere u ustaškom aparatu vladali strah od širine i snage NOP-a, kao i nepovjerenje i podozrivost prema ljudima u vlastitim vojnim formacijama, pokazuje i primjer obavijesti Ureda II (ustaška obavještajna služba) Povjereništvu UNS-e u Sarajevu, od 20. januara 1943. godine:

»Saznali smo da partizani pripremaju iznijeti ve u koli inu oružja i municije iz domobranskog skladišta u Sarajevu, tako da bi se presvukli u odore ustaša, domobrana i Nijemaca, navodno to e im uspjeti jer imaju svoje ljude namještenike u tom skladištu.

Tajno provesti izvide i stavite pod nadzor namještenike. O svemu najiscrpnije izvjestiti ovaj Ured«.²⁸⁾

I, tako, tih zimskih dana 1942. i 1943. godine, presiju ili torturu ustaško-gestapovskih mu ilišta, danono no iznurivanje i do užasa fizi ko mu enje doživjelo je na desetine i stotine pripadnika NOP-a. (Eugen Kvaternik je još u drugoj polovini 1942. godine naredio da svakog uhva enog komunistu treba okovati u lance, koji se ne smiju skidati ni za vrijeme saslušanja.)²⁹⁾ Neki su ubijeni ili izdahnuli pod mukama ne odavši ni jedne jedine rije i, drugi su kao aveti, osaka eni ili slomljenih kostiju, ali ne i duha, izvedeni pred PPS, tre i pušteni zbog nedostatka dokaza, intervencije ili politiki h kalkulacija ustaškog aparata i Gestapoa pod pritiskom javnog mnjenja. Ali, bilo je i onih koji su imali slabo držanje pod policijskom istragom. Herojska su bila držanja pod žrvnjom policijske bestijalnosti Adema Bu a, Smaje Hadžimusi a, Josipa Sigmunda, Agana Bostandži a, Voje Prodanovi a, Natalije Misovi , Remzije Omanovi a, Ravijojle Savi , Muhameda Džudže, Jelene Vitas i mnogih drugih. O juna kom držanju, na primjer, Adema Bu a, uhva eni raniji povjerenik UNS³⁰⁾ u Sarajevu, Slavko Štimac³¹⁾ je, na saslušanju pred našim organima bezbjednosti u novembru 1943. godine, izjavio:

»...Bu je uhapšen etvrti ili peti dan poslije ubistva Nade Vrankovi kod Markala oko šest sati gdje je trebao da se sastane sa Kemom Fazli em, sekretarom kvarta Bistrik... U to vrijeme on je naišao i agenti su ga pozvali da stane, na šta je on po eo bježati i pucati iz pištolja. Agenti su tako e pucali i ranili ga, a zatim uhvatili... U prvom zapisniku rekao sam da je Adem Bu opisao Reufa Gološevi a i da je ispri ao neke stvari u vezi sa ubistvom Nade Vrankovi . Me utim, ta no je to da Adem Bu nije rekao policiji ni jedne rije i, niti o sebi niti o svojim drugovima. Za tri dana i tri no i strahovitog mu enja, nismo mu uli ni kakav mu je glas. Nemilice je batinjan po tabanima, po dlanovima, zatim mu je stavljana sol u usta, a poslije je tu en po cijelom tijelu, a kad smo vidjeli da nema nikakvog izgleda da e da pri a obuzeo nas je sve

²⁸⁾ MF, k. 10, br. 448/1943.

²⁹⁾ MF, k. 10, br. 429/1942.

³⁰⁾ UNS je preformirana i preimenovana Paveli evom odlukom od 21.1.1943. - Zbornik radova i naredaba NDH 1943, Arhiv V.I.I., Mikroteka, T-501, R-265/138-140 od 21.1.1943.

³¹⁾ Arhiv V.I.I., reg. br. 17/1-3, k. 457 A; MF, k. 6 br. 156-157/43.

Fotografija zgrade bivšeg ustaškog zatvora I mu Illšta u emalušl ulici (danas ul. Šaloma Albanja)

gnjev te smo riješili ja, Šavor i Franjo Radoš da ga ubijemo, a potom bacimo kroz prozor.

Javnosti smo dali obavijest da je Bu pokušao bježati kroz prozor i da se je skrhao«.)

Jedanaest mjeseci ranije, 9. decembra 1942. godine, Slavko Štimac je u svom »Izvieš u o ubijstvu Adema Bu a i Smaje Hadžimusi a«, upu enom Zapovjedništvu UNS - Ured II, Zagreb, pod brojem 1740-T-42, druk ije pisao.)

Istrage i zlostavljanja ljudi trajali su danono no i sedmicama. Po ele su još 26. novembra hapšenjem Jevdeni a i drugih. Naredbo-davci iz Zagreba i Gestapoa su sve nestrpljiviji i nervozniji, požuruju i zahtijevaju. UNS-a iz Sarajeva upu uje 3. januara telegram u kojem daje obrazloženje.³⁴⁾

U nastojanju da se istraga ubrza, odnosno u mu enju l)Odi i iz-nu ivanju priznanja, posebno su se isticali Miliyoje Tomi i , nadstojnik politi kog odjela Zaštitnog redarstva, Slavko Štimac, povjerenik UNS, Rudolf Sokal, šef agenata ŽRO, Petar Petkovi , upravitelj ŽRO, dr Zlatko šavor, upravitelj Zaštitnog redarstva, Franjo Radoš i Toni šan-dor, inovnici ŽRO, Ludvig Mahovi , inovnik obavještajnog odsjeka UNS, izvjestitelji politi kog odjela - zastavnik Jakov Paveli , vodnici Vahid Jakobovi i Josip Bago, te Muhamed Uži anin, Nikola Franceti , Ivica Tomi , Paško Ani , Mihovil Kova evi i Alojz Sušac. Za njima nisu mnogo zaostajali ni drugi batinaši.³⁵⁾ Od interesa je navesti izvode iz

“) Arhiv SDB RSUP SRBiH.

“) Isto.

»Komunista Adem Bu koji je uhi en na 7. prosinca, a koji je ina e bio voditelj aktiva u Kova i ima i Bistriku sko io je danas kroz prozor u Zaštitnom redarstvu u 10 sati ujutro. Tom prili-kom zadobio je teške ozliede na lubanji i nakon nekoliko asaka preminuo je. Imenovani u mo-mentu skakanja kroz prozor l. sprata bio je vezan. Napominjem da je isti prilikom hapšenja iz sa-mokresa pucao na izvidnike... u ulici Poglavnikovoj (vis a vis Tržnice)...«

»Smajo Hadžimusi , komunista, sko io je kroz prozor u Zaštitnom redarstvu u 6 sati uju-tro... Prilikom skoka nije bio vezan. U njegovom stanu prilikom hapšenja prona ena je 1 puška, jedna kutija sa injekcijama, nešto zavojnog materijala, etiri bombe i jedan pištolj.

Imenovani prilikom skoka kroz prozor zadobio je teške povrede i prema izvieš u lie nika smrt ima da nastupi najduže kroz etiri sata.

Obojica uhi enih sko ili su kroz dvorišni prozor Zaštitnog redarstva.«

“) Isto.

»Na krugovalni nalog br. 169 od 2. sie nja ov. god. izvješ ujem da je velika komunisti ka istraga još u toku i radi probitaka iste nije do sada mogla biti predana sudu ni jedna osoba. Za 106 osoba manjka navodno obtužni materijal, ali ove su povezane sa novim uhi enjima, pa je nji-hovo prisustvo na redarstvu neophodno. Nije još potpuno završeno preslušavanje 12 osoba koje su uhi ene tokom prošle i ove no i. U ovom uredu se zbog naravi same stvari radi danju i no u. im iztraga bude završena postupit e se po nalogu.«

“) Ovi krvnici u UNS nisu bili po etnici u svom »zanatu«, ni samouci. Pored toga što su bili instruirani od Gestapoa, me u njima je bilo davno iškolovanih u stranim obavještajnim službama. Tako je, na primjer, Muhamed Uži anin, izme u dva rata, završio obavještajnu školu pri generalš-tabu francuskih kolonijalnih trupa u Rabatu, unaprije en u in seržanta u Legiji stranaca i za ste ene zasluge u Alžiru, Maroku i Siriji odlikovan »Viteškim križom strana ke legije«. Radio je za francusku obavještajnu službu »Service des Renseignement« (II biro u Parizu). U 1943. godini, na preporuku policijskog atašea pri Njema kom poslanstvu u Zagrebu SS-majora (Sturmbannfueh-ner) Hansa Helma, Uži anin je upu ivan dva puta u Berlin na »izobrazbu« za specijalne zadatke na

izjava nekih advokata - branilaca o tome šta su pripadnici NOP-a sve podnijeli i prepatili.

Dr Ante Bošnjakovi : »Na policiji, Gološevi je izvrnut strahovitom mu enju. Ima raznih mu enja i sva ta mu enja imaju svojih granica. Ali ono što je primjenjeno nad Gološevi em, mislim da živ ovjek nije u stanju da izdrži. Pri ao je kako su ga svezana u klup e kotrljali niz stepenice policijske zgrade...«

Dr Avdo Salihbegovi : »Što se ti e samog procesa, mogu re i da su ljudi užasno mu eni. Jevdeni Miron, na primjer, i da nije strijeljan umro bi kroz nekoliko dana. Priznanja koja su dobivana na policiji nisu odgovala istini. Ljudi su pri ali sve samo da se spasu muka... Na samom procesu ljudi su pri ali o postupku policije. To su bile jezovite i užasne pri e. I dok smo se mi zgražali, upravnik policije, koji je prisustvovao procesu, istio je نکته«.)

Zanimljiva je izjava navedenog gestapovca Muhameda Uži anina o metodima mu enja, koju je dao na saslušanju 13. novembra 1952. godine.³⁷⁾

Da bi postigli još ve u moru, neizvjesnost i strah koji su ve zavladali gradom, vrlo je karakteristi no nastojanje njema kih okupatora, pa se u izvještaju Komande Grupe tajne vojne policije 510. od 27. 12. 1942. - Komandi 718. njema ke divizije, Obavještajnom odjeljenju, kaže:

»... Javnim su enjem Prijekog suda trebalo bi kod stanovništva stvoriti utisak, ije propagandno djelovanje nije za potcjenjivanje a kojim bi se ukazalo na sve opasnosti od komunisti ke aktivnosti«.31)

Dvadeset dana kasnije, 16. januara 1943. godine, po nalogu njema ke vojne vlasti po sarajevskim ulicama je afiširan zastrašuju i proglas i potom objavljen u sarajevskom »Novom listu«.31) Istoga dana

Bliskom Istoku. U Atini je ostao do jula 1944. godine i bio uklju en u profašisti ku organizaciju koja se borila protiv antifašisti kog pokreta otpora gr kog naroda. - Arhiv SDB RSUP SRBiH - UNS - 1766.

••) Isto.

) »...Vezali smo ljude lancima ili konopcem ispod koljena, proture i koljena izme u ruku, a izme u koljena i ruku stavljalo bi se drvo, te bi se doti ni hapšenik objesio strmoglavice izme u dvije stolice ili se izvrtao na le a, te bi se po mokrim nogama tukao pendrekom ili upletenom volovskom žilom. Da ne bi vikao prilikom tu e, stavljala se je krpa u usta... vršeno je stezanje prstiju kliještima i prinudno se trpala sol u usta ili stavljala na rane... tuklo se i sa vre icama napunjenim sa pijeskom. Gola tijela su polivana vodom, a onda se tuklo pendrecima. Svako lice koje je bilo podvrgavano ovakvom maltretiranju slalo bi se bez sumnje u logor, bez obzira na to da je priznao djelo ili ne. Arhiv SDB RSUP SRBiH - UNS - 1766.

) Izvještaj Komande Grupe tajne feldpolicije 510. Komandi 718. njema ke pješadijske divizije. NAV-N-T-315,2271/170-172.

) »Doga aji zadnjih tjedana prisiljavaju na ponovno proglašenje ve prie izdane odredbe...

Svatko tko u estvuje u borbi protiv njema ke oružane sile i Hrvatske države, pomaže neprijatelje... ili bude zate en u posjedu oružja bez propisanog oružnog lista hrvatskih vlasti, biti e bez sudskog postupka KAŽNJEN SMR U.

Ob ine koje pomažu partizane i ku e u kojima bude prona eno oružje biti e uništene...

Ob ine koje ovaj proglas nisu izvjesile na dobro vidljivo mjesto, biti e do temelja popaljene«. Arhiv V.I.I., br. reg. 11/2-1, k. 154.

prenesena je Zapovjedništvu 3. domobranskog zbora naredba komandanta 718. divizije u Sarajevu, generala Fortnera o vršenju izvršne vlasti. Prema toj naredbi, ŽRO u Sarajevu podređena je i stavljena pod direktnu kontrolu njemačke komande mjesta.⁴⁰⁾ Neposredno iza toga, 21. januara »Državno tužiteljstvo« je podiglo optužnicu protiv uhapšenih pripadnika NOP-a.⁴¹⁾ Da bi se dala, kakva-takva, legalna forma i opravdali izvršeni zločini i masovna hapšenja pred građanima, iz mase uhapšenih je odabrano nešto preko stotinu ljudi radi predaje PPS. Zatim je ovaj broj smanjen na 97, odnosno 87 optuženih. Tako su od prvih hapšenja u novembru do podizanja optužnice protekla gotovo puna dva mjeseca hajke i sadizma. Pred početak sudskog procesa, komandant 718. divizije i istovremeno zapovjednik njemačkih eta u istočnoj Bosni uputio je 24. januara proglas, koji je izlijepljen po gradu, »povodom dostavljanja letaka komunističke stranke ili partizana hrvatskim radnicima i namještenicima«⁴²⁾, a nad gradom i okolinom bacani su iz aviona letci prijeteći eg sadržaja.⁴³⁾ Gotovo u isto vrijeme, »Novi list« objavljuje noticu o »umirovljenju velikog župana Ismetbega Gavrankapetanovića na vlastitu molbu«.⁴⁴⁾

O ovom famoznom procesu iznije u raspoložive relevantne dokumente gotovo u cijelosti, jer su tadašnja masovna hapšenja i brojna grupa su enih poznati u Sarajevu kao druga velika provala fašističke policije u naše redove, koja je ostavila velike tragove i teške rane na organizacijama NOP-a.

Glavni pretres na PPS je počeo 1. februara 1943. godine. U dokumentu br. 2 PPS, 3/43, stoji:

»Zapisnik o glavnoj raspravi od 1. veljače 1943. u kaznenom predmetu Reufa Gološevića i drugova radi kaznenih djela iz paragrafa 98/1,

⁴⁰⁾ Arhiv V.I.I., br. reg. 14/2-1, k. 154.

⁴¹⁾ U optužnici se, između ostalog, navodi: »...što su u dolje označeno vrijeme organizirali, potpomagali i bili članovi društva koje ima za svrhu širenje komunizma, anarhizma i terorizma i protuzakonito prigrabljivanje vlasti, pisanjem, izdavanjem, tiskanjem i raspašavanjem knjiga, novina, proglašavanje letaka kojima se ide na to da se podstrekne na nasilje prema državnim vlastima i uopće da se ugrozi javni mir ili dovede u opasnost javni poredak. Nadalje su vršili pismenu i usmenu promidžbu i uvjerali druge da treba promijeniti i politički i društveni poredak u državi zločinom, nasiljem ili ma kojom vrstom terorizma«. Arhiv SDB RSUP SRBIH - Državno tužiteljstvo, br. Pps: 3/43, Sarajevo.

⁴²⁾ Sarajevski »Novi list«, 24.1.1943.

⁴³⁾ »Jučer oko podne bacani su iz zrakoplova nad gradom i okolicom letci slijedeći eg sadržaja:

Građani!

Odmetnici, razbojnici i partizani razvijaju u posljednje vrijeme takovu djelatnost, koja iziskuje da se odmah i radikalno nastupi protiv njih... mora se tražiti, da svaki uvijek:

Ne pomaže ma kojeg odmetnika, razbojnika i partizanskog bandita!

Da odaje njihova skrovišta!

Da pokazuje njihova skladišta oružja!

Da izruči njihov krugovalni uređaj i pribor!

Da predaje letke odmetnika, razbojnika i partizanskih bandita!

Da prijavi svakog huškača i širitelja lažnih vesti!

Da se sam mirno i pozitivno vlada!« Sarajevski »Novi list«, 27.1.1943.

⁴⁴⁾ Isto, 29.1.1943.

2 K.z., parag. 2. br. 3 zakonske odredbe o Pokretnom priekom sudu, te parag. 1. br. 3 zakonske odredbe od 5. VII 1941. 98/3 K. z.

Prisutni:

Predsjedatelj: Franjo Hafner, vie nik sudbenog stola,

I. lan - ustaša: Davorin Sankovi ,

II. lan - ustaša: Ferdo Remeta,

Državni tužitelj: Pavo Petrovi ,

Branitelji: dr Jozo Sunari , dr Ambroz Draži , dr Ivan Pavi i , dr Niko Andrijaševi , Ante Bošnjakovi , dr Jusuf Tanovi , dr Pavo Premuži , dr Hivzija Gavrankapetanovi , Avdo Salihbegovi , Ante Jurjevi , dr Zaim Šarac, Radoslav Stani , dr Ivan Subaši , dr šefkija Behmen.

Pokretnom priekom sudu predata su slijede a optužena lica:

1. Gološevi Reuf	35. Barbir Sre ko
2. Paji Josip	36. Mirkovi Radomir
3. Bubi Mahmud	37. Kršulj Ivan
4. Bandur Vidoje	38. Ka mar ik Franjo
5. Sesar Franjo	39. Uzunovi Esad
6. Džini Bakir	40. Vitas Branko
7. Fazli Kemal	41. Požegija Alija
8. Prodanovi Vojislav	42. Kamenica Junuz
9. Urbanovski ing Albert	43. Bakarši Kemal
10. Babi Anto	44. Potiparski Svetislav
11. Richtman Cvjetko	45. Martin evi Velimir
12. Bariši ing Emilijan	46. Kuridža Miroslav
13. Holjac Vjekoslav	47. Tomi Božidar
14. Teši ing Dragutin	48. Telatko Marijan
15. Dapi ing Dragutin	49. Rebac šemsudin
16. Sal i Ahmed	50. Ani Grga
17. Lon arevi orde	51. Volf Karlo
18. Ivankovi Luka	52. Skaka Mustafa
19. Resulovi Nijaz	53. šestan Mustafa
20. Hadži Jusuf	54. Miholj i Savo
21. Balagija Sulejman	55. Petkovi Vojin
22. šahbegovi Muharem	56. Škaljak Slobodan
23. Jevdeni ing Miron	57. Šteter Milan
24. Fel ar Boleslav	58. Erceg Borislav
25. Sigmund Josip	59. Vrakeli Miloš
26. Huša ing Milan	60. Kuželj Vjen eslav
27. Kukolj Mihajlo	61. Omanovi Remzija
28. Majer Adam	62. Dugonji edomir
29. Gnjidica Franjo	63. Buli Dominik
30. Džudža Muhamed	64. Sparavalo Danilo
31. Alikavazovi Abdulah	65. šiši Ferid
32. Masli Šukrija	66. Rami Rizo
33. Sudžukovi Mahmut	67. Himerlajh Marija
34. Hadžiosmanovi Nusret	68. Savi Ravijojla

69. Misovi Natalija
70. Duri Ljuba
71. Muidovi Zehra
72. Savati Olga
73. Ivankovi Angela
74. Vitas Jelena
75. Volak Ana
76. Brklja Ksenija
77. A imovi Obrenija

78. Vokšal Borka
79. Boži Natalija
80. Kre ak An elka
81. Aliefendi Emina
82. Podgornik Bogdana
83. Belak štefica
84. Dugonji Ljubica
85. Janjoš Paša
86. šelovin Eduard
87. Ku ukali Zehra«. ⁴⁵⁾

Odmah sa otpo injanjem procesa, upravitelj Zaštitnog redarstva Zlatko šavor dostavlja u Zagreb brzojav:

»Savezno sa nalogom br. 1065 od 2. velja e ov. god. izvješ ujem da je danas po ela rasprava protu Reufa Goioševi a i drugova, da je državni tužitelj pustio na slobodu ukupno 11 osoba od 97 predanih sudu. Od ovih 11 avdar Asim, Bukvi Novica, Zorjan Ivan i Dominkovi Petar, trebali su po mišljenju potpisatog biti predani na su enje, ali unato tome predlažem da ih se zbog politike smirivanja ne uhiti, nego da ih se stavi pod strogi nadzor.«⁴⁶⁾

Po zahtjevu Pave Petrovi a, državnog tužitelja »da se po paragrafu 223 isklju i javnost u interesu javnog poredka i državne sigurnosti«, u sudnici na i kanoj ustašama naoružanim do zuba, koji su stajali pored optuženih, zatim iza advokata i po svim oškovima, otpo eo je sudski proces. Vladala je atmosfera inkvizitorskog suda na ije odluke nema pogovora ni žalbi. Bio je, naime, u policijskim glavama programiran ubrzani proces sa željenim i unaprijed pripremljenim odlukama. Ova praksa izrežiranih su enja po tzv. »skra enom postupku« primjenjivana je ne samo na pokretnim prijekim sudovima nego i na drugim sudovima egzekutivnog aparata ustaškog terora - izvanrednim, »prijekim« i »velikim izvanrednim« sudovima. Uporište ovakve prakse se nalazilo u »Zakonskoj odredbi za obranu naroda i države«. ⁴⁷⁾ Me utim, tok ovog procesa odvijao se veoma sporo. Optuženi su poricali ono što je UNS iznu ivala u zatvorima i montirala u zapisnicama. Odbrana se, u osnovi, držala odvažno i smjelo zahtijevala osloba aju u presudu za optužene, lako je rasprava po ela 1. februara, sud je »radio« još samo 4. februara, kada je optužnica proširena na još pet lica (Ivana Zorjana, Asima avdara, Petra Dominkovi a, Envera Hadži a i Novicu

⁴⁶⁾ Arhiv SDB RSUP SRBiH.

⁴⁷⁾ Isto.

⁴⁸⁾ Ova odredba, koju je potpisao Paveli , bila je pravni fundament kojom su regulisani samovolja i bezakonje. U prvoj ta ki Odredbe, doslovce stoji:

»Tko bilo na koji na in povrijedi ili je povrijedio ast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji na in ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, ini se krivcem zlo instva veleizdaje«. »Narodne novine«, Zagreb, 17. travanj 1941.

Bukvi a) i 17, 18. i 19. istoga mjeseca. Strpljenje planera procesa se naglo topilo, naročito Nijemaca. Ministar i novoimenovani opunomoćnik tzv. Hrvatske državne vlade za velike župe Vrhbosna, Hum, Usora i Soli, dr Pavao Canki je lično intervenisao 20. februara i ozlojeđeno naredio predsjedavajućem Franji Hafneru da se prekine sa lakrdijom i do daljnjega obustavi proces. Ovo je izazvalo opće iznenađenje. Ministar pravosuđa i bogoštovlja, dr Andrija Artuković je 25. februara izdao naredbu o ukidanju »Priekog suda« u Sarajevu, a sutradan je izvršio i izmjene u sastavu »Pokretnog priekog suda«. One glase:

»Na temelju zakonske odredbe o pokretnom priekom sudu od 24. lipnja 1941. godine... razrješujem dužnosti: predsjednika Pokretnog priekog suda u Sarajevu Franju Hafnera, vice nika Sudbenog stola, a na njegovo mjesto imenujem Tomu Jurina, vice nika Sudbenog stola u Sarajevu; državnog tužitelja kod Pokretnog priekog suda u Sarajevu Pavla Petrovića, a na njegovo mjesto imenujem Šimu Šunjića, zamjenika državnog tužitelja u Sarajevu; zamjenika predsjednika Pokretnog priekog suda u Sarajevu Islama Lukevića, kotarskog sudca, a na njegovo mjesto imenujem Pavla Petrovića, vice nika Sudbenog stola u Sarajevu...«⁴¹⁾

Uz dekrete o postavljenju, iz Zagreba je naloženo da se odmah nastavi prekinuti proces. Konsultovanjem novog državnog tužioca šimuna šunjića sa ministrom Artukovićem i drugima, optužnica je brojano prepolovljena i svedena na 47 ljudi. Novi sastav PPS je, uz, takođe, nove članove vijeća - ustaše presuditelje Vjekoslava Jurića i Antona Hladnika, na osnovi zahtjeva »Državnog tužiteljstva« od 19111 da se povede kazneni postupak,⁴¹⁾ nastavio sa »raspravom« 22. marta i radio gotovo neprekidno do 6. aprila. Sastav odbrane je ostao isti, izuzev dr Joze Sunarića i dr Nike Andrijaševića, koji su se navodno razboljeli. U četvrtak, 8. aprila u 12 sati, PPS je donio presude za 47 optuženih. Na kaznu smrti strijeljanjem je osuđeno 12 u esnika NOP-a: Reuf Gološević, Josip Pajić, Franjo Sesar, inž. Miron Jevđenić, Boleslav Felar, Josip Sigmund, inž. Milan Huša, Božidar Tomić, Karlo Volf, Mustafa Skaka, Marija Himerlajh i Angela Ivanković. Ostalih 35 optuženih je oslobođeno optužbe pred PPS, ali su svi predati ŽRO na nadležnost. To je značilo da će gotovo svi biti otjerani u koncentracione logore smrti i mnogi od njih ubijeni, jer je u »Zakonskoj odredbi o upućivanju nepoćudnih i pogubljenih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore« stajalo da »proti odluci ustaškog redarstva o upućivanju u sabirne i radne logore nema pravnog lijeka ni tužbe na upravni sud.«¹⁰⁾ Ovom odredbom NDH je i formalno-pravno ozakonila sistem terora i logora. U konoclogore se upućeni Sulejman Balagija, Srećko Barbir,

¹⁰⁾ Ministarske naredbe o ukidanju Priekog suda u Sarajevu i o osobnim promjenama Pokretnog priekog suda u Sarajevu - Sarajevski »Novi list« od 6.3.1943.

⁴¹⁾ Arhiv IRPS, kat. br. SP: 42.

»Narodne novine«, Zagreb, 26. studeni 1941.

Štefica Belak, Mahmut Bubi , Bakir Džini , Franjo Gnjidica, Ivica Kršulj Junuz Kamenica, Adam Majer, Šukrija Masli , Remzija Omanovi , Alija Požegija, Šemsudin Rebac, Mahmut Sudžukovi , Mustafa Šestan, Marijan Telatko i Albe Urbanovski, a žvite u logorima su izgubili Abdulah Alikavazovi , Grga Ani , Vidoje Bandur, Muhamed Džudža, Ljuba Duri , Nusret Hadžiosmanovi , Miroslav Kuridža, Savo Miholj i , Radomir Mirkovi , Natalija Misovi , Vojislav Petkovi , Vojislav Prodanovi , Ravijojla Savi , Danilo Sparavalo, Eduard šelovin, Milan Šteter i Jelena Vitas.

Petog dana iza donesenih presuda, u ponedjeljak, 12. aprila u 22.35 sati, stigao je iz Zagreba od Ministarstva pravosu a i bogoštovlja, brzojav:

»Kazna smrti ima se izvršiti nad Reufom Gološevi em, Mironom Jevdeni em i Josipom Sigmundom. Pomilovanje odbijeno. Franjo Sesar pomilovan i smrtna kazna pretvorena u jednu godinu teške tamnice. Boleslav Fel ar pomilovan na 10 godina teške tamnice. Josip Paji pomilovan na 20 godina teške tamnice. Ing. Milan Huša pomilovan na 20 godina teške tamnice. Mustafa Skaka pomilovan na 20 godina teške tamnice. Angela Ivankovi pomilovana na 20 godina teške tamnice, Karlo Volf pomilovan na 10 godina teške tamnice i Marija Himerlajh pomilovana na 15 godina teške tamnice«.⁵¹⁾

Upravitelj ŽRO Sarajevo, nakon izvršenja zlo ina na stratištu Vraa, uputio je odmah, 13. aprila Ravnateljstvu za javni red i sigurnost (Ravsigur) u Zagrebu službenu brzojavku.⁵¹⁾ Dva dana kasnije sarajevski »Novi list« je objavio pod velikim naslovom presude PPS od 8. aprila.

Pored streljanih Gološevi a, Jevdeni a i Sigmunda, žvite su u ustaškim tamnicama izgubili i »pomilovani« Boleslav Fel ar, Josip Paji , Milan Huša, Mustafa Skaka i Božidar Tomi .

Nacionalni sastav optuženih je ubjedljivo i tvrdokorno demantovao laži ustaške propagande da se radi o »srbsko-komunisti koj uroti«. Od 87 protiv kojih je bila podignuta optužnica, odnosno za još 5, na koliko je bila proširena 4. februara i dvojice ubijanih u policiji (ono što se zna), bilo je najviše Hrvata, i to 34, Muslimani« 32, Srba 26 i Slovenaca 2.1 onu masu uhapšenih, pa zatim puštenih, tako e su sa injavali pripadnici ovih i drugih nacionalnosti. Najviše s J bili pogo eni kadrovi u radni kim sredinama. PPS-u je predato iz VTZ 9 aktivista, iz AVIJE 6, Glavne željezni ke radionice 8 (deveti je izgubio život još u policijskoj istrazi). U me uvremenu je iz radionice uhapšeno još 8 aktivista, od kojih e 6 biti predato PPS. Zatim iz Državnih željeznica 5, Ravnateljstva šuma 5, Hrutada 3, iz redova profesora 6, redova pravni-

) Arhiv SDB RSUP SRBiH.

) »Danas u 6 sati i 15 minuta ujutro izvršeno je strijeljanje justifikacija na smrt osu enih komunista i to Reufa Gološevi a, ing. Mirona Jevdeni a i Josipa Sigmunda« Arhiv SDB RSUP SRBiH.

Osuda Pokretnog priekog suda u Sarajevu

Pokretni priekni sud u Sarajevu osnovan od 8. travnja 1943. (prek. 443) osudio je na kaznu smrti strjeljanjem 10:

1) **REUFA GALOŠEVIĆA**, sina Hrvana i majke Hatidze rođ. Umaydić, islamske vjere, rođen u Karanovcu, kotar Gračanica, nastanjena u Sarajevu u Babića Adina ul. br. 19, rođen 7. IV. 1926, državljani Nezavisne Države Hrvatske, zavičajna u Knjina, diplomiranih tehničara, nezamjenjiva, bez imetka; vojsku nije ostavio, neporočna.

Sto je u godini 1942. odmetnuo u sinu i stupio u vezu s partizanima, održavao vjere komunistička u Sarajevu kao sastanak u stani Dželke Popović, Hirotske ulica, na kom su bili prisutni Nikola Cvjetić, Lunava Ljubo, Dase Olibin (keto-Oskar) i obitelji Sesar Franjo, i na tom se sastanku govorilo o borbanom partizanskom ustanku u Srbiji, koji se zasnosi u Bosni, i o skupljanju narodne pomoći, sudjelovao u organiziranju komunističko-partizanskih jedinica po raznim dijelovima Sarajeva, sudjelovao s Avdom Humom u organiziranju bjege Olega Marasovića, poznate komunističke, u Mostar, držao letke komunističke sadržine i posjedovao lične ličnice župске redarstvene oblasti, željezničkog ravnateljstva, te dog. žiga „Po naredbi ravnatelja redarstva u omyljenju ložnih izkaznica i prerasuđenja, te komarce sto nije na javni poziv vlasti u određenom roku predao vlasti vatreno oružje, jedan samokres kal. 7,65 mm, koji je u mjesecu prosincu po redarstvu kod njega prosudjeno, a nije imao dozvole nošenja i držanja.

Sto je počelo kazneno djelo iz § 98 t. 1 i 2 k. z. i § 1 t. 2 zakonske odredbe o pokretnom prieknom sudu od 24. VI. 1941. i § 1 t. 1 i 3 zakonske odredbe od 5. VII. 1941., te iz § 2 t. 2 zak. odredbe o pokretnom prieknom sudu od 24. lipnja 1941.

Kazna smrti strjeljanjem izvršena je u zakonskom roku.

2) **PATICA JOSIPA**, sina Emilijane r. Palić (mekanolog), rimokatoličke vjere, rođen u Babovcima, kotar Penjarov, boravi u Sarajevu Kripanjevića stepenice br. 4, rođen 28. II. 1917, državljani Nezavisne Države Hrvatske, zavičajna u obćini Sibovci, kotar Penjarov, trgovač, oženjen, s 1 djetetom od 17 mjeseci, imetka, s imetkom od 300.000 kn, vojsku ostavio, neporočna.

Sto je u godini 1942. stupio u vezu s nepoznatim osobama i nabavljao potrebni materijal za tiskanje i umnožavanje biltena i letaka komunističke sadržine, i sto na javni poziv vlasti u određenom roku nije predao vlastima vatreno oružje, 3 samokresa, koji su kod njega prosudjeni po redarstvenim organima u prosincu 1942. a da nije imao dozvole za nošenje i držanje.

Sto je počelo kazneno djelo iz § 98 t. 1 i 2 k. z. i § 1 t. 2 zakonske odredbe o pokretnom prieknom sudu od 24. lipnja 1941.

Ova kazna smrti određenom Poglavniku o pomilovanju od 12. travnja 1943. Taj. br. 413-43, oprostena mu je i zamijenjena s kaznom od 20 godina teške tamnice.

3) **SEŠARA IRANJU**, sina Jarina i majke Marije r. Stajcer, rimokatolička vjere, rođen u Ivan Platin, državljani Nezavisne Države Hrvatske,

rođen 23. X. 1918, državljani Nezavisne Države Hrvatske, zavičajna u Prnjavoru, inženjera, zamarnstva, oženjen, bez imetka, vojsku ostavio, neporočna.

Sto je u godini 1942. u Sarajevu oženio i razglašavao biltene i letke komunističke sadržine.

Sto je učinio kazneno djelo iz § 98 t. 1 i 2 k. z. i § 1 t. 1 i 3 zakonske odredbe od 5. srpnja 1941.

Kazna smrti strjeljanjem izvršena je u zakonskom roku.

4) **FELCARA BOLESLAVA**, sina z. Feđa i majke Jelke r. Palić, rimokatolička vjere, rođen u Sarajevu, Gundulićeva ul. br. 14, rođen 12. III. 1908., državljani Nezavisne Države Hrvatske, sa zavičajnošću u Sarajevu, željezničkog činovnika, ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu, oženjen, s jednim djetetom od 13 godina, s imetkom od 100.000 kn, pismenog s 8 razreda gimnazije, vojsku ostavio, neporočna.

Sto je u godini 1942. u Sarajevu u svom stanu umnožavao i držao letke i biltene komunističke sadržine.

Sto je učinio kazneno djelo iz § 98 t. 1 i 2 k. z. i § 1 t. 1 i 3 zakonske odredbe od 5. srpnja 1941.

Ova kazna smrti određenom Poglavniku o pomilovanju od 12. travnja 1943. Taj. br. 413-43, oprostena mu je i zamijenjena kaznom od 10 godina teške tamnice.

5) **SIGMUNDA JOSIPA**, zvanog Popok, sina Ivanova i majke Marije r. Babić, rimokatoličke vjere, rođen u boravi u Sarajevu Fra Jukića ul. br. 3, rođen 25. VI. 1908., državljani Nezavisne Države Hrvatske, sa zavičajnošću u Sarajevu, tehničkog činovnika željezničke radione u Sarajevu, oženjen, pismena sa svejednom tehničkom školom, vojsku ostavio, neporočna.

Sto je u godini 1942. u dogovoru s Avdom Humom preuzeo na sebe održavanje matrica i umnožavanje letaka i biltena komunističke sadržine, te sto je doveo Felcara Boleslava u vezu s nepoznatim osobama, Avde Humu i njegovom ga da i on isto takve letke i biltene umnožava.

Sto je učinio kazneno djelo iz § 98 t. 1 i 2 k. z. i § 1 t. 1 i 3 zakonske odredbe od 5. srpnja 1941.

Kazna smrti strjeljanjem izvršena je u zakonskom roku.

6) **HUSI Ing. MILANA** Jurešićeva i majke Ane r. Saseher, rimokatolička vjere, rođen 2. XII. 1911., državljani Nezavisne Države Hrvatske, sa zavičajnošću u obćini Sarajevu, preduzetnika maškingskog odjela glavne željezničke radione u Sarajevu, oženjen, pismena, vojsku ostavio, neporočna.

Sto je u godini 1942. u Sarajevu umnožavao, držao letke i biltene komunističke sadržine.

Sto je učinio kazneno djelo iz § 98 t. 1 i 2 k. z. i § 1 t. 1 i 3 zakonske odredbe od 5. srpnja 1941.

Ova kazna smrti određenom Poglavniku o pomilovanju od 12. travnja 1943. Taj. br. 413-43, oprostena mu je i zamijenjena kaznom od 20 godina teške tamnice.

7) **TOMICA BOZIDARA** sina Milojeva i majke Savete r. Pek, hrvatsko pravoslavne vjere, rođen u boravi u Sarajevu Kolodvorska ul. br. 1, ro-

đen 23. X. 1918, državljani Nezavisne Države Hrvatske, zavičajna u Prnjavoru, inženjera, zamarnstva, oženjen, bez imetka, vojsku ostavio, neporočna.

Sto je u godini 1942. u Sarajevu oženio i razglašavao biltene i letke komunističke sadržine.

Sto je učinio kazneno djelo iz § 98 t. 1 i 2 k. z. i § 1 t. 1 i 3 zakonske odredbe od 5. srpnja 1941.

Kazna smrti strjeljanjem izvršena je u zakonskom roku.

8) **SČARJI MENTARU**, sina u. Čreda i majke Atije r. Tabušić, islamske vjere, rođen u boravi u Sarajevu Zagrebi ul. 13, rođen 1. X. 1918., državljani Nezavisne Države Hrvatske, zavičajna u Sarajevu, tehničara u Glavnoj željezničkoj radioni u Sarajevu, oženjen, pismena s 2 razreda pučke škole, s imetkom od oko 10.000 kn, vojsku nije služio, osobni znak drvo oko staklene, neporočna.

Sto nije na javni poziv vlasti u određenom roku predao vlasti vatreno oružje i to 3 samokresa, sto je po redarstvenim organima u mjesecu prosincu 1942. kod njega prosudjeno, a da nije imao dozvole za nošenje i držanje.

Sto je počelo kazneno djelo iz t. 2 zakonske odredbe o pokretnom prieknom sudu od 24. lipnja 1941.

Ova kazna smrti određenom Poglavniku o pomilovanju od 12. travnja 1943. Taj. br. 413-43, oprostena mu je i zamijenjena s kaznom od 20 godina teške tamnice.

9) **HIMELREICH MARIJU**, kćer Jure Sesara i majke Marije r. Šrafker, udova Pavla Himelreicha, rimokatoličke vjere, rođena u Rami, kotar Penjarov, boravi u Sarajevu Hirotske ulica 19, rođen 1. VIII. 1899., državljani Nezavisne Države Hrvatske, zavičajna u Ludbregu, domaćica udova bez djece, pismena s 4 razreda pučke škole, bez imetka, neporočna.

Sto nije na javni poziv vlasti u određenom roku predao vlasti vatreno oružje i to 2 bombe koje su kod njega po redarstvenim organima u mjesecu prosincu 1942. prosudjene, a da nije imala dozvole za nošenje i držanje.

Sto je počelo kazneno djelo iz § 2 t. 2 zakonske odredbe o pokretnom prieknom sudu od 24. lipnja 1941.

Ova kazna smrti određenom Poglavniku o pomilovanju od 12. travnja 1943. Taj. br. 413-43, oprostena joj je i zamijenjena s kaznom od 15 godina teške tamnice.

10) **IVANROVIĆ ANGELU**, ženu Leke, kćer Valentina Grabeka i majke Ane r. Vratarić, starokatoličke vjere, rođena u Zagrebu, nastanjena u Sarajevu, Stolačka ul. br. 3, rođen 9. VI. 1905., državljani Nezavisne Države Hrvatske, zavičajna u Dubrovniku, domaćicu udanu, s jednim djetetom od 18 godina, svršila 4 razreda gimnazije, bez imetka, neporočna.

Sto je u godini 1942. u svom stanu u Sarajevu na krugovalniku, koji je od nepoznatih osoba dobila, škola vlasti Londona, Moskve, slobodne Jugoslavije i Beograda, dakle postaja sa spjelstom u državama, koje su u neprijateljsku s Nezavisnom Državom Hrvatskom, iste vlasti bizzijska

Obavijest o presudi Pokretnog priekog suda u Sarajevu velikoj grupi komunističke (Sarajevski »Novi list«, br. 592)

ka 3, aka i studenata 7 itd. Me u optuženima je bila gotovo etvrtina žena i sve su one bile aktivisti NOP-a.

Hapšenja su se i u ovoj 1943. godini stalno nastavljala. Gestapo i ustaška policija su i prije, pa i poslije ovog prvog javnog su enja mnogobrojnim u esnicima NOP-a, ljude slali u koncentracione logore bez ikakvih sudova i javnih obavještenja. Jedno od brojnih hapšenja na izmaku zime, ali i izvedenih uhapšenika pred PPS, je grupa u esnika NOP-a u kojoj su svi bili iz Glavne željezni ke radionice. U »Dnevnom izvješ u« ŽRO, taj. br. 48/43 od 6. marta 1943. godine, izme u ostalog, stoji:

»U toku no i od 5. na 6. ov. mj. uhi ene su u gradu Sarajevu radi komunisti ke djelatnosti sliede e osobe:

1) Ing. Petar Markovi , nadstojnik IV odjela željezni ke radione, što je skupljao novac za Narodnu pomo , prisustvovao komunisti kim sastancima i itao biltene.

2) or e Pani , elektri ar željezni ke radione, davao i prikupljao novac za Narodnu pomo .

3) Ivan Štolba, bravar II odjela želj. radione, koji je imao konspirativno ime »Vido«, radi toga što je primao i raspa avao biltene i sabirao novac za Narodnu pomo .

4) Nazif Hadžovi , zvani »Garo« što je prisustvovao komunisti - kim sastancima, primao i raspa avao biltene.

5) Mato Padovan, radnik željezni ke radione, što je kupio i davao novac za Narodnu pomo .

6) Dušan Koji , ljevar željezni ke radione, što je primao i raspa avao komunisti ke biltene, održavao komunisti ke sastanke i kupio novac za Narodnu pomo .

7) Pero Nika evi , stražar željezni ke radione, radi toga što je kupovao tri samokresa od komuniste Dezuane, koji se tako er nalazi u uzama ovog Redarstva i

8) Nenad Maksimovi , bravar željezni ke radione radi vrie anja Države NDH«. ")

Proces na PPS ovoj grupi, kojoj je priklju en i Alfred Dezuana Bunco, tako e radnik Glavne željezni ke radionice, uhapšen još u decembarskoj provali, trajao je svega tri dana: 10, 11. i 12. juna 1943. godine. Predsjednik vije a i državni tužilac su ponovno bili Franjo Hafner i šimun Šunji . Odbranu su zastupali dr Pavo Premuži , dr Zaim šarac, dr Ante Bošnjakovi i dr Boro Kneži u ime dra Hivzije Gavrankapetanova.

Prema sudskom zapisniku, »Prije po etka razprave, svjedok Zaim Hadžovi , otac optuženog Nazifa Hadžovi a, udaren je od kapi u sudnici i umro, te se zbog toga udaljio i njegov sin Nijaz koji je pozvan danas kao svjedok«.

") Arhiv V.I.I., br. reg. 9/4-1, k. 154.

Nijedan optuženi na sudu nije ništa priznao. Advokati - branitelji su i ovoga puta smjelo zahtijevali oslobadaju u presudu.

U dokumentu PPS, br. 19/43 od 12. VI 1943, upućenog Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, navodi se:

»Danas 16. 6. 1943. g. u 14 sati osuđeni su na kaznu smrti strijeljanjem:

1. Alfred Dezuana... rođ. 1918, elektromehaničar Glavne željezničke stacije, što je u toku 1942. potpomagao komunističko društvo u Sarajevu prikupljanjem »narodne pomoći« te održavao i organizovao veze između pojedinih ljudi komunističke partije čime je počinio kazneno djelo iz paragrafa 98/2 Kz.

2. Nazif Hadžovi ... rođ. 1921. bravar...

a) što na javni poziv vlasti nije predao vlastima jedan samokres kal. 9 m/m sa 14 naboja, koji je pronađen prilikom uhićenja u njegovoj kući...

b) što je kod sebe u kaputu držao letak »Izjava Vrh. štaba NOV i POJ«, te na stolu u kući na čelo jedne komunističke novine »Borba« od 15.2.1943. i jedna brošura »Iz pitanja lenjinizma« od J. V. Staljina...«⁵⁴⁾

Na smrt osuđeni Dezuana i Hadžovi, koji je do hapšenja bio sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a, žalili su se na presudu. Ministar pravosuđa i bogoštovlja pretvorio im je smrtnu kaznu, 17. juna 1943, na 10 godina teške tamnice, u kojoj su živote izgubili. Ostali optuženi, Ivan Stolba, Dušan Kojić, Đorđe Panić i Mato Padovan, uprkos oslobađanju od optužbe pred PPS, prema ustaljenoj praksi, otjerani su u koncentracijske logore.

U međuvremenu od hapšenja ove grupe do njenog izvođenja pred PPS, Ministarstvo unutarnjih poslova poslalo je iz Zagreba, 11. marta, telegrafsko naređenje Kotarskoj oblasti u Sarajevu da se po neprimjenjivati »Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih činova protiv državi, pojedinim osobama ili imovini.«) Po ovoj odredbi, koju su potpisali Poglavnik NDH i trojica njegovih ministara, mogle su se čitave porodice (žena, roditelji, djeca, braća i sestre), ukoliko su živjele u zajedničkoj kućanstvu sa inkriminiranim licem, upućivati u logore i »oduzeti njihova cjelokupna pokretna i nepokretna imovina u korist NDH«. Doslovno je stajalo: »Protiv svih odlukama donesenim prema ovoj zakonskoj odredbi, nije dopušten nikakav pravni lijek, niti tužba na upravno središte«. Na osnovi ove i ranije donesene i primjenjivane »Zakonske odredbe o postupku kod komunističkih napadaja kad se počinilac pronađe«⁵⁴⁾ vršena su stalna hapšenja i racije po Sarajevu. Blokirani su čitavi dijelovi grada i ljudi kupljeni i odvođeni sa ulica bez ikakvih objašnjenja. Jedne su upućivali u razne kvislinške formaci-

⁵⁴⁾ Arhiv SDB RSUP SRBiH.

⁵⁵⁾ Arhiv V.I.I., br. reg. 60/4-8, k. 154: AGS, ZP-C-243

⁵⁶⁾ »Narodne novine«, Zagreb, 2. listopada 1941.

je, druge u »komoru«, neke na prisilan rad, u koncentracione logore i drugdje, bez suda i priziva. Bezakonje je ispoljavalo udovišne oblike.

S kraja 1942. i u zimu i proljeće 1943. godine, kada su ustaškom režimu - usljed sve jače snage i udaraca NOP-a - kola bespovratno pošla nizbrdo, njemački okupator se drastično nije i mnogo otvorenije ispoljava kao naredbodavac svojoj marionetskoj tvorevini NDH i gotovo sve preuzima u svoje ruke. U sklopu reorganizacije i dogradnje njemačkog okupacionog aparata, rajhsfirer SS-a i ministar unutarnjih poslova, Hajnrih Himler (Himmler) upućuje u NDH SS-generalu Konstantinu Kamberhoferu (Kammerhofer), koji uspostavlja svoj štab »Opunomoćenika rajhsfirera SS-a u Hrvatskoj«. Uprkos »suverenitetu« tzv. NDH, ova institucija »opunomoćenika« se nije, u suštini, ni pokušala razlikovati od paralelne institucije »viši SS i policijski vođa« u okupiranoj Srbiji. Slično tome, instituciji »Zapovjednika policije bezbjednosti i službe bezbjednosti« (BdS) u Srbiji, odgovarala je za područje NDH novouspostavljena Djelatna grupa (»Einsatzgruppe« - EG), odnosno Djelatna komanda (»Einsatzkommando« - EK) po većim gradovima. Radi poduzimanja totalnih mjera da se razbije i uništi oružana oslobodilačka borba i NOP u cjelini, Hitler je uputio u Zagreb i samog Himlera. Na ovom zadatku su se angažovali i svi organi Glavnog ureda sigurnosti Rajha (RSHA), od najnižih do najviših, operativni i teritorijalni organi Abvera, trupna obavještajna odjeljenja Vermahta (I c), Tajna vojna policija (GEF), kvasilinški aparat i obavještajni organi kolaboracionističkih formacija.

Tako Nijemci i u Sarajevu podređuju sebi gotovo sve. ŽRO stavljaju pod svoju direktnu kontrolu. Pri svom konzulatu osnivaju ispostavu policijskog atašea na čelu sa SS-kapetanom Francom Abromajtom (Abromeit). Po njemu djelovati i oblasni štab komandanta SS-a i šefa policije (Polizeigebietsführer) SS-pukovnika Venera Froma, kome su bile potčinjene sve niže komande i cijeli policijski aparat. Njemačka komanda u Sarajevu izdaje vojnim, žandarmerijskim, policijskim i upravnim vlastima NDH uputstvo o organizaciji policijske službe.^{*)} Sa stanovišta okupacionog statusa i fiktivnog suvereniteta, NDH je najhitnije ustrojavanje »Njemačke redarstvene organizacije« (policije)^{*)} Sarajevska ispostava policijskog atašea pokrivala je pored Bosne i Hercegovine i južnu Dalmaciju i stvarala svoje obavještajne agenture gdje god je stigla. Svoje razgranate mreže u borbi protiv NOP stvarali su i sarajevska Djelatna komanda (Einsatzkommando - EK-2) sa brojnim oficirskim kadrom, i abverova institucija Nest,^{*)} koja je u Sarajevu imala dva gradska biroa (Stadtbüro). EK-2 je raspolagala sa svojim »podružnicama« (Teilkommando - TK), prvo u svom sjedištu, u Sarajevu, zatim u Travniku, Tuzli, Višegradu, Zenici, Dubrovniku, Mostaru i Brčkom i »uporištem« (Stützpunkt) u Zavidovići. Ove i druge ek-

*) Arhiv V.I.I., br. reg. 8/3-5, k. 157.

*) Isto, br. reg. 35/6-1, k. 203.

*) Nebenstelle (Nest), Arhiv V.I.I., Nj. A. k. 32 A, br. reg. 26/1.

spoziture plele su i stvarale razne mreže i različite oblike borbe protiv NOP-a.") Samo u Sarajevu u borbi protiv NOP-a Nijemci su, ne računajući Italijane, ustaše, etnike i druge, imali 27 vojno-obavještajnih centara i centara obavještajne službe SS i njemačke policije.¹⁾ Sarajevo kao centar BiH u kojoj su vodene neprekidne borbe i koja je gotovo kroz cijeli rat imala status »vojnišne prostorije« - »Operationsgebiet«, bilo je od interesa i za najviše organe i vojne komande Trećeg Rajha. Za rad Službe bezbjednosti u Sarajevu se direktno interesirao i Rajnhard Hajdrich (Heydrich),²⁾ zatim u Sarajevu, po specijalnim zadacima borave general Paul Bader (Bader),³⁾ general-pukovnik Aleksander Ler (Lohr),⁴⁾ general Varlimont⁵⁾ i mnogi drugi.

Poslije IV neprijateljske ofanzive, po prethodnom Hitlerovom usvajanju Kamerhoferovog i Himlerovog prijedloga o formiranju bosanskohercegovačke SS-divizije,⁶⁾ u Sarajevu se razvila zaglušujuća propaganda Nijemaca i kvislinga na vrbovanju i pridobijanju ljudi za tu diviziju. Gotovo u isto vrijeme borave u Sarajevu palestinski muftija Emin El Huseini⁷⁾ i papinski nuncije Markone (Marcone),⁸⁾ u pratnji visokih okupatorskih i kvislinških državnih funkcionera i oficira. Po Himlerovoj zamisli, šef Gestapa Hajnrih Miler (Müller) je isplanirao i do kraja režirao Huseinijev propagandni boravak u Zagrebu, Banjaluci i Sarajevu.⁹⁾

Aprilskih dana 1943. godine stigao je u Sarajevo i Esad Džemalović koji je poslan za sekretara MK KPJ, umjesto prethodno upućenog Derviša Numića.¹⁰⁾ Nakon pogibije Numića i povratka Danilovića, sekretar PK KPJ za BiH, Iso Jovanović, uputio je Džemalovića u Sarajevo. U tom vremenu velikih racija i hapšenja, dolazi u drugoj polovini mjeseca aprila do

¹⁾ Vidi šemu »Einsatzgruppe« E Sipo i SD za područje »NDH«. S. Komarica i S. Odi : Gestapo u Jugoslaviji, sv. 2, Zagreb, 1977, Biblioteka »Tajne sile«.

²⁾ S. Preda: »UNS u borbi protiv ustanka u BiH 1941. i početkom 1942.« 1941. u istoriji naroda BiH, Sarajevo, 1973, 496.

³⁾ Arhiv V.I.I., Nj. A., London H-5 h 300468.

Hajdrich je istovremeno bio šef RSHA, šef političko-državne »Policije sigurnosti i službe bezbjednosti« (Sipo und SD) i šef »Glavnog ureda policije sigurnosti« (Hauptamt Sicherheit-spolizei).

⁴⁾ Arhiv V.I.I., Nj. A., NAV-N-T-315, 2271/1042.

General-pukovnik Ler je bio vrhovni komandant Jugoistoka i komandant Grupe armije »E«.

⁵⁾ Muzej revolucije BiH, UNS-a, f. VIII (II-27) 2127, 2128.

General Bader je bio opunomoćeni i komandujućim generalom za Srbiju, koji je u nekoliko navrata dolazio u Sarajevo sa cijelom svitom obavještajnih i kontraobavještajnih oficira i pokazivao, pored ostalog, veliki interes i za borbu protiv NOP-a u samom gradu Sarajevu.

⁶⁾ Arhiv V.I.I., Nj. A., Bon 4/1018-1019,

⁷⁾ Arhiv V.I.I. Nj. A., K. 27-B, f. 3, dok. 21

⁸⁾ »El - Hidaje«, godina VI, br. 9, svibanj 1943, Sarajevo.

⁹⁾ Sarajevski »Novi list«, 4. svibanj 1943, Arhiv V.I.I., Nj. A. H 302565-H 302566.

¹⁰⁾ S. Komarica i S. Odi : Gestapo u Jugoslaviji, sv. 2, Zagreb, 1977. Biblioteka »Tajne sile«.

¹¹⁾ Derviš Numić je poginuo 15. marta 1943. godine, kada su njega i Uglješića Danilovića, na putu za Sarajevo, napali četnici kod sela Kusa e na Glasincu. Danilovića, kao član PK KPJ za BiH je išao da zamijeni Avdu Humu u Sarajevu, koji se tu nalazio više od pola godine, bio provaljen u decembarskim hapšenjima i veći izišao iz grada, a Numić da preuzme dužnost sekretara MK Partije od Džemalovića

nove policijske provale u organizaciju NOP-a. Pohapšeno je blizu 40 u esnika NOP-a među njima članova KPJ, kandidata, skojevaca i drugih omladinaca i simpatizera. Bilo je i starijih, koji su imali većinu. Pohapšeni su bili, uglavnom, sa šireg područja Logavine. Tada je provaljena i 23. aprila uhapšena i Bahra Duki, član MK KPJ. Ova hapšenja su ubrzala i izmijenila planirani odlazak provaljenih drugova iz Sarajeva. Muhamed Šabanović i ja smo 23. ili 24. aprila prebacili Džemala Bijedića iz grada. Naoružani, predstavljali smo mu obezbjeđenje, a Šabanović još i kurira koji ga je odveo do sela Otes, a zatim do Ilidže. Bijedić je bezbjedno stigao na naš ilidžanski punkt, do Bosiljaka i Tošića, a Šabanović, koji se morao vratiti u grad da podnese izvještaj o ovom prebacivanju, nakon dva dana je uhapšen.

Tokom mjeseca maja i posljednji, dotadanji, član MK KPJ Ahmed Fetahagić se prebacio u partizane. Tako je Esad Ćerem, novi sekretar MK KPJ, ostao sam bez ijednog drugog člana Komiteta. U italavom gradu je, na račun Sarajevsko polje, poslije svih ovih hapšenja, do kraja aprila 1943. godine ostalo svega dvadesetak međusobno nepovezanih članova Partije i kandidata, gotovo bez ijedne intaktno sačuvane elije, a vjerovatno i bez partijskih aktiva. Okrnjene elije u samom gradu su ostale u VTZ i Glavnoj željezničkoj radionici. Od Mjesnog komiteta SKOJ-a, poslije hapšenja Ante Kućinskog Plavog i Nazifa Hadžović Gare i mog odlaska u NOV (sa Ćeremom), preostala su samo dva člana: Hiba Zildžić i Salih Bračković. Skojevska kvartovska rukovodstva su, bez iznimke, bila gotovo rasturena. Nije bilo mnogo bolje ni sa skojevskim i omladinskim aktivima i grupama, izuzev u Sarajevskom polju i u nekim dijelovima grada, te Glavnoj željezničkoj radionici, VTZ i pojedinim školama, odnosno internatima.

Novi sastav rukovodstva NOP-a u gradu, s obzirom na krupne posljedice višemjesečnih hapšenja, zatim do kraja ugrožene kurirske kanale, a naročito situaciju od 4. pa do kraja 5. neprijateljske ofanzive, nije imao mjesecima, skoro do jeseni 1943. godine, ni posredne veze sa pokrajinskim i oblasnim rukovodstvima NOP-a. Tako je ovaj, uslovno rečeno, najteži period okupacije u Sarajevu, od proljeća 1942. godine, sa dvije masovne provale i gotovo stalnim hapšenjima i »ozakonjenim« terorom, imao i najteže posljedice. Ipak, uprkos svim teškoćama i nedaćama, NOP u gradu je, uz sve privremene oseke i oscilacije, ne samo sačuvao kontinuitet antifašističke borbe nego i stalno jačao, primjereno razvoju oslobođenog rata i NOP-a u italavoj Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji.

ŠUKRIJA MASLI

SKLADIŠTE ORUŽJA, MUNICIJE I DRUGOG MATERIJALA U KARPUZOVOM SOKAKU

Pod uticajem komunista iz Jezera kod Jajca i svog oca Ša ira, predratnog člana KPJ, vrlo rano sam pristupio revolucionarnom omladinskom pokretu i koncem 1940. godine postao član SKOJ-a. Krajem 1941. godine stigao sam iz Zenice sa porodicom u Sarajevo. Od moje porodice tada u Sarajevu više nikog nije bilo, jer su moj stric Omer i njegova supruga Ljubica već bili u partizanima. Kada smo se pokušali smjestiti u strijevni stan, ustaše su nas izbacile na ulicu.

Nazad se nije smjelo, a ovdje se bez sredstava za život i na ciji zimi teško moglo opstati. Mene su kao najstarije od petoro djece, neki oca i Omerovi drugovi, zaposlili kao fizičkog radnika u Vojnoj pekari. U ovoj pekari su radili uglavnom sarajevske zanatlije, koji su, zbog ratnih prilika i nestašice brašna, bili prisiljeni da svoje samostalne pekarske radnje zatvore i da se bilo gdje zapošljavaju. Među ovim radnicima bilo je dosta simpatizera NOP-a, koji su bili spremni da daju Narodnu pomoć, a bilo ih je i koji su aktivno saradivali u NOP-u. Ovdje je bilo zaposleno i nekoliko omladinaca koji su bili antifašistički raspoloženi. Neki od njih su kasnije primljeni u SKOJ.

Sredinom 1942. godine, jedan stariji drug povezo me sa omladinskim aktivistom Abdulahom Alikavazovićem Avdom, koji je kasnije kao član skojevskog kvartovskog jezgra na Bistriku bitno uhapšen i izveden pred Pokretni prijedni sud. Avdo mi je već na prvom sastanku i kasnije prilikom dogovorenih susreta, govorio šire o ciljevima NOP-a, situaciji na savezničkim, a posebno na našem jugoslavenskom ratištu, zadacima, borbi i ulozi omladine Sarajeva i drugom. Davao mi je i neke konkretne zadatke, kao i propagandni materijal za čitanje.

Krajem ljeta 1942. godine formirana je skojevska grupa, koja je istovremeno djelovala na području Hajduk-Veljkove ulice i na zadacima

NOP u Vojnoj pekari. Nju su sa injavali Jovo Dursun, sekretar grupe, Mato Antunovi i ja, sva trojica radnici Vojne pekare. Formiranju ove grupe prisustvovali su Avdo Alikavazovi i Kemal Fazli, koji je kao sekretar skojevske organizacije na Bistriku biti uhapšen u decembarskoj provali. Na tom sastanku, Fazli nas je upoznao sa još složenijim zadacima koji stoje pred nama kao članovima SKOJ-a i saopštio nam i pojedina na zaduženja. Pored zadataka na terenu, bili smo zaduženi da od mladih radnika bliskih NOP-u u Vojnoj pekari prikupljamo Narodnu pomoć, rasturamo »Biltene« i drugi propagandni materijal i okupljamo svoje vršnjake na saradnju. Formirana grupa je odmah, i to vrlo uspješno, poela organizirano djelovati.

Gotovo svi sastanci naše grupe održavali su se u stanu Jove Dursuna u Hajduk-Veljkovoj ulici broj 9 (sada br. 11). Njegov stan je bio pogodan za to, jer je u istoj kući, na spratu više, stanovao neki policijski agent, pa vjerovatno niko nije ni sumnjao da bi se tu mogli održavati bilo kakvi protudržavni skupovi. Našim sastancima su često prisustvovali Alikavazovi ili Fazli, koji su tražili izvještaje o radu i davali nam i nove, određene zadatke. Pored ovih sastanaka, u ovom stanu su održavani i neki drugi sastanci. Ponekom sam i ja prisustvovao, ali smo mi članovi SKOJ-a, najčešće za vrijeme njihovog održavanja, obezbjeđivali stražu.

Sjećam se jednog sastanka u septembru 1942. godine kome je prisustvovalo više drugova nego što je za mene bilo uobičajeno. Pored Avde i Kerne, bili su još Mahmut Sudžukovi, Mašo, Mustafa Skaka i još dva ili tri meni nepoznata druga. Na tom sastanku je jedan drug poduzeo govoriti o razvoju i uspjesima NOP-a u cjelini i, posebno, u Bosni i Hercegovini, o situaciji na našem i savezničkim frontovima, o skorom otvaranju »drugog fronta«, zadacima koji nas očekuju u gradu, konspiraciji i više se ne sjećam o čemu još. Kasnije sam saznao - i s njim se na policiji suočio - da je to bio Adem Bućan, član Mjesnog komiteta KPJ.

Pored ovih zadataka u skojevskoj grupi, dobio sam još jedan zadatak za koji ostali nisu znali. Vremenom je on postao najvažniji i, radi njegove delikatne i strogo konspirativne prirode, gotovo i jedini. Alikavazovi mi je, nasamo, saopštio da je moja kuća u Karpuzovom sokaču br. 17 (danas ulica Hriste Boteva) za koju je samo on znao, ubuduće biti punkt u koji će se dopremati i iz njega optremati razni materijal. Rekao mi je da ću ja biti »magaziner«, a on moja jedina veza preko koje ću dobivati poruke i lozinke za preuzimanje materijala. On mi nije tada dokraja rekao da će to najviše biti oružje i municija. Bilo je više drugova od kojih sam preuzimao razne materijale, ali sam tada znao ili kasnije saznao za prava imena samo njih trojice: Mahmuta Sudžukovića, Mustafe Skake i Nusreta Hadžiosmanovića. Za imena drugih i njihove rodbine, nažalost, nisam nikada doznao. Ovu tajnu je sa sobom u grob odnio Mustafa Skaka.

Kuća u Karpuzovom sokaku (danas ul. Hriste Botava 19) - ilegalno spremište oružja i municije

Tehnika komuniciranja sa materijalom je, uglavnom, izgledala ovako: Alikavazovi, koji je stanovao na Bistriku, a radio u obu arskoj radnji u Hajduk-Veljkovoj, obično bi, ako me ne bi našao kod kuće, poručio da se nađemo. Tada bi mi prenio, vrlo precizno vrijeme, u minut, i mjesto gdje da dođem i preuzmem materijal. Po mogućnosti bi mi, u grubom, opisao uvijek, ali je zato lozinka morala uvijek biti jasna i nedvosmislena. Vrijeme i mjesto sastanka bi najčešće mijenjao. Bilo je to uglavnom od Čemerline do Logavine, gdje ima dosta sokaka i bašta, ali nikada u blizini mog stana. Najviše tog materijala sam preuzeo od Skake i kasnije sam s njim najviše kontaktirao. On mi je postao i neka viša veza, ali nikada ni on nije saznao, bar koliko ja znam, gdje stanujem, odnosno gdje je to moje skladište. Izuzetak je bio kada su se, poslije hapšenja, italije generalije na sarajevskom Pokretnom prijekom sudu. Najviše i najčešće oružja, municije i drugog vojnog materijala dobivao sam od Skake, Hadžiosmanovića i Sudžukovića. Obično su to bile bombe, pušani i revolverska municija, zavoji, vata, lijekovi, šatorska krila i drugi materijal. Ponekada nisam ni znao šta sadrže zatvoreni paketi, koji su bili različite veličine, oblika i težine. Tako, na primjer, mi je Skaka jedanput poručio da dođem u određeno vrijeme na tramvajsku stanicu kod Katedrale i da preuzmem neki materijal od druga u domobranskoj uniformi. I, tačno u zakazano vrijeme, sa ugovorenom lozinkom, pridem domobranu koji je držao veliku sivu vojnicu torbu. Nakon znakova raspoznavanja, pošli smo u pravcu Čemerline, ali ne i do mog stana. Preuzeo sam tu tešku torbu, koja je bila puna paketa, pušane municije. To je bio moj prvi, ali ne i posljednji susret i preuzimanje materijala od Nusreta Hadžiosmanovića, čije sam ime saznao tek kasnije, nakon hapšenja u decembarskoj provali.

Osim preuzimanja, odlazio sam i sam po materijal. To sam činio u nekoliko navrata, odlazeći kući Mahmuta Sudžukovića, koji je, u to vrijeme, stanovao na Begovcu broj 6, iznad bistrice željezničke pruge (danas Ulica Mesuda Džemidžića). Prilikom njegovog hapšenja, policija je pronašla osam bombi i petstotina pušanih metaka, koje ili ja nisam na vrijeme preuzeo ili on dobacio do mene. Da smo to i učinili, ništa se ne bi promijenilo na stvari, jer smo obojica isti dan uhapšeni sa kompromitujućim oružjem i municijom.

Do mog hapšenja i provale skladišta, koje se nalazilo ispod basamaka bosanske kuće koje su vodile na tavan, došlo je u vrijeme kada je u magazinu, valjda kroz čitavo to vrijeme, bilo najmanje materijala. Skaka je nekoliko puta to pokušavao i odnosio u nepoznatom pravcu. Znao sam samo toliko da to ide partizanima, ali kako, kojim putevima i preko koga, to mi nije bilo poznato, niti sam se interesirao. Takva su bila pravila konspiracije. Policijski agenti su pretresom pronašli u kući, umjesto ranijih gomila paketa, svega petstotina pušanih metaka, dva vojnika odijela, dva šatorska krila, paket zavoja, dvije kutije mašinske masti i još nekih »sitnica«, što je Ustaškoj nadzornoj službi i Pokretnom prijekom sudu bio očit dokazni materijal protiv mene. Srećom,

niko me nije teretio, a i malo je ljudi znalo da je, tokom bitave jeseni 1942. godine, pa sve do decembarske provale, kroz to skladište prošlo na desetine paketa oružja i municije, ne ra unaju i druge vojni ke stvari.

Ovakav moj rad trajao je sve od 8. decembra 1942. godine, kada smo isto ve e uhapšeni Mašo Sudžukovi i ja. Od drugova s kojima sam bio direktno povezan u radu za NOP, takode su bili uhapšeni Alikavazovi , Fazli , Skaka i Hadžiosmanovi . Mene je uhaspio Muhamed Uži anin sa još dvojicom agenata. Moja majka se tome žestoko usprotivila i ak Uži aninu otela pištolj, ali je bila savladana snagom trojice agenata. Pred ku om su ekala dva automobila. Odvezen sam vezanih ruku u zloglasnu » emalušu«. Te stravi ne no i sam podvrgnut fizi - kim mukama. Najbrutalniji sadisti su bili Uži anin, Franjo Radoš i još neki agenti, ija imena ne znam. Suo avali su me sa Alikavazovi em i Skakom. Mustafu su toliko tukli, da mu je od udaraca ispalo stakleno oko. Adem Bu je bio izobli en, a glava obložena prokrvavljenom vat - tom i gazom. Skaka i Bu nisu ni rije i progovorili. Ni danas mi nije ta - no poznato kako je policija saznala za naše skladište i za moj rad. Pretpostavljam da je izdajom Nade Vrankovi došlo do lan anih hapšenja među kojima Fazli a i Alikavazovi a. Znam da su u provali Bu i Skaka imali veoma hrabro držanje i da oni to nisu u inili. Sutra ujutro, kako sam uo, Adem je platio životom. Iz moje skojevske grupe, Jovo Dur - sun je uspio da se prebaci u partizane, a za sudbinu mladog komuni - ste Mate Antunovi a nisam saznao.

Na su enju pred Pokretnim prijekim sudom, koje je fakti ki po elo mjeseca januara 1943. godine, kada je podignuta optužnica, pa do aprila 1943. godine, Mustafa Skaka je, sa još jednaest u esnika NOP, osu en na kaznu smrti strijeljanjem, z*iim je pomilovan na 20 godina teške tamnice, sproveden na robiju i tamo ubijen. Nusret Hadžiosmanovi , pošto se nalazio u domobranstvu, poslije sudskog procesa, predat je vojnim vlastima i njegov se trag potpuno izgubio.

uo sam da je strijeljan. Alikavazovi , Sudžukovi i ja otpremljeni smo nakon su enja u koncentracioni logor Staru Gradišku, a nešto kasnije u zloglasni Jasenovac (Avdo je u proboju zato enika iz Jasenovca, aprila 1945. godine, juna ki poginuo sa mnogim drugim drugovima). Osim nas trojice, pored strijeljanih Reufa Gološevi a, Mirona Jevde - ni a i Josipa Sigmunda, otjerano je, tom prilikom, u koncentracione lo - gore ili na robiju još 36 u esnika NOP-a iz Sarajeva, od kojih mnogi nisu do ekali slobodu.

Kasnije sam saznao da su sa Nusretom Hadžiosmanovi em, u drugoj polovini 1942. godine, bili u istoj vojnoj radionici, danas Kasarna »Maršala Tita«, drugovi Sre ko i Jure Barbir, komunisti iz Vrgorca, i da su organizirali aktiv simpatizera NOP-a u domobranstvu. Njih trojica i još neki su, uz pomo naših ljudi u kasarni, iz skladišta i drugih izvora izvla ili i nabavljali znatne koli ine oružja i municije. Uvjeren sam da je i to bio jedan od izvora odakle su drugovi sa kojim sam ja bio povezan

dobivali municiju i druge materijale koji su dospijevali u moj magacin. Srećo Barbir je, takode, uhapšen u decembarskoj provali i osuđen na četiri godine robije, a Jure je uspio da pobjegne iz Sarajeva i početkom januara 1943. godine stupi u četvrtu dalmatinsku NOU brigadu. Takode, poznatije ime Jure Barbira, danas penzionisanog pukovnika JNA, njihova bivša veza do decembarske provale bili su Franjo Sesar i Reuf Gološevi .

ASIM LOŠI

PUT DVANAESTORICE

Uhapšen sam 24. juna 1941. godine kao član KPJ u Maglaju i prebačen u Sarajevo, u zatvor bivšoj Pravoslavnoj bogosloviji, gdje sam od poznatih zatekao Franju Budimira Bundija, koga sam upoznao još na omladinskom kursu 1940. godine u Pršljanima kod Bugojna, koji je organizovao PK SKOJ-a. Iz Bogoslovije sam prebačen u zgradu bivšeg Okružnog zatvora, u kome su se već nalazili Safet Panjeta, Salih Džinić, Ferid Kulić, Branka Blažek i drugi.

U konclogor Jasenovac otpremljen sam 16. novembra 1941. godine sa preko 60 Sarajlija. Kasnije sam prebačen u konclogor Gradiška. U decembru 1942. godine upućen sam u Sarajevo i zatvoren u Belediju sa još Sarajlija, među kojima su bili Vid Milošević, Alojz Rebić, Ivića Tvrtković, Sulejman Osmović, Ferid Kulić, Salih Džinić, Fredi Hajnrih, Toni Žagovec, Marija Blažek, Cilika Hajnrih, Vlado Perkez i drugi. Pušteni smo »kućama« pod uslovom da se javljamo dva puta sedmično u ustaško redarstvo.

Nakon puštanja iz »Beledije« na tzv. slobodu odmah sam se povezo sa drugovima Sarajlijama s kojima sam zajedno stigao iz konclogora, nastojeći i uspostaviti neposrednu partijsku vezu. To je bilo u vrijeme velike policijske provale u partijsku i skojevsku organizaciju grada, potkraj 1942. godine. Uprkos tome što se nisam uspio, u tim vanrednim okolnostima, uključiti u direktan partijski život u organizacionom smislu, osjetio sam po mnogim znacima da u Sarajevu djeluje naša organizacija. To sam, u prvom redu, vidio i po aktivnosti drugova koji su bili sa mnom u konclogoru, a koja je predstavljala kurs koji izvorno potječe iz Partije. Nisam tada znao ko je od njih na direktnoj partijskoj vezi, ali sve ono što su oni radili ili što su od mene tražili, bilo je na planu akcije NOP-a. Zato sam imao u njih puno povjerenje, pa sam s njima zajedno radio koliko sam, u tim okolnostima, mogao. Istina, za sebe, smatrao sam da je najbolje da se što prije prebacim u partizane,

jer, u relativno zatvorenom krugu, u tadašnjim sarajevskim okolnostima, nisam mogao objektivno mnogo uiniti.

Jedno popodne dode mi u radnju, gdje sam se prividno zaposlio, Anto Milošević i saopšti da je »došla« veza za odlazak u partizane te da se odmah javim Marici Uherki, na Koševo, kod njene sestre Cilike. Bilo je to 2. marta 1943. godine. Radnja je bila vlasništvo kroja a Smaje Karakaša i nalazila se preko puta Narodnog pozorišta.

Kako je došlo do toga da mi obavijest donese Anto Milošević, ne znam. Stroga konspirativna pravila i duboka ilegalnost u radu organizacije, dovodili su ponekad do ovakvih obrta - što u bogatoj praksi naše partije nije bilo ništa neobično i izuzetno.

Sa Marijom Blažek, ilegalcom iz Novog Sarajeva, upoznao sam se preko njene kćerke Branke, člana srednjoškolskog komiteta SKOJ-a, koja je sa mnom bila na istom spratu u zatvoru sarajevskog Okružnog suda. Ne jednom je Marija odnijela i moje rublje kući i oprala, a kada bi posjetila svoju Branku, i meni bi ponešto donijela, da pojedem. Branka je bila gimnazijalka i umrla je od tifusa, kao partizanka, 1942. godine u Srednjem.

U to vrijeme »mojim« kanalom su svakog petka odlazile grupe Sarajlija u partizane, pa sam vjerovatno, zbog velikog broja onih koji su tada odlazili, propustio nekoliko odlazaka.

Kod kroja a Karakaša sa mnom su zajedno radili neki Vehbija, rodom iz Sandžaka, Sarajlije Drago Nikolić i naš simpatizer u enik, Muhamed Baru ija Hamdo. Vehbija nije baš volio partizane, uvijek se o njima pogrdno izražavao, stupio je, navodno, u SS-trupe i poginuo. Suprotno njemu, Drago Nikolić je otvoreno ispoljavao simpatije prema NOP-u i Crvenoj armiji. Svaki dan on bi uzeo novine i, koliko se iz njih moglo razaznati, glasno komentarisao pogibije Nijemaca i drugih neprijateljskih vojnika u borbi sa partizanima ili na istom frontu. Majstor ga je stalno ušutkivao i molio da to ne čini, a on bi se sve više i više šalio na račun okupatora.

Bilo je to, inače, vrijeme kad su Nijemcima na ruskom frontu kola krenula nizbrdo. Januara i februara pobjede Crvene armije nad 300-hiljaditom Šestom ruskom armijom kod Staljingrada dostigle su kulminaciju. Rusi su trijumfovali, a u sarajevskoj katedrali molilo se za »spas duša« poginulih Hitlerovaca u toj bici. I dok su razna vojna lica i poneki građani skrušenog izgleda, izlazili iz Katedrale, Drago je, pogrbljen, za malim kroja kim stolom, imitirao štekatanje mitraljeza. Zauzimao je pozu kao da dvjeina rukama drži mitraljez, pokretao se lijevo pa desno, »kose i« neprijatelja, izgovaraju i: »tak - tak - tak...«

Malog Dragu sam već zamišljao kao partizana kako »šiša« neprijatelja. Zato mu se jednom obratih: »Praviš se da si za partizane, da voliš Crvenu armiju, a sjediš ovdje u Sarajevu. Zašto ne ideš u šumu?« On se iznenadi i dosta naivno odgovori kako bi pristao na odlazak, ali da se boji da ga etnici ne ubiju u okolici Sarajeva. Kad sam mu ponudio da u mu sve srediti i da ćemo zajedno krenuti u šumu, pristao je. e-

sto smo o tome razgovarali, pa se i dogovorili kako ćemo se obući, utopeliti i si. Drago je imao dvojicu braće u partizanima, od kojih je jedan poginuo kao borac Prve proleterske brigade.

Druk iji sam pristup, u tom pogledu, imao prema mom drugu iz logora, mladom stolaru iz Makarske, Mati Vitasoviću, s kojim sam zajedno i stanovao. Pošto smo se bolje poznavali, lakše sam mu i povjerio da odlazim u partizane. Nije mnogo trebalo i dogovorili smo se da zajedno krenemo. I njega sam povezo sa našom organizacijom.

Kad sam došao Marici Uherki, ona mi reče: »Asime, ako ćeš da ideš, hajde spremi se, Mato je već prebačen i nalazi se na Ilidži«. Rekla mi je još da na Marindvor dođem u 19 sati.

Vratio sam se u radnju. Tu sam imao komad kukuruza i rijetkog jabukovog pekmeza, što mi je poslala majka iz Maglaja. Majstoru sam rekao da to moram odnijeti u stan, jer mi se u radnji suši. Dragi sam, istovremeno, spustio ceduljicu sa objašnjenjima gdje ćemo se naći. Vrijeme je bilo suviše kratko, a dio radnje gdje su radnici radili, odvojen staklenom pregradom od dijela gdje se nalazio majstor, nije dozvoljavao da se dogovorimo detaljno pa zato naš dogovor i nije bio realizovan. Poslije rata, Drago mi je rekao da je bio »na licu mjesta«, ali se, eto, nismo vidjeli. Nekoliko dana iza toga, Drago je uhapšen i sa još 86 Sarajlija upućen u konclogor Dahau. Kasnije, on je ipak otišao u partizane. U partizane je trebalo da krene i Sulejman Osmović, ali ga je, navodno, zadržao Ivica Tvrtković radi potreba NOP-a u gradu.

Dok smo čekali voz za Ilidžu, Marica i ja smo se dogovorili o ponašanju u slučaju da nas na putu otkriju ustaše ili kakva druga patrola. Gotovo svaki odlazak iz grada ustaška policija je kontrolisala na određenim mjestima. U našem slučaju, to bi bilo još opasnije. Marica mi je dala nekakav kaput da nosim preko ruke, a od mene je uzela paketić sa hranom i drugom mojom partizanskom opremom. Rekla mi je, pošto sam po zanimanju krojač, u slučaju da nas policija otkrije, da kažem da nosim sašiven kaput mušteriji na Ilidžu i... Voz je došao. Krenuli smo bez ikakvih smetnji.

Šišli smo s voza na ilidžanskoj stanici, gdje je vladao metež, jer je bilo mnogo putnika. Marica mi je mimikom, pokretom glave, pokazala na jednog čovjeka kojeg sam trebao da slijedim. Uslijedio je drugarski stisak ruke i: »Sretno...«. Izdvojivši se iz mase putnika, krenuo sam za tim čovjekom. Istina, još uvijek sa izvjesnom zebnjom i neizvjesnošću, da li je to onaj »pravi«. Išli smo alejom prema Vreli Bosne. Mrak je. Nakon nekoliko desetina metara, čovjek se okrenu i, oslovivši me sa »druže«, reče mi da požurim. Riječ »druže«, za mene je istovremeno, bila i riječ ohrabrenja, sada sam znao da sam na pravom putu. Požurio sam, sustigao ga, a on mi se predstavio sa »Albanec«. Ne znam kako, valjda sam to smatrao šalom, pa i ja njemu, onako mahinalno, rekoh: »Bosanac«. Ubrzo zatim skrenusmo sa aleje u jednu sporednu ulicu...

U kući poznate ilidžanske partizanske porodice Tošića već je bila na okupu čitava grupa. Čekalo se samo na mene pa da se krene. Mom

ushi enju nije bilo kraja kad sam na titovkama četvorice mladih partizanskih kurira ugledao crvene petokrake zvijezde i mašinke kojima su oni bili naoružani. Osjeo sam se kao da sam već na slobodi. Čitava grupa na mene je ostavila snažan utisak. Bilo nas je svega jedanaest. Tu su nesvršeni ljekar Ahmet Trnovljaković, njegova tadašnja drugarica Munira, član PK KPJ za BiH Avdo Humo, Osman Kapetanović, po zanimanju tehničar, mladi vojvoda, oba arhivisti Meho i drugi.

Izmeđ u ustaških bunkera, krenuli smo ilidžanskim poljem. Tiho i ne uju, gotovo na prstima. Tako je i trebalo, jer je polje bilo na i kao bunkerima i ustaškim stražama. Kad smo izašli iz opasne zone, doprismo se druma kojim smo se kretali dalje, prema Igmanu. Već smo slobodno stupali i bat našeg hoda odjekivao je u tihom i mrklom noćnom.

Popeli smo se već na Igman. Bili smo u bukovoj šumi. Sjeli smo da se prvi put odmorimo. Lišće je šuštalalo, a mi smo otvarali svoje zavjese i otpočeli sa većerom.

Prva noć putovanja bila je dosta naporna, jer se išlo gotovo bez predaha. Negdje pred svanuće naišli smo pored jedne seoske kuće u koju smo svratili na odmor. Neko od naših je zakucao na vrata, a jedan postariji brkavlja javio se i, kad je postignut »sporazum«, otvorio vrata. Bili smo već pomalo i ozebli, pa smo se vrlo ugodno osjećali u toploj prostoriji. Ubrzo je izašla mlada žena, valjda snaha, i, trljajući i sneneći o i i povezujući i maramom razbarušenu kosu, podrzavila »drugove« sa: »Dobro jutro«. Iza toga je u našu prostoriju došlo i troje četvero djece, koju je razbudio naš dosta glasni razgovor. Uslijedio je ubrzo vrućaj. Razgovor se poveo o političkoj situaciji, o stanju na istom frontu, uspjesima koje u borbi sa neprijateljima postižu jedinice NOV-e, itd. Po svemu se moglo zaključiti, to je naša kuća, preko koje se i inače održavaju partizanske veze. Kasnije sam doznao da je to porodica Samouković. Među ukućanima je bio i mladi Relja, kome je moglo biti 15-16 godina. Uz razgovor, neko od naših drugova je obrađivao Relju da s nama pođe u partizane. Opšte raspoloženje u kući, saznanje o opravdanosti i sigurnosti puta kojim idu KPJ i NOB, naše prebacivanje iz Sarajeva i, na kraju, veseli i dosta bezbrižni partizanski kuriri, stvorili su veoma povoljnu atmosferu... Relja se odlučio na polazak...

U kući smo veoma srdačno primljeni, ali smo im »ukrali« jednog člana porodice. Relja nas je čekao na izlazu iz sela, i s nama produžio dalje.

Usput, odmarajući se, pričali smo razne priče i doživljaje. Bilo je i ozbiljnih razgovora, razmjenjivani su biografski podaci. Ako je neko bio u ustaškom zatvoru, postavljana su pitanja - da li zbog legalnog ili ilegalnog rada?!

Kurir Edo Ambrozi Aco ispričao nam je vrlo interesantnu epizodu iz njegovog susreta s policijom u Sarajevu. Izrazito plav, obučen u njemačku uniformu, mnogo je ličio na njemačkog vojnika. Sarajevskim ulicama išao je sa jednim ilegalcem, koji je na leđima nosio materijal za partizane. Zaustavio ih je policajac i pitao šta nose. Aco se brzo sna-

šao. Odglumio je njema kog vojnika i rekao mu na njema kom: »Das ist mein Träger!« (To je moj nosa !) Istovremeno je i ilegalac, kao da Nijemac ne razumije naš jezik, opsovao nešto ružno na njegov račun, rekavši kako ga ve duže vrijeme goni da nosi taj teret. Policajac je samo mahnuo rukom, a oni su bezbjedno produžili dalje.

Penjali smo se uz vrletnu Bitovnju, kroz gustu šumu. Pješa enje je trajalo nekoliko sati i bilo vrlo naporno uz veliki uspon, prekriven dubokim snijegom. Po izlasku iz te šume, gdje se ve ukazala visoravan, trebalo je pretr ati jedan brisani prostor, jer to podru je je kontrolisao neprijatelj. Prethodno smo se sporazumjeli da tr imo na odstojanju od po nekoliko desetina metara, kako se ne bi otkrilo naše kretanje.

Meho i ja bili smo posljednji u koloni i, kad smo izašli iz šume, nismo znali kuda da krenemo. Na lijevoj strani vidjela se šuma u koju je preko istine, trebalo pretr ati. Mi smo produžili suprotnim pravcem. Tragova nije bilo, jer je na visoravni duvao strašan vjetar i od snijega pravio smetove, zatirao svaki ljudski trag. Lutali smo po tom silnom prostranstvu i divljini, udaljivši se od mjesta našeg izlaska, možda oko 700 metara. Nedaleko, iz jednog sela, uli smo pucnjavu. Odlu ismo da se vratimo na mjesto odakle smo i krenuli, jer smo ga stalno držali na oku - za svaki slu aj.

Ubrzo, potom, ugledali smo u daljini jednu malu ta ku, ije se kretanje tek naziralo. To je bio jedan od drugova koji je pošao da nas traži. Izružili su nas, kad smo se sastali, mada je za sve bio kriv onaj iz kolone koji je prekinuo vezu s nama.

Kretali smo se po dubokom snijegu. Paralelno sa našom stazom, na razdaljini od oko stotinu metara, išla je i omanja kolona neprijateljskih vojnika. Ni sada ne znam kakva je to vojska bila. Pamtim samo to da smo svi zauzeli zaklone iza velikih bukovih stabala. Mašinke su, jasno, bile spremne i poneki pištolj, ali bi to, ipak, bila neravnopravna borba da je do nje došlo. Kolona je prošla, mi smo ostali neprimije eni. Vratili smo se i uputili drugim pravcem.

Na izlasku iz šume, uli su se pucnji iz sela. Otišli su kuriri i neko od drugova da ispitaju situaciju. Pitali su: »Ko je tamo?« Odgovor je glasio: »Komunisti!« O ito, radilo se o varki, jer je to bila neka domobranska milicija, pa smo se i odatle morali vratiti.

No se ve spustila. Naišli smo na jednu razrušenu kolibu. Razgrnuli smo snijeg i naložili vatru. Tu smo proboravili gotovo cijelu no , dok su kuriri išli u izvi anje situacije u jednom selu. Neki drugovi su odmah otišli sa kuririma i u selu ostali na spavanju. Vatra je teško gorgjela, drva su »pištala«, sa golih greda spuštale su se na nas kapljice otopljenog snijega. A mi..., š u ureni uz vatru, ekali smo poziv za silazak u selo.

Najzad, topla soba! Kuhani krompir sa jabukovim pekmezom su odli no prijali. Nije nam smetalo što nema kreveta. Slatko smo spavali i dobro se odmorili. A onda...

Gornja Krušica, kod Konjica. Na položaju neki dijelovi Desete hercegovačke udarne brigade. Topovske i minobacačke granate padale su po terenu gdje se nalazila naša vojska.

Ne znam tačno razmještaj čitave naše grupe. Relja, Mato i ja upu eni smo u štab Desete hercegovačke brigade na raspored. Negdje na putu, sreli smo i Drugu dalmatinsku brigadu. Matina nostalgija za rodnim krajem ovdje je došla do izražaja. Tražio je dozvolu da stupi me u Dalmatince.

Naišao je Vaso Miskin Crni, pomoćnik političkog komesara Desete hercegovačke brigade. Nosio je malu italijansku pušku. Po mom izgledu, zaključio je da sam tek došao iz grada. Ispružio je ruku i pušku rekavši: »Evo ti puška!«

ESAD ENGI

PONOVO NA PARTIJSKOM RADU U SARAJEVU

Kao osnov za pisanje ovog teksta poslužile su mi sopstvene zabilješke, nastale odmah po mom izlasku iz zatvora, po etkom 1944, zatim razgovori s pojedinim u esnicima ilegalnog rada iz ovog perioda, te podaci iz memoarske građe i pojedinih drugih dokumenata kojima sam, takode, provjeravao svoja sje anja. U uslovima stroge konspiracije, u nekim aktivnostima i doga ajima u estvovao sam najneposrednije, a o nekima sam saznavao preko drugova i drugarica koje sam držao na li noj vezi. Stoga moje sje anje na rad aktivista na pojedinim sektorima partijskog djelovanja, kako sam prikazao u ovom tekstu, ne obuhvata njihovu cjelokupnu aktivnost, jer se ona nije iscrpljivala samo kroz nazna eni vid angažovanja jer se svakodnevno dešavalo »uskakanje« iz jednog u drugo podru je rada.

Po etkom aprila 1943. godine, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Iso Jovanovi saopštio mi je u selu Govzi kod Jele a - Fo a da treba i i na dužnost sekretara Mjesnog komiteta Sarajevo, na kojoj sam se dužnosti nalazio jedno vrijeme i 1941. godine. U to vrijeme bio sam u Šestoj isto nobosanskoj proleterskoj brigadi. Skrenuo mi je pažnju da je u Sarajevu zbog nedovoljne konspiracije u radu, slabog držanja pojedinaca tokom policijskih istraga i drugih propusta, došlo do hapšenja i upu ivanja u koncentracione logore velikog broja ljudi. Pritom me je naro ito upozorio da treba pooštriti kriterij za prijem u Partiju i SKOJ i poja ati konspirativnost u radu. »Nikog ne primaj u organizaciju dok ga na svim vatrama ne provjeriš!« Ovim rije ima upozorio me na rastanku, sa njemu svojstvenom otvorenoš u i oštrinom.

U rejonu Fo e tada se nalazila glavnina snaga Vrhovnog štaba NOV i POJ, u ijem su sastavu bile Šesta isto nobosanska i Petnaesta majevi ka brigada sa kojima je bio i Pokrajinski komitet. Iso mi je, ta-

kode, rekao da mi za sada ništa preciznije ne može reći u pogledu ostvarivanja veza Mjesnog sa Pokrajinskim komitetom, ali da u o mjestu boravka Pokrajinskog komiteta dobiti obavijest u najskorije vrijeme. Saopštio mi je da u biti prebaćen preko Igmana i Ilidže, redovnim partijskim kanalom.

Moj pratilac bio je kurir Mato Marić, član Partije, Hrvat, rodom iz Kreševa, mlad čovjek, koga sam tada prvi put vidio. Poslije trodnevnog puta, tokom kojeg smo odsjedali kod naših simpatizera, stigli smo na Igman, a potom smo se prebacili u neposrednu blizinu Ilidže, nadomak kuće Save Tošića. Mato mi je rekao da sa ekom dok izvidi situaciju. Ubrzo se vratio. Sa njim je bilo dvoje mladih ljudi, brat i sestra, Mirko i Persa Tošić. Oni su me odveli u svoju kuću. Mirko i Persa su mi rekli da će po mene stići kurir koji će mi donijeti legitimaciju i domobransku uniformu.

Kurir po kome mi je sekretar MK Sarajevo Džemal Bijedić poslao domobransku uniformu i legitimaciju, Ivica Perić Braco, skojevac, stigao je oko 10 sati, vozom, na Ilidžu. Kada su ga na željezničkoj stanici žandarmi htjeli da legitimišu, on je pokušao pobjeći. Za njim su pucali. Bježeći ispred žandarma, Perić se sklonio u kuću u Koje Tošića, gdje ga je, prema dogovoru, čekao član Partije Živko Bosilj ić. Odmah zatim, u potrazi za Perićem, u Tošićevu kuću upali su i žandarmi. Oni su, tom prilikom, uhapsili Ivicu Perića i uzeli paket sa uniformom i legitimacijom. Takode su uhapsili i Živka Bosilj ića i izvršili pretres kuće, Perića i Bosilj ića sproveli u žandarmerijsku stanicu. Živko Bosilj ić je rekao da je sasvim slučajno navratio u Tošićevu kuću, jer mu je Tošić rođak i komšija, a da sa mladim čovjekom koji je bježao ispred žandarma nema nikakve veze. Na osnovu takvog iskaza, Bosilj ić je pušten, dok je Ivica Perić zadržan. Nešto docnije žandarmi su uhapsili Joku Tošić i njenu snahu Maru, koje je sarajevska policija otpremila u logor Staru Gradišku. Takode je uhapšena cijela porodica Ivica Perića - majka, otac Stjepan i sestra Nevenka.

Pošto je sarajevski kurir pao u ruke žandarma sa domobranskom uniformom i legitimacijom, moglo se očekivati da će policija poštiti kontrolu na pravcu Sarajevo-Ilidža. Bio sam u nedoumici da li da se hitno vratim preko nesigurnih veza na oslobođenu teritoriju, da ostanem privremeno na Ilidži, ili da odmah pođem u Sarajevo. Odluku je trebalo donijeti brzo. Riješio sam da pođem u Sarajevo. Domaćini su mi dali uniformu koju su imali. To je bila domobranska uniforma - šinjel, akšire sa uvijačima, cipele, kapa i opasa, ali nije bilo vojničke bluže. Dali su mi domobransku legitimaciju na ime Ante Lukića. Takode su mi dali dvije adrese: Muhameda Šabanovića, sekretara kvartovskog jezgra SKOJ-a, preko kojeg su povremeno upućivani ljudi na oslobođenu teritoriju, i Hibe Zildžić, člana MK SKOJ-a, u enice Prve ženske gimnazije. Pošto je kretanje noću bilo zabranjeno i pošto se pretpostavljalo da bi na vozovima poslije hapšenja kurira iz Sarajeva mogla biti poštrena kontrola, prebacivanje vozom nije dolazilo u obzir. U takvoj

situaciji smatrao sam da je biti najbolje ako krenem pješice, sam, bez pratioca, u sumrak, i to direktno putem Ilidža - Sarajevo. Na tom putu niko me nije zaustavio.

Da bih došao do stanova nije su mi adrese dali domađini na Ilidži, morao bih proći i gotovo kroz cijav grad. To bi me izložilo opasnosti da budem legitimisan, tim više što je već prošlo poverlje, kada vojnici treba da se nalaze u kasarni. Zato sam odlučio da svratim u prvu meni poznatu kuću, u Mostarskoj ulici broj 15. Tu je sa porodicom stanovao Ivo Radošević, viši službenik Željezničke direkcije. Njegova kćerka Ksenija, predratna skojevka, bila je u Šestoj isto nobosanskoj brigadi. S obzirom na političku orijentaciju ove porodice, računao sam da će me sigurno primiti. Kad sam pozvonio, na vratima se pojavila sestra domađica, Sonja Pavlović, uiteljica, i upitala me: »Vojnici, koga tražite?« Rekao sam da sam zakasnio u kasarnu i molio da prenoćim. Istovremeno sam pomenuo da sam Ksenijin poznanik. Pošto se posavjetovala sa domađicom, pozvala me je da uđem u kuću. Rekao sam im da dolazim sa oslobođene teritorije i prišao im o susretima sa njihovom kćerkom i o životu partizana. Rano ujutro uputio sam se prema ulici u kojoj su stanovali aktivisti nije sam adrese dobio na Ilidži.

Kad sam ušao u dvorište porodice Zildžić, pojavila se mlada djevojka. To je bila Hiba Zildžić. Razgovor je bio kratak. Rekao sam da dolazim sa oslobođene teritorije i da želim da me poveže sa sekretarom Mjesnog komiteta. Hiba me je odvela u stan u Logavinoj ulici broj 29. Primila nas je bljedolika djevojka, lijepih crnih oči. Injoj sam, kao i drugovima na Ilidži, rekao da se zovem »Matoš« i da dolazim sa oslobođene teritorije. Imao sam utisak da je ona već ekivala moj dolazak. U ovoj kući, kao i u kući porodice Tošić, osjećao sam se kao da sam na djeliću slobodne teritorije. Razgovor je počeo otvoreno. Oigledno nisam bio jedini ovjek koji je ovamo došao neposredno iz partizanskih jedinica. To me je i podstaklo da se odmah zainteresujem za adresu majke i sestara Mirze Dukić, intendanta u Prvom bataljonu Šeste isto nobosanske proleterke brigade, koji me je zamolio da njegovoj porodici javim da je živ i zdrav. Na moje pitanje - da li poznaje tu porodicu - vidio sam da sam rekao nešto što je ovu djevojku neobično uzbudilo. Bila je to Bahrija Dukić, Mirzina sestra, član Mjesnog komiteta Partije, koja je u ovoj kući živjela zajedno sa svojom majkom i sestrama. To je bila najdraža vijest koju je ova porodica mogla poželjjeti toga jutra u okupiranom Sarajevu. Svega sat kasnije, u jednoj ulici, na prvom spratu omanje bosanske kuće, sreo sam mladog, visokog, mršavog ovjeka, nemirnih crnih oči i kovrdžave, izrazito crne kose, kojeg sam tada prvi put vidio. To je bio Džemal Bijedić. Tu sam upoznao i Mehmeda Džinić, sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a, koji je u ovoj kući stanovao sa svojim roditeljima.

Džemal Bijedić i Bahra Dukić veoma su mi opširno govorili o tadašnjim prilikama u Sarajevu i o masovnim hapšenjima koja su još uvijek trajala. Rekli su mi da se zato organizacija svela na mali broj član-

ova Partije i SKOJ-a i da su veze me u aktivistima na raznim sektorima partijskog rada poremećene, da za neke članove Partije ne znaju da li se nalaze na slobodi ili su uhapšeni i da ne postoji dovoljan uvid u situaciju uopšte. Takođe su mi kazali da je, pod uticajem hapšenja i sudskog procesa koji se tih dana vodio pred Pokretnim prijemnim sudom protiv aktivista NOP-a, zavladao psihoza bojazni, što je uveliko uslovovalo rada složenijim i težim. Bijedić mi je rekao da za njim, od kraja 1942. godine, traga policija koja je saznala da je on sekretar komiteta, da raspolaže njegovim ličnim opisom, da mora veoma brzo da mijenja stanove, da mu je kretanje gradom gotovo nemoguće i da se i sam čudi kako se do sada održao.

Tom prilikom mi je pokazao tekst letka »Građanima Sarajeva!« što ga je u ime Mjesnog komiteta napisao, a u kojem se govori o neuspjehu njemačkih i italijanskih okupatora, ustaša i četnika da tokom četvrte naprijateljske ofanzive unište glavninu partizanskih snaga, zatim razobliče avajnu i osuđuju nastojanja palestinskog muftije El Huseinija i pojedinih reakcionarnih građanskih političara da podstaknu formiranje 3S-jedinica, te upozoravaju Muslimani i Hrvati da ne stupaju u ove i druge jedinice i pozivaju građane Sarajeva svih nacionalnosti da stupaju u NOV.

Nekoliko dugih razgovora o prilikama u Sarajevu i o stanju u kome se nalazila partijska organizacija vodili smo u kući Bijedićevih rođaka, porodice Hasanbegovića, na početku Masarikove ulice i u kući u Mare Lazić, iznad Kovača, do samih Vratničkih vrata, u kojima je Bijedić povremeno stanovao. U ovim kućama i u kući Marka Mašića upoznao me s nekim aktivistima s kojima su oni i Bahra neposredno bili povezani. Tada mi je rekao da osim njega na oslobođenu teritoriju treba da idu član Mjesnog komiteta Ahmed Fetahagić i sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Mehmed Džinić, jer im, takođe, prijete opasnost od hapšenja. Tom prilikom dogovoreno je da Džemal odmah ide na oslobođenu teritoriju. Od dotadašnjeg komiteta u Sarajevu bi ostala jedino Bahra Dukić. Međutim, dan uoči njegovog polaska uhapšena je i ona, a odmah zatim uhapšene su njena majka, sestre Mirza i Šemsa te Šemsin petogodišnji sin. Zbog toga je Bijedić bio prinuđen da krene dan kasnije. Njega su otpratili Mehmed Džinić i Muhamed Šabanović, a na Ilidži, odakle je otišao na oslobođenu teritoriju, prihvatili su ga članovi Partije Mirko i Persa Tošić, kao i Živko i Savka Bosiljčić. Nakon dva dana uhapšen je Muhamed Šabanović i brojna grupa skojevaca, iz čega se može zaključiti da je Džemal u posljednjem trenutku izbjegao hapšenje. Uskoro su na oslobođenu teritoriju otišli Ahmed Fetahagić i Mehmed Džinić.

Hapšenje Bahre Dukić bio je novi i potpuno neočekivan događaj koji je situaciju uveliko još težom i neizvjesnijom. Ovo tim više što je u njenom stanu policija pronašla bilten Mjesnog komiteta i letak o kome

mi je govorio Džemal Bijedić¹⁾ lako je bila podvrgnuta mučenju, Bahra se hrabro držala i niko od ljudi sa kojima je ona bila povezana nije bio uhapšen. Porodica Bahre Duki puštena je iz zatvora nakon 15 dana na osnovu intervencije uglednih građana, dok je nad Bahrom nastavljena istraga, poslije čega je, zajedno sa šesnaest uhapšenih aktivista, transportovana u logor. Pred kraj rata Bahra je zamijenjena iz logora za pripadnike neprijateljskih vojnih formacija i danas živi u Sarajevu.

Pri takvim okolnostima moj jedini oslonac bili su drugarice i drugovi koje sam tih dana upoznao, kao i jedan broj simpatizera Partije koje sam poznao od ranije i sa kojima sam uspostavio vezu odmah nakon dolaska u Sarajevo.

Domobransku legitimaciju koju su mi dali drugovi na Ilidži, koja je glasila na ime ovjeka koji je od mene bio stariji osamnaest godina, morao sam hitno zamijeniti boljom ličnom ispravom da bih se mogao sigurnije kretati, lako je zadatak zbog kojeg sam došao u Sarajevo bio ilegalni rad, moj boravak u ovom gradu nije mogao biti potpuno ilegalan, pošto sam tu do rata i 1941. godine politički djelovao i s obzirom na okolnost da se u Sarajevu nalazio veliki broj izbjeglica iz Foče i Goražda, gdje sam, takode, dosta dugo živio, kao i izbjeglica iz Rogatice u kojoj sam krajem 1941. i početkom 1942. godine vršio dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za romanijski okrug i gdje sam javno istupao. Zato je jedna moja legitimacija morala da glasi na moje pravo ime. Takode sam morao imati i legitimaciju pod drugim imenom koja bi mi mogla poslužiti ukoliko bi me policija tražila pod pravim imenom.

Legitimaciju na moje ime nabavio sam preko drugova u domobranstvu, a drugu, željezničku legitimaciju, sa potpisom direktora željeznica, ustaškog pukovnika Ante Vokića, na ime Ivan Matoš, nabavila mi je Olga Odić Zdenka, član Partije, službenica Direkcije željeznica. Ovakva željeznička legitimacija omogućila mi je da se, u slučaju potrebe, krećem i mimo policijskog nadzora.

Tada sam u Sarajevu stanovao kod sljedećih drugova i drugarica: Mile Fatur, Stjepana Vondraka, Gliša Stojkanovića, Mare Lazića, Fatime i Esada Sijerića, Asima Njuhovića, Mare Misirlića, književnika Emila Petrovića, Ljubice Krnjajić, Marka Mašića, Ante i Vide Miloševića, Sare i Josipa Fohtića. Svi ovi stanovi su korišćeni i za druge potrebe partijske organizacije.

Opšta situacija koju sam zatekao u Sarajevu 1943. godine znatno se razlikovala od one iz 1941. Naravno, vlast su i dalje držali njemački okupatori i ustaše, i sada je bilo ljudi na koje su se oni oslanjali, i sada je na svim vidnim mjestima stajala krupnim slovima ispisana poznata

¹⁾ Povodom Bahrinog hapšenja, Župska redarstvena oblast u Sarajevu uputila je Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu izvještaj, pod brojem 48/43. od 24.4.1943, u kome se, pored ostalog, kaže: »Izvršeno je važno političko uhićenje. Uhićenica se zove Dukić Bahrija, kćerka i Ahmetova, stara 21 godinu, rodom iz Mostara, kod koje su pronađeni komunistički letci i bilten. Prijepisi ovom izvješću u prilažu. Dalja istraga je u toku, a posljedak će se pravovremeno izvijestiti. Upravitelj Župske redarstvene oblasti Petković.«

njema ka parola iz 1941. godine - »Poja aj svoj rad da skратиš rat«! Situacija je bila iz osnova druga i ja kako za nas tako i za okupatora i NDH. Okupator i ustaše suo eni sa snažnim ja anjem politi kog uticaja KPJ i NOP-a kao i velikim pobjedama NOV-a na cijelom jugoslavenskom podru ju u toku prve dvije godine okupacije i ustanka, bili su prisiljeni da mijenjaju svoju politi ku taktiku prvenstveno u odnosu na srpsko stanovništvo. Me utim, oni su istovremeno još odlu nije sprovođili masovne i bezobzirne forme borbe protiv pripadnika NOP-a u gradovima i na drugim neoslobo enim teritorijama što je ukazivalo na nepromjenljivo zlo ina ki karakter njihovog sistema i njihovih kona nih ciljeva. Sve je to uticalo da su se u 1943. godini gra ani Sarajeva u svojoj ogromnoj ve ini opredjeljivali za NOP, masovno odlazili u jedinice NOV-a, sa omalovažavanjem i prezrenjem gledali na argumente ustaške i njema ke propagande koja je govorila da e Nijemci dobiti rat i u ciljevima NOP-a i saveznika vidjeli jedini put ka kona nom oslobo enju.

Polovinom 1943. godine u Sarajevu više uopšte nije bilo Jevreja, koji su do septembra 1942. godine transportovani u logore. Oni su etiri vijeka svojim stvaralaštvom, obi ajima, kulturom i španskim jezikom unosili mnoge specifi nosti u život grada Sarajeva. Njihova stradanja, a potom njihovo skoro potpuno fizi ko uništenje, gradu su ostavili trajne društveno-politi ke, ekonomske i kulturne tragove. Nacionalna struktura sarajevskog stanovništva, takode je bila izmijenjena ustaškom politikom genocida prema Srbima - upu ivanjem u logore velikog broja pripadnika srpske nacionalnosti, fizi kom likvidacijom jednog broja vode ih predstavnika javnog, kulturnog, politi kog i vjerskog života me u Srbima, prelaskom brojnih srpskih porodica u Srbiju, dolaskom porodica koje su Nijemci prognali iz Slovenije, mobilizacijom muškaraca u vojsku, odlaskom aktivista Partije, NOP-a i drugih patriota u NOV, transportovanjem u logore nekoliko hiljada Sarajlija svih nacionalnosti zbog njihove aktivnosti za NOP, te prisustvom brojne okupacione i kvislinske vojske. Daljnje i znatno ve e promjene u sastavu stanovništva izazvao je i dolazak nekoliko desetina hiljada izbjeglica - muhadžera, gotovo iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, a dijelom i iz Crne Gore i Sandžaka, koji su u najve em broju, bježe i ispred etnika, potražili uto ište na ovom nesigurnom i tjeskobnom prostoru.

Izbjeglice koje su stizale u Sarajevo smještane su u ruševne i nedovršene ku erine, u barake koje nisu bile namijenjene za stanovanje, u napuštene šegrtske i a ke domove, kao i u oskudne prostore privatnih ku a. Veliki broj djece ovih izbjeglica smještan je esto van Sarajeva, ime je dolazilo do odvajanja djece od roditelja. Pored sveopšte nesigurnosti, nestašice i gladi, vrhunac nevolja kroz koje su prolazili ovi stradalnici bile su epidemije raznih bolesti, o emu govore i sa uvanjema ki dokumenti iz toga vremena, u kojima se kaže da u »siro-

tinjskim nastambama Sarajeva, me u dvadeset hiljada samih sebi prepuštenih izbjeglica vlada pjegavac«.

Težak položaj ovih doseljenika nisu mogli znatnije izmijeniti ni angažovanje humanitarnih organizacija, niti pomoć, susretljivost i briga velikog broja Sarajlija svih nacionalnosti. U tom haosu, sve odrasle muškarce me u izbjeglicama koji su ispunjavali uslove za vojnu dužnost, danono no su vrebale regrutne komisije. Oni su mobilisani u domobrane, miliciju, žandarme, vrbovani za SS-jedinice, za isto ni front ili kao jeftina radna snaga za Njemačku. Njihovi životi predstavljali su cijenu za oskudne namirnice što su ih dobivale njihove porodice da ne bi umrle od gladi. Za sve ove patnje i stradanja kroz koja su oni prolazili, ustaše i okupator su putem štampe, radija i uli njih zvučnik prebacivali krivicu na partizane.

Međutim, istinu o partizanima i novoj narodnoj vlasti na oslobođenoj teritoriji mnoge izbjeglice su saopštavali svuda gdje su dolazili. Njihova kazivanja predstavljala su prvorazrednu političku informaciju i bila na stalno pokretne usmene novine. U to doba biti izbjeglica iz Foče, Goražda, Prozora, Bihaća, Jajca, Livna ili Rogatice, Musliman, Srbin ili Hrvat, značilo je, na neki način, biti i politički sumnjiv. Dešavalo se da su hapšeni i veoma stari ljudi zbog toga što su sa ljubavlju i poštovanjem prihvatili svoje utiske o pravici i dobroti partizana.

Ovako osjetnom izmjenom nacionalne strukture, kao i drugim promjenama u sastavu stanovništva u odnosu na predratno stanje, Sarajevo je izgubilo dio svog identiteta i, u uslovima sveopšte pometnje koja je proisticala iz okupacije i rata, bilo na svojevrsan koncentracijski logor u kome su bili poremećeni svi vidovi normalnog ljudskog življenja.

Promjene u odnosu na stanje u Sarajevu u 1941. godini, mogle su se zapaziti u tzv. korekciji politike prema Srbima. U novinama je sada demagoški pisalo da se »u anstvu, bez obzira na vjeru, mora pružiti potpuna zaštita« i objavljivane su vijesti o aktivnostima predstavnika novoformirane hrvatske »pravoslavne crkve«, na koje su ustaše postavile ruskog emigranta, bjelogardejca, sveštenika Germogena, dok su na mjesto sarajevskog vladike Petra Zimonjića, koji je ubijen u logoru, ustoličile sveštenika Mifku, takode ruskog emigranta, bjelogardejca. Novine su istovremeno pisale o odlasku u domobrane regruta pravoslavne vjeroispovijesti i na vidnim mjestima registrovale izbor pojedinih Srba - za vijećnike sarajevske opštine i njihova imenovanja u upravna tijela nekih drugih komunalnih institucija.

Mada je uključivanje jednog broja pripadnika srpske nacionalnosti u komunalna tijela, a dijelom i za vijećnike sarajevske opštine, ostvarivano i pomoću u raznih vidova pritiska, ono je ipak predstavljalo kolaboraciju i podršku politici okupatora i NDH da odvrate srpske mase od oružanog ustanka.

Desio se i slučaj da je »Sarajevski list« objavio i zvanim saopštenje o strijeljanjima pojedinih ustaša zbog »protuzakornih radnji«.

Upadljiva razlika u pisanju ustaške štampe, u poređenju s 1941. godinom, bila je i u tome što ona više uopšte nije pominjala etnike, sa kojima je NDH zaključila pismene sporazume radi zajedničke borbe protiv NOP-a, već isključivo partizane i komuniste, koje je nazivala agentima Moskve i Londona.

Ova »korekcija« politike NDH, koju je Pavelić 1942. godine proklamovao na ustaškom saboru, po nalogu Nijemaca, zbog snažnog razvoja oružane borbe u kojoj su Srbi uzeli masovnog učesnika, kao i zbog bojazni Nijemaca i ustaša da pristupanje srpskog stanovništva NOV ne poprими još šire razmjere, nije usporila daljnje opredjeljenje sarajevskog srpskog stanovništva za NOP, niti je etnicima koji su držali vlast oko Sarajeva polazilo za rukom da ostvare svoj politički uticaj među srpskim stanovništvom u gradu. Sarajevski patrioti, pripadnici srpske nacionalnosti, znali su da je do korekcije politike prema Srbima došlo zbog težnje ustaša i Nijemaca da odvrate srpski narod od NOP-a, a također su znali da ustaše svoju politiku genocida prema Srbima u 1941. godini ne bi mogli da sprovode da to Nijemci nisu željeli ili da su se takvoj politici suprotstavili.

Upravo, u to vrijeme, u toku su bila nastojanja okupatora da se formira 13. SS-divizija, koja su naišla na sveopštu osudu pristalica NOP-a i svih drugih patriota Sarajeva. Pri ostvarenju ovog poduhvata, Nijemci su se poslužili uticajem velikog palestinskog muftije El-Huseinija, koji je kao jedan od istaknutih vjerskih arapskih prvaka bio njemački agent i uživao gostoprimstvo Nijemaca kao politički emigrant u Berlinu. U toj misiji on je u aprilu 1943. godine boravio u Zagrebu, Sarajevu i Banjaluci.

Registruju i ovaj događaj, tadašnji Italijanski konzulat u Sarajevu piše italijanskom Ministarstvu inostranih poslova sljedeće: »Velikog muftiju je pratilo uz po časti 20 njemačkih oficira. Sa njima se nalazio i jedan major koji dobro govori turski jezik, temeljito poznaje islamske probleme i nosi zeleni fes...«²⁾ U tekstu letaka koji su ovom prilikom Nijemci izdali, a koji je bio namijenjen propagiranju formiranja 13. SS-divizije, kaže se i sljedeće: »Sinovi BiH, Hrvati, Muslimani i katolici! Oni koji su još jaki i sposobni i koji hoće kao borci sudjelovati u borbi za slobodu svoje domovine i za bolju budućnost svojih sinova i potomaka, dođite i uvrstite se u redove SS hrvatskih dobrovoljaca u postrojbi. Obratite se svojim vjerskim predstavnicima i opredjelite se vam dati potrebne upute.

Hrvati Bosne i Hercegovine! Veliki vođa Adolf Hitler i dr Ante Pavelić pozivaju vas na odbranu vaših ognjišta!«³⁾

Tim povodom Mjesni komitet KPJ za Sarajevo izdao je letak u kome se, pored ostalog, kaže:

•) Arhiv V.I.I., Mikroteka, Arhiv UDB-e Zagreb, F-18/417-418. - Izvještaj konzula Alberta Rossi-a (Rossi); S. Odić i S. Komarica, Noć i magla, Sv. 2, Zagreb, 1977.

) Sarajevski »Novi list«, 10. 4. 1943.

»Gra ani Muslimani!

... Ni jedan poštenu Musliman ne smije uzeti šuckorski sivi fes, jer Hitler ho e da baš preko te šuckorsko-ustaške SS-divizije baci vas Muslimane u borbu za isto ni front i protiv Narodnooslobodila ke vojske i da vašu sudbinu veže za propalu stvar fašisti ke Njema ke...

Gra ani Hrvati!

Eno i vas kao i Muslimane poziva njema ki zapovjednik u ime Hitlera, da se javljate u SS odrede sa sivim fesovima, da kao povampireni šuckori povedete krvavo kolo i da se nastavi sa me usobnim klanjem i istrebljenjem naših naroda, za ra un vjekovnih dušmana i plja kaša iz Rima i Berlina. Ni jedan poštenu Hrvat ne smije se na i me u tim, po zlu uvenim razbojnicima...«⁴⁾

Sveopšti haos koji je tada vladao u Sarajevu dobio je još šire razmjere kada je nastupila peta neprijateljska ofanziva. Njen prvi uo - lživ znak predstavljalo je masovno odvo enje sa ulica mla ih muškara ca, ak i dje aka, bez ikakvog objašnjenja. Oni su, kako se docnije ispostavilo, koriš eni zajedno sa mobilisanim seoskim stanovništvom kao konjevodci na teško prohodnim terenima i kao fizi ka radna snaga pri transportovanju hrane, vode, vojne opreme, oružja, municije, kao i ranjenika. Kada je ofanziva uzela maha, život u Sarajevu bio je još teži.

Tokom pete ofanzive u Sarajevu nije postojala jasna predstava o razmjerama bitaka koje su vodile partizanske snage. Ništa se odre e nije nije moglo saznati ni od veoma rijetkih pojedinaca koji su stizali sa tog podru ja, jer su njihove informacije, po pravilu, bile nepotpune i kontradiktorne. Jedina obavještenja bile su emisije »Slobodne Jugoslavije«, iz kojih se mogla razabrati sva težina ovih borbi.

Tada se preko dnevne štampe, Radio-Sarajeva, pokretnih uli nih zvuka, u proglasima i lecima njema kih vlasti i vlasti NDH, koji su bacani iz aviona, neprekidno tvrdilo da se partizani na Sutjesci nalaze pred kona nim uništenjem. Me u ovim lecima bio je i letak sarajevskog »episkopa« Mifke, u kojem poziva pripadnike srpske nacionalnosti da napuste partizanske jedinice. Istovremeno su kroz centar grada na spektakularan na in provo ene grupe naro ito za ovu svrhu probranih zarobljenih partizana, što je trebalo da predstavlja dokaz da su partizani poraženi, da se predaju i da oni tako izgledaju kao što su izgledali ovi zarobljenici. Zatvor vojni kog logora i svi drugi sarajevski zatvori bili su tada prepuni seljaka, a dijelom i zarobljenih partizana koji su dovedeni sa operativnog podru ja.

Me utim, uo lživ znak da bitka na Sutjesci nije završena i da se jedinice NOV i dalje bore protiv Nijemaca bile su kolone kamiona sa njema kim i kvislinškim vojnicima i naoružanjem koje su i dalje odlazile u pravcu Sutjeske. Na ovo su ukazivala i obavještenja ljekara - aktivista NOP-a da u vojnu i civilne bolnice stiže veliki broj ranjenih Nije-

⁴⁾ Arhiv V. I. I., k. 154 42/5-1, do 42/5-3.

maca, ustaša, domobrana, kao i da je jedan broj zarobljenih ranjenih partizana smješten na zatvoreni ko odjeljenje sarajevske bolnice u Koševu.

Osje anje sveopšte napetosti i neizvjesnosti je iš ezlo im su jedinice iz sastava glavnina Vrhovnog štaba probile neprijateljski obru , prešle u protivofanzivu i ponovo oslobodile ve i broj gradova u isto - noj Bosni. Ovaj nagli preokret je, u isto vrijeme, otkrio svu neistinitost ustaške i njema ke propagande o potpunom uništenju partizana i predstavljao moralni poraz Nijemaca i ustaša u o ima sarajevskih gra ana.

Na sarajevskim ulicama no u od 22. na 23. jula izlijepljeni su plakati s krupnim naslovom: »Nagrada 100.000 njema kih rajshmaraka u zlatu«. Iznad ovog naslova, na desnoj strani plakata nalazila se pove a fotografija druga Tita. Na plakatu je, pored ostalog, pisalo. »Ko na toj slici desno prikazanog komunisti kog poglavicu zvanog Tito izru i njema kim vlastima živog ili mrtvog, dobi e nagradu od 100.000 rajshmaraka (slovima stotisu a rajshmaraka u zlatu). Ona mu, bio on ko mu drago, zajam uje svaku zaštitu. Osim toga jam i mu njema ka oružana sila život i slobodu«.

Pojava imena vrhovnog partizanskog komandanta i objavljivanje njegove fotografije putem njema kih plakata, izazvali su kod sarajevskih gra ana sveopšte iznena enje i uzbu enje. To je navodilo na zaklju ak da li nost vrhovnog komandanta predstavlja za Nijemce veliku opasnost, kada su raspisali toliku ucjenu i kada su bili prinu eni da na ovaj na in objave i njegovu fotografiju. Uporedo sa objavljivanjem ovog plakata, svaki organ javnog reda u Sarajevu dobio je primjerak Titive fotografije malog formata, da bi mu poslužila za identifikaciju tražene li nosti. Ovaj plakat, koji je imao namjenu ucjene, doprinio je još ve oj popularnosti vrhovnog komandanta NOV i POJ i narodnooslobodila kog pokreta uopšte. Sarajevska partijska organizacija dala je direktivu da se pri prolazu ulicom cijepa dio plakata na kome je bio tekst, ili da se tekst precrta, ili da se preko teksta na plakatu ispišu krupnim slovima rije i: »Živio Tito!« ili »Živio komandant NOV i POJ!«

Desetog avgusta 1943. godine uslijedio je munjevit napad Prve krajiške brigade iz sastava Pete krajiške divizije na aerodrom u Rajlovcu, kada su zapaljena i onesposobljena trideset i etiri aviona i ošte e na aerodromska postrojenja. Ovaj doga aj imao je snažan politi ki i psihološki efekat. Sve to što se desilo u Rajlovcu našlo je svog odraza u komentaru - »Kad partizani mogu do i u Rajlovac, oni mogu do i i u samo Sarajevo«.

Sveopšta kretanja u korist narodnooslobodila kog pokreta Jugoslavije i zemalja antihitlerovske koalicije bila su veoma povoljna. To je predstavljalo veliko ohrabrenje malobrojnoj partijskoj i skojevskoj organizaciji i svim ostalim simpatizerima u trenutku kada su ustaše i Nijemci govorili i pisali da su u potpunosti uništili NOP Sarajeva. U to vrijeme Nijemci su se povla ili duž cijelog isto nog fronta i Afrike, a na

podru ju Jugoslavije pretrpjeli su svoje najveće poraze u bitkama sa Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije tokom četvrte i pete ofanzive. To je bio period pred kapitulaciju Italije, kao i period kada su etnici vojni i politički bili poraženi, kada je izbjeglička vlada gubila prestiž u zemlji i inostranstvu i kada su saveznici i zvanično priznali NOV. Sve masovnije pristupanje u NOV simpatizera NOP-a i ostalih patriota iz neoslobodjenih gradova u zemlji, sve brojniji prelasci pripadnika domobranskih jedinica na stranu NOV, kao i pojedinih pripadnika drugih kvislinških formacija, te mobilizacija svih sposobnih za vojsku na oslobođenoj teritoriji, doveli su do formiranja novih brigada, divizija i korpusa Narodnooslobodilačke vojske. Konstituisanje ZAVNOH-a, kao jedinog istinskog predstavnika i tumača nacionalnih interesa hrvatskog naroda, doprinijelo je konačnoj politici izolacije i razobližavanja NDH kao kvislinške tvorevine koja se još isključivo održavala na vojnoj snazi Nijemaca. To je, također, bio period pred konstituisanje i drugih predstavničkih tijela federalnih jedinica i pred drugo zasjedanje AVNOJ-a. Zbog svega toga, NOP Jugoslavije, oličen u Vrhovnom štabu i maršalu Titu, te AVNOJ-u i narodnooslobodilačkim odborima kao organima narodne vlasti i Narodnooslobodilačkoj vojsci, bio je odlučujuća snaga zemlje i jedini značajni vojni i politički inilac na balkanskom prostoru. Sve ove okolnosti imale su najneposredniji uticaj na masovno opredjeljenje sarajevskog stanovništva za NOP i na povoljnije uslove za rad partijske organizacije.

Veoma uočljive razlike između 1941. i 1943. godine postojale su i u odnosu na partijsku organizaciju. Prve godine okupacije u Sarajevu su djelovali u svom punom sastavu Mjesni komitet Partije, Mjesni komitet SKOJ-a, Odbor Narodne pomoći i tehnika za partijsku propagandu, dosta brojne partijske i skojevske organizacije i aktivni simpatizera Partije. Tada su preko Sarajeva održavane kurirske i druge veze s Vrhovnim štabom, a nešto kasnije i veze Vrhovnog štaba s pojedinim nacionalnim rukovodstvima. Također su preko Sarajeva održavane veze sa štabovima odreda, oblasti i uspostavljeni kanali u više pravaca kojima su upućivani ljudi i oprema u partizanske jedinice. Komunisti, simpatizeri Partije i drugi patrioti - antifašisti razobližavali su politiku nacionalnog podvajanja koju su sprovodili ustaše i Nijemci i zalagali su se za solidarnost i bratstvo svih građana Sarajeva, te za pružanje moralne i materijalne pomoći ugroženom jevrejskom i srpskom stanovništvu.

Međutim, nasuprot situaciji koja je postojala 1941, u aprilu 1943. godine u partijskoj organizaciji osjećale su se posljedice nekoliko uzastopnih hapšenja. Od decembra 1942. do proljeća 1943. godine bilo je uhapšeno više stotina pripadnika NOP-a iz svih kvartova Sarajeva. Ustaška policija i Gestapo uspjeli su da zadaju težak udarac svim oblicima rada za NOP, zaveli režim neviđenog terora i zastrašivanja. Otkriveni su bili gotovo svi kanali kojima su upućivani ljudi i materijal za NOV-u. Oni koji su pali u zatvor bili su suočeni sa dilemom - priznati ili umrijeti. Mnogi su izabrali smrt, ali je policija, poslije pojedinih

slu ajeva samoubistva, uvela u praksu vezanje političkih zatvorenika za vrijeme trajanja istrage, čime su bili lišeni i takve mogućnosti.

Policija, da bi prikrila od javnosti nasilja koja je prilikom hapšenja u zatvorima primjenjivala i da bi spriječila ljude koje je mučila da nastave sa ilegalnim radom, ili da odu u NOV, gotovo po pravilu uhapšene aktiviste nije puštala iz zatvora, već ih je upuivala u logore ili izvodila pred prijeviki sud. Ukoliko je zbog nedostatka dokaza sud oslobađao pojedine građane, policija ih je, u smislu uputstva Ministarstva unutrašnjih poslova, iz same sudnice preuzimala i upuivala u logor. U to doba postojala je gotovo uzrečica - »Koga hapse, toga i muče, a koga muče, taj mora biti poslat u logor«. Upuivanje u logor, pred prijeviki sud ili eventualno puštanje na slobodu pripadnika NOP-a zavisilo je od subjektivnih, neuhvatljivih kriterija, tako da je zbog jedne te iste aktivnosti za NOP - neko poslat u logor, neko osuđen na smrt, a neko na vremensku kaznu zatvora.

Nakon završene istrage, ustaške vlasti su početkom 1943, na izričit zahtjev Nijemaca, formirale u Sarajevu Pokretni prijeviki sud koji je podigao optužnicu protiv velikog broja uhapšenih članova Partije, članova SKOJ-a i drugih pripadnika NOP-a. Optužnica je podignuta sa ciljem da se komunisti i drugi pripadnici NOP-a osude na javnom sudskom procesu, da se žigošu ciljevi za koje se oni zalažu, da se suzbiju simpatije patriota za NOP i da se upozore sarajevski građani na posljedice koje ih očekuju ako budu slijedili te ciljeve. Istovremeno, ovim sudskim postupkom Nijemci i ustaše htjeli su da formom javnog suđenja bar djelimi no prikriju zločinu prirodu svoga režima i svirepost postupka nad uhapšenim pripadnicima NOP-a.

Dvadeset vodećih sarajevskih advokata pokazalo je spremnost da brani optužene, a da pritom ni na koji način nisu dovodili u pitanje moralni i politički prestiž NOP-a, što je naišlo na odobravanje patriotskog javnog mnjenja koje je, sa velikim simpatijama i brigom za optužene, pratilo ovaj proces.

Među advokatima koji su se neprekidno angažovali, bez ikakve materijalne nadoknade, sa kojima je partijska organizacija još odranije održavala vezu, tokom procesa i nakon njegovog završetka, bili su dr Zaim šarac, dr Ante Bošnjaković, dr Hivzija Gavrankapetarić, te grupa naprednih pravnika koji su se bavili advokaturom, na čelu sa dr Borom Kneževićem.

Odlučno držanje optuženih pred Pokretnim prijeviki sudom i uspješan način na koji su advokati zasnovali odbranu optuženih, kao i reagovanje javnosti, prinudili su vladu NDH da od prvobitnih 110 optuženih svede optužnicu na 86 i konačno na 47 građana. Početkom aprila je Pokretni prijeviki sud izrekao presude optuženima. Dvanaest komunistički osuđenih je na smrt, ali je devet ovih presuda preinačeno na dugogodišnju robiju. Smrtna kazna izvršena je nad Reufom Gološevićem, članom Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, i članovima Partije Mironom Jevčevićem i Josipom Sigmundom. Preostalih 35 optuženih Po-

kretni prijeki sud je oslobodio krivice, ali ih je policija iz sudnice preuzela i gotovo sve uputila u logor, gdje su većinom pobijeni.

Ovaj proces bio je prvorazredan politički događaj i stalno prisutna tema živog interesovanja građana Sarajeva tokom svih stotinu dana koliko je on trajao, kao i mnogo docnije. On je još više potkopao prestiž ustaškog režima i samog okupatora i predstavljao podsticaj za još odlučniju podršku sarajevskog stanovništva NOP-u.

Rad na obnavljanju partijske organizacije

Od prvog dana mog dolaska u Sarajevo otkrivao sam dogovorenu poruku od Pokrajinskog komiteta. Istovremeno sam otkrivao da će Pokrajinski komitet uputiti pomoć u kadrovima, kao što je to učinio u drugoj polovini 1942. godine, poslije poznate aprilske provale. Ovakvu pomoć otkrivao sam naročito zato što sam pretpostavljao da je Džemal Bijedić detaljno informisao Pokrajinski komitet o situaciji u kojoj se našla sarajevska partijska organizacija.

Kao što je poznato, peta neprijateljska ofanziva završila se u junu 1943. godine. Kada su naše snage prešle u protivofanzivu i kada su zauzele mnoga mjesta u istočnoj i centralnoj Bosni, otkrivao sam da će preko Iliđe sigurno uslijediti dogovorena poruka od Pokrajinskog komiteta. Pošto od Pokrajinskog komiteta ni dalje nisu stizale vijesti, nastojao sam da preko naših ilidžanskih veza sa Fojnicom i Kreševom dobijem obavještenje o mjestu boravka PK KPJ za BiH. Međutim, sva ova nastojanja ostala su bez rezultata. Tada su se članovi Pokrajinskog komiteta nalazili u Birmu, izmeću Tuzle i Vlasenice. Kratko vrijeme nakon toga uslijedile su i veće borbe u istočnoj Bosni. Pokrajinski komitet je prešao na područje Semberije. Tek u septembru 1943. godine uspostavljena je veza sa Sarajevom, kada je stigao Vladimir Perić Valter.

Pri svim tim okolnostima nametalo se pitanje kako organizovati rad partijske organizacije, kako obezbijediti vezu sa ljudima u organizaciji kada, osim mene, nije bilo drugih članova komiteta. U to doba u Sarajevu je, prema unajmu i Iliđu i Sarajevsko polje, bilo nešto preko dvadeset članova Partije, koji međusobno nisu bili organizaciono povezani, odnosno nisu bili direktno vezani za Mjesni komitet. Među komunistima sa kojima sam prvih dana uspostavio vezu, i preko kojih je teklo povezivanje sa ostalim partijcima i simpatizerima, bili su Agan Bostandžić, Cilika Hajnrić, Lepa Čarkić, Emilija Kapri Stijačić, Olga Odić, Zvonko Grbac, Slavojka Milićević, Mustafa Saraević, šahin Šahinpašić, Mira Stanišić, Selim Sudić, Miloš Pindžo i Ivica Tvrtković.

Obim i složenost zadataka pred kojima sam se tada našao daleko su prevazilazili snage jednog čovjeka, pa bi formiranje Mjesnog komiteta predstavljalo veliko olakšanje i za mene i za samu organizaciju. Međutim, izbor ljudi bio je u isključivoj nadležnosti Pokrajinskog komiteta. Pored toga, s obzirom na značaj Sarajeva i na okolnost da sam

ostao gotovo sam, kao i situaciju u kojoj se našla partijska organizacija poslije masovnog hapšenja, nisam uopšte mogao pretpostaviti da će prekid veze sa Pokrajinskim komitetom potrajati tako dugo. Izbor ljudi za članove Mjesnog komiteta morao se zasnivati na svestranijoj ocjeni njihovih cjelokupnih mogućnosti, što je, u uslovima okupacije, iziskivalo više vremena, neovisno od okolnosti što sam većinu ovih članova Partije poznavao iz ranijeg rada, u 1941. godini. Najzad, pri svemu tome morao sam stalno imati u vidu da je od tadašnjih članova Partije većina ranije hapšena i policiji poznata, da je među njima bilo osam povratnika iz logora, što je sužavalo mogućnost njihovog političkog angažovanja, kao i okolnost da je, u to vrijeme, ukupna snaga organizacije bila svedena na minimum i da se nije smjelo ništa uiniti što bi moglo ugroziti njenu sigurnost i njen opstanak. Svi ovi razlozi onemogućili su me da formiram Mjesni komitet KPJ za Sarajevo u periodu od kraja aprila do septembra 1943. godine. Zato se rad u tom periodu odvijao na principu pojedinačnih veza i u okviru zadataka koji su u takvim uslovima jedino bili realni i mogućni.

Bio sam prinuđen da se neposredno oslonim na članove Partije, na pojedine skojevske aktiviste, kao i na znatan broj politički iskusnijih vanpartijaca koji se, po svojim kvalitetima, kao i po svojoj spremnosti da se angažuju, nisu razlikovali od članova Partije. Bez oslonca na aktiviste - vanpartijce, u uslovima kada je broj članova Partije bio mali, ne bi bilo moguće izvršiti zadatke koji su tada stajali pred NOP-om Sarajeva. Ovi aktivisti bili su zaduženi za izvršavanje određenih zadataka koje su obavljali pored svoje tekuće aktivnosti na mjestu gdje su radili ili stanovali. Pritom sam najviše i broj njih držao na ličnoj vezi i oni su u osloncu na sve ostale aktiviste i simpatizere NOP-a predstavljali, u uslovnom smislu, rukovodeći politički aktivisti koji je usmjeravao rad sarajevske organizacije NOP-a.

Oni su mi bili jedini oslonac u nastojanju da se prevaziđe u teškoće u rukovođenju, da se prebrode posljedice masovnih hapšenja, pojačana konspiracija u radu, da se obezbijedi kontinuitet na svim sektorima rada Partije u vrijeme kada u gradu nije bilo dovoljno iskusnih partijskih kadrova. Pri svemu tome bila je povoljna okolnost što sam znatan broj drugova i drugarica poznavao od ranije i što se izmeću nas, u uslovima svakodnevnog opasnosti po ljudski život, zasnovao odnos iskrenog drugarstva i sudbinske povezanosti u nastojanju da izvršimo zadatak koji nam je bio zajednički, Ni tada, ni tokom cijelog mog boravka u Sarajevu, članovi partijske organizacije, SKOJ-a i drugi aktivisti nisu ni nasluđivali da u Mjesnom komitetu Partije, osim mene, nema drugih članova i da ne postoji veza sa Pokrajinskim komitetom. Međutim, niti su oni mene o tome pitali, niti sam ja njima rekao šta o tome govorio. Jednostavno, oni su se prema Partiji, koja je za njih predstavljala neosporni autoritet, odnosili sa bezrezervnim povjerenjem.

Pri obnavljanju rada partijske organizacije težište aktivnosti bilo je usmjereno na radnike koji su tradicionalno predstavljali politički ko-

uporište Partije, a koji su u uslovima okupacije bili najgrublje eksploatisani niskim zaradama i stalnim zahtjevima kvislinške države i okupatora da se poveća intenzitet rada. U to doba, među u industrijskim i zanatskim radnicima, kao i među u službenicima, bilo je bivših članova i aktivista klasnog sindikalnog pokreta koji su bili spremni da se angažuju u ilegalnom radu. Obnovljene su i veze sa simpatizerima Partije među intelektualcima raznih profesija, zatim veze sa partizanskim porodicama i porodicama u esnika NOP-a koji su se nalazili u logorima. Veze su, isto tako, uspostavljene sa simpatizerima Partije i NOP-a među u izbjeglicama, kao i sa onim aktivistima koji su u toku masovnih hapšenja, sticajem raznih okolnosti, izgubili vezu sa organizacijom.

Pred članove Partije bio je postavljen zadatak da angažovanje ljudi u radu ocjenjuju i sa stanovišta njihovog kandidovanja u članstvo Partije. Među utim, dok je za prijem u članstvo Partije u partizanskim jedinicama najvažniji kriterij bila hrabrost u borbi, prijem u kandidatski staž nije dugo trajao, u uslovima ilegalnog rada u gradu primjenjivao se predratni kriterij koji je veoma teško bilo ispuniti. Prije rata je kandidatski staž trajao i po godinu dana i nije se uvijek završavao prijemom u Partiju. Pored moralnih kvaliteta, vodilo se računa i o politički komunističkoj idejnoj nivou budućeg člana Partije kojeg su »držali na oku« svi komunisti partijske organizacije koja ga je kandidovala. S obzirom na uslove okupacije i okolnost da je broj članova Partije bio neznan u odnosu na broj aktivista NOP-a, da u ovom periodu nisu postojale partijske liste, da su ljudi i prelazili s jednog na drugi sektor rada, padali u zatvor, odlazili u NOV i u logore, ocjenjivanje rada kandidata bilo je izuzetno otežano, a samim tim i prijem u Partiju bio je usporen i gotovo onemogućen.

Rad na obnavljanju skojevske organizacije morao je, takođe, da se uspoređuje, jer je organizacija tokom masovnih hapšenja pretrpjela velike gubitke. U toku aprila mjeseca 1943. godine, pošto su neki članovi Mjesnog komiteta SKOJ-a otišli u partizane, a neki bili uhapšeni, ostala je od članova komiteta jedina Hiba Zildžić. S obzirom na to da je Hiba dosta dugo politički radila u gradu i da je kao skojevka imala širok krug poznanstava među u omladinom, najveći dio ovih zadataka odvijao se preko nje. Ona je na ličnoj vezi držala pojedine sekretare skojevskih aktiva i istaknutije skojevce, preko kojih je obnavljanje i dalje razvijanje organizacije. Istovremeno, svi članovi Partije imali su zadatak da rade na obnavljanju SKOJ-a.

Upoređujući rad na obnavljanju SKOJ-a, pristupilo se obnavljanju organizacije Narodne pomoći. Ovaj rad tekao je putem političkih aktiva i odbora Narodne pomoći i predstavljao je najmasovniji vid djelovanja za NOP. Humanitarni rad Narodne pomoći omogućio je da se pomogne porodicama i svim drugima koji su bili žrtve okupatora i njegovih pomagača. Aktivnošću u Narodne pomoći stvarani su i materijalni i drugi uslovi za uspješniji rad NOP-a Sarajeva i za pružanje pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci. Na organizovanju Narodne po-

mo i bili su, pored ostalih, angažovani i sljede i aktivisti: Stjepan Vondrak, Lepa arki , Mila Fatur, Cilika Hajnrih, Azra Grebo-Džubur, Lujza Paji , Jefimija Rihtman, Stana Aliefendi , Dževahira Midži , Milića Milanovi , Nada Stojkanovi , Dara Lisac i Marija Blažek.

Na zadacima oko obnavljanja rada AFŽ-a, pored ostalih aktivista, veoma su mnogo doprinijele Olga Odi Zdenka, Olga Brajkovi , Rahilä Alagi , Ivanka škari , Olga Ivkovi , Suada Misirli , Vera i Persa Teofanovi , Ivanka Maši , Pepica Vondrak, šadija umiši -Breberijan, Ljubica Podolšak i Katica Slama.

Imaju i u vidu posljedice masovnih hapšenja, do ega je dolazilo zbog narušavanja konspiracije, da gotovo uopšte u Sarajevu tada nije bilo kadrova koji su imali bogatije iskustvo iz ilegalnog rada, zatim da je opredjeljenje za NOP sarajevskih grana poprimalo šire razmjere, koje su okupator i ustaše nastojali da suzbiju pojačanom špijunažom i svim vidovima terora, pred sve članove Partije, SKOJ-a i druge aktiviste NOP-a postavljen je zadatak da čuvaju tajnost ilegalnog rada. Ovo je imalo prvorazredan značaj ne samo sa stanovišta sigurnosti ljudi i organizacije već i zbog potrebe da se kod pripadnika NOP-a i svih ostalih patriota u vrsti povjerenje u rad NOP-a. Iako je i u ovom periodu bilo hapšenja, kao što je slučaj sa Olgom Ivkovi i Bahrom Duki , ona nisu dovodila, do novih hapšenja, zahvaljujući njihovom hrabrom držanju. Ovo je imalo veliki značaj kako za članove organizacije, tako i za prestiž Partije u odnosu na ostale grane. Rezultati nastojanja da se pojača konspiracija u radu mogu se uočiti iz okolnosti da pri izvršavanju veoma složenih i obimnih zadataka oko upućivanja ljudi na oslobođenu teritoriju, nije došlo do prekida postojećih partijskih kanala za prebacivanje ljudi na oslobođenu teritoriju u pravcima Ilidža i Rajlovac, niti je pri izvršavanju ovih zadataka bilo hapšenja.

S obzirom na mali broj članova Partije i prilike u kojima se tada našla partijska organizacija, pristupilo se u vršenju postojećih i formiranju novih političkih aktivnosti. Ovi aktivisti razvijali su gotovo sve forme političkog rada NOP-a i doprinosili da se njihov uticaj proširi i postepeno zahvati i one dijelove grada, preduzeća i ustanove gdje je poslije hapšenja nastala osjetna politička praznina. Time su stvarani uslovi da se vremenom na teritorijalnom i preduzetnom principu formiraju, takođe, partijske i skojevske organizacije.

Uporedo s radom aktivista, na mjestima gdje druge forme rada nisu bile još dovoljno razvijene, praktikovano je održavanje individualnih veza aktivista s građanima. Ovaj vid veze s ljudima primjenjivan je naročito neposredno poslije masovnih hapšenja, kada je vladala psihoza opšte nesigurnosti, kao i pri održavanju veza s pojedinim ličnostima iz građanskih krugova, koje je političko angažovanje imalo širi značaj.

Političke aktivnosti obavljali su članovi Partije, članovi SKOJ-a, simpatizeri Partije i drugi patrioti koji su se, kao i komunisti, borili protiv okupatora i njegovih pomagača. Aktivisti su obično rukovodili članovi Partije. U pojedinim preduzećima i ustanovama, gdje nisu postojali ak-

tivi, djelovale su grupe simpatizera ili pojedinci, preko kojih je, putem »vijesti« i u neposrednim susretima, ostvarivan politički uticaj na građane.

Na sastancima aktiva su postavljani zadaci i podnošeni izvještaji o njihovom izvršenju, govoreno o vojnoj i političkoj situaciji, o načinu kako angažovati nove ljude u odgovarajućim vidovima ilegalne aktivnosti i drugim pitanjima.

Prema sopstvenom sjećanju i prema sjećanju pojedinih drugova i drugarica koji su djelovali u partijskoj organizaciji, u Sarajevu su tada postojali aktivni i grupe simpatizera sastavljenih od onih koji nisu bili zahvaćeni hapšenjima, aktivni rad nakon hapšenja bio obnovljen, kao i oni aktivni i grupe koji su formirani u periodu od aprila do septembra 1943. godine.

U Glavnoj željezničkoj radionici bilo je nekoliko manjih aktivna, aktivni su rad usmjeravali August Batagelj, Alojz Rebić i Ivica Tvrtković. Batagelj je istovremeno okupljao dosta brojnu grupu simpatizera NOP-a iz Slovenije. U Vojnotehničkoj zavodu djelovao je aktivni simpatizera koji je držao na vezi Alfons Peko. U Željezničkoj direkciji postojale su tri simpatizerske grupe kojima su rukovodili Olga Odić Zdenka, Miloš Pindžo i Lazo Radosavljević. U Vojnoj odjezi djelovao je aktivni kojim je rukovodio Aziz Tafro, radnik ovog preduzeća, a koji je, takode, rukovodio i aktivom oba arskih radnika u gradu. U preduzeću u preradi drveta industrijalca Rivolte djelovala su dva aktivna. Sa grupama simpatizera u tvornici »Klju«, Fabrici stakla, kao i tekstilnoj fabrici »Merino«, održavale su vezu predratne sindikalne aktivistkinje - Milja Lončević i Senija Pilavdžić. U Tvornici duvana aktivom simpatizera rukovodili su Mustafa Nazećević i Fuad Arifhodžić. Aktivom krojačkim i pojedinih drugih zanatskih radnika rukovodio je Rezak Hatibović. Za o, dok je aktivom grafičara rukovodio Ilija Ramljak. Aktivom službenika Finansijske direkcije, u kojem su se nalazili i činovnici nekih drugih ustanova, rukovodio je Jakub Vejo, službenik direkcije. Aktivom bankarskih službenika rukovodio je Emil Petrović, književnik. Emil Petrović je istovremeno rukovodio grupom simpatizera iz pozorišta i radio-stanice. Dosta brojnim aktivom simpatizera u kvartu Centar rukovodio je Boško Bilbija, poslovnik oba arske radnje koji je vlasnik pred opasnošću u od ustaša prebjegao u Srbiju. Pri Radničkoj komori i Uredu za osiguranje radnika djelovao je, također, jedan aktivni. U to vrijeme u Sarajevu su djelovale dvije grupe simpatizera NOP-a ruskih emigranata. Jednom grupom rukovodila je Emina Dorić, porijeklom Ruskinja, majka predratnog skojevca šefika Dorića, koju je držala na vezi Lepa Čarčić, a drugom grupom rukovodio je Sergije Logo, geometar, službenik, kome je davala zadatke Emilija Kapri Stijaćević. Emilija Kaprić, također, rukovodila je aktivom službenika Zemaljskog muzeja i nekih drugih ustanova. Političkim aktivom simpatizera iz istočne Bosne rukovodio je Selim Sudić. Aktivom SKOJ-a izbjeglica iz istočne Bosne rukovodila je

Rabija Fejzo, skojevka iz Foče. Aktivom simpatizera iz Rogatice rukovodila je profesor Bahra Šami, dok je grupom izbjeglica aktivista NOP-a iz Goražda rukovodila skojevka Saveta Durović - Bibanovi.

Aktivom profesora, nastavnika i učitelja rukovodili su muzikolog i kompozitor Cvjetko Rihtman i profesor Lijerka Cvitković - Babi. Za razliku od nekih drugih aktivistički se sastav mijenjao i koji su imali prekid u kontinuitetu rada, politički aktivni profesori i nastavnici djelovali su gotovo u istom sastavu tokom cijelog perioda okupacije, članovi ovog aktivističkog su svojim višegodišnjim djelovanjem, kao marksistički i demokratski opredijeljeni intelektualci, doprinijeli širenju naprednih ideja. Zbog takvog sastava i povezanosti njegovih članova na gotovo svim školama u Sarajevu i sa uglednijim intelektualcima drugih profesija, ovaj aktiv predstavljao je veoma značajan politički oslonac u javnom uticaju NOP-a Sarajeva.

Mnogi ljekari Sarajeva koji su djelovali u Vojnoj i civilnim bolnicama, ambulancama i drugim zdravstvenim ustanovama, bili su veoma značajni oslonci narodnooslobodilačkog pokreta, povezujući i humanistički prirodu svoje profesije sa ciljevima NOP-a. Skoro svaki ljekar Sarajeva bio je aktivista ili simpatizer NOP-a, a svako bolničko odjeljenje bilo je svojevrsno politički aktivno. Veoma značajnu ulogu za NOP imali su i sarajevski apotekari. Pored političke aktivnosti, uloga sarajevskih ljekara došla je do izražaja i u pružanju pomoći zarobljenim i ranjenim partizanima koji su ilegalno stizali sa oslobođene teritorije, a naročito za vrijeme pete ofanzive, te aktivistima koji su u ulicima sukobima s policijom bili ranjeni. Isto tako, veliku pomoć pružili su sarajevski ljekari i apotekari porodicama kojima su članovi nalazili u NOV, u zatvorima, logorima ili zarobljeništvu, a pojedini ilegalni radnici liječili su i po više mjeseci u sarajevskim bolnicama pod drugim imenom. Politički i drugu aktivnost od značaja za NOP imali su i ljekarima organizovali su i podsticali aktivisti NOP-a ljekari: Blagoje Kovačević, Hiba i Derviš Ramadanović, Sveto Teofanović, Nedo Zec, Bogdan Zimonjić i drugi.

Uticaju NOP-a Sarajeva u građanskim krugovima 1943. godine veoma je mnogo doprinio veliki broj intelektualaca sa različitih područja djelatnosti, pripadnika svih nacionalnosti, među kojima treba pomenuti: dr Zaima Šarca, profesora Antu Babića, dr Antu Bošnjakovića, dr Boru Knežića, učitelja Hasana Ljubunčića, profesora Antu Martinovića, inž. Emilijana Barišića, inž. Avdu Kadića, dr Veru Šnajder, profesora Huseina Brkića, dr Smiljanu Kršić i profesora Edhema Miralema.

Veze između partijske organizacije, aktivističkih profesora, nastavnika i učitelja, pojedina ne veže sa aktivistima ljekarima i grupom aktivista NOP-a među građanskim intelektualcima održavali su Agan Bostandžić, Mira Stanišić i ja.

Članovi Partije, SKOJ-a i ostali aktivisti koji su djelovali u preduzećima i ustanovama podsticali su i organizovali razne vidove prikrive-

ne sabotaze, a naročito u onim preduzeima i ustanovama, koji su imali neposredan ili posredan značaj za okupatora. Ovakva aktivnost ispoljavala se u sveopštem usporavanju rada u proizvodnim i remontnim preduzeima, u izazivanju kvarova na mašinama koji su dovodili do zastoja lananog toka proizvodnje na in koji se nije mogao komisij-ski utvrditi, ošteivanju alata koji se teško mogao nabaviti, prekomjernom trošenju materijala i rasipanju sirovina, ugraivanju feleridijelova u pojedine motore, postavljanju neispravnih osovina u lokomotive i vagone, a takode je, na inicijativu partijske organizacije, jula 1943. godine obustavljen rad u tekstilnoj tvornici »Merino«. Ovom akcijom rukovodila je aktivistkinja Milja Lonco.

U Gradskom uredu za snabdijevanje aktivisti NOP-a Milan Bukovac, Hajra Hukovi, Žika Glasovi, Borka Turanjanin i drugi uspostavili su uporednu evidenciju, prema kojoj je iskazivano izdavanje vealih količina hrane iz magacina nego što je stvarno injeno, sa ciljem da se, zalihama koje su stvarane na ovaj način pomogne porodicama uhapšenih pripadnika NOP-a i drugim patriotima koji su zbog svoje politike aktivnosti bili lišeni sredstava za život.

Na zadacima Partije u domobranstvu radili su Zvonko Grbac, profesori šahin Šahinpašić Josip i Midhat Begić, kao i rezervni oficiri Ibro Kapetanović i Sulejman Demirović.

Jedan broj simpatizera NOP-a politiki je djelovao u domobranskim formacijama i institucijama: Komandi grada, Aerodromu Rajlovac, Trećem zbornom području, Protivavionskoj odbrani, Vojnoj bolnici, Auto-komandi, pekari i dr.

U formacijskom sastavu rajlova kog aerodroma postojao je znatan broj aktivista i simpatizera. Ijij je rad usmjeravao Zvonko Grbac, koji je istovremeno održavao veze i sa Visokofojnikim odredom. Na ostvarivanju veza sa aktivistima u Rajlovcu radila je u gradu Slavojka Milićević, a održavanju veza Rajlovca sa Sarajevom bio je angažovan Mustafa Saraević.

Aktivisti i simpatizeri Partije, kao i drugi patrioti u domobranstvu stavljali su NOP-u na uvid važne vojne podatke koji su se odnosili na formacijski sastav, naoružanje, lokaciju, planove mogu ih operativnih poduhvata i si. U ovom periodu aktivisti domobranstva u Rajlovcu vršili su pripreme za prelazak dva aviona NDH, marke »Dornijer«, na slobodnu teritoriju, što je nešto kasnije i ostvareno. Pored obavještajnih zadataka, težište aktivnosti partijske organizacije u domobranstvu bilo je usmjereno na jačanje politike kog uticaja NOP-a i na podsticaj za kolektivno pristupanje domobranu u NOV, zajedno sa naoružanjem. Zbog takve svoje aktivnosti, pripadnici NOP-a u domobranstvu bili su izloženi stalnoj špijunaži ustaške i njemačke tajne policije, prijetnjama izvođenja pred ratni sud i si.

Jaka je i aktivnost NOP-a u preduzeima javnog saobraćaja. Okupator i ustaše su nastojali da svim sredstvima suzbiju tu aktivnost, naročito na osjetljivim mjestima kao što je željeznica, gdje su iste sa-

botaže ozbiljno ometale održavanje saobraćaja. O tim nastojanjima govori i proglas generala Fortnera, upućen »hrvatskim radnicima i namještenicima«: Često su vam dostavljani letci komunisti ke stranke ili partizana, u kojima se pozivate na rušenje i oštećivanje svakojakih uređaja: željeznica, mostova, brzoglasnih vodova, munjara itd,«⁵⁾ Po pravilu se ovakvi proglašavaju prijetnjama da će oni koji se »budu bavili sabotажom... biti strijeljani«.

U ovom periodu partijska organizacija veoma je mnogo ulazila na terena i na razoblije u avangardu politike i svakodnevnih postupaka okupatora i organa ustaške države. Pritom su veoma značajnu ulogu imale »Vijesti« i drugi propagandni materijal što ih je izdavala tehnička Mjesnog komiteta. U okviru propagandnog rada posebna pažnja bila je posvećena objašnjavanju značaja odlaska sarajevskih građana u NOV, kao i ukazivanju na posljedice kojima se oni izlažu ukoliko pristupe u kvislinške i druge neprijateljske formacije, te ukoliko se odazovu pozivima za odlazak na rad u Njemačku. U toj propagandnoj aktivnosti veoma je mnogo značilo angažovanje aktivistkinja NOP-a, naročito one u izbjegličkim porodicama.

To je bilo vrijeme kada su mnogi nazirali da će iz rata kao pobjednici izaći i NOP i zemlje antihitlerovske koalicije, ali i vrijeme kada je zbog pojačanog terora ustaša i Nijemaca, život sarajevskih građana postao nesnosan. U to doba sve je veći i broj Sarajlija izražavao spremnost za odlazak u NOV, pa je upućivanje simpatizera NOP-a na oslobođenu teritoriju bio jedan od važnih zadataka partijske organizacije.

Preko partijskih kanala pravcem Sarajevo - Ilidža, a nešto docnije i pravcem Rajlovac-Visočko-fojnički odred, bezbjedno je otišao u NOV veliki broj sarajevskih patriota.

Partijska tehnika

Jedan od važnih sektora partijskog rada, koji je naročito bio pogodan za masovnim hapšenjima, bila je partijska tehnika. Krajem 1942. godine policija je prodrla u prostorije u kojima se nalazila tehnička Mjesnog komiteta za umnožavanje propagandnih publikacija, zaplijenila pisane mašine, geštetnere za umnožavanje, pribor za umnožavanje lišnih legitimacija i propusnica, zalihe hartije i drugog materijala, uhapsila članove Partije - inž. Mirona Jevđenića i Josipa Sigmunda, koji su osuđeni na smrt i strijeljani. Nakon toga, kucanje i umnožavanje propagandnog materijala vršeno je samo na jednoj pisanoj mašini koja je bila vlasništvo predratnog komuniste, sarajevskog advokata dr. Jože Engla, koju je početkom 1943. godine dala Mjesnom komitetu Englova supruga Mira Stanišić. Rad takozvane fine tehnike za izradu lažnih lišnih dokumenata nije nastavljen, jer se pokazalo da je praktičnije i sa stanovišta sigurnosti korisnika lišnih isprava bolje, upotrebljavati originalne legitimacije i propusnice, koje je bilo moguće, bez većeg rizika,

⁵⁾ Sarajevski »Novi list«, br. 524, od 24. 1. 1943. Proglas generala Fortnera, njemačkog zapovjednika istog u Bosni.

nabaviti uz pomoć aktivista koji su radili u Direkciji željeznica, domobranstvu i u Odboru za prijem i smještaj izbjeglica.

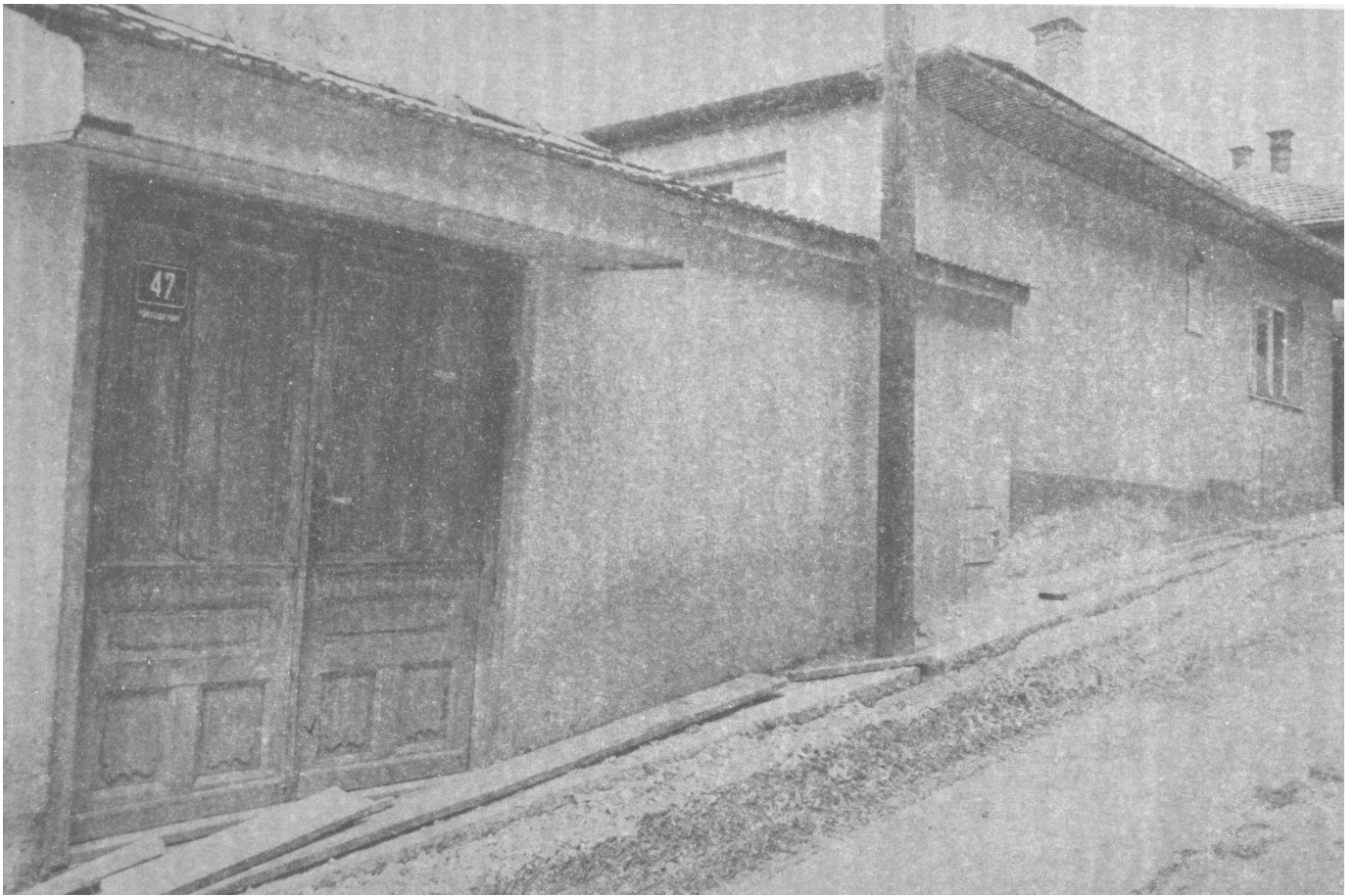
Da bi se obnovio partijski propagandni rad, ukazivala se potreba da se što prije uspostavi efikasnija partijska tehnika koja se ne bi »selila od stana do stana«, kako mi je o prilikama pod kojima je ona dotada djelovala govorio Džemal Bijedić, ve koja bi radila na jednom mjestu. Me utim, s obzirom na značaj ovog sektora rada i imaju i u vidu skupo plaćene pouke iz minule provale, bilo je neophodno novu partijsku tehniku smjestiti na takvom mjestu i kod takve porodice iz koje niko nije uhapšen zbog rada za NOP i koja ni po kojoj osnovi nije bila sumnjiva policiji. Kuća ili stan takve porodice morali su biti pogodni za ovakvu vrstu rada. Pored toga, kuća je morala biti na mjestu gdje dolazak ljudi i iznošenje štampanog materijala ne bi bili upadljivi i koju bi, u slučaju opasnosti, bilo moguće blagovremeno napustiti. Najzad, ono što je od svega bilo najvažnije, korisnici ili vlasnici takve kuće ili stana trebalo je da budu ljudi koji su nedvosmisleno dokazali svoju odanost NOP-u i koji su bili spremni na velike žrtve.

U to vrijeme u Sarajevu je bilo veoma teško naći i takvu porodicu, takvu kuću u ili stan, jer, ili su ljudi bili kompromitovani, ili njihova kuća nije bila pogodna za rad tehnike, ili su susjedi date porodice bili politički nesigurni ili sumnjivi. Negdje je u porodici bilo mnogo djece, pa je i to predstavljalo smetnju i slabašnost.

Pri takvim okolnostima najviše je odgovarala porodica i kuća Sare i Josipa Foht, koju sam poznavao još od prije rata. Foht je rođen u Zagrebu, ali je kao mlad došao u Sarajevo i radio kao prokurista firme »Montania«, koja je zastupala fabriku AEG i neke druge njemačke fabrike. U Fohtovoj kući se, nakon bjekstva iz zatvora, septembra 1941. godine, jedno vrijeme krio Išo Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, odakle je otišao na oslobođenu teritoriju. Fohtovi su poslije odlaska starijih komunista, koji su sa njima bili neposrednije povezani, ostali bez veze sa partijskom organizacijom. Zahvaljujući toj okolnosti, oni nisu bili zahvaćeni masovnim provalama do kojih je dolazilo u periodu od 1941. do 1943. godine.

Porodica Foht stanovala je u vlastitoj kući, u Adorđinoj broj 41 (sada Ulica porodice Foht). Uz kuću je bilo prostrano dvorište, opasano visokim zidovima, i velika bašta, koja se graničila sa susjednim baštama, a u neposrednoj blizini njihove kuće nalazila se mala kućica Fohtove majke, gdje je ona sama živjela. Ulica u kojoj se nalazila kuća ove porodice bila je dosta uska, strma i krivudava i nije bila ni blizu ni daleko od centra grada.

Sara i Josip Foht imali su dva sina - Ivana, kojemu je bilo šesnaest godina, i Vlatka, koji je imao trinaest godina. Sara Foht je poticala iz stare sarajevske jevrejske porodice Ozmo. Njen brat Danijel, poznati slikar, i njena sestra Hana bili su članovi Partije. Najveći broj članova ove porodice je već krajem 1941. godine transportovan u logor, a njihov najmlađi brat, Isak Simo, poginuo je 1943. godine na Sutjesci

Ku a porodice Foht

Time se, praktično, izgubilo iz vida da u Sarajevu živi posljednji član ove porodice, Sara Ozmo, kao supruga Josipa Fohta. Ovo je u još veći mjeri bilo zamagljeno njemačkim porijeklom samoga Fohta i njegovim uklanjanjem u »Kulturbund«, što je učinjeno po nalogu Partije, kako bi mogao više koristiti NOP-u. Na taj način bila je isključena svaka sumnja ustaša i okupatora u političku lojalnost ove porodice.

Fohtove sam posjetio odmah po dolasku u Sarajevo. Iznenadio ih je i obradovao moj dolazak. Interesovali su se za sve što se odnosilo na borbu. Posebno su se interesovali za pojedince koji su se nalazili u partizanskim jedinicama, a koji su dolazili u njihovu kuću u prije rata i tokom 1941. godine. Fohtovi su izrazili spremnost da pomognu u svemu što se od njih bude tražilo. Predložili su mi da kod njih stanujem. Ja sam im rekao da sam pitanje stana riješio, ali da imam ozbiljne teškoće pri izdavanju propagandnog materijala.

Kada sam nekoliko dana kasnije ponovo došao, zamolio sam ih da u njihovoj kući i iz njihovu pomoć organizujem partijsku tehniku. Fohtovi su to bez rezerve prihvatili. Detaljno smo o tome razgovarali, pri čemu su mi i oni sami dali niz korisnih predloga. Nekoliko dana kasnije su nabavljene četiri pisane mašine: mašina koju je dao Foht, dvije mašine koje je nabavila Cilika Hajnrih, od kojih je jednu dala aktivistkinja Ivanka Škarić, kao i pisana mašina koju je iz svoje kuće dao sarajevski trgovac Gliša Stojkanović. Tri šapirografa nabavljena su preko bibliotekara Radničke komore Mustafe Hodžića i njegove žene Ružice.

Izdavanje »Vijesti« nije bilo suviše složen posao, ali je zahtijevalo veliku odgovornost, pedantnost, najviše u konspirativnost. Ovaj rad sastajao se od nekoliko međusobno povezanih operacija. Trebalo je redovno i pažljivo slušati i precizno bilježiti sadržaj vijesti inostranih radio-stanica. Pri redigovanju i utvrđivanju konačnog teksta, moralo se voditi računa da podaci koji se u »Vijestima« objavljuju budu tačni, aktuelni, kratki i jasno izraženi, sa naznakom izvora i datuma svake pojedine informacije. Nakon toga, »Vijesti« su kucane na mašinu, umnožavane na šapirografu, radi lakšeg dostavljanja svakoj pojedinoj organizaciji, pakovane u svitke sa potrebnim brojem primjeraka. Svaku od ovih operacija trebalo je obaviti bez zastoja, u što kraćem roku, a potom »Vijesti« odmah otpremiti.

Nakon obavljenog posla oko svakog pojedinog broja »Vijesti«, cjelokupan korišćeni materijal - mašine, šapirografi, papiri, glicerini i sve drugo što je pri radu upotrebljavano - ostavljan je u specijalno pripremljen i maskiran prostor ispod stepenica koje su vodile u kuhinju. Pored ovog, postojalo je i skrovište ispod nadstrešnice dvorišnih vrata. Rezerve hartije bile su skrivene na tavanu kuće Fohtove majke.

Glavni izvori informacija za pisanje »Vijesti« bile su emisije »Slobodna Jugoslavija« koja je redovno javljala o uspjesima NOV i NOP-a, kao i obavještenja koja su o ovim uspjesima i borbi ostalih porobljenih naroda, te uspjesima saveznika emitovale radio-stanice Moskva, London, Glas Amerike i druge, na srpskohrvatskom jeziku. U »Vijestima«

je redovno pisano i o značajnijim događajima u samom Sarajevu i ukazivano na uzroke veoma teških prilika u kojima su u to doba živjeli sarajevski građani.

»Vijesti« su, po pravilu, izlazile dva puta nedjeljno, na nekoliko stranica, što je zavisilo od zbivanja o kojima se pisalo, a njihov tiraž iznosio je, u prvo vrijeme, oko 150 primjeraka. Uporedo sa aktiviranjem i daljim jačanjem partijske organizacije i njenog uticaja uopšte, tiraž »Vijesti« je rastao, tako da je, na primjer, povodom kapitulacije Italije štampano 500 primjeraka.

Slušanje stranih radio-stanica, bilježenje značajnijih vijesti i njihovo svođenje na konačan tekst vršili smo, u prvo vrijeme, zajedno Foht i ja, a kasnije je sve poslove oko izdavanja »Vijesti« i drugih materijala obavljao Foht, uz pomoć Hanike Finci Anike, koja je bila njihova rođaka, kao i uz pomoć Fohtovog starijeg sina Ivana. Pri izvlačenju »Vijesti« na šapirografu i pri pakovanju pomagali su Fohtova supruga i njihov mlađi sin Vlatko, koji je povremeno obavljao i pojedine kurirske zadatke po gradu. Na samom početku rada tehnike, matrice je kucala Olga Odić, član Partije, u svome stanu u Bukovica ulici. Međutim, pošto je i sam Foht odlučno kucao na mašinu i pošto je Olga Odić bila angažovana na drugim zadacima, kao i zbog praktičnosti i veće bezbjednosti, Foht je preuzeo i kucanje matrica.

Sara i Josip Foht prenosili su štampane materijale u stan Stjepana Vondraka, koji je imao krojačku radnju u svome stanu u Ulici Stake Skenderove, u neposrednoj blizini Mejtaša, tako da Fohtova kućna nije imala nikakve veze s ljudima koji su iz Vondrakovog stana preuzimali štampani materijal. Vondrak je 1932. godine, zbog djelovanja u osječkoj partijskoj organizaciji, bio osuđen po Zakonu o zaštiti države, što nije bilo poznato sarajevskoj policiji. U njegovoj kući su 1941. godine povremeno održavani sastanci Mjesnog komiteta, a tako je, jula iste godine, poslije bjekstva iz ustaškog zatvora, kod njega bio sakriven i liječnik od povreda koje je zadobio u policiji Alija Hodžić, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Vondrakova supruga Pepica rodom je iz Zagorja, bila je istog političkog opredjeljenja kao i on. Vondrakovi su, kao i Fohtovi, poslije 1941. godine i nakon odlaska vodećih komunista Sarajeva na zadatke oko organizovanja ustanka, ostali bez vršiteljeve veze s partijskom organizacijom. Sestra Stjepana Vondraka, Nada, bila je supruga Gliša Stojkanovića, poznatog sarajevskog trgovca štofova, koji je bio građanin-demokrata, pristalica NOP-a. Oni su stanovali u neposrednoj blizini Vondrakovog stana u Hadži-Sulejmanovoj ulici 15 (sada Ulica Fadila Jahića španca)⁶). Kada sam, nakon dolaska u Sarajevo, razgovarao sa Glišom, u čiji sam stan često dolazio do odlaska na

•) Pepica Vondrak je nakon odlaska svog supruga Stjepana u NOV nastavila ilegalni rad za NOP i 1944. godine je uhapšena i odvedena u logor, gdje su je ustaše ubili. Stjepan Vondrak umro je poslije oslobođenja na funkciji direktora Tvornice arapa »Klju«.

oslobo enu teritoriju, o mogu nosti da ustupi jednu sobu svoga stana za potrebe partijske tehnike, on i njegova supruga su izrazili spremnost da svoj stan stave na koriš enje partijskoj organizaciji. Me utim, do uspostavljanja partijske tehnike kod Stojkanovi evih nije došlo, ali sam s vremena na vrijeme kod njih stanovao. Iz Vondrakovog stana gradski kuriri su odnosili štampane materijale i predavali ih aktivistima pojedinih kvartova, za to specijalno zaduženim. Ove kurirske poslove vršili su Selim Sudi , kroja ki radnik, lan Partije, rodom iz Goražda, koji je do rata živio u Sarajevu i bio lan URSS-ovih sindikata, i Safeta Kuljuh, goraždanska skojevka, koja je po etkom 1943. godine, pred opasnoš u da bude uhapšena, došla u Sarajevo i tu politi ki djelovala. Oni su za taj posao bili veoma pogodni, jer su bili potpuno nepoznati sarajevskoj policiji. Kurirske poslove oko dostavljanja propagandnog materijala vršili su i skojevac Vojo Bri i i aktivistkinja Libuša Majer.

Pored »Vijesti«, u partijskoj tehnici su štampani leci povodom završetka pete ofanzive i oslobo enja nekih gradova od strane jedinica NOV, pojedini proglassi, što su ih u to vrijeme izdali Vrhovni štab i AVNOJ, a koje je objavila »Slobodna Jugoslavija«, kao i pojedini drugi dokumenti rukovodstva NOP-a koji su imali širi politi ki zna aj.

S obzirom na to da su u Sarajevu još 1941, godine policijske vlasti oduzele radio-aparate od velikog broja građana, zabranile slušanje stranih radio-stanica, te da su, naro ito u 1943, Nijemci i ustaše preko radio-stanica i štampe nastojali da svojim tuma enjem dogaja prikritu sopstvene poraze u Jugoslaviji i na isto nom i afri kom frontu, »Vijesti« i drugi materijali koje je izdavala partijska tehnika predstavljali su borbeni glas istine o zbivanjima koja su potresala svijet i koja su se ticala svakog građanina Sarajeva.

Rad partijske tehnike u ku i porodice Foht nastavljen je i poslije moga hapšenja. Tom radu poklanjao je naro itu pažnju i Vlado Peri kao sekretar komiteta, koji je, zajedno sa Fohtovima i Mirom Staniši , doprinio da se ovaj rad proširi. Sedamnaestog januara 1945. godine policija je otkrila ilegalnu aktivnost ove porodice i uhapsila sve njene lanove. Supružnici Sara i Josip Foht osu eni su na smrt i strijeljani. Njihov mla i sin Vlatko ubijen je u Jasenovcu, dok je stariji sin Ivan, u toku policijske istrage, uspio da se spasi bjekstvom. Nakon toga, bio je skrivan u stanovima aktivista Ferde šuha, Predraga Šarabe i Ivana Fogla, gdje su ga lije ili ljekari, aktivisti NOP-a, od povreda koje mu je nanijela policija. Nakon toga je preba en na oslobo enu teritoriju.

Moja partijska aktivnost u Sarajevu trajala je od polovine aprila do 19. septembra 1943. godine, kada me je uhapsila njema ka policija, nakon ega je partijskom organizacijom Sarajeva nastavio da rukovodi Vlado Peri Valter. Vladu Peri a je dva dana prije mog hapšenja sa oslobo ene teritorije uputio na partijski rad u Sarajevo Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, odnosno Oblasni komitet KPJ za isto nu Bosnu.

U njema kom zatvoru, odnosno zatvoreni kom odjeljenju sara-
jevske bolnice proveo sam etiri i po mjeseca, do po etka februara
1944. godine, kada je Glavni štab NOV i PO Hrvatske, po nalogu Vrhov-
nog komandanta NOV i POJ druga Tita, a na prijedlog sekretara MK
Vlade Peri a Valtera, organizovao moju razmjenu za Nijemce koje su
partizani zarobili. Razmjena je izvršena u Pisarovini kraj Zagreba.

Nakon lije enja u Topuskom i Drvaru upu en sam na partijski rad
u Bosansku Krajinu, a potom za sekretara Okružnog komiteta Partije
za Tuzlanski okrug.

HASAN LJUBUN I

DANI NEVOLJA I PREVIRANJA

Mene je kapitulacija kraljevske Jugoslavije zatekla u Zemunik, 12 kilometara daleko od Zadra, kao poručnik mitraljeske čete 54-og pješadijskog puka Jadranske divizije starojugoslovenske vojske. Da bih izbjegao predaju Nijemcima, odvojio sam se od puka i sa nekoliko oficira preko Crnog Luga došao u Glamoč. Na putu iz Glamoča, preko Livna i Bugojna, do Sarajeva osjećala se kod ljudi velika zbunjenost i neizvjesnost, vrlo teško su se snalazili u općem metežu kroz koji je zemlja prolazila. U Livnu sam preko radija slušao govor zagrebačkog muftije Ismeta Muftića, koji se uključio u zvaničnu ustašku propagandu. Govor je, u stvari, bio propagandni poziv Muslimanima da se uključuju u ustaški pokret. Argumentacije u govoru bile su postavke ustaške ideologije; iz govora se moglo naslutiti sve ono što će u predstojećim danima poput apokaliptičkih jahača doći u naša sela, gradove i krajeve, što će još jednom sablasno zamračiti i zakrvaviti dio naše istorije.

Deveti dan iza kapitulacije stigao sam u Sarajevo, gdje me je odmah uhvatilo neko bunilo od prizora koje sam ugledao. Pred stanišnom zgradom vidio sam žalosnu sliku - razoružani vojnici vojske stare Jugoslavije, pokorno i žalosno su čekali da budu transportovani u zarobljeništvo. Dok sam prolazio sarajevskim ulicama, sretao sam ljude nevesele, zabrinute, bez žagora, samo su tutnjali njemački tenkovi i odzvanjali oštri koraci njemačkih vojnika popraćeni zvonkim koračnicama.

Školu kod Konaka, u kojoj sam od 1940. bio upravitelj i u kojoj sam ostavio porodicu, zaposjeli su njemački vojnici, a moju porodicu su izbacili. Majku sa sestrama našao sam kod rodbine, a ženu sa kerkom kod njenih roditelja. Koristio sam izvjesnu smjenu vojnih jedinica u školi, pa sam se i ja uselio u školu.

Prvi me je posjetio moj kolega Meho Huskić, koji mi je rekao da je u svojoj školi sklanjao neke naše kolege iz Beograda koji su se u

Sarajevu zatekli kao oficiri. Meho Huski me je nagovarao da se prijavim njemačkoj komandi kao rezervni oficir, što sam ja odbio, a i njega sam uspio da od toga odvratim. Uveden je policijski sat; već se znalo da noću ustaše i agenti zalaze u kuće osumnjičene građana i da su neke već pritvorili. Počeli su teror i progoni.

Mi smo se počeli nalaziti, posjećivati i sastajati. Pretresali smo situaciju; međusobno se hrabрили time da je svaka sila za vremena, da pravda mora jedanput pobijediti i da će i Hitlerovoj sili jednom doći kraj. Sastao sam se tih dana sa mnogim mojim znancima i prijateljima iz građanskih redova, Srbima i Muslimanima. Interesantno je njihovo rezonovanje i zbuđenost koju su ispoljavali.

Posjetio sam u Trgovu komori moga dobrog prijatelja dr Voju Besarovića sa namjerom da ga nagovorim da se ukloni iz Sarajeva, jer ga svako dobro pozna kao sokolskog radnika. Kod Voje sam zatekao narodne poslanike Milana Božića i Husu Kadića. Vojo Besarović dogovarao se sa Milanom Božićem da posjete Petra Blaškovića, prvog opunomoćenika Ante Pavelića za vojna pitanja u Sarajevu i BiH, jer su se s njim ranije sretali u Beogradu, u Klubu industrijalaca. I Huso Kadić i ja savjetovali smo obojici da se sklone iz Sarajeva, jer su spadali u politički aktivnije Srbe. Tada sam rekao Voji da ovo nije Austrija koja je vodila veleizdajničke procese, nego da je ovo krvoločno fašističko zvižder. Nisu nas poslušali, pa su obojica stradali. U neobjavljenom memoarskom spisu dr Šarira Sikirića, koji je u to vrijeme bio rektor Više islamske šerijatske škole u Sarajevu, našao sam sljedeći primjer za tadašnju situaciju, koji prisjeća i se toga vremena, veli: »Dana 5. maja, uoči urdevdana, sreo me je moj davnašnji kolega i prijatelj Obren Vukomanović i pozvao me da mu sutra dođem na slavu. 6. maja, kada se počelo smrkavati, pošao sam u njegov stan, u Šahinagićevim ulici, koja je bila puna njemačkih tenkova i vojnika. Kada sam ušao u stan, dočekali su me Obren i njegova žena... kušali smo domačin i ja da započinem razgovor bilo o čemu, ali nikako nije išlo. Najedanput sam ja iz dna duše rekao domaćinima koji su bili pod teškom depresijom, baš kao da im je neko drag sada mrtav iznesen iz kuće: 'Ujedi li moj Obrene: - Ti si kršćanin a ja Musliman, ali ti se kunem svim što mi je sveto, da huka onih tenkova, koja se ujedine s vama, moje srce isto para kao i tvoje. Sve ovo je kadli-tadli proći, ali će nas dotada dosta jada ubiti'. Zatim smo sve troje zaplakali i rastali se«. Bila je ovo tipična atmosfera Sarajeva na početku rata. Osjećanje straha, nesigurnosti i saosjećanje naglo je postalo dio sarajevske svakidašnjice.

Sjećam se, takođe, događaja koji se i danas prepričavaju: U haremu Begove džamije prišao je jedan bivši akademik Ahmetu Bureku, profesoru, poznatom po brojnim aforizmima koji su se prepričavali u Sarajevu, i upitao ga: »Efendija, do kada će ovo ovako biti? Do kada će ovaj rat trajati?« Burek mu je odgovorio: »Može godinu, može dvije pa i četiri, ali više ne može«. Kada mu je akademik rekao da to nije dugo, on mu je

onda rekao: »De, sinak, zatvori nos i usta, pa ćeš vidjeti kolika je deki-ka (minuta)«.

Ratna atmosfera, u kojoj su saosjećajnici i okretanje jednih prema drugim postajali svakim danom sve potrebni, još snažnije je ukazivala na pravo lice zajedničkog života Muslimana, Srba, Hrvata i Jevreja u Sarajevu, dok su na drugoj strani izdajice, probisvijetnici i zlikovci tražili puteve za ostvarivanje svojih morbidnih i kratkovidnih namisli, po čemu će ih ova zemlja zapamtiti i zašto će u silnom naletu revolucije biti dovedeni pred nepoštedni sud narodne volje. Iza ulica i javnog života u Sarajevu, u to vrijeme dešavala se jedna posebna, tiha borba među kulturnim i javnim radnicima Muslimanima. Iz širokog spektra stavova i tumačenja novonastale situacije, postupno se izdvajao stav blizak interesima naroda i, može se reći, blizak programima KPJ. U tom spektru bile su prisutne raznovrsne tendencije – kolaboracionisti, pasivisti i neutralisti – do stavova aktivnog suprotstavljanja okupaciji i akcijama okupacionih vlasti. U dijalogima koji su katkad bili i prave svađe, po kutovima kafana, po kućama i u šetnjama, razmjenjivana su mišljenja i usaglašavani stavovi.

Jednog dana dok sam još stanovao u školi kod Konaka, zatekao sam u stanu jednu grupu Jevreja, koje je moja žena sklonila, jer su ustaše kupile Jevreje iz njihove ulice. Još i danas se sjećam nekih imena: Albert i Flora Ovadija i dvije njihove kćeri, Donka i Perla. Nakon nekoliko dana skrivanja, pomogao sam im da se jednim radničkim vozom prebace preko Konjica u Mostar, gdje su okolnosti za njih bile pogodnije s obzirom da su u Mostaru bile italijanske okupacione vlasti. Da bi manje upadali u oči na putu za Mostar, žene su bile u žarovima koje sam im pribavio. Sjećam se da sam tih dana sa Mehom Huskićem obilazio i svog kolegu Avrama Altarca i da smo ga hrabрили i nudili mu svoju pomoć. Nismo zaboravljali ni kolege Srbe, ja sam na svoju ruku zaposlio u prihvatilištu dvojicu Srba u Italiju, Gruju Mitrovića i Stevu Beljakaša.

Kada sam se sreo sa Šahinom Šahinpašićem, * negdje u ljeto 1942. počeo sam od njega dobivati »Bilten« i tako se konkretno povezao sa NOP-om. »Bilten« sam dobivao od Šahina svakog četvrtka u kafani kod »Volge«, sve dok nije pao u ruke policije inž. Jevđenić koji je prenosio »Bilten«. Šahin je počeo dolaziti u moju školu i postavljati mi izvjesne zadatke. Jedanput je Šahin od mene tražio da mu iz kancelarije Velike župe Vrhbosne dignem njegov službeni kalendar, kako ne bi imali njegovu fotografiju, što sam i uspio preko Strahinje Dramušića, koji je tada radio u prosvjetnom odjeljenju Župe. Drugi put je od mene tražio da mu popišem imena svih stanara u Željeznoj komandi neboderu u kojem je bilo smješteno nekoliko njemačkih policijskih ustanova. Drugi put mi je Šahin doveo u školu Avdu Humu i Džemalu Bijedića, da ih

* Šahin Šahinpašić je u to vrijeme imao specijalni zadatak da uspostavlja veze sa simpatizerima NOP-a u domobranskoj vojsci i ustanovama NDH. Sa ovakvim zadatkom upućen je u Sarajevo iz Šeste proleterske isto-bosanske NOU brigade. (Red.)

sklonim kada je za njima bila najveća potraga. Kasnije, u septembru 1943. godine, Šahin me upoznao i sa Valterom, kada su njih obojica, bosni i gologlavi, došli do Saburine škole iz koje sam došla iz Sagrdžija, gdje su ih Nijemci iznenadili. Ja sam već od januara 1942. godine bio upravitelj škole u Saburinoj ulici.

Koncem 1941. godine, a naročito početkom 1942. vladao je veliki etnički progon i pokolj muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni, posebno u regionu Foča - Goražde - Višegrad. Što se više povećavao teror etnika nad Muslimanima u istočnoj Bosni, sve se više povećavao i broj izbjeglica u Sarajevu. Tako je i po tome rat, sa svim svojim stravičnim posljedicama, bio prisutan i u Sarajevu. Djeca bez roditelja, roditelji bez djece, starci, ranjeni i gladni, pristizali su iz opustošenih sela i gradova istočne Bosne, bježeći i ispred krvave zlikovne kamere i ognja u kojem je cvrčalo ljudsko meso. U Sarajevu su tražili sklonište za život. Svima je bilo jasno da je svaki pasivizam izvan zahtjeva elementarne etičke neljudski. Ali još uvijek, većina građana Sarajeva nije znala šta raditi izvan angažovanja u humanitarnim akcijama oko zbrinjavanja izbjeglica. Dobro se sjećam slušajući kada smo izašli do Hurijeta, da dođemo i obidemo neke izbjeglice i kada smo prišli jednom starijem seljaku Muslimanu, koji je sjedio na tri vrećice i kojega smo pokušali razgovoriti i utješiti. On nam je tada odgovorio: »Ja sam živio dobro, imao sam tri sina, sve trojici sam kućicu napravio i poženio ih. Imao sam dosta zemlje, konja, krava i volova, a sada imam samo ove tri vrećice, pa ne bih žalio ni njih, samo da saznam koji je pravi put da izađemo iz ovih strahota«.

Škola u Saburinoj ulici do kraja rata bila je više prihvatilište za izbjeglice kućicu djecu iz istočne Bosne nego isključivo obrazovna ustanova. Djeca koja su dolazila u nju kroz sve godine rata bila su prava slika ratnih užasa. Kroz ovu školu-prihvatilište od sredine 1942. do oslobođenja 1945. prošlo je 1316 djece. Smještaj, ishrana, ogrijevanje i liječenje i nastava bili su veoma teški problemi kroz koje su se još dramatičnije iskazivale strahote rata. Prilike i u prihvatilištu bile su veoma teške, jer se, s obzirom na nedovoljnu brigu ustaških vlasti, nisu mogli obezbijediti ni minimalni uslovi za normalno funkcionisanje ove ustanove. Osoblje koje je radilo sa djecom svakodnevno je preko svjedokanstava koja su bila sama djeca, saznavalo nove činjenice o stravičnim pokoljima i uništavanju svega što se stoljeće ima upornim ljudskim radom gradilo i postizalo. Među djecom je bilo i takove koja nisu znala ni kako im je ime, a još više onih koji nisu znali svoje prezime, pa i danas poslije više od 30 godina, kako je likvidirano prihvatilište, dođe mi pojedinac koji živi pod tuđim imenom da mu kažem bilo kakovu pojedinost po kojoj bi mogao zaključiti odakle je i kako se zove.

Škola je kroz sve vrijeme rata bila i značajno središte ilegalnog rada. U njoj su se pored Avde Hume i Džemala Bijedića, sklanjali i porodica Mesuda Hotića - tri kćerke, žena i njena sestra, zatim Esmu Džonlagi, partizanka koju je bila zarobila ajnička milicija, kao i neki

Škola u Saburinoj ulici — zna ajan punkt NOP-a (danas OŠ »Ivan Cankar«)

drugi ilegalni radnici. U školi je izvjesno vrijeme štampan bilten »Nedeljne vijesti« i drugi ilegalni materijal i odatle rasturan. U školi je Valter obavljao izvjesne kontakte sa ilegalcima i graanima. Za položaj djece Valter je pokazivao živu brigu. Preko škole su dobivale okolne partizanske porodice pomoć u novcu, a neke i hranu i ogrijev. Pred sam završetak rata ustaše su pokušale djecu iz prihvatilišta prevesti u Zagreb, ali im se odluka usprotivila, ali im je pomoglo i društvo »Merhamet«, jer je u tom momentu uzelo prihvatilište pod svoje pokroviteljstvo.

U Sarajevu je za vrijeme rata bilo nekoliko aktivnih muslimanskih društava: »Merhamet«, »Hurijet«, »El Hidaja«, »Narodna uzdanica« i »Bratstvo« na Vratniku. Sva ova društva su se bavila teškim pitanjima u kojima su se nalazili Muslimani, a dominiralo je pitanje izbjeglica kojih je bilo puno Sarajevu. Od svih ovih društava, u »Merhametu« je bilo najživlje, jer se u njemu okupilo najviše muslimanskih građana pridošlih sa raznih strana u Sarajevu. U »Merhametu« su pokrenute razne akcije, naročito one oko zbrinjavanja izbjeglica i njihove djece. »Merhamet« je bio centar za sakupljanje materijalnih sredstava za pomaganje izbjeglica, kao i raznih drugih akcija. »El Hidaja« je bila organizacija muslimanskog svećenstva u kojoj su sastavljane prve muslimanske rezolucije kao prvo javno reagovanje protiv terora nad Muslimanima koji su provodili ustaški režim i etnici. Bilo je to sa jedne strane, reagovanje na položaj u koji su zapali Muslimani, a i s druge strane, izraz razočaranja nekih muslimanskih svećenika i drugih građanskih muslimanskih vrhova koji su osjetili da su ih izigrale ustaše i da se tokovi politike NDH odvijaju mimo njih i njihovih interesa.

Dvanaestog oktobra 1941. izdana je takozvana Sarajevska rezolucija u prostorijama »El Hidaje«, koja je upućena javnosti. U ovoj rezoluciji se kaže da se osuđuje ustaški sistem ubijanja, pljačke, deportiranja i uopće progona, kao i da se onemogućava vjerska netrpeljivost. Zatim se traži da se pozovu na odgovornost svi stvarni krivci, koji su počinili ma kakvo nasilje i da se najstrožije kazne po zakonu. Iz same rezolucije je vidljivo da potpisnici žele da ograde muslimanski narod od zločina koji se vrše, ali se u tekstu nazivaju »Hrvati - Muslimani« i stalno pozivaju na to »da zakon primjenjuje samo redovna vlast i redovna vojska«. To znači da se ne distanciraju od državne vlasti NDH, nego traže da ona izmijeni svoje postupke, naročito one koji pogoravaju muslimanski narod. Ovu rezoluciju je potpisalo 106 građana raznih profesija, i to: preko 20 svećenika funkcionera raznih tijela vjerske zajednice, preko 20 profesora i studenata, preko 10 sudija, preko 10 trgovaca, 4 poslanika bivše JMO, 5 predsjednika pomenutih muslimanskih društava, nekoliko liječnika, više raznih službenika i drugih građana. Ova rezolucija izazvala je veliku srdžbu kod ustaških glavešina. Pored Sarajevske rezolucije, izašle su slične rezolucije i u drugim mjestima (Prijedorska, 23.9.1941, Mostarska, 21.10.1941, Banjaluka,

12.11.1941. Bijeijinska, 2.12.1941. i Tuzlanska, 11.12.1941.), a vjerovatno ih je bilo još.

Muslimani u Sarajevu nisu imali jedinstven politički stav i zato im nije bilo ni jednako držanje za vrijeme rata. Jedan manji broj Muslimana u Sarajevu slijedio je politiku Hakije Hadžića, koji je prišao ustaškom pokretu, pa je držanje njegovih ljudi za vrijeme rata odudaralo od držanja većine Muslimana. Drugi su tražili da vojska preuzme vlast i zavede red i zakon, još uvijek vjeruju i da će u NDH naći neko rješenje, a treći, oni najreakcionarniji, tražili su da se Bosna i Hercegovina izdvoji iz okvira NDH i od nje stvori posebna državna cjelina pod pokroviteljstvom Trećeg Rajha. Ti, treći, su tražili bosansku vojsku koja će uvažavati granice »muslimanske Bosne«. Patriotski dio Muslimana, manji broj u ovom previranju stalno raste, sve se više opredjeljuje za NOP naročito mladi svijet.

Kada su se etnička nasilja nad Muslimanima prevršila svaku mjeru, onda NDH uzima kurs da pojača muslimanske milicije, kako bi na taj način od nje stvorila svojevrsnu vojnu snagu i spriječila proces prilaženja Muslimana NOP-u i partizanskim jedinicama. To je fašisti koji politički samo donekle i uspjelo. Muslimanska milicija po selima najvećim dijelom bila je upoznata sa ciljevima NOP-a, jer je imala na razne načine dodira sa partizanskim jedinicama, pa se rezervisano držala, iako je bilo i takvih milicija i legija koje su duboko zagazile u ustaške vode. U Sarajevu i njegovoj bližjoj okolini formirano je 5 muslimanskih milicija: Vratnička, sa oko 300 milicionera, u čijim redovima je imao uticaj NOP; Hrasnička, koja se branila od Srba, a i u njoj je bilo našeg uticaja; Nahorevska, sa oko 100 milicionera, koja je bila uglavnom pod Srbijskim uplivom, jer se Srbijski štab nalazio u bližjoj okolini (u Nišima); Jarugedolska, sa oko 200 milicionera, koja je donekle pripadala domobranstvu, i Kotorska, sa 2000 milicionera, koja je, takode, bila pod uplivom domobranstva.

Na traženje nekih muslimanskih političara u poznatom Memorandumu Hitleru da se osnuje Bosanska straža (legija) koja će braniti granice Bosne i njen prostor sa zavičajima i porodicama, Nijemci su odgovorili sa osnivanjem 13. SS-divizije »Handžar«. Ova SS-divizija formirana je metodom vrbovanja i prisilnog regrutovanja, dobrim dijelom od lutajućih izbjeglica iz istočne Bosne, zatim od najgoreg ološa iz ustaških i domobranskih jedinica. Bili su zavaravani obećanjima da će imati sve beneficije njemačkih vojnika i da će njihove porodice primiti pomoć, kako za vrijeme rata, tako i poslije rata. Osnivanju ove SS-divizije kumovao je i veliki palestinski muftija El Huseini.

Kada su vidjeli da ništa osobito nisu postigli osloncem na Muslimansku miliciju, u Sarajevu osnivaju odbor »Narodnog spasa« koji će proučavati pitanje odbrane Muslimana i tražiti načina kako će se Muslimani najbolje zaštititi od Srba i drugih neprijatelja. Pala je tada iie-

ija ideja da bi Muslimani trebali imati »svoju šumu« kao i partizani ako hoće da ostanu živi.*

Bio sam prisutan ratnim zbivanjima u Sarajevu kao ilegalni radnik NOP-a, održavajući i istodobno kontakte sa Muslimanima koji su igrali neku ulogu u javnom životu a bili izvan pokreta. Iznenadilo me je ipak kada me je jednom Muhamed ef. Pandža telefonom pozvao da mu dođem u Ulema-medžlis na razgovor, jer sam znao da on nije naklonjen našem pokretu. Taj njegov poziv u meni je razbudio znatiželju. Kada sam u zakazano vrijeme, došao kod Pandže, tu sam zatekao: dr Behaudina Salihagića, sudiju okružnog suda, Bećira Omersoftića, sudiju, i šefku Hasandedića, domobranskog potpukovnika. Sva trojica su mi bili dobro poznati kao simpatizeri, a donekle i saradnici NOP-a, pa sam osjetio neko olakšanje. Pandža nam je najprvo saopštio da se on sprema da ide u šumu i da nas moli da ga od toga ne odgovaramo, jer nas ne treba poslušati; ali da, ipak, želi s nama razgovarati o teškoj situaciji koja sve više zapada muslimanski svijet. Ja sam mu prvi postavio pitanje o tome šta on misli o partizanima, a on mi je odgovorio: »Ja, bogami, sarađivati s njima«. Imao sam utisak da se Pandža s nekim dogovorom o tom svom koraku. Kad sam dobio takav odgovor, rekao sam mu da treba odmah da ide, dok su ga ova trojica odgovali da ne ide, da nije još vrijeme, da treba da se vidi kako će se razvijati situacija na istom frontu. Pomislio sam da i oni mora da imaju neke razloge za stav da Pandža ne ide u šumu. Međutim, Pandža je bio uporan u ideji da ostvari svoj naum, pa ga niko nije mogao odvratiti da ne ode. Pandža je otišao u »šumu«, ali se ubrzo uvidjelo da on nije iskreno prihvatio politiku NOP-a.

Posebno zanimljivi i ilustrativni za sarajevske ratne prilike i moje sudjelovanje u njima su moji kontakti s Uzeiragom Hadžihasanovićem, u ljeto 1943. godine. Uzeiraga je bio poznati trgovac i političar, vrlo uticajna ličnost politike Mehmeda Spahe i stalno angažovan u radu JMO od njenog osnutka do gašenja. Kao takva ličnost bio je poznat i na prednim krugovima još prije rata. Ja izravnih kontakata nisam nikada sa njim imao. Zato sam i bio iznenađen kada sam saznao za njegovu želju da se sa mnom sretne. Naime, u ljeto 1943. godine Uzeiraga me je pozvao preko svoga zeta Mustafe Softića, gradonačelnika Sarajeva, da mu dođem na Hrid, jer želi sa mnom razgovarati. Odazvao sam se pozivu i kada sam se ispeo na Hrid, našao sam Uzeiragu u njegovom hladnjaku, usred zelenila, bio je bolestan i ležao je u krevetu.

Nakon što smo se upitali za zdravlje, Uzeiraga mi se obratio: »Pozvao sam te kao starog Srbina-Gajretovca. Meni poručuju neki

* Pandža je, u to vrijeme u saradnji sa Nijemcima formirao tzv. Muslimanski oslobodilački pokret, pa je tokom novembra izdao i lično potpisao i posebni letak pod naslovom »Braćo Muslimani«, u kome poziva sve Muslimane da se svrstaju u »vrste redove« i da »preuzmu vlast«. Razumljivo da ove političke aspiracije muslimanske reakcije, kojoj je pripadao Pandža, nisu mogle naići na plodno tlo, jer su razvojem snaga NOP-a u Bosni i Hercegovini uglavnom već bile u narodnooslobodilačkoj borbi. (Red.)

* Arhiv VII, arhiva NDH, 154. k. br. 13/15-5

Srbi odozgor sa Bistrice, da bi htjeli i sa mnom da razgovaraju, pa sam htjeo da te pitam bili htjeo i ti da prisustvuješ tim razgovorima. Bio bi ja, moj zet Softi , jedan pukovnik i, ako si voljan, i ti«. Prije nego što sam ja odgovorio, Uzeiraga je nastavio: »Ako oni ne bi mogli do i ova- mo, bi li ti ispred nas otišao njima na Bistricu?« Kada sam mu rekao da nanjegovo pitanje ne bih mogao odmah odgovoriti dok se ne bih po- savjetovao sa »svojim društvom«, on mi je na to rekao:

»Neka, danum, pitaj ti svoje društvo. Tako mi je pisao Suljo (Fili- povi) iz Tuzle, da on saraduje sa partizanima, pa neka, danum, neka nas ima i tamo i tamo«. Zatim mi je naširoko obrazlagao kako ovdje žive Srbi i Muslimani i kako ho e i jedni i drugi da ostanu ovdje. »Oti i e Nijemci i ustaše, a mi emo ostati, pa treba da se ve sada dogova- ramo i sporazumjevamo o našem budu em zajedni kom životu«. Za- tim me je zamolio da mu do petka javim da li pristajem da u estvujem u ovim razgovorima sa Srbima sa Bistrice. Poslije toga smo se pozdra- vili i ja sam krenuo niz Hrid, prema aršiji. Usput sam razmišljao kako bi mogao prona i Šahina, da ga upitam bi li trebalo da ja prihvatim Uzeiraginu ponudu ili ne. Slu ajno sam u Sara ima susreo amila e- hi a, tako er saradnika pokreta, pa sam ga upitao da li bi mi mogao re i gdje bi mogao vidjeti Kadiju (kako smo me usobno zvali Šahin- paši a). amil me upitao: »A treba li ti«? Kad sam mu rekao da mi hit- no treba, re e mi da sutra u 8 sati do em njegovoj ku i koja se nalazi visoko u Sagra ijama, prema Budakovi ima, i da u tu na i Kadiju. I doi- sta sam ga tamo našao. S njime je bio i Esad engi , tadašnji sekretar Mjesnog komiteta. Ispri ao sam im sve o mome ju erašnjem razgo- voru sa Uzeiragom i zamolio da odlu e da li ja ovu Uzeiraginu ponudu da prihvatim. Obojica su mi rekli da ovu Uzeiraginu ponudu prihvatim i, ako bude trebalo, da odem i na Bistricu, da vidim ko su ti Srbi sa Bi- strice, ko za njima stoji i šta oni ho e. Svi smo pretpostavljali da se radi o nekim namjerama etnika. U petak sam, kako smo se dogovorili, ponovo otišao na Hrid, ali tamo nisam našao Uzeirage. Njegovi su mi rekli da je otišao u magaz. Kada sam stigao pred magaz, susjed mi je rekao da se kod Uzeirage nalaze šef policije, zatim pukovnik Franjo Kneževi i još dvije nepoznate li nosti, te me je savjetovao da ne ula- zim u magaz dok oni ne izi u. Sa ekao sam šetaju i kroz Sara e, dok Uzeiraga ne ostane sam, pa sam onda ušao. Uzeiraga me je do eko ri- je ima: »Hasane, neka ona naša stvar malo tehiri (sa eka). Evo, vidiš, zatvorili su neke ugledne sarajevske Srbe, pa ako ih pobiju, sve e pu- knuti po nama Muslimanima. Zato sam, iako bolestan, ustao i sišao da ih spašavam.« Do razgovora sa Srbima s Bistrice nije nikada došlo. Uzeiraga je umro i na njegovoj dženazi pred Begovom džamijom go- vorio je trgovac Jovo Ili koga je Uzeiraga iz zatvora spasio.

Nakon Uzeiragine smrti, njegov zet Mustafa Softi me pozvao da idemo zajedno u Nahorevo, na pregovore sa nekim etnicima. Ja sam se opet obratio Šahinpaši u i pitao ga da li treba da idem ili ne. Kada mi je šahinpaši stavio u zadatak da svakako odem, sa Softi em sam

otišao u Nahorevo. U Nahorevu nas je zaustavio stražar - milicioner, koji nas je sproveo do kuće nekog Salihage. U Salihaginoj kući i zatekli smo etničkog pukovnika Borotu i nekog kapetana Damjanovića, koji nam se predstavio kao etnički komandant srednje Bosne. U toku razgovora Softićim je obrazlagao kako su Muslimani bili privrženi Srbima i Srbiji, ali da je s užasnim etničkim pokoljima pokolebano to muslimansko raspoloženje prema Srbima, pa ako tako nastave etnici da biju Muslimane, izgubiće Muslimani svako povjerenje prema Srbima. Ja sam im primijetio to da su u Foču ubili, među brojnima, i dvojicu Srba - Muslimana Omera Čengića, poštaru, i Saliha Hasića, posjednika i banskog vijećnika u bivšoj Jugoslaviji.

Na to je kapetan Damjanović odgovorio: »Narod je od nas tražio da bijemo Turke (kako je on nazivao Muslimane) i mi smo morali slušati narod. Danas narod drugačije misli. On je protiv toga da se biju Turci i kad bi ja sad zovno onog stražara i rekao mu da ubije Salihagu, on bi okrenuo pušku na me. A što se tiče one dvojice iz Foče, mogu vam reći ja sam komandovao napadom na Foču, naprijed su bili Piperi, koji nikoga nisu poznavali u Foči, pa su tako stradala i ta dvojica koje spominjete. Oni nisu trebali izlaziti na ulicu, nego su se trebali izvjesno vrijeme skloniti, pa tek se pojaviti kad Foča bude posve zauzeta«.

Zatim je Damjanović nastavio: »Mene su neki dan pratila 4 milicionera u fesovima iz milicije Ismeta Popovca, iz Konjičke župe do Kalinovika. Kada smo došli u Kalinovik, pitali su me kako sam smio ići sa Turcima, a ja sam im odgovorio da nema više Turaka i da su ovo naša bratstva«. Zatim je Damjanović govorio da treba sve zaboraviti i preći preko svega što je bilo i Muslimanima govoriti da se više nikada neće dogoditi ono što se radilo i povratiti im povjerenje u Srbe i etnike. Pomislio sam, vidi kakvo nam sad to »bratstvo« nude etnički koljači.

Kada sam Šahinu, poslije dva-tri dana sve ispričao šta su nam govorili etnici Borota i Damjanović on mi je rekao da je sutradan, poslije nas, išao njima na razgovor jedan domobranski oficir, Slovenac, koji ih je pitao šta će biti s Muslimanima. Oni su mu odgovorili da je s Muslimanima svršeno. Kada je Slovenac napomenuo da su oni Slaveni, oni su mu odgovorili: »Sto puta da su Slaveni, ne ćemo dušmana za kućnim vratima«. To mi je isto potvrdio i Šefko Hasandedić domobranski potpukovnik, koji mi je rekao da je to bio njegov oficir Slovenac i, ako želi, da će mi ga dovesti.

Od jeseni 1943. godine - poslije dolaska Valtera u Sarajevo, NOP postaje sve jači i snažniji. Ugled NOP-a u Sarajevu sve više raste, on biva sve prisutniji u životu grada i sve više dolazi u centar pažnje građana. U gradu sve više raste broj simpatizera Pokreta; sve je više građana pristupalo saradnji sa NOP-om i uključivalo se u razne akcije. Građani su sve više tražili i čitali »Bilten« pokreta, pa se njegov tiraž stalno povećavao. Sve više se prikupljala pomoć za nezbrinute partizanske porodice. Ideje NOP-a sve su više zaokupljale i sarajevske Muslimane. NOP je zbližavao građane i bio pravi neimar bratstva i dru-

garstva. Ugled NOP-a toliko je narastao, da su mu se po ele obra ti i neke li nosti koje su stajale na suprotnim pozicijama.

Jedanput je Mustafa Softi preko mene zatražio sastanak sa Valterom. Valter je prihvatio njegov predlog i odredio vrijeme. Sastanak je održan kod mene, u mom stanu u Saburinoj školi. To je moglo biti negdje u martu 1944. godine. Softi kao da je htio uspostaviti saradnju sa NOP-om, pa je Valteru postavljao i ovakva pitanja: Šta je sa privatnom svojinom; kakav e biti odnos prema vjeri i zašto se u Srbiji ne vode partizanske borbe? Valter mu je odgovorio da e privatna svojina biti ograni ena, da e vjera biti rastavljena od države, a uostalom o svemu tome e narod odlu ivati. Što se ti e Srbije, i tamo se vode borbe i ne samo puškom. Zatrn je Valter tražio od Softi a da se angažuje oko sakupljanja pomo i za nezbrinute partizanske porodice i, tom prilikom, upitao ga: »Je li sramotno da mi tu pomo dobivamo sa oslobo ene teritorije za sarajevsku sirotinju pokraj tolikih bogataša i trgovaca sarajevskih?« Zatim je Valter tražio od Softi a da on u svojim službenim politi kim izjavama daje pomirljiviji stav prema partizanima, te da poklanja više pažnje partizanima i pripadnicima NOP-a koji su u zatvorima.

Drugi put je Softi tražio preko mene sastanak sa Valterom, negdje u jesen 1944. godine, kada su saveznici bombardovali Sarajevo, pa je najviše stradao sirotinjski kraj Mihrivode. Opet je sastanak održan kod mene. Softi je molio Valtera da on poradi kod saveznika da se više ne bombarduje Sarajevo, naglašavaju i mu to da je samo stradala sirotinja. On je Valteru govorio: »Ja sam došao vama, nisam otišao nikom drugom, jer vi to možete ako ho ete«. Bilo mi je jasno da Softi ne nastupa samo u svoje ime, ali sam istovremeno ocijenio kako se Valter izvanredno snašao i sveo razgovor na ono što bi se realno preko Softi a moglo postiti.

Kada je u januaru 1945. godine policija izvršila provalu kod porodice Foht, u adordžinoj ulici, Valter je od mene zatražio da mu na em i osiguram stan u tom dijelu grada. Kako je Ibrahim Kirli stanovao u blizini Fohtove ku e, za koga sam vjerovao da bi u inio sve što bi od njega zatražio, a osim toga, tu bi Valteru bilo najsigurnije, pa sam mu se obratio i zatražio stan za Valtera. Ibro Kirli mi je odgovorio: »Ho u, kad ti kažem, eno mu soba na spratu, eno mu telefon, imam i tajni prolaz u Vuka Karadžića ulicu, kuda se može povu i ako bude trebalo; imam i revolver, brani u njegovo odstupanje«. Kada sam predve er u Višnjiku saop io Valteru, on me nekoliko puta priupita: »Je li mogu e da je Kirli tako rekao«?

Drugom prilikom Valter me je pitao da li poznajem Nezira Škalji a i jesam li s njim dobar. Kada sam mu odgovorio da ga dobro znam, rekao mi je da ga zamolim da nam u svojoj ku i ustupi jednu prostoriju u kojoj bi jedan naš drug dva puta nedjeljno radio na nekim kartonima. Nezir Škalji je uredio da ta prostorija bude kod njegovog brata Seje

za gradom, te tako je OZN-ina kartoteka smještena u sobi Nezirove majke i tu se nalazila nekoliko mjeseci.

Jedno jutro u jesen 1944. godine došao mi je Valter sa još jednim drugom i donio jednu listu na kojoj je bilo napisano preko 20 imena Muslimana, saradnika NOP-a, od kojih je trebalo jedan broj odabrati za Odbor narodnooslobodila kog fronta. Na vrhu liste bilo je ime Zaima šarca za kojeg sam mu ja rekao da je on svim pametnim muslimanskim stvarima kumovao. Valter je dalje tražio imena i tražio od mene mišljenje za svakog kojeg mi je tražio. Na koncu me je pohvalio da dobro poznajem ljude u Sarajevu. I zaista, u oktobru 1944. godine došlo je do formiranja Gradskog odbora NOF-a, u kome su bili, izme u ostalih Zaim šarac, Blagoje Kovačević, Ante Martinović, Boro Knežević, Valter Perić i ja.

DR BORIVOJE KNEŽI

NEUSPJELI POKUŠAJI ETNIKA DA FORMIRAJU RAVNOGORSKU ORGANIZACIJU U SARAJEVU

Za pravilnu ocjenu situacije i prilika uopšte u gradu Sarajevu za vrijeme okupacije, pa i odnosa etni kog pokreta i Srba u Sarajevu, neophodno je uzeti u obzir i nekoliko veoma važnih činjenica koje su imale bitnog uticaja na tu situaciju i te prilike. Sarajevo je glavni grad Bosne i Hercegovine u kojem je bilo i sjedište zemaljskih vlasti (ustaških i okupatorskih), a sam grad je predstavljao vrlo važan centar u vojno-političkom pogledu i sa aspekta politike okupatora u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Još prije okupacije i stvaranja tzv. Nezavisne države Hrvatske u gradu je postojao jak napredni i antifašistički pokret sa raznim vidovima djelovanja. Narodnooslobodilački pokret i u Sarajevu odmah dobiva sve masovniji karakter a sam grad u odnosu na ovaj pokret imao je poseban značaj i kao glavni grad Bosne i Hercegovine. Preko Sarajeva se održavaju značajne veze između rukovodstava narodnooslobodilačkog pokreta u raznim područjima Bosne i Hercegovine, kako oslobođenim, tako i neoslobođenim, i ono predstavlja veoma važan kanal za prebacivanje pojedinih rukovodilaca narodnooslobodilačkog pokreta iz jednog kraja Jugoslavije u drugi. Nadalje, Sarajevo je i najveći grad u Bosni i Hercegovini u kojem su Srbi i Muslimani bili u znatnoj većini, a etnički pokret, kao pomagač okupatora u borbi protiv partizana i Narodnooslobodilačke vojske u nekim krajevima Bosne i Hercegovine, pa i u okolini Sarajeva, postao je, zahvaljujući okupatoru, u odnosu na područje stanovništva nosilac izvjesne vlasti i ovlaštenja, iako se radilo o područjima koja su pripadala tvorevini okupatora, tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. I konačno, razvoj situacije na ratištima u korist antihitlerovske koalicije, naročito na sovjetskom ratištu, bio je značajan faktor i od uticaja na politiku pojedinih pomagača okupatora pa i etnika.

Sve ovo treba imati u vidu i kada se želi dobiti što potpunija slika nastojanja i politike etnika u odnosu na Sarajevo i razloge zašto taj pokret nije mogao tokom itave okupacije ostvariti željeni uticaj na srpske mase u gradu i obezbijediti njihovu saradnju i pomoć.

Kao što je poznato, etnički pokret i u našim krajevima, kao dio etničkog pokreta koji je u ljeto 1941. godine pokrenuo pukovnik bivše jugoslovenske vojske Draža Mihailović, imao izrazito nacionalističko i velikosrpsko obilježje, a to proizlazi iz njegove proklamovane politike i prakse neustvovanja u borbi protiv okupatora, odnosno saradnje sa Nedićevom Srbijom i njemačkim okupatorom. U svjetlosti takvih stavova ispoljila se i njegova borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta i partizanskih jedinica kroz itav period narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Polazeći od shvatanja da su za poraz jugoslovenske vojske krivi Hrvati i Muslimani, pod parolom »zaštite srpskog življa«, povedena je beskompromisna borba, naročito u Bosni i Hercegovini, protiv Hrvata i Muslimana, s ciljem da se krajevi u kojima su zajedno živjeli sa Srbima oistie od »nenacionalnih elemenata« u smislu Instrukcija koje je, 20. decembra 1941. godine¹⁾, Draža uputio etničkim komandantima u Crnoj Gori o ciljevima etničkog pokreta, što je stvarno predstavljalo bratoubilačku borbu kao dragocjenu pomoć okupatoru protiv naših naroda.

Međutim, razvoj događaja je jasno pokazao da ovakva etnička bratoubilačka politika nije naišla na željenu podršku širokih srpskih masa u kojima je napredni pokret još prije rata imao jako uporište, a narodnooslobodilački pokret, svojom politikom bratstva i jedinstva i uspjesima u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača - ustaša i etnika, našim narodima osvjetljavao put koji ih je jedino mogao dovesti ka pravoj slobodi i u sretniju budućnost.

Kada je etnički pokret u prve dvije godine okupacije doživio poraz u svojoj politici genocida i bratoubilačkog rata, odnosno kada je njegova politika osuđena na propast, nastoji da izmijeni svoju politiku i tako ostvari saradnju i sa nesrpskim stanovništvom, odnosno da u njegove redove mogu stupati i Muslimani i Hrvati, pa i pruži dokaze da nije protiv njih. Iz proglasa Komande operativnih jedinica Istočne Bosne, Hercegovine i Boke - delegat za muslimane, od 14. septembra 1943. godine, upućenog »bratima i Muslimanima«, vidljiva je orijentacija na formiranje muslimanskih vojnih organizacija, kao i pozivanje Muslimana da stupaju u redove organizacije Jugoslovenske vojske u otadžbini.²⁾ Ali i ta je politika imala sva obilježja saradnje sa okupatorom i nepomirljive borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta, sa konačnim ciljem stvaranja države sa uređenjem kao u staroj Jugoslaviji, monarhije sa

¹⁾ Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i Centralnoj Bosni 1941., Beograd 1973, str. 261-262.

²⁾ Arhiv CK SKOJ br. 3554/43

vladaju im krugovima koji su u aprilu 1941. godine izdali zemlju i doveli do sramne kapitulacije i njezinog raspada.

Pronađeni dokumenti u raznim arhivima iz vremena okupacije koji se odnose na etnički pokret, u dovoljnoj mjeri potvrđuju ove konstatacije o politici i ciljevima etničkog pokreta tokom okupacije, a pružaju dovoljno materijala i o razlozima zašto nisu postignuti željeni uspjesi u provođenju svoje politike, pa i razloge o neuspjehu stvaranja željenog uporišta i obezbjeđenja potrebne pomoći i mehanizama u Srbima i drugim u Sarajevu.

O etničkom pokretu i njegovoj saradnji sa okupatorom, kao i o razlozima neprihvatanja njegove politike od srpskih masa, dovoljno je pisano i date su ocjene zasnovane na pouzdanim dokazima. U ovom prilogu jačavaju se na bazi vlastitih saznanja, kao u esniku u narodnooslobodilačkom pokretu Sarajeva od početka, a i na osnovu raspoloživih dokumenata, ograničiti samo na neuspjele pokušaje etničkog pokreta da i mehanizama u sarajevskim Srbima formira svoju »ravnogorsku organizaciju« i da pridobije naklonost stanovništva u gradu, kao i razloge njihovog neuspjeha.

Već prve mjere ustaških vlasti - politika genocida, progona i zločina nad Srbima, odmah u početku uspostave tzv. Nezavisne države Hrvatske, i kod Srba u Sarajevu stvaraju osjećanje da su stavljeni van zakona i fizički ugroženi. U takvoj situaciji izvjestan broj Srba, bez razlike kojim su redovima i političkim strankama pripadali, izlaz iz te situacije nalazi u bjekstvu u Srbiju, pa je odmah u početku rata znatan broj napustio Sarajevo. Jedna građanska grupa Srba koji su ostali u Sarajevu, pokušava preko zvaničnih krugova u Beogradu skrenuti pažnju njemačkoj komandi kako bi intervenisala i spriječila navedene postupke ustaških vlasti prema Srbima, pa pojedinci čak putuju i u Beograd.³⁾ Uz to, pitanje pomaganja nemalog broja srpskih porodica koje su se našle u veoma teškim materijalnim prilikama, postavilo se kao poseban problem. Radi sprečavanja velikog nezadovoljstva među srpskim stanovništvom zbog gladi i uopšte teške situacije u kojoj se našlo, po intencijama okupatora, ustaške vlasti dozvoljavaju formiranje posebnog Odbora za pomaganje srpske sirotinje pri Srpsko-pravoslavnoj crkvenoj opštini, a potrebna sredstva obezbjeđivana su dobrovoljnim priložima pojedinih Srba i privrednika, i dotacijom Srpsko-pravoslavne crkvene opštine. Na selu i Opštine i Odbora nalazili su se uglavnom isti ljudi, prije okupacije pripadnici različitih građanskih stranaka, koji već dugo vremena okupacije provesti u Sarajevu i preko kojih se i ustaške vlasti i etnički pokret, svaki sa svog aspekta, pokušati da djeluju. Tako već sredinom 1941. godine, dr Nikola Mandić, tadašnji advokat u Sarajevu a kasnije predsjednik ustaške vlade u Zagrebu, poziva na razgovor desetak uglednih Srba iz različitih građanskih stranaka (dr

³⁾ Arhiv Okružnog suda u Sarajevu - Spis Suda narodne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine SN broj 4/1945.

Milana Jojkića, ing. Velimira Besarovića, Glišu Stojkanovića, Vasu Ristića, Tripka Kujića i još neke) i sugeriše im da bi bilo oportuno da se Srbi u Hrvatskoj »politički priznaju Hrvatima« (ovaj razgovor je uslijedio nakon jednog njegovog sastanka sa poglavnikom Pavelićem), ali u tom nije uspio.⁴⁾ U isto vrijeme, etnički pokret nastoji na razne načine da upozna o svom postojanju i o svojim ciljevima i Srbe u Sarajevu, a s obzirom na njihovu mnogobrojnost u gradu (u momentu okupacije predstavljali su oko 50% stanovništva), bilo mu je mnogo stalo da obezbijedi njihovu saradnju i pomoć. Razumljivo je da je i njemački komandant okupatoru u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta bilo stalo do toga.

Ovakve pokušaje i nastojanja etničkog pokreta i kasnije, tokom okupacije, a kakvi su bili rezultati toga nastojanja, najbolje ilustruje izvještaj »rez. poručnika« Todora Perovića, od 29. septembra 1943. godine⁵⁾, upućen »vojvodi Dobroslavu Jevđeviću« o neuspjehu jedne njegove misije i o situaciji uopšte, u to vrijeme, u gradu Sarajevu a cilj misije je bio »da stupi u kontakt sa videnijim Srbima i ispita mogućnost grupisanja, organizacije i rada, te prikupljanja materijalnih sredstava za potrebe vojske«. Perović priznaje da je uspio da dođe u dodir samo sa par »viđenijih Srba« (u izvještaju navodi i njihova imena), jer ga ostali »nisu smjeli ni poznati a kamoli sa njim razgovarati«. Od onih sa kojima je razgovarao, zatražio je da odrede »tri svoja neokaljana građanina« koji bi bili kooptirani u Srpski nacionalni komitet »u svrhu što cjelishodnije saradnje i akcije na području Bosne i Hercegovine«, ali da na to nisu htjeli pristati. Nije uspio ni po pitanju »davanja zajma državi za potrebe vojske«. Rezultat svih njegovih nastojanja za upis zajma bio je takav da je samo nekoliko Srba - privrednika obećalo upisati izvjesnu sumu ovog zajma, ali da to nije nikada realizovano. Što se tiče opšte situacije među Srbima, u izvještaju se, pored ostalog, navodi da »općenito simpatišu sa partizanima« i to »stariji iz straha i neke predostrožnosti, a mladi sa inteligencijom na čelu, iz ubjeđenja«. Od etničke akcije da »zaziru otvoreno, kritikuju i prvenstveno naš nepomirljiv stav prema partizanima s jedne strane a toleranciju prema okupatoru s druge strane« i »svi bi želili našu saradnju sa partizanima«. Ovo je, prema pismu posljedica »neobavještenosti o etničkoj akciji s jedne strane i komunističke propagande s druge strane«. Da sa organizovanjem etničke organizacije u Sarajevu nisu uspjeli ni kasniji pokušaji, proizlazi iz jednog izvještaja potpukovnika Gojka Borote Komandantu romanijskog korpusa, početkom 1944. godine.⁶⁾ Iz toga izvještaja se, pored ostalog, vidi da ga njegov saradnik iz Sarajeva obavještava o potrebi formiranja »Odbora u Sarajevu od

⁴⁾ Arhiv Okružnog suda u Sarajevu - Spis Suda narodne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine SNC broj 4/1945.

•) Arhiv V.I.I. - etnička arhiva k. 222, 32/5-1

•) Arhiv V.I.I. - etnička arhiva k. 223, 12/10

naših ljudi« koji bi radio u duhu »ve datih uputa«, a iz izvještaja jasno proizlazi da se radi o etni koj organizaciji.

Istina, iz jednog izvještaja, br. 31. od 23. VIII 1943, Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu,⁷⁾ a koji šalje neki »U o 560«, proizlazilo bi da je neki Ljubenko Danilo obavijestio nastojnika Državnih željeznica u Sarajevu, iji je on bio službenik, o postojanju etni ke organizacije u Sarajevu, i naveo imena lanova organizacije i, u vezi sa njegovom prijavom, u gradu su uhapšena 24 lana organizacije. Interesantno je da se u izvještaju isti e da su Nijemci, u vezi sa ovim hapšenjem Srba, naro ito upozorili da se bude jako oprezno prema Srbima, jer »da Savo Derikonja uva njihovo desno krilo od partizana« (Savo Derikonja je bio komandant etni kog odreda u Vu joj Luci kraj Sarajeva). Me utim, nema podataka da je protiv njih vo en bilo kakav postupak niti je iz etni kih dokumenata, koji se odnose na pokušaje stvaranja organizacije, vidljivo da je takva organizacija postojala. Mnogi, koji su u toj prijavi navedeni kao lanovi organizacije i da su uhapšeni, oslobo enje Sarajeva su do ekali na slobodi, me u kojima i neki koji su pripadali grupi Srba koji su se nalazili na elu Srpsko-pravoslavne crkvene opštine i Odbora za pomaganje srpske sirotinje, a iz etni kih dokumenata je vidljivo da je postojalo samo održavanje veza izme u pojedinih Srba u gradu i pojedinih etni kih odreda u okolini Sarajeva. Iz citiranog izvještaja Todora Perovi a proizlazilo bi da je Dobroslav Jev evi ranije bio formirao neku organizaciju »srpske omladine u gradu Sarajevu«, ali u vrijeme kada je Perovi bio u Sarajevu, ve nije postojala, objašnjavaju i to i time da srpska omladina »op enito simpatije sa partizanima«.

Karakteristi an je i izvještaj Uroša Cvijeti a Komandi Drinskog korpusa u Rudom, od 27. avgusta 1943. godine,⁸⁾ u kome izvještava da je razgovarao sa obavještajnim oficijom »G. Miljenkom«, nalaze i se u ustaško-domobranskom radnom puku u Sarajevu (»u kome se sa ostalim pravoslavicima nalazim silom prilika na službi«), i kako bi saznao nešto detaljnije o stanju u Sarajevu. U tom izvještaju se govori da su u Sarajevu pohapšeni neki etni ki funkcioneri i da je organizacija odsje ena, kao i to »da je besmisleno govoriti o prebacivanju naših vojnika ovamo jer još nije došao momenat...«

Kao što je poznato, pojedina etni ka rukovodstva su sara ivala sa njema kim a pojedina sa italijanskim okupatorom, što je zavisilo od toga da li se radilo o njema koj ili italijanskoj okupacionoj zoni. Neki prona eni dokumenti koji se odnose na etni ki pokret pokazuju da je u odnosu na grad Sarajevo, izme u pojedinih rukovodstava vo ena borba za prestiž i uticaj na Srbe u gradu. Tako se u citiranom izvještaju potpukovnika Borote navodi da ga njegov saradnik iz Sarajeva obavještava da se »naši iz Hercegovine miješaju u stvari Sarajeva ne pozna-

⁷⁾ Arhiv MR B-H, UNS-a, fasc. XIII, 774/745

⁸⁾ Arhiv V.I.I. - etni ka arhiva, k. 237, 5/2

vaju i ni ljude ni prilike te mogu na taj na in samo da naškode našoj stvari« (Hercegovina je bila u italijanskoj, a Sarajevo i podru je Romanijskog korpusa u njema koj okupacionoj zoni). Ovakvo nastojanje rukovodstva etni kog pokreta u Hercegovini potvr uje i injenica da je Todor Perovi u navedenoj misiji boravio u Sarajevu kao pripadnk tog rukovodstva i citirani izvještaj podnio Dobroslavu Jevdevi u, jednom od glavnih etni kih saradnika sa Talijanima u Hercegovini, iako se Sarajevo nalazilo u njema koj okupacionoj zoni. Nema podataka kakvih je razmjera bila ta borba za prestiž i uticaj, ali je nedvojbeno da je Sarajevo bilo interesna zona onog etni kog rukovodstva koje je saraivalo sa njema kim okupatorom, štaviše, to rukovodstvo preko potpukovnika Borote, još u 1943. godini donosi, o ito nerealan i pretenciozan, »Uput za organizaciju civilne uprave u gradu Sarajevu«.*) U tom uputu se odre eno navodi kako bi u Sarajevu bila organizovana vlast i kakve gra ane u politi kom pogledu treba predvi ati za nosioce vlasti, ne isklju uju i ni Muslimane ni Hrvate ukoliko su imali »ispravno držanje kao nacionalno svesni Jugoslaveni«. Tako isto treba postupiti i u pogledu ustanova i privrednih organizacija u gradu. Sama vlast bi bila organizovana kao u staroj Jugoslaviji, a ulaskom etni kih odreda u Sarajevo i preuzimanjem vlasti, stupili bi na snagu »svi zakoni, uredbe i pravilnici Kraljevine Jugoslavije«.

Iz svega naprijed izloženog jasno proizlazi da nastojanja etni kog pokreta, da u gradu Sarajevu formira svoju organizaciju i pridobije Srbe za svoju politiku, nisu dala željene rezultate. Mislim da su glavni razlozi tog neuspjeha navedeni u izvještaju Todora Perovi a. U njemu je dovoljno ubjedljivo data slika i ocjena situacije me u srpskim stanovništvom Sarajeva i njihovo gledanje na sam etni ki pokret i njegovu saradnju sa okupatorom. Otvoreno se priznaje ne samo da srpsko stanovništvo u ve ini »op enito simpatiše sa partizanima« nego i da osu uju saradnju sa okupatorom i borbu protiv partizana i da žele saradnju sa partizanima. Takvo gledanje srpskog stanovništva u Sarajevu na etni ki pokret i njegovu politiku je posljedica i saznanja i svijesti o istorijskom zna aju ciljeva narodnooslobodila ke borbe. Ovo se najbolje ogledalo u sve masovnijem uklju ivanju u narodnooslobodila ki pokret, u ije su oružane jedinice još u po etku podizanja ustanka stupili i mnogi Srbi iz samog grada, me u kojima je bilo i onih koji su u po etku okupacije pobjegli u Srbiju i kasnije se vratili u Sarajevo. Nema sumnje da je takva politi ka orijentacija Srba u gradu u znatnoj mjeri posljedica i uspješnog djelovanja još prije okupacije naprednog pokreta u gradu, naro ito me u radnicima, omladinom i inteligencijom, i ubjedljivog ukazivanja Komunisti ke partije Jugoslavije, kao organizatora narodnooslobodila kog pokreta, da jedino svenarodna borba protiv okupatora i njegovih pomaga a i politika bratstva i jedinstva me u našim narodima može dovesti do sretnije i ljepše budu nosti

•) Arhiv CK SKJ, k. 126, 55/3-1.

svih. To se se najvidnije pokazati još u 1943. godini, a pogotovo u 1944. i 1945. godini, kada se narodnooslobodilački pokret u Sarajevu stvoriti jake organizacije narodne vlasti, Narodnooslobodilački front, Antifašistički front žena, USOBiH-a i druge iz kojih se, u tom periodu, iza i preko 2000 boraca u Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede Jugoslavije.

OLGA BRAJKOVI

DOPRINOS ŽENA NOP-u
U 1942. i 1943. GODINI

U radu sa ženama na terenu i u ustanovama isticale su se mnoge drugarice. Radom sa ženama najčešće su rukovodile mlade djevojke. Stalno su organizovane nove grupe i grupice, pripremane su i uključivane u pokret nove saradnice. Obezbjedivane su i pronalažene nove baze - stanovi za smještaj i sklanjanje ugroženih drugova, održavanje sastanaka i sklanjanje raznog materijala. Navešću, npr., nekoliko takvih baza u kojima se odvijao takav rad: kuća Stane Aliefendi, Marice Sesar, Haneuki, Ankearki, Emilije Dori (majka šefika Dori), Julke Klepi, Munevere Feste, Jelice Lukende, Dare Jovanovi - Dragoš, Marije Coli, Dragice Lovren i drugih.

Jednog dana u drugoj polovini 1942. godine, drug Crni (Džemal Bijedi) zamolio me je da mu dam na vezu jednu pouzdanu drugaricu-aktivistkinju koja zna kucati na mašinu. Ja sam ga povezala sa mladom skojevkom Olgom Odi. Ona mu je, od tada pa do njegovog odlaska u partizane, kucala vijesti-letke u jednoj sobi u ulici, danas Ulica Veselina Masleše. U tome joj je pomagala njena majka Marija, koja i danas živi u istom stanu. Uz tu kuću bila je njena komandantura. Putem »Biltena« i letaka (koji su štampani u našim bazama) obavještavano je građanstvo o pravom stanju na ratištima.

Žene su plele rukavice, džempere, šalove, i to sve je otpremano našim kanalima u partizane. Osim toga, žene su od vojnih deka šile vindjakne i vojne bluze, pa je i to slato u partizane. Sjećam se da su jedanput žene na vezi Obrenije Jakšić sašile 30 komada vindjakni. Dobivena je i veća količina crvene obojene, pa je rečeno da i drugarice od toga izrezivati petokrake i druge oznake za partizane, ali se od toga odustalo i ova je našim kanalima otpremljena u partizane da je oni

sami koriste za ono što bude trebalo. Prikupljane su i namirnice za pomoć ugroženim porodicama.

Mnogo se kadilo na idejnom i političkom izgrađivanju drugarica, pa su s tim ciljem organizovane italke grupe, gdje su prorađivane razni materijali, i italke knjige. Često je bilo dovoljno dati nekoj poštenoj i čestitoj ženi ili djevojci da proitala neki materijal ili dobru knjigu, pa da poslije sama traži i raspituje se postoji li kod nas kakva organizacija i može li u nju nekako se uključiti i boriti protiv okupatora.

Neprijatelj, Gestapo i Ustaško redarstvo neprestano su se trudili da prodru u naše redove, što im je ponekad i uspijevalo preko nekih provokatora ili slabih i kukavica koji bi pod batinama popustili. Tada bi to, nekad manje - nekad više, ozbiljno uzdrimalo naše redove, pa bi nastala nova hapšenja, mučenja, ubijanja i protjerivanja u logor. Može se, sa sigurnošću, tvrditi da to sve nije moglo zaplašiti omladinu i žene, nego je stvaralo samo veći i revolt, prkos i želju da se što više uini, da se neprijatelju, prije nego se padne u njegove ruke, nanese što veća šteta, a svi smo sa tim računali da ćemo eventualno jednog dana i to doživjeti. Znalo se šta će se onoga ko jednom padne u šake policiji, ali te hrabre drugarice nisu se plašile nego su izvršavale sve postavljene zadatke i uvijek im se činilo da je malo što one rade prema onima koji se bore sa puškom u ruci. Neprestano su postavljeni zahtjevi i molbe da idu u partizane, jer bez odobrenja pokreta nije se moglo ići, na svoju ruku.

Svaka nova provala - hapšenje samo bi na kratko vrijeme omelo naš rad i pokidalo veze, a onda bi počelo sve po starom, samo što smo postajali još iskusniji i oprezniji.

Hapšenje nekih poznatih i cijenjenih drugarica djelovalo bi zaustavljajuće i iznenađujuće, jer za njihov rad do tada mnoge žene nisu znale. To bi samo popularisalo naš pokret i probudilo dotle mirne i nezainteresovane drugarice. Kada su u decembru 1942. pale Zehra Muidovi i Zehra Kundurovi, dvije ugledne Muslimanke, pravnice, to je dovelo u naše redove veliki broj Muslimanki, kako omladinki, tako i žena. Drugarice, koje se do tada nisu »bavile politikom«, i kada smo im se ranije obraćali, rekle bi da to nije za njih i da im ne dolikuje, poslije hapšenja uticajnih drugarica, same su prilazile i nudile da ih angažujemo u radu. Neke su bez pogovora davale svoje stanove za naše potrebe, druge sklanjale ugrožene drugove, a mlađe su molile da idu u partizane. Ipak je u to vrijeme bio i dobar broj pasivnih žena. Neprijateljska propaganda se stalno služila svim sredstvima da prikaže žene komuniste kao nemoralne i bezdušne osobe. Gotovo da nije bilo ustanove, preduzeća, škole, mahale i ulice gdje nismo imali svoje uporište, grupu žena ili omladinki koje su radile za pokret.

Nekoliko puta poslije masovnog hapšenja muslimanske i hrvatske omladine, neki politikanti i glavešine intervenisali su da se ta omladina pusti sa motivacijom da je zavedena od »bandita« i »crvene nemani«. Poznato je da je nekoliko puta u 1942. i početkom 1943. godine pušte-

no nekoliko grupa, jer su te glavešine i ugledni ljudi tvrdili »da je to nacionalna bruka«, da je omladina »zavedena« i da se ona poslije zatvora opametiti. Oni bi bili oslobođeni, jedan broj bi odmah odlazio u partizane, a drugi bi se samo bolje zakamuflirali i nastavljali sa radom za NOP.

Nekada je bilo i uspješnih intervencija dobrih i uticajnih građana, ljekara, pravnika i drugih koji su se izlagali opasnosti da i sami budu proganjani.

Omladina i žene, također, učestvovali su u akcijama podjele letaka po gradu, kojima se građanstvo obavještavalo o svim događajima kako na bojištu, tako i u gradu. Takve akcije stalno su se ponavljale koncem 1942. i u toku 1943. godine, i to na ovaj način: u cijelom gradu, u isto vrijeme - 20 sati navečer, grupe skojevaca i ostalih, na određene mjestima, nešto prije 20 sati, dobili bi određenu količinu letaka, podijelili se u parove, otišli u određene ulice i hitro i vješto ubacivali u kapije, prozore, mušepke, itd. Ta akcija je morala trajati vrlo kratko. To je važilo za sve dijelove grada, pošto je akcija bila jedinstvena. Poslije završenog posla, brzo bi se razišli kućama, jer je redarstveni sat počinjao u 21 sat. Letke za cijeli grad dobijali smo na poseban način, što je uvijek bilo dobro organizovano.

Akcija je bila organizovana i akcija prenošenja sanitetskog i drugog materijala lokalnim vozom na Ilidžu. U tome je učestvovao i jedan član ženske omladine. Taj materijal nosio se u mrežama - cekerima, preko kojih bi se prebacio kupa i kostim ili vesta, tako da bi se zakamuflirao sadržaj mreže. Tada bi se krenulo sa Marindvora, odakle je kretao lokalni voz za Ilidžu. Na Ilidži bi se uputilo u pravcu jedne vile, koja se nalazila u neposrednoj blizini neke vrste ustaškog poljoprivrednog dobra, gdje se skupljala Ustaška mladež i radila, što im je bila kao neka njihova obaveza. Nama je to i odgovalo, kada smo odlazile na takav zadatak, jer ko bi sa strane gledao, mislio bi da i mi idemo tamo. U toj vili ostavljali bi doneseni materijal, koji su onda odnosili naši kuriri na Igman i dalje. Znam da je to trajalo nekoliko mjeseci.

Nije bio rijedak slučaj hapšenja cijelih porodica da bi se prisilio uhapšeni drug ili drugarica da govore o svom radu. Kad je uhapšena Jelena Vitas, uhapšeni su i njen brat i otac, a prilikom hapšenja Bahre Duki Cice, uhapšeni su i njena majka, sestra i sestrić, koji je imao samo nekoliko godina. Također su uhapšeni i muškarci i žene u prisustvu njihovih najbližih. Julka Klepi, majka Branka i Bore Klepi a (Branko otišao 1942. i Boro 1943. godine u partizane, oba poginuli), uhapšena je sa dvije malodobne kćerke kojima su usljed loših uslova i ležanja na betonu, oboljela pluća.

Prilikom velikih hapšenja u decembru 1942. godine, uhapšen je i veliki broj drugarica, među kojima Marica Sesar, Jelena Vitas, Stana Emina Aliefendi, koja je u zatvoru rodila djevojčicu i zatvorenice su joj dale ime Lejla. Treba posebno istaći i držanje u zatvoru Jelene Vitas. Jelena je bila član Partije od 1941. godine. U zatvoru su je strahovito

tukli. Ona je, pored ostalog, znala za moj novi stan, u kojem, u to isto vrijeme, stanuje Džemal Bijedi Crni, jer me je ona li no sa njim upoznala. Policija raspolaže sa podacima o njenoj aktivnosti. Suo avaju je sa nekim koji su se pod torturom pokolebali, ali Jelena se dobro drži. U najtežim trenucima, na policiji je bila suo ena sa lošim držanjem pojedinaca, s jedne strane, i brutalnoš u policije - s druge, ne znaju i ni sama dokle je mogu e sve to izdržati, te pokušava samoubistvo rezanjem vena. Ipak je zakratko ostala živa, jer je kasnije otpremljena u logor Jasenovac, gdje je ubijena.

Još u toku jeseni 1942. godine rad u ženskoj organizaciji, odnosno, rad sa ženama nije jenjavao, nego se nastavljao sa prili no uspjeha. Tih dana došla je Jelena Vitas i rekla mi da e se u mojoj ku i održati veoma važan sastanak, na kome e se formirati neko rukovodstvo žena. Sje am se da su sa Jelenom došli Džemal Bijedi i Bahra uki . Jelena je nešto kasnije dovela i Maricu Himerlajh, koja je bila zalutala. Došla je i neka Ljubica iz Novog Sarajeva, ijeg se prezimena ne sjeam. Pored njih, sastanku je prisustvovala i Nada Vrankovi za koju se kasnije ispostavilo da je konfident. Znam kako je ko dolazio, jer sam uvala stražu dok se nisu svi okupili. Toga dana, kako reko, formiran je odbor za rad među ženama i podijeljena su zaduženja.

Jelena Vitas odre ena je da radi sa ženama na Bjelavama i u nekim ustanovama, Bahra Duki u Logavinoj, Sagrdžrje, na podru ju Bašaršije, Marica Himerlajh na Marijin-dvoru i dijelu Novog Sarajeva, a meni je poslije toga re eno da radim, pored ostalog, sa grupom žena u gornjem i donjem dijelu Koševa, kao i na Gorici. Mada sam i dotad bila angažovana na radu u gornjem dijelu Koševa, imala sam na vezi ve i broj žena i u donjem dijelu Koševa i na Gorici.

Kada je likvidirana Nada Vrankovi , došla mi je Jelena Vitas i rekla da je Nada konfident i da ju je Partija kaznila. Rekla mi je i to da je u njenoj tašni, prilikom likvidacije, na en spisak u kome su bila imena oko 30 drugova i drugarica, me u kojima sam bila i ja. To je vjerovatno ponijela da preda Slavku Štimcu, jednom od šefova UNS-e. Nadi Vrankovi je ubrzo neprijatelj podigao spomenik od crnog mermera, a sahranjena je u arkadama gdje se sahranjuju samo »poznati i priznati katolici«.

Drugarice iz našeg odbora od žena na svojim podru jima formirale su i pododbore i tako se organizacija žena sve više širila i okupljala ve i broj saradnica. Aprila mjeseca 1943. godine, pošto je ve uhapšeno nekoliko drugarica lanova toga odbora, odbor više nije postojao kao organizaciona forma sve do po etka 1945. godine. Time je rad odbora za rad sa ženama bio jedno vrijeme u prekidu, ali su žene i dalje radile za NOP.

Po etkom 1943. godine uhapšena je Bahra Duki Cica, koja se veoma dobro drži pred policijom. Bila je povezana sa velikim brojem žena. Poznato je da je Bahra prepravila domobransku uniformu i prišila znakove na nju da bi je nosio drug Crni. Ja sam mu tada donijela slike

za lažnu legitimaciju. U zatvoru je mnogo tuku i zlostavljaju. Ona, pored ostalog, zna da je Crni u mom stanu, jer mu je sama niz puta dolazila, donose i i primaju i razne poruke. Kasnije je odvedena u logor Staru Gradišku, gdje je takode zlostavljaju, jer su uz nju došle ustaške karakteristike. Zahvaljuju i njenom držanju, nije došlo do novih ve ih hapšenja.

Žene Sarajeva su tako, u teškim danima 1942. i 1943. godine, davale svoj obol narodnooslobodila koj borbi.

VOJO TODOROVI

VELIKA AKCIJA UNIŠTENJA AVIONA U RAJLOVCU

No u 6/7. jula 1943. godine, poslije višednevnih borbi i no njih marševa, kolona Prve krajiške brigade spuštala se južnim obroncima planine Zvijezda.

U osvit dana, na podnožju planine, umorni, gladni i prozeblji, bez ikakvih zaliha hrane, ugledali smo selo sa izdaleka uo lživim minaretom džamije. Kad smo stigli do prvih kuća, naišli smo na pusto selo. U kućama sa izvaljenim prozorima i vratima nije bilo ni ma eta, ni kuća eta, a dvorišta, sve do kućnih pragova, zarasla u korov i bujnu travu za vrh ovjeka. Bio je to zaseok Zubeta sela Ravne, iz kojeg su ljudi iselili, spasavajući glave od etničkih pokolja.

Razmišljaju i kako da nahranimo brigadu, u inilo mi se da se razdragani konji, jedu i obilnu travu, od zadovoljstva smiju, a kad sam to rekao Mla i Marinu, politički komesaru brigade, reče da se i njemu tako inilo.

Brigada je bila na okupu. Oko jedan čas popodne, kada su kuhari počeli dijeliti rijetki, topli škrob od projina brašna, koji smo dobili u susjednom selu, iznenadile su nas eksplozije mina neprijateljskih bacača. Počeo je napad 2. bataljona 1. SS-regimente »Princ Eugen« divizije sa kojom smo i prethodnih dana vodili borbe. Krenuli smo odmah u napad. Postepeno, za tri i po sata borbe, opkolili smo njemački bataljon i sabili ga u jednu usku dolinu. Sa eksplozijom naših mina i odjecima mitraljeskih rafala, ule su se i njemačke psovke, povici i riječi »ales kaput«. Naš položaj bio je vrlo povoljan. Bili smo ubijeni da se Nijemci ne izvući. Međutim, oko pet časova popodne, tek što smo pošli u juriš da likvidiramo Nijemce, iz pravca »zračne luke« Rajlovac pojavile su se eskadrile neprijateljskih aviona. Nijemci, podržavani snažnim bombardovanjem i mitraljeskom vatrom iz aviona, izvršili su protivnapad na položaje našeg 2. bataljona, probili se iz obruba i izvukli u pravcu Vareša.

Ozlojeđen, krenuo sam sa položaja 1. bataljona, prema Štabu brigade.

Sjeo sam u šumi da predahnem. Razmišljaju i o neprijateljskim avionima koji su nas svakodnevno tražili i često bombardovali, primijetio sam dva borca koji su sprovodili zarobljenike. U jednom od boraca prepoznao sam etrnaestogodišnjeg Dragu Talića, iz s. Piskavice, borca IV bataljona.

Od milošte zvali smo ga Tale. Bio je drag, malecak, živahan kao igra i bistar kao vidra. I danas se sjećam kako je zimi, cupkaju i nogama po snijegu da bi se zagrijao, kao i prije dolaska u brigadu, uvaju i ovce u planini, pjevao pjesmu:

»Tuj su kitke, tuj su rese,
Tuj se crna zemlja trese,
Tuj je mlin i u planini,
Tuj je bijela, tuj rumena,
Tuj je moja draga Nena«.

Toga dana Talić je učestvovao u likvidaciji upornog otpora neprijatelja na jednom proplanku i zarobljavanju dvojice Nijemaca. Zaplijenjeni šmajser i parabelu predao je zamjeniku komandanta 4. bataljona, Branku Kuni, a za hrabro držanje u borbi povjereno mu je da sprovede zarobljene Nijemce u Štab brigade.

Kad su me ugledali, zauzeli su stav »mirno«, pozdravili stisnutom pesnicom i sa »Smrt fašizmu«, a zatim je Talić raportirao da sprovodi zarobljene Nijemce. Jedan od zarobljenih, Nijemac iz Banata, govorio je dobro naš jezik. Prije rata radio je kao krojač u oficirskoj zadruzi u Beogradu.

Dječaka-boraca, kao što su bili Tale i njegovi drugovi šale (Šalić) i Pole (Polić), bilo je dosta u brigadi, a naročito u 4. bataljonu. Oni su bili i ponos i briga brigade. Često smo govorili i naređivali da se ne izlažu opasnostima, ali, uprkos naređenjima, oni bi se iskradali i išli sa svojim starijim drugovima, bombašima, na izvršenje i najtežih zadataka.

Talić je ponosno držao ruku na njemačkom opasaču, na kome je sijala kopča sa natpisom »Got mit uns«.

»Da li ste mnogo umorni, Talić u?«

»Nismo, družo Vojo!« - govorio je sa ponosom, a zatim se namrštitio. Komandir Koponja, koji je učestvovao u predaha lijepo pjevao, igrao kolo i svirao harmoniku, ostao je bez noge i ne će više nikad zaigrati kolo kozarsko. Govorio je i o drugim ranjenim drugovima, a zatim je izvukao cigaretu iz džepa, sabio je o nokat i pripalio. Gledaju i zamišljeno u dim cigarete, koji se mirno, u tišini, dizao i savijao u spiralu, kao da se ne bi dosjetio, digao je glavu i glasno razmišljaju i, kao za sebe, rekao: »Da ih je nekako spaliti.« Upitao sam ga na šta to misli, a on mi rekao: »Eto, da nije aviona, danas bi pobili švabe. Da ih je nekako spaliti.«

Naš mali bombaš Tali nije u tom momentu bio svjestan da je svom komandantu brigade dao ideju za najljepšu akciju Prve krajiške brigade i jednu od najljepših za vrijeme rata.

Borba je jenjavala. U daljini su se uli još zaostali rafali šaraca. Po dolasku u Stab brigade, pozvao sam Sarajliju Branka Kunu, koji je dobro poznao Rajlovac i upitao ga kakvi su prilazi aerodromu. O i Brankove veselo su zaigrale i radosno je uzviknuo: »Dobri su, dobri, družo komandante!«

Komesar Marin bio je oduševljen idejom o napadu na aerodrom, ali Rajlovac je bio daleko, a nismo ni znali da li će nam se i kada pružiti prilika da mu se približimo. Pred nama su bile njemačke, ustaške, domobranske i etničke snage, sa kojima smo svakodnevno vodili teške i naporne borbe.

Sljedeća dva dana vodili smo još borbu sa jedinicama »Princ Eugen« divizije, a 10. jula razbili smo etnike na planini Čemerno.

oooOooo

Polovinom jula 1943. godine naša Peta krajiška udarna divizija marševala je iz rejona Čevljanovići i planine Ozren ka rijeci Bosni, sa namjerom da se prebaci na njenu lijevu obalu. Šesnaestog jula brigada je predanila u šumi, na Kapi (trig. 830), 3 km sjeverno od rudnika Breze. Prisustvo brigade u neposrednoj blizini rudnika alarmiralo je neprijatelja. Pojavila se prva, a za njom druge neprijateljske eskadrile. Avioni su izbacili veliki broj malih bombi protiv živih ciljeva. Zahvaljujući rastresitom rasporedu i prirodnim zaklonima u stoljetnoj šumi, poginula su samo tri, a ranjena dva borca. Tom prilikom poginuo je zamjenik komesara 2. bataljona, mlad, lijep kao slika i vrlo hrabar drug, Miha Knežević. Komandir 1. čete, 1. bataljona, Ljubomir Jajčanin Bijeli, naredio je Antonu u Gojku, najboljem mitraljescu bataljona, da otvori vatru po avionima. Oboren je jedan neprijateljski avion. Eskadrile su odletjele prema Rajlovcu.

Neprijateljska avijacija nam je dozlogrdila i tu, na Kapi, u dogovoru sa komesarom Mladinom, izvršila sam odluku da iskoristimo prvu povoljnu priliku za napad na aerodrom Rajlovac i uništenje aviona na njemu, ako se pokaže da je takav pothvat moguć i realan.

Ujedinjeni smo se smrklo, brigada je krenula prema rijeci Bosni. U selu Vratnice, južno od Visokog, potražili smo Ibrahima Zečevića, zvanog Beg, simpatizera NOP-a. Beg nas je doveo do gaza i dao korisne podatke o snagama neprijatelja u Visokom i na željezničkoj pruzi. Bio je to veoma dobar drug i saradnik. Odmah sam ga povezao sa Dušanom Karanom, obavještajcem brigade, koji je, kasnije, nekoliko puta navraćao u njegovu kuću u radi podataka koji su nam bili potrebni. Krajem 1943. godine ustaše su upale u njegovu kuću i Zečević je odveden u logor i ubijen.

Zbog duboke i brze vode na gazu, morali smo zategnuti elikopteri no uže preko Bosne. Dan nas je zatekao na rijeci. Naletio je jedan avion, kružio, osmatrao i odletio prema Rajlovcu.

Po prelazu rijeke Bosne, u prvoj kući iznad rijeke, u selu Ekr i i, sreo sam Edu Ambrozića iz Sarajeva. Prije rata poznavao sam njegova dva starija brata. Edo, naoružan šmajserom i pištoljem, predstavio mi se kao komunista, terenski radnik i dobar poznavalac prilika na području od Sarajeva do Visokog, pa nam se stavio na raspolaganje. Odmah sam tražio podatke o neprijateljskim snagama u postajama i željezničkim stanicama na pruzi Sarajevo - Visoko, a posebno o jačini i rasporedu neprijatelja u Visokom. Kad sam pomenuo Rajlovac, sa interesovanjem me je upitao da možda ne spremamo napad na aerodrom. Ubijedio sam ga da to ne dolazi u obzir, jer su za to potrebne dalekovećne snage, ali da su nam potrebni tačni podaci da bismo ocijenili mogućnost intervencije neprijatelja iz Rajlovca ukoliko napadnemo Visoko.

Prema njegovim podacima neprijatelj je u Visokom imao oko 500 legionara, a u Rajlovcu oko 800 domobrana i ustaša i oko 500 Nijemaca.

U selu Banjer, iznad Ekr i a, sreli smo drugove Danila Štaku, Ranka Balordu, Glišu Jankovića i Akifa Saletovića, koji su sa nama krenuli za Kreševo. Po dolasku u Kreševo, u koje smo ušli bez borbe 17. jula, donesena je odluka o formiranju Visokofojnog odreda, koji je, koliko se sjećam, ubrzo brojao oko 100 boraca. Zamjenik komesara brigade, Pero Radović, i ja prisustvovali smo formiranju štaba odreda. Za komandanta odreda postavljen je Milorad Novosel, za zamjenika komandanta Trifković, za političkog komesara Aza Koluder, zamjenika komesara (partijskog rukovodioca odreda) Danilo Štaka, intendanta Akif Saletović, a za obavješajca Edo Ambrozić.

Noć u izmeću 18. i 19. jula brigada je slomila otpor domobrana i ustaša i zauzela Kiseljak.

Sljedećeg dana, 20. jula, naš 3. bataljon, dočekavši na cijevi jedan bataljon »Princ Eugen« divizije kod rijeke Lepenice, uništio je jednu kombinovanu njemačku četvu, zaplijenivši dva topa, 4 puškomitraljeza, 46 pušaka i 6 automata. Na mjestu borbe ostala su 84 ubijena Nijemca, 4 je zarobljeno, a veći broj je ranjen. Vatrom pušaka i mitraljeza oboren je i jedan od neprijateljskih aviona koji su podržavali napad Nijemaca.

Do 24. jula jedinice brigade vršile su iz zasjede napade po neprijateljskim kolonama na cesti Sarajevo - Kiseljak, a 24. jula dva bataljona »Princ Eugen« divizije sa jednom četvom tenkova, podržani avijacijom, napali su brigadu sa linije Kiseljak - Han-Ploča - selo Tarin i zauzeli Kreševo. Udarom po neprijateljskim kolonama, brigada je istoga dana predveće ponovo zauzela Kreševo. Neprijatelj je imao 4 mrtva i oko 30 ranjenih, a mi 5 mrtvih i 15 ranjenih drugova.

Vrhovni štab je 31. jula naredio našoj diviziji da organizuje i pruži prihvati jedinica Prve proletarske divizije koje su se trebale prebaciti preko pruge Sarajevo - Mostar. No u izme u 3. i 4. avgusta 1943. godine Treća i Sedma krajiška brigada prebacile su se preko pruge Mostar - Sarajevo, izme u Ivan-sedla i Konjica, a prihvati su pružile Deveta krajiška i naša brigada.

Od 7. jula, kada je Tali rekao da bi bilo dobro zapaliti avione, do 7. avgusta, iako smo gotovo svakodnevno vodili manje ili veće borbe u rejonu veoma osjetljivom za neprijatelja, koji je, s obzirom na blizinu Rajlovca, obilato koristio avijaciju, rasla je želja da napadnemo aerodrom. Od prelaska brigade preko rijeke Bosne neprekidno su prikupljeni podaci o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga, organizaciji odbrane, broju i smještaju aviona na Rajlovcu. Dušan Karan i Edo Ambrozi bili su stalno na terenu izme u Visokog i Rajlovca. Podaci su veći bili realniji. Prema njima, u Rajlovcu je bilo 500 domobrana i ustaša i oko 300 Nijemaca, u Visokom 500 legionara, a u postajama i željeznim stanicama od 40 do 160 domobrana.

Od Ambrozi a smo dobili informaciju da je budnost odbrane Rajlovca najslabija od Reljeva i Lemezovog brda (k. 557) i da se avioni nalaze u hangarima. Podatke o organizaciji odbrane aerodroma nismo imali, ali smo vjerovali da ćemo ih na vrijeme dobiti.

Već koncem 1942. godine na aerodromu Rajlovac formirana je partijska elija. Čiji su članovi bili: Mustafa Saraević, sekretar elije, Ibro Sijerčić, pilot, Enver Rezaković, pilot, Reuf Selmanagić, tehničar, i Adem Budimlić, radnik. Članovi elije bili su aktivni, prikupljali podatke o neprijateljskim snagama i prenosili ih aktivistima NOP-a van aerodroma, ali oni nisu stizali do nas, iako je Ambrozi tvrdio da ima vezu sa jednim drugom, domobranskim satnikom na aerodromu, i da ćemo ih sigurno dobiti.

Ni štab brigade, ni divizije, ni drugovi iz Štaba Visokog-fojničkog odreda, ni Okružni komitet Partije za Prozor-Konjic, koji se tada nalazio na području Kreševa, nisu znali za postojanje partijske elije na aerodromu. Da je postojala ta veza, iako bismo došli do potrebnih podataka, koje smo dobili tek 2 sata prije početka napada na Rajlovac.

oooOooo

Ujutro, 7. avgusta, komesar brigade, Mlado i ja stigli smo u štab divizije, u selo Dusine, i predložili napad na Rajlovac. Smatrali smo da napad treba izvršiti što prije i u što kraćem vremenu.

Udaljenost od Kreševa, u rejonu nalazila se brigada, do aerodroma, preko s. Donja Bioča, iznosila je oko 35 km (oko 25 km vazdušne linije). Dvije noći i jedan dan bio je minimum potrebno vremena za izvođenje akcije, a smatrali smo da će njen uspjeh zavistiti od manevarske sposobnosti brigade, stroge tajnosti akcije, brzine pokreta, brzog i odlučnog napada i brzog povlačenja brigade, po izvršenom za-

datku, u rejon Kreševa, zbog mogu nosti intervencije ve ih neprijateljskih snaga iz Sarajeva i Visokog.

Odmah po povratku u Štab brigade, preduzeli smo potrebne mjere. U interesu brzine i lako e manevra, naredili smo da se izdvoje svi ranjeni, bolesni i iznemogli drugovi, intendantura sa svim kuhinjama, svi minobaca i i teški mitraljezi i svi konji i da se sa 4. bataljonom brigade prebace na Ina (trig. 1425).

Intendantu Dušanu Jefti u nare eno je da spremi suhu hranu za brigadu za dva dana.

Osnovna zamisao akcije bila je: za jednu no brzo i neprimjetno prebaciti brigadu (bez 4. bataljona) iz rejona Kreševo u rejon s. Donje Bio e, predaniti u šumi iznad sela, a sljede e no i, po prelasku rijeke Bosne preko mosta u Reljevu, napasti aerodrom od Reljeva i Lemezovog brda. Napad na aerodrom obezbijediti od Visokog: zauzimanjem Podlugova, rušenjem pruge i ceste i demonstrativnim napadom na Visoko, a od Sarajeva: miniranjem pruge, rušenjem ceste i postavljanjem zasjede prema Sarajevu.

Osnovni cilj akcije bio je uništenje aviona u hangarima. Borbu na aerodromu završiti do 2 sata po pono i da bi se brigada do zore mogla prebaciti preko ceste Sarajevo - Kiseljak pravcem s. Ahatovi i - s. Kakrinje - Kobilja glava - Kreševo.

Vjerovali smo u sposobnost i udarnu snagu brigade i znali da e starješine i borci uložiti maksimum napora u izvršenje zadatka.

Do 9. avgusta izvršene su sve pripreme. Održani su partijski sastanci, sastanci skojevaca i etne konferencije. Stiglo je i odobrenje štaba divizije za akciju. Brigada je bila spremna za pokret.

Oko podne stigao je iz Bio e Dušan Karan, obavještajac brigade. Pošto od Ambrozi a nije dobio potrebne podatke o organizaciji neprijateljske odbrane, uputio sam ga odmah, ponovo u Donju Bio u, da od Ambrozi a i mještana prikupi potrebne podatke i da ih najkasnije, sutradan, 10. avgusta, do 2 asa po podne, dostavi Štabu brigade u šumi iznad s. Donje Bio e.

Pokret je trebalo izvršiti tek pošto padne no , jer je neprijatelj na terenu imao dobro razvijenu mrežu agenata.

No u u pola devet, komesar brigade i ja održali smo postrojenim bataljonima vrlo kratke govore, u kojima smo naglasili da brigada kre e na važnu akciju i da uspjeh, u najve oj mjeri, zavisi od tajnosti i brzine pokreta, besprijekorne marševske discipline, iznena enja i smjelog i odlu nog napada. Naglasili smo da emo najve i dio puta morati pre i tr e im korakom i zahtijevali da iz stroja iza u drugovi koji se ne osje aju dovoljno izdržljivim za predstoje e napore. Nastao je žagor. Niko nije htio odustati od akcije. Borci i starješine smatrali su da emo napasti neprijatelja u Visokom.

No u, oko pola deset, brigada je krenula pravcem Han-Ivica, selo Vukas i, izbjegavaju i naselja, preko Crkvice, 10. avgusta, oko 4 sata izjutra, stigla u šumu iznad sela Donje Bio e (Planj). Te no i niko nije

prekidao vezu. Veliki dio puta brigada je prešla trećim korakom da bi prije zore, neprimijetno, zašla u šumu. Za pet i po sati najbržeg marša brigadi su data samo dva zastanka po 5 minuta.

Brigada je bila koncentrisana na jednom mjestu. Postavljene su straže oko logora sa zadatkom da zadrže svakog prolaznika do polaska brigade u akciju. Jednom vodu 2. bataljona naredeno je da krene prema Visokom i proširi vijest da će ga napasti.

Oko podne jedna naša patrola sukobila se sa ustaškom milicijom. Ubijena su dva ustaška milicionera. Jedan od poginulih bio je zloglasni komandant ustaške milicije, Uzeir Durmić, koji je 1941. godine organizovao i izvršio pokolj Srba u selima Malešići i Semizovac. Durmić je ubio borac Stevo Karlović, koji je oktobra 1944. godine poginuo u borbi za oslobođenje Beograda, kod Avale.

Vijest o pogibiji Durmića izazvala je u narodu ovoga kraja veliku radost. U naš logor su pohrlili ljudi i žene. Nosili su pečenja, pite, a brice sa sirom i kajmakom. Bilo je i suhog mesa, sudžuke i kolača, a sve brižno uvijeno u bijele i pisane peškire. Narod je htio da vidi svoje partizane. Bili su to naši ljudi, ratom izmučeni. Mnogi su izgubili najbliže. Partizani su ubili krvnika njihovog kraja, bio je to njihov praznik.

Primili smo ih u logor kao svoje najrođenije, odgovarali na mnoga pitanja, alj do polaska na akciju nismo nikoga mogli pustiti iz logora. Tajnost akcije morala se sa uvati do kraja.

Dušan Karan stigao je u Štab brigade oko tri sata poslije podne. Ambrozić koji je trebalo da dostavi podatke o organizaciji odbrane aerodroma, nije se ni javio. Polazeći od ranije dobijenih podataka da je budnost odbrane najslabija od Reljeva i Lemezovog brda i da se avioni, noću, nalaze u hangarima, ostali smo kod ranije odluke.

Oko četiri sata popodne, štab brigade sazvao je štabove bataljona i komande četa i saopštio im odluku i detaljno razrađeni plan napada.

Tek kad su starješine i borci saznali za napad na Rajlovac, razumjeli su veliku toliku brzinu i tajnost. Na licima drugova vidjeli smo uzbuđenje i radost. Posebno uzbuđenje zavlдалo je među bombašima i mitraljescima. Boris Abramović, poznati bombaš brigade, borac 1. bataljona, prišao mi je i zamolio da ide sa svojim drugovima bombašima u akciju. Nisam se složio, jer smo ga, nekoliko dana ranije, povukli iz bataljona zbog iznurenosti - da bi se oporavio. Ali, Boris je dobro pripremio akciju, za njim je došla delegacija bombaša 1. bataljona. Morao sam popustiti. Boris je nakrivio titovku, pljunuo u šake, protrljao dlanove i pošao u bataljon.

S obzirom na dužinu puta do aerodroma, koji je trebalo preći, morali smo krenuti za vidjela. Pošto se staza, kojom smo morali izvršiti pokret, na jednom mjestu toliko približavala cesti pruži da nas je neprijatelj, na otkrivenom zemljištu, lako mogao osmotriti, svi borci bili

su maskirani velikim granama, pa je zbijena brigadna kolona ličila na dugu, pokretnu zelenu živicu.

U suton, oko 8 sati, kada je čelo kolone stiglo iznad Ahatovića, iznenada se sučelilo sa nekoliko ustaških oružnika (žandarma). Oružnici su pozdravili dizanjem ruke i ustaškim pozdravom »Za dom«, a kad su ugledali petokrake zvijezde na našim titovkama, jedan od njih je zaprepasteno bacio pušku i sa ostalima dao se u bezglavo bjekstvo, pravo prema reljevskom mostu. Bilo je jasno da će oružnici prije nas stati i alarmirati neprijatelja na mostu, kojeg smo morali iznenaditi, kako bismo na prepad ovladali mostom.

Bili smo više nego ozlojeđeni. Poslije tolikih priprema i napora čitavog kolektiva, jedan nepredvidivi slučaj doveo je u pitanje čitavu, brižno planiranu akciju.

Bilo je jasno da moramo što prije, uzvodno, pronaći neku mogućnost prelaska rijeke Bosne, da bi se izvršio napad na aerodrom. Odmah sam naredio da se pronađe i dovede neki mještani.

Za nekoliko minuta stigao je Stevo Rauš, komandant 1. bataljona, sa jednim sredovječnim seljakom. Preživio se Koprivica. Upitao sam ga da li mu je Rade Koprivica, napredni student, neki rođak. Rekao je da su u nekom daljem srodstvu.

Sa aerodroma koji je već utonuo u sivilo sumraka, čuo se težak šum motora. Od Koprivice smo saznali da to traktori razvoze avione po polju i parkiraju ih pored kukuruza, na ivici aerodroma, uz Miljacku, i da su u rovovima, u neposrednoj blizini aviona, domobrani.

Pošto na karti 1:100.000, koju smo ranije detaljno proučili, nije bio označen nijedan most preko rijeke Bosne u visini Rajlovca, upitao sam Koprivicu da li postoji neki gaz preko rijeke. Odgovorio je da se Bosna uzvodno ne može gaziti i da nema prelaza. Učinilo mi se da nije tako i na moje uporno insistiranje, rekao je da, istina, postoji neki trošni drveni most za pješake kod sela Butila, ali da na njemu često bude i straža, a da se, po prelasku Bosne, Miljacka može pregaziti.

Iznenadan sudar sa oružničkom patrolom pretvorio se u sretnu okolnost, jer smo od Koprivice dobili dragocjene podatke.

Na Lemezovom brdu bilo je oko 400 domobrana sa dva reflektora i protivavionskim mitraljezima. Jedan reflektor bio je postavljen izmeću hangara i kasarne. Nijemci su zaposjedali bunkere i rovove pred hangarima, a u rovovima pored Miljacke bio je manji broj domobrana.

S obzirom na to da je glavni cilj napada bio uništenje aviona, a da nisu bili u hangarima, već u polju i pored Miljacke, te da je neprijateljska odbrana iz tog pravca bila najslabije organizovana i branjena, odmah sam, s nogu, za desetak minuta, izmijenio plan napada i odlučio da brigada trećim korakom krene uzvodno, do sela Butila, zauzme most, pređe rijeku Bosnu, pregazi Miljacku i, po izvršenom razvoju za borbu, krene u brz i odlučan napad na aerodrom.

Prvi bataljon, pod komandom Steve Rauša i komesara Perurića, imao je zadatak da u centru borbenog poretka brigade izvrši

napad pravcem: k. 487, hangari, kasarna, željezni ka stanica Rajlovac, Lemezovo brdo.

Zadatak 2. bataljona (bez 1. ete), pod komandom Cvije Mazalice i politi kog komesara Jusufa Imamovi a, bio je da se brzim pokretom, desnom obalom rijeke Bosne, na lijevom krilu borbenog poretka brigade, provu e do željezni ke pruge i ceste, te krene u napad prema hangarima i Lemezovom brdu.

Tre i bataljon (bez 2. ete), pod komandom zamjenika komandanta bataljona Vukše Bogdana i politi kog komesara Drage Dukin a, dobio je zadatak da na desnom krilu brigade razvije napad prema hangarima i kasarni.

Druga eta 3. bataljona, komandira Laze Ivaniša, sa Mirkom Kesim em i Dušanom Karanom, sa jednom etom Visoko-fojni kog odreda dobila je ranije zadatak da osvajanjem željezni ke stanice Podlugovi, rušenjem željezni ke pruge i ceste i demonstrativnim napadom na Visoko, obezbijedi brigadu od intervencije neprijatelja od Visokog i Breze, a zadatak 1. ete 2. bataljona, komandira Miloša Švonje i inženjerskog voda brigade bio je da, miniranjem pruge, rušenjem ceste i postavljanjem zasjede u visini sela Brijes e, obezbijedi brigadu od intervencije neprijatelja iz Sarajeva.

Napad je trebalo po eti u pono da bi se omogu ilo 2. bataljonu da izvrši obuhvatni manevar i razvije ete za napad.

Oko pola devet, brigada je, sa vodi em Koprivicom, pod okriljem mraka, tr e im korakom, krenula na zadatak i za jedan sat prešla rijeku Bosnu i pregazila Miljacku.

No je bila mirna. Mjesec je slabo osvjetljavao Sarajevsko polje.

Drugi bataljon, pregazivši Miljacku, u pokretu desnom obalom Bosne, sudario se u kukuruznom polju, pored rijeke, sa kolonom od dvadesetak domobrana. Došlo je do kratkotrajnog puškaranja. Domo-brani su se, tr e i, povla ili, a bataljon je, budu i otkriven, samoinicijativno, odmah prešao u napad prema hangarima.

Ta no u deset sati, kada su ete 2. bataljona izašle iz kukuruza na istinu, bile su iznena ene jakim svjetlom iz reflektora, svjetlom plamena koji je buknuo iz zapaljenih stogova sijena i snažnom puš anom, mitraljeskom i vatrom protivavionskih mitraljeza iz bunkera i rovova, pred hangarima i sa Lemezovog brda.

Bataljon je silovito krenuo u juriš, ali je na potpuno ravnom, po-košenom i jako osvjetljenom zemljištu, privukavši svu neprijateljsku vatru na sebe, bio prikovan za zemlju.

Tek što je neprijatelj otvorio vatru na 2. bataljon, 1. i 3. bataljon brigade, dovršivši razvoj za borbu na samoj ivici kukuruznog polja, krenuli su odmah u napad, pregazili rovove, likvidirali otpor domobrana i produžili sa izvršenjem zadatka.

Napadom 1. i 3. bataljona, stanje na sektoru 2. bataljona znatno se poboljšalo, jer je neprijatelj dobar dio vatrenih sredstava usmjerio prema 1. bataljonu koji je jurišao prema hangarima. Ina e, 2. bataljon,

koji je u akciji imao najviše poginulih i ranjenih drugova, pretrpio bi mnogo veće gubitke. Borci 1. bataljona i desnog krila 2. bataljona i pored žestoke vatre, oslijepivši vatrom pušaka i mitraljeza dva reflektora, privukli su se na 50 do 150 metara bunkerima i hangarima i tukli po grupi od 3 aviona koji su se nalazili na polju, lijevo od hangara.

Većina aviona bila je parkirana na ivici aerodroma, na pravcu napada 3. bataljona. Borci bataljona, neometani vatrom, palili su avione, jer je neprijateljska zapremina na vatra bila tako planirana, da brane i prilaze avionima, tu je preko aviona.

Milan Šobot, iz Drvara, i Radanović Gojko, iz Vrtoča kod Bosanskog Petrovca, borci 3. čete, i Luka Jelić, iz Prekaje kod Drvara, prvi su pali sa paljenjem aviona. Jedni su paljeni mitraljeskim rafalima i bacanjem ofanzivnih ručnih bombi pod avione, a drugi paljenjem šibicama benzina koji je isticao iz rezervoara. Jedan od boraca, paleći avion šibicom, i sam je bio zahvaćen plamenom, pa su drugovi morali gasiti požar na njemu. Bilo je i šaljivih zgoda. Jedan borac, podvukavši se pod veliko krilo »junkersa«, zamišljajući i avione mnogo manjim, jer su mu takvi izgledali u vazduhu upitao je svog druga: »Jel' to anjar«.

Između pola jedana i jedana sat po ponoći, Nijemci i ustaše izvršili su jedan, a zatim i drugi protivnapad, ali su se morali povući. U odbijanju protivnapada učestvovala su sva tri bataljona brigade.

Iz 1. voda 1. čete poginuo je najbolji mitraljezac 1. bataljona, Gojko Antonić. Na Kapi kod Breze, gdje smo 16. jula izvršili odluku ili da uništimo avione na Rajlovcu, pohvalili smo ga pred strojem bataljona, jer je svojim šarcem oborio jedan od aviona koji su nas bombardovali.

Te noći izvukao je iz borbe svog ranjenog druga, bombaša Borisa, vratio se svom vodu i kod bunkera poginuo. »Nikad više takvog mitraljesca« - tiho je rekao Bijeli, komandir 1. čete, a u njegovom tvrdom oku blistale su suze. Iz 1. voda poginuo je i Berić Dušan, iz Lamovite, pitomog sela Potkozarja, u kome je 21. maja 1942. godine formirana brigada.

Za vrijeme drugog neprijateljskog protivnapada, našom vatrom je ugašen i drugi reflektor. Na aerodromu je jenjavao neprijateljski otpor.

Za sve vrijeme borbe aerodrom je bio veliki anstveno osvjetljen. Iz zapaljenih aviona dizali su se i visoko se propinjali stubovi blještavog, bjeli-asto-zelenog i ljubi-asto-plavkastog plamena. Bio je to najljepši pozdrav razdraganih boraca Prve krajiške svom Vrhovnom komandantu, drugu Titu, i našim drugovima, proleterima, koji su dobili najtežu bitku za vrijeme rata, bitku na Sutjesci.

Iznad Rajlovca stvorio se gust plafon dima i zaklonio mjesec. Oko pola dva po ponoći, pošto je zadatak bio izvršen, naredio sam izvlačenje bataljona iz borbe. Kad je stiglo naredjenje, grupa boraca 3. bataljona nije se htjela "odmah povući", dok nije zapalila još 2 preostala aviona: jedan mitraljeskim rafalima, a drugi raketama iz signalnog pištolja. Isti je slučaj bio i sa komandirima 1. voda 3. čete 2. bataljona, Milanom Vidovićem, iz Baltin-Jaruga, kod Prijedora. Naredio je da se zapale još

preostala tri aviona lijevo od hangara. Tek što je izdao naredbe, pao je smrtno pogoden u glavu. Bolni arka 3. čete Šerifa Zjaki, iz Bihaća, pritrčala je da ga previje, dobila metak posred čela i pala pored svog hrabrog druga, komandira.

Među ranjenim drugovima bio je i Boris Abramovič, najbolji bombaš 1. bataljona. Ranjen je kod bunkera kada je bacio i drugu bombu. Glava mu je bila sva u krvi. Bio sam deprimiran. Pomislio sam: »Gotovo je i sa našim Borisom«. Na sreću, rana nije bila teška, ali je mnogo krvarila. Metak je samo probio lice i povrijedio jezik. Kad sam mu prišao, s mukom je rekao: »Nije to ništa!« - i jedva ispljunuo u šaku krvavi metak koji se zadržao u ustima.

Poslije tri i po sata žilave borbe, u kojoj je kolektiv brigade prevađao sebe, zadatak je bio izvršen. Na aerodromu sa kojeg su uzlijetali neprijateljski avioni, ostale su samo olupine i njihov pepeo.

Brigada je u akciji imala 4 poginula, 6 lakše i 2 teže ranjena druga.

Prva četa 2. bataljona porušila je cestu i željezničku prugu prema Sarajevu. Lokomotiva sa dva blindirana vagona iskliznula je iz šina. Posada blindiranog voza izašla je iz vagona, razvila se prema našoj zasedi, ali se nije mogla probiti prema Rajlovcu. Intervencija neprijatelja iz Sarajeva bila je onemogućena. Prilikom povlačenja, četa je imala 3 ranjena borca.

I 2. četa 3. bataljona uspješno je izvršila zadatak. Sa jednom četom Viso ko-fojni kog odreda zauzela je bez borbe željezničku stanicu Podlugovi. Domobranska posada nije dala otpor. Na porušenom dijelu željezničke pruge prema Visokom iskliznuo je voz br. 151. Uz pomoć željezničara iz ložionice, u pravcu Visokog puštena je lokomotiva br. 180, koja se zdrobila o nasukani voz, a u ložionici je oštećeno još 6 lokomotiva.

Za vrijeme akcije, u željezničku stanicu su ušle tri kompozicije. Dvije su bile pune raznog materijala, namirnica i konja za njemačku vojsku. Oko 70 Nijemaca, koji su bili u kompozicijama, rastjerano je, nekoliko ubijeno, a 20 ustaša, bez oružja, zarobljeno. Dio namirnica, odjeće, obuće i konji podijeljeno je narodu, manji dio je izvučen za brigadu, a ostalo je spaljeno. Jedan dio čete izvršio je demonstrativan napad na Visoko i tako vezao neprijatelja za garnizon, a jedna četa odreda postavila je zasedu na cesti između Visokog i Kiseljaka.

Povlačenje sa aerodroma izvršeno je takvom brzinom da su 1. i 2. bataljoni već 11. avgusta u zoru prešli cestu Kiseljak - Sarajevo, kod Kobilje glave. Nošenje ranjenika noću, po strmim padinama, bilo je veoma naporno, pa da bi se ubrzalo, angažovani su i članovi Štaba brigade, političari, odjela i štabova bataljona.

Neprijatelj je iz Sarajeva prema Kiseljaku uputio 40 kamiona sa pješadijom i tenkove. Brzim prelaskom 1. i 2. bataljona preko ceste Sarajevo - Kiseljak u neposrednoj blizini Sarajeva, pretekli smo neprijatelja i izigrana je njegova namjera da nas presretne.

S T A B
III. Bataljona I. NOU. Brigade
dne, 12-VIII-43 g.
P o l o ž a j

Stabu I. NOU. Brigade

P o l o ž a j

Izveštaj o akciji na RAJLOVCU i PODLUGOVI dne, 10-VIII-43 g.

Ovaj bataljon imao je u zadatku da sa dve čete napadne na Rajlovac i sa jednom četom na Podlugove.

* Raspored bataljona je bio sledeći:

1/ I. četa imala je zadatak na desnom krilu I. bataljona da napadne sa jednom desetinom bunker koji se nalazio na desnom krilu, a sa ostalim snagama da prečisti male hangare i da dođe do prazni kasarni.

2/ II. četa imala je u zadatku da napadne na željezničku stanicu Podlugovi i da prekine prugu, i da sruši željeznički most koji je bio prema Visokom.

3/ III. četa imala je zadatak da popali njemačke avione koji su se nalazili desno prema Briješću, i isto vreme da napravi zasjedu prema Ilidži.

4/ Minobacačko odelenje imalo je u zadatku da bude u sastavu našeg I. bataljona.

a/ Naša prva četa u ovoj akciji po dobivenom svome zadatku uspela je da napadne na aerodrom Rajmovac i da popali 19 neprijateljski aviona, kao što je i ubila 3 neprijateljska vojnika i 2 zarobila.

Kod zarobljenika nadjene su 2 nove strojnice i 360 metaka.

Kod I čete oštećen je u borbi jedan njemački šarac mitraljez od neprijateljskog zrna.

b/ Naša II. četa napala je tačku u 12 sati u noći na željezničku stanicu Podlugovi, s tim da je prekinula prugu kad je voz koji je išao iz Visokog, tako da je voz ostao u stanici. Naši su otvorili plućonsku paljbu na voz gde su zarobili 9 domobrana, 3 domobrana i 10 njemaca su uspeli da pobegnu.

U ovoj akciji II četa je uspela da uništi sledeće:

10 lokomotiva spalili su.

70 vagona spaljeni.

1 kamion sa ~~zrakom~~ ratnom spremom je zapaljen

Spaljen je jedan vagon soli, jedan vagon brašna, pola vagona šećera i pola vagona cipela.

Uništeno je 1000 litara zejtene.

Zapaljeno 5 državnih zgrada

II. četa je zaplenila sledeće:

13 pušaka, 7 bombi, 1000 pušanih metaka, 2 para vojnog odijela, 4 šatorska krila, 2 para veša, 1000 kg. brašna, 350 kg. šećera, 80 litara zejtene, 1.800 kuna.

c/ Naša III. četa na zadatku kojega je imala uspela je da popali 11 njemačkih aviona. U akciji je imala jednu oštećenu pušku od neprijateljskog zrna.

Minobacačko odelenje u borbi nije sudejstvovalo.

Ovaj bataljona je spalio ukupno 30/trideset aviona.

Bataljon nije imao niti ranjenih niti poginulih drugova.

Po naredjenju Staba I. NOU. Brigade akcija je imala da otpočne u 12 sati u noći. Akcija je otpočela tačno u 22.55 sati.

Razlog tome što je akcija prije otpočela je ta, što je naš II. bataljon naišao na neprijateljsku prestražu, tako da je sa istim odmah primila borbu, s tim da je naš bataljon morao da stupi odmah u borbu i na izvršenje svoga zadatka, radi toga što je neprijatelj bio već alarmiran.

Bataljon je izvršio svoj zadatak prema dobivenom naredjenju.

Napomena: U ovoj akciji borci ovog bataljona kao i sastav komandnog kadra, pokazali su se neobično odlučni i smjeli na izvršenju svoga zadatka. Moral boraca dosta je dobar, a naročito posle ove akcije i na uspehu ove akcije. U ovaj bataljon javila su se dobrovoljno 2 druga

Smrt fašizmu--Sloboda narodu!

K o m a n d a n t

Izveštaj Staba III bataljona I krajiške NOU brigade o izvršenom napadu na aerodrom u Rajlovcu

Tre i bataljon prebacio se preko ceste Sarajevo - Kiseljak tek uveče, 11. avgusta, kod sela Radanovići, jer je morao sačekati povratak svoje 2. čete iz Podlugova, a prethodno je napao i zapalio kolonu od 6 neprijateljskih kamiona.

Tek što su 1. i 2. bataljon prešli cestu, iz grudi boraca otela se neobuzdana, mladalačka, jedra i poletna pjesma.

Iz Butmira u pravcu Zagreba, letjela su dva neprijateljska aviona, ostavljaju i za sobom bijelu nit koja se postepeno širila. »Vidi kako bježe!«, »E, dobili ste po repu, pa vam se puši!« dobacivali su borci.

Drugovi kao da nisu osjećali umor. Čudio sam se i divio ogromnoj snazi koja leži u našim ljudima. Nad kolonom se orila pjesma »Oj Kozaro, puna li si lista«.

»Da ih je nekako spaliti!« - romorilo je u meni. Pomislih, sutra ću vidjeti Talića, e, silan je to momak.

Osamnaestog avgusta Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« objavila je sljedeći izvještaj o akciji Prve krajiške brigade na aerodromu Rajlovac: »Noć u od 10/11. avgusta 1943. godine, naša slavna Prva krajiška brigada pod komandom V. T., poslije žestokih okršaja, zauzela je jedan od najvećih aerodroma u Jugoslaviji, aerodrom Rajlovac kod Sarajeva. Borci Prve krajiške brigade uništili su 34 kamiona aviona, i to: 18 bombardera tipa »Dornije«, 4 bombardera tipa »Junkers«, 6 aviona tipa »Blenhajm«, jedan transportni i 5 aparata raznih tipova.

Brigada je čitavu noć vodila borbu za Sarajevsko polje koje su Nijemci osvjetljavali reflektorima i paljenjem sijena, tako da je čitavu noć bilo svijetlo kao po danu.

Pobjećuća koja su poslana iz Sarajeva nisu mogla da zaustave naše borce. Ni oklopni voz koji je naišao na minu nije mogao da spriječi i naše borce u izvršenju njihovog zadatka«.

Podaci o tipovima aviona unekoliko se razlikuju od onih koje smo dobili od dva zarobljena domobranska podoficira, pilota, koje smo predali štabu divizije.

Prema njihovoj izjavi, uništeno je 18 »Dornijera«, serije »A«, 1 »Junkers - 52«, 3 »Blenhajma«, 2 »Dornijera« serije »G«, 5 »Henšela« i 5 aviona raznih tipova.

Doktor Blagoje Kovačević iz Sarajeva, prilikom izlaska na oslobođenu teritoriju, ispričao mi je da je sa aerodroma, poslije akcije, u besvjesnom stanju prenesena u bolnicu jedna naša teško ranjena drugarica. Mislim da je to bila Ajša, borac 2. bataljona, iz Bihaća kog kraja, a drugovi su je zvali, voljeli i zapamtili kao »Hajšu«. Ranjena prilikom povlačenja, neprimijećena od svojih drugova, ostala je na aerodromu.

Kada je došla k svijesti, pošlo je saslušanje. Na pitanje domobranskog oficira od kuda smo došli i koliko nas je bilo prkosno je odgovorila: »Idi u šumu pa ih pitaj!«

Teško ranjena izvedena je iz bolnice i strijeljana.

Sa takvim borcima i starješinama kakve je imala Prva krajiška, bilo je moguće izvršiti uspješan napad na Rajlovac.

Vrhovni komandant, drug Tito, poslije napada na Rajlovac, preko »Slobodne Jugoslavije«, odao je veliko priznanje brigadi, sljede im rije ima:

»Vrhovni štab NOV i POJ izražava svoju zahvalnost borcima, komandirima i političkim komesarima Prve krajiške brigade za junaštvo i hrabro požrtvovanje pri izvršavanju svoje borbene zadatke«.

Akcija na Rajlovac izvedena je:

- uspješnim dejstvima brigade na širokom frontu od Visokog do Sarajeva sa relativno malim snagama (tri bataljona brigade);

- u strogoj tajnosti, uspješnim obmanjivanjem i iznenađenjem neprijatelja;

- neprimijetnim i brzim manevrom brigade od Kreševa do aerodroma i njenim brzim povlačenjem, po izvršenoj akciji, u rejon Kreševa;

- brзом izmjenom odluke, u izmijenjenoj situaciji, na osnovu novih podataka, dobivenih neposredno pred početkom akcije;

- nanošenjem udara na pravcu na kojem je odbrana neprijatelja bila najslabija;

- odlučnim i smjelim napadom jedinica i izvanrednim moralom boraca i starješina i

- samoinicijativom i snalaženjem starješina i boraca u izvršenju postavljenog zadatka.

Tajnost priprema i iznenađenje neprijatelja bili su najvažniji preduslovi za uspjeh akcije.

Neprijatelj nije vjerovao u mogućnost našeg napada iz više razloga:

- odbrana Rajlovca bila je organizovana sistemom povezanih bunkera, rovova, žičanih i drugih prepreka u jako utvrđenoj zoni i zaposjednuta jakim snagama i vatrenim sredstvima, a prisustvo Nijemaca predstavljalo je poseban kvalitet utvrđene odbrane aerodroma;

- snaga odbrane Rajlovca bila je veoma jaka zbog brojnih snaga u Visokom, a posebno u sarajevskom garnizonu, u neposrednoj njegovoj blizini, posadama u svim postajama, željeznim stanicama i taktički važnijim zemljišnim objektima, stalnim patroliranjem i intenzivnim transportom neprijateljskih jedinica i materijala na komunikacijama Sarajevo - Visoko i Sarajevo - Kiseljak;

- izdaleč od aerodroma, prostor između komunikacija Sarajevo - Visoko, Sarajevo - Kiseljak i Kiseljak - Visoko, po kojoj su slobodno kretale se patrole oružnika, domobrana i ustaške milicije, smatralo se potpuno bezbjednim.

Pored toga neprijatelj je, u nastojanju da nas izbací iz rejonu Kreševa-Fojnica, angažovao i svoje najelitnije jedinice (dijelove »Princ Eugen«, 369. i 373. njemačke divizije i druge).

Bio je to gusto zaposjednut, dobro organizovan, jako utvrđen i in-

tenzivno kontrolisan neprijateljski osinjak u koji je trebalo u i da bi se izvršio napad na aerodrom Rajlovac.

Tajnost akcije bila je toliko efikasna da je neprijatelj 10. avgusta, ne znaju i za pokret brigade prema Rajlovcu, traže i nas, upao u Kreševo sa pješadijom i 7 tenkova, iako je na tom terenu imao dobro organizovanu obavještajnu službu.

Ni zapovjednik Rajlovca, pukovnik Adalbert Rogulja, kada je prije po etka napada bio obaviješten od dva mještanina, nije vjerovao u mogućnost napada. Iznenađenje je bilo potpuno.

Uništenje aviona na aerodromu u Rajlovcu djelovalo je kao grom iz vedra neba na njemačku i ustašku propagandu poslije neprijateljske ofanzive, kada je prošireno da su uništene naše snage, a sa oduševljenjem je primljeno u narodu i svim našim jedinicama.

Napad na aerodrom Rajlovac naročito je reljefno ista e kako se računala, cijenila i realizovala stvaralačka inicijativa, koja je izvirala iz svijesti boraca i starješina, osnovnih nosilaca svih naših pobjeda u NOR-u, da se pod rukovodstvom druga Tita i naše partije bore za slobodu i nezavisnost naše zemlje.

Osvanuo je lijep, svjež i sunčan dan, 12. avgust 1943. godine. Sa lina spuštala se duga kolona. Bio je to naš, 4. bataljon sa ranjenicima i pozadinskim dijelovima brigade. Prva krajiška brigada bila je spremna za nove borbe.

Stigao je i Tali. Vedra pogleda stao je mirno i pozdravio. U njemu je sve treperilo. Zadovoljstvo je zračilo iz njegovog pametnog pogleda.

»Sloboda narodu, družo Tali u! Na mjestu voljno!« - nasmijali smo se. »Sje li se Tali u? Dobro ti ono reče« da ih je nekako spaliti!«. S puškom »o desno rame« stao je »mirno« i rekao: »Sada, kad smo ih spalili, ne žalim poginuti«, a zatim, sa blagim prizvukom prijekora, upitao: »Zašto, družo komandante, naš 4. bataljon mora uvijek da obezbjeđuje bolnicu i komoru?« Umjesto odgovora, zagrlio sam našeg bombaša. Nastala je tišina. Pogledao je u plavo nebo. Nije se čuo šum aviona. Gledao je tako, zadovoljan i rekao: »E, baš je lijep ovaj dan!«

Uskoro je brigada u sastavu Pete krajiške divizije krenula za Srbiju, a ja na dužnost u četvrtu krajišku diviziju.

Tali a više nisam vidio. Petnaestog maja 1944. godine, borac 2. ete 4. bataljona u desetini Žarka Samardžije, u borbi sa etnicima u Srbiji, na padinama planine Javor, kod Sjenice, u selu Fijulje, mlad i željan ljepšeg života za koji se borio, poginuo je Drago Tali, ali je u mom sjećanju ostao njegov lik: ist, svjež, drag i neizbrisiv.

Misao druga Tali a bila je prva iskra, koja je zapalila neprijateljske avione.

ZVONKO GRBAC

UPORIŠTE NOP-a NA AERODROMU RAJLOVAC

Vazduhoplovni garnizon u Rajlovcu podigla je bivša jugoslovenska vojska izme u dva svjetska rata, u kome je postojala vazduhoplovna jedinica sa odgovaraju im leta kim osobljem, stru njacima za regulisanje i održavanje cjelokupnog strojnog parka i snaga za odbranu i opsluživanje ovog najstru nijeg i najskupljeg roda vojske. Po kapitulaciji i raspadu svih vojnih snaga kraljevske vojske, uspostavom nove marionetske države, tzv. NDH, za rajlova ku bivšu vazduhoplovnu bazu ustaške vlasti mobilišu novo ljudstvo - oficire, podoficire, vojnike i radnike, nazvavši je »Druga zra na luka« Rajlovac. Cjelokupna posada bila je sastavljena od Hrvata i Muslimana, dok su ostale nacionalnosti i narodnosti bile isklju ene i nepoželjne, unato tome što je bilo pojedinaca koji su postigli specijalnu obu enost i visoku stru nost u bivšoj vazduhoplovnoj službi. Na elo zra nih snaga NDH došao je petokolonaš i agent Vermahta, bivši vazduhoplovni kapetan Vladimir Kren, okorjeli fašist.

Osnovni zadatak, lansiran iz ustaškog rukovodstva, sastojao se u najhitnijem osposobljavanju aerodroma, vazduhoplovne opreme i ljudstva za ratne potrebe NDH, odnosno njema kih vazdušnih snaga. Iz okupiranih regiona raskomadane bivše jugoslovenske teritorije, njema ke okupacione vlasti šalju u Rajlovac razni vazduhoplovni materijal, pa i zastarjele tipove aviona koji nisu njema kog porijekla. Nijemci za svoje potrebe, zadržavaju samo opremu i avione koje je »Kraljevsko vazduhoplovstvo« kupovalo od Tre eg Rajha.

Sa dopuštenjem njema kih vlasti, dozvoljeno je domobranstvu da mobiliše leta ko osoblje, aviomehani are, radiotelegrafiste, meteorologe i druge stru njake koji su se izobražavali u akademijama i stru - nim školama bivšeg vojnog kompleksa. Sa raznih strana zemlje, iz

Beograda, Zemuna, Zagreba, Mostara, iz baza sa Jadrana, a dobar dio iz Sarajeva i okolice oko samog aerodroma, ljudi su upućivani na vojnu obavezu u Rajlovac. Mahom su to bili stručni i sposobni ljudi, školovani po akademijama i vojnim učilištima i poligonima bivše jugoslavenske vojske. Dobar dio tih stručnih radnika učestvovao je u važnim predratnim akcijama KPJ, bilo na antifašističkim demonstracijama po velikim gradovima, bilo u velikom štrajku aeronautičke industrije u Beogradu, Zemunu ili Valjevu, a bilo je i takvih koji su ranije aktivno radili i u Ursovim sindikatima ili čak zatvarani od bivše jugoslavenske policije. Kod tih ljudi je postojala spremnost na saradnju sa NOP-om, bez obzira na posljedice koje su mogle iz toga proizaći. Na brzinu sakupljenom osoblju - novim vazduhoplovcima postavljeni su za zapovjednike provjerene ustaše i fašistički orijentirani oficiri, što se smatralo dovoljnim da se obezbijede fašistički ciljevi. U vrhovnim domobranskim i ustaškim komandama, Rajlovački garnizon smatran je za najveći i najopremljeniju vojnu formaciju, sposobnu za vodenje savremenog rata. Ovu bazu od njenog osnutka koriste: domobranstvo, ustaške formacije i pojedini zapovjednici, a, u stvari, pravi gospodar aerodroma je njemačka »Luftwaffe«.

Ovaj izuzetno značajan činilac u vojnim snagama okupatora i vlasti NDH nije ostao nezapažen od rukovodstva KPJ za BiH ni u trenutku kad je došlo do tako brzog raspada vojnih snaga bivše Jugoslavije, niti u periodu kada okupator užurbano izgrađuje i obnavlja vazduhoplovne snage, a ne prestati interesovanje za ovaj garnizon sve dok ga stvarno vojni čini nisu uništile jedinice NOV-a i POJ-a, sredinom 1943. godine.

U aprilskim danima 1941. godine već je iskorišten iznenadni raspad vojske u Rajlovcu. Veliki dio svojih aktivista partijska organizacija upućuje da prihvate vrijednu vojnu opremu koja se mogla bez velikih teškoća prenijeti, a težu da unište kako ne bi okupatoru bila od koristi. Saraduju i sa pojedinim oficirima i radnicima, posebno sa ljudima iz neposredne blizine Rajlovca, važnu vojnu opremu su prebacili mnogim građanima patriote u skrivena skladišta po šumama, podrumima, tavanima, baštama i zemunicama.

Dovrtljivost nekih rodoljubivih oficira pomaže i omogućava Mahmutu Bušatliji Bušu da se skloni nekoliko radio-stanica, od kojih i jedna velika, upotrebljavana kao vazduhoplovna. U naoružanju toga vremena ovakva stanica je imala veoma veliku važnost. Komunisti Sarajeva su odlučili da se i u tom pogledu snabdiju savremenom opremom, znajući da će u ilegalnom radu i u pripremi oružanog ustanka imati posebnu vrijednost.¹⁾

Koriste i svoje veze sa nekim oficirima, podoficirima i radnicima, koji se nisu pomirili sa okupacijom zemlje, Partija je uočila važnost

¹⁾ Prema nekim podacima iz 1941. godine, iz Sarajeva je javljeno da komunisti imaju mogućnost da do kraja osam radio-stanica koje su bile prikrivene u vrijeme kapitulacije vojske stare Jugoslavije, aprila iste godine.

stvaranja uporišta u ovom važnom garnizonu, što se u daljem radu i potvrditi. Partiji je bilo jasno da će okupator uiniti sve da postoje i vazduhoplovni aerodrom u Rajlovcu osposobi za svoje ciljeve. Zato nijednog trenutka nije bila nezainteresirana za zbivanja u garnizonu u toku 1941. godine. Znaju i kakvu će ulogu u budućim vojno-političkim zbivanjima predstavljati aerodrom Rajlovac, šta on zna i za onoga u njegovim rukama, a kakve opasnosti i teškoće će nanositi onome protiv koga je, komunisti Sarajeva su uinili što je u njihovoj mogućnosti bilo da se takva šansa iskoristi za potrebe NOP-a. U toku priprema oružanog ustanka, dozrijevala je planska koncepcija, kojom se predviđalo u potpunosti organizovanje snaga NOP-a u samom garnizonu, a kasnije i potpuno uništenje aerodroma.²⁾

Oružani ustanak usmjerava partijsku organizaciju i na razvijanje specifične službe obavještavanja o snazi i namjerama neprijatelja, pa se izdvaja poseban kadar kao Obavještajni komitet pri Pokrajinskom komitetu KPJ radi obavljanja ovog važnog posla, koji će se baviti isključivo vezama sa oficirima na položajima u neprijateljskim jedinicama. Normalno je što se u prvom planu ove saradnje na izvještavanju i pomaganju NOP-a u borbenim akcijama, zbog svog izuzetnog značaja, našla vazduhoplovna baza Rajlovac. Započeto je prikupljanje svih interesantnih obavijesti i vojnih tajni iz »Druge strane luke«. U to vrijeme aerodrom je imao izravne vojne veze sa svim njemačkim pukovnijama u Sarajevu ili na terenu, zatim sa artiljerijskim jedinicama u protuvazdušnoj odbrani Sarajeva i samog Rajlovca, pa čak i u Zbornom području koje je predstavljalo najvišu vojnu domobransku komandu na području Bosne i Hercegovine. Gotovo nijedan okršaj ili bitka vođena na području BiH između partizanskih jedinica i ustaško-domobranskih bojnih ili njemačkih jedinica nije prolazila bez udara rajlovačkih aviona. Piloti su dobivali zadatke da vrše izviđanja položaja gdje su vođene bitke, vršili bombardovanja ili mitraljirali partizanske položaje, doturali i bacali iz vazduha municiju i hranu opkoljenim garnizonima ustaša i Nijemaca ili bacali »propusnice«, letke u namjeri da demoralizuju kolebljivce i partizanskoj pozadini. U tim akcijama imali su i ozbiljnih gubitaka. Partizani su u toku 1941. godine oborili i uništili 7 aviona sa pilotima na pojedinim sektorima gdje su vođene borbe. Razumljivo, piloti koji su bili naklonjeni NOP-u nisu izvršavali zadatke kako su pripremljeni nego su u samoj akciji bojkotovali efikasnost, prosipaju i bombe na prazan prostor i siluju.

U Sarajevu formiran Obavještajni komitet, njegov rukovodilac Branko Galeb, profesor, član KPJ, posebnu pažnju posvećuje ve-

²⁾ Stevo Vrani, partijski rukovodilac iz Zenice, jedan od istaknutih članova KPJ, osnovao je partijsku organizaciju u garnizonu Rajlovac juna mjeseca 1941. godine, odlukom PK KPJ za BiH, i tu se zadržao oko 3 mjeseca. Vrativši se u Zenicu, poslije kraćeg zadržavanja, odlazi u Ozrenski odred, a zatim stupa na dužnost sekretara OK KPJ za Trebavu. Vrani je poginuo u okolini Han-Pijeska, u borbi sa Nijemcima kao zamjenik političkog komesara Romanijskog NOP odreda, 1944. godine.

zama sa oficirima iz garnizona Rajlovac. S obzirom da je ova saradnja vrlo brzo uznapredovala, broj ljudi za saradnju se povećavao, zadaci su postajali sve složeniji i obimniji, tako da su se morali posebno izdvajati oficiri za prikupljanje obavijesti od letaca koji su vršili sabotaže zajedno sa mehanicima, a isto tako je trebalo posebno obuhvatiti radnike iz radionica za popravak aviona, motora, oružja, instrumenata, uređaja za gorivo, zatim onih na sakupljanju oružja, municije, bombi i raznorazne vojne opreme. Proširuju i ovu aktivnost na sve ljude spremne da pomažu NOP, odlučeno je da se u garnizonu ostvari nešto organizovaniji rad, oslanjaju i se na komuniste - članove Partije, koji su se dalje trebali baviti neposrednim ilegalnim zadacima i održavati odgovarajuće veze sa partijskom organizacijom u Sarajevu ili sa Obavještajnim komitetom.

Dolaskom Steve Vranića (došao je u Rajlovac u junu 1941), partijskog radnika iz Zenice, otpočela je jača aktivnost NOP-a u Rajlovcu. U Rajlovcu je već službovao oficir jedrilar Stanko Grabrić, kandidat za člana KPJ, koji je već znao niz ljudi spremnih za saradnju. U toku septembra 1941. godine iz Sarajeva je upućen u Rajlovac španski borac Branko Spasić, zvan Španac, član KPJ. Njihovi bliži saradnici postaju letci i Enver Rezaković, Mustafa Radaslić i Vlado Janković.

Oružani ustanak snažno se razbuktavao. Partizanske snage su oslobodile velika područja oko Sarajeva. Neka neprijateljska uporišta bila su tjednima opkoljena i sistematski uništavana. Uslijed takve nepovoljne vojne situacije za ustaško-njemačke snage, Rajlovačka komanda uvodi danonoćno letenje i pomaganje, prvenstveno njemačkim jedinicama, a ako se stizalo i ustaško-domobranskim. Stoga je bilo neophodno pronalaziti i otkrivati namjere neprijatelja koji je iz raznih pravaca pokušavao da prodre u dubinu oslobođene teritorije. I pored ovakve orijentacije Rajlovačke komande, partizanske snage su 9. novembra 1941. godine napale i na sam Rajlovac, što je predstavljalo veoma smion podvig za to vrijeme. Ovaj napad izvršila je Vlahinjska eta odreda »Zvijezda«.³⁾

Krajem oktobra 1941. godine u garnizonu su se nalazila 63 oficira, 75 podoficira, preko 430 vojnika, oko 35 radnika i desetak vojnih inženjera. Među njima izdvajali su se nama odani saradnici, koji su spremno pomagali NOP, svaki prema svojim sposobnostima i mogućnostima. Mnogi od njih u početku se nisu poznavali. Ustaški pukovnik Adalbert Rogulja, vrlo nehuman uvijek, revnostan u hapšenju »sumnjivih« ljudi, svako hapšenje nastojao je prikazati Nijemcima i ustašama kao njegov izuzetan doprinos okupaciji.

U takvoj situaciji organizacija NOP-a je za razvijanje svoga djelovanja u garnizonu bila prisiljena da iznalazi najpovoljnije oblike rada. Ljude je trebalo uvatiti i pripremati da u borbi ojačaju, ali i da osjete re-

³⁾ Zbornik, tom IV-2, dok. br. 148.

zultate svojih opredjeljenja. Svaka pisana rije koja se u Sarajevu štampala u ilegalnoj tehnici Mjesnog komiteta, redovno je dostavljana i u garnizon vazduhoplovaca.

Pošto se u devetom mjesecu Vrani vratio u Zenicu, sav posao na rasturanju Biltena Mjesnog komiteta preuzeli su na sebe Branko Spasi Španac, inovnik u gra evinskom odjelu, a zatim Ivan Andrijevi , tokar, iskusan ilegalni radnik, i ja, koji sam došao za skladištara iz Slavenskog Broda, a zatim se pridružuje i Mustafa Sara evi , stolarski radnik. Andrijevi i ja povezujemo se sa trojicom naprednih radnika koji su došli iz Zemuna, bivših u esnika velikog štrajka aeronauti ara iz 1940. godine. Mile šutija, komunista, u radionici organizuje sabotaže, a Franjo Voki , aviomehani ar, i Marko Matasovi prikupljaju oružje i municiju i sakrivaju u tajno skladište.

Dežurni oficiri su budno pratili ulazak i izlazak sa aerodroma, ali nisu nikada kod ilegalaca pronašli nijedan Bilten, unato vrlo estim pretresanjima i kontrolama. Edo Ambrozi , kao šofer komandanta Rogulje, iskoristio je i ovome stavio jedan Bilten u džep šinjela, negdje po etkom 1942. godine. Zato ga je Rogulja dao uhapsiti.

Vežu sa Vojno-obavještajnim komitetom pri PK, odnosno sa Brankom Galebom, održavao je pilot Enver Rezakovi . Tako su postojala dva pravca djelovanja iz sarajevskih organizacija prema rajlova - koj organizaciji, jedna linijom Mjesnog komiteta, a druga Vojno-obavještajnog komiteta.

Od ilegalne organizacije za pomaganje NOP-a u Rajlovcu traženo je oružje, municija, eksploziv, bombe, vojne sekcije, instrumenti za navigaciju i razni drugi, za vojsku potrebni materijali. Traženi su dijelovi radio-stanica, akumulatori, kiseline za akumulatore, kablovi, telefoni, itd. U to vrijeme u estale su razne sabotaže i kvarovi na avionima, na motorima, instrumentima, zbog ega su avioni bili nesposobni za letenje. Aerodrom je tada raspolagao sa oko 40 aviona, me utim, letjela je naj eš e samo polovina. Razne komisije pokušavale su da ustanove razloge ovih kvarova, me utim, pravi uzro nici ili krivci nisu nikad otkriveni.

Karakteristi an je bio slu aj kada su se oficiri Rezakovi i Jankovi dogovorili da onesposobe svoj »Potez«, upravo u doba vo enja borbi kod Mesi a, u oktobru 1941. Pod avion su postavili elektri nu grijalicu, otvorili slavinu za benzin, a mehani aru naredili da ispita paljenje motora. Kod prvog okretaja potekao je benzin iz slavine i prednji dio motora našao se u plameinu. Jankovi a su uhapsili i predali ustaškom glavešini Juri Franceti u. U zatvoru su ga tukli, tražili da prizna sabotažu i da prokaže saradnike. Zapovjednik Rajlovca daje nalog oficiru Marku Županu, stru njaku za avio-motore, da izvrši super-stru nu analizu slu aja. Iz solidarnosti sa Jankovi em, Župan je u pismenom izvještaju ovaj udes prikazao kao skriveni nedostatak na avionu, usljed ega je došlo do požara. Pro itavši ovaj izvještaj, zapovjednik se razbjesnio i, izbezumljen, istjerao iz svoje kancelarije stru njaka za moto-

re. Ovo je pomoglo i primoralo zapovjednika da Jankovi a vrati iz zatvora na njegovu leta ku dužnost.

U radionicama aerodroma, gdje su vršene opravke motora, letilica i instrumenata, organizacija je dobro djelovala. Uglavnom su tu radili visokostru ni, veoma sposobni radnici. Rad se razvla io, avioni su mjesecima ležali na popravci zbog najmanje sitnice, ekali jer nije bilo »rezervnih dijelova«. Radnici su odbijali da ugraju dijelove koji nisu bili »fabri ki« i zbog toga su se stalno prepirali sa inženjerom-kontrolorom. Tako su avioni ekali i najsitniji fabri ki šaraf i mnogo mjeseci, a u me uvremenu su nestajali vitalni dijelovi, i to naj eš e oni za koje se znalo da se u radionici ne smiju ili ne mogu izra ivati. Oficiri - saradnici NOP-a najmanje su dolazili sa svojim avionima na popravak. Oni nisu smjeli padati pod sumnju. Svi oni drugi »revnosni« zvani »trka i na kolajne«, vrlo esto su žu no i histeri no protestovali kod upravnika radionice, zbog spore opravke ili pregleda njegovog aviona.

Zbog takve prakse, ustaše u radionicu šalju jednog svog povjerenika koji se hvalisao da je došao iz Jasenovca. Uz njega su Nijemci poslali svojeg specijalistu. Na sre u, ni jedan od njih nije bio stru njak, tako da je u njihovo vrijeme izvedeno najviše sabotaža. Njihovo prisustvo nije ubrzalo polijetanje aviona. Upravo tada, u prolje e 1942. godine, podmetnute su dvije bombe u avion bombarder »Caproni«, jedna u rep, a druga u krilo. Pri polijetanju, avion je teško ošte en.

Naro ito je bio uporan i vrlo neugodan kapetan Dvoržak, grlati ustaški provokator, robusan i okrutan ovjek. Danima je sam nadzirao rad mehani ara, upetljavao se u najstru nija pitanja popravke, pa kada je sve bilo dovršeno, nije dozvolio probnom pilotu da ispita avion. U oktobru 1941. godine odletio je na probu i nad Brezom mu se zapalio motor. Iz goru eg aviona nije bilo spasa. Komisija nije mogla ništa pronai. Radnici su, u svoju odbranu kazali da su upozoravali kapetana na brzinu revizije motora i nedostatak dijelova, ali da se on nije na to obazirao. Taj slu aj pro uo se u garnizonu i pretvorio u poruku za slu aj drugih »revnosnih« oficira, koji bi se iz bilo kojeg razloga poslužili metodama kapetana.

Mogu nosti za ometanje rada, od sitnih do najkrupnijih sabotaža, bilo je mnogo. Ustaše su smatrale da je najvažnije da željezni ari dopreme vagone u krug garnizona, pred skladišta za istovar. Za vrijeme istovara odgovorni oficiri su naj eš e sjedili u oficirskoj menzi, a vojnike i skladištare ostavljali da se sami dalje brinu o prispjelim pošiljkama. Za vrijeme istovara iz vagona ili kamiona, za vrijeme prenosa do skladišta ili u radionicu, zatim kod samog uskladištenja, nastajala su ošte enja, negdje sitna, a vrlo esto ošte enja kojima nije bilo pomo i. Nijemci su slali vagonске pošiljke iz Srbije, i to naj eš e iz Kraljeva, Beograda ili Skoplja. Radnicima se nije trebalo ništa objašnjavati. Dovoljno je bilo sanduk sa instrumentima baciti iz vagona na zemlju, pa da se svi osjetljivi dijelovi predaju samo komisiji za rashod. Uvijek se smatralo da su ošte enja nastala negdje putem. Prilikom otvaranja

jednog sanduka sa uredno složenim i zapakovanim avionskim instrumentima »Žirohorizont«, koji je upućen iz Kraljeva, pronađen je pismo napisano ćirilicom - »Ovako trebaju izgledati svi ustaški avioni«. Kad su pregledani instrumenti, samo je najvitalniji dio bio udaren električnim, tako da se bez francuske industrije »Žirohorizontima« nije moglo pomoći. Pismo, najvjerojatnije je napisao neki saradnik NOP-a u Kraljevu, kružilo je među ilegalcima u Rajlovcu. Nekoliko aviona je letjelo bez ispravnog instrumenta. Saradnici NOP-a u Rajlovcu su se uvjerali da nisu sami, da postoje i u Srbiji njihovi drugovi.

Proširenjem djelovanja i među ljudima iz radio-službe, u njegov sastavu nalazila radionica i malo skladište dijelova, uspostavljen je kontakt sa Jerkom Barom, službenikom, i Sulejmanom Sarićem, radio-mehaničarom iz Mostara. Sarić je prepravljao radio-aparate za slušanje radio-vijesti zabranjenih radio-stanica. Na oslobođenoj teritoriji nastale su velike potrebe za rezervnim dijelovima radio-stanica, za akumulatorima, antenama, žicama, itd. Veze iz grada neprekidno su tražile pomoć. Preko ove dvojice uspijevalo se naći i neke tražene dijelove. Od Sarića je zatraženo da pronađe jednu sposobnu radio-stanicu sa vešnim radijusom emitovanja. On je u talijanskom konzulatu vršio nadzor i održavanje radio-stanice, koja je služila za vezu sa Ministarstvom inostranih poslova u Rimu. Jednog dana, u septembru 1943. godine, on je stanicu odnio na popravak i nikad je nije vratio vlasniku.⁴⁾ Saradnjom sa ovom dvojicom drugova dobivene su potrebne informacije o oficirima i podoficirima radiotelegrafistima, od kojih su neki kasnije angažovani u Sarajevu za rad na radio-vezi sa Vrhovnim štabom, V korpusom i IV divizijom NOVJ.

Saradnicima NOP-a je bilo stalo da na svim mjestima gdje je bilo moguće onemoguće revnosne oficire u njihovom neprijateljskom djelovanju. U vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, u kojoj su u estvovali avioni iz Rajlovca, nastojalo se što je moguće više onemogućiti avijaciju, i što više bombi onesposobiti. Ivan Mužinić, podoficir i stručnjak za montažu bombi, danonoćno je radio na ovom poslu. Nikada se ne može ustanoviti koliko je bombi onesposobio i koliko je života tada spašeno. Prilikom utovara bombi u avion, sa jednom je nepropisno postupio, izazvao strašnu eksploziju, uništio avion i još dva ošteti. On i pilot su izgubili život. Uvijek je govorio: »Znajte, ako mi se ikad nešto desi, jedan će avion biti manje protiv partizana.«⁵⁾

Njemačke divizije krajem 1942. godine na istočnom frontu trpe žestoke protunapade Crvene armije i gube znatan dio svojih elitnih jedinica, naročito vazduhoplovnih. To prisiljava Vermaht da od svojih satelita zatraži više novih svježih snaga. Pavelić daje svoj danak u ljudima. U Ministarstvu domobranstva NDH razrezuju se kvote u ljudstvu po vojnim okruzima. Samo aerodrom u Rajlovcu trebalo je da dadne

⁴⁾ Ova je radio-stanica služila Valteru za vezu sa Vrhovnim štabom u toku 1943-1945. godine i nikad nije iznevjerala.

⁵⁾ Arhiv V.U. k. 154, br. 22/3-1.

120 oficira, podoficira i obi nih vazduhoplovnih vojnika, pod izgovorom da se ovi upu uju na izobrazbu u Njema ku. Nije trebalo mnogo razmišljati da se otkrije prava pozadina ove izobrazbe. Komanda aerodroma odredjuje poimence oficire, podoficire i domobrane za ešalon u Njema ku. Me utim, tako veliki broj aerodrom nije mogao odvojiti da se ozbiljno ne ugrozi bojna gotovost aerodroma. Na spisku se ipak našlo oko 80 ljudi.

I na ovu akciju je organizacija morala odgovoriti. Zapo ela je uporna i brza obrada pojedinaca, naro ito dotadašnjih saradnika NOP-a koji su bili na spisku. Osjetilo se da su se neki sa spiska, zbog familijarnih razloga, kolebali i tražili izlaz. Angažovani su vojni ljekari, dr Artur Horvat i dr Ivo Bakran u Sarajevu, sa kojima su postojale veze u Vojnoj bolnici. Na specijalnim pregledima kod nekih su »otkrivene« mane i bolesti zbog kojih su zadržani na lije enju, a drugi su predlagani za otpust iz vojnog kadra. Neki su dobili premještaj u druge vazduhoplovne centre, tako da se broj odredjenih za isto ni front smanjio za preko trideset ljudi. Ovom akcijom spašeno je svih 11 aktivnih saradnika NOP-a.

Poslovi vojnog obavještavanja nastajali su iz same prirode leta ke službe. Piloti su letjeli, vršili razne akcije i pri ali o pojedinostima na koje su nailazili. Mnogi su se hvalisali o uspjesima i vještini koju su primjenjivali na zadatku. Naravno, na te se nije moglo ra unati. Iz tih pri anja mogli su se izdvojiti podaci o mjestu napada, pravcima kretanja, jedinicama koje je trebalo štititi iz vazduha, o njihovom približnom brojnom stanju, vrstama naoružanja, koli inama municije,, intenzitetu i vremenskoj sposobnosti vršenja napada, te o vezama izme u pojedinih jedinica, uspjesima, gubicima u ranjenim i mrtvim, gubicima u oružju, municiji, itd. Svi ovi podaci su bili redovno svježi, jer se do njih dolazilo odmah po slijetanju aviona u Rajlovac.

U svakodnevnim kontaktima sa pilotima-saradnicima, komunisti su ih oprezno pripremali za pojedine konkretne zadatke. Zavisno od stru nosti i spremnosti oficira, traženo je da teret bombi bacaju na prazno mjesto, da neaktivirane bombe bacaju u niskom letu na otvorene poljane. Mislilo se uvijek da neeksplodirane bombe mogu zatrebati partizanima za razna miniranja. Bombe za žive ciljeve trebalo je bacati u snopu neaktivirane, a mitraljesku municiju trošiti - u prazno. Izvi a ke letove trebalo je što više frizirati da budu što manje od koristi ili da posluže kao iznena enje zbog preuveli anih podataka. Izvi a Jankovi , u decembru 1941. godine, podnio je izvještaj da je ustanovio snagu ustanika na sektoru Rogatice u ja ini od jedne i po divizije, iako je znao da ni partizani ni etnici nisu tada imali takve vojne formacije. Ovaj podatak je nekoliko dana preznojavao glave domobranskih štablija, dok nisu ipak jednog dana od Nijemaca dobili odgovor da je ovaj divizijski podatak posljedica straha jednog vazduhoplovnog asnika. Od pilota je pokret zahtijevao da odugovla e borbene letove, da letke uništavaju prije polijetanja, da ih bacaju upakovane i vezane kako se ne bi

raspršili pri padu na zemlju. Traženo je prilikom bacanja municije i hrane okruženim ili uklještenim domobranskim i ustaškim jedinicama, da ne zaborave nešto od toga bacati i na partizanska područja. U početku su se oficiri ustrojavali bacati pakete na pogrešna mjesta, ali kasnije je ta nesigurnost prevladana. Postalo je normalno da se teret izbacuje, zbog nepovoljnih uslova, i na pogrešno mjesto.

Na ovim vrlo osjetljivim obavještajnim pitanjima saradivali su Vrani, Grabri, a zatim Andrijevi, Matasovi i ja (Pero). Znao se raspored letenja pojedinih saradnika, pa su ih drugovi iščekivali u povratku, tako da je bilo puno slučajeva kada je ilegalna organizacija prije doznala o stanju na pojedinim sektorima nego rajlovačka operativna komanda.

Pored ovih podataka koje su davali piloti, u Rajlovačku komandu slivale su se i druge vojne tajne, one koje su bile od dalekosežnijeg značaja, kao razni vojni planovi za naredni period, zatim planovi pojedinih ofanziva razrađeni na zadatke rajlovačke vazduhoplovne baze, te razna druga tajna naređena ustašama, Nijemcima, Komande vazduhoplovstva iz Zagreba, itd. Do ovih podataka se dolazilo preko kapetana Fomagina i Krunoslava Kulušića.

U početku su informacije u Sarajevu dostavljane Avdi Humiću, a kasnije, kada je došlo do povezivanja Rezakoviću sa Brankom Galebom, rad se nešto prorijedio. Poslije prve provale u Sarajevu, sredinom 1942. godine, ove poslove je preuzeo Šahin Sahinpašić Josip. Međutim, i ova veza nije bila najefikasnija. Nešto slično se dešavalo sa doturanjem raznog oružja, municije i opreme. Sve se unosilo u strogo kontrolisano Sarajevo, da bi se opet, uz teškoće, ponovo iznosilo na okolna područja. Na tom mukotrpnom radu padali su ljudi u zatvor i to zbog slabe organizacije u vezama. To je prisililo rajlovačku organizaciju NOP-a da uspostavlja kraće veze - na bliskom terenu, prvo preko porodica majki su oca i sinovi, u partizanima, a kasnije sa terenskim radnicima, sreskim komitetima, Visokofojnikom odredom, štabom X divizije, itd. To još uvijek ne znači da su veze sa Mjesnim komitetom u Sarajevu prestale. One su još bile kad je rad MK tekao sa manje teškoćama, a opadale u jeku provala i praznina koje su zbog toga nastajale. Svaki pojedini rad ilegalaca u Sarajevu uvijek se pozitivno odražavao i na rad organizacije NOP-a u Rajlovcu.

Spremnost pojedinih oficira iz Rajlovca da saraduju sa NOP-om dala je mogućnost da se u PK KPJ za BiH pokrene inicijativa i o eventualnom napadu na Rajlovac da bi se uništio cjelokupni avionski potencijal i naoružanje. Predviđala se i mogućnost za prelet na partizansku teritoriju grupe pilota sa sposobnim avionima. Određena su dva najbolja aviona kojima je raspolagala baza u Rajlovcu, a određeni su i piloti koji su dali svoj pristanak, Enver Rezaković i Mustafa Radaslić Mio, a od izviđača a Vlado Janković. Odlučeno je da se ekipi priključe i Stanko Grabrić. Do ovog preleta nije došlo jer je u januaru 1942. godine nepri-

Predmet: Izvješće o radu
izvještajne službe.
Dopj: Naredjenje Gl. št. št.
H. B. V. T. Br. 1123/41. god.

URUKE
ŽURNO

GLAVNOM STOŽERU HRVATSKOG DOMOBRAŠTVA /OČEVIDNI OLJEL/
URUKE GLAVARU

U smislu "Privremene upute za organizaciju i rad izvještajne službe u vojsci" raspisane od strane Glavnog stožera Hrvatskog Domobranstva V. T. Br. 1123 od 22. srpnja 1941. godine, dostavljam redoviti izvještaj u sljedećem:

I. - OPĆA URUKOVA SITUACIJA.

- 1.- Četničke akcije i preduzete mjere:
 - kod Zrakoplovne Luke "Zagreb": Saradjuje se sa trupama u Bosni i Kordunu na uništavanje četniško-komunističkih bandi, po naredjenju primljenom iz glavnog stožera. Vršiti se bombardiranje i strojopuščana paljba na pobunjenike, te uništavanje naših postrojbi i održavanje veze pomoću zrakoplova; i
 - kod Zrakoplovne Luke "Sarajevo": Skupine ove luke učestvuju u suzbijanju četniško-komunističkih akcija.
- 2.- Akcija, rad i kretnost sumnjivih osoba, tuđinskih i neprijateljskih agenata, provokatora i protiv-državnih elemenata nije bilo, osim izajstog u toš. II/3. ovog izvješća.
- 3.- Odnosi sa ustavnim i građanskim oblastima vrlo su dobri.
- 4.- Odnosi sa saveznicim vojskama vrlo su dobri.

II. - STANJE U BOSNI /ČETNA IZVJEŠTAJNA SLUŽBA/.

- 1.- Raspoloženje, duha i stega je zadovoljavajuća.
 - 2.- Uticaj strane i izvještajne službe i neprijateljske promišlje:
 - kod Zrakoplovne Luke "Sarajevo": Ustanovljeno je, da su se povrh osoba iznieti u vanrednom izvješću ovoga Zapovjedništva Ob. br. 146/tajno od 23. travnja o. g. bandi komunističkom promišljom i pieroljato održavali veze sa četnicima i komunistima: zrakoplovni nadporučnik Bezaković Enver, poručnik Janković Hadisir i domobran 5. sata 2. Luške bojne Čekić Avdo. Ovi su od strane redarstva u Sarajevu, dne 18. travnja o. g. uhićeni i pritvoreni. Po ovom izvješću redarstvo vodi izvide.
 - Supruga zrakoplovnog setnika Sijerčića Ibrahim, za koju je izvješćeno pod Ob. br. 129 tajno od 15. travnja o. g. da je pritvorena, puštena je na slobodu;
 - kod 2. Zračnog Pukovništva u Sarajevu: Dne 19. travnja o. g. po naredjenju Hrvatskog generala Šturm kod 718. njemačke divizije i Zapovjedni Vojskovođe Gps. br. 329 od 17. IV. 1942. Zapovjedništvo ovoga područja pritvoren je nadporučnik Sopčić Dragan i stolarni narednik Faleski i Iranjir radi suradnje sa komunistima-partizanima i to kao teško kompromitovani; i
 - kod Zrakoplovne Lučke pukovnije Petrovaradin: Prema izvješću Posadnog zapovjedništva Lučka Br. 485-tajno od 4. travnja o. g. zrakoplovni poručnik Rekić Miko i tada sa službom u tehničkom sklađištju u Vrčniku, ustanovljeno je, da se održavao veze sa članovima partizanima, te sam ga naredbom mojom Ob. št. tajno od 15. travnja o. g. premjestio u Zrakoplovnu Lučku pukovnicu Petrovaradin.
- O rezultatima istrage dostavit će se izvješća.

Prva stranica izvještaja »Zapovjedništva zračnih snaga Hrvatske« od 25. 4. 1942, u kome se, između ostalog, govori o hapšenjima aktivista NOP-a u »Zrakoplovnoj luci Sarajevo«

ratelj poduzeo drugu ofanzivu protiv partizanskih snaga, pa je ovaj poduhvat odgo en za bolje dane.

Uspostavili smo i veze sa oficirima iz III zbornog područja. U toj komandi službovali su rezervni oficiri na prijemu povjerljive pošte i bili u mogućnosti da, svojim vezama, provjere dobivane informacije. U početku je oficir Alfred Gajer počeo davati vrlo korisne odgovore, a pošto je pošta dolazila u komandu tokom 24 sati, on angažuje i oficire Franju Brezara i Maksa Kovačevića, naše aktiviste od ranije, te se tako obezbjeđuje danonočno dobijanje informacija. Oficir Mustafa Šabić iragi vodio je nadzor nad službom koja je kontrolisala, za potrebe štaba, sve telefonske razgovore. Njegovim informacijama još dublje se uspjelo uključiti u tajne i strogo povjerljive vojne odluke. Tako je uspjelo našem pokretu da bude neprekidno obaviješten o važnim vojnim odlukama koje su skrivane u sefu samog načelnika štaba III zbornog područja.

Njemačka komanda je neprestano i budno pratila rad, uspjehe i sva zbivanja u Drugoj Zračnoj Luci. U namjeri da ojača aerodrom u toku pete neprijateljske ofanzive, određuje da se 4 moderna bombardera DO-17 dodijele ovom aerodromu. To je značilo četverostruko povećanje ubojite spremnosti baze u odnosu na dotadanju, jer su ovi avioni imali nosivost po 2 hiljade kilograma bombi. Istoga časa kada su avioni stigli, naša organizacija je zasjela da razmotri ovaj okupatorov korak. Iznadeno je tada najkorisnije rješenje. Preko tadašnje provjerenih mogućnosti, u tri aviona dodijeljene su kompletne posade oficira i podoficira dotadašnjih saradnika NOP-a, a samo četvorica su bili pod uticajem komande aerodroma. Međutim, uticaj NOP-a je bio u tom periodu veoma jak. Dvije posade bile su spremne i odmah prihvatile prijedlog da prelete u partizane sa dva aviona kratakom i bombama.

Ovaj prelet bombardera trebalo je po svaku cijenu organizovati, pa se stupilo u vezu sa šahinpašićima u Sarajevu. Rajlovićani su otkrivali odgovor, uvjereni da će konačno ispuniti svoja ranija obećanja o prelasku dva aviona, data još 1941. godine. Ovaj put radilo se o višestruko boljim i modernijim avionima nego što su bili stari »Potezi« i »Bregeji«. Između organizacije i oficira stalnu vezu održava Oficir Nikola Kaledin. Cijela se akcija drži u najvišoj tajnosti. Avioni su od trenutka kada je ovo odlučeno bili stalno napunjeni gorivom i bombama radi uzleta za svako vrijeme - čim se veza uspostavi.

Organizacija je, držeći se ranije odluke o prelasku aviona na Romaniju, smatrala da ova akcija ne smije propasti. Uspješan prelazak aviona za ustaše i Nijemce značio bi težak udarac. Kako Šahinpašić Josip nije odgovarao na naš zahtjev, organizacija je zatražila kontakt sa Vrhovnim štabom, preko terenskih radnika. Poslije proboja na Sutjesci formira se Visokofojnički odred u kome se nalazio i Edo Ambrozić Aco, raniji saradnik organizacije u Rajlovcu. On je uspostavi-

vio vezu sa Dimitrijem Kovačevićem (letom,⁹⁾ od koga je dobio odobrenje za prelet aviona na Livanjsko polje, sa određenim znacima za prepoznavanje aviona i prihvat posade.

Njemačka komanda, preko svoje policije, posumnjala je u ponajviše nekolicinu oficira i cijelu bombardersku skupinu DO-17 premješta u Mostar. Veza nije izgubljena jer Kaledin i dalje održava vezu između oficira i organizacije u Rajlovcu. U daljnju organizaciju uključuje se i oficir Ibro Sijerčić, koji je konačno dobio potrebne karakteristike za uspješan prelet prvog aviona sa posadom:⁷⁾ kapetan Krunoslav Kulušić, Džemil Bukovac, Vitomir Tabaković, Džemil Kažinić, Emil Putarek, Ivan Hercigonja i Josip Grgić. Drugi prelet bombardera DO-17 izvršen je pod znatno težim uslovima. Nijemci zapanjeni postupkom Kulušića, naredili su da se avioni, pod stražom, vrate u Rajlovac. Svim pilotima su postavljeni za nadzor njemački policajci. No, i pored toga, pilot Dragan Ratković je na silu uletio u svoj avion sa cjelokupnom posadom i bez odobrenja za let, odletio u Bari, gdje se javio vazduhoplovnoj komandi NOV-a i POJ-a.

Između pojedinih službi u bazi Rajlovca i Protuvazdušne odbrane Sarajeva sa 4 kompletne baterije topova i teških višecjevnih mitraljeza postojale su svakodnevne službene veze. Tim putem se ustanovilo da su neki oficiri i podoficiri u tim baterijama politički na strani NOP-a, pa se pristupilo organizovanju i ovim ljudima. Uključeni su u aktivnu saradnju oficiri Zvonko Dugonjić sa Grdonjom, Sulejman Demirović sa Alipašićinog Mosta, Milan KPJ, i Ljudevit Gerl, Milan KPJ, iz baterije sa Rajlovca. Gerl je veze održavao izravno sa Josipom.

Organizacija je mnogo pažnje posvećivala političkom radu, propagirajući i velike uspjehe partizana. U početku se ovaj rad odvijao uglavnom među saradnicima, a preseljenjem Saračevića iz Sarajeva u Rajlovac, u proljeće 1942. godine, ovo djelovanje prenijelo se i na okolna sela, na tamošnje stanovništvo. To nije bilo teško. Piloti su svakodnevno donosili razne obavijesti, a iz Sarajeva su stizale vijesti o stalnom pridolasku velikog broja mrtvih i ranjenih njemačkih vojnika, ustaša i domobrana. Iz Mjesnog komiteta su pristizali bilteni kao nedjeljne novosti, a preko zabranjenih radio-stanica, koje su redovno slušane, dobivao se pregled stanja na širokom svjetskom planu. U nedostatku dovoljnog broja Biltena, organizacija je povremeno vršila umnožavanje na pisanim strojevima ili šapirografu. Među povjerljive ljude prenošene su informacije, nedjeljni bilteni, a naročito o razvoju snaga na oslobođenim područjima, te raskrinkavani etničko-izdajnički zločini nad nedužnim stanovništvom i davana obavještenja o stalnim sukobima koje su pojedine okolne partizanske jedinice imale sa etničkim bandama.

⁹⁾ Dimitrije Kovačević bio je u sastavu Obavještajnog centra pri Vrhovnom štabu NOV i POJ.

⁷⁾ Radi se o avionu DO-17 kojim je trebalo da preleti u Italiju Ivo Lola Ribar, a koji su njemački avioni otkrili i pri pokušaju uzleta uništili novembra 1943. godine.

Prvi kontakti komunista iz Rajlovca u selima uspostavljeni su sa porodicama iz kojih je bilo boraca u partizanskim jedinicama. Ljudi su ih rado primali, povjeravali im svoje brige, s radošću otkrivali kada će se opet pojaviti i ohrabriti ih. To je naročito bilo potrebno u doba kada su i ustaše i etnici atakovali na ova sela. Prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a organizacija je imala veze sa ljudima u selima: Crnotina, Ahatovići, Reljevo, Gornja i Donja Bioča, Kadarići, Osijek, Zabrane, Ilijaš, Semizovac, Podlugovi, Žerovanj, Županja, itd. Među mještanima tih sela isticali su se Svetko Dutina, Vidoje Koprivica, Trifko Makara, Joja Doki, Bogdan Mrda, Nevenka Bajić, uiteljica, Nikola Nikolajević Brko, Kosa Nikolajević, Branko Adžić, Rafko Zidanšek i njegova žena, Simana Lontoš, Nevenka Žuljić, uiteljica, i drugi. Posebno su se isticali radnici koji su iz tih sela svakodnevno putovali na rad u Željezničkoj radionici u Sarajevu.

Od proljeća 1942. godine u garnizonu Rajlovac uspostavljena je ustaška eta, ustrojena po uzoru na njemačku kaznenu SS-terensku feldžandarmeriju (GFP)⁸⁾. Njen osnovni zadatak bio je navodno zaštita aerodroma spolja. Prikrivena tim obavezama, eta je lutala po okolnim selima, upadala u kuće, uzimala i pljačkala od seljaka kokoši, žito, kukuruz, krompir, meso, masnoću, upravo sve do čega se moglo doći. Zbog toga su se ljudi branili i bunili zbog ove pljačke, ali su ih zato ustaše tukli, hapsili, neke i ubijali. Zapovjednik ustaša šime Babić, Luburicevac iz Jasenovca, zavodio je u selima strah, mnoge silom pokušavajući i privoliti da postanu ustaški saradnici. Etnici su se okomili na muslimanska sela, a ustaše su vršile pljačku i teror po srpskim selima. Rajlovačka organizacija NOP-a je u tim prilikama pomagala ugroženom narodu, obavještavajući ga o namjerama i pohodima Babićeve ustaške etete, upozoravajući ljude da budu na krajnjem oprezu i da se sklanjaju. Osjećaju i sve nedaće rata, kod ljudi se pojavilo uvjerenje da je zaista jedini spas i izlaz u tome usobnom zbližavanju, bez obzira na konfesiju i nacionalnost, i prihvatanju veza sa onim snagama koje se bore za oslobođenje. I to je pomoglo da su u toku 1943. godine stvoreni uslovi da se na ovom području formiraju partijske organizacije uz pomoć Povjereništva OK KPJ za Sarajevo. To je dalo mogućnost da se formiraju NOO koji su od tada, vezujući se sa snagama Visokofojnog odreda, mogli vršiti i vojničku zaštitu tamošnjeg življa, brinuti se za ishranu vojske i većeg broja partijskih pozadinskih radnika.

Srećivanje i tehničko osposobljavanje pojedinih građevinskih objekata unutar ovih baza teklo je vrlo traljavo i sporo. Naši saradnici mogli su nekontrolisano dolaziti do municije i drugih materijala. Ilegalci su se »specijalizovali« uglavnom za kragujevke. U grad su odnošeni deseci komada bombi dnevno i predavani pojedinim vezama. Bomba je bila vrlo podesna da se sakrije negdje oko pojasa a da se ne primijeti. Nes-

⁸⁾ Geheime Feldpolizei (GFP).

re a je bila u tome što je u proljeće 1943. godine prilikom racija i hapšenja ilegalnih radnika u Sarajevu, policija otkrila i pronašla ve u kolini bombi i oružja iz Rajlovca, zbog čega je došlo do velikog hapšenja i u Rajlovcu.

Najlakše se izdvajalo oružje i municija kada su dopremani u vagonskim ili kamionskim pošiljkama u Rajlovac. Istovar i prenos u skladište vršili su radnici i vojnici. Na putu do skladišta obično bi se »zagubili« dijelovi tih pošiljki. Ove materijale primali su oficir Miroslav Stanić i inženjer Marko Matasović, obojica saradnici NOP-a. Oni su u skladištu iza jednog regala stvorili zasebno skrovište, za koje nije znao niko drugi osim njih dvojice. Odatle su se ti materijali, na razne načine, iznosili prema prilikama i potrebama.

Svaki ulazak i izlazak iz vazduhoplovne baze kontrolisali su dežurni oficiri, podoficiri i vratari. Oni su se svaki dan mijenjali po rasporedu. Zavisno od toga koji je određenog dana bio na službi, odnosno od toga da li je saradnik NOP-a ili ne, iznosile bi se i veće količine. No, i pored toga, ovo je bilo uvijek igra na sreću, jer su ljudi putovali jednim prevoznim sredstvom - željeznicom, koja je bila stalno pod prismotrom Ustaške željeznice bojne. Mala nesmotrenost mogla je izazvati sumnju i pretres je mogao biti koban. Ovo su razriješili šoferi kamiona iz baze, koji su u grad za oficire prevozili ogrev, za njihovu privatnu potrebu. Prvo bi se utovarilo skriveni materijal, pa na njega drva ili uglj.

Oficiri su vrlo lako dolazili do vojnih sekcija kojima je aerodromska letelica služba raspolagala. Pored toga, mogli su nabaviti doglede, busole, pištolje, municiju, kancelarijski materijal, blankete za službena putovanja, itd. U aerodromskoj ambulanti snabdijevali su se sanitetskim materijalom i instrumentima. Oficir Reuf Selmanagi se specijalizovao za vojne i oficirske uniforme, a naročito se bavio iznošenjem pušaka.

Dolaskom jedinica Pete krajiške divizije, na ovaj teren, a posebno po formiranju Visokofojnog odreda, uspostavljena je veza sa organizacijom NOP-a u Rajlovskom garnizonu. Tada su utanačene trajne veze. Naročito je vješto uspostavljena kurirska veza za prenos pošte, oružja i vojne opreme. Ovu kurirsku vezu nakon dolaska Valtera u Sarajevo, od septembra 1943. godine, u cijelosti je preuzeo Mjesni komitet Sarajevo. Tada se iz Sarajeva vrši prebacivanje velikih grupa omladinaca i omladinki u partizanske jedinice.

Rajlovčani su održavali izravne kanale sa Sarajevom, željeznicom i cestom, preko Alipašinog Mosta do tvornice »Avija«, na Grbavici. Isto tako se koristio cestovni put preko Vogošće za Sarajevo. Veze sa oslobođenom teritorijom su išle preko Crnotine - Ahatovića prema Brijuni, zatim preko Reljeva - u pravcu Kadarića, a željeznicom i cestom od Rajlovca do Ilijaša ili Podlugova. U selima su radile prihvatne baze za ljude i materijal u svako doba dana i noći. Sa tih sabirnih mjesta veza sa jedinicama je bila brza i u svako doba sigurna.

U proljeće 1943. godine nabavili smo jedan motor, kojim se organizacija i kasnije služila, pa je kurirska služba za hitna i važna prebacivanja postala znatno brža i efikasnija. Tim motorom je prebačen Saša Hornov, koji je došao u Okružni komitet Sarajevo u proljeće 1944, ispred 19 zarobljenih ruskih oficira i vojnika koji su radili u njemačkoj bolnici u Sarajevu, da pripremi odlazak ovih ljudi u partizane. Ovo prebacivanje uspješno je obavljeno.

Željeznicom su iz Sarajeva ljude vodili i poštu prenosili braća Fehim i Himzo Alić, braća Pero i Mirko Bilal, Nazif Ajdin i Branko Adžić. Na putu Sarajevo-Podlugovi, vrlo važan prihvat u Rajlovcu nalazio se u stanu Mustafe i Ramize Saračevići. Stan se je nalazio uz ogradu rajlova kog garnizona, što je predstavljalo vrlo sigurno i bezbjedno sastajalište odgovornih partijskih radnika iz Sarajeva i sa terena okruga. Sličan takav pouzdan stan nalazio se i u Ilijašu u bivšoj koloniji neizgrađene kovnice topova, u kome je stanovao Rafko Zidanšek. U ove stanove dolazili su partijski radnici iz Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo i Vlado Peri Valter. Nekim sastancima prisustvovao sam i ja.

U proljeće 1943. godine sa Prijekog suda se iz Zagreba vratio oficir Enver Rezaković. U Rajlovcu se odmah povezao sa ilegalnom organizacijom NOP-a, a preko nje i sa MK KPJ u Sarajevu. Uspio se osloboditi zatvora i vratio se natrag u službu u Rajlovac. On se odmah uključuje u razradu jedne vrlo interesantne ideje koja se, preko dežurnih oficira, stavlja i kao predlog i kao upozorenje komandantu »Zračne luke«. Predloženo je komandi, poslije u estalijima zračnih uzbuna, da se svi avioni sposobni za let izvuku iz hangara i rasporede »rastresito« po samom uzletištu. Ovo je objasnio time što bi u jednom bombardovanju veći razmjera moglo doći do uništenja aviona u hangarima. Komandant aerodroma se saglasio bez ijednog trenutka dvoumljenja. Pojedini saradnici NOP-a bili su u estvovali u utvrđivanju razmještaja aviona punih goriva, municije i bombi; bilježili svaku vatrenu prepreku, nagazne mine, ostavljene prolaze, bodljikavu žicu, reflektorska gnijezda, itd. Na osnovu toga napravljena je detaljna skica novonastalog stanja na aerodromu. U stanu Mustafe Saračevića održana su tri sastanka na tu temu. Važno je napomenuti da su sve pripreme i podaci vršeni pod pretpostavkom da će napad uslijediti na aerodrom iz vazduha, od saveznike avijacije, ali do toga nikad nije došlo. Međutim, napad su izvršile jedinice Prve krajiške brigade u sadejstvu sa Visokofojnim odredom, u noćima 10/11. avgusta 1943. godine. Ono što nisu učinili saveznici ki avioni, učinila je partizanska brigada u jednom munjevitom napadu. Time su Nijemci i ustaška vlast pretrpjeli vrlo težak vojni poraz. Svi sposobni borbeni avioni spaljeni su i raskomadani, a nijedan nije uspio uzletjeti. Ostali su leta i pomoćno osoblje bez onih aviona kojima su do tada sijali smrt po raznim prostorima Bosne i Hercegovine. Aerodrom je ostao samo da služi Nijemcima da vrše transport svojih ranjenika i oficira, da bi sa arhivama pred pad Sarajeva, u panici, bježali prema sjeveru i svojim granicama.

Na kraju želio bih da istaknem da je aktivnost NOP-a na rajlova - kom aerodromu dala vrijedan doprinos borbi, koji je vidljiv i iz podataka o broju aktivista NOP-a iz tog garnizona: 14 oficira, 6 podoficira, 4 inovnika, 7 domobrana i 11 radnika raznih struka. Među njima je bilo 5 članova KPJ i 3 kandidata za članove KPJ. Hapšeno je zbog u eša u NOP-u 6 oficira, 2 podoficira, 6 vojnika, 2 radnika i 1 inovnik, ukupno 17 aktivista. Stupilo je u NOV i POJ 12 oficira i 7 podoficira, 3 inovnika i 7 radnika. U jedinicama NOV i POJ-a, u raznim sukobima sa Nijemcima, ustašama, domobranima i etnicima, poginulo je pet oficira.

IVICA MILI EVI

POSLIJE DVIJE VELIKE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Završetak petomjese nih borbi koje su vodile jedinice NOVJ sa okupatorom i doma im izdajnicima, u okviru operacija »Weis-1«, »Weis-2« i »Schwartz«, poznatih kao četvrta i peta neprijateljska ofanziva, a posebno ukupan ishod ovih borbi, u istoriji NOB i NOP predstavljaju jedan od prelomnih momenata koji će se snažno odraziti na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i narodnooslobodilačkog pokreta. Dalekosežnost rezultata ovih događaja prevazilazi okvire teritorije na kojoj su se borbe odvijale. Odjek ovih borbi protegao se na sve krajeve naše zemlje i neposredno se odrazio na opšti strategijski i politički položaj neprijatelja u Jugoslaviji, kao i na opštu poziciju NOVJ u vojnom pogledu i političku poziciju NOB i NOP, a rezultati, posebno posljednjih borbi o kojima je riječ, predmet su svestranih studija i analiza. Najkrupniji rezultati su sljedeći:

1. Za ove operacije neprijatelj je prikupio najjače i najefektivnije snage za borbu protiv naših snaga, u pokušaju da poduhvatima koje je preduzimao protiv jedinica NOV i POJ potpuno ugušiti ustanak. Operacije su veoma brižljivo, svjetlo i vrlo pedantno pripremane na svim komandnim nivoima. Hitler je bio angažovan u određenim fazama planiranja operacija, a poznato je da je on izdao naredbe za planirani poduhvat, koje je dostavljeno u odgovarajućoj formi svim štabovima operativnih jedinica određenih za izvršenje operacija.

Osnovni cilj operacija bio je da se definitivno likvidira ustanak u Jugoslaviji i tako stvori slobodna pozadina, odnosno slobodan operativni prostor njemačkim snagama koje su bile, dejstvom naših snaga, toliko ugrožene da je to njemačkom komandovanju predstavljalo problem strategijskih razmjera, ne samo na teritoriji Jugoslavije već i na Balkanskom poluostrvu i na jugoistoku Evrope. Postizanjem ovog osnovnog cilja bile bi njemačkom okupatoru stvorene veće mogućnosti

za korištenje jugoslavenskih materijalnih i ljudskih izvora za oružane snage i ratnu privredu, što je dosada bilo onemogućeno postojanjem velike oslobođene teritorije koju su držale naše snage. Za planirane operacije Nijemci su prikupili sve snage koje su u to vrijeme mogli angažovati, ojačavši ih talijanskim, ustaškim, etničkim i domobranskim jedinicama. Tako je njemački okupator prikupio, pripremio, razvio i upotrijebio u četvrtoj ofanzivi oko 90000 vojnika. Ove snage bile su podržane snažnom artiljerijskom i avijacijskom vatrom.

Pošto je Vrhovni štab NOV i POJ, još prije ofanzive, planirao pohod naših jedinica u pravcu Crne Gore i Sandžaka, u prvom dijelu četvrte ofanzive neprijateljskim snagama suprostavljene su sve snage sa teritorije Bosanske krajine, Like, Dalmacije, Korduna i Banije, da bi docnije Vrhovni štab izdao naređenje Prvom bosanskom korpusu i Prvom hrvatskom korpusu da ostanu na svojoj teritoriji i napadaju neprijatelja iz pozadine i sa bokova, a sa Glavnom operativnom grupom od četiri divizije da napadaju neprijatelja razbijaju i ga prema ranije utvrđenom pravcu. U sastavu Glavne operativne grupe nalazi se bolnica sa 4.000 ranjenika koji se nisu mogli ostaviti i prepustiti zvjersvima okupatora. Prema tome, u drugom dijelu četvrte ofanzive protiv 90000 neprijateljskih vojnika, borilo se 14500 naših boraca.

U petoj ofanzivi, pored neuspjehom u prethodnoj, a koja je, u stvari, produžetak četvrte ofanzive, Nijemci doveli nove jedinice i angažuju 127000 vojnika protiv naših 19000 boraca. Uz ovo treba naglasiti da je okupator koncentrisao ove snage na manjem prostoru, namjeravajući i da izvrši potpuno opkoljavanje na užem prostoru i po geografskom sklopu težem za naše snage. Dakle, reklo bi se da je neprijatelj predvidio sve i preduzeo sve potrebno po kriterijima klasične strategije, ali nije mogao predvidjeti i prodrijeti u novu revolucionarnu strategiju koju je primjenjivao Vrhovni štab na čelu sa Titom, a to je bilo ono što je odlučilo i tada, i ranije, i kasnije.

Uz svu pedantnost prilikom priprema i maksimalno naprezanje, neprijatelj nije postigao cilj. Pretrpjevši neuspjeh, najprije na prostoru Bosanske krajine i potpunim porazom u bici na Neretvi, a zatim u petoj ofanzivi, u bici na Sutjesci, neprijatelj je obustavio operacije ne ostvarivši svoje planove. Ne samo to što nije definitivno likvidirao ustanak, udarnost naših snaga i Vrhovni štab NOV i POJ (uništenjem Vrhovnog štaba, tj. vojnog i političkog rukovodstva NOB smatrao je da će likvidirati ustanak), neprijatelj nije uspio ni da ih onesposobi za dalje borbe, čak ni za kraće vrijeme. Više nikada do kraja rata, do koga je ostalo još pune dvije godine, njemački okupator nije uspio preduzeti vojni pokušaj protiv njih razmjera protiv naših snaga.

2. Neuspjeh neprijateljskog poduhvata, koji je veoma brzo propagiran kao uspjeh okupatora, pa je i u toku borbi nekoliko puta objavljivano uništenje naših snaga i likvidacija ustanka. U suštini, uspjeh naših jedinica veoma brzo je odjeknuo širom zemlje, kao i van granica

Jugoslavije. Slom neprijateljske kampanje u četvrtoj i petoj ofanzivi, za nas je bio snažna politička, a ne manje i vojnička pobjeda.

Nakon proboja naših snaga iz obruba u kanjonu Sutjeske, neprijatelj je obustavio planirane operacije, a naše snage razvile su široku ofanzivu u istočnoj Bosni. U tom naletu, za veoma kratko vrijeme, jedinice iz sastava Glavne operativne grupe oslobodile su čitav prostor južnog dijela istočne Bosne, između Tuzle i Sarajeva, i sve gradove na tom prostoru: Vlasenicu, Han-Pijesak, Srebrenicu, Kladanj, Olovo, Bratunac, Zvornik, te izbile do Tuzle i Doboja.

3. U toku borbi u ove dvije ofanzive, koje su trajale pet mjeseci pod veoma teškim uslovima, uz brojnu i tehničku nadmoćnost neprijatelja, u oskudici u sredstvima za život i borbu, sa velikim brojem ranjenika i bolesnika u borbenom stroju, naši borci su ispoljili nevjerovatnu hrabrost, odlučnost, upornost i samoprijegor. O tome je drug Tito u biltenu Vrhovnog štaba, broj 29-31 za juni-avgust 1943. godine, napisao: »Besprimjerno herojstvo naših boraca i snalažljivost komandnog kadra savladali su skoro nemoguće zapreke. Peta neprijateljska ofanziva i njen krah digao je pred čitavim svijetom ugled naše slavne Narodnooslobodilačke vojske na visok stepen...« I dalje, u istom članku, govoreći o četvrtoj ofanzivi, drug Tito nastavlja: »Planovi Vrhovnog štaba bili su ostvareni. Četvrta ofanziva je propala. Opoljavanje naše slobodne teritorije i uništavanje naših snaga nije uspjelo, zahvaljujući kontramanevru naše udarne grupe kod Neretve i Gornjeg Vakufa. Ranjenici su spaseni. Draža Mihailović je bio likvidiran baš u onim krajevima gdje je bio najjače zasadio. Otada on više ne predstavlja ništa u vojnom pogledu, a politički se potpuno raskrinkao«.

4. Naš uspjeh odjeknuo je i van granica naše zemlje. Istina o našoj borbi snažnije se probijala u inostranstvu, što je uslovalo simpatije, ugled i priznanje od svih slobodoljubivih snaga, prije svega, u zemljama antifašističke koalicije, koje će ubuduće našu borbu i naš pokret tretirati kao značajni čin saveznika u borbi protiv fašizma, kako u vojnom pogledu tako i u političkom.

U izvještaju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, drug Tito je, govoreći o rezultatima 4. i 5. neprijateljske ofanzive, između ostalog, rekao: »...prvi put su saveznici počeli priznavati Narodnooslobodilačku vojsku time što su poslali u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije svoju vojnu misiju«.

5. Po svojoj dalekosežnosti, naš uspjeh u ovim dvjema ofanzivama bio je takvog dometa da se razdoblje u kome su se odvijale ove ofanzive, a posebno ono nakon završetka ovih operacija, može smatrati jednim od prelomnih u vojnom i političkom pogledu.

Naš politički uticaj na veliki dio masa bio je neosporan, odlučujući i prije 4. i 5. ofanzive. Poslije njih nastaje intenzivno diferenciranje u onom dijelu masa koji je još imao iluzije o okupatoru i kvislinzima, na one koji prestaju vjerovati okupatoru, kolebaju se ili prilaze na stranu NOP i na one koji i dalje ostaju upregnuti u kola okupatora. Drug Tito u

Вилтшен

ВРХОВНОГ ШТАБА
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Година III

Јуни, Јули, Август 1943

Број 29-31

Пета непријатељска офанзива

Пета непријатељска офанзива у пролазе и лето 1943 против наше ослобођене територије у Црној Гори и Санџаку убиће у историју као најславнија споне наше народно-ослободилачке борбе. Анализу наше стратешке и тактичке, као и непријатељске, даће Врховни штаб на другом мјесту исприча. Задатак овог уводника јесте: додирнути се само укратко неким најбитнијим стварима на ове најтеже и најкрвавије борбе у којој су се славом оличиле наше 4 дивизије Народно-ослободилачке војске — I и II Пролетерска, III и VII Ударна дивизија и Бригаде — VI Источно-босанска и I Мајеничка.

Пета непријатељска офанзива само је била наставак четврте офанзиве која је почела у јануару мјесецу 1943, а која се, под крајем марта, свршила поразом по непријатеља у долини Неретве и на горњем току ријеке Врбаса, на гори Радушић, Маклену и код Г. Вакуфа. Зато је потребно осврнути се са неколико реченица и на току четврте непријатељске офанзиве на ослобођену територију Бос. Крајине, Лике и Баније и на улогу коју су у тој офанзиви одиграле, поред I Бос. и I Хрв. корпуса и напред наведене јединице. Те су јединице приликом касније на себе сав терет пете непријатељске офанзиве. Ове су јединице за време четврте офанзиве биле распоређене на огромном простору од 300 км. I и II Дивизија у централној Босни до ријеке Саве, III Дивизија у Далмацији на Динари и око Купина, VII Банијска била је код Петриње и носила је на својим леђима сав терет ове непријатељске групе која је наступала од Петриње, касније и дивизије «Принц Бутен» која је наступала од Славна према Бихаћу.

Непријатељ је нарочито крупно спровео четврту офанзиву започео линијским потискивањем наших јединица, I Босанског и I Хрватског корпуса са запада према истоку, прије него што је завршио стратешко опкољавање читаве наше ослобођене територије.

Врховни штаб је знао да је то опкољавање у току. Добавени су подаци да је Дража Михаиловић нарочито споразум са Нџемцима још у децембру мјесecu да изједначи акцију, да Италијани припремају своје базе у долини Неретве и Прозора. Али је Врховни штаб имао толико времена да сконцентрише I, II и III Дивизију на томе терену и да пред узнемирене Нџемце припреми што што непријатељ заврши опкољавање и предузме своју офанзиву са тога сектора. I и III Дивизија завршиле су своју

свој марш на Централне Босне и стигле за рекордно вријеме на одређену просторну код Г. Вакуфа, Прозора и Иван Седла. II Дивизија заузела је у налету Имотски и сва околна мјеста и брзо стигла на жељезничку пругу код Древинице близу Мостара. Италијанска дивизија «Мурге» ишла се у котлу, одређена са свих страна са огромним ратним материјалом. Она је била уништена а сав материјал и наоружање пало је у наше руке. Заузета су утврђена мјеста: Прозор, Рама, Јабланица, Острожац, Брадина, Иван Седло и друге станице. Коњица је био уништен и наше су трупе већ заузеле дно града на лијевој обали Неретве. Сви услови за брзо напредовање наших јединица и избегавање фронталних борби са непријатељем били су створени, али је једна друга ствар и то пресудна, укочила маневреност наших јединица — рањеници. 3.000 рањеника на Бос. Крајине, Лике, Далмације итд. преузела је ова наша ударна група на своја леђа и њих је требало спасити да не падну у руке свирепог непријатеља. Евакуација рањеника преко 200 километара до Прозора и Неретве ишла је споро. Непријатељ је добио у времену и привукао код Бугоја и Коњица 3 немачке дивизије, неколико довојничких и усташких пукова и око 12.000 четника Драже Михаиловића. Заметнула се највећа брика за рањенике, која је трајала 40 дана. Висока свјест и безпримерна храброст бораца спасила је наше рањенике. Нџемци, Италијани, усташе били су разбијени, рањеници пребачени на лијевој обалу Неретве и даље, под околностима каквих примјера мало има у историји ратова.

Наступила је друга фаза ове велике борбе. Нџемци и усташе обуставили су даљу борбу због великих губитака и потребе прегрупације. Четири изданика Михаиловића били су страховито разбијени и наше јединице наставиле су их немилосрдно гонити према Црној Гори.

У борби на Неретви пало је много разних четничких докумената у наше руке и у којима је била потпуно откривена једна од најподлијих издана Драже Михаиловића. Из тих се докумената такође видјело непосредно учешће дојдонске избјегачке владе у тој издани. Циљ је био, уз помоћ Нџемца, Италијана и усташа уништити нашу Народно-ослободилачку војску и осигурати себи, уз помоћ оккупатора, будуће владашћу жандара и куника над народима Југославије. Имајући у својим рукама ове доказе ове одвратне изданје Врховни штаб је

izvještaju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, ovako je ocijenio politički odjek naših uspjeha u ovim slavnim bitkama: »Vjera u blisku pobjedu i konačno oslobođenje naših naroda ispod okupatorskog jarma zahvata sve šire slojeve naroda Jugoslavije, što se izražava u masovnom prilivu novih boraca u našu Narodnooslobodilačku vojsku, što se izražava u pristupanju našoj narodnooslobodilačkoj borbi mnogih istaknutih političkih, kulturnih i javnih radnika u svim zemljama Jugoslavije«.

6. I najzad, veoma značajno, treba reći i da su naše jedinice na Neretvi u toku 4. ofanzive, vodile najhumaniju bitku za ranjenike u historiji. Mjesec dana vodile su se borbe za spašavanje 4000 ranjenika, koje bi neprijatelj zvjerski pobijao da su mu pali šaka. U tim borbama drug Tito, kao vrhovni komandant, ispoljio je takve kvalitete vojskovođe i stratega kojima se obogatila riznica revolucionarne strategije. Manevar koji je Tito izveo na Neretvi i Sutjesci ušao je u mnoge vojne udžbenike, a te bitke izuavaju se u mnogim vojnim školama. U vojnu literaturu ušle su kao genijalan uzor uspješnog suprotstavljanja brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju, što se docnije poslužilo mnogim narodima i revolucionarnim pokretima u borbi za nacionalno oslobođenje.

Krah neprijateljskog poduhvata u 4. i 5. ofanzivi i uspjeh naših snaga snažno je odjeknuo u cijeloj našoj zemlji i bio podsticaj za dalji razmah oslobodilačke borbe. Naime, pobjede u ovim borbama bile su uspjesi svih naših jedinica širom zemlje, pošto su u njima učestvovali i jedinice NOV i organizovane snage na prostorima gdje nisu vođene bitke. Drug Tito je 7. februara 1943. godine u biltenu Vrhovnog štaba izdao sljedeću zapovijest: »Usljed velike ofanzive koju su započeli ujedinjeni neprijatelji - Nijemci, Talijani, ustaše i etnici Draže Mihailovića, na našu oslobođenu teritoriju u Bosni i Lici, naredjujem svim partizanskim odredima i brigadama u Slavoniji, Sloveniji, Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni da smjesta preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, da smjesta preduzmu uništavanje željeznih pruga, razne vrste transporta, vojnih skladišta, saobraćajnih puteva i veza, kao i svih vojnih objekata. Okupatori su doveli sa sviju strana Jugoslavije vojsku protiv oslobođene teritorije i ovo treba da iskoriste svi naši naoružani odredi protiv okupatora i njegovih slugu«. Naše jedinice to izvršavaju. V. Dedijer je u Dnevniku, 21. 3. 1943. godine citirao depešu iz Krajine: »Oslobodili smo Drvar, Petrovac, Grahovo, Dobrljin. Stežemo obrub oko Glamoča, Livna, Sanskog Mosta i Bihaća. Javite da li vam je potrebna naša intervencija radi rasterećenja.« A, iza pete ofanzive, Dedijer piše: »Sarajevo je opkoljeno sa svih strana, jer su Treća i Sedma krajiška brigada pokidale prugu Sarajevo - Višegrad, a most kod Jablanice još nije popravljen tako da ni pruga Sarajevo - Mostar ne radi. I tu ćemo prugu ponovo rušiti. Na taj način odvećeras će biti presecena veza Bosne sa severom, važni željeznikovi, Sarajevo, izolovan. Istovremeno je i rudarskom bazenu u Bosni zadat težak udarac, - Kakanj, tuzlanski reviri.« (Dnevnik, knj. II, str. 322)

Naše jedinice u Slavoniji osnovna dejstva usmjerile su na prugu Zagreb - Beograd koja uglavnom ne radi. Danju neprijatelj popravlja ono što su naše jedinice porušile, tako da ova pruga više ne radi nego što radi.

U neposrednim borbama u toku četvrte ofanzive učestvovali su, pored I i II proleterske brigade, jedinice NOVJ iz Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka, Dalmacije, Like, Korduna i Banije. U petoj ofanzivi, u okviru Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, učestvovalo je 16 brigada, od kojih 5 iz Bosne i Hercegovine (6. ista nobosanska, 15. majevska, 10. hercegovačka, 3. i 7. krajiška). U ovim teškim borbama, koje su u istoriji NOB bile od presudnog značaja, izginuo je veliki broj boraca. Gotovo sve brigade su iz tih borbi izašle prepolovljene. Među poginulim našao se veliki broj boraca iz Sarajeva i okoline. Navešću kao primjer samo imena poginulih narodnih heroja iz sarajevskog područja u ove dvije velike bitke: Miljenko Cvitković (španski borac), Branko Šurbat Bane, Avdo Hodžić Hodža, Boriša Kovačević, Marko Eimović, Karlo Batko, Aleksa Bojović Brko, Hamid Beširević, Dušan Pajić Dašić, Šerif Lojčić i Milan Šarac. Kako nije zadatak ovog mog napisa da iznesem sva imena poginulih Sarajlija, istaknutih boraca i poznatih aktivista - revolucionara kojih je bilo više desetina, dužan sam da bar u ovakvom globalnom vidu to naglasim da bih istakao da je i grad Sarajevo u ove dvije velike istorijske bitke dalo brojne žrtve. Gotovo svi oni su bili komunisti, članovi Partije i SKOJ-a.

Svakako da su se pobjede NOV i POJ u 4. i 5. ofanzivi najprije i najneposrednije odrazile u onim predjelima gdje su operacije izvršene. Proboj naših snaga iz obrubna na Sutjesci izvršen je na prostoru istočne Bosne. Ponovo je oslobođena sva teritorija između Tuzle i Sarajeva. Stvorena je kompaktna slobodna teritorija, koja će, uz kraće prekide, ostati do kraja rata pod našom kontrolom i stalno se proširivati. Nakon godinu dana, na prilazima Sarajeva ponovo su naše snage, a bliža okolina grada u rukama je naših jedinica. Tako su se još jednom u potpunosti ostvarile zamisli i naredbe druga Tita sa svim elementima karakterističnim za vođenje operacija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Neprijatelj je iznenađen. Njegov neuspjeh je potpun, veći i na nemoć. Treba istaći da je upravo zbog značaja Sarajeva i njegove okoline, neprijatelj u toku 1942. godine svestranim akcijama: vojnim, političkim, obavještajnim i policijskim, nastojao ga učiniti bezbjednim prostorom, u čemu je dobrim dijelom uspio, ali samo privremeno. U toku 1942. godine, usljed mjera neprijatelja, u Sarajevu i okolini nastupila je relativna oseka ustanka. U gradu je pod strahovitim policijskim terorom stradao veliki broj građana - pripadnika NOP-a i simpatizera, te znatan broj članova Partije i SKOJ-a. Partijska organizacija u gradu bila je prisiljena da se povuče u veći ilegalnost kako bi se prilagodila no-

.vim uslovima, sredila i osvježila svoje redove i pripremila za rad u izmijenjenim uslovima.

Mada je, u cjelini, situacija bila teška, u Sarajevu NOP nije uništen. Rukovodstvo Partije i partijska organizacija u gradu nisu prestali postojati, djelovati i rukovoditi svim akcijama, zahvaljuju i vrstini organizacije, tradiciji i uticaju koji je Partija zadobila u predratnom razdoblju, a posebno u periodu od okupacije, po etka ustanka i njegovog razvoja - do prolje a 1942. godine. Naime, do tog vremena Sarajevo je bilo jedno od najja ih uporišta Partije i NOP-a.

Osloba anjem velikog dijela isto ne Bosne i sarajevske oblasti poslije pete neprijateljske ofanzive, stvoreni su uslovi za poja anu aktivnost u gradu. Partija postepeno ali vidljivo razvija djelatnost na okupljanju simpatizera i organizovanom djelovanju na mobilizaciji boraca i njihovom upu ivanju u naše jedinice preko veza koje smo nazivali kanali i koji su ponovo aktivirani, a neki nikad nisu ni prestali postojati. Organizovano se prikuplja materijal kao pomo našim jedinicama. Naro ito se ine napori, i to uspješni, na razvijanju politike aktivnosti. Broj aktivnih simpatizera se pove ava, ak ih nije teško na i. Pošto je došlo do potpune kompromitacije svih doma ih izdajnika i padanja u vodu svih njihovih obe anja, i kolebljivi ili do tada neopredjeljeni po inju se opredjeljivati za NOP. Gra ani Sarajeva otvoreno se suprotstavljaju nasilnoj mobilizaciji u neprijateljske formacije i sve eš e odlaze u partizane.

Veoma snažan zamah borbi naših jedinica u isto noj Bosni, o kojima Mjesni komitet Partije u Sarajevu, putem biltena, obavještava stanovništvo, snažno podsti e akcije u gradu i mobilíše, posebno omladinu za akcije i borbu. Zahvaljuju i ponovo uspostavljenim brojnim vezama grada sa našim jedinicama i rukovodstvima na slobodnoj teritoriji, u Sarajevo su stigle vijesti o toku borbi u petoj ofanzivi, o hrabrosti i visokom moralu naših boraca, o neuspjehu neprijatelja i o porazu doma ih kvislinga. Neposredniji dodir gradske partijske organizacije sa našim jedinicama, olakšava i omogu ava konkretnu i široku politiku aktivnost u gradu. Pošto je ta aktivnost ubjedljiva, nailazi na punu podršku stanovništva.

Veze izme u Sarajeva i slobodne teritorije su vrš e i intenzivnije što omogu ava koordinaciju akcija, širu, plodotvorniju i konkretniju aktivnost. U sarajevskoj oblasti se formiraju novi odredi: Viso kofojni ki i Jahorinski i obnavlja se Romanijski odred. Uporedo sa tim, oživljavaju odbori narodne vlasti. Partijska organizacija u gradu razvija široku aktivnost na prikupljanju podataka o stanju i namjerama neprijateljskih jedinica i o svemu obavještava jedinice i rukovodstva na slobodnoj teritoriji. Partija uspijeva stvoriti mrežu saradnika u neprijateljskim vojnim formacijama, naro ito me u domobranskim vojnicima i oficirima, koji masovno prihvataju saradnju sa NOP-om Preko ove mreže prikuplja se sanitetski i borbeni materijal.

Okupator o igledno ima sve manje oslonca, etnici su vojni ki i politiki ki poraz zapo eli porazom u bici na Maleševcima i Majevecima krajem 1942. godine, da bi poslije bitke na Neretvi prestali predstavljati ozbiljnu vojni ku i politiki ku snagu. Dvadesetog juna 1943. godine naše jedinice likvidirale su etni ke grupe u borbi na Obiju, koje su bile pod komandom etnika Miloša Panti a i muslimanskog izdajnika, majora Fehima Musakadi a. Panti je komandovao jednom kolonom etnika u bici na Neretvi. To su u stvari, bili razbijeni ostaci koji su pokušali nekako se održati poslije poraza na Neretvi i kod Kalinovika. Sprega Panti a i Musakadi a rje ito govori o nastojanju svih snaga u borbi protiv NOP-a, ali isto tako govori i o njihovoj nemo i - pa se udružuju bez obzira na ideološka opredjeljenja.

U no i izme u 10. i 11. avgusta 1943. godine jedinice Prve krajiške brigade izvršile su napad na aerodrom i vazduhoplovni garnizon u Rajlovcu i tom prilikom uništile i onesposobile 34 aviona. Istovremeno dijelovi Prve krajiške brigade i Viso ko-fojni kog odreda, koji su obezbje ivali napad iz pravca Visokog, likvidirali su posadu u željezni - koj stanici Podlugovi, gdje su uništili 6 lokomotiva i 70 vagona i izbacili sa kolosijeka njema ki oklopni voz. Uspješno izvedena akcija imala je snažan vojni i politiki efekat, jer je uslijedila poslije pete ofanzive, kad je neprijatelj i dalje uporno širio vijesti o uništenju jedinica NOV i POJ. Zna aj ove akcije je ve i kada se zna da je u Rajlovcu u prolje e 1943. godine bilo komandno mjesto njema ke avijacije za podru je Srbije i NDH, a za vrijeme pete ofanzive leta ke jedinice u Rajlovcu bile su oja ane sa dvije avio-grupe. Napad na Rajlovac izvršen je dijelom i uz pomo organizacije na terenu i naših saradnika u garnizonu.

Ova uspjeta akcija snažno je odjeknula u Sarajevu i okolini. Neprijatelj je zaprepašten. Osje a se demoralizacija u njegovim redovima i osje aj nemo i da bilo šta ozbiljnije u ini kako bi zaustavio narastanje otpora okupatoru koji se ispoljava u veoma raznovrsnim oblicima.

Sarajevo ponovo postaje snažno uporište Partije u kojem se odvija aktivnost intenzitetom koji neprijatelja ogor ava i dovodi u sve bezizgledniju situaciju. Borbe u okolini Sarajeva, povezane sa širim podru jem isto ne Bosne, poprimaju široke razmjere. Narodnooslobodila ka borba se rasplamsava, narodnooslobodila ki pokret širi i svakim danom dobija sve ve i razmah. U partizane pristižu novi borci od kojih se formiraju nove brigade i divizije. Drugog jula 1943. godine formira se Sedamnaesta udarna divizija. Ve 21. septembra formira se Šesnaesta muslimanska brigada, a 10. oktobra Osamnaesta hrvatska brigada. Istog dana, tj. 10. oktobra formira se Dvadesetsedma divizija. Uz ovo treba naglasiti da je 2. oktobra oslobo ena Tuzla, što je imalo veliki vojni i politiki ki zna aj za dalji razvoj NOB-e i NOP-a i uslovalo novi priliv boraca. Likvidacijom etnika na Crvenim stijenama, sva Romanija je u našim rukama, a kompaktna slobodna teritorija stvorena je u isto noj

Bosni. Okupator drži samo još Sarajevo, ali i na prilazima Sarajevu su naše jedinice.

Kapitulacija Italije izbacila je iz fašisti kog stroja jednog partnera. Obaveze Italije preuzimaju na sebe Nijemci. Time je opšti položaj njema kog okupatora znatno oslabljen. Oslabljene snage mora razvla iti da bi, koliko-toliko, popunio garnizone koje su do tada držali Talijani. Nesigurnost u i oko Sarajeva posebno mu zadaje brige, jer taj prostor smatra izuzetno zna ajnim. Naime, preko Sarajeva vode komunikacije na sjever, posebno zna ajne za povla enje snaga sa juga Balkana, o emu njema ka vrhovna komanda ve razmišlja. Naime, na isto nom frontu Nijemci su u odstupanju pred velikom ofanzivom Crvene armije. Po etkom septembra savezni ke trupe ve su se iskrcale na talijansko tie.

Da bi otklonio opasnost koju mu predstavljaju naše snage, koje stalno ugrožavaju komunikacije Sarajevo - Višegrad i Sarajevo - Brod, neprijatelj pravi ispade iz garnizona sa ograni enim ciljem i zadovoljava se samo djelimi nim održavanjem saobra aja na ovim komunikacijama. Komuniciranje obavlja samo danju, i to uz veliko obezbjeđenje transporta, što mu još više slabi snage namijenjene za vodene borbe. No, pored svih napora, komunikacije su u stalnom prekidu na pojedinim sektorima zahvaljuju i našim snagama. U estale su diverzije na prugama, na signalnim ure ajima, stani nim postrojenjima kao rezultat organizovanih akcija radnika na željeznici. Da bi zaplašio stanovništvo u Sarajevu, neprijatelj vrši najbezobzirniju odmazdu, ali rezultati su samo djelimi ni. Prisilna mobilizacija u borbene i radne jedinice samo je sporadi an uspjeh.

Dakle, period nakon etvrte i pete ofanzive predstavlja razdoblje ponovne plime ustanka u Sarajevu i okolini. Ali ovaj put razvoj NOP-a bi e sa mnogo iskustava i pouka ste enih u ranijem periodu, a to zna i i sa više uspjeha. Partija, njena rukovodstva i lanstvo, prolaze i kroz surovu školu oružane borbe i kroz razna iskušenja, umjeli su iz svega izvu i prave pouke. U razdoblju poslije dvije ofanzive zadobijena je kona na prevaga. Politi ki i vojni ki poraženi su doma i izdajnici i više ne predstavljaju neku zna ajnu snagu. Okupator, nakon neuspjeha u pomenuta dva velika poduhvata, doživljava nove udarce u oružanoj borbi, a u Sarajevu sve njegove mjere pra ene su aktivnim i pasivnim otporom, pa sve više se ograni ava, uz velike napore, da se održi u, za njega, zna ajnim garnizonima i da obezbje uje komunikacije.

Ponovni razmah borbe i NOP-a u Sarajevu i njegovoj okolini bio je omogu en zbog toga što je partijska organizacija u Sarajevu uspjela održati kontinuitet djelovanja u svim situacijama, pa i u onim koje su bile krizne. To je Partija uspijevala zahvaljuju i izvrsnoj organizovanosti, velikoj privrženosti, politi koj svijesti, odanosti, samoprijegoru, požrtvovanju i vjernosti svoga lanstva, lanova SKOJ-a, aktivista i simpatizera NOP-a, svima koji su se nesebi no žrtvovali. Rukovodstva Partije umjela su se u svakoj situaciji prilagoditi uslovima, jer im je stal-

no bila jasna politika i vojna situacija revolucije, jer je postojalo jedinstvo misli i akcije. Organizovano djelovanje Partije u duhu ove strategije nije nikada prekidano.

Upravo zbog toga, početkom 1943. godine, a naročito poslije 4. i 5. ofanzive, Partija je mogla intenzivirati aktivnost na svim poljima djelovanja. U Sarajevu je sve vrijeme, uz kraće prekide, postojao i, saobrazno uslovima, radio Mjesni komitet KPJ.

Kakav je teror neprijatelj provodio u Sarajevu, najbolje znaju oni koji su preživljavali divljaštva ustaških i policijskih organa koji su iz Sarajeva u logore poslali preko 10000 građana i većinu ih umorili. Uprkos toj strahovladi koju su sprovodili Nijemci, ustaše, policija, u Sarajevu je Partija imala svoju organizaciju i široku mrežu saradnika i simpatizera, preko kojih je vodila široku političku akciju. Organizovanim djelovanjem Partija je širila ideje NOP-a, vršila mobilizaciju boraca, prikupljala i odašiljala oružje, hranu i sanitetski materijal na slobodnu teritoriju. U Sarajevo su dolazili kuriri sa slobodne teritorije iz okoline Sarajeva i iz drugih krajeva zemlje. U Sarajevo su dolazili partijski kadrovi i preko Sarajeva i partijskih veza išli dalje, i to uvijek bezbjedno i bez pogibelnih posljedica. Za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive iz Sarajeva je izišla grupa aktivista i došla kod jedinica Prve proleterske brigade na Ivan-sedlo.

U Sarajevo su iz jedinica dolazili kadrovi na rad u gradsku partijsku organizaciju, a iz Sarajeva odlazili po raznim zadacima. Brojne akcije, koje se ovdje ne mogu nabrojati, jer svrha napisa nije takva, mogle su biti izvedene zahvaljujući širokoj i organizovanoj aktivnosti Partije, koja je zaslužna za uspješno djelovanje NOP-a.

AHMET DONLAGI

U VRIJEME KAPITULACIJE ITALIJE

Ostvarenim rezultatima u prve dvije godine narodnooslobodilačkog rata i pobjedama u prvoj polovini 1943. godine, Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ) su se afirmisali kao prvorazredni vojno-politički faktor u Jugoslaviji i na Balkanu. Po etkom jula 1943. saveznička Vrhovna komanda za Sredozemlje uputila je poruku Vrhovnom štabu NOV i POJ u kojoj je estitala pobjede u nedavnim bitkama i istakla da e borba NOV i POJ »...u narednim mjesecima biti važnija nego ikada po opštu stvar antifašističke kampanje...«¹⁾ Ta poruka je došla u vrijeme kada su armije zapadnih saveznika završavale posljednje pripreme za invaziju Italije. Ve 10. jula one su se iskrcale na Siciliji, a petnaest dana kasnije pala je Musolinijeva vlada. Bilo je sasvim izvjesno da e fašistička Italija uskoro ispasti iz rata. U takvoj situaciji još više je porastao značaj NOV i POJ, koja je u julu 1943. godine imala sedamnaest divizija i veliki broj samostalnih brigada, bataljona i partizanskih odreda. Drže i prostrane teritorije u zale u jadranske obale i kontrolišu i ili ugrožavaju i komunikacije koje povezuju dolinu Save sa Jadranskim i Egejskim morem, ona je mogla bitno uticati na slom osovinske odbrane na Balkanu u slučaju iskrcavanja saveznika. Njene operativne mogu nosti bile su još uve ane realnim izgledima da ona, u momentu kapitulacije, razoruža dio italijanskih snaga koje su se nalazile u dijelu Jugoslavije koje je okupirala Italija (dio Slovenije, Hrvatske, Hercegovina, Crna Gora, dio Kosova i Makedonije). Tada su se u tim krajevima nalazili 5. i 11. i 18. korpus 2. italijanske armije, 6. i 14. korpus 9. armije i tri divizije iz sastava 8. armije,

¹⁾ F. V. Dikin, Bojovna planina, Beograd, 1973; Winston er il, Drugi svjetski rat, sv. V; Slobodan Nešovi , Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941-1945, Beograd - Ljubljana 1964; Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda (Zbornik), tom II, knj. 10, dok. br. 32 - Kratak osvrt Vrhovnog štaba NOV i POJ na tok i rezultate Pete neprijateljske ofanzive i protivofanzive jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, str 52-55.

kao i manje jedinice italijanskog vazduhoplovstva i ratne mornarice. Plijećenjem naoružanja, naročito težeg, i municije od tih italijanskih snaga, jedinice NOV i POJ mogle su znatno da uvećaju svoju udarnu sposobnost.

Otključavanje i komplikovanje situacije u Italiji i na Balkanu, Hitler je 26. jula 1943. godine izdao direktivu za odbranu Balkana. Stoga je u avgustu u Beograd prebačen štab Grupe armija F, kome su potčinjene sve njemačke snage u Grčkoj i Jugoslaviji, bugarski 1. okupacioni korpus i 5. armija u Srbiji i Makedoniji i kvislinške formacije u Jugoslaviji. U isto vrijeme je u Jugoslaviju prebačen i štab njemačke 2. oklopne armije (koji se smjestio u Vrnjačku Banju). Pod njegovu komandu stavljene su njemačke 3. SS-korpus, 15. i 21. brdski, 69. rezervni, a od polovine septembra i 5. SS-brdski armijski korpus. U avgustu su Nijemci dio divizija iz tih korpusa primakli bliže jadranskoj obali, da bi mogli što lakše razoružati italijanske trupe, koje su se tamo prikupljale, i posjesti važnije luke u slučaju kapitulacije Italije.

Slamanjem krupnih njemačko-italijanskih ofanzivnih operacija (Vajs I i II, fofaj-Mostar, švarc i dr.) i brojnih okupatorskih i kvislinških poduhvata, kao i odsudnim porazom četnika Draže Mihailovića u bici na Neretvi, NOV i POJ u prvoj polovini 1943. godine je održala i uvrstila strategijsku inicijativu u svojim rukama. Poslije tih pobjeda, intenzitet i obim borbi protiv okupatora i kvislinga stalno je rastao u svim krajevima Jugoslavije i slivao se u jednu zamašnu ofanzivu. Da bi se što bolje iskoristila otključavanje kapitulacija Italije, u vrijeme porazu je najveći doprinos dala NOVJ (jer su se brojno najjače italijanske kopnene snage u drugom svjetskom ratu borile protiv NOV i POJ),^{a)} Vrhovni komandant, Josip Broz Tito, usmjerio je, u ljeto 1943. godine, dejstvo jedinica NOV i POJ u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori ka jadranskoj obali i na komunikacije koje povezuju Jadransko more sa njegovim zaleđem. Istovremeno su se Centralni komitet KPJ, Vrhovni štab i Predsjedništvo AVNOJ-a prebacili, krajem jula, iz istočne Bosne ka Bosanskoj krajini, da se na u bližem središtu nastupaju ih dogadjaja. Sve te mjere su u vojnom pogledu značile rasplamsavanje ofanzive NOV i POJ, koja je svoju kulminaciju dostigla i upravo u vrijeme kapitulacije Italije i trajati sve do kraja jeseni 1943. godine.

Sredinom jula 1943. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine dejstvovalo je devet divizija,^{b)} jedna brigada i brojni partizanski odredi. Vrhovni komandant je, početkom avgusta, uputio 7. banijsku diviziju u Hrvatsku, 2. proletersku diviziju naredio (8. avgusta) da se prebaci u Crnu Goru i Sandžak, a 1. i 2. bosanskom korpusu (u vrijeme su sastavu

^{a)} Pred početkom ofanzive i pobjede britanskih grupa kod El Alamejna i iskrcavanja američkih i britanskih trupa u Africi, i u početku ofanzive Crvene armije, sve u novembru 1942. godine, fašistička Italija je od svojih kopnenih snaga imala 18 divizija u Jugoslaviji, 7 u Africi i 9 divizija na istočnom frontu.

^{b)} To su bile: 1. i 2. proleterska, 4, 5, 10. i 11. krajiška, 7. banijska, 16. vojvođanska i 27. isto-bosanska divizija.

bile 4, 5, 10, 11. i 17. divizija) postavio je zadatak (10. avgusta) da pojačaju napade na komunikacijama, produže razbijanje i uništavanje etničkih jedinica, mobilišu nove borce i stvaraju nove partizanske jedinice.

Snage NOV i POJ u Bosanskoj krajini i srednjoj Bosni (1. proleterska, 4, 5, 10. i 11. krajiška divizija) zauzele su u toku avgusta više od deset neprijateljskih garnizona i proširile slobodnu teritoriju koja se protezala od rijeke Bosne, na istoku, do Une, na zapadu. Neprijatelj je održao rejon Banjaluke i koridore uz komunikacije koji su ga povezivali s Bosanskom Gradiškom i Prijedorom; zatim, uske trake doline Une (koju su više kontrolisale snage NOV i POJ nego što ju je koristio neprijatelj) i Lašve, do iznad Travnika. U isto vrijeme su snage NOV i POJ (2. proleterska, 16. vojvođanska i 17. istohercegovačka divizija) ovladale znatnim dijelom istočne Bosne. Neprijatelj je u toj oblasti držao široki rejon Sarajeva, industrijske centre i komunikacije u dolini Bosne, željezničku prugu od Sarajeva do Višegrada i suženi prostor oko Tuzle. U Hercegovini se sama 10. hercegovačka brigada, poslije proboja sa Sutjeske, tokom ljeta, uspješno nosila sa mnogo nadmoćnijim neprijateljskim snagama, jer je imala svoje redove i bila oslonac i podrška organizacijama NOP u njihovom radu.

U avgustu 1943. godine je oko dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine bilo oslobođeno. U to vrijeme došlo je, uporedo s vojnim uspjesima, do organizacionog uvođenja i još efikasnijeg djelovanja organizacija NOP. Formirano je više okružnih rukovodstava (partijskih, omladinskih, AFŽ-a), konstituisano nekoliko okružnih narodnooslobodilačkih odbora i započete su pripreme za izbore i konstituisanje oblasnih narodnooslobodilačkih odbora. Takođe, obrazovano je više partizanskih jedinica (odreda i bataljona).

Pošto se više nije uspješno mogao odupirati ofanzivnim poduhvatima jedinica NOV i POJ u Bosni i Hercegovini, neprijatelj je glavne napore usmjerio na to da u svojim rukama održi veze između doline Save i Jadrana, dolinama Une i dalje, preko Knina, za Šibenik i Split, te Bosne i Neretve. Riješio je da uporno brani ta dva komunikacijska pravca, gradove na njima i glavne centre u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Banjaluku, Mostar i Tuzlu). Za neprijatelja je, u to vrijeme, od posebnog značaja bio rejon Sarajeva, jer je njegovim držanjem osiguravao vezu sa srednjim i južnim Jadranom, obezbjeđivao rad željezara u Zenici i Varešu i srednjobosanskih rudnika uglja (Breza, Kakanj i Zenica) i imao vrlo povoljnu operativnu osnovicu za poduhvate protiv jedinica NOV i POJ u Bosni i Hercegovini. Zbog toga se, u to vrijeme, u Sarajevu stalno nalazio štab najmanje jedne njemačke divizije.⁴⁾

U ljeto 1943. godine su i etničke jedinice činile velike napore da se oporave od pretrpljenih poraza. Oslanjaju se na njemačke trupe i ustaško-domobranske formacije, preostale etničke jedinice su po-

⁴⁾ Zbornik, tom II, knj. 10. dok. br. 50, 67, 126 i 140

kušavale, naročito tamo gdje su se donekle oporavile od poraza, da **koliko**-toliko ojačaju i srede svoje redove. etnici u Jugoslaviji su se nadali da bi u vrijeme i poslije kapitulacije Italije moglo doći do iskrčavanja saveznika na jadranskoj obali i da bi oni tada - napuštaju i svoje dotadašnje saveznike: njemačke, ustaške, domobranske i druge kvislinške trupe i prelaze i na stranu angloameričkih divizija - mogli zaustaviti i spriječiti revolucionarni preobražaj u Jugoslaviji.

Očekujući i skoroukapitulaciju Italije, Vrhovni komandant NOV i POJ je, krajem avgusta, naredio da se popune jedinice Prve proleterske divizije (borcima iz 2. bosanskog korpusa); 2. bosanskom korpusu je postavio zadatak da nastavi dejstva na komunikacijama i iščisti teritorije od ostataka etničkih jedinica; 1. bosanskom korpusu je naredio da produži uništavanje etnika i domobranskih uporišta na svom operativnom području. Istovremeno je požurio 2. proletersku diviziju da se što prije prebaci ka Crnoj Gori i Sandžaku. Imajući u vidu veliki vojni i politički značaj regiona Sarajeva, Josip Broz Tito je, 30. avgusta, ukazao 1. bosanskom korpusu na potrebu obuhvatanja Sarajeva sa sjeverne strane i uništenja etnika na području Romanije. Nešto kasnije (10. septembra) naredio je i štabu novoformiranog 2. udarnog korpusa (2. proleterska i 3. udarna divizija) da, pored ostalog, formira jednu udarnu grupu koja će se zajedno sa 1. bosanskim korpusom u borbama oko Sarajeva. Sve je govorilo da su Vrhovni štab i drug Tito imali u planu i oslobodjenje Sarajeva, što je bilo realno s obzirom na snagu, spremnost i odlučnost jedinica NOVJ koje su u to vrijeme operisale oko Sarajeva. To bi, sigurno, bilo od velikog značaja za daljnje rasplamsavanje NOB-e i revolucije uopšte u zemlji, a posebno u Bosni i Hercegovini i samom Sarajevu. Razumljivo, do toga nije došlo, jer su Vrhovni štab i drug Tito, s obzirom na opštu situaciju u zemlji i na svjetskim ratištima, svoje vojnostrateške i političke planove morali usmjeravati u pravcima koji su u tom trenutku imali prednost za opštu stvar NOB-e i revolucije.*)

*) Zbornik, tom II, knj. 10, dok. br. 103, 104, 106, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 125, 126, 133, 137, 140, 144. i 164; tom IV, knj. 16, dok. br. 102. i 110; tom IV, knj. 17, dok. br. 16. i 29. - U tim dokumentima, koje je VŠ NOV i POJ upućivao korpusima, divizijama i pojedinim brigadama **NOVJ**, vidi se kompletna situacija na jugoslovenskom ratištu u drugoj polovini 1943. godine, zatim dejstva i raspored snaga NOV i POJ i njihovi bliži i daljnji zadaci; raspored neprijateljskih snaga, stanje na komunikacijama, namjere neprijateljskih snaga, položaj pojedinih neprijateljskih garnizona, rasulo i predaja domobranskih formacija i sl. i. n. U mnogim od tih dokumenata vidi se i značaj Sarajeva i okoline u širim planovima Vrhovnog štaba, kao i značaj sarajevskog regiona za njemačkog okupatora. Zbog toga su snage NOVJ imale namjeru da Sarajevo drže u obrani, dok je, s druge strane, njemački okupator, zbog značaja Sarajeva za njegove vojnostrateške i vojnoprivredne planove, stalno u gradu držao ojačani garnizon, namjere sa štabom korpusa ili štaba bar jedne divizije. Najčešće je u ovo vrijeme u Sarajevu bilo sjedište štabova Petog SS-korpusa, Sedme SS-divizije »Princ Eugen« i 369. pješadijske divizije (Zbornik, tom XII, knj. 3, dok. br. 104, 108, 135, 155, 173, 178. i 179).

Naročito iz nekih njemačkih dokumenata je vidljivo da su snage NOVJ imale namjeru da napadnu neprijatelja u Sarajevu i oslobode ovaj grad. Tako, u dnevnom izvještaju Komande XV brdskog armijskog korpusa - obavještajno odelenje, upućeno Komandi 2. oklopne armije, od 15. X 1943. godine, između ostalog, navodi se da je **Sarajevo ugroženo**. (Arhiv V.I.I., NjA, mikrote-

Kada je kapitulirala Italija (8. septembra 1943) jedinice NOV i POJ su zajedno s narodom, predvođeni organizacijama NOP, razoružale glavninu osam italijanskih divizija i manje dijelove drugih osam divizija i tri brigade, dok su veći dijelovi dviju italijanskih divizija prešli na stranu NOV i POJ. Za nekoliko dana gotovo cijeli obalni pojas Jadrana, od Trsta do Ulcinja, bio je oslobođen. Istovremeno su i njemačke trupe sa ustaškim, domobranskim i etničkim formacijama nastojale da razoružaju italijanske snage u Jugoslaviji i da posjedu glavne luke na Jadranu. Na cijelom tom prostranom području došlo je do žestokih borbi. U takvoj situaciji je Vrhovni komandant, sredinom septembra, uputio iz Bosanske krajine, prvo, 1. proletersku, a poslije nje i 4. krajišku diviziju u Dalmaciju, da pomognu tamošnjim snagama NOV i POJ u borbama protiv neprijatelja koji je nastupao prema oslobođenom Splitu. U isto vrijeme je naredio 2. udarnom korpusu da prenese svoja dejstva sa područja gornje Drine ka Crnoj Gori i Sandžaku, a dijelom snaga i ka Hercegovini, radi razoružavanja italijanskih jedinica.

U Bosni i Hercegovini su jedinice NOV i POJ u vrijeme kapitulacije Italije pojačale napade na komunikacije, neprijateljske garnizone i na etnike. U toku septembra je oslobođeno trinaest gradova i varošica (Glamoč, Foča, Goražde, Majniće, Kalinovik, Gacko, Modriča, Orašje, Bosanski Šamac, Gračanica, Vlasenica, Bijeljina i Zvornik). U domobranskim i etničkim jedinicama došlo je do snažnijeg kolebanja i previranja. Pod udarima snaga NOV i POJ i pod uticajem sve nepovoljnije situacije za okupatora i domaće izdajnike, u ljeto 1943. godine bilo je više slučajeva predaje domobranskih i etničkih jedinica i masovnijeg prelaska vojnika iz tih neprijateljevih formacija na stranu NOV i POJ.

Pošto su Nijemci morali usmjeriti svoje glavne snage prema jadranskoj obali, 1. i 2. bosanski korpus (oni su početkom oktobra preimenovani u 3. i 5. udarni korpus NOVJ) i 1. proleterska divizija (koja se povratila iz Dalmacije) u Bosni, i ojačana 10. hercegovačka brigada u Hercegovini, preduzeli su u oktobru, s velikim uspjesima, ofanzivna dejstva. U borbama od 29. septembra do 9. oktobra su jedinice 3. korpusa (17. divizija i 2. krajiška brigada) u sadejstvu sa dijelovima 16. vojvođanske divizije, koja je, takođe, bila pod komandom 3. korpusa, 2. oktobra oslobodile Tuzlu, savladavši jake neprijateljske snage. Po ostvarenim vojnim rezultatima i poitiikom značajju bila je to jedna od najkrupnijih pobjeda NOV i POJ u jesen 1943. godine. Tuzla i Split su, u to vrijeme, bila dva najveća oslobođena grada u zemlji. Sem Tuzle, u oktobru je u Bosni i Hercegovini oslobođeno osamnaest gradova i va-

ka, NAV = N-T-314, R-560/135-136). Ili, u dodatku dnevnom izvještaju Petog SS brdskog korpusa - operativno odeljenje, upućenog 2. oklopnoj armiji, od 26. X 1943. godine, iznose se podaci o snagama NOVJ i njihovoj jačini i prikupljanju u rejonu Sarajeva **u cilju napada na Sarajevo**. (Isto, mikroteka, NAV-N-T-313, R-208/7469862). A u dopuni dnevnog izvještaja iste vojne komande od 26. X 1943. godine, otvoreno se kaže da se koncentracija partizanskih snaga u rejonu Sarajeva vrši **s ciljem da izvrše napad na Sarajevo**. (Isto, mikroteka, NAV-N-T-313, R-208/7469835).

Štabu II prol. divizije

Direktivno: razbiti i onemogućiti jelašićku mobilizaciju. Proširiti se, pozvati jedinice i pripremiti snage da u pogodnom momentu gradove gdje se nalaze naše glavne s. p.

Grupni proleterski najbitiji Sandračke se istim zadatkom i da se aformni Sandračke brigade. Za dve brigade ostaviti na tom sektoru kao pokretne grupe. Stvoriti odred. U zeti Trnovo se tendencija formiranja Sarajeva problematika ka Sarajevu. I Kostić će prodirati ka Sarajevu.

rošica (Livno, Duvno, Kupres, Bileća, Prozor, Posušje, Bosanska Dubica, Ljubija, Gacko, Vareš, Sanski Most, Rogatica, Ljubinje, Rudo, Višegrad i Sokolac) i uz to izvršeni su napadi na tri jaka neprijateljska garnizona (Zenica, Travnik i Brčko).

Krajem oktobra i početkom novembra 1943. godine više od tri četvrtine teritorije Bosne i Hercegovine bilo je oslobođeno. Jake snage NOV i POJ (17. i 27. divizija 3. korpusa i 10. divizija 5. korpusa) obuhvatile su rejon Sarajeva sa istoka, juga i zapada i na pojedinim sektorima zauzele spoljnu odbranu grada. Istovremeno su snage 1. proleterskog i 5. korpusa pojačale pritisak na neprijatelja u dolinama Bosne i Une da bi za sebe što jače vezale neprijateljske snage i prije i imanevrisanje u vrijeme kad su Nijemci ulagali velike napore da ovladaju jadranskom obalom i bolje osiguraju ili povrate važne centre u unutrašnjosti. Zbog toga je u novembru došlo do žestokih borbi u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. U njima su jedinice NOV i POJ održale inicijativu u svojim rukama sve do početka njemačkih zimskih operacija u Jugoslaviji 1943/1944. godine, koje su, ustvari, bile neuspjeh pokušaj da se eliminišu ili umanje rezultati ofanzive NOV i POJ u vrijeme kapitulacije Italije.

Kapitulacija Italije uzdrmala je osi one snage sila osovine. Nestao je sa poprišta borbe jedan od tri partnera koji su prijetili osvajanjem svijeta. Bio je to početak kraja. Uzdrmane su i domaće kvislinške snage u njihovim redovima nastaje nesigurnost, kolebanje i strah od odgovornosti pred sudom volje naroda. U okupiranim gradovima, naši aktivisti, pored terora, lakše uspostavljaju veze sa nekim oficirima ili funkcionerima upani enog aparata okupatorske i vlasti tzv. NDH.

U periodu septembar - novembar 1943. godine u Bosni i Hercegovini formirano je devet novih brigada i dvije nove (27. i 29) divizije NOVJ, popunjene su sve jedinice koje su se borile na bosanskohercegovačkom tlu, u vrstile se vojnopozadinske organizacije i jedinice. Time je prostor Bosne i Hercegovine, zbog svoga centralnog položaja u Jugoslaviji, postajao još snažniji i značajniji strateški oslonac Narodnooslobodilačkog vojski u narednim borbama za oslobođenje Jugoslavije.

Uporna i dosljedna borba KPJ za bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije doživljavala je u ljeto i jesen 1943. godine u svim krajevima Bosne i Hercegovine punu afirmaciju i donosila velike političke i moralne rezultate. Sve šire mase muslimanskog i hrvatskog stanovništva aktivno se uključuju u borbu protiv okupatora i domaće izdajnika. I pored živih otpora reakcionarnih snaga, politika zajedništva naroda Bosne i Hercegovine postajala je jednom od najznačajnijih tekovina rata i revolucije. Sve je to uticalo i doprinosilo da se povećava priliv boraca Srba, Muslimana i Hrvata u jedinice NOV i POJ i da se u isto vrijeme u Bosni formiraju 16. muslimanska i 18. hrvatska brigada.

Povezano sa vojnim i političkim uspjesima tekao je proces uvođenja i dogradnje sistema narodne vlasti. U oktobru i novembru su

obrazovani oblasni narodnooslobodila ki odbori. Time su bile privedene kraju pripreme da se u Mrkonji -Gradu, 26. novembra 1943. godine, Bosna i Hercegovina konstituiše kao zajednica i država zbratimljenih Srba, Muslimana i Hrvata, i kao dio nove državne zajednice ravnopravnih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

MIRKO TOŠI

PARTIJSKI RAD U SELIMA ISPOD IGMANA I NA ILIDŽI U 1942-1943. GODINI

Rukovodstvo Igmanske partizanske grupe, a zatim Igmanskog partizanskog bataljona, održavalo je stalnu kurirsku vezu sa Mjesnim komitetom KPJ u Sarajevu, kao i sa štabom Kalinovi kog partizanskog odreda sa sjedištem u Trnovu.

Po etkom maja 1942. godine jake neprijateljske snage, sastavljene uglavnom od italijanskih okupatora, napale su Igmanski partizanski bataljon koji je bio u sastavu Kalinovi kog partizanskog odreda, te, uz višednevne ogor ene borbe, primorale partizane da napuste oslobodenu teritoriju.

Koncem maja 1942. godine štab Kalinovi kog NOP odreda i dio OK KPJ Kalinovi-Fo a sa gotovo cjelokupnim rukovodstvom bataljona i eta i jednim brojem boraca vratio se na Igman. Ova partizanska grupacija boravila je na Igmanu sve do jula 1942. godine, kada se prebacila u pravcu Prozora, u sastav proleterskih brigada. Dok je boravila na Igmanu, razvila je živu političku i vojnu aktivnost. Nastavljeno je održavanje veza sa MK KPJ Sarajevo i aktivistima u selima ispod Igmana i Ilidže. U više navrata vršila je napad na neprijateljske objekte, a naročito na željezničku prugu Sarajevo - Mostar.

Pri polasku sa Igmana, članovi OK KPJ za Kalinovi i Fo u u dogovoru sa političkim komesarom Kalinovi kog NOP odreda Borišom Kovačevićem, donijeli su odluku da se formiraju partijske ćelije na teritoriji Sarajevskog polja od drugova koji ostaju na terenu. Za izvršenje ovog zadatka bio je zadužen Danilo Štaka koji je, u to vrijeme, bio član OK KPJ Fo a - Kalinovi. Od ovih drugova formirane su tri ćelije KPJ: u selu Bare - Milan Stanišić, Risto Vidaković i ja; na Ilidži - Milan Pindžo, Marica Uherka i Gojko Bojanić i u selu Plandište - Živko Bosilj ić, Nedeljko Pejušić, Janko Bogdanović iz Osijeka i Drago Soknić.

Fotografija sa sastanka omladinskog aktiva u selu Glavogodine (Ilidža) 1943. godine

Partijskim radom rukovodio je biro koji su sa njim radili sekretari elija i sekretar biroa sam bio ja. Biro se povezao sa MK KPJ Sarajevo. Naš glavni zadatak bio je rad me u tamošnjim stanovništvom za NOP i održavanje stalne veze sa slobodnom teritorijom i partizanskim jedinicama.

U junu 1942. godine, dok su boravili članovi OK KPJ Foča - Kalinovik na Igmanu, putem ilidžanskog kanala - veze, dolazili su na razgovor komunisti iz Sarajeva, Nikola Tvrtković i drugi. Razgovori su u ovom slučaju uglavnom sa drugovima Karlom Batkom, Borišom Kovačevićem i Feridom Begovićem.

Posebna veza sa Sarajevom održavana je od mjeseca jula preko Reufa Gološevića i sa članom Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu, Avdom Humom, koji se tada nalazio u Sarajevu.

Da bi uspješno izvršavala postavljene zadatke, organizacija se morala u vrstiti i svoju djelatnost proširiti. Kod svih simpatizera NOP-a trebalo je sprovesti široku agitaciju i suprotstaviti se, u to vrijeme, jačanju etničkog i drugim neprijateljskim uticajima. Za tu svrhu na terenu je organizovano rasturanje letaka, a iz Sarajeva su dostavljani bilteni, brošure i letci kojim je stanovništvo obavještavano o borbama partizana, uspjesima Crvene armije i saveznika, a raskrinkavani su neprijatelji i njihovi pomagači. Na jednom od sastanaka biroa odlučeno je da se u članstvo KPJ prime najbolji aktivisti. U drugoj polovini 1942. i početkom 1943. godine primljeni su Bosiljka Tošić, domaćica iz sela Bare, Persa Tošić, domaćica iz sela Bare, Savka Bosiljić, učenica iz sela Vrutaka, Ljubica Petrović, učenica iz Ilidže, Savo Tošić, zemljoradnik iz sela Bare, Nikola Kolumbić, radnik sa Stupa, Doroteja Pindžić, zemljoradnik iz Ilidže, i Nedeljko Tošić, službenik iz sela Bare.

U ovom periodu partijska organizacija posvetila je posebnu pažnju radu sa omladinom koja je bila važan faktor u radu za NOP. Partijska organizacija aktivirala je sve ranije izabrane povjerenike - kasnije odbornike po selima, kao i neke aktiviste koji su se isticali svojim radom i opredijeljenošću za NOP. Ono što treba naglasiti za ove dane, jeste činjenica da su gotovo svi raniji odbornici ostali dosljedni na liniji NOP-a i bili spremni da rade i pod novim, teškim okolnostima, i ne samo oni nego i jedan znatan broj novih aktivista koji su prihvatili zadatke i revnosno ih izvršavali. Bili su to najvećim dijelom zemljoradnici ili radnici koji su radili na željeznici ili u drugim preduzećima. To su bili ovi aktivisti: u Sokolovim kolonijama - Ognjen Guzina i porodica Šamić; u Sokolovim kolonijama; u Glavogodini - Milan Ninković, Rajko Ninković, Mahmut Memić, Sulejman Tutun, Meho Botulja i Nazif Hodžić; u Stojevcu - Aleksa Šiljić i Mladen i Stevo Begović; u selu Bare - Joka Stanišić, Milica, Milka i Jelka Tošić i Kojo Tošić; u Vrutcima - Kojo i Janko Bosiljić i Mirko Krajišnik; u Ilidži - Jelenka Pindžić, Lohija Malić, Franjo Kete i Miladin Pejić; u selu Osijeku - Gliša Tešanjović i Tomo Močević; u selu Vrelo Bosne - Staniša Kuljanin i Jovo Štaka; u Vojkovićima ima Vojno

Avlijaš, Vaso Sikima i porodica Jocovića; u Karali ima - Mirko Močević, u selu Mladice - Risto Maunaga i Ante Razdrića sa Stupa.

Partijske organizacije vodile su borbu za pridobijanje svakog ovjeka za NOP. Bila je živa politička aktivnost, otiman je svaki mogući ovjek ispod neprijateljskog uticaja. Takav rad ubrzo je dao vidne rezultate, pa je u selima ispod Igmana naša organizacija djelovala gotovo kao na slobodnoj teritoriji.

Pored veze sa MK KPJ Sarajevo, partijska organizacija lliidže u drugoj polovini 1942. godine organizuje i uspostavlja kurirsku vezu sa oslobođenom teritorijom i operativnim partizanskim jedinicama. Tim kanalom, u prvo vrijeme, prebacivani su sa kuririma pojedini kompromitovani aktivisti iz grada Sarajeva. Pored toga, nošena je i pošta MK KPJ Sarajevo na slobodnu teritoriju, te sanitetski materijal i drugo. Za taj posao partijska organizacija lliidže imala je svoje veoma pouzdane kurire.

Kurirsku vezu sa MK KPJ Sarajevo, pored Živka Bosiljića, obavljali su i u enici Savka Bosiljić, Ljubica Petrović i Branko Klepić, radnik Glavne željeznice radionice Miloš Tošić, ugostitelj Nikola Kolumbić Šaka i službenik Lohija Malić. Od lliidže do slobodne teritorije kurirsku dužnost najčešće su obavljali: Mato Marić, rodom iz Kreševa, najamni radnik, Grujo Soknić, iz Plandišta, Uroš Bosiljić, Milan Krajišnik, Danilo Bosiljić i Bogdan Bosiljić, iz Vrutaka, Savo Stanišić, Mirko Tošić, iz Bara, Stevo Čović, iz Stojčevca, Risto Vidaković, iz Bačeva, i drugi. Kuriri od lliidže do oslobođene teritorije morali su dobro poznavati put. Prelazili su preko komunikacija koje je neprijatelj obezbjeđivao. Preko tih prepreka prelazili bi noću, a danju preko šuma, vrlet i bespućja. Ovi kuriri bili su dobro naoružani. Često su nailazili na neprijateljske zasjede, pa su bili prisiljeni da se probijaju oružjem i štite. Slobodna teritorija i partizanske jedinice do kojih su naši kuriri morali dolaziti nalazili su se prilično udaljeni, a najčešće na teritorijama današnjih opština: Visoko, Fojnica, Kiseljak, Kreševo, Busovača, Gornji Vakuf, Prozor, Konjic, Trnovo i Kalinovik. Više puta dolazilo je do oružanog sukoba između etnika i ilegalaca, i to najčešće u selima Vrucica, Glavogodina, Stojčevac, Bare i Bačeva. U ovim sukobima etnici bi bili redovito natjerani u bjekstvo, dok ilegalci nisu imali gubitaka. Uslovi rada aktivista NOP-a bili su veoma teški. Osim etnika, iz Igmana, sa lliidže i iz Sarajeva vrebali su Nijemci, ustaše, Gestapo i UNS.

U hajci na naše ljude etnici su u jesen 1942. godine u selu Osijek pokušali uhvatiti aktivistu Mišu Jokanovića. Tom prilikom Jokanović je slomio nogu. Pod zaštitom mraka, uspio se sakriti. Tako nepokretnog aktivisti su ga ilegalno prebacili u selo Bare, a odatle na Igman, pa se nekoliko mjeseci o njemu brinuo Savo Tošić. Neposredno poslije toga, ilegalci sa lliidže izvršili su napad na etnički logor na Igmanu. Tom prilikom etnički bataljon (njih 60) je rastjeran, zgrada u kojoj su stanovali spaljena, a uništen sav ostali materijal koji se tu zatekao.

krajem decembra 1942. godine, igmanski etnici uspjeli su da uhvate dvojicu istaknutih aktivista - omladinaca iz sela Plandišta: Dragu Sokni a i Milenka Miku Ljuboju, odveli ih na Igman, zlostavljali i zvjerski ubili. Poznato je da su se pred streljanje ova dva omladinca juna ki držala. Kada su im etnici rekli da e ih streljati, oni su uzviknuli: »Streljajte! I vas e naši drugovi«!

Pored ove dvojice drugova, u to vrijeme su etnici sa Igmana uhvatili omladinku iz Blažuja, Božicu Popovi , i streljali, pa zvjerski ubili aktivistu Vasu Sikimu, iz Vojkovi a, kao i Mirka Mo evi a, iz Karali a.

Mnogi aktivisti, ilegalni radnici i partijski rukovodioci prošli su kanalom Sarajevo - Ilidža - slobodna teritorija, i obratno. Spomenu u samo one koji su mi ostali u sje anju. Prilikom prelaska proleterskih brigada preko Igmana i Bjelašnice, sekretara CK SKOJ-a, Ivu Lolu Ribara, sa Igmana je doveo Danilo štaka do aktiviste Mirka Krajišnika, u selo Vrutke. Tu je Lola preno io, a ujutro ga je Mirko Krajišnik odveo na Ilidžu, izvadio mu voznu kartu i smjestio ga u lokalni voz za Sarajevo. Tih dana Danilo Štaka vodio je sa Igmana do sela Bare i Džemala Bijedi a, koji je upu en na partijski rad u Sarajevo. Džemu je Danilo povezao sa Savom Toši em, a ovaj ga je doveo do Gojka Bojani a, koji ga je prebacio u Sarajevo. Po etkom 1943. godine, putem veze iz Sarajeva, u selo Bare došao je Nikola Prodanovi . Prodanovi a smo zadržali u selu Bare nekoliko dana, a zatim su ga naši kuriri preveli na teritoriju gdje su se nalazile operativne partizanske jedinice.

Februara ili marta 1943. godine došao je u selo Bare politi ki radnik sa terena Trnovo Tomo Me o. Partijska organizacija sela Bare brinula se o njemu oko petnaestak dana. Uglavnom, boravio je, skriven, kod Save Toši a i Milorada Kapora, a zatim su ga kuriri preveli do naših operativnih jedinica, koje su se, u to vrijeme, nalazile negdje oko Prozora. Po etkom 1943. godine, usljed policijske provale u našu organizaciju u Sarajevu, izvjestan broj drugova trebalo je prebaciti na slobodnu teritoriju. Me u prvima, u martu 1943. godine, bila je Nada Biser, skojevka iz Sarajeva. Naši kuriri Grujo Sokni i Branko Klepi , onako krhku i nježnu, preko planina, uspješno su preveli do Bora kog jezera, gdje su se nalazile naše jedinice. Usljed neprestanih borbi, Grujo i Branko nisu se mogli vratiti nazad, pa su produžili sa partizanskim jedinicama prema Crnoj Gori.

Branko Klepi je nešto kasnije u petoj neprijateljskoj ofanzivi poginuo na Sutjesci. Grujo Sokni , marta 1943. godine, obavio je delikatnu kurirsku dužnost po zadatku Vrhovnog štaba NOV i POJ. Vrhovni itab je, u to vrijeme, vršio razmjenu zarobljenih Nijemaca za zarobljene partizane ili uhapšene komuniste u zatvorima i koncentracionim logorima. Vladimir Velebit i Grujo Sokni krenuli su u grupi zajedno sa jednim njema kim oficirom i još jednim civilom, kojeg su Nijemci vodili kao tuma a, u pravcu Srednjeg, gdje se nalazila Šesta proleterska isto nobosanska brigada. Pretpostavljalo se da ova brigada ima zarobljenih Nijemaca. Me utim, Velebit je istovremeno nosio i važnu usme-

nu poruku druga Tita za ovu brigadu. Prema tom naređenju, Šesta proleterska isto nobosanska brigada je trebalo da forsira Drinu između Ustipre i Višegrada i da izbije na sjajne.¹⁾

Ova neobična grupa partizana i Nijemaca, pošto je prošla kroz Sarajevo, uspostavila je vezu sa brigadom 1. aprila 1943. godine na području Srednjeg. Razmjene zarobljenika nije bilo, ali je važna poruka Vrhovnog komandanta uspješno prenesena. Isto tako, početkom marta 1943. godine, prebačena je i grupa partijskih aktivista sa Avdom Humom, članom Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Njih je Živko Bosilj iz Sarajeva prebacio u selo Bare, u kuću u Save Tošića. Humo je bio u uniformi domobranskog natporučnika. Kad je ušao u sobu u kojoj je bilo nekoliko dobro naoružanih ilegalaca koji su slušali radio »Slobodnu Jugoslaviju«, odmah je dao primjedbu da su veoma neoprezni s obzirom da se na udaljenosti od jednog kilometra, na Ilidži, nalazi jak njemački garnizon. Mi smo ga ubjeđivali da se nalazi na potpuno bezbjednom mjestu jer se svaki stanovnik sela, od djeteta do staraca i starica, nalazi na straži, te o eventualnoj opasnosti na vrijeme ćemo biti obaviješteni. Kada se malo odmorio i uvjerio da je na bezbjednom mjestu, rekao je »Drugovi! Ovo je kod vas prava slobodna teritorija!«

Drugom polovinom aprila 1943. godine Džemal Bijedić Crni morao je napustiti Sarajevo i prebaciti se na oslobođenu teritoriju. Sarajevski kurir i ilegalac, Muhamed Šabanović, doveo ga je do Savke Bosilj ić, a Savka ga je preko Perse Tošić provela do Igmana, gdje smo se mi nalazili sa kuririma. Iste večeri Džemala Bijedića su kuriri odveli na slobodnu teritoriju.

U proljeće 1943. godine za sekretara partijskog biroa Ilidža izabran je Živko Bosilj ić. U to vrijeme živio je legalno, pa je mogao lakše da obilazi i usmjerava rad partijskih organizacija.

Za novog sekretara Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo dolazi Esad engić Matoš. Sa slobodne teritorije u selo Bare došao je sa kuririma. Esad je u selu Bare dan-dva morao sa ekati kurira iz Sarajeva koji je trebalo da donese uniformu domobranskog oficira. Uniformu je donio sarajevski kurir Ivica Perić. Međutim, njega su pratili žandari, a da on to nije primijetio, i kada je u selu Bare ušao u kuću u Koje Tošića, gdje ga je sačekao Živko Bosilj ić, žandarmi su upali u kuću, uhapsili Živka i Perića, a uniformu zaplijenili. Potom su ih odveli u žandarmerijsku stanicu. Živka je tada pustio komandir stanice Stjepan Ozimica, jer je slagao, rekao je drugo ime, a Perić je zadržan, jer su mu, prilikom pretresa, u džepu našli neki ilegalni materijal. Tada su uhapšene Joka i Mara Tošić, koje su osuđene i otjerane u zloglasni koncentracioni logor Jasenovac. Tada im je Živko izašao iz žandarmerijske kasarne, odmah je došao do mene i engića. Nabavljena je nova uniforma, pa je Esad engić isto večer prebačen u Sarajevo.

¹⁾ Rudi Petovar, šesta proleterska isto nobosanska brigada. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1951, str. 152.

'Poslije pete neprijateljske ofanzive, juna 1943. godine, na teren Ilidže došli su iscrpljeni, gotovo iznemogli, drugovi Danilo Štaka, Bojo Bogdan Bosilj i , Uroš Bosilj i , Risto Vidakovi i drugi. Ovi drugovi odmah su se povezali sa partijskom organizacijom, pa se odmah osjetio pojava an politiki i partijski rad u selima oko Ilidže.

Jedan dio iznemoglih i ranjenih partizana, poslije pete neprijateljske ofanzive, koji su se prebacivali preko Igmana za centralnu Bosnu, u grupama i pojedinačno, do ekivali su igmanski etnici te ih razoružavali i zarobljavali. Mnoge od njih su i pobili. Prema procjeni i na osnovu prikupljenih podataka, etnici su na Igmanu ubili oko 70 iznemoglih i ranjenih partizana.

Partijska organizacija Ilidže punom mjerom se angažovala oko prihvatanja i prebacivanja iscrpljenih boraca do oslobojene teritorije. Na teren Igmana došla je i grupa partizana, njih petnaestak sa Petrom Božovićem i Vojinom Popovićem. U grupi su se nalazili i Savo Golubović Golub i Marko Aleksić. Njih je iz Obija na Igman doveo Petar Govedarica Bugar, ilegalni radnik iz Obija kod Kalinovika. Ovi drugovi trebali su se prebaciti u centralnu Bosnu - išli su za Vrhovni štab. Njima je partijska organizacija sa Ilidže pružila svesrdnu pomoć, kako u vezi ishrane, tako i obavještenja, te putem veze i kurira prevedeni su do obližnje partizanske jedinice.

Jedan od zadataka partijske organizacije Ilidže bio je i djelovanje među muslimanskim stanovništvom u selima ispod Igmana. Tako je naš aktivista Gojko Bojani, preko omladinke Almase Sokolovi, zakazao sastanak sa uglednim i istaknutim domaćinom Zaimom Dedićem iz sela Hrasnice. Jula 1943. godine u selu Sokolovi -kolonija održan je sastanak sa Dedićem, kojem su prisustvovali Živko i Bogdan Bojo Bosilj i i Savo Tošić. Tako smo od tada, preko Zaima Dedića, pokrenuli rad u Hrasnici. Ubrzo poslije toga Zaim je uveo u rad Muniba Dedića, Mehu Dedića, Fadila Glođu, Muliju Glođu i mnoge druge. Nešto kasnije od tih i drugih je formiran aktiv. Od tada pa do kraja rata, ovaj aktiv stalno se proširivao novim ljudima, a preko njega uspostavljen je kanal sa oslobojenom teritorijom iza Bjelašnice, a gdje je djelovao Konjički partizanski odred.

Koncem jula 1943. godine naši ilegalci sa Igmana zarobili su etnike u kuću patrolu - kurira, u selu Stojevac. Izmeću ostale pošte, kod ovih etnika kurira pronašli smo i jedno pismo koje je uputila etnica ka viša komanda, adresirano na doktora Hamdiju Karamehmedoviću, bivšeg jugoslovenskog senatora, koji je živio u svojoj vili u selu Stojevac. U pismu su ga pozivali da izađe u etnike i da bude predstavnik Muslimana u etnici koj vrhovnoj komandi. To je bilo neposredno poslanje likvidacije etnika kog štaba u kom se nalazio Musakadić, kao »predstavnik« Muslimana. Poznavaju i doktora Karamehmedoviću kao poštenog i dobrog uvijek, posjetili smo ga jedne večeri i predočili mu to pismo. Kad je pročitao pismo, nasmijao se i ironično rekao: »Našli su džamiju gdje će klanjati«.

Kada je u ljeto 1943. godine formiran Viso ko-fojni ki NOP odred, mjesna organizacija Iliđe morala je pojačati svoj rad. Veza sa Mjesnim komitetom Sarajevo bila je nešto jača, a i sa Viso ko-fojni kim odredom. Skoro svake sedmice, a prema potrebi i češće, dolazili su kuriri iz odreda. Stoga ilegalci Iliđe na Igmanu formiraju oružanu grupu koju su sačinjavali: Bojo Bosilj i , Mirko Toši , Živko Bosilj i , Uroš Bosilj i , Savo Stanišić i Milan Krajišnik. U to vrijeme ilegalnim kanalom Sarajevo - Iliđa - Igman - Viso ko-fojni ki odred prebačeno je na stotine ilegalaca i rodoljuba iz Sarajeva na slobodnu teritoriju. Pored toga iz Sarajeva su prenesene velike količine raznog materijala, kao sanitetskog, odjeće, obuće, municije i drugog. Ovi drugovi sa svim ostalim aktivistima iz sela ispod Igmana i Iliđe izvršavali su besprijekorno sve zadatke. Bilo je dobro organizovano prihvatanje, smještaj i ishrana ljudi koji su prebacivani iz Sarajeva u partizane, dobro je funkcionisala kurirska služba, a posebno prihvatanje, smještaj i ishrana kurira Viso ko-fojni kog odreda.

U jesen 1943. godine uspostavljen je još jedan kanal, preko sela Osijek sa Viso ko-fojni kim odredom. Ovu vezu održava Mirko Šojić.

Poslije formiranja Viso ko-fojni kog NOP odreda, dobar dio aktivista - članova Partije i omladinaca stupio je u redove tog odreda. Među prvima bili su Bosa, Persa, Lenka i Jelka Tošić, te Danilo Bosilj i , Stevo Čović, Pero Razdrić i drugi. Jedne večeri u septembru 1943. godine, grupa srednjoškolske omladine iz Sarajeva i Iliđe sa gitarom, u dugačkom koloni, krenula je sa Igmana u Viso ko-fojni ki odred. Među njima su bili: Vlado Krošnjar, Stanko Delijanović, Jela Vidović, Zlata Nikšić, Ljubica Čolo, Mira Kukić, Ljubica Petrović, Habiba Biba Spaho i drugi.

Ilegalni radnici sa teritorije Iliđe, koji su bili uključeni u prebacivanje drugova iz Sarajeva preko Iliđe, imali su pune ruke posla, jer su sada grupe ljudi koji su išli na slobodnu teritoriju bile sve češće i brojnije.

Jedan me u važnijim zadacima partijske organizacije, bio je prodiranje i djelovanje među vojnicima neprijateljskih jedinica. Partijska organizacija Iliđe i na tom planu polako je vidne rezultate, što se vidi iz sljedećeg primjera. Malu kafanicu na Iliđi držao je Nedeljko Pejušić, član KPJ. U nju su se navraćali, između ostalih, i pripadnici »Vražje divizije«, koji su dijelovi bili stacionirani na Iliđi. Tu se Nedeljko povezao sa nekoliko pripadnika ove divizije, koji su rodom bili mahom iz Slavonije i Hrvatskog zagorja. Oni su izražavali želju za povezivanje i saradnju sa NOP-om. Kada ih je dovoljno provjerio, Nedeljko je predložio da se sa njima uspostavi veza i da se eventualno prebace u partizane. Po etkom avgusta 1943. godine, omladinka Dragica Tošić primila je na vezu dvojicu vojnika u njemačkim uniformama i dovela ih na zakazani sastanak. Pored mene, ovom sastanku prisustvovali su još drugovi Bojo, Živko i Uroš Bosilj i . Od ove dvojice vojnika zatraženo je da prikupljaju oružje, municiju, odjeću i daju potrebna obavještenja. Tako se

ubrzo broj spremnih da sarađuju sa nama ili da pređu u partizane povećao na preko 20. Za sedam dana svi su se izredali, tj. dolazili bi k nama u posjetu, donijeli bi na sebi duplu uniformu, jednu bi kod nas ostavljali, a u drugoj bi se vraćali u jedinicu. Donijeli bi pune džepove municije, bombi i pištolja. Za uzvrat, dobijali bi naš propagandni materijal. Bili su to uglavnom seljaci koji su nasilno mobilisani ili dovedeni iz domobranskih jedinica u ovu SS-jedinicu. Napokon, kroz izvjesno vrijeme, predložili su da na Ilidžu dođe jedna partizanska jedinica i da u zakazano vrijeme izvrši demonstrativni prepad. Oni bi, pritom, sami likvidirali njemačke oficire, te onesposobili topovsku bateriju, a bateriju teških bacača natovarili bi na konje i skupa sa većinom ljudstva njihove jedinice krenuli u partizane. Nakon dužeg oklijevanja, septembra 1943. godine donesena je odluka da se ova akcija izvede, jer je ocijenjeno da je realna i moguća. Na osnovu te odluke, sačinjen je plan u štabu četvrte krajiške brigade. Četvrta brigada na čelu sa komandantom i političkim komesarom, sa dva bataljona koje su vodili naši aktivisti Bojo Bogdan Bosilj i Uroš Bosilj, imala je zadatak da izvrši napad na puk »Vražje divizije«, stacioniran na Ilidži. Druga dva bataljona iste brigade dobili su zadatke, i to, jedan da drži zasjedu na Kobiljači, a drugi da prekine željezničku prugu Sarajevo - Mostar, između željezničkih stanica Blažuj - Hadžići. Visokofojni komandant predvođen komandantom Glišom Jankovićem i zamjenikom političkog komesara Danilom Štakom, trebao je da likvidira neprijateljsku topovsku bateriju na Vrelu Bosne. Živko Bosilj i Mirko Tošić sa aktivistima iz »Vražje divizije« trebalo je da na zakazanom mjestu sačekaju partizane koji će izvršiti napad na Ilidžu.

Dogovor je bio da se demonstrativni napad izvrši u 23 sata noću. Međutim, partizani su zakasnili. Zakašnjenje od dva sata bilo je dovoljno da akcija ne bude u potpunosti sprovedena. Naime, te noći dijelovi »Vražje divizije« imali su pokret u ponoć. Međutim, i pored toga, nekoliko partizana, uz pomoć vojnika iz »Vražje divizije«, razoružali su stražare kod topova. Jedna grupa partizana upala je u hotel »Bosnu«, gdje su bili smješteni pripadnici »Vražje divizije« i izmiješala se sa njima. Situacija nije bila nimalo povoljna. Partizani su se povukli, a sa njima su krenuli i onih dvadeset vojnika koji su bili sa nama na vezi. Jednog su njemačkog oficira uspjeli uhvatiti i odmah su ga strijeljali. Ostali su stupili u partizane. Većina njih bili su dobri borci, a mnogima su povjereni i komandni položaji, odnosno postali su vodnici, komandiri odjeljenja, itd. Sjećam se imena samo jednog, zvao se Mato Pejić, rodom iz Gornjeg Hasića kod Bosanskog Šamca.²⁾

²⁾ O napadu naših jedinica na Ilidžu i prelaženju pripadnika 369. legionarske »Vražje divizije« u NOV, svjedočim, pored ostalog, i dva njemačka dokumenta. Tako u dnevnim izvještajima za 3. oktobar 1943. godine Komanda 15. armijskog korpusa obavještava Komandu 2. oklopne armije o »napadu partizana na Ilidžu« i »prebjegavanju vojnika iz 369. divizije pri prepadu ustanika na Ilidžu«. (NAV-N-T-314, 554/993-4; NAV-N-T-313, F-195/7455786-9)

ВРХОВНОМ ШТАБУ НОВ И ПОЈ

Достављамо Вам извјештај о акцијама два батаљона IV див. бригаде, који су били сектору Високо-Илиџа и који су послани да изврше акцију на Илиџу.

Акција на Илиџу била је предлошена за 27 септ. Четврти Штаб бригаде није могао да се повеже са друговима по овој акцији за тај датум, него је уговорно акцију за 1 окт.

28-IX- батаљони су били на засједи цеста Кисељак-Илиџа. Том приликом уништили су аутобус, заробили 10 добошара и 3 усташе, добошари су пуштени, а усташе стеване.

Истог дана једна наша чета дочекала је на цести Кисељак-Крешево једну сатнију са тенком. У борби је убијено 10 и толико рањено. Погибно је закл. командира Тривуновић Јово.

29-IX- група од 50 легионара, пресучена и са петокраким зајездама убила је интенданта III батаљона Марша Митровића и једног курира, који су били на прикупљању хране у селу близу батаљона. Иста банда уклатила је позадишном радника друга Азу и одвела га собом.

1-X- батаљони су пошли у и на Илиџу. Група која је имала да уклати воз са минобачачком сатнијом то је успјела у 21 час. Мислије су нама извјештали да су добили наредбу за повратак и да су код њих дошли немачки војници, који су посуњивали у легионаре и почели их разоружавати. У свом моменту нама су борби отворили ватру, која је кратко трајала, јер су се морали брзо повући. Тада нам је изашло 14 легионара и предали нам 14 карабинарских Немо војничке предати штабу X див. /- убијен један аскац.

Друга наша група оставила је мину на прузи Илиџа-Поддубови. На мину је излетела локомотива, која је потпуно уништена и железничари нагнати. Друга је растргана на неколико мјеста. Саобраћај је прекинут за 24 часа.

Трећа наша група наших бораца поставила је мину на прузи између Харићажу и Блажуја. Од експлозије мина уништен је воз. У три вагона били су војници, од којих су многи напунили. Машина је оштећена, а велики број вагона уништен. Обог рупећа друге саобраћај обустављен за 24 часа.

У овим акцијама нисмо имали губитака.

5-X- постављена је засједа и мина на прузи у близини Харића. Мина је теретни воз, који је уништен. Машина је успјела појезити. Спаљено је 12 вагона. Убијено 10 легионара, међу њима народних и п. народних. Међу њих вагонима спаљен је вагон дувана.

Овог дана група од 50 сарајлија дошла је до наших јединица. 13 од њих остало је у Високом одреду, -из Рајковца је изашао когерсионг-азијатичар и наредио оно Штабу бригаде да га дошапе Вака.

Укупан резултат акција:

убијених 24
заробљ. 10 доц.
предало се 14 легионара.

Један теретни воз уништен, један војни воз уништен, уништена једна локомотива, једна оштећена. - У војном возу погинуо је велики број аскаца.

ми смо имали 3 мртва.

Смрт фашизму - слобода народу!

Политкомесар,

Командант, П. Труховић,

Извјештај V крајишке NOU дивизије I босанског корпуса Врховном штабу NOV I POJ од 9. X 1943. године о акцијама на Илиџи I друга мјеста у ближој околини Сарајева

Novembra 1943. godine, po odluci Okružnog povjerenstva KPJ za Sarajevo, povučeni su sa terena Ilidže u sastav Viso ko-fojni kog odreda Bojo Bosilj i , Mirko Toši , Živko Bosilj i , Uroš Bosilj i i drugi. Za rukovodioca partijske organizacije na terenu Ilidža određen je Risto Vidakovi , zemljoradnik iz sela Baeva. Po odlasku navedenih drugova u odred, partijska organizacija na Ilidži nastavila je rad nesmanjenim tempom. U to vrijeme ojačao je i Viso ko-fojni ki odred i njegov uticaj osjetio se u velikoj mjeri među stanovništvom sela Sarajevskog polja.

Odlaskom ove grupe ilegalaca u Viso ko-fojni ki odred, kanal za slobodnu teritoriju nije prestao da radi. Na njihova mjesta došli su novi ljudi, aktivnost se još više pojačavala, jer je sve više ljudi iz Sarajeva i okoline odlazilo u partizanske jedinice.

AHMED TAFRO

O AKTIVNOSTI NOP-a U VISOKOM
I MOM RADU NA USPOSTAVLJANJU VEZA
PARTIJSKE ORGANIZACIJE
SARAJEVA SA DRUGIM GRADOVIMA

Nije mi namjera da pišem o svim akcijama, aktivistima, uspjesima i neuspjesima iz rada organizacije NOP-a i MK KPJ u Visokom po etkom 1942. godine, lako je rad u Visokom bio plodan i stalno u žiži događaja, želim da ukažem na stalnu vezu u radu organizacije NOP-a u Visokom i na saradnju aktivista Visokog sa OK »Zvijezda« i organizacijom KP u Sarajevu. Za razumijevanje te saradnje potrebno je znati i uslove pod kojima su radili aktivisti u Visokom, jer su događaji koji su se zbivali koncem 1941. do maja 1942. godine zna ili veliki preokret u radu aktivista.

Rad članova KPJ, okupljenih oko MK u Visokom, 1941. i početkom 1942. godine, bio je, iz dana u dan, sveobuhvatniji, a uticaj KPJ u narodu sve značajniji. Povezanost sa radom NOP-a u Sarajevu i stalna veza sa odredom »Zvijezda«, gdje je već djelovala i Visoka eta, kao i stalna veza Visokog sa okolnim selima, tražile su svakodnevnu aktivnost, a ujedno i potrebu za povećanjem broja članova KP i okupljanje svih naprednih snaga, posebno omladine. Normalno je da se i MK morao popunjavati jer su, odlaskom drugarice Vjere Kušec u partizane i Mehe Džume na rad u Brezu, ostali samo sekretar Meho Patak i Himzo Salihbegović. Tada su članovi MK postali Ismet Terzimehi i Slavko Bunjević.

Pored redovnih obavještajnih veza sa odredom »Zvijezda« i uspješnog djelovanja kurirskog kanala za prebacivanje drugova i materijala iz Sarajeva i Visokog na Okruglicu, redovno je prikupljan sanitetski i kancelarijski materijal, municija i ostala oprema. Kanal, koji je išao preko Emina Zevića na varoškoj malti, cijelo vrijeme je ostao neotkri-

ven i funkcionisao je sve dok je djelovao odred »Zvijezda«. Meho Patk, a i neki drugi članovi MK i saradnici NOP-a redovno i vrlo često su odlazili na Okruglicu i poslije prenosili direktive kako i šta treba raditi i određivali prioritete u zadacima. I u samom Visokom je bila intenzivna politička aktivnost. Svakodnevnim djelovanjem, kroz razne forme (društvo »Trezvenost«, sportska društva, »muslimanska kula« i individualni kontakt sa pojedincima) nastojalo se raskrinkati akcije ustaša i domaće reakcije, kako na vojnom, tako i na političkom polju.

Neuspjehom ustaša u Visokom bili su nezadovoljni rukovodioci ustaške župe iz Travnika, pa je i smijenjen Franjo Majeti, ustaški logornik u Visokom. Za novog logornika postavljen je ustaša Hazim Šatrić, iz Banjaluke, koji je bio na službi u Travniku, u ustaškom rukovodstvu župe Lašva i Glaž. Po dolasku u Visoko, Šatrić je prišao organizovanju jedinica ustaške omladine po školama, zatim njenom mobilizovanju u ustaške vojne jedinice. Hapsi Srbe i Jevreje i deportuje, dijelom u logore, gdje je većina pobijena, dijelom u Srbiju.

NOP je na primjerima hapšenja italijanskih i jevrejskih porodica raskrinkavao ustaški pokret, posebno logornika Šatrića, kao ličnost koja je poslata u Visoko da brutalnim ustaškim postupcima zavada ljude i izaziva mržnju i sukobe između Srba i Muslimana i Hrvata.

Pošto su propala nastojanja Šatrića da mobilize omladinu u ustaše, on u Visoko dovodi Juru Francetića, zapovjednika Crne legije, da drži govore građanima i seljacima, pozivaju i omladinu u redove Crne legije, uz obećanje velikih beneficija onima koji pristupe u jedinice te legije.

Poziv Francetića doživio je neuspjeh. Kontraakcijom NOP-a i ubjedljivim antifašističkim argumentima odziv omladine je izostao. Kada je i ustašama bilo očigledno da im je akcija propala, oni prisilno mobilizuju 11 omladinaca koji su već imali poziv za domobrane. Aktivisti NOP-a su jednog po jednog omladinca ubjeđivali da napuste ustašku vojsku, tako da je njih 6, u roku od dva mjeseca, pobjeglo iz ustaških formacija.

Rad sa omladinom bio je i dalje jedan od primarnih zadataka Partije u Visokom. Rezultat toga je da nikada nije, prema ustaškim zamislima, zaživio pokret »ustaške mladeži« i od vremena do vremena sve bi se završilo na prigodnim okupljanjima omladine, uglavnom one koja je morala doći i na takve prigode, kao što su škola i si. Ali poslije toga se nastavljalo po starom, tj. bez ikakvog organizovanog okupljanja. Sav omladinski i sportski život odvijao se kroz rad »Trezvenosti« i sportskih društava u kojima je Partija imala veliki uticaj.

Partija je, ništa manje, bila aktivna i na idejnom i teoretskom uzdizanju, kako samih članova, tako i aktivista. Održavani su teoretski sastanci, i to najčešće u stanu Mehe Patka ili u krojačnici gdje su vlasnici bili Muhamed Tafro i Himzo Salihbegovići. MK je redovno dobivao biltene Vrhovnog štaba i sve štampane materijale iz odreda »Zvi-

jezda«. Ovi materijali su umnožavani u našoj tehnici i dijeljeni u gradu i okolnim selima.

Aktivnost MK nije bila usmjerena samo na veze sa odredom i Visokom, nego i na svakodnevnom održavanju veza sa okolnim selima. Posebno intenzivne veze bile su sa mokrnoškim područjem, gdje su djelovali Dušan Bulum i Hasib Alibegovi (oboje su kasnije poginuli u Bosanskoj krajini). Dušan Bulum je ponekad prisustvovao i teoretskim sastancima. Poslije paljenja opštinske zgrade u Kralupima, koju su 5.9.1941. godine zapalili borci Visoke, Meho Patak je i dalje obilazio sela tog kraja i održavao veze sa aktivistima. Na vezama sa pojedinim selima radili su i drugi aktivisti, posebno Zahid Bukurević (koga sam, inače, prilikom izrade ovog mog priloga u svemu konsultovao). Nezaboravan je ranac Mehe Patka, koji je stalno nosio na leđima. Bio je pun kukuruznog brašna, jer ako bi ga zaustavila kontrola, on bi se pravdao da je u selo išao tražiti brašno.

I sva druga nastojanja i akcije ustaškog logora naišli su na kontraakcije NOP-a u Visokom i doveli do potpune kompromitacije šatrića, koji je poslije javnog sukoba sa Majetićem nestao iz Visokog. Visoko je ostalo bez ustaškog logornika i bez ustaškog logora. Takvo stanje potrajalo je sve do početka marta 1942. godine.

Za razumijevanje događaja u Visokom, koji će uslijediti u aprilu 1942. godine, tj. dovesti do hapšenja 39 članova KPJ, skojevaca, aktivista i simpatizera, važno je ista i još neke činjenice bez kojih se ne mogu shvatiti uslovi pod kojim je MK KPJ Visoko nastavio rad u situaciji potpune kompromitacije i paralisanja ustaškog pokreta. Naime, pored organizovane borbe protiv ustaške vlasti i poretka u Visokom, Partija se borila i protiv još jednog, vjerovatno jedinstvenog, neprijatelja u Bosni i Hercegovini. Istina, to je bila mala, ali vrlo uporna i politički moćna i uticajna grupa, okupljena oko povjereništva Hrvatske nacionalsocijalističke stranke rada (HNSSR). Ovo povjereništvo, okupljeno oko Hamde Sirića, bilo je aktivno i u svakoj prilici tražilo spregu sa ustašama, kada je bila u pitanju borba protiv ljudi koji su se opirali politički okupatora i ustaša. Ova grupa je direktno saradivala i sa njemačkim vojnim jedinicama u Visokom, a stalno je bila u vezi sa Gestapoom.

U arhivu RSUP-a SRBiH u Sarajevu, pod brojem GSP 0015, nalazi se dosijer sa izvodom iz »rekonstrukcije njemačke obavještajne službe u BiH«. U ovom izvodu se konstatuje da je Hamdo Sirić bio pripadnik Gestapoa, a u dosijeru se nalazi i originalni »Upisni list« sa Sirićinim potpisom. Ovaj list je i ovjeren pečatima i evidentiran u ustaškom taboru Visoko pod brojem 10, a u ustaškom logoru pod brojem 39. Vlastoručnim potpisom ovih lista, Hamdo Sirić, 10.8.1944. godine, stupa u ustašku organizaciju i u tačini IV/a, na pitanje: »bio član stranke?« - odgovara: »Hrv. Nacional, soc. stranke rada od 2.1.1941. do 12.7.1941.«

Ovo povjereništvo HNSSR je okupilo desetak ljudi organizovanih u tzv. »borbeni odred«, koji se nije ustremavao i oružano istupati ako je to situacija zahtijevala. U pomenutom dosijeru, doslovno stoji da je

Grupa aktivista iz Visokog 1941. godine

Hamdo Sir o »organizovao grupu omladinaca po uzoru na njemačke fašističke organizacije«. Većina pripadnika ove organizacije je poznata, i sada se, sa sigurnošću, može konstatovati da to nisu bili omladinci nego sve stariji ljudi, trgovci, obrtnici i industrijalci. Oni su propagirali iste nacističke ideje, bazirane na hitlerovskim, i radili na tome da se i u NDH zavede poredak kakav je u nacizmu bio. Njemački

Radi lakšeg razumijevanja sprege ustaša i nacionalsocijalista u Visokom, ovdje treba istaći činjenicu da su Pavelić i njemački poslanik u Zagrebu Kaše (Kasche), uspjeli razbiti namjere aktiviranja HNSSR koju je predvodio Slavko Govedić. Govedić je, sa šefom EK Zagreb, Beisnerom, nastojao da se kroz ovu stranku još više u vrsti uticaj Njemačke na politiku NDH i njeno izvlačenje ispod uticaja Italije, kojoj je Pavelić prije aprilskih događaja više bio sklon. Pavelić je ove namjere stranke proglasio za neprotiv NDH i njega lično i onemogućio dalji rad te stranke. Njeni pripadnici su se djelimično uključili u ustaško-domobranske jedinice ili su emigrirali van NDH. To se desilo i u Visokom, pa se u daljem izlaganju vidjeti ustaše i »borbeni odred« na zajedničkim akcijama, a sve, razumljivo, prvenstveno protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Takva je bila aktivnost Partije u Visokom i takva politička situacija u vrijeme partijskog savjetovanja u Ivanjici, januara 1942. godine. Sekretar MK Mehu Patka pozvao je OK KPJ u Srednjoj poslije savjetovanja. On je poslije članove Partije i iskusnije aktiviste i skojevce upoznao sa zaključcima tog savjetovanja, iz kojih je trebalo izvući nove zadatke i sadržaje rada kao obavezu za aktiviste u Visokom.

MK u Visokom tada insistira na tri stvari:

- na pojačanom slanju pomoći u materijalu odreda »Zvijezda«;
- na odlasku u partizane svih aktivista i rodoljuba koji nisu neophodni za rad u Visokom i koji su ugroženi ili bi mogli biti ugroženi od ustaških vlasti i okupatora, kao Srbi ili kao simpatizeri NOP-a, ili su, pak, pozvani u domobranstvo;
- na pojačanoj aktivnosti na širenju i brojanju organizacije NOP-a i na još većoj aktivnosti u radu sa omladinom.

Sve snage su angažovane na realizaciji ovih zadataka. Pojedini članovi MK drže na vezi grupe aktivista i svi imaju tačna uputstva o tome šta treba da rade. Propagandna i izdavačka djelatnost se pojačala, a pojačana je i veza sa selima, posebno srpskim, jer se već osjeća njeno djelovanje proetničkih elemenata.

Počinju prva, tadašnja, odlazanja u partizane. Odlazi Mehmed Skopljak, jedan od najaktivnijih i rukovodilac SKOJ-a. Vršene su intenzivne pripreme za odlazak većine grupe u odred »Zvijezda«, na Okruglicu. Osjećala se živost na svakom koraku. Konspiracija je na visini, ali i neprijatelj ne miruje. Nakon velikih provala u Sarajevu, u proljeće 1942. godine, neprijatelj je usmjerio svoju aktivnost protiv organizacije NOP-a u Visokom. Tih dana iz Travnik dolazi u Visoko ustaški stožernik Paradžik. U maloj sali Sokolskog doma okuplja pedesetak ljudi. Prijeti i

ubjeduje kako je neodrživo da Visoko bude bez logornika i organizovanog ustaškog logora. Iznosi i stav da logornik mora biti Musliman, i to doma i uvijek. U grupi prisutnih je i nekoliko naših aktivista, a i član MK KPJ, Ismet Terzimehi. Paradžik insistira da se neko od prisutnih prihvati dužnosti logornika jer on ne može biti iz Visokog bez tog imenovanja. Ponovo prijeti, posla će avione da sruše Visoko ako se i dalje bude odupiralo ustaškoj vlasti. U takvoj, vrlo mučnoj situaciji, prisutni nacionalsocijalisti istupaju sa predlogom da novi logornik bude Hamdo Sirić. Tada smo reagovali, ukazujući na to da je malo prisutnih građana da bi se o tome značajnom pitanju donosili predlozi i zaključci. Ismet Terzimehi istupa s objašnjenjem da bi se imenovanje Hamde Sirića u jednom licu objedinilo i ustaška vlast i nacionalsocijalističke ideje kojih se oni nisu odrekli iako su izgubili stranku.

Zahvaljujući okolnosti da je Paradžik bio kao ustaški emigrant u Italiji, da je znao talijanski i pripadao proitalijanskoj struji, nije simpatisao pronjema ku struju u ustaškom pokretu. Stoga nije simpatisao ni nacionalsocijaliste, na što mu je na zgodan način ukazano kada je bila riječ o Hamdi Siriću. Ovom sastanku prisustvovao je student Enver Ahić koji je znao nešto govoriti talijanski. Uspio je na tom jeziku ubijediti Paradžika i plasirati predlog Terzimehi a da se tu ne imenuje logornik i da će se u iduća tri dana dati novi predlog. Kako je ova namjera ustaša, i to sada na višem nivou, doživjela neuspjeh, suočeno ili smo se sa dvije stvari. Prvo, iz Travnik nam je javljeno da ustaški stožer ima vrlo loše mišljenje o Visokom i da razmatra mjere kojim treba razbiti otpor ustaškom pokretu. Drugo, sada je i grupa nacionalsocijalista doživjela svoj javni poraz i trebalo je očekivati još veći u spregu njih i ustaša u borbi protiv NOP-a. Za logornika je imenovan student Ismet Hadžiomerović. Pristao je da u kancelariji logornika radi Rašid Abdović kao volonter, koji je imao zadatak da nas izvještava o svemu važnom što se može saznati iz pošte logora, kao i o sastancima koji se budu održavali u logoru. Tadžudin Ahić je bio zadužen da se stalno kreće u društvu novog logornika i na njega utiče da ne bi »previše zaglibio« u ustaške vode, jer je bio poznat kao slavoljubiv, ali i vrlo plašljiv i povodljiv uvijek. Tako je Partija imala uvida u namjere ustaša, ali su i dalje nacionalsocijalisti bili aktivni i tražili veze sa Ustaškom nadzornom službom u Sarajevu.

MK se sada bacio na intenziviranje izvršenja svojih zadataka. U februaru 1942. godine odlaze u partizane Himzo Salihbegović, Muhamed Tafro i Fehim Zečevići, a u MK ulaze Zahid Bukurević i Marko Žalica.

U martu odlazi u odred »Zvijezda« grupa od 31 člana: Jovo Bjeloš, radnik, Vojo Bjeloš, radnik, Ljubinka Bunjićević, učenica, Ljubo Bunjićević, radnik, Niko Bunjićević, obrtnik, Ruža Bunjićević, domaćica, Slavko Bunjićević, radnik, Ljubo Dabić, student, Zora Dragutinović, učenica, Isak Eškenazi, krojač, Boro Popović, student, Lazar Gavrić, zemljoradnik, Spasenija Gavrić, domaćica, Ahmed Halilović, radnik, Ri-

sto Ili , obrtnik, Gojko Kokoruš, radnik, Uglješa Kokoruš, radnik, Aco Mojsilovi , u enik, Sofija Mojsilovi , u enica, Dorde Mili , poštar, Miroslov Popi , student, Štefan Rajber, student, Božo Samardži , radnik,^x Milka Samardži , doma ica, Stoja Samardži , doma ica, Ljubica Skopljak, doma ica, Pana Skopljak, doma ica, Rizo Tahmiš ija, u enik, Mirko Vlaisavljevi , student, Halim Ze evi , u enik i Živojin Žalica, student.

Sada je ve postala alarmantna situacija za ustašku vlast i nacionalsocijaliste. Iz malog mjesta, u tako kratkom vremenu, odlazak tako velike grupe ljudi u partizane nije mogao ostati neprimije en. U neprijateljskim redovima uzbuna. Kroz prepisku ustaškog logora saznajemo da su ustaški stožer u Travniku i UNS u Sarajevu ve upoznati sa situacijom u Visokom i o ozbiljnoj organizaciji otpora postoje em režimu. Dolazi do direktnog povezivanja nacionalsocijalista i UNS-e u Sarajevu i traženja da se uhapsu svi oni za koje se sumnja da saraduju sa NOP-om. U arhivu RSUP-a SRBiH pod brojem UNS 1766, nalazi se dosije o svim saslušanjima uhapšenih a koje je saslušavao pripadnik UNS-e Muhamed Uži anin, rodod iz Visokog. Ovaj unsovac je u estvovao u svim hapšenjima koja su proizašla iz provala u Sarajevu. U dosijeu je vidljivo da je UNS-a ve tada znala za organizovani rad Partije u Visokom. Sprega nacionalsocijalista i UNS-e, kojom se aktivirala grupa oko Hamde Sir e, dovela je do akcije hapšenja u aprilu 1942. godine.

U ranije pomenutom dosijeu iz arhive RSUP-a SRBiH, pod br. GSP 0015, stoji da je Hamdo Sir o: »1942. g. u estvovao u hapšenju komunista, simpatizera NOP-a, koji su nakon toga internirani u logor«. Tako je polovinom aprila 1942. u Visoko došao »odred detektiva župskog redarstva iz Sarajeva na elu sa Gosp. Radošem i dana 16. i 17. travnja ov. god. izvršio hapšenje slijede ih lica iz Visokog«. ¹⁾

Tih dana je u Visokom uhapšeno 35 lica, a naknadno u Sarajevu su uhapšena još 4 lica koja su pridodata viso koj grupi, 39 ukupno uhapšenih: Vahid Bukurevi , radnik, Zahid Bukurevi , radnik, Avdo a-ki , radnik, Meho a-ki , radnik, Ramiz Dalahmetovi , radnik, Meho Dudo, radnik, Lazar Filipovi , u itelj, Nikola Grgi , u enik, Fehim Hadžiibrahimovi , u enik, Ismet Hadžiomerovi , radnik, Vejsil Hadžiomerovi , u enik, Alija Hakirevi , radnik, ing. Avdo Hakirevi , agronom, Alija Hasanbegovi , službenik, Mustafa Hebib, radnik, Izudin Huski , trgova ki pomo nik, Esad Isi , u enik, Mahmut Karalija, radnik, Alija Kílali -Handži , radnik, Slavko Kokoruš, ugostitelj, Miloš Mandi , u enik, Draginja Manojlovi , radnica, Miladin Manojlovi , radnik, Milena Metli -Dabi , doma ica, Zaim Muzaferija, u enik, Mustafa Oru , trgovac, Meho Patak, radnik, Munib Pinjagi , radnik, Simo Popi , u enik, Vitomir Radi , u enik, Halid Sir o, radnik, Ahmed Skopljak, radnik, Sulejman Skopljak, radnik, An elija šerbi -Toši , u enica, Ah-

¹⁾ "Citat iz izvještaja, pod VT. br. 32/42, kojim 28. IV 1942. godine ustaški logor izvještava ustaški stožer Lašva i Glaž o hapšenju u Visokom.

med Tafro, u enik, Nedžib Tafro, obrtnik, Nešet Tafro, radnik, Jusuf Vojnikovi, student i Rajko Žalica, u enik.

Istraga nad uhapšenim je vršena u redarstvu u Sarajevu sve do prvih dana maja, kada je od 39 uhapšenih - 17 otpušteno a 22 odvedeno u logore Jasenovac, Gradiška, Zemun i u Norvešku, a od njih 12 su ubijeni, a ostali su se poslije rata vratili u Visoko.

Ovim hapšenjem ustaše i nacionalsocijalisti su smatrali da su likvidirali partijsku organizaciju i NOP u Visokom. Istina, nestalo je neumornog sekretara MK Mehe Patka, nisu više u Visokom uporni Zahid Bukurevi i konspirativni i mirni Ramiz Dalahmetovi. Ipak, ostao je jedan broj članova Partije, SKOJ-a i aktivista NOP-a koji nastavljaju sa radom i šire svoj uticaj na omladinu i ponovo se okupljaju. Ismet Terzimehi postaje sekretar MK i oko njega se odvija sav organizovani rad na otporu okupatoru, ustašama i nacionalsocijalistima. Ešref Vražali, dr Mario Romano, Hasan šahinovi, Alija Hakirevi, Jusuf Vojnikovi, Ahmed Tafro, Vejsil Hadžiomerovi, Emin Ze evi, Šukrija aki, Ismet Dudo i Zikrija e o, kao i mnogi drugi, ponovo su se organizovali da bi se nastavilo tamo gdje su prethodnici prekinuli. Radilo se na organizacionom u vršivanju i oporavljanju od udara nanijetih hapšenjima. Tražile su se nove forme povezanosti sa ostalim područjima, jer više nije bilo odreda »Zvijezda«, odnosno na Okruglici su bili etnici. Ismet Terzimehi i ja, svaki na svoj način, povezujemo se sa Sarajevom i preko Agana Bostandži a uspostavljamo kontakte sa sarajevskom organizacijom, a time doprinosimo da se veza između organizacija NOP-a Sarajevo i Visoko ne prekine.

Kada sam u maju 1942. godine pušten iz zatvora u Sarajevu, vratio sam se u Visoko i nastavio pohađanje gimnazije do svršetka školske godine, 6. juna. Preko raspusta povukao sam se u Sarajevo i živio kod brata gdje sam ostao do kraja avgusta 1942. godine. Tu sam se kretao u krugu svoje porodice i nekih bližih poznanika, nastojeći da stupim u vezu sa ljudima koji su sarajevci i radili za pokret i koji bi me ponovo mogli uključiti u aktivan rad NOP-a. Jednog ljetnog dana, te godine, na Obali sam susreo i razgovarao sa Nadom Kapetanović. Sa njom je bila i neka drugarica koju nisam poznavao. Nadu sam poznavao iz Visokog. Bila je rodom iz Čapljinice. U Visokom joj je živjela sestra, udata za učitelja Repca, te im je Nada svake godine dolazila u goste. Nada mi je rekla da su me ona i njena drugarica već ranije vidjele, isto tako na Obali, prije desetak dana, i da od tada svakodnevno izlaze ne bi li me ponovo vidjele, jer njena drugarica želi da me upozna. To je bila Safija Bostandžić, sestra Agana Bostandžića, koji je tada bio jedan od organizatora djelovanja partijske organizacije u Sarajevu.

U šetnji na Obali, Safija mi je rekla da joj je Nada ispričala o našem hapšenju u Visokom i da je plaćala i gledala kako nas vezane vode za Sarajevo. Eto, zbog toga je željela da me upozna. Kako nisam dobro poznavao Nadu, a još manje Safiju, bio sam rezervisan prema

ovoj pri i. Na njihovo insistiranje, pristao sam da se ponovo vidimo i prošetamo.

U to vrijeme, u Sarajevu je bio zaveden policijski pas odnosno bilo je zabranjeno kretati se ulicama poslije 22 sata. Jedne noći i smo šetali i ja sam ih otpratio do kuće gdje je stanovala Safija u Stola koja je ulici (sada ulica Agana Bostandžića), iznad Skenderije. Prišli smo pred vratima. Insistirale su da uđemo u stan kako bi mi pokazale neke fotografije i da nešto popijemo. U priču, približio se i policijski pas, a ja sam morao ići na Toku, iznad Bistrika, gdje sam stanovao. Kasnije mi je Safija priznala da su željele da zakasnim, da bih kod njih noćio, jer su se tako dogovorile sa Aganom. Tako bi me on, kao slučajno, sreo i iz razgovora saznao koliko sam još vezan za NOP, da li sam se pokolebao ili, eventualno, potpuno pasivizirao.

Agan je stigao kući i odmah nakon 22 sata i mi smo se upoznali. Odveo me u drugu sobu i odmah mi rekao da zna sve ono što je Nada ispričala Safiji i da zna kako su se Viso i oni držali u zatvoru. Otvoreno me pitao da li sam se pokolebao i da li mislim i dalje raditi za NOP, pošto bi on želio da ponovo uspostavi veze u Visokom. Nastojalo se u Visokom oživjeti rad na okupljanju rodoljuba, a naročito omladine. Ukazivao mi je da gubitak jednih ne treba da pokoleba druge, da su žrtve neminovne i da se bez njih ne može, bez obzira koliko su teške. On sebi mi nije rekao ništa. Nije mi rekao u ime koga razgovara, niti za koga radi. U tom razgovoru bio sam dosta rezervisan i nepovjerljiv. Sumnjao sam u njegovu iskrenost i pretpostavljao sam da bi mogao biti neki provokator. Ništa mu nisam obećao, ništa nisam komentarisao, bio sam ozbiljan i nisam odavao utisak površnosti i lakomislenosti. Moji komentari su se kretali u okviru opštih teza kako je sada teško raditi i opredjeljivati se, jer na svakom koraku vlada neizvjesnost i nepovjerenje među ljudima. Mislim da sam ostavio dosta prostora za buduće razgovore, jer niti sam šta odbijao niti negirao. Ovaj razgovor nije dugo trajao, ali je dovoljno bilo kasno da bi bilo bezopasno ići kući. Ipak, namjeravao sam se sporednim ulicama, preko Široke ulice, prebaciti do Toke. Agan me upozorio da je tu nepotpuna kontrola na ulicama i da postoji opasnost da naletim na patrolu. Tražio je da kod njih noćim, s tim što mi je napomenuo da u slučaju neke kontrole kažem da se zabavljam sa Nadom i da sam iz Visokog, te da se sutra vraćam nazad. Odlučio sam da ostanem, tim prije što mi ni brat te noći nije bio u Sarajevu, te ga moj izostanak nije mogao zabrinuti i eventualno ponukati da me traži. Ujutro sam prvi ustao i otišao, ne pozdravivši se ni sa kime. Ne znam zašto sam tako postupio, ali sam bio pod dojmom Aganovih pitanja, a oprez mi je nalagao da sa rezervom prihvatam ono što mi nepoznati ljudi govore.

Sa Nadom i Safijom se nisam vidio cijeli mjesec, jer sam namjerno izbjegavao da hodam Obalom, ali do susreta je došlo na drugom mjestu, sasvim slučajno, pod posebnim okolnostima. Bilo je to u blizini bolnice na Koševu. Prolazeći ispred bolnice, ugledao sam pogrebnu

povorku u kojoj su pratnji bili: Nada, Safija, Agan i Rebac, uitelj iz Visokog. Nada je bila u crnini. Kada me Agan vidio, dao mi je znak da se prikljuim povorci. Rekao mi je da je umrla Nadina sestra, koja je ležala u bolnici i zbog koje je ona i bila u Sarajevu. Poslije sahrane, zajedno smo otišli Aganovoj ku i jer je tamo bila i Nadina porodica izapljinne, koju sam tada upoznao. Safija je našla momenat da mi kaže da me Agan zove u drugu sobu i da želi sa mnom razgovarati. Razgovarali smo o svemu i sva emu, ali o radu za NOP najmanje, gotovo nikako. Kada smo se rastajali, zamolio me da, ako idem u Visoko, što sam namjeravao, jer se bližio poetak školske godine, naem sudiju Ismeta Terzimehi a i da ga pozdravim, jer mu je on poznanik. To sam obeao i uinio, jer sam Ismeta poznavao, a znao sam da je bio aktivni saradnik NOP-a u Visokom. Ismet mi je tom prilikom rekao da zna za moj raniji razgovor sa Aganom, da se ništa ne plašim, da je Agan poštenovjek i da slobodno prihvatim što od mene traži. Kasnije, poslije rata, shvatio sam da je Agan tada radio na ponovnom uspostavljanju redovnih veza Partije, poslije velike provale u aprilu 1942. godine. Bio je saradnik Avde Hume, lana PK KPJ za BiH, i drugih aktivista koji su ilegalno radili u Sarajevu.

Tako sam postao kurir partijske organizacije u Sarajevu. Sa Aganom sam, ubrzo iza toga, dogovorio lozinku. Kada mi Agan napiše dopisnu kartu i ponudi nekakvu robu na prodaju, sa molbom da mu javim ukoliko me ta roba ne interesuje, jer on ima i drugog kupca, npr. iz Tuzle. To je zna ilo da moram oti i kod kotarskog predstojnika (sreski na elnik) Forstingera u Visokom i kazati mu da trebam propusnicu za Tuzlu, naglasivši da važi samo propusnica koju on li no dadne. Sve to je zna ilo da e mi Forstinger* dati propusnicu i da se moram što prije javiti Aganu. Od tada sam primao određene kurirske i druge zadatke od Agana, radi partijskih veza Sarajeva sa Mostarom i Tuzlom.

Moj prvi zadatak je bio krajem septembra 1942. godine, i to odlazak u Tuzlu. Sa Aganom sam se našao u auli Glavne pošte u Sarajevu. Rekao mi je da treba odmah, prvim vozom, da otputujem u Tuzlu da odnesem poštu. Dao mi je pismo, a ostalo je trebalo biti u koferu koji u kasnije dobiti. Za pismo mi je rekao da ni po koju cijenu ne smije pasti neprijatelju u ruke, pa ako me i uhapsu, pismo moram pojesti ili spaliti. Preko Baš aršije me je odveo do Skalji a ulice (sada ulica Zije Dizdarevi a). Tu sam u jednoj ku i dobio kofer i krenuo nazad niz ulicu Miloša Obili a, gdje me ponovo susreo Agan i dao mi dalja uputstva. Tražio je da nastojim prvi do i u vagon i da pregledam šta se nalazi u koferu, kako bi, pri eventualnoj kontroli, znao šta je u njemu, odnosno da ne bih svojim neznanjem izazvao sumnju. Uinio sam sve kako [e rekao i ustanovio da se u koferu nalaze dva srolana omota i jedna kožna aktovka, pidžama i stvari za li nu higijenu. Putovao sam I razredom i mjesta su bila relativno komotna. Sjeo sam pored vrata, odlučivši da

* Dr Hinko (Red.)

aktovku stavim pored sebe na sjedište i prekrijem mantilom. Rolne sam stavio ispod košulje, pritegao kaišem, i odlučio da do Doboja ne ustajem sa mjesta. Sve više putnika je stizalo i kupe se brzo punio. Dijagonalno od mene sjeo je jedan ovjek, koji mi je iz vijenja bio poznat. Bio je u društvu jedne žene i dva muškarca. Zapitkivali su me gdje putujem i nudili me da jedem i pijem sa njima. Putovali su do Zagreba. Uzeo sam novine, ali nisam čitao, nego sam razmišljao o svom zadatku i ponavljao u sebi sve ono što mi je rečeno. Agan mi je rekao da je moj zadatak vrlo značajan. Prvi uspostavljam kurirsku vezu između Sarajeva i Tuzle koja je prekinuta zbog velikih hapšenja u oba grada i puca koji su etnici izvršili na Romaniji i Okruglici. Upozorio me da se ne trebam bojati za vezu jer je prije mene išao ovjek u njemačkoj uniformi, on je uspostavio kanal.* Trebalo je u Tuzli da odem pred Gimnaziju i krenem lijevo do Rondona. S lijeve strane Rondona nalazi se stara bosanska kuća na sprat sa velikom drvenom ogradom na kojoj je ispisan veliko slovo V - znak pobjede (Viktorija), kojim su Nijemci i ustaše davali do znanja da je pobjeda na njihovoj strani. Eto, iza te ograde je kuća u kojoj je trebalo da tražim drugu Mehu. To je bio Meho Hukić, tada član SKOJ-a, danas penzionisani oficir JNA, živi u Sarajevu, Radiše Poštićeva br. 5. O njegovom članstvu u SKOJ-u i organizovanom radu za NOP pričao mi je drug Vehid Delibegović Roki, koji sada živi u Sarajevu, a tada je bio član MK KPJ u Tuzli. Rečeno mi je da je Meho srednje visine, smeđe kose i da ne ulazim u kuću prije 14 sati jer se Meho tada vraća sa posla. Kada nađem Mehu, treba da mu kažem lozinku: »Imam 20 kg pravog kožnog čuana«. Ako mi odgovori: »Interesuje me, ali samo da mi pokloniš« - znači to je prava veza. Sve sam to u sebi ponavljao, razmišljajući i šta da uradim ako mi taj ovjek ne odgovori na lozinku. Kako ću se spasiti? Da bježim? Gdje ću se skloniti i sakriti kada Tuzlu ne poznajem? Tamo nemam nikakvih rođaka ni prijatelja. Sva ta razmišljanja su me dosta uznemirila. To mi je bio prvi kurirski zadatak, a imao sam 20 godina. U zatvoru sam vidio i čuo šta se radi sa zatvorenicima i na kakve se muke stavljaju da im iznude priznanje. Sjetio sam se mučenika Mehe Patka, Mehe Dude, Zahida i Vahida Bukurevića, Mahmuta Karalije, Izudina Huskića i Miladina Manojlovića i svih onih koje sam kričao i jaukao dok sam bio u sarajevskom zatvoru. Pred oči imali su mi i mučenika mog brata Muhameda, koji je u maju 1942. godine odveden u Jasenovac i ubijen, a koji je prije toga prošao svu torturu UNS-inog mučenika.

Voz je bio pun naroda, vojske - ustaša i njemačkih vojnika koji su bili u posebnim vagonima. Kada smo prošli Kakanj, naišla je kontrola, dva oružnika i jedan bez uniforme. Ušli su u naš kupe, »moj poznanik« im je rekao da je kod nas sve u redu i ponudio ih još jelom i pićem. Odmah se vidjelo da poznaje kontrolora koji je bio bez uniforme. Popivši malo, napustili su kupe bez kontrole nas, ostalih putnika.

* Bio je to Ramiz Soćo, danas ljekar u Sarajevu (Red.)

Tako sam, sav sretan, mislio da u do Doboja biti miran, a u vozu za Tuzlu šta mi bude. Me utim, negdje oko Maglaja, u hodniku je nastala strka oružnika, ustaša i nekih ljudi bez uniforme. Osjetili smo da nešto nije u redu i »moj poznanik« je izašao na hodnik. Razgovarao je sa nekim ljudima i vratio se rekavši da se vrši pretres cijelog voza, jer su u vagonu do nas pronašli uvijek u oficirskoj domobranskoj uniformi sa paklenom mašinom, kojeg su predali Nijemcima u vozu. Za mene su nastali teški momenti. Pismo, za koje mi je Agan rekao da ga pojedem u slučaju opasnosti, bilo je u džepu za cigarete. Uznemiren i u nedoumici izašao sam u hodnik i stao pored otvorenog prozora. U glavi su mi se vrmale razne misli i kombinacije. Od ideje da sve stvari pobacam kroz prozor do namjere da sam iskočim iz voza koji je u pokretu. Vidio sam da veći ulaze u prvi kupe vagona i vrše pretres. Strah mi se uvlačio u kosti. Volja da se izvrši zadatak i saznanje da sam ja taj koji će omogućiti uspostavljanje prekinute veze između Tuzle i Sarajeva, neutralisali su malo taj strah. Razmišljao sam da li da odmah uništim pismo i izbacim rolne i tašnu kroz prozor. Prelomio sam se kada sam vidio kontrolu dva kupea ispred našeg. Umjesto straha, u meni se javio mladalački prkos i odlučnost da izdržim dokraja. Vratio sam se na svoje mjesto. Ali, bez iznenadne sreće i slučajnosti, ništa mi ne bi pomoglo. Naime, ponovo je na scenu stupio »moj poznanik« iz kupea. U momentu kada su dvojica ustaša i jedan kontrolor bez uniforme otvorili vrata, hodnikom je prošao kontrolor koji je ranije ulazio i razgovarao sa »mojim poznanikom«. Zastao je i rekao ustašama da je u našem kupeu sve u redu, da su oni ranije izvršili pregled. Namignuo nam je i prošao. Kasnije je pred Dobojem ušao u naš kupe i iz razgovora koji je vodio sa »mojim poznanikom«,²⁾ saznao sam da nisu našli ništa novog i da je onaj domobran i dalje kod Nijemaca, da ne može ništa da kaže, a ima potpuno ispravne dokumente domobranskog oficira. Eto, tako sam stigao do Doboja. U vozu za Tuzlu nije bilo problema, osim rutinskih kontrola karata i propusnica.

U Tuzlu sam stigao oko 10 sati. Kofer sam ostavio u garderobi, a sa tašnom sam išao kroz Tuzlu tražeći i Gimnaziju. Vidio sam kuću u sa velikim slovom V na ogradi, ali sam morao pričekati na ugovoreno vrijeme. U dvorište sam ušao poslije 14 sati. Iz kuće mi se javila starija žena u muslimanskoj nošnji. Pitao sam je da li je Meho kod kuće. Odgovorila mi je da još nije došao, da treba svaki čas da stigne i da je najbolje da se popnem na sprat i da ga tu sačekam, što sam i učinio. Poslije 15 sati na dvorišna vrata je ušao uvijek niskog rasta, izrazito crne kose. Pomislio sam da to nije uvijek kojeg tražim jer opis nije odgovarao. Me utim, ona žena je rekla: »Meho, gore te čekaju nekakvi mladi«. On se odmah popeo uz stepenice i, kada me ugledao, upitao

²⁾ Poslije rata sam me u zatvoreniciima jednog kazneno-popravnog doma vidio svog »poznanika« iz voza. Izdržavao je kaznu jer je bio aktivan službenik sarajevske policije i za taj rad osuđen je na vremensku kaznu.

da li njega ekam. Prolazile su beskrajno duge sekunde. Kolebao sam se, ne usu uju i se da progovorim. Vidio je da sam zbunjen, pa pokušava da se osmijehne, da nešto kaže. Iz mene tada, kao rafal, provali lozinka: »Imam 20 kg pravog kožnog ona. Jeste li mušterija?« On me pogleda, nasmija se i odgovori: »Interesuje me, ali samo da mi pokloniš«. Odgovor je dobar, veza je uspostavljena. Ostala je samo dilema oko opisa. Kada sam mu predao materijal rekao mi je da sam imao sre u jer je lozinku nauio danas i da je tek jutros saznao da ovih dana treba da do e kurir iz Sarajeva. Kada sam mu napomenuo moju dilemu oko opisa li nosti, objasnio je da je drug koji mu je dao lozinku, dao njegov opis onome koji je uspostavljao kanal, te da je na toj relaciji došlo do greške.. Dogovorili smo se da ostanem u Mehinoj ku i i da oko 19 sati do em pred bioskop, gdje e me sa ekati sa kartom. U sali e mi re i šta moram dalje raditi i da li imam nešto da nosim nazad. Tako je i bilo. U loži smo bili sami, predao mi je pismo i kroz smijeh napomenuo da u Sarajevu dam njegov pravi opis. Kada smo izašli, ja sam ga slijedio do željezni ke stanice. Tu smo se pozdravili, diskretnim klimanjem glave, bez stiska ruku i želje za sretan put. Do Sarajeva sam došao bez problema, našao sam se sa Aganom. Kada sam mu ispri ao šta sam sve doživio, odgovorio je: »Zar su ga uhvatili? Bio je to hrabar i odan ovjek« misle i na onog ovjeka u domobranskoj uniformi, koji je uhapšen u vozu kod Maglaja. Na rastanku mi je rekao da uskoro mogu o ekivati novi zadatak.

Od Agana, poslije toga, dobio sam pismo kojim mi je javio da ima nešto porculana za prodaju, ali da ima i mušteriju u Mostaru. Odmah sam otišao kod predstojnika Forstingera da tražim propusnicu za Mostar. Zgodan i ica, omalen, vedra duha. im sam ušao u sobu, sko io je iza stola i pozdravio se sa mnom, govore i kroz šalu da ja mnogo putujem i trgujem. Kada mi je predao propusnicu, napomenuo mi je da se uvam jer sam mlad i život mi tek predstoji.

Sa Aganom sam se sastao u slasti arni »Kod Trnke«. Rekao mi je da oputujem u Mostar. U Mostaru treba da ekam u restoranu željezni ke stanice do 14 sati i da na stolu držim sarajevske novine sa olovkom preko njih. Ako mi niko ne pristupi do 15 sati, treba da odem pred hotel Neretvu, u ulicu koja od Mostara vodi prema apljini, te potražim radnju na kojoj piše »Cipelarska radnja kod Sule«. Kako u restoran nije niko stigao, morao sam tražiti radnju. Tamo sam našao jednog ovjeka malog rasta, iscrpljenog izgleda. Pitao sam ga da li je on majstor Sula i na njegov potvrđan odgovor, rekao mu lozinku. »Želim najnoviji model cipela, ali od prave kože«. To je bio Sula Huseinagi , zvani »Model«, nosilac je Spomenice 1941. godine, sreo sam se s njim nekoliko puta i poslije rata. Hama Grebo, tadašnji lan MK KPJ u Mostaru, rekao mi je da je Sula pripadao organizovanom pokretu i da je njegova radnja bila kurirski punkt u Mostaru.

On se mahinalno, nekoliko puta osvrnuo oko sebe i gledaju i kroz staklena vrata, odgovorio: »Najnoviji model imam, ali kože nema«.

Obradovao sam se, odgovor je bio pravi. U taj momenat su na vrata ušla dva ovjeka. Vidjelo se da su to radnici koji rade u radnji, jer su odmah otišli za radni sto. Sule je nastavio razgovor kao da se ništa nije desilo, objašnjavaju i da mi ne možemo napraviti cipele jer nema kože, te pravdaju i se kako je zbog toga teško raditi. Napomenuo je kako danas mnoge mušterije same donose kožu, sugerišu i mi da i sam tako uradim ako idem u Sarajevo, jer se tamo može na i koža. Osjetio sam vještu igru ilegalnog radnika, koji me je svojim govorom navodio da se uklju im u takav na in razgovora, daju i mi pri tome znak na dva pri-došla radnika. O igledno sam ga svojim boravkom u radnji doveo u nezgodnu situaciju. Prisjetio sam se Aganove napomene da je ovo druga, rezervna veza i bilo mi je jasno da on nije bio pripremljen za ovu situaciju. Rekao sam mu da imam ro aka u Visokom i da u lako nabaviti kožu, a da njega držim za rije da e mi napraviti cipele. Tražio sam da mi uzme mjeru za cipele, a ja u mu poslati kožu ili u je sam donijeti. Iskoristio je moje pominjanje Visokog, pa je pitao da li mogu nabaviti više kože i predložio da odemo do obližnje kafane, nešto popijemo i o tome porazgovaramo. Divio sam se kako je brzo i vješto iskoristio taj razlog da odemo iz radnje i nastavimo razgovor sami. Dao sam mu pismo, a on mi je objasnio kako ne voli u radnji razgovarati sa nepoznatim ljudima i kako sam trebao do i ranije, dok nisu bili radnici u radnji. Dogovorili smo se da e on do i na željezni ku stanicu i donijeti poštu ako je bude, a ako ne do e, to e zna iti da pošte nema i da se mogu vratiti u Sarajevo. Nismo još ni završili naš razgovor, kada u kafanu uleti jedan ovjek i re e da je po ulicama racija i da su ve u ovoj ulici. Sule me, na brzinu, upita imam li legitimaciju i propusnicu, te re e vode i me nazad u radnju, da, ako bude potrebno, kažem kako sam došao iz Visokog i da mu pokušavam prodati nešto kože. Kada smo ušli u radnju, rekao je onoj dvojici da je racija. Jedan radnik se digao i otišao, dok je drugi ostao na radnom mjestu. Sule je stajao pored vrata i kada je vidio policiju da ulazi u kafanu u kojoj smo mi malo as sjedili, tražio je od mene da skinem jednu cipelu. Po eo je oko nje nešto raditi, tobože kao da je popravlja. Na vratima se pojavi jedan ovjek u civilu i sa vrata upita da li je sve u redu. Sule re e da je sve u redu, da ima mušteriju kojoj popravlja cipele i da je iz Visokog, te da se dogovaramo o kupovini kože. ovjek me samo pogleda i ode dalje, a Sule re e da je najbolje da idem na stanicu i ekam voz jer je bolje da kao putnik tamo budem, nego da me na u na ulici, pošto imam legitimaciju drugog grada. Do dolaska voza Sula, a ni niko drugi, nije se pojavio na stanici, pa sam se bez ikakvog pisma vratio u Sarajevo.

Moj tre i kurirski zadatak nije bio tako uzbudljiv kao dva prethodna, ali ga rado navodim kako bih prikazao dokle su sve dosezale veze sarajevskih ilegalaca i gdje se sve moralo i i da bi obaviještenost Partije bila sveobuhvatna i široka.

Negdje pred kraj zime, po etkom 1943. godine, dobio sam pismo od Agana. Pisao mi je da u Zemunu ima pošiljku opan arskih eksera,

pa ako me interesuje, mogli bi direktno biti isporu eni u Visoko. To je zna ilo da moram tražiti propusnicu za Zemun. Ali kako? Kotarski predstojnik u Visokom sada je bio Marko Šaki . Kako do i do propusnice? Kako i i na tako dalek put? Moram izmisliti neki razlog i zbog škole i zbog propusnice. Predložio sam bra i da idem u Osijek i da tamo pokušam nabaviti nešto robe za njih. To je zna ilo da moram tražiti propusnicu i za Zemun i za Osijek. U nedoumici, sjetim se da odem do Terzimehi a i zamolim ga da mi pomogne oko dobivanja propusnice. On je sudija i šaki e mu više vjerovati nego meni. Napomenuo sam mu da je moram brzo dobiti, jer najkasnije u etvrtak moram putovati. Izra unao sam da bih tako izostajanje iz škole sveo na najmanju mjeru, a za subotu i ponedjeljak bih našao ljekarsko opravdanje. I stvarno, Terzimehi mi je obezbijedio propusnicu i u petak poslije podne ve sam bio sa Aganom. Zadatak je glasio: »Odmah otputovati u Zemun i u Ulici Tošin bunar, na i ku u željezni ara Steve«.³⁾ Pri tome mi je rekao trocifreni broj ku e. Stevi treba da predam poštu koja nije bila velika i što prije da se vratim natrag. Pošto ja do tada nisam putovao dalje od Tuzle i Mostara, te tako nisam ni vidio voz ve i i brži od » ire«, Agan mi je dao dosta detaljna uputstva kako da izvršim prelaz u Slavonskom Brodu. Imao sam onaj isti kofer sa li nim stvarima koji sam nosio i u Tuzlu.

U Zemun sam stigao u subotu predve e. Razmišljaju i u vozu o svom zadatku, došao sam do zaklju ka da mi je Agan dao pogrešan broj ku e. Naime zapamtio sam onaj trocifreni broj, ali mi nikako nije bilo jasno kakva mora izgledati ulica koja ima toliko ku a. Nisam mogao ni pretpostaviti koliki i kakvi su šorovi što se protežu u nedogled, sa puno malih individualnih ku a. Raspitivao sam se gdje je Ulica Tošin bunar i pošao u potragu za brojem. Opet nova dilema i strah. Ulice su bile pune ustaša i naoružanih kulturbundovaca koji su preuzeli upravnu vlast. Kako su na Savi i Dunavu bile granice tzv. NDH, Nedi eve Srbije i Vojvodine, to je bilo i razumljivo što je koncentracija naoružanih vojnika bila ve a od one na koju sam ja navikao i koju sam vi ao u Visokom i Sarajevu. Tada mi je sve to bilo nejasno i nepoznato i u meni je samo pobu ivalo potrebu ve e opreznosti. Bojao sam se da u prevelikim raspitivanjem izazvati sumnju. Kona no sam, ve po mraku, našao ulicu, ali na moju nesre u, bio sam na njenom po etku. Što sam dalje išao bilo je sve manje svjetla, pa se nisu vidjeli brojevi na ku ama. Pošto sam na pravoj, parnoj strani, po eo sam brojati ku e. Nije bilo dvorišta iz kojeg nije zalajao neki ljut pas. Bojao sam se da u pogriješiti broj, pa šta u ako me napadne neki od tih pasa? Šta u re i

³⁾ Ja ni sada ne znam ko je bio taj Steva, niti sam ga više ikada vidio. Kada sam prije deset godina živio u Beogradu, iz znatiželje sam išao u Ulicu Tošin bunar, kako se i sada ona zove. Zbog velike izgradnje u Zemunu i Novom Beogradu i rušenja stare željezni ke stanice u Zemunu, uopšte nisam mogao prepoznati dio ulice gdje sam bio niti sam se mogao raspitati da li neko zna tog ovjeka.

koga tražim? Nelogi no mi je bilo da kažem da tražim Stevu željezničara.

Kažu, da u mucu svašta pada napamet, a i sreća se poigrava sa mladim neiskusnim kuririma. Po mom brojanju, već sam prešao na trocifreni broj. Prošlo je 20 sati, a ja ne znam da li i kada počinje policijski čas. Mnogo toga nepoznatog, a ja sam bio gladan, umoran i mokrih nogu od blatnjave ulice. E, tada dolazi kurirska sreća. Upravo tada iz jedne kuće izašla je žena, krećući se u mom pravcu. Sustignem je i zamolim za pomoć. Ispričam joj da sam izbjeglica iz Bosne, da tražim ujaka Stevu, željezničara. Kažem da su mi rekli da stanuje tu negdje, ali da ne znam koja je to kuća, pa ni ujaka ne poznajem jer ga do tada nisam vidio. Bojim se policijskog časa i molim je da mi pomogne, a sve to prilično molećivo i snishodljivo. Žena me stalno prekida tražeći dopunska objašnjenja, te odakle sam iz Bosne, te kako prije nisam vidio ujaka, itd. Počinjem da sumnjam. Nije mi bliska ženska radoznalost, a još manje manir ovdašnjih žena da nešto raspituju, samo da »divane«. Tako mi sve okolo kao »kiša oko Kragujevca«, dok mi, na kraju, žena ne reče da poznaje Stevu, da je kod kuće, ako nije u službi, da ima ženu i da sami žive u kući. Pokaza mi kuću i, pozdravljajući se, produži dalje. Zakucao sam na prozor kroz koji se vidjela diskretna svjetlost. Povikao sam: »Otvori, Stevo, ide ti rođak iz Bosne«, misleći kako je pametno da me zove i ona žena, kako bih time odagnao eventualnu njenu sumnju u moju priču. Stevo je izašao i rekao kako on nema rođaka u Bosni, a ja mu odmah izrecitovah lozinku: »Trgovac sam, nudim uglj i to najmanje 100 tona«. Stevo je zastao, šeretski me pogledao i odgovorio: »Uglja ne trebamo jer je zima prošla«. Bio je to ispravan odgovor, a to je značilo da je to bio Stevo, te mi se tako svali tovar briga sa ramena. Dao sam mu pismo. Stevo mi je pripremio jedan ležaj u sobi i rekao ženi da mi da nešto da pojedem, pa da legnem. Ujutru, kada podo na posao, ja u zajedno sa njim. Tako je i bilo. Uo sam iz moje sobe da se nešto dogovara sa ženom i da je izašao. Kada se vratio, gdje je išao, sa kim se sastajao, nisam znao, niti me je to interesovalo. Danas kada se toga prisjećam, moja razmišljanja kreću se u pravcu Aganovog nastojanja da uspostavi vezu sa beogradskom organizacijom, što je jedino na ovaj način i moglo da se učini. Da li je ova moja pretpostavka tačna, vjerovatno će se istraživanjem i to ustanoviti. Moj zadatak je bio izvršen i meni je ostalo samo da se prvim vozom vratim nazad. Ujutro smo rano krenuli prema željeznoj stanici, Stevo mi je dao pismo da ponesem u Sarajevo. Usput sam mi ispričao šta sam sve lagao onoj ženi. Smijao se i rekao da će danas pola ulice znati da mu je došao rođak iz Bosne. Moraće se vratiti kući kako bi se dogovorio sa ženom da kažu da su tu noć poslali rođaka preko Save u Srbiju.

Na stanici sam odlučio da idem u Osijek kako bih iskoristio propusnicu. Želio sam da se nađem sa poslovnim prijateljem moje braće kako bih imao svjedoka da sam tamo bio, te tako stvorio sebi neki alibi.

Pored ovih kurirskih zadataka, Agan je, prilikom naših susreta, uvijek tražio od mene da mu priča o stanju u Visokom, o reagovanju naroda na pojedine akcije okupatorske i ustaške vlasti i moja zapažanja o političkoj situaciji i reakcije građanstva na događaje na frontovima Evrope, oko hapšenja u Sarajevu i Visokom i akcija etnika na razbijanju NOP-a.

Kratko bih rekao šta se dogodilo sa mojim saradnicima iz ova tri kurirska zadatka. Kotarski predstojnik Forstinger je iz Visokog premješten u Zenicu na istu dužnost. Tamo je pred sam kraj rata uhapšen i odveden u Jasenovac, odakle se nije ni vratio. Ustaše su uhapsile i Ismeta Terzimehića iz Visokog i posljednjim transportom odveli ga prema Jasenovcu, gdje je i likvidiran. Marko Šakić je radio za NOP i 1944. godine izašao je na oslobođenu teritoriju.

Pored ovoga, jednom prilikom je Agan zahtijevao da nabavim dva radio-aparata, jer su, u to vrijeme, svi vlasnici radio-aparate morali blokirati tako da su se mogle slušati samo određene stanice. Taj zadatak sam uspješno izvršio i jedan aparat sam, novcem koji mi je dao Agan, kupio u Visokom, a drugi u Zenici. Da bih iz Zenice donio radio-aparat i izbjegao eventualno oduzimanje na stanicama u Sarajevu, morao sam obući ustašku uniformu. Kada sam u toj uniformi banuo u Aganovu kancelariju, kod njega se nalazio neki čovjek kojeg nisam poznao. Bio je mnogo iznenađen kada je vidio da sam u uniformi i da Aganu nosim povelu i paket, tražio je od njega da razgovaramo nasamo jer pred nepoznatim čovjekom nisam htio da mu predam aparat. Agan nam je obojici rekao da se ne bojimo i ne ustrevamo jedan drugoga, a nepoznati je odmah otišao odnose i radio-aparat. Kasnije sam saznao da je to bio Osman Kapetanović, član KPJ.

Uskoro zatim, na jednom sastanku sa Aganom i Osmanom, tražio je od mene da prekinem školovanje u gimnaziji i da se zaposlim u Zenici i da tamo radim na ponovnom organizovanju SKOJ-a jer je u aprilskom hapšenju 1942. godine i u Zenici pohapšen cijeli aktiv saradnika i organizatora NOP-a. Nakon višednevnog razmišljanja, odlučio sam da prihvatim ovaj zadatak i podnio sam molbu za zaposlenje u direkciji Rudnika u Zenici. Nisam primljen i tako nisam otišao u Zenicu, pa sam nastavio saradnju iz Visokog.

Agana Bostandžića sam još jednom, i to posljednji put, sreo u junu 1943. godine, kada je Peta krajiška divizija bila oko Visokog i Kakanja. Susreli smo se na ulici u Visokom i, na moje veliko iznenađenje, rekao mi da upravo mene traži. Objasnio mi je da se hitno mora uspostaviti veza sa jedinicama Pete divizije radi uspostavljanja kanala. Tražio je da ja to pokušam organizovati. Nisam mu mogao ništa obećati, rekao sam da ću pokušati i razmotriti kako je to moguće uiniti. Tražio je, ako mogu, da mu to isti dan javim kod Terzimehića, gdje će me čekati, a ako ne, da mu se to javi u Sarajevo. Na rastanku mi je rekao da ga veza kroz tri dana ne interesira. U dogovoru sa šukrijom Šakićem i Ismetom Dudom, angažovali smo Emina Zečevića da izvrši taj zadatak.

Dio VISO ko-fojni kog NOP odreda u oktobru 1943. godine na planini Ina

Obeao je da će tu noći i prema Radovlju i Kondžilu i pokušati uspostaviti vezu. On je to uspješno obavio, pa je već sutradan, preko Terzimehića, javljeno Aganu da je veza uspostavljena, a time je i moj zadatak izvršen.

Emin Zečević i šukrijaćki postali su borci Pete divizije i poginuli. Ubrzo iza toga, i ja sam otišao u Visokofojni NOP odred, koji je tih dana i formiran, a koji je bio sačinjen od ljudi iz naših krajeva s ciljem da se mobilizira što više novih boraca za NOV.

U zimu 1943/44. godine, susreo sam u Štabu Odreda Vladimira Perića i Valtera i on mi je rekao da je Agan uhapšen i ubijen u sarajevskom zatvoru.

NIKOLA KOVAČEVIĆ

RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA NA PODRUŽJU OPŠTINA FOJNICA, KREŠEVO I KISELJAK I FORMIRANJE PARTIJSKOG POVJERENIŠTVA ZA OKRUG SARAJEVO

Petog novembra 1943. godine, na inicijativu Centralnog komiteta KPJ¹⁾ formirano je Okružno povjereništvo KPJ za okrug sarajevski, koje je kasnije preraslo u Okružni komitet KPJ za okrug Sarajevo. Povjereništvo je djelovalo na području današnjih opština Fojnica, Kreševo, Kiseljak, Visoko, Vareš, Breza, Kakanj, Busovača, Ilidža i Vogšćina. U Okružno povjereništvo KPJ ušli su drugovi: Enver Lakišić Beg, sekretar i Ratko Bajić, Danilo Štaka, Smajo Mandžuka i Anđelko Tvrtković, članovi.

Kada se imaju u vidu političke i vojne komponente NOP-a na području opština Fojnica - Kreševo, a donekle i Kiseljak, može se reći da je njegov razvoj, u to vrijeme, dostigao potpuniji i organizovaniji vid. Tada već djeluju narodnooslobodilački odbori u svim selima opština Fojnica i Kreševo i u selima na području Brestovska, Brnjaka, Zabrana opštine Kiseljak i opštinski narodnooslobodilački odbor u Fojnici. Fojnica i Kreševo imaju komande mjesta. Jedinice Desete divizije državaju područje izuzev Kiseljaka i njegove najuže okoline. U to vrijeme, već je formiran i djeluje Visoko-fojnički odred. U neprijateljskoj dokumentaciji iz tog vremena postoji izvještaj u kojem se govori da se na opštine Fojnicu i Kreševo više ne može računati i da u njima preovladava uticaj Narodnooslobodilačke vojske.²⁾ Takvom razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju, prethodio je od 1941. godine

¹⁾ Arhiv RPB br. reg. 1943/274

²⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 18, dok. br. 212.

do novembra 1943. godine niz događaja koji su se neposredno odražavali na njegov razvoj.

Narodnooslobodilački pokret na području sadašnjih opština Fojnica, Kreševo i Kiseljak, dobio je šire i organizovanije dimenzije polovinom 1943. godine. Posebni politički i vojni uslovi uticali su na dosta sporo i teško širenje NOP-a na ovom području.

U vrijeme donošenja odluke CK KPJ o podizanju ustanka jula 1941, ni u jednoj od ovih opština nije postojala partijska organizacija. U Fojnici je postojala grupa skojevaca i naprednih omladinaca. Među naprednim omladincima isticali su se članovi SKOJ-a Zijo Dizdarević, Nijaz Dizdarević i Rešad Dizdarević, zatim Nusret Dizdarević, Asim Ohadžić, a od starijih, Riko Vričko, veštom i škola, koji je rad bio više vezan za aktivnost Partije i SKOJ-a u Sarajevu. U Kreševu je pod vodstvom Anelke Tvrtković, član KPJ, djelovao partijski aktiv, formiran 1939. godine. Članovi aktiva bili su: Ivica Šobe, Stanko Šimunović, Neno Tvrtković, Boro Bošković i Mile Tvrtković. U selu Dusini bilo je nekoliko naprednih omladinaca. Među omladincima u selu Dusini bili su Milenko i Nikola Kovačević. U Kiseljaku, u to vrijeme, nije bilo aktivista KPJ. Uticaj ovih snaga bio je nedovoljan da bi se 1941. godine moglo bitnije uticati na stvaranje i okupljanje pristalica borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Tokom 1941. godine ionako mali neposredni uticaj KPJ u ovom kraju je oslabio, jer je jedan broj omladinaca iz Fojnice odlazio u Sarajevo, a odatle neki od njih u partizanske odrede. Tako, Zijo Dizdarević biva uhapšen novembra 1941. godine u Sarajevu i odveden u logor Jasenovac, gdje je i ubijen 1942. godine. Nijaz Dizdarević, po izlasku iz zatvora, preko Sarajeva, odlazi u partizanske jedinice. Isto tako, odlaskom Anelke Tvrtković u Semizovu kuću u Paljevo, aktiv u Kreševu ostao je bez redovne veze sa KPJ, iako je ovaj aktiv održavao vezu sa Semizovom komitetom do novembra 1941. godine. To pokazuje da je na ovom području bila minimalna ili je prestala organizovana i sa KPJ povezana aktivnost na razvoju NOP-a. Takvo stanje trajalo je sve do jula 1942. godine.

Od 1941. godine do jula 1942. godine u ovom kraju bio je jak vojno-politički uticaj okupatora i njegovih kvislinga. U Kiseljaku je stacioniran garnizon njemačke vojske, dok u opštinama postoji opštinska vlast NDH, a u Fojnici kotarska vlast za sve opštine. U opštinama su formirani ustaški tabori, oko kojih su se okupile grupe ustaških ideologa i ustaške straže. Karakteristično je da formirani ustaški centri u ovim opštinama nisu okupili velik broj aktivnih pristalica ni kao »ideologa«, ni u oružanim formacijama. Formiranje ustaških tabora u opštinama i ustaškog logora u Kiseljaku išlo je dosta sporo, tako da su oni zvanično formirani početkom 1942. godine. Od ovih ustaških grupa, najaktivnija je bila grupa ustaša u Fojnici.³⁾ Ova grupa čini sve da likvi-

³⁾ U grupi ustaških rukovodilaca u Fojnici isticali su se: Andrija Donlić, Marko Časni i Berta Pekarek, folksođeri, Franjo i Ivica Kalamut, Franjo Šarar, Jozo Mandić, Marko Knežević, Franco Ostojić, Branko Ilić i neki drugi.

Partijsko povjerenstvo za okrug Sarajevo

Djelo: Događaji Centralnog Komiteta KPJ.

Partijsko povjerenstvo za okrug Sarajevo koje je formirano po odluci CK KPJ dano je 29.11.1943. Iz izvještaja koje su donijeli pomenuti i detaljnije po izvještajima situacija na terenu oko Travnik, Tešnje i izlaza izvan.

1. Vojnička situacija.

Teren oko Viteškog, Krasova, Počulca i Busovača kontrolira Viteško-Pojnički odred i jedinice IX Krajiške brigade. Hrvatske jedinice iz Kirovca i Busovače svakodnevno pokušavaju da oslobode terena. Pomenke i Krasova u svrhu da upotrebljavaju vode snaga. Ovaj teren godišno je kontrolisan od naših jedinica.

Napravljajući iz Kirovca upućuje naročito pažnju na grupu u jedinici 20-10 ljudi, obučene i raznovrsnog oružja, sa nekoliko težakih oružja, sa namjerom da nastavju naše kurir, posedi i nekoliko automatskih pušaka i nekoliko pušaka i ostali ih su snage. Ostali su uglavnom u području Krasova i Busovače. Neki su iz Busovače i Kirovca iz Busovače i ostali su iz Busovače. Ostali su iz Busovače i Kirovca iz Busovače i ostali su iz Busovače i Kirovca iz Busovače.

2. Politička situacija.

U skladu s odlukom našeg predsjedništva materijalno narod nije dovoljno obavješten o situaciji na ovom terenu. U skladu s odlukom našeg predsjedništva materijalno narod nije dovoljno obavješten o situaciji na ovom terenu. U skladu s odlukom našeg predsjedništva materijalno narod nije dovoljno obavješten o situaciji na ovom terenu.

3. Organizaciono pitanje partije.

a) Na terenu. U Počulcu ima jedna partijska jedinica sa 1 članom, jedan aktiv sa 4 člana i 2 kandidata. U Busovači ima jedna partijska jedinica sa 1 članom, jedan aktiv sa 4 člana i 2 kandidata. U Krasovu ima jedna partijska jedinica sa 1 članom, jedan aktiv sa 4 člana i 2 kandidata. U Vitešku ima jedna partijska jedinica sa 1 članom, jedan aktiv sa 4 člana i 2 kandidata. U Travniku ima jedna partijska jedinica sa 1 članom, jedan aktiv sa 4 člana i 2 kandidata.

b) U organizaciji. U organizaciji ima jedna partijska jedinica sa 1 članom, jedan aktiv sa 4 člana i 2 kandidata. U organizaciji ima jedna partijska jedinica sa 1 članom, jedan aktiv sa 4 člana i 2 kandidata.

Prva strana izvještaja Partijskog povjerenstva za okrug Sarajevo upu enog CK KPJ sa potpisom sekretara Envera Lakiša i Bega iz novembra 1943. godine

dira napredne omladince u Fojnici. Tako 1941. godine hapsi Nijaza Dizdarevića, Džemu Rezakoviću, a u avgustu 1942. godine grupu omladinaca u kojoj su bili Seid Huzbašić, Fadil Salihagić, Džemal Salihagić, Hasan Šahbegović, Ismet Čoha i Leopold Izrael.

Iako je, na prvi pogled, izgledalo da je većina stanovništva 1941. godine davala podršku vlasti tzv. NDH, to, u suštini, nije odgovaralo stvarnom stanju. Dublje ispitivanje i analiziranje političkog stanja u to vrijeme, sigurno bi pokazalo razlike u toj podršci. Ovdje se može reći, da je hrvatsko stanovništvo ovih opština, u to vrijeme, masovno živjelo u zabludi da je NDH hrvatska država. No, ako se ima u vidu naprijed istaknuta činjenica da oko ustaških tabora u Fojnici, Kreševu i Kiseljaku nisu okupljene velike ni ideološke ni oružane snage, kao i to da se manji broj ljudi opredjeljivao za ustaške jedinice, kako iz centara, tako i iz sela ovih opština, moglo bi se reći, da je i među u hrvatskim stanovništvom postojala izvjesna rezerva prema ustaškom pokretu. Sami zločini ustaša, za koje se među stanovništvom znalo, ubrzali su diferencijaciju i među u hrvatskim stanovništvom ovih opština, koja je išla od rezerve prema ustaštvu do ograde od ustaštva i njegovih nedjela. I među pripadnicima katoličkog klera, koji je u ovim krajevima imao veliki uticaj u narodu, bilo je diferenciranje i različito opredjeljenje, što se u narednim godinama rata i otvoreno pokazati.

Među u muslimanskom stanovništvu masovnog oduševljenja za NDH sigurno nije bilo. Odnos »lojalnosti« prema NDH muslimanskog stanovništva bio je ispunjen i kolebanjima i rezervama prema NDH. Zbog toga ustaške vlasti činile posebne napore da na njih i privuku »predstavnike Muslimana« u organe vlasti. Karakterističan primjer za to je slučaj prilikom imenovanja ustaškog tabornika u Fojnici, kao i podžupana Velike župe u Travniku. U oba ova slučaja, muslimansko stanovništvo je vjerovalo da će ih oni više štiti od ustaških vlasti i terora nego što će ih oni stvarno predstavljati.

Vojno-politička dominacija okupatora i njegovih pomagača na području ovih opština 1941. i 1942. godine, iako je preovladavala, nailazila je na određen otpor. To pokazuju hapšenja u Fojnici, a i druga hapšenja mnogih antifašistički opredijeljenih ljudi. Naime, na području ovih opština postojao je, pored već navedenih omladinskih grupa, jedan broj starijih i uglednih građana,⁴⁾ koji su svoju antifašističku opredijeljenost otvoreno ispoljavali odmah po okupaciji naše zemlje. Mora se istaći, da je Riko Vričko i njegova porodica u saradnji sa braćom Dizdarevićima od okupacije izrazio punu spremnost da prihvati i pomaže svakom antifašističkoj aktivnosti koja se preduzimala. Otpor ovih ljudi imao je velikog značaja za razotkrivanje laži koje su širili okupator i domaći izdajnici. Među u ovim ljudima je najveći broj onih koji su bili članovi KPJ

⁴⁾ Među u ovim građanima bili su Jozo, Marko i Ilija (Milko), Trogranić, Ahmet Rezaković, Ferid Huzbašić, Meho Salihagić, Marijan Dragičević u Fojnici, Niko Ban u Kreševu, Tadija Vidović, Jovo Kovačević na području sela Dusine, kao i drugi.

1919. godine. Na ovom području 1919. godine bilo je 156 članova KPJ, koji su svojim radom obezbijedili pobjedu ure Dakovi a kao kandidata KPJ na tadašnjim izborima, sa velikom većinom glasova. Mada se u razdoblju od 1920. do 1941. godine nisu aktivirali kao komunisti, sigurno da je njihova nekadašnja pripadnost KPJ najviše uticala na njihovo antifašističko opredjeljenje i razumijevanje novonastale situacije i pozitivno ponašanje.

Mada je ovo područje do polovine 1942. godine, također i, bilo izoivovano od oružane borbe protiv okupatora i bez organizovane veze sa partizanima, uticaj oružanog otpora prema okupatoru u našoj zemlji i ciljevi narodnooslobodilačke borbe koje je postavila KPJ imali su velikog uticaja na mijenjanje odnosa stanovništva prema okupatoru i doma im izdajnicima. Bez obzira na vrlo snažnu i dobro sra unatu propagandu okupatora i doma ih izdajnika među stanovništvom ovih opština, alternative između u izdajničke uloge ustaša i etnika i njihovih zločina i oslobodilačke borbe, bratstva i jedinstva koje nose partizanske jedinice pod vodstvom KPJ postaju sve prisutnije. U to vrijeme, nije dolazilo do snažnijih opredjeljenja za aktivnu borbu protiv okupatora i doma ih izdajnika, ali je sve veći i broj onih koji bježe iz neprijateljskih oružanih jedinica i povlače se iz aktivne borbe protiv NOV i partizanskih jedinica. Sigurno je da je i zbog velikog uticaja klerikalne u stanovništvom ovog kraja, antikomunistička propaganda imala negativan uticaj na odnos stanovništva prema NOB-i. Isto tako, reakcionaran uticaj HSS parole o podršci NDH ili kasnije o » ekanju« uz negativno držanje velikog broja vojske a HSS, uticali su na pasivnost i sporije sazrijevanje opredjeljenja hrvatskog stanovništva prema NOB-i.

Prvi vrlo značajan prelomni momenat za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području nastao je dolaskom proleterskih jedinica, juna mjeseca 1942. godine. Naime, jedinice Druge proleterske i četvrte crnogorske brigade, na svom putu za Krajinu, izbile su na području Lepenice, a potom 6. jula 1942. godine zauzele Kreševo. Poslije toga, 19. septembra 1942. godine, dva bataljona Pete crnogorske i jedna četa Desete hercegovačke brigade zauzeli su Fojnicu. To je bio prvi neposredan dodir stanovništva opština Kiseljak, Kreševo i Fojnica sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. To je imalo višestruki značaj za razvoj NOP-a na ovom području.

Prvo, ove jedinice vodile su teške oružane borbe sa neprijateljskim snagama, posebno u Lepenici i Zabravu. U tim borbama došla je do izražaja borbena snaga, sigurnost i organizovanost ovih jedinica. Na svom putu i u toku boravka na području ovih opština, ove jedinice nisu preduzele nijednu represivnu mjeru prema stanovništvu. Organizovano je prikupljana hrana za ove jedinice, pri čemu je poštivana i štitećina imovina stanovništva. To je pokazalo visoku svijest i moral ovih jedinica. Sve je to ostavilo dubok i vrlo pozitivan dojam o partizanskim jedinicama među stanovništvom.

Zapravo, na najo igledniji na in, razgoli ena je neprijateljska propaganda o partizanskim jedinicama kao slabim i neorganizovanim »bandama«, o partizanima kao »bezbožnicima« koji ne poštuju nikakve moralne norme i tako dalje. Talas istine o partizanskim jedinicama sa podru ja kuda su one prošle i gdje su boravile brzo se proširivao na itavo podru je ovih opština.

Drugo, oslobo enjem Kreševa i Fojnice, u ovim opštinama razbijeni su centri ustaško-okupatorske vlasti, tako da se ona nikada više nije mogla potpuno obnoviti i stabilizirati. Nosioi te vlasti prebjegli su u Kiseljak, a to se nastavljalo tokom itavog rata. Od tada Kiseljak postaje centar okupatorsko-kvislinške vlasti na ovom podru ju. Takvu nezahvalnu ulogu, ne toliko voljom stanovništva, Kiseljak je zadržao do kraja rata. Naime, zbog važnosti puta Sarajevo-Zenica-Kiseljak, i kiseljaka opština, koja se proteže uzduž ovog puta, za okupatora je bila od izuzetnog strateškog značaja. Zato je jak njemački garnizon u Kiseljaku predstavljao isto ište svim izdajnicima i sa opština Kreševo i Fojnica koji su se pred jedinicama Narodnooslobodilačke vojske povla ili u Kiseljak, tokom cijelog rata.

Treće, prelaskom proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu, podru je Fojnice, Kreševa i Kiseljaka dobiva veći značaj za povezivanje jedinica NOV zapadne i istočne Bosne, a posebno za povezivanje NOP-a u Sarajevu sa Vrhovnim štabom i Centralnim komitetom KPJ.

Sve te okolnosti omogućile su i zahtijevale odlučnije i organizovanije okupljanje svih pristalica NOP-a na ovom podru ju i njihovo povezivanje sa rukovodstvima KPJ.

Period od jula 1942. do juna 1943. godine protekao je u okupljanju i organizovanju svih pristalica NOP-a na ovom podru ju i njihovom angažovanju na širenju narodnooslobodilačkog pokreta i pomaganju NOB-e.

Odmah po oslobo enju Kreševa nastavio je sa radom partijski aktiv u Kreševu. Neposrednu partijsku vezu sa ovim aktivom održavali su Anđelko Tvrtković i Aco Babić, koji su zbog toga ostali sa Mostarskim bataljonom na planini Bitovnja iznad Kreševa.

U avgustu su isti drugovi formirali partijski aktiv u selu Dusini kome se pored naprijed navedenih omladinaca iz Dusine, priključio i Ešref Kulašin iz Kreševa. Preko ovog aktiva uspostavljena je veza sa omladincima u Fojnici, pa je tako i formiran partijski aktiv u koji su ušli Ismet Čohadžić, Rešad Dizdarević i Seid Huzbašić. Od tada rad partijskih aktiva odvija se po direktivama KPJ, koje najprije prenosi Anđelko Tvrtković, a potom i Muharem Nuhefendić. Ovi aktivisti ubrzo su okupili dosta širok krug saradnika NOP-a. Tako u Kreševu aktivnu saradnju pruža porodica Nike Bana, Mihovil Kristić i više radnika iz kovačke zadruge u Kreševu, kao i dva žandarmerijska narednika iz žandarmerije u Kreševu. Ovaj aktiv uspostavio je vezu sa Kiseljakom, gdje je aktivnoj saradnji pristupilo nekoliko mještana. U Fojnici je krug sa-

radnika i me u omladinom i me u starijim ljudima daleko širi. Atmosfera šireg pozitivnog opredjeljivanja prema NOP-u bila je uo ljava ve po dolasku jedinica Pete crnogorske brigade u Fojnicu. O tome u svom izvještaju, od 21.9.1942, Sava Kova evi , pored ostalog, kaže: »Nakon ulaska u Fojnicu održan je zbor koji je bio posje en velikim brojem naroda koji je naše borce do ekao sa raspoloženjem i oduševljenjem«. ⁵⁾)

Aktiv u selu Dusini formirao je u septembru 1942. godine ilegalni narodnooslobodila ki odbor u koji su ušli Derviš Sal inovi , Sulejman Fejzi i Ibrahim Fejzi , te okupio grupu od 15 omladinaca.

Svi ovi aktiv i bili su me usobno povezani, što je omogu avalo stalno funkcionisanje veze izme u aktiva i lanova KPJ na slobodnoj teritoriji, zaduženih za njihov rad. Ovakva povezanost aktiva omogu ila je stvaranje kanala za povezivanje sa Sarajevom, Kiseljakom, Visokim, Zenicom i Busova om. Tako je preko aktiva u Dusini, Kreševu i partijske veze na Ilidži uspostavljen jedan od zna ajnih kanala za povezivanje narodnooslobodila kog pokreta u Sarajevu sa Vrhovnim štabom i partijskim rukovodstvima na slobodnoj teritoriji.

Pored toga što se ovim kanalom prenosila pošta sa slobodne teritorije u Sarajevo i iz Sarajeva pošta i drugi materijal za slobodnu teritoriju, ove veze služile su i kuririma Vrhovnog štaba. Me u kuririma Vrhovnog štaba vrlo esto su bili Grujo Sokni sa Ilidže i Mato Mari iz sela Polja kod Kreševa.

O igledno je da se ve koncem 1942. godine i u prvoj polovini 1943. godine situacija, iako postepeno, sigurno i na ovom podru ju mijenja u korist širenja NOP-a i slabi oštrica vlasti NDH. Na to uti e blizina jedinica NOV i snažnija orijentacija KPJ na organizovanje i ja anje NOP-a na ovom podru ju.

Od prolje a 1943. godine organizovanje partijskog rada i narodnooslobodila kog pokreta odvija se pod neposrednim rukovodstvom Okružnog komiteta KPJ Prozor-Rama. U to vrijeme meni je poznato da su lanovi OK KPJ Prozor-Rama sa kojima sam kontaktirao bili Meho Piroli , An elko Tvrtkovi i Razija Ljubun i .

Kvalitetan prelom za uklju ivanje stanovništva ovog kraja u NOP nastaje dolaskom jedinica Pete krajiške divizije na ovo podru je. Ove jedinice oslobodile su 17. juna 1943. godine Fojnicu i Kreševo, a svojim dejstvom pokrile su cijelu opštinu Fojnicu i Kreševo i veliki dio opštine Kiseljak. Politi ki radnici divizije uz saradnju sa Okružnim komitetom KPJ Prozor-Rama i lanovima partijskih aktiva pristupili su, pored svakodnevnog politi kog rada, formiranju svih organa narodnooslobodila ke vlasti. I posljednji ostaci vlasti NDH u Fojnici i Kreševu definitivno su razbijeni. Formirani su narodnooslobodila ki odbori u svim selima opština Fojnica i Kreševo i velikom broju sela kiselja ke opštine. Formiran je opštinski narodnooslobodila ki odbor u Fojnici

⁵⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 7, dok. 52

koji je djelovao na području Fojnice i Kreševa. U oktobru mjesecu 1943. godine formiran je narodni sud za ove opštine. U Fojnici i Kreševu formirane su komande mjesta. Opštine Fojnica i Kreševo time se potpuno povezuju sa slobodnom teritorijom i takvo stanje, uz kraće prekide, ostaje do konca rata. U to vrijeme i u samom Kiseljaku širi se krug saradnika NOP-a. Oslobođenjem Fojnice, premješteno je kotarsko predstojništvo iz Fojnice u Kiseljak. Tom prilikom jedan broj službenika, pored onih koji su imali razloga da bježe pred jedinicama NOV, otišao je u Kiseljak i jedan broj naših simpatizera da radi, ostavljaju i porodice u Fojnici. Zahvaljujući i umješnosti Ahmeda Huzbašića i Raifa Dizdarevića, koji su, pored ostalog, radili na uspostavljanju veze sa Kiseljakom, većina od njih je pružala korisnu pomoć NOV-i.

Pored formiranja narodnooslobodilačke vlasti, od juna mjeseca Okružni komitet KPJ i štab Pete divizije vrše pripreme za formiranje partizanskog odreda na ovom području. Okružni komitet KPJ Prozor-Rama dao je direktivu u junu mjesecu 1943. godine da se članovi partijskih aktivna i drugi omladinci pripreme radi formiranja partizanske jedinice. Svi članovi partijskih aktivna u Fojnici, Kreševu i Dusini u junu mjesecu legalizovali su svoju aktivnost, saraduju i sa političkim radnicima Pete krajiške divizije i članovima Okružnog komiteta KPJ Prozor-Rama na organizovanju NOP-a. Prije odlaska u NOV drugova iz partijskog aktivna u Fojnici, formiran je novi partijski aktiv. Od tih omladinaca 8. avgusta ušli su u sastav partizanske jedinice u Kreševu: Milenko Kovačević, komandir, Seid Huzbašić, politički komesar, Nikola Kovačević, zamjenik političkog komesara, Rešad Dizdarević, Ivica Momčinović, Ismet Čohadžić, Duško Vrić, Sakib Softić, Salko Beba, Neno Tvrtković, Mile Tvrtković, Ivica Bodnaruk, Vinko Vidović, Nikola Kalajdžija i Boro Bošković. Štab Pete krajiške divizije, poslije svestranih priprema, odlučio je da se u novi odred uključi i grupa boraca Milorada Novosela, u čijem sastavu je bilo najviše ljudi sa visokim obrazovanjem. Po mom sjetanju, Štab odreda formiran je 26/27. jula 1943. godine, iako je odluka o tome donesena desetak dana ranije. U Štab odreda imenovani su: Milorad Novosel, komandant, Aza Koluder, komesar, Trifko Dokić, zamjenik komandanta, Danilo Štaka, zamjenik političkog komesara, Edo Ambrozić, obavještajac, i Akif Saletović, intendant. Mora se istaći da konsolidacija odreda nije išla lako ni jednostavno, te da je trajala sve do mjeseca septembra. Po formiranju odreda, pokazalo se da grupa Milorada Novosela, koja je tada činila glavninu odreda, po svom sastavu i političkoj zrelosti najvećeg broja boraca ne može sačinjavati jezgro partizanskog odreda. U odredu su po njegovom formiranju bila svega 4 člana KPJ, a sam Milorad, kao komandant odreda, nije pokazivao razumijevanje za ulogu KPJ u odredu. U odred tada nije ušla formirana jedinica u Kreševu u kojoj je već bila formirana organizacija KPJ. Naime, u toku formiranja odreda na jednoj konferenciji jedinice došla je direktiva Okružnog komiteta KPJ da dio pripadnika ove jedinice, među kojima i članovi KPJ i partijskih aktivna, idu u Petu krajišku diviziju. Ne-

koliko omladinaca koji nisu prihvatili direktivu za odlazak u diviziju, a tražili su da ostanu u odredu, pušteno je kućama. Odlaskom u Prvu krajišku brigadu članova KPJ Milenka i Nikole Kovačevića, članova partijskog aktiva Rešada Dizdarevića i Mile Tvrtkovića, u odredu je iz ove grupe ostao član KPJ Seid Huzbašić. Analiza stanja u novoformiranom odredu zahtijevala je njegovu reorganizaciju i kadrovsku jačanje. Zbog toga je donesena odluka da Milorad Novosel sa većinom svojih boraca pređe u Petu diviziju, a odred je popunjen većim brojem drugova sa područja Visoko, Vogošća, Ilidža, koji su došli na ovo područje poslije proboja pete neprijateljske ofanzive. Za komandanta odreda je imenovan Gliša Janković.

Na zahtjev partijskog rukovodstva, u odred su vraćeni: Nikola Kovačević i Rešad Dizdarević iz Prve krajiške brigade, dok je Milenko Kovačević ostao, jer u vrijeme odluke Štaba divizije da se navedeni drugovi vrata u odred, nije bio u blizini. Izmjenom sastava i rukovodstva odreda i po borbenom iskustvu i političkoj zrelosti, odred je postao spreman za izvršavanje političkih i vojnih obaveza.

Govoriti o razvoju NOP-a na području na kome je ovaj odred djelovao, bez uloge samog odreda, gotovo je nemoguće. Prisustvo odreda na području bivšeg sreza Fojnica (Kreševo, Kiseljak, Fojnica i Busovača) i sreza Visoko, i to od Visokog do Sarajeva i od Visokog do Lašve, imalo je veliki politički značaj s obzirom da je sastav odreda bio pretežno sa tog područja. Uticaj i ugled rukovodstva odreda i velike većine boraca imao je veliki značaj za onemogućavanje dejstva ustaško-etničkih snaga na ovom području.

Dejstvo odreda, pored ostalog, imalo je poseban značaj za šire otvaranje veza Sarajeva sa slobodnom teritorijom. Jedinice odreda neposredno su se povezivale sa Ilidžom, okolinom Rajlovca, mjestima na pruži Sarajevo-Visoko, tako da su partijskim i omladinskim kanalima stvorene vrlo velike mogućnosti za povezivanje NOP-a u Sarajevu sa slobodnom teritorijom. Pored specijalnih zadataka koje je obavljao odred, posredstvom njegovih jedinica blizu tri hiljade ljudi izašlo je iz Sarajeva, Rajlovca, Ilijaša, Breze, Podlugova, Kaknja u jedinice Narodnooslobodilačke vojske do kraja 1944. godine.

Povoljan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području od juna do konca novembra 1943. godine zahtijevao je još neposrednije njegovo razvijanje i vođenje. Stoga se početkom septembra 1943. godine pristupa formiranju Sreskog komiteta KPJ za Fojnicu. U Sreskom komitetu bili su Džemil Šarac, sekretar, a članovi Aza Koluder, Mirko Koprivica i, nešto kasnije, Josip Šimunović Braco i Bosa Tošić. Sreski komitet za Fojnicu djelovao je do januara 1944. godine. U međuvremenu zarobljen je član ovog komiteta Aza Koluder. Djelovanje ovog komiteta protezalo se na područje Fojnice, Kreševa, Kiseljaka i Busovače.

Na ovom području, u ovom vremenu, pristupa se formiranju omladinske organizacije. Tako je 23. jula 1943. godine formiran i prvi od-

Nezavisna Država Hrvatska
ŽUPSKA REDARSTVENA OBLAST U TRAVNIKU

BROJ TAJ : 211/43.

Travnik, dne 31. listopada 1943.

SADRŽAJ : Izvješće o položaju.

MINISTARSTVU UNUTARNJIH POSLOVA ZAGREB
GLAVNOM RAVNATELJSTVU ZA JAVNI RED I SIG. ZAGREB
GLAVARU GRAGJANSKE UPRAVE Ing. Vitezu FRKOVIĆU

SARAJEVO
HJENAČKOM ODJELJENJU E. K-2 TRAVNIK
VELIKOJ ŽUPI LÉVA I GLAŽ TRAVNIK
USTAŠKOM STOŽERU TRAVNIK
ZAPOVJEDNIŠTVU ZAGR. KONJANIČKE PUKOVNIJE TRAVNIK
ŽUPSKIM REDARSTVENIM OBLASTIMA BANJA LUKA
SARAJEVO
TUZLA

Savozno nalogu Glavnog ravnateljstva
red i sigurnost u Zagrebu od 9. prosinca 1941. god. broj 21530,
nosi se sljedeće izvješće :

1/ KOMUNIZAM :

Na području kotarske izpostave Zavidovići-Oružnički ka postaja u Zavidovićima ustanovila je, da se je u mjesecu kolovozu pridružio partizanima Bego Mahmutović iz Krivaje regj. 1923. god. Njegov osobni opis je sljedeći : rasta malog, lice duguljasto, oči plave, kosa crna, usta pravilna, bradu i brkove bijele, obučen u seosko odijelo. Na nogama ima cipelo. Za njegovo bještvo ranije se nije moglo utvrditi, jer su područje sela Seone, odakle je imenovani odveden, partizani držali do sada u svojim rukama.

15. na 16. listopada, jedna vođa grupa partizana preko Ozrena došla je na područje kotarske izpostave u Zavidoviću i nastanila se u obličnim selima a naročito u Pašinih konacima i Krčevinama. Isti dan ova grupa partizana došla je preko sela Krčevina do rijeke Bosne, pregasila Bosnu i pod selom Dolinom razrušila prugu na dva mjesta između a Želj. postaju u Dolini zapalila. Postaja nije izgorila, a posada koja je branila postaju povukla se bez otpora, jer je bila u manjini. Po izvršenom rušenju pruge partizani su se povukli u selo Krčevine, odakle su sljedećih dana ometali rad na opravci pruge. Koružani su porod pušaka i strojnicu jednim malim brdskim topom a imaju i 2 bacača mina. Zapovjednik im je neki Cerić. Prekinuti Želj. promet uspostavljena je 19. listopada, a partizani su se povukli iz sela Krčevina i Pašinih konaka u pravcu Vozuće za Ribnicu.

Na pruzi Zavidovići - Olovo - Han Plesak ove partizanske grupe pokidale su mostove, koje je poduzeće Šipad bilo postavilo. Kotarska izpostava u Zavidovićima izvješćem od 22. listopada dostavila je, da se partizanske grupe zadržavaju u selu Seoni, dok je jedan dio od tih partizanskih grupa otišao preko Ribnice u pravcu Vareša.

Na području kotarske oblasti Visoko :

Zapovjedništvo ožušničkog vođa u Visokom izvješćem od 23. listopada broj 1862 dostavilo je sljedeće :

20. na 21. listopada o. g. jedna vođa grupa partizana iz pravca Olova i okolnih mjesta napala je Vareš, koji je bio branjen od jednog diela VI Gorskog zbruga sa stožerom, zatim milicijom kotarske Kladanj i milicijom iz Vijake i Vareša. Posada držala je borbu sa partizanima do 6 sati u jutro 21. listopada, kada se počela povlačiti u pravcu Kraljevo Sutjesko a partizani su tada zauzeli Vareš. Isti dan progonoći razbijenu posadu jedna grupa od 150 partizana došla je i do Kraljevo Sutjeske koju je zauzela a tamošnja milicija, pošto je bila u manjini, posakrivala se bez da je pružila ikakav otpor.

Zauzeđen Vareš partizani su oštetili Željczaru palenjem i miniranjem, a prema izkazu zapovjednika VI Gorskog zbruga Čopkovića štrama napadača je moglo biti oko 5.000 tisuća, ali točan in broj nije mogao utvrditi. Uništenjem Željczare nanošena je ogromna šteta, a partizani se još i sada nalaze u Varešu i okolnim selima. Prema

Iz izvještaja Župske redarstvene oblasti u Travniku o situaciji na području kotarskih oblasti Visoko, Zenica, Fojnica, Travnik, Žepče i Zavidovići od 31. X 1943. godine

bor omladine u Fojnici. Rukovodilac toga odbora omladine bio je Fadil Salihagi . Formirani su, zatim, i Opštinski komitet i Okružni komitet SKOJ-a.

U julu mjesecu takode se pristupilo formiranju odbora NOF-a i AFŽ-a. Prvi odbor AFŽ-a formiran je u Fojnici, a prva predsjednica odbora AFŽ-a u Fojnici bila je Bibijana Kalo era Nonkovi .

Okolo partijskih rukovodstava, u omladinskim organizacijama, narodnooslobodila kim odborima, odborima NOF-a i AFŽ-a okupljen je vrlo širok krug aktivista. Pored toga, za politički rad na ovom području angažovan je veći i broj partijsko-političkih radnika. Jedan broj njih upućen je, po zadatku Partije i SKOJ-a, na ovaj teren sa slobodne teritorije, iz Sarajeva, Ilidže i sa visoko područja.

Neprijateljske snage činile su sve da onemoguće razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području. Fojnica i Kreševo i Visoko-fojnički odredi postaju od velike interesa za neprijateljsku obavještajnu službu. Stoga se čine vrlo estri pokušaji ubacivanja oprobanih agenata u Fojnicu i u odred. Pored slanja obavještenja od interesa za okupatora, prema priznanjima otkrivenih agenata, oni su imali zadatak da iz Fojnice ili odreda otkrivaju organizaciju NOP-a u Sarajevu, a posebno da otkriju Vladimira Perića i Valtera. Otkriveno je danas kada se gledaju izvještaji neprijateljskih snaga iz tog vremena, da je na ovom području ostala i održavana jaka mreža neprijateljskih saradnika. Svaki pokret jedinica NOV, podaci o njihovoj snazi vrlo brzo su dostavljani neprijatelju. Znalo se za aktiviste NOP-a u mjestima i selima. Taktika neprijateljskih snaga koju je vrlo smišljeno razradio i sprovodio tadašnji kotarski predstojnik u Kiseljaku, Viliam Majncl, sastojala se u zastrašivanju stanovništva i pokušajima njegovog okretanja protiv jedinica NOV. Česti su bili upadi neprijateljskih oružanih snaga u Fojnicu i Kreševo i na područja ovih opština. Ovi upadi najčešće su bili praćeni hapšenjima i represalijama. Neprijatelj je koristio posebne jedinice, takozvane trupove, koje su imale zadatak da likvidiraju partijsko-političke radnike i druge aktiviste NOP-a. Posebne napore je činio da se u pojedinim selima, posebno u vrijeme odsustva jedinica NOV, pod parolom ubijanja kućnog imovine, formira ustaška milicija. To je imalo više uspjeha u selima oko ceste Sarajevo-Zenica, kao, na primjer, na području Lepenice i Brestovska, dok su pokušaji formiranja milicije u Gojevićima i Crnićima i Fojnici brzo osuđeni.

Vojno-politička aktivnost od juna do konca novembra 1943. godine dovela je do vrlo značajnih promjena u odnosu stanovništva ovog kraja prema NOP-u. Pored odlaska jednog broja aktivista u NOV, velik broj predstavnika sela i naselja uključeni su u narodnooslobodilačke odbore, u odbore NOF-a, u omladinske organizacije i organizacije AFŽ-a. Većina stanovništva prihvatila je saradnju sa NOP-om i pružala veliku materijalnu pomoć NOV-u. Tada se i jedan broj bivših funkcionera HSS-a sa ovog područja aktivno opredjeljuje za NOP, što se pozitivno odražava na odnos hrvatskog stanovništva prema NOP-u. Među njima

ma bili su vrlo aktivni: Niko Tolo iz šitova, Jozo Miha iz Fojnice, Jozo Marjanovi iz Gromiljaka kod Kiseljaka i neki drugi.

Dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području nastavljen je kontinuirano do konačnog oslobođenja naše zemlje.

HAJRA MARJANOVI

TEŠKI USLOVI SNABDIJEVANJA GRAĐANA

Uslovi, pod kojima su građani Sarajeva živjeli i snabdijevali se najnužnijim životnim namirnicama, odjevom i obućom, ogrevom i lijekovima, zaslužuje da se obradi i posebnom stručnom studijom. Moje kazivanje je po sjećanju i jednim dijelom osvježeno dokumentima, iz Istarskog arhiva grada Sarajeva.

Želim da istaknem pred očima građana ratne svakodnevnice u okupiranom Sarajevu, koja je bila sastavni dio uslova pod kojima se odvijala i ilegalna borba NOP-a.

Kapitulantski režim bivše Jugoslavije, pred rat preorijentacijom svoje ekonomske politike, sve je podređivao interesima nacističko-fašističke privrede koja se spremala za rat i velikim pritiscima nastojala da dobije jugoslovensko žito, sirovine i druge proizvode pod jeftinim cijenama i povoljnim uslovima. Takva politika vodila je osiromašnju naše zemlje, nestašicu tih proizvoda i velikom poskupljenju, a sve je uglavnom padalo na teret radnika, seljaka i gradske sirotinje. Sve do okupacije zemlje, aprila 1941. godine, to stanje se pogoršavalo, da bi se ulaskom okupatora u zemlju zaoštrilo do haotične situacije i nepodnošljivog ratnog zla. Narodu su najdirektnije i najuočljivije predstavljene okupator i njegove ustaške slugе u punoj dnevnoj svjetlosti! »novi poredak« onakav kakav je on i bio - sve što je u sebi nosio i šta je nagovještavao za budućnost. To je bio izraz ekonomske krize u koju su zapale imperijalističke osvajačke sile, što je, opet, svoje korijene i uzroke imalo u dubokoj krizi državnog kapitalizma, a izlazi iz te krize njemačko-fašistički vidjeli su jedino u osvajanju tuđih tržišta i potčinjavanju drugih zemalja najgrubljom silom.

Najveći i broj građana Sarajeva dočeka je rat neobaviješten i nepripremljen. Mali je broj onih koji su, kao spekulanti i odnarođeni ljudi, sakrili namirnice. Radni ljudi i sirotinja nisu ni mogli odvojiti od svoje mizerne zarade za zalihe.

Njemačke trupe su ispraznile ono što se zateklo u sarajevskim magazinima i otpremile u Njemačku. U gradu je ostalo svega nekoliko vagona žita pri Gradskoj opštini, koje je odmah i podijeljeno. To je bio potez kojim su ustaški organi, u tom trenutku, htjeli pred građanstvom da se pokažu kao dobrobitelji.

Prvi dani poslije okupacije bili su slika svega onog što se dogodilo i što se događalo za svo vrijeme rata - samo što je iz godine u godinu bivalo gore i teže.

Pošli su vanredno teški dani Sarajeva. Pored svih nedaća a koje nosi život u okupiranom gradu, pun neizvjesnosti, stradanja i smrti, puštošila je i glad. Te teške dane dijelili su građani Sarajeva sa hiljadama i hiljadama izbjeglica - muhadžera za skoro sve četiri godine rata.

Već u oktobru 1941. radnje su bile zapečaćene, izvršen popis, pokupljeno najvrednije i po celoj prodaja na specijalne doznake i uz »izjave« koju su morali dati svi koji su željeli da dobiju doznaku.

Odmah se razbuktao i šverc. Sve što nije bilo moguće nabaviti u redovnoj prodaji, moglo se naći i po švercu. Cijene namirnica su strahovito skakale. Za jedan mjesec od kapitulacije cijene namirnicama porasle su za deset puta. Uze u jedan primjer, maslo i mast za šest mjeseci poskupili su sa 30 na 500 kuna. Cijena je i tako vratolomno da je kilogram masla u 1943. godini bito koliko i jedna mjesečina zarada.

Gradska opština je maksimirala cijene u nekoliko navrata, javno objavljivala i predviđala kazne za prekršitelje. To je bilo prazno slovo na papiru. Poslije takve objave, samo su se sakrile namirnice, mada bi i dalje bile prodavane. Nabavka hrane švercom bila je jedina mogućnost da se do njih dođe.

Dvadeset šestog septembra 1941. godine izašao je i Zakon,¹⁾ kojim je se kazniti smrću onaj koji nabija cijene, nabavlja namirnice, prodaje, spekulira, a potpisao ga je Pavelić. Taj zakon nije imao nikakvog značaja, niti je po toj osnovi izvršena ijedna takva kazna. Šverceri, ratni bogataši bili su udruženi sa najvećim »dostojanstvenicima« civilne i vojne vlasti. Za njih su radili, pa su, prema tome, bili i obezbijeđeni.

Ponekad se dešavalo da se neki sitni trgovac stokom kazni novčanom kaznom, i to zato što je kupio nekog brava, zaklao i prodao. Veliki nabijaoci cijena i ratni bogataši nisu progonjeni. O njima je se pobrinuti narod tek poslije oslobođenja i izvesti ih pred sud nacionalne vlasti.

Pritisnuti gladi, bolestima (u 1942. i 1943. godini harali su pjegavi i trbušni tifus i dizenterija), građani su sve svoje prodavali da bi održali goli život. U početku su to bile stvari bez kojih se moglo: nakit, ručnici, radovi, a kasnije i posteljina, pa i najnužnija odjeća. Dok u radnjama nije bilo ni čega, na pijacama veoma malo i veoma skupo, po švercu je

¹⁾ Zakonska odredba o proširenju nadležnosti prijedlog i pokretnog prijedlog suda donesena je 22. 9. 1941, a objavljena 26. i 27. 9. u sarajevskom »Novom listu«.

bilo i brašna, i šećera, i masnoće, voća i povrća. Nalazile su se te namirnice samo za jedan sloj, onih, koji su mogli da se obogate u ratu, za »povjerenike« jevrejskih i srpskih radnji, za funkcionere ustaške vlasti, za porodice nekih oficira i podoficira tzv. NDH.

Radila je poneka ašinica i slastikarica. Cijene u njima bile su visoke, jer su i zanatlije namirnice nabavljali po švercu.

Cijene namirnica podizali su oni koji su mogli da kupuju. Za njih kuna nije bila ništa - mogli su plaćati koliko se traži samo da dođu do namirnica koje su željeli. Oni su i na taj način otežavali ionako težak život pod okupacijom.

Ostali narod je gladovao. Umiralo se od gladi. Posebno je bilo teško djeci izbjeglica, koja su bila bez hrane i bez krova. Smješteni u barakama na Alipašinom Mostu - esto su preko noći, po najvećoj zimi, izbacivani iz njih, da bi se u njima smjestili vojnici.

Umjetnici svih oblasti ostali su dužni gradanima Sarajeva da i svojim na inom zabilježe muke i stradanja gradana. Istinite su priče o djeci koja gladna satima stoje skrivena po baštama sarajevskih trgovaca, »da bi vidjela kako pojedinci hrane maćeku hljebom umom i saftom«. Ili pogibija nekoliko djece na Vratniku, među kojima je bio i moj brat od osam godina, koja su požudno gledala narandže, ali ukus im je bio nepoznat. Tako su bili zaneseni ljepotom i izgledom narandži da nisu obratili pažnju na štekotanje mitraljeza pijanog ustaškog avijatora, koji je iz dokonosti »napravio izlet« iznad Vratnika, pa tako ubio dvanaest ljudi, među kojima i ovu djecu. Oni koji su živjeli u Sarajevu nikada ne mogu zaboraviti oči zabrinutih majki, koje praznih čekera traćene bi li šta nabavile za gladnu djecu, niti osušena prsa majki koje nemaju ime podojiti dijete. Teško je zaboraviti stare, bolesne, koji se poslije pjećavca jedva vuku, a moraju da jedu hljeb od mekinja i zobi.

Ratni uslovi i teškoće oko ishrane u Sarajevu, tjerali su gradane da se hrane i proizvodima koji se u normalnim uslovima ne smatraju namirnicama. Žene su se izvještile u spravljanju jela bez masnoća, bez brašna, bez mesa i jaja. Korišteni su samoniklo bilje, divlji plodovi, zob koja je bila gorka i bodljikava, te mekinje koje su bile kisele i drvenkaste.

Uz ostale namirnice na koje se narod dovijao da bi nabavio namirnice, poduzimana su i putovanja u žitorodne krajeve. Išlo se samo sa specijalnim dozvolama, koje su u potretku mogli dobiti muhadžeri, a kasnije su se po ele nabavljati uz mita. Cijena dozvole ovisila je od teškoća u kojima se grad nalazio - kada su teškoće oko snabdijevanja bile veće, dozvole su bile skuplje. U narodu, ovo odlazjenje radi nabavke hrane, nazivano je ironično »odlaskom u promitbu«.

Pruga je esto bila u prekidi, pa se hrana nosila na sebi, vukla u vrećama. Ginulo se na tom putu za hranu, ali se išlo.

Oni koji nisu mogli doći do propusnica, išli su ilegalno. Međutim, postojala je zabrana Velike župe Vrhbosne, kojom se zabranjivalo kretanje oko pruge na razdaljini od 300 metara. Ostala teritorija je bila ta-

kode pod stražom, tako da je odlazak bio skop an sa najve im opasnostima.

Teško e su bile ja e ispoljene i zbog toga što je grad, koji nije imao okolinu koja ga je mogla snabdijevati, bio pun njema kih, ustaških i domobranskih vojnika. Ta vojska iako se snabdijevala iz posebnih izvora, uvijek kad joj je što bilo potrebno, podmirivala je svoje potrebe i iz dijela namirnica namijenjenih graanima. Od kontingenta koji bi došao, prvo bi uzeli koliko je njima trebalo, a onda ostatak prepustili Sarajlijama.

Pored toga, sve radnje i ku e su mogli u svako doba pretresti i uzeti što im je trebalo. Pod firmom oduzimanja za potrebe »gospodarske ponove«, u po etku se upadalo u ku e Jevreja i Srba, a kasnije i svih ostalih. Osladila im se plja ka. Nekoliko puta bile su izdane »objave« da se zabranjuje naoružanim vojnicima ulazak u ku e bez posebne dozvole. To nije imalo nikakvog zna aja, jer se od gra ana niko nije usu ivao da prijavi lice koje je upalo na taj na in u ku u zbog svemo i naoružanog njema kog, ustaškog ili domobranskog vojnika, kao i policajaca i agenata.

Na svim prilazima gradu bile su postavljene straže. Dešavalo se da oduzmu i 2-3 kilograma brašna, koja su obi no žene nastojale prenijeti, u krajnjoj nuždi i potrebi, da bi prehranile bar na jedan dan djetu.

Njema ki vojnici su specijalno plja kali stoku seljacima i u tome su imali pravo prvenstva u odnosu na ustaše i domobrane.

Iako kuna nije vrijedila ništa, ipak se bez nje nije moglo živjeti, pogotovo onaj dio gra ana koji nije imao šta da proda i šta da zamijeni za hranu (3000 kuna bila je plata 1942. godine, a 500 kuna jedan kg masla i 280 kuna 1 kg brašna). Veliki dio gra ana bio je bez posla, mnoge porodice bez hranitelja. Kuna iako bezvrijedna, bez nje se nije moglo živjeti u gradu u kome se moralo sve pla ati. (Poznato je da je kuna bila papir kao sredstvo pla anja u okviru NDH, a van tih okvira nije uopšte tretirana kao platežno sredstvo).

Za sve vrijeme rata u Sarajevu je radio Gradski aprovizacioni ured, odnosno Gradski obskrbni ured koji je trebalo da snabdijeva graane hranom i ogrevom.

To snabdijevanje je vršeno u po etku preko Zagreba. Naime, u okviru Ministarstva narodnog gospodarstva u Zagrebu se raspore ivala hrana. Stizala je neredovno i obi no u manjim koli inama od odobrenih. Znaju i šta to zna i za grad, ustaše i njihovi civilni funkcioneri stalno šalju Zagrebu uspane ene izvještaje o stanju u Sarajevu. U jednom se, izme u ostalog, kaže i to »šta bi bilo u Zagrebu da se tako neredovno snabdijeva i da se o njemu ne vodi ra ana kao o Sarajevu«! Pri tome naglašavaju da se »komunisti ka propaganda« sve više širi, a »time postaje razumljiva za šire slojeve«.

Veoma je karakteristično pismo gradonačelnika Mustafe Softića - njemačkom zapovjedniku, od 23. novembra 1943. godine, u kome se povodom aprovizacije kaže sljedeće:

»23.XI. je, a nije podijeljeno ništa. Isto je bilo i prošlog mjeseca. Odobreno je bilo 50 kg krompira, a stiglo je 6 kg. O mesu, masnoćama, obućama, odjećama, ogrijevu i da se ne govori. 1 kg brašna je 200 kuna, a 1 kg masti 2.400 kuna. Gradski opskrbeni ured je ironična svog vlastitog imena, a da o sebi i ne govorim. Podijeljene su izkaznice za hranu, brašno, mast, ulje, obuće i tih artikala uopšte nema. Cijeli grad dobija godišnje 3.000 doznaka za obuću i po 11 kg kukuruza.«.)

Ova ustanova je kasnije pošla sa vlastitim otkupom, ali ta mogućnost je bila sve manja širenjem oslobođene teritorije. Veoma su teški bili i prekidi pruge na liniji Sarajevo - Brod, tako da je bilo nemoguće snabdijevanje. Bilo je slučajeva da bombe saveznih aviona poginule su vagonima u kojima je bila hrana. Iz same okolice Sarajeva nije moglo ništa da se nabavlja, jer je veoma malo zemlje obrađivano u toku rata. Sve što se našlo kod seljaka služilo je za njihovu potrebu, ili je bilo predmet pljačke ustaške i njemačke vojske. Hrana je nabavljana po visokim cijenama, a po još višim prodavana. Tako je 1 kg žita u Posavini iznosio 280, a prodavao se u Sarajevu po 380 kuna u 1943. godini.

Kada je 14. decembra 1942. godine Gradski aprovizacioni ured objavio da će podijeliti 3/4 kg »narodnog brašna«, 1/4 kg kukuruza po osobi za mjesec dana, tada je kroz narod prostrujalo da je Nikola, zvan »teški radnik«, poznati sarajevski šeret, samo izvirgavao ruglu ovu famoznu »gibiru« koju je okupator namijenio građanima.

U ovim uslovima, porodicama drugova koji su bili u NOV, u ilegalstvu, logorima, zatvorima, bilo je još teže. Većina nije imala sredstava za život, a nije se mogla ni zaposliti. Međutim, nisu ostavljeni sami sebi. Oni su bili stalna briga organizacija KPJ i SKOJ-a i drugih organa pokreta koji su djelovali u Sarajevu u ilegalnim uslovima. Sve ove organizacije i organi NOP-a, pored drugih političkih zadataka, vodili su i stalnu brigu za ugrožene porodice naših aktivista. Radili su i na tome da iz Sarajeva šalju određene potrepštine za partizanske jedinice u okolini grada.

Prikupljanje novca, hrane i odjeće vršeno je na dobrovoljnoj osnovi, bez spiskova, bez potvrda, ali u toku rata nije bilo slučajeva pronevjere prikupljenih priloga. Hrana koja je prikupljena bila je predata, iako je i onaj koji je tu hranu nosio bio gladan. Nisu bili određeni iznosi novca, niti količina namirnica, ali svako je davao ono što može, smatrajući to za svoju obavezu prema borcima i slobodi.

Davanje priloga za partizane podlijevalo je najstrožijoj kazni okupatorskog režima. Ne jednom su bile izlijepljene plakate sa prijetnjama

*) Istorijski arhiv, Sarajevo, Zbirka poklona i otkupa, br. 985.

ma: »Bi e kažnjen smr u onaj koji daje priloge nepoznatim licima, ili na bilo koji na in pomaže odmetnike!«

Gra ani su to znali, ali su znali i to da se borci pod najtežim uslovima bore i ginu. Hiljade i hiljade gra ana je zato davalo pomo .

I dok su na jednoj strani hiljade ruku s poštovanjem i ponosom davale prilog za potrebe narodnooslobodila kog pokreta, bijedno su izgledali pozivi i apeli as Ustaškog zdruge, as nekog drugog, da se prikuplja vuna i odje a za potrebe ustaške vojske. Odre ivani su sabirni centri, a u tome je angažirana Ustaška mladež. Narod je u najve em broju bio gluh i slijep na te vapaje.

Pored dobrovoljnih priloga koje je narod davao za NOP, prikupljenih na opisani na in, do novca, namirnica, sanitetskog materijala i odje e dolazilo se i preko ustanova koje su mogle to da pruže, a u kojima je organizacija NOP-a imala svoj uticaj. Tako je bilo i sa Aprovizacionim, odnosno Obskrbnim uredom u Sarajevu. Iz njegovih magazina hranili su se i oni koji nisu mogli imati »iskaznice za hranu«, jer se nisu mogli niti smjeli prijaviti pod vlastitim imenom.

Bilo je više oblika, kojima su se organizirale aktivnosti za potrebe NOP-a u Gradskom aprovizacionom uredu, koji nije zna io mnogo za gra ane grada, ali je ipak bio jedina ustanova koja se bavila snabdjevanjem grada.

U periodu u kome sam radila u ovoj ustanovi kao daktilograf, bila sam uklju ena u grupu koja je imala specijalan i konkretan zadatak od Mjesnog komiteta KPJ Sarajeva. On se sastojao u obavještavanju o snabdjevenosti grada, o hrani koja treba da stigne za Sarajevo (mjesto odakle dolazi, vrijeme polaska i dolaska u Sarajevo), na inu transportovanja. Izlažu i se velikom riziku dolazili smo do tih podataka i obavještavali - ja li no - Hamdu Misirli a, Ramiza Bilalagi a, Olgu Odi , An iku Duri Tanju, a kasnije i Olgu Brajkovi , naravno, uvijek jedno od ovih - zavisno od funkcije koju su obavljali i ko je od njih bio na vezi.

Isto tako, uspjela sam izraditi i klju od ladice tajnika Aprovizacionog ureda, koji ie bio glavni uvar pe ata kojim su ovjeravane iskaznice za hranu. Ulazila sam u sobu tajnika u vrijeme za koje sam nalazila da je najpogodnije, ponekad sam znala sakrivena prespavati u prostorijama ove ustanove da bi u najzgodnije vrijeme izašla, uzela štambilj i »ovjerila« iskaznice. Za sve vrijeme, koliko je trajao ovaj zadatak, uspijevala sam ga obavljati.

Tako oštambiljane iskaznice ispisivali smo izmišljenim imenima i uvodili u spiskove. Nas nekoliko zaduženih za ovaj zadatak (Milena Mitrovi , uhva ena na ovom zadatku i ubijena u Jasenovcu 1944. godine, nije otkrila ovu vezu), Borka Tupaji , Mara Samardži , Hiba Zildži - ehaji) podizale smo namirnice kod jednog broja trgovaca kod kojih se to moglo initi. Neki od ovih trgovaca bili su angažovani u pokretu, a druge smo potkupljivali tako što smo i njima ostavljali jedan broj tih iskaznica.

Kada smo primijetili da policijski agenti »prevr u« kartoteku Aprovizacije i da se njome služe, po direktivi smo, u toku jednog dana, povadili kartice svih porodica pripadnika NOP-a (porodica iji su lan-ovi u NOB-i). Svim ovim porodicama smo u najkra em roku izdali iskaznice pod drugim imenima. Tako smo i tada uspjeli otkloniti opasnost da se otkrije naša aktivnost.

Eto, tako su velike teško e u kojima je grad svakodnevno osvitao bile crna slika okupiranog Sarajeva, u kojem se stenjalo, gladovalo, umiralo, ali i borilo. Borba protiv tih nevolja hrabrila je i otvarala vidike ka slobodi.

RADIVOJ PAPI

FAŠISTI KA PROPAGANDA PROTIV NOP-a

Objektivno i historijski odmjereno posmatranje fašističke propagande uopšte, a posebno protiv narodnooslobodilačkog pokreta, kao svoju prvu pretpostavku mora uzeti u obzir izvore i korijene u fašističkoj teoriji, u fašizmu kao politici koja i socijalnoj pojavi kapitalizma u najsirovijem obliku.

Zapravo, prije svega, moramo se podsjetiti u najkraćem na suštinu fašizma kao historijskog fenomena. »Fašizam je, prije svega, politička i socijalna pojava kapitalističkog društva, i prema tome historijska kategorija«, naveo je Veselin Masleša, u svom radu »Socijalni i ekonomski uslovi njemačkog i italijanskog fašizma«, još 1934. godine. Dakle, to je, historijski određeno, ideološko-politički pokret i sistem vladavine kojemu je smisao i cilj spasavanje i izvršenje kapitalizma na posljednjoj, imperijalističkoj etapi njegovog razvitka, kada je ugrožen naglom plimom radničkog revolucionarnog pokreta. Najneposrednija mu je oznaka - surova, teroristička, najčešće zvjerski-neljudska, likvidacija građanskih sloboda (posebno za radničku klasu), uz istovremeni idejno-politički monopol i agresivnu spoljnu politiku sa pripremom ratova. Ideološku osnovu sačinjavaju nastojanja da se stvori masovna baza, uzdizanjem mranih nacionalističkih, vjerskih i drugih sila i predrasuda, te niskih instinkata u rang »novih istina«, kao što su - rasizam, antisemitizam, kult autoriteta nasilja, pljačkaškog rata, mržnje, rasne degradacije, do istrebljenja cijelih naroda i tekovina ljudske kulture i civilizacije.

Zbog toga mu udarnu snagu čine, po pravilu, deklasirani društveni ološ, pustolovi i poluinteligentni i idejno dezorijentisani politički kolebljivi elementi, odnosno pripadnici takozvane srednje klase ili, po kvalifikaciji Borisa Žihlerla - »pobunjeni malograđani«. U svakoj zemlji fašizam je poprimio forme u skladu sa njenim nacionalno-historijskim okolnostima i »tradicijama«, u pravilu, svaki put sa najreakcionarnijim, ali i sa njenim trenutnim političkim i ekonomskim stanjem.

Najja i i najizrazitiji predstavnik fašizma, svakako, bio je njemački ili Hitlerov nacionalsocijalizam. Zapravo, u toj formi se potu eni njemački imperijalizam u I svjetskom ratu spremao i mobilisao za II svjetski rat, pa je uo i tog rata okupio druge fašističke zemlje i pokrete, uobličavajući se u najveću u opasnost za svijet.

Slavljenjem vojnog ideala i osvete u razoružanoj Njemačkoj, Hitler je dao oduška najdubljem razočarenju njemačkog imperijalizma - razočarenju zbog neuspjeha u I svjetskom ratu, hvatajući korijen u svim slojevima njemačke nacije koji su u nacionalsocijalizmu vidjeli šansu za revanš i političku moć. Njegovi jurišnici u smeđim košuljama i elitne »crne košulje« poistovjetivali su se sa vojnom kastom i sa vojnom moćom, ali su, u isto vrijeme, zavisili potpuno od Hitlera koji im je po tome postao neophodan kao vođa i simbol.

Hitler je perfidno i demagoški stvorio utisak da predstavlja svaku pojedinu od nekoliko različitih težnji rastresenog, uzdrmanog i politički dezorganizovanog njemačkog društva. Redovna vojska, »Reichswehr«, podupirala ga je zbog njegovog isticanja vojske i namjere da ponovo naoruža njemački Rajh. Industrijalci su mu davali podršku kao bedemu protiv sindikalne organizacije, revolucionarne misli i revolucionarne klasne borbe koju su kategorisali kao komunističku opasnost. Oni su se osjećali ugroženi prisutnošću u boljševičke Rusije na istoku. Čak i oni koji su se suprotstavljali njegovim idejama i metodama, pozdravljali su njegova nastojanja za ponovno jačanje njemačkog nacionalizma, odnosno Hitlerovo odbijanje Versajskog ugovora, njegovu viziju »velike Njemačke« i njegovo obnavljanje zahtjeva za »Lebensraumom« (životnim prostorom). Svaka društvena grupacija ili klasa smatrala je da on govori za nju.

U ostvarenju furioznih i dokraja reakcionarnih ideja i koncepata nacionalsocijalizma, veliku ulogu imala je propaganda, odnosno njen hitlerovski protagonist, kreator i izvršilac, Josef Goebbels. Polazeći od Hitlerove teze, odnosno neskrivenog iznošenja tehnike »velike laži«, Goebbels je razradio koncept o uništenju kritičkog reagovanja i upotrebi masovnih medija propagande za stvaranje željene akcije. Bila je to propaganda u kojoj osnovi su ležali akcija i metod zastrašivanja, grubog potiranja i negiranja svih vrijednosti osim onih koje su donosili »novo vrijeme« nacističkog vladanja, propagandne sile, surovosti i ideje o njemačkom (nordijskom) natovjeku i njegovoj predodređenosti da vlada svijetom, a da mu svi ostali služe kao robovi. U tom pogledu, veliki značaj imala su polazišta sadržana u Hitlerovoj knjizi »Mein Kampf«.

Jedan od bitnih elemenata odgovora na pitanje, - kako je bilo moguće da jedan veliki i civilizovani narod podlegne takvom nasilnom režimu i toliko godina mu čak oduševljeno služi? - svakako je sadržan i u funkciji arogantne i dobro organizovane propagande.

To sve nije bilo na nacionalnu i političku organizaciju nego na nasilničke oružane grupe i jurišne odrede koji su se najbrutalnijim sredstvima, oružjem, ubistvima i drugim raznim oblicima terora, kao

avanturisti, domogli vlasti. Rasplamsavaju i najniže strasti, prezentovali su nacizam kao tobožnju ideologiju koja je unijela najveće mračništvo koje je istorija zapamtila.

U vrijeme španskog građanskog rata izražen je porast agresivnog pritiska fašističkih sila i najavljena tendencija neprestanog eskalativnog trenda. To je imalo značajne reperkusije i na unutrašnji razvoj i spoljnu politiku Kraljevine Jugoslavije. Vlada Milana Stojadinovića je u fašističkom konceptu i metodama našla izlaz iz sve dublje unutrašnje političke krize, a u vezama sa fašističkim silama i elemenat stabilizacije svog režima. Dolazi do novih trgovinskih aranžmana sa Njemačkom, do velikog porasta plasmana njemačkog kapitala u jugoslovensku privredu i do ubrzanog kidanja dotadašnjih prijateljskih veza i saveza Jugoslavije sa zemljama saveznicima iz I svjetskog rata, kao i obezvređivanja odbrambenih paktova na Balkanu i u srednjoj Evropi. Stojadinovićeva vlada je sa veze i sa fašističkom Italijom, a sa Hitlerovim eksponentom na Balkanu - Bugarskom carem Borisom Koburgom, potpisuje pakt o prijateljstvu (januara 1937). U ovo vrijeme vlada Milana Stojadinovića pokušava da sprovede i odredbe takozvanog »Konkordata«, prema kojima bi Vatikan i katolička crkva u Jugoslaviji dobili povlašten položaj. Fašistička propaganda u Jugoslaviji, u to vrijeme, dobiva i legalnu podršku iz samog vrha vlasti.

Stojadinovićeva vlada me u prvima je prihvatila i politiku »nemiješanja« u građanski rat u Španiji, bila blagonaklona prema onim snagama koje su pružale moralnu i materijalnu podršku frankističkim kontrarevolucionarima, neumoljivo sprečavala propagandu u korist Španske Republike, progonila i hapsila Jugoslovane koji su se javljali u dobrovoljce za pomoć Republici ili na bilo koji način izražavali simpatije prema borbi španskog naroda protiv fašizma.

Istovremeno, bilo je to doba u vrševanju, konsolidacije i snaženja uloge i uticaja Komunističke partije Jugoslavije koja je od dolaska Josipa Broza Tita na čelo odlučno upozoravala na opasnost od fašističke agresije i dodvoravanja vladajućim režimima i građanskih partija fašističkim silnicima u kojima su vidjeli jedinu odbranu svojih interesa, zapravo odbranu klasnih pozicija. Brojne snažne akcije na narodno-frontovskoj platformi koje je vodila KPJ, me u kojima pokret pod parolom »Za mir, hljeb i slobodu«, protiv reakcionarne politike režima, za demokratizaciju zemlje i odbranu njene nacionalne nezavisnosti, imale su snažnog odjeka u radničkim masama, među naprednim intelektualcima i estetskim rodoljubima u ovoj zemlji.

U predratnim danima je Sarajevo bilo vrlo značajan, složen i brojnim elementima izukrštan centar i središte sukobljavanja najreakcionarnijih stremjenja i propagandnih aktivnosti fašističke i profašističke »pete kolone« i naprednih, slobodumskih i realnih pozicija demokratskih snaga i ideoloških antifašističkih opredjeljenja pred veliki sudar fašizma i slobodnog svijeta.

Organizovanje Partije i SKOJ-a, porast njenog uticaja, a ki i radni ki štrajkovi, sve ve a komunikacija partijskih listova, brošura i naprednih knjiga, rad i djelovanje u sportskim društvima, neposredna i sve žeš a borba protiv reakcionarnih organizacija i pokreta koji su nastajali kao ogranci profašisti kih ili fašisti kih kretanja, usljed straha od demokratskih i progresivnih stremljenja i orijentacija u društvu, koje je inicirala i programski usmjeravala KPJ, bile su bitne oznake bitke naprednih snaga Sarajeva.

U Sarajevu se ilegalna i vremenom sve javnija akcija fašisti kih i profašisti kih snaga ispoljavala kroz perfidno i vješto djelovanje frankovaca i katoli kog klera, ogranaka Ljoti evog »Zbora«, naro ito preko lista »Svoj svome«, beogradskog lista »Vreme«, kao i nekih radikalnih fanati nih struja u islamskoj vjerskoj organizaciji, pod vidom panislamizma, koji je u svojoj kuhinji širila nacisti ka propaganda. U tom pogledu posebnu ulogu imaju propagandni potezi preko klerikalnih listova, ali odbljesci fašisti kog propagandnog djelovanja nisu izostajali ni u redovnoj dnevnoj i periodičnoj štampi.

Za to vrijeme, u kome je sve glasnija fašisti ka propaganda i njena furiozna »tehnika laži« i kojoj je glavno oružje fašisti ka štampa, Skender Kulenovi piše u »Putokazu« (broj 3-4, 1937): »Pisanje fašisti ke štampe osta e historijski primjer jednog sistematskog izmišljanja, iskrivljavanja i prebojavanja doga aja. Fašisti ka štampa krivo izvještava o toku borbe, ona španjolske doga aje prikazuje kao borbu izme u nacionalizma i boljševizma, dok se u stvari u Španiji brani demokracija od fašizma, dok se španjolski narod brani od navale generala koji ga kose uz pomo marokanskih pla enika, talijanskih i njema kih vojnika i topova«.

Ocjenjuju i još bliže uticaj fašisti ke propagande na sadržinu i orijentaciju naše reakcionarne štampe, Hasan Kiki , pod pseudonimom Alija Korjeni , u »Koprivnici« (broj 2-3, 1937) piše: »Iz naših dnevnih novina saznajemo da se radi o revoluciji (rije je o Španiji, pr. a.). Nekakav general Franko digao revoluciju. Prili no udnovato. General i revolucija. Kad pišu da su negdje seljaci podigli revoluciju ili kad to u ine radnici, hajde de, ovjeku je nekako samo od sebe razumljivo - ali da generali dižu revoluciju? Onda po našim novinama piše o toj revoluciji još koješta. Piše da general ima pravo, pa onda da narod španjolski ho e da zavede nekakvu diktaturu, pa da ho e da poruši što je lijepo i sve što vrijedi u Španiji i tako dalje (...). Može li ovjek onda povjerovati u to kad neke naše novine pišu, da španjolski narod ho e da poruši sve što je lijepo i što vrijedi u njegovoj vlastitoj zemlji? Može li se povjerovati pak u to, da ve e pravo ima jedna šaka generala nego cio španjolski narod od 23 i po miliona duša? Jasno da ne može?«

Zbog toga je danas, sa postoje e istorijske distance, u valorizaciji još zna ajnijih akcija CK KPJ, koji je, ve na elu sa Josipom Brozom Titom, insistirao na kritici inostrane i doma e fašisti ke i klerikalne štampe, koja je lažno prikazivala i porijeklo i razvoj i smisao doga aja u

Španiji, smatraju i to jednim od primarnih partijskih zadataka. U brojnim porukama CK KPJ naglašava se neophodnost opovrgavanja profašisti kog pisanja »Hrvatske straže«, »Slovenca« i »drugih reakcionarnih listova«, me u koje, svakako, treba svrstati i sarajevski »Katoli ki tjednik« biskupa šari a, osvjedo enog fašiste. »Angažujte Krležu ili nekog ko je dobar polemikar«, navodi se u jednom partijskom dokumentu iz tog vremena, »da pregleda tu štampu od 1935, šta je pisalo o Španiji, o Hil Roblesovoj vladi, da uporedi to sa današnjim pisanjem, da se citatima dokaže kako kažu, kako si ska u u usta, kako dogajaju opovrgavaju njihove perspektive i ocene«.

U jugoslovenskim razmjerama, sa ovim oznakama univerzalnog značaja, sarajevska intelektualna ljevica, okupljena, prije svega, oko časopisa »Pregled« i »Brazda«, dala je vanredne dijagnoze fašizma, njegove dramatske opasnosti za slobodu i demokratiju, upozoravaju i prvenstveno na zlo fašisti ke propagande, »industrije laži«.

A snaga uticaja Komunisti ke partije Jugoslavije, u to vrijeme, bila je izražena i u istom i dosljednom opredjeljivanju vode ih sarajevskih ali i bosanskohercegova kih intelektualaca za marksisti ke i revolucionarne pozicije, potvr ene, pored ostalog, i u odbijanju da se solidarišu sa jednom naredbom ministra prosvjete, popa Antona Korošca, koja je bila profašisti ki obojena, uperena protiv komunista i podržavala socijalno-politi ki defetizam.

Pod uticajem antifašisti kog kursa Partije, dr Jovan Kršić i drugi u Sarajevu, okupljeni oko »Pregleda«, konstituišu »Sarajevsku književnu republiku« kroz koju se pledira za identitet kulture sa novim, naprednim i revolucionarnim borkim težnjama protiv fašizma, njegove propagande i laži. Još 1933. godine Kršić piše u »Pregledu«: »U zemlji koja je dala Marksa i stvorila radni ki pokret danas je protiv Marksa ustao Hitler. Nacionalni šovinizam ustao je protiv ideje internacionalne solidarnosti i saradnje. Slabi i opet dezertiraju s marksisti kog fronta i prilaze novoj orijentaciji, tj. orijentaciji prema onom ko ima vlast u rukama. Hitlerove pobjede zabrinule su ceo svet, jer je u njima opasnost jednog novog velikog klanja«. ¹⁾

Uskoro, na Kršićeve stavove nadovezuje se dr Marcel Šnajder esejom »Ratni Weltanschauung hitlerizma«, koji po svestranosti i dubini kriti kog prilaza neosporno spada među prvorazredne nau ne filozofske kritike fašizma i rasisti ke ideologije kod nas, pa mu u ovoj vrsti literature - kako naglašava dr Franc Cengle - pripada jedno od prvih mjesta i po značaju i po vremenu nastanka. »Pojam rase je u službi hitlerizma izgubio svako razumsko značenje, postao je neki politički apriori i prestao da bude nau ni pojam...« ²⁾

Dr Marcel Šnajder zaključuje da je osnovni smisao hitlerizma »spasavanje staroga svijeta i borba protiv istorijskih zakona svjetskog

¹⁾ »Pregled«, sv. 115-116/1933, str. 390.

²⁾ Franc Cengle: Marksizam i antifašizam, »Oslobođenje« 1972, str. 33

razvoja«. Upravo po tome, ovaj Šnajderov esej spada u izvanrednu antipropagandu hitlerizma, u onu borbenu marksisti ku i antifašisti ku literaturu, koja je u nas mnogo doprinijela pojmovnom raš iš avanju odnosa hitlerizma i marksizma, kao i hitlerizma i ostalih politiki h, ideoloških i drugih partija, koncepcija i grupacija, koje su se ak kolebale izme u fašizma i komunizma, nacionalsocijalizma i marksizma, radni - ke klase i »elita«.

U plejadi sarajevskih i bosanskohercegova kih antifašista, a naro ito komunista intelektualaca i teoreti ara, koji su svojom saradnjom i stavovima u »Pregledu« mnogo doprinijeli za njegovo puno angažovano progresivno usmjeravanje, isti e se dr Branko Buji , vrlo esto potpisivan kao Branko Sedmak. Upravo u svojim radovima o fašisti koj propagandi,³⁾ on je zavidnim autoritetom komuniste, nau nog radnika i analiti ara-ekonomiste, stvarala ki doprinosio utvr ivanju istine o izvorima cjelokupne fašisti ke agresije. Povodom Buji evog razmatranja problema rata i mira u aspektu fašisti ke opasnosti, profesor Drago Krndija je istakao na veliki zna aj njegovog djela.⁴⁾ To je bilo doba u kome su komunisti Sarajeva i BiH ve vodili neposrednu revolucionarnu bitku protiv fašizma, prakti no i teorijski.

Rad, napore i uticaj sarajevske i bosanskohercegova ke inteligencije na razbijanju fašisti ke propagande, njenih ciljeva i njenog situiranja u odrene krugove, prije svega, klerikalne, pokazuje i alarmiranje »Katoli kog tjednika« u Sarajevu - »da su na radništvo i na školsku omladinu koncentrirani uglavnom najve i naponi komunisti ke propagande«. »Katoli ki tjednik« piše sredinom tridesetih godina: »Komunizam je danas kod nas od svih ideoloških pokreta daleko najja i po sredstvima svoje propagande. On je gospodar na literarnom tržištu; inspirator najve eg broja popularnih i beletristi kih edicija; njegov duh suvereno vlada u raznim izdava kim i nakladnim poduze ima, on je tutor nad toliko književnih asopisa, velikih [malih«. ⁵⁾

Žalopojke »Katoli kog tjednika« zna e samo jedno - da se reakcionarna fašisti ka propaganda lomila o inicijative i akcije Komunisti ke partije, koja je bila svjesna sudbonosnih dana što su dolazili, velike uloge propagandnih medija u predstoje em sudaru ideja i snaga napretka i nazatka.

A napore je valjalo utoliko više ulagati u tom pravcu, što je u Sarajevu postojao bastion klerikalno-fašisti kog, petokolonaškog, frankova ko-ustaškog djelovanja, najopasniji i najradikalniji od svih drugih klerikalno-reakcionarnih strlija. Njegov stub bio je nadbiskup Šari , glavni urednik zatucanih i fanati nih katoli kih tjednika »Vrhbosna« i »Katoli ki tjednik«.

³⁾ Branko Buji : Fašisti ka propaganda, »Književni savremenik«, br. 11/1936, »Spomenica palih pisaca«, Sarajevo, 1952.

⁴⁾ Drago Krndija: Branko Buji (Branko Sedmak), Predgovor knjizi »Teorije krize Branka Buji a«, Sarajevo 1958.

- Branko Buji »Svjetsko tržište«, Pregled, sv. 157/1937

⁵⁾ »Katoli ki tjednik«, br. 14/1936, str 4 - »Komunizam u školi«.

Biskup šari u godinama pred rat razvija u Sarajevu akcije na takozvanoj K.A. (Katoli koj akciji), reakcionarnom i profašisti kom pokretu Pape Pija XI, organizuje i priprema »križare« za »odsudni as«, optužuje rodoljubive i politički neprijemive, estete katoličke sveštenike, franjevce i druge, sačinjava indeks naprednih knjiga koje vjeroučitelji zabranjuju za čitanje na časovima vjeronauke u osnovnim i srednjim školama, otvoreno agituje za ustaški pokret i piše »pjesme« među kojima jednu u kojoj glorifikuje Franca Ferdinanda. Svoj atestat fašiste i naciste potvrdio je i na jednom katoličkom kongresu za njemačke manjine u Paderbornu u Njemačkoj,

Sramni i kratkotrajni aprilski rat, Sarajevo je dovelo u situaciju razvijenog antifašističkog fronta, izraženog u širokom dijapazonu idejnog i akcionog negiranja fašizma. Svakako, u tom frontu okosnicu činila je radnička klasa i njena avangarda Komunistička partija, koja je bila ojačana, organizovana i spremna za predstojeće historijske zadatke. Isto tako bio je vrlo širok krug rodoljuba i demokratski nastrojenih ljudi koji su kao jedino mogući odnos prema fašizmu vidjeli u borbi za njegovo uništenje, u svjetskim, evropskim i domaćim razmjerama.

Na drugoj strani, postojala je izrazita osnova opredijeljenosti za fašističku ideologiju, a posebno za njeno prihvatanje u uslovima okupacije zemlje od nacionalsocijalističke Njemačke i Musolinijeve Italije, prije svega, kroz ustaški pokret i uspostavljanje takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Nepobitno je, kako je, uostalom, utvrdio i Viktor Novak u svom poznatom djelu »Magnum crimen«, da je u Sarajevu fašistički, odnosno ustaški bastion, u prvom redu, predstavljala i nosila katolička crkva (na čelu sa biskupom šarićem,⁶⁾ a da su iz ostalih redova nacionalnosti i konfesija pripadnici ili trabanti ustaškog pokreta bili usputni objekti, deklasirani elementi, nezajažljivi karijeristi ili zatucani vjerski fanatici, ali u razmjerama koje se ne mogu porediti sa onim u akciji katoličkog klera.⁷⁾

Fašistička propaganda svojom »industrijom laži«, u svjetskim razmjerama, u izvjesnom smislu, polazila je od određenih teorijskih postavki, crpe i u idejnom pogledu ono što joj je konveniralo od pojedinih filozofa, a u akcionom smislu Hitlerov pamflet »Majn Kampf«. Uvijetala je koliko-toliko u metafizičnu i filozofsku neoblandu svoje najhitnije karakteristike: demagogiju, antisemitizam, pseudosocijalizam kroz nacionalsocijalizam, pompezno veličanje ratovne arijevske krvi, vodu voljom »Proviđenja«, raspirivanje najnižih poriva i negativnih strasti radi ostvarivanja svojih ciljeva. Negirala je tekovine ljudske civilizacije i kulture, besmisleno povezivala meunarodnu plutokratiju i komunizam, teoretišu i o nekakvom »judeokomunizmu«. U vrijeme nacističke vojne agresije, počev od 1939. godine, odnosno od napada na Poljsku i

⁶⁾ »Vrhbosna«. 1941, br. 4-5, str. 106-107.

⁷⁾ Dokumenti o protivnarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb 1946. str. 395-397.

po etka li svjetskog rata, stvorila je posebnu tehniku obmana o situacijama na frontovima, mistificiraju i »blickrig«, »nepobjedivost njema - kog oružja« i njema kog »Obermenscha«.

Me utim, ustaška propaganda, ma koliko da je vukla korijene iz nacisti ke propagande i njihove rasisti ke teorije, sve do besmislica o »Hrvatima kao jednom gotskom plemenu«, bila je obilježena primitivisti kim konstrukcijama, surovoš u mržnje, ispoljavanjem vlasti i sile, bestijalnim i genocidnim zlo inima i terorom, svo enjem sitni arskih ra una iz istorije svojstvenom »pobunjenom malogra aninu« i osornom, brutalnom identifikacijom svog, ustaškog pokreta sa »pravovjernoš u« katoli ke crkve, obra unu sa otpadništvom koje se, prije svega, odnosilo na pravoslavlje i jevrejstvo.

U tom smislu je od prvih dana uspostavljanja ustaške vlasti pod skutima nacisti kih osvaja a po ela da divlja i ustaška propaganda, odnosno »promidžba«. Bilo je to, u osnovi, trojako propagandno djelovanje:

- Ono koje je mehani ki prihvatilo koncept nacisti ke mašinerije laži, po ev od rasisti ke teorije, arijevske glorifikovanja do mistificiranja snage i nepobjedivosti njema kog oružja i sila osovine, naro ito u informacijama u listovima, a kad je rije o Sarajevu, prije svega, u »Sarajevskom novom listu«, koji je tada u Sarajevu bio primarno sredstvo ustaške javne propagande.

- Perfidno i osiono veli anje ustaške vlasti i nove Nezavisne Države Hrvatske kroz postupke i zakonske odredbe ponižavanja i maltretiranja Srba, Jevreja, i, u prvo vrijeme, Cigana (nošenje žutih traka za Jevreje, donošenje propisa o otpuštanju iz državne službe, vrije anje i falsifikovanje istorijskih injenica o Srbima i Jevrejima) radi obezvre ivanja ovih naroda i, u osnovi, stavljanja Hrvata u položaj »pripadnika više rase«.

Vrhunac ovog pravca ultrareakcionarnog rasisti kog djelovanja i zastrašuju e fašisti ke propagande bili su zakonski pogromaško-genocidni akti preneseni iz nacisti kog zakonodavstva, koji su se odnosili na Jevreje i Cigane (Indidi). Još u junu 1941. godine, ustaška vlast i administracija u Sarajevu objavljuje u svom zvani nom glasilu -»Zakonsku odredbu o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda«, kojom se Jevrejima zabranjuje ma kakvo stvarala ko u eš e i prisustvo u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, teatru i filmu, »Zakonsku odredbu o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduze a«/»Zakonsku odredbu o spre avanju prikrivanja židovskog imetka«, »Provedbenu naredbu zakonske odredbe o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih^ poduze a«, »Naredbu o promjeni židovskih prezimena i ozna avanja Židova i židovskih tvrtka« i, najzad, »Naredbu o ustrojstvu i djelokrugu rada Rasnog politi kog povjereništva«, i »Naredbu o utvr ivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja«, kojom se propisivalo, pod prijetnjom najtežih kazni, davanje izjava o ras-

noj pripadnosti predaka i obavezivalo na izvođenje rauna o prisustvu »nearijevske krvi«, u trećinama, četvrtinama i osminama.⁸⁾

- Rafiniranom propagandom u već pomenutim katoličkim tjednicima sarajevske nadbiskupije, pokušavalo se dati trajniji i uvjerljiviji, sa više intelektualne namjere, »ideološki« postament NDH. Prelistavajući te listove, može se uočiti gdje se, neograničenom mržnjom iskazivana ideološko-klerikalna borba sa komunizmom, ali i za to vrijeme - na zastario i prevaziđen način. U najviše slučajeva, to su bile prljavštine, klevete, podvaljivanja i laži o Sovjetskom Savezu, o borbi i životu partizana, o amoralizaciji porodice i svih etičkih principa građanskog društva. Za to su se posebno brinuli ustaški intelektualci - klerikalci, koji su isto bili moralni za etnici svih krvavih i inkvizitorskih metoda na kojima je NDH-vlast pokušavala da uspostavi svoj autoritet i u vrsti pozicije.

Za fašističku propagandu i rad protiv NOP-a posebnu ulogu je odigrao sarajevski župnik Božidar Bralo, koji je, u stilu i konceptu ustaškog pokreta u cjelini, vršio »konkretnu« propagandu protiv NOP-a, sa nožem u ruci i fašističkim programatskim naletima na jeziku, zloupotrebljavajući vjeru i pretvarajući se od kanonika u zločinca. Ovu idejno-propagandističku misao ustaške teodicije, kojom se postanak i egzistencija božja povezuje sa postankom i egzistencijom NDH, ustaška klika je primila i saglasila se sa njom. Sumanutost i apsurdnost ovih ideja sasvim je na liniji i onih visokih crkvenih velikodostojnika koji su ih vidjeli u ustaškoj, emigrantskoj i misiji Ante Pavelića.

Na tim se fanatično klerikalnim i fašističkim konceptima, u stvari, zasnivala propaganda ustaškog pokreta kao verzija nacističke propagande. To je bila i njena osnova u borbi protiv NOP-a, zapravo, osnova svih sadržajnih koncepata ustaških listova, pa, razumljivo, i onih koji su izlazili u Sarajevu. Svemu tome treba dodati i vrlo uočljivu dozu njihovog euforiziranja oduševljenja. Otuda i šaržirano »pjesnikovanje«, kao i pjesnikovanje Božidara Bralca. Šaržirano odmah po dolasku ustaša u Sarajevo piše u »Sarajevskom novom listu« sonet posvećen poglavniku, a o Boži u 1941. godine odu poglavniku. Pjesmu objavljuje gotovo sva ustaška štampa u Zagrebu i Sarajevu. Kao posebno propagandno sredstvo recitovana je u školama i na zagrebačkom »krugovalu« (radiju). Ova »oda«, u stvari, izražava osnovne teze »ustaške misli«, zasnovane na »božjem proviđenju i Hrvatima«. Ali, po svojim umjetničkim i estetsko-poetskim elementima, ona ne samo da je bezvrijedna nego sama-sebe dezavuiše glupostima i bizarnostima.

Uzimajući u obzir istorijsku činjenicu da je ustaški pokret bio bez podrške naroda, da je u društvenom i socijalnom pogledu bio potpuno otuđen od stvarnih odnosa u društvu i zasnivao se izričito na ekstremističko-šovinističkim i terorističko-represivnim metodama, razumljivo je što je katolička crkva priskočila, zapravo njen najreakcionarniji dio,

*) Službeni list Povjerenstva za BiH, NDH br. 14, od 11. lipnja 1941. str. 9. i 10.

da dopuni vapiju e praznine, posebno u propagandnom pogledu, jer je svaki in i svaka ustaška akcija bila samoubistvena antipropaganda.

Reakcionarni kler, nadriknjiževnici i druga piskarala pokušavali su da daju idejne i politi ko-propagandne elemente mutnoj ustaškoj programskoj platformi, koja nije mogla da dosegne ak ni okvire i sadržaje nacisti ke društveno-socijalne lakrdije, pretvorene u torturu i militaristi ku eksploataciju. Ustaški prvaci Ante Paveli , Mile Budak, Mladen Lorkovi i drugi, nisu mogli dalje u svojoj programatorskoj nemo i od »Boga i božjeg provi enja«, pa su svi njihovi istupi prožeti tim opijumskim propagandnim djelovanjem, dopunjavani ovještanim elementima fašisti ke propagande. Zbog toga se i potvrdilo da su »frankovluk i klerikalizam rodili ustaštvo i da su se zajedni ki trudili, da se održe na životu pune etiri godine strahovite okupacije. U mnogim saznanjima o ustaštvu esto se ne može razlikovati što je ustaško, što je klerikalno, što je zlo ina ko, a što je blasfemi no što je klerofašisti ko, a što je katoli ko«.)

Stepin ev »Hrvatski glas« i Šari ev »Katoli ki tjednik« ispovijedaju svoja ustaška, fašisti ka i šovinisti ka eufori na raspoloženja bez ikakvih rezervi, jer, kako navode, »u novoj Evropi koja pod genijalnim vodstvom Hitlera proživljava svoju katarzu, u kojoj se ruše oltari sa zlatnim telcima, doživjela je i Hrvatska, obnovljena i oprana mu eni - kim žrtvama, svoju katarzu«.¹⁰⁾

Tako su se rimska kurija, Hitler, Musolini, Paveli , Stepinac, Budak i K.A. (Katoli ka akcija) našli na jednom te istom i zajedni kom poslu kao »obnovitelji« »preporo ene i od pravoslavlja oslobo ene Hrvatske«.

Propagandu ustaškog i fašisti kog karaktera u Sarajevu nosili su dnevni listovi »Pošta« (od kraja aprila do sredine maja 1941), zatim »Sarajevski list« (od 19. aprila do 19. maja 1941), a naro ito »Sarajevski novi list« (od 19. maja 1941.). Pored ve navedenih, u toku okupacije izlazili su klerofašisti ki i klerikalni listovi »Napredak«, »Vrti « - mje-se nik za katoli ku dobru djecu, »Vrela i prinosi«, »Vjesnik zavjetne misli sv. Josipa u Sarajevu«, »Hrvatska svijest« (prije rata, »Muslimanska svijest«), »Glasnici« - svetog Ante Padovanskog i Presvetog srca Isusova, »Glas omladine sv. Ante«, »Glasnik islamske vjerske zajednice«, »Novi behar«, »Dje iji behar«, »Osvit« i još neki.

Razumljivo je da su jedni manje, a drugi više izražavali svoje rado-sti i podršku NDH, ali kako je vrijeme okupacije prolazilo i narastao narodnooslobodila ki pokret, rpijenjao se i sadržaj njihove propagande, njihovog odnosa prema revoluciji pred kojom svi nisu mogli ostati sli-jepi.

U po etku su veli ali » istotu« katoli ke NDH, sa bra om Muslimanima (uz teoretska nagvaždanja o njihovom hrvatskom porijeklu),

•) Viktor Novak: »Magnum crimen«, poglavlje XVIII, str. 807-820
") Vitkor Novak: »Magnum crimen«, poglavlje XVIII, str. 807-820.

zatim »teoretisali o gotskom porijeklu Hrvata«, na što je estiti i i revol- tirani pjesnik Vladimir Nator iz partizana odgovorio poznatom pjes- mom »Uz maršala Tita« i stihom: »Rod prastari mi smo, at' Goti mi nis- mo, slovenstva smo drevnog est«.

U po etku, narodnooslobodila ki ustanak se kvalifikuje u dnevnoj štampi, u »Sarajevskom novom listu«, analogno naredbama njema kih i ustaških komandi, kao djelovanje buntovnika i etnika, da bi se vrlo brzo prešlo na termine »komunisti ke bande«, »židovsko-boljševi ke pla enike«, »bezumnike«, »zavedene zlo ince«, dopunjeno arsenalom Gebelsove propagandne mašine o me unarodnoj masoneriji, uticaju Židova, sprezi plutokratije i boljševizma, i si.

Me utim, propaganda protiv narodnog ustanka i narodnooslobo- dila kog pokreta vršena je i posredno, veli anjem njema kih ratnih uspjeha, kao i uspjeha sila osovine. Te laži je Partija u Sarajevu razbija- la efikasno izdavanjem informacija, štampe, letaka i biltena u vlastitoj tehnici, tako da su vrlo brzo gra ani znali injenice o njema ko-ustaš- kim lažima i konstruisanju vijesti sa frontova.

Tako je sva ustaška štampa, znaju i da je egzistencija NDH veza- na za postojanje sila osovine veli ala po etne uspjehe vojnih snaga sila osovine. ak su preuveli avane i tvorevine Gebelsqve propagand- ne mašine i oblikovane najdrasti nije i najaiarmantnije. Sva ustaška štampa, iz istih izvora kao i »Sarajevski novi list«, donosi napise o usp- jesima nacista u Africi i Siriji, o velikim gubicima Engleza na moru i vazduhu. Njema ko bombardovanje engleskih luka i velikih gradova nagovještava se kao uvod u invaziju ostrva, a englesko bombardovanje njema ke industrije kao bezna ajno i potpuno promašeno.

Ustašku štampu je posebno žuljala mogu nost da Amerika u e u rat, pa se to nadomješta poplavama napisa protiv Jevreja i njihovog uticaja u ameri koj ekonomici, njihovog vladanja kapitalom, te se ne- prestano naglašava kako Jevreji žele da ameri ki narod gurnu u pro- past. U »Sarajevskom novom listu«, u godini 1941. ima i ovakvih naslo- va: » etrdeset i pet miliona Amerikanaca gladuje«, »Ako SAD u u u rat - 500 japanskih ratnih brodova i 4000 aeroplana stoje spremni u od- brani osovine«.

Kad je Hitlerova Njema ka napala Sovjetski Savez, 22. juna 1941. propaganda fašista dobiva nove smjerove i oblike. Razumljivo, prije svega, na prvim stranama je potencirana laž kako je »Sovjetski Savez neosnovano napao Njema ku«.

Od tada, prve stranice »Sarajevskog novog lista« zauzimaju vijesti 0 njema kom »blickrigu« u Rusiji, o munjevitim uspjesima na isto - nom frontu, o brzim i nesalomljivim prodorima Vermahta u srce Rusije 1 podvla i se da je »rat protiv boljševi ke Rusije sigurno najpopularniji rat koji je nacionalsocijalisti ki Rajh mogao poduzeti«.

Da bi potkrijepili sopstvene želje i uvjerali itaoce u tezu nacisti - ke propagande da je rat protiv Sovjetskog Saveza jedan munjeviti rat, koji e trajati najviše tri mjeseca, ustaški listovi i sami donose »blic vi-

jesti« o krah u boljševizma. Tvrdi se, recimo, da je za prvih petnaestak dana rata uništeno toliko sovjetskih tenkova i aviona koliko ih Sovjetski Savez u to vrijeme nije ni imao, a broj »zarobljenih« sovjetskih vojnika penjao se na devet miliona! Osmog jula 1941, »Sarajevski novi list« piše - prema njema kim agencijskim izvorima - da »njema ki avioni bez prestanka bombarduju Moskvu«, da su u Moskvi obustavljeni svi javni radovi - i da je »po elo napuštanje Moskve i Lenjingrada«.

U konstruisanju laži i obmana, ustaška propaganda padala je u apsurdne, koji su bili providni i najneupu enijem ovjeku. Jedna od takvih senzacionalnih tvorevina u štampi, vjerovatno pozajmljena od Gebelsove propagandne mašine za potrebe njema kog »klajnbirgera«, opsjednutog nacizmom, bila je i vijest da su »Staljin, Molotov i Vorošilov zatražili prolaznu vizu kroz Iran, jer kane otputovati u Indiju ili Egipat«. Do kraja 1941. godine vijesti o skorom padu Moskve sve su eš e i sve apsurdnije. I upravo kad su snage Crvene armije po ele da biju jednu od presudnih bitaka ne samo za odbranu Moskve nego i za odlu uju i preokret na isto nom frontu, po sarajevskim ulicama izlijepljeni su plakati s velikim slovom »V«, po etnim slovom latinske rije i »Viktorija« (pobjeda) - što je trebalo da se vrlo brzo dogodi - padom Moskve. U tom znaku prire eno je ak i slavlje u gradu, rasturane vijesti o padu Moskve, ali ubrzo najavljena pobjeda pretvorila se u poraz pred Moskvom, u po etak slamanja nacizma. Razumljivo je da je fašisti ka propaganda neuspjeh pred Moskvom pravdala »takti kim potezima«, »novim uništavanjem snage neprijatelja« i sli nim. Ali, u to je malo ko mogao da vjeruje.

Rasplamsavanje narodnog ustanka donosi i sve više pogibija fašistih zlo inaca, koje ne može da sakrije ni ustaška propaganda. Prilikom pompeznih sahrana izginulih Nijemaca i ustaša u borbi, štampa tokom ljeta i jeseni 1941. godine sve glasnije ispoljava genocidne teze i rasisti ki bijes usmjeren, prije svega, protiv Srba (»velikosrpska tiranija«) i protiv Jevreja. Razumljivo je da ustaška štampa za ustanak i rasplamsavanje oslobodila kih bitki, za otpor, diverzije i sabotaze pod rukovodstvom Komunisti ke partije, krivi samo Srbe i Jevreje, jer je, prema njenom mišljenju, za to lakše i popularnije bilo okriviti »grane drugog reda«, koji su bili van zakona, nego komuniste u ijim je redovima bilo i Muslimana i Hrvata i iji antifašisti ki ciljevi i borba pogoduju interesima cijelog naroda.

I dok po etkom ustanka .ustaška štampa u Sarajevu izvještava o ustani kim borbama, o akcijama komunista u Sarajevu, diverzijama i sabotazama, svakako na svoj na in (recimo u Željezni koj ložionici), sve popra eno saopštenjima o represalijama i izvršenim strijelanjima, razumljivo Srba i Židova, uvaju i se striktno ma kakvog ozna avanja organizovanog ustani kog pokreta, otpora okupaciji, agresiji, genocidnim zlo inima i rasisti kim divljanjima, kasnije se sadržina i stil ovog propagandnog djelovanja mijenja. Ozna avaju i ustani ke borbe kao »banditizam i bezumni ke postupke« pojedinaca i grupa, štampa se

sve manje upušta u konkretnija izvještavanja i priklanja se op enitijim izlivima bijesa, zastrašivanja i omalovažavanja. Tako, ve u »Sarajevskom novom listu«, od 7. avgusta 1941. godine, jasno se uo ava promjena propagandnog kursa, jer se u uvodniku piše: »Uspjeh hrvatskog naroda i njegovog Poglavnika ne ostavlja neprijatelje hrvatskog naroda ravnodušnima, to nam je shvatljivo i jasno. Ali da oni i pored sve o iglednosti, da su sami pali u onu jamu, koju su kopali za pokop hrvatskog naroda, ine i dalje takva djela i poduzimaju takve akcije da bi našu revoluciju produžili, kako bi time onemogu ili ili barem usporili konsolidaciju ustaške Hrvatske, to ne možemo ni s njihovog stanovišta razumjeti. Jer, kad je hrvatski narod uspio onako brzo obra unati s divizijama i armijama, jasno je valjda za svakoga, da e on znati obra unati i s razbijenim bandama i mra nim tipovima...«

Na njihovu žalost, to obra unavanje s »razbijenim bandama« koje su stale na put »konsolidaciji ustaške Hrvatske« ne samo da nije bilo brzo nego se pretvorilo u dugotrajno poražavanje i agoniju, i ustaša i njihovih nacisti kih gospodara.

Krajem 1941. godine u Sarajevu se osniva posebni »promidžbeni ured« kao nekakvo vlastito i originalno rješenje za ustašku propagandu. Me utim, njegovo djelovanje nije imalo gotovo nikakvog efekta, razbijalo se o istinu razvoja narodnooslobodila kog pokreta i okupljanja svih estitih i rodoljubivih snaga, pripadnika svih naroda i narodnosti oko njega kao jedine istorijske izvjesnosti za budu nost. Razumljivo je da je ovu injenicu ustaška propaganda pre utkivala i tokom itave 1942. i 1943. godine neprestano baratala sa terminima »komunisti - kih bandi«, »ostataka razbijenih bandi«, »zavedenih pojedinaca i grupa« i sli nim. Ustašku »promidžbu« gra ani Sarajeva najve im dijelom nisu prihvatili i, sa sigurnoš u se može tvrditi, nije imala na široke mase ni efikasnost, niti dublji odraz. Naprotiv, narod je sam pojam »promidžbe« izvrgao ruglu, a samu rije »promidžba« ozna avao kao pojam šverca i crhe berze ili odlaska u ravni arske krajeve Bosne, Slavonije i Srema radi kupovine žita, jer je Sarajevu vrlo esto prijetila potpuna glad zbog nestašice životnih namirnica.

Vojni uspjesi NOP-a, revolucionarne tekovine - bratstvo i jedinstvo, istinske nacionalne slobode i ravnopravnost gra anskih prava - i uopšte fundamentiranje novog vremena i novog društva kroz NOR i narodnu revoluciju pod rukovodstvom KPJ i druga Tita, ili su pre utkivani, ili svo eni u pojedinim uvodni arskim istupima u dnevnoj i periodi noj štampi Sarajeva, na »boljševi ku infiltraciju«, »perfidnu komunisti ku propagandu«, »bezumlje zavedenih«, »opasnost od anarhije i bezvlaš a«. Potezani su »argumenti« i »teze« iz nacisti kih arsenala predratnih pamfleta o »bauku boljševizma«, koji donosi razaranje porodice, »slobodnu ljubav - sestre sa bratom«, »rušenje bogomolja«, itd.

Glasnije i alarmantnije ustaška štampa i fašisti ka propaganda djeluje u periodima oseka narodnooslobodila ke borbe ili u slu ajevi-

ma ve ih zahvata policije protiv organizacije narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i ve im gradovima, koji su esto bili praktično okruženi oslobodjenom teritorijom i jedinicama NOVJ. Tada se po zna koji put ponavljaju i provlače vijesti i »teze« o konačnom »slomu bandita« (recimo, poslije bitke na Sutjesci, naslovi preko cijele strane »Sarajevskog novog lista« - »KONAČAN SLOM BANDITA NA DRINI«), o uništavanju posljednjih ostataka »komunističkih bandi«. Istovremeno, fašistička propaganda protiv NOP-a ima svoju značajnu oblast u informatičkoj sa istočnom frontu, kao i sa bojištima na kojima su djelovali saveznici. Što je nacistička vojna sila doživljavala više neuspjeha, po njemu i svoje nepovratno povlačenje sa okupiranih teritorija SSSR-a, što su saveznici u sjevernoj Africi, odnosno na Dalekom istoku bilježili više uspjeha, time je više fašistička propaganda i kroz ustaške novine lansirala laži i izmišljotine o taktičkim operacijama Vermahta, o uništavanju žive sile protivnika, o uništenim, zarobljenim i onesposobljenim tenkovima, avionima i oružju, gotovo u astronomskim ciframa. Međutim, bilo je to stanje jedne nemoćne propagande i informatike, koja je, zbog odsustva realnih i istinskih činjenica, predstavljala duhovno nasilje nad ljudskom svijesću i preobrazila se u svoju suprotnost. Nacističko-fašistička i ustaška propaganda postajala je sopstvena antipropaganda, posebno zbog sve većih uspjeha NOP-a, već komunikacije informacija i spoznaje, o njegovim istinskim ciljevima, kao i zbog sve o evidenciji uspjeha saveznika na svim bojištima. Patriotsko stanovništvo Sarajeva je, međutim, vrlo brzo prozrelo suštinu te propagande i lažnih informacija i naučilo da »izmeće u redova«, tj. izvlače prave zaključke i ocjene o stvarnom stanju na frontovima. Kada se danas čitaju originalni »tajni« i »strogo tajni« izvještaji raznih institucija okupatora i ustanova NDH (vojne komande, obavještajnih službi, konzularnih predstavništava, raznih policijskih i redarstvenih organa), vidi se da oni pružaju sasvim obrnutu sliku stanja o položaju i situaciji okupatora i kvislinga od onog stanja koje se u štampi prikazivalo. Najilustrativniji primjer je pojava njemačkog plakata sa ucjenom Josipa Broza Tita, vrhovnog komandanta NOV I POJ, na 100000 rajhsmarku u zlatu, koji se u Sarajevu pojavio 24. jula 1943. godine i građanima predložio snagu NOP-a i neuspjeh neprijatelja da uništi njegovo rukovodstvo i vrhovnog komandanta.

Ustaška vlast u Sarajevu, u toku 1942. i 1943. godine, opredjeljuje se za jedan naoko suptilniji vid propagandnog djelovanja i nastupanja, lako je ustaška policija, a posebno njena specijalizovana služba za borbu protiv komunista - Ustaška nadzorna služba (UNS) - razvila stravičnu akciju i metode varvarskog iznudavanja priznanja od pripadnika NOP-a, a naročito komunista, kad bi joj dopali šaka, ustaška vlast je kompromitovana izvršenim masovnim zločinima i krajnjim šovinizmom, a donekle pod pritiskom svojih okupatorskih gospodara, kao i iz propagandnih razloga, počela da improvizira »zakonitost«, pa su poslije određene akcije ili većih prodora i provala u organizacije NOP-a

aranžirani i »sudski procesi«, sa prividnom »zakonskom procedurom«, tužiteljem, advokatima, svjedocima, itd. (služaj velike provale u jesen 1942. i prvih mjeseci 1943. godine). Razumljivo je da je to bio paravan za zločine i da je najveći broj suoptuženih i optuženih, neovisno od vrsta kazni i njihovog vremenskog određivanja, dočekala ustaška kama, stravični jasenovački ili starogradiški logor, ili, jednostavno, maltretiranja i tortura do smrti u sarajevskim zatvorima.

Posebna sfera djelovanja fašističke propagande odnosila se, u ovo vrijeme okupacije Sarajeva, i na kulturni i umjetnički život. Nastalo je doba najcrnjeg srednjovjekovnog destruktivizma i anateme svega progresivnog, slobodoljubivog i humanog, po gebelsovsko-rozenbergovskim receptima. Po uzoru na srednjovjekovni indeks - spisak zabranjenih knjiga (»indeks librorum prohibitorum«), koji je uveo papa Pavle IV, tvorac rimske univerzalne inkvizicije (1542), a kao metod ponovo oživio fašizam u Italiji i nacizam u Njemačkoj stravičnim lomama knjiga naprednih pisaca i naučnika, i ustaška vlast je u Sarajevu kao i u Italiji. NDH sprovodila indeksnu rezolutnost prema knjizi, dopunjujući i fašističke indekse svojim, ultranacionalističkim i, u osnovi, primitivističkim shvatanjima vrijednosti knjiga i pojedinih pisaca. Razumljivo je da su, prije svega, na udaru bili pisci srpskog i jevrejskog porijekla, da se to provuklo u škole, ukoliko su radile. Ali, zato su pisci bez vrijednosti i nacionalistički i klerikalni piskarala dobili šanse, da se u inače tanušnoj izdavačkoj djelatnosti i na repertoaru teatra pojavljuju pisci šovinisti i klerikalni fanatici (A. Nametak, A. Muradbegović, M. Budak i drugi). Raznorazne spomenice i »odgojiteljne« itanke u duhu novog poretka«, odnosno najcrnije reakcionarne misli i fanatizovano uvažavanje nazadnog i vremenom prevaziđenog, kao i neuki i priglupi politički pamfleti, karakterišu izdavanje knjige tog doba. Pomenu samo neke naslove: »Hrvatsko Sarajevo poručuje prijateljima i neprijateljima«, »Hrvatska Bosna - Prijetnja za djecu (A. Kristić), »Kako je a.s. Pejgamber uništio Židove u Arabiji« (Essad Bey), »Kratka risala o vjersko-moralnom odgoju Muslimana«, »Krv je progovorila - Rasprave i članci o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere«, »Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine«, »Tužna povijest Hercegovine zemlje« (B. Popović), »Nekoliko opasnih društvenih bolesti kod nas« (I. Trebinjac), »Sudbina islama u boljševičkoj Rusiji« (Munir Šahinović Ekremov), itd.

Ovu »kulturnu« atmosferu i društvenu situaciju, razumljivo je da su dopunjavali repertoari u bioskopskim dvoranama, kao i programi na »krugovalnoj« sarajevskoj postaji. Njemački filmovi, operetsko-vodviljskog karaktera, italijanski bezvrijedni sentimentalni filmovi, ratni žurnali i vagnerovska muzika, imaju za cilj da istaknu grandioznost njemačke vojne sile i fašističkih partnera, da djeluju zastrašujuće i obezvrjeđuju nezadrživu snagu narodnooslobodilačkog pokreta, kao dio velike antihitlerovske koalicije koja je lomila fašizam.

Posmatraju i aktivnost fašisti ke propagande na podru ju grada Sarajeva i njegove okoline, neophodno je ukazati i na specifi ni oblik etni ke propagande koja se odvija u posebnim okolnostima u gradu za razliku od oblika te propagande koja se odvija na teritoriji sarajevske oblasti, gdje se ta propaganda odvija otvoreno, surovo i predstavlja u redovima srpskog i drugog stanovništva opasan faktor razbijanja ustani kih redova i bratstva i jedinstva. I ova propaganda, koja predstavlja produžetak kapitulantske i izdajni ke linije vladaju ih snaga velikosrpske buržoazije u predratnim danima, dobiva specifi ne forme i oblike, a po sadržaju je perfidna i smišljena politika njema ko-talijanskih okupatora sa kojima etnici odre uju pravac i sadržaj. U konsekvenciji njihov cilj i idejni sadržaj bio je razbiti narodnooslobodila ki pokret i jedinstvo ustani kih snaga. U tom pogledu, oni imaju i posebnu funkciju u službi okupatora.

U samom gradu Sarajevu oni u toku rata nisu uspjeli da uspostave neku ja u etni ku organizaciju, odnosno, organizaciju ravnogorskog pokreta, kako su oni svoj pokret nazivali. Razbijene snage velikosrpske režimske predratne politike i gra anskih stranaka u vrijeme kapitulacije Kraljevine Jugoslavije nisu se, za odre eno vrijeme, srodile i organizaciono ispoljile. Nosioci te politike jednim dijelom su prebjegli u Nedi evu Srbiju, a jednim dijelom su likvidirani u prvim mjesecima okupacije, kada je ustaški režim frontalno udario protiv srpskog naroda. Ina e, kompromitirani profašisti kom politikom iz predratnih godina u širim slojevima radnika, omladine i inteligencije, oni su vedavno izgubili širu podršku naroda. U toj injenici da su izgubili društveni oslonac, naro ito me u mladom generacijom, treba vidjeti osnovni razlog njihove nemo i da obezbijede kakve-takve politi ke snage u toku rata. Uticaj NOP-a među gra anima Sarajeva bio je dominantan, a iz mnogih dokumenata se vidi i etni ka nemo da se u bilo kakvoj formi vidnije ispoljavaju. Razumljivo je da je ustaški režim, zadojen šovinisti kom mržnjom protiv srpskog naroda, nastojao i u godinama kada je otvoreno išao u akciju sa etnicima protiv NOP-a i pružao im pomo , da se suprotstavlja manifestacijama na kojima se ispoljava velikosrpsko nacionalno osje anje. U svemu ovome i jeste specifi nost politi kih odnosa u kojima se nalazilo etništvo u Sarajevu, jer su, na jednoj strani, preko okupatorskih snaga ujedinjavani protiv »komunisti ke opasnosti« i za potrebe okupatora, a na drugoj strani su obostrano nošeni šovinisti kom mržnjom i antagonizmom, što su etnici naro ito ispoljavali u vidu tendencije za istrebljenjem muslimanskog naroda. U svjetlosti ovakvih injenica treba posmatrati i oblike etni ke propagande koja se, kao i drugi oblici fašisti ke propagande, kao bumerang redovno vra ala protiv njih samih.

Što se ti e djelovanja ove propagande u samom Sarajevu i njegovoj regiji, ona je vršena usmenim putem i podsticanjem konfesionalnih i nacionalisti kih osje anja na tradicionalnim osnovama me u srpskim življem. U po etku ustanka, u samom gradu Sarajevu, ali i na oslo-

bodenoj teritoriji, gdje su se vodile ustaničke borbe, javna etnička propaganda bila je prikrivena i zakamufilirana, da bi se vidno izrazila tek kada su etnici pošli otvoreno da napadaju partizanske borbe, jasno se deklariraju i protiv otvorene borbe sa okupatorom, pod parolom »o ekanju pogodnog trenutka«.

etnicima je uspjelo da dobro smišljenom agitacijom i potajnim djelovanjem unutar naših jedinica oko Sarajeva, kao i među stanovništvom srpske nacionalnosti, pokolebaju jedan dio naših boraca u našim jedinicama. Mora se konstatovati da su u redovima partizanskih boraca našli određeni broj pojedinaca, među kojima su njihove parole o srpstvu, o kralju i otadžbini bile prijemu i naoko prihvatljive. Ovo se naročito odnosi na onaj dio seoskih masa koje su stupile u partizanske jedinice, a u svijesti su nošene naslagama nacionalno-šovinističkih idejnih i propagandnih motiva velikosrpske buržoazije.

U tom slijedu događaja u sarajevskoj regiji, već krajem 1941. i početkom 1942. godine etnički »komandant istočne Bosne Jezdimir Dangi« u više proglašava »upute« za etničku borbu i nagovještava sankcije protiv »srpskih izroda«, misleći i na partizane, da bi u naredbi od 10. aprila 1942. godine naredio borbu i propagandu »protiv komunista«... bez obzira na brojno stanje i položaj u kom se nalaze. U tom smislu karakteristični su i dokumenti kao što su Instrukcija štaba komande etničkih odreda jugoslovenske vojske, od 20. decembra 1941. godine, o taktici etnika u borbi protiv komunista. Kao cilj borbe navodi se stvaranje »Velike Jugoslavije sa Velikom Srbijom«, iščepćenje države od nacionalnih manjina i iščepćenje Srbije, Crne Gore i Bosne od Muslimana i Hrvata.¹¹⁾ Ili drugi dokument - Ugovor između Jezdimira Dangi i generala Paula Badera iz januara 1942. godine, sastavljen u 17 tačaka - o zajedničkoj borbi protiv komunista u »Istočnoj zoni«.¹²⁾

Narod se nije dao prevariti. Sve o evidentnijem izdajničkom političkom etnicima, svedena na iškupivanje »pogodnog trenutka«, i sve prozirnija saradnja sa okupatorom nisu se mogli zamaskirati nikakvom propagandom, prijetnjama ili obećanjima, pogotovo kad bi se etnici zvjerski bacili na istrebljenje partizanskih rukovodilaca i osvjedočenih boraca za slobodu.

Međutim, pobjedonosni razmah narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, koju je narod prihvatao kao svoju jedinu izvesnu budućnost, uputio je etničku propagandu i na povezivanje sa određenim snagama diskreditovanih muslimanskih građanskih krugova. Odboru za propagandu pri takozvanom Nacionalnom komitetu u štabu Draže Mihailovića posebno je bilo stalo da pokuša prezentirati šire koncepte svojih viđenja budućeg Jugoslavije na starim društveno-

¹¹⁾ Arhiv V.M., k. 78, reg. br. 39/9-2.

¹²⁾ S. Komarica i S. Odić Gestapo u Jugoslaviji, sv. II, str. 137.

-ekonomskim i monarhističkim osnovama, odnosno da se suprotstavi istorijskim odlukama AVNOJ-a i neodoljivoj plimi stvaranja narodne vlasti u okvirima narodnooslobodilačkog rata i revolucije. U drugoj polovini i pri kraju 1943. godine, kao i po etkom 1944. godine, u Sarajevu i njegovoj bližoj i široj okolini pojavljuje se nekoliko propagandnih proglašenja u vidu letaka kojim se »Jugoslovenska vojska u otadžbini« obračunava sa Muslimanima. Jedan od tih letaka (od 14. septembra 1943. godine) sadrži posebni pokušaj sa propagandnim efektom. Potpisan je od nekakvog fiktivnog »štaba muslimanske vojne organizacije pri komandi operativnih jedinica isto ne Bosne, Hercegovine i Boke«. Pad fašističke Italije, iskrcavanje savezničkih trupa i otvaranje drugog fronta antifašističke koalicije u Evropi, podgrijavao je nade etničkog pokreta u pomoć i podršku reakcionarnih krugova sa Zapada i spasavanje buržoaskog i monarhističkog sistema vladavine. U pojedinim propagandnim istupima uoči su pokušaji da se prikrije pogromaško-šovinistički karakter etničkog pokreta, da se etnički zločin nad nevinim muslimanskim i hrvatskim življem i patriotima svih nacionalnosti za bašure i prebace na teren sitnih zadjevica i posljedica rovanjenja ustaša i pojedinaca među Muslimanima koji su prišli Paveli u »zbog apetita na unosne položaje«.

U ovoj fazi etničke agitacije i perfidne propagande vrlo su karakteristični sljedeći dokumenti: 15. januara 1943. godine major Ostojić daje uputstvo komandantu romanijskog etničkog korpusa Miloradu Momčilo u o propagandi prema Muslimanima, gdje piše: »Razvijte što ja u propagandu prema 7 i 8 (Muslimani i domobranci - Red.) u cilju privlačenja i korišćenja. Obećavajte što god hoćete, a poslije ćemo uraditi kako treba. Glavno ih je privući i pridobiti za borbu protiv 2 (partizani - Red.) ili da bar ne pridu njima«. ¹³⁾ Draža Mihailović u depešama upućenim 9. novembra 1943. godine Nikoli Kalabi u komandantu »Gorske garde Nj. V. Kralja Petra II« naređuje: »Produžite rad, dozvoljavam sve moguće prevare, samo pametno i bez kompromitovanja«. ¹⁴⁾

Velikosrpske nacionalno-šovinističke tendencije, neutoljiva mržnja prema novim socijalnim i revolucionarnim promjenama i društvenom preobražaju, koji je nastupao afirmacijom i potvrdom na borbenom djelu Komunističke partije Jugoslavije na čelu sa drugom Titom, u uslovima najtežih iskušenja i spremnost na najveće žrtve u ime istinskog dobra i budućnosti naroda, bili su toliko vidljivi da se etnička propaganda protiv NOP-a nepovratno obezvredila pri svakom novom pokušaju, iskazujući i uvijek pad u duboko blato najsravnije izdaje, saradnje sa okupatorom i slugama fašista.

Bilo je to doba kada su fašistički okupatori i njihove primitivne i priglupе ustaške i etničke sluge pokušavali silom da zaustave to ak-

¹³⁾ Arhiv V.I.I., k. 231, reg. br. 1/2.

¹⁴⁾ Arhiv SSUP, D - 30 - 444.

istorije, da stvore - kako veli Krleža - »novo srednjevjekovlje«, »negaciju kulturnih vrijednosti«, »prodor barbarske magije«, »vladavinu gorile«, »diktaturu gluposti«, »smrt misli i morala«. U tom je možda naj-suptilnije izražena i misao o krajnjem otu enju, genocidno-barbarskoj suštini fašisti ke propagande, pa i njenog usmjeravanja protiv NOP-a, odnosno i protiv NOP-a u Sarajevu.

Talas i poplavu fašisti kog propagandnog divljanja Sarajevo je do ekalo spremno inicijativom, akcijama i koherentnom funkcijom okupljanja svih naprednih, rodoljubivih i dobronamjernih snaga još prije rata; potvrdilo tu spremnost u toku rata, jer su samo otpadnici, slaboumni fanatici i reacionari najviše kova privezali svoje amce uz brod fašizma, uz bujicu propagandnih laži koje su same sebe pobijale.

Ilegalna štampa Sarajeva - bilteni, proglosti, leci i štampa koja je dolazila sa oslobo ene teritorije, snažno i nezadrživo je kr ila put istini i bila jedan od mo nih faktora obezvre ivanja laži fašisti ke propagande, ali i pobjede narodne socijalisti ke revolucije.

O LIKOVIMA
ZASLUŽNIH
REVOLUCIONARA
SARAJEVA

L

UGLJEŠA DANILOVI

BORIŠA KOVAČEVIĆ ŠEPAN

Rodio se 8. septembra 1908. godine u maloj bosanskoj varošici Duvnu, gdje je završio osnovnu školu 1920. godine. Iste godine se upisao u realnu gimnaziju u Sarajevu, tada zvanu Velika realka. Gimnaziju je redovno pohađao sve do završetka VI razreda, 1926. godine, kada je prekinuo pohađanje gimnazije i upisao se u Vojnu akademiju u Beogradu.

Ne postoje nikakve Borine izjave o tome zašto je otišao u Vojnu akademiju, te se o tom može suditi samo na osnovu kazivanja Borinog brata Vlajka i nekih drugih okolnosti. Sasvim je sigurno da su po srijedi bili, u prvom redu, materijalni razlozi, tj. materijalne teškoće vezane za redovno školovanje. Borini roditelji bili su srednjeg imovnog stanja, a imali su sedmoro djece. Svoj djeci trebalo je obezbijediti školovanje. Istina, u vrijeme kada je pohađao gimnaziju u Sarajevu, Boro je živio u internatu »Prosvjete«, što se plaćalo, a samo mjesto u internatu teško se dobijalo. Iz tih razloga roditeljima je bilo teško obezbijediti materijalna sredstva za Borino školovanje, utoliko više što je i drugi sin već bio na školovanju. Akademija je, u tome pogledu, nudila povoljnije uslove. Školovanje je bilo besplatno, a uz to zaposlenje budućeg oficira bilo je zagarantovano. Sve ovo motivisalo je roditelje da upute Boru u Vojnu akademiju. Međutim, on nije volio vojni poziv i zato je ostao u Akademiji samo nekoliko mjeseci, najviše do kraja školske godine.

Svako ko je poznao Boru, njegove karakterne crte i ličnu sklonost, lako će zaključiti da je vojni poziv, u tadašnjoj kraljevskoj vojsci, bilo ono što je njemu najmanje odgovaralo. Napuštanje Akademije, prema sjećanju Vlajka, odigralo se na sljedeći način. Rekao je roditelji-

¹⁾ O datumu Borinog rođenja postoje razni podaci. Tako u Zborniku »Narodni heroji Jugoslavije« (izdanje 1975) stoji kao datum rođenja 2. decembar 1908; u Enciklopediji Jugoslavije navodi se samo decembar 1908. Prema sjećanju brata Vlajka i sestara Dušanke, Zore i Danice, to bi trebalo da bude 23. septembar. U školskom dnevniku II muške gimnazije stoji datum 8. septembar. Mislim da je ovaj datum najtačniji jer ga je mogao dati sam Boro.

ma da on ne može ostati u Akademiji jer ne želi to zanimanje. Objašnjavao je to riječima: »Tamo šamaraju regrute, a ja to ne mogu«. Međutim, napuštanje Akademije nije bilo sasvim jednostavno. Trebalo je, prije svega, podmiriti troškove boravka u Akademiji, što je bio nepredviđeni materijalni izdatak za roditelje, a napuštanje Akademije nije bilo prijatno roditeljima i iz drugih razloga. Oficirski poziv, u to vrijeme, u srpskoj sredini nije bio samo cijenjen i dobro plaćen nego i izraz patriotizma. Za uglednu srpsku porodicu Kovačevića nije bilo ugodno da im sin napusti Akademiju i oni su tu Borinu odluku preko volje prihvatili. Napuštanje Akademije značilo je isti gubitak od jedne godine u redovnom školovanju. Materijalno opterećenje porodice, roditeljsko neslaganje sa njegovim postupkom, kao i uzaludno izgubljena godina i prekid redovnog školovanja, sve to skupa Bori, sigurno, nije bilo prijatno, pa ako se on na to ipak odlučio, znači da su za tu odluku postojali dublji motivi i razlozi. Pri tome treba znati da je Boro bio veoma pažljiv sin i nije želio da povrijedi ili optereti svoje roditelje. Za ovakvu odluku bili su presudni njegovi unutarnji otpori prema neljudskim odnosima u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, a humanost i dobrotu su jedna od glavnih obilježja njegovog karaktera. Tada je imao već punih osamnaest godina, formiran kao ličnost, sposoban da samostalno rezonuje i procjenjuje.

Godine 1927. Boro nastavlja školovanje u istoj gimnaziji u Sarajevu, završava osmi razred gimnazije i 31. maja 1929. položio je veliku maturu.

Nema konkretnijih podataka o Borinom životu u gimnaziji, o njegovim sklonostima i interesima koje je pokazivao kao mladić. Međutim, po sklonostima koje je ispoljio već na prvoj godini studija, na Filozofskom fakultetu u Beogradu, može se i o tome nešto zaključiti. Odmah se priključio naprednoj grupi studenata koji su se bavili literaturom sa naprednih, marksističkih pozicija, što je bilo rezultat njegovog interesa i opredjeljenja. Grupa se bavila pisanjem, vodila diskusije i zauzimala progresivne stavove o književnosti i njenom mjestu u društvu, istupala protiv konzervativnih i reakcionarnih stavova buržoaske inteligencije, naročito u oblasti pisanja, ali i u kulturi uopšte. Na osnovu ovoga moglo bi se pretpostaviti da se već u gimnaziji interesovao za literaturu i društvene nauke, da je već kao srednjoškolac stekao određeni nivo literarne naobrazbe. Napuštanje Vojne akademije i brzo uključivanje u redove naprednih studenata govori da se on već u srednjoj školi idejno i politički opredijelio.

Radi punijeg osvjetljavanja Borinog svestranog i bogatog lika, čini mi se da je potrebno nešto kazati i o njegovoj porodici i uslovima u kojima je proveo prve godine života.

Porodica Bore Kovačevića vodi porijeklo iz Crne Gore, odakle se, za vrijeme turske vladavine, doselio njegov djed. Borin otac imao je osnovnoškolsko obrazovanje, bavio se trgovinom u Duvnu, a posjedovao je i nešto zemlje. Pripadao je onoj generaciji stanovnika naših ma-

lih palanki koja se tek formirala kao građanska klasa, ali je još uvijek bila pupinom vrpcom vezana za selo.

Otac Borin nije bio apolitičan i nezainteresiran čovjek. Bio je aktivan u esnik nacionalnerevolucionarnog pokreta protiv bivše Austro-ugarske i kao takav sudjelovao na »veleizdajni kom procesu« u Banjoj Luci na 17 godina robije. Kaznu je izdržavao u Zenici sve do propasti austrijske carevine. Interesantno je da se on, poslije stvaranja Jugoslavije, nije našao među onim pripadnicima toga pokreta koji su znali da dobro unovče tu svoju predratnu političku aktivnost, niti je postao zarobljenik nacionalnog šovinizma, što se dogodilo većem broju njegovih nekadašnjih istomišljenika. Sino je ostao u svome Duvnu, da živi od svoje male trgovine. Politiki se opredijelio za Demokratsku stranku (Ljubke Davidovića), a jednom prilikom bio je i kandidat te stranke na poslaničkim izborima. O moralnom i političkom liku ovoga čovjeka najbolje govori činjenica da je kao Srbin uživao dobar ugled među hrvatskim seljacima, i to u vremenu kada su nacionalni odnosi u ovom kraju bili dosta zatrovani. No, i pored svega toga, Sino je zajedno sa sinom Savom bio među prvim žrtvama ustaškog divljanja. Politiki aktivnost i demokratska opredijeljenost oca sigurno se doimala i pozitivno uticala na formiranje Borina karaktera. Borina majka je umrla 1931. godine, u 45. godini života. Po sjećanju Vljajka, Boro je u svemu bio najviše sličan majci.

Porodica Kovačevića, kao i većina starih porodica tih malih mjesta, bila je patrijarhalna i nosila je obilježja nerazvijene sredine, ali osnovne njene karakteristike su bile: poštenje, radinost, skromnost i dobar odnos sa okolinom. Te sredine nisu još bile zahvaćene razarajućim kapitalističkim moralom koji su karakterisali gramzljivost, bezobzirnost, sklonost gospodstvu i nasilju. Moralna shvatanja porodice mislim, imala su izvjesnog uticaja na formiranje karaktera djece iz tih sredina i na njihove odnose sa ljudima.

Duvno i njegova okolina bili su izrazito nerazvijeno područje. Krajnje zaostala poljoprivreda, u kojoj je dominiralo ekstenzivno stočarstvo, uz nepostojanje druge vrste privredne aktivnosti, nije obezbjeđivala ni minimalne uslove za egzistenciju stalno rastućeg stanovništva. Duvanjski kraj, kao i većina dijela Bosne i Hercegovine, bio je izvoriste jeftine radne snage, primorane da traže hljeba van svoga kraja i da se isto radi za minimalnu nadnicu. Bijeda je bila glavno obilježje tadašnjeg bosanskohercegovačkog sela. Sem toga, Duvno je bilo kraj sa pretežnim brojem hrvatskog stanovništva koje je imalo razvijen nacionalni osjećaj i koje se osjećalo neravnopravnim pod vladavinom velikosrpskog režima. Nad tim stanovništvom su žandarmi, činovnici i panduri isto vršili otvoreni teror. To je imalo za posljedicu u osnovi poremećene i zatrovane međunacionalne odnose. Bijeda, nacionalna neravnopravnost, politiki nemoral i korumpiranost buržoaske vlasti bile su prisutne i vidljive na svakom koraku. Takvi društveni odnosi bili su neprihvatljivi za human karakter i pronicljivi duh Borišina, te to ga je

motivisalo da svoj životni put usmjeri u pravcu borbe za bolje i plemenitije ljudske odnose. Iako je Boro govorio svojim drugovima o tim svojim mladalačkim razmišljanjima i rasuđivanjima. Boro je pripadao onoj kategoriji ljudi kod kojih političko opredjeljenje nije bilo rezultat čitanja napredne literature i ličnog nepodnošljivog položaja u društvu, nego je bilo rezultat posmatranja društvenih odnosa i procesa u sredinama u kojima je živio. Ti odnosi i procesi, društveni i politički, tražili su svoja objašnjenja i odgovore, što inteligentan uvijek nije mogao dati. Dacnije, upoznavanje sa marksizmom, sa klasnom borbom proletarijata, sa borbom svih demokratskih snaga protiv diktature velikosrpske buržoazije dalo je tome, neposredno ste enom političkom opredjeljenju, vrstinu i jasan cilj.

Na Filozofski fakultet Beogradskog univerziteta Boro se upisao u jesen 1929. godine, na grupu srpskohrvatski jezik i jugoslovenska književnost. Otpočetka se ozbiljno odnosio prema studiju, ali se nije zadovoljavao samo slušanjem univerzitetskih predavanja, nego je intenzivno radio na svome ličnom obrazovanju. Ubrzo je u studentskoj sredini bio zapažen po svome znanju, kulturi i naprednom opredjeljenju.

Vrijeme u kome se Boro našao na Univerzitetu bilo je burno i komplikovano. To je bila godina zavođenja šestojanuarske diktature, koja je ukinula ustav, političke i građanske slobode građanima, zabranila političke partije i udruženja i svaku drugu političku aktivnost. Praktično, bila je obustavljena i svaka sindikalna aktivnost, zavedena rigorozna cenzura štampe, zabranjeni javni skupovi i drugo. Diktatura je bila pokušaj velikosrpske buržoazije i monarhije da se silom i otvorenim terorom nametne i ova politička monopol u državi, ono što nije uspjela da obezbijedi zloupotrebom okrnjenog i bijednog parlamentarnog sistema. Diktatura je istovremeno označavala slabost i nesposobnost građanskih demokratskih partija da se izbore za demokratski poredak u zemlji, u kome bi bila zagarantovana ravnopravnost nacija i demokratske političke slobode. Oštrica diktature bila je, prije svega, usmjerena protiv Komunističke partije i naprednih i progresivnih ljudi uopšte, ali su zabranjene i građanske političke stranke. Takav kurs nosilaca diktature bio je posljedica ocjene da će oni u komunistima naći svog najvećeg protivnika. Odnos prema komunistima bio je brutalan i krvav. Veliki broj komunista bio je uhapšen, većina ilegalnih organizacija razbijena, a nemilosrdna su bila mučenja komunista u zatvorima. Niz istaknutih partijskih rukovodilaca bio je mučki ubijen. Takav zvjerski postupak režima bio je sramotan na to da fizički likvidira komuniste i da ulije strah i svim drugim opozicionim elementima. Partijska organizacija na Univerzitetu bila je takođe razbijena. Jedan broj starijih studenata - komunista, koji su ostali na slobodi, povukao se u pasivnost.

Međutim, otkrivanje nosilaca diktature da će i njihov režim mase prihvatiti ako ne milom, a ono silom, ubrzo su se pokazala nerealnim. Otpor je ispoijen odmah nakon njenog zavođenja. U početku je dominirao pasivan odnos u širim masama, ali ubrzo su se počeli otvoreno

izražavati nezadovoljstvo i otpor, najprije u redovima omladine, u radničkoj klasi i dijelom na selu. Studentskoj omladini toga doba pripada čast da je prva javno manifestovala otpor diktatorskom režimu. Demonstracijama na univerzitetima, u studentskim domovima i na ulicama, krajem 1931. godine, studenti su otvoreno i oštro istupili protiv režima. Nemiri su izbili u svim studentskim centrima u zemlji, ali su bili najoštrij u Beogradu.

Živio sam tada u Beogradu i mogu da govorim kao o evinciji. Studentske demonstracije izbile su povodom parlamentarnih izbora koje je sprovodila vlada generala Živkovića a u novembru 1931. godine. Ti izbori su bili unaprijed pripremljeni tako da bi se izigrala narodna volja. Demonstracije su otpočele u okviru samog univerziteta, a poslije se prenijele u studentske domove i na ulice. U ulicama su se odvijale demonstracije u kojima su učestvovali velike mase studenata. Studenti su uzvikivali antirežimske parole, držali govore, nosili transparente i pri tome smjelo jurili i probijali žandarmske kordone. Demonstracije su se odvijale u samom centru grada, u glavnim ulicama, a proširile se i do samog kraljevskog dvora. Režim se nije usudio da naredi masovni pokolj, ali je u pojedinim momentima izvođen i vojska na ulice. Studenti su vješto izbjegavali sukobe sa vojskom. Demonstracije su izbijale neekvivalentno i na mahove. Poslije kratkog zatišja, one su se ponavljale. Režimu nisu pomogle hapšenja i premlaćivanja studenata, jer su se na mjesto uhapšenih pojavljivali novi organizatori i pokretnici. Osnovno je to što su široke mase građana Beograda izražavale otvorene simpatije prema studentima. O tome se govorilo na ulici, u kafanama, u kućama. Jednom riječi, i ovaj grad živio je pod snažnim dojmom tih zbivanja. O studentskim nemirima u studentskim centrima brzo se proširio glas po cijeloj zemlji, a o tome je široko pisala i strana štampa. Nosioci diktature - kralj, dvorska kamarila i vrhovi velikosrpske buržoazije bili su zbunjeni i uplašeni neekvivalentnom oštrinom otpora, pa su pokušali, pored terora, i nekim manevrima preko univerzitetskih vlasti umiriti studente. Međutim, u tome su malo uspijevali, jer je i većina profesora intimno simpatizovala borbu i zahtjeve studenata. Ovim studentskim demonstracijama i njihovim odjekom u masama raskrinkan je pokušaj režima da režiranim izborima dobije nekakvu potvrdu za svoje postojanje. Neposredni cilj demonstracija - raskrinkati izrežirane izbore.

Ovo sjećanje na studentske borbe toga vremena iznosim zato što je i Boriša njihov neposredni učesnik, pripremao ih i bio jedan od organizatora. Studentske demonstracije i cjelokupan otpor pokrenula je i organizovala grupa studenata marksista, zajedno sa predstavnicima drugih političkih grupa. U toj grupi nalazio se i Boro, pa kao stariji student imao je aktivnu ulogu. U ovo vrijeme, kraj 1931. i početkom 1932. godine, na Univerzitetu nije bilo partijske i skojevske organizacije, jer su provalom 1929. godine bile potpuno razbijene. Napredni studenti, koji su se smatrali marksistima, okupljali su se u grupe i kružoke po pojedinim fakultetima, na bazi ličnog poznanstva i političke i idejne

opredijeljenosti. Te grupe i kružoci organizovani su na inicijativu pojedinaca ranijih članova Partije i SKOJ-a, i predstavljali su po etak obnavljanja partijske i skojevske organizacije. Pored grupa na fakultetima, postojala je i jedna centralna grupa, kao neko rukovodstvo za istav univerzitet, ali sve to nije bilo vrš e povezano i organizovano. Grupe su djelovale više samoinicijativno, na jednoj borbenoj i progresivnoj liniji. Neki od organizatora ovih marksisti kih grupa tražili su veze sa Partijom, ali, usljed toga što se partijska organizacija u Beogradu još nije bila oporavila od provale 1929. godine, jedino što su uspijevali bilo je to da se povežu sa pojedincima koji su se nekada nalazili u partijskom rukovodstvu. Tako je u po etku i za kra e vrijeme došlo do veze sa ljudima Sime Markovi a, ranijeg sekretara Partije i predstavnika desne frakcije. Simo je radi frakcionaškog rada bio isklju en iz Partije, ali je i dalje djelovao i povezivao se sa pojedincima.

Po etkom 1932. godine studentsko rukovodstvo uspostavilo je vezu sa Vesom Maslešom, koji je u to vrijeme bio povjerenik Centralnog komiteta i nalazio se u Beogradu. Kada je obnovljena partijska organizacija u gradu, uspostavljena je i redovna partijska veza.

Ove grupe i kružoci marksista bili su brojni i djelovali su vrlo aktivno. Bavili su se idejnom i politi kom propagandom, širenjem marksisti kih pogleda, raskrinkavanjem režima diktature, borbom protiv konzervativnih i reakcionarnih stavova profesora i si. Njihova aktivnost se naro ito osje ala na seminarima i drugim skupovima studenata gdje se vodila vatrena i temperamentna diskusija i debata. Naro ito su bili živi dueli sa pristalicama gra anske ideologije. Tako se izgra ivao lik marksista-propagandista koji su bili rado slušani i cijenjeni u studentskoj sredini. Grupe su vodile akcije za obnavljanje studentskih udruženja i za osvajanje uprava tih udruženja. To je injeno radi vo enja organizovane idejne i politi ke borbe. U centralnoj grupi KOSTUFRE²) bili su: Jovan Marinovi , Radovan Vukovi , Boro Kova evi , Venijamin Marinovi , Vidak Markovi i neki drugi. Ve ina njih e poslije igrati vidnu ulogu u obnavljanju Partije i SKOJ-a na Univerzitetu i šire. O Borinom li nom radu i zaduženjima u to vrijeme nema dovoljno podataka, ali se zna da je on bio veoma aktivan. Bio je organizator na svom fakultetu, ali je djelovao i me u drugim studentima na idejnom planu, na organizovanju studenata u pisanju i dijeljenju letaka i si. U prolje e 1932. godine Boriša je bio uhapšen (zajedno sa Dilasom) kao jedan od organizatora studentskih demonstracija, ali je poslije kra e istrage, pušten iz zatvora, zbog nedostatka dokaza. Poslije izlaska iz zatvora Boriša nastavlja sa aktivnim radom na Univerzitetu.

Za period 1933-1936. nisam našao podatke o Borinim konkretnim zaduženjima, ali se zna da je pored aktivnosti na Univerzitetu, bio angažovan i van njega. O tome sasvim jasno govori i njegovo hapšenje u vezi sa provalom u Beogradu 1936. godine. To je bila provala u

*) KOSTUFRA - komunisti ka studentska frakcija.

Oblasnom (Pokrajinskom) komitetu KPJ za Srbiju i gradsku partijsku organizaciju u Beogradu. U septembru 1936. Boriša je uhapšen u Prilepu, gdje se tada nalazio, pa je sproveden u Beograd. Sud za zaštitu države ga je optužio da je bio član Oblasnog komiteta, ali je presudom od 25. septembra 1937. oslobođen zbog nedostatka dokaza. Pod istragom je bio više mjeseci. Sada se zna samo to da je Borišu Oblasni (Pokrajinski) komitet zadužio po liniji agitaciono-propagandnog rada.

O ovoj borbenoj i revolucionarnoj generaciji studenata komunisti, organizatoru i vodećoj snazi otpora diktaturi megalomanije u studentima, kojoj je pripadao i Boro, može se izreći i mnogo pohvala i epiteta. Ta generacija je bila nošena idealima slobode, socijalne pravde i humanizma; bila je za revolucionarno mijenjanje buržoaskog poretka; iznad svega, odlikovala se velikom hrabrošću i bila spremna da podnese sve žrtve za svoje ideale, lako bez veće vlastitog političkog iskustva i u početku bez neposredne veze sa partijskim rukovodstvom, ona je djelovala na liniji Partije i pri tome ispoljila veliku političku zrelost i umješnost. To se vidi u politici koju širini koju je pokazivala u taktu i saradnji sa drugim opozicionim političkim grupama studenata, po njenim političkim zahtjevima i parolama, u traženju kontakata sa naprednijim profesorima i si. Iznošeni su oni politički zahtjevi na kojima se mogla mobilizirati pretežna većina studenata, sve ono što je među njima bilo pošteno i demokratsko, što je bilo spremno da se politički angažuje. To govori da je već ova generacija komunisti bila u velikoj mjeri oslobođena od grešaka sektaštva kojim su bile opterećene ranije generacije. Mada je jedno vrijeme bila vezana za ljude S. Markovića, to nije ostavilo nikakvo frakcionaško uporište među njima.

Studenti komunisti, pa i drugi, koji su se nalazili na čelu pokreta bili su sposobni organizatori, odlikovali se jasno izraženim pogleda i ubjedljivom riječju koja je mogla da pokrene široke redove omladine. Oni su znali da pronalaze i koriste forme borbe koje su najviše odgovarale datoj situaciji. Uo čavali, cijenili i koristili su političku diferencijaciju u redovima profesora, a težili da ostvare veze i sa opozicionim političkim grupama. Njih nisu kolebale žandarmske bajonete na ulici i mučenja u policijskom zatvoru, nisu ih zaustavljali oportunistički i kukavički pozivi pojedinačno da odustanu od borbe. Oni su bili zastupnici takvog borbenog morala mlade generacije u kome se strah i kukavičluk pred klasnim neprijateljem smatra nedostojnim i sramnim, a hrabro i junačko držanje isticano je kao najviši moralni kvalitet. Ova generacija studenata - revolucionarna prokrila je put i zaorala prve brazde studentskom pokretu koji će u idućim godinama predstavljati jedno od najbrojnih uporišta Partije protiv režima velikosrpske buržoazije. Naravno, ni ona nije bila bez svojih nedostataka i slabosti. Slabosti su se ogledale u tome što je sam pokret bio suviše politiziran a nedovoljno organizovan u širem smislu, preko studentskih udruženja i na sličan način. Nije bio dovoljno angažovan na životnim problemima samih studenata, nego se

bavio samo političkim ciljevima i zadacima. Bilo je i drugih slabosti, no, ovo nije prilika da se o tome šire govori.

Ja sam se sa Borom upoznao 1935. godine. Nismo tada radili zajedno u ilegalnoj organizaciji, već smo se upoznali kao Bosanci. Ja sam partijski radio na Univerzitetu, a Boro je već bio otišao sa Univerziteta i bio angažovan na radu u Pokrajinskom komitetu Srbije. Znam da je radio me u naprednim intelektualcima i bio angažovan na radu sa radnicima u partijskim odeljenjima. Međutim u nama, mladim studentima, Boro je bio cijenjen kao dobar drug, uzdignut marksista i dobar partijac. Nije se isticao kao govornik, niti je volio da tako istupa, ali je zato u debatama i diskusijama bio vrlo aktivan i temeljit. Znao je lijepo da piše i saradivao je u naprednim listovima. Svoje literarne kvalitete potvrdio je i u prevodu Maksima Gorkog »Klim Samgin«. Nažalost, ni danas ne raspoložemo njegovim tekstovima, iako sigurno znamo da je saradivao u Studentu i drugim naprednim časopisima. Bio je u grupama intelektualaca koji su se bavili tom djelatnošću u na liniji Partije.

I danas se sjećam Borina lika iz tih studentskih dana. Bio je lijepo razvijen, visok, snažan, lijepih crta lica. Uvijek je bio vedar i raspoložen, u razgovoru prijazan i neposredan. Iz njega je zaista izbijalo lijepo i plemenito, što je rije ima teško opisati. Obično je i odjeća koju je nosio često nisu odgovali njegovoj pojavi i njegovim godinama. Obično se veoma skromno, da ne kažem siromašno. Međutim, to kao da ga se nije mnogo ticalo. Nije namjerno zapuštao svoj spoljni izgled kako bi se i na taj način »poistovjetio sa proleterima«, ali nije se ni posebno oko toga trudio. Njega su tada, a i docnije, zaokupljale druge misli i ideje, prije svega, revolucionarni rad, u ime marksizma, a vjerovatno je imao i literarnih pretenzija, pa mu je, izgleda, nedostajalo vremena i za te obične stvari. Zauzeto vrijeme studija Boro se sam održavao, davao je časove lekcije, prodavao knjige, raznosio mlijeko i tako obezbjeđivao minimum sredstava potrebnih za život. Osnovno mu je bilo da obezbijedi minimum egzistencije - sobu gdje će prespavati i nešto za skromnu ishranu u studentskoj menzi ili najjeftinijim »narodnim kuhinjama« kakvih je tada u Beogradu bilo mnogo i u kojima su se prehranjivali ljudi sa minimalnim prihodima. Borina skromnost u svakom drugom pogledu bila je već poslovi na u sredini u kojoj je živio. Skromnost, nenametljivost, ozbiljnost i ljudska toplina bile su osobine karakteristične za Boru da ih svi oni koji su ga poznavali iz studentskih dana, iz ilegalnog partijskog rada, iz partizana, pri sećanju na njega, isti u uvijek u prvi plan.

Borin politički rad i angažman uvijek su dolazili na prvo mjesto, ali se on ni prema studijama nije odnosio neozbiljno. Nastojao je da ispite polaže, makar i sa zakašnjenjem, ali solidno pripremljen, jer je znao da se i prema tome kakav si student sticao ili gubio ugled u studentskoj sredini. Boro je i u ovom pogledu bio primjer; studije je završio u relativno redovnom roku. Diplomirao je u 1935. ili po etkom

1936. godine i iste godine otišao na dosluženje kadrovskog vojnog roka.

Poslije odsluženja vojske, Boro se vratio u Beograd, a zatim, sigurno, uz saglasnost partijske organizacije, otišao za suplenta gimnazije u Prilep. U Prilepu se nije zadržao ni punu školsku godinu jer je uhapšen zbog provale u Beogradu.

Im je došao u Prilep, Boro je poeo sa politikom. O tom radu piše njegov tadašnji poznanik i saradnik, drug Ljuben Lape, danas profesor Univerziteta u Skoplju³).

*) »Dolazak Bore Kova evi a 1937 za suplenta gimnazije u Prilepu poklapa se sa pojavom političke i kulturno-prosvetne aktivnosti u naprednih snaga u Prilepu. Tih godina su završavale ili završile prve brojnije generacije diplomiranih studenata Prilepa na fakultetima bivše Jugoslavije koje, zadojene slobodarskim idejama na beogradskim i drugim fakultetima, nisu podnosile nacionalni i socijalni pritisak nenarodnih režima. Većina od njih je morala da otkine posle četiri godine na zaposlenje posle diplomiranja.

Prilep, grad najveće duvanske proizvodnje u Jugoslaviji, bio je izložen najnemilosrdnijoj eksploataciji od bivšeg režima, jer je monopolom duvana u Prilepu direktno rukovodila država. Nije bilo kuće u gradu, bilo zanatlije ili sitnog trgovca, pa čak i sitnih državnih inženjera, koji nisu osetili na svojim leđima grubu eksploataciju rada duvanskih proizvođača. Otuda je i Prilep, između ostalog, bio na meti mnogih akcija protivu režima bivše Jugoslavije, koje je vodila njegova radnička klasa uz pomoć narodne inteligencije.

Došavši u ovakvu sredinu, Kova evi je ne samo shvatio ljude i prilike, nego je za svog kratkog nastanivanja pokušao da pomogne sredini u kojoj se kretao.

Borin dolazak u Prilep mi je najavio njegov nekadašnji drug sa studija, profesor Lopić, premešten u Prilep dolaskom Kova evi a iz Prilepa u Vranje. U jednom pismu iz Vranja Lopić me je molio da pronađem dobar stan za Kova evi a u Prilepu, preporučujući mi ga kao progresivnog čoveka. Ja sam ispunio molbu Lopića, smestivši Kova evi a u kuću u mestu anina Jordana Žeškovskog, kome su dva sina učila u gimnaziji. Kova evi nije ostao u Prilepu ni punu školsku godinu. Bio je provaljen iz Beograda, uhapšen, odveden u Beograd i tamo su mu po Zakonu o zaštiti države. Po prijatelju o evidenciji prilikom hapšenja i pretresa u njegovom stanu, Kova evi je bio sasvim spokojan.

Kova evi je za vreme svog kratkog boravka u Prilepu ostavio trajne uspomene ne samo kod svojih prijatelja nego i kod progresivnih studenata i prosvetnih radnika sa kojima se družio. Konkretno njemu pripada velika zasluga što je dao inicijativu za formiranje jednog marksističkog kruga, doneo svoju sopstvenu knjigu za proučavanje na tom krugu i pokazao metod kako se najlakše savladati materijal koji se imao proučavati. Ta knjiga je bila »Udžbenik političke ekonomije« od Segala. Naslov petoro (Vera Bećković, Dimitrije Adžimitreski, Todorica Orović i svi studenti osim mene, koji sam bio diplomirao pre godinu dana, i Bore Kova evi a), pod maskom da posećujemo bolesnu studentkinju od tuberkuloze, Veru Bećković, u njenom stanu, pošli smo se skupljati jednom nedeljno i proučavati poglavlja iz ovog veoma dobrog udžbenika što nam ga je Kova evi dao na raspolaganje. Tek što smo dve lekcije proučile, kad iznenada nastupi hapšenje Kova evi a i njegovo odvođenje u Beograd. Inicijativa koju je dao Kova evi za rad u ovom krugu nije propala. Posle kratkog prekida usled bojazni da ne budemo slučajno provaljeni, krug je poeo ponovo da radi, uvećan sa još 10 novih članova, sada pod mojim rukovodstvom, služeći se Kova evi evom metodom i njegovom knjigom Segala, koja ostade kod nas posle njegovog hapšenja.

Bora Kova evi je ukinuo još jednu korisnu uslugu nama. On nam je dao adresu i povezanost sa tadašnjim sekretarom Mirovnog odbora za Jugoslaviju, Milovanom Matijevićem, preko kojega smo mogli dobiti i literaturu o Španiji i slati dobrovoljne priloge za španske borce.

Toplinom svojih prijatelja i neprinudnom neposrednošću, Bora Kova evi je privlačio svakoga sa kojim je dolazio u kontakt. Osobito su ga prilepski prijatelji mnogo voleli i cenili kao svog starijeg druga. Njih je on uvek branio na nastavnim savetima od napada reakcionarnih i šovinističkih profesora. Svojim prijateljima on je preporučivao progresivnu literaturu »Nolitovih« izdanja, kao i prevedena marksistička dela i redovno proveravao kako shvataju pročitane knjige. Sin stanodavca Žeškovskog, Borivoje Žeškovski i danas se seća kako je kao član V razreda ondašnje Prilepske gimnazije dobio na poklon od Kova evi a Anti-Diring od Engelsa, pokraj drugih knjiga koje mu je preporučivao i stalno podsticao da ih čita, a posle čitanja da diskutuje o njima sa Kova evi evim. Prilikom mojih poseta, u njegovom stanu imao sam mogućnost da i sam prelistam u njegovoj biblioteci »Klima Samgina« od M. Gorkog i druge knjige na ruskom jeziku.

Poslije izlaska iz istražnog zatvora, Boro 1938. i prvu polovinu 1939. godine provodi na partijskom radu u Beogradu, kao instruktor Gradskog komiteta. U ovom periodu jedno vrijeme boravio je i u Sarajevu, gdje je bio zaposlen u Vidovi evoj privatnoj gimnaziji. To je trajalo kratko, jer mu policija nije dala mira. Otpušten je iz te škole i protjeran iz Sarajeva. Boro je u nekoliko navrata stražarno sproveden u Duvno. Ti prinudni boravci u Duvnu trajali su nekada i po više mjeseci, uz obavezno javljanje policiji. No, i za vrijeme progonstva Boro se nije pasivizirao. Održavao je veze sa drugovima u Sarajevu ili Beogradu. U tome mu je pomogao i brat Vlajko, koji je po zadatku dolazio u Sarajevo, prenose i poruke i materijale za Boru ili od njega.

U jesen 1939. godine Boru je Centralni komitet uputio iz Beograda na partijski rad u Bosnu, u Sarajevo, na dužnost člana Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu. Ovdje je morao živjeti ilegalno, jer je postojala odluka o njegovom progonstvu iz Sarajeva. Pa i poslije, kada je ta odluka bila ukinuta, Boro se morao sklanjati od policije jer je bio poznat kao komunista. Prilikom jednog prinudnog boravka u Duvnu, obaviješten je da može biti uhapšen, pa je zajedno sa Dervišem Numićem, krišom, napustio Duvno i pješke, preko planine Ljubuške i Prozora, prebacio se u Sarajevo. Ova stalna protjerivanja u Duvno neugodno su djelovala na porodicu, ali ga to nije demoralisalo niti ma šta mijenjalo u njegovom naumu. On je to smatrao sastavnim dijelom revolucionarne borbe.

Kao član Pokrajinskog komiteta za BiH, radio je na obnavljanju i izgradnji partijske organizacije u Sarajevu, Zenici i drugim mjestima. Najviše je bio angažovan na teoretskoj i političkoj izgradnji grupa radnika koji su pripremani za prijem u Partiju. Članovi Partije iz Vojnotehničkog zavoda i Željezničke radionice u Sarajevu i drugi, koji su preživjeli rat, i danas se sjećaju druga Boriše, koji im je, na pristupačan i razumljiv način, tumačio osnove marksizma i upućivao ih u politički rad, a poslije primao u Partiju.

U Pokrajinskom komitetu Boro se opštim i marksističkim obrazovanjem isticao između članova. Referati, proglasi, letci, članci u ilegalnoj štampi najviše potiču iz njegovog pera. Na V pokrajinskoj partijskoj konferenciji 1940. godine Boro je podnio politički referat. U ilegalnom partijskom listu »Glas radnika i seljaka« Boro je bio urednik i glavni redaktor.

Naravno, to je značajan njegov rad, u to vrijeme, bio među intelektualcima u gradu. Poznato je da su tada u širokim redovima inteligencije bila velika previranja. Politička zbivanja u zemlji i svijetu u godinama 1939-1941. sve su više pokazivala potpuni krah i besperspektivnost građanske ideologije i politike. Ljudi koji su o svemu tome razmišljali

Tih i dubok mislilac, on se svojom rečenicom i delom kao i svojom krupnom sugestivnom figurom spontano nametao svom sagovorniku, osvajajući ga za uvek. Taj i takav lik Bore Kova evića mi uvek stoji pred očima kad pomislim na njega«

po eli su da traže nove puteve i oslonce. Po eli su šire da usvajaju marksisti ki pogled na svijet. Pri tome su još uvijek nosili sa sobom ostatke starih idealisti kih shvatanja. Sa tim ljudima koji su iskreno i pošteno prilazili radni kom pokretu, usvajali njegovu ideologiju i stremljenja, trebalo je voditi duge rasprave i diskusije, ukazivati im na eventualne zablude i nedosljednosti. U tome je trebalo imati solidno znanje, intelektualne sposobnosti, a iznad svega dovoljno takta i razumijevanja. Boro je posjedovao takve sposobnosti i kvalitete i zato se na tome zadatku afirmisao i znatno doprinio da se ta strujanja u redovima inteligencije usmjere u pozitivnom pravcu.

Gra ane, a naro ito inteligenciju, zbunjivali su mnogi doga aji. Naro ito ih je zbunjivalo ono što se dešavalo u SSSR-u i njegova tadašnja spoljna politika. To se odnosilo, prije svega, na tzv. » istke«, tj. masovna su enja i strijeljanja najistaknutijih li nosti SSSR-a koje je vršio Staljin u 1938. godini. Zatim, tu dolazi rat SSSR-a sa Finskom, zajedno sa Nijemcima raspar avaju i prisvajaju dijelove Poljske poslije napada Njema ke na ovu zemlju. Posebnu zabunu unijelo je zaklju ivanje pakta o nenapadanju izme u SSSR-a i Hitlerove Njema ke. Ono što je bilo najgore, zajedno sa osudom i kritikom tih pojava, širila se sumnja u komunizam u cjelini.

Nije bilo lako davati objašnjenja na pitanja koja su nam ljudi postavljali, kako intelektualci, tako i šire mase poštenih gra ana. Antikomunisti ka propaganda, kroz štampu i na druge na ine, bila se tada rasplamsala do najvišeg stepena. Mi, komunisti, težište naše idejne i politike akcije postavili smo na teku a zbivanja u zemlji i u svijetu. U zemlji se vodila politika bitka izme u nabujalog opozicionog pokreta i nosilaca fašisti ke kapitulantske politike. Poslije izbora 1938. godine, došlo je do poznatog sporazuma Cvetkovi - Ma ek, što je za demokratske snage u zemlji predstavljalo novu opasnost - stvaranje reakcionarnog saveza velikosrpske i velikohrvatske buržoazije protiv demokratizacije zemlje. Kurs toga reakcionarnog saveza bila je profašisti ka unutarinja i spoljna politika. Sve ovo govori da su pred Partijom stajali veoma krupni i odgovorni zadaci, prije svega, na planu politike i idejne borbe. Na spoljnjem planu sve je bila aktuelnija borba protiv narastaju e fašisti ke opasnosti i rasplamsavanja novog svjetskog rata, koji je ve bio otpo eo. U politici ku i idejnu borbu u ovom periodu ubacivali smo sve naše politike snage. U toj intenzivnoj idejnoj borbi Boriša je imao istaknuto mjesto.

Poznato je da je tada Partija vodila politiku raspravu sa nekim grupama intelektualaca okupljenih oko asopisa »Pe at« i drugih, oko njihovih neprihvatljivih i politike ki štetnih stavova. Takva rasprava se vodila veoma intenzivno i u Sarajevu, jer se i ovdje jedna grupa intelektualaca našla na toj, pogrešnoj liniji. To su mahom bili poštenu i progresivni ljudi, ali su bili zbunjeni pomenutim doga ajima, a najviše Staljinovim zlo inima u SSSR-u i nerazumljivim spoljnopolitike im potezima. Trebalo je itave dane i no i voditi beskona ne diskusije sa ovim dru-

govima. U svemu ovom je najviše angažovan Boro i bio je nazamjenljiv, jer se njegova smirena i argumentovana diskusija najviše cijenila.

U ovom vremenu Partija se bila mnogo angažovala na stvaranju, oživljavanju i djelovanju raznih društava, kulturnih, umjetničkih, staleskih, strukovnih i slično, odnosno borila se za progresivan kurs tih organizacija. Boro je i po svom ličnom interesu, a i po partijskom zadatku bio veoma angažovan na tom planu. Pri tome je koristio svoje šire veze i poznanstva, ali je najčešće djelovao preko članova Partije i simpatizera, usmjeravajući ih u tome poslu.

Boro je, po svojim ličnim sklonostima, živo pratio sve tokove literarnog i umjetničkog života u Sarajevu i u zemlji. Bio je povezan sa književnim kritičarima, slikarima. Uvijek kad mu je vrijeme dozvoljavalo, nalazio se sa njima i vodio rasprave o pitanjima umjetnosti i uopšte o onome što se tada dešavalo u kulturi. Ti kontakti sa ljudima od pera i koje su bili su za njega prijatni, a za Partiju i revolucionarnu borbu veoma korisni. Boro je tu djelovao kao kulturni i politički radnik i kao predstavnik Partije, dajući i sugestije, ideje i prijedloge za orijentaciju i angažovanje ljudi, kao i savjete.

Međutim, Borina glavna preokupacija, u datim okolnostima, nisu bila pitanja iz oblasti kulture i umjetnosti, nego prije svega, politička pitanja i rad Partije u cjelini. U partijskim organizacijama radilo se tada živo i intenzivno. Mi smo morali nadoći, nadoknaditi izgubljeno vrijeme na obnavljanju i konsolidaciji partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. Tekući politički zbiranja i nove situacije tražili su hitno i odgovarajuće djelovanje komunista. Međutim, stari partijski kadar bio je podmlađeni pa mu je najviše nedostajalo teoretsko znanje. Zato se problemu političkog i teoretskog uzdizanja poklanjalo izuzetna pažnja. Teoretski rad vršio se u samim organizacijama i van njih, u »itala kim« grupama i drugim oblicima. Pokrajinski komitet poklanjao je ovom radu posebnu pažnju.

U kolektivnom radu Pokrajinskog komiteta Boro je djelovao veoma pozitivno. Koristio se svojim znanjem, bogatim političkim iskustvom i konstruktivnim odnosom. Kada se sa nekim stavom, mišljenjem nije slagao, umio je to mirno iznijeti i obrazložiti. Ne sjeća me se da je ikada u tim raspravama padao u vatru ili unosio nervozu. Međutim, kada se sukobljavao sa idejnim protivnicima, oportunistima i kritizerima i slično, umio bi da bukne, da pocrveni i iz tog smirenog ovjeka potekla bi bujica riječi i argumenata. Ali, i u tim oštrim duelima, nije se nikada služio nedolichnim izrazima i uvijek je poštovao dostojanstvo ovjeka.

Mi smo se tada susretali sa materijalnim poteškoćama. Grupa partijskih radnika, profesionalnih revolucionara, među kojima je bio i Boro, bila je potpuno angažovana na političkom radu, pa nisu mogli da imaju neko redovno zanimanje. Živjelo se od sredstava koje je organizacija davala, a najviše od toga da se svako snalazio kako zna i umije, oslanjajući se na drugove i prijatelje pomoć koju su primali partijski

radnici iz partijske kase nije mogla da podmiri ni najminimalnije potrebe - za plaćanje stana i hrane. Boro je svojim ličnim kvalifikacijama i sposobnostima bio u stanju da obezbijedi vlastitu egzistenciju na pristojnom nivou. Istina, nije mogao da dobije posao kao profesor, zato što je bio poznat kao komunista, ali je mogao da radi kao književni kritičar, prevodilac i slično. Međutim, nije se mogao time profesionalno baviti jer bi ga to ometalo u partijskom radu. Bavio se pisanjem i prevodjenjem samo uzgredno, a prije svega, onim što je nalagala politička potreba. Smatrao je da se revolucionar mora mnogo toga odreći i da bi svoj osnovni zadatak izvršio.

Rade i zajedno u Pokrajinskom komitetu sa Borom, mnogo sam ga bolje upoznao i s njim se zbližio. To nije bilo teško jer je on bio takva priroda. Pažnjom, drugarstvom i neposrednošću u plijenio je ljude. Nije pravio razlike u godinama, nivou znanja i iskustva. Rekao bih da je, u suštini, bio jedna suptilna i umjetnička priroda, sa bogatim unutrašnjim životom, i kao da mu je politički rad, kome se svojski predavao, bio samo privremeno zanimanje, dok bude potrebno. Mnogo je čitao. Bio je od one vrste intelektualaca koji o stvarima produbljeno razmišljaju i znaju da izvlače šire zaključke. Nije bio sklon frazerstvu, brzopletostima i improvizacijama, što se često sretalo među inteligencijom. Boro bi se sigurno razvio u istaknutog marksističkog teoretičara da su mu to uslovi dozvoljavali. Vjerujem da je naša velika greška, Borinih drugova i saboraca, što tu njegovu sposobnost nismo dovoljno cijenili i više koristili, oslobađajući ga od sitnijih političkih i organizacionih poslova, odnosno, više ga orijentisali u tome pravcu. Međutim, tome je doprinijela i njegova pretjerana skromnost, rekao bih, gotovo mana, da je svoje vlastite intelektualne sposobnosti potcjenjivao i nije ih u punoj mjeri koristio.

Zbog mog odlaska u vojsku, od jeseni 1940. do proljeća 1941. godine, sa Borom nisam zajedno radio. Sreli smo se ponovo u Sarajevu, tek poslije aprilske katastrofe. Ni Boro nije proveo toliko vremena u Sarajevu. U Bratstvu kom je radio kao profesor u Trgovini koja školi. Bio je i dalje član Pokrajinskog komiteta. Ne znam zašto je on otišao na taj posao, kada je bio neophodno potreban u Sarajevu. Pretpostavljam da su na to uticale dvije okolnosti. To je bio jedan od načina njegove legalizacije, jer ga je policija, kao nezaposlenog, mogla svakog momenta protjerati iz Sarajeva. Drugi razlog, vjerovatno, ležao je u njegovoj želji da vlastitom zaradom uštedi Partiji i ona minimalna sredstva koja je dobijao za život. On je, razumije se, i u Bratstvu kom produžio sa svojom partijskom aktivnošću, te kao član Pokrajinskog komiteta pomagao partijsku organizaciju u Bratstvu kom, Tuzli i drugim okolnim mjestima. U Bratstvu kom je Boru zatekla i okupacija. O tom vremenu i njegovom boravku u Bratstvu kom lijepo govori, u svojim sjećanjima u časopisu »Duvanjski dani kulture«, Borina koleginica, idejni istomišljenik još iz studentskih dana, profesorica Katica Kocjan i s. Drugarica Kocjan i s. je bila u esnik

studentskog pokreta 1931-1932; docnije je postala član Partije, u es-
nik NOP od 1941. godine.⁴⁾

Poslije dolaska Nijemaca, drugarica Kocjan i je zajedno sa Bo-
rom napustila Br ko i otišla u svoj rodni kraj, dok je Boro ostao još
neko vrijeme, a kada mu je zaprijetila opasnost da može biti uhapšen,
prešao na partijski rad u Sarajevo.

U maju 1941, poslije svih ratnih peripetija i zbivanja, u okupiranom
Sarajevu se ponovo okupio Pokrajinski komitet u svom starom sasta-
vu. Bio je tu i Boro. Poslovi koji su pred Partijom tada stajali, bili su
ve i i odgovorniji nego ikada ranije. Radilo se na pripremi oružanog
ustanka i organizovanja svakodnevnog otpora okupatoru i kvistlinškoj
ustaškoj vlasti. Radilo se danono no. Pisani su leci, proglašani, održavani
sastanci sa ljudima, vodila se borba protiv malodušnosti i kapitulants-
kog duha. Sve to moralo se raditi u uslovima ustaškog i gestapovskog
terora i prijetnji. Pored političkih zadataka, Boro je tada bio zadužen i
organizacijom »Fine tehnike«, tj. rukovo enje grupom drugova koji su
radili na falsifikovanju legitimacija, propusnica i si., što je bio veoma
odgovoran i osjetljiv posao.

Na sjednici Pokrajinskog komiteta 13. jula, na kojoj je donijeta
odluka o organizaciji ustanka u BiH, odlučeno je da Boro ostane u Sa-
rajevu, te da on, sekretar Pokrajinskog komiteta Iso Jovanović i delegat
Centralnog komiteta Svetozar Vukmanović ine uže tijelo PK-a

*) »1939-1940 - ja sam puvu ena iz Makedonije - sa ostalim Hrvatima u Savsku banovinu
- u Br ko. U pravom momentu, jer su me poslije govora na zboru za pravo glasa žena u Bitolju
- trebali uhapsiti.

Malo poslije, valjda u oktobru 1939. godine* na istu školu - došao je i Boro. Škola mu je
bila kamufliža - on je odmah po eo s ilegalnim partijskim radom. Mislim da je radio na organizi-
ranju i sreivanju partijske i skojevske organizacije. Nismo o tom govorili - ali ja sam to vidjela
- jer sam se u Makedoniji naučila ilegalnom radu, gdje se sa Makedoncima nismo smjeli družiti.
Za široke skoro masovne sastanke, tzv. »sijela« - znala sam jer me na njih vodio i ponekom bi
rekao, da sam radnica, krojačica. Na tim sastancima govorilo se o nadiranjima fašizma, o situaciji u
Evropi i kod nas, o nužnoj pripremi i međusobnoj pomoći. Sjećam se takvo jedno »sijelo« - uz
kafu bilo je u siječnju 1941, na sam dan Lenjinove smrti. Boro je govorio o životu Lenjina i njego-
voj borbi i užasima fašizma koji prijeti i našoj zemlji. Mislim da je to bilo u kući nekog Lukijana. Bilo
je dosta mladih ljudi i žena i starijih. Sjećam se jednog druga bez prstiju. Imena nisam znala ni ja
njjima ni oni meni.

Iz Br koga je Boro često putovao u Tuzlu, a mislim i u Sarajevo. Ja bih u školi rekla da je
bolestan. Sastajao se sa Cvijetinom Mijatovićem, kojeg sam znala sa Univerziteta, i nekim drugim
ljudima koje nisam znala.

Kad bi našao slobodna vremena - radili smo na prevodu nekog ruskog djela »Vozmutitelj
akokojavija« - (ini mi se od Solovjeva ili slično ime). Prevedeno je sve osim naslova (jedna od-
li na vedra stvar: kritika društva i ljudi kroz huncitarije Nasradin Hodže). Rekao mi je da to sa u-
vam - i kad sam otputovala iz Br koga, ponijela sam to u Sinj, a majka je to sa uvala u nekom
zidu me u njiinama. 1945. ili 1946. poslala sam i originalni tekst i prevod direktoru Kulture u Beo-
grad. Nikad ništa o tom nije objavljeno ni izdato. Od ustaša se sa uvalo, premda je sva kuća bila sto-
puta tambe.

Boro je za 27. mart organizirao masovne demonstracije u Br koga: rijeka ljudi je tekla uli-
com - udila sam se koliko ih je u tako malom mjestu. Mislim, da se ve radilo na prikupljanju
oružja i pripremanju za odbranu«.

* To može biti samo 1940 godina, a ne 1939. jer je u 1939. on tek došao u Sarajevo iz Beograda (Prim.
U. D.)

koje će rukovoditi cjelokupnom vojnom i političkom aktivnošću. U septembru mjesecu Boro je izašao iz Sarajeva na Romaniju i tu djelovao kao član PK-a. Poslije je otišao na dužnost političkog komesara Kalinovi kog odreda. Ne znam pouzdano zašto je Boro tamo upućen. Tada sam se nalazio u Hercegovini i nisam bio u toku svega što se radilo u centru. Vjerovatno je razlog njegovog odlaska bio u tome što je stanje na tom terenu bilo teško. U svakom slučaju, to je bilo protivno pomenutoj odluci Pokrajinskog komiteta. Ovo utoliko prije što je hapšenjem sekretara Pokrajinskog komiteta i odlaskom svih članova na teren Pokrajinski komitet bio, u suštini, organizaciono nepovezan.

Zatekao sam Boru u novembru mjesecu u Trnovu na dužnosti političkog komesara Kalinovi kog odreda. Obojica smo se obradovali tome susretu. Sada smo bili u partizanskim uniformama, oduševljeni i razdragani već postignutim rezultatima u ustanku. Nismo imali dovoljno vremena da o svemu pričamo, da obnovimo sve ono što se proteklih mjeseci odigravalo. Njega je iznad svega interesovalo stanje u Hercegovini, a mene stanje u istočnoj Bosni. Boro je itavog vrijeme bio veseo i raspoložen. Imao sam osjećaj da se tu, u radu sa partizanskom vojskom i neposredno sa narodom, osjećao kao u svome pravom elementu, daleko bolje nego u nekim drugim uslovima ilegalnog života i rada. Drugi i zadnji put smo se sreli na Romaniji, u januaru 1942. godine.

Borišin doprinos, ili doprinos komesara Šepana, razvoju ustanka na terenu Kalinovi kog partizanskog odreda i šire, na drinskom području, veoma je veliki. On je tu u punoj mjeri iskoristio svoje bogato političko iskustvo i organizatorske sposobnosti. Uslovi rada u ovom kraju nisu bili laki. Izuzev jednog manjeg broja sela koja su gravitirala Sarajevu (Kasindo i okolina), na ovom širem području nije bilo tradicije u partijskom radu ni partijskog uticaja za vrijeme stare Jugoslavije. Srpsko i muslimansko stanovništvo, u pretežnom broju nepismeno, bilo je pod političkim uticajem reakcionarnih građanskih partija, koje su svoju politiku dobrim dijelom provodile na nacionalizmu, šovinizmu i vjerskoj zatucanosti. Stoga nije bilo lako i jednostavno politički osvješivati i pokrenuti u zajedničku borbu ljude koji su decenijama i vijekovima zavadani i trovani nepovjerenjem. Ovo je bilo utoliko teže što su ustaška propaganda i zločini još više te odnose zaoštrili. Trebalo je mnogo strpljivog i upornog rada da se stvori međusobno povjerenje i shvati zajednički cilj narodnooslobodilačke borbe. Domaćeg partijskog kadra bilo je veoma malo, samo u par sela, pa je itav politički rad pao na partijske radnike iz grada, a trebalo je vremena da ljudi te kadrove upoznaju i steknu u njih povjerenje. Trebalo je istovremeno rješavati tri veoma značajna i teška zadatka, pokrenuti što prije masu u borbu, obezbijediti da ustanak dobije pravilan politički smjer, tj. da se ne pretvori u pokret samo srpskih masa, i paralelno s tim stvarati partijske organizacije koje će obezbijediti realizovanje takve politike.

Borino prisustvo, njegov li ni rad, saradnja i pomoć mladih kadrovima bili su veoma značajni u ovim prvim danima ustanka, što je omogućilo da se ovi politički zadaci sa uspjehom obavljaju.

Zajedno sa ostalim drugovima Boro je dobro ocijenio političku situaciju na ovom području i shvatio da budućnost ustanka u ovom kraju, u prvom redu, zavisi od pravilne politike u međunarodnim odnosima, od međusobnog povjerenja i saradnje Srba i Muslimana i da šovinistički elementi i sa jedne i sa druge strane predstavljaju glavnu smetnju i opasnost. Ustanak je u početku zahvatio samo srpska sela, a ustaše su naoružavale pojedina muslimanska sela i nastojale da ih pokrenu protiv ustanika. Politički i vojni kadrovi shvatili su opasnost koja je prijetila s te strane, pa su se angažovali u punoj mjeri da onemoguće takve namjere neprijatelja. Proglasima, pismima, ličnim kontaktima i razgovorima, preko veza i poznanstva s domaćim ljudima vodila se veoma intenzivna borba da se objasni pravi cilj i karakter narodnooslobodilačke borbe, kao i stvarne namjere okupatora, kvislinga i šovinističkih elemenata. Istovremeno se djelovalo i među seoskim stanovništvom i među borcima. Rezultat takvog rada je veoma mali broj incidenata na toj liniji, iako je bilo stalnih pokušaja etničkih i ustaških elemenata da te sukobe isprovociraju. U dva maha 1941. godine prošao sam preko oslobođenog i neoslobođenog terena ovoga odreda, kroz srpska i muslimanska sela, i stekao utisak da su međusobni odnosi bili dosta dobri, iako nepovjerenje nije bilo potpuno preboreno. Da bi se uvrstilo povjerenje muslimanskog stanovništva u NOB, i ovdje se radilo na stvaranju posebnih muslimanskih četa (Miljevinina, Jeleć), ali se u tome nije u potpunosti uspjelo.

Boriša je došao u Kalinovići kraj izmeću 1. i 5. oktobra 1941. godine. Situacija u novoformiranom odrednom odrednom nije bila najbolja. Odred još nije bio prebrodio ni po etnički teško, pa i tada je bio zahvaćen jednom manjom krizom, kao posljedicom neuspjelog napada na Kalinovići, kada su pale velike žrtve, među njima Miladin Radojević, komandant odreda. Došlo je do demoralizacije među borcima i prijetilo ozbiljnim posljedicama. Borišino prisustvo baš u takvom momentu, doprinijelo je da se te teškoće relativno brzo prebrode.

Pred drugovima u Štabu odreda stajali su brojni zadaci i poslovi. Trebalo je organizovati sam štab, organizovati službu snabdijevanja vojske, organizovati veze sa Glavnim štabom i Pokrajinskim komitetom, kao i sa partijskom organizacijom u Sarajevu, te narodnu vlast u oslobođenim selima. Prije svega, trebalo je planirati i izvoditi takve vojne operacije koje će neprijatelju nanositi udarce i kojim će se širiti baza ustanka, a politički rad trebalo je u cjelini organizovati. Najveći dio ovih poslova pao je na Borišu.

Sem ostalog, i na ovom terenu stalno je bio prisutan problem - etnički izdajnički elementi su i ovdje, kao i u drugim dijelovima istočne Bosne, vodili petokolonašku, razbijačku i izdajničku politiku. Stvarali su svoje vojne jedinice i pokušavali da, po svaku cijenu, one-

možu e stvaranje partizanske vojske. Naročitu štetu nanosili su propovijedanjem mržnje i vršenjem zločina nad muslimanskim stanovništvom. Otvorena etnička izdaja posebno je došla do izražaja u toku II neprijateljske ofanzive kada su etnici odbili da se bore protiv okupatorskih i ustaških formacija.

U ovom zimskom periodu Štab odreda pristupio je i stvaranju udarnih bataljona, kao višeg stepena organizacije partizanske vojske. Za politički rad u ovim udarnim bataljonima i u dobrovolja koji vojsci najviše u odgovornost imali su politički komesari i partijske organizacije. Boro je, svojim učestvovanjem na političkim sastancima i savjetovanjima, mnogo uticao na organizovanje i usmjeravanje ovog posla.

O Borinim političkim radu u tom vremenu najviše znaju drugovi koji su bili borci i rukovodioci ovog odreda. Svi isti u njegovu veliku aktivnost i pomoć koju su od njega dobijali. Navešću neke karakteristike njegovog rada koje najbolje govore o Bori kao političkom radniku. Ne želim ništa da uveličavam niti umanjujem, govorim ono u što sam duboko uvjeren i osvjedočen. Bori je uvijek bio stran metod rada putem pisanih direktiva, pa je izbjegavao to uvijek kad je mogao. Težio je neposrednim kontaktima sa ljudima. Takav je bio u vrijeme kada je radio kao partijski i politički radnik u Sarajevu prije rata. Takav je ostao i u ratu. Neprekidno je obilazio čete, odlazio u sela, ostvarivao što šire veze sa ljudima, te to objašnjava njegovu široku afirmaciju i popularnost među ljudima toga kraja. Na ljude je djelovao svojom pojavom, ali najviše time što je o svim pitanjima sudio ozbiljno i promišljeno. Mislim da je to jedna od bitnih karakteristika njegovog rada.

Vojni i politički kadrovi odnosili su se prema Bori sa dužnim poštovanjem, kao prema starijem drugu, istovremeno su ga cijenili i voljeli. On to nikada nije zloupotrijebio i prema svima se odnosio kao sebi ravnim. Svojim radom i odnosom uspostavio je harmoniju u Štabu odreda, razvijao inicijativu svojih saradnika, a prema svojim i njihovim postupcima odnosio se kritički. Nije bio zlopamtilo jer je volio ljude. Nastojao je da sa Pokrajinskim komitetom i Glavnim štabom ima što vršiti veze i prema odlukama tih organa odnosio se disciplinovano. Ali, kad je cijenio da prilike zahtijevaju nešto drugo, bio je to samostalno i bio uvijek spreman da snosi odgovornost. Prelaskom Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba u Fofu, on je sa tim rukovodilcima organima NOB-e uspostavio direktne veze i to mu je mnogo pomagalo u zauzimanju stavova i donošenju odluka. Na njegov rad nikada nije bilo ozbiljnih prigovora niti negativnih ocjena. Skroman u svakom pogledu, što nikada nije isticao, vlastitim primjerom je uticao i na ponašanje drugih. Znao je uspostaviti takvu podjelu rada da svako odgovara za svoj posao, ali je istovremeno vodio računa da se ne razbije jedinstvo u odlučivanju i komandovanju. Naravno, u radu je bilo i nesporazuma, nejednakih procjena, propusta i grešaka - što je sve u datim okolnostima razumljivo. No, osnovno je bilo to što se svemu prilazilo principijelno, razumno i smireno, bez nervoze i ličnih razmirica.

1107. МНО. ...
4/4
10

Главном Штабу Н.О.П. Д.О.Б.Х.

1/Три дана извјештај политичког комесара изашао је од овда. Разлог је томе што политички рад у Одреду није био организован раније како треба. Поступајући директно политички рад створени су услови за организовање тога рада у свима јединицама. Тако исто образовањем интендантуре Одредом могло се приступити посматрању подјели рада, тако да политички комесар Одредом може стигнути да врши своју дужност.

2/Ова одржања је конференција политичких комесара из Требевићког батаљона, батаљонских и четних. На конференцији су учествовали и политички радници из појединих чета. Дневни ерд био је сљедећи:

- А/Ситијативна ситуација
- Б/Организација политичког рада по четима и улога политичких комесара
- В/Дисциплина и лична одговорност
- Г/Научи рад. Редовни писмени извјештаји пол. комесара.
- Д/Разно.

С политичкој ситуацији говорио је политички ком Одредом на основу теза "зачега се боре партизански" и Х. Главни је у реферату било:
а/Значај офанзиве Црвене армије, б/борба против четника
у окупираној земљи, слом фашизма, в/борба радног народа за прву народну власт, шта је то народна власт, г/улога наше војске, д/К.П.Ј. као партија
е/улога и њених пуковода у улога у народном устанку.

По другој тачки дневног рада констатовано је да је рад био несавремен и недовољан, да за то сноси највећу одговорност политички комесар Одредом. Закључено је да се на конференцији политичких комесара дође што четничкој помоћу пол. ком. чета имали већу помоћ а контрола рада етхх била стална. Тако исто да пол. ком. батаљона и Одредом буду више по четима и помоћу да се политички рад организује и правилно руководи. Тражи се више пропагандног материјала. По другим тачкама говорено је и дискутовано концептно.

Одга све чете сем једне имају политичке комесаре. Људи су пуни воље за рад и ако им се укаже довољна помоћ и ако се политички рад брзо биће добро. Ако још партијаска организација ријешити питање инструктора успјеха мора бити.

II/Рада наређење од 20 II. каже да ће у саставу нашег одреда бити Сабљски батаљон, Загорски, Очански и II. Значи да територија нашег одреда остаје гломазна као што је и била. У томе случају наш штаб не би могао стварно руководити одредом, ми бисмо у раду посртали, а коплет би била мада. Молимо да би требало створити мање одреде којима се може војно и политички стварно руководити. Такво ријешење је стављао у изглед и В.Ш. О томе би мислим, требало донјети одлуку пред прољетну сезону.

III.Што се тиче друга Мила Јокановића јавили смо В.Ш. да нам га оставе јер нам је неопходан. Ако он оде ми немамо погодног човјека за интендента, и опет би се посао око снабдијевања стваралио на нас. Молимо да и по томе донесете одлуку.

IV. Смладинску чету можемо формирати и чим ријешимо нека техничка питања то ће бити.

V. За нас је најважније питање територије одреда. Мислимо да треба одмах приступити стварању мањих одреда којима се може руководити па макар се у штабове тих одреда узели и слабији кадрови.

С другарским поздравом,

Сарт фашизму- Народу слобода
Borlie Kova evi
Shaban

28.II.1942.

Izvještaj Štaba Kalinovi kog NOP odreda Glavnom itabu NOP I DO BIH od 28.111942. god. o održanoj konferenciji političkih komesara u odredu sa potpisom političkog komesara odreda Borlie Kova evi a S epana.

Mislím da o liku, pogledima, jednostavnosti i samokritičnosti druga Bore dosta reljefno govore dva njegova izvještaja iz 1942. godine. Nažalost, iza Bore ostalo je malo pisanih dokumenata. Iz nekih sa uvaženih dokumenata vidljivo je da je Boriša kreativno djelovao, pokretao inicijativu i davao predloge za organizaciono i vojno-političko jačanje Kalinovi kog odreda.⁵⁾

U proljetnim mjesecima 1942. godine, Kalinovi ki odred je kontrolisao veliku slobodnu teritoriju koja je po injala ispred vrata Sarajeva i inila dio prostrane slobodne teritorije u istočnoj Bosni, gdje su se nalazile glavnina Narodnooslobodilačke vojske i Vrhovni štab. Na toj teritoriji su funkcionisali organi narodne vlasti i razvijao se živopolitički i društveni život. No, kada je poela III neprijateljska ofanziva, Kalinovi ki odred se našao u teškoj situaciji. Nalazio se na jednom od glavnih pravaca neprijateljskog udara. Hrabro se borio i podnio velike žrtve. Nije bilo moguće zadržati nadmoć neprijateljske snage i odred je morao da manevriše i izbjegava frontalne borbe. Prisustvom veoma brojnih neprijateljskih snaga i djelovanjem proetnikih petokolonaških elemenata došlo je do znatnijeg osipanja boraca, naročito iz jedinica Dobrovoljačke vojske, koje još nisu bile u vršenoj. Pri svemu tome odred se održao kao cjelina, što je velika zasluga partijske organizacije i lično Bore.

Poslije odlaska grupe proleterskih brigada na terenu sa Vrhovnim štabom u zapadnu Bosnu, Kalinovi ki odred je ostao na svom terenu i držao vezu sa Petom crnogorskom brigadom i Hercegovačkim određen koji su ostali sa Centralnom bolnicom na Zelengori. Poslije odlaska ovih jedinica, i sam Kalinovi ki odred bio je primoran da napusti svoj teren i krene u sastav glavnina. Sa određenom je otišao i Boriša. Odmah po svom dolasku u zapadnu Bosnu, Boriša je raspoređen na teren Duvno - Livno kao instruktor Centralnog komiteta Cijene i njegov dotadašnji rad, Centralni komitet mu je povjerio ovu odgovornu dužnost. O razlozima njegovog upućivanja na taj teren govori se u pismu Centralnog komiteta, upućenom Pokrajinskom komitetu za Dalmaciju od 25. avgusta 1942. godine. Pismo je napisano da bi se razjasnio nesporazum do kojeg je došlo zbog Borišinog rasporeda. U pismu se, između ostalog, kaže:

»... U predelu oko Duvna partijska organizacija skoro ne postoji i uopšte političko-propagandni rad je nikakav. S druge strane i politički rad u vojnim jedinicama je sasvim slab. Verovatno je ova druga jedinica bila povod da Štab IV Operativne zone stane na gladište da druga Boru treba postaviti za političkog komesara bataljona. Međutim to je gladište pogrešno i ujedno nemoguće, s obzirom da smo mi vodili računa baš o tamošnjim prilikama i potrebama i zato poverili drugu Bori dužnost partijskog instruktora, tako da će on moći da obuhvati i

⁵⁾ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 86, str. 253.
Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 122, str. 352.

rad na terenu i rad po vojnim jedinicama. Mogli smo ga i mi postaviti na rad kao političkog komesara, ali time bismo ograničili njegov rad samo i jedino na opštopolitički rad u bataljonu i donekle na terenu, dok mi moramo u prvom redu stvoriti, ojačati i uvrstiti rad partijskih organizacija, od kojih i zavisi pravilan politički rad i u vojsci i na terenu i ima se garancija da će i narodnooslobodilačka borba biti pravilno shvaćena i vodena sa uspehom do kraja.

Drug Bora kao partijski instruktor radi i sa političkim komesarima u bataljonu i etama, dok kao političkom bataljona ne bi mogao vršiti i funkciju partijskog instruktora«.

Nema ta njih podataka kada je i zašto Boriša povučen sa toga posla i raspoređen za rukovodioca Politodjela Desete hercegovačke brigade. Ima samo jedna napomena u pismu Vrhovnog štaba od 21. februara 1943. godine, u kome se govori o toku operacija na prostoru Prozor - Jablanica - Konjic, da se »drug Boriša Kovačević povučen iz Brigade i ostavljen za rad na terenu«. To što je on, ipak, ostavljen na dužnosti u vojsci, može se tumačiti time što su se naše jedinice kretale u pravcu terena na kome je Boriša ranije radio i što se cijenilo da je on tamo potreban.

On je sa Desetom hercegovačkom brigadom prošao petu neprijateljsku ofanzivu, ali se u to vrijeme nismo nikako sreli. Neprekidno je radio u jedinicama i u toj teškoj situaciji. Poginuo je poslije proboja posljednjeg neprijateljskog obruba, 13. juna 1943. godine kod Miljevine, od avionske bombe. Borina smrt duboko je potresla sve nas, njegove drugove, i sve borce koji su ga poznavali. Tek tada smo u punoj mjeri osjetili šta smo Borinom smrću izgubili. Poginuo je u 35. godini života, u punom zamahu svog intelektualnog i političkog razvitka.

U novom, nastupajućem periodu narodnooslobodilačke borbe, kada su se na vojnom i političkom polju pred Partiju postavili novi zadaci, zadaci političkog i državnog uobličenja novog, socijalističkog društva - osjetio se u punoj mjeri nedostatak takvih ljudi kakvi su bili Veselin Masleša, Boriša Kovačević i drugi. Boro je bio biran za člana AVNOJ-a na I zasjedanju u Bihaću, u novembru 1942. godine. Za narodnog heroja je proglašen 22. jula 1949. godine, a njegove kosti prenesene su u Sarajevo.

Ne može se rije ima dati puni i živ lik njegove bogate i svestrane ličnosti, ali to je jedino što danas možemo učiniti. Bez svake sumnje da je Boriša Kovačević trajno obilježio svoje mjesto u generaciji revolucionara koja se borila požrtvovano i nesebično za bolji život i slobodu svoga naroda, za oslobođenje radničke klase i radnih ljudi od kapitalističke eksploatacije. A legende i priče o »komesaru Šepanu« još će dugo živjeti.

RATO DUGONJI

MILJENKO CVITKOVI

Rođen u Sarajevu 1914. godine, student prava, hrvatske nacionalnosti. Boravio je i borio se za ideale socijalizma u raznim krajevima - u Sarajevu, Španiji, francuskim koncentracionim logorima, a zatim u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine uoči ustanka i u toku narodnooslobodilačke borbe. Poginuo na Sutjesci juna 1943. godine u 29. godini života. Život kratak po trajanju ali intenzivan i bogat po tome što je preživio revolucionar, komunist Miljenko Cvitković.

Miljenka sam upoznao 1932. godine. Na početku školske godine, u sedmi razred Druge muške gimnazije došao je novi učenik, prešao je iz Prve muške gimnazije. Ponavljao je razred. Kao ponovac, po godinama i po školskom znanju bio je ispred ostalih učenika. Sve nas je više zainteresovao nego običan ponavljač i odmah je osvojio simpatije kada smo saznali da razred ponavlja zbog predmeta filozofije, odnosno, zbog sukoba sa profesorom filozofije. U vrijeme monarhističke diktature filozofija je bila potpuno sporedan predmet. Mislim da u istoriji svih sarajevskih srednjih škola niko nije ponavljao razred zbog tog predmeta. Filozofija kao predmet iz tog doba nema nikakve veze sa sadašnjom nastavom filozofije; uslovno rečeno, više je ličila na vjeronauku. To je predmet kojim je škola u vrijeme šestojanuarske diktature samo pokušavala da ukalupi mozgove učenika u šemu konzervativnog mišljenja o društvu u kome se živjelo, kao nepromjenjivom i neizmjenjivom. Na Prvoj gimnaziji taj predmet je predavao jedan od najreakcionarnijih profesora na svim sarajevskim srednjim školama, koji nije bio omražen samo zbog svojih konzervativnih shvatanja nego i zbog denunciranja. Napredni profesori su, izgleda, sa razlogom sumnjali da potkazuje policiji ne samo napredne dake nego i svoje kolege, profesore. Imao je književnih pretenzija i kasnije, mislim da je to bilo 1935. godine, prilikom premijere neke njegove drame, studenti i učaci su organizovali u Narodnom pozorištu demonstracije i obasuli ga jajima na otvorenoj sceni. Sa takvim se reaktionarom Miljenko zavadio i to platio izgubljenom godinom školovanja.

Malo je u estvovao u našim a kim nestašlucima, nekako je bio previše ozbiljan, ali se nikada nije desolidarisao ni sa jednom akcijom i bez prigovora je snosio posljedice, odnosno kazne, kada su bile kolektivne. esto je iznena ivao i u enike i profesore kada je otvoreno iznosio svoje stavove o nekim društvenim ili školskim pitanjima, koji se nisu slagali sa zvani nom interpretacijom škole. Od toga se nikada nije ustru avao, bez obzira na ukore koje je esto dobijao. Lik takvog Miljenka, koji je uvijek u raznoraznim životnim situacijama otvoreno iznosio svoja mišljenja i poglede, bez obzira na posljedice, ostao je uvijek prisutan u sje anjima njegovih drugova. Tu karakternu crtu Miljenko je zadržao i kada je postao komunista. Uvijek je vrlo otvoreno i uporno branio svoje poglede i mišljenja, ali se ne sje am nijednog slu aja da nije poštovao mišljenja i stavove koje bi ve ina zauzela i disciplinovano je snosio eventualne posljedice svoje otvorenosti i upornosti u kasnijim vrlo složenim okolnostima, koje su, prije svega, zahtijevale disciplinu i jedinstvo u akciji.

Prijateljstvo iz razreda prenijelo se i van škole. Miljenko je stanovao u Frankopanskoj ulici (današnja ulica Matije Gupca), u najbližem susjedstvu osnovne škole koja danas nosi njegovo ime. Roditelji sa k erima Ljerkom i Brankom živjeli su na prvom spratu dok su on i njegova bra a - mladi Mirko i stariji Mladen - imali u potkrovlju dvije zasebne sobe. Tu se veoma esto okupljalo i a ko i studentsko društvo. Mnogo se razgovaralo o raznim pitanjima koja su tada interesovala omladinu. Naj eš i posjetioci - studenti, sje am se, bili su Pavle Goranin, Erih Koš, Borko Draškovi , Ratko Kneževi , Aco Trumi , Duško Troli i Pavle Fukarek. Nije to bila nikakva zatvorena organizacija nego okupljanje omladine da bi se potpuno slobodno razmijenile misli u demokratskoj atmosferi, koju su naro ito podsticali stariji studenti, od kojih su neki ve tada bili komunisti. To je bilo mogu e jedino u takvoj atmosferi u kakvoj je živjela Cvitkovi eva porodica - otac Dane, Li anin, Srbin, i majka Natalija, Hrvatica, koje su njihova djeca veoma voljela, posebno majku. Njih su Mladenovi, Miljenkovi i Mirkovi drugovi cijesnili jer su svojoj djeci ostavljali slobodu da se druže s kim oni ho e. Ne treba zaboraviti da su u to doba bile jako izražene, u sarajevskom društvu i druženju, ne samo klasne ve i staleške razlike. Njegovi roditelji nikada nisu ometali naše razgovore iako su se neprestano brinuli, jer su naslu ivali da se na tim skupovima govori i o nekim zabranjenim stvarima.

U to vrijeme monarhisti ke diktature progonilo se za svaku slobodniju rije , za svaku pozitivnu rije izgovorenu u prilog jedine socijalisti ke zemlje - Sovjetskog Saveza prijetio je zatvor, a pojmovi kao komunizam, socijalizam, pa i demokratija bili su diskriminisani. U enicima je strogo zabranjeno da se bave politikom, a te teme ipak su bile stalno prisutne u našim razgovorima. Naravno, pored uobi ajenih mladalkih razgovora o školi, pozorištu, sportu, djevojkama itd... komentarisao se svaki važan doga aj u svijetu i u nas, kritikovane su mjere

koje je centralisti ka Jevti eva vlada poduzimala da u vrsti diktaturu i koja je gušila svojim terorom prava naroda i svaku naprednu misao u zemlji. U tom krugu pojavile su se i marksisti ke knjige, razmjenjivane su i bile predmet rasprava. Meni su u sje anju ostale naro ito rasprave o »Anti-Diringu« i »Porijeklu porodice, privatne svojine i države« od, Engelsa, a sigurno je bilo i drugih. Tako su polako i neosjetno i neki da i iz Miljenkovog razreda ulazili u »svijet« politike.

Miljenko je bio osrednji ak. Neke predmete je volio, a neke je u io tek toliko da pro e. Bio je znatiželjnog duha i kada bi se za neku istorijsku, filozofsku ili društvenu temu zainteresovao, itao je mnogo više nego što mu je bilo potrebno za ocjenu, pa je mnoge stvari znao bolje od ostalih u enika, ak i od nekih profesora. U io je brzo i lako. Jednom se desilo da smo obojica podobro zaostali u fizici za koju on nije mnogo mario. U ili smo zajedno, pa je on veoma brzo savladao veliko gradivo koje se nije moglo nabubati nego nau iti sa razumijevanjem.

Naro ito je volio strane jezike i srpskohrvatski, odnosno književnost, vjerovatno zato što je mnogo itao i na našem i na francuskom jeziku. Lektor za francuski jezik bio je neki Rene Peletije koga aci nikako nisu trpjeli zbog njegovog izgleda i arogantnog ponašanja, a bio je simpatizer »ognjenih krstova«, profašisti ke organizacije u Francuskoj. Na njegovim asovima vladao je veliki nered, toliki da se pretvarao u opstrukciju asa. Miljenko je bio protiv »galame radi galame« i stalno se zalagao da se organizujemo tako da onemogu imo lektora da širi svoje političke ideje, ali da ga iskoristimo za u enje francuskog jezika koji e nam svima biti potreban. Nije htio da u estvuje u raznim sitnim smicalicama koje su aci pravili ovom nesimpatinom lektoru nego je u io francuski, a im mu se ukazala prilika, diskutovao je sa Peletijeom o demokratiji i otvoreno ismijavao njegove političke ideje.

U njegovom shvatanju života i društva nije bilo ništa anarhino. Rano je prihvatio marksizam kao pogled na svijet i budu e društvo za koje se treba izboriti. Ali on nije trpio dogme, kao ni stroge besmislene prinude i zabrane koje je nametala škola i koje su sputavale njegovu slobodu. U io je zato da zna, ali je odbacivao ono što je smatrao da mu je nepotrebno, kao, na primjer, vjeronauku. Svjesno, ali bez ikakve poze, kršio je pravila školskog reda. Izlazio je poslije osam asova uve e iako je bilo zabranjeno, išao po kafanama, u estvovao kao ak na studentskim manifestacijama, izbjegavao je svaku javnu manifestaciju koju je režim organizovao. kao, na primjer, odlazak u crkvu koji je bio obavezan svake nedjelje; izlazio je sa djevojkama, iako je i to bilo zabranjeno itd., itd. Pušio je prekomjerno mada je to bilo strogo zabranjeno. To mu je bila jedna od mana koju je zadržao do kraja života. Postajao je nervozan i razdražljiv kad nije imao duvana. Nije mu teško bilo da pre e kilometre i kilometre ako je o ekivao da e mo i da zapali. Jednom se desilo da nemamo cigareta i prokrstarili smo itav grad kako bismo nekog pronašli da posudimo novac ili cigarete. Svra-

tili smo i kod Ismeta Mujezinovi a, mladog ali ve tada poznatog slikara, koji bi ponekad prodao neku sliku i domogao se novca. Ismet je spavao, kraj postelje bila je kutija »drine« od 100 komada. Miljenko nije dao da probudimo Ismeta nego smo sjeli, pri ali, a on je halapljivo pušio. Kada se Ismet probudio, ugledao nas je i pitao koliko smo ve tu. Rekli smo - oko pola sata. Pogledao je u pepeljaru i zaprepastio se kada je vidio koliko je cigareta za to vrijeme popušeno. I danas se Ismet sje a toga kada se povede razgovor o Miljenku.

Jednom prilikom pušio je na ulici. Bio je upravo na završetku osmog razreda. Naišao je jedan stari profesor za koga se znalo da je veoma pošten, ali strog u poštovanju školskog reda. Miljenko je na brzinu stavio šaku s cigaretom u džep. Stari profesor Vuji i zaustavio nas je i po eo sa nama da pri a. Poslije nekoliko minuta je rekao: »E, sada zbogom, mislim da vam je dovoljna kazna što ste ispržili prste«. Miljenko se nasmijao, izvadio iz džepa ugašenu cigaretu i odgovorio: »Evo, nadam se da ete održati rije i da nam je dovoljna kazna što smo morali da ugasimo cigaretu«. Profesor se nasmijao i, naravno, od prijave nije bilo ništa.

Tako je Miljenko provodio svoje gimnazijske dane i razvijao se kao ovjek sa veoma izraženom individualnoš u. Bio je omiljen kao prijatelj i dobar drug koji je uvijek znao šta ho e. Nije se ni im naro ito isticao. Nije bio posebno dobar u enik, nije bio ni dobar sportista, nije pripadao »zlatnoj mladeži« koja je nalazila smisao samo u lagodnom životu, lumperkama itd. Od sportova se bavio skijanjem, ali je više skijao radi društva, radi izleta. Rijetko je išao na utakmice iako su se njegovi dobri drugovi i brat Mirko aktivno bavili fudbalom. Iznad svega volio je šetnje u društvu, razgovore, itanje. Bio je jedan od obi nih mladi a koga je tadašnji društveni sistem pritiskao kao mora svojim nepravdama, tabuima, dogmama, naredbama, kaznama i u školi i van škole. Od nezadovoljnika društvenim i politi kim sistemom, on je, relativno brže od ostalih, prerastao u revolucionara koji je taj svijet želio da promijeni. Ve u a kim danima unosio je u razred marksisti ke knjige koje su njegovim drugovima otvarale o i. Prva knjiga socijalisti kog sadržaja, koje se sje am da je kružila u VII razredu, bila je »Umovanje zdravog razuma« Vase Pelagi a. Donio je Miljenko tu knjigu i ona je odigrala veliku ulogu među tadašnjom generacijom u enika u razbijanju patrijarhalne svijesti i šematizma u mišljenju. Naravno, okupljanje jednomišljenika nije se zadržalo samo na temama o kojima se u toj knjizi raspravljalo. Tako je sazrijevao Miljenko kao revolucionar koji je tražio puteve za borbu protiv nepravdi kapitalisti kog sistema.

Poslije završene mature, u jesen 1934. godine, upisao se na Pravni fakultet u Beogradu. Me utim, kao i ve ina sarajevskih studenata koji su studirali pravo, više je boravio u Sarajevu nego u Beogradu. Boravak u Beogradu koristio je da se poveže sa studentskim pokretom koji je, u to vrijeme, ve po eo da ja a na Beogradskom univerzitetu.

I u Sarajevu, pod uticajem razvoja događaja u svijetu i u zemlji, dešavaju se mnoge promjene. Sve ja e se osje a antifašisti ki duh i protivrežimska akcija demokratskih snaga. Režim svim silama nastoji da onemogu i najdosljedniju demokratsku snagu - Komunisti ku partiju, dušu tog pokreta, i dolazi do velike policijske provale u partijsku organizaciju, koja je zahvatila gotovo sve komuniste i mnoge simpatizere. Doduše, policija je razbila sarajevsku partijsku organizaciju pohapsivši gotovo sve članove Komunisti ke partije, ali nije mogla da uništi ideje za koje su se komunisti borili i one produžuju da žive u mnogim sredinama i organizacijama. Miljenko se odmah uklju io u Udruženje sarajevskih studenata i bio je aktivan u svim akcijama. Nar o ito se istakao u borbi protiv pokušaja frankovaca i drugih nacionalista da prošire svoj uticaj na Udruženje sarajevskih studenata i onemogu e da se ono afirmiše kao antifašisti ka organizacija. Mislim da je jedno vrijeme bio i blagajnik Udruženja. Uvijek je nalazio na ina da jedan dio novca od priredbi, usmerih novina, zabava i sli nog odvoji za Crvenu pomo . Pored toga, rasturao je naprednu štampu - NIN, radni ke novine i omladinske i druge napredne listove i knjige. Jedanput se desilo da se ra uni nisu slagali, Miljenko je bio o ajan jer je razlika bila znatno ve a od njegovog siromašnog studentskog džeparca. Ni od koga nije htio da pozajmljuje novac - odlu io se da rasproda staretinarima svoje li ne stvari. Ali nikada nije htio prodati knjigu. Tako su otišle i njegove gojzerice staretinaru Davku, lako je rado išao na izlete, Odnosno na skijanje, prije se lišio gojzerica nego neke knjige, mada bi mu to bilo jednostavnije.

U to vrijeme, negdje 1935. i 1936. godine, Miljenko se, pored rada u Studentskom udruženju, povezao i sa naprednim grupama sarajevskih srednjoškolaca organizovanih na Prvoj i Drugoj gimnaziji, Tehni - koj školi, Ženskoj gimnaziji itd. Odlazio je na njihove sastanke, u estvovao u diskusijama o pro itanim knjigama i akcijama koje su preduzimate u srednjim školama. Pomagao je da to ne budu samo diskusije o književnosti, umjetnosti itd., nego da budu povezane sa aktuelnim politiki m kretanjima i školskim problemima. Isto tako, povezao se i sa omladinom Željezni ke zanatske škole pri Glavnoj željezni koj radionici. lako tada nije bilo organizovane partijske organizacije zbog velike policijske provale, Miljenko je to radio u dogovoru sa drugovima studentima kojima je vjerovao (Pavle Goranin i drugi), te bio jedan od onih studenata koji su nastavljali politiki ku akciju. Naravno, pri tome su mu mnogo pomagala iskustva koja je sticao u studentskom pokretu, a sve ove grupe su se kasnije pretvorile u skojevske aktive, a mnogi pojedinci postali su članovi Partije im je došlo do obnavljanja partijskog rada.

Godine 1936. po eo je španski gra anski rat i velika borba demokratskih snaga u Španiji protiv fašisti ke Frankove soldateske, izdašno pomagane od fašisti kih država - Njema ke i Italije. To je u Evropi bio prvi oružani otpor fašizmu i imao je veliki uticaj na sve napredne

ljude i pokrete u svijetu. Zapadne demokratije svojim parolama o nemiješanju olakšale su Italiji i Njemačkoj njihovo angažovanje, gotovo otvoreno pomaganje španskih fašista - finansijski, materijalno, oružjem i dr. S druge strane, svi istinski demokratski pokreti, vodili su akciju za pomoć Španskoj demokratiji svim sredstvima, pa i slanjem dobrovoljaca u Španiju. KPJ bila je na čelu te borbe u našoj zemlji i mobilisala je narod i sve napredne snage za pomoć Španskoj Republici i njenoj borbi protiv internacionalnog fašizma. Ta pomoć nije bila samo politička nego se ogledala, pored ostalog, i u odlasku dobrovoljaca. Kako je poznato, drug Tito je bio na čelu te akcije. Naravno, u to doba bilo je onima koji su bili poznati po svojim naprednim demokratskim, a pogotovo komunističkim opredjeljenjima teško oti i u inostranstvo a kamoli u Španiju zbog stava monarhističkog režima u Jugoslaviji, koji je bio protiv svake manifestacije u korist španske Republike.

Sjećam se jedne pomalo komične situacije iz tog doba vezane za Miljenka. Miljenko je preko veze iz Beograda dobio letak pod naslovom »Spasimo život Adolfa Muka«. Adolf Muka je bio član Centralnog komiteta, uhapšen kada je pripremao neki brod sa dobrovoljcima za Španiju. Prilikom dijeljenja tog letka u Sarajevu, uhapšen je u Željezničkoj radionici jedan dak Znanstvene škole. Izvukao je dobre batine u policiji, a pošto je ostao pri tvrdnji da je letak našao negdje na tarabama, pušten je. Nekoliko mjeseci poslije toga dobili smo »Proleter« u kome je pisalo o izdajničkom držanju Adolfa Muka na policiji. Dugo vremena nismo smjeli tom učeniku da damo u ruke »Proleter« kako ne bi vidio da je uzalud dobio batine.

Međutim, za Miljenkov temperament nije bilo dovoljno da samo iz daljine - pismom, prikupljanjem pomoći i sličnim - pomaže borbu španskog naroda. Gorio je od želje da ide da se bori sa oružjem u ruci protiv fašizma. Jednog dana 1937. godine (pretpostavljam da je te godine bio primljen u Beogradu u Partiju) došao je iz Beograda i najbližim drugovima jednostavno najavio: »Gotovo je, uredio sam stvar, idem u Španiju«. Preko veza koje je imao u Beogradu, a bio je u rodbinskim odnosima i sa porodicom Ribar, pronašao je način kako da se prebaci u Španiju. Od roditelja je dobio novac da ode na svjetsku izložbu u Pariz sa »Putnikovom« ekskurzijom. U Parizu se odmah povezao sa našim partijskim funkcionerima koji su organizovali prebacivanje u Španiju. Miljenko je u Španiji mnogo toga proživio, ali ipak, kada se vratio, najradije je pričao o tom odlasku, prelasku španske granice i pješarenju preko Pirineja. Pješarenje ili su 14 sati. Cipele su mu se raspale i jedan od vodiča mu je dao rezervnu obuću u koju je imao i koju je u svojim pripovijedanjima o Španiji često spominjao - espadrile, platnene cipele sa čenom od konoplje. Te espadrile ponavljale su se u gotovo svakoj njegovoj priči o borbama, o marševima po užarenom tlu Španije, pa su za nas koji smo ga slušali postale simbol najbolje obuće na svijetu i, maltene, simbol Španije i španskog naroda.

Poslije kratkog boravka i obuke u Albaseti, bazi internacionalnih brigada, upućen je u bataljon »Dimitrov« i bio ranjen na Aragonu kod Marele. To je bio ujedno i prvi njegov boravak u bolnici. Ponovo se vraća iz bolnice u bataljon »Dimitrov« koji je tada bio u Estramaduri. Bataljon je odmah upućen na front kod Aragona da pomogne zaustavljanju Frankove ofanzive. Poslije šest dana borbi, u jurišu, prilikom osvajanja jedne rupe, ponovo je ranjen od rupe bombe, jer se borba vodila prsa u prsa. Po drugi put Miljenko odlazi u bolnicu u Alikante.

Pošto je ofanziva generala Franka postigla cilj da se preko Aragona probije na more i razdjeli republikanski teritorij na dva dijela, bolnica je evakuisana u Kataloniju. Poslije dvadesetak dana Miljenko je upućen u Les Planes gdje je trebalo da se osnuje novi bataljon. Unaprijeđen je u čin narednika, odlikovan i ubrzo upućen u bataljon »Divisionario«, formiran od internacionalaca koji su uspjeli da pređu na katalonsku stranu. Dodijeljen je u četinu kojoj je komandir bio Košta Nad i određena za komandira odjeljenja. Bataljon je bio prebačen na Ebro, gdje se borio sve do avgusta 1938. godine. U kontraofanzivi koju su republikanske snage preduzele, Miljenko je ponovo ranjen i pretrpio je nervni šok. Po treći put odlazi u bolnicu gdje ga je zatekao dekret Negrina, predsjednika republikanske vlade, kojim se demobilisuje i povlače internacionalci (26. septembra 1938. godine).

Za sve ovo vrijeme Miljenko se borio za Španiju i stvar španskog naroda ne samo oružjem u ruci nego i pisanom riječju, stalno šaljući pisma i razne materijale o pravednoj borbi španskog naroda. Njegovo srce je ostalo u Sarajevu i poslao je mnogo poruka i pisama drugovima koji su ostali u zemlji i koji su se borili za iste ideje i ideale kao i on. Pisao je lako i brzo kao da je htio u jednom dahu da kaže svu istinu o borbi i patnjama španskog naroda, koji se i sam, u to vrijeme, odupirao najezdi fašizma. Vrlo malo je pisao o sebi i ličnom učešću u borbama, o ranjavanjima itd., ali mnogo o tome šta je vidio i saznao sa stalnim upozorenjem da se fašizam ne može zaustaviti na Španiji. Nikada nije bio sektaš, ali je u Španiji shvatio potrebu najšireg okupljanja u borbi protiv fašističke reakcije. Njegovo ogorčenje naročito je bilo izraženo kada je govorio o dvojnosti i pokvarenosti režima zapadnih demokracija koje su, pod izlikom nemiješanja, stvarno olakšale intervenciju njemačkih i italijanskih fašističkih trupa u borbi protiv Španske Republike.

Duboko i svim srcem žalio je španski narod, ali nikada nije bio demoralisan porazima koje su Španci doživjeli. O najtežim situacijama pisao je sa lakim i jedva primjetnim humorom. Njegova pisma čitana su me u omladinom i svako je pismo bilo podsticaj za pomoć Španiji, borbi koja se u njoj vodila i priželjkivanju dana kada će takva borba poći i kod nas. Velika je šteta što su kasnije mnoga od tih pisama u ratnom vihoru uništena ili zagubljena. Iz njegovih pisama vidjelo se da je ojačao ne samo fizički, jer je bio nježnog izgleda i zdravlja, nego i svestrano sazrio - politički, kulturno.

U zadnjem asu španske drame, kada su fašisti probili front i po eli da nadiru prema Barseloni, u vrijeme kada je pobjeda fašista bila izvjesna i bila samo pitanje dana, dakle, u vrijeme kada nije bila na vidiku pobjeda nego siguran poraz, Miljenko ponovo pokazuje nesalomljivost duha, nepokolebljivu vjeru u humanisti ke ideale za koje se bori i li nu hrabrost, lako još nedovoljno izlije en, zajedno sa mnogim internacionalcima, ponovo se javlja kao dobrovoljac i ponovo stupa u borbu, ali sada za zaštitu civilnog stanovništva. Borci internacionalnih brigada mogli su se nesmetano povu i u Francusku, nikakvih obaveza nisu imali prema španskoj republikanskoj vladi koja ih je ve prije demobilisala, ali ostali su da štite evakuaciju golorukih građana koji su bili izloženi strahovitim fašisti kim represalijama i tek pošto je evakuacija civila završena, oni su u stroju prešli francusku granicu. Tu ih odmah francuska »demokratija« upu uje u koncentracioni logor u St. Cyprien, smještaju ih na prazan prostor ograničen bodljikavom žicom i tek poslije nekoliko dana daju im daske da sagrade barake, odnosno zatvore. Poslije dva mjeseca Miljenko je upu en u logor Girs.

Nastao je težak period Miljenkovog života - boravak u koncentracionom logoru »francuske demokratije«. U logoru je proveo 14 mjeseci. Mlad ovjek je svoju 25-tu godinu, koja je trebalo da bude jedna od najljepših godina njegovog života, proveo u blatu, iza bodljikavih žica, okružen francuskim vojnicima - Senegalcima, za iju se slobodu, pored ostalog, borio i koji su znali od francuskih rije i da kažu samo: allez, allez, reculez! (odbij!) - kada bi se samo približili žicama. Boravak u logoru oja ao je njegov karakter. Miljenka, kao i sve interbrigadiste, više od gor ine poraza pekli su postupci francuskih vlasti i vlade zemlje koja se na rije ima proglašavala demokratskom, a stvarno je olakšala prodiranje fašizma u Spaniju, nastavljaju i to postupcima prema ljudima koji su se borili za slobodu i demokratiju španskog i svih drugih naroda.

U jednom od prvih pisama iz logora, koje piše roditeljima, izražava ta svoja raspoloženja: »Ja sam došao ovamo iz Španije 10. februara 1939. godine tako da sutra mogu da slavim mjesec dana boravka u logoru. Ovdje baš nije ni dobro, ni loše, najgore je što, pored ostalog, ovjek nema ni slobodu, no ovako u zajednici sve to prolazi u radu, u enju, priredbama i u prili no dobrom raspoloženju. Najteže nam je što sa Španijom, koju je izdala svjetska demokracija, tako loše ide. Tako rado bi joj pritekli u pomo , no što bi mogli da u inimo nas 5 hiljada ljudi kada nema hrane, municije, oružja itd. Mnogi nisu razumjeli ili nisu htjeli da razumiju da je trebalo pomo i jedan narod koji se borio protiv upada a, protiv internacionalnog fašizma. Nisu htjeli da vide da ovdje nije bilo nikakvog komunizma, ni anarhizma, nego samo demokracija, demokracija za sve, za desne kao i za lijeve: za anarhiste kao i za katolike. Nije je bilo za fašiste, jer oni ju nisu ni htjeli. Da, ide polako: ehoslova ka, Austrija, Španija, kolonije, a zatim Ma arska, Jugoslavija, Rumunija itd. itd.«... »Javite mi kako je tamo, naro ito što se

ti e mog povratka. Nemojte, molim vas, da tražite od mene možda kakva pokajanja ili šta sli no što bi oni mogli da traže kao uslov za povratak. Jedino što mogu da izjavim je, da sva iskustva koja sam stekao ovdje stavljam na raspoloženje u slu aju napada ma koje strane zemlje na našu«. ¹⁾

Kasnije, kada je vidio da je zbog njegovog otvorenog pisanja po ela da izostaje pošta, i pisma koja je on slao i koja su njemu slali drugi, u pisanju je postao oprezniji, ali uvijek dosljedan sebi i idealima za koje se borio, lako su uslovi u logoru bili loši i sve se više pogoršavali, iako je to bilo vrijeme provedeno u svojevrsnom zatvoru, iako ih je vlada vlastite zemlje iz koje su ponikli i za koju su se, u krajnjoj liniji, borili, napustila onemogu uju i im povratak ku i, Miljenko nijednog momenta nije klonuo duhom. Stalno je u io, pratio razvoj doga aja u svijetu i u zemlji, inio bezbroj pokušaja da iza e iz logora i da se ponovo bori. Sve što je radio imalo je neku svrhu, povezanu sa nastavkom borbe. U io je jezike - francuski, italijanski, španski, njema ki - kao i u školi. U jednom pismu to i kaže: »Danas ne znam da rasporedim radi koga e mi biti potrebno da znam jezike ili radi saveznika ili radi neprijatelja«. Traži knjige da bi mogao u iti, odnosno polagati ispite na Pravnom fakultetu kada iza e iz logora, pa u jednom pismu bratu piše: »... i tada bih nastojao da što prije završim studije, jer je ipak važno da malogradani ne ukazuju na nas (misli komuniste - primjedba R. D.) kao na neke propale studente«.

Srce mu je uvijek bilo podijeljeno izme u Španije gdje se borio i Sarajeva gdje je žarko želio da se bori i vrlo je esto pominjao zadovoljstvo koje ga podržava u teškim logorskim uslovima što saznaje da je u Jugoslaviji, a posebno u njegovom Sarajevu, ve narastao jak anti-fašisti ki pokret, ijem je stvaranju i on doprinosio. Taj pokret, odnosno borbu nije osje ao bezli no, nego je i dalje bio tijesno povezan sa poznatim drugovima i drugaricama, koje hrabri, podsti e savjetima sa mnogo obzira kako im ne bi naškodio ako pismo slu ajno padne u policijske ruke. Zbog jednog njegovog pisma koje je došlo policiji u ruke, djevojka koju je veoma volio bila je izbena iz škole, pa su i ona i njeni roditelji morali oti i iz Sarajeva.

U jednom pismu piše: »U ovom pismu Ti šaljem i dvije slike iz kampa kraj dva spomenika kojih je kamp pun - prvi predstavlja jedinstvo komunista i socijalista (rad jednog Italijana), a drugi je strijeljanje (rad jednog Bugara). Nadam se da eš me poznati na slikama, nisam se mnogo promijenio, ha? Sa mnom su na slici tri španca; jedan je bio instruktor za Ujedinjenu socijal. omladinu za jednu armiju, drugi je bio komandant bataljona, a tre i kapetan. Možda e da Te za udi da su tako mladi ljudi imali takve položaje, ali treba da znaš da je baš omladina bila najbolji naš elemenat i baš ona je ostala do kraja vjerna svo-

¹⁾ Kopije svih Miljenkovih pisama iz logora nalaze se u Arhivu grada Sarajeva, a originali - pisma pisana Miljenkovom rukom, nalaze se kod njegove sestre Ljerke Babi , koja živi u Sarajevu.

marlušali:

Ja sam vas bio zamolio da me pretpitate u
kraj. novine jer je to najjeftinije i najsigur-
niji, mama mi kaže da je očekivala i želala novine
ja hoću da vas obavestim da to ne činite jer je
bez rezultata. U Francuskoj je rat, prema tome postoji
cenzura, koja mora sve da preispita, a ako je to jaket
novine i brata sloba, mala je vrlo teška, a ako redak-
cija traže snala je tu već unapred uči njena
cenzura i vrlo brzo prolazi. Naravno, da do sada
još niram platio ni jednu novinu.

Najvažnije mi je da usjed onih koji obično
Tati, jedno vrijeme neću dobiti foto, jer ćete me
ni ojet očekivati. Što se tiče novaca, mislim da bi
najbolje bilo da ih Tati traže, jer i ako dođe da
bi mnogo irani ni me neće biti novaca pustiti a
Polanastro, biću se da mi ne bi bio na putu isto.

U svakom slučaju, nemojte pla me ostavljati
bez vijesti o vama, jer to najvažnije očekujem
i to me najviše veseli.

Žao mi je da ne mogu ništa da učinim za
vas i da sam bar malo na taj način pokazao
pazljivost za vašu brigu i trud, što znači, nego se
uopće samo riječima pokazujem

Mnogo ljubica Tati, Ivici, Branke, Ljiljke
Tonine, Anđele, Braci i Baki a mami
mnogo, mnogo ljubavi i želja za protokom
čak je
Vas Miljenko

jim idealima i nastavlja borbu i danas sa svom žestinom i još sa ve om voljom i elanom nego ikad prije. Izdaja, prevara, maltretiranja ovdje u Francuskoj nisu mogli da uti u na moral ove, danas najrevolucionarnije omladine Evrope. Ti mladi Španci koji su sa 16, 17. i 18. godina otišli od svojih majki i sestara i uzeli puške u ruke da osiguraju sebi i omladini cijelog svijeta jedan život dostojan ovjeka, naišli su ovdje, poslije izdaje starih degenerisanih tipova kojima je glavna stvar bila da im je puna trbušina, na postupak kakav se ne primjenjuje ni prema najgrubljim zlo incima«.

Zato nije ni udo što su njegova pisma itana među omladinom u Sarajevu i što su doprinosila njenoj borbenosti kao i najbolje knjige. Nijedno pismo nije shva eno kao privatno, išlo je iz ruke u ruku, itano na sastancima, izazivalo žive diskusije i podsticalo na dalje antifaašisti - ke akcije.

U Miljenkovim pismima iz logora, naro ito bra i, sestrama i roditeljima, osje ala se sva tananost njegovih li nih osje anja, ali uvijek su ta osje anja izvirala iz ideja i ideala za koje se borio i, u stvari, ukazivala na to da su te dvije stvari u njemu bile neodvojive.

U jednom pismu starijem bratu govori: »Ne treba, mislim, ni da Ti govorim, koliko mi je žao mame, koja se toliko brine za mene i mislim da znaš i sam da bih sve u inio samo da mogu tome da pomognem, ali — i Ti sam vidiš kakva je situacija: izgubili smo u Španiji, front je razbijen i mi se nalazimo u odstupanju a oni... oni iskoriš uju priliku da bi uništili što više. I meni je nemogu e da u inim ma šta da olakšam moje stanje a time smanjim i mami brigu. Ta ja sam samo jedan u toj velikoj vojsci koja se bori da olakša ljudima život i da majkama da priliku da budu sretno gledaju i svoju djecu zadovoljnu. Mama, možda, nikad ne e znati i razumjeti da je baš ona, koja me je uputila ovim putem, da baš zbog nje, zbog vas, zbog nas sviju treba da ostanem na ovom putu i baš zato ne mogu da popravim moje stanje«. (Misli na pokajnicu koju je jugoslovenski režim tražio kao uslov za povratak španskih dobrovoljaca u zemlju - R. D.) ...»Nije mi teška ni žica, koja nas okružava, ni prljavština u kojoj se nalazimo; ni blato, kiša, hladno a, glad, ni uop e ništa ovdje - sve podnosim kao da sam od elika, ali mi je užasno teško kada mi mama napiše da joj je teško, da je plakala radi mene i da je ,tako rado kod ku e sama sa svojim brigama'. Tada zaista bih mogao sve da u inim pa i nemogu e, ali samo ne nešto nepošteno, jer bi to vrije alo mamu!..«

Na kraju tih dirljivih rije i upu enih bratu, kaže: »Nikada nisam bio tako otvoren pred Tobom, možda opet ne u biti tako skoro, ali danas mi je stalo da umiriš mamu. Gledaj, kad to ve nije druga ije mogu e, da ju što više uvjeriš da sam dobro i da ne mora ništa da se brine, jer se zaista dobro osje am i možda bi najbolje bilo kada bi me mama mogla da vidi pa da se sama uvjeri. Uvjeren sam da eš da u iniš sve mogu e...«

Miljenko nije bio asketa. Nije to bio ni kao dak, ni kao student, a ni kasnije. Živio je intenzivno čak u poneki neumjereno - mnogo je pušio, pio je velike količine kafe, nije se ustezao da popije, volio je društvo, zabave, dobro je plesao, volio je izaći u kafane. Najmilije mu je bilo da sa bliskim drugovima sjedne u krugu »Kod malog Joze« u Nemanjinoj ulici i da do kasnih jutarnjih sati razglaba o raznim temama. Takvom uvijek koncentracioni logor, koji ga je sapeo u bodljikave žice, naročito je teško padao.

U jednom pismu on piše: »Ti znaš koliko se svi volimo, a daljina, i samo to da sam se nalazio više puta u takvim situacijama gdje sam sa svim raširio i sebi sam govorio: 'e, odavde se ne izlazi', povećava još više tu želju za novim životom, jer se upravo osjećamo ili bolje rečeno osjećamo ali bi se kao nanovo rođeni kada bi se opet našli među svijetom i među vama. Znaš da se to na svima opaža, a naročito ta želja za životom: okupati se, obući istu već odijelo, najesti se, leći u isti krevet, a sve miriše po istom i još k tome ispeglano, a nigdje te ne grize ni jedna vaša. Smiješno mi je kada pomislim da možda i ne znaš kako izgleda uš, jer sam je i ja prvi put u Španiji vidio. Kada govorim o tome, odmah po ne da me svrbi i odlučujem sutra moram već da perem. Da, a da i ne govorim o djevojci, umalo pa sam zaboravio. Znaš da nam djevojke izgledaju kao nešto što je nekada davno bilo, pa se sada još samo priča kao o nečemu vrlo lijepom, no i ega još samo u basnama ima, ali, ne možemo da gledamo slike lijepih žena koje se pojavljuju u novinama, odmah nam se muti u glavi, grlo nam se steže, počinjemo teško da gutamo kao da nas je neko stegao, pritisnuo i tada osjetimo bodljikave žice oko sebe, na sebi, postajemo nervozni i nerasporeženi, razdražljivi, bacamo novine, no brzo se smirujemo, sve prelazi u vic, šalu, a djevojke... pa te nisu za nas«. I u ovom pismu nalazi se refren koji ponavlja u svim pismima iz logora: »Teško je - i nije teško«. Teško je jer baraka prokišnjava, a nije teško jer prokišnjava svega na tri mjesta, a pošto nas je malo, možemo skloniti krevete tamo gdje ne prokišnjava; ne možemo van barake jer su nam cipele propale, a blato je do koljena, a nije teško jer se možeš zavući u krevet i čitati, itd. itd.

Čitav život o kome je sanjao stajao je otvoren pred njim, nadohvat ruke, samo ako bi ispunio uslov koji je policija tražila - da napiše pokajnicu što je otišao u Španiju, ali to je bilo ono jedino što je on sam mislio da ne može učiniti, da je nepošteno i da bi se odrekao samog sebe i svojih ideala ako bi se u njegovom životu pojavio taj komad papira.

Bratu piše sa ogorčenjem o jednom njihovom bliskom rođaku koji mu je to predložio: »On mi je u jednom pismu kao malo predbacio i kao da je htio da kaže da treba da se smatram prevarenim što sam došao u Španiju. Smiješno i nerazumljivo odakle mu takvo mišljenje. Ja ne da ne učim, nego i ne mogu da vjerujem da je to zaista njegovo mišljenje; ne mogu da vjerujem da bi htio da, valjda, danas poslije svega ovoga kada sam već stotinu puta gledao smrt pred sobom i kada

me baš ta misao da sam na pravom putu uvijek podržala i kada sam poslije svih dugih marševa, borbi i nespavanja, mislio da bih dao pola svijeta samo za pola sata sna i kada od umora nisam mogao skoro ništa, nisam ni vidio ni uo do rije i .pokret', dizao bih se i išao kao u bunilu imaju i pred sobom Vas i misle i da treba da se ide naprijed; oni ne smiju nikad da uju nešto loše o meni, radi njih treba da se izdrži i neizdrživo, a sada bi valjda neko htio da mi predbaci kako sam bio mlad i nisam znao šta radim i kako sam bio prevaren. Molim te da mu Ti razjasniš im budeš imao prilike, da ni u kom slu aju, pa makar skapavao od gladi, ne u pristati ni na kakve pogodbe uz cijenu pokajanja, itd. Jest, bio sam u Španiji, borio sam se i na to mi nitko ništa ne može da kaže, a sada da to odri em ni na kraj pameti mi nije«.

Miljenko je izašao iz logora u aprilu mjesecu 1940. godine. Došao je u atmosferu ve razbuktalog revolucionarnog pokreta u Sarajevu i ne ekaju i da se najede i ispava i ostvari sve ono što je sanjao u dugim logorskim no ima, odmah se punom parom uklju uje u partijski rad. Sam je želio da se uklju i u organizovanje omladinskog pokreta - u rad sa omladinom, kako se tada to govorilo i uklju en je u Pokrajinski komitet SKOJ-a za BiH. Nije mu trebalo nikakvo prilagodavanje. Imao je mnogo poznanstava još iz vremena prije odlaska u Španiju, a po pri ama o njemu, pismima i ostalim materijalima koje je slao, bio je veoma poznat i popularan među sarajevskim komunistima, a naro ito omladinom. Po godinama je bio mlad, ali je bio pun znanja i iskustva ne samo iz knjiga nego i iz oružane borbe, a i pun elana koji nisu mogli okrnjiti ni dugi mjeseci zato eništa. Ponovo je po ela da se po sarajevskim ulicama i stanovima užurbano kre e njegova malo pogrbljena figura sa vje itim nao arima. Izgledalo je kao da nikada nema dovoljno vremena za sebe, pa ni za svoje roditelje. Njegova dobra majka ponovo je po ela da brine nove brige i iš ekuje svako ve e kada e se Miljenko vratiti ku i i da li e se uopšte vratiti.

Njegovo djelovanje u Pokrajinskom komitetu SKOJ-a ostavilo je dubokog traga, posebno u Sarajevu, jer mu je bilo otežano putovanje u unutrašnjost. Ugledom španskog borca i iskustvom mnogo je u inio da se među omladinom brže prevladava sektaštvo u stvaranju antifašisti kog omladinskog pokreta.

Naravno, policija ga je držala vrlo budno na oku kao Španca, ali je on vješto izbjegavao sve zamke koje su mu bile postavljene. Ipak, jednu nije htio da izbjegne. Kada su u januaru 1941. godine radnice iz fabrike »Klju « demonstrirale pred zgradom Banovine (današnja zgrada Predsjedništva Republike) i policija u jednom momentu uspjela na konjima da potisne okupljene žene i ostale radnike koji su se organizovano pridružili demonstrantima u sporedne ulice i u mali park, Miljenko je, iako mu je Mjesni komitet KP zabranio da u estvuje u demonstracijama, jer je bio kompromitovan, u magnovenju donio odluku da prekrši tu direktivu. Okupio je grupu omladinaca na raskrš u izme u Velikog i Malog parka, iza le a policije. Po eli su da izbacuju parole i de-

monstranti su se ponovo okupili oko njih i produžili da demonstriraju, u sve ve em broju, kroz itav grad, sve do Baš aršije. Policija je bila nemo na. Ali, Miljenko je uhapšen i žestoko pretu en u policiji, optužen kao kolovo a demonstracija i kažnjen zatvorom. Kada je izašao iz zatvora, kritikovan je što je prekršio direktivu.

Za vrijeme bombardovanja Sarajeva u šestoaprilskom ratu saznao je od nekog da se negdje oko Bjelava nalazi poznati agent Kosmajac. Odmah je otr ao ku i, dohvatio revolver i sa jednom grupom omladinaca, uprkos avionskim bombama koje su izru ivane na Sarajevo, išao od ku e do ku e, pregledao ku ne ulaze, protivavionska skloništa i lokale, traže i Kosmajca. Želio je da iskoristi gužvu i da se obra una sa njim, jer je to bio uveni agent - batinaš komunista, koji je, zbog naraslog revolucionarnog pokreta u Sarajevu, naro ito upu en u naš grad sa još nekim agentima iz uprave Specijalne policije u Beogradu. Nije našao Kosmajca, ali je naknadno pretrpio kritiku što je htio samovoljno da otpo ne oružani obra un.

Ulazak Nijemaca u Sarajevo i stvaranje tzv. Nezavisne Države Hrvatske, Miljenka su podstakli na još ve u aktivnost. Ulazak okupatora ga je živo, politi ki ali i emotivno, podsjetio na dane koje je ve jednom doživio u Španiji, na neprijatelja sa kojim se ve jednom borio sa oružjem u rukama, na fašisti ki režim ije je strahote doživio probijaju i se kroz Kataloniju i štite i civilno stanovništvo. Osjetio je da je došao momenat kada, zbog njegovih iskustava, na njemu leže i ve e odgovornosti za adekvatno reagovanje omladinske organizacije na okupaciju. Ne radi se o politici kom reagovanju, u emu su svi bili potpuno jedinstveni, nego o procjenama kako se treba organizovati pred novim neprijateljima, kako treba gledati na promjene koje e neminovno nastupiti u životu. Do tada je za komuniste hapšenje zna ilo ho e li dobiti više ili manje batina u policiji, ho e li duže ili kra e vrijeme ostati u zatvoru, a sada je za komuniste jedina posljedica koju su mogli o ekivati u slu aju hapšenja bila - gubljenje života. U tom pogledu je Miljenko bio neumoran u razbijanju svake iluzije kod drugova sa kojima je radio da se mogu provu i izme u kišnih kapi. Sigurno je da je takvim zaoštavanjem pitanja i organizacije i konspiracije, naro ito u skopjevskoj organizaciji gdje je i radio, spasio mnoge živote. Svi oni koji su imali iluzije da e, bilo zbog društvenog položaja njihovih roditelja, bilo zbog nacionalnosti, bilo zbog sporosti u reagovanju novih policijskih vlasti, živjeti bar jedno vrijeme na stari na in i u toj nemilosrdnoj borbi koja je ve po ela, stradali su. Među njima je bilo, iako veoma malo i dobrih komunista koji su odvedeni u logore i ubijeni.

Miljenko se odmah povukao u najstrožiju ilegalnost, što je zahtijevao» i od ostalih ma ime kompromitovanih drugova sa kojima je saradivao, a istovremeno je razvio veliku aktivnost na politi koj mobilnosti omladinskih organizacija u okupljanju i pokretanju najširih slojeva i srpske i hrvatske i muslimanske i jevrejske omladine protiv okupatorskog i kvistlinškog režima. Uvijek je bio pun ideja u rješavanju novih za-

Fotografija Mlijenka Cvitkovi a Iz lažne legitimacije kojom se koristio 1941. godine.

dataka koji su se postavljali u sakupljanju oružja, u traženju na ina da se ne samo politički nego i vojno priprema omladina za oružani obraun. Njegova odluka da živ ne e pasti u ruke fašista jako je djelovala, odnosno njegova odluka koju je ispoljio u Španiji i u logoru da se bori protiv fašizma, a za slobodu, nezavisnost i novi svijet, da se nikada ne odrekne ideje koja ga je vodila i hrabrila u najtežim danima, sada se u praksi ispoljava u njegovom životu i radu u okupiranom Sarajevu.

Po etkom ustanka, jula 1941. godine, Pokrajinski komitet Partije ga upu uje u Bosansku krajinu da u estvuje u organizovanju ustanka. Otišao je snabdjeven lažnom legitimacijom koja mu je, uz njegove sposobnosti ilegalnog radnika i hrabrost, omogućila slobodnije kretanje i u Banjaluci i u okolini. Legitimacija je glasila na ime nekog Nijemca koji se bavi ispitivanjem prirode. Tako se bio uživio u ulogu »botaničara« da su ga seljaci po selima u kojima se kretao nazvali »Zmijar«.²⁾

Miljenko provodi ve i dio jula u Banjoj Luci i njenoj okolini na pripremi ustanka, formiranju sreskih štabova, u estvuje na sastancima partijskih organizacija. Me utim, iako ti poslovi pored političkog, imaju sada naglašen vojni karakter, jer se Krajina nalazi neposredno pred ustankom, ne zaboravlja ni rad sa omladinom. Uvijek kad mu se pruži prilika održava posebne omladinske sastanke, organizuje aktive SKOJ-a. Ali, u toj ulozi nije bio dugo i odmah postaje borac prvog odreda koji je organizovan na Star evici kod Banje Luke u julskim danima. Uskoro u itavoj Krajini planuo je ustanak. Poslije zauzimanja Drvara, odmah je palo Grahovo, po ele su borbe oko Bosanskog Petrovca, Bihaća, Mrkonjića, Jajca, Prijedora, Bosanskog Novog itd. Tada je stvoren Oblasni štab svih krajiških ustaničkih jedinica u kome je Miljenko bio imenovan za zamjenika komandanta štaba. Komandant je bio njegov bliski prijatelj i saborac iz Španije Danko Mitrov. Ostvarena je, prije nego što se i on nadao, njegova poruka, koju je on stalno ponavljao, da ne želi da daje nikakvu pokajnicu što je išao u Španiju, nego da može samo da obeća da će sve svoje znanje i iskustvo koje je tamo stekao staviti u službu svog naroda.

Miljenko nije bio, kako se to kaže, rođeni vojnik, a pogotovo ne vojnik od zanata, ali on je to postao kroz revolucionarnu borbu. Niko, ko ga je poznavao iz škola i studentskih dana, nije mogao da ga zamisli kao vojnika. Bio je dosta nježne fizičke konstitucije. U slobodnim raspravama razonodu nije tražio u fizičkoj vježbanju nego u čitanju,

*) »SREDNJA BOSNA U NOB- - lanci i sje anja, Vojnoizdavački zavod Beograd, 1976. i V. Butozan: Prva partizanska bolnica, knj. I, str. 627-628;

Banjaluku sam napustio u prvoj polovini jula 1941. godine: Fadil Sa i , s kojim sam se bio povezao, amcem me je prebacio na desnu obalu Vrbasa, gdje me je prihvatila majka Dušanke Kovačević i odvela do ispod šehitluka.

... Do logora je izlazio i Miljenko Cvitković Zmijar, ali nije ostajao, ve se vraćao u Banjaluku. On je k nama u Banjaluku došao iz Prijedora, na javku Safetu Fejzi u sekretarstvu inovničke menze. Kretanje po terenu opravdavao je izuzetno avanjem zmija i po tome je dobio nadimak..

razgovorima i dobrom društvu. Bio je veoma demokratski nastrojen, više sklon zajedni kom raspravljanju nego presijecanju stvari, a pogotovo ne komandovanju. Po prirodi je bio masovik koji je vrlo brzo uspostavljao kontakte sa ljudima i živom rije ju znao je da ubijedi i povede ljude. Te sklonosti nikada nije izgubio, ali Španija i borba u Španiji razvile su u njemu i druge kvalitete borca i vojnika. Doduše, on je ve i dio vremena u ratu u Španiji proveo u stroju kao borac, ali je ipak, i pored estih odvajanja iz vojnih jedinica zbog ranjavanja, bio imenovan za komandira voda. Sada je kao lan štaba morao da iskaže osobine ne samo borca koji juriša sa puškom u ruci nego i organizatora i vojnog i politi kog rukovodioca, naro ito na po etku ustanka, kada još nije bila jasna ni ujedna ena koncepcija vojne organizacije. Kod mnogih ustani kih odreda nije bila dovoljno prisutna svijest o potrebi jedinstva komandovanja radi zajedni kog vodenja vojnih operacija, pogotovo širih razmjera Iznad svega se nametala potreba rada na politi - koj mobilizaciji za ustanak, na ovladavanju narodnooslobodila ke platforme u svim jedinicama i narodu. Sve su to bili hitni i neodložni zadaci koji su se postavljali pred Oblasni komitet Komunisti ke partije za Krajinu i pred vojno rukovodstvo iji je lan i Miljenko Cvitkovi . U estvuju i neposredno u borbama i organizuju i šire vojne operacije, veoma brzo se osposobljavao za vojnog rukovodioca i to baš profila koji je odgovarao karakteru našeg opštenarodnog ustanka. Danas Miljenkov lik i njegovu aktivnost najbolje i najobjektivnije mogu da osvjetle njegovi vojno-politi ki izvještaji višim rukovodstvima iz tog doba, kada je Oblasni štab zajedni ki obilazio Mrkonji , Glamo , Prekaju, Drvar itd. Vojne i politi ke teško e, koje su relativno malobrojni komunisti imali da savladaju i da ustanak upute zaista širokim narodnooslobodila kim tokom, bile su ogromne.³⁾

" ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLO ODILA KOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1952, tom IV, knjiga 1, dokument broj 222, str 489 i 490:

... U Prekaji se ve osje a blizina Drvara u kojemu se nalazi Stab bos. (ansko-) li ke brigade. Prekaja se nalazi 16 kil. (ometara) pred Drvarom i na takvom položaju da je stvarno pretstraža Drvara. Tu je borbenost ve daleko ve a, a i politi ki nivo samih ljudi; tu su drugovi spremni da idu u borbu, ma na koji front, da brane ste enu slobodu i da pomognu drugima da se oslobode Prekaj ani su prili no popularni i poznaju ih sa drugih frontova, iz borbi gdje su priticali u pomo . Iza Prekaje stigli smo u Drvar, tu kulu oslobio enih krajeva ovog dijela Bosne Relativho "veliki uspjesi i napori Drvara stvorili su itave legende o njemu. Borbenost, zgodan položaj, tehni ke mogu nosti i relativno veliki broj kadrova uslovlili su da Drvar postane centar oslobio enih krajeva u tom dijelu Bosne, kao i vodi borbe za oslobio enje u svojoj okolini...

... Pomo koju je Drvar-davao svakome tko se na njega obratio u tom materijalu dovela je pod uticaj Drvara i trupe koje po geografskom položaju ne bi ni u kom slu aju gravitirale prema njemu Zato i imamo razliku izme u današnje sfere uticaja Drvara, tj. te Bos. -li ke brigade, i plana koji nam je poslao Štab NOPO za BiH. Naravno da ne možemo da previdimo ogroman organizatorski rad koji je u inio sam štab brigade

Jedna od najozbiljnijih grešaka je nepostojanje politi kog komesara Brigade, iako su isti postojali u bataljonima i etama pod nazivom »politi ki sekretar« Naravno da je ta greška odmah ispravljena i bez sumnje da e rezultati toga vrlo brzo da se osjete, naro ito u trupama u kojima je naš uticaj bio SKoro nikakav, kao, naprimjer, na glamo kom frontu i na grahovskom frontu Centralizovanje i plansko postavljanje (zadatka) u svim trupama Drvarske brigade bilo je neophodno. Naro itih skretanja ulijevo nije bilo, osim u nekoliko slu ajeva. I te greške mislimo (da se) više ne e ponavljati, jer su prodiskutovane i ispravljene

U svakom izvještaju vide se nastojanja Oblasnog štaba, i li no Miljenkova, da se postigne političko jedinstvo svih naših naroda u borbi protiv okupatora i ustaša i ostalih izdajnika. Nema ni jednog jedinog izvještaja u kome se govori o vršenju jedinica a da se na prvom mjestu ne postavlja organizovanost i odgovornost Partije i potreba da se u svakoj etni, bataljonu, odredu itd. uspostavi i oživi funkcija političkog komesara, kao i o mjerama koje su poduzete. Odmah nakon prvog osobljenja Mrkonjić-Grada, izvještava o Urošu Drenoviću kao sposobnom vojnom komandantu, ali i da je nesiguran politički i povezan sa proetničkim elementima u gradu, što se može loše završiti ako što prije ne dođe politički komesar odreda, lako su to izvještaji iz avgusta 1941. godine, zna i iz dana po etki ustanka, oni ve razmatraju najvažnija grupna, kapitalna pitanja daljeg razvoja ustanka, kao, na primjer potrebu što bržeg prelaska sa frontalnog na partizanski na ratovanja, itd. Ve u tim danima u izvještaju Oblasnog štaba sa pomenutog puta, koji je Miljenko napisao i potpisao, date su ne samo veoma pozitivne ocjene visoke političke svijesti naroda iz drvarskog kraja i Prekaje nego i vojnih jedinica kao jedinica odlučnih boraca, spremnih da pođu u svom svakom kraju u našoj zemlji jer su svjesni da se sloboda ne može zadobiti i ostvariti samo borbom oko kućnog praga. Budnost je pokazala da je ta ocjena bila ta na i te su jedinice dale prve borbe za samostalne pokretne bataljone i krajiške brigade koje su pronijele slavu Krajine širom naše zemlje.

Miljenko je potpuno shvatio liniju Partije da rat. vojni koji ne možemo dobiti ako ga ne dobijemo i politički, ako sve naše narode ne ujedinimo i okrenemo protiv okupatora. On je tu liniju dosljedno, uporno i sa svom odlučnošću u sprovodio. U istom izvještaju govori kako je Oblasni štab na svom putu do Drvara sprovodio 30 zarobljenih domobrana i jednog oficira i kako ih je štitiio od proetničkih elemenata koji su htjeli da ih pokolju. Sasvim uzgredno kaže, kako su morali i puške da pokažu da bi odbili nasrtljivce. A takva odlučnost je bila neophodno potrebna naročito u prvim danima ustanka, poslije strahovitih zločina ustaša i "Nijemaca nad srpskim narodom, za koje su proetnički elementi okrivljavali i turski muslimanski i hrvatski narod i govorili da je ustanak rat protiv »Turaka« i huškali na me usobno nacionalno istrebljenje.

Ali, bez obzira na visoke i vrlo odgovorne funkcije koje je vršio, Miljenko se nije izmijenio, ostale su nepromijenjene osnovne ličnosti

Cilavni nedostatak sa vojničkim tačkama gledišta je nepartizanski način borbe, protivno onome što napominje štab bos. li . brigade tj. utvrđene frontovske borbe. Još uvijek snage koje se nalaze na frontovima oko Drvara nisu toliko snažne da bi mogle da izdrže jedan organizovan frontalni napad, pogotovo kada su te linije, iako stalne, neutvrđene. Nisu se vršile akcije u dubinu, niti su se stvarali pokretni partizanski odredi koji bi mogli da se bacaju u zaleđe neprijatelju i time onemogu uju opipavanje stvarne odbranbene linije...

ZA ŠTAB NAR. OSL. PART. ODR.
ZA BOS. KRAJINU
Miljenko

osobine. Ostao je i dalje u biti skojevac kome je najdraže bilo da sjedne uz vatru i da sa borcima odmah uspostavi bliski kontakt kroz priču, zadirkivanje, pjesmu.

U svojim uspomenama mnogi borci tako ga se najčešće i najradije sjećaju. Polaganje partizanske zakletve koju su polagali pred Oblasnim štabom, a koju je čitao Miljenko, ostavilo je i do danas nezaboravan utisak na one koji su u tom svečanom trenutku učestvovali.

»Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda, zaklinjemo se da ćemo disciplinovano, uporno i neustrašivo, ne štedeći svoje krvi i svoje živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkog osvajača i svih narodnih izdajnika«.

Miljenko je tu zakletvu čitao vidno uzbuđen, tako da je svaki borac shvatio da on zakletvu čita kao odluku koju je on za sebe već davno donio, u čestvju i u španskom ratu i ostaju i njoj dosljedan, i sretan što može da je primjenjuje u borbi za slobodu svog naroda.

U oktobru mjesecu 1941. godine grupa vojnih i političkih rukovodilaca iz Krajine pozvana je na savjetovanje na Romaniju. Miljenko je zajedno sa Kostom Nadom i još nekim drugovima krenuo na Romaniju, preko planina, preko oslobođene i neoslobođene teritorije.

Tu, u selima Romanije i Zvijezde, bili smo neprekidno više dana zajedno i »siti se napričati«. Pošto je to bio prvi susret u narodnooslobodilačkoj borbi nakon julske rastanke u Sarajevu, razgovorima nije bilo kraja. On se vratio oduševljen Krajinom, oružanom borbom u njoj, političkim svijetom i junaštvom naroda, naročito u nekim krajevima kroz koje je prošao. Za ta tri-četiri mjeseca kao da se promijenio, postao ozbiljniji, sazrio, više zaokupljen širim političkim pitanjima nego li nim. Razumljivo, mnogo smo razgovarali o Sarajevu i prilikama u njemu, o omladinskoj organizaciji za koju smo obojica bili jako vezani, o našim porodicama koje smo ostavili, o poznatim drugovima od kojih su neki ostali u Sarajevu itd., ali u svakom razgovoru kao da je nastojao da svoja intimna osjećanja i brige potisne u pozadinu i sakrije, kao da je htio da se zaštiti od svega što bi ga u tom surovom vremenu moglo da raznježi i skrene njegove misli od izvršavanja njegovih obaveza.

Miljenko je u to doba bio zaljubljen u jednu simpatičnu srednjoškolkicu i izuzetno popularnu među svim tadašnjim skojevcima srednjih škola. Uvijek vedra, vesela, živahna i spremna da se prihvati makakvog zadatka koji joj se povjeri, i to tako jednostavno kao da nije ozbiljno shvatala opasnost. Čuli smo da je uhapšena. Nismo znali za njenu dalju sudbinu, a Miljenko se bojao da, zbog svoje naivnosti, sama sebi ne oteža položaj i da se ne desi ono najgore. Duboko i nježno ju je volio i kao da je sam sebe okrivljavao za njenu sudbinu. To ga je jako mučilo.

Mnogo se interesovao za razvoj omladinske organizacije, o njenim planovima i budućem organizovanju, ali kada sam ga upitao, pošto je želio da ostane u blizini Sarajeva i da se ne vraća u Krajinu, da li želi

da se vrati u PK SKOJ-a, on je odbio i zamolio me da ne pokrenem to pitanje. Shvatao je da je njegova dužnost kao španskog borca, s obzirom na njegova vojnička iskustva, da bude u vojnim jedinicama.

Poslije savjetovanja, Španci Košta Nad i Miljenko zadržani su u isto noj Bosni, Košta je raspoređen u jedinice na teritoriji oko višegradske pruge, a Miljenko na područja koja su gravitirala pruzi Sarajevo - Brod. Poslije kraćeg zadržavanja na teritoriji odreda »Zvijezda«, poslan je na teritoriju Zeničkih partizanskih jedinica i Ozrenskog odreda koji je operisao oko Doboja. U dva navrata išao je do Ozrena, zadržavajući se nešto duže oko Zenice, odnosno južno od Zavidovića, u misiji da obavi određene zadatke oko prikupljanja jedinica za formiranje Treće bosanskohercegovačke proleterske brigade (kasnije formirana kao šesta proleterska narodnooslobodilačka udarna nobosanska brigada) ili sa drugim zaduženjima. U to vrijeme, početkom 1942. godine, u tim krajevima bile su velike potrebe za političkim kadrovima sa širim političkim i vojnim iskustvom i zbog narastanja broja partizanskih jedinica i zbog političkih previranja. Miljenko je bio određen za političkog komesara Ozrenskog odreda, Zeničkog bataljona, Zeničkog odreda itd, i na takvim funkcijama zadržavao se dok druge potrebe nisu zahtijevale novo pomjeranje.

Miljenko je boravio u isto noj Bosni u najtežim momentima, u predvečerje druge ofanzive i za vrijeme najtežih napada njemačkih okupatora. Sastavni dio njemačkih priprema za tu ofanzivu bilo je i pojačano mobilisanje etnika protiv partizanskih snaga. Partizani sada nisu imali protiv sebe samo njemačke i ustaške jedinice nego i novog, mnogo opasnijeg neprijatelja koji je podmuklo djelovao unutar nekih partizanskih jedinica, što se često pretvaralo u iznenadne puševane u kojima su izginuli mnogi veoma dobri borci. Kada se uz to još kaže da je zima bila veoma teška i surova sa ogromnim snijegom kroz koji se jedino moglo ići prtinom, onda se vidi kako su bili teški uslovi borbe. Miljenka ni u tim momentima nije napuštala njegova vedrina, živahnost, optimizam, pa i njemu svojstven humor.

U januaru 1942. godine nalazi se na Ozrenu, gdje je trebalo, pored ostalog, da radi na prikupljanju boraca i organizaciji jedinica koje bi ušle u pomenutu isto nobosansku proletersku brigadu. Bio je postavljen za političkog komesara Ozrenskog NOP odreda, pošto je tih dana poginuo dotadašnji komesar Pero Đoki.⁴⁾ Došao je u izuzetno

⁴⁾ ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSkih NARODA, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd/1952, Tom IV, knjiga 3, dokument broj 85, str. 251:

Što se tiče odreda ozrenskog, nema se nikakve vijesti o situaciji tamo. Jedino znam da se Zenički bataljon pomjerio prema Zavidoviću i da je u saradnji sa Ozrenskim odredom vodio borbe oko Zavidovića. U narednje koje sam im uputio zajedno sa svim materijalima od vas, ja sam im naredio da uzmu za političkog komesara drugu Cvitković i to privremeno, dok ja ne dođem tamo. Ovo sam učinio zato što drugoga tamo nema, pošto je poginuo Pero Đoki.

tešku situaciju, upravo kada su Nijemci pripremali veliku ofanzivu na Ozrenski odred koji je vodio svakodnevne borbe, otežavaju i saobraćaj na pruži Brod - Sarajevo i Tuzla - Doboj. Vrlina i sposobnost Miljenkova da uoči važne političke momente za dalji razvoj borbe vidi se iz njegovog izvještaja koji je poslao Operativnom štabu za isto u Bosnu, kao politički komesar odreda, o stanju ustanka na Trebavi i u Posavini na koje je područje Ozrenski odred širio svoje operacije.⁵⁾ Ali, već sredinom februara, mora da krene, nazad, prema Romaniji, zajedno sa borcima koji su određeni za proleterku brigadu iz Ozrenskog odreda") Teško se rastaje s tim krajem i tim borbenim odredom koji je izdržao gotovo vojnički neoštećen tešku njemu ku ofanzivu, ali u kome malobrojni komunisti ostaju u još težem položaju zbog pojačanoj rovarenja etnika i odlaska jednog broja najboljih boraca i komunističkih. Kada su već krenuli, on se ponovo vraća i još jednom se poz-

*) ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILA KOM RATU JUGOSLOVENSkih NARODA Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1952; Tom IV, knjiga 4, dokument broj 46, str. 134, i 138.

Br. 46

IZVJEŠTAJ POLITIČKI KOMESARA OZRENSKOG NOP ODREDA OD 3. APRILA 1942. GOD. OPERATIVNOM ŠTABU ZA ISTO U BOSNU O STANJU U POSAVINI

Položaj, dne 3. aprila 1942. god.

OPERATIVNOM ŠTABU ZA ISTO U BOSNU

Položaj

IZVJEŠTAJ O POSAVINI

... Stanovništvo u Posavini uglavnom je raspoloženo prema nama, pa se čak dešavaju i slućajevi gdje seljaci sami hoće da šalju delegacije sa zahtjevom, da se smijeni Soćija sa mjestu komandanta Trebavskog odreda.

Odlazak Cvijetina Todića, kao i 120 naorućanih ljudi sa 7 pućkomitraljeza i 2 tećka mitraljeza u Posavinu, kao i vezivanje Majevi koga etni koga odreda sa Trebavskim etni kim odredom, bez sumnje zna i opasnost za nas partizane. Vjerovatno da će u Posavini da uslijedi i sastanak i vezivanje sa etnicima iz Srbije, pa i sa Stevanom Botićem, što će još više ugroćiti naće perspektive na dobavu ųita za Bosnu.

") TODOR VUJASINOVI : »Ozrenski partizanski odred«, Svjetlost, Sarajevo, 1950, str. 312/313:

... Na savjetovanju, koje smo odrćžali na Brezicima, ozbiljno smo pretresli situaciju. Sloćžili smo se da bi u tom slućaju bilo i suviše riskantno zapoćeti raći iĆ avanje i obraćunavanje uz pomoć doma ih ljudi bez obzira na to koliko su nam većim delom odani i spremni da izvrće naće naredbe. Rećžili smo da Murat što pre krene do Glavnog ųtaba i tamo obavesti o svemu što se zbiva kod nas, i istovremeno zatraćži od Glavnog ųtaba da, po mogućnosti, uputi što pre jedan deo Brigade koji bi nam pomogao da što brće raći istimo i obraćunamo sa izvesnim elementima o kojima nije bilo sumnje da su nam neprijatelji.

... S Muratom su krenuli svi Husinjani, neĆto doma ih ljudi sa Ozrena, meću kojima i Nikola Orlović, a od istaknutih drugova Josip Jovanović, braća Bećlagać, Veljko Vokić, Miloćš Popović, iĆa Nikola Grulović, Miljenko Cvitković, Stevo Vranić, uglavnom veći deo lanova Partije sa teritorije Ozrenskog odreda.

Ne znam, nemam pregled situacije uopće, ali ĳini mi se da dogadaji u Posavini još više zahtijevaju što hitnije rjećenje pitanja Ozrena, kao i Posavine. Prema podacima koje posjedujem, stanje još uvijek povoljno za nas u Posavini neće dugo trajati i treba što hitnije da se to riješi.

Podatke za ovaj izvještaj sakupio sam od Toće, Nikole Kostića i Dorda Simića.

Dorde Simić napustio je Posavinu po Toćinom pozivu.

Drugarski vas pozdravlja sa

SMRT FAĆIZMU - SLOBODA NARODU

Miljenko

dravlja sa komandantom odreda Tošom Vujasinovićem i kaže mu u šalici. »Slušaj, Tošo, od sada jedi trešnje i šljive samo sa košpicama da možemo da ti nađemo grob kada se vratimo sa brigadom na Ozren«.

Poslije kratkog boravka u Srednjem, ponovo odlazi u Zenički kraj. Početkom 1942. godine u Zeničkom kraju ustanak je poprimao sve šire i organizovanije razmjere. Proširene su i u vršene postojeće etne, formiran bataljon koji je bio u sastavu odreda »Zvijezda«, ali ni organizovanje bataljona nije moglo da zadovolji operativne potrebe, pa se nešto kasnije pristupilo organizovanju posebnog odreda. Miljenko je svoje vojne i političke sposobnosti usmjerio na političko-organizacioni rad u tom kraju koji je naseljavalo srpsko i muslimansko stanovništvo. Vršio je funkcije komesara bataljona, a kasnije i komesara odreda. Svojim znanjem pomagao je i partijskom organizovanju na terenu, odnosno na oslobojenoj teritoriji oko stvaranja nove narodne vlasti. Uspijevao je svuda da stigne i u sela gdje je formirao narodne odbore i među borce koje je svojom živom riječju podsticao na vojno i političko organizovanje. Pošto je bataljon u to vrijeme vršio veoma teške napade na prugu između Zenice i Maglaja, Miljenko je, kad god bi se našao u nekoj etničkoj neposrednoj okolini u borbenoj akciji, i to ne samo kao organizator nego i kao učesnik u borbi. Svi preživjeli drugovi živo ga se sjećaju po njegovim osobinama masovika koji ni u jednom momentu nije mirovao uvijek je bio u veoma tijesnom kontaktu, bilo sa borcima, bilo sa narodom u oslobojenoj pozadini. I njegovo stalno insistiranje na politici bratstva i zajedničkoj borbi bilo je i te kako potrebno i neophodno, jer su odjeci etničkog rovanjenja, doduše ne sasvim direktno, zahvatili i te krajeve. Početkom januara kao prethodnica njemačko-ustaške ofanzive, dolinom Krivaje spustio se veliki broj etnika pod vodstvom zloglasnog vojvode Račića, tzv. »Cerska brigada«, koja je doprla gotovo do Zavidovića. Umjesto da ratuju protiv ustaša i Nijemaca, oni su se okomili na nedužna muslimanska sela prema Konjuhu i Banoviću, izvršili strašne zločine, a zatim se povukli ponovo prema Srbiji, ali je šovinistički otrov ostavio svoje tragove.

U aprilu mjesecu prvi proleterski bataljon, sa kojim je bio i komandant Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu - Tempo, prešao je na Ozren s ciljem da politički i vojnički raščišta etnicima. Sa njima je išao i Miljenko kao dobar poznavalac i Zeničkog i ozrenskog kraja.⁷⁾

⁷⁾ ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILACKOM RATU JUGOSLOVENSkih NARODA, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1952, Tom IV, knjiga 4, dokumenat broj 47, str. 139:

Danas polazim sa Prvim bosanskim bataljonom na put. Osiguran je siguran put i obezbijena je ishrana bataljona do samog Ozrena. Zenički bataljon, odnosno drug Miljenko Cvitković izvršio je sve te pripreme onako kako je bilo postavljeno. Ovdje je već izašla patrola sa zamjenikom komandanta Zeničkog bataljona u susret nama

4 aprila 1942 god. Okruglica

TEMPO

Jedna od prvih akcija koju je proleterski bataljon preduzeo prelaze i Krivaju, bila je hvatanje jednog komandanta bataljona koji je bio zakamuflirani etnik. Nekoliko dana prije dolaska bataljona, on je prevario, na spavanju razoružao i zatim ubio neke partizanske kurire koji su sa Romanije bili upu eni na Ozren. To je izvršio kriju i i od svojih boraca, oslanjaju i se samo na nekoliko njemu odanih zlikovaca. Jedna grupa na elu sa Miljenkom smjelo je upala usred tog bataljona, u kojem su se ve osje ala i pro etni ka raspoloženja,") uhvatila komandanta i odvela da mu se sudi.

Bataljon se tek bio smjestio, a ve je nakon dva-tri dana bio izložen vjerolomnom i iznenadnom napadu koji su organizovale neke etni ke vo e, do tada prikriveni kao partizanski borci. Napad je bio odbijen, ali je poginuo jedan broj boraca proleterskog bataljona. Po Tempovom nare enju, bataljon se sutradan, preko Krivaje, žurno vratio u zeni ki kraj. Izgleda, da se tada Miljenko jako zamjerio Tempu, jer je bio u grupi drugova koji su na savjetovanju zastupali mišljenje da bataljon treba da ostane nekoliko dana na Ozrenu i potpuno uništi tu etni ku grupu, koja je bila razbijena ve prilikom odbijanja napada ")

Svrha ovog napisa nije da raspravlja ko je tada bio u pravu - ili oni drugovi koji su ocjenjivali da su etnici ve vojni ki razbijeni i da ih treba dotu i i sa uvati Ozren kao partizanski kraj, ili oni koji su zastupali mišljenje da se bataljon ne smije izlagati neizvjesnim bitkama radi projektovanog formiranja tre e brigade. Me utim, Tempo to nije zabravljao. Oni koji su na savjetovanju zastupali druga ije stavove, a me u njima je bio i Miljenko, pali su u »nemilost« i sve dok Tempo nije otišao iz isto ne Bosne trpjeli su posljedice njegove isklju ivosti i krutosti.

•) TODOR VUJASINOVIC »Ozrenski partizanski odred«, Svjetlost, Sarajevo, 1950, str. 356:
... Pošto su dve ete Udarnog bataljona ve bile spremne za pokret, nismp imali vremena da se dalje bavimo današnjom krivajskom akcijom i mi smo krenuli prema Panjiku. Milenko Cvitkovi ostao je sa jednom etom u Mal i ima, da tu sa eka povratak Bogdana Jovi a i da ga uhapsi, zatim da krene u Kara i i tamo uhvati Kršu Petri evi a, a onda preko Bukovice da dode na Brezike

Kre u i se u dugoj koloni mi smo sa one dve ete obišli odredske položaje prema Turiji i pošto smo se malo odmorili na Panjiku, produžili smo prema Brezicima, gdje smo stigli gotovo u isto vreme kad i ona eta sa Miljenkom Cvitkovi em. Miljenko je doterao vezane Bogdana Jovi i a i Kršu.

•) TODOR VUJASINOVIC »Ozrenski partizanski odred«, Svjetlost, Sarajevo, 1950, str. 366/367:

... Drug Tempo održao je savetovanje sa drugovima iz štaba Udarnog bataljona na kome je donesena odluka da Udarni bataljon još istog dana napusti Ozren i pre e u Zeni ki kraj Tempo i drugovi smatrali su da bi gonjenje Cvijetfnovo zna ilo upuštanje u borbu na duži rok.

... Ja sam u celoj ovoj stvari imao drugo mišljenje i nastojao sam da ga branim Pokušao sam da verim druga Tempa da bi ipak trebalo da se s Bataljonom zadržimo još neko vreme na Ozrenu Smatrao sam da Cvijetin nije naro ito jak i da bismo, ako odmah preduzmemo gonjenje, u mnogome mogli da izmenimo stanje u našu korist. Moje mišljenje i uverenje bilo je da je glavni na Odreda na našoj strani i da je potrebno prikupiti i organizovati bar one najpouzdanije ljude Usled toga što smo se bavili drugim poslovima, mi tih dana ustvari nismo ni stigli da agitujemo i mobilishemo za Brigadu Predložio sam drugu Tempu da me - ako oni ne mogu da ostanu još koji dan - ostave sa nekoliko ljudi ili možda ak i samog, da pokušam da koliko toliko održim Odred, a ako ne uspem, ja uvek imam vremena da za njima krenem. Tempo nije hteo na to da pristane.

I u zenici kraj uskoro je došlo do etničkog pučavanja Goluba Mitrovića, na slici ananasa kao i na Ozrenu, iznenada i zavjerenici organizovanog, u kome su poginuli i ranjeni neki partizani, među kojima i Vladimir Perić Valter. Ali, gotovo istovremeno, u zenici kraj prispio je i Drugi udarni bataljon predviđene treće proleterske brigade, sastavljen većinom od Majevićana, tako da je zaustavljeno dalje jačanje etničkih jedinica. Od boraca sa Ozrena i iz zeničkog kraja formirani su novi bataljoni i stvorena je grupa udarnih bataljona kao jedinstvena formacija, a proglašenje brigade odgođeno je za kasnije. U stvari, to je bila kadrovska formacija u kojoj su i sa kojom su bili najistaknutiji komunisti, uključujući i članove Pokrajinskog komiteta, okružnih i opštinskih komiteta i vojni i partijski rukovodioci iz odreda, bataljona i eta sa Romanije, Ozrena, Zvijezde, iz Zenice itd. Velika je odgovornost bila donijeti odluku u kom pravcu i na kom prostoru će operisati grupa bataljona u kojoj su bili najbolji borci, najbolji politički kadrovi istočne Bosne. Odluka je donesena da ta grupa bataljona ne prelazi u Krajinu, gdje su se, u to vrijeme, nalazile veoma snažne partizanske jedinice, nego da oстане u istočnoj Bosni i krene prema Šekovićiima gdje se nalazio samo dobro organizovan Birački NOP odred.

Po dolasku grupe bataljona u Šekoviće, Miljenko je preživio možda najteže momente u svom životu. Zbog intriga jednog zamjenika komesara bataljona koji je uspio da zavara komandanta Glavnog štaba, jedna grupa rukovodećih drugova, među kojima su bili Pavle Goranin, Miljenko Cvitković, Mladen Knežević, Boro Pocković i još neki drugi, optužena je za destruktivno djelovanje, anarhizam, grupašenje itd. i partijski kritikovana, a neki i kažnjeni. Ti drugovi, većinom stari komunisti, teško su podnijeli to što se povjerovalo intrigantu poznatom po spletkama još iz Španije, a ne njima. *) Boro Pocković, koji se tada nalazio u etici zajedno sa Miljenkom, sjeća se da je Miljenko bio veoma deprimiran i kao da je htio svojom ludom hrabrošću dokazati nepravdu optužbi. U jednoj od akcija Šeste brigade, u napadu na Vlasenicu, tako je ludo nasrnuo na bunker da ga je samo najsretnija slučajnost sačuvala da ne bude poginuo. U nekoliko skokova dotrao je do bunkera, zgrabio užarenu cijev mitraljeza i oteo ga od ustaše, nemoćnog mašta da uđini.

Slično su se ponašali Pavle Goranin i drugi. Međutim, sve je to, srećom, brzo prošlo, odnosno, veoma brzo se pokazalo da su optužbe vješto konstruisane laži, izmišljene od jednog demoralisanog Španca, koji je uskoro prebjegao etnicima i time pokazao da je oklevetao hrabre borce i rukovodioce koji su uvijek bili i ostali odani svojim komunističkim idealima. Tu epizodu brzo su zaboravili i zataškali i oni koji su donosili brzoplete zaključke i odluke o ljudima, koje, srećom, nisu imale nepopravljive posljedice.

*) Boro Pocković uzalud se upinjao da dokaže Tempu da je Zlatko. Tako se zvao taj španac i u Španiji bio degradiran za konjovodca zbog sličnog spletkarenja

Miljenko je brzo postao stari Miljenko. Nešto malo nervozniji i povučeniji u sebe. Ponovo se njegova, malo pogurena figura nalazila na čelu kolone, sa njegovim naočarima oivičenim debelim crnim okvirima i vezanim žicom, utljiv i zamišljen i kao odsutan u maršu, ali hitar da upotrijebi odmah oružje ako zatreba i da izda brze i neopozive komande u slušaju okršaja. Dalje se njegov život stopio sa Šestom isto nobosanskom proleterskom brigadom, sa njenim borbama, njenim marševima, sa drugarstvom, vedrinom i optimizmom koji su u njoj vladali. Njegove šale i brze reakcije na peckanje drugih pamte se i danas kao anegdote. Ovo je iznenađavajuće i novo, neobičajnim svojom bliskom drugove.¹⁰⁾

Borci su imali veliko povjerenje u njega, njegovu brzu snalazljivost, u njegove komande, jer je, pored ostalog, u svakoj akciji ispoljavao i ličnu hrabrost. Imali su razumijevanja i na to kada zagalamiti, jer su znali da je nagao i da će se brzo ohladiti i uvijek objasniti šta je pogriješio, a i priznati sam grešku. Imali su povjerenja u njegovu domišljatost, inicijativnost kojim je rješavao složene situacije.

Poslije prelaska šeste isto nobosanske brigade u Srem, svim borcima ostao je u sjeni napad na Vrbanju usred dana. U sremskoj

¹⁰⁾ »ISTO NA BOSNA U NOB 1941 -1945«, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, Dane Olbina: »Prve stranice partizanskog dnevnika«, knjiga 1, st. 808, 809. i 810:

... Veče je. Svi smo na okupu. Na prostranom sijenu, prekriveni šatorskim krilima leže: politički komesar bataljona Mirko Filipović, komandant Veljko Lukić Kurjak, članovi štaba Miljenko Cvitković, Veso Radojčić, kurir Mićo i Pero, a posebno, dalje od njih, bataljonski referent saniteta Ankica Albahari.

... Veče smo svi bili naročito raspoloženi. To raspoloženje stvorile su Vesine neugode i iznenađenja koja mu je priredio Miljenko. Danas, kada se vratio iz veče, Miljenko nije imao duvana, ali mu se to desilo, on je neraspoložen, jer je strastven pušač i teško podnosi oskudicu. Tražio ga je od nas, ali ga nismo ni mi imali. On je jedno vrijeme sjedio na tronošću, poguren, podbočivši glavu rukama, laktom oslonjen na koljena i gledao preda se. Izgledalo je kao da nikog od nas ne primjećuje. Odjenom je ustao i pokušao da se okreće kao da traži nešto. Pogled mu se zaustavio na Vesinom ruksaku, o kome se u našem bataljonu rado govori.

... Miljenko je sada odriješio ruksak i istresao iz njega svu Vesinu rezervu. U njoj je bilo i ono što je Miljenko tražio - cigare. Uzeo je nekoliko, a ostalo je vratio u ruksak. Kada se Veso poslijepodne vratio iz štaba brigade i ušao kod nas u sobu, prišao je ruksaku, odriješio ga i pokušao nešto vaditi iz džepa da bi pokazao »rezervu«. Kada je primijetio da nije sve onako složeno kao što je bilo, pogledao nas je ispod oka i nešto progundao za sebe. Držali smo se kao da ništa nismo primijetili i zatražili da nam prikažemo novosti koje je čuo u šekovići. Kao i obično, smiješe se, uz žive pokrete ruku, ispričao nam je da ga je danas, kada je išao sa intendantima ostalih bataljona u nabavku hrane, kod Drinje, iznenadio njemački avion »roda« ili, kako ga mi nazivamo, »špijun«. Letio je nisko i poplašio konje, ali nije mitraljirao ni bacao bombe. Kada je ovo ispričao, izgledalo je da nema više o čemu da govori, ali je Miljenko želio da on pošto-poto nastavi i upitao ga:

- Šta si ti »Kukice« još radio u šekovići? - gledajući ga pri tome ozbiljno, preko svojih naočara, oivičenih tankom srebrnaštom žicom.

Veso se uzbilji, pogleda lijevo i desno, pa kada ugleda Miću u kuriru, priprijeti mu svojim slomljenim kažiprstom:

»Da u ja tebi, rade malena, a ti, cvikerašu«, - okrećući se Miljenku reče - »ne eš dobiti od mene više nikada duvana. Baci u ruksak, neka ga davo nosi.«

Vesi je, naime, ovih dana pisala žena iz Tuzle. Kada je pitao pismo, Mićo Pejnović, naš bataljonski kurir, sa kojim se Veso rado šalio, provirio mu je preko ramena i vidio naslov »Dragi moj Kuko«. To je veče, na Vesino iznenađenje, iskoristio Miljenko da bi zametnuo šalu.

Veso se smrknuo, a Miljenko, oponašajući ženu, pokušavao ga zagrliti, tepajući mu: »Kuko moj, Kukice«. Kurjak se trese od smijeha. Smijemo se i mi ostali. Konačno popusti Veso, nasmijao se i on.

ravnici, gdje je najviša ta ka bio zvonik crkve na kome se nalazio njema ki mitraljez i sa kojeg se moglo vidjeti na kilometre daleko, trebalo se neopaženo privu i selu. On je skupio seoska kola natovarena kukuruzovinom i u njih i iza njih sakrio etu i neopaženo ušao usred sela. Ustaše je tako iznenadio da ih je kupio iza stolova pred kafanom, gdje su upravo pijuckali vino.

Bio je disciplinovan vojnik, ali i samostalan. Jednom prilikom dok je šesta brigada boravila u Sremu, iako mu je zadatak bio da obezbje uje savsku obalu, kada je uo pucnjavu iz pravca gdje se nalazila glavnina brigade, po ja ini vatre ocijenio je ozbiljnost ovog napada, samoinicijativno je pokrenuo svoju etu i udario Nijemcima sa leda i mnogo doprinio njema kom porazu u tom velikom sukobu u sremskoj ravnici kod mjesta zvanog Dvorac, u blizini sela Jamene.¹¹⁾

Kao komandant bataljona Prve (XV) mafevi ke brigade u estvo- vao je u borbama na Sutjesci. Borci njegove brigade i on li no pokaza- li su veliku hrabrost i sposobnost u borbama sa Nijemcima u toku ita- ve pete ofanzive. I u tim borbama Miljenko je iskazao svoju dovitljivost kao komandant. Uo ivši na jednom položaju svjetlosne znakove koje su Nijemci davali avijaciji za bombardovanje naših položaja, naveo je raketama njema ku avijaciju da bombarduje sopstvene položaje, tako da su »štuke« itav teret bombi izru ile na vlastite vojnike.¹¹⁾ Bio je ranjen u jednom jurišu bataljona kod Popova mosta, a umro na Vu evu, gdje su ga drugovi iznijeli, na rukama 1. juna 1943.

Tako se završio kratak život Miljenka Cvitkovi a koji je proglašen za narodnog heroja zbog svoje hrabrosti i odanosti Komunisti koj partiji od najranije mladosti do smrti.

U svom kratkom životu, ma gdje se nalazio, Miljenko je ispoljavao uporan, živ i nemiran duh. Na svakom poslu koji je radio, uvijek je imao mnogo ideja i odlu nosti da ih brani i sprovodi, ali nije bio jednostran, neprijem iv za razloge drugih, iako je u diskusiji, u odbrani svojih ar-

¹¹⁾ »ISTO NA BOSNA U NOB 1941 -1945«, Vojnoizdava ki zavod, Beograd, 1971, Boro Pockov (Mirko Juki): »Španski borci u partizanskim jedinicama isto ne Bosne«, knjiga 1, str. 324.

Naro ito je bilo dragocjeno iskustvo bivših dobrovoljaca španske republikanske armije, prilikom napada na naseljena mjesta i utvr ene neprijateljske garnizone. Poznat je slu aj napada 6. isto nobosanske brigade na ustaški garnizon u Vrbanji (Slavonija), koji je -izvršen u po bijela dana. Tada su na predlog Miljenka Cvitkovi a natovarena kola sa kukuruzovinom iza kojih su se kretali borci, tako da su partizani neopaženo ušli usred sela i u potpunosti iznenadili ustašku po- sadu.

Samo nekoliko dana kasnije, Miljenko je sa svojom etom izveo novi podvig, udarivši u le a Nijemcima koji su se na Filipovom drumu sukobili sa 6. isto nobosanskom brigadom i Fruš- kogorskim partizanskim odredom i time doveo Nijemce u vrlo težak položaj.

¹¹⁾ MONI FINCI: »NA SUTJESCI«, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, str. 78:

Od ranog jutra 24. maja pa sve do pono i nizali su se uporni juriši jedinica NOV. Neprija- teljske artiljerija izbacuje toga dana preko 700 granata i šrapnela, a minobaca i uopšte ne presta- ju s vatrom. U opštem metežu vješto prevarene signalnim raketama od komandanta Prvog mafe- vi kog bataljona, »štuke« tuku svoje vlastite trupe ispod Vijenca.

gumenata, bio jako uporan i nije lako od njih odustajao. Bio je divan drug za saradnju. U njega je uvijek bio siguran da nijednoj odluci zajedni ki donesenoj ne e pristupiti površno i šablonski. Bio je nepopustljiv i nesalomljiv u dosljednosti na putu koji je odabrao - borbi za bolji svijet, za socijalizam. Takav je bio u najranijoj mladosti, takav je ostao do smrti.

DANE OLBINA

VLADIMIR PERI VALTER

Revolucionar i borac, Vladimir Vlado Peri Valter, sekretar partijske organizacije Sarajeva od septembra 1943. do 5. aprila 1945. godine, rođen je u Prijepolju 28. decembra 1919. godine, kao najstarije dijete gostioni ara Miloša Peri a i Labu e, rod. Bogdanovi . Ve 1928. godine Miloš je umro, a ni Labuda nije bila dobrog zdravlja. Nekoliko godina kasnije, teško je oboljela i umrla 1939.godine. Osim Vlade, roditelji su imali još jednog sina i dvije k eri. Poslije o eve smrti, brigu oko podizanja djece, pored majke, vodila je i njena rodbina, koja ih je izdašno materijalno pomagala.¹⁾

Vlado je završio nižu gimnaziju u Prijepolju, a dalje školovanje nastavio je u Trgova koj akademiji u Novom Sadu, zatim u Državnoj trgovakoj akademiji u Beogradu, koju je završio u školskoj 1937/38. godini. Ve 20. septembra 1938. zaposlio se kao službenik u Državnoj hipotekarnoj banci u Beogradu.²⁾ Istovremeno je po eo da studira na Komerrijalnoj visokoj školi u Beogradu, ali studije nije završio zbog nastalih doga aja u 1941. godini.

Za Vladino revolucionarno idejno-politi ko opredjeljenje bilo je presudno školovanje u Beogradu. U Trgova koj akademiji pristupio je revolucionarnom omladinskom pokretu i bio je među najnaprednijim acima te škole. U tim godinama, u Trgova koj akademiji, kao što je to bilo i u mnogim drugim školama, napredna omladina se okupljala u razne a ke družine i organizacije. Zainteresovan za sva pitanja života omladine, jedan od najboljih aka škole, sa ve im znanjem i širim pogledima od ve ine svojih drugova, Vlado se lako uklju io u te organizacije i u njima je uspješno djelovao. Svojim li nim vrlinama i velikom aktivnoš u stvorio je sebi ugled me u drugovima i nastavnicima. Tako je

¹⁾ Autoru su o porodici podatke dale **Nada Bogdanovi i Milica Raki**, ro ena Peri , Beograd

²⁾ Službeni ki dosije Vladimir M. Peri , Arhiv **Jugoslavije, Beograd, Fond Državne hipotekarne banke Beograd**

bio, na primjer, predsjednik literarne družine »Napredak«, a za svoje pismene radove dobio je i nekoliko nagrada u školi³⁾. Prema sjećanju njegovih drugova i nastavnika, već tada je bio ozbiljan i savjestan ovjek.

Zapošljavanjem u Državnoj hipotekarnoj banci u Beogradu i dopunskom zaradom - honorarnog nastavnika pri Stranoj produžnoj školi na Savincu - bio je u stanju da materijalno pomaže brata i sestre. Istovremeno je time htio da se oduži i rodbini, koja je, takode, i njega mnogo pomogla u školovanju. Rad u banci i intenzivna politička djelatnost nisu ga ometali da redovno upisuje semestre i da polaže ispite sa prosječnim visokim ocjenama. Umio je da koristi raspoloživo slobodno vrijeme i da se stalno obrazuje. Tu naviku stekao je još u nižoj gimnaziji, kada je već i dio slobodnog vremena provodio u čitanju knjiga iz raznih oblasti, a posebno u Trgovini i akademiji, kada je, pored beletristike, mnogo čitao i marksističku literaturu.

U banci se Vlado uključio u rad sindikalne organizacije SBOTI -a na Komercijalnoj školi u studentsku organizaciju. Obje su bile pod snažnim idejno-političkim uticajem Komunističke partije Jugoslavije, a i sam je, u jednoj i u drugoj organizaciji, bio vrlo aktivan na sprovođenju linije KPJ. Zbog takve aktivnosti i visokih kvaliteta, prema izjavi Ljubice Arsova, sekretara prve partijske škole u Državnoj hipotekarnoj banci u Beogradu, formirane u septembru 1940. Vlado je primljen u članstvo KPJ u oktobru ili početkom novembra te godine. Vladina aktivnost u SBOTI -u bila je zapažena i od klasnog neprijatelja. Beogradske policije je bilo jasno da su akcije SBOTI -a za povišenje plata bankovnih službenika, u 1939. i 1940. godini u Beogradu, pokrenuli i vodili komunisti. Zbog toga je zatražila od Centralne direkcije Državne hipotekarne banke u Beogradu da, po kratkom postupku, premjesti iz Beograda u unutrašnjost zemlje (Valjevo, Šabac, Sarajevo i dr.) najaktivnije članove podružnice SBOTI -a zaposlene u banci. Vladi Periću je Centralna direkcija izdala rješenje o premještanju u Sarajevo. 3. januara 1941. godine, sljedećeg dana je već bio razriješen dužnosti u Beogradu, a 10. januara počeo je da radi u Filijali hipotekarne banke u Sarajevu.⁴⁾

Vlado je politički djelovao i u Prijepolju za vrijeme školskog raspusta i uvijek kad bi tamo navraćao. Kao mještanin, poznavao je društvene i ekonomske prilike i ljude u tom gradu, pa mu nije bilo teško da bude u toku tamošnjih političkih zbivanja. Zahvaljujući svojim ličnim osobinama, posebno druželjubivosti i sposobnosti da se svojim držanjem prilagodi sredini i da pridje ljudima, a naročito mladim, bio je cijenjen i u svom rodnom mjestu. Stoga je bilo i prirodno da u estvuje u radu omladinskih organizacija, sportskih i kulturno-prosvjetnih društava.

• Spomenica Prve ekonomske škole »Vladimir Perić Valter«, Beograd 1891 -1971, str. 64, Beograd, 1971.

⁴⁾ Službeni listi dosije Vladimir M. Perić, Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Državne hipotekarne banke Beograd.

va, a to je, ujedno, bila prilika da djeluje i sa pozicija naše partije. Kao komunista, nije zaboravljao da to treba i da to možeiniti, svuda gdje se nade, pa i u svom rodnom mjestu. U kulturno-prosvjetnom društvu »Gajret« u Prijepolju bio je inicijator formiranjaitala ke grupe na i-
jim su se sastancima prora ivale razne zabranjene brošure, leci i knji-
ge.

Svojom politi kom aktivnoš u je doprinio i razvoju naprednog omladinskog pokreta u Prijepolju.

U Sarajevu se Vlado odmah povezao sa partijskom organizacijom i bio uklju en u partijsku eliju u kojoj su bili pretežno bankovni službenici.⁵⁾ Kratko vrijeme nakon toga rukovodio je partijskim aktivom bankovnih službenika.⁶⁾ Ali ve 24. juna 1941. godine prestao je da radi u Filijali hipotekarne banke u Sarajevu, pošto je stavljen na raspolaganje Centrali u Beogradu, kamo nije otišao.⁷⁾ Nešto kasnije postaje profesionalni partijski radnik. Prima i uspješno izvršava razne partijske zadatke. To je bilo onih dana kada se partijska organizacija prilago avala novonastalim, još težim, uslovima djelovanja zbog poja anog nasilja okupatora i njegovih slugu. Uporedo sa tim, trebalo je tražiti zamjenu lanovima Partije koji su otišli iz Sarajeva, bili uhapšeni ili su se morali sklanjati ispred policije jer su bili poznati fašistima iz sukoba prije rata. Trebalo je uspostavljati ratom prekinute veze među lanstvom, a posebno sa patriotski raspoloženim graanima iz svih društvenih slojeva i nastojati da te veze budu što vrš e i mnogobrojnije. To su bili dani u kojima su lanovi Partije bili izloženi i velikim fizi kim i psihi kim naporima. Morali su, tako re i, bez predaha izvršavati zadatke, a istovremeno djelovati tako da to ne zapaze neprijateljski doušnici i saradnici. U tim okolnostima Vlado je upoznao Sarajevo. Stvarao je nova poznanstva i provjeravao ljude I u novoj sredini njegove osobine - skromnost, nenametljivost, blagost, spremnost da drugim pomogne, da razumije ljude, da svojim primjerom podstakne i ohrabri - doprini-jele su da bude cijenjen, omiljen i rado priman. Takav je bio u periodu pred ustanak. Tako o njemu govore lanovi Partijske elije u Skenderiji, iji je sekretar bio do kraja jula 1941. godine. Takav je ostao i u sje-
anjima lanova Partije i drugih pripadnika NOP-a i u daljim ratnim go-
dinama. Brzo je uo avao osobine ljudi i njihova raspoloženja. Sve ovo je uticalo da mu Partija povjerava odgovornije i složenije zadatke. U julu 1941. godine kooptiran je za lana MK KPJ⁸⁾ u Sarajevu i lana Mjesnog odbora Narodne pomo i, da bi ve u oktobru rukovodio tim odborom.

Vladu sam prvi put vidio u mjesecu avgustu 1941. godine, na sastanku Mjesnog komiteta Partije. Kako su se lanovi MK skoro sva-

*) Sarajevo u revoluciji, tom I, str. 456-459, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1976.

“) Iz izjave Zehre Muidovi povodom velikih hapšenja, decembar 1942 - april 1943 godine, Istorijski arhiv Sarajevo.

‘) Službeni ki dosije Vladimir M Peri , Arhiv Jugoslavije, Beograd.

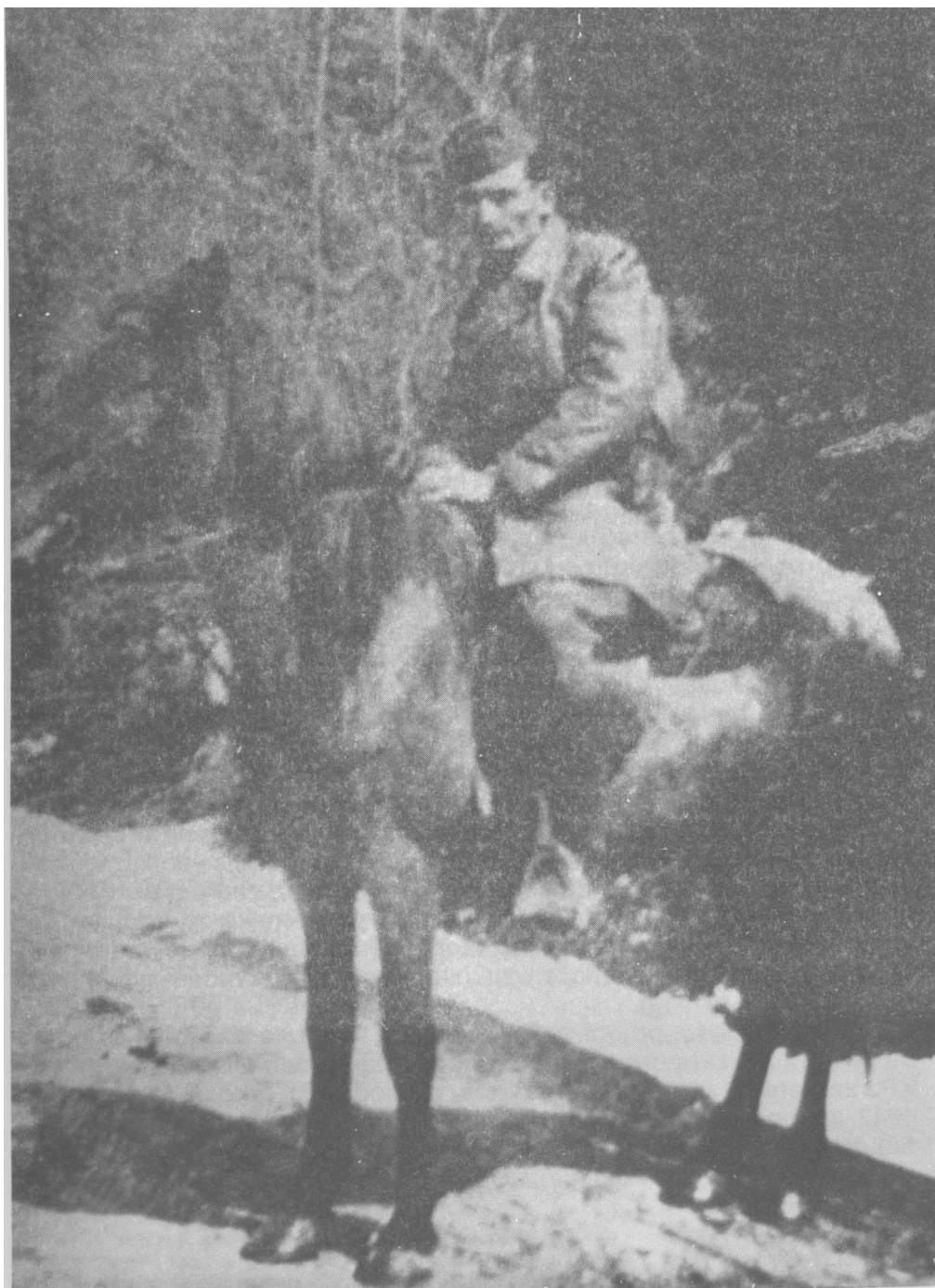
•) Sarajevo u revoluciji, tom II, str 457 -514, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1977.

kodnevno sastajali, u nekom stanu ili na ulici, da bi se dogovarali o poslu ili da bi razmijenili podatke o najvažnijim i najinteresantnijim zbivanjima u gradu, tako sam i ja s Vladom kontaktirao skoro svakodnevno. Bila je to prilika da ga bolje upoznam. To je trajalo sve do njegovog odlaska na slobodnu teritoriju, u martu 1942. godine. Tada je imao nadimke »Petruškin«, »Ivica« i »Popaj«, i po njima poznat u pojedinim kvartovima grada.

Prvo kao član, a zatim kao rukovodilac Mjesnog odbora narodne pomoći, veoma je uspješno obavljao te dužnosti. Vrlo brzo je uoči od kolikog je značaja, za uspješno vođenje oružane borbe, pomoću grada partizanskim odredima, slobodnoj teritoriji i porodicama koje su hranio- ci otišli u oružanu borbu, ili su bili ubijeni, ili otjerani u koncentracione logore. Bio je izuzetno dovitljiv,⁹⁾ smion, hladnokrvan, brzo je uoči avao opasnost, pa je u teškim situacijama lako nalazio izlaz. Te njegove osobine su svakodnevno dolazile do izražaja u mirnodopskim uslovi- ma, a naročito u ratnim godinama. Put prikupljanja pomoći u novcu, namirnicama, odjeći i obući, oružju, municiji, vojnoj opremi, do trenut- ka kada je to trebalo predati onim kojima je bilo namijenjeno u gradu ili transportovati u partizanske odrede - bio je dug, složen i rizičan. Trebalo je za to stvarati spremišta, izmišljati načine prenošenja kroz grad i prebacivati na slobodnu teritoriju. Dovoljna je bila mala neoprez- nost, pa da se neprijatelju da povod za pretres stanova, hapšenje i maltretiranje. Svi oni koji su bili uključeni u rad Narodne pomoći, morali su se truditi da se ti zadaci obavljaju sa velikom oprežnošću i od- govornošću. Ti aktivisti su bili izloženi raznim opasnostima i rizicima. Razumije se da je član Mjesnog komiteta, koji je bio odgovoran za taj sektor rada, uspijevaao uz velike napore obezbijediti da se prikupljanje i raspodjela Narodne pomoći odvijaju bez zastoja. Pored te dužnosti u Odboru Narodne pomoći, Vlado je, kao član Komiteta, primao i druge zadatke; prihvatanje pojedinih partijskih i drugih funkcionera pokreta koji su preko Sarajeva putovali u razne dijelove zemlje, obilazak partijskih članova i pomaganje da se bolje snađu u radu, zatim prihvatanje i upućivanje kurira koji su dolazili ili odlazili u partizanske odrede, itd. Za vrijeme ovog njegovog partijskog rada u okupiranom Sarajevu do mar- ta 1942. godine, bio je zapaženi rukovodilac NOP-a u veoma malom dijelu gra- da.

Kada je Vlado, po odluci Pokrajinskog komiteta izašao na slobod- nu teritoriju, bilo je predviđeno da bude raspoređen u Okružni komitet KPJ za Zenicu, ali je to poremetio razvoj događaja, tako da je 24. aprila 1942. godine primio dužnost partijskog rukovodioca (zamjenika poli- tičkog komesara) Trećeg udarnog bataljona, koji je ušao u sastav Gru- pe udarnih bataljona, kasnije Šeste proleterske isto nobosanske bri-

⁹⁾ U knjizi Isto na Bosna u NOB-i Nisim Albahari govori o njemu kao veoma dosjetljivom i snalažljivom čovjeku, koji je, nalazeći se sa narodom u okolini Sarajeva prilikom bombardovanja grada, prestrašio i onemogućio frankovce da šire paniku. Isto na Bosna u NOB-u 1941 -1945, knj. I str. 44, Beograd, 1971.

Vladimir Peri Valter, poslije ranjavanja u etni kom pu u, na konju, maja 1942. godine u Zeni kom kraju.

gade. U tom istom bataljonu, u noć 6/7. maja 1942. godine u selu Bijela Voda, jedan komandir čete, u dogovoru s neprijateljem, sa tri čete tog bataljona, napao je Štab bataljona i četu koja je ostala vjerna NOB-i. Vlado je tada bio ranjen u grudi, ali ga četnici nisu ubili. Ti neprijatelji pobili su jedan broj boraca koje su uspjeli razoružati, zatim neke ranjene i bolesne, a ostale su pustili jer su se prepali partizanskih snaga koje su sa Romanije stigle u zenički kraj.¹⁰⁾ Vlado, iako teško ranjen, hrabro se držao, nazivajući i četnike izdajni kom bandom, traže i da mu vrate sat i novac koji su mu uzeli. (To je bio partijski novac.) Junački je podnio bolove, izdržao dugo kretanje preko vrletnih predjela tog dijela istočne Bosne, zatim preko neprohodnog Konjuha, pa sve do Šekovića.

U Šestoju proleterskoj brigadi ostao je na istoj dužnosti do oktobra 1942. godine. Tada ga je Pokrajinski komitet uputio sa Majevice za partijskog instruktora u okupiranu Tuzlu,¹¹⁾ gdje je ostao do kraja jula 1943. godine, kada je, po odluci PK, izašao na slobodnu teritoriju na Majevice. Dok je bio na zadatku u Tuzli, imao je nadimak »Braco«. Duže vremena je stanovao u stanu Dese Jovanovića, a zatim kod nekih porodica u kvartu Tušanj. Zahvaljujući i svom iskustvu i odlučnosti, pružio je značajnu pomoć partijskoj i skojevskoj organizaciji Tuzle u prevazilaženju slabosti koje su kod njih postojale, kao i jačanju partijske i skojevske organizacije u ovom rudarskom bazenu. Istovremeno, uspostavljao je i održavao neke veze i sa Sarajevom, kao i sa Gračanicom i drugim mjestima.¹²⁾ I u Tuzli su došle do izražaja njegove poznate vrline. Bio je vrlo pažljiv i strpljiv sa ljudima, ali i odlučan u sprovođenju postavljenih zadataka. Svi koji su tada s njim radili u Tuzli, imaju najljepše uspomene o njemu. Uvjeren sam da će u ocjeni aktivnosti tuzlanske partijske organizacije u tom vremenu biti posebno osvjetljen i Vladin doprinos.

U aprilu 1943. godine, odlukom PK, Vlado je kooptiran za člana Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu.¹³⁾ Po izlasku iz Tuzle, zadržao se na Majevecima do početka septembra 1943. godine, kada ga je PK uputio na partijski rad u Sarajevo.¹⁴⁾

Na putu za Sarajevo, kraće vrijeme se zadržao u Tuzli kako bi posvršavao neke zadatke i pribavio dokumenta za putovanje. Osmog septembra 1943. godine, kada je kapitulirala Italija, još je bio u Tuzli i stanovao u stanu Vladislava Kereca, šefa kontrole mjera. Tada je pribavio dokumenta, krenuo je na zadatak.¹⁵⁾ U Sarajevo je stigao sredinom

¹⁰⁾ Borbeni put Šeste proleterske brigade, str. 15-58, Odbor za proslavu 30. godišnjice Brigade i Novinsko, radiodifuzno i propagandno preduzeće »Naša riječ«, Zenica, 1977.

¹¹⁾ Isto na Bosna u NOB-i knj. I, str. 775-779, Beograd, 1971.

¹²⁾ Valter (Vladimir Perić) pismo Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu, od 16. juna 1943. Arhiv CK SKBiH.

¹³⁾ Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, od 14. aprila 1943. godine, Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu, Arhiv CK SKBiH.

¹⁴⁾ Zbornik NOR-a, tom IX, knj. 4, dok. br. 29, str. 148-159. i dok. br. 70, str. 355-362.

¹⁵⁾ Autoru podatke dala Neda Kerec-Vilović, Beograd.

septembra.¹⁶⁾ Od tada je u ilegalstvu radio pod nadimkom »Valter«. Do dolaska na partijski rad u Sarajevo, Vlado je kroz borbu izrastao u pravog revolucionara. Svestranije i dublje je upoznao istorijska naslijeđa i složenost međunarodnih odnosa u BiH, učestvovao je u radu partijske organizacije u vojnim jedinicama, na slobodnoj teritoriji i u neprijateljskoj pozadini. Upoznao je teškoće, nevolje i previranja među srpskim, muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, te je dublje pronikao od kolikog je značaja politika povezanost u borbi sela i grada za pobjedu revolucije. Osvjedočio se u praksi na brojnim primjerima kako treba poštovati specifičnosti i prilike u raznim sredinama, pa da se ljudi dovedu na pozicije NOP-a, ali da istovremeno treba biti odlučan i istrajan na tome krivudavom i trnovitom putu koji vodi do pobjede. Sve je to uticalo na njegovo uvjerenje da će i na novom partijskom zadatku, u okupiranom Sarajevu, uspjeti. Bilo mu je jasno, kada je kretao u Sarajevo, šta ga tamo očekuje, jer je i partijska organizacija Sarajeva u to vrijeme bila veoma oslabljena policijskim provalama, hapšenjima i odlaskom mnogih članova Partije u NOV. Bili su pohapšeni i maltretirani brojni pripadnici NOP-a i drugi građani na koje se oslanjala Partija. U gradu je vladala atmosfera straha od hapšenja, ubijanja, koncentracijskih logora i raznih drugih zlostavljanja. Uprkos takvim okolnostima, u gradu je već bilo jasno svakom ko je pratio zbivanja na bojištima da će fašisti izgubiti rat i da su snage narodnooslobodilačkog pokreta postale odlučujućim faktorom na našem bojištu. I jedno i drugo je jasno govorilo o pobjedonosnom ishodu NOV-a, što je ohrabrialo i podsticalo da sve više građani prilaze narodnooslobodilačkom pokretu.

Poslije kapitulacije Italije, a naročito poslije II zasjedanja AVNOJ-a, trebalo je intenzivno politički djelovati u redovima gradskog stanovništva i nastojati da što više ljudi, sposobnih za oružje, stupaju u redove NOV; da se iz gradova i dalje materijalno pomaže oružana borba i da se u njima stvaraju organi nove vlasti i političkih organizacija. Sve se ovo naročito odnosilo na Sarajevo, gdje su se tada nalazile velike okupatorske snage kao i one njegovih saradnika i odatle djelovale protiv NOP-a. U Sarajevu su se pripremali i razrađivali razni neprijateljski planovi, a posebno domaće izdajničke i svih koji su na različne načine kalkulirali i nastojali da se pripreme za zauzimanje svojih pozicija u predstojećim događajima. S toga Sarajevo nije bilo samo poprište političke borbe protiv kontrarevolucionarnih snaga okupatora i domaće reakcije nego je bilo i veoma značajno mjesto za pribavljanje informacija o neprijateljskim planovima i akcijama, kao i o drugim zbivanjima od interesa za NOP.

Sve ovo je opredjeljivalo pravce djelovanja partijske organizacije i NOP-a u cjelini u Sarajevu. Kasniji događaji i postignuti rezultati u bor-

¹⁶⁾ Valter (Vladimir Peri) Izvještaj Centralnom komitetu KPJ, od 17. oktobra 1943, Arhiv CK SKBiH.

Yuzhnyy domostoy, kon. zapiska...

Glasnik...

Prvi paragraf: Uprava... u... s... s... s...

Papa... u... s... s... s...

Uprava... u... s... s... s... s... s... s... s... s... s...

C. System...

Chast... -...

17/10/43

Valter (Kupinski)

Handwritten signature

6/13/13/1943

Odlomci iz izvještaja Vladimira Perl a Valtera CK KPJ po dolasku u Sarajevo od 17. X 1943. godine. Podvla enja u tekstu, kao I primjedbu da je vidio ovaj Izvještaj, u inio je drug Tito.

bi partijske organizacije i NOP-a Sarajeva potvrdili su da je PK KPJ za BiH izabrao za sekretara ličnost doraslu tim zadacima.

Kao iskusni partijski radnik, Vlado je nastojao da što prije sredi partijsku organizaciju i da poveže i organizuje pripadnike NOP-a. Jedna od prvih mjera bila je aktivizacija preostalih članova Partije i formiranje partijskih ćelija primanjem u članstvo aktivista već provjerenih kroz borbu u ilegalnim uslovima. U sklopu tih nastojanja, formirao je i Mjesno povjerenstvo KPJ za Sarajevo, u koje je uključio najbolje članove Partije iz cijele grada. Pred Povjerenstvo i članove Partije odmah je vrlo realno postavio konkretne zadatke, nastojeći da se izvrši ono što je u tim uslovima bilo najcjelishodnije i najvažnije.

Uporedo sa tim mjerama, prišao je u vršivanju novih kanala i veza sa slobodnom teritorijom, partijskim rukovodstvima u sarajevskom regionu, sa Oblasnim komitetom KPJ za istočnu Bosnu, Pokrajinskim i Centralnim komitetom KPJ, zatim sa štabovima partizanskih odreda i jedinica NOV, koji su izvodili operacije bliže Sarajevu.

Vlado je, u prvim mjesecima nakon dolaska u Sarajevo, nastojao da stigne svuda, težeći da što temeljitije upozna prilike u gradu i pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, da procijeni njihove mogućnosti i da jača i podstakne ljude na borbu. Brzo je uočavao šta je moguće uiniti u pojedinim sredinama i kako da se koriste sposobnosti i veze patriotski raspoloženih građana. Posebnu pažnju je posvetio prodiranju uticaja NOP-a u neprijateljske vojne formacije i institucije, nastojeći da u njima stvori uporište koje će koristiti i u obavještajne svrhe, za kurirske zadatke, za snabdijevanje jedinica NOV oružjem, sanitetskim materijalom i vojnom opremom, kao i za druge potrebe.

Tu njegovu aktivnost, kao i srećivanje i rast organizacije NOP-a, moguće je pratiti iz dokumenata koja su ostala o njemu, kao dragocjena istorijska građa, u Vojnoistorijskom institutu, Arhivu CK SKBiH, Arhivu CK SKJ. U tim dokumentima Vlado je obavještavao CK KPJ, PK, oblasne i okružne komitete o stanju organizacije, o namjerama neprijatelja, o prilikama u gradu, o mjerama koje će Organizacija preduzeti, tražio savjete i mišljenja, itd. Iz svega se može vidjeti njegovu nastojanje da se razbije svaka zavjera za aurenost organizacija NOP-a u gradu i da one djeluju povezano i u sklopu opštih planova i koncepcija NOB-e u tom vremenu.

Za takvo djelovanje partijske organizacije i NOP-a u Sarajevu bile su zainteresovane i partijske organizacije u okolnim mjestima, partizanski odredi, operativne jedinice, a posebno Vrhovni štab NOVJ i CK KPJ. Zato je zajednička težnja bila da se stvore i osiguraju sa gradom veze koje će doprinijeti da Sarajevo narodnooslobodilačkom borbi da što veći doprinos. U stvaranju tih i takvih veza Vlado je pokazao veliku inicijativu, upornost i snalažljivost. Nastojao je da se u svim pravcima obezbijedi više paralelnih veza. Ako bi jedna zatajila, ostajale su druge. Istovremeno je težio da se veze održavaju i najsavremenijim sredstvima - radio-stanicama. Samo su se preko njih mogla, obostrano, pre-

nositi blagovremeno obavještenja i poruke, jer su i sa malim zakašnjenjima gubili u mnogo čemu svoju vrijednost. Zahvaljuju i Vladinoj upornosti, sve organizacione, tehničke i druge poteškoće bile su savladane, pa je uspostavljena radio-veza s Vrhovnim štabom, CK KPJ i štabovima korpusa i nekih divizija. I tu je uspostavljena dvostruka veza. Radio-stanice su bile tako smještene da ih je neprijatelj mogao teško otkriti.

Vlado je jedno vrijeme i sam bio šifrant. Depeše, i izvještaje CK KPJ, PK KPJ za BiH, Oblasnom komitetu kao i partijskim rukovodstvima na sarajevskoj regiji sastavljao je sam. Za obavljanje svih tih poslova, u ilegalnim uslovima, bila je potrebna izuzetna radna sposobnost i energija. Kada se danas čitaju njegove depeše i izvještaji, onda se i iz njih vidi njegova zrelost i osobine sposobnog revolucionara. Bio je kao stvoren za partijski rad i borbu u ilegalnim uslovima. To je proizlazilo ne samo iz njegovog dotadašnjeg revolucionarnog iskustva nego i iz lične sklonosti, veoma razvijenog osjećanja da ocijeni šta treba činiti i da uoči i slabosti neprijatelja, što je veoma vješto umio da koristi.

I pored pisanih kontakata, Vlado je znao šta znače neposredni razgovori i dogovori sa predstavnicima Centralnog, Pokrajinskog, oblasnih komiteta i drugih partijskih tijela i vojnih štabova. Nalazio je na inačesto, u raznim neprijateljskim oficirskim uniformama, sa njihovim ispravama i vozilima, odo do slobodne teritorije, da podnese izvještaj i da se dogovori o daljim zadacima. Na taj način se bliže i šire upoznao sa procjenom situacije u zemlji, perspektivama borbe i dugoročnim zadacima. Sve je to bilo od posebnog značaja i koristi za preduzmljivu i samostalnu ličnost kakva je bio Vlado. Tražio je savjete, provjeravao i tako i sebe i vlastite ocjene. U partijsku organizaciju unio je nov stil rukovođenja. Umjesto da iz sigurnog skloništa, preko nekoliko saradnika, rukovodi partijskom organizacijom, on je to zamijenio brojnim neposrednim kontaktima sa partijskim članstvom i drugim pripadnicima NOP-a. Na taj način mogao je da dobije obavještenja neposredno i da na osnovu toga usmjerava ljude i da im pruža pomoć. To je, pored ostalog, doprinijelo da se brzo izmijeni i stanje u organizaciji i poveća njen uticaj u Sarajevu.

Vlado je uočavao raspoloženje stanovništva Sarajeva, razna kolebanja i strahovanja, kao i težnje da se iznađe i iziđe na pravi put. I on se, u toj sredini, dobro snašao. Stalno i široko se povezivao s ljudima, direktno ili preko organizacije, i uporno se borio za bratstvo građana Sarajeva, ukazujući da je svima koji se nisu ogriješili o NOB, mjesto u NOP-u i u borbi za oslobođenje. Aktivnost NOP-a trebalo je usmjeriti na to da se onemogući neprijateljska vlast i da grad dadne što veći obol pobjedi nad neprijateljem. Kako su mjeseci prolazili, tako je organizacija NOP-a u gradu rasla kao i njen uticaj, da bi u drugoj polovini 1944. godine NOP imao uvid i uticaj u svim sredinama, pa i u neprijateljskim ustanovama.

Vlado je umio da se prilagodi ljudima. Kao sekretar Komiteta, svjestan je bio da uspjeh pokreta zavisi od doprinosa njegovih brojnih pripadnika iz svih društvenih slojeva. Znao je da pokrene mlade, da pronađe i sadržaje rada koji su omladinu približavali ciljevima NOP-a. Znao je i sa starijim, zrelim i iskusnim ljudima. O njemu kao partijskom rukovodiocu veoma su pohvalno govorili ugledni javni radnici, pravnici, ljekari, prosvjetni radnici i drugi ljudi sa kojima je dolazio u dodir. Svi oni istu stvar u njemu su vidjeli u argumentovanju, da je dobro poznao vojno-političku situaciju i da je sa lakoćom mnoge od njih uključio u rad organa Partije, NOF, NOO grada Sarajeva i u druge poslove pokreta. Isto tako, sa uspjehom je radio na stvaranju organizacije Antifašističkog fronta žena, što je, također, doprinijelo da organizacija NOP-a u Sarajevu obuhvati najšire patriotski raspoloženo stanovništvo i da time bude još snažnija i sposobnija u izvršavanju svojih tadašnjih zadataka.

Vlado se veoma mnogo brinuo o ljudima, a naročito o onim sa kojima je neposredno radio u pokretu. Može se to zaključiti ne samo po njegovom velikom zalaganju i aktivnosti u organizaciji Narodne pomoći i negu i po brizi za one koji su pali u ruke neprijateljske policije, ustaša i Gestapa, ili koji su bili otjerani u koncentracijske logore. To se vidi i iz njegovog pisma od 23. maja 1944, upućenog Centralnom komitetu KPJ, u kome pokrene inicijativu za zamjenu 11 aktivista drugova i drugarica iz Sarajeva koji su se nalazili u koncentracijskim logorima Stara Gradiška i Jasenovac, za neprijateljske zarobljenike. Zalagao se da se izvrši razmjena za ranijeg sekretara partijske organizacije Esada Ćengića.

Za itavo vrijeme rada i borbe u Sarajevu, do svoje tragične pogibije, Vlado je prednjačio ličnim primjerom. Poznato je da se izlagao raznim opasnostima i rizicima. Pojavljivao se iznenadno i pred istaknutim neprijateljskim funkcionerima, govoreći im ko je, koga predstavlja i šta od njih traži. Kada je izlazio na slobodnu teritoriju, izlagao se raznim opasnostima. Planirao je i nekoliko uspješnih akcija obavještajne i druge prirode. Vlado je bio uvijek velike moralne snage i stalno spreman na podvige. Neko je u narodnooslobodilačkoj borbi zbog jednog podviga slavljeno kao junak, a za Vladu su vezani mnogobrojni podvizi i to od velikog značaja za opštu stvar. Može se reći, gotovo da su svi njegovi poduhvati bili uspješni i za divljenje. Pojedincima je ponekad izgledalo da je sklon avanturama. Posmatrajući su mogli da dobiju takav dojam, ako nisu shvatili da podvizi i hrabri postupci razbijaju strah i ustrah i da mobilizuju druge na borbu. Mnogi su i naš ustanak, NOP i revoluciju smatrali avanturom, a život je pokazao suprotno.

Naša narodnooslobodilačka borba i revolucija su omogućile da iz redova naših naroda i narodnosti dođu do izražaja daroviti, hrabri mladi ljudi, kao organizatori ustanka, politički i vojni rukovodioci, organizatori NOP-a. Oni su na svojim plećima nosili teret revolucije i za nju ginuli. Takav daroviti mladić uvijek bio je i Vlado Perić. Bio je kooptiran u MK KPJ u Sarajevu kada još nije imao ni pune 22 godine. Vlado je, prije

svoga, bio hrabar i talentovan partijski radnik. O njemu se u kazivanjima onih, koji su s njim radili posljednjih godina u Sarajevu, u literaturi i filmu, govori gotovo isključivo kao izvrsnom obavještajcu, od kojeg je zaista, NOV dobivala dragocjene podatke. To je neosporno. Međutim, ta njegova obavještajna djelatnost je bila samo jedan oblik partijskog rada, koji je, zbog njene prirode, morao on, gotovo sam, li no obavljati. Ta djelatnost se zasnivala na veoma širokoj i sveobuhvatnoj organizaciji NOP-a sa velikim uvidom u sve ono što se dešavalo u gradu. Kao rezultat rada organizacije NOP-a, hiljade Sarajlija, u tom vremenu, stupile su u naše redove. Grad je dao i značajnu materijalnu i drugu pomoć za potrebe NOB-e. Ljudi su preko Vlade upoznali organizovanost, odlučnost i snagu našeg pokreta. Treba pročitati Vladina pisma, pa da se vidi sa koliko je upornosti nastojao i ubjeđivao operative jedinice da priđu bliže gradu, kako bi se olakšao masovnij odlazak ljudi iz grada u našu vojsku.

Vlado je pripadao mlađoj generaciji, rođen u prvoj godini poslije završetka prvog svjetskog rata. On je s tom generacijom rastao i, kao hiljade njegovih vršnjaka, borio se da Jugoslavija postane demokracija, da u njoj ne bude nacionalne neravnopravnosti i socijalne eksploatacije. Brojne pripadnike te i drugih generacija krasio je, u tom nastojanju, borbeni žar i zanos. Vlado je, iako veoma mlad, bio oličenje naše partije u gradu, njene postojanosti i odlučnosti da borbu dovede do pobjede.

Kako su se u 1945. godini približavale snage NOVJ Sarajevu, njemački okupatori i njihovi saradnici - ustaše i etnici - bili su sve bješnji i nemilosrdniji. Znali su da je rat izgubljen, ali su nastojali da iza sebe ostave što veći pustoš, kako bi se zemlja našla u što težim prilikama usljed neimaštine, gladi i razaranja. U okviru tih i takvih priprema, neprijatelj je namjeravao da, prilikom povlačenja iz Sarajeva, uništi najvrednije i najvažnije objekte: u Električnoj centrali, Glavnoj pošti, Fabrici duvana, Glavnoj željezničkoj radionici, Vojnotehničkom zavodu i da poruši velike željezničke mostove. Upoznata sa svim tim neprijateljskim namjerama i pripremama, partijska organizacija grada, zajedno sa ostalim pripadnicima NOP-a, pripremila se da u tome onemogući neprijatelje, u čemu je i uspjela. U tim presudnim momentima, kada su jedinice NOV gotovo ovladale gradom, Vlado je smatrao svojom dužnošću da bude sa oružanim grupama - radnicima i omladinom - koje su sprečavale neprijatelja da minira objekte. Iz iskustava je znao da prisustvo rukovodioca u borbi podstiče i ohrabruje ljude. U noćima između 5. i 6. aprila, kada se neprijatelj već povlačio, Vlado je ideo od Električne centrale u Fabriku duvana, da bi tamo učestvovao u gašenju zapaljenih skladišta duvana, negdje u blizini Brankove ulice, bio raznesen granatom. Borbene grupe su izvršile zadatak, a time je ispunjeno i obećanje koje je Vlado dao Partiji.

Od početka ustanka do Vladine pogibije proteklo je punih 46 mjeseci, a on je u okupiranom Sarajevu i Tuzli proveo na partijskim zadacima

ma 37 mjeseci. Dakle, više od 3 godine. To su bile tri godine surovih i iscrpljuju ih uslova ilegalne borbe, ali i dugotrajnog samopotvrđivanja ljudskih vrijednosti ovog komunista. Vladina aktivnost je dopirala u sve dijelove Sarajeva, te je doprinijela da se njegovo prisustvo osjeti u gradu, Rodoljubivo stanovništvo grada znalo je da se on nalazi tu, među njima, i to ih je bodrilo. Me utim, i okupator, i njegove sluge osjetili su to isto, pa su nastojali da u ine sve što im je bilo u mo i da Vladu uhvate i da ga onemogu e, ali u tome nisu uspjeli. Masovna podrška stanovništva narodnooslobodila kom pokretu omogu ila je da bude blagovremeno obaviješten o namjerama neprijatelja, o hapšenjima, o držanju uhapšenih pred neprijateljem i da, prema tome, ocijeni šta treba initi kako bi se izbjegle neprijateljske zamke. Ali i Vladina sposobnost da blagovremeno sam ocijeni odakle prijeti opasnost, ono je što, tako e, objašnjava kako je uspio da se tako dugo održi na zadacima u teškim uslovima rada u okupiranim gradovima.

Vlado je odlikovan Ordenom narodnog heroja 22. jula 1949. godine. Tim ordenom odlikuju se najhrabriji me u hrabrim, a takav je i bio Vladimir Vlado Peri Valter. Nalazio se u gradu kada su okupatorske trupe ulazile, a nije imao sre e da vidi slobodno Sarajevo i da sa svojim drugovima i gra anima podijeli radosti pobjede. Brojni gra ani Sarajeva, koji su u toku rata uli i znali mnogo o tom neustrašivom ovjeku, nisu imali prilike da ga pobliže upoznaju. Pripadnicima NOP-a i drugim ljudima iz Sarajeva ostalo je da prepri avaju i opisuju podvige tog mladoga ovjeka. Preko 15000 Sarajlija 10. aprila 1945. godine prisustvovalo je sahrani Valterovih posmrtnih ostataka, odaju i mu i na taj na in dužnu poštu i zahvalnost.

Valter ne može biti zaboravljen. U rodnom Prijepolju, Beogradu i Sarajevu posebno se uva uspomena na Vladu. Podignute su mu spomen-biste, a njegovim imenom nazvane su neke radne organizacije, škole, ulice i društvene organizacije. U Sarajevu, nizvodno od novog mosta Skenderije, na desnoj obali Miljacke, pred zgradom koja je pripadala Elektri noj centrali, postavljena je bista Vladimira Peri a Valtera. To je nedaleko od mjesta njegove pogibije, a danas jednog od najživljih saobra ajnih vorova grada. Bista predstavlja Vladu u zimskom kaputu sa podignutom kragnom, kao da se želio zaštititi od zime i neijih nepoželjnih pogleda. Na tom mjestu je skoro uvijek bu no. Tutnje automobilski motori, tramvajski to kovi, žure i u prolazu se dovikuju stotine prolaznika. I sve se to dešava u blizini Vladine biste, koji kao da je i dalje na straži, ali sada posmatra nove naraštaje kako prolaze i raduju se životu, upravo tu, gdje je njegov život prestao.

Kada prolazim mimo ovog skromnog spomenika, ili pored grobnice narodnih heroja u Velikom parku, gde se nalaze i Vladini posmrtni ostaci, pred o ima mi iskrzne njegov lik, ozbiljan, blijedo i mršavo lice, isturene o ne jabu ice, stisnute tanke usne i blage tamnosmede o i. Zimi je gotovo uvijek, kao i na ovoj bisti, imao podignutu kragnu zimskog kaputa. Tako ga je nosio uo i i poslije Nove 1942. godine, koju

smo do ekali zajedno sa Olgom Marasovi , u stanu Ivica Kršulja, u Gornjoj Breki 28, sastavljaju i proglas Mjesnog komiteta KPJ grana Sarajeva. Pred kraj 1941. godine, osjetili smo potrebu da se Komitet, na taj način, po etkom Nove godine, obrati granima. Nije mi bilo poznato da li je o tome postojao neki dogovor sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta, ali znam da je Vlado bio uporan da ovog puta letak napišemo sami. Tako smo i postupili. Zadatak je bio povjeren Vladi i Olgi. Trebalo je da to u ine uo i Nove godine, da bi ga Partijska tehnika što prije odštampala i rasturila po gradu, pa su i mene pozvali da im se priklju im.

Poslije ve ere njih dvoje su prišli poslu. Pisali su, brisali, dotjerivali i itali ono što su napisali. To su radili u manjoj sobi, u koju sam i ja koji put zavirio da bih ocijenio kada e završiti posao. Vlado nije znao za umor i nastojao je da se te no i izvrši zadatak. Kada je letak bio napisan, tada su predahnuli. Nastao je spontan razgovor i ak šala na ra un onog što smo doživjeli u godini koja je prošla. Svanjivalo je jutro, po injao je prvi dan Nove godine. Morali smo što prije oti i iz tog stana da ne budemo primije eni. Padao je gust snijeg, pa je vidljivost bila slaba. Nas troje smo se uzeli ispod ruku i spustili se kliču i se niz Bjelave. Silazili smo dolje, u centar grada, koji se budio, u kome emo se i mi uskoro razi i svako na svoju stranu, sa novim obavezama, na nove zadatke. Sustizali smo prolaznike, ve inom radnike koji su žurili na posao. Oni nisu mogli pretpostaviti da se tu, me u njima nalaze l-anovi Mjesnog komiteta Komunisti ke partije koji su no as napisali letak, o kome e uskoro da bruji u Sarajevu. Lijepa je bila ta Nova godina, možda najljepša u našoj mladosti. O tome što e nam ta godina donijeti, nismo razgovarali, ali, prema nama bila je nemilosrdna: Olga e biti uhapšena i mu ena, a Vlado i ja ranjeni. Nismo do ekali da se poslije pobjede na emo sa Vladom i da bar još jednom zajedno si emo niz Bjelave.

Vladimira Vladu Peria Valtera prihvatilo je Sarajevo kao svog borca i grana. On je postao pojam i legenda borbe Sarajeva u revoluciji.

akademik PAVLE FUKAREK - SAVO PREDA

SLAVIŠA VAJNER I A*

Jednom smrtniku nije lako postati legenda, dakle, li nost koja izražava odre ni dio historije naroda u periodu revolucionarne borbe radni ke klase. Ta li nost, prije svega, morala je prisvojiti sve plemenito i revolucionarno što odražava osnovna stremljenja cijelog radnog naroda i njegove avangarde i biti spremna da se bori za realizaciju tih težnji svim svojim umnim i fizi kim snagama, ne prezaju i ni od kakvih opasnosti, pa ni od svjesnog žrtvovanja života. Takva li nost u sazrelim uslovima kona nog obra una sa zaostaloš u postaje oli enje brojnih progresivnih pogleda koji su stvarali te zrele uslove za kona ni obra un. I zato je u njoj, u toj legendarnoj li nosti, utkano sve ono što je kao najplemenitije i najhumanije došlo do izražaja u stvaranju boljih odnosa me u ljudima.

Jednim kratkim prikazom života i rada Slaviše Vajnera i e pokuša emo da osvijetlimo njegov revolucionarni put - od prve mladosti do juna ke smrti na Romaniji - kao jedan logi an niz u sazrijevanju i opredjeljenju za humane i progresivne ideale ovje anstva koji su ga vodili i doveli do legendarne historijske li nosti.

Slaviša Vajner se rodio 27. juna 1903. godine u Novom Vinodolu, naprednom i pitomom mjestu Hrvatskog primorja. Otac Dušan, šumarski inženjer, i majka Slavica, ro eña Ježi , koji su imali još etvero djece - Jelenu, Vlatku, Blanku i Željka,¹⁾ bili su esto zbog potrebe državne službe premještani po raznim mjestima širom Hrvatske. Tako je Slaviša ve u svom prvom djetinjstvu upoznao ljude i krajeve Like, Banije, Zagorja i Podravine. Tako je osnovnu (pu ku) školu završio u historijskom gradu Iloku na Dunavu. U po etku prvog svjetskog rata, 1914. godine, nalazimo ga u Bjelovaru, u prvom razredu tamošnje

* Dio rada poslije oznake na strani 823 napisao je Savo Pre a

¹⁾ Tragaju i za Slavišom, ustaše su 1941. godine pronašli i uhapsili i njegova brata Željka koga su, nakon dugotrajnih muka u Jasenovcu, prebacili u Liku. gdje su ga bacili u jamu Jadovno. Vidi govor Ivana Anića, predsjednika Udruženja SUBNOR-a u Novom Vinodolskom povodom otvri a spomenika Slaviši Vajneru i i u Novom Vinodolskom, 15. marta 1979. godine.

»Kraljevske realne gimnazije« u kojoj, kao dobar dak, završava sedmi razred polovinom 1920. godine. Pod uticajem oktobarske revolucije, a možda još više, revolucije u susjednoj Maarskoj, a gimnazije u Bjelovaru pokre u 1921. godine štrajk zbog uskraćivanja slobodnog kretanja i drugih ograničenja koja su, iz straha od revolucionarnih kretanja, nametnule školske vlasti u tadašnjoj Kraljevini Srbija, Hrvata i Slovenaca. Slaviša je stavljen u red onih koji su organizirali ovaj štrajk te je isključen iz škole bez prava na dalje redovno školovanje. Zbog toga osmi razred gimnazije sprema kao privatni učenik i polaže ga u Realnoj gimnaziji u Koprivnici, a tu pristupa i ispitu zrelosti - maturi, kada je »proglašen jednoglasno zrelim za polaganje viših tehničkih nauka«, kako to stoji u originalu njegove maturalne svjedodžbe.²⁾

Slaviša se upisuje na Zagrebačku sveučilišnu ilištu, gdje mu je na tadašnjem Građevno-inžinjskom odjelu Tehničkog fakulteta, 16. januara 1928. godine, izdata diploma građevinskog inženjera.

Za vrijeme studija na Zagrebačkoj sveučilišnoj ilišti bio je izabran za predsjednika Udruženja studenata Tehničkog fakulteta u kojem se svesrdno borio za objedinjavanje svih studenata na tada postojećim jugoslovenskim tehničkim fakultetima u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani. Na liniji progresivnog jugoslavenstva, Slaviša se već tada svesredno zalagao za bratstvo i jedinstvo naroda među u budućem tehničkom inteligencijom. Značajno je za ovo udruženje da se ono borilo protiv dovođenja na rukovodeće položaje stranih stručnjaka koji su mogli da djeluju u pravcu dovođenja jugoslovenske privrede u ovisnost od stranog kapitala i drugih uticaja.

U decembru 1926. godine učestvovao je na skupštini Saveza stručnih udruženja studenata jugoslovenskih tehničkih fakulteta u Ljubljani. Na ovoj skupštini je došao do izražaja sukob između shvatanja onih koji su stajali na pozicijama apolitičnosti studentskih udruženja i onih koji su bili za njihovo jasnije opredjeljivanje za naprednu politiku i kulturnu sadržinu u radu i akcijama. Iz sadržaja pisma, upućenog 12. decembra 1926. godine budućoj svojoj drugarici Slavi, saznajemo da je Slaviša bio »toliko zadovoljan uspjehom prve redovne skupštine ovog Saveza«, koji je, kako sam kaže, »da se ne hvali, gotovo njegovo djelo«. Iz toga dragocjenog pisma saznajemo i to da je po etiku raspravljanja o organizaciji i zadacima Udruženja na ovoj skupštini, pokazao da »delegati pojedinih društava sasvim krivo shvaćaju zadatak i cilj Saveza«, tako da je Slaviša već pomišljao da je sve uzaludno. Međutim, zahvaljujući i njemu, rasprava se brzo okrenula u drugom pravcu i obuhvatila ono što je već tada mnogim naprednim mladim intelektualcima ležalo na srcu, a to je bilo - bratstvo i jedinstvo naših naroda i slobodna zemlja.

²⁾ Vladimir Blašković : »Činjenice na maturi«, »Vijestnik«, Zagreb, 21. 1. 1952; »Pedeset godina gimnazije u Koprivnici«, »školske novine« VII, br. 1, Zagreb 30. 3. 1956; V. Švec: »Prva matura 1921«, »Glas Podravine«, Koprivnica, 29. 10. 1966.

On u tom pismu piše i ovo:

»... No što smo dublje ulazili u diskusiju bivala je sve stvarnija i i-tavu je Skupštinu pomalo obuzimao onaj pravi duh, koji je potreban i koji se je svakako o ekivao tako da je moralan uspjeh Skupštine bio neopisiv, i to se osobito videlo u ve e na drugarskom sastanku... Bilo nas je na tom sastanku oko 80, iz svih krajeva naše države... Svi smo bili jednodušni. Pokazalo se da mladi naraštaj koji je tek na pragu života sasvim druk ije shva a naše jedinstvo države, nego li ga naši stari provode u praksi. Videlo se, da e mlada generacija po i sasvim drugim putevima«.

Neposredno nakon završenih studija, Slaviša odlazi na odsluženje vojnog roka. Kao inženjer gra evinarstva, on služi u ratnoj mornarici u Tivtu svoj skra eni » a ki rok« od 22. januara do 22. decembra 1928. godine. U »bukvici« (vojnoj knjižici) mu stoji da je u vojnoj službi bio »vrlo dobar, miran i pouzdan«, te osposobljen za »podnarednika aka tehni ara«. Kasnije, poslije brojnih vojnih vježbi, priznat mu je in inženjerskog potporu nika.

Nakon odsluženja vojnog roka, u januaru 1929. godine stupa u državnu službu kao ugovorni (»kontraktualni«) službenik u »svojevitu inženjera« u Higijenskom zavodu u Zagrebu. U septembru iste godine stupa u brak sa svojom studentskom ljubavljju, Slavom Ivan evi , profesoricom istorije.

U Zagrebu, u Higijenskom zavodu Slaviša stupa u neposredniji kontakt sa KPJ. U ovoj ustanovi postojala je ve tada jaka elija partijske organizacije³⁾ u kojoj je sekretar bio dr Miloš Aranicki i lanovi dr Hrvoje Ivekovi , dr Pavle Gregori Pajo, ing. Jovan Dugoševi i drugi, sve poznati revolucionari i aktivni u esnici u NOR-u. Slaviša je tu bio aktivan, a u estvuje u »glavnoj aktivnosti grupe i njihovih simpatizera« koja se »o itovala u prikupljanju Crvene pomo i, u širenju ilegalnog partijskog materijala, u sakrivanju i davanju smještaja istaknutim partijskim li nostima na prolazu ili za vrijeme boravka u Zagrebu...«⁴⁾ Treba istaknuti da je među »simpatizerima« Partije bio i direktor Higijenskog zavoda u Zagrebu, dr Berislav Bor i , kasnije, zbog svoje progresivne orijentacije, postao žrtva ustaškog antikomunisti kog terora.

U decembru 1929. godine Slaviša dobiva »dekret« o premještanju u Banjuluku, sa obrazloženjem - da pomogne u razvoju tek osnovanog Higijenskog zavoda Vrbaske banovine. Stupio je na dužnost 24. januara 1930. godine. U isto vrijeme dolazi do provale policije u partijsku organizaciju Higijenskog zavoda u Zagrebu. U toj provali, kada su u toku februara mjeseca 1930. godine u dva navrata vršena hapšenja komunisti iz zagreba kog Higijenskog zavoda, zagreba ka policija hapsi

³⁾ Mladen Ivekovi : Hrvatska lijeva inteligencija od 1918-1945, knjiga I, »Naprijed«, Zagreb, 1970. str. 275. Miloš Aranicki: Higijenski zavod u Zagrebu - »Crvena opasnost«, Zbornik se anja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radni kog pokreta 1917 T- 1929, knjiga I, »Kultura«, Beograd

⁴⁾ Mladen Ivekovi - isto kao i pod prethodnom oznakom 3, strana 276.

i Slavišu, optužuju i ga za aktivnost na širenju komunisti ke propagande. Tada se, 17. februara 1930. godine, »ustrojava« i policijski karton sa podacima i fotografijom inženjera Slaviše Vajnera »kao li nosti koja je bila aktivna u širenju komunisti kih ideja«.

U Banjaluci Slaviša nalazi novu revolucionarnu sredinu, iza koje stoji organizacija KPJ i u koju se on, sa ve svojim potvr enim naprednim i humanim opredjeljenjima i borbenim sklonostima, vrlo brzo povezuje i aktivira punim srcem i razumom. Povezuje se sa ve tada poznatim borcima protiv šestojanuarske monarhisti ke diktature, dr Mladenom Stojanovi em, Safetom Krupi em, Vašom Butozanom, Jovanom Dor evi em i drugima. U estvuje u osnivanju i postaje stalni saradnik progresivnog Kluba akademi ara Banjaluke (»KAB«).⁵⁾

U aktivnosti KAB-a o ituje se naro ito jak uticaj na napredno i borbeno opredjeljivanje studentske omladine i na njihovo povezivanje sa radni kom i seoskom omladinom. Kroz stru na i nau na predavanja, prožeta naprednim revolucionarnim duhom, jednako kao i neposrednim djelovanjem, vodi se tu borba na otimanju svakog mladog intelektualca od pogubnog uticaja reakcionarnog nacionalizma i fašizma, kojim je tada bila prožeta zvani na politika predratne Jugoslavije. Tu se nalazi i Slaviša koji svojim javnim predavanjima, aktiviraju i ostvarivanja saradnje studentske i seoske omladine, na svoj neodoljivi na in, ve iskusnog marksiste, u estvuje u ja anju naprednog omladinskog i radni kog pokreta.

U sje anjima Milorada Gaji a nalazimo sljede e podatke o tome:

»Jedna od prvih akcija KAB-a, u ljeto iste godine po osnivanju, bila je i anketa kojoj je bio cilj sociološko-ekonomsko istraživanje krajiškog sela. Organizovana je prva dobrovoljna radna akcija u selu arda anima nedaleko Klačnica. Tu su studenti kopali higijenske bunare, ljekari pregledavali seljake... U ovoj radnoj koloni studenata bili su i inž. Slaviša Vajner i dr Danica Perovi . Akcija je nailazila na izuzetan prijem kod seljaka, bila je izvanredno dobro pogo ena forma za rad i uticaj Partije na selu...«⁸⁾

U Banjaluci su ro eni Slavišini sinovi: Dobriša, 2. marta 1931, i Nebojša, 28. maja 1934. To njemu name e nove obaveze koje proisti u iz potreba o njezi i odgoju djece, ali to Slaviši ne predstavlja razlog da mijenja svoju revolucionarnu aktivnost na društvenom planu. On sa jednakim interesovanjem i nesmanjenim entuzijazmom izvršava sve zadatke kojima ga zadužuju u okviru KAB-a.

Policija je u Banjaluci 1936. godine izvršila provalu u partijsku organizaciju. I ovoga puta, kao što je bio slu aj ranije, 1930. godine u Zagrebu, i u Higijenskom zavodu u Banjaluci policija otkriva komunisti -

⁵⁾ Dušanka Kova evi : »Iz rada organizacije KPJ u Banjaluci od 1935-1941 godine«. Zbornik Banjaluka u novijoj istoriji, 1878 -1945, Banjaluka, 1976, strana 466.

⁸⁾ Milorad Gaji : Partijska organizacija Banjaluke od 1929. do 1935. godine, Zbornik Banjaluka u novijoj istoriji, 1878 - 1945, strana 436.

Obiteljsko ime: *Vaines*
 Kruno ime: *Kavisa*
 Tipus: *2273*
 Fotografija: snimljena dan: *1930. 12. 10.*

Rođen: *1903. 17. 11.*
 Mjesto: *Novi Vinogradi, općina*
 Završna škola: *1. d. gimnazijum u Zagrebu*
 Posao: *učitelj u školi u Novom Vinogradu*

Osobni opis:
 Vrsta i boja kose: *crna, valovita*
 Vrsta i boja očiju: *plava*
 Vrsta i boja kože: *svijetla*
 Vrsta i boja noktiju: *svijetli*
 Vrsta i boja usana: *crvene*
 Vrsta i boja brkova: *crni*
 Vrsta i boja dlake na licu: *crna*
 Vrsta i boja dlake na rukama: *crna*
 Vrsta i boja dlake na nogama: *crna*
 Vrsta i boja kose: *crna*
 Vrsta i boja očiju: *plava*
 Vrsta i boja kože: *svijetla*
 Vrsta i boja noktiju: *svijetli*
 Vrsta i boja usana: *crvene*
 Vrsta i boja brkova: *crni*
 Vrsta i boja dlake na licu: *crna*
 Vrsta i boja dlake na rukama: *crna*
 Vrsta i boja dlake na nogama: *crna*

Osobna svojstva:
 Odnos prema: *dobro*
 Seksualna sklonost: *normalna*
 Hereditarna bolest: *ne*
 Kriminalitet ascendenata: *ne*
 Isprave o završetku: *ne*
 Ispisane o završetku: *ne*

Spisak: *1. d. gimnazijum u Zagrebu*
 2. d. gimnazijum u Zagrebu
 3. d. gimnazijum u Zagrebu
 4. d. gimnazijum u Zagrebu
 5. d. gimnazijum u Zagrebu
 6. d. gimnazijum u Zagrebu
 7. d. gimnazijum u Zagrebu
 8. d. gimnazijum u Zagrebu
 9. d. gimnazijum u Zagrebu
 10. d. gimnazijum u Zagrebu

Praktika: *1. d. gimnazijum u Zagrebu*
 2. d. gimnazijum u Zagrebu
 3. d. gimnazijum u Zagrebu
 4. d. gimnazijum u Zagrebu
 5. d. gimnazijum u Zagrebu
 6. d. gimnazijum u Zagrebu
 7. d. gimnazijum u Zagrebu
 8. d. gimnazijum u Zagrebu
 9. d. gimnazijum u Zagrebu
 10. d. gimnazijum u Zagrebu

Rukopis: *1. d. gimnazijum u Zagrebu*
 2. d. gimnazijum u Zagrebu
 3. d. gimnazijum u Zagrebu
 4. d. gimnazijum u Zagrebu
 5. d. gimnazijum u Zagrebu
 6. d. gimnazijum u Zagrebu
 7. d. gimnazijum u Zagrebu
 8. d. gimnazijum u Zagrebu
 9. d. gimnazijum u Zagrebu
 10. d. gimnazijum u Zagrebu

Daktiloskopi: *1. d. gimnazijum u Zagrebu*
 2. d. gimnazijum u Zagrebu
 3. d. gimnazijum u Zagrebu
 4. d. gimnazijum u Zagrebu
 5. d. gimnazijum u Zagrebu
 6. d. gimnazijum u Zagrebu
 7. d. gimnazijum u Zagrebu
 8. d. gimnazijum u Zagrebu
 9. d. gimnazijum u Zagrebu
 10. d. gimnazijum u Zagrebu

Opaska: *1. d. gimnazijum u Zagrebu*
 2. d. gimnazijum u Zagrebu
 3. d. gimnazijum u Zagrebu
 4. d. gimnazijum u Zagrebu
 5. d. gimnazijum u Zagrebu
 6. d. gimnazijum u Zagrebu
 7. d. gimnazijum u Zagrebu
 8. d. gimnazijum u Zagrebu
 9. d. gimnazijum u Zagrebu
 10. d. gimnazijum u Zagrebu

S Ä » kartOn S.8V.4e Vainefa 01V0re» od 8tr8ne ZB9r@ba ke policije nakon hapäenja 1930 B16

ke aktiviste. U ovom zavodu ne djeluje samo Slaviša Vajner nego i dr Miloš Aranicki, dr Vaso Butozan, Mira Mileti -Vinterhalter i dr.⁷⁾ I Slaviša Vajner je tako postao ponovno »nepo udan« vlastima zbog aktivnosti na razvijanju komunisti ke propagande, pa je sredinom 1936. godine premješten u Higijenski zavod u Sarajevu. Ipak je ostao na slobodi, jer policija nije raspolagala vrstim dokazima kojim bi opravdala njegovo hapšenje. Kako se može vidjeti iz dokumenta, Slaviša Vajner, pored ostalog, premješten je iz Banjaluke i na osnovu zahtjeva tadašnjeg direktora Higijenskog zavoda koji je bio na liniji monarhisti ke i velikosrpske orijentacije.

Stigavši 1936. godine u Sarajevo, Slaviši nije trebalo mnogo da se i ovdje brzo poveže sa progresivnim intelektualcima i komunistima. Svojevrsnim druželjubljem i neposrednoš u ubrzo tu sti e brojne prijatelje. Njegova izuzetna li nost, široke kulture i visokog stru no-tehni kog znanja, postaje vrlo brzo pokreta brojnih naprednih akcija u gradu.

U 1938. godini izabran je za tajnika sarajevske Sekcije Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata (UJIA) i na tom mjestu, od tada pa kroz niz godina, sve do fašisti ke okupacije Jugoslavije i odlaska na oslobo enu teritoriju, odvija se njegova široka i plodna aktivnost.

Sa uvani zapisnici sjednica Upravnog odbora ove sekcije pružaju dokumentarni materijal koji osvjetljava svestranu li nost Slaviše kao borca za nove socijalno-politi ke i stru ne sadržaje u radu samog udruženja. On postaje pokreta ka snaga u borbi protiv tradicionalno ograni enog i samo na stru ne probleme usmjerenog Udruženja i pretvara ga postepeno u jaku socijalno-ekonomsku i društveno-politi ku organizaciju, koja prerasta podru je tehni kog i stru nog interesovanja. On povezuje Udruženje sa ostalim stru nim i drugim, društvi ma u Sarajevu, a posebno sa profesorskim udruženjem, u kojem su aktivni, po idejama njemu poznati i bliski, profesori Jovan Krši , Marcel Šnajder, Stjepan Tomi , Kalmi Baruh i drugi. Uporedo sa njima, povezuje se i sa naprednim studentskim pokretom te nastupa na javnim »Usmenim novinama« i predavanjima koja postaju trn u oku sarajevske reakcije i vrlo brzo ih zabranjuje Uprava policije.

Treba, nadalje, spomenuti Slavišino nastojanje da Udruženje inženjera i arhitekata stupi u saradnju i pomogne osnivanje i rad zadruga »Samopomo«, koju su osnovali napredni sarajevski studenti, zatim njegovu podršku organizovanoj akciji protiv skupo e, koja je našla odraza i u posebnom odboru Udruženja za borbu protiv špekulacije i povišenja cijena gra evinskog materijala, širina kojom se u borbenim akcijama oko prava inženjera i arhitekata odlikovalo Udruženje, u'kojem je bio duša Slaviša Vajner, izazvalo je i nastojanje drugih stru nih i

⁷⁾ Detaljnije podatke o tome razdoblju vidi u lanku: Milan Vukmanovi , »Partijska i skojevska organizacija Banjaluke na udaru režima 1935-1936. godine«. Zbornik: Banjaluka u novijoj istoriji 1878-1945.

profesionalnih udruženja u gradu Sarajevu, kao, na primjer, Udruženja zanatlija i Udruženja tehničara, da se u akcijama povežu i zajednički nastupaju.

Vrlo je karakteristično i, za Slavišinu političku akciju i taktiku u Sarajevskoj sekciji UJIA, njegov postupak prilikom hapšenja inženjera hernije Fuada Midžića, zaposlenog u Tvornici vilima. Ing. Fuada Midžića⁸⁾ početkom mjeseca aprila 1940. godine uhapsila je sarajevska policija pod optužbom da je saradnik komunističkog pokreta. On je u to vrijeme bio član Upravnog odbora Udruženja, pa je Slaviša tu okolnost iskoristio i sproveo akciju da se uhapšeni drug spasava iz zatvora »Beledija« i od policijske torture.

U knjizi sjednica zapisnika Upravnog odbora UJIA nalazimo za bilježene podatke o tom slučaju iz kojih se vidi da je spiritus movens ove akcije bio Slaviša Vajner.⁸⁾

Još u 1938. godini vraćaju se u Sarajevo sa Univerziteta u Parizu i sa školovanja u Parizu brojni napredni tehničari i kulturni radnici, kojima su nenarodni režimi onemogućavali ili otežavali studiranje u zemlji. Njihovo prisustvo u gradu osjeća se i u nizu akcija stručnog i kulturno-prosvjetnog karaktera kao što su osnivanje i široka aktivnost umjetničke grupe »Collegium artisticum«¹⁰⁾. O naprednoj umjetničkoj grupi »Collegium artisticum« napisao je dr Oskar Danon vrlo nadahnut članak u kojem je plastično odslikao stremljenja studentske omladine i mladih intelektualaca u Sarajevu. U ovom članku on spominje i Slavišu kao javnog radnika, aktivno uključeno u napredni pokret. I zaista, na inicijativu Slaviše, »Collegium artisticum« krajem 1940. godine se sastajao i vršio uvježbavanje svog umjetničkog programa u

*) Inženjer hernije Fuad Midžić bio je 1941. godine član Osnovne partijske organizacije u sarajevskoj Tvornici vilima. Nisim Albahari: Od aprilskog rata do ustanka, Edicija »Sarajevo u revoluciji«, tom II, Sarajevo 1977, str. 63. Poginuo je 6. aprila 1945. godine prilikom odbrane Glavne pošte od neprijateljske soldateske koja je u bjekstvu napuštala Sarajevo.

*) Tako u zapisniku sa sjednice Upravnog odbora od 16. 4. 1940. godine stoji:

»Kol. Midžić je uhapšen i potrebno je da se informišemo za njega preko poznanstava. Kol. Popara (tadašnji predsjednik Upravnog odbora, napomena P. F.) će otići i informisati se«.

U zapisniku sjednice od 30. 4. 1940. stoji:

»Za kol. Midžića se informisalo. Kol. Midžić šalje dopis koji čita kol. Vajner..« (Dopis, žalost, nije sačuvan. Napomena P. F.)

U zapisniku sa sjednice od 13. 8. 1940. stoji:

»Kol. Stipeti predlaže da se uputi apel gosp. Banu po predmetu otpuštanja iz službe kol. Midžića, te da se zamoli da se ta odluka povuče«.

U zapisniku od 20. 8. 1940. stoji:

»Da se namjeravana intervencija i apel na gosp. Bana odgodi do konačnog rješenja sudske istrage o slučaju kol. Midžića. Za posjetu kol. Midžiću u određeni su kol. Jažić i šamanek«.

U zapisniku sjednice od 27. 8. 1940. stoji:

»Kolegu Midžića će u subotu posjetiti kol. Vajner«.

U zapisniku sjednice od 10. 9. 1940. stoji:

»Kol. Vajner referiše o kol. Midžiću, oslobođen je i rehabilitovan. Potrebno je preduzeti korake kod nadležnih vlasti da se kol. Midžić vrati u Banovinsku službu«.

**) Dr Oskar Danon: »Fonetikom Collegium artisticum« Zbornik sjećanja aktivista revolucionarnog radničkog pokreta 1935-1941. godine »etrdeset godina«, knjiga III, »Kultura«, Beograd, 1960.

prostorijama Udruženja inženjera i arhitekata, kada drugi nisu smjeli ustupiti svoje prostorije boje i se policijskih represalija.

U svestranom radu na okupljanju naprednih tehničkih i drugih stručnjaka u Sarajevu, Slaviša je stekao više iskrenih prijatelja i saradnika i sa nekima od njih je održavao ne samo stručne nego i neposredne, vrlo prisne drugarske veze, i ne samo sa tehničarima nego i sa mnogim drugim naprednim intelektualcima koji su ga poznavali kao borbenog marksistu i kao takvog cijenili i poštovali, lako je na mnoge svoje poznanike djelovao kao ozbiljan i odmjeran uvijek, Slaviša je bio vrlo otvoren i vesele naravi. Nije mu bilo teško da se priključi i u estvuje u pjesmi, šali i u drugom veselju.

U zajedničkim šetnjama na cjelodnevnim izletima u okolicu Sarajeva ili prilikom dužih stručnih ekskurzija, Slaviša je koristio svaku priliku da u razgovorima sa drugovima upozna i sasluša njihove nevolje i dileme, te da svojim velikim otvorenim srcem i optimističkim vizionarskim uvjerenjem kaže u pravo vrijeme prave riječi. Tako je on stvarao širi krug svojih iskrenih prijatelja, od kojih su mnogi kasnije bili njegovi saborci u NOR-u.

Možda treba istaknuti da je on bio i organizovani lovac, ali ne onaj koji lovi zbog trofeja, nego onaj koji kao ljubitelj prirode odlazi u okolicu Sarajeva da bi našao odmor i nesmetano razgovarao sa prijateljima koji su ga pratili.

Jedan od najintimnijih prijatelja bio mu je ing. Julije Stipeti sa kojim je dugi niz godina saradivao u Upravnom odboru Sarajevske sekcije i kasnije društva jugoslovenskih inženjera. Ing. Stipeti u sporazumu sa Slavišom se prihvatio lanstva u uredništvu novog časopisa »Inženjer«, kroz koji je trebalo odlučno mijenjati politiku opredjeljenja i stavove tehničke inteligencije u veći izraženom narastanju fašističkih i protunarodnih stremjenja.

Medu njegovim prijateljima i saradnicima treba spomenuti još i inženjere Veljka Vukovića, Jahijela Fincija, Emerika Bluma, Emanuela Šamaneka, Muhameda Kadića, Slavka Suvajdžića, Aleksandra Trumića, Šuicu Saloma, Radu Kneževića i mnoge druge koji su mu bili na svojoj iniskreni prijatelji i saradnici.

Mladim inženjerima, koji su u predratnim godinama završavali studije i stupali u praksu, Slaviša Vajner bio je uzor kako nesebično se treba zalagati i predano boriti ne samo za stručne nego i za široke i svijetle društveno-političke ciljeve u budućnosti.

Kada su me, Pavla Fukareka, premjestili iz Sarajeva »po kazni« na službu u Nevesinje, u februaru 1941. godine, Slaviša mi je dao adrese i upute za povezivanje sa drugovima ing. Fazlijom Alikalfićem i ing. Nedomirom Milićevićem u Mostaru. Iz toga se vidi da je Slaviša imao široke veze i poznanstva sa naprednim intelektualcima na cijelom području Bosne i Hercegovine.

Medu povratnicima sa studija u Pragu nalazio se i ing. Vaso Todorović, vrstan stručnjak i projektant, od ranije poznati napredni intelek-

tualac, te kao takav nije mogao na i nikakvo zaposlenje. Njega je **Slaviša** privremeno uposlio u Higijenski zavod i zajedno s njim projektovao itav niz značajnih vodoopskrbnih i sanitarnotehničkih objekata, koji su bili predviđeni da se izgrade na području tadašnje Drinske banovine. Među ostalim, oni su zajedno projektirali i izgradili novu zgradu **Higijenskog** zavoda, koja je poslije oslobođenja postala prvo krilo **novog** Medicinskog fakulteta u Sarajevu. Isto tako iz njihove strukture saradnje proizašao je projekat vodovoda za naselje Ilijaš u kojemu je već **prije rata** bila predviđena izgradnja željezare.

Poznato je, nadalje, da je Slaviša kasnije, u januaru 1941. godine, podržao i inicijativu naprednih sarajevskih slikara i kroz akcije Upravnog odbora društva inženjera omogućio im izložbu njihovih slika, iako je Uprava policije pokušala spriječiti ovu likovnu manifestaciju. Na ovoj izložbi izlagali su svoje radove: Danijel Ozmo, Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević, Roman Petrović i Mica Todorović.

Da bismo, koliko je to moguće u ovom prilogu, osvijetlili cjelovitost ličnosti Slaviše Vajnera, treba posebno naglasiti da je on, iako do kraja angažovan na političkom i društvenom organizovanom radu, koristio i znanje izuzetno visokoobrazovanog tehničkog specijaliste za sanitarnu tehniku i vodoopskrbu, te je ostvario i iza sebe ostavio niz vrlo značajnih i visokoocijenjenih sanitarnotehničkih projekata, od kojih si neki bili izvorni i na širem području Romanije.

Među najznačajnijim aktivnostima Sarajevske sekcije Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata bilo je učestvovanje u stvaranju jedinstvenog Saveza inženjerskih društava Kraljevine Jugoslavije. Ovaj jedinstveni savez održao je svoju Glavnu skupštinu u Skoplju 5. maja 1940. godine. Nema nikakve sumnje da je u izradi rezolucije bio Slaviša jedan od glavnih nosilaca posla, jer je poznato da je on, kao tajnik Sarajevske sekcije, vršio pripreme za ovu skupštinu i može se zaključiti na osnovu otvorenosti i kritičnosti da je to njegov stil: »Inženjeri upozoravali su godinama na štetne posljedice koje moraju slijediti političkoj i privrednoj anarhiji i slaboj jednostranoj primjeni Zakona«. Nastavljaju i u tom stilu dalje, u rezoluciji se ističe potreba »borbe protiv skupoće kroz kontrolu cijena, vezivanjem svih nadnica i plata na indeks troškova života«, zatim borba za ukidanje diskriminacije u zvanjima inženjera - nadnička i dnevnička, i drugim nevoljama inženjera kao javnih i privatnih službenika koji se nalaze »u nepodnošljivoj ekonomskoj bijedi i štetnoj neopravdanoj zapostavljenosti od strane nadležnih i merodavnih«. Nadalje, u ovoj rezoluciji stoji i ovo: »Da se seljaku omogućio korištenje tekovina savremene tehnike i podizanje životnog standarda pravi nom nagradom za njegov trud«. Tako, sastavljajući i ovu rezoluciju, Slaviša je hrabro i otvoreno napao nazadnu ekonomsko-društvenu politiku predratne Kraljevine Jugoslavije, udarajući i kritikom tamo gdje je ta politika izazivala negodovanja i otpor.

Iz sa uvane dokumentacije se vidi da je Sarajevska sekcija, odnosno Društvo inženjera i arhitekata odigralo veoma važnu ulogu i na ovoj skupštini Slaviša je bio centralna li nost.

Slaviša je među ostalim bio i inspirator borbe protiv razbija ke reakcionarno-šovinisti ke akcije koja je u predratnim godinama nastojala da od inženjera, privla e i ih u nacionalno obojena hrvatska ili srpska društva, stvori režimske ljude. Takva akcija sprovo ena je naro ito kroz postoje i »Klub šumara« Udruženja u Sarajevu. Uspjeh u toj borbi o itovao se u tome da je rukovodstvo »Kluba šumara« preuzela grupa naprednih lanova, među kojima se nalazio istaknuti komunist, inženjer Veljko Vukovi .

Takvim svojim beskompromisnim stavom i naprednim idejama, Slaviša nije sticao samo prijatelje i saradnike nego i lukave neprijatelje među reakcionarima koji su mu nastojali naškoditi u svakoj prilici. To potvr uje i sljede i slu aj.

U odsutnosti Slaviše - koji je u to vrijeme bio službenim poslovima u Beogradu - održana je 3. marta 1940. godine Skupština Sekcije Sarajevo UJIA (koja je bila i prva skupština samog društva jugoslovenskih inženjera uklju ena u zajedni ki savez). Na ovoj skupštini pokušali su reakcionarno i šovinisti ki orijentisani lanovi Sekcije da onemogu e njegov ponovni izbor za tajnika. Ostavljaju i po strani li nost koja je bila eksponent ove nazadnja ke grupe, vidi se iz skupštinskog zapisnika da je traženo »da se za prvog tajnika postavi na mjesto kol. Vajnera« jedan drugi lan ranijeg odbora. Me utim, ovom predlogu oduprla se ve ina prisutnih pa je predsjedavaju i istakao »da je stvar nezgodno predložena, te da je kol. Vajner nenadoknadiv i vrši sekretarsku funkciju ve godinama vrlo savjesno, i da bi ga bilo teško zameniti, a da ne bude na štetu normalnog funkcionisanja društva«. Vajner je ponovo izabran za tajnika.

Slaviša je krajem 1940. godine bio i inicijator izdavanja monografije »Bosna i Hercegovina u ogledalu inženjera«, u kojoj je trebalo da u estvuju istaknuti napredni lanovi Društva inženjera i arhitekata. Prvo je zamišljeno da se monografija štampa u stru nom glasilu »Inženjer«, ali je to naišlo na finansijske poteško e, pa je kona no materijal, stru ni lanci o problemima privrede i razvoja Bosne i Hercegovine, objavljen u jednom broju beogradskog lista »Narodno blagostanje«.

Zadnji dani koje je Slaviša proveo u Sarajevu prije odlaska na Romaniju ispunjeni su intenzivnim radom u organizaciji Društva inženjera, što se vidi iz sa uvanih zapisnika sa sjednica i nekih njegovih bilješki.")

Treba naro ito istaknuti da Slaviša pored svoje široke aktivnosti na društvenom i stru no-tehni kom planu, vrši i odgovorne partijske zadatke. On je još ranije naro ito mnogo u inio na prikupljanju »Crvene pomo i«, odnosno, na prikupljanju materijalne pomo i za špansk«

i ") Vidi zapisnike sa sjednica Upravnog odbora Udruženja od 25. 2, 4. 3, 18. 3, 10. 6. i 17. 6. 1941. godine.

borce, koji su tada bili internirani u koncentracionim logorima Francuske. On je čak na jednoj sjednici Upravnog odbora Udruženja o tome i potrebi prikupljanja pomoći i za španske borce govorio otvoreno i bez ograda.¹²⁾ To je bilo u skladu sa zahtjevima interniranih španskih boraca na liniji KPJ, što se može zaključiti iz pisama koje upućuje porodici 1940. godine španski borac Elijas Engel Ilija.¹³⁾

Prema kazivanju Emerika Bluma, u 1940. godini, kao izaslanik CK KPJ, u Sarajevo dolazi Krsto Popivoda sa zadatkom da se u partijskim organizacijama izvrše svestrane pripreme za odbranu od pretećeg nasrtaja fašizma i reakcije. Međutim u ostalim zadacima, postavljeno je i šire uključivanje u Partiju provjerenih intelektualaca, a posebno rezervnih oficira, koje je vojno znanje trebalo prenositi na omladinu i u njoj jačati svijest o potrebi oružane borbe protiv neprijateljskih nasrtaja na našu zemlju. Tom sastanku prisustvovao je i Slaviša. To pokazuje da je on već tada član Partije, ali, prema saznanjima, nije bio uključiven u neku od postojećih organizacija, nego se nalazio na tzv. ličnoj vezi sa PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Činjenica da se 27. i 28. jula 1940. godine, u njegovom stanu u Odobašinoj ulici, održavala Peta pokrajinska konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu tako je to potvrđuje.¹⁴⁾

Sa Slavišom Vajnerom je Partija računala za rad na najozbiljnijim i najtežim zadacima. Kao sposobnog i uglednog intelektualca i aktivistu angažirala ga na zadacima koji su u to dane, u pripremi ustanka, bili od najvećeg značaja. Sa njim sada posebno održavaju pojedinačne veze Hasan Brkić i pojedini članovi Pokrajinskog komiteta. Kada je određeno za jednog od organizatora ustanka na Romaniji, onda su svakako bili presudni njegovi lični i revolucionarni kvaliteti.

Poslije kapitulacije Jugoslavije, u Sarajevo su stigle motorizovane jedinice njemačkog okupatora koje su spremno dočekali petokolonaši i fašistički nastrojeni građani. Formirala se ustaška vlast koja je započela hapšiti komuniste i njihove simpatizere, koje je kao takve u spiskovima vodila »kraljevska« sarajevska policija. O partijskoj aktivnosti Slaviše, koju i sada nepokolebljivo nastavlja, govori i detalj da se početkom 1941. godine, svakog dana u 8 sati, na uglu kod Malog parka, sastajao sa Dragutinom Kosovcem i predavao mu »kovertu sa pribilježkom« koje su dalje uvrštavane u »vijesti« štampane u Partijskoj tehnici u Sarajevu. To je bilo važno sredstvo informacija o zbivanjima u

¹²⁾ U saopćenoj knjizi zapisnika Upravnog odbora sarajevskog Društva jugoslovenskih inženjera piše da na sjednici 11.6. 1941. godine: »Kol. Vajner referiše o potrebi potpore našim dobrovoljcima u španskom gradu Sarajevu koji se nalaze u općoj nemilosti na špansko-francuskoj granici«, pa je zaključio:

»da se priključimo potpori i da se napiše pismo ministarstvima i francuskom poslanstvu«.

¹³⁾ Pismo Elijasa Engela Ilije. Arhiv SKBiH, Fond Kraljevske banske uprave Drinske banovine, PNDZ, Protokol od 1940. god.

¹⁴⁾ Prema izjavi koju je dao Iso Jovanović, sekretar PK KPJ za BiH, Slaviša Vajner je primljen u sarajevsku partijsku organizaciju koncem 1939. godine.

svijetu, jer su ustaške vlasti oduzele ili zape atile sve privatne radio-aparate Jevrejima, Srbima i ostalim »sumnjivim« graanima u Sarajevu.¹⁵⁾

Iz sje anja Slavišine supruge Slave saznajemo da su njih dvoje zajedno sa Olgom Humo i Veljkom Vukovićem bili 22. juna 1941. godine na izletu na Trebeviću. Kada su se u predvečerje vratili kući u Odo-bašinoj ulici, saznali su od Slavišine majke, koja ih je čekala, da su Slavišu toga dana tražili agenti ustaškog redarstva. To je bila pravovremena opomena, nakon koje se Slaviša odmah sklonio u stan svog prijatelja inženjera Mate Bajlonija. U ovom stanu skrivao se sve do svog odlaska na Romaniju.

Iz ovog ilegalnog stana napisao je 24. juna 1941. godine opširno pismo - upućeno meni i mojoj supruzi u Nevesinje, u kojem je me u ostalim, parafraziraju i »haranje gripe, i to teže forme tako da je mnogo ljudi čak i u bolnici«, aludirao na teror ustaša i okupatora, odnosno na hapšenja komunista i njihovih simpatizera u Sarajevu, te predvidio mogućnost i svoga hapšenja »komplikacijom sa zubima, koja bi ga mogla također odvesti u bolnicu«. Iz toga što piše da mu »to ne bi bilo nimalo prijatno sada u sezoni najvećeg rada«, može se zaključiti da se već tada pripremao za odlazak u borbu.

Iz svog ilegalnog skrovišta, prema odluci Partije, Slaviša Vajner, zajedno sa Hasanom Brkićem, Slobodanom Principom i Oskarom Danonom, krenuo je 16. jula 1941. godine na Romaniju.¹⁶⁾

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na sjednici 13. jula 1941. godine, donio je odluku za otpočinjanje oružane borbe protiv okupatora i ustaša. Na toj sjednici odlučeno je da se u sarajevskoj oblasti formira poseban štab na čelu sa komandantom Slobodanom Principom Seljom i političkim komesarom Hasanom Brkićem, dotadašnjim članovima Okružnog komiteta KPJ za sarajevski okrug. Stav je bio da se ne čekati da se odmah krene u organizaciju punih oružanih jedinica. Odlučeno je da se kadrovi odmah pošalju na teren.

Mjesni komitet KPJ za Sarajevo izdvojio je jedan broj iskusnih komunista, kao i onih koji imaju vojno obrazovanje i stavio ih na raspolaganje Štabu sarajevske oblasti. Za Romaniju su, pored drugih, određeni: Pavle Goranin, Slaviša Vajner i Oskar Danon. Slaviša Vajneru je saopštio odluku za odlazak na Romaniju Hasan Brkić, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Sarajevo, dao mu uputstvo za pripremu i zakazao sastanak za 16. juli. Izašli su automobilom prema brdima iznad Sarajeva, do kafane »Pod hrastovima«. Slobodan Princip je u kolima podijelio pištolje i bombe zamotane u hartiju. Tako je prva grupa Sarajlija krenula na Romaniju u partizane.

¹⁵⁾ Dragutin Kosovac: »Vijesti« u izdanju MK Skoja, Edicija »Sarajevo u revoluciji«, knj. II, Sarajevo, 1977, str. 154.

¹⁶⁾ Dr Oskar Danon: Sa Seljom, Acom i Principom prema Romaniji, Edicija »Sarajevo u revoluciji«, tom II, Sarajevo, 1977, str. 339-343.

i generaliji imaju u Kuhinjama ipak manje vere od sarajeva
apostokara, ali kako kod nas na selu kažu giftingična. - Upravo
samo Tvoju bolju polovinu, da nebi namo dostavno slušala
maje manje giftingična, jer ti to u Kuhinji moglo biti opasno.

Pute svih kija, simulo je sunce, ali se posledice kija
ostaju. Po Sarajevu čuju da ima mnogo jupe i to žene
kome, tako da je mnogo ljudi čau i u kuhinji. I neki
naši kolege su otišli u kuhinju. Ja sam ovim jupe imamo
i nema komplikacije na kuhinju i me se bojim da eu uvesti
u kuhinju, što mi nebi bilo ni malo prijatno sada, u
sezoni najtežeg rada.

Obećani su nam veliki krediti - za dostavu nove rpađe
zavoda preko 2 milijuna, pa za neke radove na terenu isto
velike sume i nadamo se, da ćemo imati mnogo kredita.

I možda razmatljemo sam razgovor o Tvoju predlogu
arazaciji u Tvoju kotaru. U principu se složio s Tobom, ali da
još nije mijenja zato. Da malo miškanje im.

Ali trebaš Ravnih planova prvi meni ili Ti, pa ćemo Ti
poslati.

Kako si Ti imao na selu. - Ja mislim da Ti je tako bolje, na
svojemu maku, nego da putaj ovu gradsku okružnu pravinu,
koje Sarajevu ima za izbor.

Jasno. Tebe i gotu mnogo pozdravlja
Tvoj Slavko

Poslije nekoliko prepreka na izlasku iz grada, mala partizanska kolona stigla je na Crepoljsko, gdje su im se pridružili Avdo Hodža i Branko Milutinović. I oni su istu večer izašli iz grada. Slobodan je napisao kratak izvještaj i poslao ga po kuriru Hodži u Sarajevo.

Poslije napornog pješarenja, grupa je došla na Romaniju, na mjesto Lučevik, kod kućevine Borovana. Javili su se Anđelku Borovaniću, članu KPJ. Predanili su u šumi i Anđelko im je donio hranu i vodu. Navečer su se prebacili u Borovac kod kućevine Mirka Borovanića, sekretara partijske ćelije na Glasincu.

Drugo noć došao je Pavle Goranin, preobučeni glasnik koji odijelo. On je ranije izašao iz Sarajeva i skrivao se kod članova Partije i simpatizera u Sekovići i Sokolovići. Odmah su održali sastanak kome su, pored Sarajlija, prisustvovali Mirko Borovanić i nekoliko članova Partije. Na tom sastanku ih je Slobodan upoznao sa vojnom organizacijom, rasporedom i zaduženjem kadrova. U sarajevskoj oblasti predviđeno je da se u tim danima formiraju tri partizanske ćete: Semizovka, Trebevićka i Romanijska. Za komandira Romanijske ćete imenovan je Slaviša Vajner, a za političkog komesara Pavle Goranin. Tako je na ovom sastanku Slaviša Vajner otpočeo svoje ustaničke dane kao vojni starješina na Romanijskom području. Prema ranijem dogovoru s drugovima, on je uzeo nadimak Ćeta, pod kojim će postati popularan i slavan heroj Romanije.

Dogovoreno je da se odmah pozovu svi komunisti sa Glasnica na sastanak na kojem će se upoznati sa direktivama Pokrajinskog komiteta o otpočinjaju oružane borbe. Sastanak je održan 21. jula 1941. godine u šumi Krnjevica kod Borovca. U dokumentima se pominje kao Partijsko savjetovanje i značajno je za ustanak na Romaniji.¹⁷⁾

Hasan je u svojstvu političkog komesara Štaba sarajevske oblasti rukovodio sastankom. Upoznao je komuniste sa odlukom Centralnog komiteta KPJ za otpočinjaj oružane borbe. Dao je kratku analizu političke situacije u svijetu i zemlji, namjere i planove okupatora. Pozvao je komuniste da i na ovom području preuzmu na sebe veliku odgovornost, da na početku borbe primjerom dokažu snagu antifašističkog pokreta.

Hasan je, nadalje, upoznao komuniste da se na Romaniji formira ćeta koja će imati naziv Romanijska partizanska ćeta. Komandir je Ćeta, politički komesar Pavle **Goranin** Ilija, zamjenici komandira Danilo Dokić, Oskar Danon i Jovo i član Štaba Mihajlo Obrenović. Svi prisutni komunisti sa zadovoljstvom su primili sastav rukovodstva. Na završetku govorio je i Ćeta, veoma uzbuđeni. Prema mom sjećanju, on je, između ostalog, rekao:

»Pred mene su stavljeni teški i složeni zadaci. Molio bih vas, drugovi, da mi pomognete i ukažete na sve moje propuste. Sve zadatke

¹⁷⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. 2

koje mi postavlja Partija, izvrši u savjesno. Imam nešto vojnog obrazovanja, jer sam rezervni oficir, pa u nastojati da ga koristim u predstoje im borbama. Ali, kao vojni starješina, tražim od boraca disciplinu i bezpogovorno izvršavanje svih zadataka...«

Na prvom sastanku Štaba Romanijske partizanske ete odlučeno je da se pozovu svi komunisti, kandidati i skojevci, kao i svi simpatizeri, rodoljubi i antifašisti na oružanu borbu. Zakazan je opšti zbor 28. jula na vrhu Romanije, na av evom polju (Varage).

Poslije sastanka u Krnjevcu, eta se prebacila u centar Glasinca, u šenkovi e, gdje je odre en privremeni boravak. Održan je zajedni ki sastanak štabova sarajevske oblasti i Romanijske ete i odlučeno je da se, u prvo vrijeme, zajedno kre u i rukovode akcijama. Formirano je i zajedni ko privremeno rukovodstvo KOR (koordinaciono rukovodstvo).

Izdato je nare enje da svi dobrovoljci do u na zbornu mjesto sa oružjem. Postojali su podaci da se u romanijskim selima nalazi dosta skrivenog oružja, mitraljeza, pušaka i bombi, koje je ostalo od bivše jugoslovenske vojske, pa se postavilo kao glavni zadatak prikupljanje tog oružja. Naro ito je bio veliki problem nabavka eksploziva za diverzantske akcije na pruzi i cestama. Stoga je i a išao prema Palama, sastao se sa Milanom Simovi em i dao mu zadatak da nabavi eksploziv.

i a je obukao glasina ku narodnu nošnju: pelenga e od grubog sukna, na nogama vezane arape i opanke sa kaišima, koparan sa ohanim džemadanom, bijelu košulju širokih rukava a na glavi crnu jagnje u šubaru. Visokom, pravom, »vitkom kao jela«, lijepo je pristajalo glasina ko odijelo.

U Štabu su vo ene duge diskusije o svakoj prispjeloj informaciji.

i a je bio analiti an, svaki podatak ili vijest nastojao je da što bolje rasvijetli, zapitkivao je za sve, išao u detalje, provjeravao i uzimao razne pretpostavke. Tek poslije svestrane diskusije, pa i razmišljanja, davao je svoj predlog, jasno i precizno. Bilježio je u svoju svesku podatke i zaduženja.

No u 28. jula pristizale su grupe boraca na zakazano zborište na Varagama. Ali, tu no bilo je loše vrijeme, kiša sa grmljavinom sru ila se na Romaniju, pa mnogi nisu mogli sti i. Naredne no i došlo je još nekoliko grupa, ali ni tada nisu došli svi pozvani. Okupilo se oko 60 partizana. Kako je koja grupa pristizala, javljali su se komandiru i i. Svi su bili sve ano odjeveni. i a se pozdravio sa svakim borcem, rukovao i zapitkivao ko je i odakle i šta je donio od oružja. Naredio je svome zamjeniku Jovi da sa ini spisak boraca. Jovo je raskrilio svesku na panju, borci su stajali u koloni i upisivali se u Romanijsku partizansku etu. Ubrzo su od toga ina glasina ki momci i djevojke ispjevali borbenu pjesmu:

»Romanijo visokoga visa,

Gdje no i a vojnike popisa.

Sve vojnike mlade partizane,
Što svoj narod od ustaša brane...«

Štab je odlučio da eta izvede prvu akciju na sjedište ustaškog tabora u Han-Kramu i žandarmerijsku stanicu u Žljebovima. Ali, kada je eta prišla u blizinu Han-Krama, dobili su obavještenje da su pristigla ve a ustaška poja anja, pa je i a izmijenio plan, odustao je od napada na ustaški tabor, ali je u no i 30/31. jula 1941. godine izvedena partizanska akcija na kasarnu u Žljebovima i ustašku opštinu u Sokolovi ima. Partizani su pod neposrednom i inom komandom napali stanicu, ubacili bombe i otvorili puš anu paljbu, ali nisu uspjeli zauzeti kasarnu, jer je to bila stara austrougarska postaja, prava tvr ava. i a je naredio povla enje u zoru. Druga grupa je zauzela ustašku opštinu u Sokolovi ima, zaplijenila nekoliko pušaka, raznog kancelarijskog materijala i uništila arhivu. U isto vrijeme, jedna grupa partizana posjekla je stubove preko Romanije i prekinula telefonske linije Sarajevo-Beograd.

Poslije akcije eta je boravila na brdu Kopitu, štab i partijska organizacija održali su sastanak, analizirali uspjehe i propuste i dugo diskutovali o prvoj partizanskoj akciji. Neki drugovi su bili mišljenja da se žandarmerijska stanica mogla zauzeti i kritikovali su i u što je naredio povla enje. i a je rekao, da juriš nije dozvolio, jer bi prilikom razbijanja vrata imali žrtve, a prve žrtve su teške. I sam napad je uspjeh, iako stanica nije zauzeta. Žandarme treba na busiji sa ekati kada iza u iz kasarne.

Prva partizanska akcija, iako skromna, imala je veliki odjek u selima Glasinca i cijele Romanije. Po eli su masovno pristizati dobrovoljci. U prvo vrijeme nisu mogli svi biti primljeni, pa je i a naredio da se »bespuškari« vrata u sela i organizuju seoske straže.

i a je osje ao potrebu da sa narodom više i eš e kontaktira. Održao je sastanak sa ve om grupom doma ina iz Glasinca i Sokolovi a, pozvao ih da se uklju e u narodnooslobodila ku borbu. Ljudi, preplašeni ustaškim terorom, utrkivali su se sa pitanjima, tražili su objašnjenje o partizanima, o borbi koju vode i perspektivi ustanka. Slušali su ga sa velikom pažnjom, nastojali su da zapamte svaku njegovu rije , jer je to bilo pitanje opstanka. i a je ve u prvim susretima poeo da osvaja ljude.

Prvih dana avgusta eta se prebacila preko Glasina kog polja u blizinu Pra e jer su bile u planu akcije na pruzi Sarajevo-Višegrad. U šumi Barice kod Mioši a izvršena je reorganizacija ete. Formirano je šest odreda koji su dobili svoje sektore, raspore ene na cijelom romanijском području koje se prostire od Sarajeva do Drine i obuhvata nekoliko srezova i opština. Odre eni su komandiri i politiki komesari, pa su i a i Ilija sa njima održali sastanak i dali im precizna uputstva. Idu e no i svi su odredi pošli na svoja odredišta.

i a je smjestio svoj štab na vrhu Romanije, u ku i An elka Borov anina na Lu evniku. Okolo je gusta šuma borova i omorika, koja se prostire isto no prema Glasincu i zapadno prema Sarajevu. Dolazili

su kuriri iz svih krajeva sa izvještajima o partizanskim akcijama. Za prvih deset dana Romanijska eta je izvršila postavljene zadatke, što je i a napisao u svom izvještaju Štabu sarajevske oblasti, 6. 8. 1941. godine^{1*)}). Ve po etkom avgusta po ele su oštre borbe na svim sektorima, postavljene su busije neprijateljskim patrolama i kolonama, napadana su uporišta i žandarmerijske stanice, razrušeni su i zasje eni putevi, potrgane telefonske linije, željezni ka pruga onesposobljena za saobra aj, redale su se uspješne akcije i diverzije, ustanak je imao puni zamah. Sam izvještaj pokazuje i inu sposobnost i zrelost da sa mnogo razumijevanja i snalažljivosti radi ono što treba raditi u prvoj fazi razvoja ustanka. Vidljivo je da je u njegovoj li nosti sretno u injen izbor vojnog starješine, ali istovremeno je vidljivo i to da on kao iskus san komunista i politi ki radnik odmjerava svaki svoj potez, koji su oduševljavali i borce i narod.

Ustaše su bile nemo ne da same uguše ustanak pa su zatražile pomo od njema kih jedinica u Sarajevu. Trinaestog avgusta krenula je njema ka i ustaška kolona sa topovima i tenkovima da raš isti put preko Romanije. i a je sa svojim partizanima sa ekao neprijatelja na Crvenim stijenama. Vodena je oštra borba cijeli dan. To je bila prva borba sa Nijemcima na Romaniji. Partizani su razbili njema ku i ustašku kolonu, zarobili nekoliko neprijateljskih vojnika, zaplijenii, oružje i municiju i zapalili nekoliko njema kih kamiona. Nijemci i ustaše su se povukli u Mokro, postavili su topove i grurali brzom paljbom po romanijskim stijenama.

Ustanak na Romaniji, u avgustu, imao je veliki uspon. Formirane su brojne partizanske ete. Štab sarajevske oblasti izdao je nare enje da se formira bataljon. Partizanski bataljon »Romanija« formiran je 19. avgusta 1941. godine u blizini Crvenih stijena. Imenovan je Štab bataljona: komandant Slaviša Vajner i a, politi ki komesar Payle Goranin Ilija, zamjenik komandanta Oskar Danon Jovo i na elnik Štaba Rade Hamovi . Prilikom formiranja, bataljon je imao šest eta: Mokranjsku, Romanijsku, Glasina ku, Kopitsku, Pra ansku i Sjeme ku etu. Komandiri i politi ki komesari su bili istaknuti partizani koji su pokazali hrabrost u prvim akcijama. Koncem avgusta i po etkom septembra formirano je još nekoliko eta koje su ušle u sastav bataljona: Gu evska, Seljanska, Meši ka, Deveta ka, Mrkaljska, Knežinska, Drapni ka, Bjelogora ka, Šipska i Crepoljska. Pored ovih eta, postojalo je i nekoliko samostalnih vodova i desetina. i a je prisustvovao formiranju gotovo svih eta, imenovao komandni kadar, izdavao nare enja i uputstva za rad i akcije.

Romanijski bataljon, isti dan kada je formiran - 19. avgusta vodio je oštru borbu sa njema kom kolonom na Ravnoj Romaniji, kod škole. Nijemci su se zabarikadirali u školi i davali žilav otpor. i a je ubacio nekoliko desetina u borbu i naredio juriš. Poslije više asovne borbe,

*1) Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1. dok. 2

zauzeta je škola, ubijena su 22 Nijemca, a partizani su imali četiri mrtva i sedam ranjenih boraca. Zaplijenjeno je oružje i oprema. Ova borba i pobjeda imala je veliki moralni efekat u ustani kim redovima i narodu Romanije.¹⁾)

Ubrzo je i ina popularnost naglo je počela da raste. U prvo vrijeme tu popularnost stvarali su njegovi borci, naročito kuriri. Kod Štaba na Lučevniku uvijek je boravilo nekoliko kurira, odabranih glasnikih momaka, koji su znali sve staze i bogaze Romanije i planina do Drine. Kada je želio da se odmori, Čiča je sjedio sa kuririma, razgovarao o svemu, zapitkiivao ih o ljudima koje susreću, običajima i putevima. Kuriri su uvijek donosili novosti ne samo iz partizanskih četova i iz sela kuda prolaze. Ali, isto tako, kuriri su pronosili slavu Čiče Romanijskog i njegovih komandira. Narod se mnogo interesovao ko su partizanske vođe, ko je Čiča, ko je Ilija, šta su to partizani i zašto se oni bore? Kuriri su bili vrsni agitatori narodnooslobodilačke borbe, donosili su i u sela najnovije vijesti, pričali o Čiči, o njegovoj hrabrosti i dobroti, o skromnosti i izgledu.

Već prvih dana počeli su da pristižu ranjenici, pa se pred Štab bataljona postavio hitan zadatak - formiranje partizanske bolnice. Čiča je u svojim izvještajima Oblasnom štabu i pismima Mjesnom komitetu u Sarajevo tražio ljekare, sanitetsko osoblje, opremu za bolnicu i sanitetski materijal. Prvi od stručnih kadrova iz Sarajeva predviđenih za partizanske bolnice je stigao na Romaniju Enver Lakišević Beg, student medicine, a ubrzo je Mjesni komitet poslao grupu drugarica koje su završile sanitetski kurs. Formirana je bolnica u Bijelim vodama. Čiča je često dolazio u bolnicu, dugo sjedio sa ranjenicima i razgovarao o njihovim porodicama, o selu i imanju, o njihovim potrebama. Posvećivao je brigu svakom ranjeniku.

Na sektoru Glasinca Čiča je okupio nekoliko četova za napad na ustaški garnizon u Sokocu. Pripreme su vršene u Jankoviću a gaju. Predveče je Čiča pozvao komandire na rub šume i izvršio raspored. Danilo Dokić sa Glasina komitetom napadao je pored sokola i crkve, desno su Kopitska i Deveta četova, u zasjedi prema Košutici je Svetozar Kosorić sa dijelovima Mrkaljske čete, a Romanijaska četova napadala je od Baltića niz Sokolac. Čiča je pošao sa Romanijskom četom u streljačkom stroju.

Glasinac je bio cionogama, jer se pronijela vijest da Čiča napada na Sokolac, pa niko nije spavao, svi su izašli na brda i slušali. Pred zorom zaparala je raketa nebom u vrhu Sokoca, to je Čiča dao znak za napad. Odmah osuše vatrom teški mitraljezi, pušana paljba, pa bombe. Udaranje zvona na sokolu koj crkvi odliježe preko Glasinca, daleko se u noć uje.

Ustaše i žandarmi utvrdili su se u nekoliko kuća i davali žilav otpor. Čiča je pozvao dobrovoljce koji će ubaciti bombe u žandarmeriju.

¹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. 28

sku kasarnu. Naredio je Ivici Vižralu da ih štiti sa svojim puškomitraljezom »šarcem«. Bombaši su ubacili bombe, ali je tom prilikom poginulo nekoliko boraca, među kojima i Mladen Vuković, mladi komunista, sin poznatog revolucionara Gojka Vukovića iz Mostara, koji je došao na Romaniju samo prije nekoliko dana iz Zenice.

Borba je u svanu e prekinuta, predali su se domobranci i žandarmi, a nekoliko ustaša je poginulo. Zaplijenjeno je dosta oružja i municije. Ilija i Ilija su radili na formiranju Narodnog suda koji je javno suudio zarobljenim domobranima i žandarmima. Svi su oslobođeni i pušteni kućama.

Sokolac je oslobođen 26. avgusta 1941. godine. To je bila velika i značajna pobjeda romanijskih partizana.

Odmah, kad je borba prestala, narod je dolazio sa svih strana u oslobođeni Sokolac. Žene su nosile u tepsijama na glavi pripremljenu hranu za partizane. Održan je narodni zbor na kome su govorili Ilija i Grujo Novaković i Danilo Dokić. U cijelom Glasincu nastupilo je narodno veselje, slavila se pobjeda.

Ubrzo poslije oslobođenja Sokoca, pošto su prethodno ustaše i domobranci razbijeni i protjerani iz Vlasenice i Srebrenice, stvorena je velika slobodna teritorija. Blokirani su ustaški i domobranci garnizoni u Rogatici, Višegradu i Knežini.

Najžešće su borbe vođene na Romanijskim stijenama, iznad Mokrog. Ilija je posvetio veliku pažnju ovim položajima, nazvao je Crvene stijene u svojim izvještajima »Kapija Romanije«. Svi štab smjestio je u blizini stijena na Redušnjaku, u kuću u Ilije Simovića gdje je sjedio na Crvenim stijenama i s dvogledom osmatrao Mokro, pa dalje - prema Sarajevu. Neprijateljske kolone mogle su se daleko zapaziti na bijeloj cesti. Jednom prilikom pratio je kolonu automobila i kamiona koja se kretala prema Romaniji. Ilija je uzeo pušku od svoga pratioca Dušana Furtule, nišanio na 1500 metara, kamion se prevrnuo pored ceste, šofer poginuo, a ranjen je domobranci major Čengić. Partizani su gledali ovaj podvig, pa su se ubrzo pronijele vijesti o Iliji kao izvanrednom strijelcu.

Crveni barjak na Crvenim stijenama, koji je postao simbol romanijskih partizana, podignut je tih avgustovskih dana. Kod Ilije na Stijene došla su dvojica boraca iz Mokranjske župe, Risto Dukić i Ilija Obradović, držali su veliki crveni šal koji nose Romanijci zamotan kao šal oko glave i zamolili da im dozvoli da taj šal razviju na najvišem borbištu na vrhu Stijena: »neka se vije crveni barjak, da se zna da je Romanija naša«.

Ilija se nasmijao i odobrio. Ubrzo se zalepršao crveni barjak na vrhu Crvenih stijena. Predveče se stišavala borba i prikupljale župe na boravište iza Stijena. Oko vatre sjedili su borci raznih doba, brkajlije i tek stasali mladi ljudi. Risto Dukić poeo je pjesmu gromkim glasom koji se razliježe među romanijskim jelama:

»Na vrh gore Romanije,
Crveni se barjak vije.
Razvili ga mladi momci,
druga Ci e dobrovoljci.
I na njemu dva tri znaka,
Srp i eki , petokraka...«

Tako je nastala pjesma o Romaniji koju su pjevali svi partizani širom Jugoslavije.

i a je volio da, poslije borbe, sjedi pored vatre u šumi ili nekoj kolibi i pjeva sa borcima. esto je sa Oskarom i Pavlom pjevao revolucionarne pjesme koje su pjevane u ilegali i prilikom radni kih i omladinskih demonstracija. Te pjesme su ubrzo postale i pjesme partizanske.

Romanijci su pjevali najviše svoje pjesme u horu, otegnute melodije, sjetne. Pjevaju ih da se daleko uju, kao da dozivaju jedan drugoga i oslušuju u planini eho svoga glasa. Borci su pjevali u svako doba, u pokretu, na bivaku, pa i kada su polazili u napad. Pjevao je cio narod. Tih dana Romanijom su pjesme odjekivale, snažno i prkosno. Nicale su nove borbene pjesme u kojima su opjevani i a, njegovi komandiri i hrabri partizani.

Ve u prvim danima ustanka, i ina popularnost daleko se pronijela. Stvarana je legenda o i i Romanijskom u oslobo enim krajevima isto ne Bosne i zapadne Srbije, pa i na okupiranoj teritoriji u Sarajevu i drugim gradovima. i a je sa svojim partizanima zasjekao puteve preko Romanije i sa ekuje njema ke i ustaške kolone...

Prvi kurir sa Romanije u oslobo eno Užice bio je Grujo Borov anin. U svojim sje anjima zapisao je da je predao poštu drugu Titu, koji ga je pitao o romanijskim partizanima, o i i - kako izgleda, kakav je borac, kako postupa sa svojim vojnicima, zašto ga toliko partizani vole, i da li je u narodu popularan.

Romanija je bogata legendarnim junacima iz prošlosti, koji su simbol borbe protiv tu ina. i a je od ranije poznavao te ljude, znao je da ustanici žele svoga vo u prema legendarnim junacima, neustrašivog i vještog komandanta, dobrog i pravednog starješinu, pa je nastojao da ne iznevjeri njihova o ekivanja.

i a se držao u hodu i pokretu dostojanstveno. Duguljasto lice obraslo je kestenjastom bradom, a preko usana opušteni brkovi, uredno potkresani, tanak i prav nos, razmaknute obrve i visoko elo, ispod kojeg su, mirno, vedrim pogledom, gledale kestenjaste o i. Bio je u najboljoj snazi, trideset i osam godina. Kada je oslobo en Sokolac, i i su skrojili odijelo od crno obojenog sukna, pa je zamijenio giasina ku nošnju koju je imao od prvih dana ustanka. Na glavi je imao romanijsku šubaru sa velikom petokrakom zvijezdom.

i a je imao kožnu torbu od koje se nije odvajao. Imao je i fotoografski aparat »Lajku«, snimao je borce, koione u pokretu, svoje sa-

radnike i razne ljude u susretima. Želio je da ostanu dokumenti o tom vremenu i ljudima. Dao je da mu se razvijaju filmovi, ali nije izradio slike. Govorio je: »Kada oslobodimo Sarajevo, tada ću izraditi sve slike...«

ijeno pravo ime ostalo je nepoznato u narodu sve do njegove smrti. Oko njegovog imena se tajanstveno šaputalo i nagađalo, pa je još više ta tajanstvenost stvarala legendu oko ovoga junaka. Ljudi su o komandantu i govorili sa neizmjernim povjerenjem i poštovanjem.

Koncem avgusta 1941. godine u i in štab na Lučevniku došle su etničke starješine, prvo Aćim Babić, a kasnije majori Jezdimir Dangić i Boško Todorović sa grupom oficira. Na sastancima sa etničkim starješinama i a je bio uzdržan i dostojanstven, oštar u diskusiji, ali metodičan u izlaganju. Uvijek je koristio podatke i argumente iz raznih izvještaja i prepiski.

Poslije sporazuma u Drinjanju, Dangić je uputio na Romaniju nekoliko svojih četa. Bile su raspoređene na Crvenim stijenama, ali su prilikom manjih borbi napuštale položaje i ostavljale partizanske čete u teškoj situaciji. i a je pisao etničkim komandama i starješinama o nedisciplini i kukavičluk u njihovim jedinicama i zahtijevao izmjenu, u protivnom naredio je da napuste Romaniju. Dangićev zamjenik major Boško Todorović došao je na Romaniju, lukavo se priljepio za i u i nastojao da što više bude u njegovoj blizini. Prema i i je javno izražavao poštovanje i priznanje, a u ustaničkim jedinicama se prikazao kao blizak i in saradnik, jer je i in autoritet bio veliki. Na taj način želio je da stekne u ustaničkim redovima što jači uticaj.

Njemačke i ustaške vojne komande dugo vremena nisu znale ko su partizanske vođe na Romaniji. U Sarajevu i u drugim neprijateljskim garnizonima, a naročito među domobranima, pričalo se o i i i njegovim partizanima sa strahopoštovanjem. Njemačke i ustaške obavještajne službe su prikupljale podatke preko ustaških agenata i etnika. Iz dokumenata se vidi da su pretpostavljali da je i a komandant svih partizana u Bosni. Prve podatke o i i i partizanskim starješinama na Romaniji dali su njemački obavještajnoj službi Dangić i njegovi obavještajni oficiri. U Dangićevom dosjeu, koji je vodio Beogradski gestapo (BdS), stoji zapisano da se pod imenom Čiča krije Slaviša Vajnert, inženjer iz Sarajeva.²⁰⁾

Interesantno je ovdje napomenuti da su ustaše i duže vremena poslije i ine pogibije nastojale da utvrde ko je taj popularni vođa komunistički u istoj Bosni. Iz jednog dokumenta UNS-e iz Zagreba¹⁾, vidi se da ustaše u novembru 1942. godine nastoje da utvrde što više podataka o Slaviši Vajneru, pa od Župskog ravnateljstva UNS-e iz Banjaluke traže da se sasluša uhapšena partizanka Marija Lovrenšak, koja je bila predratni aktivista revolucionarnog pokreta, a u vrijeme

¹⁾ Arhiv RSUP Srbije, fond BdS, dosje majora Dangića, br. 300.

²⁰⁾ Arhiv V. I. I, arhiva NDH, MF, k. 10, 425, 426, 427/1942.

okupacije u Italija u Rogatici, i da se od nje sazna sve što zna o Vajneru, kojeg poznaje još iz studentskih dana. Istovremeno oni navode da u Zagrebu nemaju nikakvih podataka o Slaviši Vajneru. Tako su neprijatelji uspostavljali dosije o Ci i, jer je ustanak rastao, a ime i ino je postalo legenda koja izražava snagu ustanka i borbu za slobodu.

Petog oktobra 1941. godine formiran je, u duhu zaključaka Savjetovanja Vrhovnog štaba NOPOJ u Stolicama, a po odluci Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, Romanijski partizanski odred. Komandant ovog odreda postaje Slaviša Vajner i a, a politički komesar Pavle Goranin Ilija. Pod komandom i e sada se nalazi oko 3000 boraca, svrstanih u više bataljona i eta koje pronose slavu borbe, a posebno i samog i e koji vodi borbe iz pobjede u pobjedu. i a je Štab odreda premjestio sa Lučevnika na Podromaniju, ali se on u Štabu manje zadržavao pošto je stalno bio u pokretu, obilazio ete i bataljone i neposredno rukovodio operacijama.

Ustaška i domobranska komanda u Sarajevu pokušala je nekoliko puta da razbije ustanike na Romaniji, pa pošto im nije uspjelo, primijenili su pozicioni karakter ratovanja i utvrdili se u nekoliko garnizona. Drug Tito je kritikovao takvo partizansko ratovanje, pa je naredio da se Rogatica odmah zauzme ili da se odustane od dalje opsade. Poslije sastanka u Stolicama, Seljo je došao na Romaniju, upoznao i u sa narednjem Vrhovnog komandanta, pa su njih dvojica pošli na rogatički front, izvršili pripreme i neposredno rukovodili jedinicama u napadu. Rogatica je oslobođena 24. oktobra 1941. godine. To je bio veliki uspjeh Romanijskog partizanskog odreda. Uspostavljene su veze i saobraćaj sa svim mjestima na oslobođenoj teritoriji, formirane komande mjesta i druge vojno-pozadinske jedinice, formiran je Sreski NOO u Rogatici i opštinski odbori, a u selima seoski NOO i seoske straže. Na oslobođenoj teritoriji na Romaniji ve se nalaze članovi Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu.

i a je često istupao i govorio na konferencijama i zborovima. Ljudi su tražili da ga uju, vjerovali su njegovim riječima. Uvijek je njegov govor bio prožet bratstvom i jedinstvom, naglašavao je, da samo zajedno Srbi, Muslimani i Hrvati mogu opstati i suprotstaviti se uništenju. Uvijek je argumentovano pobijao etničke i ustaške šovinističke klevete, jer su i jedni i drugi sluge okupatora. Naravno to je bio oštar u osu naivanju nasilja i pljačke koje su u pozadini vršili samozvani vojvode i etnički oficiri.

Sprovođenjem linije Partije o bratstvu i jedinstvu svih naroda Bosne i Hercegovine u borbi, on je duboko razumijevao smisao te politike, pa je bio neumoran u njenom sprovođenju u praksi. Nalazio je vremena, pored sve preokupiranosti, da obilazi krajeve naseljene muslimanskim stanovništvom, i u Rogatici i u njenoj okolini, i u Žepi i u Podrinju. Uspjeh partijske politike u redovima muslimanskog stanovništva, što je rezultiralo formiranjem muslimanske ete, a potom formiranjem Muslimanskog bataljona, umnogome je i njegova zasluga.

Sutradan, kada je oslobojena Rogatica, održan je veliki narodni zbor, na kome su se smjenjivali govornici. Ali, kada se i a pojavio, bilo je veliko oduševljenje. Govorio je polako, odmjereno, svaka njegova rečenica je bila misaona. Obratio se građanima Rogatice i rekao im da on razumije sve njihove teškoće, da će nastojati da se što prije normalizuje život u gradu, da će se uvesti red i zakonitost, da će se zaštititi sve porodice i građani. U stroju je stajalo i nekoliko ustanika. Kada je došao, pa se Čičić i njima obratio: »Drugovi borci, oslobodili smo Rogaticu i protjerali neprijatelja, ali rat još nije završen. Nemamo vremena da se raskomotimo i slavimo pobjedu. Neprijatelj napada. Naređujem da se prikupe sve jedinice i odmah krenu na položaje, moramo dočekati neprijateljske kolone koje nadiru od Sarajeva«²²). Sa zбора su jedinice krenule kamionima prema Romaniji i Palama gdje su se vodile oštre borbe.

Prema naredjenju Glavnog štaba za BiH koncem oktobra usmjerene su brojne jedinice Romanijskog, Biranskog i odreda »Zvijezda« prema Olovu, Kladnju i dolini Krivaje. Plan je bio da ustanici kešne snage o istom terenu i prodru u dolinu Bosne, u industrijski bazen Zenice, Kaknja i Vareša. Na tom sektoru našao se i a sa Rodoljubom Čičićem, političkim komesarom Glavnog štaba NOP odreda BiH.

O tom susretu i impresijama koje je imao Rodoljub Čičić o tome i, veoma lijepo i ilustrativno piše u posebnom napisu o tome i:

»Kad sam, septembra mjeseca 1941. godine iz Srbije prešao u Bosnu, jedno od prvih imena koje sam čuo bilo je ime i e s Romanije. Pominjali su ga partizani i etnici, ljudi iz pozadine i borci u odredima. Govorili su o njemu s divljenjem i poštovanjem kao neustrašivom i vještom komandantu, kao dobrom i pravednom čovjeku. Čuo sam već tad izraz 'i ina pravda', a isto tako rečenicu: 'Eh, kad i a napravi raspored, pa vikne naprijed'!

Jedne kišovite noć i zanočilo je u Drinji i nekoliko Glasinaca koji su iz oslobojenog Užica vukli na kolima neki materijal za Romanijski odred. Sjedeći pokraj vatre, oni su otegnutu glasina ku melodiju pjevali:

Je li soko goru preletio?
Nije soko goru'preletio,
No je i a vojsku provodio,
Sve junake mlade partizane.
Prišao sam vatri i zapitao seljake:
- Ko vam je to i a?
- Kako, ko je i a?! - reče mi gotovo uvrijeđeno jedan visok brkajlija - to je naš komandant, zna ga sva Bosna, a ti ga ne znaš.
- Znam da je komandant na Romaniji, ali kako mu je ime i odakle je?

²²) Prema pismenim izjavama boraca Glasinaca koje je Ljube Koprivice, Vladimira Prede i Miladina Tomića koje se nalaze kod autora.

- Ehe-e-e, lukavo se nasmija seljak, to bi ti š eo da znaš.
Po utavši malo, on nastavi ozbiljno:
- Ne zna to niko. Al' ti jedno mogu re i - takvog junaka odavno majka nije rodila«.

Ili:

»U Knežini je posada doma ih ustaša od stopedeset ljudi. Njih predvodi tabornik Jamakovi . Ustani ke snage opkoH'e su je s tri strane, i to Knežinski partizanski bataljon i dva etni ka b*uMjona. Napad e po eti sutra u deset sati istovremenim pokretom sviju bataljona pema knežinskoj aršiji u kojoj su ustaše skoncentrisane. Prije napada posla emo posadi ultimatum da se preda.

Osvanulo je hladno i maglovito oktobarsko jutro. Rijetka magla obavila je Kravarnicu i okolne šume velom kroz koji se naziralo džbu-nje na kosi i granama jela u šumi. Tišina je nad itavim krajem takva da se ispred ku e uje svaki korak osmatra a na uki i ravnomjerno disanje konja u staji.

Kuriri poslati no as u bataljone, vratili su se i javili da e bataljoni krenuti jutros u deset sati prema Knežini. Trebalo je odmah na i ovjeka koji bi odnio naš ultimatum knežinskoj posadi. U selu živi samo jedna muslimanska porodica koja se kao nekim udom tu održala sa živim doma inom. Pozvali smo ga u štab, jer je on bio najpodesnija li - nost za ovakav posao.

U štab je došao stariji ovjek u otrcanom odijelu, preplašen i unezvjeren, o evidentno ne nadaju i se nikakvom dobru - od tog jutarnjeg poziva. Lice blijedo, naborano; vrana, potkresana brada izgledala je kao nalijepljena na tom od teška života ispijenom licu. Stao je krotko u ugao sobe i bez rije i ekao. Oživio je kad mu je i a objasnio šta mi od njega ho emo.

- Odnije eš pismo i predati ga taborniku Jamakovi u. Traži eš od njega odgovor koji eš odmah donijeti meni. Ako te budu pitali koliko nas ima, ti reci da se izbrojati ne može. Rec i udaraju etnici i partizani. Koliko ti vremena treba?

- Vala za sahat mogu i tamo i natrag, odgovori on bez razmišljanja.

- Sad je osam, re e i a gledaju i na sat, pismo e biti gotovo za pola sata. Dobro je, ako požuriš sti i eš na vrijeme.

- Ho u, ho u, ja šta u nego sti i, govorio je Musliman.

Dok je i a pisao pismo, on je gledao u nas svojim živim žu kastim o icama, žmirkao prijateljski i kao više za se promrmlijao:

- Preda e se oni, jakako, nemaju oni kud, sila je navalila.

Ponudio sam ga cigaretom, koju je on obradovan prihvatio, odmah je pripalio na ognjištu i žurno po eo da vu e duboke dimove. Nunde i cigaretu i i i, pomenuo sam i njegovo ime. Kad to Musliman u, trže se, pogleda u i u pa u me:

- Jel' to i a s Romanije? Upita me.

- Jeste.

- Ama bogati!
- Kad ti kažem!

On baci cigaretu na pod, pritr a i i i poljubi ga u ruku. i a ga je, zbog tog postupka, prekorno gledao, a on je uzbu eno govorio:

- E nek si nam živ i zdrav. Nek ti bog da štogod zaželiš. E ho u, vala, za takvog ovjeka i glavu dat a ne pismo odnijet«.)

Koncem 1941. godine vršene su pripreme za oslobo enje Sarajeva pa je Štab Romanijskog odreda usmjerio u tom pravcu glavninu svojih snaga. Vodile su se oštre borbe oko ustaško-domobranskih uporišta u Mokrom i Palama, u stvari, tu se i vodila borba za Sarajevo. Romanijski bataljoni napadali su i jurišali nekoliko puta, ali bez uspjeha, jer se neprijatelj dobro utvrdio. i a je došao na taj sektor i neposredno rukovodio operacijama. Bio je preokupiran oslobo enjem Sarajeva, vjerovao je da partizani mogu osloboditi grad. O ekivao je susret sa porodicom.

i a je naredio Mokranjskom bataljonu da se sa svojim etama što više približe gradu. Sinjevska, Bjelogora ka i Crepoljska eta vodile su borbe na Bulozima, Hreši, Pašinu Brdu i Koševu. Partizanske ete su upadale na periferiju grada, ali neprijatelj se dobro utvrdio u starim austrougarskim kulama.

Dok je i a sa svojim partizanima vodio odlučuju e borbe oko Sarajeva, etni ki oficiri i njihove komande vršili su otvorenu oružanu kolaboraciju sa okupatorom. Major Todorovi sklopio je sporazum sa Italijanima u Višegradu u novembru 1941. godine, a nešto kasnije i u Goraždu. Tim sporazumom su etnici pristali na obustavljanje borbe, dozvolili na svojoj teritoriji slobodno kretanje italijanskih trupa i dogovorili se o zajedni koj borbi protiv partizana.

etni ki agitatori digli su veliku hajku protiv Muslimana, Hrvata i Jevreja koji su se nalazili u partizanskim jedinicama na Romaniji, kao i protiv svih Sarajlija partizana, radnika, omladinaca i intelektualaca, napadaju i ih što uzimaju partizanska imena, demagoški ih nazivaju i »gospodi i ima« i »kaputašima«. Nastojali su, na razne načine, da ih kompromituju, izoluju i umanje njihov uticaj.

Dvadeset drugog decembra 1941. godine u pismu upućenom Štabu Crnogorskog durmitorskog NOP odreda, po specijalnom kuriru Vladi Karanovi u Karanu, i a opširno i vrlo zorno prikazuje vojno-politi ku situaciju u isto noj Bosni i na romanijskom području, kao i operacije u borbi za oslobo enje Sarajeva. U istom pismu traži da se u vezi sa operacijama oko Sarajeva uputi jedan crnogorski bataljon.¹⁴⁾ To pismo je dospjelo u Vrhovni štab i pro itao ga je drug Tito.

) » etrdeset godina«, Zbornik se anja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radni kog pokreta, Kultura, Beograd, 1961, R. olakovi : i a s Romanije, str. 599 - 603.

*) U tom pismu i a, izme u ostalog, piše: »Naša saradnja sa bosanskim etnicima je u po etku bila dobra, dok se nisu umiješali neki oficiri na elu sa majorom Dangi em. Otada se odnosi pogoršavaju, etnici sve jasnije pokazuju svoje kontrarevolucionarne namjere, i u posljednje vrijeme su odnosi tako zaoštreni da predstoji neposredno sukob. Zbog oportunisti kog mentalite-

Vrhovni štab, CK KPJ i Prva proleterska brigada došli su u Rogatici 25. decembra 1941. godine. Tito i članovi Vrhovnog štaba održali su sastanak sa članovima Glavnog štaba za BiH i Slavišom Vajnerom i komandantom Romanijskog odreda, na kome je detaljno analizirana situacija.

Na sastanku u Rogatici Tito je dobio zadatak da odmah p ode na Romaniju i pripremi smještaj Vrhovnom štabu, da izvrši pregrupaciju jedinica Romanijskog odreda, da odredi nekoliko najboljih četa koje će sa bataljonima Prve proleterske brigade likvidirati etničke komande i razoružati neke ustaničke čete koje su napustile položaje i stavile se pod komandu etničkih oficira. Naređeno je da se pohvataju etnički agitatori, špijuni, pljačkaši i razni šverceri koji vršljaju u pozadini i da se stave pred Narodni sud.

U Romanijskom odredu izvršena je reorganizacija, smijenjeni su kolebljivi komandiri i pojačan je politički rad u jedinicama. Dogovoreno je da se iz Romanijskog odreda uputi jedna četa u sastav Prve proleterske brigade, pa je Tito pozvao komandira Prve romanijske čete, Svetka Furtulu, i izdao mu naređenje da četu pripremi za odlazak u Proletersku brigadu.

Tih dana Slaviša Vajner i još neki drugovi iz Bosne i Hercegovine uključeni su u sastav Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu.

Tito je prisustvovao Savjetovanju u Ivanici i ima četa koje je organizovao Pokrajinski komitet KPJ za BiH. To je bio značajan politički događaj. Poslije sastanka Tito je sa svojom »lajkom« fotografisao Tita i sve prisutne, ali, nažalost, taj film su zaplijenili Nijemci u Pjenovcu kada je Tito poginuo.

Sredinom januara 1942. godine pristizale su vijesti da Nijemci i Ustaše pripremaju veliku ofanzivu na Romaniju. Tito je poslao naredbe

ta bosanskog seljaka i njegove izvjesne nemarnosti i zanesenosti od borbe, uspijeva etnicima da razbiju naše čete, koje djelomično prelaze njima. Protiv nas partizana (etnici) razvijaju bjesomučnu agitaciju, urioše parole da ne treba pucati na brata Srbina Nediju, Dražu Mihailovića, Pećanca itd., ubijaju borbeni duh masa pri čemu o silnoj snazi Njemačke i Italije i bezizglednosti borbe sa njima, raspiruju srpski šovinizam i vjersku borbu Srba protiv Muslimana, a naročito forsiraju slobodu pljačke. Podražuju i na ovaj način najniže instikte masa, imaju izvjesne uspjehe. Plan im je da, nas oslabe i u pogodnom momentu napadnu i unište«.

U daljem tekstu on piše:

»U vezi s tim molimo vas i predlažemo vam da što hitnije uputite barem jedan bataljon preko Foče u pravcu Trnova, gdje se nalazi Štab našeg Kalinovića kog odreda, u čije su područje etnici provalili poslije zauzeća Foče i odakle stižu nepovoljne vijesti o situaciji koja je analogna našoj. Taj bi bataljon pomogao Kalinoviću kom odredu čiji je terena prema Sarajevu sa završenjem operacija na Sarajevu. Drugi bataljon od barem 3 čete bi trebao da se uputi sa Metaljke preko Čajniča i Goražda na front Stambuli - Pale - Mokro. Kurir će usmeno obrazložiti ostalo u vezi s time.

Kod izabiranja bataljona koji bi pošli ovamo molimo vas da vodite računa o tome da to budu dobri, pouzdani, disciplinovani i hrabri bataljoni sa dobrom komandom, kod kojih je naročito važno pitanje pljačke, jer je važno, da ti bataljoni nastupe u Bosni onako kako smo mi drugove Crnogorce prikazali, tj. kao partizane u pravom smislu riječi. Ovo je naročito važno zbog toga, jer bi te čete trebale da uđu u Sarajevu, gdje bi imale da osiguraju red i spriječe svaku pljačku«. Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 2, dok. 87, str. 213-214.

nje svim bataljonima i etama da preko svojih obavještajaca prikupljaju podatke o toj ofanzivi i da na vrijeme obavještavaju štab odreda. Kada je potvrđena vijest o pripremama i koncentraciji neprijateljskih trupa, Vrhovni štab je izdao naređenje Romanijском odredu i Prvoj proleterskoj brigadi da se pripreme i pregrupišu svoje jedinice, da izbegavaju frontalnu borbu, jer je neprijatelj brojno nadmoćniji, da postavljaju dubinske zasjede neprijateljskim kolonama i da napadaju sa manjim pokretnim jedinicama. Otpočela je druga neprijateljska ofanziva.

Štabovi Prve proleterske brigade i Romanijскоg odreda održali su zajednički sastanak u Podromaniji i izvršili raspored svojih bataljona. Na svim frontovima raspoređeni su zajedno proleterske i partizanske jedinice. Tako su i članovi oba štaba raspoređeni po sektorima.

Štab je preuzeo komandu svih jedinica prema Vlasenici. Na taj sektor su određeni Šumadijski bataljon iz Prve proleterske brigade i dvije jedinice iz Romanijскоg odreda. Osim toga, oko Han-Pijeska nalazile su se neke jedinice, sa kojima su komandovali domaći i stariješine, pa su postojale informacije da se u toku borbi u borbama protiv Nijemaca i ustaša i da se ih treba zauzeti, svojim autoritetom, uspjeti da okupi.

Štab je krenuo sa proleterima 18. januara 1942. godine cestom preko Sokoca, prema Han-Pijesku. Napadao je veliki snijeg, bila je teška zima. Pri polasku održao je postrojenom Šumadijskom bataljonu kratak govor. Na Žljebovima je susreo Deveta komandu i naredio komandiru Stevi Cvijeti u da se uključe u kolonu i da se bitu pod njegovom komandom.

U Han-Kramu štab je sačeka Svetozar Kosori sa dijelovima Mrkalske jedinice, koji ga je obavijestio o situaciji na terenu. Jedinice domaće jedinice su potpuno u rasulu. Vojvode i oficiri su pobjegli preko Drine u zaštitu kod Nedelice, a vojnici se razbježali svojim kućama. Štab je naredio Svetozaru da se i on uključe u kolonu sa svojim ljudima.

U staroj strugari u Han-Kramu bila je smještena partizanska radionica za opravku oružja i izradu bombi, pa je štab izdao naređenje da se pripremi za evakuaciju. Tako se je obišao i nekoliko poznanika u Han-Kramu, obavijestio ih o ofanzivi i upozorio da se sklone, ukoliko Nijemci prodru preko Ploče i Romanije.

Štab je došao u Han-Pijesak predveče, sastao se sa Cvijetinom Mijatovićem Majom, političkim komesarom Biranskog NOP odreda, koji je došao iz Sekovića sa Udarnom jedinicom i dogovorili se o zajedničkom frontu. Partizani i proleterci zauzeli su položaje više Vlasenice na Han-Pogledu i Ploču 19. januara u zoru.

Isti dan Nijemci su krenuli iz Vlasenice u dva pravca prema Han-Pijesku. Glavna kolona sa tenkovima išla je cestom, a druga je nastupala starom kaldrmom preko Gornjeg Zalukovika i Crne Rijeke. Partizani su dočekali Nijemce na serpentinama kod Han-Pogleda. Poslije prvih rafala Nijemci su ubacili skijaše, obučene u bijele mantile, koji su se lako probijali po dubokom snijegu i opkruživali partizanske položaje.

je. Pod oštrom borbom, partizani i proleter i povukli su se prema Igriš-tima na planinu Javor i poslali i izvještaj u Han-Pijesak.

Poslije pada Han-Plo a, Nijemcima je bio otvoren put ka Han-Pi-jesku. i a je naredio evakuaciju bolnice, magacina, radionica i drugih pozadinskih ustanova prema Olovu. Tih dana napadao je veliki snijeg pa voz od Han-Pijeska prema Olovu nije radio ali je prugom utabana prtina pa su mogle da se probijaju i zaprežne saone. Formirana je veli-ka kolona saonica, sa konjskom i volujskom zapregom, tovarnih konja i druge komore, sve je otpremljeno prema Pjenovcu. i a je posljednji napustio Han-Pijesak sa grupom partizana i vodom proletera. U Berko-vini, maloj željezni koj stanici izme u Han-Pijeska i Pjenovca, ostavio je jednu desetinu proletera sa vodnikom Jankovi em u zasjedi.

Nijemci su ušli u Han-Pijesak 20. januara. Odmah su strijeljali ne-koliko teških ranjenika koje su pronašli u bolnici i jednu grupu etnika koje su doveli. Oslobodili su ve u grupu zarobljenih domobrana koji su radili kod partizanske bolnice u bivšem kraljevom dvorcu.²⁵⁾

Pjenovac, 20. januara nave e, bio je krcat partizanskom vojskom i komorom. Preko Malog polja stigao je Šumadijski bataljon sa Udar-nom bir anskom i Deveta kom etom, a sa i om su došli dijelovi naših snaga od Han-Pijeska. U željezni koj stanici stajala je, od ranije zatrpna, kompozicija sa nekoliko vagona napunjenih raznom robom, a u jednom vagonu bio je smješten top haubica sa posadom. Zastala je i kolona saonica i komore koja je evakuisana iz Han-Pijeska, jer je pruga prema Olovu bila zasuta velikim snježnim nanosima, pa se eka-lo da se raš isti. Svi su zano ili u Pjenovcu.

i a se sa svojom pratnjom smjestio u šumarnici. Nave e je kod njega održan sastanak kome su bili prisutni: komandant i politi ki komesar Šumadijskog bataljona Milan Ili i a šumadijski i Dragan e Pavlovi , politi ki komesar Bir anskog odreda Cvijetin Mijatovi Majo, komandir Deveta ke ete Stevo Cvijeti , komandir Mrkaljske ete Svetozar Kosori , lan Okružnog komiteta KPJ za Romaniju Vlado Cvi-jeti i još nekoliko komandira iz proleterskog bataljona i drugih star-ješina. Razmatrana je novonastala situacija i plan za dalje povla enje jedinica i komore.²⁶⁾

Prema informaciji koju je dobio Vrhovni štab iz Sarajeva, neprija-teljske kolone u toku ofanzive nastupaju putevima preko Romanije. Na osnovu toga, partizanski štabovi na Romaniji donijeli su plan evakuaci-je bolnica, magacina, komandi i pozadinskih jedinica sjeverno od Ro-manije, prema Knežini i Olovu. i a je namjeravao da top i komoru pošalje iz Pjenovca prugom prema Olovu.

U toku no i javio se iz Petrovi a Grujo Novakovi , lan Okružnog komiteta KPJ za Romaniju, koga je i a ranije iz Sokoca poslao da or-

²⁵⁾ A. Donlagi i M. Lekovi : Njema ka ofanziva na isto nu Bosnu, januar-februar 1942, str. 108-126.

²⁶⁾ A. Donlagi i M. Lekovi : Njema ka ofanziva na isto nu Bosnu, januar-februar 1942, str. 115.

organizuje front prema Kladnju. Grujo je izvijestio i u o situaciji na tom sektoru. Nijemci nisu još bili pošli u napad iz Kladnja prema Olovu. Na tom frontu su bili dijelovi Knežinskog bataljona i neke etničke ete, ali etnici su napustili položaje, ostale su manje grupe koje brane svoja sela, pa on sa štabom Knežinskog bataljona pokušava da ih okupi i organizuje front. i a je poručio Gruji da u toku noći organizuje išetne pruge od Pjenovca prema Olovu da bi mogao evakuisati magacine i komoru.

Na sastanku kod i e odlučeno je da se 21. januara, rano zorom, izvrši pokret prema Gornjim Babinama i Olovu. Poslate su patrole u sela da prikupe nekoliko pari volova sa kojima bi se izvukli top i municija. i a je naredio Vladi Cvijeti u da rastereti komoru i da uništi neispravno oružje i municiju pa i razni materijal koji je evakuisan iz Han-Krama, da o istu sav balast i da krene sa komorom prema Petrovi ima i Olovu.

Ujutro, 21. januara 1942. godine, proletherske i partizanske ete postrojavale su se za pokret. Komora je tako e bila spremna, saonice natovarene i zaprega pripremljena. ekala se patrola koja je trebala da dotjera nekoliko pari volova za izvlaenje topa i municije. Iz željeznike stanice Berkovina javio se vodnik Jankovi i obavijestio i u da Nijemci kreću od Han-Pijeska prema Pjenovcu. i a je naredio da se ubrzaju pripreme za pokret. Majo sa svojim Biracima krenuo je prema Gornjim Babinama, a odmah iza njega Svetozar Kosori i Stevo Cvijeti sa svojim etama.

Na peronu ispred željeznike stanice stajali su štab Šumadijskog bataljona sa postrojenim etama i ekali narednje za pokret. Pored proletera, tu su bili i dijelovi Devete ete, jedna desetina iz Malopoljske ete, jedna desetina iz Olova, posada topa, radnici iz partizanske radionice bombi, komora koja je trebalo da krene prema Olovu i i ina pratnja.

Prugom od Han-Pijeska dojurio je vodnik Jankovi sa dijelovima svoje zasljeđe i obavijestio komandanta Milana Ilića da su ih Nijemci napali kod Berkovine, da su dali otpor, ali su se morali povući. U toj borbi poginulo je nekoliko proletera. Nijemci nastupaju prema Pjenovcu na konjima.

Komandant Ilić odmah je pozvao svoje komandire i pitao da li su zasljeđe sa položaja iznad Pjenovca povuene. Obavijestili su ga da su sve zasljeđe i patrole povuene i da ekaju pokret. Naredio je da jedna eta zauzme položaj iznad Pjenovca od kuda dolaze Nijemci.

U to vrijeme i a je, po drugi put, razgovarao telefonom sa Grujom Novakovićem koji ga je obavijestio da su Nijemci i ustaše pošli u napad iz Kladnja, da su zapalili Drecelj i još neka sela i da nadiru prema Olovu i Petrovi ima. I dok je i a razgovarao sa Grujom, njemački skijaši u bijelim mantilima su zaobilazno, sa istočne strane, neujno prišli na rub šume iznad Pjenovca, od kuda ih partizani nisu o ekivali i iz neposredne blizine osuli brzu paljbu po siroju. Potpuno su iznenadili

proletere i partizane. Od prvih rafala pali su zajedno Milan Ilić i a Šumadijski i Dragan e Pavlović. Nastala je pometnja, panika i gužva, padali su mrtvi i ranjeni, košeni unakrsnom vatrom njema kih mitraljeza.

Ilić je istrčao iz željezničke stanice, pucao iz pištolja i pokušao da se prebaci preko malog mosta, ali ga je uhvatio njemački rafal po nogama i stomaku. Pao je teško ranjen. Pokušao je da puže i hvata zaklon iza jedne kuće. Nijemci su pristizali na konjima prugom od Berkovine, a partizani su se u neredu povlaćili, ali Ilić, da ga Nijemci živa ne uhvate, opalio je iz svog parabeluma sebi u sljepoočnicu.

Tako je poginuo legendarni partizanski komandant Ilić i a Romanijski.

Poslije prvih pometnji, jedan komandir proleterske jedinice snašao se i organizovao otpor. Preostali borci povlaćili su se prugom i kanjonom Stupčanice prema Petroviću.

Nijemci su strijeljali sve ranjenike koji su pokazivali znake života. Najviše je bilo mrtvih i ranjenih ispred stanice.²⁷⁾ Tada su poginula 42 proletera i 18 boraca Romanijskog odreda.

Ilić je bio markantna figura pa su ga Nijemci odmah uočili. Imao je crni šinjel i na rukavu izvezenu oznaku komandanta odreda - trougao sa petokrakom zvijezdom. Njemački komandant je izrezao amblem i stavio u notes da ga pokazuje kao trofej. Ali, da bi tačno utvrdili identitet, Nijemci su doveli iz Han-Pijeska nekoliko domobrana koji su bili zarobljenici kod partizana, kao i nekoliko zarobljenih partizana i bolnički arhi, pa su svakog pojedinačno pitali da prepoznaju Ilića u. Tako je su iz kuće istjerali sve građane u Pjenovcu, pa su i njih doveli da prepoznaju Ilića u. Kada su utvrdili i dokazali identitet ubijenog Ilića, nastalo je veselje, pucali su iz pušaka i mašinki, jer su ubili »glavnog partizanskog vođu«.

Njemačke jedinice nisu se dugo zadržale u Pjenovcu, vratili su se istom prtinom prema Han-Pijesku. Mrtvog Ilića u privezali su za saone, dovukli u Han-Pijesak i izložili na željezničkoj stanici. Tjerali su iz kuće i preplašene stanovnike da im ga pokažu. Hvalili su se kako su uništili sve partizane.

O teškoj i krvavoj drami u Pjenovcu i herojskoj smrti Slaviše Vajnera Ilić je napisao je svoja sjećanja i Milutin Durašković, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Birač, koji se i sam nalazio u toj teškoj situaciji. On je opisao kako su bili od Nijemaca iznenađeni strahovitom paljbom iz automata i šaraca, te kako su se neki borci spasili zaskočenjem pod led u rijeci Stupčanici.²¹⁾

U napadu na Pjenovac u estvovali su dijelovi I bataljona 669. puka, 342. njemačke divizije koja je napadala od Zvornika preko Vlasevice. Već sutradan, 22. januara, njemačke snage su ubrzano poele da

²¹⁾ Izjave preživjelih boraca: Pero Damjanović, Pantelija Prokić, Branko Miljević, J. Vasiljević i dr., stenografske bilješke, A. V. I. I. K. 1990, br. 14/2.

²⁷⁾ Isto na Bosna u NOB-u 1941 -1946, Beograd, 1971, knjiga 1, str. 423 - 426.

ХЕРОЈСКА СМРТ СЛАВИШЕ ВАЈНЕРА - ЧИЧЕ

ПОКРАЈИНСКИ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ ЗА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ И ГЛАВНИ ШТАБ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ПАРТИЗАНСКИХ И ДОБРОВОЛАЧКИХ ОДРЕДА САОПШТАВАЈУ С БОЛОМ ДА ЈЕ КОМАНДАНТ РОМАНИЈСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И ЧЛАН ГЛАВНОГ ШТАБА Н.О.П. И Д.О. ЗА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ ДРУГ СЛАВИША ВАЈНЕР-ЧИЧЕ КАО ЈУНАЧКОМ СМРТУ У БОРИ С БЕЂАЧКИМ ФАШИСТИЧКИМ КОМАНДАМ КОД ПЛЕНОВЦА, У БЛИЗИНИ ХАН ПИЈЕСКА.

КАД ЈЕ БЕЂАЧКИ ФАШИСТИЧКИ ОКУПАТОР, ЗАЈЕДНО С НАВЕДЕНИМ БАНАМА, ЗАПОЧЕО ОФАНЗИВУ ПРОТИВ ОСЛОБОЂЕНЕ ТЕРИТОРИЈЕ ИСТОЧНЕ БОСНЕ, ОНИ ЧИТНИЦИ "ВОЈНИ" И "ВОЈВОДЕ" ПОЗВЕЛИ СУ ГЛАВОМ БЕЗ ОБЗИРА ИСПУД НЕПРИЈАТЕЉА, НАРЕДИШИ ПРЕТХОДНО ЧЕТНИЦИМА ДА НЕПРИЈАТЕЉА ПРОПУСТЕ БЕЗ БОРЕ. ЈУДИ КОЈИ СУ СЕ БОСАНСКИМ БОРНИКА СЕЂАЦИМА НАВЕСТИЛИ ЗА ВОЈЕ И ВОЈВОДЕ, КАО МАЈОР ЈЕВДИЧЕР ДАНГИТ, АНИМ БАБИТ, МАЈОР БОЛКО ТОДОРОВИЋ, КАПТАН СЕРГИЈЕ МЕХАЈЛОВИЋ, ИСПОБИЛИ СУ СЕ КАО ОТВОРЕНИ ПОМАГАЧИ НАШИХ ЈУНОВИХ НЕПРИЈАТЕЉА, ИТАЛИЈАНА И НИЈЕМАЦА, КАО НАЈАМНИЦИ ОД РАТНИХ ФАШИСТИЧКИХ ОКУПАТОРА. ДОД СУ ВОЈЕ ДАНО, КОЈИ ПОДРЕДИ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКУ БОРБУ, ДОЂЕ СУ ПРАВИ ВОЈЕ НАРОДНОГ НАРОДА ОСТАЛИ НА ПИЈЕСИ. МЕЂУ ОБИМА ЈЕ БИО ЈЕДАН ОД НАЈИСТАКНУТИЈИХ, НАЈХРАБРИЈИХ И РАЈОМИЈЕНИЈИХ НАШ ДРУГ ЧИЧЕ. КАД СЕ ПРОЧУЛО ДА НИЈЕМИ И УСТАВКЕ НАЈДЕ НАДИРУ ОД КОМАНДИТЕ ПРКИ ХАН ПИЈЕСИ, ОН ЈЕ СА ОДАБРАНОМ ЧЕТОК БОРАЦА ПРОБЛЕТЕРОСКИ БРИГАДЕ ПОХРИЕО ДА ОБУДИ НАСТАНАК БОРИ КОЈИ СУ БИЛИ ЗЛУМЕНИ ПИЈЕСИ. ЧИЧЕ И БОЈОВНИЦИ НЕПРИЈАТЕЉА ОН ЈЕ НАО НА ЧЕЛУ СВОГ ОДРЕДА КАО ЈУНАК, Е ТАКО ДА СЕ ДОКАЗАО СВОЈУ ЛУБАВ ПРЕМА НАРОДУ. ГРАДИ НАТРОТИ, КОЈИ СУ СТАДНО ГРЕЛИ О СМРТИ У ВЕЛИКОМ СРБИЈИ, КОЈИ СУ ЧИЧЕ ПРЕВАБИЛИ БОЈЕ О ХРВАТСКО ПУКОЈЕ, ГИДЛИ СУ НАРОД А ОМОГУЋИЛИ ПОРАТНЕ УСТАВКЕ ДА ПРИВРТИМО НАРОДУ У НЕКЕ КРАЈЕВИ ОСЛОБОЂЕНЕ ИСТОЧНЕ БОСНЕ. А ДРУГ ЧИЧЕ, КОЈИ НИКО ВОЈНО ДА СЕ РАЗИЧЕ С ОВИМ НАТРОТИЗМОМ, ЗАПЕЧАТИО ЈЕ СВОЈОМ КРАЈЊУ ВЈЕРНОСТ СВОЈЕ НАРОДУ.

ДРУГ ЧИЧЕ БИО ЈЕ ЈЕДАН ОД ПРВИХ БОРАЦА КОЈЕ ЈЕ КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ, ЧИЧЕ ЈЕ ОН ЧЛАН БИО, ПОСЛАЛА ДА ОРГАНИЗУЈЕ ПАРТИЗАНСКЕ ОДРЕДЕ. ОН ЈЕ БИО ПОРИЈЕКОМ ХРВАТ, АЛИ ЈЕ У НАЈТЕЖИЈАНАКА ПО СРПСКИ НАРОД БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ОТИЦАО НА РОМАНИЈУ ДА ОРГАНИЗУЈЕ СВОЈЕ СЕДЈАКЕ ТОГ ЧИТАВОГ КРАЈА НА БОРБУ ПРОТИВ ФАШИСТИЧКОГ ОКУПАТОРА И УСТАВКА БАБИТА. БОРО СУ СЕ ОКО БЕГА ОКУПИЛИ ОНИ КОШТИНИ И РОДОВАЊЕНИ СИЛОВИ ТОГ КРАЈА, И ЧИЧЕ ИМЕ БИЛО ЈЕ СТАРА НЕПОМИРАЈЕ БОРЕ ПРОТИВ СЕБХ НАРОДНИХ НЕПРИЈАТЕЉА. ДРУГ ЧИЧЕ ОН... БОМ И СВОЈОМ ПРАВИНОШЕУ УВЕРО СТИКАО УГЛЕД И ЛУБАВ НЕ САМО БОРАЦА, РЕБ И СТАНОВНИЦИМА ОБИЈУ ВТЕРА. ЈЕ САМО РОМАНЦИА, НЕП ЧИТАО БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА И ДОБАВ ДАО СРБИЈЕ И ПРНЕ ГОРЕ ЗНАО ЈЕ НАШЕ ДРУГ ЧИЧЕ, ОН ЈЕ БИО ОДЛИЧАН НЕОСЛОБОДИТЕЛ И ГИМОКО-ЛЕДМИРОСТИ НАШЕ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У БОРИ ПРОТИВ ФАШИСТИЧКИХ ОКУПАТОРА. СТОГА СУ ГА ТЛО БОРОМ СИМ НАРОДНИ НЕПРИЈАТЕЉИ, СЕБ ПОДЛЕ СЛУГЕ ФАШИСТИЧКОГ ОКУПАТОРА, ЗВАЉУ ОН ОД НАВЕДЕНИХ, ДАНГИТ ИЛИ НЕДИТ. ДЛИ СУ ГА ТАТО ВОЈНИ ОНИ ОНИ КОЈИ Д ЈЕ ДРАГА СЛОБОДА И РАДНОСАК, КОЈИ СЕ БОРЕ ЗА КРАЈИНО ВЕКУ НАРОДМА, ЗА МИР, ЧИЧЕ И СЛОБОДУ.

НЕМА ЈЕ СЛАВА ВЈЕРНОМ ЈИДУ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ И НЕУСТРАШНОМ ПАРТИЗАНСКОМ КОМАНДУТУ ДРУГ СЛАВИША ВАЈНЕР-ЧИЧЕ. НЕГОРА ЈУНАЧКА СМРТ БИТУ ЈЕ ПОТРЕБА ДА НАЈУ ДР. ДИУ БОЈУ ДОД БОЈО ЈОН ОДЛУЧИЛИ И НЕОСЛАБИЛИ ДО ПОСЛЕДНОГ УСТАВКА ФАШИСТИЧКИХ ОКУПАТОРА И ВХОДНИХ ПОРЕД СЛУЖБА...

ГЛАВНИ ШТАБ Н.О.П. И Д.О. ЗА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ
КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ
ПОКРАЈИНСКИ КОМИТЕТ

Zajedni ko saopštenje Glavnog štaba NOP I DO za BiH I Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Izdano povodom pogibije Slavíše Vajnera i e u bitenu »Narodni borac« br. 3.

napuštaju Romaniju, jer je 342. divizija dobila naređenje za odlazak na isto ni front. Povla ili su se preko Vlasenice i Zvornika prema Lajkovcu i Kraljevu, gdje su se ukrcavali u vozove. Mrtvog i u vukli su na saonicama i usput pokazivali u Vlasenici, Novoj Kasabi i Zvorniku. Tu su ga negdje, pored Drine tajno zakopali.²⁹⁾

Veliki je gubitak pogibija legendarnog komandanta Romanijskog partizanskog odreda Slaviše Vajnera i e i brojnih proletera. Žalost je zahvatila cijelu Romaniju; tugovali su borci i cio narod.

Povodom tog velikog gubitka, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Glavni štab NOP i DO za BiH izdali su poseban proglas, s obzirom da u narodu nisu mogli vjerovati da je i a poginuo. U tom proglasu se, izme u ostalog, isti e:

»Drug i a bio je jedan od prvih boraca koje je Komunisti ka partija Jugoslavije, iji je on lan bio, poslala da organizuje partizanske odrede... i ino ime bilo je zastava nepomirljive borbe protiv svih narodnih neprijatelja. Drug i a je svojim junaštvom i svojom pravi noš u ubrzo stekao ugled i ljubav ne samo boraca ve i stanovništva obiju vjera. Ne samo Romanija, ve itava Bosna i Hercegovina, i dobar dio Srbije i Crne Gore znao je našeg druga i u, on je bio oli enje nesalomljivosti i nepokolebljivosti naše Komunisti ke partije u borbi protiv fašisti kih okupatora. Stoga su ga tako mrzili svi narodni neprijatelji, sve podle sluge fašisti kog okupatora, zvale se one Paveli , Dangi ili Nedi . Ali su ga zato voljeli svi oni kojima je draga sloboda i napredak, koji se bore za bratstvo među narodima, za mir, hljeb i slobodu.«³⁰⁾

Slaviša Vajner i a, za prvih šest mjeseci oružanog ustanka, još za života, što je rijedak slu aj u istoriji, postao je legendaran partizanski komandant, ne samo na Romaniji ve i u Bosni i Hercegovini pa i širom Jugoslavije. Legenda o i i ostaje pokoljenjima i govori o tome kako su se partizani borili i ginuli za svoju zemlju. Sve što se i danas govori o ovom istaknutom heroju revolucije nije mit niti plod mašte pojedinca nego je odraz njegovog djela.

²⁹⁾ Izjava J. Vasiljevi a, stenografske bilješke A. V. I. I, k. 1990, reg. br. 14.

³⁰⁾ Isto na Bosna u NOB-u 1941 -1945, Beograd, 1971, knjiga 1, str. 426.

NISIM ALBAHARI

PAVLE GORANIN ILIJA

Rođen 13. oktobra 1915. godine u Varaždinu, Hrvatska. Osnovnu školu i gimnaziju završio u Sarajevu, a diplomirao 1938. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu. Poslije toga radio je u Sarajevu kao advokatski pripravnik. Za narodnog heroja proglašen je 15. maja 1944. godine.

Pavle Goranin je revolucionar izvanrednih vrlina i sposobnosti. Spada u plejadu poznatih i veoma zaslužnih mladih komunista, čije je ime nerazdvojno vezano za obnavljanje partijske organizacije u Sarajevu poslije provala 1936. godine, tj. stvaranja borbenog odreda Partije, u koji se unosi novi duh, širina i zamah revolucionarnog pokreta. To je period kada se, od početka 1938. godine, pojavio i u Sarajevu da osvoji a linija Titovog zaokreta, oslonca na najšire slojeve naroda, oslobođenja od sektaške zaurenosti, iščaenja Partije od frakcionaške zaraze i intriga, subjektivizma i oportunitizma, od čega je Partija ranije mnogo trpila i što je nosila kao teško opterećenje. Pavle pripada generaciji predanih i neumornih revolucionara kakvi su bili u našem gradu Hasan Brkić, Slobodan Princip, Miljenko Cvitković i drugi.

U porodici je dobio odlično vaspitanje. Njegov otac Mavro Štajner,* poznati profesor i pedagog na Prvoj gimnaziji, mnogo poštovan među svojim kolegama, čvrsta karaktera, demokrata i građanin principijelnih nazora, pun ljubavi za djecu i njegova nježna majka Mila, odgajali su svoja dva sina Paulija - Pavla, starijeg, i Feliksa - Srećka, oko tri godine mlađeg, sa mnogo roditeljske ljubavi, ali bez razmaženosti i popustljivosti koje su se često sretale u građanskim porodicama srednjih slojeva društva, čije je imovno stanje bilo nešto povoljnije. Tako je njegov otac, iako umjereno strog, znao naći i odgovarajuću i potrebnu mjeru za vaspitanje svoje djece, pa su oba sina, u periodu njihovog

* Cijela porodica je pred rat preimenovala svoje prezime na Goranin, dajući i time izraz svoga antifašističkog opredjeljenja.

sazrijevanja, rasli kao samostalni ljudi, otvoreni prema društvu, sa istanim anim smislom za drugarstvo, ime su brzo sticali društvenu afirmaciju i bili zapaženi u svojoj sredini. Bio sam školski vršnjak mladeg brata Srećka, sa kojim sam pohađao svih osam razreda u Prvoj muškoj gimnaziji, poznatoj po svojoj izvanrednoj konstruktivnoj prošlosti i posebno po aktivnosti naprednih profesora - marksista i borbi revolucionarne omladine, pa sam, zalazeći u njihovu kuću, imao priliku da izbliza upoznam taj dragi dom i duh koji je u njemu vladao. U njemu sam mnogo lijepog vidio i naučio, te tako nalazio uzore i za vlastiti život.

Pavle, koji je vidno odskakao svojih vršnjaka, još kao čak ispoljavao je smisao za svestraniju djelatnost. U njemu se skladno izražavao duh pravosti i humanizma i smisao za sve ono što je razumljivo i racionalno. Ispoljavao je sklonost za knjigu, kulturu, sport i muziku. Lijepo građen, razvijen i platan, naočit sportski tip, privlačio je svoje drugove hrabrošću i smionošću. U prvom mah, ostavljao je utisak uvijek oštrog i krutog ponašanja. Govorio je krupnim glasom, sa puno odlučnosti i bez kompromiserstva. Međutim, to mu nije smetalo da prema svojim drugovima odmah ispolji velike i divne osobine srdačnosti i prijatnosti, koje su proizlazile iz njegovog plemenitog bića. Isticao se na svakom koraku vedrinom, mladenačkim žarom i druželjubivošću. Na sportskim takmicima je znao i pobjeđivati. Bavio se plivanjem, boksom, planinarenjem i drugim sportovima.

Njegov prvi dodir sa naprednim omladinskim pokretom potječe iz gimnazijskih dana, kada se susreće sa naprednom literaturom i grupom omladinaca koji se nisu mirili sa postojećim stanjem ni u školi ni u društvu. Monarhistički režim tempirao je obrazovanje, vaspitanje i školski sistem tako da od njega stvori poltrone i buduće poslušne činovnike, »gospodu intelektualce koji se ne smiješati u stvari onih koji se bune, onih sa dna, neukih i nesposobnih radnika, koji ne mogu da shvate svijet i društvo kao divno zdanje koje je, eto, za sva vremena krasno uređeno«. U vladajućim krugovima je često isticano kako vrata znanja i nauke ne mogu biti svakom otvorena, da nije potrebna hiperprodukcija intelektualaca, itd., itd. Međutim, Pavle to nije primao kao novo za gotovo, nego je, kakav je po svojoj intuitivnoj prirodi bio, sve podvrgavao vlastitom provjeravanju i tako ubrzo došao do otkrivanja prave istine: druge strane medalje toga filistarskog zataškavanja društvenih protivnosti, vješto zakamufliranih u okviru građanskih i klerikalnih fraza i licemjerstva.

U to vrijeme (maturirao je 1933. godine), nije bilo skojevske organizacije u Sarajevu, ali je bilo određenog uticaja naprednih strujanja koja su se i tada osjećala u životu mladih učenika. Treba imati na umu da je na Prvoj gimnaziji preovladavao drugi duh, te je i to doprinisilo povoljnijim okolnostima da se progresivni uticaj u ovoj školi sve više širi i jača. Iznad je i u ranije vrijeme dospijevao i poneki ilegalni materijal, koji je na svoj način uvršćivao mlade u njihovom borbenom uvjerenju. Pomenuto, u prvom redu, brošuru »Srednjoškolski

govore«, koja je štampana kao pogodno izdanje, pokrenuto inicijativom CK SKOJ-a, i koja je vrlo zorno kazivala o stvarnom stanju u škola, o konzervativnom i nacionalističkom vaspitanju mladih, o progону naprednih učenika, o izbacivanju iz škole, esto i iz svih škola u zemlji, samo radi slobodnije pisanih školskih radova na socijalnu temu. Obično se radilo o najboljim i najinteligentnijim učenicima. Na Prvoj gimnaziji djelovala je literarna družina »Omladina«, u kojoj je bio aktivan i Pavle, a koja je, radi progresivnog uticaja većeg broja učenika, onemogućena i zabranjena. Politizacija među učenicima postala je neminovna, a omiljena tema među njima bila je kritika školskog sistema, diktatorski režim monarhističkih vlasti koji je gušio i onemogućavao svaku demokratsku i slobodnu misao, kao i sve veću agresivnost nacifazizma, koja je već počinjala uzimati maha u Evropi.

Na Pravni fakultet u Beogradu Pavle se upisuje 1934. godine i tu dolazi do njegovog potpunijeg i organizovanog angažovanja u političkom životu, u revolucionarnom studentskom pokretu. U okruženju nove sredine i rastuće napredne atmosfere koja se ispoljavala na Beogradskom univerzitetu, koji sve više igra značajnu ulogu u političkom životu zemlje, Pavle dolazi na plodno tlo i stiče velika iskustva. Sada dolaze do izražaja sve njegove predispozicije za revolucionarnu aktivnost koju ispoljava, u najširem smislu riječi, pozitivno i dosljedno. Postaje vrlo aktivan i zapažen među studentima. Aktivira se kako na fakultetu, tako i u raznim društvima. Nalazi se u žiži svake borbene aktivnosti, već širom zemlje poznate napredne djelatnosti Beogradskog univerziteta i revolucionara iz generacije kojoj su pripadali Ivo Lola Ribar, Hasan Brki, Rifat Burdžević, Agan Bostandžić, Mika Mitrović, Mahmut Bušatlija, Slobodan Princip i mnogi drugi. Pavle esto kao student dolazi u Sarajevo i redovno prenosi kurs Partije u redove napredne omladine, sve do obnavljanja organizacije SKOJ-a i Partije. I za taj rad mu pripadaju posebne zasluge. U Beogradu, u studentskom društvu »Petar Kočić«, postaje inicijator mnogih priredaba i gostovanja sa programima ispunjenim savremenim sadržajima, uz mnogo umijećno režiranih, sa britkom kritikom i društvenom satirama.

U toku 1936. godine postaje član KPJ, pa, između ostalog, radi u partijskoj tehnici Univerzitetskog komiteta. Nije potrebno ni naglašavati šta je značilo, u to vrijeme, raditi na tako važnom i povjerljivom partijskom poslu. On je jedan od pokretača izdavanja triju proglašena (otvorenih pisama) bosanskohercegovačkih studenata našoj javnosti, u kojima se žigoše profašistička politika režima, ukazuje na opasnost od uvlačenja zemlje u novi, strašni rat, koji pripremaju fašističke sile. To su, u stvari, dokumenti od istorijskog značaja za Bosnu i Hercegovinu, posebno Treće otvoreno pismo - protiv rata i za autonomiju Bosne i Hercegovine. Tu se odlučno ukazuje da Bosna i Hercegovina ne može i ne smije biti predmet nijednog svojatanja i mešetarenja, da ona pripada narodima koji u njoj žive i da oni imaju pravo da odlučuju o svojoj sudbini.

Kao član Udruženja studenata u Sarajevu, doprinosi njegovoj progresivnoj orijentaciji, pomaže u organizaciji raznih priredaba i biva zapažen među njegovim najboljim aktivistima. On povezuje ljude, organizuje rasturanje napredne štampe i literature, u lanjuje se u Radni ko sportsko društvo »Hajduk«, gdje vježba kao rva i bokser, da bi u tu sredinu unio novi duh i aktivnost.

Pošto je diplomirao 1938. godine, on odmah dolazi u Sarajevo, gdje po inje raditi kao advokatski pripravnik. Uklju uje se u aktiv komunistička - jezgro za obnavljanje partijske organizacije. Kao izrastao revolucionar, sa solidnim poznavanjem marksisti ke teorije, ostvaruje širok dijapazon li nih veza i kontakata. Cijenjen je i rado primljen u svim društvenim krugovima, kako me u omladinom, tako i me u intelektualcima i radnicima. Poznavao je sarajevske prilike i imao je zna ajan autoritet i popularnost, neophodne partijskom radniku ako želi da postiže odgovaraju i uspjeh u politi kom radu. Tako sve svoje ljudske i politi ke sposobnosti stavlja u službu Partije kojoj je pripadao i bio privržen i dušom i svim svojim bi em. U tadašnjim uslovima obnavljanja partijskog rada na širokoj i masovnoj platformi, njegovo prisustvo bilo je od neprocjenjive koristi. U uslovima narastaju e borbene atmosfere i plime revolucionarnog pokreta, kada Partija izrasta u rukovode u snagu, ton, duh i dinamiku tim tokovima davali su ljudi, naoružani znanjem i smjeloš u, među kojima je u prvim redovima, me u najzrelijim i najodlu nijim, bio veoma zapažen Pavle.

Djelotvoran i svugdje prisutan, bio je vrelo neiscrpane energije i inicijative. Na proslavi 1. maja 1938. godine na Crepoljskom, kojoj prisustvuje preko 300 radnika i omladine, govori živo, neposredno i strastveno. Na skupštinskim izborima iste godine, kao član Akcionog odbora omladine, ispred grupe »Narodnih studenata«, najzapaženiji je u agitaciji i programiranju te akcije koju je napredna omladina, u okviru Udružene opozicije, vodila protiv fašisti ke politike Stojadinovi a. Ubrzo, 1939. godine postaje član Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu. On je istovremeno i član Komisije za rad sa omladinom, pri Pokrajinskom komitetu KP, a biran je i za člana CK SKOJ-a. U Mjesnom komitetu Partije, pored brojnih zadataka, bio je posebno zadužen za vezu sa MK SKOJ-a i uopšte za rad sa omladinom, pa je bio inspirator i organizator mnogih akcija me u omladinom. Postaje spiritus movens najve eg broja omladinskih manifestacija, skupova, organizator skojevskih aktiva, izleta, kurseva, savjetovanja, sportskih natjecanja, pisanja političkih parola i drugih oblika bogate aktivnosti mladih, lako intelektualac, pravnik, on je znao da pomogne i u borbi Partije na oživljavanju sindikalne aktivnosti, pri organizovanju partijske sindikalne komisije pri MK KPJ, pri organizovanju mjesnog me ustrukovnog odbora, a držao je i predavanja na sindikalnim kursevima. Na Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za BiH, jula 1940. godine, u estvuje kao delegat Mjesne organizacije Sarajevo. Mnogo je doprinio organizaciji i uspjehu omladinskog kursa u Pršljanima kod Bugojna, avgusta 1940. godine. U est-

vuje u kreiranju programa ideološkog i kulturno-sportskog rada; sam je jedan od predavača i ostao je u sjećanju u esniku kao duša ovog, u historiji SKOJ-a BiH, značajnog događaja.

Kada je u jesen 1940. godine formiran Okružni komitet KPJ za sarajevski region, on postaje njegov član, iako zadržava i sve druge partijske i omladinske funkcije. I na ovoj dužnosti pokazuje mnogo snalažljivosti i uspjeha. Na Romaniji, naročito na Glasincu, zajedno sa komunistima toga područja, razvija partijski rad, budi političku svijest u seoskim masama i pokreće inicijativu za povezivanje političkog rada seljaka i šumsko-planinskih radnika. Tako je i organizovan vrlo uspješan štrajk šumskih radnika u sokolu koji je hanpjesa koj opštini. Narod ovog kraja već tada ga je zavolio i prihvatio kao iskusnog borca za njegove interese.

Razumljivo, njegova aktivnost u revolucionarnom radu bila je zapazena i od policijskih organa, ali je Pavle umio da se nosi protiv njihovih progona. Oni mu nisu mogli doskočiti, niti se pohvaliti uspjesima da ga izoliraju od masa. Veoma dobro je znao da primjenjuje ilegalnu taktiku i konspiraciju, a istovremeno je bio dovoljno vješt i mudar da svakoj akciji obezbijedi formu i sadržaj kako bi ona uspjela i dobila masovnu podršku. Zato kratkotrajna hapšenja nisu utjecala na kontinuitet u njegovom partijskom radu. Kada je poslije okupacije zemlje ustaška policija raspisala potjernicu za njim, on i dalje neumorno radi, prerušen i sa lažnom legitimacijom na ime Miler stiže na sve sastanke. Pa i onda, kada su ga bili uhvatili, prilikom jednog polaska na partijski sastanak i gonili pred sobom, drže i ga vrsto za ramena, on se snažnim potezom otrgnuo i pobjegao. Mada su pucali za njim, nisu ga pogodili niti sustigli. Ustašama je u rukama ostao njegov kaput, a on je ipak stigao na sastanak i govorio nam kako su ustaše isplazile jezičnu jure i za njim.

Među partijskim kadrovima koji se upu uju radi organizacije ustanka, u julskim danima 1941. godine, nalazi se i on, među prvima na veoma odgovornom zadatku. Odmah po odluci Pokrajinskog komiteta, donesenoj 13. jula 1941. godine, Pavle odlazi na Romaniju, gdje sa drugovima Hasanom Brkićem, Slobodanom Principom, Grujom Novakovićem, Slavišom Vajnerom, Perom Kosorićem i Danilom Dokićem i drugim proslavljenim herojima u estvuje u formiranju prvih četeta, bataljona i velikog Romanijskog partizanskog odreda, u vrijeme borbe i uspjesi odjeknuše širom zemlje, pa u borbenim pjesmama Romanijski ostadoše trajno opjevani. Pavle Goranin Ilija (to mu je partizanski nadimak) postaje komesar tog slavnog Odreda. Bio je kao stvoren za takve zdatke. Radio je i kontaktirao sa narodom i borcima kao da je već godinama živio s njima. Odmah su ga borci zavoljeli i prihvatili kao svoga. Mada je bio strog i tražio disciplinu i poštivanje partizanskog morala, za koji se on tako mnogo zalagao, njega su cijenili ne samo kao sposobnog organizatora borbe nego i kao dobrog vođu sa fronta, junaka u borbi, kao drugu koji zna za svakoga da nade pravu riječ, kao ubijede-

nog protivnika fašizma, koji mrzi neprijatelje naroda i koji li nim primjerom predstavlja komunistu od posebne vrijednosti i kova. Među borcima i u narodu Romanije dobio je od milja i poseban nadimak - Ilija Saboter. Mada je takav nadimak, u prvi mah, izgledao udan, ipak je to, na duhovit na in, izražena simpatija naroda prema beskompromisnoj dosljednosti u borbi. Cijenio je svaki minut, svaki dan u borbi. Smetalo mu je ako borac traži da iz ete pode do svoje ku e radi »presvlake« ili drugih ljudskih želja. On je borbu shvatao iznad svega i takvim je borcima govorio: »Ti, druže, sabotiraš borbu«. Eto, zbog toga je dobio nadimak Saboter. O njegovoj upornosti u borbi protiv etnika govore i stihovi koje je narod Romanije ispjevao:

Derikonja obrij bradu
i iza i pred brigadu
pred našega druga Pera
i Iliju Sabotera.

Povjerenje koje je stekao, inilo je za ustanak i revoluciju poseban kapital, naro ito za autoritet Partije. Sam Pavle postao je, na taj na in, jedan od stubova na kojima je po ivao veliki val i polet ustanka u isto noj Bosni.

Mnogi uspjesi postignuti na tlu Romanije do po etka februara 1942. godine, kada je Pavle bio na dužnosti politi kog komesara Romanijskog NOP odreda, najneposrednije su vezani za njegovo ime. Nije samo rije o vojni kim uspjesima nego naro ito i o politi kom ja anju i snaženju NOP-a u narodu, organizaciji narodne vlasti i pozadine, u velikom smislu za pravilan raspored i korištenje kadrova. Njegovim smionim pothvatima i osmišljenim akcijama ispunjavana je borbeno sadržina svake akcije.

U januaru 1942. godine u esnik je Pokrajinskog partijskog savjetovanja KPJ za BiH u Ivan i ima, kada se u prisustvu i uz sudjelovanje druga Tita i drugih lanova CK KPJ donose veoma važne ocjene i odluke za dalji tok ustanka.

I u daljem toku oružane borbe Pavle ostaje jedna od najzapaženijih figura revolucionarnog pokreta u isto noj Bosni. To se ogleda kroz njegovo u eš e u borbenom putu dviju slavni h brigada: Šeste isto - nobosanske proletherske i Petnaeste mafevi ke brigade, u kojima od njihovog formiranja vrši najodgovornije funkcije partijskog rukovodioca u bataljonu i brigadi. Nema borca iz tih dana ovih, kao i ostalih isto nobosanski h brigada, koji rie bi mogao ispri ati divne pri e o Pavlovim podvizima u raznim bitkama, kao što su one u Sremu protiv Nijemaca, na Maleševcima protiv etnika, ili onih u petoj neprijateljskoj ofanzivi, ili u borbi za oslobo enje Tuzle i još mnogim.

Njegovo revolucionarno iskustvo, li no obrazovanje i stvarala ka intuicija bili su idealna pretpostavka za vršenje najodgovornijih funkcija u revolucionarnoj armiji kakva je bila naša Narodnooslobodila ka vojska. U jedinicama u kojima se borio bio je tvorac uspjeha koji su po i-

Članovi Štaba XV majevske NOU brigade (u prvom redu kleče: prvi s lijeva Pavle Goranin, zamjenik političkog komesara brigade, Pero Kosori, komandant i Ratko Perić, zamjenik komandanta brigade) aprila 1943. godine u Mrežicama kod Miljevine.

vali na ta no utvr enim politi kim i vojnim procjenama svake akcije Duboko ubije en u svoje zamisli, stvarao je preduslove za uspjeh pc duhvata. Me utim, nije on bio samo organizator i rukovodilac. Sa var rednim vrlinama izuzetnih li nosti, bio je uvijek me u borcima i li nir primjerom izazivao divljenje i poštovanje. U jeku bitke u bosutskim šu mama, oktobra 1942. godine, odjekuje njegov gromki glas na njema kom jeziku, kada poziva Švabe na predaju. Poslije trijumfa naših bora ca u toj borbi, on formira poseban vod partizana u njema kim unifor mama, koji smjelo sprovodi naše ranjenike kroz selo Bosut i preko ri jeke Bosut, jer drugog puta nije bilo. Neke naoružane ustaše prilazili su kolima u kojima su se nalazili naši ranjenici, ali Pavlovo resko »vec veg« zastrašivalo je ove pokorne švapske sluge, pa su se odmicat Varka je uspjela još više kada je na suprotnoj strani rijeke Bosut, nj njema kom jeziku, pozvao stražu da prebaci skelu na koju su se ukr cala dva bataljona Šeste brigade i sremski partizani. Bez pucnja, straž; je razoružana i brigada je krenula na Frušku goru.

Sa dužnosti politi kog komesara Petnaeste majevi ke brigade, i novembru 1943, dolazi na dužnost politkomesara Dvadeset sedme NOU divizije. Sada ve kao iskusni rukovodilac revolucije, doprinosi d< ova jedinica ide iz uspjeha u uspjeh, iz pobjede u pobjedu. I kao što se to obi no dešava, da veliki borci ginu na poprištu svojih uspjeha i sla ve, tako i Pavle, kao komesar divizije, gine kod sela Žunovi na Romani ji, 2. januara 1944. godine, od neprijateljske bombe, ba ene iz aviona pored ku e u kojoj se nalazio štab divizije. Ražaloš ena Romanij propjevala je tugom za njim i njegovim nerazdvojnim drugovima:

Romaniju mori tuga
Jer joj nema i e druga,
Nema i e ni Ilije
Nema Selje najmilijeg.

Nije do ekao velike dane oslobo enja zemlje, ali je uspomena m njega ostala trajna i neizbrisiva. Nije do ekao ni oslobo enje Sarajeva svog voljenog grada. Duboko je vjerovao u pobjedu revolucije i njegov optimizam bio je hrana svima nama. Nismo imali sre u da s njim dijeli mo radost slobode na ulicama našeg grada za koji je on dao neizmjer no mnogo.

Njegovo ime sa ponosom nose danas naselja i ulice u Sarajevu i drugim mjestima, brojne škole, izvi a ki odredi, omladinske teritorijal ne jedinice, pa tako razna obilježja podsje aju na ovog revolucionara i na njegovom primjeru u e i inspirišu se sadašnje i budu e generacije u novim tokovima revolucije.

REGISTAR
LI NIH
IMENA

REGISTAR LI NIH IMENA

A

- Abdovi Rašid - 697
Abinun Markus - 111
Abinun Naum - 228,363
Abramovi Boris - 638,641,642
Abromajt (Abromeit) Franc - 567
A imovi Milan - 42, 89, 264
A imovi Obrenija - 477, 561
A imovi (Milan) - 87, 94
Adži Branko - 659, 661
Adžimitreski Dim e - 759
Adžovi Ešref - 537
Adžovi Ibro - 537
Adžovi (bra a) 537
Aganovi Alija - 493
Agi Safet - 303, 357, 358, 360, 467
Ahi Enver - 697
Ahi Tadžudin - 697
Ajanovi Enver - 228
Ajdin Nazif - 661
Akšamija Jakub - 244
Alagi Rahila - 423, 597
Alagi Vejsil - 451, 452
Alajbegovi Alija - 172
Alajbegovi Mustafa - 172, 341
Alajbegovi Raza - 172
Albahari Berta Lela - 381
Albahari Nisim Rajko - 24, 61, 64, 82;
108, 112, 117, 123, 185, 191, 254,
272, 277, 291, 305, 308, 335, 338,
343, 347, 801, 818, 844,
Albahari Mordehaj - 264
Albahari Salamon (Josip Ivanovi) - 113,
126, 130, 198,
Aleksi Marko - 687
Alibegovi Hasib - 694
Alibegovi Ibro - 542
Ali Fehim - 661
Ali Himzo - 444, 445, 661,
Ali Kasim - 444,
Ali ehaji Kemal - 361,
Aliefendi - Ivi Emina Stana - 533,
561, 597, 627, 629,
(Aliefendi) Lejla - 629
Alihodži Ahmed - 510
Alikalfi Fazlija - 819
Alikavazovi Abdulah Avdo oro - 433,
477, 538, 540, 560, 563, 570, 571,
573 574
Alkalaj Mošo Buki - 341, 532
Altarac Albert - 239, 264, 382
Altarac Avram - 610,
Altarac Hanika Vuja - 81, 192, 281, 347
Altarac Mordo - 256
Ambrozi Edo Aco - 290, 424, 488, 579,
635, 636, 637, 638, 651, 657, 718
Andri Branko - 519, 520
Andri Nikola - 114, 251, 329, 335, 347
Andri Obren - 142, 155, 170, 267,
Andri Radojka - 248
Andrijas Vlado (Andras Vladislav) - 121,
251
Andrijaševi Niko - 560, 562
Andrijevi Ivan - 651, 655,
Andži Ilija - 252
An i Lazar - 170
An i Vukašin - 65, 137, 161, 169, 170,
264
Ani Grga - 414, 560, 563
Ani Ivan - 812
Ani Paško - 557
Antoni Gojko - 634, 641
Antoni Zdravko - 621
Antoni (etni ki oficir) - 43
Antunovi Mato - 511, 571, 574
Aranicki Miloš - 814, 817
Arapovi Drago - 449
Arifhodži Fuad - 598
Arsi Milan - 251
Arsi Radovan - 251
Arsi (porodica) - 254
Arsov Ljub e - 798
Artukovi Andrija - 28, 562
Aškraba Vladan - 170, 265
Aterton (Terens) - 325
Avlijaš Relja - 264
Avlijaš Vojno - 684
Avramovi Dušan - 263

B

- Babi Aco - 716
Babi A im - 39, 43, 85, 86, 184, 197, 278, 832
Babi Anto - 560, 599
Babi Nebojša - 173, 180
Babi Sime - 659
Babi Zivka - 500
Bader Paul - 17, 36, 44, 45, 46, 51, 220, 568, 747
Badovinac (dr Milan) - 102
Badnjevi Midhat - 507
Bago Josip - 431, 534, 557
Baj eti Marko - 381
Baj eti Radomir Rade - 243, 347,
Baj eti Slobodan - 243
Baji Branko Baja - 114, 131, 254, 256
Baji Miloš - 530
Baji Nevenka - 659
Baji Ratko - 611
Baji Spiro - 116
Bajloni Mato - 823
Bajraktarevi Esad - 541, 546
Bakarši Kemal - 477, 538, 540, 560
Baki Mitar - 218, 219, 222
Bakoti Branka - 454
Bakran Ivo - 654
Balagija Sulejman - 560, 562
Balorda Janko - 113, 129, 130, 256, 337, 347, 635
Balorda Momir - 113, 130, 286
Ban Niko - 714, 716
Bandur Vidoje - 560, 563
Barbari Rade - 452, 454
Barbi Branko Ostoja - 526, 529
Barbi Srdan - 526, 529
Barbir Jure - 574, 575
Barbir Sre ko - 560, 562, 574, 575
Barek Alojz - 414, 417, 453,
Bariši Emilijan Emil - 413, 560, 599
Baro Jerko - 653
Baru ija Muhamed Hamdo - 577~
Baruh Hela - 264
Baruh Kalmi - 817
Baruh Nisim - 363
Baruh Stanko - 198
Baruh Viktorija - 532
Baši Avdo - 548
Batagelj August Marko - 414, 434, 443, 445, 446, 598
(Batagelj) Franc - 434
Batar Milan - 293
Batko Karlo Drago - 65, 161, 162, 168, 169, 264, 377, 378, 381, 668, 683
Batur Stanko - 114
Bazler (Franjo) - 449
Beba Salko - 718
Be aroska Vera - 759
Begi Be ir - 450, 451, 452, 453 454
Begi Kika - 529
Begi Midhat - 600
Begi Muhidin - 347
Begovi Branko - 278
Begovi Vlajko - 172
Behmen Mustafa - 230, 347
Behmen šefkija - 560
Beisner (Vilhelm) - 696
Beidi Safet - 290
Belak - Pavi i Stefica - 83. 347 349
429, 477, 538, 540, 561, 563
Beljkaši Stevo - 610
Benak idr Aleksandar) - 553
Bencler Feliks - 45
Benovi (ustaški policijski funkcioner) - 288, 410
Berger Gotlob - 399
Beri Dušan - 641
Besarovi Savo - 101, 102
Besarovi Velimir - 623
Besarovi Vojo - 609
Besednjak Angel - 434, 435
Beširevi Hamid - 668
Bešlagi Avdo Brico - 228
Bešlagi (bra a) - 717
Bešli Akif Božo - 76, 82, 230, 297
Beširevi Hamid - 357, 358, 359, 668
Bey Essad - 744
Bijedi Džemal Crni (Ante Juki) - 268, 387, 391, 405, 415, 418, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 436, 476, 477, 491, 497, 499, 501, 504, 510, 512, 513, 514, 516, 521, 533, 568, 569, 583, 584, 585, 586, 594, 602, 610, 611, 627, 630, 631, 685, 686,
Bilal Mirko - 661
Bilal Pero - 661
Bilalagi Ramiz Beg - 422, 477, 503, 511, 515, 728,
Bilbija Boško - 598
Bili Božidar Urar - 477, 510, 511,
Bilik Ferdo - 477
Biser Šerif - 509, 511, 517,
Biser - Taso Nadžija Nada - 421, 423, 477, 499, 500, 511, 515, 685
Bjelakovi Mihajlo - 337
Bjelica Boško - 379
Bjelica Vlado - 378, 381
Bjelogri Krsto Buha - 228
Bjeloš Jovo - 697
Bjeloš Vojo - 697
Blagojevi Blagoje - 286
Blagojevi Duško - 347
Blagojevi Dordije - 444
Blagojevi Milan - 204
Blagov anin Pana - 251
Blagov anin Spasoje - 347
Blaškovi Petar - 609
Blaškovi Vladimir - 813
Blažek Branka - 112, 119, 121, 251, 252, 576, 577
Blažek Marija - 532, 576, 577, 597
Blaži Zagorka Zaga - 83, 192, 411, 412, 413, 550
Blažina Josip - 449, 450, 451

Blum Emerik - 819, 822,
 Bodnaruk Ivica - 718
 Bogdanovi Nada - 798
 Bogdanovi Janko - 681
 Bogdanovi Savo Brko - 388, 550
 Bogi evi Vojo - 83
 Bojani Gojko - 266, 268, 681, 685, 687
 Bojinovi Nikola - 303
 Bojovi Aleksa Brko - 136, 141, 155,
 170, 267, 378, 379, 381, 668
 Bojovi Blaško - 170
 Bojovi Pero - 267
 Bojovi Spasoje - 170
 Bokan Budimir - 437, 444, 445,
 Bokonji Nenad - 519, 525, 526, 528
 Bona i Vesna - 526
 Bor i Berislav - 814
 Borota Gojko - 617, 623, 624, 625,
 Borov anin An elko - 825, 827
 Borov anin Grujo - 831
 Borov anin Mirko - 85, 825
 Borov anin Rade - 244, 329, 335
 Borov anin Seka - 192
 Borov anin Stana - 192
 Borov anin (bra a) - 825
 Boršek Marjan - 110
 Bosilj i Bogdan Bojo - 377, 378, 381,
 684, 687, 688, 689, 691
 Bosilj i Branko - 264, 360
 Bosilj i Danilo - 264, 684, 688
 Bosilj i Janko - 683
 Bosilj i Kojo - 683
 Bosilj i Slobodan - 170, 260, 262
 Bosilj i - Todorovi Savka - 424, 514,
 585, 683, 684, 686
 Bosilj i Uroš - 684, 687, 688, 689, 691,
 Bosilj i Živko Seljo - 264, 269, 424,
 425, 583, 585, 681, 684, 686, 687,
 688, 689
 Bosilj i (porodica) - 514, 569
 Bostandži Agan - 555, 594, 599, 699,
 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706
 707, 708, 710, 846,
 Bostandži Safija - 699, 700, 701
 Boškovi Boro - 712, 718
 Boškovi Dušan - 372, 373
 Boškovi Jovo - 116
 Boškovi Radmila - 499
 Boškovi Relja - 113
 Boškovi Savo - 111
 Bošnjak Melentije Melenta - 114, 227,
 228, 329,
 Bošnjakovi Ante - 558, 560, 565 593
 599
 Boti Stevan - 791
 Botulja Meho - 147, 683
 Boži Milan - 609
 Boži Natalija Nata - 532, 533, 561
 Božovi Božo - 373
 Božovi Petar - 687
 Bra kovi Salih Salko - 476 490 497
 501, 545, 569
 Brajkovi Olga - 422, 499, 597, 627, 728
 Bralo Božidar - 258, 738
 Brankovi Ljubica Ljuba Plava - 421
 423, 424, 499, 511, 515, 516,
 Breclj Darinka - 441
 Brezar Franjo - 657
 Bri i Vojislav Vojo Brico - 477, 490
 519, 520, 521, 522, 525, 526, 528'
 529, 606
 Brki Branko - 243
 Brki Hasan Aco - 10, 26, 57, 64, 72
 108, 112, 113, 254, 274, 287, 292
 335, 338, 346, 822, 823, 825, 844
 846, 848
 Brki Husein - 599
 Brki Muhamed - 526
 Brki Vesna - 499
 Brklja Behija - 423, 424, 515, 516
 Brklja Nusret - 424, 490, 505, 516
 Brklja Mile - 488, 512
 Brklja Ksenija - 477, 561
 Brklja i Jela - 535
 Broz Josip Tito Stari - 32, 33, 34, 44, 55,
 63, 69, 75, 95, 105, 117, 119, 122,
 152, 172, 189, 197, 200, 213, 214,
 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224, 235, 236, 237, 239,
 240, 241, 246, 247, 254, 255, 266
 273, 302, 311, 312, 313, 315, 316,
 317, 318, 320, 321, 323, 324, 325,
 327, 337, 350, 351, 354, 355, 356,
 357, 363, 364, 365, 366, 369, 374.
 376, 378, 379, 383, 385, 386, 401,
 408, 457, 460, 462, 464, 467, 469,
 475, 484, 486, 488, 489, 490, 508,
 539, 546, 591, 592, 607, 641, 645,
 646, 664, 665, 666, 667, 674, 676,
 678, 686, 732, 733, 742, 743, 746,
 776, 805, 831, 833, 836, 837, 844,
 849.
 Brutus Salem - 548
 Bubi Mahmud - 560, 563,
 Bu evac Stana - 290
 Bu Adem (Filipovi) Viktor - 391, 396,
 397, 415, 430, 432, 433, 436, 477,
 511, 533, 538, 539, 540, 552, 553,
 555, 557, 571, 574
 Budak Mile - 739, 744
 Budimli Adem - 636
 Budimir Franjo Bundi - 83, 377, 378, 576
 Buha Boško - 239
 Buji Branko Sedmak - 735
 Buji (Georgina) Gina - 526
 Buji Mladen - 526
 Bukovac (Ahmed) - 501
 Bukovac Džemil - 658
 Bukovac Milan - 600
 Bukovac Stevo - 93
 Bukovac Vlasta - 501
 Bukurevi Vahid - 698, 702
 Bukurevi Zahid - 124, 694, 697, 698,
 699, 702
 Bukvi Novica - 561, 562
 Bulaji Milan - 114

Bulatovi (etni ki vojvoda) - 202
Buli Dominik - 560
Bulovan (Milorad) - 43
Buncar Jože - 441
Bunji evi Ljubinka - 697
Bunji evi Ljubo - 697
Bunji evi Niko - 697
Bunji evi Ruža - 697
Bunji evi Slavko Grk - 123, 692, 697
Burdževi Rifat - 846
Burek Ahmet - 609
Burekovi Hamdo - 504
Buri Savo - 373
Buri Stjepan Stevo - 437, 444, 445
Busuladži Hamid - 453
Bušatlija Mahmut Buš - 648, 846
Butina Todor - 114, 227
Butozan Vaso - 786, 815, 817

C

Cengle Franc - 734
Ceri Ešref - 347
Cicmil Obrad - 99, 172, 219
Cigler Ivan - 449, 451
Cividini (Branko) - 467
Crvenkovi Filip - 553
Cvetanovi Dara - 421, 499
Cvetkovi (Dragiša) - 203, 204, 208
Cvijeti Nikola - 338, 347
Cvijeti Stevo - 838, 839, 840,
Cvijeti Uroš - 624
Cvijeti Vlado - 63, 83, 186, 191, 839, 840
Cvitkovi - Babi Lijerka - 498, 599,
772, 779
(Cvitkovi) Branka - 772
(Cvitkovi) Dane - 772
Cvitkovi Miljenko - 68, 195, 196, 197,
198, 211, 230, 334, 337, 340, 347
668, 771, 772, 773, 774, 775, 776,
777, 778, 779, 780, 781, 782, 783,
784, 785, 786, 787, 788, 789, 790,
791, 792, 793, 794, 795, 796, 844
(Cvitkovi) Mirko - 772, 774
Cvitkovi Mladen - 82, 97, 209, 211, 772
(Cvitkovi) Natalija - 772
Cvitkovi (porodica) - 772
Cvjetanovi Grujo - 89

aji Salko - 123
aki Avdo - 124, 698
aki Meho - 698
aki šukrija - 699, 708, 710
alki Hidajet akal - 544, 546
amo Edhem - 335

are Anton - 441
arki Anka - 627
arki Lepa - 594, 597, 598
asni Marko - 712
avdar Asim - 561
e o Zikrija - 699
elar Zdravko - 328
eli Doko - 414, 437
elonja Rajko - 126
engi Aziz - 548
engi Esad Matoš - 64, 82, 186, 190,
191, 193, 347, 349, 406, 425, 426,
501, 513, 535, 568, 569, 582, 583,
616, 668, 808
engi Ferid Fi o lbro - 239, 264, 297,
307, 308, 310, 377, 382, 518, 683
engi (Hasan) Haso - 147
engi Omer - 617,
engi (domobranski oficir) - 830
engi (porodica) - 147
er il Vinston - 673
erkez Vlado - 576
esovi Džemal - 541, 544, 546,
esovi Hasan - 546
iv ija (borac NOVJ iz Sarajeva) - 290
ohadži Asim - 712
ohadži Ismet - 714, 716, 718
olak Košta - 518
olakovi Ibrahim - 228
olakovi Rodoljub Ro ko - 25, 63, 68,
89, 153, 171, 197, 198, 199, 200
217, 219, 235, 247, 255, 260, 280
834, 836
oli Marija - 627
olo Božo - 211
olo Ljubica - 688
olo Ljubo - 529
omara Izet - 522
ormehmedovi Meho - 548
ovi Milenko - 519, 522, 526
ovi Mladen - 683
ovi Mirko - 477
ovi Stevo Dikan - 268, 683, 684, 688
ubri Josip (Meji Josip) - 115, 198,
urukovi Meho - 228
uturi Stipe - 357, 358, 360, 370 373
467

ati Hivzija Safet - 83, 329
ebi Milan - 114
ehi amil Striko - 422, 424, 426, 427,
504, 505, 511, 611, 616,
emalovi Narcisa - 496, 499, 501
eri Šalim Braco - 83, 297, 329, 335,
347
erimagi Džemal - 511
etkovi Pero - 358
imi Osman - 510, 511

Cirovi Janko - 373
ori Remzija - 172
orlija Ratomir - 454
Cosovi Savo - 170, 268
ori Marko - 512
ukovi (etni ki oficir) 42,44, 101
ulum Dušan - 694
urkovi Milan onga - 303, 360, 519

D

Dabi Borjana Bora - 526
Dabi Ljubo - 697
Dalahmetovi Ramiz - 698, 699
Damjanovi Duro - 167, 266, 296
Damjanovi Miloš - 127
Damjanovi Sekula - 117, 128
Damjanovi Pero - 477, 841
Damjanovi Slavko - 113, 117, 128
Damjanovi Vlado - 264,
Damjanovi (Stevo - Leko) - 617
Dangi Jezdimir - 42, 43, 44, 45, 68, 69,
86, 87, 88, 89 , 94, 98, 101, 115,
122, 149, 151, 183, 197, 199, 204,
212, 219, 220, 278, 281, 336, 747,
832, 834, 843
Danilovi Uglješa - 9, 25, 61, 63, 68, 83,
90, 120, 153, 197, 200, 213, 245,
260, 568, 751
Daniti Blankica - 347
Daniti Mira - 131, 256, 290
Danon Aron Jaša - 382
(Danon David) Davko - 775
Danon Erna - 303
Danon Oskar Jovo Cigo- 76, 113, 208,
254, 256, 278, 329, 347, 817, 823,
825, 826, 828, 831
Davidovi Ljubo - 753
Davidovi Mirko Crevar - 64, 65, 109,
112, 114, 227
Dedi Hamica - 524
Dedi Meho - 687
Dedi Munib - 687
Dedi Zaim - 524, 687
Dedijer Vladimir Vlado - 235, 236, 239,
253, 254, 255, 325, 383, 667,
Delibegovi Vehid Roki - 702
Deli Hamdija Bata - 504, 507
Delyannis (Delijanis) Stanko Zubo Bepo
- 477, 520, 525, 528, 688
Demirovi Sulejman - 600, 658
Derikonja Savo - 90, 100, 101, 102, 128,
129, 132, 408, 624, 849
Derviškadi Hakija Branko - 168
Dezuana Alfred Bunco - 436, 437, 533,
565, 566,
Dikin (F.W.D.) - 673
Dimitri Melanka Seka - 526
Dimitrijevi Vojo - 83, 169, 231, 238, 382
820
Divljan Ranko - 137, 139
Divljan Sretko - 268
Dizdar Mustafa Herihter - 446, 447
Dizdar Selim - 521
Dizdarevi Nijaz - 347, 712, 714
Dizdarevi Nusret - 121, 131, 256
Dizdarevi Raif - 718
Dizdarevi Rešad - 347, 349 429 716
718, 719
Dizdarevi Šamija - 478
Dizdarevi Zijo - 467, 712
Dizdarevi (bra a) - 714
Dobrilovi Mitar - 89
Doki Pero - 790
Dombaj Karlo - 436, 443, 444
Dominikovi Petar - 561
Dori Emina Emilija - 422, 598, 627
Dori Jusuf - 357, 358
Dori Šefik - 347, 598, 627
Dovadžija Mustafa - 131, 167, 190 191
231, 256, 278
Dozet Dušan - 362
Dozet Natalija - 499
Dra e Hidajet - 454,
Dragi evi Marijan - 714
Dragi Jovo - 228
Dragi Miladin - 228
Dragi Vlado - 228
Dragiši Miro - 367
Dragutinovi Zora - 697
Dramuši Strahinja - 610
Draškovi Borko - 772
Draškovi Lepa - 424
Draškovi Mila - 424
Draškovi Ranka - 424
Draškovi (porodica) - 422, 424
Draži Ambroz - 560
Drenovi Uroš - 788
Drina Fadil - 445
Drini Džemal Suco - 228
Dugonji edomir edo - 430, 431, 432,
560
Dugonji Ljubica - 430, 431, 432, 561
Dugonji Rato - 62, 120, 153, 168, 239,
297, 395, 460, 491, 771
Dugonji Zvonko - 658
Dugoševi Jovan - 814
Dundi Vukola - 197
Durbeši Jelena - 82
Durbeši Ljerka - 182, 192
Durjava Maks - 435
Duri Ekrem - 352, 359, 370
Durmiševi Jakub - 333, 335
Durmi Uzeir - 638
Dursun Jovo - 477, 511, 571, 574
Dursun Ljilja - 82, 191
Dursun Ljubo - 529
Dursun Nada - 82, 277
Dursun Stevo - 529, 530
Dursun Tanja - 529, 530
Dutina Svetko - 659
Dvoržak (domobranski oficir) - 652

DŽ

Džemidži Alija - 539
Džemidži Mesud Mecađa - 537 538,
545, 546
Džemidžija Asim - 444
Džindo amil - 81
Džindo Ragib - 337
Džindo Rasim - 81, 206, 230
Džini Alma - 545
Džini Bakir - 419, 560, 563
Džini Mehmed Meho Rosi - 420, 422,
423 425, 470, 491, 497, 501, 504,
505 509, 510, 511, 513, 529, 538,
541, 544, 545, 547, 584, 585
Džini Salih - 576,
Džinovci Safet Safa Mirko - 437, 439,
440, 445, 446, 454
Džudža Asim - 454
Džudža Meho - 692, 698, 702
Džudža Muhamed - 527, 555, 560, 563
Džudži Meho - 124

D

Dafi Mehmedalija - 444
Dakovi Duro - 715
Dapi Dragutin - 560
Deki Radomir - 149, 204, 208, 210
Diko Mustafa - 447
Dilas (Milovan) - 756
Dokanovi Kojo - 243
Doki Blagoje - 286, 289
Doki Bogdan - 290
Doki Danilo - 86, 848
Doki Joja - 659
Doki Milena - 290
Doki Milenko - 290
Doki Trifko - 111, 112, 251, 252, 347,
635, 718
Doki Vojislav Vojo - 142 -
Doki Zorka - 290
Donlagi Ahmet - 311, 673, 839
Donlagi Esma - 611
Donli Andrija - 712
Donli Jusuf - 337, 347
Dordevi Ilija - 159
Dordevi Jovan - 815
Dordevi Nenad - 142
Dordi Ilija - 155
Dudo Ismet - 699, 708
Dugum Hadžo - 521
Dukanovi Pero - 33, 39, 44, 89, 199
Dukanovi Relja - 265
Dukanovi Savo - 356, 357
(Duki) Ahmet - 426, 586
Duki Bahrija Bahra Cica - 420, 426 477
501, 504, 510, 511, 513, 515, 516
517, 569, 584, 585, 586, 597, 629
630,
Duki Drago - 640

Duki Duro - 89
Duki - Eški Mirzija - 421, 423, 428,
511, 516, 517
Duki Hanifa Hana - 423, 627
Duki Mirza - 347, 420, 517, 584
(Duki) Muhamed Fadil - 428
Duki Šemsa - 422, 428, 517, 585,
Duki (porodica) - 427
Duli Izet - 537
Dumiši - Berberijan Šadija - 597
Duraškovi Milutin Duraš - 24, 61, 82,
185, 191, 277, 305, 340, 347, 841
Durdi Milan - 111
Duri Anika Tanja - 439, 440, 728
Duri Luka - 113
Duri Ljuba - 433, 561, 563
Duri Pero - 639
Duri Stevo - 534
Durovi Risto - 274
Durovi - Bibanovi Saveta - 180, 599

E

E imovi Marko - 78, 335, 337, 668
E imovi Milena - 192
Efendi Fuad - 541
Ekimovi Fadil - 228
El Huseini Emin - 398, 399, 426, 493,
507, 513, 568, 585, 589, 614
Eleta Stevo - 99
Elez Danilo - 139
Elez Dordo Macija - 139
Elez Košta - 139
Elez Lazar - 139, 149, 204, 205, 210, 212
Elez Mile - 137, 144, 151, 155
Elez Tadija - 139,
Engel Elijas Ilija - 822
Engel Joža - 601
Engel Mavro Miki - 120, 121, 131, 252,
256
Engel Slavko - 60
Engels (Fridrih) - 759, 773,
Erceg Borislav - 560
Eri Sreto - 114, 128, 129, 130, 132
(Erki) Pero - 795
Eskenazi Albert - 277
Eskenazi Heskija - 263, 264
Eskenazi Isak - 697

F

Falatar Dinko - 252, 429, 430
Falatar Jelena - 499, 500
Fati Alija - 123
Fatur Mila - 586, 597
Fazlagi Belkisa - 496, 499
Fazlagi Mehmedalija - 349, 429

Fazli Kemal - 477, 523, 538, 540, 555, 560, 571, 574
 Fejzi Ibrahim - 717
 Fejzi Safet - 786
 Fejzi Sulejman - 717
 Fejzo Mustafa - 229, 335
 Fejzo Rabija - 599
 Fel ar Boleslav - 391, 396, 552, 560, 562, 563
 Ferdinand Franc - 736
 Ferzanovi Vojno - 113, 116
 Fešta Galib - 453
 Fešta Munevera - 627
 Fetahagi Ahmet elik - 198, 337, 347, 349, 391, 396, 429, 476, 490, 505, 569, 585
 Fetahagi Meho - 242
 Fetahagi Muhamed Gimnazijalac - 509, 511
 Fetahagi Nedžad - 511
 Filipovi Emina - 499
 Filipovi Emira - 499
 Filipovi Enver - 541, 542, 546
 Filipovi Husnija - 147
 Filipovi Ibro - 417
 Filipovi Lazar - 698
 Filipovi Mirko - 795
 Filipovi Salko - 147
 Filipovi (Sulejman) Suljo - 616
 Finci Hanika An ika - 605
 Finci Jahijel - 819
 Finci Moni - 347, 796
 Finci Regina - 495, 496
 Fliker Leon — 347
 Fliker Moric Mika - 76, 82, 99, 191, 209, 300, 310,
 Fliker Salamon Pero - 82, 83
 Fogl Ivan - 606
 (Foht) Ivan - 602, 605, 606
 Foht Josip - 586, 602, 604, 605, 606
 Foht Joško - 61
 (Foht) Vlatko - 602, 605, 606
 Foht (porodica) - 602, 603, 606, 618,
 Fomagin (domobranski oficir) - 655
 Forcan Arsa - 192
 Forovi Boro - 123, 130
 Fortner Johan - 17, 553, 559, 601
 Franceti Jure - 73, 98, 114, 485, 512, 651, 693
 Franceti Nikola - 557
 Franko (Francisko) - 733, 777
 Frankovi Kazimir Kazo - 112, 114, 121, 128, 129, 201,
 Frkovi Vladimir Lulo - 307
 From Verner - 567
 Fukarek Pavle - 772, 812, 818, 819, 824
 Furtula Dušan Duško - 201, 830
 Furtula Svetko - 99, 300, 837
 Gaji (Milenko) - 196
 Galeb Branko - 467, 649, 651, 655
 Gaon Joža - 370
 Gaon Rafael Rafo - 347, 370
 Gaši Slobodan - 193
 Gavrankapetanovi Hivzija - 560 565 593
 Gavrankapetanovi Ismet - 28, 559
 Gavri Lazar - 697
 Gavri Miloš - 124
 Gavri Spasenija - 697
 Gebels Josef - 731,740,741
 Georgijevi Nikola - 519, 520
 Gerin Alija - 147
 Gerl Ljudevit - 658
 Germogen - 588
 Gerstler (Ijekar iz Vareša) - 111, 128
 Glasovi Zika - 501, 600
 Glez fon Horstenau Edmund - 17, 24, 45, 46
 Gliši Petar - 127, 256
 Glodo amil - 524
 Glodo Fadil - 524, 687
 Glodo Mulija - 687
 Glomazi Stanica - 372
 Gluhovi Arso - 89
 Gnjidica Franjo - 539, 560, 563
 Gojkovi Gojko - 452
 Golijanin Pero - 264
 Golijanin Sava - 139
 Gološevi Hidajet - 380
 Gološevi -Radi Zlata - 421, 441, 478, 499
 Gološevi Reuf - 391, 396, 397, 413, 414, 415, 430, 431, 433, 451, 552, 555, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 574, 575, 593, 683
 Gološevi Urfeta - 532
 Golubovi Savo Golub - 687
 Goranin Feliks Sre ko - 135, 170, 844, 845
 Goranin Pavle Ilija - 64, 72, 76, 82, 83, 86, 97, 186, 191, 193, 205, 206, 210, 234, 254, 271, 337, 340, 347, 772, 775, 794, 823, 825, 827, 828, 829, 830, 831, 833, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851,
 Goranin (porodica) - 844
 Gorki Maksim - 517, 758, 759
 Gorušanin Rusmir - 246
 Govedarica Petar Bugar - 155, 687
 Govedarica Uroš - 155
 Govedi Slavko - 696
 Grah (njema ki pukovnik) - 553
 Granov Camil - 357, 359
 Gra anin Miloš - 286
 Grbac Zvonko Pero - 594, 600, 647
 Grbi Stanko - 650, 655
 Grebo Adil Beg - 361
 Grebo - Džubur Azra - 501.597
 Grebo Hama - 704
 Gregori Pavle Pajo - 814
 Grgi Ernest španac - 357, 359, 370

G

Gajer Alfred - 657
 Gaji Milorad - 815

Grgi Josip - 658
Grgi Niko - 698
Grgi Sreto - 264
Grmek Marija - 441
Gruji Milka - 288, 290
Gruji Nada - 499
Grušević Nikola - 791
Grzelj Franjo - 436, 441
Gušanac Muharem - 444
Gušić Vojo - 381
Guzina Ognjen - 683

H

Ha am Mithat A im - 76, 81, 82, 329, 335, 337
Hadžiabdi Tahir - 278
Hadžihasanovi Uzeiraga - 515, 616
Hadži Bajro - 147
Hadži Enver - 561
Hadži Hakija - 614
Hadži Jusuf - 560
Hadži Kasim - 68, 195
Hadži Salih Salko - 357, 358, 360, 370
Hadžihasanovi Salko - 529
Hadžiibrahimovi Fehim - 698
Hadžimusi Smail Smajo - 511, 537, 555, 557
Hadžiomero vi Emina Memica - 499, 515
Hadžiomero vi Hasan - 522
Hadžiomero vi Ismet - 697, 698
Hadžiomero vi Vejsil - 698, 699
Hadžiosmanovi Nusret - 560, 563
Hadživukovi Božo - 172
Hadžovi Nazif Garo - 425, 436, 437, 444, 476, 478, 493, 497, 501, 541, 542, 543, 565, 566, 569
Hadžovi Nijaz - 565
Hadžovi Zaim - 565
Hafizbegovi Omer - 544
Hafizovi Nairn - 192
Hafizovi (Galib) - 186
Hafner Franjo - 560, 562, 565
Hajdarhodži Muharem - 352 358
Hajdrih (Heydrich) Rainhard - 568
Hajnrih (Heinrich) Alfred - 551
Hajnrih Cilika - 576, 577, 594, 597, 604
Hakirevi Alija - 698, 699
Hakirevi Avdo - 698
Hakl Rajmund - 132
Halilovi Ahmed - 697
Hamovi Rade - 65, 82, 141, 216 218 220, 221, 828
Handži Akif - 493
Hanjali Mahmut - 144, 151, 172
Hasagi Fadil - 123
Hasanbegovi Alija - 698
Hasanbegovi Bešo - 477
Hasandedi Šefko - 615, 617
Hasi Salih - 617
Hatibovi Rezak Za o - 598
Hebib Mustafa - 698
Helm Hans - 557
Henda Hajrija - 496
Hercigonja Ivan - 658
Himler Hainrih - 399, 567, 568
Himerlajh - Sesar Marica Marija - 422, 425, 432, 433, 532, 533, 534, 560, 562, 563, 627, 629, 630
Hitler Adolf - 45, 115, 312, 313, 398, 408, 492, 512, 537, 540, 567, 568, 589 590, 609, 663, 674, 731, 734, 739
Hladnik Anton - 562
Hodak Anka - 453
Hodži Alija - 64, 83, 121, 131, 191, 347, 548. 605
Hodži Avdo Hodža - 167, 190, 191. 278, 347. 668. 825
Hodži Mustafa Mujo Crni - 80, 81, 201 206, 207, 208, 297, 604
Hodži Nazif - 683
(Hodži) Ružica - 604
Hofman (Paul) - 43
Holjac Vjekoslav - 560
Hornov Saša - 661
Horvat Artur - 654
Horvic Alfred Ferdo - 360, 363
Hošo Nedžib - 450, 451
Hoti Mesud - 611
Hrva evi Milovan - 227, 228
Huba Valter (Hubatsch Walther) - 313
Hubana Alija - 477, 519, 520, 521, 522, 526
Huki Meho - 702, 703
Hukovi Marjanovi Hajra - 499, 501, 600, 723, 728
Humo Avdo Kulturni - 61, 195, 222, 224, 347, 349, 391, 395, 401, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 419, 423, 424, 425, 430, 568, 579, 610, 611, 655, 683, 686, 701
Humo Olga - 624, 823
Huseinagi Sula - 704, 705
Huski Izudin - 698, 702
Huski Meho - 608, 609, 610
Huša Milan - 553, 560, 562, 563
Hutner Oto - 414, 436, 437,
Huzbaši Ahmed - 718,
Huzbaši Ferid - 714
Huzbaši Seid - 714, 716, 718, 719
I
Idrizbegovi Hasan - 352, 358
Idrizovi Mehmed - 225
Idžakovi Edo - 121, 174, 499,
Ikoni (Tanasije) - 276
Ili i Branko - 712
Ili i Bogdanka Cica - 526

Ili Jovo - 616
Ili Milan i a Šumadijski - 40, 96, 282,
363, 839, 840, 841
Ili Risto - 698
(Ili) Stojanka - 423
Ili Vojo U o - 113, 130, 254, 347
(Iliji Vladimir) Lenjin - 764
Imamovi Alija - 123
Imamovi Jusuf - 640
Imamovi Mujo - 228
Imširija (porodica) - 495
Injac Radoslav - 303
Isakovi Fuad - 228
Isi Esad - 698
Islamovi Salko - 123
Iširlija Avdo - 228
Ivaniš Lazo - 640
Ivankovi Angela - 553, 561, 562, 563
Ivankovi Luka - 560
Ivanovi Miladin - 300
Ivekovi Hrvoje - 814
Ivkovi Olga - 421, 423, 426, 499, 597
Ivkovi Obren - 378
Izmirlija Rabija - 242
Izrael Leopold - 714

J

Jaganjac Derviš - 123
Jahi Suljo - 337
Jaj anin Ljubomir Bijeli - 634, 641
Jakši Duro - 205
Jakši Milan Ivan Španac - 78, 82, 155,
198, 205, 211, 368
Jakši Obrenija - 627
Jakši Rade - 197
Jakubovi Vahid - 431,557
Jamakovi (Mustafa) - 186
Jamakovi (F. Meho) - 835
Jankovi Gliša - 110, 126, 337, 347, 529,
635, 719
Jankovi Ravijojla Rava - 337, 347
Jankovi Vlado - 650, 651, 652, 654, 655
Jankovi (vodnik u NOVJ) - 839, 840
Janji Boško - 127
Janji Milka - 423, 424, 496
Janji Nikola - 193, 495
Janji Radojka - 495, 499, 501
Janji Savka - 501
Janjoš Paša - 561
Janjuši Aleksa - 228
Jaši (Petar) - 81«
Jaži (Jaki) Sulejman - 215
Jefti Dušan - 637
Jefti Zdravko - 329
Jeli Luka - 641,
Jeremi Mijo - 219
Jeremi Vaso - 289
Jerlađi Dervo - 522
Jevdeni Branko - 551

Jevdeni Miron - 391,397,433 551 558
560,562,563,593,601,610
Jev evi Dobroslav - 102, 494 551 623
624
Jilek Drago - 550, 551
Joci Ostoja - 227
Joco Rade - 290
Jocovi (porodica) - 684
Jokanovi Mišo - 259, 262, 468, 684
Jokanovi Vlado - 468
Joki Blaško - 264
Joki Goša - 264
(Joki) Hristifor Kika - 528
Joki Milan - 623
Joki Mirko Mika - 264, 360
Joki Svetozar - 520, 528
Jolovi Janko - 64, 72, 83, 185, 186 191
193, 244, 412
Jošilo Živko (radnik) - 307, 533
Jošilo Živko (student) - 136, 155, 170
267, 378,
Jovandi Spasoje - 339
Jovanovi Arsenije Kigi - 551
Jovanovi aslav Gor in - 76, 82, 347
Jovanovi Dragoljub - 544,
Jovanovi - Dragaš Dara - 627
Jovanovi Desa - 803
Jovanovi Dušan - 78,
Jovanovi Iso - 10, 24, 57, 66, 83, 153.
185, 191, 193, 197, 199, 200, 213,
260, 263, 277, 305, 408, 429, 568,
582, 602, 764
Jovanovi Josip - 329, 337, 791
Jovanovi Milan - 381
Jovanovi Nikola - 357
Jovanovi Ružica - 423
Jovanovi Veso - 297
Jovanovi Vojo - 544
Jovanovi (etni ki oficir) - 43
Jovi i Bogdan - 793
Jovi i Ratko - 207
Jovi Lazar - 274
Jugovi Božo - 76, 97, 191, 209
Juri Vjekošlav - 562
Jurin Tomo - 562
Jurjevi Ante - 560

K

Kabiljo Danica - 82, 192, 272, 276, 277
Kabiljo David Da o - 286, 287
Kabiljo S. Isidor - 450
Ka mar ik Franjo - 432, 560
Kadi Avdo - 599
Kadi Huso - 609
Kadi Muhamed - 819
Kadijevi Vojo - 370, 372, 373
Kadruši Sadik Dik - 347
Kahuli Danilo - 180
Kaji (Mato) - 383

Kajon Mavro Marko - 82, 193
 Kalabi Nikola - 746
 Kalajdzija Nikola - 718
 Kalamut Franjo - 712
 Kalamut Ivica - 712
 Kaldžo Esad Bobi - 541, 546
 Kaledin Nikola - 657, 658
 Kalodera-Nonkovi Bibijana - 721
 Kalu er i Kristina Beba - 526
 Kamberovi Edhem Edo - 541, 542
 Kamerhofer (Kammerhofer) Konstantin - 567, 568
 Kamenica Ibro - 477
 Kamenica Junuz — 477, 510, 515, 537, 560, 563
 Kamenica (bra a) - 490
 Kamhi Samuel Petko - 83, 264, 347
 Kapetanovi Džemil - 477, 519, 523, 526, 530
 Kapetanovi Fahrija - 499
 Kapetanovi Ibro - 600
 Kapetanovi Irtan - 359; 548
 Kapetanovi Nada - 699, 700, 701
 Kapetanovi Osman - 579, 708
 Kapor Milorad - 685
 Kapidži Ejub - 478
 Kapri - Stija i Emilija - 496, 501, 594, 598
 Karabatak Bogdan - 264
 Karabegovi Osman - 25, 63, 68, 195, 199, 200, 221, 296
 Karahasanovi (Hajrudin) Kiko - 504
 Karahasanovi Mubera Muba - 421, 499, 501, 516
 Karahasanovi Mugdim - 504
 Karakaš Smajo - 577
 Karali Hasan - 444
 Karalija Mahmut - 698, 702
 Karamatijevi Pivo - 239
 Karamehi Avdo - 123
 Karamehmedovi Hamdija - 687
 Karan Dušan - 634, 636, 637, 638>640
 Karanovi Vlado Karan - 347, 836
 Kardelj Edvard - 32, 33, 119, 216, 217, 315
 Kari Meho - 265
 Kari Rašid - 244
 Karkin Šulejman - 357, 358
 Karkin Šemsudin - 360
 Karišik Rajko - 207
 Karlovi Stevo - 638
 Kaše Zigfrid - 45, 696
 Kaut Slobodan Bato - 526
 Kavazovi Omer - 147
 Kavazovi -Terzi Besima - 421
 Kav i Nande - 441
 Kazazovi amil - 228
 Kažini Džemil - 658
 Kecmanovi Dedo - 237
 Kerec Vilovi Neda - 803
 Kerec Vladislav - 803
 Keroševi Mijo Guja - 274
 Kesi Andrija - 380
 Kesi Mirko - 640
 Kete Franjo - 683
 Keviš (Erih) - 44
 Kezunovi Slobodan - 155, 378
 Kiki Hasan (Alija Korjeni) - 733
 Kilali -Hadži Alija - 698
 Kindibal Drago - 477
 Kindibal - Pre a Zora - 347, 477, 499
 Kirli Ibrahim Ibro - 618
 Kisi Branko - 290
 Klepi Boro - 629
 Klepi Branko - 488, 518, 520, 629, 684, 685
 Klepi Julka - 627, 629
 Klepi (bra a) - 519
 Kljaji Drago - 264
 Kljaji Filip - 302, 303, 365
 Kljaji Obren - 264
 Kljaji Risto Relja - 263
 Kneževi Aco - 290
 Kneževi Franjo - 616
 Kneževi Jovan - 423
 Kneževi Jovanka - 423
 Kneževi Marko - 712
 Kneževi Mi a - 634
 Kneževi Mladen Traktor - 307, 347, 349, 391, 396, 411, 436, 478, 533, 794
 Kneževi Rade - 819
 Kneževi Ratko - 772
 Kneževi Špiro - 423
 Kneži Borivoje Boro - 565, 593, 599, 619, 620
 Koburg Boris - 732
 Kocjan i Ka a - 763, 764
 Ko ovi -Duraškovi Dragica - 129
 Ko ovi Momo - 144, 159, 160 218 219
 Kojdi Todor - 117, 128
 Koji -Andri Radojka - 112, 251
 Koji An a - 112, 250
 Koji Dušan - 565, 566
 Koji Milena - 251
 Koji Prodan - 129, 251, 254
 Koji Slavko - 114, 250, 329, 333
 Kojo Ljubo - 193, 242, 245
 Kokot Simo - 291
 Kokoruš Gojko - 698
 Kokoruš Simo - 117
 Kokoruš Slavko - 698
 Kokoruš Uglješa - 698
 Kolak Rudi - 68
 Koluder (Aziz) Aza - 635, 718, 719
 Kolumbi Nikola Šaka - 535, 683, 684
 Komarica (Slavko) - 589, 747
 Konak Omer - 147
 Konforte Salomon - 83,
 Konjevi (Mile) - 493
 Koponja (komandir u NOVJ) - 633
 Kopi Ankica - 526
 Koprivica Arso - 185
 Koprivica Ljubo - 834
 Koprivica Mirko - 719
 Koprivica Rada - 639

Koprivica Radojka - 192
 Koprivica Ranko - 270
 Koprivica Vidoje - 114,659
 Koprivica Vojka - 192
 Koprivica (Rajko) - 639, 640
 Koradžić Sulejman Donski - 477, 541, 542
 Koradžić Vahida - 541, 544, 546
 Korjenović Sakib - 444
 Korošec Anton - 734
 Kosmajac (oko) - 784
 Kosori Ljubo - 184
 Kosori Miloš - 282
 Kosori Pero - 61, 99, 135, 136, 141, 153, 202, 205, 206, 209, 210, 211, 221, 347, 491, 848, 849 850
 Kosori Radivoje - 102, 149
 Kosori Svetozar - 78, 85, 282, 829, 838 839, 840
 Kosovac Dragutin Bračo - 65, 161, 162, 167, 377, 525, 822, 823
 Kosovac Milan - 264, 284
 Kostić Milorad Mišo - 477, 519, 520, 521 525, 526, 529
 Kostić Nikola - 791
 Kostić Štefanija - 441
 Koš Erih - 772
 Košarac Danica - 251
 Košarac Krsto - 112, 131, 251, 254, 256
 Košarac Nedo - 251
 Košarac Ostoja - 251, 254
 Kova etko - 155
 Kova evi Blagoje - 599, 619, 644
 Kova evi Boriša Š epan - 10, 24, 57, 61, 65, 72, 83, 86, 141, 161, 168, 169, 170, 171, 172, 216, 222, 231, 381, 395, 668 681. 683. 751. 75? 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770
 Kova evi Božo - 139
 Kova evi Brana - 172
 Kova evi Danica - 751
 Kova evi Dimitrije ile - 658
 Kova evi Dušanka - 751, 786, 815
 Kova evi Jovo - 714
 Kova evi Krsto - 252
 Kova evi Mihovil - 467, 557
 Kova evi Milenko - 712, 718, 719
 Kova evi Milica - 251
 Kova evi Mišo - 226
 Kova evi Nikola - 711, 712, 718, 719
 Kova evi Pero - 252
 Kova evi Sava - 385, 717
 Kova evi Savo - 753
 Kova evi Simo - 753
 Kova evi Stjepan - 228
 Kova evi Vaso - 379
 Kova evi Vlajko - 751, 753, 760
 Kova evi (etni ki oficir) - 101
 Kova i Branko - 449
 Kova i Ivan Goran - 171,240
 Kova i Maks - 441, 657
 Kozomara Borka - 477
 Krajišnik Milan - 684, 688
 Krajišnik Mirko - 268, 683, 685
 Krajišnik Risto - 291
 Kraljevi Inga - 496, 501, 528
 Kramari (domobranski oficir) - 137
 Kraš Josip - 213
 Kraus (Karl) - 204
 Kravec Ljubo - 114, 286, 289, 291
 Kre ak An elka - Gina - 532 533 534 535, 561
 Kre o Mustafa - 445
 Kren Vladimir - 647
 Kristi (Augustin) - 744
 Kristi Mihovil - 716
 Krleža (Miroslav) - 734
 Krndija Drago - 735
 Krnjai Ljubica - 586
 Krošnjar Vlado - 529, 688
 Krsmanović Branko - 205
 Krsmanović Danica - 192
 Krsmanović Milana - 192
 Krsmanović Savo - 191
 Krsmanović Trifko - 191
 Krstić Andrija Biljan - 82, 198
 Kršić Jovan - 734, 817
 Kršić Smiljana - 599
 Kršulj Ivan Ivica - 560, 563, 811
 Krulj Desimir - 444
 Krupi Safet - 815
 Krželj Mirko - 260
 Kubur Salko - 548
 Ku era Slavko - 537
 Ku inski Ante Plavi - 476, 477, 497, 501, 519, 520, 521, 522, 528, 569
 Kuhali Danilo - 180
 Kuja i (etni ki oficir) - 42
 Kuji Tripko - 623
 Kuki Mira - 688
 Kukolj Franjo - 453, 454
 Kukolj Mihajlo - 560
 Kulašin Ešref - 716
 Kulenović Džemal Džemo, Eso Cvikeraš - 422, 476, 477, 504, 505, 511
 Kulenović Skender - 733
 Kulušić Krunoslav - 655, 658
 Kuljanin Staniša - 683
 Kuljuh Fatima - 180
 Kuljuh Safeta - 606
 Kuna Branko - 242, 633, 634
 Kundurovi Zehra - 628
 Kune Valter - 17, 45, 51
 Kuridža Miroslav Mirko - 533, 560, 563
 Kurili Aco - 251
 Kurili Nada - 251
 Kurili Olga - 251
 Kurto (Mustafa) - 467
 Kurtović Alija - 454
 Kurtović Huso - 147
 Kurtović Mujo - 147
 Kurtović Smilja - 454
 Kušec Vjera - 111, 305, 306, 307, 308, 692

Kutla a Dor o - 170
Kuželj Vjen eslav - 560
Kužet Duro - 82, 198
Kvaternik Eugen Dido - 463, 551
Kvaternik Slavko - 114

L

Lackovi Pero - 263
Laki Radojka - 305
Lakiši Enver Beg - 82, 217, 355, 711,
713, 829
Lali Miloš - 117
Lalovi Relja - 139
Lalovi Galovi Dušan - 139
Lape Ljuben - 759
Lastri Drago - 123
Latas Branko - 492
Laxa (Vladimir) - 131
Lazi Božo - 121
Lazi Mara - 424, 426, 585, 586
Leki Danilo Španac - 205, 370, 372
Leko Milan - 129
Lekovi (Mišo) - 839
Ler (Lohr) Aleksander - 568
Ler Franjo - 59
Lešnik Anka - 424, 425
Lešnik Ferdo - 424, 425, 522
Levi Atijas - 381,
Levi Rafael - 468
Li ina Rade - 68, 195, 196
Lipman (Polak Sidonija) - 129
Lisac Dara - 423, 424, 597
List (Vilhelm) - 220
Lizdek Petko - 89
Logo Sergije - 598
Lojo Šerif - 668
Lokmi Mehmed - 522
Lonco Milja - 598, 600
Lon arevi or e - 560 ^
Lontoš Simana - 659
Lopi i or e - 759
Lorkovi Mladen - 739
Loši Asim - 576, 578
Lovren Dragica - 627
Lovrenš ak Marija - 832
Lubura Gavro - 381
Lubura Miloš - 381,
Lubura Živko - 381
Luburi (Vjekoslav Maks) - 499, 659
Lu i Aleksa Bato - 259
Lu i Maksim - 278, 280
Lu i Š epan - 101
Lugi Nail - 352, 359
Luka evi Islam - 562
Lukenda Jelica - 627
Luki Veljko Kurjak - 795
Luki (Mihailo) - 112
Lusano (talijanski general) - 143
Luževac Dušan - 441

LJ

Ljubenko Danilo - 624
Ljubibrati Božo - 520, 524, 526, 530
Ljubi i Nikola - 365, 379
Ljubinkovi Branko - 82, 198, 329
Ljuboje Brano (Branko) - 264
Ljuboje Dušan - 264
Ljuboje Milenko Mika - 685
Ljuboje Petar - 264
Ljuboje Sretko - 139
Ljubun i Abaz - 437, 454
Ljubun i Hasan - 424, 599, 608, 616
Ljubun i Hata - 424
Ljubun i -Pilavdži Razija - 421, 423,
717
Ljubun i Ragib - 381
Lju a Derviš - 211
Ljuji Ljubica - 112, 251, 429
Ljuji Vojo - 64, 109, 112, 114, 254, 329,
347
Ljutika Halid Finac - 541, 542, 544

M

Madžarevi Mile - 121
Maglaji (porodica) - 495
Mahi Munevera - 361
Mahovi Ludvig - 557
Majer Adam - 560, 563
Majer Libuša - 606
Majeti Franjo - 693, 694
Majkalovi Tomo - 78, 142, 202, 208
209, 211, 212, 297
Majncil Viliam - 721
Majstorovi Dara - 423
Makara Trifko - 659
Maki Bedrudin Monden - 526
Maksimovi Nenad - 565
Maksimovi Nikola - 244
Maksimovi Radivoje - 264
Mali Rudi - 228
Mali Košta - 362
Mali Lohija Albanec - 266, 488, 578
683, 684
Mališevi Mehmed - 251
Malko Ibrahim - 228
Mandi Branko Di i - 526, 528, 529
Mandi Jozo - 712
Mandi Miloš - 698
Mandi Nikola - 622
Mandži Murat Pašaga - 61, 170, 329,
338, 791
Mandžuka Smajo - 611
Manojlovi Draginja - 698
Manojlovi Miladin - 698, 702
Marasovi Olga Okrugla - 65, 224, 225,
464, 548, 811
Maraši - Zafirovski Margarita Jovanka

- 82, 192
 Mari Mato - 488, 583, 684, 717
 Mari Mustafa - 451
 Mari Pero - 110
 Marinkovi Rade - 113
 Marinkovi Venijanin - 756
 Marinovi Jovan - 756
 Marjanovi Jozo - 722
 Markone (Marcone Guigeppe Ramiro) - 568
 Markovi Božo - 139
 Markovi Franjo - 333
 Markovi Petar - 565
 Markovi Simo - 756, 757
 Markovi Spaso - 78, 185
 Markovi Stevo Singer - 159
 Markovi Vidak - 756
 Marks (Karl) - 205, 734
 Martin evi Velimir - 560
 Martinovi Ante - 599, 619
 Martinovi Marjan - 137
 Martinjuk Jovo - 477
 Maruši Nikola - 379
 Masleša Veselin Veso - 239, 730, 756, 770
 Masli Ismet Hari - 488, 504, 505
 Masli Omer - 64, 65, 112, 114, 227, 347, 570
 (Masli) Ša ir - 570
 Masli Šukrija - 483, 511, 538, 539, 540, 560, 563, 570
 Maši Ivanka - 423, 424, 426, 597
 (Mastyanek) Nikola »teški radnik« - 727
 Maši Marko - 424, 426, 585, 586
 Matasovi Marko - 651, 655, 660
 Mati Milovan - 759
 Mati Jozef - 43, 44
 Matoševi fra Mato - 126
 Matutinovi Tomislav Vlado - 525, 528
 Maunaga Risto - 684
 Mazalica Cvijo - 640
 Me o Tomo - 65, 136, 141, 153, 155, 161, 169, 173, 296, 368, 685.
 Mehinagi Hajrudin - 352, 359
 Memi Mahmut - 683
 Mendeš Tomo - 329, 335, 347
 Metli - Dabi Milena - 698
 Mezer Emil - 433
 Mi i Spasoje Spaso - 83, 338, 432
 Midži Dževahira - 597
 Midži Fuad - 818
 Miha Jozo - 722
 Mihailovi Draža - 29, 69, 84, 86, 87, Š8, 94, 122, 128, 199, 203, 204, 212, 284, 311, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 336, 362, 390, 407, 492, 621, 665, 667, 674, 746, 747, 748, 837
 Mihailovi Sergije - 69, 89, 90, 149, 187, 199, 204, 208, 218
 Mihajlovi Mihajlo - 84
 Mihajlovi Ostoja - 114, 129
 Mihajlovi Tanasije Zlatko Tošo španac - 76 , 82, 142, 198, 794
 Mihaljevi Marko - 433
 Miholj i Savo - 560, 563
 Mijan Slavko - 59
 Mijanovi Koviljka - 251
 Mijanovi Mitar Bato - 83
 Mijanovi Relja - 251
 Mijatovi Cvijetin Majo - 99 764 838 839, 840
 Mijatovi Rajko - 89,
 Miki Rajko - 286, 290
 Miki Vaso - 286, 290
 Milanovi Milica - 597
 Miler (Müller) Hajnrih - 80, 550, 568
 Mileti Ilija - 274
 Mileti Pava - 379, 381
 Mileti -Vinterhalter Mara - 329, 382, 817
 Mili evi edomir - 819
 Mili evi Dušan - 242
 Mili evi Ivica - 663
 Mili evi Milan - 242, 376
 Mili evi -Petrovi Milena - 535
 Mili evi Slavojka Slavica - 242 535 594, 600
 Mili Aleksa - 265
 Mili Dorde - 698
 Mili Gavro - 264
 Milidrag Marko - 452, 454
 Milinkovi Petar - 89
 Milosavljevi Mihajlo Ivan španac - 82 97, 198
 Milostnik Smilja'n - 441
 Miloševi Anto - 577, 586
 Miloševi Vid - 576, 586
 Miloševi Dušan - 280
 Milovanovi Diko - 283
 Milovanovi Košta Pe anac - 203, 204, 212, 214, 837
 Milušić - 385
 Milutinovi Branko Obren - 83, 337, 347, 825
 Milutinovi Ivan - 235, 237
 Miljanovi Pero - 333, 337
 Miljevi Branko - 841
 Minderovi edo (edomir) - 301
 Mini Mitar - 327, 329, 335, 338, 347
 Miovi Danilo - 266
 Miralem Edhem - 599
 Mir i Alojz - 123
 Miri Dušan - 117, 131
 Miri Tihomir - 127
 Mirkovi Radomir Rade - 423, 477, 560, 563
 Mirojevi Šefkija - 511
 Misirli Hamdo - 728
 Misirli Hikmet - 546
 Misirli -Mašovi Suada - 423, 597
 Misirli Mara - 586
 Misirli Mustafa - 510
 Miškin Vaso Crni - 24, 61, 82, 83, 184, 185, 186, 191, 277, 305, 581
 Misovi Natalija Nada - 82, 431, 433, 555, 561, 563
 Miševići Seka - 499

Mišura Divna - 228
 Mitrov Danko - 786
 Mitrovi Drago - 89
 Mitrovi Dušan Mitar - 361, 459
 Mitrovi Golub - 102, 132, 335, 794
 Mitrovi Grujo - 610
 Mitrovi Mika - 846
 Mitrovi Milena - 728
 Mitrovi Simo - 127
 Mitrovi Vaso - 78
 Mizler (domobranski general) - 110
 Mlado Marin - 632, 634, 636
 Mo evi Tomo - 683
 Mc evi Mirko - 170, 684, 685
 Mojsilovi Aco - 698
 Mojsilovi Sofija - 698
 Molotov (Vja eslav) - 741
 Mom ilovi Milorad - 746
 Mom ilovi Ivica - 718
 Montiljo Moric - 169, 217, 265
 Mrda Bogdan - 659
 Mrkonji Suad - 544
 Mrkonji (porodica) - 495
 Mu ibabi Ljubo - 243
 Mu ibabi Sergije upo - 355
 Mufti Ismet - 608
 Muharemovi Zejinil - 265
 Muidovi Zehra - 335, 561, 628, 800
 Mujezinovi Ismet - 121, 126, 173, 252, 253, 820
 Mujki Fadila - 544
 Muk Adolf - 776
 Mulahusi -Zahirovi Zumra - 423
 Muminagi Džemal - 378, 388, 456
 Muminovi Demal - 444
 Muminovi Rasim - 544
 Muminovi Salko - 123
 Muminovi Vehid - 354, 474, 542, 548
 Muniši Dejan - 129
 Muniši Nikola - 129
 Muradbegovi (Ahmed) - 744
 Murga Alibeg - 216, 265
 Murga (porodica) - 147
 Murat auš (porodica) - 522
 Musakadi Fehim - 670, 687
 Musakadi Sakib - 504
 Musi (porodica) - 147
 Musolini (Benito) - 404, 739
 Mušanovi (porodica) - 147
 Mutapovi Dragoslav - 243
 Muzafetija Zaim - 698
 Mužini Ivan - 653
 Miška (Spiridon) - 588

N

Nad Košta - 25, 63, 68, 82, 153, 195, 201, 205, 216, 221, 222, 777, 789, 790
 Naki Olga - 190
 Nal adži Reuf - 268, 466, 509

Nametak Alija - 744
 Naze i Mustafa - 598
 Nazor Vladimir - 239, 385, 740
 Nedeljkovi Raja - 220, 221
 Nedi Luka - 228
 Nedi Milan - 42, 43, 44, 45, 70, 86, 87, 88, 94, 98, 212, 283, 319, 336, 406, 621, 837, 838, 843
 Nedoh Jože - 441
 Nemastil-Masli Ljubica - 347, 570
 Nestorovi Jovo - 113, 130
 Neškovi Radomir - 89, 98
 Nešovi Slobodan - 673
 Nika evi Pero - 565
 Nikolajevi Ko a - 659
 Nikolajevi Nikola Brko - 659
 Nikoli Drago - 577, 578
 Nikoli Olga - 206, 207
 Nikoliš Gojko - 382
 Nikši Zlata - 421, 499, 529, 688
 Ninkovi Milan - 683
 Ninkovi Ne o - 381
 Ninkovi Rajko - 683
 Niši Gavro - 139
 Niši Marko - 139
 Nogo Danilo - 139
 Nova i Maca - 529, 530
 Novak Starina - 203
 Novak Viktor - 736, 739
 Novakovi Grujo *- 64, 78, 82, 85, 97, 104, 184, 186, 191, 192, 193, 200, 205, 208, 210, 212, 213, 412, 429, 830, 839, 840, 848
 Novakovi Ljubomir - 203, 204, 214, 215
 Novakovi (etni ki oficir) - 149
 Novosel Doko - 220
 Novosel Emica - 532, 533
 Novosel Milorad - 113, 115, 127, 129, 131, 635, 718, 719
 Nuhefendi Muharem - 716
 Numi Derviš - 80, 81, 83, 201, 207, 329, 335, 347, 349, 425, 519, 568, 760
 Numi Fuad - 524, 529, 530
 (Numi) Kasim - 521
 Numi Raza - 521
 Numi (porodica) - 522

NJ

Njego Jovo - 264
 Njego Petar - 264
 Njuhovi Asim - 586

O

Obersnel Adolf - 436, 441
 Obradovi Ilija - 830

Obradovi Marinko - 116
 Obrenovi Mihajlo - 825
 Odi Ante - 519, 520, 522
 (Odi) Marija - 627
 Odi Olga Zdenka - 586, 594, 597, 599
 605, 627, 728
 Odi Slavko - 80, 486, 551, 589, 747
 Odovi Dragica - 192
 Okovi Sulejman - 548
 Olbina Dane - 335, 347, 794, 798
 Olja a Ruža - 82, 191, 278,
 Omanovi Amila Mira - 499, 501, 511
 Omanovi Fatima - 501
 Omanovi Razija - 496, 499, 500, 501,
 518
 Omanovi Remzija Elegantni - 349, 411,
 412, 413, 415, 477, 509, 555, 560,
 563
 Omerovi Sulejman Car - 352, 358
 Omersofti Be ir - 615
 Opa i Lepa - 526
 Oreškovi Marko - 213, 216
 Orli Ante - 385
 Orlovi Nikola - 791
 Orov anec Todorka - 759
 Orozovi Jovica - 115, 117, 127
 Oru Mustafa - 698
 Oru evi Vejsil - 548
 Osmanbegovi Salih - 350, 370
 Osmanovi Sulejman - 578
 Ostoji Franco - 712
 Ostoji (Zaharije) - 746
 Ostojin-Sircelj Mica - 532
 Ostrolu anin Mi o - 92
 Ovadija Albert - 610
 Ovadija Donka - 610
 Ovadija Flora - 610
 Ovadija Perla - 610
 Ozimica Stjepan - 686
 Ozmo Danijel Danko - 278, 602, 820
 Ozmo-Foht Sara - 61, 586, 602, 604, 605,
 606
 Ozmo Isak Simo - 381, 602
 Ozmo (porodica) - 602

P

Padovan Mato - 565, 566
 Paji -Daši Dušan - 155, 170, 267, 381,
 668
 Paji Josip - 391, 396, 431, 552, 560,
 562, 563
 Paji Lujza - 597
 Pandža Muhamed - 615
 Pandžo amil opek - 542, 544
 Pani or e Doko - 437, 565, 566
 Panti Miloš - 670
 Panjeta Safet - 381, 576
 Panjeta Šaban - 147
 Papi Radivoj - 730
 Papo Hajim - 357, 360, 370, 467
 Papo Roza - 347
 Paradžik (Petar) - 696, 697
 Pari Safet - 123
 Paši Fadil - 82
 Paši Izet Izo (Muhamed) - 504, 507
 Pašovi Mithad - 542
 Pašukanovi Avdo - 264, 360
 Patak Meho - 123, 124, 692, 693 694
 696, 698, 699, 702
 Paulus (Fridrih) - 485
 Paveli Ante - 29, 45, 73, 107, 114 115
 148, 276, 389, 410, 429, 467, 492
 555, 561, 589, 609, 623, 653 696
 738, 739, 843
 Paveli Jakov - 557
 Pavi i Ivan - 560
 Pavi Strajo - 520
 Pavle IV (Papa) - 744
 Pavlin Pavle - 546
 Pavlovi -Albahari Ankica - 64, 83 186
 187, 190, 251, 347, 795
 Pavlovi Dragan Dragan e - 40, 97 282
 839, 840
 Pavlovi Josip (Hadžija) - 453
 Pavlovi Sonja - 584
 Pecelj Aco - 144, 150, 158
 Pe nik Alojz - 435
 Pehlivanovi Remzija - 347, 466, 468
 Pei Pajo - 287
 Pejanovi Božo - 129
 Pejanovi Nada - 421
 Peji i Nikola - 452
 Peji Mato - 689
 Peji Miladin - 683
 Peji Vlado - 114
 Pejinovi (Milutin) Mi o - 795
 Pejuši Nedeljko - 681, 688
 Pekarek Berta - 712
 Peko Alfons - 453, 478, 598
 Pelagi Vaso - 774
 Peletije Rene - 773
 Peljo Osman - 529
 Penezi Slobodan Krcun - 235, 236
 Perendija Nada - 228
 Perendija Ratko - 228
 Perera Donka - 268
 Peri -Boadanovi Labuda - 798
 Peri Branko anki - 511, 526
 Peri Ivica Braco - 425, 511, 583, 686
 Peri Krsto - 114, 286, 287
 Peri Miloš - 798
 (Peri) Nevenka - 583
 Peri Ratko - 850
 Peri Stjepan - 424, 583
 Peri Vladimir Valter Vlado Petruškin
 Popaj Ivica - 295, 347, 349, 351, 385,
 406 437, 438, 439, 445, 454, 459,
 462 466, 467, 469, 526, 594, 606,
 607, 611, 613, 617, 618, 619, 653,
 660, 661, 710, 721, 794, 798, 799,
 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806,
 807, 808, 809, 810.

Perkovi Mile - 172, 277, 370, 459, 491
 Perkuši Ivan - 551
 Perovi Danica - 815
 Perovi Lepa - 59, 61, 172, 200, 222, 223, 224, 225
 Perovi Puniša - 162, 173, 237, 264, 377
 Perovi Todor - 494, 623, 624, 625
 Perviz Ibrahim - 59
 Perviz Omer - 151
 Perviz Sejda - 147
 Petkovi Petar - 426, 557
 Petkovi Vojislav Vojin Vojo - 453, 560, 563
 Petovar Rudi - 686
 Petri evi Kršo - 793
 Petrovi Božo - 113
 Petrovi Doko - 444
 Petrovi Emil - 586, 598
 Petrovi Ljubica - 421, 517, 518, 683, 684, 688
 Petrovi Ljubo - 529
 Petrovi Pavle Pavo - 560, 561, 562,
 Petrovi Risto - 528
 Petrovi Roman - 820
 Petrovi -Todorovi Vukica - 421
 Petrovi Vaso Vasko - 264, 520
 Petruši Arsen - 89
 Pervan Asim - 352, 359
 Pezo Omer - 352, 359
 Pijade Moša i a Janko - 119, 216, 217, 218, 219, 220, 235, 237, 312, 323, 324, 325, 383, 408, 508
 Pije XI (Papa) - 736
 Pikuli Nikola - 121, 274
 Pilavdži Ejub Zlatar - 504
 Pilavdži Senija - 430, 598
 Piljuga edo - 228
 Piljuga Milivoje - 228
 Piljuga Miloš - 228
 Pindžo Dordo - 262, 683
 Pindžo Jelenka - 683
 Pindžo Milan - 265, 266, 437, 507, 520, 524, 681
 Pindžo Miloš - 529, 594, 597
 Pindžo Mirko - 267
 Pindžo (porodica) - 522
 Pinjagi Munib - 698
 Pipi Sadija - 423 425
 Pirki Salko - 467
 Piroli Meho - 717
 Pjevi Gliša - 264, 360
 Planin i Jovo - 89
 Planin i Veso - 89
 Platner Josip - 449
 Plemi Božo - 89, 102
 Pockov Boro (Mirko Juki) - 130, 198, 794, 796
 Podgornik Bogdana Danica - 441
 Podgornik Gordana - 561
 Podolšak Ljubica - 597
 Poje Rože - 359
 Poli (borac NOVJ) - 633
 Poljanac Branko Brano Stanko - 115, 217

Popara Miro - 172, 200, 220
 Popari (Bare) - 744
 Popi Manojlo - 65, 127, 227, 230, 252
 Popi Miroslav - 698
 Popi Simo - 698
 Popivoda Blažo - 359
 Popivoda Krsto - 822
 Popovac Ismet - 617
 Popovi Boro - 697
 Popovi Božica - 685
 Popovi Jovan - 237
 Popovi Miloš - 791
 Popovi Mišo - 260, 377, 381
 Popovi Mitar Ero - 89
 Popovi Vladeta Pinecki - 196,
 Popovi Vladimir Vlado - 196, 213, 214
 Popovi Vojin - 687
 Potiparski Svetislav - 560
 Potogija Muhamed - 504
 Požegija Alija - 422, 477, 560, 563
 Pravica Vojislav Vojo - 83, 119, 131
 Preda Savo - 71, 99, 286, 300, 347, 429, 491, 812
 Pre a Stevan - 193
 Pre a Vladimir - 834
 Preda (porodica) - 185
 Premuži Pavo - 560, 565
 Princip Gavriilo - 183
 Princip Gavro - 155, 260, 262, 264, 267
 Princip Markica - 170
 Princip Slobodan Seljo Bobo - 10, 25, 26, 57, 63, 64, 68, 72, 85, 86, 89, 99, 126, 127, 135, 137, 153, 183 184, 193, 197, 199, 220, 231, 235, 236, 328, 525, 823, 825, 833, 844, 846, 848, 851
 Prodanovi Dragan Baron - 526
 Prodanovi Milica - 82
 Prodanovi Nikola - 76, 243, 334, 347, 385, 424, 685
 Prodanovi Vojislav Vojo - 555, 560, 563
 Prohi Nusret - 528
 Proki Pantelija - 841
 Pucar Duro Stari - 61, 68, 195, 199, 200, 296
 Puhalo Rade - 151
 Pušonja Ružica - 192
 Putarek Emil - 658

R

Rackovi Milisav - 272
 Ra i (Dragoslav) 126, 281, 336, 792
 Radanovi Gojko - 641
 Radasli Mustafa Mi o - 650, 655
 Radi Janko - 111
 Radi Josip Joso - 113, 254. 335, 347
 Radi Samojko - 113
 Radi Vaso - 105, 252, 347

Radi Vitomir - 698,
 Radi Vojo - 369
 Radoji Vesko - 795
 Radojevi Miladin - 61, 135, 136, 139
 766
 Radosavljevi Lazo - 598
 Radoš Franjo - 430, 431, 432, 433, 512, 534
 557, 574, 698
 Radoš Zdenka - 430
 Radošević Ivo - 584
 Radošević Jovo - 100
 Radošević Ksenija - 584
 Radovi Borko - 89
 Radovi Pero - 635
 Radulaški Olga - 499
 Raguž Vidoje - 414, 417, 450, 451, 453,
 454
 Rajber Stjepan - 123
 Rajber Štefan - 698
 Rajurko - 90
 Raji Jovan - 283
 Raji Rajko - 283
 Raji Sreto - 283
 Rajkovi Lela - 529
 Rajman (domobranski oficir) - 308, 309
 Raki -Peri Milica - 798
 Rakovi Milorad - 355, 358
 Ramadanovi Derviš - 599
 Ramadanovi Hiba - 396, 599
 Rami Rizo - 560
 Ramljak Ilija - 417, 598
 Rankovi (Aleksandar) - 217
 Rašević Košta - 251
 Rašević Ne o - 250
 Rašević Rosa - 251
 Rašo Andrija - 379, 381
 Raštegorec Ante - 83, 357, 359, 369
 Ratkovi Dragan - 658
 Rauš Stevo - 639
 Razdri Mato - 684
 Razdri Pero - 688
 Rebac (Ivan) - 699, 701
 Redžepović Asim Volta - 477, 504, 509,
 511
 Rebac šemsudin - 453, 560, 563
 Rebi Alojz - 436, 437, 576, 598
 Redži Enver - 526
 Regoje iro - 65, 137, 161, 162, 169, 264
 Regoje Marko - 137, 170, 265
 Regoje Sretko - 139
 Ršhi Mustafa - 445
 Remeta Ferdo - 560
 Resulović Avdo - 359, 548
 Resulović Nijaz - 529, 530, 535, 560
 Rezaković Ahmet - 714
 Rezaković (Džemal) Džemo - 714
 Rezaković Enver - 639, 650, 651 655
 661
 Ribar Ivo Lola (D. Peri) - 170, 183, 216
 217, 235, 236, 239, 268, 315 322
 457, 479, 658, 685, 846
 Ribar Jurica - 174, 235, 236, 457
 Ribar Stojanka - 282

Ribar (porodica) - 776
 Rihtman Cvjetko - 560, 599
 Rihtman Jefimija - 597
 Risti Vaso - 623
 Ristović Doko - 444
 Ristović Velimir - 286
 Rizvanović Sulejman - 548
 Roata Mario - 51
 Rodi Mile - 131, 132
 Rogulja Adalbert - 646, 650, 651
 Romac Paško (Zdravko Petrovi) - 64
 83, 183, 185, 186, 191, 193, 265
 Romano Betika - 367, 491
 Romano Mario - 699
 Romano Salamon - 83, 193 239 299
 382
 Romano Tinika - 169, 181, 381
 Ropert Ankica - 441
 Rossi Paolo Alberto - 553
 Rudan Krsto - 138, 140, 149, 151
 Rudi Ragib - 448, 454
 Rukavina Ivan - 444

S

Sa i Fadil - 786
 Sadiković Semha - 499
 Sadović Mehmed U o - 477, 490 509
 511
 Salcberger Ervin Stanko - 64, 108 254
 347
 Sal i Ahmed - 560
 Sal inović Derviš - 717
 Saletović Akif - 123, 335, 635, 718
 Saletović Rešad - 123
 Salihagi Behaudin - 615
 Salihagi Džemal - 714
 Selihagi Fadil - 714, 721
 Salihagi Meho - 714
 Salihbegović Avdo - 558,560
 Salihbegović Himzo - 692 693, 697
 Salom Ješua Šuica - 121. 271, 347, 819
 Samardžić Božo - 698
 Samardžić Dušanka - 499
 Samardžić Ines - 499
 Samardžić Mara - 728
 Samardžić Milka - 698
 Samardžić Štoja - 698
 Samardžija Žarko - 646
 Samokovlija Jakov - 264
 (Samouković) Relja - 579, 581
 Samouković (porodica) - 579
 Sando Vaso - 127
 Sandžaktarevi Ibro - 542
 Sanković Davorin - 560
 Sara evi Hajrudin Brano - 347
 Sara evi Mustafa - 594. 600, 636, 651,
 658 661
 Sara evi Ramiza - 661
 Sara evi Teufik Tufo - 357, 358, 359,
 360. 467

Saraj i Ne o - 347
 Sari Sulejman - 653
Savati Olga - 561
 Savi edo - 293, 294, 295, 296, 297
 Savi Pavle - 235
 Savi Ravijojla - 555, 560, 563,
 Savi Vida - 128
 Savi Vlado - 454
Scheunach Kari Duško - 468
 Sefo Mustafa - 424
 Selmanagi Reuf - 636, 660
 Selimovi Abdulah - 548
 Selimovi Esad - 544
 Selimovi Ferid - 467
 S-Jsar Franjo - 533, 560, 562, 563, 575
 Sidro Sulejman - 444
 Sigmund Josip - 391, 396, 415, 433, 552,
 555, 560, 562, 563, 574, 593, 601
 Sijer i Esad - 586
 Sijer i Fatima - 586
 Sijer i Ibro - 636, 658
 Sikima Lenka - 381
 Sikima Vaso - 684, 685
 Sikiraš Mirko - 290
 Sikiri ša ir - 609
 Simani Bogdan - 113, 130
 Simani Luka - 251, 252
 Simeunovi Luka - 287
 Simeunovi Pero - 520, 530
 Simeunovi Štaka - 290
 Simi aslav - 114, 283, 347
 Simi or e - 791
 Simovi Ilija - 830
 Simovi Milan - 155, 202, 205, 211, 268,
 826
 Sir o Ahmed - 544
 Sir o Halid - 124, 698
 Sir o Hamdo - 694, 696, 697, 698
 Sjeklo Miloš - 542
 Skaka Mustafa - 396, 425, 477, 560 562,
 563, 571, 573, 574
 Skopal Bogdan - 542
 Skopljak Ahmed - 698
 Skopljak Ljubica - 698
 Skopljak Mehmed - 696
 Skopljak Pana - 698
 Skopljak Sulejman - 698
 Sladi Ramiz - 170
 Sladoje Danilo - 139
 Slama Katica - 597
 Slugi Ambroz - 123
 Smajilbegovi Mesud Karamba - 352,
 360
 Smaka Mahmut - 357, 548
 So o Abduselam - 509,511
 So o Ramiz Lakonac - 422, 477, 702
 Softi amil - 548
 Softi Mustafa - 615, 617, 618, 727
 Softi Sakib - 718
 Softi Seid - 517
 Soji (Milan) - 791
 Sokal Rudolf - 557
 Sokni Drago - 681, 684
 Sokni Grujo - 488, 518, 684, 685, 717
 Sokolovi Almasa - 687
 Sokolovi Šamija - 683
 Spahi Ahmed - 444
 Spaho Abida Biba - 529, 680
 Spaho Avdo - 526
 Spaho Mehmed - 615
 Sparavalo Danilo - 422, 560, 563
 Spasi Branko španac - 198, 650, 651
 Spasojevi -Udovi i Kristina - 421, 511,
 516
 Srem evi Veljko - 523, 524, 530
 Stajki Ljubo - 454
 Staki Branko - 333
 Staki Drago - 284, 290, 378, 379
 Staljin (Josif Visarionovi Džugašvili) -
 741, 761., 566
 Stamboli Petar - 131,273
 Stanar Mi o - 89
 Stani Miroslav - 660
 Stani Radoslav - 560
 Staniši Janja - 251
 Staniši Joka - 683
 Staniši Milan - 262, 269, 681
 Staniši Milenko - 121, 273, 274
 Staniši Milovan - 251, 252, 254
 Staniši Mira - 594, 599, 601, 606
 Staniši Mladen - 267
 Staniši Ratko - 303
 Staniši Savo - 684, 688
 Stankovi Veljko - 144
 Starovi Branko - 264
 Starovi Ranko - 264
 Stefan i Miroslav Miro - 529, 530, 535
 Stefanovi Rade - 144, 218, 219
 Stepinac (Alojzije) - 739
 Stilinovi Marijan - 218
 Stipeti (Julije) - 101,818,819
 Stojadinovi Milan - 732, 847
 Stojanovi Mladen - 815
 Stojanovi Nedo - 114, 129, 254, 256
 Stojanovi (porodica) - 129,
 Stojkanovi Gliša - 586, 604, 605, 623
 Stojkanovi (Vondrak) Nada - 597, 605
 Stolica Momir - 303
 Stoši Zvonko - 511
 Strpnalej Franc - 198
 Struji Nikola - 269
 Subaši Abid - 548
 Subaši (domobranski oficir) - 210, 211
 Subaši Ivan - 210, 560
 Su evi Franjo - 389
 Sudi Selim - 594, 598, 606
 Sudžukovi Mahmut Mašo - 477, 483,
 536, 560, 563, 571, 573, 574
 Sušac Alojz - 557
 Suši Derviš - 352, 359
 Suši Momir - 302
 Suvajdži Slavko - 819

Š

- Šabanovi Atif - 251, 252
 Šabanovi Muhamed Šaban - 422, 424, 477, 504, 509, 569, 583, 585, 686
 šabi Alaga - 116
 Ša iragi Mustafa - 657
 šahbegovi Hasan - 714
 šahbegovi Muharem - 560
 Šahinovi Hasan - 699
 Šahinovi Munir Ekremov - 410, 493, 744
 šahinpaši Šahin Josip Kadija - 411, 412, 424, 426, 594, 600, 610, 611, 616, 617, 655, 657, 658
 Šain Vuka (Vukosava) - 83
 Šaki Marko - 706, 708
 Šali »Sale« (borac NOVJ) - 633
 šamanek Emanuel - 818, 819
 šami Bahra - 192, 501, 599
 (Šami) Sejda - 501
 Šami (porodica) - 501
 Šandor Toni - 557
 Šarac Džemil - 719
 Šarac Milan - 303, 668
 Šarac Milenko - 181
 Šarac Nedim Picek - 477, 519, 520, 525, 526
 Šarac Zaim - 453, 560, 565, 593, 599, 619
 Šaraba Predrag - 606
 Šarar Franjo - 712
 Šarenac Drago - 260
 Šari (Ivan) - 734, 735, 736, 738
 Šatri Hazim - 693, 694
 šavor Zlatko - 557, 561
 Š epanovi Bata - 373
 š epanovi Mileva - 373
 š epanovi Mirko - 153
 šefki (bra a) - 490
 Šehan Muharem - 444
 Šehovac Milenko - 264
 Šekari Novica - 218
 šelovin Eduard - 561, 563
 Šerbi -Toši Anđelija - 698
 Šeri Mevlida - 499, 501
 Šestan Mustafa - 410, 450, 451, 452, 453, 454, 560, 563
 šestan Šaban - 454
 šilj Aleksa - 683
 šiljevi , Mirko - 291
 Šimunovi Josip Braco - 719 >
 Šimunovi Stanko - 136, 170, 267, 268, 712
 Šiši Ferid - 560
 Šiši Šemsudin - 225
 škaljak Rajko - 284
 Škaljak Slobodan - 532, 533, 560
 Škalji Nezir - 618, 619
 (Škalji) Sejo (Seid) - 618
 Skori Miloš Stric - 187, 212, 216, 244, 245
 škrba Duro - 264
 Škrgo Sead - 228
 Šljivi Braco (Ostoja) - 244
 Šnajder Marcel - 734, 817
 Šnajder Vera - 599
 Šobe Ivica - 712
 šobot Drago - 523, 530
 Šobot Milan - 641
 šoji Mirko - 488, 524, 688
 šolaja Simela - 295
 špoljari Duro - 76, 83
 Štagljar Ivan - 363
 Štajner Mavro - 844
 (štajner) Mila - 844
 Štaka Danilo - 162, 170, 173, 258, 377, 378, 529, 635, 681, 685, 689, 711, 718
 Štaka Jovo - 683, 687
 Šteter Milan - 453, 560, 563
 Štimac Slavko - 397, 409, 550, 555, 557, 630
 Štolba Ivan - 414, 565, 566
 Štrasberger Branko - 526
 Šu ur Dorde - 116
 šu ur Jefa - 251
 Šu ur Lazar - 114, 252, 287
 Šu ur Radovan - 112, 114, 120, 251, 347
 Šuh Ferdo - 606
 Šuleti Cica - 532
 šunji Šimun šimo - 562, 565
 šurbat Branko Bane - 64, 108, 112, 119, 120, 252, 254, 335, 337, 347, 668
 Šušnjar Mira - 526
 šušnjar Sonja - 526
 šutija Mile - 651
 Švec (Vesna) - 813
 Švonja Miloš - 640

T

- Tabakovi Alija švabo - 511
 Tabakovi Vitomir - 658
 Tadi Mile - 444
 Tafro Ahmed - 124, 692, 699
 Tafro Aziz - 424, 598
 Tafro Muhamed - 693, 697, 702
 Tafro Nedžib - 699
 Tafro Nešet - 699
 Tahmiš ija Rizo - 698
 Tali Drago Tale - 633, 634, 636, 644, 646
 Tamindžija Dorde - 251
 Tanaskovi Gordana - 180
 Tanaskovi Ksenija - 172
 Tanaskovi Ljiljana - 180
 Tanaskovi Mišo - 123
 Tanaskovi Radmila - 180
 Tanovi Jusuf - 560
 Tanovi Muharem - 477, 541
 Tatarevi Avdo - 478
 Tatarevi Nedžib - 352, 359

Telatko Marijan - 414, 441, 452, 453, 560
 563
 Teofanovi Dušanka - 526
 Teofanovi Persa - 597
 Teofanovi Sveto - 599
 Teofanovi Vera - 597
 Tepav evi Borivoje - 134
 Tepav evi Dorde - 139
 Terzi Mladen - 251
 Terzi Samojlo - 286
 Terzimehi Ismet - 692, 697, 699, 701,
 706, 708, 710
 Teskeredži Rabija - 454
 Tešan Jovo - 264
 Tošan Spaso - 265
 Tešanovi Gliša - 524, 683
 Teši Dragutin Drago - 424, 560, 563
 Todi Cvijetin - 332, 333, 334, 335, 791,
 793
 Todi Desa - 228
 Todorovi Boško - 39, 43, 86, 88, 89, 94
 122, 149, 197, 204, 208, 823, 836
 Todorovi Mica - 820
 Todorovi Mijalko Plavi - 370
 Todorovi Pero - 228
 Todorovi Vaso - 819
 Todorovi Vojo - 114, 269, 632, 633, 644
 Todovi Danilo - 114,
 Tolo Marko - 381
 Tolo Niko - 721
 Tolpa Miloš - 333, 347
 Tomi i Milivoje - 557
 Tomi i Stefan - 453, 454
 Tomi Alija - 244, 246
 Tomi Božidar Božo - 533, 560, 562, 563
 Tomi Ivica - 557
 Tomi Miladin - 834
 Tomi Stjepan - 817
 Tomovi Budo - 220
 Torbica Zdravko - 228
 Torlakovi Ismet - 444
 Toši Bosiljka Bosa - 529, 683, 688, 719
 Toši Dragica - 688
 Toši Jelka - 683, 688
 Toši Joka - 583, 686
 Toši Kojo - 583, 683, 686
 Toši Lazar - 284
 Toši Lenka - 688
 Toši Mara - 583, 686
 Toši Milica - 683
 Toši Milka - 683
 Toši Miloš - 684
 Toši Mirko - 170, 259, 262, 264, 269,
 529, 535, 583, 585, 681, 684, 688
 689, 691
 Toši Nedeljko - 683
 Toši Persa - 583, 585, 683, 686, 688
 Toši Savo - 262, 268, 520, 524, 583,
 683, 684, 685, 686, 687
 Toši Živko - 686
 Toši (porodica) - 518, 522, 569
 Tošovi Boro - 172
 Tošovi Ratko - 219

Tošovi Risto - 172, 173, 491
 Traup Stanislav - 228
 Trebinjac Hasan - 466, 467, 468
 Trebinjac (Ibrahim) - 744
 Trgov evi Mirko Mišo - 528
 Trgov evi Mladen - 381
 Trgov evi Stana - 499
 Trifkovi Dušan - 117
 Trifkovi Novo - 114, 129
 Trnovljakovi Ahmed - 477, 579
 (Trnovljakovi) Munira - 579
 Trogran i Ilija Milko - 714
 Trogran i Jozo - 714
 Trogran i Marko - 714
 Troli (Dušan) Duško - 772
 Trumi Aleksandar Aco - 772, 819
 Tufegdži Grujo - 291
 Tuli Husnija - 529, 530
 Tupaji Borka - 501, 600
 Turi Mirko - 524
 Tuševljak Rastko - 264
 Tuševljakovi Rade - 198
 Tutun Sulejman - 683
 Tuzovi Kasim - 417, 437, 443
 Tuzovi Mahmut - 444
 Tuzovi Meho - 447
 Tvrtkovi An elko - 711, 712, 716, 717
 Tvrtkovi Ivica - 436, 437, 445, 594, 598
 Tvrtkovi Mile - 712, 718, 719
 Tvrtkovi Neno - 712, 718
 Tvrtkovi Nikola - 268, 683
 Tvrtkovi Ramiz - 451
 Tvrtkovi Remzija - 114, 227, 228, 329
 Tvrtkovi (porodica) - 495

U

Uherka Emil - 453
 Uherka Marica - 577, 578, 681
 Urbanovski Albert - 560, 563
 Uroševi Sredoje - 284
 Uzelac Mila - 303
 Uzelac Gojko - 227
 Uzunovi Esad - 477, 560
 Uži anin Muhamed - 431, 557 558 574
 698

V

(Vajner) Blanka - 812
 (Vajner) Dobriša - 815
 (Vajner) Dušan - 812
 (Vajner) - Ivani evi Slava - 813, 814
 823
 (Vajner) Jelena - 812
 (Vajner) - Ježi Slavica - 812
 (Vajner) Nebojša - 815

Vajner Slaviša Ci a, Romanijski - 39, 40
 46, 63, 64, 68, 72, 76, 79, 85, 86, 89
 91, 92, 94, 96, 97, 184, 185, 186.
 191, 193, 196, 197, 200, 201, 202,
 203, 205, 208, 211, 212, 216, 217,
 219, 220, 231, 233, 234, 235, 247,
 271, 278, 279, 280, 282, 296, 305,
 307, 309, 363, 449, 812, 813, 814,
 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821,
 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828,
 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835,
 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842,
 843, 848, 851
 (Vajner) Vlatka - 812
 (Vajner) Željko - 812
 Vajs Arpi - 468
 Vajs Marci - 468
 Varlimont (Valter) - 568
 Vasi Branko - 83
 Vasi Dušan - 265
 (Vasiljevi -Kojo) Nevenka - 243
 Vasiljevi J. - 841, 843
 Vaskovi Stevo - 264
 Vaskovi Relja - 341
 Vejo Jakub - 507, 598
 Velebit Vladimir Vlatko - 236, 408, 685
 Veleti Mijo - 265
 Velicki Ružica - 129
 Veli an Albina - 381
 Veli an Ivan - 155, 264, 267, 268
 Velji An elko - 181, 363
 Veljo Danilo - 136

 Verki Milenko Kumi i Španac - 76, 82,
 198, 201, 206, 208, 211, 329, 335
 338
 Veseldži Pero - 130
 Vidakovi Risto - 520, 681, 684, 687, 691
 Vidi Dobrivoje - 174
 Vidovi Danilo - 444
 Vidovi Jelena Jela - 499, 529, 688
 Vidovi Milan - 641
 Vidovi Tadija - 714
 Vidovi Vinko - 718
 Vikalo Hazim - 352, 358
 Vili Mustafa - 444
 Viskaupt Ernest - 17
 Visocki Aco (Aleksandar) - 172
 Vitas Branko - 477, 519, 560
 Vitas Jelena - 391, 396, 422, 423, 425.
 432, 477, 534, 538, 540, 553, 555,
 561, 563, 629, 630
 Vitasovi Mato - 578, 581
 Vižral Ivica - 830
 Vla i Ksenija - 499
 Vladovi Ramiz - 548
 Vlasisavljevi Mirko - 698
 Vlaški Mladen - 267
 Vodopivec Franc Franjo 441, 453
 Vodušek Karlo - 449, 453
 Vojnikovi Jusuf - 699
 Voki Ante - 586
 Voki Franjo - 651
 Voki Veljko - 791

 Vokšal Josip - 533
 Vokašal-Kova evi Borka - 414 478
 530, 561
 Vokšal Mira - 414, 532, 534, 535
 Volak Ana - 561
 Volf Karlo - 560, 562, 563
 Vondrak Pepica - 597, 605
 Vondrak Stjepan - 586, 605
 Vorošilov (Kliment) - 741
 Vra evi Mirko - 264
 Vrakeli Miloš - 453, 560
 Vrani Stevo (Stjepan) - 649, 650, 651
 791
 Vrankovi Nada - 397, 422, 423, 425
 430, 432, 433, 477, 533, 550, 552
 553, 555, 574, 630
 Vražali Ešref - 699
 Vri ko Duško - 718
 Vri ko Riko - 712, 714
 Vu i evi Dorde - 333
 Vu i evi Žarko - 526
 Vujadinovi Sveto - 113, 130
 Vujadinovi Strailo - 129
 Vujasinovi Todor Tošo - 196, 197, 333,
 791, 792, 793
 Vuji i Dušan - 303
 Vuji i Stevo - 83
 Vuji i (Dimitrije) - 774
 Vuji Zvonko - 511
 Vukadin Branko - 144
 Vukadin Košta - 205, 206, 208
 Vukadin Miloš - 144
 Vukmanovi Svetozar Tempo - 10, 24,
 25, 41, 57, 58, 59, 60, 63, 68 , 89
 127, 183, 184, 190, 191, 195, 197,
 198, 199, 200, 206, 217, 221, 222.
 223, 224, 225, 256, 280, 284, 310,
 328, 418, 764, 790, 792, 793, 794
 Vukomanovi Dragojla Cica - 499, 511
 Vukomanovi Obren - 609
 Vukovi Gavro - 219
 Vukovi Gojko - 830
 Vukovi Milan - 244, 251
 Vukovi Mladen - 830
 Vukovi Moco (Osvetnik) - 264
 Vukovi Radovan - 756
 Vukovi Saja - 192

 Vukovi Veljko - 131, 254. 256. 819, 821,
 823
 Vukovi Vlado - 114 129
 Vukovi Vojin - 114
 Vukša Bogdan - 640

Z

 Za inovi Arif - 537
 Zadrovi Ante - 520
 Zafirovski Naum - 76, 99, 244, 300
 Zahirovi Sulejman - 361, 548
 Zametica Mujko - 147, 151

SADRŽAJ

PREDGOVOR UREDNIŠTVA	9
UGLJEŠA DANILOVI	
SARAJEVO I SARAJEVSKA ÖBLAST U USTANKU NARODA BOSNE I HERCEGOVINE (OKTOBAR 1941. - MAJ 1942.).	9
ISO JOVANOVI	
Pokrajinski komitet KPJ za BiH u pružanju pomo i razvoju ustanka u sarajevskoj oblasti.	57
SAVO PREDA	
Romanijski NOP odred.	71
VASO RADI	
NOP odred »Zvijezda«.	105
BORIVOJE TEPAV EVI	
Kalinovi ki NOP odred.	134
DRAGUTIN KOSOVAC	
Organizacija okružnih komiteta Partije i SKOJ-a na području Kalinovik - Foča	167
PAŠKO ROMAC	
Iz mitrova ke kaznionice na Romaniju.	183
ANKICA ALBAHARI	
U Okružnom komitetu KPJ za Romaniju	190
KOŠTA NAD	
U borbama na sarajevskom regionu	195

MIŠO KOVA EVI	
Formiranje zeni kog NOP odreda	226
VOJO DIMITRIJEVI	
Moji nezaboravni susreti iz ustani kih dana	231
LJUBO KOJO	
U oslobo enoj Rogatici	242
RADOJKA ANDRI	
Sedam mjeseci u oslobo enom Srednjem.	248
DANILO ŠTAKA	
Igmanci u kalinovi kom NOP odredu.	258
ŠUICA SALOM	
»Partizanski arsenali«.	271
DANICA KABILJO	
Partizanska bolnica u kraljevskom dvorcu.	276
ASLAV SIMI	
Iz ustani kih redova Srbije u borbe oko Sarajeva.	283
MILAN BATAR	
Nisam htio da služim vojsku NDH	293
SALOMON ROMANO	
Sa romanijcima u Prvu proleterku brigadu.	299
Dr VJERA KUŠEC	
Razmjenom na slobodu.	305
AHMET ONLAGI	
Formiranjem proleterkih udarnih brigada i bataljona otpo inje stvaranje NOVJ i prevazilaženje teško a revolucije	311
MITAR MINI	
Prvi proleterki isto nobosanski bataljon.	327
NISIM ALBAHARI	
U Šestoj proleterkoj brigadi	343

SALIH OSMANBEGOVI	
Tito nas je rasporedio u Prvu proletersku.	.350
DUŠAN DOZET	
U savla ivanju poteško a	.362
ANTE RAŠTEGORAC	
Sa Prvom proleterskom preko Drine.	.369
MILAN MILI EVI	
U Desetoj hercegova koj proleterskoj brigadi	.376
ALBERT ALTARAC	
Radili smo u štampariji »Borbe«.	.382
DŽEMAL BIJEDI	
RAZVOJ NOP-a U SARAJEVU OD LJETA 1942. DO DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a.	.387
MLADEN KNEŽEVI	
Organizacija i rad obnovljenog mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu u ljeto 1942. godine.	.411
BAHRA DUKI	
Na zadacima mjesnog komiteta KPJ.	.420
ŠTEFICA BELAK-PAVI I	
Iz Šeste proleterske na ilegalni rad u Sarajevo.	.429
AUGUST BATAGELJ	
Moje uklju ivanje u partijski rad i saradnja Slovenaca sa NOP-om u Sarajevu.	.434
KASIM TUZOVI	
U kolnici Glavne željezni ke radionice	.443
RAGIB RUDI	
Aktiv NOP-a u Vojnotehni kom zavodu.	.448
DŽEMAL MUMINAGI	
SKOJ i omladinski pokret u Sarajevu poslije savjetovanja u Ivan i ima	.456

REUF NAL ADŽI	
Iz okupiranog Sarajeva u oslobođenu Foča	. 466
MEHMED DŽINI	
Aktivnost i borba omladine u najtežem periodu okupacije Sarajeva.	. 470
HIBA ZILDŽIĆ- EHAJI	
Ženska omladina u borbi 1942 -1943. godine.	. 495
RAMIZ BILALAGI	
Omladina Vratnika u borbi.	. 503
MUHAMED ŠABANOVI	
Ponovo aktiviranje SKOJ-a na Logavini	. 509
NADŽIJA BISER-TASO	
Aktivistkinje SKOJ-a pomažu i formiranje organizacije AFŽ	. 515
DŽEMU KAPETANOVI	
Sa omladinom Mejtaša i Bjelava.	. 519
STANKO DELYANIS	
Aktivnost omladine Koševa.	. 525
BORKA VOKŠAL	>
U Novom Sarajevu	. 531
MAHMUT SUDŽUKOVI	
Omladina Bistrika.	. 536
MUHAREM TANOVI	
Aktivnost omladine na Široka i i Soukbunaru.	. 541
MEHMED DŽINI	
Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1942. do ljeta 1943. godine.	. 547
ŠUKRIJA MASLI	
Skladište oružja, municije i drugog materijala u Karpuzovom sokaku	. 570

ASIM LOŠI	
Put dvanaestorice	.57g
ESAD ENGI	
Ponovo na partijskom radu u Sarajevu.	.582
HASAN LJUBUN I	
Dani nevolja i previranja.	.608
DR BORIVOJE KNEŽI	
Neuspjeli pokušaji etnika da formiraju ravnogorsku organizaciju u Sarajevu.	.620
OLGA BRAJKOVI	
Doprinos žena NOP-u u 1942. i 1943. godini.	.627
VOJO TODOROVI	
Velika akcija uništenja aviona u Rajlovcu.	.632
ZVONKO GRBAC	
Uporište NOP-a na aerodromu Rajlovac.	.647
IVICA MILI EVI	
Poslije dvije velike neprijateljske ofanzive.	.663
AHMET DONLAGI	
U vrijeme kapitulacije Italije	.673
MIRKO TOŠI	
Partijski rad u selima ispod Igmana i na Ilidži u 1942. - 1943. godini.	.681
AHMED TAFRO	
O aktivnosti NOP-a u Visokom i mom radu na uspostavljanju veza partijske organizacije Sarajeva sa drugim gradovima	692
NIKOLA KOVA EVI	
Razvoj narodnooslobodila kog pokreta na podru jima opština Fojnica, Kreševo i Kiseljak i formiranje Partijskog povjereništva za okrug Sarajevo.	711

HAJRA MARJANOVI

Teški uslovi snabdijevanja građana 723

RADIVOJ PAPI

Fašistička propaganda protiv NOP-a 730

UGLJEŠA DANILOVI

Boriša Kovačević Šepan. 751

RATO DUGONJI

Miljenko Cvitković 771

DANE OLBINA

Vladimir Perić Valter. 798

PAVLE FUKAREK - SAVO PREDAC

Slaviša Vajnerić 812

NISIM ALBAHARI

Pavle Goranin Ilija. 844

Registar ličnih imena. 855

**SARAJEVO U REVOLUCIJI
USPJESI I PREVAZILAŽENJE POTEŠKO A U RAZVOJU NOP-
(oktobar 1941. - novembar 1943.)**

DOKUMENTACIJA:

**Marija Div i , šef Odsjeka za sre ivanje
i obradu arhivske grade Istorijskog arhiva
Sarajevo**

TEHNI KI UREDNIK:

Hrvoje Mali

LEKTOR:

Azra Bakši

KOREKTURA:

Foto-slog

ŠTAMPA:

NIŠRO »OSLOBO ENJE«-SARAJEVO

ZA ŠTAMPARIJU:

Graf.inž. Petar Skert

ISPRAVKE

STOJI

TREBA

strana 198 (red 19)	Josip Cubri	Josip ufori
strana 204 (red 38)	Radovan eki	Radomir eki
strana 204 (red 38)	Elasovi	Elez
strana 208 (red 16)	Radovan eki	Radomir eki
strana 205 (red 16,17, 29, 32)	Elasovi (em)	Elez(om)
strana 210 (red 36)	Elasovi	Elez
strana 212 (red 16)	Elasovii a	Eleza
strana 217 (red 21)	Branko Poljanec	BrankoPoljanac
strana 228 (red 16)	Desa Tadi	DesaTodi
strana 421 (red 5,13)	Dara Cvitanovi	Dara Cvetanovi
strana 453 (red 30)	Pavli	Pavlovi
strana 453 (red 36-37)	Alojz Bolek	Alojz Barek
strana 498 (red 21)	Cvitkovi -Babi Ljerka	Cvitkovi -Babi Lijerka
strana 501 (red 31)	Borka Tupanjanin	Borka Tupaji
strana 911 (red 32)	Ahmeda Bu a	Adema Bu a
strana 515 (fusnota)	Eminom Hadžiomerovi Mimicom	Eminom Hadžiomerovi Memicom
strana 519 (red 2)	Milanom Cufkovi em	Milanom Curkovi em s-
strana 528 (red 33)	Hristtfora Mike	Hristifora Kike
strana 600 (red 13)	Borka Turanjanin	Borka Tupaji
strana 627 (red 9)	Dare Jovanovi -Dragoš	Dare Jovanovi -Dragaš
strana 772 (red 20)	Cvitkovi -Babi Ljerka	Cvitkovi -Babi Lijerka
strana 779 (red posljednji)	Cvitkovi -Babi Ljerka	Cvitkovi -Babi Lijerka